

Antiquiteiten

Handboek der Grieksche Antiquiteiten van Dr. E.F. Bojesen ten gebruike in gymnasien en bij privaat onderwijs, naar het Hoogduitsch van Dr. J. Hoffa, door Dr. H.C. Michaelis, Arnhem 3e druk 1860	2
Grieksche Antiquiteiten. Handleiding tot de kennis van het staats- en bijzonder leven der Grieken door Dr. A.H.G.P. van den Es, Groningen 3e druk 1887	129
Romeinsche Antiquiteiten. Schets der Staatsinstellingen van het Romeinsche Rijk, door Dr. P. Hoekstra, Zwolle 6e druk 1915	361
Schets der Romeinsche publieke antiquiteiten ten dienste der Gymnasia door Dr. Jos. Schrijnen, Utrecht 5e druk 1916	634
Gids voor Gymnasiasten, Dr. J. van Wageningen, Groningen/Batavia 12e druk 1938	778

Leo Nellissen

januari 2013

www.stilus.nl

2920
DOMUS
S.M.
KULST
HANDBOEK

DER

GRIEKSCHE ANTIQUITEITEN,

VAN

Dr. E. F. BOJESSEN.

TEN GEBRUIKE IN GYMNASIËN EN BIJ PRIVAAT
ONDERWIJS,

NAAR HET HOOGDUITSCH VAN Dr. J. HOPPE.

DOOR

Dr. H. C. MICHAËLIS.

DERDE, HERZIENE EN VERMEERDERDE DRUK.

ARNHEM,
J. VOLTELEN.

HANDBOEK

DER

GRIEKSCHE ANTIQUITEITEN,

VAN

Dr. E. F. BOJESEN.

TEN GEBRUIKE IN GYMNASIËN EN BIJ PRIVAAT
ONDERWIJS,

NAAR HET HOOGDUITSCH VAN Dr. J. HOFFA,

DOOR

Dr. H. C. MICHAËLIS.

DERDE, HERZIENE EN VERMEERDERDE DRUK.

39A
47.14

ARNHEM,
J. VOLTELEN.

VOORREDE.

Met genoegen ondernam ik nu een groot jaar geleden de herziening van den tweeden druk van BOJESEN'S Handboek der Grieksche Antiquiteiten. Ik wist, dat mij een ruime tijd gegund was om daaraan te besteden, en besloot dus om niet alleen de voornaamste nieuwe werken, sedert den vorigen druk van 1849 verschenen, te raadplegen, maar ook de grieksche schrijvers zelve, die voor de antiquiteiten te pas kunnen komen, met het oog steeds op BOJESEN'S Handboek, te doorloopen. 't Gaf mij gelegenheid om mij op nieuw van de deugdelijkheid van dit handboek te overtuigen en om tevens met degelijke nieuwe werken goed kennis te maken, te weten met de sedert dien tijd verschenene stukken van K. F. HERMANN'S Antiquitäten, namelijk het 5de deel, de Privatalterthümer in twee stukken, te Heidelberg in 1850 en 1852 uitgekomen; waarbij een hernieuwd raadplegen van de vorige deelen van dat werk, zoo rijk aan inhoud, vooral dat over de godsdienst der Grieken, niet vruchteloos was; verder met een zeer naauwkeurig, aangenaam geschreven werk van dr. THEOD. FISCHER, Griech. Mythologie und Antiquitäten, Leipzig 1858, derde deel, zijnde een uittreksel uit GROTE'S Griechischer Geschichte; wiens belangrijke denkbeelden in een nieuw leerboek over Gr.

Antiquiteiten wel zeer in aanmerking genomen moesten worden. Wat ik daaruit vooral overnam, met wijziging van BOJESEN's denkbeelden, is met korte woorden: de meer gunstige opvatting van de Grieksche instellingen, die bij BOJESEN wel eens alleen van de schaduw-zijde waren voorgesteld, b. v. over het ostracisme, over de maatregelen van CLISTHENES enz., zonder daarom die schaduw-zijde weg te luten en dus in de fout van oudere, maar toch anders voortreffelijke schrijvers over die punten uit het einde der vorige eeuw te vervallen, welke meest als lofredenaars der oudheid optraden, die ik overigens echter ook niet verzuimd heb te raadplegen.

Want het zal zich zelfs bij den leerling als eene tegenstrijdigheid voordoen, als hij de Grieken aan den eenen kant, vooral de Atheners, om hunne geestesgaven hoort prijzen en aan den anderen kant meerdere hunner instellingen van oorsprong af aan als dwaas of onverstandig ziet voorgedragen. — Daarbij kwam mij ook te baat het degelijke werk van dr. L. SCHMITZ, *Geschiedenis van Griekenland*, in 1855 in eene Hollandsche vertaling uitgegeven, dat ook steunt op de werken van GROTE en THIRLWALL. — Maar die wijziging geldt alleen hier en daar de opvatting der oudheid; het geheele samenstel der zaken bij BOJESEN, deze bewerking deed het mij nog weer duidelijker zien, is regt goed gelukt; zoowel in de keus van hetgeen vermeld, als in de soms nog moeilijker keus van hetgeen in een leerboek verzwegen moest worden. Mogt die goede meening aangaande BOJESEN's boek vooraf reeds opgewekt worden door de opgave der werken, waaruit hij geput heeft, en die wij, vooral voor meer gevorderde en onderzoeklievende leerlingen, niet ondienstig achten, evenals in de vorige uitgaven, hier op te geven, — als daar zijn, behalve het reeds genoemde werk van K. F. HERMANN, dat van TITTMANN en WACHSMUTH over de antiquiteiten; SCHÖMANN's *Antiquitates*; SCHAAFF's *Encyclopaedie*; de metrologische onderzoekingen en over het attische zeewezen van BOECKH, en vooral zijne beroemde *Staatshaushaltung der Athenen*,

wel niet door BOJESEN daar opgegeven, maar in het boek meermalen aangehaald en veel gebruikt, door mij ook weder geraadpleegd; waarvan voor eenige jaren een tweede druk verscheen; BECKER's *Charikles*; KRAUSE's *Olympia*, enz.; en voor de tijdrekening de tijdtafels van CLINTON en SOETBEER; — die meening werd vooral thans weder bij mij bevestigd door de toetsing van het boek aan de oude schrijvers zelve; waartoe ik HOMERUS, de geschiedschrijvers, bepaaldelijk HERODOTUS, THUCYDIDES en XENOPHON, ook in zijne andere schriften, en de redenaars inzonderheid, alsmede hier en daar ARISTOPHANES doorliep. Menig punt, dat ik onder het lezen ter latere inlassching aantekende, vond ik verderop door BOJESEN kort en juist uitgedrukt; hetgeen mij te meer aanmoedigde om aan een werk, dat den toets zoo goed door kan staan, die moeite verder te besteden, en uit de oude schrijvers, als uit het leven der oudheid zelve bij te brengen, wat ik hier gepast rekende, en wel, zooveel dat kon, met de zegswijzen der Grieken, gedachtig aan NIEBUHR's gezegde, dat men de kennis van de antiquiteiten, evenmin als die der botanie, alleen uit leerboeken, maar ook van de bloemrijke velden der oude schrijvers moet opzamelen. Die lezing der beste voortbrengselen uit Griekenland met een bepaald doel was niet alleen aangenaam, maar gaf ook aanleiding tot menige aanvulling of bepaaldere uitdrukking, daar men toch eene zaak dikwijls met even weinig woorden naauwkeurig kan zeggen, als er eene onbepaalde opgave van doen, hoedanige in een leerboek niet wenschelijk zijn. Evenzoo gaf mij die lezing enkele voorbeelden aan, wier herinnering den leerling aangenaam en nuttig kan zijn, b. v. bij de plegtige begravenis der gesneuvelden voor het vaderland, die welke bij THUCYDIDES met de lijkrede van PERICLES voorkomt. Zulke plaatsen, die de nalezing verdienen, zijn daarom ook naauwkeurig aangeduid. — Het boek heeft zodoende overal meer of min verandering of aanvulling bekomen, grootere veranderingen in de gedeelten over de godsdienst, de staatsinrigting, inzon-

derheid die der Atheners; ook het krijgswezen heeft uit de oude schrijvers vele aanvullingen bekomen, en het historische gedeelte, vooral de eindelijke afloop van staten en inrigtingen, is uit HERMANN steeds naauwkeuriger en juist opgegeven; en eindelijk de overbrenging der hoofdmaten en gewigten naar de laatste mij bekende oorspronkelijke onderzoekingen van DUREAU DE LA MALLE, uit het twaalfde deel der nieuwe werken de l'Académie des Inscript. et belles Lettres, medegedeeld, te meer daar deze geleerde dezelve tot het nieuwe ook bij ons ingevoerde stelsel heeft herleid.

Dit had ik voor dezen druk te melden, waarvoor ik bij de uitgevers weer alle hulppaardigheid heb ondervonden door bezorging van goede bouwstoffen en door goede correctie.

Ik hoop dus de moeite niet slechts grootendeels tot genoegen van mij zelven gedaan te hebben, maar ook tot bevordering van de studie der grieksche schriften, eene studie, die bij een vrij en beschaafd volk, wat dan ook door wisseling der tijden op den voorgrond kome, niet ligt zal ophouden groote achting en belangstelling te ondervinden.

Zutphen, 2 Augustus 1860.

H. C. MICHAËLIS.

INHOUD.

INLEIDING.

	Bladz.
§ 1. Bronnen der grieksche Antiquiteiten	1.

PLAATSBSCHRIJVING VAN GRIEKENLAND.

§ 1. Grenzen en verdeeling	2.
§ 2. De natuurlijke gesteldheid des lands en haar invloed	3.

GESCHIEDKUNDIG OVERZIGT VAN HET STAATSWEZEN IN GRIEKENLAND.

§ 1. De stammen der Grieken	4.
§ 2. Verhuizing der stammen	6.
§ 3. De ontwikkeling van het staatswezen. Ondergang der koninklijke magt	8.
§ 4. Vervolg. De aristocratie	9.
§ 5. Vervolg. Ontwikkeling der democratie. Strijd der staatkundige partijen	10.
§ 6. Vervolg	11.
§ 7. Ondergang der grieksche staten	12.
§ 8. Algemeene vorm der staatsinrigtingen in de grieksche vrije staten	13.
§ 9. Ionische en Dorische staten, vooral Athene en Sparta	14.

PUNTEN VAN VEREENIGING VOOR GEHEEL GRIEKENLAND.

§ 10. Godsdienstige verbindtenissen door feesten en orakels	15.
---	-----

PUNTEN VAN VEREENIGING VOOR ENKELE DEELEN VAN GRIEKENLAND.

§ 11. Amphiktyonen-verbonden, bondgenootschappen in enkele landstreken, symmachie en hegemonie	17.
§ 12. Volkplantingen	18.

HET HELDENTIJDVAK.

§ 1.	Beteekenis van dien naam	18.
§ 2.	Over den trap der beschaving in het algemeen	19.
§ 3.	De staat en deszelfs inrigting in het algemeen	21.
§ 4.	De koning	22.
§ 5.	De aristocratie	23.
§ 6.	Het volk	24.
§ 7.	De regtspleging	25.
§ 8.	De godsdienst	26.
§ 9.	Vervolg. Tempels. Priesters en waarzeggers. Orakels	27.
§ 10.	Het krijgswezen. De wapenen	28.
§ 11.	Vervolg. Gevechten	29.
§ 12.	Vervolg. Legerplaats. Belegering	31.
§ 13.	Het zeewezen. Schepen	32.

HET PRIVATE LEVEN.

§ 14.	Middelen van bestaan en bezigheden	33.
§ 15.	Vervolg. Kunsten. Handel	35.

HUISELIJKE BETREKKINGEN.

§ 16.	Huwelijk. Opvoeding	36.
§ 17.	Vervolg. Spijzen, kleeding, gebouwen en huisraad	38.
§ 18.	Vervolg	39.
§ 19.	Vervolg	40.
§ 20.	Vervolg	41.

SPARTA (à Σπάρτα).

PLAATSBSCHRIJVING.

§ 1.	Het land	41.
§ 2.	De hoofdstad van het land	42.

GESCHIEDKUNDIG OVERZICHT.

§ 1.	Oudste geschiedenis des lands	43.
§ 2.	Staatsregeling van LYCURGUS	44.
§ 3.	De vergrooting van Lacedaemon en de hegemonie	45.
§ 4.	Verval van Lacedaemon	46.
§ 5.	Vervolg. Ondergang van den staat	47.

INWONERS VAN DEN LACEDAEMONISCHEN STAAT.

§ 1.	Verdeeling. Spartanen	48.
------	---------------------------------	-----

§ 2.	Vrije inwoners, maar die door afkomst van het burgerrecht waren uitgesloten	49.
§ 3.	Heloten	50.
§ 4.	Vervolg. Hun toestand	51.
§ 5.	Verdeeling des lands onder de vrije inwoners	52.
§ 6.	Gevolgen van de gedurige vermindering van het getal burgers en van de ongelijkheid der bezittingen	53.

HET STAATSBESTUUR.

§ 1.	Verdeeling van het staatsbestuur	54.
§ 2.	De raad	55.
§ 3.	De volksvergaderingen	56.
§ 4.	Overheden. De koningen	57.
§ 5.	Vervolg. De ephoren	59.
§ 6.	Vervolg. Andere beambten en commissarissen	60.

INRIGTING VAN DEN STAAT.

§ 1.	Doel der staatsinrigting	61.
------	------------------------------------	-----

A. DE REGTSPLEGING.

§ 2.	De regterlijke magt	61.
§ 3.	Straffen	62.

B. DE GODSDIENST.

§ 4.	Goden. Eeredienst	63.
§ 5.	Nationale feesten	63.

C. HET KRIJGSWEZEN.

§ 6.	Het leger. Deszelfs wapenen	64.
§ 7.	Vervolg. Schikking en verdeeling des legers	65.
§ 8.	Officiëren	66.
§ 9.	Oorlog en gevechten	67.
§ 10.	Het zeewezen	68.

D. OVER DE GELDMIDDELEN.

§ 11.	Inkomsten en uitgaven van den staat. Het geld	69.
-------	---	-----

E. ANDERE OPENBARE INRIGTINGEN TER BEREIKING
VAN HET DOEL VAN DEN STAAT.

§ 12.	Over die inrigtingen in het algemeen	70.
§ 13.	Het huwelijk	70.
§ 14.	Gemeenschappelijke, openbare opvoeding der knaben	71.

	Bladz.
§ 15. Vervolg. Ligchamelijke vorming	72.
§ 16. Ontwikkeling des geestes	73.
§ 17. Opvoeding der meisjes	74.
§ 18. Levenswijze der mannen	74.
§ 19. Andere inrigtingen om de oude tucht te bewaren	75.
§ 20. Ondergang der tucht	76.

AANHANGSEL.

CRETA.

§ 1. Geschiedkundig overzicht van het land	77.
§ 2. De staatsinrigting	78.
§ 3. Tucht en levenswijze	79.

ATHENE (αἱ Ἀθηναίαι).

PLAATSELIJKE BESCHRIJVING.

§ 1. Het land	80.
§ 2. De hoofdstad des lands	81.

GESCHIEDKUNDIG OVERZICHT.

§ 1. Vroegere geschiedenis van het land. Koninklijke magt. Aristocratie	83.
§ 2. Vervolg	84.
§ 3. Wetgeving van DRACO	85.
§ 4. Bevestiging der staatsinrigting door SOLON	86.
§ 5. Vergrooting der volksmagt	88.
§ 6. Verval der staatsinrigting	90.
§ 7. Vervolg	91.

INWONERS VAN DEN STAAT EN VERDEELING VAN DEZELVE.

§ 1. Verdeeling. Geborene burgers	95.
§ 2. Opgenomene burgers	94.
§ 3. Metoeci	95.
§ 4. Slaven	96.

VERDEELINGEN DES VOLKS EN BIJZONDERE AFDEELINGEN DER BURGERS.

§ 5. Phylae en demi	97.
§ 6. Bestuur van deze grootere en kleinere afdeelingen	98.
§ 7. Phatriae en geslachten	99.
§ 8. Trittyes en naucrariae	100.

HET STAATSBESTUUR.

A. DE VOLKSVERGADERING, ἐκκλησία.

§ 1. Getal, plaats en wijze van oproeping der volksvergaderingen	101.
§ 2. Loop van zaken bij de volksvergaderingen	102.
§ 3. Vervolg	103.
§ 4. Werkzaamheden der volksvergadering	104.
§ 5. Werkzaamheden der volksvergadering omtrent de wetgeving	105.
§ 6. Vervolg. Keus der ambtenaars in de volksvergadering	106.
§ 7. Vervolg. Regterlijke magt der volksvergadering	107.
§ 8. Vervolg. Het ostracisme	107.

B. DE RAAD, βουλή.

§ 9. Voorwaarde om er toegang in te verkrijgen. Voorregten	109.
§ 10. Bezigheden van den raad	110.
§ 11. Vorm der senaatsvergaderingen	111.

DE OVERHEDEN, ἀρχαί.

§ 12. Verscheidene klassen van staatsdienaren	113.
§ 13. Het onderzoek der toekomstige ambtenaars δοκιμασία	113.
§ 14. Verantwoordelijkheid. Het geven van rekenschap, εὐθύνη	114.
§ 15. Grenzen en beperkingen van de magt der ambtenaars	115.
§ 16. De overheden afzonderlijk. De archonten	116.
§ 17. Verschillende ambtenaars van politie	117.
§ 18. Bezorgers van andere bedieningen en van buitengewone commissiën	118.
§ 19. Bedienden	119.

INRIGTING VAN DEN STAAT.

A. OVER HET REGT.

§ 1. Onze kennis van het attische regt. Deszelfs bronnen	119.
--	------

HET PRIVAAT REGT.

§ 2. Het huwelijk	120.
§ 3. Vaderlijke magt. Adoptio. Voogdijdschap	121.

	Bladz.
§ 4. Erfregt en jus testandi	122.
§ 5. Regt van verpligtingen. Regt van zaken	124.
REGTERS EN GERECHTSHOVEN.	
§ 6. Geschiedenis der gerechtshoven	125.
§ 7. De heliasten	126.
§ 8. De diaeteten. De veertigmannen	128.
§ 9. Het gerechtshof der Arcopagiten	128.
§ 10. Het gerechtshof der epheten	129.
§ 11. Overheden bekleed met het opperbestuur bij de regthanken	130.
AANKLAGTEN.	
§ 12. Voorwaarden om in regten te kunnen handelen	131.
§ 13. Openbare en private aanklagten	131.
§ 14. Verschillende vormen voor openbare aanklagten	132.
§ 15. Openbare aanklagten met betrekking tot den inhoud	132.
§ 16. Private aanklagten	133.
§ 17. Private aanklagten met betrekking tot den inhoud	133.
WIJZE VAN HANDELEN BIJ EEN REGTSGEDING.	
§ 18. Het voeren van een rechtsgeding in zaken voor de volksregters	134.
§ 19. Vervolg. Behandeling van het rechtsgeding voor de overheid	135.
§ 20. Vervolg. Behandeling van het rechtsgeding voor de regthank	136.
§ 21. Vorm van de rechtspleging betrekkelijk moord	137.
§ 22. Vervolg	138.
VONNIS EN VOLTREKKING VAN HETZELVE.	
§ 23. Dwangmiddelen om de voltrekking van het vonnis te bewerken	138.
§ 24. Geregte hulpmiddelen tegen het vonnis	139.
§ 25. Straffen	140.
§ 26. Vervolg. Atimie	140.
§ 27. Vervolg. Andere soorten van straffen	141.
§ 28. Verval van het regt	142.
B. GODSDIENST.	
§ 29. Goden. Tempels	143.
§ 30. Feesten. Panathenaeën en Dionysiën	144.

	Bladz.
§ 31. Vervolg. Thesmophoriën, Eleusiniën en andere mindere feesten	146.
§ 32. Eeredienst. Priesters en ambtenaars bij de eeredienst	148.
§ 33. Verval der godsdienst	151.
C. KRIJGSWEZEN.	
§ 34. Krijgsdienst	152.
§ 35. Voetvolk. Ruitery	154.
§ 36. Officieren. Strategen	154.
§ 37. Vervolg. Taxiarchen, lochagen, hipparchen, phylarchen, peripolarchen	155.
§ 38. Het voeren van den oorlog	156.
§ 39. De vloot en hare bemanning	157.
§ 40. Zeeofficieren. Het materieel der vloot. Zeegevecht	158.
D. OVER DE GELDMIDDELEN.	
§ 41. Uitgaven van den staat. Uitgaven voor de eeredienst	160.
§ 42. Vervolg. Krijgswezen, staande troepen en schepen	160.
§ 43. Vervolg. Gebouwen en werken. Politie. Openbare belooningen	161.
§ 44. Vervolg. Het betalen van enkele openbare bedieningen	162.
§ 45. Vervolg. Verschillende uitdeelingen, <i>διανομαί, διαδόσεις</i>	162.
§ 46. Inkomsten van den staat, <i>πόροι, πρόσδοι</i>	164.
§ 47. Vervolg. Gewone openbare inkomsten van de grondbezittingen van den staat, de opbrengsten der metoeci en de tollens	164.
§ 48. Vervolg. Boeten. Gelden gestort door hen, die een rechtsgeding voerden, en verbeurdverklaringen	165.
§ 49. Vervolg. Opbrengsten der bondgenooten	166.
§ 50. Vervolg. Gewone dienstbetooningen der burgers, <i>leitourgiai, ἐγκύκλιοι</i>	167.
§ 51. Vervolg. Buitengewone inkomsten van den staat	168.
§ 52. Vervolg. Buitengewone liturgiën. De trierarchie	169.
§ 53. Gemeenschappelijke bepalingen voor gewone en buitengewone liturgiën	171.

§ 54.	Bestuur der geldmiddelen. Verschillende ambte- naars voor het ontvangen, bewaren en uit- betalen der openbare gelden	171.
§ 55.	Muntspeciën, νόμισμα	173.
HET BURGERLIJKE EN PRIVATE LEVEN.		
§ 1.	Algemeene opmerkingen	174.
§ 2.	Burgerlijke bedrijven	175.
§ 3.	Vervolg	176.
§ 4.	Maten en gewigten	177.
§ 5.	Vervolg	178.
§ 6.	Verdeeling van den tijd	178.
§ 7.	Vervolg	179.
§ 8.	Ligchamelijke en zedelijke opvoeding der knapen, <i>τροφή καὶ παιδεία</i>	181.
§ 9.	Vervolg	183.
§ 10.	Vervolg	184.
§ 11.	De vrouwelijke opvoeding en beschaving	185.
§ 12.	Maaltijden en bruiloft	186.
§ 13.	Grieksche kleeding in het algemeen	189.
§ 14.	Gebouwen	190.
§ 15.	Begravenissen	192.

PUNTEN VAN VEREENIGING VOOR GEHEEL GRIEKENLAND.

A. BIJEENKOMSTEN OP FEESTEN EN SPELEN, *πανηγύρεις ἀγῶνες ἱεροὶ, στεφανῖται.*

§ 1.	Feesten voor bepaalde plaatsen. De groote natio- nale feesten	195.
§ 2.	De Olympische spelen, ἀγὼν Ὀλύμπια	195.
§ 3.	De Pythische spelen	197.
§ 4.	De Nemeïsche spelen	197.
§ 5.	De Isthmische spelen	198.
§ 6.	Inrigting der wedstrijden	198.
§ 7.	Vervolg. Belooningen der overwinnaars	200.

AANHANGSEL.

§ 8.	De Olympiaden en de daarop gegronde tijdrekening	201.
§ 9.	Wijze om de opgave van een jaar volgens de Olympiaden tot de christelijke tijdrekening terug te brengen	202.

B. ORAKELS, VOORAL HET DELPHISCHE.

§ 10.	Orakels in het algemeen. Het orakel te Dodone	203.
§ 11.	Het orakel van Apollo te Delphi	204.
§ 12.	Vervolg. Deszelfs verval	205.
§ 13.	Vervolg. Deszelfs inrigting	206.
§ 14.	Andere orakels	207.

PUNTEN VAN VEREENIGING VOOR ENKELE DEELLEN VAN GRIEKENLAND.

A. HET VERBOND DER AMPHIKTYONEN.

§ 1.	Amphiktyoniën in het algemeen	208.
§ 2.	De amphiktyonie bij Thermopylae en Delphi. Der- zelver omvang, doel en geschiedenis	209.
§ 3.	Vervolg	210.
§ 4.	Inwendige inrigting van het Amphiktyonen-verbond	211.

B. VERBONDEN ONDER DE INWONERS VAN DEZELFDE LANDSTREEK.

§ 5.	Dergelijke verbonden in het algemeen	211.
§ 6.	Het verbond der Boeotiërs.	212.
§ 7.	Het achacische verbond	214.
§ 8.	Inrigting van het verbond	215.
§ 9.	Het aetolische verbond	216.
§ 10.	Inrigting van dit verbond	216.

C. SYMMACHIE EN HEGEMONIE.

§ 1.	Geschiedenis der hegemonie. Sparta	217.
§ 2.	Vervolg. Sparta en Athene	218.
§ 3.	Vervolg. Sparta. Athene. Thebe. Macedonië	219.

OVER DE VOLKPLANTINGEN.

§ 1.	Geschiedenis van het stichten der volkplantingen	220.
§ 2.	Vervolg	220.
§ 3.	Oorzaken van het zenden der volkplantingen	221.
§ 4.	Aard en wijze van het uitzenden der volkplantin- gen. Derzelver betrekking tot het moederland	222.
§ 5.	Staatsinrigting der volkplantingen	223.
§ 6.	Aanhangsel over de kleruchiën	224.

INLEIDING.

§ 1.

Bronnen der grieksche Antiquiteiten.

In de werken der grieksche schrijvers bezitten wij de belangrijkste bron voor de kennis der grieksche antiquiteiten. Het helden-tijdvak kennen wij voornamelijk uit HOMERUS. Voor die eeuwen, welke het eerst op het tijdvak van HOMERUS en HESIODUS volgden, zijn ons slechts weinige fragmenten van gelijktijdige lierdichters en wetgevers, zoo als ZALEUCUS en SOLON, bewaard gebleven. Wat wij van dit en van de daarop volgende tijdperken weten, hebben wij vooral aan de geschiedschrijvers HERODOTUS, THUCYDIDES, XENOPHON, POLYBIUS, DIODORUS en PLUTARCHUS; aan de aardrijkskundigen STRABO en PAUSANIAS; en aan de redenaars ANTIPHON, ANDOCIDES, LYSIAS, ISOCRATES, ISAEUS, LYCURGUS, DEMOSTHENES, AESCHINES en DINARCHUS te danken. Ook bij de wijsgeeren, zoo als PLATO en ARISTOTELES, en bij enkele dichters, b. v. ARISTOPHANES, vinden wij gewigtige bijdragen tot de kennis der zeden en van de staatsinrigtingen. Eindelijk hebben latere grammatici en zij, die berigten omtrent velerlei zaken verzamelden, zoo als ATHE-NAEUS en AELIANUS, scholiasten, b. v. op ARISTOPHANES, en schrijvers van woordenboeken, gelijk POLLUX, HARPOCRATION, HESYCHIUS, PHOTIUS, SUIDAS, de schrijver van het

Ἑτυμολογικὸν μέγα en andere, b. v. ZONARAS vele ophel-
deringen over afzonderlijke punten gegeven. Andere hulp-
middelen bezitten wij in de bewaarde opschriften (1), mun-
te en verdere overblijfselen.

PLAATSBSCHRIJVING VAN GRIEKENLAND.

§ 1.

Grenzen en verdeeling.

Onder den naam van Hellas (Ἑλλάς) (2) verstonden de
Grieken geen afzonderlijk land, dat door natuurlijke of staat-
kundige grenzen juist bepaald was, maar in het algemeen
die landstreek, waarin de Hellenen woonden, en er was nog
al verschil van meening, hoe verre zich die naam eigenlijk
uitsprekte. Het land, dat wij hier onder dezen naam be-
gripen, is door de natuur in drie deelen verdeeld: de Pe-
loponnesus, het vaste land buiten de Pe-
loponnesus en de eilanden. Het vaste land verdee-
len wij weder in twee deelen, waarvan het noordelijke zich
van de ceraunische en cambunische bergen en den Olympus
(de grenzen langs Illyrië en Macedonië) tot aan den ambra-
cischen en malischen zeeboezem uitstrekt. Dit gedeelte bevat
de landstroken Epirus, Thessalië en Magnesia. Het zuidelijk
gedeelte van het vaste land loopt van daar tot aan den co-
rinthischen en saronischen zeeboezem en bevat Aetolië,
Acarnanië, Doris, de landen der Locriërs, Phocis, Boeotië,
Attica en Megaris. Het schiereiland Peloponnesus is
door een' smallen Isthmus met het vaste land verbonden.

(1) De opschriften zijn vooral eene rijke bron voor de kennis
der antiquiteiten. Onder de vele verzamelingen van deze is de
voornaamste het *Corpus inscriptionum Graecarum* van Boeckh.

(2) HELLAS duidde in de oudste tijden (II, II, 683) eene land-
streek in Thessalië nabij Phthia aan.

Zijne deelen zijn: Arcadië, Argolis, Laconica, Messenië,
Elis en Achaia. Eindelijk ontmoeten wij eene aanmerkelijke
menigte van grootere en kleinere eilanden, die het vaste
land van Griekenland van alle zijden omringen, en van welke
wij onder de grootste voornamelijk Euboea, Creta en Cyprus,
onder de kleinere groepen van eilanden de Cycladen en Spo-
raden moeten noemen. Die eilanden, welke in de aegaei-
sche zee liggen, schijnen oorspronkelijk een vast land te
hebben uitgemaakt, dat door geweldige natuurverschijnselen
in groepen van eilanden vaneen is gescheurd.

§ 2.

De natuurlijke gesteldheid des lands, en haar invloed.

Griekenland wordt door bergketens en zeeboezems, welke
tot diep in het land doordringen, in vele deelen verdeeld,
welke dikwijls in natuurlijke gesteldheid en klimaat zeer
verschillen. Geen land van Europa heeft in betrekking van
zijn vlakken inhoud zulke uitgestrekte kusten. De gesteld-
heid van den grond maakte het mogelijk om aan de inwo-
ners rijkelijk onderhoud te bezorgen door middel van land-
bouw, veeteelt en visscherij, maar noodzaakte hen tevens
tot vlijt en werkzaamheid. Men vond er weinig metalen,
maar uitmuntende marmersoorten, voor de beeldhouwkunst.
De heldere lucht en het zachte klimaat, waarbij men alleen
op de bergen, b. v. den Parnassus, sneeuw en ijs kon aan-
treffen, werkten zeer gunstig op de ontwikkeling des gees-
tes. Van de bergen kwamen in het najaar vaak geweldige en
vernielende bergstroomen af, of er ontstonden schadelijke poe-
len, hetgeen aanleiding gaf tot menige dichterlijke overleve-
ring. De natuurlijke ligging des lands lokte al vroeg tot
scheepvaart en handel uit, hield zoo wel veroveringen in
vreemde landen als een zwervend nomaden-leven binnen de
grenzen tegen, en begunstigde het ontstaan van vele onder-

ling onafhankelijke, kleine staten, zonder daarom eene wederkeerige, levendige deelneming tusschen deze te verbinden (1). Het aantal vrije inwoners bedroeg in den bloei $1\frac{1}{2}$ millioen, met de slaven $4\frac{1}{2}$ millioen menschen. De Hellenische stam is ook thans nog niet geheel verdrongen.

GESCHIEDKUNDIG OVERZIGT VAN HET STAATS- WEZEN IN GRIEKENLAND.

§ 1.

De stammen der Grieken.

Een groot gedeelte van Griekenland moet, zoo als verscheidene aangrenzende landen, in de oudste tijden bewoond geweest zijn door de Pelasgen, welke, vermaagschapt met de Indiërs en de bewoners van Italië, waarschijnlijk uit Azië verhuisd zijn en zich in een latijnschen en een griekschen tak verdeeld hebben. Zij waren beschaafder dan hunne naburen, ijverig in landbouw, wijn- en olijventeelt, en bedreven in het aanleggen van kanalen en groote muren, cyclopische genaamd. Hunne godsdienst was eene natuurdienst, hunne oudste godheden denkelijk die, welke landbouw en veeteelt beschermden. In vele streken hadden zij versterkte plaatsen, larissae, waren bekend met zeevaart en misschien ook met de schrijfkunst. Met deze worden ook andere stammen genoemd, zoo als de Thraciërs, die reeds vroeg op de godsdienst en dichtkunst der Grieken invloed schijnen gehad te hebben, de Lelegers, Dryopers en andere (2).

(1) Deze scheiding in kleine, onafhankelijke staten maakte het mogelijk, dat die vele vormen van staatsbestuur konden beproefd worden, welke wij in de geschiedenis der Grieken aantreffen.

(2) Zoodanige waren de Centauren, Lapithen, Dolopers en andere stammen, als in Thessalië de Phlegyers; de Minyers in Boeo-

Allengs hebben de Hellenen (*οἱ Ἕλληνες*), die zekerlijk met de Pelasgen naauw verwant, maar krijgshaftiger waren, uit de zuidelijke streken van Thessalië, waar zij door Homerus te gelijk met de Myrmidoniërs en Achaeërs (1) genoemd worden (II. II. 684), waarschijnlijk zich verder uitgebreid, en de overige stammen gedeeltelijk verdrongen, gedeeltelijk zich met hen vermengd, zich tevens de meerdere beschaving der Pelasgen eigen makende; zoodat hun naam weldra alle grieksche volken omvatte, en de overlevering in latere tijden voor de vier voornaamste volken, de Aeoliërs, Doriërs, Ioniërs en Achaeërs, de zonen en kleinzonen van eenen mythischen vader Hellen als stamvader opgaf. Van deze waren de Aeoliërs in de oudste tijden ver over Griekenland verbreid; de Achaeërs waren in het helden-tijdvak een magtig volk; de Ioniërs en Doriërs werden eenigen tijd daarna de gewichtigste stammen. Andere overleveringen, die echter zeer fabelachtig en onzeker zijn, spreken van het aanlanden van vreemdelingen in de oudste tijden, zoo als van DANAUS (2) en CECROPS, die egyptische volkplantingen naar Argos en Attica voerden; van CADMUS, die eene phenicische volkplanting naar Boeotie (3)

tië, wier stad Orchomenus in oude tijden uitgebreide magt had, zelfs over Thebe, en van welker aanzien de schatkamer van Minyas, het grootste kunstwerk in zijne soort, nog lang getuigde; verder de Cureten in Aetolië, Acarnanië en op Euboea, de Epeërs en Cauconen in Elis, en vele andere. Van deze volken weten wij overigens niet zeker, in welke betrekking zij tot de bovengenoemde stammen stonden.

(1) Achaeërs is bij Homerus, zoo als Argivers en Danaërs, ook een algemeene naam voor de grieksche volken. *Γραικοί* was, zegt men, de oudste naam der Hellenen, toen zij nog in Epirus omstreeks Dodona woonden. Die naam schijnt van daar naar de kusten van Italië te zijn gekomen, maar verdwijnt later in de geschiedenis, totdat hij bij de Romeinen weder voorkomt.

(2) DANAUS wordt echter reeds door Herodotus een Egyptenaar genoemd.

(3) Volgens de meening van eenige geleerden geschieden deze

bragt; en van PELOPS, die uit Azië in de Peloponnesus kwam. Zoo veel is zeker, dat de Grieken vroeg met Azië in verband gestaan en bepaaldelijk van de Pheniciërs de schrijfkunst ontleend hebben, en de gunstige ligging des lands voor den handel zal daar reeds vroeg vooral handelsdrijvende vreemdelingen aangetrokken hebben. Echter hebben de aankomst en invloed dier vreemdelingen over het algemeen geene zoo sterke werking op het oorspronkelijk karakter der Grieken gehad, dat zij aan hetzelfde in enig belangrijk opzigt eenen vreemden vorm konden geven.

§ 2.

Verhuizing der stammen.

De berigten betrekkelijk deze oude tijden zijn over het algemeen zeer duister en verward, en slechts over één punt, den troiaanschen oorlog (in 1184 v. Ch.), is door de gedichten van Homerus een helder licht verspreid. Maar zoo wel vóór, als na dien oorlog wordt van groote volksbewegingen uit de noordelijke landen (1) en van hevige beroeringen melding gemaakt, die de stammen dikwijls deden zwerven en verhuizen. De laatste verhuizing is die der Doriërs en Aetoliërs naar de Peloponnesus (1104), van welk tijdstip af vooral de naam der Hellenen de heerschende begint te worden. De Doriërs namelijk hadden oudtijds onder DEUCALION in Phiotis, later onder DORUS aan den Ossa en Olympus gewoond; daarna door CADMUS verdreven, zetteden

verhuizingen uit Thracië, en de voorstellingen van phenicischen en egyptischen oorsprong ontstonden uit de zucht der Grieken, om hunne afkomst van de beschaafde volken af te leiden.

(1) Zoo als de vroegste verhuizing der Hellenen uit Epirus door Acarnanië, Aetolië en Phocis naar Thessalië en de van daar voortgezette verbreiding en de togt der Thessaliërs van Thesprotia naar Thessalië en de daaruit ontstane aeolische verhuizing naar Boeotië.

zij zich aan den Pindus neder, trokken van daar naar Dryopis, dat zij Doris noemden, en ondernamen eindelijk den togt naar den Peloponnesus met denkelijk 20,000 strijdbare mannen. Daardoor kwamen zij in het bezit van het grootste gedeelte van de Peloponnesus, welker oude bewoners zij deels langzamerhand onderwierpen of verdreven, deels zich met hen vermengden. De Achaeërs, die vroeger een groot gedeelte van dit schiereiland bewoond hadden, werden nu gedeeltelijk naar Aegialus (Achaia) (1) verdrongen, van waar zij de Ioniërs verdreven, welke naar Attica trokken en van daar later naar de westkust van Klein-Azië, waar zich ook andere volkplantingen van grieksche stammen nederzetteden (2). Al-lengs hielden nu die verhuizingen op, en de volken behielden hunne vaste woonplaatsen. Van de hoofdstammen bewoonden nu de Aeoliërs vooral Boeotië, een deel van Euboea, eenige eilanden, zoo als Lesbos en Tenedus, en de kusten van Mysië. De Ioniërs bezetteden Attica, een deel van Euboea, de Cycladen en de kusten van Lydië benevens vele eilanden. De Doriërs bezaten Doris, een groot gedeelte van de Peloponnesus, Megaris, Creta, Rhodus en meer kleinere eilanden. Op enkele plaatsen, vooral in het noorden van Griekenland (Locris, Phocis, Aetolië, Acarnanië) vinden wij nog volkstammen ouder dan die der Hellenen. In Thessalië woonden de uit Thesprotia aangekomene Thessaliërs, in Elis de Minyërs en Aetoliërs, in de volkplantingen volken uit alle de stammen. Vooral bij de Ioniërs en Doriërs vinden wij een duidelijk uitgedrukt karakter van hunnen stam, dat in alle de voortbrengselen des geestes bij deze volken, in hunne taal, letterkunde, kunsten en staatsinrigting is op te merken.

(1) Van de inwoners van de Peloponnesus zouden alleen de Arcadiërs en Cynuriërs altijd in hunne oude woonplaatsen gebleven zijn, *Αὐτόχθονες*.

(2) Aeolische (achaeïsche) volkplantingen zijn vóór, en dorische na deze ionische, in klein-Azië gekomen.

De ontwikkeling van het staatswezen. Ondergang der koninklijke magt.

Uit de homerische gedichten zien wij, dat Griekenland in het helden-tijdvak in eene menigte van kleinere staten verdeeld was, die onafhankelijk van elkander waren. Deze werden door koningen bestuurd, aan welker magt men eenen goddelijken oorsprong toekende, maar die tegenover de aristocratie en het volk niet juist aangewezen en bepaald was. Deze afscheiding in kleine staten duurde bestendig voort, en langdurige, wel geordende bondgenootschappen treffen wij bij de Grieken niet aan. De staten vormden zich bepaaldelijk uit het gebied of de landstreek, die zich aan eene of andere door handel of industrie bloeiende stad aansloot; zoodat het denkbeeld van stad en staat ineen smolt (*πόλις, πολιτεία, πολίτευμα*). In deze staten, (behalve in Epirus) ging de regeringsvorm in het tijdvak van 1100—900 allangs van eenen monarchalen tot eenen republikeinschen over. De aangeborene zucht der Grieken naar vrijheid en zelfstandigheid, de geringe uitgestrektheid der staten zelve, en de ontwikkeling der burgers, een gevolg van het gezellige leven in de steden, begunstigten dien overgang. Waarbij dit nog kwam, dat de geringere trap van beschaving, de meer eenvoudige inrigting van den staat, en het algemeen gebruik van slaven (onderworpene lijfeigenen of gekochte vreemdelingen) alle vrije burgers (1) in zekeren zin op gelijke hoogte plaatsten. Dikwijls werd die overgang door toedoen der koningen zelve te weeg gebracht of verhaast.

(1) Als algemeen karakter van het burgerregt in alle grieksche staten, zelfs vóór dat de Demus eenige beduidende regten in den staat verkreeg, kan, in tegenoverstelling met slaven en vreemdelingen, het regt van grondbezitting, van onafhankelijk voor het gereg te mogen optreden, en van deelneming aan de volksvergadering genoemd worden.

Vervolg. De aristocratie.

Deze ontwikkeling der volksmenigte geschiedde echter slechts trapsgewijze. Eerst was het de aristocratie, die in gezag toenam, het koningschap ophief en den weg baande voor de vrijere staatsregeling, echter meestal zonder eene gewelddadige afschaffing van de koninklijke waardigheid; als namelijk het koninklijk geslacht uitstierf of als meerdere vorsten, te zamen regerende, in twist geraakten en, om de overhand te verkrijgen, de gunst des adels kochten, en geen geweld pleegden. Ook nam de adel daarbij geene vijandige houding aan tegen het nog niet staatkundig ontwikkelde volk *δῆμος*. Zoodanige aristocratie was gegrond op adellijke geboorte (*εὐπατρίδαι, εὐγενεῖς*) en daarmede verbondene persoonlijke voortreffelijkheid, op grondbezitting en dienst onder de ruitery (*γεωμόροι, ἵπποβοῖται, ἵππεις*), later bij het toenemen van den handel ook op rijkdom (plutocratie, *οἱ πλούσιοι, οἱ τὰ χρήματα ἔχοντες*). Dit onderscheid tusschen de aristocraten en het volk wordt door de tegengestelde uitdrukkingen *οἱ καλοὶ κἀγαθοὶ, οἱ ἐσθλοὶ, οἱ ἄριστοι* voor de eersten; en *οἱ πονηροὶ, οἱ δειλοὶ, οἱ κακοὶ* voor het volk uitgedrukt. Soms tijds verdeelden zich de aristocraten en het volk, inwoners met alle de regten en die met mindere voorregten alzoo, dat de eersten in de steden, de laatsten op het land woonden. Dit gebeurde vooral daar, waar vreemde veroveraars de steden vermeesterden, en aan de overwonnenen slechts een gedeelte der burgerlijke voorregten gaven. In dit geval behielden de overwonnenen hunne persoonlijke vrijheid en bezitting, echter tegen opbrengst van schatting en zonder burgerlijke regten, of werden lijfeigenen en verloren hunne vrijheid, zoo als de Heloten *ἐῷντες* in Sparta, of de Penesten *πενέσται* in Thessalië, waar zij, nog na den Peloponnesischen oorlog, tegenover de *δεσπότες* voorkomen.

Vervolg. Ontwikkeling der democratie. Strijd der staatkundige partijen.

De eenmaal ontwaakte zucht om aanzien en invloed in den staat te verkrijgen, verbreidde zich steeds verder en liet ook de aristocratie niet in het rustig bezit der heerschappij. Dikwijls toch onttaarde de aristocratie in eene zeer drukkende oligarchie. En hoewel deze reeds dadelijk bevestigd was door voorvaderlijk aanzien, meerderheid van goederen en kennis, bezit van wapens en versterkte plaatsen, zoo kwam zij toch dikwijls in ernstige aanraking met den ontwakenden democratischen geest (*δημος*, plebs), en daaruit ontstond overal in Griekenland en in de volkplantingen strijd tusschen de aristocratische en democratische partij. De uitslag van dien strijd was afwisselend, meermalen echter zegenvierde de volkspartij, en verwierf zich met geweld vermindering van schulden, connubium, gelijkheid voor den regter en grooter aandeel aan het staatsbestuur. Zulke worstelingen gaven dikwijls aanleiding om de inrigting van den staat beter te regelen, of door daartoe gekozene overheidspersonen *αἰσχυρίζαι*, zoo als Pittacus in Mitylene (590), of door vaste wetten, zoo als die van Lycurgus in Sparta (884), van Zaleucus bij de epizephyrische Locriërs, van Charondas in Catana en andere chalcidische steden (beide ongeveer in het midden der 7de eeuw vóór Chr.) en van Solon te Athene (495). Meermalen ook gebeurde het, dat de zich verheffende volksmagt tot eene, tegen de aristocratie gerigte alleenheersching *τύραννις* overging; daar het volk, naar eigene bezigheden terug verlangende, de regering al ligt aan een uitstekend persoon overliet, die ras als overheerscher zijn wil tot wet verhief; b. v. Cypselus in Corinthe, die (655) met behulp van den demus de oligarchie der Bacchiaden vernietigde. Dit had vooral veel plaats in de 7de en 6de eeuw vóór Christus. Geenszins echter moet men zich de

tyrannie, waar zij niet in willekeur en wreedheid onttaarde, in den oudsten tijd altijd in vijandelijke houding tegen het volk en de openbare meening voorstellen. Dikwerf muntte zij zelfs uit door het begunstigen van kunsten, het stichten van openbare gebouwen en het geven van wetten, maar voerde buitenslands niets uit, lettende alleen op eigen voordeel en bevestiging harer magt. Zij was echter niet van langen duur; zeer zelden voorbij het derde geslacht, en de meeste tyrannen werden, na zich eerst door het aannemen van vreemde huurtroepen, verbanning der aanzienlijken en door het plegen van wreedheden gehaat te hebben gemaakt, meest met behulp der Spartanen verdreven, die daaraan hunne groote meerderheid en gezag in de zaken van Griekenland te danken hadden.

Het toenemen van scheepvaart en handel, de vergrooting der steden en de meer algemeene verspreiding van kennis en beschaving begunstigten de ontwikkeling der democratie, welke somtijds ook door het zedelijk verval der oligarchie zelve bevorderd werd, of uit de deelgenooten daarvan hare aanvoorders verkreeg. Door democratie verstonden de ouden gelijk regt van alle leden van den staat, om deel te nemen aan de beslissing over alle de zaken van algemeen bestuur, zoowel ter handhaving van regt en wet, als ter regeling der landszaken, waaruit vrijheid van spreken en gelijkheid van allen voor de wet voortvloeiden. De perzische oorlog, die het nationaal gevoel bij de Grieken opwekte en de staatkundige bewegingen in de staten vermeerderde, vuurde tevens den moed des volks aan en verzwakte de krachten der aristocratie. In den Peloponnesischen oorlog (431—404) hielden de aristocratische partijen meestal Sparta's zijde, de democratische die van Athene, en gedurende dien oorlog

bleven burgertwisten onafgebroken in de verschillende staten woeden. Bij het einde des oorlogs zegevierde de aristocratie. Deze echter maakte misbruik van hare magt, en weldra ontstonden er weder hevige onlusten, verbanningen en verwoestende oorlogen, welke grootendeels met vreemde huutroepen gevoerd werden, die wij nu dikwijls in plaats van de oude legers, welke uit grieksche burgers bestonden, aantreffen; terwijl thans niet zelden Grieken als huutroepen in vreemde landen verschijnen. Op vele plaatsen ontstond eene ongetemde en drukkende democratie, die door eergierige en baatzuchtige volksleiders werd aangevoerd, en waartegen zich aan den anderen kant oligarchische partijen *εταίρειαι*, *συνωμοσίαι* vormden, zoo als de *στασιῶται* tegen Pisistratus. Zij bielpen elkaar bij geregtelijke vervolging tot het bijeen brengen van gelden voor boeten en schulden, en hielden nu en dan gemeenschappelijke maaltijden. Hunne vijandige houding tegenover den demus blijkt reeds uit den eed, dien zij elkaar zwoeren, om tegen het volk zooveel kwaad te willen en te doen, als men kon. Onder deze twisten werden de zedelijkheid en alle edele drijfveeren verlamd en de vrijheid van Griekenland ondermijnd. Dit baande Philippus van Macedonië den weg bij zijn streven naar het oppergebied, en maakte het land tot een tooneel van de talrijke oorlogen zijner opvolgers, waarbij wij toch nu en dan nog eene schemering van den ouden griekschen geest opmerken, b. v. in de pogingen te Sparta om de oligarchie af te schaffen en de staatsregeling van Lycurgus te herstellen, of in den strijd van het democratische verbond der Achaeërs tegen de tyrannie en magt der Macedoniërs.

§ 7.

Ondergang der grieksche staten.

Onder deze verwarringen baanden de wapens der Romeinen zich een' weg naar Griekenland. De verovering van

Corinthe (146) maakte een einde aan de geheele vrijheid der Grieken; de zaken van hun land werden door de Romeinen geregeld door middel van tien commissarissen, welke in de steden afzonderlijk eene oligarchie inrigtten, en het land zware schatting oplegden, en de stadhouder van Macedonië behield nog grooten invloed, totdat Griekenland eindelijk als een afzonderlijk wingewest onder den naam van Achaïa bestuurd werd. Eenige staten hadden echter een zachter lot; enkele, zoo als Athene en Delphi, waren zelfs *liberae civitates*. De latere inval van Nero, om Griekenland openlijk vrij te verklaren, bleef zonder gevolg. Eene schemering van vroegeren wetenschappelijken glans vertoonde zich nog wel in Athene; maar het nationale gevoel en het vuur des geestes waren uitgedoofd, en het land werd door de romeinsche overheersching en de onderlinge twisten der Grieken grootelijks verzwakt en door vijandelijke invallen later verwoest. Dagen lang reisde men door woeste oorden. Alleen Athene kon in 265 na Chr., door hare vaste muren de Oost-Gothen afweren. 130 jaren later stelden lafheid en verraad der Byzantijnsche keizers ook deze stad aan den vernielenden aanval van Alariks benden bloot.

§ 8.

Algemeene vorm der staatsinrigtingen in de grieksche vrije staten.

Als echte bestanddeelen van alle grieksche staatsinrigtingen, zoowel aristocratische als democratische, vinden wij den raad, die reeds ten tijde der koningen bekend was, en de volksvergaderingen. De hoogste magt was in de democratische inrigtingen bij de volksvergaderingen, in de aristocratische bij den raad *γερονσία* of de vergadering der aanzienlijken. De uitvoerende magt behoorde gedeeltelijk bij eene menigte collegiën, deels bij vele overheden met verschillende benamingen, welker verkiezing, overeenkomstig met

de herhaalde afwisselingen van aristocratie en democratie, nu eens van meer, dan weder van minder strenge voorwaarden afhang. Ook de duur van hunne ambten bleef daardoor niet altijd dezelfde. Een deel dier overheden moest ook vooraf een onderzoek *δοκιμασία* ondergaan en, als de tijd van hun ambt voorbij was, aan de regering verantwoording *εἰσθῆναι* doen. De regterlijke magt was op zeer verschillende wijzen onder het volk, den raad en de overheden verdeeld. De meer belangrijke, lijfstraffelijke zaken werden in het algemeen door het volk of den raad, private geschillen door de overheden of regterlijke collegiën behandeld.

§ 9.

Ionische en Dorische staten, vooral Athene en Sparta.

In den griekschen stam, die zich in verstandelijke beschaving het sterkst ontwikkelde en door handel en scheepvaart tot de grootste welvaart kwam, namelijk in den ionischen, maakte de democratie de grootste vorderingen. De belangrijkste onder de ionische staten was Athene, waar het krachtige leven der democratie en de zucht naar vrije en veelzijdige ontwikkeling zich het sterkst vertoonden, maar bij de volksmenigte ook weldra ontaardden in een onmatig streven naar gelijkheid, willekeurige behandeling der meer vermogenden, vijandige tegenwerking tegen mannen, die uitstaken door invloed en talenten, in woeste en verblinde teugelloosheid, en eindelijk in ruwe zucht naar eigenbelang en nietige ijdelheid, waarmede het zich door volksleiders en Sykophanten liet vleijen en bedriegen. Onder de dorische staten was Sparta de voornaamste. Hier vormden de eigenlijke Spartanen of stedelingen, in betrekking tot de Perioeci of bewoners van het land, eene aristocratie, die later in eene drukende oligarchie ontaardde. In dezen staat vinden wij het algemeene denkbeeld der Ouden omtrent de hooge waarde van den staat en omtrent de regten van dezen op ieder per-

soon afzonderlijk op de sterkste wijze volgehouden; daar de staat alle burgers bijna als zijn eigendom beschouwde, het private leven schier geheel ter zijde zette en alle vrije ontwikkeling verhinderde. Zoolang opgewonden geloof aan de heiligheid van den staat en blinde gehoorzaamheid aan de wetten en instellingen het volk bezielde, bloeide Sparta en kon het door de eenheid en onwrikbare kracht harer staatsinrigting de meerderheid over de andere staten behouden. Doch de onnatuurlijke banden, waarmede die inrigting de persoonlijke vrijheid knelde, konden in den loop der tijden niet blijven bestaan, maar veroorzaakten eene onmatige zucht naar magt en rijkdom, welke den staat ten val voerden.

§ 10.

PUNTEN VAN VEREENIGING VOOR GEHEEL GRIEKENLAND.

Godsdienstige verbindtenissen door feesten en orakels.

Griekenland vormde een stelsel van staten, die elkander onderling erkennen; maar voor de inachtneming van de regten, die daaruit wederkeerig voortvloeiden, had men geen waarborg, noch vaste voorschriften, en somtijds waren het alleen daarmede strijdige belangen, die de vijandige aanvallen der magtigeren weerhielden. Alhoewel nu deze kleine staten niet alleen onafhankelijk van elkander waren, maar zelfs dikwijls eene vijandige houding tegen elkaar aannamen (1), zoo waren toch de volken, onder den algemeenen naam *Ἕλληνες*, door het gevoel, dat zij van éenen oorsprong

(1) In verschillende tijden vinden wij echter grootere of kleinere deelen van Griekenland tot enkele gemeenschappelijke ondernemingen of togten vereenigd. Zoodanige waren in oudere tijden de Argonauten-togt, die der 7 vorsten tegen Thebe, en vooral de troiaansche oorlog. Later vereenigden zich de meeste grieksche staten tegen de Perzen.

waren en eene gemeenschappelijke taal, dezelfde godsdienst en zeden hadden (τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ὁμαίον τε καὶ ὁμόφρων καὶ θεῶν ἰδρύματα τε κοινὰ καὶ θυσίαι ἡθεῖα τε ὁμότροπα Herod. VIII, 144) verbonden, en die nationaliteit werd ten minste als eene scherpe afscheiding van vreemdelingen of barbaren zorgvuldig in het oog gehouden. Uit dat nationale gevoel ontstonden wederkeerig verschillende gebruiken, die op menscheijkheid gegrond waren en eene soort van grieksch volkenregt vormden (1), dat echter niet op vaste, wettelijke bepalingen rustte, en door de magtigeren dikwijls niet geteld werd. Tot de godsdienstige instellingen, welke dit gevoel van een' nationalen band ondersteunden, behoort

(1) Als voorbeelden dier instellingen onder de Grieken kan men aanvoeren, dat men gewoon was vóór den oorlog gezanten te zenden en somtijds de zaak mondeling bij te leggen, b. v. door scheidsregters; dat de oorlog door herauten, welker persoon heilig was, werd aangekondigd; dat men gedurende den oorlog de tempels, heilighdommen en priesters van het vijandelijk volk onschendbaar achtte; dat kriegsgevangenen gewoonlijk tegen losgeld in vrijheid werden gesteld; dat men het voor barbaarsch hield, om aan gedooide vijanden eene begrafenis te weigeren of hunne lijken te mishandelen; dat men niet dan na bekomen verlof met gewapende magt over een vreemd grondgebied trok; dat de gastvriendschap voor heilig werd gehouden, en zoo wel openbare als private verbindingen van dien aard werden aangegaan. Hiertoe behooren ook de zoogenoemde σύμβολα of verbindtenissen tusschen twee staten, die van het volkenregt uitgingen, en waarbij men zich wederkeerig verbond om de regten der burgers in hunne zaken en persoon te beschermen. Dergelijk verbond, ξενία, ging Darius met de Griekse eilandbewoners aan. Herod. I, 27. Zoowel personen in het bijzonder, als de burgers van een' staat in het algemeen, verkregen somtijds in een anderen staat het connubium ἐπιγαμία, vrijdom van algemeene verplichtingen ἀτέλεια, het regt van bezittingen en grondeigendom, ja zelfs vinden wij voorbeelden van Isopolitie (ἰσοπολιτεία) d. i. gemeenschap van algemeene of ten minste van private regten tusschen twee vrije staten. Vooral toonde Athene groote zachtheid in hare gedragingen omtrent burgers van vreemde staten.

den de groote feesten en spelen te Olympia, Delphi, Nemea en op den corinthischen Isthmus, die eerst alleen op de plaats, waar zij gevierd werden, betrekking hadden, maar allengs nationale feesten werden, tot welker bijwoning de staten gezantschappen zonden, en velen uit alle deelen van Griekenland zamenvloeiden. Verder behooren hiertoe ook de orakels, vooral het delphische, dat in alle griekse staten groot aanzien en invloed had.

§ 11.

PUNTEN VAN VEREENIGING VOOR ENKELE DEELEN VAN GRIEKENLAND.

Amphiktyonen-verbonden, bondgenootschappen in enkele landstreken, Symmachie en Hegemonie.

Ook kleinere deelen van Griekenland vinden wij door een' godsdienstigen band verbonden, waarbij feesten en een gemeenschappelijke tempel en godsdienst naburige volken in nadere betrekking (ἀμφικτυονίαι) tot elkander bragten, en waardoor soms tevens op het inachtnemen van enkele grondbeginselen van volkenregt meer werd aangedrongen. Tusschen de inwoners van eene zelfde landstreek vinden wij dikwijls eene soort van bondgenootschappen (b. v. in Boeotië), die echter verzwakt en ontbonden werden door het streven van enkele dier staten naar de opperheerschappij, door de onderdrukking die deze, en door den wederstand, dien de overige staten daartegen uitoefenden. Twee dezer verbonden, dat der Achaeërs en dat der Aetoliërs, werden tegen het einde der griekse vrijheid van tijdelijk gewigt. — Grootere staatkundige verbindingen, dikwijls tusschen volken van éenen stam aangegaan, vormden de zoogenoemde συμμαχίαι, aan welker hoofd het magtigste medelid des verbonds zich plaatste (ἡγεμονία), zoo als Sparta in den perzischen oorlog het hoofd werd van alle staten, die tegen de Perzen

streden, en later Athene van de meeste ionische staten; maar ook in deze verbindtenissen ontstond gewoonlijk tweedragt, als de magtigste staat de zwakkeren met overmoed behandelde, en alleen op eigenbelang bedacht was.

§ 12.

Volkplantingen.

Het streven der Grieken naar afzondering en zelfstandigheid openbaart zich ook in de eigenaardige inrigting hunner volkplantingen. Deze toch sloten zich niet, zoo als bij de Romeinen, als deelen aan het moederland aan, maar vormden terstond onafhankelijke staten, die alleen door gevoel van verschuldigde achting aan den staat, waaruit zij vertrokken waren, verbonden bleven. Insgelijks kenmerkten zich die volkplantingen aan een' anderen kant door het krachtvolle leven en de hoogere verstandsontwikkeling der grieksche stammen, daar zij niet alleen spoedig tot bloei kwamen, maar ook te midden der barbaren, welke hen omgaven, de taal en het karakter der Grieken behielden en verder verbreidden.

HET HELDENTIJDVAK.

§ 1.

Beteekenis van dien naam.

Onder de uitdrukking van helden-tijd verstaat men gewoonlijk den tijd sedert de Hellenen zich het eerst in Thesalië vertoonden tot aan den togt der Doriërs en Herakliden naar de Peloponnesus (1400—1104). Als de gewigtigste personen daaruit noemen wij: BELLEROPHONTES, PERSEUS, HERCULES, THESEUS, JASON en de overige helden van den Argonauten-togt, verder de deelgenooten van de togten tegen

Thebe, en van den trojaanschen oorlog. Over dit tijdvak vinden wij geschiedkundige berigten en mythische overleveringen dikwijls onafscheidelijk dooreen gemengd. Het helderste punt is de trojaansche oorlog (1184), en daaruit wordt het meeste licht verspreid over het openbare en private leven. Wij kennen dien oorlog uit de gedichten van HOMERUS, welke wel iets later ontstaan en ook niet in eene geheel onveranderde gedaante tot ons gekomen zijn, maar toch tevens in zich zelve zulke onmiskenbare teekenen van waarheid en overeenstemming bevatten, dat zij over het algemeen als eene getrouwe schilderij van de tijden, welke zij voorstellen, kunnen beschouwd worden, daar zij anders ook zooveel belangstelling bij de tijdgenooten en hunne nakomelingen niet zouden gevonden hebben.

§ 2.

Over den trap van beschaving in het algemeen.

In den oudsten tijd waren wildheid en ruwheid heerschende, oorlog en rooven algemeen. Als helden, die dit kwaad bestreden, worden vooral MINOS ter zee, THESEUS en HERCULES te land vermeld; echter was zelfs ten tijde van den trojaanschen oorlog de beschaving toch nog in hare kindschheid. Daden van geweld en ruwheid van taal waren geenszins verdwenen; rooftogten en plunderingen (vooral het rooven van vee) in de naburige staten, en wederkeerige togten van deze laatsten tot schavergoeding waren algemeen, moord en bloedwraak niet zeldzaam, zeerooverij algemeen geoorloofd. Een nationale band bestond er nog niet, echter gaf de trojaansche oorlog daar het eerst aanleiding toe. Aan den anderen kant ontbraken ook de sporen van eene zachtere en meer menschelijke stemming niet. De godsdienst kon door haar aanzien op velerlei wijzen werken. Men hield den persoon der herauten voor heilig, en eerbiedigde geslotene verbonden en wapenstilstand. Tegenover die woeste

uitbarsting van hartstogten ontbreekt het niet aan voorbeelden van zelfbeheersching, gematigdheid en eerbied voor ouders en oudere personen, aan wie men groote ervarenheid toeschrijft. Ook vaderlijke verwensching, b. v. tot kinderloosheid, wordt door de Goden ten uitvoer gelegd. De openbare meening begint zich te doen gelden, en vrees voor algemeene afkeuring op de grooten te werken. Van gevoel voor vriendschap (THESEUS en PIRITHOUS, ACHILLES en PATROCLUS, ORESTES en PYLADES), van vriendschappelijke omgang met bejaarde en trouwe bedienden (EUMAEUS, EURYCLEA) en van huwelijks- en ouderliefde vinden wij vele voorbeelden. De vreemdeling (1), behoeftige of balling, *ἰκέτης*, kon onder de bescherming van Zeus op eene vriendelijke ontvangst rekenen (*Ζεὺς ξένιος, ἰκετήσιος, ἐπιτιμήτωρ ἰκετῶν τε ξείνων τε*). En van daar had men vele landloopers (Od. XIV), *μετανάσται*. Verbonden van gastvriendschap onder de voorvaderen geven zelfs vriendschappelijke betrekking onder de nakomelingen. Er zijn *πρωχῶν θεοὶ καὶ Ἐπαιώνες*. Aankomende gasten worden vriendelijk en met beschaafde goedwilligheid (Od. XVI, 46) ontvangen, men heet hen welkom, doet ze nederzitten en aan den maaltijd deelnemen, vraagt eerst naderhand naar hunne omstandigheden en bedoelingen, en geeft hun ook gastgeschenken *ξείνιον*. Il. IX, 497. XVIII, 387 sqq. Od. III, 29 sqq. 69 sqq. IV, 20 sqq. Zangers, *ἐρίρpes ἀοιδοὶ*, zoo als PHEMIUS op Ithaca en DEMODOCUS bij de Phaeacers, genieten blijken van bijzondere welwillendheid en belangstelling. Od. VIII, 472—481. De Grieken toch noemden reeds vroegtijdig eene hoogere, dichterlijke stemming des geestes iets goddelijks (*θεῖος, θέσπις ἀοιδός, θεός ὥπασε θέσπιν ἀοιδόν*). Od. VIII, 498 — *θεός δὲ μοι ἐν φρεσὶν οἶμας παντοίας*

(1) Dat echter de van buiten af gekomene vreemdeling wel geduld en somtijds beschermd werd, maar als zoodanig geene achting en regten genoot, bewijzen uitdrukkingen als *ἀριμνητός μετανάστης*.

ἐνέφυσεν en Hes. Theog. v. 94). Soms, maar toch zeldzamer, zien wij zelfs helden (zoo als Achilles) of het volk een gezang aanheffen. (Il. I, 472. IX, 186).

§ 3.

De staat en deszelfs inrigting in het algemeen.

Het staatkundige leven is nog in zijne kindschheid. Het denkbeeld van een staatswezen, hetwelk aan alle deelen van den staat leven geeft, is nog niet ontwikkeld, de begrippen van den staat, zoowel in zijne uiterlijke betrekking tot andere staten als in zijne inwendige regeling, zijn nog twijfelachtig en onbepaald. Van een erkend volkenregt vindt men nog slechts flauwe sporen, zoo als de onschendbaarheid der herauten. De inwendige inrigting van den staat ontwikkelde zich allengs uit het familieleven. De landerijen werden toen en vroeger, bij het stichten eener stad, bij het lot, *κλήρος*, gelijkelijk verdeeld. Od. VI, 9. Voor aanvoorders werd een grooter deel, *γέρας*, bepaald. De rijken hadden vooral slaven en vee, *πολυβοῦται, πολύρρηγες*, steden bouwde men later liefst aan zee. Als oudsten regeringsvorm treffen wij in den heldentijd nog alleen een patriarchaal koningschap aan, waarbij de betrekking tusschen vorst en volk nog niet door eenen juist bepaalden vorm of door erkende grondbeginselen van regt geregeld is. Echter stond de koning, vaak met slechts klein gebied, in groote achting bij zijne onderdanen. Verder vinden wij naast de koningen eene aristocratie, uitmuntende door persoonlijke, voortreffelijke hoedanigheden, door geoeffendheid in de behandeling der wapenen en door bezittingen, die, volgens de overlevering, van het geslacht der goden afstamde; en eindelijk eene menigte van vrije burgers. De wederkerige betrekkingen en grenzen dezer staatsmagten rustten echter niet op vaste wetten, maar waren in vele opzigten onbestemd; zoodat zij in elkander vloeiden.

De koning.

De waardigheid der koningen werd als heilig beschouwd; hunne magt (Il. XI, 98) leidde men gelijk hunne afkomst van de goden af, en oordeelde, dat hun persoon door Zeus bijzonder beschermd werd (Il. II, 197. *διοτρεφέες βασιλῆες*, *διογενεῖς* bij Homerus, *ἐκ δὲ Διὸς βασιλῆες* Hes.); maar het gewigt der koninklijke magt hing grootendeels van persoonlijke bekwaamheid af, moest in de aanzienlijken steun vinden en was niet tegen inbreuk verzekerd (de vorsten, die naar Penelope's hand dongen (allen van Ithaca), Aegisthus). De regering was niet altijd eene alleenheerschings; verscheidene volken ten minste, die in de optelling der schepen bij Homerus vermeld zijn, zoo als de Boeotiërs, de Phocensers en Cretensers hebben twee, andere drie of vier aanvoerders. Volgens den regel was de koninklijke waardigheid erfelijk, maar de erfopvolging echter niet vast bepaald; bij gebrek van mannelijke erven konde dezelve ook op de vrouwelijke lijn overgaan (Helena), of de aanzienlijken konden er naar dingen. De koning, *ὁ βασιλεὺς*, had het opperbevel in den oorlog, de regterlijke magt en de beschikking over vrede en oorlog, in vereeniging met eenen raad der aanzienlijken, *δικαστοὶ*, *θεμιστοπόλοι βασιλῆες*, en deed de openbare offers, hoewel hij overigens geheel van de priesters onderscheiden was. De grenzen van de magt en de regten des konings zijn wel niet in bijzonderheden bepaald, maar er bestaat toch in het algemeen een denkbeeld van de pligten van dezen, en men ontmoet zoowel klagten over willekeur en misbruik van magt, als lof over een vaderlijk bestuur (Il. II, 24. I, 234. XII, 510. Od. IV, 690 sqq. II, 234). Het eereteeken der koningen was het *σκήπτρον* (1), een staf,

(1) Minder versierde *σκήπτρα* waren ook in gebruik bij herauten, bij veldheeren, wanneer zij als redenaars optraden, en bij regters.

versierd met gouden knoppen, waarvan zij zich bij openbare zaken van het bestuur bedienden. Zij werden begeleid door *κήρυκες*. Dit waren herauten, die de volksvergadering bijeen riepen en daarin orde hielden. In oorlog riepen zij de mannen ten strijde. Il. II. Bij het offeren voerden zij het offerdier aan, mengden wijn voor de plenging, bereidden het offermaal, en bedienden bij maaltijden. Ook bij het aangaan van verbonden deden zij dienst. Hun persoon was heilig: hun ambt soms erfelijk. Tot de voorregten, *τιμή*, *γέρας*, der koningen behoorden het voorzitterschap in de vergaderingen en bijeenkomsten, eene ruimere bedeeeling van wijn en spijsen aan de gastmalen, een afzonderlijk stuk land, *τέμενος*, geschenken en opbrengsten van het volk, *ἔωρα*, *ἑωπίαι*, *θέμιστες*, en een uitgekozen en buitengewoon aandeel aan den buit, bestaande onder anderen in slavinnen, goud en koper.

De aristocratie.

De aanzienlijken voerden de namen *ἥρωες*, *ἄριστοι*, *ἀριστῆες*, *ἔξοχοι ἄνδρες*, omdat zij, behalve door hooge geboorte en rijkdom, ook door moed en oorlogs-kunst boven het volk uitmuntten. Hunne hoofden worden met betrekking tot hunne waardigheid *γέροντες* (1) en *βασιλῆες* genoemd, en wegens hunne deelneming aan den raad, *βουλή* des konings, *βουληφόροι ἄνδρες*, dien zij met raad en daad hielpen. Il. IX, 374, *οἱ βουλὰς συμφράσσονται οὐδὲ μὲν ἔργον*. Zij namen deel aan de regeringszaken, vormden de kern des legers in den oorlog, en genoten daarom bijzondere gunsten (*γέρας*, *οἶνος γερούσιος*). Agamemnon had in de overige vorsten, die in hun land souvereine magt hadden, eene raadsvergadering, Priamus eene dergelijke in de trojaansche *δημογέροντες*, Alcinous in de phaeacische *βασιλῆες*.

(1) Soms ook de jongeren, zoo als de beide Aiaees, en Ulysses.

§ 6.

Het volk.

Elke gemeente ontstond uit eene vereeniging van geslachten, γένη. De menigte der vrije burgers, δῆμος, λαός of λαοὶ genoemd, vormde de volksvergadering, ἀγορὴ, maar de magt des volks was niet door vaste wetten bevestigd. En hoewel hetzelfde niet zonder eenigen invloed was, en men de openbare meening niet geheel kon voorbij zien (Od. XIV, 239. XVI, 425), zoo blijkt het toch niet, dat deze vergadering bijeen werd geroepen om iets te besluiten; ook werd zij niet op bepaalde tijden, maar bij bijzondere gelegenheden, als de omstandigheden het vorderden, door den koning of de aanzienlijken opgeroepen, om haar eenige mededeeling te doen, nadat bij belangrijke zaken vooraf eene βουλή had plaats gehad (Il. II) of opdat de koningen hare gezindheid konden leeren kennen om er zich naar te gedragen. Ook wordt geene melding gemaakt van stemming, maar wel dat het volk blijken van zijne goedkeuring gaf (Il. II, 333). Evenmin schijnt een afzonderlijk persoon uit het volk regt gehad te hebben, om op te treden. De aanzienlijken voeren het woord en wel staande. Chryses wendt zich wel tot alle Achaeërs (Il. I, 15), en zij geven hunne goedkeuring te kennen; maar ook in weerwil daarvan beslist Agamemnon die zaak toch alleen, zonder tegenspraak te ondervinden. In het tweede boek der Ilias geeft Agamemnon zelfs oogenschijnlijk aan het volk aanleiding, om hunne meening omtrent den terugtogt te uiten; maar hoewel hetzelfde zich daarop reeds met gretigheid tot het vertrek gereed maakt, zoo wordt toch de wil der vorsten met overreding en bedreiging doorgezet. Thersites, de eenige, die zijne gedachte vrij durft te zeggen, wordt door Odysseus mishandeld, en door het volk uitgelagchen. Het volk werd verdeeld in φύλα en φρῆτραι, vandaar Il. IX, 363. ἀφρῆτωρ, ἀθέμιτος, ἀνέστιος ἐστὶν ἐκείνος.

§ 7.

De regtspleging.

Het regt berustte niet op vaste, wettelijke voorschriften (νόμος, wet, komt niet bij Homerus voor), maar op zekere instellingen, die uit de gewoonten en de zeden waren voortgevloeid, δίκη en θέμις, en men geloofde, dat het onder bijzondere bescherming der goden, vooral van Zeus en Themis (Il. I, 239. Od. II, 69), stond. De staat schijnt zich om private geschillen weinig bekommerd te hebben, als de partijen niet zelve eene openbare beslissing of eenen scheidsregter begeerden. In dit geval werden de meer belangrijke zaken, na de dikwijls listige verdedigingen der partijen, door de koningen beslist, gewoonlijk in vereeniging met de βουλή γερόντων, volgens billijkheid of volgens een regt van gewoonte, dat door goddelijk gezag geheiligd was, θέμιστες. Het volk stond er als toehoorders en getuigen omheen. Bij plegtige verzekeringen werden zware eeden bij Jupiter, de zon, de aarde en de Furiën enz. gedaan (Il. XIX, 258). Meineed liet men aan de wraak der beleedigde goden over. De meeste zaken betroffen, zoo als het schijnt, het geven van voldoening wegens gepleegden moord, of wegens het schenden van het regt van eigendom. Il. XVIII, 508, ontvangt de winnende partij twee talenten gouds. De moordenaar zocht de familie van den gedooden door eene boete, ποινή, (Il. IX, 633—636) te bevredigen. Gelukte hem dit niet, dan vlugtte hij naar een vreemd land, om de bloedwraak te ontgaan, die op ieder lid der familie des gedooden rustte (1). Den vorm van zulk een proces lezen wij Il. XVIII, 497—508. Misdrijf tegen den staat was zeldzaam en werd dan met steeniging of werpen in een afgrond gestraft.

(1) Over het algemeen bevrijdde eene vrijwillige ballingschap volgens het denkbeeld der Grieken van alle straf.

§ 8.

De godsdienst.

De oudste, ruwe aanbidding der natuurkrachten nam na lang tijdsverloop meer menschelijke vormen aan, en bekwam naar de verschillende gesteldheid des lands en der stammen eene andere uitdrukking. Reeds vroeg werd het eene zinnelijke godsdienst met offers en beelden, zooals daarna uit den ontwikkelden staat daarvan bij Homerus blijkt. Buitenlandsche invloed bleek voornamelijk slechts in vreemde gebruiken voor enkele godheden, als voor Venus uit Phenicië, voor Bacchus uit Phrygië. De oude godsdienstige denkbeelden der aartsvaderlijke Pelasgen kwamen in strijd met die der krijgsvreemde Hellenen: de togt der Heracliden vereenigde die strijdige denkbeelden. Bewijzen voor dien strijd leveren de mysteriën, waar de vervolgde geslachten hunne godsdienst zochten te bewaren. Het toeval deed enkele plaatselijke vereenigingen meer algemeen worden. Zoo voerden de Heracliden vooral de dienst van Apollo in, waarvan Homerus bijna nog niets weet; ook de vier nationale spelen worden later aanzienlijk door Dorische bescherming.

De grieksche godenwereld nu, zooals die in de gedachten des volks volgens de gedichten van Homerus ontstaan en in levendige, duidelijke beelden voorgesteld was, is met hoogere wezens bevolkt, welke de natuur beheerschen, die menschelijke hartstogten en begeerten hebben, en dikwijls met de menschelijke wereld in aanraking komen. De middeelen, waardoor de menschen in nadere betrekking tot de goden kwamen, waren gebeden en geloften *εἶχαι, εἰχωλή, λιταί, ἀρᾶσθαι, εὐχέσθαι, χεῖρας ἀνέχειν, ὀρέγειν, ἱοννάξασθαι*, plengingen, *σπένδειν, λείβειν, χοῆ, σπονδαὶ ἄκρητοι*, offers, *θυσίαι, ἱερὰ βέζειν*, vooral bloedige (1), van

(1) Van menschenoffers spreken de oudste overleveringen dikwijls. Bij Homerus offert Achilles bij het lijk van Patroclus 12 Trojanen. Daarvan blijven zelfs in de bescháafde tijden nog enkele sporen.

ossen, schapen en geiten, somtijds in grooter aantal, *ἐκατόμβη*, van dieren zonder gebreken, *τέλειος*, die niet door de menschen tot arbeid gebruikt waren, somtijds met vergulde hoornen. Over de gebruiken bij de offers vergelijk men Il. I, 448. II, 420. Od. III, 456. Verbonden met eeden aangegaan werden door een offer van een zwart en een wit lam (*ὄρκια τέμνειν* Il. III, 105) en plengingen bekrachtigd. Ook andere offergeschenken, *ἑῶρα, ἀγάλματα, θύεα*, bragt men den goden tot verzoening en dankzegging, zoo als b. v. Hecuba (Il. VI, 295), die aan Athene eenen *πέπλος* brengt. Met die gebeden, plengingen en offers vinden wij reinigingen en het wasschen der handen, *ἀπολυμαίνεσθαι, χεῖρας νίπτεσθαι*, verbonden. Het offermaal werd besloten met lofzang aan de godheid.

§ 9.

Vervolg. Tempels. Priesters en Waarzeggers. Orakels.

Voor de uitoefening der godsdienst had men in den oudsten tijd altaren, *βωμὸς*, op opene plaatsen, om den rook vrij te laten opstijgen; later kwamen daarbij tempels, *νῆος, δῶμος*, (zoo wel tempel als huis), met een altaar er voor of er in, heilige bosschen en velden, *τέμενος*, tot onderhoud der eeredienst. In den tempel van Apollo op de akropolis van Troje wordt een *ἄδυτον*, en in den tempel van Athene aldaar een standbeeld dier godin vermeld. De bijzondere vereering werd door de huisvaders zelve gedaan, de openlijke offers door de opperhoofden of koningen. Echter waren er voor de dienst van enkele goden of tempels afzonderlijke priesters, *ἱερῆς, ἀρητῆρες, θυσιοκόοι*, zooals Chryses, de priester van Apollo, die wel uit de aanzienlijken, maar overigens met de burgers in regten en verpligtingen gelijk waren. Ook wordt er melding gemaakt van waarzeggers en uitleggers van voortekenen, *μάντιες, θεοπρόποι*, die uit voortekens, *τέρατα, σήματα*, dikwijls voor loon, waarzeiden, zooals uit het on-

weder of uit de geluiden en vlugt der vogelen, vooral der roofvogels, *οἰωνοπόλοι*, *οἰωνισταί*, (*δεξιὸς ὄρνις*), en uit droomen, *ὄνειροπόλοι*. Reeds vroeg vindt men in Griekenland de sporen van enkele familiën van priesters, bij welke de waardigheid erfelijk was; maar eigenlijk geestelijke stand bestond er in Griekenland nooit. Ieder tempel met zijne inkomst en priesters vormde een gesloten geheel; gelijk ook de afzonderlijke staten er naijverig op waren, om de vereering hunner stamgoden buiten aanraking met vreemden te houden; echter werden de meesten allengs meer algemeen vereerd, hetgeen het inkomen der priesters vermeerderde. Ook orakels worden in dit tijdvak reeds genoemd, zooals dat van Zeus te Dodona in Epirus, waar die godheid zich van eenen heiligen boom, *ἐκ δρυὸς ὑψικόμοιο* openbaarde, en het pythische orakel van Apollo, *χρείων Φοῖβος Ἀπόλλων*. De vereering der helden komt bij Homerus nog niet voor.

§ 10.

Het krijgswezen. De wapenen.

Tot de oudste en ruwste wapenen behooren steenen en knodsen, welke laatste aan Hercules en Orion worden toegeschreven. Van de knods, *κορύνη*, bedienen zich de homerische helden niet, maar wel wordt zij vermeld (Il. VII, 138 *Ἀρηϊόους κορυνήτης*); steenen, en wel zeer zwaar en veel in aantal, *χερμάδιον* worden nu en dan gebruikt; wapenen van aanval zijn bogen en pijlen, *τόξον*, *νεῦρα βόεια*, *ἶδς*, *ὄιστος*, met weerhaken, *ὄγκοι*, *φαρέτρη*, pijlkoker, *νευρή*, de boogpees, die men voor den strijd veelal vernieuwde, *βέλος* (de algemeene naam voor alle werpwapenen), lansen, *δόρυ*, *ἐγχος* (men droeg er twee), *ἐγχείη*, *ξυστόν*, *μελία*; *αἰχμή χαλκείη* de metalen punt, *σφυρωτήρ* of *οὐρίαχος* het benedenste afgepunte einde der lans, het zwaard, *φάσγανον*, *ἄορ*, *ξίφος*; met de scheede, *κολεόν*, en draagband, *πελαμὼν* of *ἀορτήρ*. Ook worden de slinger,

σφενδόνη, en de strijdbijl, *ἀξίνη*, *πέλεκυς*, genoemd, maar echter zelden. Tot de wapenen ter verdediging behooren: de helm, *κόρυς*, *κυνή*, *πήληξ*, *τρουφάλεια*, *στεφάνη*, *εὐχαλκος*, met eenen helmboos van paardehaar, *λόφος ἵππειος* of *ἵππιονχαίτης*, *κόρυς ἵππουρις ἵπποδάσεια* of *ἵπποκομος*, en een of meer helmknoppen of verhevenheden, *φάλοι*; ook wordt een lage stormhoed zonder helmboos, *καταίτυξ*, genoemd; verder een borstpanster of harnas, *θώρηξ*, bestaande uit twee *γνάλα*, *χιτὼν στρεπτός* (*Ἀχαιοὶ χαλκοχίτωνες*; Ajax, de zoon van Oileus, was *λινοθώρηξ*), sjerpen, gordels en buikbanden, *ζωστήρ*, *ζῶμα*, *μίτρα*, scheenplaten, *κνημίδες*, schild, *σάκος*, *ἀσπίς*, van huiden en metalen platen met eene verhevenheid in het midden, *ὀμφαλός*, en eenen lederen rand, *ἀντυξ*, van binnen met dwarshouten, *κάνονες*, en een draagband, *τελαμὼν*, voorzien. Men leest ook van lichtere schilden, *λαισήϊα*. Het gewone metaal voor de wapens bestond uit een mengsel van metalen en uit koper. IJzer werd ook gebruikt voor strijdbijlen; zilver, donker blaauw staal, *κύανος*, en tin, *κασσίτερος* tot versiering der wapenen. Eene volle wapenrusting wordt genoemd, *τεύχεα*, ook *ὅπλα* (in de Ilias) en *ἐντεα*. Men was gewoon altijd gewapend te zijn, zelfs bij den maaltijd legde men het zwaard niet af.

§ 11.

Vervolg. Gevechten.

Het krijgswezen was in het helden-tijdvak in zijne kindschheid, zoo als het zich in de vele kleine roof- en strooptogten, die in de kleine staten van Griekenland plaats hadden, ontwikkeld had. De strijd werd niet door eene welberekende schikking of door krijgslisten, maar voornamelijk door persoonlijke dapperheid beslist. Wel vinden wij sporen van eene rangschikking of slagorde (Il. II, 362, IV, 297), Nestor en Menestheus worden wegens hunne ervarenheid daarin geroemd; de rustige en vaste gang der Achaeërs

wordt in tegenstelling van den geraasmakenden optogt der Trojanen vermeld; maar dit alles schijnt tot den strijd zelve niet veel te hebben afgedaan. Ook worden er hinderlagen gelegd. Il. I, 227. In de beschrijvingen der gevechten bij Homerus moedigen de bevelhebbers de hunnen aan; een krijgsgescreeuw, ἀλαλητός, doet zich hooren: de beide slagorden breiden zich uit: ligt gewapenden rennen met spietsen en steenen vooruit, de helden of aanvoerders, πρόμαχοι, trachten de vijandelijke gelederen met hunne wapens te doorbreken. en een woest krijgsumroer αὐτή doet zich hooren. De aanvoerders verlaten nu de rijen en begonnen de tweegevechten. Zij strijden gewoonlijk op strijd-wagens met twee raderen, ἄρμα, ὄχημα, met een διφρος, eigenlijk zitplaats voor twee personen, bespannen met twee paarden, δίφυγε ἵπποι, waarmede somtijds een derde, παρθόρος verbonden was. Op den wagen waren twee mannen, ἱππῆες, een voerman, ἡνίοχος of ἡνιοχέυς, en een, die van den wagen streed, παραβότης. Maar zij trokken ook dikwijls als voorste strijders, πρόμαχοι, op de plaats tusschen de beide legers, πολέμοιο γέφυραι, zonder wagens vooruit, en begonnen een tweegevecht te voet, eerst met de lans, vervolgens met het zwaard. Alzoo beslisten zij den strijd door persoonlijk moed en spoorden de menigte aan door aanmoedigen en toeroepen (vandaar βοὴν ἀγαθόν). Er had ook wel eens eene uitdaging en afzonderlijk gevecht van een paar voornaamsten plaats, nadat er een wapenstilstand tusschen de beide legers was gesloten. Il. III. Het voetvolk, πευλῆες, πεζοὶ, stond in digte rijen, schild aan schild en helm aan helm, sluitende als een muur, (Il. XVI, 215), πυκινὰ φάλαγγες, στίχες, πύργος, daarachter, en begon daarna dikwijls een meer algemeen gevecht om de gesneuvelden te behouden of die des vijands te plunderen. De buit, τὰ ἔναρα, en de krijgsgevangenen werden aan den bevelhebber overgeleverd om te verdeelen, nadat hij vóór de verloting er zijn aandeel en somtijds buitengewone ge-

schenken voor de dappersten, b. v. een drievoet, paarden met wapenen, enz., afgenomen had. Lijfsgenade werd alleen onder beding van goeden losprijs, maar meest niet gegund; men was wreed in den strijd. De wapenrusting, ἔναρα βροτόεντα, werd den gesneuvelden meestal uitgetrokken, en soms aan eene godheid gewijd. Om het bezit van de lijken der gevallene medestrijders streed men dikwijls met de grootste woede; waren zij in de magt des vijands, dan verschaften men zich somtijds door een verdrag (νεκροὶ ὑποσπόνδοι) de vergunning om hen te begraven, of de aanverwanten kochten hen voor een losgeld. Het laatste was ook somtijds het geval bij de krijgsgevangenen. Voor hunne gesneuvelden maakten zij een gemeenschappelijke brandstapel en graf, τυμβὸς, met gedenkteeken, στήλη; waarna ieder de beenderen der zijnen medevoerde. Voor de aanzienlijken, als Patroclus, werd de brandstapel met wijn gebluscht, de beenderen in eene gouden urn bewaard, en er werden lijkkoffers en spelen gehouden. Il. XXIII.

§ 12.

Vervolg. Legerplaats. Belegering.

Eene kunstig gevoerde belegering ontmoeten wij in den trojaanschen oorlog geenszins. Troje was bevestigd en had eenen muur, voorzien van torens, ἀκρόπολις, πόλις εὐπύργος. Ook de Grieken verschansten hun leger met eenen wal of muur, τεῖχος, πύργοι, met borstweringen, κρόσσαι, ἐπαλξεις en eene gracht daarvoor, τάφος, met palissaden, σκόλοπες. Il. VII, 327 sqq., 434 sqq. In den muur was ééne poort, πύλαι, voor de uittrekkende strijd-wagens. De legerplaats zelve was nabij de schepen, die op het land waren gehaald, en bestond uit aarden of houten hutten, κλισίαι. Wachten en voorposten werden ten minste niet geregeld uitgezet (door de Achaeërs Il. IX, 66, door de Trojanen VII, 374); op den muur plaatste men hen, welke

voor den strijd onbruikbaar waren (Il. XVIII, 514; VIII, 518); evenmin was het gebruikelijk om geregeld verspieters uit te zenden. In het tiende boek der Ilias worden van beide kanten mannen op verkenning uitgezonden. — Met ladders beklom men soms de muren eener stad, en durfde men dit niet wagen, dan zocht men er met list binnen te komen. Het lot eener veroverde stad leert men uit Il. IX, 591 sqq. Od. VIII, 523 kennen. Zij werd verbrand, de mannen werden gedood, de vrouwen en kinderen in slavernij weggevoerd.

§ 13.

Het Zeewezen. Schepen.

De ligging van Griekenland deed al ras scheepvaart ontstaan. Reeds vóór den trojaanschen oorlog ontmoet men zeetogten (de Argonauten), en bij Homerus treft men vele vergelijkingen aan van storm, scheepvaart, scheepsbouw, enz., die op zeewezen doelen. Echter was die vaart nog niet ver uitgebreid, een togt op de Aegeïsche zee was reeds iets schrikwekkends. De schepen, welke de Grieken naar Troje voeren, *νήες ἔϊσαι, εὖσσελμοι, ἀμφιέλισσαι, γλαφυραί, κορωνίδες, ποντόποροι, κυανόπρωροι, μιλτοπάρηοι*, worden in het tweede boek der Ilias opgeteld, maar de opgave van derzelver getal is onzeker. Zij waren gedurende de belegering op het land gehaald en rustten op onderlagen, *ζῆρμυα*. De schepen waren half overdekt, zij bevatteden, volgens de opgave in de scheepstelling van Homerus, 50, eenige zelfs 120 man (1). Als de belangrijkste deelen van een schip worden genoemd: *στέρη* de kiel, *πηδάλιον* het roer,

(1) In Griekenland schijnen oudtijds de schepen met 50 roeiriemen, *πεντηκόντεροι*, lang de gewone oorlogschepen geweest te zijn. Die van 3 roeibanken, *τριήρεις*, zouden eerst ongeveer het jaar 700 gebouwd zijn. Maar het duurde lang, eer men zich daarvan algemeen als oorlogschepen bediende. Het eerst kwamen zij op Sicilië in zwang. Thucyd. I, 14.

ἔκρια het verdek (ook de regtstaande zijbalken, waarop het verdek rust), *ζυγά* of *κληῖδες* roeibanken, *ἐρετμός* roeiriem (in de Odyssea ook *κώπη*, eigenlijk het handvat), *νήρυς* *πρόρη* de voorsteven, *νήρυς* *πρύμνη* de achtersteven, *ιστός* de mast, die met *πρότονοι*, touwen, aan het voorste en achterste einde van het schip bevestigd was, *ιστίον* het zeil, *δπλα* het touwwerk, als: *πρυμνήσια* en *πέσματα*, *ὑπέραι, καλοί, πόδες*. Voor ankers wierp men zware steenen uit, *εὐναί*. Odysseus bouwt een schip, Od. V, 245 sqq. Een zeeslag komt bij Homerus niet voor, echter noemt hij eene soort van schichten voor een zeegevecht, *ζυστὰ ναύμαχα*. Ook komen er vrachtschepen, *φορτίδες* *εὐρείαι*, voor.

§ 14.

HET PRIVATE LEVEN.

Middelen van bestaan en bezigheden.

De voornaamste bron van welvaart is de veeteelt. De rijken worden *ἄνδρες πολυβοῦται, πολύρρηνες, πολύαρνες, πολύμηλοι* genoemd. Dat ook de landbouw reeds vroeg een belangrijk middel van bestaan was, zien wij zoowel uit Hesiodus, als uit vele plaatsen van Homerus, vooral uit vergelijkingen, die aan den landbouw ontleend zijn (Il. XI, 67, XVIII, 541—560). Tot ploegen bediende men zich van ossen en muilezels. Ook treffen wij het kweken van boomvruchten, vooral den wijnbouw, ook jagt en visscherij aan. Met den landbouw, veeteelt, het reinigen en in orde brengen hunner wapens en andere soort van arbeid zien wij zelfs de voornaamsten bezig. Zoo maakt Ulysses zelf zijn bed en bouwt een schip (1): de zonen van Priamus maken zelve

(1) In den heldentijd vindt men nog geen spoor van die weinige beoefening en verachting van den landbouw en van de handwerken (*βάνανσοι*), welke later in de onderscheidene staten ontstond, zoo als in Sparta, Thespieae, Thebe, en hier en daar in

den wagen voor hun' vader in orde en spannen dien aan. Evenzoo zien wij de vrouwen en dochters der koningen bezig met weven, kunstig borduurwerk, gevechten voorstellende, met naaijen en wasschen, zoo als Helena, Penelope en Nausicaä. Echter werd het werk door slaven en dienstmaagden, *δμῶες*, *δμῶαι*, *ἀμφίπολοι* (1) gedaan, die in het land geboren of gekochte gevangenen waren, of door *θητες*, meest ballingen, die zich als daglooners aan de rijken verhuurden, het hardere werk deden, en benevens loo), kleding en voedsel kregen (Odys. XVIII, 339). *Υπηκόοι*, eindelijk, waren in den oorlog onderworpen landbezitters, die eene schatting, *θέμιστες*, moesten betalen aan den koning. Over de slaven, *δμῶες*, had de eigenaar onbeperkte magt, maar behandelde hen zacht, ze dikwils met zijne kinderen opvoedende, terwijl men oude of getrouwe slaven hoog achtte. Eene aanzienlijke bediende was de huishoudster, *ταμὴ*. — Als uitspanningen worden vermeld: bij de vorsten, die naar Penelope's hand stonden, eene soort van werpspel met schijven *πασσοί*, bij de belegeraars voor Troje het werpen met eene schijf, *δίσκος*, en schicht voor de jagt, *αἰγανέαι*, bij de Phaeacers meer soorten van kampspelen; ook rijkunst, om daarbij van het eene paard op het andere te springen (Od. XV, 680); en reidans (Il. XV, 508). Spelen komen ook voor bij het lijkeest van Patroclus

uitdrukkelijk verbod aan de burgers, om dezelve uit te oefenen, merkbaar was. De wetgeving van Solon en de latere handel en industrie in Attica veroorzaakten echter daarin, in dezen staat ten minste, eene verandering.

(1) Verschillend van de slaven was de *ἑράπων* (waardoor zelfs dikwils een helper of medgezel in den oorlog wordt aangeduid, zooals Patroclus bij Achilles, Meriones bij Idomeneus). Het woord *ἀνδράποδον* komt maar eenmaal voor (Il. VII, 475), *δοῦλος* gebruikt Homerus in het geheel niet, *δοῦλη* eens (Il. III, 409). Ook herauten, *κῆρυκες*, verrigten somtijds voor de aanzienlijken bij feestelijke gelegenheden huiselijke bedrijven. Tusschen *ἀμφίπολος* en *δμῶη* is bijna geen onderscheid.

(Il. XXIII, 257—897), namelijk: wedren met wagens, vuistgevecht, worstelen, wedloop, wapengevecht, werpen met de schijf, boogschieten en werpen met de lans. Bij deze kan men reeds de beginselen van de latere inrigting der nationale kampspelen waarnemen. Van jagt, vooral op grotere dieren, als zwijnen en leeuwen, werd veel werk gemaakt.

§ 15.

Vervolg. Kunsten. Handel.

Dat de Grieken reeds vroeg met verscheidene kunsten, welke tot gemak en sieraad in het dagelijksche leven dienen, bekend waren, blijkt uit de homerische gedichten. De uitdrukking *δημιουργός* sluit alle degenen in zich, welke arbeid van algemeen nut verrigten en om de zeldzaamheid hunner bekwaamheden hoog geacht waren, namelijk behalve de waarzeggers, artsen en wondhealers, zangers en herauten, ook timmerlieden, smeden, pottbakkers enz. (Od. XVII, 383; XIX, 135). Onder de kunsten moeten vooral de bouwkunst en versterkingskunst, de bearbeiding der metalen, voornamelijk *χαλκός*, koper, maar ook *σίδηρος*, *ἄργυρος*, *χρυσός*, *κασσίτερος*, *ἤλεκτρος* (1), genoemd worden. Vooral verdienen de kunstig bewerkte schilden met vele figuren en keurig gewerkte bekers vermelding. De versierselen waren veelal van ivoor. Zeer vroeg wordt van handel met de Phoeniciërs uit Sidon gesproken, welke kostbare kleederen, glaswaren, sieraden, of zaken voor uitspanning, *ἀθύρματα*, aanbragten. Echter werd die nog niet veel geacht; 't was eervoller rijk te worden door roof en oorlog. Zeerooverij was veel in zwang (Odys. XIV, 230. Thucyd. I, 5). Tot bepaling van gewigt wordt *χρυσοῖο τάλαντον* en

(1) Hetgeen eenigen door barnsteen, anderen door een mengsel van goud en zilver vertalen.

ἡμίταλαντο genoemd. Van gemunt geld wordt niet gesproken (1), maar als maatstaf om de waarde van iets te bepalen, diende het rundvee (ἐκατόμβοιός, ἐννεάβοιός). Gedurende de belegering van Troje brengen de Lemniërs aan de Achaeërs wijn, welken zij inkoopten voor koper, ijzer, huiden, stieren en slaven (Il. VII, 467 sqq.).

§ 16.

HUISELIJKE BETREKKINGEN.

Huwelijk. Opvoeding.

Het leven der vrouwen, hetwelk vooral in de Odyssea geschilderd wordt, is wel huiselijk, maar toch van de oostersche ingetogenheid onderscheiden. Het huwelijk en de huisvrouw was zeer in achting (Penelope, Andromache, Arete; ὅστις ἀνὴρ ἀγαθὸς καὶ ἐχέφρων, τὴν αὐτοῦ φιλεῖ (ἄλοχον) καὶ κήδεσται. (Il. IX, 341 en Od. VI, 182). Dit bewijst ook het gesprek van Hector met zijne vrouw (Il. VI, 407), en Penelope, die weigert een' dier vorsten te huren, εἰνὴν τ' αἰδομένη πόσιος δῆμοιο τε φῆμιν (Od. XIX, 527). De echtgenoot wordt genoemd κουριδίῃ ἄλοχος of ἄκοιτος, in tegenoverstelling der παλλακίδες, bijzitten; de kinderen uit het huwelijk γνήσιοι, ἰθαγενεῖς, in tegenstelling der νόθοι (2). Er was hartelijke belangstelling tusschen de leden eener familie. Il. IX, 466. Het huwelijk werd volgens vrije keuze en met toestemming der ouders

(1) PHIDON, beheerscher van Argos in den eersten leeftijd na het begin van de telling der Olympiaden, moet het eerst geslagene munten en de bepaling van maten en gewigten hebben uitgevonden.

(2) De onechte kinderen werden somtijds in het huis met de overige kinderen opgevoed. Il. V, 70 wordt er een vermeld, dat zich in het huis bevond en door de stiefmoeder goed behandeld werd. Ook Telamon (Il. VIII, 284) voedt een' onechten zoon in zijn huis op. De echte en onechte zonen van Priamus zitten op denzelfden wagen (Il. IX, 102).

gesloten (Od. II, 114. Il. IX, 394). De vorm bestond in eene soort van koop, daar de bruidegom aan de ouders der bruid geschenken, ἐδνα, gaf, b. v. 100 ossen, 1000 bokken en schapen Il. XI, 244. Ook wordt van een geschenk, προῖξ, van de ouders aan de uitgehuwelijkte dochter gesproken, hetwelk, in geval dat het huwelijk verbroken werd, moest worden teruggegeven. De bruidegom voerde de bruid op eenen wagen naar zijne nieuwe woning, omgeven door fakkeldragers. De vriendinnen der bruid zongen een bruidloftlied, ὑμέναιος. Jongelingen dansten bij citer en fluiten. Alles werd met een' maaltijd besloten. Kinderen te hebben werd als een voorregt beschouwd (1). Het verwaarloozen der pligten door de kinderen omtrent de ouders werd door de goden gestraft, zoo als de geschiedenis van Meleager en Oedipus bewijst. De echte kinderen waren de natuurlijke erfgenamen en deelden de erfenis bij het lot. De onechte kinderen kregen een klein aandeel. Od. XIV, 200 sqq. Bij gebreke van kinderen erfden de verdere verwanten, χηρῶνται. De huisvader had onbepaalde magt over de zijnen, en was hun regter en opperpriester. De opvoeding der voornamesten bepaalde zich niet uitsluitend tot de lichamelijke vorming en voor den oorlog door wedstrijden; ook in landbouw en edele kunsten, poëzij met muziek, citerspel, dans en welsprekendheid werden zij onderwezen. De schrijfkunst was denkelijk wel bekend, maar nog weinig beoefend (aangeduid door Homerus Il. VI, 168). Peleus b. v. (Il. IX, 442) laat Achilles door Phoenix onderwijzen en hem leeren αὐθων τε ῥήγῃρ' εἶμεναι περὶ κτήρῃ τε ἔργων.

(1) Zoo bevinden wij het ook later bij de Grieken. De naam eener familie en de daarmede verbondene uitoefening van godsdienst wilde men niet te gronde zien gaan. Ook trachtten de staten door velerlei maatregelen de instandhouding der familiën te bevorderen.

§ 17.

Vervolg. Spijzen, kleeding, gebouwen en huisraad.

Onder de toe bereide levensmiddelen worden voornamelijk genoemd: tarwebrood, *ἄρτος*, in de *Odyssea*, anders *σίτος*, dat ook van levensmiddelen in het algemeen gebruikt wordt, of gerstebrood, *ἄλφιτα*, waartoe het meel met handmolens door vrouwen gemalen werd (*Od.* XX, 106), kaas, *τυρός*, en gebraden vleesch, *κρέας ὀπτόν*, van ossen, schapen, zwijnen en geiten. De algemeene naam voor vleesch, of in het algemeen voor alles, wat bij brood gegeten wordt, is *ὄψα* (*ὄψα*), welk woord in latere tijden vooral van vischspijzen gebruikt wordt, die in den heldentijd tot de geringere, maar toch gebruikelijke spijzen behoorden (*Il.* XVI), doch op de feesten, door *Homerus* beschreven, niet voorkomen. Als drank wordt de wijn genoemd, gewoonlijk gemengd met water, *μέθυ ἢ δὲ οἶνος μέλας, ἐρυθρός, αἰθωψ, ἡδύς, μελίφρων, ἡδύποτος*. Als een bijzondere, gemengde drank komt de *κυκεών* voor. Tot de gewone maaltijden behooren het *ἄριστον* des morgens vroeg, en het *δῶρον* bij zonsondergang. Feesten vierde men met een gastmaal, *δαΐς, εἰλαπίνη*. De koning gaf nu en dan dergelijke gastmalen aan de voornaamsten (*Od.* VII, 49, 189), zoo als b. v. *Agamemnon* aan de andere koningen (*Il.* IV, 259. IX, 70). Vóór den maaltijd kregen de gasten water om de handen te wasschen, *χερσὶν* (altijd bij *Hom.* in den *acc.*), en had er soms een offer van wijrook plaats (*Il.* IX, 221); daarna bekwam ieder gast op eene afzonderlijke tafel zijn bepaald aandeel (*δαΐτας εἶσας*), waarbij die, welke bijzonder geëerd werd, een grooter gedeelte en meer wijn ontving. Men zat aan tafel; terwijl men in latere tijden aanlag. Herauten of openbare bedienden, *κήρυκες, κόβροι, οἶνοχοοί*, goten den wijn uit grootere vaten, waarin dezelve gemengd werd, *κρητήρ*, in kleinere bekens, *δέπας, κύπελλον, δέπας ἀμφικύπελλον* (1). Bij

(1) Een kostbare beker met opgewerkte figuren wordt genoemd *ἄλυσον*, een meer eenvoudige *σκύφος* en *κισσύβιον*.

§ 18.

Vervolg.

feestelijke gelegenheden werd de wijn met minder water gemengd. Een feestelijk maal, waaraan niets moest ontbreken, werd met gezang, muziekspel (1), dans en gymnastische oefeningen opgeluisterd (*Il.* I, 603. *Od.* I, 132. VIII, 99); aan de meeste was een offer verbonden. Bij het begin des nachts ging men uiteen. Belangrijke zaken, b. v. een gezantschap, werden ondernomen na wijnplenging en gezamenlijk drinken (*Il.* IX, 177). Men hield ook feesten op gemeene kosten, *ἐρανος*.

De mannelijke kleeding bestond in een onderkleed, *χιτὼν*, gewoonlijk kort, echter komt ook een *χιτὼν περμόεις* voor; de daarbij gewoonlijk geplaatste bijvoegelijke naamwoorden zijn *λαμπρός, εὐννητος, σιγαλόεις, νηγατεος*. Uitgaande droeg men daarover eenen wijden mantel, *φῶρος*, (die ook bij de vrouwelijke kleeding voorkomt) of *χλαῖνα* (alleen van den wollen mantel der mannen gebruikelijk) met de epitheta *ἀνεμοσκεπής, ἀλεξάνεμος, οὔλη, φοινικέσσα, διπλή, ἑκταδῆ*, de vorsten ook wel een' panther- of leeuwenhuid. Een hoofddeksel wordt, behalve in den oorlog, niet genoemd. Het hoofdhaar droeg men lang (*καρηκομοῦντες Ἀχαιοί*) (2). Het schoeisel *πέδιλα, ὑποδήματα* bestond uit lederen zolen, die onder de voeten gebonden werden, als men uitging. Een vrouwelijk kleedingstuk was de *πέπλος*, een wijd omhullend kleed, *ἐανός, ποικίλος*. De kleederen werden met

(1) Als muzikinstrumenten worden genoemd: de *κίθαρεις, φόρμιγξ, αὐλός, σύριγξ*. De *λύρη* komt voor in *hym. hom. Merc.* 423.

(2) Men hield over het algemeen lang en opgesierd hoofdhaar voor iets schoons. Van daar het woord *εὐπλόκαμος* vooral van *Eos*, (*Aurora*), *Artemis* (*Diana*), en de *Nymphen*; *ξανθός* van *Demetter* (*Ceres*), *Achilles*, *Ulysses*, *Rhadamanthys*, *Menelaus* en *Meleager*.

een' gordel ζώνη (καλή, χρυσείη) te zamen gebonden; tot vastmaken dienden gespen, περόναι en ἐνεταί. Als deksel of sieraad voor het hoofd wordt genoemd: het κρήδεμνον, eene soort van voorhoofdsband of sluijer, en de καλύπτρη. Tot de vrouwelijke versierselen behooren ἔρματα, oorringen, (τρίγληνα, μορσέντα), ὄρμοι halsketens, ἑλικες armbanden en meer dergelijks.

§ 19.

Vervolg.

De aanzienlijke gebouwen der voornaamsten worden μέγαρα (ook de naam voor enkele kamers), δόμοι en δώματα genoemd; daarin blonken goud, zilver, koper, ivoor en electrum. De geheele ruimte van het huis was omgeven met eenen muur, τοίχος, ἔρκος, ἔρκιον. Door eene deur in dezen, πύλαι, θύραι δικλίδες, kwam men op eene ruime plaats, αὐλή, met de stallen, σταθμοί, voor het vee. Aan den binnenkant van den muur was een zuilengang, αἶθουσα. Ook vóór het huis vinden wij zulk eene αἶθουσα, welker middelste gedeelte πρόδομος wordt genoemd. Hierin is het πρόθυρον de voorste huisdeur (ook de plaats onmiddellijk vóór het huis). De grootste kamer van het huis was het δῶμα, eetkamer, ook δόμος of μέγαρον genoemd; daaromheen worden zijgebouwen of slaapvertrekken θάλαμοι, οἴκοι vermeld. Somtjids wordt eene verdieping daarboven ὑπερίειον als vrouwenvertrek genoemd, waar Penelope in het huis van Ulysses woonde. Als grootere en meer prachtige gebouwen vindt men: het huis van Menelaus (Od. IV, 44—46), dat van den phaeacischen koning Alcinous (Od. VII, 85—104) en het huis van Priamus (Il. VI, 242). Echter blijft het moeilij-
k, bij de onbepaalde uitdrukkingen, die veelal meerdere beteekenissen hebben, waarmede huizen en vertrekken in de homerische gedichten dikwijls vermeld worden, zich in alle opzichten eene duidelijke en juiste voorstelling te maken van

de inrigting der bijzondere deelen. De geringere woningen bestonden uit eene omheinde plaats, αὐλή, met stallen, σταθμοί, voor het vee, en eene hut, κλισία, van palen en rijshout, waarin alleen een leger van loof en huiden en de heilige haard, ἑστία, was.

§ 20.

Vervolg.

Van het huisraad, dat het meest voorkomt, noemen wij: θρόνοι, hooge zetels, onder anderen voor gasten, met eene voetbank, θρήνη, en kussens, τάπητες, κῶα, ῥήγεια, χλαῖναι, andere zetels of banken, κλισμός en κλισία, stoelen, δέφρος, tafels, τράπεζα, drievoeten, τρίπους, die dikwijls als belooning voor eene overwinning of als geschenken voorkomen, ook ketels of bekkens, λέβης, bedden, λέχος, λεκτρον, op den grond gespreide peluwen, δέμνια, of schaapsvellen κῶα, met wollen, ῥήγεια, en fijnere dekens, τάπητες, en tot bedekking des ligchaams wollen mantels, χλαῖναι οἷλαι. De rijkeren gebruikten daarbij ook beddelakens, λίνιοι λεπτὸς ἄωτον (Il. IX, 664). In het huis bevinden zich warme baden, θερμὰ λουτρά, met badkuipen, ἀσάμινθος. Ook zalfde men het lijf met olie tegen zonnehitte en insecten.

SPARTA. (ἡ Σπάρτα).

PLAATSBSCHRIJVING.

§ 1.

Het land.

Λακωνική of Λακεδαίμων is een bergachtig land. Twee van het arcadisch gebergte uitlopende takken, de hooge

westelijke bergketens (Taygetus) en de oostelijke (Parnon) doorsnijden het land aan beide zijden van het noorden naar het zuiden, en vormen in het midden een groot dal (*κοίλη Λακεδαιμόνων*, II. II, 581), waardoor de Eurotas vloeit, die in het noorden aan de arcadische grenzen ontspringt, en zich in den laconischen zeeboezem uitstort. De oostelijke bergketen eindigt bij het voorgebergte Malea, de westelijke bij het voorgebergte Taenarus of Taenarum. Het dal van den Eurotas is naar het noorden smaller, maar breidt zich zuidelijk meer uit en bevat vruchtbare streken. Ook de landstreek aan de kusten, aan de andere zijde der bergen, vormt valleijen, geschikt ter bebouwing. Het land wordt door de natuur verdedigd; hooge, bergachtige streken met weinige en enge bergpassen maken den vijand eenen inval nog moeilijker (1).

§ 2.

De hoofdstad van het land.

De hoofdstad des lands is *Σπάρτα* of *Λακεδαιμόνων*, aan den westelijken oever van den Eurotas, zonder muren ter verdediging, maar een uitstekende heuvel diende als burgt. Tot de openbare gebouwen der stad behooren: de *Περσική*, een van den perzischen buit gebouwde zuilengang, de *Σκιάς*, in latere tijden eene vergaderplaats voor het volk, en verscheidene *Λέσχαι*. Onder de openbare plaatsen worden geteld: de *Χορός*, eene plaats voor wapendansen, de *Δρόμος*, voor

(1) Van Messenië behoorde het grootste deel tot het rijk der Atriden; bij den inval der Doriërs werd het daarvan gescheiden, maar later door de Spartanen weder veroverd, totdat het na den veldslag bij Leuctra door de Thebanen bevrijd werd. Tusschen Laconica en Argolis lag de landstreek Cynuria, welker inwoners door Herodotus Autochthones van ionischen stam worden genoemd, die door de heerschappij der Argivers dorisch geworden waren. Dit land gaf gedurig aanleiding tot oorlog tusschen Lacedaemon en Argos, tot dat het in 550 onder Sparta kwam.

wedloop en wedren met wagens en *Πλατανιστάς*, eene oefenplaats voor de jeugd aan den Eurotas; voorts vele gedenkteekens voor goden en oude helden. De grootste tempel was die van Athene (*πολιεύχος*, dorisch *πολιόχορος*, *χαλκείοικος*) op de akropolis der stad. Als eene lacedaemonische, plaatselijke verdeeling noemt men de *κῶμαι* of *φυλαί*, waarvan wij er vier kennen, *Περίαινα*, *Μεσσήα*, *Λίμναι* en *Κυνόσουρα*. Eene 5de meent men in *Δύμα* te vinden. De stad was niet aaneen gebouwd, maar eene vereeniging van gemeenten.

GESCHIEDKUNDIG OVERZIGT.

§ 1.

Oudste geschiedenis des lands.

Als oudste bewoners des lands noemt men de Pelasgen en Leleges. Ten tijde van den trojaanschen oorlog vinden wij de Achaeërs als het voornaamste volk en de familie der Atriden in bezit van een gedeelte van Argolis en van geheel Lacedaemon. Ook het grootste deel van Messenië behoorde tot dit rijk. Tachtig jaren na den trojaanschen oorlog (1104) deed de dorische stam, die vóór dien tijd in Thessalië moet gewoond hebben, onder aanvoorders uit de Heracliden en in vereeniging met de Aetoliërs, eenen inval in de Peloponnesus, van welke hij een groot gedeelte (1) veroverde. Het

(1) Bij den inval der Doriërs waren van de Pelasgen alleen nog de Arcadiërs over, die ook in het vervolg onafhankelijk bleven, maar op taal en zeden den Dorischen invloed gevoelden. In Corinthe regeerden de Sisyphiden, in het zuiden van Elis de Neliden, beide van aeolische afkomst, in het noorden van Elis bevonden zich Epeërs, in Aegialus Ioniërs. Behalve Argos, Lacedaemon en Messenië vermeesterden de Doriërs allengs het overige van Argolis, Corinthe, Sicyon en Phlius (ook Megaris en Aegina). Zoo was het grootste deel van de Peloponnesus in de magt der Doriërs, het

rijk der Atriden werd onder de heraclidische aanvoerders verdeeld; zoodat Temenus, naar men verhaalt, Argos, Cresphontes Messenië, en de zonen van Aristodemus, Procles en Eurysthenes, Laconica verkregen; waar zij allengs de oude inwoners onderwierpen, welke schatplichtig en van hunne werkelijke burgerregten beroofd werden (Perioeci, Lacedaemoniërs in de meer bepaalde beteekenis van dat woord genoemd), of, misschien bij hardnekkigen tegenstand of oproer, zelfs hunne vrijheid verloren (Heloten). In Lacedaemon kon de dorische stam zijn eigendommelijk karakter geheel ontwikkelen, door de groote onafhankelijkheid en volstrekte afzondering van vreemden invloed, waarin dezelve daar leefde.

§ 2.

Staatsregeling van LYCURGUS.

Van den lacedaemonischen staat in de eerste tijden na den inval der Doriërs weten wij slechts weinig. Vroeg reeds schijnt het een tooneel van twisten tusschen de koningen en het volk te zijn geweest; maar Lycurgus (ongeveer 884) verwijderde de regeringloosheid en herstelde de orde door eenen vorm van staatsbestuur, welke op voorvaderlijke zeden en gewoonten als op vaste grondzuilen steunde, in te stellen, of liever, door deze uit de reeds aanwezig zijnde bouwstoffen op te rigten en te bevestigen. Het doel daarbij was, om de oppermagt van Sparta te handhaven, en de Spartanen door den naauwsten band te vereenigen, en het onderscheid tusschen hen door gelijke landverdeeling op te heffen. Deze regeling liet aan de burgers de vrijheid over

noorden van Elis in die der Aetoliërs. De Achaeërs trokken naar Aegialus. Hier en daar vinden wij nog oudere stammen, zooals Cynuriërs van ionische afkomst tusschen Laconica en Argolis, Dryopers in Argolis, Myniërs uit Lemnos in Triphylia, eindelijk overblijfselen van Achaeërs, Epeërs en Caucones.

tot eigen arbeid om daardoor levensonderhoud te vinden; maar vorderde tevens met de grootste gestrengheid, dat ieder in het bijzonder zich aan den staat zou onderwerpen. Zij wilde, dat men geheel en al voor den staat leefde, trachtte vreemden invloed af te sluiten, en door naauwkeurig bepaalde, onveranderlijke instellingen den grond te leggen tot zelfstandigheid, gematigdheid en staatkundige eenheid onder de burgers. In enkele opzichten vertoonen de instellingen van Lycurgus vele punten van vergelijking met de oude vormen van staatsbestuur in den heldentijd. Eigenlijke geschrevene wetten gaf hij niet.

§ 3.

De vergrooting van Lacedaemon en de Hegemonie.

De krijgsmachtige geest, welke door deze inrigting van den staat ontwikkeld was, en de krachten, welke daardoor verzameld waren, toonden het eerst hare werking door alle overgeblevene, achaeische inwoners te onderwerpen, verder bij de verovering van Messenië (de eerste oorlog 745—723, de tweede 685—668 volgens Pausanias) en in de gelukkig gevoerde oorlogen tegen de Arcadiërs en Argivers. Later breidden de Spartanen hunnen invloed allengs over bijna alle peloponnesische staten uit, in welker zaken zij zich dan mengden, vooral daardoor, dat zij de aristocratie nu tegen de alleenheersching (tyrannie), en dan weder tegen de democratie in hunne bescherming namen; zelve bezaten zij $\frac{2}{3}$ deelen der Peloponnesus. Hunne bondgenooten waren niet, zooals bij de Atheners, schatplichtig. Deze oppermagt of Hegemonie, die zich eerst alleen tot de Peloponnesus bepaalde, breidde zich na de perzische oorlogen over geheel Griekenland en de volkplantingen uit. Een spartaansch bevelschrift, *σκυτάλη*, of een gezant uit Sparta, deed buitenslands geschillen ophouden, en stichtte vrede, zonder dat de Spartanen een schild behoeften op te nemen (Plut. Lycurg.

30). Maar weldra vond Sparta in Athene eene gevaarlijke mededingster. Want deze staat werd in den peloponnesischen oorlog (431—404) wel overwonnen, maar ras verloor Sparta de vruchten harer overwinning door hare heerschezucht en haar baatzuchtig gedrag, en door overal de gehate oligarchie te begunstigen; zoodat Athene, en zelfs Thebe eenigen tijd met geluk tegen Sparta oorlog voerden.

§ 4.

Verval van Lacedaemon.

Maar onder deze uiterlijke omstandigheden was de spartaansche staat inwendig meer en meer van zijn oorspronkelijk karakter afgeweken. Iets meer dan 400 jaren na Lycurgus geschiedde er reeds eene belangrijke verandering in de staatsinrigting, toen de magt des volks in de Ephoren eenen steun ontving, welke vooreerst alleen eene regterlijke magt bezaten, maar weldra (deels door de ontaarding der koninklijke familiën zelve) zich boven de koningen in magt verhieven. Over het algemeen paste de inrigting van Lycurgus alleen voor eenen staat met beperkte beginselen en slechts voor een volk, dat bekrompene inzichten had en aan het bestaande en van de voorvaderen overgeleverde innig gehecht was; maar de vrije beweging en veelzijdige ontwikkeling van ieder persoon afzonderlijk legde zij aan onnatuurlijke banden; en daarom moest zij inwendig geschokt worden, zoodra de inzichten des volks door de kennis van vreemde landen, welke de oorlog, vooral ter zee, verschaften, werden uitgebreid. Het gevolg daarvan was, dat alle banden, die de burgers aan den staat verbonden, allengs werden losgemaakt, en dat eene grenzeloze baatzucht heerschende werd. Gelijk de staat zelf tegen het doel van Lycurgus naar uitgestrekte heerschappij en later naar rijkdom trachtte, even zoo verkreeg ook eene onmatige zucht naar magt en geld bij de burgers de overhand. Zoowel de

koningen en Ephoren als de medeleden van den raad toonen, dat zij in hooge mate omkoopbaar zijn. Waarbij dit nog komt, dat de regeringsvorm door het aanhoudend verminderen der burgers, vooral in de oorlogen, door de allengs ontstaande ongelijkheid van bezittingen en door het toenemen van eene menigte van vrije inwoners, die echter in den staat niets te zeggen hadden, in eene drukkende oligarchie veranderde.

§ 5.

Vervolg. Ondergang van den staat.

Zoo geraakte de spartaansche staat allengs ten val, en verkreeg later nooit zijne geheele kracht weder, hoewel hij eenige malen wederom van eenige beteekenis werd. Vergeefs trachtte later Agis de derde (240) door eene nieuwe verdeeling der landerijen en door het opnemen van nieuwe burgers de oude orde van zaken te herstellen. Beter slaagde hierin, gedurende eenigen tijd, Cleomenes de derde (226), zoon van den koning Leonidas, die Agis had laten ombrengen. Deze schafte den post der Ephoren af, zocht daarbij de gelijkheid der burgers en den geest van de staatsregeling van Lycurgus krachtadig te herstellen, delgde de schulden uit en verdeelde zonder tegenstand de landerijen, maar moest ten laatste voor het Achaeisch verbond en de Macedoniërs zwichten. Hij was de laatste vorst uit het geslacht der Heracliden. Later trok Nabis als tyran het oppergebied aan zich (207—192); weldra mengden zich de Romeinen in de twisten tusschen de Spartanen en de Achaeërs, en maakten zich (146) meester van de Peloponnesus, maar lieten echter aan Sparta eene zekere mate van vrijheid. Ook de inrigtingen van Lycurgus behielden gedeeltelijk haren vorm tot in de 5de eeuw na Christus.

INWONERS VAN DEN LACEDAEMONISCHEN STAAT.

§ 1.

Verdeeling. Spartanen.

De inwoners van Laconica waren vrijen of slaven. De vrijen waren gedeeltelijk Spartanen, gedeeltelijk Perioeci, Mothakers, Nothi, Neodamodes en vreemdelingen. Spartanen, Σπαρτιάται, nakomelingen van de van buiten ingekomene Doriërs, waren de heerschende stam. Zij hadden zich in het vaste bezit der landerijen gesteld, waren bevrijd van landbouw, handwerken en andere burgerlijke bedrijven, gevormd door eene gemeenschappelijke, volgens wetten ingerigte opvoeding en door aanhoudenden omgang met de andere burgers, en waren alleen in het bezit van alle staatkundige regten, en als burgers in den staat allen van gelijken rang (δμοιοι bij Xenophon en Demosthenes). In Sparta vinden wij, zoo als in alle Dorische staten, 3 φυλαί, namelijk: Ὑλλεῖς, Δυμῶνες en Περμφυλοι (1), welke volgens de overlevering hare namen ontleend hadden van heraclidische vorsten, maar de drie stammen schijnen te beteekenen, uit welker vereeniging zich het dorische volk vormde. De stam Ὑλλεῖς, waarin de Heracliden waren opgenomen, had den eersten rang. De 3 hoofdstammen waren in 30 ὠβαι verdeeld. Het bekomen van het spartaansche burgerregt was eene zeldzaamheid. Maar de koningen Agis de derde en Cleomenes de derde namen er vele Perioeci in op. Daarentegen ontmoeten wij, vooral sedert den peloponnesischen oorlog, eene steeds toenemende klasse van vrije inwoners, zonder werkelijk deel aan het burgerregt.

(1) In eenige staten vindt men nog eene 4de tribus, waarschijnlijk een overblijfsel van de vroegere inwoners.

§ 2.

Vrije inwoners, maar die door afkomst van het burgerregt waren uitgesloten.

Perioeci, περίοικοι, of Lacedaemoniërs (1), de bewoners van het land, in tegenstelling met de Spartanen of inwoners der stad, waren nakomelingen van de oudere bewoners des lands en grootendeels van achaeïschen oorsprong. Zij bezaten wel persoonlijke vrijheid en grondbezitting, ja zelfs schijnen zij zelve het bestuur over hunne steden en gemeenschappelijke aangelegenheden te hebben gehad; maar over hunne distrikten stelden de Spartanen overheden aan, verder betaalden zij schatting, deden krijgsdienst en waren uitgesloten van alle werkelijke, burgerlijke regten, zooals het regt om te stemmen, om overheidsposten te bekleeden en van het connubium; de staat ging dus eigenlijk buiten hen om, gelijk met de *socii* der Romeinen het geval was. Na de verovering van Messenië wordt van 400 plaatsen van Perioeci melding gemaakt. De Spartanen namelijk hadden hen over zoovele kleine steden verdeeld, om hen te verzwakken. Behalve den landbouw dreven zij ook handwerken en handel. De door hen vervaardigde wapens, lakonische mantels en purperen kleederen waren zeer gezocht. Over het algemeen schijnen zij geenszins in een' drukkenden toestand geleefd te hebben, zij konden met hunne kunstige bedrevenheid in vele handwerken onderhoud, ja zelfs veel geld winnen, en waren niet aan de belemmerende bepalingen der overheerschende natie gebonden. Mothakers, μόθακες, te onderscheiden van μόθωνες (de in het huis des meesters geborene en opgevoede slaven, *vernae*), schijnen zonen te zijn geweest van vreemdelingen, misschien somtijds ook zonen van He-loten, die met zonen van Spartanen te zamen werden opge-

(1) Dit woord bevat in eene meer uitgebreide beteekenis de Spartanen en Perioeci gezamenlijk.

voed (4), en de vrijheid, dikwijls ook burgerregt bekwamen. Geenszins werden deze alle, maar slechts enkele door verdienste burgers, b. v. Lysander; waarschijnlijk vooral die, welke tevens *νόθη*, *νόθοι*, of zoons van eenen Spartaan en eene vreemde of wel helotische vrouw waren, en als zoodanig door *adoptio* burgers konden worden. *NEODAMODES*, *νεοδαμώδεις* waren vrijgelatene slaven of Heloten. In den peloponnesischen oorlog namelijk werden de Heloten als zwaargewapende soldaten, *σπλίται*, met belofte van vrijheid geligt, en in later tijd moest men, uit gebrek aan hopliten voor de veelvuldige oorlogen, dit middel zoo dikwijls te baat nemen, dat de legers van Sparta grootendeels uit zulke Neodamoden bestonden. Ook VREEMDELINGEN komen in latere tijden dikwijls te Sparta voor.

§ 3.

Heloten.

LIFEIGENEN OF HELOTEN, *Εἰλωτες* (2), waren waarschijnlijk vroegere inwoners, die, door hardnekkigen wederstand of door later in opstand te zijn geraakt, zich een hard lot be-rokkend hadden, en slaven van den staat, *δούλοι τοῦ κοινοῦ*, maar door verdeling onder de Spartanen te gelijk met de aandeelen van de landerijen, ook slaven van bijzondere personen waren geworden. Echter hadden deze niet het regt om hen te dooden of in vrijheid te stellen; ook mogten zij niet van de landerijen afgevoerd en buitenslands verkocht worden. Hun aantal schijnt in den bloei van den staat meer dan 200,000 geweest te zijn. In vreedstijd bebouwden zij

(1) Het laeonische woord *μύθαις* wordt bij andere schrijvers door *σύντροφοι* of *τρόφιμοι* vertaald.

(2) Dezen naam leiden eenigen af van *ἔλος*, eene stad, die den Doriërs hevigen wederstand zou geboden hebben, of van *ἐλος*, eene laag gelegene streek; beter misschien van *ἐλαῖν*, gevangen nemen. Eenigen houden de Heloten voor eenen stam, die vroeger onderworpen was, en welken de Doriërs reeds in slavernij vonden.

de akkers hunner meesters, en moesten hun jaarlijks een bepaald gedeelte der veldvruchten, *ἀποφορά* (4), leveren, maar mogten daarbij het overschot tot hun eigen gebruik aanwenden. Insgelijks oefenden zij allerlei soorten van handwerken en andere diensten in de stad en op het land uit. In den oorlog dienden zij hunne heeren als ligt gewapenden, *ψιλοί*, en wapendragers, en werden vooral in latere tijden dikwijls tot zeedienst gebruikt, ja men vindt er, die harmosten werden (Xen. Hell. III, V, § 12).

§ 4.

Vervolg. Hun toestand.

Hun lot was over het algemeen hard; het gevoel, dat zij onderdrukt waren, werd op allerlei wijze gaande gehouden, en daarom werden zij door de Spartanen met wantrouwen beschouwd, vooral toen het getal der laatsten zoo sterk begon af te nemen. Een middel, om hunne menigte te verminderen en een waakzaam oog op hen te houden, was de zoogenoemde geheime oorlog, *κρυπτεία*. Namelijk, volgens het berigt van eenige schrijvers, zou de inrigting van Lycurgus aan de jonge Spartanen vergund hebben, om op zekere tijden in het land rond te trekken en bij nacht de Heloten, welke zij ontmoetten, te dooden. Maar hierbij moet men misschien eer aan eenen maatregel denken, die tot doel had om de jonge Spartanen te harden en voor den oorlog te oefenen, en tevens ook het opzigt over de Heloten te houden, terwijl deze alleen door misbruik, vooral in de latere tijden, tot zulk eene wreedheid ontaardde. Zou werden in den peloponnesischen oorlog door een' geheimen moord 2000 Heloten, aan welke om hunne verdienste jegens den staat de vrijheid beloofd was, uit den weg geruimd. Echter

(1) 70 medimnen gerst voor een' man, 12 voor eene vrouw, en eene daarmede overeenkomstige hoeveelheid olie en wijn.

was hun (zie § 2) de gelegenheid om vrij te worden niet geheel benomen, daar zij zich dan voor verdiend geld bij hunne meesters konden vrijkopen, en in latere tijden zelfs in groote menigte in vrijheid gesteld werden.

§ 5.

Verdeeling des lands onder de vrije inwoners.

Oorspronkelijk schijnt er geen wezenlijk verschil in regten of grondbezit onder de burgers des lands te hebben bestaan. Eene nieuwe of veranderde verdeeling der landerijen schijnt onder LYCURGUS, en eene andere na de verovering van Messenië bepaald te zijn, waardoor de aandeelen, κλᾶροι, der Perioeci op 30,000, die der Spartanen of burgers op 9000 gesteld werden. Welligt heeft een ander berigt, dat er 4000 deelen aan de Spartaansche familiën toegedeeld, en deze later in aantal verdubbeld werden, meer waarschijnlijkheid. Deze deelen waren de vruchtbaarste, die de Spartanen ook noodig hadden tot onderhoud van hunne familie en slaven. De staat behield een aanzienlijk deel van den grond als domein, tot onderhoud en dienst der vele tempels. Deze aandeelen der burgers, die in waarde onderling gelijk waren, mochten niet gedeeld noch ontvreemd worden, maar vervielen bij erfenis altijd slechts op eenen, die dan de overige leden der familie moest onderhouden. Hieruit moest echter allengs eene groote ongelijkheid van vermogen ontstaan, daar eenigen door eene groote familie verarmden, anderen rijk werden, doordat bij erfenis verscheidene aandeelen lands op hen vervielen. Er waren wel middelen beraamd om die ongelijkheid te voorkomen, namelijk de vergunning dat meerdere broeders te zamen ééne vrouw mogten trouwen, of de *adoptio* in eene familie zonder kinderen, en gedeeltelijk de wet over het huwen van vrouwelijke erven, ἐπιγαματίδες, of het uitzenden van volkplantingen; maar zoodanige maatregelen bleken toch allengs ontoereikende

te zijn, vooral toen de groote aardbeving (466), de daarop volgende opstand der Heloten en later de peloponnesische oorlog vele Spartanen van het leven beroofd hadden. De ongelijkheid van grondbezittingen nam nog meer toe door eene wet van den Ephoor Epitadeus (na Lysander, maar onzeker wanneer), die wel niet het verkoopen, maar toch het wegschenken of legateren der aandeelen van de landerijen veroorloofde. Ook het verlies van Messenië tijdens Epaminondas verstak velen van grondbezit. Over het algemeen zien wij het aantal burgers allengs zóó sterk afnemen, en de ongelijkheid van grondbezit zóó vermeederen, dat er ten tijde van Agis den derden maar 700 burgers waren, van welke slechts 100 grondbezitting hadden, hetgeen de vrees voor de Heloten zeer vermeederde, terwijl men zelden, en eerst in later tijd, met vreemdelingen dat getal burgers weder zocht aan te vullen.

§ 6.

Gevolgen van de gedurige vermindering van het getal burgers en van de ongelijkheid der bezittingen.

Deze ongelijkheid der bezittingen veroorzaakte ook allengs groote ongelijkheid in de regten der burgers en bragt eindelijk eene oligarchie te weeg, daar de staatsinrigting van Lycurgus het volle genot der burgerlijke regten alleen aan hen, die eene spartaansche opvoeding hadden genoten, en die in staat waren aan de spartaansche levenswijze deel te nemen, toestond. Daartoe behoort vooral het onderscheid bij Xenophon tusschen ὄμοιοι en ὑπομείονες, van welke de eersten burgers met het volle burgerregt waren, terwijl wij ons de laatsten waarschijnlijk moeten voorstellen als personen van spartaansche afkomst, die wel niet door geboorte van het burgerregt waren uitgesloten, maar uit gebrek aan vermogen geen deel hadden kunnen nemen aan de spartaansche opvoeding, of door eenig handwerk of ander burgerlijk

bedrijf hun levensonderhoud moesten zoeken, of eindelijk geene middelen hadden, om aan de gemeenschappelijke maaltijden, *συστία*, deel te nemen. Ook de Spartanen, die met *ἀριμία* gestraft waren, schijnen tot deze klasse te behooren.

HET STAATSBESTUUR.

§ 1.

Verdeeling van het staatsbestuur.

De oorspronkelijke koninklijke magt, welke onder de beide familiën der Herakliden verdeeld was, geraakte spoedig met het volk in strijd. Deze twisten gaven aanleiding tot de staatsregeling van Lysurgus, die voornamelijk ten doel had om de bestaande inrigtingen te ontwikkelen, maar echter geene volkomene, geschrevene wetgeving gaf; want de weinige wettelijke bepalingen *ρήτρες*, die men aan Lysurgus toeschrijft, schijnen alleen op zekere regten, waarover de magten in den staat het oneens waren, betrekking gehad te hebben. Het waren, volgens eenigen, korte spreuken, wellicht in lyrische versmaat gebracht, opdat zij van buiten konden geleerd worden. Deze nu verdeelden het bestuur onder den raad, de volksvergadering en de overheden, van welke in het begin alleen de koningen een groot staatkundig gewicht hadden. Naderhand echter werd hun invloed door eenen later ingestelden overheidspost der Ephoren verzwakt. De koningen, de Ephoren en de raad schijnen te zamen de algemeene regering of het staatsbestuur te hebben uitgeemaakt, en als zoodanig worden zij door de schrijvers onder den naam *τὰ τέλη* begrepen. — Sparta's staatsinrigting kan ten opzichte van de Spartanen onderling eene democratische genoemd worden; maar voor zoo ver de eigenlijke *δᾶμος*, of de gezamenlijke burgers met het volle burgerrecht bevoorrecht waren tegenover de overige vrije inwoners, doch die

in den staat niets te zeggen hadden (Perioeci, Mothakers, Neodamoden, Vreemdelingen en Hypomeiones), was het eene gestrenge aristocratie, die, daar deze bevoorregte burgers slechts een gering en een afnemend aantal uitmaakten, in dit opzicht ten laatste zelfs oligarchisch werd.

§ 2.

De raad.

De raad, *γερονσία* (laonisch *γερωσία*), bestond, behalve de twee koningen, uit 28 leden (1), die voor hun leven door het volk met luider stem, *βοή*, werden gekozen. Hij, die bij zijne komst het meest toegejuicht werd, was de gekozene; een overheidspersoon nam dit in een naburig vertrek waar, zonder hen te zien. Zij moesten van onbesproken levensgedrag zijn, en waren aan niemand verantwoordelijk. Toen de Ephoren meer invloed bekwamen, matigden zij zich allengs de deelneming en het voorzitterschap in de vergaderingen der Gerousia aan. De bezigheid van den raad was, om aangaande alle aangelegenheden van den staat besluiten te nemen, hetzij openlijk in de volksvergaderingen om door het volk goedgekeurd te worden, of in het bijzonder gezamenlijk met de Ephoren; als ook om over halszaken der burgers en over misstappen door de koningen begaan recht te spreken, waarbij zij aan geene geschrevene wetten gebonden waren. Men trachtte door den hoogen ouderdom der senatoren de neiging der staatsregeling om de oude instellingen in stand te houden te begunstigen.

(1) Deze 30 leden meende men als zoo vele vertegenwoordigers van de 30 *ώβαι* te moeten beschouwen; maar dit is zeer twijfelachtig, daar 2 *obae* in dat geval waarschijnlijk niet vertegenwoordigd zouden zijn.

§ 3.

De volksvergaderingen.

De volksvergadering, met eenen dorischen naam *ἀλία* genoemd, moest ingevolge eener wet, *ρήτρα*, die Plutarchus (Lycurg. cap. 6) bewaard heeft, op bepaalde tijden en plaats gehouden worden, en de souvereine magt hebben. Deze magt bestond vooreerst in de keuze van de voornaamste overheden, van de Geronten en buiten twijfel ook van de Ephoren. Verder werden ook belangrijke staatszaken zooals het maken van vrede, oorlog en verbonden, heffen van belastingen en het geven van wetten aan het volk door de regering, *τὰ τέλη*, namelijk door de Gerousia met de koningen en Ephoren voorgesteld. Deszelfs algemeene gewone vergaderingen werden gedurende volle maan op een open veld, later in de *Σκιάς* gehouden. Maar de deelneming des volks aan deze zaken schijnt, even als in den heldentijd, vrij lijdelijk te zijn geweest. Het had geen regt om iets voor te stellen, noch zelfs om de voorgestelde zaken te wijzigen; evenmin mogten eenige private personen in het openbaar over iets beraadslagen, en als de volksvergadering in de vroegere tijden hare magt was te buiten gegaan, dan gaf eene wet (onder de koningen Theopompus en Polydorus, iets meer dan 400 jaren na Lycurgus) aan den raad en aan de koningen (*πρεσβυγενέες καὶ ἀρχαγέται*) het regt, om een zoodanig volksbesluit voor krachteloos te verklaren. Ook schijnt het aan het goedgevoelen der regering gestaan te hebben, om eene zaak aan het volk voor te stellen of niet (1). Het doel der volksvergadering schijnt alzoo geweest te zijn, deels om de besluiten der koningen te kunnen hooren, en deels opdat de regering, bij verschil van meening (b. v.

(1) Misschien moet men door Xenophon's uitdrukking *μικρὰ ἐκκλησία* zulk eene vergadering der regering, buiten de *ἐκκλησία* gehouden, verstaan.

tusschen de Gerousia en de Ephoren), de stemming des volks kon vernemen, aan hetzelfde vragen voorstellen, en een bepaald gevoelen, bekrachtigd door deszelfs gezag, kon volgen. Regterlijke magt bezat de volksvergadering niet. Men uitte zijn gevoelen gewoonlijk niet door stemming, maar door een luid geroep. De *discessio*, welke de Ephoor Sthenelaidas (Thucyd. I, 87) wegens de onzekerheid van het luidkeels stemmen instelde, is als iets buitengewoons te beschouwen. Het regt om aan de volksvergadering deel te nemen had ieder Spartaan, die zijn 30ste jaar uitgetreden en in het volle bezit des burgerregts was. Waarschijnlijk hadden de Perioeci er geen deel aan.

§ 4.

Overheden. De koningen.

In weerwil van hunnen naam, kan men de lacedaemonische koningen geene eigenlijke staatsmagt noemen, daar hun staatkundige invloed, vooral in vreedstijd, vrij beperkt was. Deze koningen, *βασιλείς* (ook *ἀρχαγέται* in de oude rhetrae genoemd), waren beide uit de twee familien der Herakliden, de Agiden en Eurypontiden. De erfelijke opvolging ging in eene regte lijn volgens den ouderdom; echter had de zoon, die gedurende de regering zijns vaders geboren was, de voorkeur. Als er geene zonen waren, dan ging de regering op de naaste verwanten van 's vaders zijde, *agnati*, over, echter nooit op iemand uit het andere koninklijke huis. In geval van minderjarigheid werden er voogden, *πρόδοι*, uit de naaste agnati gekozen. De koningen waren leden van den raad, waarin zij het voorzitterschap bekleedden, maar geen meerder regt bij het stemmen hadden dan de overige medeleden. In sommige familie-aangelegenheden waren zij regters, zooals bij de *adoptio*, bij twist over erfenissen, en bij zaken, die op het huwelijk van vrouwelijke erven betrekking hadden; zij hadden het opzigt over het

aanleggen van openbare wegen; bezorgden verder enkele openbare offers, vooral bij de dienst van Zeus, en onderhielden de verbindtenis van den staat met het delphisch orakel, het nationale heiligdom der Doriërs, voor hetwelk zij de heilige gezanten kozen, en alzoo, als het ware, de vertrouwelingen van dat gewichtige orakel werden. In den oorlog en buiten de grenzen des lands voerden zij het leger aan met eene zeer uitgestrekte magt, sloten wapenstilstanden, hoorden de gezanten des vijands, zoodat de Ephoren daar eerst weinig invloed hadden. In het begin waren de beide koningen te gelijk aanvoorders, sedert 508 v. Ch. slechts een. Echter vinden wij, en wel in latere tijden, ook anderen als opperbevelhebbers over het leger (zie pag. 67). Na den oorlog waren zij echter verantwoordelijk en konden in sommige gevallen zelfs tot rekenschap geroepen worden. Elke maand moesten zij een' eed afleggen, dat zij volgens de wetten zouden regeren, terwijl de Ephoren in naam des volks zwoeren, dat zij de koninklijke waardigheid ongeschonden in stand zouden houden. Over het algemeen werd hun gezag in den oorlog, vooral door de toenemende magt der Ephoren, steeds meer beperkt. Tot onderhoud der koningen strekten de grondbezittingen in het land der Periœci en het aandeel aan alle offers; verder hadden zij eene eigene woning in de stad en werden op openbare kosten gevoed. Tot hunne voorregten rekenen wij het voorzitterschap in alle vergaderingen en bij de openbare maaltijden; verder genoten zij andere eervolle onderscheidingen, en bij hun verschijnen stonden allen, behalve de Ephoren, op; in het veld ontvingen zij eene dubbele hoeveelheid leeftocht, maar zij droegen geene uiterlijke eeretekenen. Bij hunnen dood was er algemeene rouwklagt, en gedurende tien dagen stilstand in openbare zaken. Zij werden vervolgens als helden geëerd.

Vervolg. De Ephoren.

De Ephoren, ἐφφοροι, vijf in getal, misschien naar de 5 distrikten, schijnen ten tijde van Lyeurgus alleen regterlijke ambtenaars te zijn geweest, die over private geschillen tusschen de burgers uitspraak deden. Later echter (vooral sedert den tijd van Theopompus, ongeveer 737) verhief zich deze overheidspost allengs tot de meest uitgebreide magt. Van die tragsgewijze vorderingen weet men niet veel. Maar de Ephoren schijnen vooral staatkundig gewigt en eene volksgezinde strekking verkregen te hebben, toen zij als vertegenwoordigers van de oppermagt des volks tegenover de koningen en den raad optraden en in naam des volks over die beide magten het toezigt bewaamen. Vooral blijkt ook die volksgezinde strekking daaruit, dat zij jaarlijks (waarschijnlijk door het volk) verkozen werden, en dat die waardigheid voor alle Spartanen, niet alleen voor de aanzienlijke familiën openstond. Hunne magt breidde zich allengs zoo ver uit, dat zij alle overheden, zelfs de koningen, konden aanklagen, in hunne ambten schorsen en in de gevangenis konden werpen. Tegenover de koningen breidde zich hunne magt vooral in den Peloponnesischen oorlog uit, toen zij bijna het geheel uitvoerend bewind in handen kregen. Een blijk hiervan was, dat sedert dien tijd ook de jaren naar den eersten onder hen aangeduid werden. Zij hadden het toezigt over de openbare opvoeding en over de zeden, en matigden zich het voorzitterschap in den senaat, en in de volksvergadering, en den grootsten invloed op alle belangrijke aangelegenheden van den staat aan. Zij namen den koningen maandelijks den eed af, en deden er een' wederkeerig uit naam van het volk, en verkozen in lateren tijd twee uit hun midden, om over de koningen in den oorlog het toezigt te houden; zelfs konden zij alle 9 jaren door eene *spectatio de coelo* hen van de regering verwijderen.

Zij zelve waren aan niemand dan aan hunne opvolgers verantwoordelijk. Later kregen zij de magt om burgers naar welgevallen zamen te roepen om over wetten, die zij voorstelden, te stemmen. Tot die magt gestegen handelden zij met vreemde gezanten, zonden legers uit, gaven daarover het opperbevel aan den koning, of aan een' ander, riepen hen bij een geheim bevelschrift, *σκυτάλη*, terug, en bestuurden den togt mede. Overigens werd hun streven om de koninklijke magt te verzwakken door de koningen zelve verligt, toen zij, b. v. Lysander en Agesilaus, de Ephoren vleiden en in de hoogte verhieven om bevel over de legers te verkrijgen, of toen zij later van zeden verbasterden, en de beide koninklijke huizen in hunne onderlinge twisten de hulp der Ephoren te baat namen, om elkander wederkeerig te benadeelen. Zoo zien wij dan ook na den Peloponnesischen oorlog koningen ter dood veroordeeld, omdat zij op hun bevel niet tijdig waren weergekeerd, en tienmannen door hen afgezet, die de koningen aangesteld hadden. — Zij aanvaardden hun ambt met nieuwe maan na 21 September.

§ 6.

Vervolg. Andere beamtten en commissarissen.

Er worden nog meerdere overheden vermeld, van welke ieder in zijnen werkkring eene zekere regterlijke magt en rechtspleging schijnt te hebben gehad. Zoo wordt een *παιδονόμος* genoemd, die het opzigt had over de tucht van knapen en jongelingen, onder welke (waarschijnlijk vijf) *βέδαιοι* (*βέδναιοι*) stonden; verder de *ἀρμόσυνοι*, die het opzigt over de zedelijkheid der vrouwen hadden, en de *ἐμπέλαροι*, opzieners over de ter markt gebragte koopwaren. Van andere commissarissen worden vermeld: *πίθιοι* (Laconisch *πίθιοι*), vier mannen, die door de koningen voor de heilige gezantschappen naar Delphi verkozen werden: *πρόξενοι*, die voor de ontvangst van vreemde gezanten en publieke

gasten zorgden; *ἀρμοσται*, jaarlijksche bevelhebbers in veroverde steden en landen sedert de laatste tijden van den Peloponnesischen oorlog. Eenige militaire ambtenaars zullen verder hier onder vermeld worden.

INRICHTING VAN DEN STAAT.

§ 1.

Doel der staatsinrigting.

Te Sparta kunnen wij niet zoo gemakkelijk, als in andere staten, eene bepaalde grenslijn trekken tusschen het streven van den staat om zijne eigene bedoelingen te bereiken en de behartiging van bijzondere belangen van den kant der private personen. Want hier deed deze het private leven bijna geheel verdwijnen. In de gedachte aan den staat moest het bestaan van elk privaat persoon geheel worden opgelost, en alle zijne belangen daarin vereenigd worden. Het denkbeeld aan genen moest zich niet met het volk te gelijk vrij ontwikkelen, maar, vast en afgezonderd blijvende door onveranderlijke zeden en gewoonten, de bijzondere personen in een' engen kring beperkt houden. Het staatsgebouw was dan ook werkelijk zóo vast, dat het eeuwen lang de vrije ontwikkeling des volks verhinderde. Maar ook des te verderfelijker was de rigting, die deze laatste later nam, toen het oude geloof en de voorvaderlijke zeden allengs verslapten, en de private personen, losgerukt van den staat, bij al hun streven alleen zich zelve bedoelden.

A.

DE REGTSPLEGING.

§ 2.

De regterlijke magt.

De spartaansche rechtspleging moest volgens zeden en ge-

woonten worden uitgeoefend. De regterlijke magt was in handen der Gerousia of der overheden. De volksvergadering had geene regterlijke magt. Halszaken werden door de Gerousia, private, vooral processen over bezittingen, door de Ephoren beslist. De koningen oordeelden over zaken betrekkelijk erfenissen, huwelijken van vrouwelijke erven, adoptio, en over de verdeling der te betalen kosten voor het aanleggen en verbeteren van openbare wegen. Over de misdrijven der koningen werd door den raad in vereeniging met de Ephoren geoordeeld. Overigens schijnen verscheidene overheden, ieder in zijnen kring, eene zekere regterlijke magt te hebben gehad.

§ 3.

Straffen.

De straffen waren geldboeten (belangrijke alleen voor de koningen, veldheeren of Harmosten), vermindering der burgerlijke regten, *atimia*, en de doodstraf. De *atimia* trof ieder, die zich aan de openbare magt vergreep, en de hoogste graad er van, die eene volstreckte eerloosheid voor het geheele leven berokkende en soms erger dan de dood werd geacht, werd op diegenen toegepast, welke lafheid in den oorlog toonden, *οἱ πρόσαντες*. Een mindere graad trof hen, die na dappere verdediging met de wapens in de hand waren gevangen genomen. Zij mochten dan geen ambt bekleeden, en niets koopen of verkoopen; maar werden na verloop van tijd wel eens in eere hersteld. Thucyd. V. 34. De doodstraf bestond in verwurging of nederstorting in een hol, *κατάδυσ*.

B.

DE GODSDIENST.

§ 4.

Goden. Eeredienst.

Van de grieksche goden werden vooral Apollo, de dori-sche, nationale godheid, en diens zuster Artemis, *Ἄρταμις*, vereerd. Ook vereerde men Zeus, Hera, Athene, *Ἀθῆνα*, Poseidon, *Ποσειδῶν* en *Ποτειδῶν*, Demeter, *Δαμότηρ*, Aphrodite, Dionysus, Ares, de Muzen, *μῦσαι*, *μῶαι*, en Eros. De koningen waren priesters van den lacedaemonischen en hemelschen Zeus. Als Doriërs beschouwden de Spartanen het delphische orakel van Apollo met bijzonderen eerbied en raadpleegden het bij alle belangrijke gelegenheden. Er waren vele lacedaemonische, nationale helden, als Herakles, de held van den Dorischen stam, Hyacinthus, Castor en Pollux, Menelaus en Lycurgus. De tempels waren met beelden voorzien. De Ephoren bragten soms den nacht door in dien van Pasiphaë, en deelden, wat zij daar gedroomd hadden, als iets werkelijks aan het volk, dat zeer bijgeloovig was, mede. De offers waren van geringe waarde.

§ 5.

Nationale feesten.

In Lacedaemon waren eene menigte van feesten, grootendeels ontleend aan de vroegere inwoners, zooals dat van Helena en Menelaus, met Castor en Pollux te Therapnae; van Achilles te Brasiae, de *θεσμοφορία* van Demeter enz. Maar de belangrijkste van deze waren: 1) *ἱακίνθια*, ter eere van Apollo Carneus en zijnen lieveling Hyacinthus, een feest van drie dagen te Amyclae. Het was eene zinspeling op de verwoestende kracht der brandende zon; daarom werd de eerste dier dagen in treurigheid doorgebracht; de beide

volgende met optogten en uitgelatene vreugd. Zelfs de slaven deelden daarin en zaten dan met hunne meesters aan den maaltijd. Die optogten werden door koren van jongelingen, met zang en bij de lier, deels te paard gehouden. De aanvoerder, *πρέσβευς*, bragt dan de gebeden der natie aan Apollo; een offer werd gedaan op het graf van Hyacinthus; 2) *Γυμνοπαίδαι* (ingesteld 665) geheel van Spartaanschen oorsprong, een feest van de jeugd gewijd aan Apollo en Dionysus, op hetwelk de jongelingen naakt dansten en lichaams oefeningen hielden; 3) *Κάρνεια* (ingesteld 676), een feest van 9 dagen, ter eere van Apollo Carneus, waarbij men in loofhutten het leven in de legerplaats nabootste. Met deze feesten waren ook muzikale wedstrijden verbonden. Op de Gymnopaediën werd ook vrolijker muziek dan de statige van Apollo toegelaten. Bij die gelegenheden was men ook meer gastvrij voor vreemden.

C.

HET KRIJGSWEZEN.

§ 6.

Het leger. Deszelfs wapenen.

Het spartaansche leger bestond uit Spartanen, Lacedaemoniërs en Heloten. De kern des legers werd oorspronkelijk gevormd door de zwaar gewapende Spartanen. De sterkte hing van de omstandigheden af, naarmate dat of de geheele weerbare manschap van het 20ste tot 60ste jaar, *ἐμφρουροι*, of slechts een deel daarvan, volgens bepaling der Ephoren (b. v. van het 35ste of 40ste jaar), voor de krijgsdienst moest opkomen. De wapenrusting der spartaansche hopliten bestond in een metalen harnas, een zeer groot schild, *ἀσπίς χαλκῇ*, eene lange lans, *δόρυ*, een kort zwaard, *ξυήλη*, een helm en een purperen mantel, *φοινικὶς στολή*.

Reeds in den peloponnesischen oorlog was men genoodzaakt Heloten met belofte van vrijheid onder de zwaargewapenden op te nemen. Later bediende men zich gewoonlijk alleen in en nabij Griekenland van legers uit burgers te zamen gesteld, maar in verwijderde streken van Perioeci en Neodamoden; zelfs bij Leuctra vochten slechts 700 Spartanen. Onder Agesilaus worden huurtroepen vermeld. Men was veelal gewoon het aantal troepen uit list verborgen te houden. Thucyd. V, 68.

§ 7.

Vervolg. Schikking en verdeeling des legers.

De sterkte van het spartaansche leger berustte hoofdzakelijk op de wel berekende, trapsgewijze verdeeling van bevelhebbers en ondergeschikten, en op de kunstige taktiek, welker werking in de beste tijden door de toen heerschende stipte orde en gehoorzaamheid vermeerderd werd. De Hopliten vormden de hoofdmagt. Het leger werd verdeeld in 6 *μόραι*, iedere mora van 500, 700 of 900 man, in 4 *λόχοι*, ieder lochos in 2 *πεντηκοστῆς*, en iedere pentekostys in 2 *ἐνωμοτίαι* (1). De sterkte eener enomotia wordt als van 25 tot 32 man opgegeven, bedroeg bij Leuctra zelfs 36 man, maar was waarschijnlijk verschillend naar de grootte des legers. In welke betrekking de krijgskundige verdelingen tot de burgerlijke stonden, wordt niet duidelijk opgegeven. De ruitery, die een veel minder belangrijk deel des legers uitmaakte en uit de rijkeren bestond, welke zelve de wapens leverden en hun paard onderhielden, was verdeeld in *οὔλαμοι*, ieder van 50 man, en stond op de vleugels. Als bijzonder corps worden genoemd de *Σκιρῆται* (in

(1) Thucydides geeft voor beide 4 op, dus het dubbel, denkelijk omdat hij de Perioeci mede rekent.

den peloponnesischen oorlog) 600 man uitgelezene troepen (1) op den linker vleugel, die 's nachts het kamp bewaakten, en de *ἰππεὺς*, eene lijfwacht der koningen, welke in het centrum stonden, en gewoonlijk te voet schijnen gediend te hebben. Zij bestonden uit 300 uitgelezene jongelingen, van welke de 3 oudste, *ἀγαθοεργοί*, jaarlijks aftraden, om tot openlijke zendingen en andere dergelijke bedieningen gebruikt te worden. De Heloten vormden de lichtgewapende benden. Het aantal Spartanen was klein, bij Leuctra 700, maar ieder Spartaan had ten minste een', dikwijls verscheidene (in den perzischen oorlog zeven) Heloten tot bescherming en bediening. Men zond veelal eene of 2 mora's met de daarbij behorende bondgenooten uit. Xen. Hell. IV, 6. De soldaten droegen, behalve de wapens, een purperen rok, *στόλη*, koperen schild en lang haar. De Ephoren bepaalden den leeftijd, binnen welken men voor eenigen veldtocht dienstplichtig was. Epaminondas benam aan de Lacedaemoniërs een aanmerkelijken toevoer van soldaten, door de bevrijding van Messenië.

§ 8.

Officiëren.

Aan het hoofd des legers stonden de koningen, in het begin beide te zamen, later slechts een. Zijn raad bestond uit de Polemarchen, *πολέμαρχοι*, de aanvoerders der morae, en later ook uit 2 Ephoren, die zijne magt zeer beperkten. Bij Agis (418) vinden wij een collegie van 10 *σύμβουλοι*, zonder welker toestemming hij niet kon te veld trekken. In de volgende tijden ontmoeten wij ook dikwijls andere Spartanen met het opperbevel des legers bekleed (Brasidas, Gylippus, Lysander). Van de overige officieren noemen wij:

(1) Dat de *Σκιρῖται* ruiters waren, kan men uit Xenoph. Cyr. 4, 2, 1 niet met zekerheid opmaken.

λοχαγοί, *πεντηκοστήρες*, *ἐνωμοτάρχαι*, en *ἵππαρμοσταί* aanvoerders der afdeelingen van de ruitery, *ἵππωρέται* aanvoerders van 100 *ἵππεῖς*, *ξέναγοι* bevelhebbers der bondgenooten, hun uit Sparta toegezonden. Ieder bevelhebber had een schilddrager, *ὑπασπιστής*. Xen. Hell. IV, 8, § 59.

§ 9.

Oorlog en gevechten.

De veldtocht werd geopend met een offer aan *Ζεὺς ἀγῆτωρ* te huis, en een op de grenzen des lands, *διαβατήρια*, aan Zeus en Athene. Een priester van Ares, *πυρφόρος*, stak daarbij het heilige vuur aan, en onderhield het gedurende den togt. Over het algemeen openbaarde zich de godsdienstige eerbied der Spartanen dikwijls in den oorlog. Wanneer de diabaterien ongunstig waren, keerden zij naar huis terug; bij feesten, vooral op de Karneën, hielden zij zich verwijderd van de wapenen. — In het legerkamp werden de gewone gymnastische en wapen-oefeningen voortgezet. De Heloten werden in het legerkamp niet toegelaten. In de slagorde stonden de koningen in het centrum, omgeven door een talrijk gevolg uit die, welke in het leger hem het naast omringden, (*οἱ περὶ δαμοσίαν*, *δαμοσία*, de tent des konings), waartoe de Polemarchen, de 2 Ephoren (zie pag. 60), verder waarzeggers, artsen, fluitspelers, overwinnaars in openbare spelen en anderen behoorden. Vóór den slag werd aan de Muzen en aan Eros geofferd. Daarop begon de krijgsmuziek van vele fluitspelers voor de maat en de orde op marsch, *τὸ ἐμβατήριον*, b. v. *τὸ Καστόρειον* in anapaestische maat, en het gezang voor den slag (b. v. de anapaestische gezangen van Tyrtaeus) werd aangeheven. In digte rijen rukte men op de maat tegen den vijand aan, b. v. *ζόβ*, dat de soldaten eener enomotia in ééne rij achter elkaar stonden, *λόχος ὀρθιος*. Men gebruikte somtijds kunstige ontwikkelingen en wendingen, *ἐξελγμοί*, *παραγωγαί*, *παρά*

δору regts, παρ ἄσπιδα links-om; in de juistheid en vlugheid dier manoeuvres muntten de Spartaansche legers uit. De eenvoudige inrigting der slagorde maakte dat, zelfs als er wanorde onder het strijden ontstond, de verstrooide deelen ligtelijk weer een geheel vormden. Tijdens den Peloponnesischen oorlog waren het de Ephoren, die tot eenigen veldtocht besloten, φρουρὰν ἔφηναν. Xen. Hell. III, 2, 23. Geslagene vijanden werden gewoonlijk niet verder vervolgd, en in den slag plunderde men de gedooden niet; ook vervolgde men de overwonnenen niet ver. De krijgskunst der Spartanen toonde zich eigenlijk alleen in het open veld. De legerplaats was rond, en werd dikwijls verplaatst. De kunst van belegeren en het bestormen van muren verstonden zij niet. Belooningen en straffen in het leger bestonden voornamelijk in eer en schande. De dapperen beloonde men met het voorzitterschap in de openlijke vergaderingen, προεδρία, met kransen en meer dergelijke eere-teeken. Voor gesneuvelde strijders werden graven met opschriften en standbeelden opgericht, en feesten of lofredenen gehouden. De lafaards, οἱ τρέσαντες, werden met atimia gestraft.

§ 10.

Het zeewezen.

Uit Herodotus zien wij, dat de spartaansche zeemagt in de perzische oorlogen zeer onbeduidend was, en dat de staat de hegemonie ter zee alleen aan zijn groot aanzien te danken had, welke hij ook weldra moest opgeven. Eerst later in den peloponnesischen oorlog trad Sparta als zeemogendheid op. Tot bemanning der vloot gebruikte men veelal Heloten. Een zeegevecht trachtte men gewoonlijk in eene soort van gevecht te land te veranderen, doordat men de vijandelijke schepen enterde en op het verdek den strijd aanving. Bevelhebbers ter zee waren de ναύαρχοι, admi-

raals voor een jaar, welke bepaling echter meermalen ontdoken werd, en ἐπιστολεῖς, vice-admiraals.

D.

OVER DE GELDMIDDELEN.

§ 11.

Inkomsten en uitgaven van den staat. Het geld.

De uitgaven van den staat waren te Sparta onbeduidend, en werden goedgeemaakt door de opbrengst der Perioeci, door de eigene landerijen van den staat, de buitengewone belastingen, welke men somtijds hief, wanneer de omstandigheden het vorderden, en door de inkomsten, welke de hegemonie en de oorlogen in de schatkist bragten. Lycurgus verbood aan de Spartanen het gebruik van goud en zilver als geld, en stond alleen ijzer toe, dat buiten Laconica geene waarde had. Hoogst waarschijnlijk is dat verbod echter eerst later uitgevaardigd, daar langer dan eene eeuw na Lycurgus het gemunte zilver in Griekenland onbekend bleef. Hoofdmunt was: πέλανον. De staat daarentegen kon natuurlijk het gebruik van gangbare munt niet missen, maar had vóór den peloponnesischen oorlog geene openbare schatkist. Ook de perioeci, welke handel dreven, mogten zich ongetwijfeld daarvan bedienen. Eindelijk schijnen de koningen en aanvoerders een dergelijk regt gehad te hebben om edele metalen te bezitten, daar Pausanias na den slag bij Plataeae 10 talenten als buit verkreeg, terwijl in lateren tijd aan de koningen dikwijls zware geldboeten werden opgelegd. In de perzische oorlogen, en vooral door Lysander, stroomden later groote rijkdommen den staat toe, en allengs, toen de strenge tucht verloren ging, werd het gebruik van goud en zilver zelfs bij de private personen algemeen.

E.

ANDERE OPENBARE INRICHTINGEN TER BEREIKING VAN
HET DOEL VAN DEN STAAT.

§ 12.

Over die inrigtingen in het algemeen.

De spartaansche staat, die met de grootste vastheid in alle betrekkingen het denkbeeld van den staat als het hoofddoel en het belang der enkele personen als daaraan onderworpen en zonder beteekenis op zich zelf volhield, had sterken invloed op vele aangelegenheden, die anders gewoonlijk aan den vrijen wil van ieder in het bijzonder zijn overgelaten. Zoo liet hij zich in vele opzichten aan het huwelijk als van algemeen belang gelegen liggen, nam de opvoeding der kinderen, van den vroegsten leeftijd af aan, op zich, vorderde van de mannen eene onafgebrokene werkzaamheid voor de bedoelingen van den staat, en hield hen aan vele banden en bepalingen, om zijne zelfstandigheid te bewaren en den duur der bestaande inrigtingen te verzekeren.

§ 13.

Het huwelijk.

Het doel des huwelijks, dat alleen tusschen burgers kon plaats hebben, was om den staat van krachtige burgers en soldaten te voorzien. Met dit doel bevorderde de staat het huwelijk door eene smadelijke behandeling der ongehuwden, Plut. Lycurg. 15, en door straf op het ongehuwd zijn, *δίκη ἀγαμίου*, en op het trouwen op lateren leeftijd, *δίκη ὀψιγαμίου*, te zetten. Aan eenen vader van 3 of meer zonen gaf de staat zekere voorregten, en vergunde gemakkelijk het scheiden van eene onvruchtbare vrouw. Hij bepaalde verder eene straf voor een ongepast huwelijk, *δίκη κακογαμίου*, b. v. met eene al te jonge vrouw. Het huwelijk werd aan-

gegaan in den vorm eener rooverij of schaking. Eene bruidschat gaf men in de oudste tijden niet, maar als eene maagd zonder broeder was, en alzoo den *κλῆρος* (1) van haren vader geërfd had, zoo verviel deze op haren man. De beslissing over huwelijken der epipamatides hing van de koningen af. Overigens werd het huwelijk bij de Spartanen in eere gehouden, en de vrouwen genoten eene tamelijk groote vrijheid.

§ 14.

Gemeenschappelijke, openbare opvoeding der knapen.

Hoofdzakelijk door de opvoeding trachtte de staat eenen krachtigen stam van burgers te vormen, die zoowel door lichaamssterkte en gehardheid, als door zedelijke kracht en vaderlandschen geest de geschiktheid en wil hadden om deszelfs bedoelingen te bevorderen. Reeds in den vroegsten leeftijd beschouwde de staat de kinderen, vooral de jongens als zijn eigendom. Dadelijk na de geboorte werden zij door de oudsten van de phyle des vaders naauwkeurig onderzocht. Wegens zwakte of gebreken des lichaams werden zij na onderzoek der oudste stamgenooten in een hol van den Tajgetus aan den dood prijs gegeven. Tot hun 7de jaar werden zij nu aan de ouders overgelaten, maar daarna nam de staat hunne opvoeding op zich, om hen tot goede krijgslieden te vormen en aan strenge gehoorzaamheid te gewennen. Deze openbare opvoeding en tucht, welke de voorwaarde was om later alle de burgerlijke regten te kunnen genieten, werd lang door onderscheidene trappen van ouderdom voortgezet, terwijl de jongeren steeds stipte gehoorzaamheid en ondergeschiktheid aan de ouderen verschuldigd waren, en hun de

(1) Op geene andere wijze kon eene vrouw vóór de wet van Epitadeus, (zie pag. 53), eenig grondbezit verkrijgen. Deze vergunde namelijk, om de bezittingen wel niet te verkoopen, maar weg te schenken of bij erfenis te vermaken.

zedigheid diep ingeprint werd. Zij waren verdeeld in ἀγέλαι (spartaansch: βούαι, de jeugdige opziener werd genoemd βουάτορ) en ἱλαι. Een παιδονόμος en welligt ὁ βίδεος hadden het oppertoezicht. Van het 18de jaar werden de jongelingen, μελλιίρενες, van het twintigste εἰρενες (ιρένες?), daarna σφαιρεῖς, en van het 30ste jaar af aan ἀνδρες genoemd. Tot het dertigste jaar leefden zij meest in het legerkamp of op de grenzen voor de krijgsdienst. In alle die oefeningen had Lycurgus gezorgd, dat er op de eerzucht gewerkt werd. Ieder oudere burger had het regt zich met de opvoeding te bemoeijen en de jongeren teregt te wijzen.

§ 15.

Vervolg. Ligchamelijke vorming.

De levenswijze der jongelingen was hoogst eenvoudig. Hun voedsel was spaarzaam; echter werd het niet voor schandelijk gehouden, dat zij het hun ontbrekende door diefstal zich trachtten te verschaffen (1), maar men beschouwde dit als eene oefening van list en moed. Hij, die zich daarin liet betrappen, berokkende zich daarentegen strenge tuchting des ligchaams als straf voor zijne onbehendigheid. De kleeding was eenvoudig; van hun 12de jaar verkregen zij jaarlijks eenen korten mantel, τριβων; zij droegen geene schoenen noch hoofddeksel, en sliepen op hooi of riet. De lichaams-oefeningen bestonden in gymnastiek in de gymnasiën, niet in worstelscholen of παλαίστραι, wapendansen, b. v. πυρρῶχη, βίβασις, en jagt. De gymnastiek bestond

(1) Over het geheel schijnt de geheele wijze van denken over het belang van het algemeen te Sparta, en vooral het gemeenschappelijke leven en de groote aanmatiging van den staat op de regten der private personen, de strenge begrippen van eigendom eenigzins ruimer gemaakt te hebben. Vandaar de vergunning, om in enkele gevallen de losse goederen van anderen te gebruiken, en vandaar ook dat stelen der knapen.

vooral in loopen, worstelen, werpen met de schijf en de spies als dienstig in den oorlog; het vuistgevecht en pankration werden minder goedgekeurd. Middelen om hen te harden waren voor die boven de 18 jaren kampstrijden in de platanista aan den Eurotas, waarbij zij in twee partijen verdeeld streden, totdat de eene in die rivier was gedreven, en voor de jongeren de jaarlijksche geesseling, διαμαστίγσις, in den tempel van Artemis Orthia.

§ 16.

Vervolg. Ontwikkeling des geestes.

De spartaansche opvoeding was voor eene vrije en veelzijdige ontwikkeling des geestes niet zeer gunstig. Tooneelvoorstellingen en de kunst der sophisten en rhetors (leeraars der welsprekendheid) beschouwden de Spartanen met wantrouwen. Toen derhalve de sophisten, rhetors en wijsgeeren in het overige Griekenland invloed op het onderwijs der jeugd hadden verkregen, bleven hunne wetenschappen van Sparta geheel uitgesloten of vonden er slechts zeer geringen ingang. De beschaving des geestes beperkte zich dus tot het noodzakelijkste en bestond gedeeltelijk in het leeren van muziek of van gezangen, vooral ter eere der goden, des vaderlands en van beroemde mannen, of van krijgsgezangen, μέλη εμβατήρια, ἐνόπλια en van het bespelen van instrumenten, ter begeleiding van het gezang. Deze gezangen waren op eene eenvoudige en volstrekt dorische wijze gecomponeerd, welker karakter mannelijke kracht en ernst was. Want ook tot op de muziek, welke men als eene uitdrukking van de stemming des volks beschouwde, strekte de staat zijnen invloed uit, ook daarin de bestaande orde willende behouden, en gevaar voor het algemeen in elke verandering of ontwikkeling der bestaande instellingen en wetten ziende. Om de knapen te gewennen aan het aanhooren van de ernstige gesprekken der mannen, werden zij somtijds tot

de maaltijden van deze toegelaten. Over het algemeen prentte men hun de grootste gehoorzaamheid en eerbied jegens oudere menschen in (1); terwijl de een of ander van deze dikwijls door een naderen band van vriendschap of vertrouwelijkheid met de jongere verbonden was, *εἰσπνήλας* en *αἰτας*.

§ 17.

Opvoeding der meisjes.

Ook de opvoeding der meisjes was openbaar en bestond in muziek en lichaams oefeningen, ongeveer van dezelfde soort als die, waarmede de knapen werden opgevoed, om haar vooral tot sterke moeders te vormen; kleederen, zoo meende men, konden de slavinnen wel maken. In het algemeen was het leven der spartaansche vrouwen vrijer en minder ingetogen dan dat der ionische, ook werden zij meer in de belangen van de mannen en van den staat betrokken.

§ 18.

Levenswijze der mannen.

Van hun 30ste jaar werden de jongelingen tot de klasse der mannen gerekend en waren dan wel ontslagen van het opzicht van den paedonomus en het aanhoudend openlijk en gezamenlijk leven, waarvan zelfs het huwelijk hen vóór dien tijd niet kon bevrijden, maar het gevoel hunner afhankelijkheid van den staat werd op velerlei wijzen levendig gehouden. Daartoe behoorden vooral de gemeenschappelijke maaltijden, *συσσίτια*, *φιδίτια* (2), waarvan niemand mocht wegblijven, uitgezonderd als hij een offer deed of op de jagt was, *ἀφιδίτος ἡμέρα*. Het hoofdgerecht daarbij was de zwarte

(1) Lacedaemon honestissimum domicilium senectutis. Cic. de Senect. c. 18. Herod. II, 80.

(2) Eenigen schrijven ook *φιλίτια*.

soep, *βαφά*, *αἱματία*, benevens gerstenbrood, *ἀλφίτα*, *μαῖζαι*. Soms verkreeg men echter van enkele dischgenooten na den maaltijd, *ἀγκλον*, een nagerigt, *επαῖελα*, bestaande in een geschenk van de jagt of van een offer. Later, bij het verval der tucht, bragten velen kostelijker spijsen mede of kwamen zeldzamer aan de syssitiën. Tot deze maaltijden moest ieder eene bepaalde maandelijksche bijdrage leveren (1 medimne gerst, 8 choën wijn, 5 minen kaas en 5 halve minen vijgen, met eene kleine geldelijke toelage). Gebrek aan de middelen om hieraan deel te nemen veroorzaakte eene vermindering van burgerlijke regten. Gewoonlijk spijden er 15 te zamen aan ééne tafel, *σάκετροι*. Nieuwe dischgenooten werden bij stemming door de ouderen aangenomen. Deze waren in het leger tevens als krijgsmakkers vereenigd. Het militaire karakter der syssitiën blijkt ook daaruit, dat dezelfde polemarchen over deze maaltijden, als over de cohorten, gesteld waren. Ook de knapen en jongelingen, maar niet de vrouwen, hadden toegang tot deze maaltijden, doch alleen om aan de gesprekken der mannen deel te nemen, en na den maaltijd werden hun vragen gedaan om hun verstand te scherpen en hen in het geven van korte en juiste (*laconische*) antwoorden te oefenen. Maar op hun twintigste jaar aten zij er mede. Deze maaltijden waren uitnemend geschikt om eene strenge afscheiding tusschen de klasse der overheerschers en der onderdanige standen te bewaren, het nationaal gevoel aan te kweeken en de gemeenzaamheid en band onder de burgers te versterken, zoowel in vrede als oorlog. Verder bragten de mannen den vreedstijd door in de oefenscholen, met feesten, dansen in koor, op de jagt en op gezellige plaatsen, *λέσχαί*.

§ 19.

Andere inrigtingen om de oude tucht te bewaren.

Gelijk de levensmiddelen, zoo moesten ook, volgens de

wetten, de woningen, zelfs die der koningen, en de geheele overige levenswijze eenvoudig en zooveel mogelijk voor allen gelijk te zijn. De kleeding bestond, behalve den gewonen chiton (de eenige dragt der knapen), in den groven en korten laconischen mantel, *τριβων, τριβώνιον*, eenen hoed met een' breeden rand, *πίλος*, en in eenvoudige schoenzolen, *ἀπλά*. De Heloten droegen het haar kort, eene muts van hondenleder en een schaapsvel. In de hand droegen de Spartanen gewoonlijk eenen stok, *στυάλη*; baard en hoofdhaar lieten zij lang groeijen. Ook de vrouwelijke kleeding was veel ligter en eenvoudiger dan die der ionische vrouwen. — De omgang met vreemden werd den Spartanen moeilijk gemaakt, niet alleen door het verbod van gangbare munt, maar ook omdat de Spartanen, zonder uitdrukkelijk verlof der overheid, niet buitenslands mochten reizen, terwijl men ook zeer voorzigtig was betrekkelijk de vergunning aan vreemdelingen om in Sparta te komen of er zich op te houden (*ξενελασία*), en aan die, welke een slecht voorbeeld gaven, werd het verder verblijf in de stad ontzegd.

§ 20.

Ondergang der tucht.

Door zoodanige inrigtingen, welke de eenvoudigheid en de gelijkheid van bezittingen in stand hielden, den gemeenen vaderlandschen geest bevorderden en een druk verkeer met vreemdelingen verhinderden, gelukte het werkelijk, de oude staatsinrigting in den voormaligen geest van die van Lycurgus eenen geruimen tijd in stand te houden. Maar toen de Spartanen, vooral in de oorlogen met de Perzen, vreemde landen en zeden hadden leeren kennen en vroeger onbekende genietingen in overvloed smaakten, begon de strenge tucht allengs te verslappen. En de geheele staatsinrigting, welke niet langer voor de meer uitgebreide inzigten des volks paste, en echter, door de haar eigene onver-

zettelijkheid, niet gewijzigd of ontwikkeld kon worden, verloor hare geheele, werkelijke beteekenis en de kracht ter regeling en leiding van het streven der private personen. Vooral vervielen de zeden gedurende den peloponnesischen oorlog op eene in het oog loopende wijze. Het aantal burgers verminderde meer en meer en de gelijkheid der bezittingen maakte plaats voor eene zeer drukkende ongelijkmatigheid. Baatzucht en vooral hebzucht verbreidden zich steeds verder en schaamteloze omkoopbaarheid heerschte bij de geringste even als bij de hoogste overheden; zoodat de bekende uitspraak van het orakel: *ἡ φιλοχρηματία Σπάρταν ὀλεῖ, ἄλλο δὲ οὐδέν*, toen voor het grootste gedeelte vervuld werd.

AANHANGSEL (1).

CRETA.

§ 1.

Geschiedkund'g overzicht van het land.

In Sparta zien wij het dorische karakter op de eigenaardigste wijze uitgedrukt; maar de voornaamste grondtrekken vinden wij ook in de overige dorische staten, zoo als in Argos, Epidaurus, Corinth, Sicyon, en in de dorische volkplantingen. Ook Creta werd zeer vroeg door Doriërs bezet. Hoe vroeg dit geschiedde, is echter niet uitgemaakt; daar de aankomst der Doriërs door eenigen in de oudste tijden gesteld wordt, terwijl anderen geen dorischen invloed op Creta vóór den togt der Herakliden aannemen. Volgens de overlevering waren de oude wetten en staatsinrigting van

(1) Daar de staatsinrigting van Creta in zoovele punten aan de spartaansche gelijk is, worden hier hare voornaamste trekken als aanhangsel bijgevoegd.

het eiland van de helden Minos en Rhadamanthys afkomstig, welker dorische oorsprong, volgens het boven gezegde, onzeker is. Men vermoedt namelijk ook wel, dat Creta's bloei ter zee meer aan verbindtenis met de Pheniciërs is toe te schrijven en dat de later aangekomene Doriërs, om aan hunne instellingen meer gezag te bezorgen, die met den daar beroemden naam van Minos, zonder voldoende grond, in verband gebracht hebben. Creta was in verscheidene onafhankelijke, deels door verbonden vereenigde staten verdeeld (*ἐκατόμπολις*. II. II, 649). Ten tijde van den trojaanschen oorlog worden Idomeneus en Meriones als aanvoerders der Cretensers genoemd. De 3 dorische stammen schijnen overigens reeds door Homerus te worden aangeduid, wanneer hij de Doriërs op Creta *τρεχάικες* (Od. XIX, 177) noemt.

§ 2.

De staatsinrigting.

Even als te Sparta, zoo waren ook op Creta alleen de Doriërs in het algemeen burgers met alle de regten. De overige inwoners waren onderworpen en hadden eenen stand, waardoor zij gedeeltelijk als *ἐπηχοοί* aan de perioeci, gedeeltelijk als *μνώται* of *μνῶται*, lijfeigenen op de landerijen van den staat, *κλαρώται* of *ἀφαιμιῶται* op de landen der private personen, aan de heloten gelijk waren. Echter schijnt hun lot niet zoo drukkend als te Lacedaemon geweest te zijn. Eindelijk worden ook *χρυσιόνητοι*, gekochte, vreemde slaven vermeld. Het staatsbestuur was verdeeld tusschen eenen senaat, *γερωσία*, *γερονσία*, van 30 leden, welke uit de aftredende hoogste overheidspersonen, *κόσμοι*, voor een jaar werden gekozen, tusschen de volksvergadering *ἀγορά*, welke, gelijk de spartaansche, alleen over de besluiten van den raad en der *κόσμοι* uitspraak moest doen, maar die misschien niet eens mogt verwerpen, en tusschen de overheden, van welke de hoogste *κόσμοι* of *κόσμοι* genoemd

werden. Het waren tienmannen, welke veldheeren waren en in den senaat en de volksvergadering voorzaten, en waarvan de eerste, *πρωτόκοσμος*, aan het jaar zijnen naam gaf.

§ 3.

Tucht en levenswijze.

De tucht en levenswijze geleek zeer veel op de spartaansche. De opvoeding was streng, doch eerst van het 17de jaar het werk van den staat. Zij bestond voornamelijk in lichaams oefeningen, jacht en muziek, welke men, even als te Sparta, onveranderd trachtte te bewaren. De jongelingen werden dan in afdeelingen, *ἀγέλαι*, vereenigd, onder opzicht van eenen *ἀγέλαρχος*, den vader van den rijksten onder hen. Kleeding en kost werden hun van staatswege, maar zeer spaarzaam gegeven, om hen tegen alle ongemakken te harden. Onder de kunsten beoefenden zij alleen de meer ernstige muziek en de eerste beginselen der letteren. Ook hier vinden wij dezelfde vriendschappelijke betrekking tusschen ouderen en jongeren, *φιλήτωρ* en *κλεινός*. De mannen hielden openlijke syssitiën, *ἀνδρεία*, deels op staats-, deels op private kosten. Knapen werden er bij toegelaten; na den maaltijd spraken zij over de belangen van den staat of de daden der dappere mannen, tot aanmoediging der jongelingen. Zij onthielden zich van den landbouw, van handwerken en handel. Later echter dienden velen als huursoldaten, anderen leefden van handel, velen van zeerooverij. Dit bedierf de staatsinrigting. Deze nam allengs een meer democratisch karakter aan, en er ontstonden twistende partijen, totdat het eiland eindelijk door de Romeinen ten onder werd gebracht.

ATHENE (αἱ Ἀθῆναι).

PLAATSELIJKE BESCHRIJVING.

§ 1.

Het land.

Attica, Ἀττικὴ, een bergachtig schiereiland tusschen Boeotië, van hetwelk het door een bergketen (Cithaeron en Parnes) gescheiden wordt, en verder tusschen den saronischen zeeboezem en de aegaeische zee, is door de natuur in 3 deelen verdeeld: 1) het aan den Parnes grenzende oostelijke deel, het bergachtige gedeelte van Attica, ἡ διακρία, ὁρεινὴ Ἀττικὴ, tot aan het voorgebergte Cynosura; 2) het westelijke minder bergachtige gedeelte, ἡ πεδιάς, τὸ πεδῖον, met de streek aan de kusten ἀκτὴ, tot aan het voorgebergte Zoster; 3) de zuidelijke punt van het land, ἡ παραλία, welke met het voorgebergte Sunium eindigt. Het Attische grondgebied besloeg slechts bijna 40 □ mijlen. Door hare ligging had Attica bijkans alle de voordeelen van een eiland en tevens die van een vast land. De grond was er niet bijzonder vruchtbaar, maar werd vlijtig bebouwd en bragt vooral olijven, vijgen en wijn voort. Beroemd was de honig van den Hymettus. De bergachtige streken verschaften eene gunstige gelegenheid voor de veeteelt. Uit het delfstoffelijk rijk trof men er marmer (vooral in den Pentelicus), zilver en lood (te Laurium) aan. Het klimaat was gezond en aangenaam; de uitgestrekte kusten en goede havens gaven aanleiding tot visscherij, zeevaart en handel. Bij Attica behoorde het eiland Salamis en verscheidene kleine eilanden. Volgens de staatkundige verdeeling bestond het land uit 10 phylae, φυλαί, en 174 demi, δήμοι; maar van vele dezer demi is het moeilijk de ligging en grenzen aan te wijzen. — Ten noordwesten van Attica in de rigting van den Isthmus lag de landstreek Megaris, welke in de oudste tijden aan Attica behoorde.

§ 2.

De hoofdstad des lands.

Αἱ Ἀθῆναι, de hoofdstad, met de eeretitels van Ἑλλάδος Ἑλλάς, of ὀφθαλμὸς τῆς Ἑλλάδος, ligt aan den voet van eene steile rots van 150 voeten hoogte, nabij de rivier Ilissus. Op die rots lag de akropolis, volgens de overlevering door Cecrops gesticht, κεκροπίον, terwijl Theseus voor den stichter der stad wordt gehouden. De omvang met de havens bedroeg 1744 stadiën. Athene werd in den oorlog met de Perzen verwoest, maar onder Themistocles herbouwd, en vooral door Cimon en Pericles, later door Demetrius Phalereus veel verfraaid. De deelen van deze waren: 1) de Stad, τὸ ἄστυ, bestaande a) uit de beneden-stad, ἡ κάτω πόλις, met naauwe, onregelmatige straten; dewijl zij door zamenvoeging van meerdere vlekken zonder geregeld plan ontstaan was. Van de merkwaardige gebouwen van deze noemen wij het Odeum, gebouwd door Pericles en in het begin voor muziekfeesten, later ook voor volksvergaderingen en regterlijke zittingen bestemd; verder het Bouleuterium, Prytaneum, den Tholos of Scias, het Theatrum; verscheidene tempels, b. v. het Thesëum, Olympiëum, gaanderijen, στοαί, zoo als de στοὰ ποικίλη, versierd met schilderijen van de grootste meesters; eene menigte λέσχαι of plaatsen tot gezellig onderhoud en verkeer voor de burgers. Een merkwaardige heuvel is de Areopagus, ὁ Ἀρείος πάγος; eindelijk de Pnyx, bestemd voor volksvergaderingen, en het Museum. Onder de openbare plaatsen worden de markt, ἀγορὰ, en de Ceramicus genoemd. b) Uit de bovenstad, ἡ ἄνω πόλις, ἀκρόπολις, Κεκροπία, beschut door eenen muur, den cimonischen genoemd. Tot deze voerden de beroemde propylaeën, προπύλαια, een gebouw met zuilengangen van pentelisch marmer, gebouwd onder Pericles, hetwelk 2012 talenten of bijna 5 millioen gulden gekost had. In den bloei van Athene vond men daar geene

private woningen, maar standbeelden en tempels, zoo als: het Parthenon, den bekenden tempel van Athene, met het standbeeld dier godin van Phidias, waarin de staatsschat werd bewaard; het Erechtheum, waarin de heilige olijboom van Pallas Athene was, met den tempel van Athene polias en het Pandroseum, verbrand door de Perzen, maar in den peloponnesischen oorlog weder opgebouwd. Boven de geheele akropolis stak het colossale, koperen standbeeld van Athene Promachos uit, hetwelk door Phidias vervaardigd was. — De wijken van Athene waren: Limnae, ten zuiden van de akropolis; Colonus ten noorden; Ceramicus ten westen; en Melite ten oosten. De muur, welke Athene omgaf, περίβολος, was onder Themistocles gebouwd en moet eene lengte van meer dan 45 stadiën gehad hebben. Dezelve had verscheidene poorten, als: Dypilon of de thriasische poort. 2) De haven en wat daartoe behoorde. Munychia was een bemuurd schiereiland, welks noordelijke kant de haven Piraeus, en welks zuidelijke de munychische en phalerische haven vormt. De Piraeus en Munychia vormen de havenstad, welke sterk bevolkt was en door vele prachtige gebouwen uitblonk, waaronder zich een tuighuis, ὀπλοθήκη, σκευοθήκη, gebouwd door Philon, scheepswerven, νεωσοίκοι, die 1000 talenten gekost hadden, en een groot theater bevonden. Alle deze havens waren door muren met Athene verbonden, welke 60 voet hoog waren en waarop twee wagens elkaar konden voorbijgaan. Zij waren gebouwd op een moerassigen grond en dus een waar reuzenwerk. Naar het Phalerum voerde een korter muur van 35 stadiën, naar den Piraeus 2 langere, τὰ σκέλη, van 40 stadiën. Themistocles had den Piraeus met eenen muur bevestigd. De lange muren ter verbinding met de stad waren onder Cimon 457—456, de derde tusschen die beide was door Pericles gebouwd. Onder de 30 tyrannen werden de lange muren van den Piraeus geslecht, maar onder Conon (393) weder opgebouwd. Nabij Athene lagen de 3 beroemde gymnasiën:

het Lyceum, niet ver van den tempel van Apollo Lyceus aan de rivier Ilissus; het Cynosarges, dicht bij het Lyceum; en de Academie, ongeveer 6 stadiën van de stad, door Cimon vooral verfraaid, bestaande in een gymnasium of oefenschool met een bosch en schoone tuinen. Plato hield er zijn verblijf.

GESCHIEDKUNDIG OVERZIGT.

§ 1.

Vroegere geschiedenis van het land. Koninklijke magt.

Aristocratie.

De oudste bewoners van het land waren van pelagischen stam (Κρῆναι, Herod. VIII, 44). Als vertegenwoordigers van de oudste tijden noemt men: Cecrops, welke in de vroegere berigten een autochthon wordt genoemd, maar, volgens eene latere overlevering, eene volkplanting uit Saïs in Aegypte zoude aangevoerd hebben, en Erechtheus, welke de mythe in nader verband brengt met de dienst van Athene (II, II, 547). Volgens eene andere overlevering zoude Xuthus, de zoon van Hellen, onder de regering van Erechtheus zich in Attica, waar hij de dienst van Apollo, πατῶας, invoerde, nedergezet hebben, terwijl het volk naar diens zoon Ion den naam verkreeg. Dit duidt of eene aankomst van Ioniers aan (1), of, als de Ioniers Pelasgen waren, dat een enkele stam zich de oppermagt verwierf. Aan dezen Ion schrijft de overlevering ook de verdeeling des volks in 4 φυλαὶ toe, overeenkomstig de bedrijven of woonplaatsen, Γελοῦντες of misschien Τελείοντες, landbouwers (volgens anderen priesters), Ὀπλητες, krijgslieden of de heerschende

(1) Maar in geen geval eene verovering, dewijl de inwoners van Attica algemeen voor autochthones werden gehouden.

adel, Ἀργαῖοι, handwerkslieden, en Αἰγυκοεῖς, herders (4). Het waren zeker de vier oudste Ionische stammen, even als de drie bij de Doriërs, en zoowel godsdienstige als maatschappelijke verbindtenissen, voor het eerste doel ieder in 3 phratriën en 30 geslachten verdeeld, en voor het maatschappelijke ieder in 3 trittyes en 12 naukrariën (zie daarover in de volgende afdeeling §§ 7 en 8).

§ 2.

Vervolg.

Het land was in verscheidene staten verdeeld met afzonderlijken raad en ambtenaars, maar alle onder éénen koning. Dit bleef alzoo tot op den tijd van Theseus (volgens de meesten 50 j. vóór de verwoesting van Troje), die gezegd wordt deze staten vereenigd en Athene tot hoofdstad gemaakt te hebben. Men vierde daarvan jaarlijks de herinnering door het feest der *synoikia*. Theseus deed alzoo de eerste schrede van de koninklijke tot de democratische regering. Aan hem wordt ook eene nieuwe verdeeling des volks in 3 standen, *ἐθνη*, toegeschreven: *Εὐπατρίδαι*, de adellijken, die de uitlegging des regts en der godsdienst in handen hadden, en alle priesterlijke en staatsambten bekleedden, *Γεωργοί*, geringe landlieden, maar toch met eigene grondbezitting, en *Δημιουργοί*, handwerkslieden. De regering was koninklijk, de staatsinrigting aristocratisch. Bijaldien er eene volksvergadering bestond, zoo had die niet meer magt dan in den heldentijd. Kort na den togt der Herakliden vlugten de Ioniërs, welke met de Atheners, Ἀθηναῖοι, ver-

(1) Deze namen schijnen eene soort van verdeeling in kasten aan te duiden. Iets dergelijks schijnt in de oudste tijden ook daarvoor aangetoond te worden, dat wij priesterlijke en andere waardigheden in enkele familiën als erfelijk aantreffen, zoo als bij de Asklepiaden op Cos, de Daedaliden te Athene, de Jamiden en Klytiaden te Elis, de Thalthybiaden in Lacedaemon.

want waren, door de Achaeërs uit Aegialus verdreven zijnde, naar Attica, hetgeen zeker de staatsinrigting schokte. De Doriërs vermeersterden kort daarop Megaris. De Atheensche koning Codrus viel in een gevecht tegen deze, en twist over de opvolging onder zijne zonen Medon en Neleus noopte vele Ioniërs om, onder aanvoering van Neleus, eene nieuwe woonplaats in Azië te zoeken. Onder deze woelingen steeg de magt der aristocratie. De naam van koning werd met dien van éénen archont uit het geslacht van Codrus, wiens waardigheid voor het leven en erfelijk in zijne familie was, verwisseld. Medon was de eerste. Echter schijnt de opvolging in de familie door de keus der edelen bepaald te zijn, die hem ook weer konden afzetten. Maar daarmede was hunne eerezucht niet voldaan, en na 12 regeringen of ongeveer 300 jaren kwamen zij tot hun doel, eene regering van een archont (752), eerst wel tot tien jaren beperkt, maar later voor alle Eupatriden toegankelijk, en eindelijk onder negen personen verdeeld, die er slechts gedurende één jaar mede bekleed waren (683).

§ 3.

Wetgeving van DRACO.

Onder het stijgen van de magt der aristocratie was de staatkundige en geldelijke toestand des volks zeer drukkend. De algemeene ontevredenheid hierover gaf aanleiding, dat men den archont Draco (624) opdroeg om wetten, *νόμοι*, te geven. Deze echter vielen door hare overdrevene gestrengheid en aristocratischen geest zeer ongunstig voor het volk uit. Zij voerden ook geene verandering in de staatsinrigting in, maar bragten het onderzoek en de uitspraak over moord en onwilligen manslag van de regtbank der archonten naar die der epheten over. De gestrengheid dier wetten kwam welligt aan de lateren, die er over schreven, zooals aan Aristoteles, erger voor, dan zij werkelijk was. Zij be-

paalden toch ook in enkele gevallen eene boete van 10 ossen. Zij maakten dus geenszins een eind aan de twisten tusschen de partij des volks en de aristocratie, maar de daaruit ontstane gisting zette het volk meer aan om zich van het gehate juk der Eupatriden te ontslaan, en benadeelde zoo de aristocratie zelve, (Cylon ongeveer 612, verdrijving der Alkmaeoniden, 597, wegens den moord aan Cylon's medgezellen bij een altaar begaan, verzoening van die bloedschuld door den priester Epimenides van Creta, die den godsdienstzin onder de burgers terug bragt; partijen, zooals de Pedieërs, Diacriërs en Paraliërs); zoodat deze twisten tot den tijd van Solon (archont 594) voortduurden. Er bestond reeds een Areopagus, toen hetzelfde als de senaat, en behalve de Epheten waren er prytenen of bestuurders der naukrariën.

§ 4.

Bevestiging der staatsinrigting door SOLON.

Erger was de twist tusschen de armen en rijken, welke die armere burgers om schulden zwaar verdrukten. De spanning was op het hoogste, toen men Solon's hulp inriep. Deze nam eerst krachtige maatregelen tot verligting van den drukkenden, geldelijken toestand door de rente te vermindern en de waarde van het geld te verhoogen (1), *σεισάχθεια*. Verder hief hij de lijfeigenschap om schulden op, daar de schuldenaars hunne kinderen soms voor schuld hadden moeten verkoopen of zelve buitenlands verkocht waren. Solon delgde die schulden en verbood verder aan vaders of broeders om hunne dochters en zusters te verkoopen. Verder gaf hij de met schulden bezwaarde landerijen aan de eigenaars onbelast weder. De wetten van Draco, behalve die op moord, schafte hij af en maakte daarna, op de reeds aanwezige grondslagen voortbouwende, eene nieuwe staatsin-

(1) Zoodat ongeveer 73 oude = 100 nieuwe drachmen waren.

rigting. Daarbij gaf hij het volk in zoover aandeel aan het staatsbestuur, dat het regtspraak, volksvergaderingen, keus en opzigt van de overheden gezamenlijk bekwaam. Echter moet men Solon niet als stichter der democratie beschouwen, die eerst door Clisthenes gevestigd werd. Hij wilde de oligarchie behouden, maar gezuiverd van misbruiken. Veel ook hebben de redenaars aan hem toegeschreven, wat in de tijden van Clisthenes tot Pericles voorbereid, onder dien laatsten eerst tot volle ontwikkeling kwam, zooals de talrijke gerechtshoven en de herzieningsmaatregelen der wetten, waarvoor de geringere burgers uit zijn tijd, die pas aan dien druk en slavernij onttrokken waren, zeker nog niet rijp waren. Die geleden druk werkte nu echter in zoo verre gunstig, dat men er steeds voor ijverde om de verkregene vrijheid en regten te behouden en te bewaken. De strafbepalingen van Solon en zijne wetten over adoptie waren steeds in zwang; de staatkundige en regterlijke ondergingen, evenals het volk, veel verandering; de keus der overheden bij loting was niet van hem afkomstig. Deze staatsinrigting berustte op eene wel berekende verdeeling der burgers in klassen, *τέλη* of *τμήματα*, welke vier in getal waren: *Πεντακοσιομέδιμνοι*, die 500 medimnen koren als jaarlijksch inkomen hadden, *ἑπταίς*, die er 300, *Ζευγίται*, die 200, en *Θήτες*, die minder hadden. Naar die inkomsten geschiedde de bepaling van het vermogen, *τμήμα*, volgens hetwelk ook de belastingen en de krijgsmacht werden bepaald. Voor de eerste klasse nam men dat inkomen 12 maal. Die dus juist 500 medimnen bekwaam, werd gesteld op 6000 drachmen (een medimnus gold voor een drachme); in de tweede klasse werd het 10voud, in de derde het 5voud genomen. De vierde klasse was vrij van opbrengst, maar ook uitgesloten van de ambten en diende in den oorlog als lichtgewapenden, later als matrozen. De overheidsposten konden alleen door de 3 eerste klassen bekleed worden; alle bevelhebbersposten, het ambt van archont, en ten gevolge daarvan

de waardigheid der Areopagiten, alleen door de eerste. Alle burgers hadden gelijkelijk het regt om te stemmen in de volksvergadering, waarin de overheden gekozen en andere aangelegenheden van den staat beslist werden. De senaat (uit 400 leden bestaande) stelde de zaken om er stem over uit te brengen aan de volksvergadering voor. De regters, heliasten, werden uit het geheele volk genomen. Bijzondere kennis werd daartoe niet vereischt: de heliast was de eigenlijke steun des volks. Aan het collegie der Areopagiten werd het opzicht zoowel over de handelingen der overheids-personen, als over het leven en de zeden der private burgers opgedragen. De senaat en areopagus waren het tegenwigt der volksmagt. Zoo legde Solon door eene veel omvattende wetgeving den grond tot eene vrije staatsinrigting, door welker krachtige ontwikkeling, waarop in de wetgeving van Solon zelve gerekend was, aan de zucht der Grieken om zich onafhankelijk en onbelemmerd te kunnen gedragen in de ruimste mate werd toegegeven. Hij stelde zijne wetten aangaande goddelijke zaken op rollen, *κύρβει*, die van ongewijde dingen op tafelen, *ἄξονες*.

§ 5.

Vergrooting der volksmagt.

Na Solon braken er weder oneenigheden tusschen de partij des volks en de aristocratie uit, waartegen eene kortstondige, willekeurige alleenheerschings of tyrannis met behulp van den demus zich overstelde (Pisistratus 560 en de Pisistratiden). Deze maakte een vorstelijk gebruik van zijne magt, voorzag Athene van prachtige en nuttige gebouwen, begunstigde de letteren en bezorgde Athene een tijd van rust om de krachten te verzamelen, die het later ontwikkelde. Na de afschaffing van deze tyrannis (510), ontstond de eigenlijke democratie en verkreeg onder Clisthenes grootere magt, door het opnemen van vele burgers en door andere

voor het volk gunstige instellingen, als: nieuwe verdeeling des volks, waarin de adellijken niets boven het volk voor hadden (10 phylae, 100 of misschien 174 demi), uitbreiding des senaats tot 500 leden, 50 voor iedere phyle, en het ostracismus. Die veranderde indeeling des volks was door de omstandigheden noodig geworden, om de vele vreemdelingen, die zich om den handel in Athene en den Piraeus neergezet en geen deelgenootschap aan de godsdienstige phratriën en geslachten, dus ook niet aan het burgerregt hadden, daarin op te nemen. De demi nu omvatten geheel Attica, gaven dus dat regt aan alle vrijgeborene inwoners. Clisthenes zag in, dat een mengsel van aristocratie en democratie, zooals in Solons tijd, niet meer voldeed en noch aan den adel noch aan het volk behaagde. Eene aristocratie of eene tyrannis zou Athene allengs tot eene perzische provincie gemaakt hebben. Maar vooral na den tweeden perzischen oorlog verkreeg de volksmagt, in weerwil van vele tegenkanting, het overwigt, omdat de oorlog ter zee, waartoe vooral de hulp van den lageren stand, *ὁ θρανίτης λεῶς ὁ σωσιπόλις, ὁ ναυτικός ὄχλος*, noodig was, zulk een groot gewigt verkreeg, het vermogen van zoo vele rijken te gronde ging, en in het algemeen het volk, in het gevoel van zijne kracht en opgewekt door de overwinning, een grooter aandeel aan het staatsbestuur vorderde. Reeds vroeger (ongeveer ten tijde van Clisthenes of welligt na hem) was het ingevoerd de ambten door het lot te vervullen. Denkelyk liet Clisthenes de jaarlijksche keus der ambtenaars door de burgers bestaan, gelijk hij die der 4de klasse er nog buitensloot, en de archonten nog als regters erkende, maar de volksvergaderingen werden vermeerderd en op vaste tijden geregeld, en daarmede de staatkundige bemoeijng des volks uitgebreid. Volgens eene wet van Aristides werden de bepalingen van eene zekere bezitting om de ambten te kunnen bekleeden opgeheven, en zoo maakte de democratie steeds meerdere vorderingen.

§ 6.

Verval der staatsinrigting.

Maar het toenemen van de schatten, welke de hegemonie ter zee te Athene bijeen bragt, en de daardoor ontstane weelde en verkwisting werkten verderfelijk op de zeden. Het volk begon zijne magt te misbruiken, het begrip van gelijkheid onder de burgers en van een gelijk regt voor allen, om tot invloed in den staat te geraken, werd geheel verkeerd begrepen, alsof alles zonder uitzondering gelijk moest worden en buitengewone gaven en bekwaamheden haar natuurlijk regt niet mogten doen gelden. Geschenken en milde uitdeelingen aan het volk, *θεωρίκον*, kwamen in zwang; de regterlijke bezigheden en de deelneming aan de volksvergadering werden allengs betaald; het aanzien van den Areopagus nam af. De bewerker van vele dezer veranderingen, Pericles (staatsman van 469—429), hield, door zijn persoonlijk karakter en groot aanzien, het volk nog eenigermate binnen zekere grenzen. En terecht mogt hij in zijne lijkrede op de eerste gesneuvelde Atheners in den peloponnesischen oorlog (Thucyd. II, 35 sqq.) dien staat nog roemen om de daar geldende gelijkheid voor de wet en toegang tot posten voor armen zoowel als rijken naar verdienste, zijn feestelijken luister, genot van binnenlandschen overvloed en buitenlandschen handel, vrijgeveige beginselen omtrent vreemdelingen, geoefendheid voor oorlog en staatszaken en geduchte krijgsmagt. Maar na zijnen dood vertoonden de nadeelige gevolgen zich des te duidelijker en te meer door den verderfelijken invloed van dien oorlog. De volksmenigte begon steeds meer haar belang van dat van den staat af te scheiden, en in den rijkdom zoowel van den staat als van private personen slechts een middel te zien om hare behoeften of begeerten te bevredigen; de rijke burgers werden door de aanklagten der sykophanten geplaagd, de bondgenooten door afpersingen; en daardoor ontstond bij deze meer en meer

een geest van misnoegen en tegenstand tegen de trotsche behandeling der heerschende stad. De volksleiders, versterkt en gewapend door het onderwijs der sophisten in de redekunst of wel in bedriegelijke, spitsvindige redeneringen over het staatswezen, vleiden de baatzucht en de ijdelheid des volks en maakten misbruik van deszelfs lichtgeloovigheid, wantrouwen en bijgeloof. Mannen, zooals Miltiades, Themistocles, Aristides en ten laatste Pericles, hadden het volk in deszelfs edelen toestand staande gehouden; maar onder Cleon, Alcibiades, Hyperbolus en Cleophon zonk het allengs dieper.

§ 7.

Vervolg.

Reeds vroeger had de aristocratische partij getracht zich weder te verheffen, maar in den peloponnesischen oorlog deed zij (411), bij den plotselijk ontstanen geldelijken nood en bij de verslagenheid, welke de afval der bondgenooten veroorzaakte, eene nieuwe poging om de meer aristocratische vormen weder in te voeren (den raad van 400 mannen, eene partij, die elkaar onderling hadden gekozen, de volksvergadering der 5000, uitgekozen door de 400). Het volk en de raad kwamen wel bijeen, maar moesten al, wat aan de 5000 behaagde, bekrachtigen. Weerstrevers werden van kant gemaakt, het volk was verstomd, verdeeld en onkundig van den waren staatkundigen toestand. Maar de tweespalt der oligarchen en de onwil des volks over het verlies van Euboea deed de 400 afzetten. De 5000 hielden alle magt, totdat de democratie in 407 werd hersteld. De vernieling der vloot door de Spartanen in 405 was aan het verraad der oligarchen te wijten en had bij het einde des oorlogs (404) ten gevolge, dat Lysander eene oligarchische regering van 30 mannen invoerde, welke uit de vroegere 400 gekozen werden (*ἀναρχία ἢ πρὸς Εὐκλείδου*);

deze misbruikten hunne magt en werden weldra door Thrasylus verjaagd. Na velerlei woelingen (de tienmannen, *δεκαδούχοι*) werd de democratische regering weder ingevoerd (403), toen Euclides archont was. Solon's wetgeving zoude daarbij met doelmatige veranderingen weder in werking komen en het gezag van den Areopagus hersteld worden, maar de kracht van den staat was uitgeput en de zeden waren bedorven. De menigte van het gepeupel was gedurende den peloponnesischen oorlog door het opnemen van vreemdelingen en slaven toegenomen; alle de misbruiken der democratie keerden met vernieuwde kracht weder: het theorikon werd nu tot meerdere feesten uitgebreid, die zelve in aantal en pracht toenamen en de landsmiddelen uitputten, vooral sedert eene wet van Eubulus de overschotten van alle openbare kassen daarvoor aanwees en op doodstraf verbood daarvoor eene andere bestemming voor te stellen. Eerst Demosthenes bezorgde die gelden weer aan de krijgskas. Daarbij deed het volk weinig krijgsdienst, die overlappende aan plunderzieke vreemde hulptroepen, onder eigenbaatzuchtige, onkundige veldheeren. De bondgenooten-oorlog (358—356) gaf Athene een hevigen knak, beroofde dezen staat van de voornaamste dier eilanden en maakte denzelven te ligter tot eene prooi voor Philippus. Zoo ging het wezen der vrijheid onder den invloed dier Macedoniërs (Chaeronea 338, Cranon 322) en der Romeinen verloren, hoewel eenige oude vormen en de naam van vrijen staat, welken Athene tot de scheiding van het romeinsche keizerrijk behield, bleven bestaan. Wij zien hieruit, dat de staatsinrigting van Athene vele ontwikkelingen en veranderingen onderging. In het volgende zullen de vormen beschreven worden, welke in den bloei van den staat in zwang waren.

INWONERS VAN DEN STAAT EN VERDEELING VAN DEZELVE.

§ 1.

Verdeeling. Geborene burgers.

De inwoners van Attica waren of vrijen of slaven. De vrijen waren attische burgers of vreemdelingen, die er zich nedergezet hadden. De burgers waren geborene of opgenomene burgers. Tot de verkrijging van het burgerregt, *πολιτεία*, of tot het genot van alle burgerlijke, openbare regten was het volgens Solon's wetgeving voldoende, dat de vader des huizes burger was, ook wanneer de moeder uit een anderen staat was, met welken de burgers geen regt van wederkeerige huwelijken, *ἐπιγαμία* (1), onderhieldden. Maar Pericles, die eene herziening deed van de wetlige aanspraak op het burgerregt, zette eene wet door, waarbij het burgerregt alleen aan echte kinderen, welker ouders beide burgers waren, werd toegestaan. Deze wet schijnt gedurende den peloponnesischen oorlog niet te zijn nagekomen, maar werd later vernieuwd. De jongelingen werden op hun 18de jaar, na een voorafgaand onderzoek, of zij voor burgerlijke betrekkingen geschikt waren, *δοκιμασία*, onder de epheben opgenomen en in hunnen demus ingeschreven, en moesten, nadat zij in de volksvergaderingen waren voorgesteld en een schild en lans verkregen hadden, eenen eed doen (*τὸν ἐν τῇ τῆς Ἀθηναίων πᾶν ἐφήβων ὄρκον*), dat zij den staat getrouw zouden dienen. Van dien tijd af waren zij bij de wet mondig. Daarna moesten zij twee jaren in Attica als grenswachters, *περίπολοι*, dienen, en na dien tijd begonnen zij eerst deel te nemen aan de volksvergadering en aan de krijgsdienst buiten Attica. Echter

(1) De kinderen werden in dit geval *νότοι* genoemd, zonder regten van aanverwantschap en alleen met regt op een legaat van 1000 drachmen van den vader; ook was hun deelneming aan lichaams oefeningen, bepaaldelijk in het Cynosarges, toegestaan.

stond hun de toegang tot overheidsposten, tot den senaat, en de regterlijke bedieningen niet voor hun dertigste jaar open. Slechts diegenen, welke *ἐπίτιμοι* waren, konden het volle burgerregt uitoefenen; die, welke een of meer voorregten van hetzelfde verloren hadden, werden *ἀτίμοι* genoemd. Zoodanige atimie kon tijdelijk of voortdurend zijn, ook van hooger en of minderen graad. — De burgerlijke, private regten zullen beneden verder vermeld worden.

§ 2.

Opgenomene burgers.

Volgens de wetgeving van Solon konden alleen die mannen onder het getal der attische burgers worden opgenomen, die zich bij den staat verdienstelijk gemaakt en bij voortdurende te Athene nedergezet hadden. Het burgerregt kon alleen door twee met elkander overeenstemmende volksvergaderingen worden toegestaan, en dit besluit was dan alleen van kracht, wanneer in de tweede vergadering 6000 burgers door geheime stemming hieraan hunne goedkeuring hadden gehecht. Ook dan nog kon dit besluit, even als andere, binnen een jaar door eene *γραφὴ παρανόμων* aangerand worden. De aldus opgenomene burgers werden *δημοποιοί* of alleen *ποίητοι* genoemd, maar stonden niet geheel op gelijken trap met de geborene burgers, daar zij geene priesterlijke waardigheden noch het ambt van archont konden verkrijgen, en daarenboven van de verdeelingen des volks, welke met eene verdeeling in familiën overeenkomst hadden, *φρατρίαι* en *γένη*, uitgesloten waren, terwijl zij natuurlijk wel in de phylen en demi, door Clisthenes ingesteld, waren opgenomen. In de oudere tijden werd het burgerregt zelden gegeven, naderhand geschiedde dit meer. In het jaar 427, na de verwoesting van Plataeae, werd het zelfs aan alle Plataeërs wegens hunne bewezen trouw geschonken (1).

(1) Echter schijnt dit burgerregt niet zonder beperkingen te

Tegen het einde van den peloponnesischen oorlog werden vele metoeci burgers.

§ 3.

Metoeci.

Hoewel de staat eigenlijk alleen aan enkele personen de regten van burgers of medeleden van het geheele staatswezen toestond, zoo was toch de menschelijkheid en beschaving (de attische *φιλοξενία*) van het attische volk oorzaak, dat ook aan meer anderen deel aan de bescherming der wet en aan burgerlijke voorregten gegeven werd. Zulke vreemdelingen of metoeci, *μέτοικοι*, welke de gesteldheid van het land, de zeden van deszelfs inwoners of zucht naar winst naar Attica gelokt had, waren er zeer vele. Zij mogten geene grondbezitting in Attica hebben, hadden geen regt van huwelijk, *ἐπιγαμία*, met de burgers, mogten op straf van slavernij geene burgerlijke regten uitoefenen of voor het geregt verschijnen zonder eenen patroon, *προστάτης*; verder betaalden zij jaarlijks eene zekere belasting, *μετοίκιον* (zie § 47), *ξενικά τελέα*, maar hadden het regt om alle burgerlijke bedrijven en handwerken uit te oefenen. Buitengewone opbrengsten, *εἰσφοραί*, het volbrengen van diensten voor den staat, *λειτουργίαι*, en vrijwillige bijdragen, *ἐπιδόσεις*, gaven zij gelijk de overige burgers en werden ook niet zelden voor de krijgsdienst aangenomen. Bij zekere feesten moesten zij diensten doen, namelijk de offerschalen, watervaten en zonneschermen dragen. Vrijdom van de bijzondere bepalingen, waaraan de metoeci onderworpen waren, konden zij alleen door een volksbesluit verkrijgen. Daartoe behooren de zoo- genoemde *ἰσοτελείς*, welke om hunne verdiensten, ten

zijn geweest, even als dat, hetwelk de inwoners der boeëtische steden Eleutheræ en Oropus na hunne vereeniging met Attica bezaten.

minste in private regten, met de burgers gelijk waren gesteld (1).

§ 4.

Slaven.

Lijfeigenen, zoo als de heloten, vond men in Attica niet. De slaven waren of door slavenhandelaars (2) aangevoerd, of krijgsgevangenen, of in het huis van den meester geboren, *ἰσχυρογενεῖς*. Ook kon men tot de slavernij als straf veroordeeld worden. Het waren private of openbare slaven, *δοῦλοι ἐμπόσιοι*. De openbare gebruikte men tot allerlei soort van geringe bedieningen, of als soldaten van politie, de zoogenoemde Scythen of boogschutters, *τοξόται*, in het begin 300, later 1200 in getal, welke op de markt, en naderhand op den Areopagus de wacht hielden. De toestand en de bepalingen omtrent de slaven waren over het algemeen zeer dragelijk. Zelfs de private slaven stonden in vele opzichten onder de bescherming der wet. Dikwijls vonden zij hun bestaan met eenig ambacht, betaalden eene opbrengst, *ἀποφορά*, aan hunnen heer, en konden zich voor het overige later bij hem soms vrijkoopen. Het *jus vitae et necis* had de meester over hen niet, maar wel regt om hen te ketenen of den korenmolen te doen draaijen, *εἰς μύλωνα ἐμπέτερον*. In geval van wreede behandeling echter konden zij hunne toevlugt tot den tempel van Theseus of tot een ander

(1) Over het algemeen verkregen somtijds zoowel enkele personen als geheele staten zekere voorregten, als: *epigamia*, regt van grondbezit, vrijheid van belastingen, *ἀτέλεια*. Dit was namelijk het geval met die, welke in andere landen door den staat benoemd waren tot *πρόξενοι*, (even zooveel als de hedendaagsche consuls), welke zich den atheenschen staat en deszelfs burgers zouden aantrekken en daarvoor verscheidene voorregten in Attica verkregen.

(2) De prijs was verschillend naar hunne waarde, gewoonlijk tusschen 1 en 10 mina's. Men had te Athene, Corinthe en elders slaven-markten.

toevlugtsoord nemen, en vorderen om verkocht te worden. Hunne verblijfplaats in huis heette *ἐργαστήριον*. Het vrijlaten kwam dikwijls voor, en als zij zich in den oorlog onderscheidten, waarbij zij vooral ter zee gebruikt werden, bekwamen zij dikwijls de vrijheid, ja zelfs het burgerregt. Maar zij mogten de gymnasiën en volksvergaderingen niet bijwonen, noch als getuigen optreden, behalve in rechtsgezingen over moord, als *μηνυταί*; en alleen op de pijnbank was hunne getuigenis van gewigt. In kleeding waren zij bijna niet van de geringere burgers te onderscheiden, dezelfde was kort tot aan de knieën. Alleen het dragen van lang haar was hun verboden, het was kort afgeschoren. De vrijgelatenen, *ἀπελεύθεροι*, kwamen in de klasse der metoeci en hadden in hunnen vorigen heer eenen *προστάτης*. Stierf een vrijgelatene zonder kinderen, dan verviel zijn vermogen aan zijn vroegeren meester. Onttrokken zij zich aan dezen, dan konden zij door eene *ἔκκη* of *γραφὴ ἀποστάσιον* weder tot slavernij veroordeeld worden. Een eigenaar had soms 4000 slaven, die in de mijnen werkzaam waren. Xen. De Vectig. Cap. IV.

Over het algemeen berekent men de bevolking (1) van Attica in het bloeiendste tijdperk van den staat op meer dan 500,000 menschen, van welke ongeveer 365,000 slaven, 45,000 metoeci en de overigen burgers waren; zoodat er ongeveer 1000 familiën van metoeci en iets meer dan 20,000 familiën van burgers geteld werden.

VERDEELINGEN DES VOLKS EN BIJZONDERE AFDEELINGEN DER BURGERS.

§ 5.

Phylae en demi.

Het volle burgerregt gaf den toegang tot zekere afdeeling

(1) Volgens de berekening van Boeckh., *Staatshuishoudk.*, I, p. 39.

lingen onder de burgers, welke een eigen bestuur van hare gemeenschappelijke zaken hadden. Zulke verbindtenissen waren zoogenoemde *φυλαί*, *ἐῆμοι*, *φρατρίαι* en *γένη*. De twee eerste verdeelingen waren in haren lateren vorm, zoo als reeds gemeld is, van Clisthenes afkomstig, die de vier oude, ionische phylae oploste en tien nieuwe maakte, met namen van attische helden namelijk: Erechtheis, Aegeis, Pandionis, Leontis, Acamantis, Oeneis, Cecropis, Hippothoontis, Aeantis en Antiochis. Deze phylae bestonden toen waarschijnlijk (1) uit 174 demi, welke hunne namen ontleenden of van belangrijke plaatsen in dezelve, zoo als Marathon en Eleusis, of van de voornaamste familiën, die dezelve bewoonden, zooals de Daedalidae en Ionidae. De leden van éenen demus heetten *δημόται*. De demi, welke tot éene phyle behoorden, waren niet altijd aan elkander grenzende landstreken, maar dikwijls van elkaar afgescheiden, welligt om den vroeger te magtigen adel te verspreiden en te verzwakken, en daar de zoon steeds in de phyle en demus zijns vaders werd ingeschreven, zoo kon later niet altijd bij deze verdeeling de plaats, waar een man werkelijk woonde en grondbezitting had, in aanmerking genomen worden.

§ 6.

Bestuur van deze grootere en kleinere afdeelingen.

Ieder phyle had hare eigene heiligdommen, eigene landerijen en eene gemeenschappelijke kas met derzelver beambten, *ταμίαι*, als ook andere ambtenaars, *ἐπιμεληταὶ τῶν φυλῶν*. In de vergaderingen der phylen werden de gemeenschappelijke zaken door de deelgenooten der phyle, *φυλέται*, behandeld en ambtenaars voor de afdeeling gekozen, alsook

(1) Anderen nemen volgens Herodotus 100 demi en eene andere, latere verdeeling aan.

die, welke de dienstbetooningen voor den staat, *λειτουργίαι*, zouden bekostigen. Ook de demi hadden hunne eigene heiligdommen, vergaderingen, landerijen, kas en ambtenaars, als: een *tamias*, eenen demarchus, *δήμαρχος*, en een *euthynus*, *εὐθυνος*. De jongelingen werden op hun achttiende jaar op de lijsten van dien demus, *ληξιαρχικὸν ἡραματεῖον*, ingeschreven, tot welken hun vader behoorde; hetzelfde geschiedde bij eene *adoptio* ook met ouderen van jaren. Daar het nu van tijd tot tijd gebeurde, dat menig een op eene onwettige wijze, door omkoopding der demarchi, op deze lijsten insloep, zoo werd er nu en dan eene herziening gedaan. De ongerechtigden werden door de *δημόται* uit den demus verwijderd. Deze konden zich nu wel op eene der regthanken beroepen, maar werden, wanneer zij hun regtsgeeding verloren, tot slavernij veroordeeld.

§ 7.

Phratryae en geslachten.

De verdeeling in 12 phratryae, *φρατρίαι*, en geslachten, *γένη*, 30 in iedere phratrya, was eene zeer oude inrigting en onafhankelijk van de voorgaande verdeelingen, welke door Clisthenes, uit eerbied voor de godsdienst, geene verandering schijnt ondergaan te hebben. Het waren eigenlijk niet zoozeer staatkundige, als wel godsdienstige verbindtenissen, welke met het privaat regt in verband stonden, en of oorspronkelijk uit verwijderde familie-betrekkingen ontstaan, of naar deze ingerigt en gegrond waren op het geloof aan gemeenschappelijke afkomst van een zelfden stamgod of held, en overal het kenmerk droegen van die betrekking uit verwantschapping ontstaan. Opgenomene burgers, *δημοποῖοι*, zooals in § 2 gezegd is, van deze verdeeling uitgesloten, konden echter door een volksbesluit, of wanneer geborene burgers hen adopteerden, *φράτορες* worden. Op de Apaturiën, *Ἀπατούρια*, een ionisch, nationaal feest, geschiedde

de opname der jonge kinderen op de lijsten der phratritiae, *φρατρικὸν γραμματεῖον*, in hun eerste of minstens onder hun vierde jaar. Men offerde daarbij aan Zeus phratritus en gaf geschenken aan de phratores. Deze inrigting diende om voor de echtheid en wettigheid van het door geboorte verkregen burgerregt te waken. Tot de familie-verplichtingen der phratores behoorden het waarnemen van gemeenschappelijke godsdienstplegtigheden en priesterschappen, het wederkeerig verleen van bijstand, het aangaan van huwelijken met erfdochters, en om, wanneer een moord was geschied, de aanverwanten van den vermoorde, welke de zaak voor den regter bragten, bij te staan, en voor een onwillekeurig beganen manslag verzoening te bewerken, wanneer de verslagene zonder aanverwanten was. Zij hadden eene gemeenschappelijke begraafplaats, en soms ook gelden onder bestuur van eenen schatbewaarder. De aangelegenheden der phratritiae werden door de phratrarchen bestuurd. Geslachten, *γένη*, zouden er oorspronkelijk 30 in iedere phratritia, en wederom 30 familiën, *οἰκίαι*, in ieder geslacht geweest zijn. De geslachten trachtte men uit godsdienstige beginselen zooveel mogelijk te behouden, deels wegens de *sacra privata*, deels wegens de priesterlijke waardigheden, welke bij zekere geslachten behoorden. De *γένη* hadden hunne eigene heiligdommen en verzamelplaatsen, *λέσχαι*. Alleen de leden der phratritiae en *γένη* hadden deel aan de dienst van *Ἀπολλων πατριῶς* en van *Zeὺς ἑρκείος*.¹

§ 8.

Trittyes en Naucrariae.

Eene andere, zoo als het schijnt latere, staatkundige verdeeling is die in 12 *τριττύες* en *ναυκραρίαι*, 4 in iedere trititys, dus 48, bij welke er ten tijde van Clisthenes nog twee kwamen. Deze verdeeling schijnt daardoor met het bestuur van den staat in verband gestaan te hebben, dat

de hoofden der naukrariën, de *ναυκραροί*, in hun distrikt de belastingen invorderden, en de militaire magt daaruit te zamen bragten; overigens is er weinig met zekerheid van bekend.

HET STAATSBESTUUR.

A.

DE VOLKSVERGADERING, *ἐκκλησία*.

§ 1.

Getal, plaats en wijze van oproeping der volksvergaderingen.

In de ekklesiën oefende het volk zijne souvereine magt uit. Oorspronkelijk waren de gewone *νόμιμοι* of *ἐννομοί*, eene in elke prytanie (zie § 11, pag. 111), *ἐκκλησίαι κυρίαί*, later kwamen er drie in elke prytanie bij. Van deze vier was elke tot bijzondere soorten van bezigheden bestemd: de eerste om te hooren, of er aanklagten tegen overheden waren (een noodzakelijke maatregel wegens de verkiezing der meeste ambtenaars bij loting), verder bestemd voor verslag over verbeurdverklaringen en over erfenissen; de tweede voor het doen van verzoeken; de derde om gehoor te verleen aan vreemde gezanten; de vierde over zaken betreffende de godsdienst. Maar niet altijd schijnt dat onderscheid naauwkeurig in het oog te zijn gehouden. Bij bijzondere gelegenheden werden er buitengewone vergaderingen gehouden, *σύγκλητοι*, door de prytanen of door de veldheeren; werd ook het volk van het land bijeen geroepen, dan heetten die *κατακκλησίαι*. Het oproepen geschiedde door herauten, *προγράψαι*, *προθεῖναι ἐκκλησίαν*. Het volk kwam in de gewone ekklesiën oorspronkelijk op de markt, later in de Pnyx tegenover den Areopagus, daarna in het

theatrum van Dionysus te zamen; en toen vereenigde het zich in de Pnyx alleen om de veldheeren te kiezen. Gewoonlijk waren het de prytanen, die het volk 5 dagen vooraf door een edikt uitnoodigden; op den dag zelven der vergadering werd het door herauten en door een teeken of vaandel te zamen geroepen. De bewaring der goede orde was opgedragen aan zes lexiarchen, die de ongeregtigden afwezen en aan de geregtigden een bewijs gaven, op welks vertooning zij van de thesmotheten betaling kregen, en wel in het begin een' obolus, later een' triobolus. Het openbaar verkeer daar ter plaatse werd belet door een rood touw, waarmede de straat werd afgesloten. Die, welke te laat kwamen, ontvingen geen geld, en zij, die wegbleven, konden met eene geldboete gestraft worden; want het deelneemen aan de volksvergaderingen was een burgerlijke pligt.

§ 2.

Loop van zaken bij de volksvergaderingen.

De volksvergadering begon met een offer ter reiniging, τὸ καθαρσίον, en met een gebed. Daarna werd het onderwerp, dat behandeld moest worden, door eenen der proëdri voorgedragen; terwijl deze ook vooraf de schriftelijke voorstellen van wetten, welke ingeleverd werden, in handen kregen. Wanneer de senaat geene zwarigheden maakte, werd het voorgelezen en het volk gevraagd, of het hierbij berustte en er zijne toestemming aan wilde geven, welke het volk dan door het opsteken der handen, προχειροτονεῖν, προχειροτονία, te kennen gaf. Wanneer de zaak wijldlooper besproken moest worden, dan werden in de vroegere tijden door den heraut eerst diegenen opgeroepen, welke boven de 50 jaren oud waren, τίς ἀγορεύειν βούλεται; dan de overige (1) daartoe geregtigden, d. i. alle, welke het

(1) Deze gewoonte schijnt overigens vroeg buiten gebruik geraakt te zijn.

volle burgerregt zonder eenige atimie hadden. Diegenen, welke het woord voerden, hadden eenen krans op het hoofd. Men mogt hen niet in de rede vallen, noch op andere wijze beleedigen; maar zij mogten maar eenmaal het woord voeren en niet van het voorgestelde onderwerp afgaan. Hem, die de voorgeschrevene orde overtrad, konden de proëdri van de spreekplaats en uit de vergadering verwijderen en hem eene boete, tot 50 drachmen toe, opleggen. In later' tijd werden deze, bij het bewaren der orde, ondersteund door eene bepaalde, bij het lot gekozene phyle, en wanneer zulks noodig was ook door scythische soldaten van politie. Ieder der proëdri schijnt het regt om de stemming te doen staken gehad te hebben, hetgeen voor hunne personen echter ligt gevaarlijk werd, en er was eene harde straf tegen die proëdri vastgesteld, welke de stemming onwettiglijk verhinderden of toelieten, ἐπιψηφίζειν, διαχειροτονίαν δίδοναι. Het was ook hun taak vooraf het onderwerp met de νομοφύλακες te onderzoeken. Echter konden zelfs private personen die stemming doen staken, ook nadat de voordragt van wet aangenomen was, wanneer zij onder eede verklaarden, dat zij eene aanklagt wegens de onwettigheid der voordragt, γραφή παρανόμων, tegen dengenen wilden rigten, door wien het voorstel gedaan was.

§ 3.

Vervolg.

De meest gewone wijze van stemmen was het opsteken der handen, χειροτονία. Zeldzamer, namelijk als in belangrijke gevallen over eenen enkelen gestemd werd, b. v. bij het ostracisme, bij het opnemen van vreemdelingen onder de burgers, de herstelling van veroordeelden of verbannen en in hunne burgerlijke regten, en bij de bepaling van straffen wegens groote misdaden, bediende men zich tot het stemmen van steenen, ψήφοι; in dit geval moesten ten minste

6000 burgers (1) gestemd hebben. Na de stemming werd de uitslag door den *ἐπιστάτης* verkondigd en de besluiten, *ψηφίσματα*, werden aan het volk bekend gemaakt en in het archief van den staat bewaard of op steen of metaal gegraveerd. Wanneer het onderwerp op éénen dag niet ten einde gebracht was of de vergadering wegens onweder of andere dergelijke *δυσαιμίαι* vóór den afloop moest opgeheven worden, kon zij op den volgende dag weder bijeen geroepen worden. De prytanen sloten de vergadering, *λύουσι τὴν ἐκκλησίαν*, door middel van den heraut.

§ 4.

Werkzaamheden der volksvergadering.

In de volksvergaderingen werden alle de belangrijkste aangelegenheden van den staat door de souvereine magt des volks beslist. Daartoe behooren: oorlog, vrede en het sluiten van verbonden, bepalingen over allerlei soorten van toerusting en voor den oorlog, het besteden der gelden van den staat, het bepalen van belastingen en van andere openbare inkomsten, het opnemen van eene nieuwe eeredienst en van feesten, alsmede andere zaken tot de godsdienst betrekkelijk, het toewijzen van de belangrijkste openbare belooningen, als van eerekransen, standbeelden op openbare plaatsen, onderhoud op 's lands kosten in het prytaneum, vrijdom van opbrengsten, en eindelijk toewijzing van het burgerregt aan vreemdelingen. Zoowel de attische gezanten, welke naar andere staten gezonden werden, als die, welke uit andere staten te Athene kwamen, moesten hunne berigten en aangelegenheden eerst aan den senaat, daarna in de volksvergadering voordragen.

(1) Het is betwijfeld, of er in het geheel 6000 aanwezig zijn, dan of zoo vele voor de behandelde zaak stemmen moesten.

§ 5.

Vervolg. Werkzaamheden der volksvergadering omtrent de wetgeving.

De wetgevende magt der ekklesia was in de oudere tijden zoo beperkt, dat het volk wel zijne toestemming gaf tot het aannemen en afschaffen van eene wet, maar de eigenlijke bepaling hierover op een niet zeer groot getal oudere en beëdigde mannen berustte. In de eerste vergadering van ieder jaar namelijk werd er aan het volk gevraagd, of er eenige verandering in de wetten zoude gemaakt worden. Was men het hierover eens, dan moesten de nieuwe voordrachten van wet door hen, welke dezelve wilden voorstellen, worden bekend gemaakt, en het volk koos dan vijf redenaars, *συνήγοροι*, *σύνδικοι*, om de oude wetten te verdedigen. Daarna werden door het lot nomotheten, *νομοθέται*, die door het land betaald werden, uit diegenen gekozen, welke in dit jaar den eed der belastingen gedaan hadden. Deze waren waarschijnlijk ingesteld door Pericles, hun getal was nu eens 500, dan eens 1001, naardat de omstandigheden het vereischten. Zij moesten als waarborg dienen tegen de mogelijke overijling der volksvergadering, in het maken van wetten, daar derzelver leden niet, zooals in de gerechtshoven, door een' eed gebonden waren. Voor deze nu werden onder voorzitting der prytanen en proëdri de oude wetten door diegenen aangeklaagd, welke nieuwe voorstelden, terwijl dan de daartoe benoemde redenaars dezelve verdedigden; waarna de zaak door de uitspraak der nomotheten beslist werd. Echter kon ook eene door de nomotheten aangenomene wet wederom door eene *γραφὴ παρὰ νόμον* worden aangerand. De wet werd dan geschorst, en de zaak moest voor eene regtbank beslist worden, waar de wet niet kon vernietigd, maar de voorsteller zelf met eene straf naar willekeur kon gestraft worden. Had de wet een jaar bestaan, dan was de voorsteller er niet meer aan-

sprakelijk voor; maar het volk liet haar dan verdedigen door 5 commissarissen, *συνδικοι*. Dit werd met regt als een waarborg der bestaande staatsinrigting beschouwd, maar later werd daarvan dikwijls door de volksleiders en sykopbanten het ergste misbruik gemaakt, om het nemen van een besluit, dat men anders niet kon tegengaan, ten minste zeer te belemmeren. Deze jaarlijksche herziening der wetten werd *ἐπιχειροτονία* genoemd. Bij de toenemende ontaarding en teugelloosheid van de democratie vindt men echter vele wetten voorgesteld en zonder de nomotheten door het volk aangenomen. — Om gapingen in de wetten en tegenstrijdigheden in de verschillende wettelijke voorschriften te voorkomen, was er bepaald, dat elke aanneming van nieuwe wetten steeds met de afschaffing der oude verbonden, en elke afschaffing der oude met de invoering van nieuwe be-geleid moest zijn.

§ 6.

Vervolg. Keus der ambtenaars in de volksvergadering.

Alle ambtenaars werden oorspronkelijk door het volk, maar later, bij het vermeerderen der volksmagt en bij het verkeerd verstaan van het democratische beginsel van gelijkheid, door het lot gekozen. Sedert dien tijd werden slechts enkele bedieningen, misschien omdat deze eene bijzondere kennis en ondervinding of eene zekere mate van openbaar vertrouwen vorderden (b. v. enkele militaire of geldelijke ambten, de post van gezanten, het ambt der tien sophronisten), door stemming opgedragen. De vergaderingen tot verkiezing der overheden werden *ἀρχαιρεσίαι* genoemd. Zij, die er naar stonden, *ἀρχαιρεσιάζειν*, *σπονδαρχῶν*, gebruikten, vooral in later tijd, dikwijls ongeoorloofde middelen, b. v. omkoop, *δεκάζειν*, en moesten door de strengste straf, zelfs door doodstraf, daarvan afgeschrikt worden. Na het aangaan van hun ambt konden zij door het volk wegens

misdrijf afgezet worden, en gedurende hetzelfde werd het volk door de archonten in de eerste vergadering van iedere prytanie, *ἐκκλησία κυρία*, gevraagd, of de overheden in hunne waardigheid zouden blijven of afgezet worden.

§ 7.

Vervolg. Regterlijke magt der volksvergadering.

Voor de regthank van het volk werden ten gevolge eener aanwijzing, *ἡγήσεις*, of aanklagt, *εἰσαγγελία*, zoowel beledigingen jegens de overheden als andere aanklagten van bijzonder belang gebragt. Dergelijke zaken konden ook voor den senaat gebragt worden, welke straffen, tot eene boete van 500 drachmen toe, konde opleggen; maar meer belangrijke zaken werden naar het volk verwezen, hetwelk dan zelden zelf door stemming de zaak besliste (zooals tegen de aanvoorders na den slag bij de arginusische eilanden); maar deze gewoonlijk aan het gewone gericht der heliasten opdroeg, terwijl het tevens *συνδικοι* of *συνήγοροι* verkoos, welke gemeenschappelijk met den voornaamsten aanklager de zaak in naam des volks vervolgen moesten. Hiervan onderscheiden waren de zoogenoemde *προβολαί* of voorloopige aanklagten bij het volk, waarbij men ten doel had om eene soort van voorafgaande veroordeeling van hetzelfde tegen de tegenpartij te erlangen en aan latere aanklagten bij de regthank nadruk te geven. Dit geschiedde vooral tegen magtige personen of hoofden van staatkundige partijen.

§ 8.

Vervolg. Het ostracisme (1).

Het ostracisme, *ὀστρακισμός*, door Clisthenes ingesteld,

(1) Het ostracisme had ook plaats te Argos, Megara, Syracuse, (*περαλισμός*), en Miletus.

is over het algemeen niet als eene vervolging in regten en als eene straf te beschouwen, maar als een staatkundige maatregel van de hoogste magt in den staat, en als een middel om de gevaren af te wenden, welke de vrijheid des volks of de algemeene gelijkheid van regten bedreigden. Als namelijk twee partijhoofden tegen elkaar over stonden, verwijderde men daardoor den eenen, en benam aldus den anderen de gelegenheid om de perken der wettigheid te buiten te gaan. Op een' bepaalden tijd werd ieder jaar in de volksvergadering door de prytenen aan het volk gevraagd, nadat hierover in den senaat was beraadslaagd, of er eene bijzondere aanleiding of eenig gevaar voor den staat bestond, waarom het raadzaam was, dat het ostracisme zoude uitgeoefend worden, en in dit geval werd er eene vergadering op de *ἀγορά* gehouden. Deze werd met eene omheining afgesloten, waarin het volk door tien openingen tribusgewijze binnen kwam, en in bussen de scherven met den naam van den te verbannene wierp. De stemming was alleen geldig, als het getal veroordeelende stemmen 6000 bedroeg. De door het ostracisme veroordeelden moesten dan binnen tien dagen de stad verlaten en tien jaren lang, welke later echter tot vijf beperkt werden, zich buiten 's lands ophouden. Doch zij konden ook vóór den bepaalden tijd door het volk worden terug geroepen, aan hetwelk in het algemeen elke kwijtschelding van straffen of van atimie bij uitsluiting was toegestaan. Het ostracisme was geene onteerende straf, en het huis en vermogen van den verbannene bleven onaangevoerd. Verscheidene der grootste mannen van Athene moesten deze verbanning ondergaan, zooals Themistocles, Aristides, Cimon enz.; hun aantal beliep, voor zoo ver ons gemeld is, tien. Eindelijk gelukte het aan Alcibiades, door deze straf op den volksleider Hyperbolus te doen toepassen, de afschaffing van het reeds vervallen ostracisme voor altijd te bewerken.

B.

DE RAAD, *βουλή*.

§ 9.

Voorwaarde om er toegang in te verkrijgen. Voorregten.

De raad (1) bestond onder Solon uit 400 senatoren, namelijk 100 uit iedere der vier oude phylae; onder Clisthenes werd het getal tot 500 vermeerderd, te weten 50 uit iedere nieuwe phyle. In de vroegere tijden hadden alleen de 3 eerste klassen, *πεντακοσιομέδωνοι*, *ἱππεῖς*, *ξενῖται*, toegang tot den senaat, maar met de klimmende magt des volks werd deze tot alle uitgestrekt, die *ἐπίτιμοι* en 30 jaren oud waren. De senatoren, *βουλευταί*, koos men (waarschijnlijk na den tijd van Clisthenes) door het lot en ieder jaar; echter kon men meermalen in den senaat verkozen worden. Na de instelling van de verkiezing door het lot moesten zij zich aan eene *δοκιμασία* onderwerpen, en wanneer zij daarbij niet goedgekeurd werden, kwamen er anderen in hunne plaats. Vóór de aanvaarding hunner waardigheid zwoeren zij, dat zij hunne pligten als senator zouden vervullen; *ὅρκος βουλευτικὸς*, en zelfs gedurende den

(1) De raad had de voorafgaande beraadslaging over zaken, welke aan de volksvergaderingen zouden voorgesteld worden, en eene hoogere uitvoerende magt, en kan in zooverre als eene afzonderlijke magt in den staat beschouwd worden. Overigens zijn zoowel de bouleuten als de regters uit het volk, *ἡλιασταί*, benevens het wetgevend ligchaam, *νομοθέται*, als eene meer beperkte, uitgekozene menigte om het geheele volk te vertegenwoordigen, in tegenoverstelling van de overheden, dienaren des volks, te beschouwen. Als zoodanig leeren wij hen ook daardoor kennen, dat zij geene verantwoording schuldig waren en later door de betaling, welke zij uit de staatskas verkregen, zooals de leden der volksvergadering, de Areopagus, eene gewichtige en veel beteekenende magt in den staat. Zie daarover in de volgende afdeeling § 9.

tijd hunner waardigheid konden zij wegens misdrijven door hunne ambtgenooten uit den senaat gestooten worden. Overigens schijnen zij, behalve in het bestuur der geldmiddelen, niet verantwoordelijk te zijn geweest. Zij ontvingen van den staat eene drachme daags als bezoldiging. Hunne voorregten waren: vrijdom van de krijgsdienst gedurende het jaar dat zij senator waren en eene bijzondere plaats in den schouwburg, *τόπος βουλευτικός*; hun onderscheidingsteeken was een myrtenkrans in de vergadering. Bij het einde van het jaar, als zij hun ambt goed hadden waargenomen, stond het volk gewoonlijk aan het geheele collegie eene gouden kroon toe. Was het oordeel over hunne handelingen afkeurend, dan werd hun die kroon ontzegd. Als onwaardige leden door de overige uit den senaat werden gestooten, heette dit *ἐκφυλλοφορία*.

§ 10.

Bezigheden van den raad.

De werkzaamheden van den raad betroffen deesels de voorloopige beraadslaging en de voorbereiding van datgene wat aan het volk zou voorgesteld worden, *προβουλευεῖν*, *προβούλευμα*, deels de leiding van zekere gewone of buitengewone loopende zaken. Hij hoorde de berichten der gezanten, verleende aan de gezanten van andere staten gehoor en geleidde hen in de volksvergadering; hij oefende de dokimasie der archonten uit, dat is, onderzocht, of de benoemden volgens de wet konden toegelaten worden, en kon besluiten nemen, die echter maar voor dat jaar golden. Vooral was hij werkzaam met de geldmiddelen, het krijgswezen en het regt. Zoo had hij in geldelijke zaken de regeling van de verpachting der inkomsten van den staat, het invorderen der opbrengsten van de opeubare pachters en de afrekeningen. Verder had hij het toezigt en nam verantwoording af van de ambtenaars en ontvangers der geldmiddelen, deed verantwoording aan het volk over de inkomsten en uitgaven

van den staat, en wees ook de ondersteuning toe, welke de staat voor arme en zwakke burgers vastgesteld had. Verder had de senaat het opzigt over het jaarlijksche aanbouwen van schepen voor de vloot en hield het toezigt over de staande ruitery, bestaande uit 300, later 600, toen 1000, en de *ἵπποτοξόται* daaronder begrepen, uit 1200 man. Ook had de senaat eene regterlijke magt, daar aanklagten over enkele misdrijven, welke de aanklager niet voor de gewone regtbanken kon of wilde brengen, voor den senaat gebragt werden. Bij geringere misdrijven had hij het regt om tot eene boete, tot 500 drachmen toe, te verwijzen. De meer belangrijke regtsgedingen moesten hinnen voorgeschrevenen weg gaan, uitgezonderd als het volk in enkele gevallen aan den senaat eene buitengewone regterlijke magt verleende.

§ 11.

Vorm der senaatsvergaderingen.

De senaat kwam gewoonlijk in het raadhuis, *βουλευτήριον*, op den Ceramicus elken dag, uitgenomen de feest- en onheilspellende dagen (*dies atri*) *ἀποφράδες*, bijeen. De vergaderingen schijnen openlijk te zijn geweest, uitgezonderd in enkele gevallen bij zaken, welke geheimhouding vorderden. Daar echter de geheele senaat den ganschen dag niet verzameld kon zijn, en de staat toch nooit zijne hoogste raadsvergadering, tot uitvoering des bewinds en tot dadelijke maatregelen van politie, kon missen, zoo was de senaat in afdeelingen gesplitst, zoodat een tiende van denzelfden, of de senatoren eener phyle, gedurende het tiende gedeelte des jaars steeds verzameld waren, *φυλή πρυτανείουσα*, h.v. *πρυτανεία φυλῆς ἱπποθωντίδος*. De tijd, gedurende welken eene phyle dit ambt bekleedde, wordt *πρυτανεία*, de medeleden *πρυτάνεις*, en de plaats hunner verzameling *πρυτανείον* (onderscheiden van het oude prytaneum nabij de akropolis),

Θόλος of Σκιάς genoemd. Hier werden zij ook op openbare kosten gevoed, en aan deze maaltijden namen de zoogenoemde *ἀείστοι* of zekere soort van ambtenaars deel, welke daartoe gerechtigd waren, alsmede vreemde gezanten, en burgers, welke zich bij den staat verdienstelijk gemaakt hadden. Van de prytenen was één ieder dag *ἐπιστάτης*, d. i. hij had de sleutels van de akropolis, van de schatkist en van het archief van den staat, als ook het zegel van den staat in bewaring, zat vóór bij de werkzaamheden der prytenen en van den senaat, en had de leiding der volksvergadering; hij was dus de eerste persoon in den staat, maar behield dien rang slechts éenen dag: ieder Atheensch burger kon dus tot dat kortstondig aanzien geraken. Later vindt men nog daarenboven 9 andere *προέδροι* uit de verschillende phylae als regelaars in de volksvergadering, en nevens hen eene *φυλή προεδρεύουσα* (1). Zonder bewilliging van deze voorzitters, *ἐπιψηφίζειν*, kon er geene stemming plaats hebben: een regt, voor welks uitoefening zij echter verantwoordelijk waren. Eene prytanie duurde in een gewoon jaar 35 of 36, maar in een schrikkeljaar 38 of 39 dagen. Ieder prytanie had haren door het lot gekozenen secretaris, *γραμματεὺς* (2), en haren *ἀντιγραφεὺς* tot het opstellen van staatsstukken en tot het houden der rekeningen. Wanneer de senatoren hunne waardigheid aanvaardden en wanneer zij die nederlegden, deden zij offers, *θύειν εἰσιτήρια* en *ἐξιτήρια*. De dagelijksche zittingen van den senaat begonnen met gebeden, vooral aan Zeus, Athene en Hestia, *βουλαία*.

(1) Behalve de vermelde proëdri hebben eenigen 10 proëdri der *φυλή πρυτανεύουσα* aangenomen, welke gedurende 7 dagen het voorzitterschap hielden, en uit hun midden de epistaten kozen; maar dit heeft over het geheel weinig waarschijnlijkheid.

(2) Daarenboven worden, ten minste in later tijd, nog andere secretarissen van den raad genoemd, *γραμματεὺς τῶν βουλευτῶν*, *γραμματεὺς τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου*.

§ 12.

Verscheidene klassen van staatsdienaren.

Uitvoerders van den wil der hoogste magt in den staat of staatsdienaars waren deels de zoogenoemde *ἄρχοντες* of de werkelijke overheden, welke onder het opperbestuur van de wetten en van het volk een bepaald deel van het staatsbestuur, na een voorafgaand onderzoek, onder hunne leiding verkregen; terwijl zij in hun bewind en regterlijke magt het opperbestuur hadden, *ἡγεμονία τοῦ δικαστηρίου*, en alleen aan de hoogste magt in den staat zich moesten verantwoorden. Deels waren het de *ἐπιμεληταί*, aan welke de uitvoering van enkele bedieningen of bepaalde zaken, *ἐπιμέλεια*, voor een bepaalden, korteren of langeren tijd (gewoonlijk voor 30 dagen), was opgedragen, b. v. afgezanten, synegori en meer dergelijke. Eindelijk de *ὑπηρέται*, bedienden, welke ondergeschikte bezigheden op bevel der anderen voor geld bezorgden en dikwijls slaven of vrijgelatenen waren. De twee eerste klassen koos men of door het lot in den tempel van Theseus met *κύριοι*, onder het toezigt der 6 thesmotheten, of door stemming van het geheele volk, of in bijzondere gevallen van eene enkele phyle (*ἄρχοντες κληρωτοί* of *ἀπὸ κράτους* of *κταμενοί* en *χειροτονητοί* of *αἵρετοί*). In het algemeen was het loten de gewone wijze van verkiezing bij de eigenlijke *ἀρχαί*. Dit is toe te schrijven aan de volksgezinde regering te Athene. Voor de gewichtigste posten was het dan ook vergund zich ervarenen helppers te kiezen.

§ 13.

Het onderzoek der toekomstige ambtenaars, ἐοκιμασία.

Voor de aanvaarding van eenig ambt ging een geregtelijk

onderzoek vooraf (bij de archonten ook nog voor den senaat), waarbij echter geenszins naar de kundigheden of geschiktheid voor het ambt gevraagd, maar onderzocht werd, of iemand aan de door den staat daartoe bepaalde verplichtingen voldaan had, en verder naar enkele hoofdpunten uit zijn leven en gedrag, zooals naar de betrachting der pligten jegens de ouders en in het maatschappelijk leven. Sedert den tijd van Aristides maakte de toegang tot alle ambten een deel uit van het burgerregt; geen bepaald vermogen werd door den staat verlangd, uitgenomen bij enkele ambtenaars der geldmiddelen. Grondbezitting in Attica en kinderen te hebben, die in een wettig huwelijk geboren waren, werd alleen bij den post van veldheer vereischt; het burgerregt tot in het derde gelid, ἐκ τριγονίας, alleen bij de priesterlijke waardigheden en bij het ambt van archont. De bepaalde leeftijd was, zooals eenigen vermoeden, na het dertigste jaar; ook moesten zij zonder lichaamsgebreken zijn, ἀφελείς, μὴ ἀνάπηροι. Bij de dokimasien, waarbij ieder burger als aanklager kon optreden, werden diegenen, welke er niet door kwamen, οἱ ἀποδοκιμασθέντες, met atimie gestraft. De nomotheten werden tweemaal bij de dokimasie onderzocht, éénmaal in den raad en éénmaal in de volksvergadering.

§ 14.

Verantwoordelijkheid. Het geven van rekenschap, εὐθύνη.

Ieder overheidspersoon was verplicht om rekenschap te geven, vooral van het besteden der staatsgelden. Dit gold overigens niet alleen voor de overheden, maar voor alle diegenen, welke gelden van den staat in handen hadden, als: diaeteten, triërarchen, priesters en afgezanten. De rekeningen werden aan 10 door het lot gekozene logisten, λογισταί, overgeleverd. Deze onderzochten dezelve, of lieten dit door 10, bij het lot gekozene euthynen, εὐθυ-

νοι (1), doen. Hij, die geene voldoende rekenschap kon geven, werd voor eene regtbank geroepen, welke door de logisten bestuurd werd of onder hunne hegemonie stond, en waarbij 10 door het lot bepaalde συνήγοροι of σύνδικοι voor het belang van den staat optraden, maar overigens ook ieder ander burger als aanklager kon verschijnen. Vóór den afloop der afrekening kon niemand buiten 's lands reizen, eenen anderen overheidspost bekleeden of enkele andere burgerlijke regten en onderscheidingen genieten, evenmin zijn vermogen aan eene godheid toewijden, noch als zoon aangenomen worden door een ander, noch over zijne middelen beschikken. De rekeningen werden gewoonlijk op steen graveerd en openlijk ten toon gesteld, en dergelijke opschriften zijn nog bewaard gebleven. Overigens werden, ook in weerwil van alle deze maatregelen van den staat, vooral in later tijd vele bedriegerijen gepleegd (Xen. Anab. IV, Cap. VI). En de logisten lieten zich niet zelden omkooopen.

§ 15.

Grenzen en beperkingen van de magt der ambtenaars.

De grenzen van de magt der ambtenaars werden allengs bij het stijgen der volksmagt meer en meer beperkt. De duur der ambten werd korter, zij werden onder meerderen verdeeld, blootgesteld aan de aanranding door middel van het oordeel vellen over de overheden, ἐπιχειροτομία en ἀποχειροτόνησις, dat in de eerste ekklesia van elke prytanie plaats had, en werden daarenboven verantwoordelijk. Niemand kon hetzelfde ambt tweemaal waarnemen of twee ἀρχαί in hetzelfde jaar bekleeden. De overheidspersonen hadden wel de regtspleging voor zoo verre zich hunne magt

(1) De betrekking der euthynen tot de logisten is niet geheel en al duidelijk. Eenigen hebben zelfs aangenomen, dat het dezelfde waren, of dat logisten een later naam der euthynen was.

uitsprekte en het recht om eene geringe geldboete, *ἐπιβολή*, op te leggen, maar wegens zoodanig vonnis kon men zich op de rechtbanken beroepen. Echter waren zij tegen beledigingen met woord en daad door de daartegen bepaalde straf der atimie beschermd. Er worden geene andere onderscheidingsteekenen vermeld dan de myrtenkransen, welke de 9 archonten en eenige anderen gedurende hun ambt droegen.

§ 16.

De overheden afzonderlijk. De Archonten.

De hoogste overheidspost was het ambt van archont. Zij werden bij het lot uit alle burgers boven de 30 jaren gekozen; dit loten heette *κληροῦσθαι τῶν ἐννέα ἀρχόντων*. Van de 9 archonten (zie het geschiedkundig overzicht, § 2) werd de eerste, naar wien het jaar genoemd werd, alleen *ἄρχων* (1), de tweede *βασίλεις*, de derde *πολέμαρχος*, de overige *θεσμοθέται* genoemd. Ook die verdeling der waardigheid hing van het loten af, b. v. *λαγχάνειν βασιλείς*. De oorspronkelijk groote magt der archonten werd bij het toenemen der democratie later tot eene regtspleging beperkt, welke bestond in het onderzoek der aangebrachte zaken, het bijeen brengen van de bewijzen der beide partijen voor het regtsgeeding en het voorzitten bij de regterlijke zitting. Eigenlijke regterlijke magt hadden zij slechts in zaken van weinig beteekenis, en zelfs daarin kon men zich op eene rechtbank beroepen. De archont had te beslissen over regtsgeedingen, welke twisten over erfenissen en andere familiezaken betroffen; de polemarch over dergelijke tusschen metoeci en vreemdelingen, en van zijne vroegere militaire bedieningen had hij alleen de bezorging der begraving van staatswege van de in den oorlog gesneuvelden behouden.

(1) Bij de niet attische schrijvers en vooral bij de grammatici de zoogenoemde *ἄρχων ἐπώνυμος*.

De basileus had de regtspleging in zaken, welke met de godsdienst in verband stonden, de thesmotheten in de overige regtsgeedingen. Enkele zaken waren het werk van alle de archonten gezamenlijk, b. v. om ieder jaar door het lot regters te kiezen, in de *ἐκκλησία κυρία* het volk te vragen, of de overheidspersonen in hunne waardigheid zouden blijven of afgedankt worden, en om bij de keuze tot enkele militaire posten voor te zitten. De 3 eerstgenoemde archonten kozen er elk 2 om met hen zitting te hebben, *παρεδροί*. Vóór de aanvaarding van het ambt van archont deed men een' eed, en na hun ambt wel volbragt te hebben werden de aftredende archonten in den Areopagus opgenomen.

§ 17.

Verschillende ambtenaars van politie.

De elfmannen, *οἱ ἑνδεκα*, werden door het lot gekozen, en het was waarschijnlijk een uit iedere phyle en een *γραμματεὺς*. Onder hunne leiding stond het voltrekken van straffen en hetgeen tot de gevangenen behoorde: zij ontvingen opgave van kwaaddoeners, en konden tegen grove overtredingen en gemeene misdaden, wanneer de schuld openbaar of *in confesso* was, zelve de straf doen voltrekken. De *ἀστυνόμοι* waren 10 in getal, een uit elke phyle, gekozen door het lot, 5 in de stad en 5 in den Piraeus. Deze en dergelijke werden ingesteld na de bevestiging der stad en van den Piraeus met muren. Zij hadden het opzicht over de veiligheid en zindelijkheid van gebouwen en straten, benevens het toezigt van politie. Echter worden ook als opzigtters over het onderhoud der straten afzonderlijke *ὁδοποιοί* vermeld, en over de waterleidingen *ἐπιστάται τῶν ὑδάτων*, gelijk ook de Areopagus in vele opzichten voor de openbare orde zorg droeg. De *ἀγορανόμοι* (5 in de stad en 5 in den Piraeus) hielden het opzicht over de ter markt gebrachte waren zoowel, als over de eerlijkheid der kooplieden, b. v. of

het brood zijn behoorlijk gewigt en grootte had (Xen. Conv. II, § 20), en over de orde op de markt. Dergelijke bezigheden hadden ook de 15 *σιτοφύλακες*, 10 voor de stad en 5 voor den Piraeus, en even zoo vele *μετρονόμοι*. De zeehandel en de in- en uitvoer van koopwaren stonden onder het toezigt van 10 door het lot gekozenen *ἐπιμεληταὶ τοῦ ἐμπορίου*. Alle deze ambtenaars hadden eene soort van regtspleging voor zoover de magt van hun ambt zich uitstreckte (1).

§ 18.

Bezorgers van andere bedieningen en van buitengewone commissiën.

Als zoodanig kunnen hier genoemd worden: de boven vermelde *σύνδικοι* of *συνήγοροι*, de openlijke pleitbezorgers des volks; verder: die, welke voor de godsdienstige feesten zorg droegen (b. v. de *ἐπιμεληταὶ τῶν Διονυσίων*), de koopers van offerdieren, *βοῶναι*, of van levensmiddelen, *σιτῶναι*, de 10 kampregters, *ἀθλοθέται*, bij het feest der Panathenaeën, de 10 *σωφρονισταὶ* of opzieners over knapen en jongelingen, de *ἐλληνοταμίαι* of opzigtters der bondgenootschappelijke kas op Delos; eindelijk de afgezanten, onder welke zij, die aan godsdienstige feesten uit naam des volks deel namen, *θεωροὶ*, en die, welke naar de vergaderingen der amphiktyonen werden gezonden, *ιερομνήμονες* en *πυλαγόροι* of *πυλαγοί* werden genoemd. Als bijzonder blijk van tevredenheid werden aan deze bedienaars des volks olijfkranzen, b. v. aan de afgezanten, of gouden kroonen toegewezen, soms van 50 talenten (Demosth. de Corona), die dan in den schouwburg, op het groote Bacchusfeest, of in de raadsvergadering of de Pnyx worden afgekondigd. We-

(1) De ambtenaars bij de geldmiddelen en het krijgswezen, zoo- wel als die, welke tot de openlijke eeredienst in betrekking stonden, worden bij de geldmiddelen, het krijgswezen en de godsdienst vermeld.

derkeerig gaven geredde bondgenooten lofschriften, kroonen, openlijke dankzeggingen, regt van huwelijk en grondbezit in hunne staten aan de Atheensche burgers. Andere eerbewijzen voor enkele personen waren standbeelden, *χαλκοῦν ἱστά- ναι τινα*, en voor vreemdelingen zuilen, *στήλαι*, met vermelding der hun toegekende eer, b. v. burgerregt en vrijdom der daaraan verknochte verplichtingen, *ἀτέλεια*, of geschenken in land en geld. Dem. Lept. § 29 en 115.

§ 19.

Bedienden.

Zoodanige waren: de *γραμματεῖς*, 3 van staatswege, een om de volksbesluiten, een tweede om de wetten te bewa- ren, en een derde om in volksvergadering en raad voor te lezen. Inzonderheid bij rekening en verantwoording kwam nog een tegenschrijver, *ἀντιγραφεὺς*, te pas, dikwijls slaven of ten minste uit het geringste volk; de *κήρυκες*, die de hoogere overheden, den raad, den Areopagus en het volk dienden, en meerderen, welke alle onder den naam *δημό- σιοι* (*ὕπηρέται*) begrepen werden en tot den slavenstand be- hoorden.

INRICHTING VAN DEN STAAT.

A.

OVER HET REGT.

§ 1.

Onze kennis van het attische regt. Deszelfs bronnen.

Van de oudere inrichting van het regt, vóór de tijden van Solon en Clisthenes, weten wij niet veel. Solon bouwde, bij de regeling der geheele wetgeving en bij het inrichten

van het regt, op de reeds aanwezige grondslagen verder voort. Veel ontwikkelde zich later door de praktijk; daarentegen droeg de theorie hiertoe slechts weinig bij, daar de geheele grieksche letterkunde geene eigenlijke regtskundige schrijvers kan toonen. Wat wij daarvan weten, is voornamelijk geput uit hetgeen in de schriften der redenaars en bij latere grammatici bewaard is.

HET PRIVAAT REGT (1).

§ 2.

Het huwelijk.

Graden van verwantschap, tusschen welke het huwelijk verboden was, waren alleen van ouders en kinderen, als ook van broeders en zusters van eene zelfde moeder. Het huwelijk moest voorafgegaan worden door de verloving, *ἐγγήσις*, van wege diegenen, in wiens *potestas* het meisje was, alzoo van wege den vader, broeder, of den naasten mannelijken *agnatus* of van den voogd, *κύριος*; zonder dit was het huwelijk volgens regten niet geheel geldig, en gaf niet het genot van de private voorregten, welke er anders mede verbonden waren, b. v. van alle de regten van verwantschap, *ἀγχιστεία*, welke alleen aan kinderen, die uit een geheel wettig huwelijk gesproten waren, *γνήσιοι*, *ὁρθῶς γεγεννημένοι*, te beurt vielen. Kinderen uit die min wettige huwelijken kwamen niet in de phratia des vaders, en hadden geen erfregt, maar waren beide ouders burgers, dan kon zoodanig kind gewettigd worden. Huwde een vreemdeling met eene Attische burgeres, dan werd zijn vermogen verbeurd verklaard en hij als slaaf verkocht. De vrouw kon dus niet kiezen en werd zelden hierin geraadpleegd. Alleen

(1) Het belangrijkste van het openbare regt is in het voorgaande behandeld.

het huwelijk met ééne vrouw te gelijk was wettig, maar het houden eener bijzit niet verboden (1). Het huwelijk werd met een offermaal gevierd, dat men aan de medeleden van de phratia van den man gaf, in welke de vrouw uit die van haren vader alsdan overging. Eene huwelijksgift, *φερνή*, *προίξ*, werd gewoonlijk van den kant des vaders of van den *κύριος* van het meisje gegeven. Echter had de man alleen het vruchtgebruik en moest borg stellen, dat de vrouw of hare verwanten deze huwelijksgift, als de man kwam te sterven of het huwelijk gescheiden werd, konden terug bekomen. De man kon zijne vrouw verstooten, *ἀποπέμπειν*, maar moest haar dan den bruidschat terug geven of deszelfs renten betalen en voor haar onderhoud zorgen. Wanneer de echtscheiding met beider bewilliging plaats had, zoo was daarbij geene tusschenkomst van regtsvormen noodig; maar als de vrouw den man wilde verlaten, *ἀπολείπειν*, dan moest zij hare aanklagt zelve voor den archont brengen. Met eene erfgename of achtergelatene dochter zonder broeders, *ἐπίκληρος*, kon de naaste aanverwant volgens het regt van verwantschap het huwelijk verlangen, zelfs wanneer zij vóór den dood van den erflater gehuwd was, maar hij moest ook eene arme epiclerus huwen of haar eene huwelijksgift tot het huwelijk met een ander geven. Deze epikleren waren door de wetten tegen mishandeling van hare mannen, *κάκωσις*, beschermd.

§ 3.

Vaderlijke magt. Adoptio. Voogdijdschap.

De vaderlijke magt en de daarop berustende regten werden alleen door een volgens de wetten geldig huwelijk verkregen, daar de zoon alsdan in de phratia zijns vaders werd ingeschreven. De vader had het regt zijne kinderen te verdeling te leggen en zijne zonen, als zij het verdienden,

(1) Het huiselijk leven te Athene leed in de latere tijden zeer door den veel heerschenden omgang met de *ἐταῖραι*.

uit het huis te jagen of te verstooten, ἀποκρύπτειν. Hij was verplicht zijnen zoon eenig bedrijf te laten leeren, terwijl de zoon wederkeerig verplicht was zijne ouders in hunnen ouderdom te onderhouden. De adoptio, εἰσποίησις, had vooral veel plaats als vorm tot benoeming van een' erfgenaam, ja zelfs was het somtijds een pligt, welke tot doel had om het geslacht en deszelfs *sacra* in stand te houden. Dezelve mogt echter alleen plaats hebben, wanneer er geene zonen waren, of, als er dochters waren, wanneer dan eene dezer met den aangenomen zoon huwde; eindelijk moest hij, die geadopteerd zou worden, een attisch burger zijn. De geadopteerde zoon kon niet terug keeren in de familie, uit welke hij gegaan was, behalve wanneer hij eenen zoon en erfgenaam achterliet in het huis, waarin hij was aangenomen. De verschillende soorten van voogdijschap stonden onder het toezigt van den staat. Onmondig waren niet alleen de minderjarigen, die of eenen natuurlijke voogd, κύριος, aan hunnen vader, of andere aangestelde voogden, ἐπίτροποι, hadden, maar ook alle vrouwen, welke geene eenigzins belangrijke zaken konden uitvoeren zonder toestemming van hem, in wiens *manus* of *potestas* zij stonden. Volgens de wet werd men waarschijnlijk mondig op zijn achttiende jaar, na de intrede onder de epheben. De voogdijschap vloeyde uit het natuurlijke familierecht voort, maar kon ook door het testament bepaald worden. De archont had het toezigt over de voogdij der epikleren en over het bestuur van het vermogen van minderjarigen. Vaders, die ongeschikt waren om hun vermogen te besturen, konden onder voogdijschap gesteld worden.

§ 3.

Erfregt en jus testandi.

Vóór Solon had niemand regt om een testament te maken. Stierf hij kinderloos, dan verviel zijn goed aan de leden van zijn geslacht, γεννήται, en zoo bleef het na Solon

bepaald, als iemand geen testament had gemaakt. Alleen een wettig huwelijk gaf regt om te erven; de νόθοι waren daarvan uitgesloten en konden slechts op eene som van hoogstens 1000 drachmen, νόθεια, aanspraak maken; even zoo was het met kinderen, welke door *adoptio* in eene andere familie waren overgegaan. Bloedverwantschap, welke regt tot erven gaf, wordt ἀρχιστεία genoemd en omvatte zowel de kinderen als de zijdelingsche aanverwanten, namelijk door *cognatio*, συγγένεια, terwijl daarentegen verzwagering geen regt tot erven verleende. Zonen, die zonder gegronde reden onterfd waren, hadden het regt om eene aanklagt te doen. Kinderen van dengene, welke om eene schuld aan den staat ἄτιμος was, erfden zijne atimie en zijne verplichtingen. Alle zonen bekwamen een gelijk erfdeel, de dochters alleen een uitzet. Bij gebreke van zonen werden daarentegen de dochters erfgenamen, ἐπίκληροι. Wat de zijdelingsche aanverwanten betreft, zoo was het daarentegen een regel bij het attische regt, als er geen testament was, dat de mannelijke erven en *agnati* zelfs in verdere graden den voorrang boven de vrouwelijke hadden. Bij gebreke van alle natuurlijke of benoemde erfgenamen verviel de erfenis op een' uit dezelfde phyle; maar het vermogen der metoeci kwam in dit geval aan den staat. Ieder vrije burger had het regt om een testament, διαθήκη, te maken, uitgezonderd de δημοποίητοι, de geadopteerde zonen en eenige weinige anderen. Maar eigenlijke testamenten vervielen, wanneer er echte en niet volgens de wetten onterfde afstammelingen waren. Echter, wanneer er alleen dochters waren, kon een erfgenaam benoemd worden onder voorwaarde, dat hij eene der dochters zou huwen. In alle gevallen konden er legaten, ἐντεταί, vermaakt worden, zoo maar het hoofdzakelijk vermogen en het regt der natuurlijke erfgenamen niet verkleind werd. Alleen burgers (maar ook δημοποίητοι) konden als erfgenamen benoemd worden. Aan het in stand houden van het erfregt hechtte de staat groot gewigt, en

in iedere ἐκκλησία κυρία werd aan het volk omtrent deze zaak kennis gegeven. De grond daarvan lag vooral in de godsdienstige vrees, dat eenig huis geheel zou uitsterven.

§ 5.

Regt van verplichtingen. Regt van zaken.

De voornaamste middelen tot het verkrijgen van zekerheid waren schriftelijke kontrakten, *συγγραφαί*, en de aflegging van getuigenis, *μαρτυρία*. Door Solons wetgeving waren zachtere bepalingen in de plaats van het strenge regt omtrent schulden ingesteld (zie boven het geschiedkundig overzicht). Bij de uitbetaling van hetgeen ter leen werd gegeven waren getuigen tegenwoordig en het kontrakt werd gewoonlijk bij eenen wisselaar, *τραπέζίτης*, nedergelegd. Bij het toenemen des handels en van bankierszaken werden later het geven van onderpand, *ἐνέχυρον*, en hypotheek gebruikelijk. Vooral waren verplichtingen door het ter leen geven, welke scheepvaart en handel betroffen, voor den staat zeer belangrijk en de wettelijke voorschriften omtrent dezelve daarom naauwkeurig bepaald en gestreng. Men schoot zijn geld aan zeehandelaars, hetzij voor de uitvaart alleen, *ἐπερόπλου δανείσαι*, of tevens voor de terugvaart, *ἀμφοτερόπλου δανείσαι*, tot voor 30 pct. Als pand dienden dan de waren of goederen des koopmans. Vervreemding van zulk een pand kon met gevangenis of dood gestraft worden. Voor behandeling der rechtsgedingen in handelszaken waren er *ναυτοδίκαι* ingesteld, die des winters, als de vaart stil stond, regt spraken. Later waren er ter snellere afdoening maandelijksche gerigten, gedurende de zes wintermaanden *ἐμμηνοί δίκαι*. De Atheners en andere handelsdrijvende grieksche staten hadden ook in de vreemde plaatsen handelsconsuls, *πρόξενοι*. De rente binnen 's lands was bij de wetgeving van Solon niet vastgesteld en gewoonlijk zeer hoog (meestal niet beneden de 10 percent). Men berekende

dezelve of als percenten van het kapitaal (*τόκοι ἐπίτριτοι* = $\frac{1}{3}^o$ of $33\frac{1}{3}$ pct. *τόκοι ἐπιπεριπτοι* = $\frac{1}{5}^o$ of 20 pct.), of bepaalde hoevele mindere geldstukken van elke geleende mina in de maand moesten betaald worden, b. v. *ἐπὶ πέντε ὀβολοῖς* = 10 pct. 's jaars, *ἐπὶ δραχμῇ* = 12 pct. 's jaars (zie § 55). Borgstellen, *ἐγγύη*, was zoowel bij alle soorten van verplichtingen, als bij rechtsgedingen over straffen toegelaten. Zoo moesten de buleuten zweren, dat zij geen Atheners in de gevangenis zouden werpen, als drie uit dezelfde klasse borg voor hem wilden stellen, uitgezonderd de verraders van den staat en de staatspachters, die niet aan hunne verplichtingen voldeden. In het regt omtrent zaken vinden wij geen spoor van de naauwkeurige vormen of van de overdragtelijke gebruiken bij het afstaan en verwerven van het regt van eigendom, welke in het romeinsche regt worden aangetroffen. Men nam ook geld onder verband zijner landerijen op; het kontrakt, *χειρόγραφον*, *συγγραφή*, werd dan met getuigen opgemaakt en de landerijen, waarop de hypotheek genomen was, werden gekenmerkt met steenen tafels of zuilen, *ὄροι*, op welke schuld en schuldeischer stonden uitgedrukt.

REGTERS EN GERECHTSHOVEN.

§ 6.

Geschiedenis der gerechtshoven.

Van de oudste attische rechtspleging weten wij slechts weinig. Van de koningen hadden de archonten het regterlijk ambt geërfd; maar reeds vroeg worden nevens hen de gerechtshoven der Arcopagiten en epheten genoemd, van welke het laatste door Draco voornamelijk ingesteld en het eerste door Solon bevestigd en uitgebreid zou zijn. Solon vergunde het eerst aan het geheele volk den toegang tot het ambt van regter. Echter, zoo als het schijnt, hielden

de regterlijke bedieningen der archonten niet terstond op: en eerst allengs bij het stijgen der democratie verkreeg het volk die zoo uitgebreide regterlijke magt, met welke wij hetzelfde naderhand bekleed zien, terwijl de overheden ten laatste alleen het opperbestuur der regtspleging behielden. De regtbanken werkten dus niet op eigen gezag, maar kwamen in werking door de overheden. Dat dezelve eenen grooten werkring bekwamen, was een gevolg van de onduidelijkheid en gebrekkigheid der wetten in vele opzichten, van de sterke zucht der Atheners naar het voeren van regtsgedingen onder elkander, van hun streven om de daden der overheden aan de beslissing der regtbanken te onderwerpen, en eindelijk in het vervolg van tijd, van de aanmatiging, door welke Athene zich als plaats voor het houden der regtsgedingen tusschen de bondgenooten verheef. Die zucht voor regtspraak vloeyde deels ook daaruit voort, dat de mindere stand der burgers aldaar door zijn grooter aantal de rijken kon vernederen en voor zich zag beven en hen uit winzucht in later tijd vaak onbillijk veroordeelde. Het eerste voorbeeld om de regters werkelijk om te koopen gaf Anytus in 409 v. C. Ten anderen werd die zucht naar regterlijke bemoeijng onderhouden door de dagelijksche bezoldiging van 3 obolen voor ieder. De verschillende regtbanken waren, behalve die der Areopagiten en epheten, die der heliasten, der diaeteten, der veertig mannen en in de oudere tijden der nautodikēn voor handelsgeschillen.

§ 7.

De heliasten.

De regters uit het volk of de heliasten, *δικασταὶ* of *ἡλιασταὶ* (van *ἥλιος*, de plaats voor het voornaamste gerigt, van *ἥλιος*, zonnige of opene plaats) zijn als vertegenwoordigers van de regterlijke magt van het geheele volk te beschouwen. De 9 archonten kozen jaarlijks bij het lot 6000

burgers, die boven de 30 jaren oud waren, waarschijnlijk 600 uit iedere phyle. Van deze werden er dan 5000 in 10 gelijke afdeelingen verdeeld; de overige 1000 dienden waarschijnlijk om als plaatsvervangers op te treden. Allen moesten zij een' eed als regters doen, dat zij naar de wetten zouden oordeelen en beide partijen onbevooroordeeld zouden hooren. Als er regtszitting gehouden zou worden, bepaalde men des morgens door het lot, op welke van de verschillende voor de regtszitting bestemde plaatsen en onder voorzitting van welke overheid iedere afdeeling zoude oordeelen. Aan elk der regters werd alsdan een regterlijke staf, *βακτηρία*, gegeven, met dezelfde kleur en nummer voorzien, als de plaats waar zij dien dag zitting zouden houden. Het aantal regters was overigens zeer verschillend naar de omstandigheden. Soms oordeelden verscheidene afdeelingen, 2 à 3000 regters; somtijds niet éne geheele; gewoonlijk was het aantal regters oneven. In zaken, welke de ontheiliging der mysteriën betroffen, oordeelden alleen de ingewijden; over misdaden betrekkelijk de krijgsmilitaire heliasten, welke met den aangeklaagde gediend hadden. Overigens strekte hunne regterlijke magt zich tot alle regtsgedingen uit, met uitzondering van die, welke moord of doodelijke verwondingen betroffen. Als zij op de plaats der regtszitting kwamen, verkregen zij een bewijs, *σύμβολον*, tegen welks overgave zij sedert den tijd van Pericles van de kolakreten, *κολακρέται*, hun regterlijk loon, namelijk 3 obolen, *τριώβολον ἡλιαστικόν*, ontvingen. Het aantal der plaatsen voor regtszitting is onbekend. Op dagen, waarop volksvergadering gehouden werd, en op feestdagen, alsmede op die, waarop eenig ongeluk gebeurd was, *ἀποφράδες ἡμέραι*, had er geene regtszitting plaats. Op de 5 laatste dagen in iedere maand werd geene regtszitting der heliasten, maar wel van de Areopagiten gehouden.

§ 8.

De diaeteten. De veertigmannen.

De regthank der diaeteten, *διαίτηται*, was eene ondergeschikte of van eersten aanleg op private zaken, waarvan men zich kon beroepen, *ἔφεσις*, op de heliasten (1). Men koos jaarlijks door het lot 4 (zoo als anderen gelooven, 44) uit iedere phyle. Zij moesten 50 of 60 jaren oud zijn. In iedere zaak oordeelde slechts één diaeteet, die uit de phyle van den aangeklaagde door de overheid bij het lot gekozen werd. Zij bekwamen van de regtsgedingen zekere voordeelen, *παραστάσεις*. Na afloop van hun ambt waren zij aan de logisten verantwoording schuldig en konden met atimie gestraft worden. De veertig (vroeger 50) mannen, *οἱ τετταράκοντα*, *οἱ κατὰ δήμους δικάσται*, werden insgelijks bij het lot gekozen. Zij doorreisden de demen en oordeelden over private zaken tot een bedrag van 10 drachmen. In zulke zaken handelden zij niet alleen als regters *in judicio*, maar ook als overheden *in jure*. Dit was eene zeer nuttige instelling ter voorkoming van regtsgedingen.

§ 9.

Het gerechtshof der Areopagiten.

De oudere geschiedenis van den Areopagus en deszelfs betrekking tot de regthank der epheten is zeer duister. Hij was ontstaan in de mythische tijden. Volgens de staatsinrigting van Solon oordeelden de Areopagiten, *ἡ βουλὴ ἢ ἐξ Ἀρείου πάγου* of *ἐν Ἀρείῳ πάγῳ*, welke mannen waren, die het ambt van archont bekleed hadden en voor hun leven deze waardigheid behielden, in zaken, welke opzettelijken

(1) Somtijds werden zaken door bijzondere diaeteten of scheidsregters afgemaakt. Men droeg die aan zoodanig regter op met de uitdrukking: *διατὰν ἐπιτίπειν*, (b. v.) *Νικομάχῳ, ἐπὶ ῥήτοισι*.

moord (gepleegden of bedreigden, waartegen Draco niet voorzien had), vergiftiging en brandstichting betroffen. Zij waren verantwoordelijk en konden voor de euthynen aangeklaagd of door de overige leden afgezet worden. Overigens had de Areopagus oorspronkelijk een nog veel uitgebreider werkring en was niet alleen een *δικαστήριον*, maar ook eene *βουλὴ*, die met de Prytanen het oog hield over de volksvergaderingen en toezag, dat niets aan dezelve werd voorgesteld, wat tegen de wetten streed of den staat verderfelijk was, de democratische teugelloosheid en het pligtverzuim der overheden tegenhield, dat hij aan het volk aanwees, hetwelk dit dan of zelf straffe of voor de regthank der heliasten bragt. Verder bestrafte de Areopagus alle vergripen tegen de openbare orde, b. v. lediggang, weelderigheid, ongebondenheid van leven, waakte voor de opvoeding en zorgde, dat niemand op eigen gezag nieuwe godsdienst-plegtigheden invoerde of de bestaande goden-dienst aanrandde. Sedert den tijd van Pericles vinden wij deszelfs werkzaamheden door eene wet, welke door Ephialtes was voorgesteld, zeer verminderd; en hoewel hij na den tijd der 30 tyrannen zijne plaats als waker voor de wet weder innam, zoo kon hij toch later bij de toenemende teugelloosheid der democratie en der onzedelijkheid nooit weder zijne vorige kracht terug bekomen, hoewel bij eenige malen in gevaarlijke omstandigheden zich eene buitengewone magt toeëigende of die van het volk ontving. Het aanzien van dit gerechtshof was ten allen tijde bij de Atheners zeer groot en de meening aangaande de billijkheid van deszelfs uitspraken zeer gunstig.

§ 10.

Het gerechtshof der epheten.

De 51 epheten, *ἐφῆται*, eene regthank, welker regeling voornamelijk aan Draco wordt toegeschreven, oordeelden in zaken betrekkelijk moord, *καὶ φονικαί*, van minder ergen

aard. Zij hielden op verscheidene plaatsen, naar gelang der zaak, regtszitting, als bij het palladium, τὸ ἐπὶ Παλλάδιῳ, over onvoorbedachten moord, waarbij de winnende partij een' eed moest afleggen, en bij het Delphinium, τὸ ἐν Δελφίνιῳ, over bij de wet geoorloofden doodslag, b. v. lijfsverdediging, τὸ ἐν φρεατροῖ, over een' voortvlugtig moordenaar, die weder eenen moord had begaan en nu uit eene schuit, als den grond onwaardig, zijne zaak moest verdedigen, terwijl de regters aan land zaten. De epheten konden geene doodstraf uitwijzen, maar hoogstens verhanning en verbeurdeverklaring van het vermogen. In later' tijd schijnt de werkzaamheid der epheten zeer beperkt te zijn en hunne plaats door de heliasten gedeeltelijk bekleed te zijn geworden.

§ 11.

Overheden bekleed met het opperbestuur bij de regtbanken.

De regters, aan welke alleen het onderzoek naar het feit en de daarop gegronde uitwijzing der zaak was opgedragen, werden alzoo in de meeste gevallen door het lot bepaald; daarentegen hing het van de eigenaardige gesteldheid van het rechtsgeding af, welke overheid de instructie van hetzelfde bezorgen en bij de regtszitting het voorzitterschap, ἡγεμονία τοῦ δικαστηρίου, bekleeden zou. Dit was in twisten over erfenissen en familiën onder de burgers aan den archont; in dergelijke twisten tusschen metoeci en vreemdelingen aan den polemarchus; in zaken, welke de godsdienst van den staat betroffen, en in alle soorten van rechtsgedingen over moord aan den basileus; in alle andere openbare en private rechtsgedingen, als die niet voor de regtbank van eene bepaalde overheid behoorden, aan de thesmotheten opgedragen. Iedere overheid namelijk had, voor zooverre zich de magt van zijn ambt uitstrekke, het opperbestuur in zijne regtspleging.

AANKLAGTEN.

§ 12.

Voorwaarden om in regten te kunnen handelen.

Alleen hij, die alle de voorwaarden voor het volle burgerrecht bezat en geene vermindering daarvan had ondergaan, kon persoonlijk voor het gerecht optreden. Alle anderen moesten zich door zoodanig burger laten vertegenwoordigen, b. v. de slaaf door zijnen heer, de metoecus door zijnen prostates, vrouwen en minderjarigen door hunne κύριοι of ἐπίτροποι, vreemdelingen door eenen gastvriend.

§ 13.

Openbare en private aanklagten.

De aanklagten waren openbare of private. Openbare, γραφαί, waren die, waarbij de staat als beleedigd werd verklaard, hetzij regtsstreeks of zijdelings, door het overtreden der wet van bijzondere personen; private, waarbij de aanklager zijn eigen belang bedoelde, δικάι, dat echter ook als algemeene uitdrukking voor aanklagt voorkomt, δίκη λαγχάνειν, een proces aandoen, κατὰ τινα, als men straf vordert, anders πρὸς τινα. Overigens waren de denkbeelden van openbare en private aanklagten niet scherp afgescheiden en in vele gevallen stond het den aanklager vrij, de zaak als private of als publieke aanklagt te behandelen, b. v. bij diefstal, welke het bedrag van 50 drachmen te boven ging, en bij beleedigingen met daden (of als δίκη αἰτίας, of als γραφή ὑβρεως). Voor alle openbare aanklagten was het eene algemeene eigenschap, dat zij door ieder' burger met het volle burgerrecht konden gedaan worden, zelfs wanneer hij persoonlijk niet beleedigd was; dat de opgelegde boete in den regel aan den staat verviel en dat de aanklager, als hij de zaak liet varen of bij de stemming geen vijfde deel der

stemmen voor zich had, eene geldboete van 1000 drachmen moest betalen en het regt verloor om in het vervolg weder als aanklager in dergelijke zaken op te treden.

§ 14.

Verschillende vormen voor openbare aanklagten.

De openbare aanklagten hadden naar de verschillende vormen en onderwerpen ook verschillende namen. Zoo vinden wij buiten de eigenlijke, bepaaldelijk zoogenoemde *γραφή* of schriftelijke aanklagt, de *ἐνδείξις*, als de aangeklaagde zich burgerlijke regten, waarvan hij uitgesloten was, had aangematigd, of bij zware misdaden, als moord, waarbij de gevangenneming op gezag der overheid, zonder de volksvergadering, kon voltrokken worden, tenzij er 3 borgen gesteld waren: *ἀπαγωγῇ*, als men dan den aangeklaagden bij de overheid, en *ἐφήγησις*, als men de overheid tot de schuilplaats des misdadigers bragt. Verder de *φάσις*, wegens sluikerij en dergelijke misdrijven, de aanklager verkreeg een deel der boete; *προβολή*, voorloopige aanklagt bij de volksvergadering om daaruit de stemming des volks te leeren kennen, waarop men dan bij het eigenlijke volgende regts-geding kon steunen (als Demosthenes tegen Midias); *εἰσαγγελία*, eene soort van aanklagt bij volksvergadering of raad, oorspronkelijk bepaald voor misdrijven, die den staat regts-strecks aangingen, waarbij de aanklager bij vrijspraak geene boete beliep; slaven konden dat ook doen door eene *μήνσις*; *ἀπογραφή*, waarbij goed bezeten door privaatspersonen als staatseigendom opgevorderd werd, en andere vormen van aanklagt.

§ 15.

Openbare aanklagten met betrekking tot den inhoud.

Van zoodanige kunnen hier als voorbeelden aangevoerd

worden: voor den archont *γραφὴ ἀγαμίου* en *ἐπιτροπῆς*, *κακώσεως* jegens ouders, epikleren en minderjarigen; voor den basileus *ἀσέβειας*, *φόνου*; voor den polemarch *ἀπροστασίον*; voor de thesmotheten *ὑβρεως*, (beleedigingen met daden), *προδοσίας*, *καταλύσεως τοῦ δήμου*; voor de elfmannen *κλοπῆς*, *λεπτοδοσίας*; voor de strategen *ἀστρατείας*, *λείποταξίου*.

§ 16.

Private aanklagten.

Dergelijke zijn die, welke alleen het schenden van private regten of private geschillen betreffen. Zij alleen konden private aanklagten doen, welke belang bij de zaak hadden, of voor zich zelve of voor diegenen, welke niet persoonlijk voor het geregt konden optreden. Echter was het een kenmerk van alle private aanklagten, dat de boete of schävergoeding (1), welke uitgewezen werd, aan den aanklager verviel, en dat de aangeklaagde voor den last, welke hem door ongegronde aanklagt aangedaan was, een zesde deel der som, *ἐπωβελία*, (een obool per drachme), welke van hem gevorderd was, als schävergoeding moest ontvangen.

§ 17.

Private aanklagten met betrekking tot den inhoud.

Betrekkelijk den inhoud worden hier als voorbeelden de volgende private aanklagten genoemd: voor den archont aanklagten, welke het familierecht en twisten der choragi betroffen; voor de thesmotheten de *δικὴ βλάβης* en alle soorten van aanklagten, welke op de bescherming van eigendom

(1) Het bedrag der schävergoeding was altijd door de wet bepaald, uitgezonderd bij beleedigingen met daden, waarin dezelve van eene willekeurige uitwijzing afhing.

betrekking hadden; voor de veertigmannen de *δίκη αίκίας* en dergelijke.

WIJZE VAN HANDELEN BIJ EEN REGTSGEDING.

§ 18.

Het voeren van een rechtsgeding in zaken voor de volksregters.

Het begin werd zoowel in openbare als in private rechtsgedingen gemaakt met eene *κλήσις* of *πρόκλησις* (in *jus vocatio*) van den aanklager, *ὁ δαώκων*, op eene openlijke plaats, in tegenwoordigheid van getuigen, *κλητῆρες*. Borgstelling of het geven van zekerheid, dat de aangeklaagde, *ὁ φεύγων*, voor het geregt zou verschijnen (*vadimonium*), had alleen in enkele gevallen plaats; en alleen daar, waar een misdadiger op de daad betrapt werd, wendde men de *ἀπαγωγὴ* aan, dat is: de aangeklaagde werd gedwongen dadelijk voor het geregt te verschijnen. Op den bepaalden dag moest de schriftelijke aanklagt (*ἐγκλημα*, *λήξις*, in zaken van den staat *γραφὴ*), onder opgave der getuigen van de indaging, worden overgegeven aan de overheid, die het opperbestuur van die regtbank, *ἡγεμονία τοῦ δικαστηρίου*, had, en alzoo de aanklagt aannam en alles bezorgde, wat bij de instructie der zaak kon dienen. Deze onderzocht alsdan, of de indaging in behoorlijken vorm was geschied, dan of de gedaagde geldige tegenwerpingen (*exceptiones*) kon aanvoeren. In private zaken (met uitzondering van beleedigingen met daden) moesten beide partijen gelden, *πρυτανεία* (*sacramentum*), storten, welke naar den aard van het rechtsgeding verschilden, en die de verliezende partij aan de winnende moest vergoeden. In openbare zaken wordt gewoonlijk slechts eene geringe *παράστασις* vermeld, welke de aanklager stortte. Andere soorten van borgtogten waren de *παρακαταβολή* en het *πράβολον*.

§ 19.

Vervolg. Behandeling van het rechtsgeding voor de overheid.

Hierop volgde de instructie van het geding, *ἀνάκρισις τῆς δίκης*, door de overheid. Het punt, waarover getwist werd, werd naauwkeurig bepaald; de partijen zwoeren, dat zij met geene valsche voorwendsels het rechtsgeding voerden, *ἀντωμοσία*, *δωμοσία*. Daarna werd de zaak door de inzameling en bewaring der bewijzen in een kistje, *ἐχῖνος*, voor de regterlijke uitspraak voorbereid. Hiertoe behoorden de plaatsen uit de wet daarop betrekkelijk, welke aan den regter moesten voorgelezen worden, alle geschrevene stukken, welke op de zaak betrekking hadden, de getuigenissen van tegenwoordig zijnde, *μαρτυρίαι*, of afwezigen, *ἐκμαρτυρίαι*, het verhooren van slaven (van de eigene of van de tegenpartij), hetwelk onder pijniging, *βάσανος*, geschiedde, en waaraan als bewijs meer gewigt werd gehecht dan aan de verklaring van een vrij man, eindelijk het afleggen van eeden enz. Deze regeling of voorbereiding van het rechtsgeding vorderde dikwijls langen tijd, vooral bij wettige en door een eed bekrachtigde reden tot uitstel voor eene partij, *ἐπωμοσία*; echter waren er zekere soorten van private rechtsgedingen, welke in later tijd na verloop van 30 dagen na de aangifte der aanklagt, *δικαὶ ἐμμηνοί*, moesten beslist zijn. Gedurende de *ἀνάκρισις* kon in private aanklagten het rechtsgeding somtijds of door eene verzoening der partijen, of door de overheid worden gestaakt, wanneer eene der beide partijen door getuigen de gegrondheid harer zaak ten volle kon aantoonen. Men kon eene aanklagt, b. v. *δίκη ἀσεβείας*, door afkoop aan den aanklager ontgaan. Er hadden nu en dan erge omkoopereien aan de regters uit het volk plaats, *δεκάζειν*, (Lysias in Philocratem in fine).

Vervolg. Behandeling van het regtsgeding voor de regtbank.

Wanneer op den dag, bepaald voor de beslissing van het regtsgeding, ἡ κυρία, de door de thesmotheten en bij het lot gekozene regters plaats hadden genomen, dan werden de partijen voorgeroepen. Bleef de aangeklaagde zonder gewichtige reden weg, dan werd hij *in contumaciam* veroordeeld, ἐρήμην καταδικάζειν. Volgens de wet moesten de partijen hare zaak zelve voordragen. Echter konden zij ook συνήγοροι gebruiken en waren veelal gewoon door de rhetors redevoeringen te laten opstellen. Iedere partij hield ééne redevoering in openlijke, twee in private zaken, λόγος πρότερος en ὕστερος. Bij deze wendde men alle middelen aan om het medelijden op te wekken en op de gemoederen der regters te werken, maar verloor de beschaafde vormen niet ligt uit het oog, ja, men wachtte zich zelfs met schroomvalligheid om in dat opzigt ergernis te geven. De tijd tot spreken werd in de meeste regtsgedingen door een wateruurwerk, κλεψύδρα, afgemeten (λέγει ἐν τῷ ἐμφὶ ὕδατι bij de redenaars). Onder de redevoeringen werden ook alle bewijzen voorgelegd en opgehield, terwijl de clepsydra zoo lang gestuit werd. Echter waren tevens diegenen in persoon tegenwoordig, welke *in jure* eenen eed of getuigenis hadden afgelegd. Wanneer over de zaak het woord was gevoerd, volgde het stemmen gewoonlijk met witte of zwarte steenen, ψήφοι, welke in hun geheel of doorboord waren en die daarbij in urnen, ὕδρια, werden geworpen. Bij het staken der stemmen volgde eene vrijspraak. Eindelijk werd het oordeel door den overheidspersoon bekend gemaakt. Was het regtsgeding een ἀγὼν τιμητὸς (1), (d. i. zoodanige

(1) Het tegengestelde daarvan was ἀγὼν ἀτιμητὸς of een regts-geding, dat eene misdaad betrof, voor welke in de wetten eene bepaalde straf was vastgesteld.

zaak, waarbij eene willekeurige uitwijzing moest gedaan worden, of omdat de wet geene bepaalde straf vaststelde, of omdat de keus tusschen twee straffen of de bepaling van de grootte der schadevergoeding aan de regters was overgelaten), dan volgde, nadat de aangeklaagde voor schuldig verklaard was, ἡ πρώτη ψήφος, nog eene regtshandeling, waarbij de aangeklaagde zijne τιμῆς tegenover die van den aanklager stelde, τιμᾶσθαι en ἀντιτιμᾶσθαι. De regters kozen dan bij eene tweede stemming, ἡ δευτέρα ψήφος, tusschen die beide, τιμᾶν, of verhoogden in enkele gevallen de straf, προστιμᾶν. Maar ook dikwijls misbruikten zij die magt der bepaling van de boete, τιμῆμα, om er de schuldigen zonder schade te doen afkomen. Lys. in Epicratem, p. 259. Dit was de vorm voor het gerechtshof der heliasten. Bij de regtbank der diaeteten week de vorm eenigzins af, maar meer voor die der veertigmannen, die tevens de bezigheden der overheden uitoefenden.

Vorm van de regtspleging betrekkelijk moord.

De pligt om in geval van moord als aanklager op te treden rustte op de naaste verwanten. Zoodra de aanklagt voor den basileus gebracht was, werd de aanvang gemaakt met eene πρόρρησις, d. i. eene verklaring, dat de aangeklaagde zich verwijderd moest houden van alle openbare en heilige plaatsen, waar geen moordenaar komen mogt. De basileus deed dan eene ἀνάκρισις, waarbij bepaald werd, of de zaak voor de regtbank der Areopagiten of der epheten zoude behandeld worden, en tevens de geregtelijke tegenwerping (*exceptio*) van den aangeklaagde, waarbij hij beweerde voor de andere regtbank te moeten staan, onderzocht werd. Drie zoodanige onderzoekingen werden in drie maanden gedaan en eerst in de vierde maand kwam de zaak voor de regtbank.

De regtbank der Areopagiten werd onder den vrijen hemel en onder voorzitting van den basileus gehouden. Aan beide partijen, als ook aan derzelver getuigen werd plegtig een eed afgenomen. Zoowel de aanklager als de aangeklaagde moesten twee redevoeringen houden, maar in persoon en zonder daarbij op de gemoederen der regters te werken, en de aanklager met zijne getuigen onder de zwaarste eeden met offers en plegtigheden voor de waarheid der aanklagt instaan. Na de eerste *actio*, *μετὰ τὸν πρότερον λόγον*, kon de aangeklaagde in ballingschap gaan zonder verdere straf, behalve de verbeurdverklaring zijner goederen, te ondergaan. Op den derden dag geschiedde de stemming. Eene staking der stemming gold voor vrijspraak. Overigens verviel de verplichting om een' moordenaar geregtelijk te vervolgen, wanneer de gedooide zelf vóór zijnen dood den doodslager de schuld vergaf. Ook de aanverwanten van den gedooide konden, ten minste bij eenen onvoorbedachten moord, hunne zaak laten varen. — De wijze der regtspleging voor het geregtshof der epheten is slechts weinig bekend, maar dezelve was waarschijnlijk gelijkvormig aan de voorgaande.

VONNIS EN VOLTREKKING VAN HETZELVE.

Dwangmiddelen om de voltrekking van het vonnis te bewerken.

In private zaken konden verscheidene dwangmiddelen tegen burgers aangewend worden, wanneer de veroordeelde het vonnis niet wilde nakomen. Was het eene geldboete of schàvergoeding, dan kon men van den veroordeelde, als hij *ὑπερήμερος* was of den termijn niet in het oog hield, een

pand vorderen of hem eene *δίκη ἐξούλης* aandoen, bij welker verlies hij den staat eene even groote boete moest betalen, als hij volgens het vonnis aan de tegenpartij schuldig was. Vreemdelingen konden gedwongen worden borg te stellen of werden zoo lang in de gevangenis gehouden, tot zij betaald hadden. Weigering om getuigenis af te leggen berokkende eene boete van 1000 drachmen. In openbare zaken werden zij, die eene boete schuldig waren, als schuldenaars van den staat: *ἄτιμοι*, en moesten borgen stellen om gevangenneming te ontgaan. Na verloop van den termijn (de negende prytanie) begon de verdubbeling der verschuldigde som, en eindelijk kon de staat zich met de goederen van den schuldenaar betaling verschaffen. Die, welke in openbare zaken tot doodstraf of gevangenis veroordeeld waren, werden aan de elfmannen overgeleverd. Op het dooden of terug brengen van erge misdadigers, die ontvlugt waren, werd eene belooning, b. v. een talent zilver, gesteld. Lysias in Andocid. pag. 54. Ed. Ster.

Geregtelijke hulpmiddelen tegen het vonnis.

Alleen van het vonnis der diaeteten kon men zich op de heliasten beroepen, *ἔφεσις*. Van de uitspraak der Areopagiten en epheten wordt geen beroep op eene andere regtbank vermeld. Evenmin kon een eigenlijk beroep van het geregtshof der heliasten plaats hebben, dewijl de regters, welke de hoogste magt in den staat vertegenwoordigden, hier niet verantwoordelijk, *ἀνπεύθυνοι*, waren. Alleen in die gevallen kon het gevelde vonnis krachteloos worden, *ἀνάδικος δίκη, παλινδικία*, wanneer eene der partijen bewijzen kon, dat hij of in het geheel niet voor het geregt was gedaagd, of dat zijne afwezigheid, buiten zijn toedoen, niet verontschuldigd was, of eindelijk in zekere gevallen, wanneer hij door eene *δίκη ψευδομαρτυριῶν* kon bewijzen, dat het vonnis op valsche getuigenissen steunde.

§ 25.

Straffen.

De straffen bestonden daarin, dat de veroordeelde iets lijden of betalen, *παθεῖν ἢ ἀποτίσαι*, moest. Het eerste omvatte niet alleen ligchaamsstraffen, zoo als doodstraf of gevangenis, maar ook verbanning en atimie.

§ 26.

Vervolg. Atimie.

De atimie is op zich zelve geene eerloosverklaring, maar eene gedeeltelijke of geheele berooving van het genot der burgerlijke regten. Men onderscheidt 3 soorten van atimie, van welke de eerste het verlies van alle de burgerlijke regten benevens verbeurdverklaring van bezittingen berokkende, de tweede hetzelfde zonder verlies van eigendom, de derde het verlies van verscheidene burgerlijke regten, b. v. om voor de regtbank te mogen optreden met zekere soort van openbare aanklagten. Men gebruikte de atimie deels als dwangmiddel om schuldenaars van den staat tot betaling te noodzaken, en dan ging zij bij erfenis op de kinderen van deze over; deels als straf voor enkele misdaden, b. v. diefstal, omkoop, lafheid, onttrekking aan de krijgsmilitaire dienst, valsche getuigenis, verzuim van pligten omtrent ouders, verkwisting, beledigingen omtrent overheden, valsche of nooddelooze aanklagten in openbare zaken, enz. De atimie kon in zekere gevallen zonder bijzondere regterlijke handeling ontstaan, en de uitoefening der door de atimie verlorene regten kon strenge straffen, zelfs in verscheidene gevallen den dood berokkenen. Het volk kon dezelve weder opheffen, *τοὺς ἀτίμους ἐπιτίμους ποιεῖν*. Eene ootterende straf was daarentegen de *στηλίτευσις*, *στηλιτεύεσθαι*, of oprigting van eenen schandpaal met het vonnis en den naam des misdadigers, die om eene strafzaak veroordeeld en voortvlugtig was.

§ 27.

Vervolg. Andere soorten van straffen.

Gevangenis diende of als dwangmiddel tegen pachters van den staat of tegen andere schuldenaars van denzelfden, (b. v. tot boete verwezenen), welke den bevolenen borgtogt niet konden stellen, of om zich van den persoon van den aangeklaagde en veroordeelde te verzekeren, maar bezwaarlijk als op zich zelve staande straf. Zie over de geldboeten § 23. De straf van verbeurdverklaring voegde men als versterking bij andere harde straffen, b. v. bij verbanning (niet bij het ostracismus) en bij doodstraf voor enkele misdaden. Dezelve is wel te onderscheiden van het verkoopen der goederen van een openbaren schuldenaar, als middel om den staat schadeloos te stellen. Bij de verbanning, *φυγή*, *ἀειφυγία*, werd een termijn gesteld, binnen welken de veroordeelde den staat moest verlaten, of ongestraft kon gedood worden. Zij werd toegepast, in verband met de verbeurdverklaring der bezittingen, wegens aanslag van moord. Een onvoorbedachte moord daarentegen werd met eenjarige ballingschap, *ἀπειραντισμός*, zonder verbeurdverklaring van goederen, gestraft. Slavernij was als straf bepaald tegen het insluipen op de lijsten der burgers, en tegen de metoeci, welke verzuimden om het *μετοίκιον* te betalen en eenen *προσάτης* aan te nemen. De doodstraf kon in zekere gevallen door den beleedigde zelve terstond voltrokken worden, b. v. tegen eenen dief, die des nachts op de daad betrapt was, en tegen eenen echtbreker. Als openbare straf bestond zij meest in het drinken van den giftbeker, *κώνειον*, of in het nederstorten in eenen afgrond. Zij werd aangewend tegen hoog verraad of het streven naar de alleenheerschappij, *κατάλυσις τοῦ δήμου*, tegen verraad, *προδοσία*, b. v. van overloopers, *αὐτομολία*, tegen verloochening der godsdienst van den staat en het schenden der mysteriën, *ἀσέβεια*, en tegen opzettelijken moord, soms in

verband met verbeurdverklaring der goederen, δημοσιεύω, waarvan dan $\frac{1}{6}$ aan Minerva werd gewijd. Over zee afwezige aangeklaagden werden met het schip, Σαλαμινία, afgehaald. Thucyd. VI, 53.

§ 28.

Verval van het regt.

Met het algemeen verval der zeden vervielen ook de regtshoven. De begeerlijkheid, waarmede men naar regterlijke bedieningen stond, ontstroomt deels uit de daarmede vereenigde magt om de rijken te vernederen, deels uit het geldelijk voordeel, dat sedert den tijd van Pericles daaraan verbonden was en door Cleon nog vermeerderd werd. Wel dra onttaardde de magt der volksmenigte in een volstrekt despotisme in de regtspleging. De menigte van regterlijke zaken, welke door de zucht naar regtsgedingen bij de Atheners en ook daardoor werden te weeg gebragt, dat men de geschillen der bondgenooten voor eene regtbank te Athene bragt, gaf aan het eigenbelang en de hebzucht rijkelijk voedsel, en tot de belaging der sykophanten, tot spitsvondigheden en geregtelijke bedriegerijen de meeste aanleiding. De rijken veroordeelde men om geldboeten te verkrijgen, welke aan de staatskas moesten betaald worden, waaruit weder het regterlijk loon betaald werd, zoodat men dus zijn eigen belang kon bevorderen. De registers werden omkoopbaar. De sykophanten klaagden aan, deels om den rijken geld af te persen, deels om het volk de voordeelige regterlijke bezigheden te verschaffen. Zij bedienden zich daarbij van de ligtzinnigheid en baatzucht des volks en van de ligtgeloovigheid, waarmede het aan lastering gehoor gaf. Maar ook werden de rijken wel begunstigd, doordat men de regtsgedingen voor hen uitstelde, totdat de haat bekoeld was, of de geringeren dadelijk voor het geregt trok; valsche getuigen hielpen vaak de eersten; voor de laatsten schroomde

men zelfs de waarheid te betuigen. Demosth. in Midiam, § 112. Als merkwaardige regtsgedingen, die den slechten toestand der regtspleging aanduiden, kunnen het regtsgeding over de Hermokopiden en de veroordeeling der veldheeren, welke na den slag bij de arginusische eilanden aangeklaagd werden, aangevoerd worden. Xen. Hellen. I, VII.

B.

GODSDIENST.

§ 29.

Goden. Tempels.

Athene's voornaamste godheid was Athene, de beschermgodin der stad, Ἀθηνᾶ πολιάς, ἡ θεός, die haren tempel op de akropolis had, met kapellen voor Erechtheus en Pandrosus. Athene Skiras had eenen tempel bij de Phalerus. Men hield voor haar een optogt, σκιροφόρια, waarbij de priesteres dezer godin met de priesters van Poseidon of Erechtheus en van Helios onder een' zonnescherm naar Sciurus gingen, waar het eerste zaailand in Attica was geweest. Dit scherm beduidde de betoonde bescherming tegen de hitte van het jaargetijde; ook vereerde men Zeus, πολιεὺς, ἐρκεῖος, enz. Demeter en Persephone, τῷ θεῷ, ἡ μήτηρ καὶ ἡ κόρη; Apollo, als god van den ionischen stam, πατρώος, tot wiens heiligdom op Delos men θεωρίαί zond; verder Artemis Brauronia, Munychia, Agrotera, Dionysos, Hephaistos, Aphrodite, Hestia, Hermes, Poseidon (Erichthonius), Nemesis, de Eumeniden, σέμναι θεαί, en andere. Onder de nationale helden worden genoemd: Erechtheus, Triptolemus, Cecrops met zijne dochters, Theseus, en als latere helden: Codrus, Harmodius en Aristogiton. De eeredienst had hare eigene inkomsten van de landerijen, welke tot de tempels behoorden, als ook enkele percenten van boeten. Vele der uitgaven werden zonder kosten voor den staat (zie

de Δειουργίαι) goedgemaakt. Er waren veel prachtige tempels, ναοὶ, ἱερά. Zij waren gewoonlijk met een' sierlijken gevel, stonden hooger dan de huizen, zoodat men ze met (altijd een oneven getal) trappen naderde, waren omgeven met een' zuilengang en stonden op eene door een' ἔρκος of περίβολος omgevene, afzonderlijke plaats, in welke het altaar, βῶμος, was. In het binnenste van den tempel, σηκός, waar, bij gebrek aan eenig venster, een schemerlicht was, bevond zich het standbeeld, ἄγαλμα, van de godheid. Sometijds was er ook eene alleen voor de priesters toegankelijke, heiligste plaats, ἄδυτον, μέγαρον, ἀνάκτορον. De heilige tempelruimte heette in het algemeen voor een' god τέμενος, voor eenen held σηκός of ἡρώον. De altaren voor dien lasten werden ἐσχάραι, de offers ἐναγίσματα, niet θυσίαι, genoemd. Iedere familie mogt zijne dooden als helden vereeren, ἀφηρωΐζειν. De tempels hadden, behalve de eigene landerijen en tienden, heilige gereedschappen en slaven, δούλοι τοῦ θεοῦ; ook heilige dieren, als honden, paauwen en ganzen. Velen dezer (b. v. de tempel van Theseus) waren tegelijk een toevlugtsoord, αἶνυλα, voor die, welke eene misdaad gepleegd hadden. Verder vereerde men in Griekenland in de huizen de huisgoden, θεοὶ ἐφ' ἐστιαί, andere als beschermers der burgt, πολυῶχοι, en der markt, ἀγοραῖοι; ook de grensstenen waren heilig, waaruit de vereering der hermesbeelden ontstaan schijnt te zijn. De voorbijgangers op de straten werden onder de bescherming van Hekate gerekend, ἐνοδεία ἢ Ἑκάτη, aan welke de rijken maandelijks brood offerden.

§ 50.

Feesten. Panathenaeën en Dionysiën.

Te Athene vierde men eene groote menigte van feesten, meer dan in eenigen anderen Griekschen staat. Men kan die verdeelen, naar mate zij ontstonden uit de natuur, de

gewoonten of de geschiedenis des volks. Zoo vierde men in de lente feesten voor Apollo en Diana als lichtgoden en daarom na den winter. Vele ook in den zomer, als de hitte aan den oogst en het vee kon schaden, om dan dien schadelijken invloed zoo af te weren; of na den wijnoogst, in vreugde daarover; eindelijk overwinningfeesten, ἐπινίκια θύειν, σωτήρια. De gewigtigste dezer waren: de Panathenaeën, de Dionysiën, de Thesmophoriën en de Eleusiniën. 1) De Panathenaeën, τὰ Παναθήναια, ter eere van Athene en ter herinnering van de vereeniging des volks tot één geheel, waren twee feesten, μικρά en μεγάλα. De eerste werden ieder jaar, de laatste elk vijfde jaar, πεντητηρίς, in de maand Ἑκατομβαιῶν, gehouden. De voornaamste voorstelling van dit feest was een groote feestelijke optocht, πομπή, naar de akropolis, om Athene eenen prachtig gestikten πέπλος, een saffraankleurig gewaad, door Atheensche vrouwen vervaardigd, in den vorm van een zeil, gespannen op een schip op rollen bewogen, te brengen. De geheele burgerij en de jongelingen in wapendos begeleidden den optocht. Bij dezen optocht dienden de metoeci, welke er met hunne vrouwen aan deel namen, als σκιαδηφόροι, ὑδριαφόροι en σκαφηφόροι. Edele burgeressen droegen, als eene eervolle onderscheiding, de korven en offergereedschappen op het hoofd. Verder: wedstrijden, eerst (waarschijnlijk sedert 566) gymnische wedrennen, en sedert Pisistratus voordragt der Homerische gedichten door de rhapsoden, later ook sedert Pericles muzikale (een χορός κυκλικός), eindelijk groote offers. De prijs der overwinning was eene kruik met olie van den heiligen olijfboom op de akropolis. Des avonds had er een wedloop met fakkels, λαμπαδηφορία, λαμπαδηδρομία, plaats. 2) De Dionysiën, τὰ Διονύσια, waren vier feesten ter eere van Dionysos: a) de kleine of landelijke Dionysiën in de maand Ποσειδεῶν (1),

(1) Zie over de attische maanden en de verdeling van den tijd, die naauw met de godsdienst te zamen hing, het private leven § 7.

τὰ μικρὰ Διονύσια, τὰ κατ' ἀγροῦς, met wedstrijd in landelijke dansen en geïmproviseerde liederen, oorspronkelijk onder den wijnoogst, waaruit de dramatische poëzij zich ontwikkelde. Ook een optogt, φαλλαγωγία, behoorde er bij. Het duurde eenige dagen; β) de Lenaeën, τὰ Λήναια, in de maand Γαμηλιών, van drie dagen; γ) de Anthestieriën, τὰ Ἀνθεστήρια, in de maand Ἀνθεστηριών, van drie dagen; δ) de groote of stedelijke Dionysiën, τὰ μεγάλα, τὰ ἐν ᾄστει, in de maand Ἑλαφβολιών, van den 9den tot den 15den. Eerst met optogten, πομπή en κῶμος, daarna kwamen er wedstrijden van koren der verschillende phylen bij. Op de eerste dagen des feestes werden blijspelen, op de laatste treurspelen vertoond, waarmede de dichters om de overwinning streden. En op de Lenaeën was dit omgekeerd. (Zie § 50 de aanm.) Bij de Lenaeën had van de archonten de βασιλεὺς het opzigt en zijne vrouw, βασίλισσα, verrijt zekere offers. De groote Dionysiën werden door den ἀρχὼν bestuurd.

§ 31.

Vervolg. Thesmophoriën, Eleusiniën en andere mindere feesten.

3) De Thesmophoriën, τὰ Θεσμοφόρια, werden ter eere van Demeter, de vruchten aanbrengende godin, in de maand Πυανεφιών, waarschijnlijk gedurende vijf dagen, uitsluitend door vrouwen gevierd; was er een mannelijk wezen bij betrapt, dan werd hij gedood. Zij bestonden hoofdzakelijk in eenen optogt der gehuwde vrouwen naar den tempel van Demeter, Θεσμοφόρος, in Halimus, als beschermster van landbouw en huwelijk, en hierna een feest van drie dagen te Athene. De eerste was aan den terugtogt van Halimus, de tweede aan vasten, de derde aan offers en dansen ter eere der godin gewijd. 4) De Eleusinische myste-

riën, τὰ Ἐλευσίνια (1), insgelijks ter eere van Demeter en hare dochter, κόρη. Ook deze waren onderscheiden in groote en kleine. De kleine dienden tot voorbereiding voor die, welke tot de geheimnissen werden toegelaten, μύσται (μυεῖσθαι). Zij werden jaarlijks in de maand Ἀνθεστηριών te Agrae aan den Ilissus gehouden. De groote schijnen ook jaarlijks in de maand Βοηδρομιών, gedurende twaalf dagen, eerst in Athene, met reinigingen, offers en eenen optogt vandaar om Jakchus als feestgenoot van Ceres naar Eleusis te voeren, Ἰακχος, ἱακχάζειν, gevierd te zijn. Aldaar hadden de plegtigheden der mysteriën plaats. Onder de leiding van vier amtenaren, den ἱεροφάντης, ἐραδούχος (fakkeldrager), ἱεροκέρυξ en den altaar-bezorger, ὁ ἐπὶ βωμῷ, de priesteres en vele bedienden, werden nu de lotgevallen van Ceres en hare dochter geheimzinnig en met dansen voorgesteld, waaraan de toeschouwers medewerkten. Daarna kregen de diepst ingewijden, ἐπόπται, een lichtend beeld der bovenaardsche heerlijkheid te zien, αὐτοψία. Verder hield men fakkelloop en vierde den nacht met uitgelatenheid, echter onder geheimzinnige toespelingen. Daarna begon het volksfeest met offermaaltijden en wedstrijden, welker prijs eene schaal met heilige gerst was; plengingen uit de πλυμοχοή, ter verzoening der goden van beide werelden, besloten de plegtigheid (2). De inwijding was aan alle Grieken vergund. Be-

(1) Dergelijke geheime plegtigheden zijn af te leiden van godsdienstige vereeringen aan enkele geslachten oudtijds eigen, die bij latere vervolgingen verborgen werden gehouden. De Eleusinische kregen daarom die meerdere uitbreiding en dat gewigt, omdat vreemden er onder geheimzinnige plegtigheden bij konden opgenomen worden.

(2) Blijkens een zeer onlangs opgegraven opschrift werden in Messenië mysteriën in navolging der Eleusinische gevierd, die in rang er het naast bij kwamen, en wel in het bosch Carnasium. Zij waren oorspronkelijk uit den hieldentijd, en volgens dit opschrift in de 1ste eeuw vóór Chr. hersteld. Verder wordt daarin de opschik der vrouwen, de orde van den optogt en de entréegelden der ingewijden ten behoeve van Apollo's dienst vermeld.

halve deze waren er nog zeer vele andere feesten, zoo als τὰ Θαρρήλια. Dit was het voornaamste feest voor Apollo en werd voorafgegaan door de Δελφίνια, waarop een tak van den heiligen olijfboom door maagden naar den tempel des Delphischen Apollo's gebragt werd. Als zonnegod ontving Apollo dan een offer voor het doen rijpen der vruchten. En als god des lichts werden op dit feest van hem stad en inwoners gereinigd. Den dag na de Delphinia, geboortedag van Apollo, werd een heilig gezantschap met het schip van Theseus naar Delos gevoerd. Twee menschenoffers, φαρμακοὶ, werden dan voor de mannen en vrouwen als zoenmiddel verbrand of van de rotsen gestort. Overigens hadden muzikale wedstrijden op dit feest plaats, dat den naam aan de elfde maand, Thargelion, te Athene gaf. Verder de Promethiën, Προμήθεια, de Hephaestiën, Ἡφαίστεια, de Deliën, Δήλια, feest van den Delphischen Apollo en Artemis voor Delos, omliggende eilanden en Athene, dus een stamfeest om de 5 jaren, waarheen men θεωρία zond. Dit feest werd reeds van ouds met gymnastische en muzikale wedstrijden gevierd, maar ging door rampen te gronde. En meer andere. Bij gewichtige gelegenheden, als redding uit groote gevaren, vierde men buitengewone feesten en wedstrijden uit dankbaarheid, zoo als de 10,000 Grieken met Xenophon, toen zij de zee weer zagen. Xen. Anab. Lib. IV, in fine.

§ 32.

Eeredienst. Priesters en ambtenaars bij de eeredienst.

De eeredienst bestond verder in gebeden en offers. Men bad bij begin en eind van den dag en na den maaltijd, riep de goden staande aan met vele namen, en wel veelal drie goden; eene knielende of liggende houding was van buitenlandschen oorsprong. Men reinigde zich voor alle eeredienst met wijwater, liefst uit de zee, anders met zout er in, en sprengde dat met een olijf- of lauriertak; soms ook nog

door beroeking, vooral met zwavel. Na pest en andere algemeene rampen of burgertwisten werden geheele steden alzoo gereinigd. Bij het offeren bekransde men zich met linten, ταινίαι, en bloemkransen; smekelingen bielden dergelijke takken, στέμματα, in de hand, en na Homerus zalfde men zich met olie en zalven. Men bragt eensdeels kleinigheden ten offer, muntstukjes, beeldjes, haarlokken, reukwerk, eetwaren; maar vooral offers, eerstelingen des velds, dieren, hoofdzakelijk runderen, bokken, varkens; zelden wild of visch. Rijke private personen en steden gaven die dieren bij honderden als offers. Zij moesten onbeschadigd, voor oppergoden wit, voor de onderaardsche zwart zijn. Menschenoffers kwamen ook voor, in Arcadië zelfs tot den Macedonischen tijd, aan Zeus Lycaeus. Doch de mensche-lijkheid der Grieken verving die van ouds reeds veelal door andere verzoeningsoffers. Het offerdier werd op den nek met gerstekorrels bestrooid. Een deel van het offer was voor de godheid en werd met plenging verbrand; een deel diende voor het offermaal. Tusschen het offer en den maaltijd besteedde men den tijd aan wederzijdsche plagerijen, dans en zang, en aan wedstrijden, vooral bij de Bacchusfeesten, wat aanleiding gaf tot de tooneelkunst. Evenzoo werd bij de dienst van Apollo diens strijd met de slang door muziek en reidans voorgesteld. Andere staten zonden daar allengs geschenken heen en lieten tevens het orakel der godheid raadplegen; daarbij sloten zich private personen aan uit lust om te zien of uit eerbied onder eenen ἀρχιθεωρός, en zoo ontstonden die heilige gezantschappen, θεωρίαι. Van de priesterlijke waardigheden waren eenige toegankelijk voor allen, wier vader en grootvader burgers geweest waren, andere alleen voor enkele priesterfamilies, zoo als voor de Eumolpiden en Keryken bij de dienst van de eleusinische Demeter, en voor de Eteobutaden bij de dienst van Athene Polias. Alle priesters moesten van echte geboorte, zonder lichaamsgebreken en van onbesproken

gedrag zijn en werden daarom aan eene δοκιμασία onderworpen. Zij werden zeer geëerd. Als er meerdere waren, stonden zij onder een opperpriester, ἀρχιερεὺς. Zij droegen witte kleederen en kransen; sommigen waren in prachtig kostuum, de priesteres van Minerva b. v. in volle wapenrusting. De keus geschiedde meestal door het lot, somtijds uit een zeker aantal van vooraf gekozene kandidaten, b. v. de medeleden van een zeker geslacht. De duur van hun ambt was verschillend, dikwijls voor een jaar, veelal levenslang. De bezigheden der priesters waren: om de verschillende, door het gebruik voorgeschrevene, of op bevel van het orakel of des volks bepaalde offers te verrigten, voor de orde en het belang van den tempel bij private offers te zorgen, de inkomsten des tempels in te vorderen en te bewaren, waarover zij jaarlijks aan de logisten en euthynen rekening moesten doen. De priesters zelve woonden somtijds op het gebied des tempels, hadden een inkomen uit de goederen des tempels, aandeel aan de offers en eene eereplaats in den schouwburg en volksverzamelingen; maar verder schijnen zij alle de burgerlijke pligten, als krijgsdienst, maar ook overheidsposten met de overige burgers gedeeld te hebben. Vele godsdienstige bezigheden daarentegen werden door de overheden bezorgd, b. v. door den βασιλεὺς bij de eleusinische en lenaeïsche feesten, door den ἀρχὼν bij de Dionysiën en Thargeliën, en zoo verder. Van de overige ambtenaars, welke met de openlijke eeredienst bezig waren, worden hier de verschillende epimeleten genoemd, b. v. de ἐπιμεληταὶ τῶν μυστηρίων, τῶν Διονυσίων, de ταμίαι τῶν ἱερῶν χρημάτων, de drie ἐξηγηταί, welke in onzekere punten over het heilig regt uitsluitel gaven en voortteekenen en διωσμηταί uitlegden, verscheidene soorten van ἱεροποιοί, welke bij het offeren bezig waren, de βοῶναι, die, door het volk gekozen, het aanschaffen van offerdieren bezorgden, de 10 kampregters, ἀθλοθέται, voor de gymnische en muzikale wedstrijden bij de Panathenaeën, en an-

dere. De medehelpers der priesters te Athene of elders waren of voor enkele gelegenheden tot optogten en voor de koorgezangen uit onbesprokene schoone knapen en meisjes van aanzienlijke geboorte gekozen; zoo zond men uit Chios een koor van 100 jongelingen naar Delphi, Herod. VI, 27, of vaste tempeldienaars, die ook van minder aanzienlijke afkomst konden zijn. Hiervan zijn de voornaamste de νεώκοροι, opzigters over den tempel en de gereedschappen, ἱεροκῆρυκες, die alle berigten der tempeldienst verkondigden, den wijn inschonken, de offerdieren slachtten; en de zangers en muzikanten ὑμνωδοί bij de hymnen, fluitspelers bij de offers, ἱεραῖοι, σπονδαῖοι. De meesten hielden met de priesters in den tempel maaltijd. Sommige goden werden ook door priesteressen gediend. Een tempel van Bacchus te Athene had er 14, die zeer ingetogen moesten leven. Voorspellers van staatswege, die het leger in den oorlog moesten volgen, werden in het prytaneum onderhouden.

§ 33.

Verval der godsdienst.

Hoewel de staat voor de openbare godsdienst waakte en ongeloof en aanranding van derzelver heiligheid streng straffe, zoo als in Aeschylus, Anaxagoras en Alcibiades, en hoewel de openlijke eeredienst bij het toenemen van den rijkdom en de praalzucht aanhoudend door de treffelijkste werken van kunst meer glans en schoonheid en zoo veel uitbreiding bekam, dat eindelijk het zesde deel des jaars te Athene uit feestdagen bestond, zoo werd toch allengs het geloof aan de overleveringen omtrent de godenwereld in de scholen der wijsgeeren ondermijnd, terwijl al die optogten en koren aanleiding gaven tot twisten en brasserien en de oude eenvoudigheid bedierven. Isocrat. Areopag. Cap. 20. Sedert dien tijd verbreide zich meer en meer onder de Grieken eene vrijgeesterij, verbonden met bijgeloof. De

dienst van Hekate en daarmee het geloof aan den invloed der maan verbreidde zich uit Thessalië. Oostersche wanbegrippen en toovermiddelen kwamen er bij. Zedelooze bedriegers, ἀγύρται en μάντιες, deden al rond trekkende grof voordeel met het bijgeloof. Isocr. Aeginet. Cap. 2, en voorspelden uit allerlei zaken, hout, steentjes, graankorrels enz.; buiksprekers werden orakelgevers, amuletten kwamen in gebruik, en men gaf voor de goden met tooverformulieren, ἐπαρωγαὶ καταδέσμοι, naar menschenlijken wil te kunnen rigten, zoodat de prachtige eeredienst eindelijk haar eigenlijk wezen verloor en een ijdele vorm werd, welke men hoofdzakelijk wegens deszelfs uitwendige schoonheid en glans behield. De godsdienst werd verlaagd tot een louter aesthetisch genot of tot eene verstrooiing door de aanschouwing van kunstwerken, koren en tooneelvertooningen, of tot een middel om den nood des gepeupels door buitengewone groote en rijke offers te verzachten of deszelfs zinnelijkheid te bevredigen. Men begon levende menschen als goden te vereeren, zoo als Alexander en Demetrius, en later aan Romeinsche stadhouders openbare feesten te wijden. Velen ook gaven zich later aan Oostersche en Egyptische bijgeloovige eeredienst over.

C

KRIJGSWEZEN.

§ 34.

Krijgsdienst.

Volgens de wetten van Solon deden alleen de drie eerste klassen krijgsdienst, en wel de rijksten te paard en de overigen als zwaargewapenden, ὀπλίται, οἱ ἐκ τοῦ καταλόγου. Deze klassen werden voor de geregelde krijgsdienst, ἐκ καταλόγου, geligt. De θῆτες dienden eigenlijk alleen als lichtgewapenden, matrozen of zeesoldaten, ἐπιβάται. Dergelijke

dienst deden ook gewoonlijk de metoeci. In den uitersten nood alleen nam men slaven. In later tijd vinden wij echter dikwijls theten en metoeci onder de hopliten. De burgers dienden van hun 18de tot hun 20ste jaar als περίπολοι binnen de attische grenzen. De geregelde diensttijd was van het 20ste tot het 60ste jaar, maar zóó, dat er telkens naar de omstandigheden tot een' zekeren leeftijd eene ligting werd gedaan. Na de ligting, waarbij de verdeeling in phyllen als grondslag was aangenomen, werden de soldaten in hunne τάξεις en λόχοι verdeeld. Sedert den tijd van Pericles was de soldij ingevoerd. Deze was in verschillende tijden onderscheiden, maar het hoogst in den peloponnesischen oorlog; voor de gemeene soldaten 2 obolen dagelijks, εἰδραχμοὶ ὀπλίται (bij verdediging van Potidaea één drachme voor hem en één voor den wapen knecht. Thucyd. III, 17), en even zooveel voor onderhoud, voor zooverre dit niet in levensmiddelen werd gegeven, dikwijls echter veel meer. De officieren bekwamen het dubbele, de ruiters driemaal zoo veel als de hopliten, de veldheer het viervoud. Gewoonlijk moest de soldaat zelf voor zijn onderhoud zorgen; ook voerde men de oorlogen in vroegere tijden meestal slechts in de zomermaanden. Bij grootere ondernemingen en krijgsgtogten (b. v. over zee) zorgde de staat voor allerlei soort van voorraad, maar zoo dikwijls als het mogelijk was ontvingen de soldaten geld en moesten den voorraad zelve koopen, waar eene markt was (ἀγορὰν παρέχειν). Het volk bepaalde het aantal, dat te veld zou trekken; buiten lichaamsgebreken was er weinig vrijstelling. Vroeger gediend te hebben werd wel als middel tot verontschuldiging bij eene nieuwe ligting aangewend; maar niet altijd met goed gevolg (Lysias pro veterano). Bij den aanvang van den peloponnesischen oorlog had Athene te land en ter zee een leger van bijna 92,000 man, wat voor een staat met 500,000 inwoners, waarvan $\frac{1}{3}$ deel slaven, zeer veel was.

§ 35.

Voetvolk. Ruiterij.

Het voetvolk bestond uit zwaargewapenden en hopliten, tot welker *πανοπλία* een helm, pantser, groot schild, *ἔπλον*, lans en zwaard behoorden, en uit lichtgewapenden, *ψιλοὶ, γυμνοί*. Tusschen deze beide soorten waren de door Iphicrates geregelde peltasten, *πελτασταί*, met eene werpspiets en licht schild, *πέλτη*. Sedert den tijd van Themistocles hield men een corps staande ruiterij van 300, later 600, toen 1000 van de rijkste burgers, en met inbegrip der *ἵπποτοξόται*, zijnde 200 boogschutters, van 1200 man, die zoowel eene *κατάστασις* tot aanschaffing van hun paard, als eene toelage voor deszelfs onderhoud verkregen. Zij dienden ook in vrede bij feestelijke optogten. Gedurende den peloponnesischen oorlog bediende men zich van vele lichtgewapende huurtroepen, welke met die soorten van wapenen voorzien waren, welke onder de burgers niet werden aangetroffen (als: peltasten uit Thracië, boogschutters uit Creta). Later werden hier, zoo als elders, de huurtroepen zeer algemeen.

§ 36.

Officieren. Strategen.

De voornaamste officieren waren de strategen, *στρατηγοί*, van welke er sedert den tijd van Clisthenes jaarlijks 10, uit elke tribus één, bij stemming des volks gekozen werden, onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat zij in een wettig huwelijk leven en grondeigendom in het land bezitten moesten. In de oudere tijden trokken deze alle ten oorlog en wisselden het opperbevel dagelijks om. In later' tijd, toen de strategen meer en meer van hunne oorspronkelijke bestemming afweken, zond men er zelden meer dan 2, 3 of weinige meer uit; zoodat het opperbevel of aan één opgedragen, of onder allen gelijkelijk verdeeld, of ieder op zijne

plaats aanvoerder was. Niet zelden vinden wij echter de legers ook door zoodanige bevelhebbers aangevoerd, welke geene strategen waren. Buiten het eigenlijke aanvoeren in den oorlog hadden de strategen ook nog andere belangrijke bedieningen. Zij bezorgden de uitrusting der vloot en de geheele ligting voor de krijgsdienst, hadden het opzigt over alle belastingen en pligten der burgers, welke den oorlog betroffen, en in dit opzigt oefenden zij ook de regtspleging uit over militaire misdrijven, als: *ἀστρατεία, δειλία, λειποτάξιον* (1); verder droegen zij zorg voor de zekerheid te land, ter zee en op de grenzen. Tot het maken van besluiten in zaken van oorlog konden zij het volk te zamen roepen. In het algemeen kwam deze post, vooral sedert den perzischen oorlog, tot groot aanzien door de schitterende talenten van hen, die er mede bekleed waren, zoo als Miltiades, Themistocles en Cimon.

§ 37.

Vervolg. Taxiarchen, lochagen, hipparchen, phylarchen, peripolarchen.

Taxiarchen, *ταξιάρχαι*, waren er insgelijks 10, gekozen door het volk met de *χειροτονία*. Van deze voerde ieder het bevel over zijne *τάξις*; ook hadden zij deel aan den raad der strategen. De kleinere afdeelingen des legers werden door lochagen, *λοχαγοί*, en andere mindere bevelhebbers aangevoerd. De wachten werden geïnspecteerd door *φρονι-ραρχοί*. Over de *περίπολοι* waren afzonderlijke *περιπόλαρχοί* aangesteld. De ruiterij werd onder het opperbevel der strategen door hipparchen, *ἵππαρχοί*, van welke er jaarlijks 2 gekozen werden, en door 10 phylarchen, *φύλαρχοί*, aangevoerd. Het was strafbaar bij de ruiterij in te sluipen, als men onder de zwaargewapenden moest dienen, wat gevaar-

(1) Dit woord komt in den genitivus met *δίκη* voor.

lijker was, daarentegen een bewijs van dapperheid, de ruiterdienst voor die onder de zwaargewapenden te verlaten. Lysias in Alcibiad. p. 142 en pro Mantitheo. p. 159. In vredestijd hadden zij het opzigt over de oefeningen der ruitery, waren aanvoerders bij feestelijke optogten en zorgden voor het voortdurend aanvullen der ruitery met die rekruten, welke, wegens een zeker bepaald vermogen, daartoe verplicht waren.

§ 58.

Het voeren van den oorlog.

Gedurende den perzischen oorlog begon men het krijgswezen verder uit te breiden en den oorlog op grootere schaal te voeren, en allengs zien wij, dat in de vele buiten- en binnenlandsche oorlogen velerlei vestingwerken gemaakt en verbeteringen ingevoerd werden. De phalanx schijnt de meest gewone slagorde te zijn geweest. De ruitery stond meest op de vleugels. De gelederen waren zeer verschillend van diepte, βάθος ἐς δέκα ὀπλατας, ἐπὶ πενήκοντα ἀσπίδων. Ligt gewapenden begonnen het gevecht en trokken dan achter de hopliten om verder over deze den vijand te treffen. Soms nam men voor moeilijke ondernemingen de manschappen tot aan de 50 jaren. Xen. Anab. VII, IV, 46. Vóór het gevecht nam men teekenen uit de offers en zong een krijgslied, παλαιζείν. Chabrias en Iphikrates voerden het eerst kunstige wendingen in; Epaminondas muntte daarin uit. Verzoek aan den vijand om de gesneuvelden te mogen begraven, τοὺς νεκροὺς ὑποσπώνδους ἀναρῆσθαι, gold voor eene erkenning van nederlaag. De legerplaats was meestal rond. Men zette 's nachts posten uit en gaf een wachtwoord, σύνθημα, dat ook vóór een gevecht twee malen bij de soldaten rondging. Na drie wachten, φυλακαί, werden deze nachtposten afgelost. Een officier deed de ronde met eene schel in de hand. Op marsch zond men verspieters, σκοποί, vooruit, en liet in den oorlog

seinen met fakkels en vuren geven door φρυκτωροί. Thucyd. VIII, 102. Van de belegeringswerken bediende zich reeds Miltiades voor Paros, maar de belegeringskunst verhief zich vooral in den peloponnesischen oorlog (Potidaea, Mitylene), en bereikte later onder Demetrius Poliorcetes het hoogste toppunt. Verschillende soorten van belegerings-werktuigen, μηχαναί, en werken worden vermeld, als: χῶμα (aarden wal), πύργοι, χελώνη (schutdak), κριός (ten tijde van Philippus) aries, καταπέλται en λιθοβόλα, schiet- of werptuigen. Ter plaatse waar de vijand verslagen was rigtte men een zegeteeken, τροπαῖον, op en offerde daarbij. De staat droeg groote zorg om de dapperheid door allerlei belooningen te vereeren; de gewonden werden op openbare kosten verpleegd, op de gesneuvelden werd eene lijkrede, λόγος ἐπιτάφιος, gehouden en hunne kinderen door den staat opgevoed. Men vierde ook wel jaarlijksche bijeenkomsten en deed daarbij officers voor die gesneuvelde helden, zoo als te Plataeae wegens den veldslag (479), alwaar een zwarte stier werd geofferd door den eersten overheidspersoon, na eenen optocht door de stad met wagens met myrte-kransen. De lafaards daarentegen en die de slagorde hadden verlaten, werden met atimie gestraft, uitgesloten van de openbare offers en eerekranen en niet toegelaten tot de volksvergadering (Aeschines in Ctesiph. p. 248), ja, hun goed werd ook wel verbeurd verklaard. Lysias in Alcibiad. initio. Die zich erg vergreep tegen de krijgstuich, werd onder openlijke afkondiging weggejaagd, ἐκκληρύττεσθαι. Lys. in Simo-nem, in fine.

§ 59.

De vloot en hare bemanning.

Het aanleggen van eene vloot was voornamelijk het werk van Themistocles, op wiens voorslag bepaald werd jaarlijks 20 schepen van 3 rijen te bouwen. Aan Cimon en

Pericles had zij hare uitbreiding te danken. In den slag bij Salamis bestond zij uit 200 en later uit bijna 400 groote schepen. De oorlogschepen, *νῆες μακραί*, welke bij het manoeuvreren voornamelijk door roeiriemen bewogen werden, waren meest van 3 rijen met roeijers, *τριήρεις*. Het getal galeijen was gewoonlijk 3 à 400. Derzelver bemanning, *πλήρωμα*, ongeveer 200 man, bestond deels uit matrozen en roeijers, *ναῦται* en *ἐρέται*, (ten minste 170 roeijers, namelijk 62 in de bovenste rij en 54 in iedere der beide andere), deels zeesoldaten, *ἐπιβάται*, met eene bijzondere wapenrusting, en daarenboven veelal boogschutters. Een ander geval was het, wanneer er schepen, *στρατιωτίδες*, *ὀπλιταγωγοί* genoemd, dienden om soldaten over te zetten; want dan werd er het kleinst mogelijke getal scheepsvolk in geplaatst. Zij hadden eerst een driehoekig zeil, dat van het verdek af bestuurd werd en weinig afdeed, en aan beide kanten beelden ter versiering, *ἄφλαστα*, *κόρυμβοι*. Het roer was een breede roeiriem achter aan het schip. Grootere schepen hadden er twee. Hiervan begon men zich eerst laat (ongeveer sedert 350) te bedienen, hebbende dan vier of vijf rijen, *τετρήρεις* en *πεντήρεις*. Deze hadden ook meerdere ankers, *ἄγκυραι*. Onder de kleinere oorlogschepen had men triakontoren, *τριάκοντοροι*, en pentekontoren, *πεντηκόντοροι*, schepen met 30 en 50 roeiriemen. Eindelijk waren er ook transportschepen, *ὀκάδες*, als ook kleinere jagten en booten, *κῆλητες*, *πλοῖα*. Voor roeijers nam men gewoonlijk de armste burgers en metoeci, somtijds zelfs slaven.

§ 40.

Zeeofficiëren. Het materiëel der vloot. Zeegevecht.

De wetgeving omtrent het zeewezen was natuurlijk aan het volk overgelaten, het bestuur van het geheel aan den senaat. De strategen voerden het opperbevel (het admiraal-

schip werd genoemd *ἡ στρατηγὶς ναὺς*). Deze hadden ook gezamenlijk met afzonderlijke overheden, *ἀποστολείς*, het oppertoezicht over de uitrusting der vloot. De triremes werden ieder door eenen trierarch bestuurd, welke in oudere tijden alleen zijn schip, maar later ook de gereedschappen (losse en vaste toestellen, *σκεῦη ξύλινα καὶ κρεμαστά*, zoo als roeiriemen, roer, masten en zeilen, touwen en ankers) van den staat bekwam. Onder hem waren de voornaamsten de stuurman, *κυβερνήτης*, achter op het schip gezeten, de onderstuurman, *πρώρος*, vooraan, en de regelaar der roeijers, *κελευστής*. Over de inrigting der trierarchie zal onder, § 52, gesproken worden. In de attische havens bevonden zich vele *νέωρια*, werven, *νέωσοικοί*, bewaarplaatsen voor schepen, en *σκευσόηται*, tuighuizen. Tot opzigt over het materiëel der vloot had men *ἐπιμεληταὶ τῶν νεωρίων*, een' post, voor welken jaarlijks één uit iederen stam gekozen werd. Zij hielden aantekening en rekening van alles, wat tot de uitrusting en het takelwerk der vloot behoorde, en hadden in die zaken, welke tot hun ambt behoorden, het opperbestuur der rechtspleging. — In zeegevechten was het belangrijkste wapen der schepen eene scheepssnebbe, *ἐμβόλον*, een met ijzer beslagen paal, later opgesierd met gebeeldhouwde dierenkoppen, en versterkt met stormbalken, waarmede men het vijandelijke schip in den grond zocht te boren, *καταδύειν*, of onbruikbaar te maken; of trachtte er zoo langs te strijken, dat de roeiriemen braken; ook bezigde men ijzeren enterhaken, *χεῖρ σιδηρᾶ*, om de schepen te doen zinken. Als voornaamste manoeuvres worden genoemd: *διέκπλους*, het doorbreken der vijandelijke linie, en *περίπλους*, derzelver overvleugeling.

D.

OVER DE GELDMIDDELEN.

§ 44.

Uitgaven van den staat. Uitgaven voor de eeredienst.

Eene niet onbeduidende uitgave voor den staat vorderde de openlijke eeredienst, b. v. de groote offers van den staat, feestelijke optogten, *πομπαι*, tooneelvertooningen en spelen op de groote feesten, b. v. op de Panathenaeën, Dionysiën, Eleusiniën en andere. Deze uitgaven werden wel gedeeltelijk door medewerking van private personen of *λειτουργίαι* (*χορηγία* en *γυμνασιάρχία*) goed gemaakt, maar desniettemin waren de kosten van den staat daarbij ook zeer aanmerkelijk. Insgelijks was het zeer kostbaar, als de staat de heilige gezantschappen, *θεωρίαι*, naar Delos, Delphi en naar de groote nationale spelen zond. Voor deze *θεωρίαι* hield men ook steeds 2 triremes, de delische en paralische, welker scheepsvolk dagelijks 4 obolen bekwaam. De uitgaven voor deze trierarchie droeg de staat wel niet, maar de trierarch bekwaam echter wegens de grootere uitgaven eene toelage uit de staatskas.

§ 42.

Vervolg. Krijgswezen, staande troepen en schepen.

De veelvuldige oorlogen veroorzaakten den staat natuurlijk groote onkosten (1), alhoewel ook de burgers zelve zich kleeding en wapenen aanschaffen, vooral toen de troepen sedert den tijd van Pericles bezoldigd werden. Daarbij kwam nog, dat de zonen der in den oorlog omgekomenen op openbare kosten onderhouden en opgevoed en als epheben met

(1) De togt van Pericles tegen Samos had negen maanden geduurd en 1200 talenten gekost.

de *πανοπλία* uitgerust werden. Een staand corps vormden de ruiters (zie § 35), welke, als zij geligt werden, eene *κατάστασις*, *aes equestre*, tot aanschaffing van een paard en *σίτος*, *hordearium*, tot onderhoud van hun paard bekwamen. Op het voorstel van Themistocles, § 39, werd bepaald om te Athene jaarlijks 20 triremes voor den oorlog te bouwen. Hoewel nu dat getal niet altijd in het oog werd gehouden, zoo liet men er toch elk jaar eenige bouwen, en deze zaak was aan de zorg van den senaat opgedragen.

§ 43.

Vervolg. Gebouwen en werken. Politie. Openbare belooningen.

Belangrijke onkosten waren ook voor allerlei soorten van openbare gebouwen noodig, als: voor vestingwerken, scheepswerven, tuighuizen, muren (de groote stads- en havenmuren), waterleidingen, straten, gymnasiën, geregtshoven, schouwburgen, tempels, leschae, allerlei werken van kunst, als ook voor het onderhoud en het herstellen van dit alles. Verder kunnen als posten van uitgaven genoemd worden: het aanschaffen en onderhouden der openbare slaven van politie, *τοξόται*, welker aantal allengs tot 1200 steeg, en die door den staat bezoldigd werden; ook openbare belooningen (1) en onderhoud in het Prytaneum, geschenken aan vreemde gezanten enz.

(1) Zoodanige bestonden zelden regtstreeks in geld, maar gewoonlijk in onderhoud op staatskosten, in *ἀνέλευα* of vrijdom of in het algemeen of van enkele *λειτουργίαι* en belastingen; in eene gouden kroon (b. v. voor de bouleuten, of voor enkelen, als zoodanig het eerst aan Pericles, en voor overwinnaars in de feestelijke spelen), in standbeelden (b. v. voor Harmodius en Aristogiton, verder voor Conon; eerst later echter rigtte men deze veelvuldig op, zoo als voor Demetrius Phalereus 360 in één jaar).

§ 44.

Vervolg. Het betalen van enkele openbare bedieningen.

Vele bezigheden ten dienste van den staat werden betaald, vooral sedert den tijd van Pericles. Zoodanige uitgaven van den staat waren: τὸ ἐκκλησιαστικὸν of μισθὸς ἐκκλησιαστικῶς, betaling voor het tegenwoordig zijn in de volksvergadering, in het begin 1, later 3 obolen, hetgeen toen jaarlijks 30 à 35 talenten bedroeg; τὸ βουλευτικὸν, het geld voor de 500 raadsleden, 1 drachme dagelijks, 20 talenten 's jaars; τὸ δικαστικὸν, de betaling der regters, 1 triobolus, 80 à 100 talenten ten minste in het jaar (1). Om misbruik voor te komen, bepaalden de wetten, dat niemand op éenen dag op 2 plaatsen betaling zoude ontvangen. De overheden ontvingen geen geld, maar verscheidene waarnemers van bijzondere bedieningen werden betaald, zoo als de openbare zaakwaarnemers, σύνδικοι, de gezanten, welke 2 drachmen daags ontvingen, ἐφόδιον, de opzieners in de gymnasiën, σωφρονισταί, de nomotheten, de openbare artsen, die weder slaven onder zich hadden, zangers, toonkunstenaars, en eindelijk de geheele menigte van klerken, herauten en andere openbare bedienden. Eindelijk werden, behalve de prytanen, ook vele ambtenaars bij voortduring in het prytaneum onderhouden, σίτησις ἐν πρυτανείῳ, d. i. zij waren ἀείσιτοι.

§ 45.

Vervolg. Verschillende uitdeelingen, διανομαί, διαδόσεις.

Toen de groote steenen schouwburg gebouwd en deszelfs onderhoud aan θεατρῶναι of θεατροπῶλαι verpacht was, vorderden deze betaling voor den toegang, maar Pericles deed

(1) Misschien was deze betaling alleen van tijdelijken duur en het eigenlijk loon der regters vroeger en later 2 obolen.

een voorstel, dat op de dagen der tooneelvertooningen uit de staatskas de gewone prijs van toegang, τὸ θεωρικόν, 2 obolen, zou betaald worden; daarvoor werd in een jaar, Ol. 92, 3, uit de schatkist bij de 17 talenten bijgedragen. Deze gelden ontving de pachter van het theater, θεατρωνῆς, die het onderhield en aan den staat nog iets voor pacht betaalde. Dit werd later zoo ver uitgestrekt, dat op alle groote feesten, ἱερομηνίαι, aan het volk 2 obolen dagelijks gedurende 8 dagen betaald werden, zelfs als er geene tooneelvertooning plaats had. Deze uitdeeling, welke zich in latere tijden geenszins alleen tot de armste klasse bepaalde, maakte men goed uit het overschot van de openbare kassen, hetwelk anders eigenlijk in de krijgskas moest gestort worden, totdat eindelijk Demosthenes dit weder tot zijne oorspronkelijke bestemming terugbragt. De bestuurders dezer θεωρικὰ schijnen in de latere tijden van den staat, door de hevige zucht des volks naar die uitdeelingen, een' grooten invloed en wijd uitgestreken werkkring te hebben gehad. Eene andere uitdeeling, denklijk van Solon of Pisistratus afkomstig, bestond daarin, dat arme personen, die in den oorlog invaliden, ἀδύνατοι, geworden waren, eene ondersteuning van den staat bekwamen. Dit breidde zich na den peloponnesischen oorlog zoo ver uit, dat allen, die wegens lichaamszwakte zich geen levensonderhoud konden verschaffen, dagelijks 1 of 2 obolen bekwamen. De verdeeling daarvan was den senaat opgedragen, en die, welke eenige ondersteuning verlangden, moesten zich aan een onderzoek van staatswege onderwerpen. Dat de kinderen, wier vaders in den oorlog omgekomen waren, tot hun 18de jaar van staatswege onderhouden werden, is reeds gezegd; eindelijk werd bij duurte op 's lands kosten koren aangekocht, hetwelk of voor niet of voor geringe prijzen onder het volk verdeeld werd.

§ 46.

Inkomsten van den staat, πόροι, πρόσδοι.

Vóór dat de toenemende magt van Athene de gelden der vreemde staten onder haar bestuur bragt en de vermeerderde uitgaven van den staat geregelde of buitengewone dienstbetooningen van de meervermogende burgers vorderden, waren de openbare inkomsten niet veel beteekenend. Later namen zij allengs toe en worden door Aristophanes (*Wespen* v. 660) op 2000 talenten jaarlijks berekend, eene opgave, welke niet zeer overdreven schijnt te zijn, wanneer men bedenkt, dat alleen als schatting der bondgenooten over de 1200 talenten ontvangen werden. Vóór den peloponnesischen oorlog had de staat een schat verzameld. Er lagen toen 8000 talenten op het Parthenon, maar deze oorlog verteerde deszelfs geldmiddelen. De inkomsten van den staat waren deels gewone, deels buitengewone, ontstaande uit het krijgsgeluk of uit vrijwillige of bevolene buitengewone opbrengsten der burgers.

§ 47.

Vervolg. Gewone openbare inkomsten van de grondbezittingen van den staat, de opbrengsten der metoeci en de tollē.

Tot de gewone inkomsten van den staat behoorden: 1) de inkomsten van de verschillende grondbezittingen van den staat, als: bouwland, weiland, bosschen, zoutmijnen, bergwerken, μέταλλα, (vooral de zilverbijlen te Laurium), welke den staat toebehoorden, en welker bezitters, behalve de som voor het koopen, jaarlijks het 24ste der opbrengst als belasting betaalden. Onder Themistocles schijnen zij wel 30 à 40 talenten jaarlijks te hebben opgeleverd; verder: gebouwen, de schouwburg. Ook de tempels hadden eigene grondbezitting, welker opbrengsten voor de eeredienst waren bestemd. 2) Belastingen en opbrengsten van metoeci

of vreemdelingen, welke eene kunst of handwerk uitoefenden. De opbrengst der metoeci, τὸ μετοίκιον, was 12 drachmen jaarlijks voor eenen man en 6 voor eene vrouw zonder zonen. Ook de slaven schijnen eene belasting betaald te hebben. 3) Tolregten. De tol van waren, die ter zee uit- of ingevoerd werden, bedroeg 2 percent, πεντηκοστή, en daarenboven eene geringe som voor het gebruiken van de haven en de openbare magazijnen; de tol voor invoer over land is niet bekend. — De 3 hier genoemde inkomsten van den staat, τέλη, werden verpacht. Grootere verpachtingen werden aanvaard door vereenigingen van pachters, τελῶναι, aan welker hoofd ἀρχῶναι of τελωνάρχαι stonden. De senaat had het opzigt over deze verpachtingen. Door borgen, ἑγγυνοί, ἐγγυηταί, en strenge wetten trachtte de staat zich tegen verliezen bij die verpachtingen te verzekeren. Die, welke aan hunne verplichtingen niet voldeden, vervielen, even als andere schuldenaars van den staat, tot atimie; na afloop der negende prytanie werd de schuld verdubbeld, welke dan op hunne bezittingen rustte. Zij konden in de gevangenis gezet worden, ja, de wet was zóó streng, dat, behalve de landverraders, alleen zij van de wet, volgens welke geen attisch burger in de gevangenis kon geworpen worden, wanneer 3 uit dezelfde klasse voor hem borg wilden staan, eene uitzondering maakten.

§ 48.

Vervolg. Boeten. Gelden gestort door hen, die een regtsgeeding voerden, en verbeurdverklaringen.

Tot deze soorten van openbare inkomsten, welke van de regtspleging in de staatskas vloeiden, behoorden voornamelijk de bij het regt vermelde πρυτανεία en παραστάσεις; verder boeten, τιμήματα, zoo als de 1000 drachmen, waarmede zij gestraft werden, die niet het 5de deel der stemmen vóór zich hadden (zie § 13 over het regt); dezelfde som,

betaald door hem, die een vreemdeling als danser in een koor opvoerde; verder 100 drachmen voor iederen olijfboom, dien men uitgroef en vele andere. De *ταμίαι* vorderden die boeten in en hadden de magt om er naar omstandigheden van te ontslaan; eindelijk verbeurdverklaringen. Toen Athene later ook de plaats werd, waar de regtsgedingen der bondgenootschappelijke staten behandeld werden, namen deze soorten van openbare inkomsten aanmerkelijk toe.

§ 49.

Vervolg. Opbrengsten der bondgenooten.

Eene later geopende bron van inkomsten, maar wel de rijkste van alle, was de opbrengst der bondgenooten, *φόροι*, *τέλη τῶν πόλεων*, welke de Atheners, voornamelijk sedert het jaar 460, toen de schatkist naar Athene behouden was overgebracht, als hun eigendom beschouwden. Door Aristides was ze op 460 talenten jaarlijks bepaald, ten tijde van Pericles bedroeg ze, door toetreding van meerdere bondgenooten en grootere bijdragen van geld in de plaats van schepen, 600, later ten tijde van Alcibiades meer dan 1200 talenten. De bondgenooten moesten die zelve naar Athene zenden, op de groote Dionysiën. Gedurende den peloponnesischen oorlog werd de vorm van eene regtstreeksche opbrengst in dien van eene haventol veranderd, welken de Atheners in de staten der bondgenooten hieven, en die 5 percent, *εἰκοστή*, van de waarde der in- en uitgevoerde waren bedroeg. Deze inkomst van den staat ging bij het eind van den peloponnesischen oorlog geheel verloren, maar werd later gedeeltelijk herkegen. In het begin hadden de 10 jaarlijks gekozene hellenotamiën deze gelden in bewaring, en de bestemming derzelve was oorspronkelijk alleen om tot de oorlogen tegen de barbari besteed te worden; maar later gebruikte Athene ze naar willekeur. Dit was wel onbillijk, maar eigen schuld der bondgenooten, die liever geld dan troepen en schepen

willende geven, van hunne onafhankelijkheid als het ware zelve afzagen. Behalve op Chios en Lesbos moesten zij hunne regtspraken te Athene door heliasten laten beslechten, hetgeen weder het getal der regtsgedingen en de geldelijke bijdragen voor de burgers te Athene vermeerderde. Voor het binnenlandsch bestuur zonden de Atheners soms ambtenaars van toezigt, *ἐπίσκοποι*, en spionnen, *κρυπτοί*; overigens behielden zij hunne eigene overheden, als de archonten op Delos. Na de regeringloosheid (404) vinden wij in de plaats der hellenotamiën de *ἐπιμεληταὶ τῶν θεωρικῶν*, welker volksgezind ambt eenen zoo uitgebreiden werkkring bekwam, dat zij bijna het geheele bestuur der geldmiddelen in handen hadden.

§ 50.

Vervolg. Gewone dienstbetooningen der burgers, λειτουργίαι ἐγκύκλιοι.

Het drukkende der attische democratie deed zich onder anderen ook hierdoor gevoelen, dat de menigte vele openbare lasten van zich af en op enkele meer vermogende mannen schoof. Deze diensten of *λειτουργίαι*, welke daarin bestonden, dat enkele openbare behoeften, geheel of ten minste grootendeels, door private personen, zonder onkosten voor de schatkist, bezorgd werden, waren of gewone jaarlijksche, *ἐγκύκλιοι*, of buitengewone, welke in oorlogstijden noodig waren. De gewone, welke alle de eeredienst betroffen en in iedere phyle volgens eene bepaalde volgorde rondgingen, werden gevorderd van ieder vermogen, dat ten minste 3 talenten bedroeg. Hiertoe behoorden 1) *Χορηγία*, d. i. de zorg om het prachtig koor bij openlijke schouwspelen en feesten, waaraan het door dans, zang en muziek luister bijzette, bijeen te brengen, het te laten oefenen en onderrigten, als ook met al het noodige uit te rusten, *χορηγεῖν ἀνδράσι* of *ἀνδρικοῖς χοροῖς*, *ἀλληταῖς*, *τραγικ-*

δοῖς (1). 2) Γυμνασιάρχια, welke schijnt bestaan te hebben in de bezorging der benoodigdheden voor enkele feesten of heilige spelen. Daartoe schijnt namelijk behoord te hebben de λαμπαδαρχία of de bezorging van den wedloop met fakels bij enkele feesten. De kamprijzen, meest drievoeten met kransen, werden in de tempels der goden gezet, voorzien met de namen der tribus en des koorbezorgers of van den gymnasiarch, waar zij tot eer der geheele phyle waren. 3) Ἀρχιθεωρία, welke door dengenen werd waargenomen, die aan het hoofd van de heilige gezantschappen stond, welke bij de groote nationale feesten naar Delos en andere plaatsen werden gezonden. De staat droeg echter een deel der kosten, welke door zoodanige gezantschappen veroorzaakt werden. 4) Ἑστίαισις, of het onthalen der medeleden eener phyle, φυλετικά δεῖπνα.

§ 51.

Vervolg. Buitengewone inkomsten van den staat.

Buitengewone inkomsten verkreeg men door het verkoopen van den oorlogsbuit of door schattingen, welke aan overwonnene vijanden werden opgelegd. Wanneer de omstandigheden het verlangden, noodigde men somtijds de volksvergadering uit om vrijwillige bijdragen, ἐπιδόσεις, van de burgers en metoeci te vragen. Zoo betaalde de veldheer Nausicles op Imbros de soldij aan 2000 man, uit eigene middelen; de redenaar Demosthenes gaf bij verschillende gelegenheden 12 talenten en 3 galeijen; verder schreef men buitengewone belastingen op het vermogen, εἰσφοραὶ (tributa),

(1) Tooneelvertooningen werden in de stad gegeven op de stedelijke Dionysiën en Lenaeën; buiten de stad op de landelijke Dionysiën. De dichters verzochten verlof tot de opvoering hunner stukken, χορὸν αἰτῆν, bij de overheid, en als dit was toegestaan, werden zij door het lot onder de choregen verdeeld, die derzelver stukken met een koor voorzien moesten.

uit, de eerste heffing in 428, bij beleg van Mitylene van 200 talenten, die allen zonder uitzondering, behalve de theten, in verschillende mate, overeenkomstig hun vermogen, moesten betalen, terwijl anders hunne goederen werden verbeurd verklaard; echter waarschijnlijk zóó, dat, met uitzondering der pentakosio-medimnen, slechts van een deel van het vermogen de belasting geheven werd of dat het geschatte vermogen, τίμημα, slechts een zooveelste gedeelte van het vermogen, οὐσία, uitmaakte. Sedert het jaar 377 werd hierbij eene nieuwe wijze van handelen ingevoerd, waardoor insgelijks slechts een betrekkelijk deel des vermogens belastbaar was. Men verdeelde namelijk de 120 rijkste mannen in iedere phyle in 2 συμμορίαι. Uit iedere symmoria werden dan wederom de 15 rijkste genomen, die de buitengewone belasting regelden en des noods het geld voorschoten, προεισφέρειν. De schatting des kapitaals, voor zoo ver dat grondbezit was, deden de demarchen; de indeeling bij de symmoriën geschiedde door de veldheeren. Wanneer iemand meende, dat hij in zijnen aanslag, in vergelijking met een ander, onregtvaardig behandeld was, dan kon hij eene ruiling van vermogen, ἀντίδοσις, met dezen vorderen, als deze namelijk de aan den eersten opgedragene liturgie niet wilde overnemen. — Echter werden bezittingen in de κληρονομία en mijnen niet mede gerekend. Bij geldgebrek zijn er voorbeelden, dat men zijne toevlugt nam tot eene openbare leening van den heiligen schat of van de burgers, de metoeci of de burgers uit andere staten. Men vorderde ook in nood van de bondgenooten soms buitengewone bijdragen, ἀργυρολογεῖν, en ging daarbij zeer hebzuchtig te werk. Alcibiades perste zoo in Carië 100 talenten af en reeds Miltiades haalde even veel van Paros.

Vervolg. Buitengewone liturgiën. De trierarchie.

De grootste buitengewone liturgie was de *τριηραρχία* of de uitrusting van schepen van 3 roeibanken voor de vloot, die reeds onder Hippias bestond. In de oudere tijden had men 48 en na Clisthenes 50 naukrariën, van welke ieder een schip en 2 ruiters leverde. Later verkozen de strategen trierarchen uit de meer vermogende burgers, zooveel als er noodig waren, die hunne schepen zelve aanvoerden, maar dikwijls ook aan het bestuur van anderen overgaven. Tot omstreeks het eind van den peloponnesischen oorlog gaf de staat schip en mast, als ook soldij en onderhoud voor de manschap. De trierarch bragt de bemanning bijeen, gaf de overige gereedschappen en hield het schip in bruikbaren toestand. Later vinden wij dat de staat ook de gereedschappen leverde. Beweerde een trierarch, dat het schip door storm, buiten zijne schuld, beschadigd of te gronde gegaan was, dan ontstond er een geregteijk onderzoek, of de staat het verlies moest dragen, dan of de trierarch het zelf moest vergoeden. In plaats van éénen trierarch tot uitrusting van ieder schip, werden later dikwijls de onkosten onder 2 verdeeld en men nam niet zelden de vrijheid om de trierarchie aan een' anderen aan te besteden. Later werd sedert het jaar 357 de inrigting der symmoriën ook tot de trierarchie uitgestrekt; zoodat de schepen onder de symmoriën verdeeld werden en nu meerderen dan minderen zich tot de uitrusting van één schip vereenigden, *συντελείς*. Intusschen geschiedde deze verdeeling niet zonder onbillijkheid van den kant der 300 rijksten. Dit gaf aanleiding, dat de verdeeling later beter geregeld werd, volgens eene wet van Demosthenes, waarbij bepaald werd, dat van een vermogen van 10 talenten een schip van 3 roeibanken moest uitgerust worden en dat hij, die meer bezat, er betrekkelijk meerdere (tot 3 toe) moest uitrusten, en die een geringer vermogen

had, zich met anderen kon vereenigen. De trierarchie duurde één jaar. De benoemde opvolger, *διάδοχος*, moest dan, als het schip afwezig was, er heen om het met de verplichtingen van den voorganger over te nemen, onder bedreiging van zware straf bij weigering. De kosten bedroegen per jaar tusschen de 40 mina's en één talent. Na verloop van hetzelfde moest er voor de logisten rekening gedaan worden van de door het land verstrekte gelden. Echter komen ook hierbij vrijwillige bijdragen of *ἐπιδόσεις* voor, wanneer men vrijwillig trierarchiën op zich nam, zelf gereedschappen leverde of schepen van 3 rijen roeibanken aan den staat schonk.

Gemeenschappelijke bepalingen voor gewone en buitengewone liturgiën.

Vrijdom van liturgiën was zeldzaam, maar kwam volgens regt toe aan de archonten, ouderlooze kinderen, welke onder voogdij stonden, en aan epikleren, die niet gehuwd waren. Overigens behoefde niemand 2 liturgiën in één jaar, of dezelfde twee jaren achter elkaar op zich te nemen. Ook de metoeci waren tot deze diensten niet verplicht, welke dikwijls eene zware plaag voor de daartoe verplichten waren, hoewel zij ook veelal aan eergierigen eene gewenschte gelegenheid gaven om hunne neiging te bevredigen. Als belasting waren zij zeker doeltreffender dan andere heffingen, die ligter verduisterd werden of te loor gingen, en voordeelig door de eerezucht, waarmede zij gedaan werden. De last was ook niet erger dan tegenwoordig de inkwartieringen, gedwongene leeningen en leveringen in oorlogstijd.

Bestuur der geldmiddelen. Verschillende ambtenaars voor het ontvangen, bewaren en uitbetalen der openbare gelden.

Dat de raad het opperbestuur der geldmiddelen had en

daarover de voornaamste afrekening hield, is vroeger reeds opgemerkt. De bijzondere deelen van dat bestuur werden door verscheidene ambtenaars waargenomen. Zoo waren er voor de ontvangst der openbare inkomsten aangesteld: de *πράκτορες* (hun aantal is onbekend) tot invordering der geldboeten; 10 *πωληταί* tot het verkoopen der verbeurd verklaarde goederen en tot verpachting van de inkomsten van den staat; 10 *ἀποδεκταί*, ingesteld door Clisthenes in plaats van de oude kolakreten, *κωλακρέται* (1), welke de gelden voor 's lands kas ontvingen, daarvan registers en aantekening hielden en regtspleging uitoefenden in geschillen, welke tot hun vak behoorden. De ontvangene gelden werden in de schatkist in den Parthenon op de akropolis gestort, waar zij onder de bewaring van 10 *ταμίαι τῆς θεοῦ* gesteld waren, die ook het opzigt over den heiligen tempelschat hadden. De uitbetaling werd in later tijd bezorgd door eenen *ταμίης τῆς διοικήσεως* of *τῶν κοινῶν προσόδων*, voor 4 jaren bij stemming gekozen. Deze had de gelden, bepaald voor de loopende uitgaven van den staat of de kas van administratie, in handen en betaalde aan alle overheden en andere commissarissen de toegewezene gelden uit, als ook alle buitengewone sommen, welke overigens op bevel des volks moesten uitbetaald worden. Hij hield rekening over de inkomsten en uitgaven der kas, waartoe hem een controleur, *ἀντιγραφεὺς τῆς διοικήσεως*, was toegevoegd. Dezelfde *ταμίης* had in de geldelijke zaken het toezigt over alle ambtenaren bij de belastingen en over het maken van openbare gebouwen, waarvoor overigens *ὁδοποιοί*, *τειχοποιοί*, *τριηροποιοί*, *ἐπιμεληταί τῶν νεωρίων* enz. waren aangesteld. Behalve de openbare schatkist, waren er vele afzonderlijke kassen ten gebruike der openbare eeredienst, die, behalve van de grondbezittingen van de tempels, buitengewone in-

(1) De latere kolakreten schijnen alleen de openbare spijziging bezorgd en het loon der regters uitgedeeld te hebben.

komsten uit zekere percenten van verbeurd verklaarde goederen en geldboeten hadden. Deze waren sedert het jaar 420 te zamen op de akropolis onder bewaring der 10 *ταμίαι τῶν θεῶν*, welke door het lot uit de pentakosiomedimnen genomen werden (1). De staat was zeer naauwgezet in het voldoen van aangegane schulden, zelfs van de gelden, die de 30 tyrannen hadden opgenomen bij de Lacedaemoniërs voor het bestrijden der bevrijders uit den Piraeus.

§ 55.

Muntspeciën, νόμισμα.

De voorraad van edele metalen was in het begin slechts gering, maar nam steeds toe en in dezelfde mate stegen ook de prijzen der dingen. De attische zilveren muntspeciën werden allengs ligter geslagen, maar waren echter zuiverder dan in de meeste overige staten en werden wegens derzelver gehalte tot in de latere tijden in de grieksche staten hoog geschat voor den handel en het dagelijksch gebruik. Van de zilveren munten zijn de meest gewone: de drachme, *δραχμή* (ruim 45 van onze centen), het honderdste deel eener mina, *μνᾶ*, of van een attisch pond, en de tetradrachme, *τετράδραχμον*, welke ook *στατήρ* werd genoemd. Zeldzamer is de didrachme, *δίδραχμον*. 60 mina's maakten een talent, *τάλαντον*, bij ons ongeveer f 2600. Talent en mina zijn echter alleen rekenmunten. Eene drachme had 6 obolen, *ὀβολοί*, of 2 triobolen, *τριώβολα*, een obool 2 hemiobolen, *ἡμιόβολια*. Koperen munten waren de chalkoi, *χαλκοί*, van welke er 8 op een' obool gingen; de *λεπτά*, van welke 7 eenen chalkus uitmaakten, en dichalkon, *δίχαλκον*, of het vierde deel van eenen obool (2). Gouden

(1) Zie over de hellenotamiën en de later zoo magtige bestuurders der theorika boven § 49.

(2) Deze munt werd ook van zilver vervaardigd.

munten waren de staters, *στατήρες* (*χρυσοί*), aan gewigt 2, maar aan waarde 20 drachmen (1), (bij ons bijna *f* 9). Gelijk gewigt en waarde had de darikus, *δαρικὸς*, welke veel in den handel der Grieken voorkwam. Ook had men *ἡμίχρυσος* van eene waarde van 10 drachmen. Niet alleen de staat, maar ook de afzonderlijke demi hadden het regt om munten te slaan (2).

HET BURGERLIJKE EN PRIVATE LEVEN.

§ 1.

Algemeene opmerkingen.

In alle betrekkingen van het private leven vinden wij een groot verschil tusschen den spartaanschen en attischen staat. In genen was het private leven bijna geheel opgelost en alles aan onveranderlijke, door den staat goedgekeurde gewoonten verbonden. Athene was de zetel der vrijheid en met uitzondering der burgerlijke pligten, welke voor het bestaan van den staat noodzakelijk waren en welker vorm ook niet onveranderlijk, maar voor wijzigingen en voortgaande ontwikkeling vatbaar was, liet men overigens de levenswijze aan ieder vrij, waardoor de geheele aanleg van de private personen zich onbelemmerd en in alle rigtingen kon ontwikkelen.

(1) De betrekking van het zilver tot het goud was als 1 : 10. Later steeg deze allengs tot aan 1 : 15.

(2) Dikwijls wordt het aeginetisch stelsel van maten en gewigten vermeld, dat tot het attische van Solon in verhouding stond als 5 : 3. Het aeginetisch talent had 10,000 attische drachmen. Insgelijks komt het euboëisch talent veel voor, hetwelk hetzelfde als het oudere of attische talent vóór Solon schijnt geweest te zijn. Later werd het alleen als gewigt in den handel gebruikt, hetwelk tot dat van Solon stond als 25 : 18.

§ 2.

Burgerlijke bedrijven.

Tot de belangrijkste bronnen van onderhoud behoorden: landbouw, veeteelt en handel. De grond was niet uitstekend in vruchtbaarheid, maar werd vlijtig bebouwd. Tot de voornaamste voortbrengselen behooren: olijven, vijgen en wijn van geringe deugdelijkheid en uitstekende honig; uit het delfstoffelijk rijk: marmer, zilver en lood. De bergachtige streken gaven gelegenheid voor veeteelt, de kusten voor visscherij. Koren leverde het land niet genoegzaam op en daarom moest er jaarlijks eene aanmerkelijke hoeveelheid ingevoerd worden uit Pontus, Egypte, Syrië, Sicilië en Libye. En Athene moest door verscheidene wetten bepaaldelijk voor eenen toereikenden voorraad zorgen. Geen Athener mogt naar eene andere plaats dan Athene koren, timmerhout, teer, touwwerk en wat voor scheepsbouw diende, *ἀπὸρρήτα*, voeren. Vreemdelingen, die er met koren kwamen, mogten slechts een deel verder voeren. Noch mogt een Athener geld uitleenen om koren te koopen, dan op voorwaarde dat dit naar Athene zou gebragt worden. Om den woeker te beletten, mogt niemand meer dan 50 maten, *φορμαί*, te gelijk koopen, terwijl de *σιτώναι* nu en dan koren opkochten, zoodat het volk het voor matigen prijs kon bekomen. Verder werd er hout, verschillende bouwstoffen voor schepen, ijzer en koper uit Pontus, Macedonië, Thracië en uit verscheidene eilanden, en van die laatste ook edelere soorten van wijn ingevoerd; ook ooft uit warme streken; gezouten visch, *ταρίχη*, uit Byzantium en Thracië; specerijen, ivoor, perzische tapijten uit Miletus en Phrygië; purperen kleederen, zijden stoffen, slaven. De uitvoer bestond vooral in fabriekwaren, als wapenen en andere voorwerpen van metaal, allerlei fraaije lampen, meubelen, samische vazen, kleederen, gewevene stoffen en boeken. Ook werd er olie uitgevoerd.

§ 3.

Vervolg.

De handel werd door het aanleggen van groote en prachtige havens, door bijzondere goede muntspeciën, schrandere wetten en maatregelen van politie betreffende den handel bevorderd. Voor den groothandel had men in den Piraeus een gebouw, *δείγμα*, om de waren aan te bieden. De zeehandel gaf groote winst. Een samisch schip won uit Egypte naar Tartessus gaande eens 60 talenten. Vele Atheners schoten geld op de lading, zeldzamer op het schip, en wel tot 30 p.ct., *τόκος ναυτικός*, bepaald bij een schriftelijk verdrag, *ναυτική συγγραφή*, neergelegd bij eenen wisselaar. De landhandel geschiedde grootendeels alleen bij de nationale feesten, waar dan de door allen geëerbiedigde vrede de meeste zekerheid gaf. Oudtijds liet men den handel aan vreemdelingen over, *ἐμπορος* beduidt bij Homerus nooit een koopman. Maar later deed de handel eene afzonderlijke klasse in de maatschappij ontstaan, zooals de *ἀειναῦται* te Miletus, tegenover de aristocratie met grondbezit en de *παράλιοι* te Athene. Te Athene verkreeg de koopman bijzondere voorregten, als vrijdom van oorlogslasten wellicht en van krijgsdienst, maar had ook zware opbrengsten, *τέλη*, vooral *ἐλλιμένιον* en *πεντηκοστή*, en werd gedrukt door verbod op in- of uitvoer van meerdere zaken. Geldhandel werd wel meest door vreemden en opgenomen burgers gedreven, maar gaf groote winst. Het waren eigenlijke wisselaars, *ἀργυραμυβοί*, of geldschietters, *δανεισταί*. In het algemeen heetten zij *τραπέζιται*; zij waren van groot nut in het burgerlijk leven en bij hen werden gelden en papieren neergelegd. De uitvoer was niet onvoorwaardelijk toegestaan. Koren en meer andere waren mochten in het geheel niet, wapenen niet naar de vijandelijke landen ingevoerd worden. Oorlogen veroorzaakten dikwijls verbod van handel of van in- of uitvoer en door het dwingen van den handel

moest men zich den toevoer van enkele benoodigdheden, vooral van koren, verzekeren (zie § 2). De korenhandelaars stonden onder streng opzicht der *sitophylakes*. Handwerklieden en handelaars in het klein, *κάπηλοι*, waren in de oudere tijden niet zeer geacht, *βάνανσοι*, en zoodanige bedrijven werden ook later niet door de meer aanzienlijke familiën uitgeoefend, hoewel zelfs een handwerksman, zoo als Cleon of Hyperbolus, bij de democratische inrigting in den staat tot aanzien kon geraken. Solon en later Themistocles en Pericles begunstigten voornamelijk de industrie. Zoowel burgers als metoeci hadden vrijheid om handwerken uit te oefenen. De laatsten waren door hun toevloed, welke den prijs der landerijen en waren deed stijgen en door den handel en de handwerken, waarvan zij veel meer dan de eigenlijke burgers werk maakten, den staat zeer voordeelig. Men had ook groote eigenaars van fabrieken, die, zonder het werk te verstaan, dat door slaven lieten verrigten, zoo als de vader van Demosthenes.

§ 4.

Maten en gewigten.

De bepaling van maten en gewigten schijnt oorspronkelijk van de Babyloniërs en Egyptenaars door de Phoeniciërs tot de Grieken gekomen te zijn. Van de in Attica gebruikelijke waren de volgende de belangrijkste maten: De olympische voet, *ποῦς*, bevatte 0.3086 Ned. el. Deze werd verdeeld in 4 *παλαισταί* (span) of 16 *δάκτυλοι* (duimen). 12 *δάκτυλοι* maakten één *σπιθαμή* uit. Eene *πῆχυς* (el bevatte $1\frac{1}{2}$ voet of 6 *παλαισταί* en 24 *δάκτυλοι*; één *πυγών* daarentegen 5 *παλαισταί* of 20 *δάκτυλοι*. Eene *ὄργυι* (vadem) hield 6 voeten; één *πλέθρον* 100 voeten (ook eene vlaktemaat van 10,000 vierkante voeten = 9 □ roeden, 52.59 □ el). Een *στάδιον* bevatte 600 grieksche (625 romeinsche) voeten.

Nadat de olympische spelen een algemeen feest der Grieken geworden waren, bediende men zich van het olympische *στάδιον* algemeen als lengtemaat bij grootere uitgebreidheden, zijnde = 185,18 52 Ned. el. Als gewigten had men het attische talent, weder verdeeld in 60 mina's, de mina in 100 drachmen, de drachme in 6 obolen. Dit talent, = $\frac{1}{3}$ van het oude euboeïsche talent, woog 26 Ned. ponden. Van het zwaardere aeginetische talent, dat dezelfde onderafdeelingen had, bedroeg het attische $\frac{2}{3}$.

§ 5.

Vervolg.

Voor vloeibare zaken waren de maten:

μετρητής = $\frac{2}{3}$ *μέδιμνος*, gelijk 39 Ned. kan.

χοῦς (*congius*) = $\frac{1}{15}$ *μετρητής*.

ξέστης (*sextarius*) = $\frac{1}{6}$ *χοῦς*.

κοτύλη (*hemina*) = $\frac{1}{2}$ *ξέστης*.

τέταρτον = $\frac{1}{4}$ *κοτύλη*.

όξύβαφον = $\frac{1}{2}$ *τέταρτον*.

κύαθος = $\frac{2}{3}$ *όξύβαφον*.

De maten voor drooge waren:

μέδιμνος = 52 Ned. kop = ruim $\frac{1}{2}$ mud.

έκτενς = $\frac{1}{6}$ *μέδιμνος*,

ήμiekτον = $\frac{1}{2}$ *έκτενς*.

χοῖνιξ = $\frac{1}{4}$ *ήμiekτον*.

ξέστης = $\frac{1}{2}$ *χοῖνιξ*,

κοτύλη = $\frac{1}{2}$ *ξέστης*.

κύαθος = $\frac{1}{6}$ *κοτύλη*.

§ 6.

Verdeeling van den tijd.

Het attische jaar was, gelijk de overige grieksche, ee

maanjaar. Het aantal dagen in iedere maand was bij afwisseling 29 en 30, *μήνες κοῖλοι* en *πλήρεις*. Daar echter dit maanjaar, hetwelk 354 dagen bevatte, niet met het zonnejaar overeenstemde, zoo moest men van tijd tot tijd eene maand, *μήν ἐμβόλιμος* of *ἐμβολιμαῖος* genoemd, inschuiven. Vastē regels voor de inschuiving werden later gevormd, toen men begon om de maanden naar cyclen te regelen. Zoo ontstond eerst een tweejarige cyclus, *τριετηρίς*, later een achtjarig tijdvak, *όκτοετηρίς*, eindelijk een zestienjarig, *έκκαιδεκαετηρίς*. Meton bezorgde den eersten almanak (432), welke een negentienjarig tijdvak van 6940 dagen, *ένν-ακαιδεκαετηρίς*, *Μέτωνος ένιαυτός*, uitmaakte en lang de heerschende bleef. Bij deze berekening schoof men 7 maanden in 19 jaren in, en wel in de volgende: in het 3de, 5de, 8ste, 11de, 13de, 16de en 19de. Met betrekking tot het aantal dagen in iedere maand maakte hij de volgende inrigting. Daar zijn negentienjarige cyclus in 235 maanden, op 30 dagen berekend, 7050 dagen of 110 te veel zoude uitmaken, zoo liet hij elken 63sten dag weg, *ήμέρα έξαιρέσιμος*, waardoor dus de attische maanden, welke voorheen bestendig geweest waren (voltallige of onvoltallige), nu veranderlijk werden. Maar ook deze wijze van inschuiven onderging later vele veranderingen, vooral door Callippus. Het Attische jaar begon met nieuwe maan na den zomer-zonnestilstand, hetgeen tevens de aanvang voor het bestuur der archonten was.

§ 7.

Vervolg.

Gelijk de verdeeling van den tijd met de godsdienst in verband stond, zoo waren ook de namen der maanden meereendeels naar de daarin voorkomende feesten genoemd. Die namen der attische maanden waren de volgende:

Ἑκατομβαιῶν

Μεταγειτνῶν

Zomer-
maanden.

Daarin aanvang des jaars en het feest der Panathenaeën, genoemd naar de hekatombaeën voor Apollo. Naar het feest van Ἀπολλων Μεταγειτνιος.

Βοηδρομιῶν

Πυανευσίων

Μαιμακτηριῶν

Herfstmaanden.

Met de *Eleusinia* voor Ceres. Den 6den vierde men het dankfeest voor de overwinning bij Marathon, met een offer van 500 bokken voor Artemis agrotēra; den 12den een feest voor de herstelling der democratie door Thrasybulus.

Naar een feest aan Apollo zoo genoemd om de eerstelingen der veldvruchten aan hem te offeren.

Naar Ζεύς μαιμάκτης, den stormenden, wiens feest denkelijk op den 20sten inviel.

Ποσειδεῶν

Γαμηλιῶν

Ἀνθεστηριῶν

Wintermaanden.

Met de landelijke Dionysiēn genoemd naar Poseidon, evenzeer om het onstuimige van dat jaargetijde.

Naar Juno, als godin des huwelijks, γάμος, zoo genoemd, met het feest voor Bacchus, de Lenaēn, van 11—13den, met dramatische spelen.

Naar het Bacchusfeest van dien naam, als de aarde bloemen, ἀνθή, begint te vertoonen.

Ἐλαφηβολιῶν

Μουνυχιῶν

Θαργηλιῶν

Lentemaanden.

Daarin de lentesnede en als zodanig, evenals in de meeste Griekse staten, gewijd aan Artemis, denkelijk ook hier, evenals elders, met een feest voor haar, ἐλαφηβολιά; verder de stedelijke Dionysiēn.

Naar een bijnaam van Artemis, met vereering van haar als maangodin.

Naar het groote verzoeningsfeest voor Apollo als zonnegod.

Σκιροφοριῶν

Zomer-
maand.

Zie pag. 143.

In een schrikkeljaar werd na den Poseideon een 2de Poseideon van 29 of 30 dagen ingeschoven. Men verdeelde iedere attische maand in 3 dekaden. De eerste dag der maand werd *νομηνία* genoemd. De volgende dagen der eerste dekade telde men volgens de rij met bijvoeging van het woord *ισταμένου* of *ἀρχομένου* (*μηνός*). Insgelijks de dagen der 2de dekade met bijvoeging van *ἐπὶ δέκα* of *μεσοῦντος*. Op dezelfde wijze de 3de dekade met bijvoeging van *ἐπὶ εἰκάδι*. Gewoonlijker echter telde men de dagen der laatste dekade terug met het bijvoegde *φθίνοντος* of *πανομένου*, als: *δευτέρα φθίνοντος*, de voorlaatste dag der maand (*pridie Calendas*) of de 29ste in eene *μὴν κοῖλος*, de 28ste in eene *μὴν πλήρης*. De 30ste of laatste dag der maand werd genoemd *ἐν καὶ νέα* (*oud en nieuw*). De dag was naar het voorbeeld der Babyloniërs verdeeld in 12 deelen, die dus naar gelang der jaargetijden langer of korter waren. De tijd werd aangewezen door de lengte der schaduw op een zonnewijzer; vandaar de uitdrukkingen: op 10 of 12 voet des gnomons en: welke schaduw is er; meestal echter was het voldoende den dag in 4, den nacht in 3 deelen te verdeelen.

§ 8.

Ligchamelijke en zedelijke opvoeding der knapen,

τροφή καὶ παιδεία.

De geheele opvoeding was grootendeels aan de vrije verkiezing van iedereen overgelaten en de staat bekommerde zich eerst later om de tucht der jongelingen. Het hing van de verkiezing der ouders af om hunne kinderen op te voeden of te vondeling te leggen. Bij de geboorte van eenen zoon hing men een' olijkrans en van eene dochter een wollen band aan de deur. Op den 7den of 10den dag na de geboorte had er een plegtig offer plaats, waarbij het kind, in tegenwoordigheid der familieleden, zijnen naam kreeg. Het viere van verjaardagen had eerst in het Macedonisch tijd-

perk plaats. De vader gaf in het algemeen aan zijne zonen hunne namen, gewoonlijk, vooral aan den eerstgeborenen, den naam des grootvaders, b. v. Ἰππονίκος Καλλίου καὶ Ἰππονίκου Καλλίας (1). De opvoeding, τροφή en παιδεία, geschiedde eerst in het vrouwenvertrek onder opzicht der moeder met eene min. De Lacedaemonische voedsters waren zeer gezocht. Men liet de kinderen vroeg in allerlei geheimenissen inwijden en voorzag hen met amuletten of bijgeloovige voorbehoedmiddelen tegen kwade betoovering. Men gaf hun allerlei speeltuig en boezemde den knaap vooral bescheidenheid, σωφροσύνη, in. De opvoeding der kinderen van de geringere klasse bestond alleen in het leeren van de eerste beginselen, alsmede van eene of andere kunst of van eenig handwerk, waarin de ouders verplicht waren hen te laten onderwijzen, daar de kinderen anders ontslagen waren van de verplichting om hen in hunnen ouderdom te onderhouden. De meer aanzienlijke opvoeding omvatte de muziek (in de meer algemeene beteekenis des woords) en de gymnastiek, de eerste tot beschaving van den geest, de laatste om aan het ligchaam gezondheid, kracht en schoonheid, εὐεξία, te geven. Het bijzondere opzicht over de kinderen droeg men van het 5de of 6de jaar af aan eenen slaaf, παιδαγωγός, op, welke hen onder strenge tucht hield en overal tot aan den leeftijd der epheben begeleidde. Het onderrigt in de γραμματικὴ begon ongeveer het 7de jaar bij eenen γραμματιστής. Deze waren private personen, die, naar gelang van den openbaren dunk, meerdere of mindere kinderen om zich vereenigden. Er waren er, die zelfs aan de

(1) Daar de Grieken maar één' naam voerden, zoo voegde men dikwijls ter nadere aanwijzing er den naam des vaders bij, πατρόςθεν ὀνομάζειν. De openbare aanduiding geschiedde volgens den demus van ieder, b. v. Ἀντιφῶν ὁ Κηφισεύς, Νικόστρατος ὁ Θεοσδοτίδου, Δημοσθένης Δημοσθένους Παιανεύς. De namen ontleende men van verwanten of vrienden, van gebeurtenissen of van de goden.

jeugd op straat onderwijs gaven, ook wel slaven, die dan de winst met hunne meesters deelden. Deze γραμματιστής onderwees de kinderen (γράμματι διδάσκειν) zoowel in de eerste beginselen (lezen, schrijven en rekenen), als ook in het reciteren, van buiten leeren en in het opschrijven van het gedicteerde. Tot deze oefeningen bediende men zich voornamelijk van de dichters, zoo als Homerus, vooral het tweede boek der Ilias, als bevattende de namen der volken en plaatsen in Griekenland, Hesiodus, Theognis en andere, die door lessen van wijsheid en deugd uitmunten. Openbare scholen bestonden er niet.

§ 9.

Vervolg.

Iets later (zoo ongeveer in het 13de jaar) kwamen de knapen bij eenen κίθαριστής, waar zij in het spelen en zingen zoo ver onderrigt werden, als men voor een beschaafd man noodig achtte. In de gymnastiek gaven de παιδοτρίβαι in de gymnasiën onderrigt, die wel te onderscheiden zijn van de παλαίστραι, welke private ondernemingen der παιδοτρίβαι waren, waar de oefening des ligchaams voor allerlei worstelspelen het eigenlijke doel was. De gymnasiën waren groote, met muren omgevene plaatsen, waarin een aanzienlijk gebouw, zuilen-gangen en lommerrijke dreven waren. Hier beoogde men niet om hun de kunst der athleten, maar wel kracht, buigzaamheid en bevalligheid te verschaffen. Men moest de ledematen afzonderlijk uitstrekken en de spieren spannen; behalve springen en klauteren maakte men veel gebruik van den bal en van een zak met zand in een vertrek opgehangen, dien men allengs verder van zich afslingerde en terug vallende, met het ligchaam stuiten moest. Voor zoo ver men bij die oefeningen geheel ontkleed was, wreef men het ligchaam met olie (ἀλείφεισθαι); vóór het worstelen bestrooide men zich nog met stof, κονίεσθαι. De jongelingen

waren er van zons op- tot zons ondergang en werden er op eene eenvoudige wijze gevoed. De Areopagus had het opzigt over de opvoeding. In de gymnasiën waren, ten minste in de latere tijden, 10 *σωφρονισται* daartoe aangesteld, welke de staat bezoldigde. Slaven mochten aan de oefeningen in de gymnasiën geen deel nemen en tot het onderhouden der tucht en zedelijkheid waren verscheidene maatregelen genomen, die echter allengs met de zeden verslaptten. Deze oefeningen gaven het ligchaam veel behendigheid, den Spartanen, die daarin uitmuntten, menige overwinning. Men moest hen in de gymnastie evenaren om hun in den oorlog gelijk te komen.

§ 10.

Vervolg.

Dit onderrigt in de muziek en gymnastiek duurde ongeveer tot in het 18de jaar, echter zóó, dat de beide laatste jaren meestal in de gymnasiën besteed werden, van waar de jongelingen tot de tweejarige dienst der peripoli overgingen. Bij het toenemen der beschaving begonnen de onderwerpen van onderwijs in de beide hoofdvakken zich verder uit te breiden. Bij de gymnastiek begonnen alzoó velen de *hoplomachia*, het dansen en rijden te leeren. Bij de muziek werden allengs meetkunst, teekenen en later de redekunst en die der sophisten en wijsgeeren als takken van onderwijs opgenomen, waarin dikwijls beroemde leeraars voor hooge belooning onderrigt gaven. Lysias opende de eerste school voor redekunst, Plato voor wijsbegeerte. Tot de later voortgezette opvoeding en beschaving werkten vooral het reeds sedert den tijd der Pisistratiden opgewekte en later sedert het tijdvak van Pericles verder ontwikkelde gevoel voor de kunsten, het gedurig aanschouwen van vele voortbrengselen, deels van beeldende, deels van dramatische kunst, welke voornamelijk met de openbare eeredienst ver-

bonden waren en eindelijk de veelzijdige invloed van het krachtige staatkundige leven mede. Daarbij onderscheidten zich de Atheners ook door humaniteit en beschaving, door gevoel voor het schoone, alsook door eene zucht om tot het wezen der dingen door te dringen en hetzelfde op te helderen en te onderzoeken in levendige woordenwisseling en leerzaam onderhoud, dat alleen bij hunne ontaarding tot beuzelachtigheid en praatzucht, *ἀδολεσχία*, verviel.

§ 11.

De vrouwelijke opvoeding en beschaving.

De opvoeding der meisjes geschiedde te huis onder het opzigt der moeder en had meer het doel om er goede huismoeders van te maken, dan om de fijnere beschaving te bevorderen. Zij leefden over het geheel zeer ingetogen en vertoonden zich zelden in het openbaar en dan begeleid door een meer of min talrijken slavenstoet, behalve bij feestelijke gelegenheden, als zij bij optogten dansen uitvoerden, zongen of heilige korven droegen. Of zij den schouwburg bezochten heeft men zeer betwijfeld, ten minste bepaalde zich die toegang in de oudere tijden tot de tragoedie. Zij werden over het algemeen vroeg uitgehuwelijkt en men hield het voor ongepast, dat zij zich met de aangelegenheden der mannen en met staatszaken bemoeiden. Het opzigt over de vrouwelijke zeden hielden de *γυναικονόμοι*, zonder twijfel eene later ingestelde overheid. De vrijere omgang van beide geslachten van onzen tijd en dus ook de daaruit ontstaande wederkeerige invloed op de opvoeding en ontwikkeling van het geheele leven was bij de Atheners grootendeels onbekend; behalve met de uitstekendste onder de *ἐταῖραι*, die, niet aan die beperkingen der vrouwelijke tucht gebonden, buitengewone beschaving en ontwikkeling des geestes hadden genoten en daardoor invloed hadden bij de aanzienlijkste Atheners, zooals Aspasia, de vriendin van Pericles. De ge-

ringere soorten van dergelijke vrouwen werden overigens daar, evenals elders, diep veracht.

§ 12.

Maaltijden en bruiloft.

Openbare maaltijden waren de boven vermelde spijszorging in het prytaneum en de zoogenoemde *ἐστίαισις* of maaltijden der afdeelingen van de burgers, *φυλετικὰ δείπνα*. Gemeenschappelijke private maaltijden waren *ἑταίροι* of maaltijden uit zamen gelegde gelden, waartoe ieder zijne bijdrage aan geld of spijsen leverde, *συμβολαί*. Tot de gewone, dagelijksche maaltijden behoorden: *ἀκράτισμα*, het ontbijt, *ἄριστον*, het middagmaal en *δείπνον*, de avondmaaltijd, de voornaamste. Lang bleven de Atheners in hunne gastmalen matig en eenvoudig. Maar vooral sedert den tijd van Pericles vertoonden zich de weelde en verkwisting, welke in hun geheele leven de overhand kregen, ook in hunne gastmalen, waarvoor men de uitgezochtste spijsen van het vaste land en de eilanden ontbood. Vergeefs trachtten de wetten de verregaande zwelgerij binnen zekere palen te houden, b. v. door het verbod tegen onvermengden wijn, tegen meer dan 30 gasten, denkelijk bij bruiloften, door eene bepaling van doodstraf voor archonten, welke men in het openbaar dronken zag. Voor den maaltijd waschte men de handen, *ἀπονίζειν*, soms ook de voeten; een slaaf reikte daartoe aan ieder gast het water toe. Als middelen om eetlust op te wekken gebruikte men wél eens vooraf soepen en gebak, *χυμοί* en *πέσματα*. Men at het meeste met de hand, die men met broodkrumels afwischte; de soep met lepels, *μύστροι*. Als tafelgerij had men alleen de broodkorven, *κάνα*, de schotels voor de spijsen, *πίνακες* en soms nog schaaltes voor kruiden, *ἡδύσματα*. De voornaamste spijsen waren bij de Grieken brood uit koren, met ossen gedorscht, geroost en in mortieren gestooten of met handmo-

lens gemalen, eerst door de vrouwen des huisgezins, later door slaven of met ezels; men had gerste- en tarwemeel, het laatste voor brood, het eerste als deeg, *μάζον*, eene alle-daagsche kost der geringen, met eene soep van peulvruchten en andere veldvruchten, veelal met olie bereid. Verscht vleesch had men vroeger alleen van de jagt of de offers, vanwaar *ἱερεῖα* slagvee beteekent; dus ossen-, schapen-, bokken- en varkensvleesch. Later gebruikte men veel wildbraad, gevogelte en velerlei visschen. De maaltijd, waarbij de gasten op rustbedden, *κλίναι*, twee op elk, met kussens, *στρώματα*, aanlagen, bestond uit twee deelen, den eigenlijken maaltijd, *δείπνον*, en het nagereg, *δευτέρα τράπεζαι*, van koekjes, lekkernijen en vruchten, *τραγήματα*. Men dronk daarbij alleen een teug voor den goeden geest en besloot met een lofzang. Aan den maaltijd sloten zich de *συμπόσια* of drinkpartijen aan. Oudtijds dronk men melk, later de wijnen, gemengd met zalven en kruiden, *μυρίνης οἶνος*, koelde die af met sneeuw en bewaarde ze in toegepikte kruiken, *πίθοι*. Den meer edelen wijn liet men vooral van de eilanden Chios en Lesbos komen en dronk dezen gewoonlijk met warm of koud water (*κρατήρ*) vermengd. Men had ook appel-, vijgen- en dadelwijn en eene soort van bier, maar niet algemeen in gebruik. Een drinkfeest begon met drie plengingen: eene voor de goden, voor de helden en voor den reddenden Zeus. De gastheer, of wie anders de eer van de tafel ophield en voor de orde bij drinkpartijen zorgde, werd *συμποσίάρχος* genoemd. Deze leidde ook de zangen, *σκολιά*, waarbij ieder op zijne beurt moest invallen, in willekeurige volgorde, als zijn voorganger hem den mirtentak gaf. Men zalfde en bekransde zich bij de symposiën. Tot gezellig onderhoud dienden, behalve de gesprekken, raadsels en strikvragen, de grappen der tafelschuimers, kunstmakers en goochelaars, *γελοιοποιοί*, muziek van cither- en fluitspeelsters, *ψάλτραι*, *αὐλητρίδες*, gezang, *σκόλια*, dans. Na den maaltijd kwam eene soort van

damspel, *πεττεία*, met 30 steenen voor ieder der beide partijen, met doel om elkaar in te sluiten en de steenen der tegenpartij weg te nemen; er kwamen ook dobbelsteenen bij te pas. Het beleid des spelers kon een ongelukkigen worp verhelpen. Verder: het dobbelspel, *κυβεία*, met dobbelsteenen van 6 kanten, *κύβοι*, of van 4, *ἀστράγαλοι*; de beste worp, *κῶος*, (lat. Venerius) was, als men met 3 *κύβοι* 3 maal 6 of met 4 *ἀστράγαλοι* alle ongelijke nummers wierp; de slechtste heette *κύων*. Nog had men als spel hanen- en wachtelgevechten met weddingschappen; dit deed men in de speelhuizen, *κυβέλειον* (Aeschin. in Timarch, 39), *εἰς τοὺς ὄρνεις εἰσιέναι*; ook verspilden de jongelingen veel geld aan paarden en wedrennen en die drinkpartijen eindigden dikwijls met vechterij en straatrumoer (Lys. advers. Simonem). Zeer geliefd was bij drinkpartijen een spel, *κότταβος* genoemd. Ieder wierp dan den overgeblevenen wijn, *λάταγες*, *λιταγή*, *κότταβος*, uit zijn' beker in een metalen bakje, *κοτταβέλειον*, daarbij zijne geliefde noemende; gaf dit eenen helderen klank, dan werd hij wederkeerig bemind. Soms wierp men dien wijn in drijvende bekertjes, *ὀξύβαφα*, waarbij hij, die in een bepaald getal worpen de meeste deed zinken, den prijs, *κοτταβέλειον*, behaalde; of in een schaalje, *πλάστιγξ*, om dalende een beeldje, *μάνης*, *γέρων*, met geluid aan te raken. De vrouwen in huis namen aan zulke gastmalen geen deel. Wat de bruiloften betreft: op den dag des huwelijks werd er geofferd aan velerlei goden; de verloofden baadden zich in eene heilige bron; men deed het groote offer, *προγαμία*, en hield een feestmaal. Tegen den avond voerde de bruidegom zijne bruid op een' wagen met muilezels of paarden bespannen, geheel gesluïerd naar zijn huis, terwijl een medgezel, *παράνυμφος*, naast hen zat, en de moeder der bruid en daarachter hare bedienden volgden. Beide waren zij met rozen bekransd en hun feestgewaad was geurig door zalven. Bij den optogt werden huwelijksfakkels, *ἑᾶδες νυμφικαί*, gedragen. De bruid droeg eene schaal met

gerst en voor haar ging een meisje met eene zeef en weverspoel. Zoo naderde men, onder gejuich, met eithers- en fluitspel en het zingen van den hymenaeus, des bruidegoms woning, op welker drempel de moeder des bruidegoms haar opwachtte en zij reukwerk, *καταχύσματα*, ontving. Hierna had de bruiloftsmaaltijd plaats. Daarop voerde men de bruid naar den *θάλαμος*, waarvoor meisjes een *ἐπιθαλάμιον* zongen. Gelukwenschingen en geschenken der verwanten aan de jonge vrouw volgden den tweeden dag des huwelijks, nadat de jonge man den vorigen dag in het huis zijner schoonouders doorgebracht en daar een kleed ten geschenke van zijne vrouw ontvangen had.

§ 13.

Grieksche kleeding in het algemeen.

Ook in de kleederdragt kwamen allengs groote veranderingen. De oude ionische dragt met haren langen chiton vol plooiën, meest van linnen, *χιτῶνες λινοί*, en het kunstig gekrulde haar met gouden krekels, *χρυσοὶ τέττιγες*, moesten allengs voor den korteren dorischen wollen chiton der mannen en voor eenen eenvoudigeren tooi van het haar plaats maken. De baard werd kort gehouden in scheerwinkels. Eerst in den Macedonischen tijd schoor men dien glad af, *ξυρεῖν*, uitgezonderd vele wijsgeeren. Men had verder lichaams oefeningen en baadde zich in zee of rivier; later verkreeg men badinrigtingen, zoowel openlijke als private, en gebruikte die geregeld voor den maaltijd. Een chiton met eene opening voor den linkerarm, welken vooral de slaven en de arbeidende klasse droegen, werd *ἐξωρίς* genoemd. Het opperkleed, *ἱμάτιον*, bestond uit een groot vierhoekig stuk, in huis door de vrouwen vervaardigd en door den voller wit gemaakt; een digtere wintermantel werd *χλαῖνα*, een lichtere *χλαρίς* genoemd. De epheben hadden een bijzonder opperkleed, *χλαμύς*. De mannen droegen ge-

woonlijk geen hoofddeksel, behalve op reis, eene lederen muts, *κυνή*, ronden, viltlen hoed, *πίλος*, *πέτασος* (de laatste voor de ephēben). Aan de voeten droeg men of alleen zolen, gewoonlijk van leder, *ὑποδήματα*, of schoenen, welke den geheelen voet bedekten, met verscheidene opene tusschenruimten, *σανδάλια*, *κρηπῖς*, *ἐμβάς*, *βλαῦται*, *ἐνδρομίδες*. De vrouwen-kleeding van linnen, wol en *βύσσος*, later van zijde, *βόμβυξ*, was bij de Doriërs van wol, korter of langer, om het ligchaam sluitend, met haken op den ontblooten bovenarm bevestigd; de Ionische vrouwen droegen eenen tot op de voeten hangenden linnen chiton met mouwen; bij de Attische had deze den vorm van eenen mantel of mantille, de laatste dikwijls saffraankleurig; overigens was wit de zedigste dragt. Daaronder droegen beide geslachten een korten chiton als hemd. Later kwam er meer en meer modezucht en weelde. De ongehuwde vrouwen versierden en vlochten het haar kunstig, de andere omgaven het met banden, netten en sluijers. Blanketsel, gouden en allerlei versierselen aan hals, armen, zelfs om de voeten werden later veel gebezigd; eindelijk waaijers, zonneschermen en door mannen tevens ringen.

§ 14.

Gebouwen.

Het leven der mannen te Athene was grootendeels openbaar; zij bragten veel van hunnen tijd op de markt door (*πλήθουσα ἀγορά*, des voormiddags), voor handel en omgang. Knapen en jongelingen, die nog geene burgers waren, kwamen daar niet. Dan bezochten zij de gymnasiën en openbare winkels der haarsnijders, zalfverkoopers enz., welke bijna algemeene verzamelplaatsen waren, en aten dan tegen zons ondergang. Zij waren ook zeer gehecht aan het landleven en veel op de jagt. Deels als een gevolg van deze openbare levenswijze besteedde men geene groote zorg en

pracht aan private gebouwen; eerst later, toen de belangstelling in het openbare leven verloren ging, begon men de private huizen ruimer en prachtiger in te rigten en met kostbaarder huisraad, *ἐπιπλα*, *σκεύη*, te voorzien. De gesteldheid en inrigting der grieksche huizen is overigens zeer duister. De meeste huizen voor enkele familiën, *οἰκίαι*, hadden slechts ééne verdieping, *ὑπερῶον*. De plaats vóór het huis werd *πρόθυρον* genoemd; binnen in het huis was eene opene plaats met kolommen omgeven, *πραιστῦλον*, en met eene voordeur van de straat gescheiden; de vertrekken der mannen, *ἀνδρωνίτις*, en der vrouwen, *γυναικωνίτις*, die daarop uitkwamen, waren door eene deur, *μέστυλος*, van elkaar gescheiden; evenzoo het vrouwenverblijf van de opene plaats, waarvoor nog een goden-beeld of hermes stond en op dezelve het altaar des huiselijken Zeus. Het licht kwam voor de benedenkamers uit het binnenhof, vensters waren aan de bovenkamers. Soms was het vrouwenverblijf boven in een *ὑπερῶον*. De gezelschaps- of eetkamer werd *ἀνδρῶν*, de slaapkamers werden *θάλαμοι* genoemd. In de voornamere huizen had men afzonderlijke logeerkamers, *ξεωνῶνες*. De muren werden bepleisterd, later binnen en buitenshuis met schilderwerk versierd. Hij, die van buiten in huis wilde gaan, moest aankloppen om binnen te komen, *κρούειν*, *κόπτειν*; van het kloppen op de deur dergenen, die uitgingen, tot waarschuwing der voorbijgangers voor de uitslaande deur, wordt het woord *ψοφείν* gebruikt. Athene was niet fraai gebouwd. De straten waren eng, de huizen onaanzienlijk; derzelver getal bedroeg (Piraeus en Munychia mede gerekend) ongeveer 10,000. Het waren of *οἰκίαι* voor eene familie, of *συνοικίαι*, huurhuizen, waarin verscheidene familiën samenwoonden. Op reis had men wagens, meest van twee raderen; herbergings moest men bij gastvrienden alleen zoeken; bescherming vond men slechts in den godsdienstigen eerbied voor gastvrijheid, niet van regtswege. Later had men herbergen, openbare in

groote plaatsen, nabij tempels, en meerdere private ondernemingen van dien aard op kleinere schaal, πανδοκεία.

§ 15.

Begraffenissen.

Het begraven (ἐκφορά) der dooden en de zorg voor het onderhoud der graven was een heilige, door de wetten aangedrongene pligt, die vooral op de zonen rustte; (de begrafenis op eene behoorlijke wijze werd τὰ δέκατα, τὰ νόμιμα genoemd). Gevondene lijken moest men ten minste met aarde bedekken. Sedert den tijd van Clisthenes was het aan de demarchen opgedragen om voor de begrafenis der gevondene lijken te zorgen. De gebruiken bij de begrafenis waren naauwkeurig bepaald. Het ligchaam werd gewasschen, gezalfd, aangekleed, met bloemen bekransd, in den mond werd een obolus gelegd voor Charon, in de hand een offerkoek voor Cerberus en alsdan werd het ligchaam in het voorportaal op eene κλίνη ten toon gesteld, προτίθισθαι, en daarnevens vazen, waarschijnlijk met olie, λήκυθοι, gesteld. Vóór het huis plaatste men een vat met water, ἀρδάνιον, om de uitgaanden te reinigen. Bij de baar verhieven zich lijkklagten, welker hevige uitbarsting Solon gezegd wordt beteugeld en bepaald te hebben, dat de begrafenis den volgenden morgen na de tentoonstelling in de vroegte plaats zou hebben. De lijkstaatsie werd geopend met een muzikkoor, θρηνηδοί, daarna kwam een gevolg van mannen en vrouwen in zwarte treurkleederen, de naaste verwanten met geschoren haar. Zoowel het verbranden, καίειν, als het begraven, κατορύττειν, der lijken was gebruikelijk, het laatste echter meer (θάπτειν is in het algemeen begraven). Voor verlorene lijken van betrekkingen maakte men een ledig graf, κενόταφιον. Als het ligchaam verbrand werd, verzamelde men de asch in eene urn. Na de begrafenis volgde een plegtige maaltijd, περιδειπνον. Op den derden dag werd

het eerste, τὰ τρίτα, en op den negenden na de begrafenis een zeer plegtig offer, τὰ ἐννέα, gebracht. De rouw duurde dertig dagen. Men versierde het graf des overledenen met bloemen en bragt plengingen en offers aan de graven, ἐναγίσματα. Plegtig vooral was de begrafenis van diegenen, welke in den strijd voor het vaderland gesneuveld waren. Na 3 dagen ten toon gesteld te zijn, werden zij in den peloponnesischen oorlog op wagens in cypressen kisten naar het graf gebracht en daar met eene lijkrede vereerd. Thucyd. II, 34 sqq. Rondom de stad waren verscheidene begraafplaatsen; eene zoodanige was de buitenste Ceramicus. De grafsteekens, μνήματα, σήματα, waren voor armen een eenvoudige zuil, voor rijken dikwijls zeer kostbare kelders in de rotsen uitgehouwen, en graven met beeldwerk. Het lijk werd op een steenen leger gelegd en omgeven met allerlei aardenwerk en beeldjes, doelende op de onderaardsche goden en geheimenissen. Ook lievelingsdieren, kleederen en geregen werden mede begraven of verbrand, en men stelde in de grafschriften den doode veelal voor als antwoordende op het χαίρει des voorbijgangers. Kransen en bloemen sierden de graven. Een algemeen dooden-feest vierde de staat in de maand Anthesterion.

PUNTEN VAN VEREENIGING VÓÓR GEHEEL GRIEKENLAND.

A.

BIJeenkomsten op feesten en spelen, πανηγύρεις
ἀγῶνες ἱεροί, στεφανύται.

§ 1.

Feesten voor bepaalde plaatsen. De groote nationale feesten.

De opgeruimdheid van geest en de zucht naar gezelligheid

bij de Grieken gaven aanleiding tot vele bijeenkomsten, welke daardoor eene meer gewigtige beteekenis verkregen, omdat zij zich aan de eeredienst en de openlijke uitoefening der gymnastiek aansloten, welke laatste, als middel om de kracht en behendigheid te bevorderen, de jongelingen daardoor tot dapperheid in den oorlog voor te bereiden en het ligchaam schoonheid te geven, eene zoo gewigtige rol speelde in de opvoeding der Grieken (1). Op vele plaatsen in Griekenland vinden wij dergelijke feesten op vaste tijden (2), tot welke ook aan de Grieken, die elders woonden, toegang verleend werd, zoo als op Delos voor Apollo, met dichtelijke en gymnastische wedstrijden, zelfs voor vrouwen en kinderen toegankelijk en door Atheners mede gevierd; in Elis de *Ἡραία* om het 5de jaar, waarop aan Hera een geweven kleed werd gebracht en maagden een wedloop hielden; vele in Arcadië, als de *λύκαια* voor Zeus, te Tegea met menschenoffers. In Boeotië vooral vele met wedstrijden, als de *ἐρωτιδία* te Thespieae, de *Ἐλευθέρια* te Plataeae, in Phocis de *Ἐλαφιβόλεια*, te Leucas de *Ἀκτια* voor Apollo, door Augustus uitgebreid; de *Παριώνια* in Klein-Azië; te Tarentum had men meer feest- dan werkdagen; op Sicilië vele voor Demeter en hare dochter als de *Ἀνθεσφόρια*, *Θεογάμια* enz.; eindelijk onderhield zelfs Massilia, midden onder de gallische vreemdelingen en door deze daarin belemmerd en gestoord, hare Ionische feesten de anthesteriën en thargeliën. Vier van deze echter, naar de 4 hoofdstammen, verhieven zich allengs van feesten voor bijzondere

(1) Van de belangstelling der Grieken voor gymnastiek getuigen de vele plaatsen tot ligchaamsoefening, *παλαίστραι*, *γυμνάσια*, *στάδια*, *δρόμοι*, *ἵπποδρόμοι*.

(2) Reeds bij Homerus komen gymnastische spelen en wedstrijden met wagens voor. Il. XI, 699. XXIII, 257. Od. VIII, 120. Als kamprijzen, *ἀεθλα*, attisch *ἄθλα*, noemt men: drinkschalen, ketels, drievooten, wapenen, talenten zilver, ijzer, slavinnen, paarden, muilezels, ossen.

plaatsen tot nationale feesten, namelijk: de spelen bij Olympia in Elis, bij Delphi in Phocis, bij Nemea in Argolis en op den Isthmus. Deze feesten, waarbij allen, die geene Grieken waren (als ook allen, die niet vrij waren), van deelneming aan den wedstrijd waren uitgesloten (1), moesten natuurlijk het gevoel van eenheid der natie opwekken en onderhouden en onderling velerlei verbindtenissen onder de Grieken te voorschijn roepen, waartoe ook de met de *παργυρίαι* verbondene groote markten bijdroegen, terwijl er dan een wapenstilstand voor alle Grieken plaats had, die plegtig door herauten werd afgekondigd. De algemeene deelneming aan deze feesten was het levendigst tusschen 600—500 vóór Chr.; later verzwakte zij door Macedonischen, listigen invloed. Een later gesticht feest van nationale beteekenis voor geheel Griekenland was het eleutherische te Plataeae, hetwelk op raad van Aristides ter herinnering aan de overwinning van de Grieken over de Perzen was ingesteld. Dit werd ieder vijfde jaar gevierd en hield lang stand, hoewel het in geen groot aanzien was.

§ 2.

De olympische spelen, ἀγὼν Ὀλύμπια.

De olympische spelen werden door de Ouden tot den mythischen tijd terug gebracht en hunne stichting werd door de meesten aan Hercules toegeschreven. Echter worden zij door Homerus niet vermeld en schijnen daarom toen ten minste niet zeer glansrijk te zijn geweest. Later zouden zij vernieuwd en geregeld zijn, en wel 300 jaren na den val van Troje, door den vorst van Elis, Iphitus, gezamenlijk met den Lacedaemonischen wetgever Lycurgus. Sedert

(1) Echter zien wij Macedoniërs en Romeinen, de overheerschers van Griekenland, deel nemen aan de olympische wedstrijden.

het jaar 776 (1) had men eene voortgaande lijst der overwinnaars in de olympische spelen, welke later tot de tijdrekening der olympiaden aanleiding gaf. De spelen werden gehouden ter eere van Zeus, elk vijfde jaar, *πενταετηρικοί*, gedurende vijf dagen in de attische maand Hekatombaeon, in het bosch Altis in Elis aan de rivier den Alpheus. In dit bosch bevond zich de tempel van Zeus met het beroemde beeld van goud en ivoor door Phidias gebeiteld; verder zag men er eene menigte van standbeelden van overwinnaars in die spelen en zuilen, waarop de verbonden door Grieksche staten te zamen gesloten waren uitgehouwen. De Spartanen gebruikten die bijeenkomsten om na het feest met hunne bondgenooten te beraadslagen. De Eleërs, die de regelaars dezer spelen waren, bepaalden den tijd en kondigden den gedurende dien tijd, *ιερομηνία*, bij de wet bepaalden wapenstilstand, *εκεχειρία* (ook *σπονδαί*) in de geheele Peloponnesus, en de onschendbaarheid van het feest en van hen, welke er heen reisden, aan, en weerden de burgers van eenen staat, die zich tegen de instelling vergrepen en nog geene voldoening gegeven had. (Thucyd. V, 50). Ja zelfs waren de Eleërs oorspronkelijk ten allen tijde onschendbaar; de kampregters, *έλλανοδίκαι*, wier aantal verschillend wordt opgegeven, werden vooraf door de elische *νομοφύλακες* onderwezen. Van hunne uitspraak moet men zich op den olympischen raad hebben kunnen beroepen. Deze hellanodiken (2) maakten den tijd bekend, binnen welken de athleten zich te Elis moesten aanmelden; zij onderzochten, of zij Grieken en vrij geborenen waren, of zij ook atimie ondergaan of aan *ἀσέβεια* zich schuldig gemaakt hadden, of zij zich wel tien maanden toegerust en geoefend hadden, dat zij met eenen eed moesten bevestigen, of zij volgens hunnen

(1) Coroebus van Elis overwinnaar in het *στάδιον*.

(2) Met deze namen noemt men ook eenige Spartaansche militaire regters.

ouderdom en krachten als *παῖδες* of als *ἄνδρες* konden beschouwd worden, namen hun den eed af, dat alles in den wedstrijd eerlijk zou toegaan, regelden den kampstrijd, onderzochten de zaak, als iemand na de openlijke oproeping van de herauten als aanklager tegen de athleten optrad, vereenigden hen bij paren door het lot en hadden toezigt over het nakomen van de wetten bij den wedstrijd. De opzieners, welke bij de spelen zelve orde hielden, werden *ἀλύται* genoemd en stonden onder eenen *ἀντιάρχης*. — Eerst onder keizer Theodosius hielden de olympische spelen op (394 na Ch.)

§ 3.

De pythische spelen.

De overlevering noemt Apollo zelf als hun' stichter; echter werden zij eerst sedert het jaar 582 *ἀρῶνες στεφανίται*. Oorspronkelijk werden zij alle negen jaren, maar later, toen zij onder de bescherming der Amphiktyonen gekomen waren (sedert 590, volgens anderen 586), ieder vijfde jaar in het derde olympische jaar gehouden. De plaats voor dezelve was de Crissaeische vlakte bij Delphi.

§ 4.

De nemeïsche spelen.

De stichting van deze schrijft de overlevering aan de 7 veldheeren, welke tegen Thebe optrokken, of aan Hercules toe. Geschiedkundig begin tusschen 572 en 568. Zij werden vier malen in twee olympiaden, in een dal bij Nemea in Argolis tusschen Cleonae en Phlius gevierd, bij afwisseling in zomer en winter, des zomers in het 4de jaar van iedere olympiade, voor den winter denkelijk in de lente van ieder eerste jaar dier olympiaden, dus telkens een driejarig tijdperk.

§ 5.

De isthmische spelen.

Deze waren volgens de overlevering gesticht door Sisypheus, ter herinnering aan den zeegod Melicertes en door Theseus, ter eere van den isthmischen Poseidon, vernieuwd; om welke reden ook de gezanten der Atheners steeds de eereplaats, *προεδρία*, bij deze spelen bekleedden. Het geschiedkundig begin is omstreeks 594 vóór Chr. Zij werden elk derde jaar op den corinthischen Isthmus gehouden (1), en wel op de grenzen van het tweede en derde, en van het vierde en eerste jaar van iedere olympiade.

§ 6.

Inrigting der wedstrijden.

De wedstrijden waren deels *ἀγῶνες γυμνικοί* en *ἵππικοί*, deels *μουσικοί* (*μουσικής*). De gymnische en hippische kennen wij het best uit de olympische spelen, waar zij echter eerst allengs die uitgebreidheid verkregen, in welke zij hier worden voorgesteld. De gymnische en hippische waren deels wedstrijden der atleten, deels te paard en met wagens. De wedstrijden der atleten waren: a) de wedloop, *δρόμος*, of eenmaal door het stadion (125 schreden, 600 grieksche voeten), of heen en weder, *δίανλος* (er bijgekomen in het jaar 724), of tweemaal heen en terug, *εφίππιος δρόμος*, of een verdere wedloop, welks maat verschillend wordt opgegeven, *ἐολιχος*. De plaats, vanwaar men uitliep, heette *γρύμμη*. De wedloop geschiedde of door gewapende, *ὀπλιτοδρόμοι*, of door ongewapende en naakte loopers, *χιλοί*, *γυμνοί* (2). Een trompet gaf het

(1) Ook in andere grieksche staten vinden wij kleinere feestelijke spelen, genaamd *Ὀλύμπια* en *Πύθια*. Insgelijks vinden wij op enkele plaatsen *Νίμεια* en *Ἰσθμία*.

(2) In de latere tijden waren de gymnische atleten bij de

teeken van aanvang. b) Het worstelen, *πάλη* (er bij gekomen 708), waarin men de tegenpartij op den grond trachtte te werpen en vasthield, totdat hij zich overwonnen verklaarde. De paren werden bij het lot bepaald. c) Het vuistgevecht, *πυγμή*, (er bij gekomen 688), waarbij men de handen later met riemen, *ιμάντες*, in welke zich looden knoppen bevonden, omwond (*cestus*). d) Het werpen van de werpschijf, *δίσκος*, eene zware steenen of ijzeren schijf, die men om het verste aan een' riem slingerde. e) Het springen, *ἄλμα*, met zware klompen lood, *ἀλτήρες*, in de handen. f) Het werpen van de lans, *ἄκων*. Eene vereeniging van het worstel- en vuistgevecht werd *παγκράτιον* genoemd (er bij gekomen 648). Het vijfvoudig gevecht, *πένταθλον* (er bij gekomen 708), bevatte: *ἄλμα*, *δίσκος* (*δισκοβολία*), *ἄκων* (*ἰκόντιον*), *δρόμος*, *πάλη*. Bij de gymnische wedstrijden onderscheidde men in de oudere tijden twee leeftijden, *παῖδες* (1) en *ἄνδρες*, later zelfs drie. De wedren, welke in den *ἵπποδρομος* werd gehouden, was of een wedstrijd te paard op den *ἵππος κέλης*, een rijpaard, (er bij gekomen in 648), of op wagens met een twee- of vierspan, *συνωρίς* en *τέθριππον*. Deze wedstrijden waren van alle de glansrijkste. De paarden waren of jong, *πῶλοι*, of volwassen, *τέλειοι*. Een *ἄρμα* (2) *τέλειον* met 4 paarden (er bij gekomen in 680), moest twaalf maal de baan afleggen. De eer der overwinning viel niet aan de ruiters of voerlieden, maar aan de eigenaars van het paard of den wagen, welke somtijds afwezigen of zelfs vrouwen waren, te beurt. De muzikale, *μουσικοί*, bestonden oorspronkelijk alleen in muziek, namelijk spel op de *κίθαρα*, of den *αὐλός* en gezang bij de cither,

olympische spelen naakt, hetgeen reeds sedert 720 bij den *δρόμος* begonnen zou zijn.

(1) *Δρόμος* en *πάλη* voor knapen zouden er bij gekomen zijn in 632, *πένταθλον* in 628, *πυγμή* in 616.

(2) *Ἀπὴνη* wordt van eenen wagen met muilezels tot wedstrijd gebruikt.

κιθαριζῶν, en bij de fluit, αὐλοῦν. Later ontmoeten wij ook het opvoeren van tooneelvertooningen, ἄγωνες Διονυσιακοί, als ook de vertooning of lezing van voortbrengselen van verschillende kunsten, ἐπιδείξεις. Ook vinden wij dat schillerijen ten toon werden gesteld. De regters bij de muzikale wedstrijden werden κριταί, bij de gymnische en hippische βραβεύται genoemd.

§ 7.

Vervolg. Belooningen der overwinnaars.

De olympische (1) en nemeïsche spelen waren hoofdzakelijk gymnische en hippische, de pythische en isthmische tevens muzikale. De pythische zouden oorspronkelijk eenvoudig citharoedische geweest zijn. Het onderwerp was een hymnus op Apollo. Later kwam er een wedstrijd in gezang met de fluit, αὐλοῦν, bij, waarin de strijd van Apollo met den draak Pytho in 5 afdeelingen moest worden voorgesteld, namelijk: een voorspel, het begin des strijds, het einde, het zegelied en het sterven van de sissende slang. Weldra werd dit afgeschaft. Maar toen daarna de Amphiktyonen het opzigt over dezelve bekwamen, werden er gymnische en hippische spelen bijgevoegd. De feestelijke plegtigheden, die zich aan de spelen aansloten en welke wij alleen door de olympische spelen eenigermate kennen, bestonden vooral in offers, optogten, πομπαί, en meer dergelijke godsdienstige plegtigheden, aan welke de door de staten gezondene afgezanten, θεῶροι, deel namen. De overwinnaars, ἱερονίκαί ὀλυμπιονίκαί, πυθιονίκαί cet. werden openlijk bekend

(1) Eerst Nero hield eenen wedstrijd in de tragoedie en het citherspel; echter worden reeds vroeger wedstrijden van κήρυκες en σαλπισταί vermeld. Het oplezen, hetwelk aldaar plaats had, behoorde niet tot de ἄγωνες; maar dichters, geschiedschrijvers en rhetors gebruikten deze gelegenheid om zich bij de groote, verzamelde menigte bekend te maken.

gemaakt, met kransen der overwinning versierd en met palmtakken in de hand aan het volk voorgesteld. De olympische krans der overwinning was van den wilden olijfbloem, κότινος, uit het bosch Altis, de pythische van eenen laurier, de nemeïsche van epe, de isthmische van een' pijnboom. De overwinning vooral in de olympische spelen (Ὀλύμπια νικῶν) werd door groote eereblijken gevolgd. Aan deze overwinnaars werden feesten gegeven, zoowel dadelijk na de overwinning, te Olympia, als later bij hun terugkeer in hun vaderland, ἐπινίκια. Men noemde het jaar naar de overwinnaars, welke door lofgedichten en standbeelden vereerd werden. Het vaderland, voor hetwelk zulk een overwinnaar tot eer was, stond hun voor het geheele leven groote onderscheidingen en voordeelen toe, als: προεδρία, de eereplaats bij openlijke schouwspelen, ἀτέλεια, vrijdom van openbare kosten. Te Athene ontvingen zij spijziging in het prytaneum en 500 drachmen voor eene olympische, 100 voor eene isthmische overwinning; te Sparta stonden zij in den slag bij den koning. Als nationale vereeniging hadden de spelen weinig beteekenis en de afgunst over de behaalde overwinningen verwijderde zelfs de staten van elkaar; maar zij werkten gunstig op den handel en door mededeeling van denkbeelden op de ontwikkeling van geest en goeden smaak.

AANHANGSEL.

§ 8.

De olympiaden en de daarop gegronde tijdrekening.

Ieder grieksche staat had in het algemeen zijne eigene tijdrekening, als ook een eigen stelsel van gewigten, maten en muntspeciën. Over het algemeen teekende men in openlijke oorkonden het jaar op naar een' der eerste ambtenaars van den staat, b. v. te Athene naar den eersten der negen jaarlijksche archonten (den bepaaldelijk zoo genoemden ἀρχων),

te Sparta naar den eersten der jaarlijksche ephoren, en op dergelijke wijze in de overige staten. Daar nu het begin des jaars in de onderscheidene staten verschillend was en daar de maanden, hoewel het alle maan-maanden waren, niet alleen verschillend genoemd werden, maar ook overigens nog wegens de verschillende wijzen van inschuiven van elk-ander afweken, zoo vonden de geschiedschrijvers een middel voor eene algemeene en voor alle Grieken gemeenschappelijke bestemming van het jaar en van den tijd in de lijst der overwinnaars in de olympische spelen, wier namen naauwkeurig en onder het opzigt der hellanodiken op kolommen gegraveerd en later in wél geordende verzamelingen werden opgenomen. Reeds Thucydides (geb. 474) bepaalt somtijds gebeurtenissen door gelijktijdige overwinnaars (in het Pancratium, niet, zooals de latere schrijvers, volgens de *σποδοδρόμοι*); Timaeus (geb. ongeveer 356), wiens werken verloren zijn, zoude het eerst een bestendig gebruik van die lijsten der olympische overwinnaars bij de tijdrekening gemaakt hebben; maar de oudste der voor ons bewaarde geschiedschrijvers, welke de gebeurtenissen volgens de berekening der Olympiaden schikt, is Polybius (geb. 203). In het dagelijksche leven bediende men zich van deze berekening niet.

§ 9.

Wijze om de opgave van een jaar volgens de Olympiaden tot de christelijke tijdrekening terug te brengen.

De olympische spelen werden ieder vijfde jaar bij de volle maan omstreeks den zonnestilstand van den zomer gehouden; men kan het begin van ieder olympisch jaar door elkander ongeveer op den eersten Julij stellen. Wil men derhalve het jaar der christelijke tijdrekening vinden, hetwelk met de eerste helft van een olympisch jaar (tusschen 1 Julij en 31 Dec.) overeenkomt, b. v. de slag bij Plataeae Ol. 75, 2,

in de maand Boëdromion, dan trekt men het getal 1 van de olympiade af (74), vermenigvuldigt de rest met 4 (296), telt daarbij de jaren der loopende olympiade (hier 2, dus 298), en trekt de som, als zij kleiner is dan 776, van 777 af, waardoor men dan het jaar vóór de geboorte van Christus (479) bekomt; maar is de som grooter dan 776, zoo trekt men 776 van deze som af en bekomt dan het jaar na de geboorte van Christus. Doch heeft de gebeurtenis in het tweede deel van het olympische jaar (tusschen 1 Jan. en 1 Julij) plaats gehad, b. v. de stichting van Rome Ol. 6, 3, volgens de *æra Varroniana* op de *Parilia* in de lente, dan moet men in het eerste geval de rest met 1 verminderen, in het tweede met 1 vermeederen, aldus in het aangevoerde voorbeeld $5 \times 4 = 20 + 3 = 23$, hetwelk van 777 afgetrokken wordt. Van de rest 754 wordt 1 afgetrokken, dus 753.

B.

ORAKELS, VOORAL HET DELPHISCHE.

§ 10.

Orakels in het algemeen. Het orakel te Dodone.

Het was een zeer oud geloof in Griekenland, dat de goden, zelfs nadat zij opgehouden hadden voor de menschen zichtbaar te verschijnen, zich echter op velerlei wijzen openbaarden. De geschiktheid om zulk eene openbaring te verstaan werd gewoonlijk aan enkele personen (Calchas in de Ilias) of geslachten (Iamiden, Clytiaden, Telliaden), of aan zekere plaatsen toegeschreven, welke men geloofde dat met de onmiddellijke tegenwoordigheid der goden begunstigd waren. Zoo wordt zeer vroeg een orakel te Dodone, *Δω-δώνη*, in Thesprotia genoemd, waar een pelagische stam, *Σελλοί* of misschien *Ἑλλοί* zijne woonplaats had. De pe-

lasgische Zeus (1), van wien deze Selli door Homerus (Il. XVI, 235) dienaars, *ὑποφῆται*, genoemd worden, openbaarde zich hier, zooals men meende, in het ruischen van eenen heiligen eik, *δρὺς ὑφίκομος*, (Od. XIV, 328; *φηγὸς παλαῖν*, Soph. Trach. 169) en in het klinken van een metalen bekken, *λέβης*, *Δωδωναίου χαλκεῖον*. De uitspraak van het orakel werd verklaard door oude vrouwen, *πελειάδες*, of door priesters, *τομοῦροι*. Het aanzien van dit orakel nam vroegtijdig af, vooral toen het delphische in aanzien toenam; echter worden nog lang daarna priesteressen te Dodone vermeld.

§ 11.

Het orakel van Apollo te Delphi.

Het beroemdste orakel in Griekenland, hetwelk niet alleen door de grieksche staten, maar ook door vreemdelingen in gewigtige aangelegenheden werd geraadpleegd, was het delphische, hetwelk genoemd is naar de stad *Δελφοί*, welker oudere naam *Πυθώ* (Il. II, 519) was, in het landschap Phocis aan den Parnassus. Deszelfs oorsprong is zeer oud en met fabelen omhuld. Het had zijn groot aanzien vooral aan de omstandigheid te danken, dat de Grieken, en bepaaldelijk de Doriërs, welke vroeger in deszelfs nabijheid woonden en wier stamgod Apollo was, zich later over alle deelen van Griekenland verspreidden en overal hunnen eerbied voor de heiligheid van den god en het orakel medebragten. Het werd nu weldra een algemeen orakel voor geheel Griekenland, verkreeg groote rijkdommen (reeds Il. IX, 404), deels door geschenken der raadplegenden (Croesus, Herod. I, 50), deels uit tienden van den veroverden buit, na behaalde

(1) Zeus wordt reeds bij Homerus (Il. VIII, 250) *πανομφαῖος* genoemd, of de godheid, van welke alle voorspelling en alle orakels hunnen waren oorsprong hebben.

overwinningen, en het kwam onder de bescherming der Amphiktyonen (1). Volgens eene voorstelling der Grieken, welke het eerst bij Pindarus gevonden wordt, was het orakel in Delphi het middelpunt of de navel der aarde, *ὀμφαλὸς τῆς γῆς*, hetwelk ook op de delphische munten wordt aangeduid. Vooral betoonden de Doriërs en bepaaldelijk de Spartanen grooten eerbied voor het orakel, en gelijk de belangrijkste oudere staatsinrigtingen te Sparta, de verdeelde koninklijke magt der Herakliden en de wetgeving van Lycurgus, aan het beleid van Apollo werden toegeschreven, zoo ook ondernamen de Lacedaemoniërs later geene zaak van belang, zonder het orakel te raadplegen, tot welk einde zij eene eigene, door de koningen verkozene overheid, de Pythiërs, hadden. Maar ook in Athene en in andere staten had dit orakel grooten invloed op de wetgeving, op de zeden, op menscheijkheid en wering van wredeheid (Herod. I, 167), en op het in stand houden der burgerlijke orde; want het oorspronkelijke doel was niet om nieuwsgierigheid naar de toekomst te bevredigen, maar om godsdienstige begrippen te verkondigen en aan die, welke eenig plan hadden, raad te geven, *θεμιστεύειν*. Niet zeer veel ijver betoonde het om de onderlinge oorlogen der Grieken tegen te gaan, het raadde zelfs den peloponnesischen oorlog aan de Lacedaemoniërs aan, en de godheid beloofde hun alle hulp Thucyd. I, 118. Daarentegen droeg het in de perzische oorlogen bij om den moed des volks staande te houden en bij Herodotus heerscht nog het volle geloof aan deszelfs goddelijke kracht.

§ 12.

Vervolg. Deszelfs verval.

Sedert den tijd van den peloponnesischen oorlog laadde

(1) De vrije staat van Delphi had den tempel zelven in bezit.

het de beschuldiging op zich, dat het de Spartanen begunstigde, en dewijl de oude vroomheid en het geloof aan de waarheid der overgeleverde leer der goden allengs verloren ging, zoo begon ook het orakel steeds meer van zijn aanzien te verliezen, vooral toen het zelf in verval geraakte en eindelijk een loondienaar van den macedonischen koning Philippus werd, *Ποθία φιλιππίζουσα*. Het verloor nu allengs zoowel zijn aanzien als zijne schatten. Echter werd het nog in de vierde eeuw na Christus door den keizer Julianus geraadpleegd.

§ 13.

Vervolg. Deszelfs inrigting.

Reeds vroegtijdig was er te Delphi een tempel, al bij Homerus, Il. IX, 404, als rijk vermeld, maar toen deze afbrandde (548), werd er een grootere en prachtigere gebouwd. In het heiligdom van den tempel bevond zich een hol, waarop een driehoek, *τρίπους χρηστήριος*, stond; hierin was eene holte of opening, *ὄλμος*, gemaakt, waarop de priesteres, *Ποθία*, na laurierbladeren in den mond genomen en uit de heilige bron gedronken te hebben, zich nederzette om den goddelijken invloed te ontvangen, bestaande uit bedwelmende dampen uit de holte opstijgende, waardoor de vrouw eenige onverstaanbare woorden uitte. Bij den hoogsten bloei waren er twee priesteressen en eene plaatsvervangster. De uitspraak van het orakel werd door eenen orakelpriester, *προφήτης*, gewoonlijk door daartoe bestemde dichters in versmaat gebragt zijnde, later meer in proza als antwoord aan de raadvragers, *θεωροί*, *θεοπρόποι*, medegedeeld, hetwelk echter dikwijls zeer duister en dubbelzinnig was (*Ἀπολλων λοξίας*). In het begin werden er maar op één' bepaalden dag in het jaar orakels gegeven; later werd, bij toenemende menigte der raadplegers, voor ieder naar rang en lot een zekere tijd in iedere maand daartoe

bepaald. De raadplegenden, na met wijwater gezuiverd te zijn, offerden een stier en eene geit aan Apollo. De priesters trokken groote voordeelen van die vele belangstellende raadvragers. De dienaars van het orakel waren: *ὄσιοι*, de offerpriesters uit de 5 delphische priestergeslachten, *προφήτης*, de orakelpriester, en van geringeren stand de *περιηγηταί*, welke de vreemdelingen rondleidden, en de *πρόσπολοι ἑνναίκες*, vrouwelijke bedienden.

§ 14.

Andere orakels.

Er waren nog meerdere orakels, zooals dat van Apollo op Delos, te Patara in Lycië, te Claros bij Colophon, te Didyme bij Miletus (waarover de Branchiden gesteld waren), te Abae in Phocis, het hol van Trophonius bij Lebadea in Boeotië, het orakel van Zeus te Olympia, de tempel van Amphiaraus te Oropus in Boeotië en andere. De uitspraak van een orakel ontving men na verschillende voorbereidende plegtigheden en op verschillende wijzen, op vele plaatsen door ter neder ligging om te slapen op de huiden der geslachte offerdieren, *ἐγκοίμησις*, b. v. in den tempel van Amphiaraus. In verscheidene tempels, zooals in die van Aesculapius, had dit tevens een geneeskundig doel, overeenkomstig met het somnambulisme. Gelijk overigens somtijds vreemdelingen de grieksche orakels raadpleegden, zoo zien wij ook, dat Grieken zich tot buitenlandsche orakels wendden, b. v. tot dat van Jupiter Ammon (1). Er worden ook reizende orakelgevers vermeld. Herod. I, 62.

(1) Andere middelen, waardoor men geloofde raad en verklaring over de toekomst te kunnen bekomen, waren: de schriftelijk bewaarde uitspraken der orakelzangers, *χρησμολόγοι*, *χρησμοδοί* (onderscheiden van de priesters der orakels, *προφῆται*, *εὐφῆται*), zoo als Bakis en Musaeus; verder de beschouwing van het offer, *ισροσκόπια*, namelijk van de wijze van verbranden en de asch, na

Eindelijk riep men de schimmen der dooden met offers en plengingen op om vragen te beantwoorden, *νεκρομαντεῖα* (Odys. Lib. XI), vooral aan den Acheron te Heraclea.

PUNTEN VAN VEREENIGING VOOR ENKELE DEELEN VAN GRIEKENLAND.

A

HET VERBOND DER AMPHIKTYONEN.

§ 1.

Amphiktyoniën in het algemeen.

Gemeenschappelijke godsdienst en tempel en deelneming aan godsdienstige feesten bragten vroegtijdig naburige volken, zelfs zonder dat stamverwantschap daarbij in aanmerking kwam, in vriendschappelijke betrekking, en daarop steunden de verbindtenissen, genaamd *ἀμφικτυονίαι* (eigenlijk *ἀμφικτυοναίαι*), of vereenigingen aangegaan tusschen naburige staten, welke zich om een gemeenschappelijk heiligdom vereenigden. Dergelijke verbindtenissen waren alzoo noch, gelijk de symmachiën, tegen buitenlandsche vijanden gerigt, noch behandelden zij, gelijk de verbonden van naburige landstreken, de algemeene aangelegenheden der volken in gemeenschappelijke raadsvergaderingen; daarentegen drongen zij somtijds aan op het nakomen van enkele voorschriften van mensche-

Homerus van de ingewanden der dieren, vooral van den lever, van de vlugt en geluiden der vogels; van verschijningen aan den hemel, *διοσημεία*, zoo als het onweder, zons- of maansverduistering. Die aan de rechterhand waren van goede beteekenis, de linkse het tegendeel. Eindelijk van teekenen door het ligchaam, als droomen, niezen en ontmoetingen in huis en daarbuiten, *ἐνόδια*, *σύμβολοι*, en menschelijke stemmen, *φῆμαι*, of vermeende goddelijke, *κληδόνες*.

lijkheid en volkenregt. Meer dergelijke amphiktyoniën worden vermeld, zoo als op het eiland Calauria bij den tempel van Poseidon, van de Boeotiërs bij den tempel van Neptunus te Onchestus enz., maar van de inrigting en geschiedenis der meesten weten wij slechts weinig.

§ 2.

De amphiktyonie bij Thermopylae en Delphi. Derzelver omvang, doel en geschiedenis.

De beroemdste dezer verbindtenissen is die bij Thermopylae en bij den tempel van den pythischen Apollo. Deze verkreeg door de latere verbreiding van hare oorspronkelijke medeleden over een groot deel van Griekenland eenen aanzienlijken naam, hoewel over het algemeen niet het karakter van eenen algemeenen grieksch raad. Zij verkreeg voor eenigen tijd een zeker staatkundig gewigt en bleef lang in stand. De oorsprong van dit verbond, dat bij uitnemendheid het amphiktyonische genoemd wordt, verliest zich in den mythischen tijd. De Ouden leidden den naam af van Amphiktyon, zoon van Deucalion, broeder van Hellen, die buiten twijfel slechts als een mythische vertegenwoordiger van het verbond te beschouwen is. De leden van het verbond waren 12 volksstammen (1), welke vroeger alle in of nabij Thessalië woonden en tot in den macedonischen tijd evenveel regt behielden, hoewel enkele der medeleden, zoo als de Doriërs, Ioniërs en Thessaliërs, hunne naburen geheel in schaduw stelden of onderdrukten. Het doel des verbonds was het vaststellen van enkele voorschriften van mensche-lijkheid en zachtheid onder de volken, die leden des verbonds waren en de bescherming en het onderhouden van den

(1) Thessaliërs, Boeotiërs, Doriërs, Ioniërs, Perrhaebers, Magnetes, Locriërs, Oetaërs of Aenianers, Phthiotische Achaeërs, Maliërs of Meliërs, Phocensers en Dolopiërs.

delphischen tempel, waarbij later (sedert 586) de leiding der pythische spelen kwam. Het was een heilig verbond met eeden bekrachtigd en de stad, welke deze schond, werd verdelgd. (Aeschin. de falsa leg. p. 126 sq.), geenszins om vreemde vijanden af te weren, noch om zich in de inwendige aangelegenheden der daaraan deel hebbende staten te mengen; waarom wij ook zien, dat de raad der Amphiktyonen in den peloponnesischen oorlog en bij de overige onderlinge twisten der Grieken werkeloos bleef. Het was echter op den duur niet bij magte om iets goeds uit te rigten en meest bezig met onverschillige zaken of schadelijk van invloed.

§ 3.

Vervolg.

Zoo betoont het zich werkzaam in de zoogenoemde heilige oorlogen (tegen Cirrha, tusschen 600 en 590, tegen Phocis 355—346, tegen Amphissa 340—339, tegen de Aetoliërs 280), welke tegen tempelschenders gevoerd werden. Als een staat zich vergrepen had, dan werd de zaak voor de vergadering der ambtenaars, pylagoren, door de afgevaardigden der partijen behandeld. De schuldige staat werd tot boete verwezen, bij verzuim des termijns tot het dubbel; bij verder verzet zond men een leger en vernietigde soms zulk eenen staat. Magtige staten, zooals Sparta, stoorden zich aan zulk eene veroordeeling niet. Maar magtige leden misbruikten het verbond somtijds tot baatzuchtige en staatkundige bedoelingen, zooals b. v. Philippus van Macedonië, welke voor de Doriërs en Phocensers, die echter later hunne plaats weder innamen, in het verbond kwam. De amphiktyonie duurde voort, toen de Grieken onder de heerschappij der Romeinen waren gekomen, en werd onder eene door Augustus veranderde inrigting ten tijde der keizers voortgezet.

§ 4.

Inwendige inrigting van het Amphiktyonen-verbond.

Heiligdommen der Amphiktyonen waren. de tempel van den pythischen Apollo te Delphi en de tempel van Demeter Amphiktyonis te Anthela, nabij Thermopylae. Ieder jaar werden er twee vergaderingen van de Amphiktyonen, ééns in de lente, *εαρινή πύλαια*, en eens in den herfst, de eene te Delphi, de andere bij Thermopylae gehouden. Het getal stemmen was 24, twee voor iederen der 12 verbondene stammen; hoe deze echter onder die staten verdeeld waren, welke tot de groote stammen behoorden, zoo als b. v. onder de Ioniërs of Doriërs, is niet geheel en al duidelijk. De gezanten van het verbond werden *ιερομνημονες* en *πυλαγοραι* en *οι* (waarschijnlijk één hieromnemon en meerdere pylagorae voor elken staat) genoemd, wier werkkring en onderlinge betrekking niet genoegzaam is opgehelderd (1). Ook wordt behalve van de vergadering nog van eene *ἐκκλησία* melding gemaakt, aan welke alle op de plaats tegenwoordige burgers uit de bondgenootschappelijke staten deel namen.

B.

VERBONDEN ONDER DE INWONERS VAN DEZELFDE LANDSTREEK.

§ 5.

Dergelijke verbonden in het algemeen.

Onder de onderscheidene onafhankelijke, kleinere staten, welke tot eene en dezelfde landstreek behoorden, ontmoeten wij dikwijls eene soort van vereeniging, welke, somtijds

(1) De hieromnemones vormden eene afzonderlijke vergadering, *συνέδριον*, en stelden de besluiten voor eene volgende vergadering op. Aeschin. in Ctesiph. 200.

bevestigd door de vereering van eenen gemeenschappelijken stamgod, ten doel had om over algemeene aangelegenheden te beraadslagen, onderlinge twisten te beslechten en tot oorlogen tegen vreemde staten te besluiten. Maar de neiging der Grieken naar zelfstandigheid en onafhankelijkheid hunner afzonderlijke steden openbaart zich ook hier, dewijl oneenigheid onder elkander of het streven van enkele staten naar de opperheerschappij gewoonlijk het gevolg van zulke verbonden was. Wij vinden dergelijke verbindtenissen b. v. bij de Phocensers en Thessaliërs, welke, hoewel zij overigens in onafhankelijke staten verdeeld en met eenen aristocratischen regeringsvorm voorzien waren, bij bijzondere gelegenheden eenen oppersten aanvoerder of dictator, *ταγός*, verkozen (1). Ook onder de Arcadiërs vinden wij eene tegen Sparta gerigte verbindtenis (396), welker leden later in een verbond met de Achaeërs, Aetoliërs of Spartanen vereenigd werden. Onder de ionische en dorische staten op de kust van Klein-Azië bestond eene soort van verbond, hetwelk van zeer gebrekkigen aard en van korten duur was. — Over het algemeen konden alle dergelijke vereenigingen in Griekenland, zoo lang Athene en Lacedaemon zoo zeer de meerderheid boven de andere staten hadden, van geen staatkundig belang worden. Maar toen deze staten door hun inwendig verval en hunne onderlinge twisten allengs verzwakten, kregen enkele van die vereenigingen meer beteekenis.

§ 6.

Het verbond der Boeotiërs.

In Boeotië, hetwelk in verscheidene onafhankelijke staten verdeeld was, vormde zich een verbond oorspronkelijk van

(1) Na den peloponnesischen oorlog vinden wij er tyrannen, en in 376 zien wij Thessalië onder den tyran Jason van Phrae vereenigd. Later kwam het land onder de Macedoniërs.

14, in den peloponnesischen oorlog van 10 staten (1), *τὸ κοινὸν τῶν Βοιωτῶν*, met eene gemeenschappelijke eeredienst; *παρβουσία*, bij Coronea. De hoofden van het verbond werden *βοιωτάρχαι* genoemd, en dit ambt duurde een jaar, onder bedreiging van doodstraf, indien men het op eigen gezag langer behield. Echter kon die tijd verlengd worden, en ook konden dezelfde personen er meermalen toe gekozen worden. Deze voerden het leger aan en deden verslag van zaken aan de vier raadsvergaderingen. De Thebanen stonden aan het hoofd des verbonds, welks staten oorspronkelijk oligarchisch waren en later door twisten tusschen democratische en oligarchische partijen en gedeeltelijk ook door toedoen van Athene en Sparta veel moesten lijden. De Thebanen gedroegen zich, vooral na de perzische oorlogen, zeer eigendunkelijk tegen de overige staten (2) en speelden bij de magteloosheid van Athene en Sparta, gedurende korten tijd, toen de democratie (379) zegevierde en men die met zijn leven wilde verdedigen, zelfs eene gewichtige rol onder Pelopidas en onder Epaminondas. Opmerkelijk en van grooten invloed was daarbij in hunne legers het heilige cohort van 300 jongelingen die, paar aan paar, door vriendschap verbonden, zich voor het minste teeken van lafheid voor hunnen vriend schaamden, daardoor onverwinnelijk, dikwijls de legers de overwinning deden behalen. Philippus zelfs kon hen bij de algemeene nederlaag niet aan het wijken brengen, zij allen sneuvelden daar. Maar de Thebanen misbruikten hunne magt door de vernieling van Thes-

(1) Reeds vóór den perzischen oorlog sloten zich de Plataeërs aan Athene aan, en deze verbindtenis duurde tot het begin van den peloponnesischen oorlog, waarin Plataeë door de Thebanen verstoord, maar later na den vrede van Antalcidas weder opgebouwd werd (386).

(2) Bij den vrede van Antalcidas (387) moest Thebe hare magt over de andere bondgenootschappelijke staten laten varen. Die vernedering duurde echter niet lang, en sedert 379 verbief zich Thebe weder.

pieae, Orchomenus en Plataeae, en maakten zich gehaat door aanmatiging der hegemonie. Na den dood dezer beide mannen (Pelopidas 364, Epaminondas 362), zonk dan de Thebaansche grootheid weder, en bij Philippus van Macedonië moesten zij hulp tegen de Phocensers zoeken. Deze koning werd echter ras hun vijand en ontnam hun na den slag bij Chaeronea (338) voor altijd hunne magt. Het verbond bleef echter nog lang bestaan en werd eerst opgelost, toen Thebe in den oorlog der Romeinen met Perseus alleen Rome's zijde, en de overige steden de partij van Rome's vijanden kozen.

§ 7.

Het achaeïsche verbond.

De twaalf steden der Achaeërs, welke door hare ligging bij de staatkundige bewegingen in Griekenland lang ongeschokt bleven, vormden sedert de oudste tijden een verbond, dat rustig bleef en dezelfde vormen behield, totdat het in het macedonische tijdvak opgelost werd. Maar gedurende de onderlinge twisten der Macedoniërs werd het door eenige steden vernieuwd (ongeveer 280); vele andere traden tot hetzelfde toe om elkaar gemeenschappelijk te verdedigen en de tyrannen te bestrijden, alsook voornamelijk om de heerschappij der Macedoniërs tegen te gaan. Het verbond kwam gedurende korten tijd onder Aratus (254, gest. 213) en vooral onder Philopoemen (gest. 183) door het toetreden van vele staten, Sicyon, Corinthus, Megara en andere, tot groot aanzien. Maar ook deze vereeniging leed door onderlinge twisten en verzwakte door oorlogen tegen de Aetoliërs en Spartanen, en zoo werd eerst voor de Macedoniërs, later voor de Romeinen de weg gebaad tot de overheersching. De laatste waren wel eenigen tijd de vrienden der Achaeërs, maar behandelden hen later met overmoed, en voerden na de overwinning op Perseus meer dan 1000 der aanzienlijkste

leden van het verbond naar Rome, waar zij van 167 tot 150 leefden. Een nieuwe oorlog met de Romeinen deed na de verovering van Corintho (146) de vrijheid te gronde gaan en Achaia werd een romeinsch wingewest.

§ 8.

Inrigting van het verbond.

Twee malen 's jaars hielden de burgers uit de bondgenootschappelijke staten gewoonlijk in het bosch van Zeus Homagyrus, Arnarion genaamd, bij Aegium de gewone vergaderingen, elke gedurende niet meer dan drie dagen, waarin de belangrijkste aangelegenheden van het verbond, zooals bepaling van oorlog, vrede of verbonden, het aannemen van nieuwe leden, de beslissing van onderlinge twisten en het aannemen van nieuwe wetten van het verbond behandeld werden. De steden, niet de aanwezigen voor zich, vormden de stemmen. Aan die vergadering konden alle burgers der steden, minstens van 30 jaren, deel nemen. Voor eene dadelijke beschikking der loopende zaken kwamen 10 uitgekozenen, *δημιουργοί*, tot eene *βουλή* te zamen, met de twee hoogste ambtenaars, vertegenwoordigende aldus de twaalf vrije steden van Achaie. Een *στρατηγός* (1), een *ἐπάρχος* en een *γραμματεὺς*, waren de voornaamste ambtenaars, welker ambt een jaar duurde. De 10 *δημιουργοί* zaten in de vergaderingen gewoonlijk voor. De steden waren onafhankelijk en hadden alle onderling gelijke regten. Maar tot oorlog en vrede werd alleen met gemeen overleg besloten, terwijl ieder staat soldaten en geld voor zijn aandeel leverde. Alleen trachtte men overal den democratischen regeringsvorm in stand te houden, terwijl de Macedoniërs de tyrannie begunstigten.

(1) In vroeger tijd 2 strategen. Deze *στρατηγός* was voorzitter, als men in de wapenen was opgeroepen.

§ 9.

Het aetolische verbond.

In Aetolië, dat door hare ligging volstrekt onafhankelijk was gebleven, bestond een afgesloten verbond van landstrekken, hetwelk eerst in de oorlogen van Griekenland onder de opvolgers van Alexander uitdrukkelijk genoemd wordt, toen namelijk de ruwe en krijgsvolke Aetoliërs als de gevaarlijkste vijanden der Macedoniërs optraden en vele griekische staten, Locris, Phocis, een deel van Thessalië, Acarnanië, Arcadië en vele eilanden met zich verbonden. Later gingen zij een verbond aan met de Romeinen tegen Philippus van Macedonië, den zoon van Demetrius. Maar de Aetoliërs werden verbitterd, omdat Rome de Achaeërs begunstigde; zij riepen Antiochus van Syrië te hulp, door wiens nederlaag (189), als ook door hunne onderlinge tweedragt, zij onder de romeinsche heerschappij kwamen, zie § 7. Augustus gebruikte het overblijfsel des Aetolischen volks, om de door hem op Actium aangelegde stad Nicopolis te bevolken. Lang echter bleef er nog een aetolisch verbond bestaan.

§ 10.

Inrigting van dit verbond.

Alle de bondgenootschappelijke staten waren onafhankelijk en onderling gelijk, maar over oorlog, vrede en over aangelegenheden van het verbond moest volgens gemeenschappelijk overleg besloten worden. De vergaderingen waren eensdeels de groote, welke ieder jaar bij den tempel van Apollo in Thermus gehouden werd, anderdeels eene kleine voortdurende van bijzondere afgezanten van het verbond, ἀποκλητοί. De buitengewone vergaderingen, panaetolia,

hadden te Naupactus, Lamia en Hypata, later meest te Thermopylae plaats. De hoogste ambtenaar van hetzelfde was een strategus, bevelhebber des legers en voorzitter der vergaderingen; daarenboven wordt van een hipparchus, bevelhebber der ruitery, en eenen grammateus melding gemaakt. De staatsinrigting was in haar wezen democratisch. Over iedere stad stond een polemarchus als burgerlijk bestuurder.

C.

SYMMACHIE EN HEGEMONIE.

§ 1.

Geschiedenis der hegemonie. Sparta.

Behalve de vermelde verbonden tusschen landstrekken, ontmoeten wij ook grootere verbindtenissen van verscheidene landstrekken en staten tot gemeenschappelijke verdediging, *συμμαχία*, in welke een enkele voornaamste staat eene bij de wet toegekende opperheerschappij, *ἡγεμονία*, had. Zoo vormden de meeste peloponnesische staten (met uitzondering van Argos en eenige kleinere) reeds lang vóór de perzische oorlogen een verbond om over gemeenschappelijke aangelegenheden te beraadslagen en tot oorlog of vrede te besluiten. Aan het hoofd daarvan stond Sparta, welke het bestuur had over de oorlogen, aanvoerders, *ἡγεμόνες*, gaf en vaststelde, hoe vele troepen en geld ieder staat moest leveren. In den oorlog tegen Xerxes ontstond onder de meeste griekische staten een verbond tot gemeenschappelijke verdediging, over hetwelk Sparta volgens den wil der Peloponnesiërs het opperbestuur verkreeg. De verzamelaars voor de gezanten, welke bijeen kwamen om te beraadslagen, was in het begin der perzische oorlogen de Isthmus. Dit verbond omvatte na den slag bij Mycale ook de volkplantingen in Klein-Azië.

Vervolg Sparta en Athene.

Ter zee moest Sparta echter weldra de hegemonie aan Athene afstaan (477), welke zeemagt veel belangrijker was, en die aan hare aziatische volkplantingen een' sterken steun had verkregen. Ook te land vormde Athene later eene hegemonie tegenover de spartaansche, zoodat Sparta aan het hoofd van het peloponnesisch verbond bleef, en Athene daarentegen allengs de Ioniërs op de eilanden en in de volkplantingen op de kusten van Klein-Azië, Thracië en Macedonië, en eenige staten van Griekenland zelf in haar verbond vereenigde. Het was een ontzagwekkend staten-verbond, aangegaan uit gemeenschappelijke vrees voor de Perzen en uit zucht om de vaart op de Aegeïsche zee tegen vreemde zeemogendheden en rooverij te vrijwaren. Het werd vrijwillig aangegaan, want Athene zou toen tot dwang nog geene magt gehad hebben; het algemeen belang zegepraalde hier over eigenbaat, die de staten later versnipperde en allen eens onder vreemde overheersching bragt. Athene oefende in verloop van tijd hare hegemonie zeer willekeurig uit en ging eindelijk zoo ver, dat zij de andere staten niet als vrije en zelfstandige, *αὐτόνομοι*, bondgenooten, maar als onderworpenen, *υπήκοοι*, behandelde. In het begin hadden zij alleen schepen en matige geldelijke bijdragen geleverd, *φάροι*, (door Aristides oorspronkelijk op 460 talenten bepaald), welke op Delos, onder opzigt van attische ambtenaars, *ἐλλογισταί*, bewaard werden. Maar toen zij zelve onvoorzigtig, in plaats van krijgsdienst te doen, geld wilden geven, steeg daardoor de magt van Athene, en zij werden toen grootendeels schatplichtig volgens Athene's goeddunken, *φάρου ὑποτελείν*. De schatkist werd van Delos naar Athene in bewaring overgebracht (461). De opbrengst steeg onder Pericles en Alcibiades; en Athene mengde zich op velerlei wijzen in derzelver regeringszaken, bevorderde de

democratische inrigtingen, matigde zich zelfs de regtspleging in belangrijke zaken aan en zond opzieners en berigtgevers uit om over hen het oog te houden.

Vervolg. Sparta. Athene. Thebe. Macedonië.

De ontevredenheid hierover en de bezorgdheid van andere staten bragt het zoo ver, dat deze zich met Sparta vereenigden, en daaruit ontstond de peloponnesische oorlog (431—404). Daar echter Sparta, na hare zegepraal, haren invloed door middel der hegemonie evenzeer misbruikte en overal den gehaten oligarchischen regeringsvorm zocht in te voeren, zoo verhiel zich Athene allengs weder tot de magt der hegemonie, vooral na de overwinning van Conon bij Cnidus (394). En zelfs de vrede van Antalcidas (387), waarin de perzische koning als scheidsregter optrad en alle staten van Griekenland en op de eilanden voor onafhankelijk verklaarde, bragt geene wezenlijke verandering in de magt van Athene te wege. Vooral steeg die magt sedert het jaar 374. Maar de billijkheid en zachtheid, door welke Athene in het begin hare vernieuwde magt zocht te verheffen, duurden niet lang, en de hegemonie ging grootendeels verloren door de weder indringende misbruiken (de oorlog der bondgenooten (357—355). Bij de magteloosheid van Athene en Sparta dacht zelfs Thebe gedurende een' korten tijd (371 Leuctra—362 Mantinea) aan het voeren der hegemonie. — Van deze twisten en van het verval der staten maakte Philippus van Macedonië gebruik en nam na de overwinning bij Chaeronea (338) de hegemonie op zich. Weldra werd dit eene macedonische opperheerschappij, waartegen de Grieken zich slechts met moeite konden verdedigen, totdat eindelijk de magt der Romeinen beide aan zich onderwierp.

§ 1

Geschiedenis van het stichten der volkplantingen.

De stichting van volkplantingen, ἀποικίαι, staat in verband met den togt der Herakliden en wat daartoe betrekking heeft. Men verhaalt, dat Penthilus, de zoon van Orestes, uit Boeotië op de kust van Mysië, en wel naar Lesbos, Tenedos en eenige kleinere eilanden (aeolische en achaeïsche) volkplantingen gevoerd heeft. Ten zuiden van deze, aan de kusten van Lydië, in het noorden van Carië, en op eenige eilanden der aegeïsche zee zetteden zich Ioniërs neder, welke door de Achaeërs van de noordelijke kust der Peloponnesus verdreven zijnde, naar Attica gevlugt waren en vandaar later onder de zonen van Codrus andere woonplaatsen zochten. Zij bezetteden nu, in vereeniging met personen uit vele andere stammen, een groot deel der Cycladen, en vormden alzoo op de kusten van Klein-Azië en op de nabij gelegene eilanden onafhankelijke staten, die wel door eenen lossen band vereenigd waren (Παριώνια), welken Bias en Thales te vergeefs door heilzame raadgeving tot eene vastere vereeniging hadden zoeken te brengen, maar die elkaar ook dikwijls beoorloogden. Door beschaving, allergeukkigste ligging en klimaat en door sterken handel kwamen zij tot weligen bloei. Uit deze werd eene menigte van volkplantingen gezonden, uit Miletus wel tachtig, vooral naar de kusten van den Pontus Euxinus en de Propontis. Eindelijk kwamen later ook volkplantingen der Doriërs uit Megara en Argolis meer zuidelijk op de kusten van Carië en op de omliggende eilanden, waar zij ook eene soort van verbond vormden (de tempel van den triopischen Apollo).

§ 2.

Vervolg.

Ook Groot-Griekenland (*magna Graecia*) was reeds vroeg

door grieksche (achaeïsche en dorische) volkplantingen in bezit genomen. Uit Euboea, vooral uit Chalcis, werden vele ionische volkplantingen naar de kusten van Italië (Cumaë, de oudste) en van Sicilië, als ook van Thracië en Macedonië (Chalcidice) gezonden. Dorische volkplantingen vinden wij op Sicilië, als: Syracuse (eene corinthische, gesticht waarschijnlijk in 754), Gela (ongeveer 689) en Agrigentum (ongeveer 581), op de kusten der ionische zee, als Coreyra (eene corinthische) en op de thracische kust, zoo als: Byzantium (eene megarische). Alzoo vinden wij de middellandsche zee van de monding van den Rhône (Massilia, gesticht door de Phocaeërs, gekomen van de kust van Klein-Azië, ongeveer 600) tot den meest verwijderden boezem van den Pontus Euxinus, zoowel op de kusten van Europa en Azië, als van Lybië (Cyrene, gesticht door Doriërs uit Thera 634, volgens Eusebius) met grieksche volkplantingen omgeven, welke op plaatsen, welker ligging zeer gunstig was, aangeland, snel tot bloei kwamen en overal de grieksche taal en beschaving verspreidden.

§ 3.

Oorzaken van het zenden der volkplantingen.

Het stichten van een groot deel der grieksche volkplantingen stond met volksbewegingen in verband, welke men den grooten terugtocht der Doriërs noemt, of die daardoor veroorzaakt werden. Eenige andere waren het gevolg van latere oorlogen. Toen de grieksche staten goed geregeld waren, geschiedde dat uitzenden van volkplantingen deels ten gevolge van een besluit van den staat om plaatsen voordeelig voor den handel te bezetten, of om den staat van eene al te groote volksmenigte te bevrijden (vooral in staten met eenen oligarchischen regeringsvorm), deels door personen, die uit misnoegen met den staatkundigen toestand van hun land zich verwijderden, of overheersching eener

vreemde mogendheid wilden ontgaan, zoo als die der Perzen in Klein-Azië.

§ 4.

*Aard en wijze van het uitzenden der volkplantingen.
Derzelver betrekking tot het moederland.*

De volkplantingen, welke haar ontstaan aan een besluit van den staat te danken hadden, werden, nadat het orakel geraadpleegd was, uitgevoerd. Aan het hoofd der volkplanting stelde men éenen of meerdere uitgekozene *οἰκισταί*. Aan deze werden voorschriften omtrent de inrigting en het regt der volkplanting, *ἀποικία*, medegegeven. Gewoonlijk namen de kolonisten voor mede, ontstoken in het pryaneum van den staat, waaruit zij vertrokken, hadden dezelfde openbare en bijzondere godsdienstige vereering, en in het algemeen was er eene groote overeenstemming tusschen de godsdienst der volkplanting en van het moederland. Op bepaalde tijden zonden de volkplantingen godsdienstige gezantschappen, *θεωπῆλαι*, naar de groote feesten in het moederland. Eene afzonderlijke eeredienst werd dikwijls voor de stichters ingevoerd. De volkplantingen namen dezelfde teekens op hare munten aan als het moederland en bewezen aan deszelfs gezantschappen bij plegtige feesten bijzondere onderscheiding en eer. Reeds hieruit kan men die achting en eerbied voor het moederland leeren kennen, welke aan de in burgerlijke zaken overigens onafhankelijke en op zich zelve staande grieksche volkplantingen eigen is. Dit openbaarde zich ook hierin, dat zij in den oorlog elkaar dikwijls bijstonden of ten minste het voor ongepast hielden met elkander oorlog te voeren. De stichter *οἰκιστής* werd na zijnen dood vergood. Thucyd. V, 11.

§ 5.

Staatsinrigting der volkplantingen.

De wetten en burgerlijke inrigtingen der volkplantingen waren doorgaans eene navolging van die in het moederland, maar dikwijls hadden er omtrent de staatsinrigting en wetenschappen verandering en ontwikkeling in de volkplantingen plaats, die somtijds op het moederland invloed uitoefenden. De meeste volkplantingen werden uitgezonden in het tijdperk der aristocratie, en om die reden is ongetwijfeld de aristocratische regeringsvorm ook in deze in het algemeen de oudste geweest. Zij hadden in het eerst soms hevige oorlogen met de inlanders te voeren; maar snelle wasdom, handel en beschaving wekten reeds vroegtijdig den democratischen geest op. Later aangekomen volkplanters hadden minder voorregten dan de vroegeren. Ook hier ontmoeten wij alzoo velerlei staatkundige twisten, nu en dan eene geweldige democratie en daaruit ontsane tyrannie, op eenige plaatsen ook eenen timocratischen regeringsvorm, zoo als eene regering van 1000 van de rijksten in eenige italiaansche volkplantingen. Staatkundige twisten gaven dikwijls aanleiding tot goede wetgevingen, zoo als die van Zaleucus bij de Epizephyrische Locriërs, of die van Charondas in Catana ongeveer het midden der zevende eeuw. In een deel van Groot-Griekenland bragt de leer van Pythagoras (zijne komst in Italië 550?, zijn dood 500) staatkundige omwentelingen te weeg, toen hij aristocratische vormen invoerde, waaraan echter weldra door eenen opstand een eind gemaakt werd (504). De verschillende volkplantingen van een' zelfden stam in dezelfde landstreek maakten geen bondgenootschap uit en waren dikwijls even verdeeld als de staten in Griekenland, maar zij hadden godsdienstige bijeenkomsten en feesten, (zie § 1 over de feesten).

Van de volkplantingen moeten wij de zoogenoemde κληρουχίαι onderscheiden, die vooral uit Athene gezonden werden, het eerst 506 a. G., naar Chalus op Euboea, waarbij een land, dat op barbaren veroverd of andere wijzen verkregen was, bij het lot onder arme burgers verdeeld werd, ten einde het bezit dier streken te verzekeren en die burgers aan landbezit te helpen. Die grondstukken heetten κλήροι; op Lesbos werden er 3000 uitgedeeld, waarvan een tiende aan de goden kwam. Thucyd. III, 50. Deze verkregen afzonderlijke ambtenaars, maar behielden hunne burgerlijke regten in hun vorig vaderland en bleven aan deszelfs wetten gehoorzamen. Hunne afwezigheid werd genoemd *γεωργεῖν*. De overwonnene inwoners werden, als zij niet verdreven werden, of burgers onder min gunstige voorwaarden, of wel geheel en al lijfeigenen of slaven en bebouwden dan de landen tegen eene zekere opbrengst aan de κληρούχοι. Op Lesbos b. v. werden die κλήροι door de inwoners bebouwd, die van elken κλήρος twee mina's aan de eigenaars opbragten. Deze maatregel werd dikwijls ook op inwoners van landen, waarin men volkplantingen aanlegde, toegepast. In 377 hadden de eilanden zich aan de kleruchiën onttrokken. Later zond men wel weder kleruchiën naar Samos, maar de daarop volgende afval van belangrijke eilanden en de maatregelen van Philippus benamen Athene de meeste overzeesche bezittingen.

L I J S T

DER

VERKLAARDE GRIEKSCHE WOORDEN.

A.

ἀγαθοεργός 66.

ἀγέλαι 72, 79.

ἀγελάτης 79.

ἀγορανόμοι 117.

ἀγορὰ πλήθουσα 190.

ἀγορὰν παρέχειν 153.

ἀγύρται 152.

ἀγχιστεία 120, 123.

ἄγων, cet. 193.

ἄγωνες γυμνικοὶ 198.

— ἵππικοὶ 198.

— μουσικοὶ 198, 199.

— Διωνυσιακοὶ 200.

ἄγων ἀτιμητὸς 136n.

ἄγων τιμητὸς 136.

ἀδολεσχία 183.

ἀδύνατοι 163.

ἀειναῦται 176.

ἀείσιτοι 162.

ἀειφυγία 141.

Ἀθηνᾶ πολιὰς 143.

ἄθλα 194n.

ἄθλοσέται 150.

αἰγανέη 34.

αἰγικορεῖς 84.

αἶκλον 75.

αἵματία 75.

αἰσυνῆται 10.

αἵτας 74.

ἀκράτισμα 186.

ἀλείφεισθαι 183.

ἁλία 36.

ἁλύται 197.

ἀμφικτυνοῖαι 17, 208.

ἀμφοτεροπλοῦν δανείσαι 124.

ἀναρχία ἢ πρὸ Εὐκλείδου 93.

ἀνάκρισις τῆς δίκης 135, 137.

ἀνδρεία 79.

ἀνδρῶν 146.

ἀντιγραφεὺς 112, 119, 172.

ἀντίδοσις 169.

ἀντιτιμᾶσθαι 137.

ἀνυπεύθυνοι 159.

ἀντωμοσία 153.

ἄξονες 88.

ἄοιδοι 20.

ἀπαγωγή 132.

ἀπατούρια 99.

ἀπελεύθεροι 97.

ἀπενιαντισμός 141.

ἀπλαῖ 76.
 ἀποδεκταί 172.
 ἀπογράφη 132.
 ἀποδοκιμασθέντες 114.
 ἀποικίαι 220.
 ἀποκηρύττειν 122.
 ἀποκλητοί 215.
 ἀπολείπειν 121.
 ἀπολυμαίνεσθαι 27.
 ἀπονίζειν 186.
 ἀπόρρητα 175.
 ἀποστολεῖς 159.
 ἀποπέμπειν 121.
 ἀποφράδες ἡμέραι 111, 127.
 ἀποφορά 51, 96.
 ἀποχειροτόνησις 115.
 ἀργάδεις 84.
 ἀργυρολογεῖν 169.
 ἀργυραμοιβοί 176.
 ἀρδάνιον 92.
 ἄριστοι 9, 25.
 ἄριστον 58, 186.
 ἄρμα enz. 30.
 ——— τελεῖον 199.
 ἄρμостаί 61.
 ἄρμύσυννοι 60.
 ἄρτος enz. 38.
 ἀρχαγέται 57.
 ἀρχαί 115.
 ἀρχαιρεσιάζω 106.
 ἀρχαιρεσίαι 106.
 ἀρχιερεὺς 150.
 ἀρχιερωσία 168.
 ἀρχιερωδὸς 149.
 ἀρχων 116 en n. 146.
 ——— ἐπώνυμος 116n.
 ἀρχῶναι 117.
 ἀσέβεια 141.
 ἀστρατεία 255.
 ἄστυ 81.

ἀστυνόμοι 117.
 ἀσπίς enz. 29.
 ἀτιμία 140.
 ἄτιμοι 94, 125.
 ἀτέλεια 16 noot, 96 noot, (161, 201).
 αὐλωδία 200.
 αὐτομολία 141.
 αὐτονομοί 218.
 αὐτοψία 147.
 ἀφαιμῶται 78.
 ἀφελεῖς 114.
 ἀφηρωίζειν 144.
 ἄφλαστα 158.

B.

βακτηρία 127.
 βάνανσοι 53n., 177.
 βάσανος 155.
 βασιλεὺς 22, 25, 57, 1 6.
 βασίλισσα 146.
 βαφά 75.
 βίδεοι 60, 62.
 βοιωτάρχαι 213.
 βοῦναι 72.
 βουλευτήριον 111.
 βουλευτικόν 162.
 βουλευτικὸς τόπος 110.
 βουλή 109.
 βοῶναι 118.
 βραβευταί 109, 200.
 βωμὸς 27.
 ὁ ἐπὶ βωμῷ 147.

Γ.

γελέοντες 85.

γελωτοποιοί 187.
 γένη 94, 99, 100.
 γεννῆται 122.
 γέρας 21, 25.
 γεωνία 55, 78.
 γεωμόροι 9, 84.
 γεωργεῖν 24.
 γνήσιοι 56, 120.
 γραμματεῖον ληξιαρχικὸν 99
 ——— φρατορικόν 100.
 γραμματεὺς 112 en n. 119, (215).
 γραμματικὴ 182.
 ——— στής 182.
 γράμμη 198.
 γραφή 151, 152, 153.
 ——— ἀποστασίον 97.
 γραφή παρανόμων 94, 105.
 γυμνασιαρχία 168.
 γυμνοί 154, 198.
 γυμνοπαιδία 64.
 γυναικονόμοι 185.

Δ.

δαῖς 58.
 δαμοσία 67.
 δανεισταί 176.
 δαρεικὸς 174.
 δαδοῦχος 147.
 δεῖγμα 176.
 δειλοὶ 9.
 δελία 155.
 δεκαδοῦχοι 92.
 δεῖπνον 186.
 δεκάζω 106, 155n.
 ἐπὶ δέκα 181.
 δελφίνα 148.
 Δελφινίω (τὸ ἐν) 150.

δέπας 58.
 δήλια 148.
 δήμαρχος 99.
 δημεύω 142.
 δημοεργὸς 55.
 δημοουργοί 84, 215.
 δῆμοι 80, 98.
 δῆμος 9.
 δημοποίητοι 94, 99, 125.
 δημόσιοι 96, 119.
 δημόται 98.
 διαβατήρια 67.
 διαίταν ἐπιτρέπειν 128.
 διαιτηταί 128.
 διαθήκη 123.
 διακρία 80.
 διαμαστίγωσις 75.
 διαχειροτονία 105.
 δίδραχμοι ὀπλῖται 155.
 δῖε κπλους 159.
 διάυλος 198.
 τὰ δίκαια 192.
 δικασπόλοι 22.
 δικασταὶ 126.
 δικαστήριον 129.
 δικαστικόν 162.
 δίκη 25, 151.
 ——— ἐξούλης 159.
 ——— βλάβης 155.
 ——— ἀγαμίον 70.
 ——— αἰκίας 154.
 ——— ἔμμηρος 124.
 ——— φονικὴ 129.
 δικὴν λαγχάνειν 151.
 Διονύσια 145.
 διοσημεῖα 150, 208 noot.
 δίσκος 54.
 διώκων 154.
 διωμωσταί 155.
 δμῶες 54.

δοκιμασία 115.
 δόλιχος 198.
 δόμοι 40.
 δόρπον 38.
 δόρου enz. 28.
 δούλοι τοῦ θεοῦ 144.
 δραχμὴ 175.
 ἐπὶ δραχμῇ 125.
 δρόμος 42, 198.
 δρόνς ὑφίκομος 204.
 Δύμα 45.
 Δυμᾶνες 48.
 δωρεαὶ 125.
 δωδωναῖον χαλκεῖον 204.

E.

εἰανός 39.
 ἐγγύη 125.
 ἐγγύησις 120.
 ἐγγυηταὶ 165.
 ἐγγυοὶ 165.
 ἐγκλημα 154.
 ἐγκοίμησις 207.
 ἐεῖνα 37.
 ἔειν 84.
 εἰκοστή 166.
 ἐπὶ εἰκάδι 181.
 εἰλωτες 50.
 εἰρενες 72.
 εἰσαγγελία 107, 132.
 εἰσιτήρια 112.
 εἰσπνήλας 74.
 εἰσποίησις 122.
 εἰσφοραὶ 95, 168.
 ἐκεχειρία 196.
 ἐκκηρύττεσθαι 157.
 ἐκκλησίαι κατάκλητοι 101.
 ————— κυρίαὶ 101, 107,
 (117, 124.

ἐκκλησίαι νόμμοι 101.
 ————— σύγκλητοι 101.
 ἐκκλησιαστικόν 162.
 ἐκμαρτυρίαὶ 155.
 ἐκφορά 192.
 ἐκφυλλοφορία 110.
 ἐλευσίνια 147.
 ἑλλὰς 2.
 ἑλικες 40.
 ἑλλανοδίκαί 196.
 ἑλλιμένιον 176.
 ἑλληνοταμίαι 118, 218.
 ἐμβατήριον 67, 73.
 ἐμβολον 159.
 ἐμπέλωροι 60.
 ἔμπορος 176.
 ἔμφρουροι 64.
 ἐναγίσματα 193.
 ἔναρα 50, 51.
 ἐνδείξεις 152.
 ἐνδεκα 117.
 ἐνέχυρον 24.
 ἐνη καὶ νέα 181.
 ἐνιαυτὸς Μένωνος 179.
 τὰ ἔννατα 195.
 ἐνωμοτία 65.
 ἐξηγηταὶ 150.
 ἐξελιγμοὶ enz. 67.
 ἐξιτήρια 112.
 ἐξωμῖς 189.
 ἐπαγωγαὶ καταδέσμοι 152.
 ἐπάικλα 75.
 ἐπιβάται 152.
 ἐπιβολή 116.
 ἐπιγαμία 16 noot, 95.
 ἐπιδείξεις 200.
 ἐπιδόσεις 168, 171.
 ἐπὶ κληρος 121, 125.
 ἐπιμέλειαι 113.
 ἐπιμεληταὶ 113, 150.

ἐπιμεληταὶ των νεωρίων 159.
 ————— θεωρικῶν 167.
 ————— τοῦ ἐμπορίου 118.
 ἐπιπαματίδες 52.
 ἐπιπλά 191.
 ἐπίσκοποι 167.
 ἐπιστολεῖς 69.
 ἐπίτιμοι 109, 140.
 ἐπίτροπος 122.
 ἐπιχειροτονία 106.
 ἐπιστατής 104, 112.
 ————— τῶν ὑδάτων 117.
 ἐπιψηφίζειν 103, 112.
 ἐπόπται 147.
 ἐπωβελία 155.
 ἔρανον 59.
 ἔρανοι 186.
 ἐρέται 158.
 ἐργαστήριον 97.
 ἔρματα 40.
 ἐρήμην καταδικάζειν 136.
 ἐστίασις 168, 186.
 ἑταῖραι 185.
 ἑταιρεία 12.
 ἑτερόπλουν δανεῖσαι 124.
 εὐγενεῖς 9.
 εὐεξία 182.
 εὐθυνή 114.
 εὐθυνος 99, 115.
 εὐπατρίδαί 9, 84.
 εὐχαί cel. 26.
 ἔφεις 128, 159.
 ἐφέται 129.
 ἐφήγησις 152.
 ἐφώδιον 162.
 ἔφοροι 59.
 ἐχῖνος 155.

Z.

ζευγίται 87, 109.

H.

ἡγεμονία 217.
 ————— τοῦ δικαστηρίου
 (113, 150).
 ἡλεκτρος 155.
 ἡλιασταὶ 126.
 ἡλιαστικὸν τριώβολον 127.
 ἡμέρα ἐξαιρέσιμος 179.
 ἡνίοχος 50.
 ἥρωες 25.
 ἡφαίστεια 148.

Θ.

θάπτειν 192.
 θαργήλια 148.
 θατρῶναι 162.
 θέμιστες 25.
 θεμιστεύειν 205.
 θεοὶ ἐφέστιοι enz. 144.
 θεοπρόποι 206.
 θεράπων 54 noot.
 θερμὰ 41.
 θερμοδέται 116.
 θερμοὶ 85.
 θερμοφóρια 63, 146.
 θεωριαὶ 149, 160, 222.
 θεωρικόν 165.
 θεωροὶ 115, 118, 206.
 θῆτες 54, 87, 152.
 θόλος 112.
 θρανίτης λεὼς 89.
 θρηνωδοὶ 192.
 θρόνοι enz. 41.

I.

ιακάζειν 147.

ιεραύλαι 151.
 ιερῆες enz. 27.
 ιεροκήρυξ 147, 151.
 ιερομηνία 165, 196.
 ιερομνήμονες 118, 211.
 ιερὸν enz. 144.
 ιερονίκαί 200.
 ιεροποιοὶ 150.
 ιεροσκοπία 207 noot.
 ιεροφάντης 147.
 ἱκέτης 20.
 ἴλαι 72.
 ἱππαρμισταὶ 67.
 ἱππαρχος 155, 215.
 ἱππεῖς 9, 66, 87, 109.
 ἱπποβόται 9.
 ἰσοπολιτεία 16 noot.
 ἱπποτοξόται 111, 154.
 ἰσοτελεῖς 95.

K.

καθαροσίον 102.
 κακοὶ 9.
 καλοὶ κάγαθοί 9.
 κάνεον 186.
 κάπηλοι 177.
 κάρνεια 64.
 καταδύειν 159.
 κατάλυσις τοῦ δήμου 141.
 οἱ ἐκ καταλόγου 152.
 καταστάσις 161.
 κενοτάφιον 192.
 κερκοπίον 81.
 κελυστής 119.
 κέλητες 158.
 κήρυκες 25, 34 n., 119.
 κίθαρις enz. 59n.
 κίθαριστής 185.

κλᾶροι 52, 224.
 κλαῶνται 78.
 κλεινός 79.
 κλειψύδρα 156.
 κληρουχία 224.
 κλησις 154.
 κληροῦσθαι 116.
 κλητήρες 154.
 κλισίαι 51.
 κλίνειν enz. in later tijd 187.
 τὸ κοινὸν τῶν Βοιωτῶν 215.
 κονίεσθαι 185.
 κόρυς enz. 29.
 κόσμοι 78.
 κότταβος 188.
 κρέας enz. 58.
 κρητὴρ 58.
 κριταὶ 200.
 κρυπτεία 51.
 κυάμοι 115.
 κυβερνήτης 159.
 κύρβεις 88.
 κυνόσουρα 45.
 κυρία 156.
 κύριος 120, 122, 151.
 κύων 188.
 κωλακρέται 127, 172.
 κῶμαι 45.
 κώνειον 141.
 κῶος 188.

Λ.

λαμπαδαρχία 168.
 λαμπαδηφορία 145.
 λειποτάξιον 155.
 λειτουργία 95, 98, 167.
 λίσχαι 42, 75, 81.
 λήναια 146.

ληξιαρχικὸν γραμματεῖον 99
 λίμναι 45.
 λογισταὶ 114.
 λόγος πρότερος 156.
 ——— ἐπιτάφιος 157.
 ——— ὕστερος 156.
 λοχαγός enz. 67, 155.
 λόχος ὄρθιος 67.
 ——— 65, 155.

M.

μάντις enz. 27, 152.
 μαῖζον 187.
 μαρτυρίαὶ 124, 155.
 μέγαλα 40.
 μέδιμνος enz. 178.
 μέδν 58.
 μελλείφρονες 72.
 μεσόα 45.
 μέταλλα 164.
 μετοίκιον 95, 165.
 μετοικοὶ 95.
 μετρητής enz. 178.
 μετρονόμοι 118.
 μῆνες κοῖλοι 179.
 ——— πλήρεις 179.
 μηχαναὶ 157.
 μήνυσσις 107.
 μηνυταὶ 97.
 μνήματα 195.
 μνωῖται 78.
 μόθακες 49.
 μόθωνες 49.
 μόραὶ 65.
 μύσται 147.
 μύστροι 186.

N.

ναοὶ enz. in later tijd 144.

ναύαρχοι 68.
 ναυκράριαι 100.
 ναύκραροι 101.
 ναῦται 158.
 ναυτοδίκα 124.
 νεκρομαντεία 208.
 νεοδαμώδεις 50.
 νεώκοροι 151.
 νεώρια 159.
 νεωσοῖκοι 82, 159.
 νῆες 52.
 νῆες μακροὶ 158.
 νόθεια 125.
 νόθοι 56, 50, 125.
 νομοζέται 105.
 νόμισμα 173.
 νομηνία 181.
 νομοφύλακες 96.

Ξ.

ξενάγοι 217.
 ξενήτιον 20.
 ξενηλασία 76.
 ξενία 16n.
 ξενικά 95.
 ξίφος enz. 28.

O.

ὀβολός 175.
 ὀδοποιοὶ 117, 172.
 οἰκία in later tijd enz. 191.
 οικογενεῖς 96.
 οἰκισταὶ 222.
 οἶνος enz. 58, 187.
 οἰωνοπόλοι 28.
 ὀλκάδες 158.

ἄλμος 206.
 ὀλύμπια 195.
 ὅμοιοι 55.
 ὀπλητες 85.
 ὀπλίται 152.
 ὀπλιταγωγοὶ 158.
 ὀπλιτοδρόμοι 198.
 ὀπλοθήκη 82.
 ὄσιοι 207.
 ὄργυια 177.
 ὄροι 125.
 ὄστρακισμός 107.
 οὐλαμός 65.
 οὐσία 169.
 ὄψον 58.

Π.

παγκράτιον 199.
 παθεῖν ἢ ἀποτίσαι 140.
 παιανίζειν 156.
 παιδοτρίβαι 183.
 παιδαγωγός 182.
 παιδονόμος 60, 72.
 παλαισταί 177.
 παλαίστραι 185.
 πάλη 199.
 παλινδικία 159.
 τὸ ἐπὶ παλλαδίῳ 150.
 πάμφυλοι 48.
 Παναθήναια 145.
 πανδοκεῖα 192.
 πανιώνια 220.
 πανηγύρεις 194.
 πανοπλία 154.
 παραλία 80.
 παρακαταβολή 154.
 παράνυμφος 188.
 παραστάσεις 128, 154, 165.

πάρεδροι 117.
 πεζοί enz. 30.
 πέλανορ 69.
 πελειάδες 204.
 πελτασταί 154.
 πενέσται 9.
 πένταθλον 199.
 πεντακοσιομέδωνοι 87, 109.
 πεντηκοστής 65.
 πεντήρεις 158.
 πεντετηρίς 145.
 πέπλος 59, 145.
 περίβολος 82.
 περιπόλαρχοι 158.
 περιηγηταί 207.
 περίοικοι 49.
 περίπολοι 95, 153.
 περσική 42.
 πεσσοί 54.
 πεταλισμός 107 n.
 πεττεία 188.
 πῖλος 76.
 πίνακες 186.
 πιτάνα 45.
 πλατανιστάς 45.
 πλήθουσα ἀγορά 190.
 πλημοχολή 147.
 πλήρωμα 158.
 πλούσιοι 9, 55.
 πολέμαρχος 66, 116.
 πολιτεία 89.
 πομπή 146, 160.
 πόροι 164.
 πούς enz. 177.
 πράκτορες 172.
 πρεσβυγενέες 56.
 προβολαί 107, 152.
 προβουλεύειν 110.
 πρόδικοι 57.
 προδοσία 141.

προεδρεύουσα φυλή 112.
 προεδρία 68, 198, 201.
 προεδροὶ 112.
 προεισφέρειν 169.
 προγαμία 188.
 προῖξ 37, 121.
 πρόκλησις 154.
 πρόμαχοι 50.
 προμήθεια 148.
 πρόξενοι 60, 96 n., 124.
 προπύλαια 81.
 πρόρρησις 157.
 πρόσοδοι 164.
 πρόσπολοι γυναῖκες 207.
 προστάτης 95, 97.
 προστιμᾶν 157.
 προτίθεσθαι 192.
 προφήτης 206, 207.
 προχειροτονεῖν 102.
 πρυτανεῖα 111, 154, 165.
 πρυτανεῖς 111.
 πρόρρυς 159.
 πρωτόκοσμος 79.
 πυγμή 199.
 πύδοι 60.
 πυθὼν 204.
 πυλαγοραί 118, 211.
 πυλαῖα ἐαρινή 211.
 πυρρίχη 72.
 πωληταί 172.

Ρ.

ῥήτραι 54.

Σ.

σαλαμινία 142.
 σεισάχθεια 86.

σελλοὶ 205.
 σῖτος 161.
 σιτοφύλακες 118.
 σιτώναι 158, 175.
 σίτησις ἐν πρυτανείῳ 162.
 σήματα 195.
 σκαφηφόροι 145.
 σκέλη 82.
 σκιαδηφόροι 145.
 σκιάς 42, 112.
 σκιρίται 65.
 σκιροφόρια 145.
 σκήπτρον 22.
 σκοποὶ 156.
 σκολιὰ 187.
 σκυτάλη 45, 76.
 Σπαρτιάται 48.
 σπένδειν cet. 26.
 σπονδαύλαι 151.
 σπονδαρχίαν 106.
 σταδιοδρόμοι 202.
 στέμματα 149.
 στασιῶται 12.
 στηλίτευσις 140.
 στατήρ 173, 174.
 στρατηγός 154, 215.
 συγγενεῖα 125.
 συγγραφαί 124, 125.
 ——— ναντικά 176.
 σύμβολα 16 n., 127.
 σύμβολοι 208 n.
 συμβούλοι 66.
 συμμαχία 217.
 συμμορίαι 169.
 συμπόσια 187.
 σύνθημα 156.
 σύνδικοι 102, 105, 115,
 (118, 162).
 συνοίκια 84.
 συνοικίαι 191.

συνωμοσίαι 12.
 συμποσίαρχος 187.
 συνήγοροι 105, 156.
 συντελείς 170.
 συσσίτια 74.
 σφαιρεῖς 72.
 σωτήρια 145.
 σωφρονισταὶ 118, 162, 184.

T.

τάλαντον 55, 178.
 ταγός 212.
 ταινία 149.
 ταμίαι 98, 150, 172.
 — τῶν θεῶν 175.
 τάξεις 155.
 ταξιάρχοι 155.
 ταρίχη 175.
 τάπητες enz. 41.
 τεichoποιοί 172.
 τεῖχος enz. 51.
 τέλη 54, 87, 165, 166.
 τελῶναι 165.
 τέμενος 25.
 οἱ τεττάρακοντα 128.
 τετρήρεις 158.
 τιμᾶν 157.
 τιμάσθαι 157.
 τιμήματα 87, 157, 165.
 τιμὴ 25.
 τρέσαντες 62, 68.
 τόκοι ἐπίπεμποι 125.
 — ἐπίτροιτοι 125.
 — ἐπὶ δραχμῇ 125.
 τύκος ναυτικός 176.
 τομοῦροι 176, 204.
 τοξόται 96.
 τόξον enz. 28.

τόπος βουλευτικός 110.
 τρίβων 72, 76.
 ἐκ τριγωνίας 114.
 τριηραρχία 170.
 τριήρεις 158.
 τρίπους χρηστήριος 206.
 τὰ τρίτα 195.
 τριτῦες 400.
 τριχάϊκες 78.
 τριώβολον ἡλιαστικὸν 127.
 τροπαῖον 157.
 τροφή 181.
 τυμβός 51.
 τύραννις 10, 12.

Y.

υακίνθια 65.
 ὕλλεις 48.
 ὕδρια 156.
 ὑδριαφόροι 145.
 ὑμέναιος 57.
 ὕμνωδοί 151.
 ὑπερήμερος 158.
 ὑπηκόοι 54, 78, 218.
 ὑπηρεταί 115.
 ὑποδήματα 190.
 ὑποφῆται 204.
 ὑπομεινones 55.
 ὑπωμοσία 155.

Φ.

φάλαγγες enz. 50.
 φαλλαγωγία 146.
 φαρμακοί 148.
 φάσις 152.
 φερνὴ 124.

φεύγων 154.
 φιδίτια 74.
 φιλήτωρ 79.
 φορμαὶ 175.
 φόροι 166, 218.
 φρατορικὸν γραμματεῖον
 (100).
 φράτορες 99.
 φρατρίαί 94, 99.
 τὸ ἐν φρεαττοῖ 150.
 φρητρίαι 24.
 φρουρά 68.
 φρούραρχοι 155.
 φυγὴ 141.
 φύλα 24.
 φυλὴ προτανεύουσα 111.
 φυλαί 42, 48, 80, 85, 97.
 φυλακαὶ 156.
 φυλεταί 95, 98.
 φυλετικά δειπνα 168, 186.

X.

χαλκοῦς 175.
 χαλκοῦν ἰστάναι 119.

χειρόγραφον 125.
 χεῖρ σιδηρῇ 159.
 χειροτονία 105.
 χηρωσταί 57.
 χιτῶν enz. 59, 189.
 χλαμὺς 189.
 χορηγία 167.
 χορὸς 42, 168n.
 χρυσώνητοι 78.
 χυμοὶ 186.
 χῶμα enz. 157.

Ψ.

ψηφίσματα 104.
 ψήφοι 156.
 ψῆφος πρώτη 157.
 ψάλτριοι 187.
 ψιλοὶ 154, 198.
 ψοφεῖν 191.

Ω.

ὠβαί 48.

GRIEKSCHE ANTIQUITEITEN.

HANDLEIDING TOT DE KENNIS VAN

HET STAATS- EN BIJZONDER LEVEN DER GRIEKEN,

DOOR

D^r. A. H. G. P. VAN DEN ES,

RECTOR VAN HET GYMNASIUM EN BUITENGEWOON HOOGLEERAAR
AAN DE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM.

DERDE DRUK.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1887.

In dit boekje heb ik getracht zoo kort en duidelijk mogelijk een overzicht te geven van alles, wat bij het lezen van de grieksche schrijvers noodzakelijk geweten moet worden omtrent den toestand van Griekenlands bewoners in hun staats- en bijzonder leven.

Dat ik Schoemanns uitvoerig werk (Gr. Alterth. 2te aufl.) tot leidraad genomen heb, zal aan ieder, die dat boek kent, dadelijk in het oog springen. Dat volgen is echter niet slaafsch geweest. Waar ik meende van mijnen voorganger te moeten afwijken, heb ik dit gedaan. Ik reken het hier de gelegenheid niet op te geven, waar dit heeft plaats gehad, en welke overwegingen mij hiertoe telkens gebracht hebben. — Ook was het werk van Schoemann, dat ongeveer zesmaal grooter is dan dit werkje, voor mijn doel te uitgebreid. Eenige gedeelten heb ik zelfs nagenoeg geheel op zijde geschoven, nl. de geschichtliche angaben über die verfassungen einzelner staaten en het religionswesen. Het eerste liet ik weg, omdat Sparta en Athene ook daar eene groote rol spelen, en juist over deze beïde staten in het verdere gedeelte uitvoerig genoeg gehandeld wordt. En den godsdienst der Grieken, hoe aanlokkelijk dit onderwerp ook door Schoemann behandeld is, meende ik te moeten weglaten, omdat over dit onderwerp reeds zoovele leerboeken bestaan, en weldra b.v. ook van Stolls uitmuntend werk bij den uitgever dezes eene veel verbeterde en vermeederde uitgave zal verschijnen. Toch heb ik mij niet kunnen weerhouden in een kort ahangsel over den godsdienst eenige punten

te behandelen, die men in leerboeken over de godsdienstleer en mythologie der Grieken te vergeefs zoekt. Ik kan echter niet nalaten ieder, die zich op eene aangename wijze eene zuivere kennis van het wezen van den griekschen godsdienst verschaffen wil, aan te bevelen dat gedeelte van Schoemanns Alterthümer te lezen.

Door de uitvoerige registers hoop ik menigen leerling een trouwen gids gegeven te hebben, wanneer hij bij het lezen van de grieksche schrijvers gedrongen wordt een uitstapje te maken op het doorgaans zeer onbekende gebied der grieksche oudheid.

Groningen, Maart 1864.

Bij het verschijnen van dezen tweeden druk heb ik alleen te vermelden, dat ik een dankbaar gebruik heb gemaakt van de opmerkingen, mij bij de verschijning van den eersten druk onder de oogen gekomen en dat ik zooveel mogelijk getracht heb dit werkje gelijken tred te doen houden met de vorderingen, sedert dien tijd in de wetenschap gemaakt.

Utrecht, Mei 1873.

Ook thans heb ik niets anders te zeggen dan hetgeen ik bij het verschijnen van den tweeden druk reeds heb medegedeeld.

Amsterdam, November 1886.

INHOUD.

	Bladz.
INLEIDING	1
I. GRIEKENLAND VOLGENS HOMERUS.	
1. De zangen van Homerus	5
2. De staten. De koning, de edelen en het volk	6
3. Raad. Volksvergadering. Rechtspraak	6
4. Bijzonderheden betreffende den koning	7
5. Priesters.	8
6. Vrijen en slaven. Bedrijven. Handel.	8
7. Het recht	9
8. Het huwelijk	10
9. De kinderen	11
10. Opvoeding. Zangers. Godsdienstplechtigheden. Zieners en waarzeggers	11
11. Stad en land. Het dagelijksch leven. Landbouw. Kleeding. Woningen	13
12. De oorlog	16
II. GRIEKENLAND SEDERT DEN HISTORISCHEN TIJD.	
<i>A. Algemeene beschrijving van het grieksche staatswezen.</i>	
1. Het onderscheid tusschen de stammen van het grieksche volk.	17
2. De grieksche staat	18
3. De hoofdvormen der staatsregeling	19
4. De burgerstand en de arbeidersklasse	19
5. De levenswijze en het staatstoezicht hierop	20
6. Het ontstaan van partijschappen	21
<i>B. Sparta en Creta.</i>	
1. De spartaansche staat	22
2. De Heloten	23
3. De Perioeken	25
4. De Spartanen	26
5. De wetgeving van Lycurgus	28
6. De koningen	28
7. De raad	30
8. De volksvergaderingen.	31
9. De ephoren.	31
10. Verdere ambtenaren	33
11. De rechtspraak	33

	Bladz.
12. Het leven der burgers	34
13. Het krijgswezen	37
14. De buitenlandsche politiek van Sparta	39
15. Ontaarding en verval	40
16. Creta	41

C. Athene.

1. Overzicht der geschiedenis	44
2. De slaven	56
3. De bevoorrechte vreemdelingen	58
4. De burgers	59
5. Genootschappen en volksafdeelingen	62
6. De raad der vijfhonderd	66
7. De volksvergadering	71
8. De ambtenaren	81
9. De geldmiddelen	94
10. Het rechtswezen	106
11. Het oppertoezicht van den Areopagus	121
12. Levenswijze der burgers	123
13. Latere geschiedenis van Athene	135

D. Betrekkingen tusschen de verschillende staten van Griekenland.

1. Algemeene bepalingen van het volkenrecht	137
2. De amphictioniën	142
3. Het orakel van Delphi	146
4. De nationale feesten	148
5. Verbonden van enkele staten	156
6. De volkplantingen	161
7. Het spartaansche bondgenootschap	167
8. Het atheensche bondgenootschap	170
9. Het aetolische verbond	177
10. Het achacische verbond	179

AANHANGSEL OVER DEN GODSDIENST.

1. Het karakter van den griekschen godsdienst	186
2. Tempels	188
3. Orakels	189
4. De eleusinische mysteriën	191
5. Priesters	194
6. De eeredienst van den staat	196
Register van grieksche woorden	207
Zaakregister	212

INLEIDING.

De maatschappelijke toestanden en betrekkingen van Griekenlands bewoners vóór de tijden, die ons in de Ilias en Odyssea geschilderd worden, zijn geheel en al onbekend. De oudste inwoners kwamen uit Azië, maar het ligt in het duister, wanneer en hoe; het is echter waarschijnlijk, dat de stam, die Griekenland heeft bevolkt, zich ook westelijk over Italië heeft verspreid en oostelijk ook met de volken van Klein-Azië verwant was. Reeds bij zijne aankomst in Griekenland kan deze stam eenigszins beschaafd geweest zijn; immers, hoewel de grieksche beschaving later sterk toegenomen is, kan men niet ontkennen, dat er tusschen de ontwikkeling der Grieken en die der bevolking van Klein-Azië vele sporen van overeenkomst zijn.

Pelasgen worden die oudste bewoners genoemd. Dit is oorspronkelijk slechts de naam van eenen der stammen, die Griekenland oudtijds bewoonden; later, toen de Hellenen zich meer verspreidden en hun naam de meer gewone geworden was om de geheele bevolking aan te duiden, werd aan alle stammen, die Griekenland vóór de Hellenen bewoond hadden, de naam van Pelasgen gegeven. Deze Hellenen waren wederom slechts een van de vele stammen, die onder den algemeenen

naam van Pelasgen begrepen waren. Homerus kent de Hellenen slechts als een gedeelte van het volk, dat Achilles naar Troje voerde, en Hellas slechts als een landschap of eene stad in 't zuiden van Thessalië, het land, dat overigens bij hem juist als het pelasgische bekend staat; ook Aristoteles spreekt van een Hellas in Epirus, bij Dodona en den Acheloüs. Hier had, volgens de mythe ten tijde van Deucalion, de water-vloed plaats, en deze was door zijnen zoon Hellen de stamvader der Hellenen. Een gedeelte van dezen stam trok onder Xuthus naar Attica en werd daar door den pelasgischen of oud-ionischen stam gaarne opgenomen; een ander gedeelte, de Doriërs, zwierf lang in Thessalië rond en trok eindelijk, vereenigd met eene in vroeger tijd uit de Peloponnesus gevluchte schare Achaeers, naar dit schiereiland (ongeveer 1000 v. Ch.), waarvan zij het grootste gedeelte aan hunne heerschappij onderwierpen. Deze inval deed de meeste oorspronkelijke inwoners naar de kusten van Klein-Azië en de eilanden verhuizen; na deze volksverhuizing kwam er geen groote verandering meer in de woonplaatsen der verschillende bewoners van Griekenland.

Toen bijna overal de heerschappij in de handen der Hellenen was gekomen, begonnen de onderworpen volken zich ook Hellenen te noemen, en dit is later de gewone naam geworden, waarmede de volkeren van Griekenland zich als een geheel aanduiden; bij Homerus heeten zij echter gewoonlijk nog Achaeërs (hoogst waarschijnlijk de edelen), ook Danaërs of Argiven. Eerst door de Romeinen is de naam van Grieken, Graeci (Γραικοί) in gebruik gekomen, waarschijnlijk omdat zij in deze landstreken het eerst met dezen in Epirus of Aetolië wonenden volksstam in aanraking zijn gekomen.

Uit de pelagische tijden bestaan in Griekenland nog vele overblijfselen, zooals de vestingwerken van Tiryns en Mycene (beide in Argolis), bij welke laatste plaats de bekende Leeuwenpoort en de zoogenaamde Schatkamer van Atreus nog ieders bewondering opwekken. Doch behalve door deze groote werken van bouwkunst en talrijke andere overblijfselen, die bewijzen, dat daar eens machtige gebieders over eene arbeidzame bevolking hebben geheerscht, wordt onze aandacht niet minder getrokken door de vele legenden uit de grijze oudheid, die aan de zangers der nakomelingschap eene onuitputbare stof aanboden, om hunne denkbeelden in steeds boeienden vorm voor te stellen.

Uit eene oppervlakkige kennismaking met de liederen van Homerus blijkt het reeds duidelijk, dat de gebeurtenissen, die hij bezingt, tot een veel vroegeren tijd dan tot den zijnen behooren, en dat de helden, die hij ons voorstelt, mannen zijn geweest van een veel kloeker voorgeslacht.

Beiden, de overblijfsels zoowel van de kunst in het algemeen als van de dichtkunst in het bijzonder, wijzen ons terug op een tijd, waarin Griekenlands bewoners nog in hun gemeenschappelijk aziatisch vaderland onder eene verwante bevolking woonden, van wie zij zich later echter meer en meer vervreemdden, totdat zij haar eindelijk als barbaren tegenover zich stelden.

Ook als men geen geloof slaat aan de verhalen van volkplantingen van Phoeniciërs of Aegyptenaars onder Cadmus, Danaüs en Cecrops in sommige gedeelten van Griekenland gevestigd, kan men toch niet ontkennen, dat vreemde beschaving, en inzonderheid die der Phoeniciërs, reeds vroeg op de Grieken eenigen invloed gehad heeft. De Phoeniciërs toch hadden op vele ei-

landen van de aegaeïsche zee en op het vasteland vele volkplantingen. Talrijk waren de diensten, die deze volkplantingen aan het Westen bewezen, maar geen is voorzeker gewichtiger geweest dan de mededeeling der kennis van het letterschrift, en hoewel men zich reeds vroeg voor korte opteekeningen van een zeker schrift bediende, schijnt toch de schrijfkunst niet vóór de 7de eeuw v. Ch. in Griekenland meer algemeen in gebruik gekomen te zijn; en eerst eene eeuw later werd die kunst onder de vakken van onderwijs opgenomen; van vroeger tijd kan men dit althans niet bewijzen.

Even als 't letterschrift, zoo was ook het stelsel van maten en gewichten, dat de Grieken later gebruikten, van oosterschen oorsprong. Hunne oorspronkelijke maten en gewichten werden omstreeks het midden der 7de eeuw door de latere verdrongen uit begeerte om het verkeer tusschen Griekenland en het Oosten gemakkelijk te maken. Dat dit eerst zoo laat geschiedde, bewijst wel, dat men vroeger weinig behoefte aan die gelijkheid van maten en gewichten had en dat het verkeer tusschen Griekenland en het Oosten oudtijds dus niet zeer levendig geweest is.

I. GRIEKENLAND VOLGENS HOMERUS.

1. De zangen van Homerus. De trojaansche oorlog en de daarmede samenhangende gebeurtenissen, die den inhoud der zangen van Homerus uitmaken, behooren meer tot het gebied der poëzie dan tot dat der geschiedenis. Deze poëzie zelf is reeds veel ouder dan die zangen, en de zangers, wier liederen ons in de Ilias en Odyssea bewaard zijn, hadden eene stof, die reeds door vele voorgangers bezongen en in zekeren vorm gebracht was.

Het is onmogelijk te bepalen, wanneer die liederen ontstaan zijn, en nog veel moeilijker te gissen, wanneer de gebeurtenissen zelven plaats gehad hebben. Men stelt de laatste op ongeveer 1184 v. Ch., het ontstaan der Ilias in het midden der tiende eeuw v. Ch. Doch in die zangen wordt over den trojaanschen oorlog gesproken als over eene gebeurtenis van 't ver verleden, en over de helden als over wezens, verre verheven boven 't menschengeslacht van die dagen; zij leven zelfs nog in een nauw verkeer met de goden. Als die zangers ons dan toch alles zoo weten voor te stellen, alsof het onder hun eigen oogen was geschied, en hunne schilderingen ons den indruk van een trouw beeld naar het leven geven, dan kunnen wij er onmogelijk eene geschiedkundige overlevering in zien. Het is slechts een dichterlijk beeld van den ouden heldentijd, zooals hij in den geest dier zan-

gers bestond, waarbij zij echter dikwijls toestanden van hun eigen tijd verwarden met die van den tijd, welken zij bezongen. Daar wij echter geen andere middelen bezitten om dien tijd te leeren kennen, zoo moeten wij ons met hunne getuigenissen vergenoegen.

2. De staten. De koning, de edelen en het volk. Bij Homerus is het grieksche volk niet tot een geheel vereenigd. Bij het ondernemen van den oorlog tegen Troje, onder het opperbevel van Agamemnon, den koning van Mycene (in Argolis), zijn de overige koningen van Griekenland hem slechts krachtens hunne eeden en beloften, niet uit dwang, gevolgd. Ieder der grieksche volken heeft een koning aan zijn hoofd; wel is Ithaca b. v. een tijd lang zonder koning, maar die waardigheid wordt toch voor Odysseus bewaard, aan wien zij van gods- en van rechtswege toekomt. Het koningschap is eene goddelijke stichting (*διοτρεφέες*, *διογενέες*); het gaat van vader op zoon over. Naast den koning staan de edelen (*βασιλῆες*), wier aanzien boven de groote menigte ook als door goddelijk gezag gevestigd wordt voorgesteld. Toch is de afstand tusschen dezen en het volk (*δῆμος*) nog niet zoo groot als later; er worden onder het volk mannen gevonden met den eere naam van heros, en zelfs van niet-vrijen wordt gezegd, dat zij door de goden met de eene of andere voortreffelijke gave begiftigd zijn (*δίοι*, *Σείοι*), b. v. de herders Eumaeus en Philoetius in de Odyssea. In dien tijd bestaat nog geen voorname trots aan de eene, noch schuwe onderworpenheid aan de andere zijde; tusschen alle standen is de omgang ongedwongen en natuurlijk.

3. Raad. Volksvergadering. Rechtspraak. Onder zijne gelijken is de koning de eerste; de hoofden der edelen vormen zijn raad (*βουλή*, vandaar *βουλευφόροι*,

βουλευται, ook γέροντες), met wien hij alle gewichtige zaken behandelt. Die beraadslagingen worden meestal gehouden onder den maaltijd; geen maaltijd kan echter zonder offer plaats hebben; dus was reeds in die tijden de gemeenschappelijke godsdienst en de maaltijd bevorderlijk voor eene vriendschappelijke en eendrachtige behandeling der zaken. Ook komen dikwijls vergaderingen van het geheele volk voor, of om daarin bekend te maken, wat door den raad besloten was, of om in de tegenwoordigheid van het volk te beraadslagen, of ook om daarmede de zaken te overwegen. Op last des konings, somtijds ook op last van anderen, wordt het volk door herauten bijeengeroepen. Hij, die voor het volk wil spreken, laat zich den staf (σκήπτρον) toereiken; doch slechts de edele heeft dit recht, want de man van 't volk wordt noch in den raad, noch in den krijg medegesteld; Thersites, b. v., in de Ilias is geen spreker in de volksvergadering, maar slechts een opruier van het volk.

Ook de rechtspraak berust bij de koningen; zij zijn met hunne edelen de rechters (δικαστοί), en juist door het getrouw waarnemen van deze plichten maken zij zich jegens hun volk het verdienstelijkst. Bovendien is de koning aanvoerder in den oorlog, waarheen uit ieder huis een zoon hem moet volgen, terwijl het lot onder meerdere zonen beslist. Eindelijk verricht hij de offers voor den staat, evenals de huisvader dat voor het huis; doch daarom is hij volstrekt geen priesterlijk koning.

4. Bijzonderheden betreffende den koning. Des konings inkomsten bestaan in zijn bijzonder vermogen, de kroondomeinen (τεμένη), geschenken (δωτῖναι, ξέμιστες) en een deel van den buit (γέρας); aan den maaltijd, waar zij de eereplaats bekleeden, krijgen zij grooter aandeelen en grooter bekers. Uiterlijke kente-

kenen van hunne waardigheid hebben zij niet dan alleen den scepter (*σκήπτρον*, vandaar *σκηπτῶχει*); doch ook priesters, waarzeggers en herauten dragen dezen staf, en hij moet dus meer als het algemeene kenteeken van eene zekere waardigheid beschouwd worden; bij koningen en priesters is hij echter met goud versierd. Ook hebben zij geen bijzondere dienaren dan de herauten; deze zijn vrije lieden en worden onder hen geteld, die een voor het volk nuttig bedrijf uitoefenen (*δημοσργοί*); de herauten zijn zelfs onder vijanden onschendbaar. Evenals somtijds zelfs edelen den koning in het dagelijksch leven vrijwillig dienen en helpen, zoo zijn ook de herauten zijne dienaren; doch van eene geregelde schare van dienaren is bij den koning van Homerus geen sprake.

5. **Priesters.** Slechts tot het verrichten van godsdienstplechtigheden bestaan personen, die beampten schijnen, de priesters; deze moeten voor den dienst van eene bepaalde godheid in haar heiligdom zorgen. Moet een bijzonder persoon godsdienstplechtigheden verrichten, dan heeft hij des priesters hulp noodig. Deze is steeds in de tegenwoordigheid der godheid, die hij dient, en daarom stelt men zich hem als in eene nadere betrekking tot deze voor; men meent, dat hij in het bezit van bijzondere goddelijke openbaringen is; hij is dus heilig, ja wordt somtijds door 't volk als een god geëerd. Over de vereischen tot het priesterschap weten wij niets: sommigen worden gekozen, van anderen is de waardigheid erfelijk, maar eene priesterkaste bestaat niet.

6. **Vrijen en slaven. Bedrijven. Handel.** De grootere afdeelingen van den staat heeten phylen (stammen), de onderafdeelingen zijn de phratren (geslachten). Zij, die niet tot het volk behooren, maar er slechts bij wonen (*μετανάσται*), zijn uitgesloten van de rechten der

burgers en eerder dan deze aan allerlei krenking blootgesteld. De niet-vrijen zijn of krijgsgevangenen ($\partial\mu\acute{\omega}\epsilon\varsigma$) of huislieden ($\sigma\iota\kappa\tilde{\eta}\epsilon\varsigma$); de naam van slaaf ($\partial\sigma\tilde{\upsilon}\lambda\omicron\varsigma$) komt uiterst zelden voor, en over 't algemeen wordt die klasse der bevolking niet hard bejegend, daarentegen hare personeele waarde steeds erkend. De loondienaars ($\Sigma\tilde{\eta}\tau\epsilon\varsigma$) moeten wel onderscheiden worden van die arbeiders, welke een of ander werk gemeenschappelijk moeten verrichten ($\epsilon\tilde{\rho}\iota\Sigma\iota$) en of slaven of vrijen zijn.

Hoewel de aanzienlijken zich niet ontzien zelf handenarbeid te verrichten, zoo laten zij toch het geringere werk in den landbouw, de veeteelt enz. aan hunne onderhoorigen over. Met vrouwelijke werkzaamheden, als spinnen en weven, houden zelfs koninginnen zich bezig; en de verzorging van het fiere paard is ook voor de helden van Homerus geen onedel werk. Wij hebben reeds gezien, dat de koning de staatsoffers verricht. Er zijn echter ook lieden, die kunstenaars en handwerkers zijn; deze klasse van demiurgen, waaronder men ook herauten, zangers en artsen, d. i. wondhealers, moet tellen, worden voorgesteld als inzonderheid door die goden begiftigd, welke de kunsten beschermen, voornamelijk door Athene en Hephaestus. Ook wordt er handel gedreven, want de voorwerpen van kunst, die niet in 't land vervaardigd worden, moeten uit den vreemde ingevoerd worden. De kostbaarste bezittingen der helden zijn gouden en zilveren vaatwerk en prachtige kleederen, werken van sidonische kunst. De handel gaat gepaard met zeeroof, welke echter alleen jegens zulke buitenlanders veroorloofd schijnt, met wie het volk der roovers niet bevriend is; doch dat rooverij niet tot eer strekt, maar eerder als misdaad wordt aangezien, wordt uitdrukkelijk verzekerd.

7. Het recht. Onder de inwoners van eenen staat

wordt de rechtstoestand niet door bepaalde wettelijke verordeningen, maar door de gewoonte geregeld; het recht wordt door koning en edelen gehandhaafd en is van goddelijken oorsprong. Zeus straft den misdadiger en wreekt de krenking van 't recht in de gerichten door landplagen. Voor een moord wordt ten zoen eene boete aan de betrekkingen des vermoorden betaald; zoo niet, dan moet de schuldige in ballingschap gaan. Bij koop en verkoop, huur en verhuur en dergelijke is het voorzichtig getuigen te nemen, van welke men zich, als hierover een rechtstrijd ontstaat, bedienen kan. Men daagt zijne tegenpartij voor 't gerecht, ook wel voor eenen scheidsrechter ($\iota\sigma\tau\omega\rho$).

8. Het huwelijk. Het huwelijk is eene overeenkomst tusschen den vader der bruid of in 't algemeen tusschen hem, in wiens voogdij deze is, en den aanstaanden echtgenoot. De zoon laat de keus zijner vrouw meestal aan zijnen vader over. Men vindt voorbeelden, dat een vader zijne dochter aan hem geeft, die in eenen door hem daartoe ingestelden wedstrijd overwint; maar de regel is, dat de aanstaande echtgenoot aan den vader van het meisje, dat hij begeert, eenen prijs aanbiedt van vee of andere kostbare voorwerpen ($\epsilon\delta\upsilon\alpha$), en wel tot vergoeding van den bruidschat ($\epsilon\delta\upsilon\alpha$), die verwacht wordt; wordt het huwelijk door den dood des echtgenoots ontbonden en blijft de vrouw niet in het huis van dezen, dan wordt het door haar aangebrachte teruggeven; maar wordt de vrouw om echtbreuk door haar man verstooten, dan kan de man al wat hij bij het huwelijk gegeven heeft, terugvorderen. Het huwelijk is niet beperkt door de grenzen van den staat, noch door die der standen; maar, hoewel een onaanzienlijk man door eigen voortreffelijkheid wel eene aanzienlijke vrouw kan krijgen, zal toch om het

geschenk, dat door den aanstaanden echtgenoot gegeven moet worden, niet dikwijls een huwelijk tusschen personen uit verschillende standen plaats gehad hebben. Het huwelijk met éene vrouw was regel, doch dikwijls had de man meerdere bijwijven. Van een door verwantschap verboden huwelijk wordt nergens gesproken; alleen tusschen ouders en kinderen is het huwelijk niet geoorloofd, zooals de legende van Oedipus bewijst. Het bruiloftsmaal, gepaard met een offer, wordt door den vader der bruid aangericht. De vrouw staat niet als dienaar onder den man, en in haren kring staat zij even hoog als de man in den zijnen, en de onderlinge betrekking tusschen de beide geslachten is over 't algemeen natuurlijk, niet ruw, maar ook niet verfijnd.

9. De kinderen. De echte kinderen (*γνήσται, ἱθαγενεῖς*) hebben een grooter erfrecht dan de onechte (*νόθαι*). De echte zonen verdeelen des vaders bezittingen, en ieder krijgt door 't lot zijn aandeel; de dochters krijgen, behalve wanneer zij geen broeders hebben en dus erfdochters zijn, slechts een uitzet. De onechte kinderen krijgen geschenken (*νόθεῖα*); maar in de huislijke behandeling van echte en onechte kinderen is geen onderscheid, en de bastaard is bij Homerus volstrekt geen voorwerp van smaad. Als eene bijzonderheid dient nog opgemerkt te worden, dat zelfs de zoon van een vrij man en een niet-vrije vrouw vrij is.

10. Opvoeding. Zangers. Godsdienstplechtigheden. Zieners en waarzeggers. De opvoeding van de kinderen der helden is nog zeer natuurlijk; het kind vormt zich naar de gewoonten des huizes; van eigenlijk onderricht kan geen sprake zijn; slechts in krijgs-oefeningen en ridderlijke uitspanningen wordt de jongeling onderwezen. Achilles op de luit spelende en Paris als

citerspeler zijn de eenige voorbeelden van helden, die de muziek beoefenen, want zang en snarenspeel is het werk der zangers (*αἰθόι*), die om hunne door de Muzen verleende gave overal geacht en geëerd zijn. De zangers begeleiden hun lied, dat het midden houdt tusschen zingen en spreken, met de phorminx, eene soort van groote citer, zij bezingen de daden van goden en menschen, en strekken hun hoorders zoowel tot vermaak als tot leering. De zangers zijn dus de onderwijzers in de godsdienstleer, want het ambt des priesters bepaalt zich tot het uitspreken van gebeden en het verrichten van heilige plechtigheden. Ook zijn er andere liederen, die door meerdere personen vereenigd gezongen worden, als bruilofts- en oogstzangen, klaag- en lofliederen. Van spelen ter eere der goden wordt bij Homerus geen melding gemaakt; er wordt slechts over een jaarlijks wederkeerend feest van Erechtheus te Athene en over een oogstfeest (*Θαλυσία*) gesproken.

Veelvuldige offers komen voor, doch deze behooren meestal tot de godsdienstplechtigheden van geslachten of bijzondere personen. Geen dier kan geslacht worden, zonder dat daarvan een gedeelte aan de goden geofferd, geen wijn geschonken, zonder dat daarvan geplengd wordt. Hierdoor erkent men, dat men alles van de goden ontvangt en hunne toegenegenheid steeds noodig heeft. Door offers laat de verstoorde godheid zich verzoenen, de slechtgezinde zich winnen. Niet vervulde geloften en verzuimde offers verwekken der goden toorn; maar omgekeerd kan men zich ook op offers, aan de goden gebracht, beroepen en daardoor aanspraak maken op hunne bescherming. Die de godheid nadert moet geheel zuiver zijn. Zoo ook is het dier, dat geofferd zal worden, zuiver en volmaakt van leden. Het offerdier wordt geslacht,

een gedeelte wordt voor de godheid verbrand, het overige door de deelgenooten aan 't offer genuttigd. Groote offers heeten hecatomben, eigenlijk een offer van honderd runderen, maar meestal moet dit woord niet in eigenlijken zin opgenomen worden. Ook reukoffers komen voor, maar wellicht alleen in vereeniging met slachtoffers; over offers van vruchten en gebak wordt niet gesproken. Ook andere voorwerpen wijdde men den goden (*ἀγάλματα*), als kleederen, sieradiën voor hunne beelden, verder wapenen en het haar van kinderen. Louter dankgebeden worden niet vermeld, wel gebeden om redding uit den nood of om vervulling van een wensch. Vandaar verlangt men ook door middel van teekenen van godswege de toekomst te vernemen. Hij, die de kunst verstaat zulke teekenen te verklaren of ook onmiddellijke openbaringen van de goden ontvangt, de door de goden bezielde (*μάντις*), kan in den geest ook de stem der goden verstaan, zonder dat deze voor andere menschen hoorbaar is (*Θεοπρόπος, Θεοπρόπιον*). De teekenen (*τέραα, σήματα*) zijn velerlei, als donder, bliksem, bloedregen, de regenboog, vallende sterren, ook woorden van voorbeteekenis, niezen, enz., maar voornamelijk de vlucht der vogels, die door de vogelwichelaars (*οἰωνοπόλοι, οἰωνισται*) wordt waargenomen; droomuitleggers (*ὄνειροπόλοι*) ontvangen of zelven openbaringen in droomen, of verklaren die van anderen. Ook worden bij het offeren voortekens waargenomen, die dan door de priesters (*ιερῆες, θυροσκόοι*) worden uitgelegd. Van de godspraken te Pytho (later Delphi, in Phocis) en Dodona, in Epirus, maakt Homerus terloops melding, en in de Odyssea komt eene beschrijving voor van eene waarzegging door het oproepen van de schim eens afgestorvenen.

11. Stad en land. Het dagelijksch leven.

Landbouw. Kleeding, Woningen. Het gebied van iederen staat ($\delta\eta\mu\omicron\varsigma$, ook = het volk) heeft eene of meerdere steden ($\pi\acute{o}\lambda\iota\varsigma$); deze, het middelpunt van den staat, is meestal versterkt ($\epsilon\upsilon\tauειχε\omicron\varsigma$, $\tauειχ\acute{\omega}\varsigma\sigma\sigma\alpha$), gelijk ook de overblijfselen van sommige nog bewijzen (vgl. bl. 3). Hier wonen koning en edelen, en op het land ($\acute{\alpha}\gamma\rho\acute{\omicron}\varsigma$) vindt men de woningen der lagere standen. Niet alle steden zijn echter versterkt, en de eigenlijke naam voor eene versterkte stad schijnt $\acute{\alpha}\sigma\tau\upsilon$ geweest te zijn, terwijl $\pi\acute{o}\lambda\iota\varsigma$ dan de inwoners of het land beteekent.

De burgers oefenen veel meer landelijke dan stedelijke bedrijven uit; wel bezitten de koningen en edelen somtijds vele schatten en kostbaarheden, maar hun rijkdom wordt afgemeten naar de grootte hunner akkers en naar het aantal hunner kudden. De waarde van iets wordt bepaald naar het aantal runderen, dat het vertegenwoordigt. Behalve uit runderen bestaat de veestapel uit paarden, schapen, geiten, zwijnen, ezels en muil dieren. Van de granen worden boekweit, gerst en spelt het meest verbouwd; het land wordt met runderen of muil dieren beploegd; met sikkels maait men 't graan, en trappende ossen dorschen het op de open deel; als het kaf met schoppen uitgewand is, wordt het graan in handmolens gemalen. Ook aan den wijnbouw wordt veel gedaan. De wijn wordt in groote aarden kruiken bewaard en in amphoren en zakken van geitevel overgebracht, vervolgens bij het gebruik in mengvaten met water vermengd. Onder de boomvruchten worden behalve druiven ook vijgen, olijven, peren, appels en granaatappelen genoemd. Van groenten noemt Homerus erwten, boonen en uien. De helden laten zich ook veel aan de jacht gelegen liggen, doch met de vischvangst houden zij zich niet dan in nood op, daar zij het eten van visch ook aan den ge-

ringen man overlaten. Op zee schijnt men geen groote tochten ondernomen te hebben, want het is meer dan waarschijnlijk, dat de phoenicische waren niet door de Grieken uit Phoenicië gehaald werden. Onder de handwerkslieden worden wapensmeden, lederwerkers, pottenbakkers, wagenmakers, timmerlieden enz. opgenoemd, maar hun aantal was niet groot, daar de gewone burger zelf wel in zijne behoeften van dien aard zal hebben voorzien, als wij zien, dat zelfs Odysseus zich een kunstig ledikant maakt en in den scheepsbouw ervaren is, en Paris met de werklieden zijn eigen paleis bouwt.

De kleeding is zeer eenvoudig. Over het onderkleed ($\chi\acute{\iota}\tau\omega\nu$) dragen de mannen het opperkleed ($\varphi\acute{\alpha}\rho\alpha\varsigma$ of $\chi\lambda\alpha\iota\nu\alpha$); de voeten worden buitenshuis door voetzolen ($\pi\acute{\epsilon}\delta\iota\lambda\alpha$) beschermd, en het hoofd blijft ongedekt; slechts op het land of op reis draagt men eene muts van leder. De vrouwen dragen, waarschijnlijk over het onderkleed, een opperkleed ($\pi\acute{\epsilon}\pi\lambda\omicron\varsigma$), aan de voeten insgelijks voetzolen, doch het hoofd wordt door verscheiden soorten van sluiers gedekt, terwijl het haar met kunstig bewerkte banden bijeengehouden wordt.

De huizen der vorsten en aanzienlijken zijn prachtig ingericht; de buitenwoningen zijn deels heerenhuizen, omringd door een aantal woningen voor de slaven, deels hutten voor geringere bewoners. De helden brengen hun leven meer buitenshuis dan daar binnen door; de aanzienlijken vinden hunne bezigheden in den raad en in het gerecht, ook in het bestuur van hunne goederen. Den verderen tijd wijden zij aan lichaamsoefeningen en wedstrijden, ook aan dans en spel. Driemaal daags wordt er gegeten ($\acute{\alpha}\rho\iota\sigma\tau\omicron\nu$, $\delta\epsilon\acute{\iota}\pi\nu\omicron\nu$, $\delta\acute{o}\rho\pi\omicron\nu$), doch de hoofdzaak van den maaltijd is niet het eten en drinken, maar het gezellig onderhoud of de zang en 't snarenspeel der zan-

gers, waardoor de gasten aangenaam worden bezig gehouden.

12. De oorlog. Wij kunnen de heldenwereld van Homerus niet vaarwel zeggen, voordat wij nog een blik geslagen hebben op het onderwerp, dat ons in de Ilias voornamelijk afgeschilderd wordt, op den krijg. In de beschrijving van den trojaanschen oorlog hebben wij het eenige voorbeeld daarvan, en wij moeten ons dus daaraan houden. Wij zien daar een aantal van meer dan 100000 man, in 1186 schepen aangevoerd, tegenover de vijandelijke stad gelegd, doch op vrij verren afstand. De schepen zijn op 't land getrokken en staan op rijen achter elkander in de door gracht en wal omgeven legerplaats; deze heeft groote tenten voor de vorsten en kleinere voor het volk. Het beleg zelf is niets anders dan eene nu en dan herhaalde poging om de muren van Troje stormerderhand te veroveren. Intusschen rukken de Trojanen dikwijls uit en leveren aan de belegeraars veldslagen. Hierin strijden zoowel wagenstrijders als voetknechten. De wapenrusting der helden wordt in de Ilias uitvoerig beschreven, doch de groote menigte van 't leger moet men zich als lichtgewapend voorstellen. De krijgslieden, behalve de boogschutters en slingeraars, scharen zich in rijen en rukken tegen elkander op: het eene schild dringt tegen 't andere, de lansen kruisen zich, en weldra druip de aarde van 't bloed der gewonden en gesneuvelden. Maar meestal blijven de vijanden een steenworp van elkander verwijderd, slechts de voorstrijders onder de helden trekken in deze tusschenruimte vooruit, dringen door in de scharen der vijanden, en als het hun gelukt is eenen der dappersten onder dezen te vellen, vluchten de overigen. Dikwijls echter ontstaan tweegevechten, waarna de overwinnaar den gesneuvelde van

zijne wapenrusting berooft, en ook het lijk zelf tracht meester te worden, waarover dan een hevige strijd ontstaat. Gesneuvelden worden door hunne betrekkingen met groote eer begraven, en niet zelden worden bij die gelegenheid wedstrijden gehouden.

II. GRIEKENLAND SEDERT DEN HISTORISCHEN TIJD.

A. *Algemeene beschrijving van het grieksche staatswezen.*

1. Het onderscheid tusschen de stammen van het grieksche volk. De inwoners van Griekenland worden in drie stammen onderscheiden, Aeoliërs, Doriërs en Ioniërs. Tot de Ioniërs behooren de bewoners van Attica, het grootste gedeelte van de bevolking van Euboea, verder die van de Cycladen, de volkplantingen op de kusten van Lydië en in het N. van Carië in Klein-Azië en op de eilanden Chios en Samos. Tot de Doriërs behooren in de Peloponnesus de Spartanen, het grootste deel der bevolking van Argos, Sicyon, Phlius, Corinthe, Troezen, Epidaurus en het eiland Aegina; buiten de Peloponnesus Megaris en de kleine dorische tetrapolis aan den Parnasus, de meeste Sporaden, een groot deel der kusten van Carië met de daar liggende eilanden, waaronder voornamelijk Cos en Rhodus, eindelijk het grootste gedeelte van de bevolking van Creta. De overige bewoners van Griekenland worden door den naam van Aeoliërs aangeduid, tot welke ook de Achaeërs behooren.

Het meest karakteristieke onderscheid tusschen Doriërs en Ioniërs bestaat in de taal: de Doriërs hebben die taal behouden, welke zoowel in uitspraak als buiging het meest getrouw is gebleven aan de oorspronkelijke,

terwijl de Ioniërs een meer ontwikkelden vorm hebben aangenomen. Verder op het gebied der kunst in de bouwkunst en in de muziek: de dorische bouwkunst munt uit door doelmatigheid en eenvoud, de ionische daarentegen door sierlijkheid en liefelijkheid: de dorische muziek is ernstig en waardig, de ionische week en los. Ook in de letterkunde van beide stammen vindt men ditzelfde onderscheid: het ionische epos wekt den geest en de verbeeldingskracht op, het dorische of het boeotische (Hesiodus) daarentegen heeft eene leerrijke overlevering der oude sagen ten doel; de ionische wijsbegeerte houdt zich met de natuur op; de dorische met den menschelijken geest. Eindelijk is de kunstmatige vorm van 't proza een eigendom van den ionischen stam, terwijl de Doriërs slechts naar korthed en duidelijkheid streven. Ook in politieke beginselen was, zooals wij later zullen zien, het onderscheid tusschen Ioniërs en Doriërs zeer groot. Deze eigenaardigheden gingen echter door verloop van tijd dikwijls verloren; zoo komt b. v. het karakter der dorische Corinthiërs en Syracusanen weinig met deze beschrijving overeen; zelfs in Sparta, waar overigens de dorische beginselen het zuiverst bewaard bleven, zijn deze eindelijk door aanraking met vreemden te niet gegaan. Het ionische karakter ontwikkelde zich het vroegst in Klein-Azië, later in het moederland het edelst in Athene, waar het den hoogsten trap van verhevenheid bereikte.

2. De Grieksche staat. De mensch is een deel van den staat. Dit is het hoofddenkbeeld, waaruit men alle beginselen van grieksch staatsrecht verklaren moet. De staat is bij de Grieken eene vereeniging van menschen, die zich zelf alles kan verschaffen, wat tot haar bestaan noodig is, en ook alles bezit, wat tot bereiking van haar

doel dienen moet. Een staat behoeft niet uitgebreid te zijn, zoo hij slechts genoegzaam land voor de noodzakelijke behoeften en eene doelmatig ingerichte stad bezit. Als er verder eene nijverheid bestaat, en handel, zoo veel als noodig is om hetgeen niet voorhanden is aan te voeren, eindelijk eene krijgsmacht tot verdediging, en ook tot aanval, wanneer zijne rechten gekrenkt zijn, dan zijn de voorwaarden van stoffelijken aard voor het bestaan van eenen staat vervuld. Verder heeft de staat tot zijn bestaan ambtenaren noodig en bepalingen om de wetgevende en de rechterlijke macht te regelen.

3. De hoofdvormen der staatsregeling. De deelneming aan bestuur, wetgeving en rechtspraak kan op verschillende wijzen geregeld zijn; hiervan bestaan drie hoofdvormen: monarchie, oligarchie en democratie. Als één persoon alle drie deelen van 't staatsbestuur in zich vereenigt, heet de staatsregeling monarchie; in Griekenland heeft echter de onbeperkte alleenheerschappij nooit ergens vasten voet gekregen, behalve voor slechts korten tijd ten gevolge van partijtwisten en omwentelingen; want het koningschap was steeds beperkt, en de koning had altijd andere aanzienlijken naast zich, die de oppermacht met hem deelden; hij was echter onder deze de eerste, had het opperbevel in den oorlog en verrichtte de staatsoffers. — Oligarchie heet de staatsregeling, als een bevoorrecht deel van de burgers of alleen of bij voorkeur in het bezit van de oppermacht is. — In eene democratie eindelijk staat de deelneming aan bestuur, wetgeving en rechtspraak voor alle burgers open. — Deze drie staatsregelingen zijn echter weder voor wijzigingen vatbaar (tyrannie, timocratie, plutocratie, aristocratie, ochlocratie).

4. De burgerstand en de arbeidersklasse.

Tot de voorwaarden om burger van een staat te zijn behoort het recht om grondbezit te kunnen hebben (*ἐγκτήσις*), rechtsgedingen te kunnen voeren, een rechtsgeldig huwelijk te kunnen aangaan (*ἐπιγαμία*), en eindelijk de bevoegdheid om aan zekere godsdienstplechtigheden deel te nemen. Het werkzame deel, dat de burgers aan het staatsbestuur moesten nemen, vereischte eene zekere onafhankelijkheid, die men onmogelijk kan veronderstellen bij hen, wier tijd en kracht geheel en al wordt ingenomen door de zorgen voor het dagelijksch levensonderhoud, waarmede zij te worstelen hebben, die enkel werktuigelijken arbeid verrichten. Hierom was in den griekschē staat eene klasse van niet-burgers noodzakelijk, die zich bij uitstek met zulken arbeid bezig hielden. Oudtijds waren die geringere arbeiders meestendeels niet-vrije personen.

5. De levenswijze en het staatstoezicht hierop. In de grieksche staten heerschte volkomen vrijheid van onderwijs; bemoeide de staat zich echter al niet met het onderricht van den geest, zoo was toch de lichamelijke ontwikkeling der burgers een voorwerp van wesenlijke staatszorg. Men moet echter hierbij in het oog houden, dat juist die klasse, welke in de nieuwere staten het meest behoefte aan geestelijke ontwikkeling, maar hiervoor zelf de minste zorg heeft, de arbeidende klasse is, en dat deze in de grieksche staten geen burgers waren, maar dikwijls zelfs slaven, zoodat de eigenaars wel degelijk zorgden, dat zij ervaren werden in het bedrijf, dat zij naderhand moesten uitoefenen. Voor de burgers bestond dan ook gelegenheid genoeg hun geest te beschaven en te ontwikkelen. Op het eerste onderwijs volgde, b. v. te Athene, dat in de muziek, en bij de rhetoren en sophisten dat in de welsprekendheid; hiervan

maakte men tot rijpen leeftijd gebruik, daar men het voor onbetamelijk hield zich op jeugdigen leeftijd met de staatsaangelegenheden te bemoeien. Was de geschikte tijd aangebroken, dan wijdde men zich geheel aan den staat, door deel te nemen aan 't bestuur, de beraadslaging en de rechtspraak. Doch niet allen deden dit, want sommigen bepaalden zich ook tot hun eigen zaken; echter kon men zich in den griekschen staat, zooals hij was, nooit geheel aan het openbare leven onttrekken. In goed geregelde staten werd verder het leven van ieder burger nagegaan, en dit staatstoezicht werd tot ver over de grenzen van den jongelingsleeftijd gehandhaafd. De godsdienst en zijne instellingen waren eindelijk een wezenlijk deel van het staatsgeheel, en dit groote geheel zagen de ouden aan als eene goddelijke stichting om den mensch tot menschelijkheid te vormen.

6. Het ontstaan van partijschappen. Hoewel volgens het denkbeeld der Grieken de staat den mensch tot wezenlijk menschelijke ontwikkeling brengen moet, zoo stuiten wij toch telkens bij hen, die de macht in handen hebben, op zekere neiging om niet het heil van den staat, maar wel hun eigen welzijn te bevorderen. De rechtvaardigheid eischt, dat alle burgers die maat van vrijheid en recht deelachtig zijn, welke zij waardig zijn; en daar deze maat verschillend is naar de verschillende trappen van ontwikkeling van het volk, zoo moet zij ook met deze meer verruimd worden. Hiertegen verzet zich echter het belang van hen, die boven hunne medeburgers bevoorrecht zijn. Vandaar een partij, die steeds streeft het bestaande te behouden. Tot toegeven is men zelden geneigd, en terwijl men aan de eene zijde hardnekkig weigert, wat aan de andere zijde dringend gevorderd wordt, ontstaan botsingen en een strijd, waarbij

de opgewonden hartstochten van beide zijden al te gemakkelijk de maat overschrijden. De geschiedenis van Griekenlands staten biedt ons eene bijna voortdurende reeks van zulke binnenlandsche twisten aan, en ten gevolge hiervan eene voortdurende afwisseling van staatsregelingen, die niet zelden van het eene uiterste juist in het andere vervallen. In het algemeen is echter in alle staten van Griekenland de gang der ontwikkeling nagenoeg dezelfde geweest. Op het koningschap volgde de oligarchie: na deze kwam, meestal na een overgangstijdvak van aangematigde of opgedragen alleenheerschappij (tyrannie), eene democratische staatsregeling, die ten laatste tot eene ochlocratie verviel, welke spoedig eene geheele ontbinding van den staat ten gevolge had.

B. *Sparta en Creta.*

1. De spartaansche staat. Toen het den Doriërs gelukt was zich onder aanvoering der drie Heracliden Temenus, Cresphontes en Aristodemus in de Peloponnesus te vestigen, viel den eerste Argolis, den tweede Messenië en den laatste, of volgens eene andere overlevering zijn beiden zonen, Laconië ten deel. Die landschappen moeten wij ons echter toen niet zoo begrensde voorstellen, als later het geval was; althans van de Doriërs onder Aristodemus is het meer dan waarschijnlijk, dat zij eerst slechts Sparta of misschien het twintig stadiën vandaar gelegen Amyclae, de hoofdplaats van het rijk der Pelopiden, vermeesterden; van hier uit verkregen zij, hetzij door geweld van wapenen, hetzij langs den weg van staatkundige onderhandelingen, langzamerhand het oppergezag over al de vorsten, die als leenmannen van de Pelopiden in het overige gedeelte des

lands heerschten. Het kan ook zijn, dat de Pelopiden naast de Doriërs in Sparta zijn blijven regeeren; maar dit is zeker, dat het oppergezag van Sparta's koningen later in eene drukkende overheersching overging. In eene reeks van oorlogen onderwierpen zij nu alle vorsten, zoodat zij ten laatste de eenige beheerschers des lands waren, al de overigen hunne onderdanen. De Achaeërs in Helos streden het laatst en het hardnekkigst voor hunne onafhankelijkheid, maar moesten dien strijd dan ook boeten door een harder lot dan hunne vroeger onderworpen stamgenooten. Deze toch hadden wel hunne staatkundige zelfstandigheid verloren en moesten onder den naam van Perioeken het overheerschend volk eenige diensten bewijzen, doch de overwonnen burgers van Helos verloren ook hunne personeele vrijheid en werden lijfeigenen; hierdoor werd later te Sparta de naam van Heloten (Ἑλωτες) ook gegeven aan allen, die in denzelfden toestand als gene geraakten. Zoo ontstond dan te Sparta de drievoudige bevolking van Spartanen (de oude Doriërs), afhankelijke Perioeken en lijfeigene Heloten.

2. De Heloten. Toen de spartaansche staat zich over geheel Laconië uitstreckte, waren de Heloten verreweg het talrijkst, daar van de 400000 zielen 224000 tot hen behoorden. Het is dus niet te verwonderen, dat dit groote getal den Spartanen reden tot argwaan en bekommring gaf en er steeds nauwkeurig toezicht op hen gehouden werd. Een zeker aantal jonge Spartanen werd dan ook jaarlijks naar de verschillende deelen des lands uitgezonden om hen te bespieden en, zoo zij ergens poging tot opstand vermoedden, deze of zelven te onderdrukken of er aan de overheden kennis van te geven; bij deze tochten (κρυπταὶ) zal het dikwijls gebeurd zijn, dat het leven der Heloten niet werd ontzien, hetgeen aan latere

schrijvers aanleiding gaf om bij overdrijving te vermelden, dat jaarlijks eene bepaalde Helotenjacht plaats had. De toestand der Heloten was echter verder ongeveer dezelfde als die van andere lijfeigenen. Van de opbrengsten der landerijen, die zij bebouwden, moesten zij aan de Spartanen een bij de wet bepaald gedeelte afstaan; en werd hieraan ook streng de hand gehouden, toch konden zij uit het hun toekomende gedeelte somtijds eenig vermogen verwerven. Door bijzondere personen konden zij noch verkocht, noch gedood worden. Zij deden dienst als lichtgewapenden, en in den peloponnesischen oorlog zelfs als hoplieten; toen werden zij ook op de vloot niet alleen als roeiers, maar ook als zeesoldaten (*ἐπιβᾶται*) gebruikt. Hij, die toen als hopliet gediend had, werd vrijgelaten en kwam in de klasse der Neodamoden; doch na den tijd van Agesilaüs wordt over deze klasse niet meer gesproken. Deze Neodamoden werden echter nooit onder de spartaansche burgers opgenomen, maar zij woonden als vreemdelingen onder de Perioeken. Buiten hen komen nog andere vrijgelatenen uit de Heloten voor, de Mothakes, Helotenkinderen, ongetwijfeld geboren uit eene onwettige verbintenis van Spartanen met Helotenvrouwen. Deze kregen somtijds zelfs het burgerrecht. Toen na den eersten messenischen oorlog (ongeveer 710) een groot aantal geslachten op het punt was uit te sterven, hadden er onwettige huwelijksverbintenissen plaats tusschen Heloten, anderen zeggen jonge Spartanen, en spartaansche vrouwen. Men zegt, dat onder de hieruit gesproten kinderen, Partheniërs, later ontevredenheid ontstond, omdat men hun het volle burgerrecht niet wilde geven, en dat dit aanleiding gaf om hen als volksplanting naar Tarente te zenden. — Eene laatste klasse van vrijgelatenen maakten de ontslagenen (*ἀφῆται*, *ἀδέσποτοι*) uit, die

waarschijnlijk uit de eigenlijke slaven voortkwamen. Want, hoewel hun aantal niet groot was, zoo hadden de Spartanen toch ook bijzondere slaven, door koop of krijgsgevangenschap verkregen.

3. De Perioeken. Als men uit de verdeeling der staatslanderijen te Sparta een besluit mag trekken, stond, nadat het gansche gebied onderworpen was, het getal der Perioeken tot dat der Spartanen als 30 tot 9. Doch men moet zich dit aantal niet als geheel in het grondgebied van Laconië woonachtig voorstellen, daar de Spartanen de gewoonte hadden de inwoners van onderworpen steden in den toestand van Perioeken te brengen, en naar die steden een zeker aantal Spartanen te zenden, om ze in onderwerping te houden en daar tevens tot bezetting te dienen. De Perioeken waren, als eene onderworpen bevolking, zonder aandeel in het bestuur van den staat en uitgesloten van de volksvergaderingen, en moesten aan de besluiten en bevelen der Spartanen gehoorzamen. Hoewel zij in hunne plaatselijke aangelegenheden wel eenig zelfstandig beheer hadden, zoo werd toch het opperbestuur in hun eigen woonplaatsen door Spartanen uitgeoefend, terwijl de spartaansche volkplantingen aldaar een bevoorrechten stand uitmaakten. Zij waren dienstplichtig, en dienden niet alleen als lichtgewapenden, maar ook als hoplieten, en hun aantal was in de spartaansche legers somtijds grooter dan dat der Spartanen zelve. Welke verdere lasten zij droegen, weten wij niet met zekerheid. De bedrijven der Perioeken bestonden, behalve in den landbouw, in allerlei handenarbeid, die den Spartanen te gering was. Veel laconische fabrikaten waren in het buitenland gezocht, als drinkbakers, wagens, wapens, schoeisel, mantels en metaalwerken. Ook was de handel, dien men om eigen voort-

brengselen af te zetten en buitenlandsche te verkrijgen niet kon missen, geheel in hunne handen.

4. De Spartanen. De Spartanen (*Σπαρτιῶται*, eigenlijk inwoners van de stad Sparta) waren voor het grootste gedeelte afstammelingen van de Doriërs, die het land veroverd hadden, ofschoon er onder hen ook waren, die van de oude Achaeërs afstamden, zooals b. v. de Talthybiaden, de erfelijke herauten, die beweerden van Talthybius, den heraut der Pelopiden, af te stammen en dus van Achaeïschen oorsprong waren. Bovendien is het bekend, dat de Spartanen in de vroegste tijden om hun gezag te versterken eenige Achaeërs tot hunnen stand hebben verheven. Later schonken zij het spartaansche burgerrecht slechts hoogst zelden. Oudtijds waren de Spartanen in drie phylen verdeeld: Hylleis, Dymanes en Pamphyli. Lycurgus regelde deze verdeeling op nieuw, en sedert dien tijd werden de phylen in oben gesplitst; elk dezer phylen en oben schijnt een kleiner of grooter gedeelte van de stad en hare naaste omstreken bevat te hebben. Ieder geslacht der Spartanen en der Perioeken bezat een zeker gedeelte der staatslanderijen; men mocht dit niet verkoopen, weggeven of verdeelen; de staat behield het recht van eigendom, en als een geslacht uitstierf, verviel zijn aandeel weder aan den staat. Er moesten bepalingen geweest zijn om het aantal der geslachten en daardoor de gelijkheid der bezittingen zooveel mogelijk in stand te houden, maar welke dit waren, kan men slechts gissen. Deze maatregelen waren echter op den duur niet voldoende, en tijdens Thucydides en Xenophon was de rijkdom te Sparta niet veel minder ongelijk verdeeld dan in andere staten. In den peloponnesischen oorlog, waardoor sommigen groote schatten verwierven, werd het verbod om goud of zilver te bezitten

stilzwijgend opgeheven, en eindelijk zette Epitadeus, een der ephoren, denkelijk in de eerste helft der 4de eeuw v. Ch., de wet door, dat men of door schenking bij het leven of bij testament vrij over zijne goederen mocht beschikken; hierdoor bereikte de ongelijkheid van bezitting den hoogsten graad. Zoodra er echter ongelijkheid van vermogen bestond, moest ook in het staatsleven een toestand ontstaan, die in strijd was met het oorspronkelijk beginsel van gelijkheid. Oorspronkelijk waren alle Spartanen voor den staat gelijk (*ἴσοι*). Zij hielden zich noch met handel, noch met bedrijven, noch met landbouw bezig; maar toen er onderscheid tusschen rijken en armen gekomen was, bleef wel voor het uiterlijk de schijn van gelijkheid bestaan door de opvoeding der kinderen, de gemeenschappelijke maaltijden, de kleederdracht en dergelijke dingen, doch de rijken kwamen eerder dan de armen tot aanzienlijke posten. En toen te Sparta de beschaving, zoo niet van staatswege dan toch door toedoen van bijzondere personen, eindelijk doordrong, waren de rijken de meer beschaafden, en de armen bleven de oude onbeschaafde, ruwe Spartanen. Beiden stonden wel als een aanzienlijker stand tegenover de Perioeken en Heloten, maar de Demus der Spartanen, de groote menigte der Homoeën, werd door hun aanzienlijker standgenooten als geringer aangezien. Er waren echter te Sparta ook lieden, die, hoewel Spartanen van geboorte, het burgerrecht verloren hadden, omdat zij zich of niet hielden aan de door Lycurgus bepaalde opvoeding der kinderen en de levenswijze der volwassenen, of zich aan de gemeenschappelijke maaltijden onttrokken. Hoe ver zich echter dit verlies van het burgerrecht uitstreckte, is onbekend. Ook wordt door Xenophon melding gemaakt van eene klasse van geringeren (*ὑπομεινέες*). Wellicht moet

men onder dezen naam hen verstaan, die als volksplantelingen naar de steden der Perioeken gezonden waren en dus onmogelijk hetzelfde burgerrecht als de eigenlijke Spartanen konden behouden.

5. De wetgeving van Lycurgus. In de eerste helft der 9de eeuw v. Chr. werd Lycurgus, een Proclide, ten gevolge van de ontevredenheid des volks over de drukkende regeering van den koning Charilaüs, gemachtigd om den staat op nieuw te regelen. Hij deed dit door zijne rhetren (*ῥήτορες*), d. i. mondelinge bepalingen, die tot vijf hoofddeelen gebracht kunnen worden: 1) de verdeeling van het volk in phylen en oben; 2) de verdeeling der landerijen onder de burgers en Perioeken; 3) de instelling van den raad; 4) de instelling der regelmatige volksvergaderingen, en 5) de agoge of het staatstoezicht op opvoeding en levenswijze. Men twijfelt echter met recht aan het tweede punt. Deze wetgeving liet dus het koningschap bestaan, maar beperkte zijne macht door de instelling van den raad en van de volksvergadering, hoewel het gezag van deze laatste zeer klein was.

6. De koningen. De koninklijke waardigheid was te Sparta onder twee koningen verdeeld. Beide waren, volgens de legende, van afkomst Heracliden, maar uit twee verschillende huizen, die hun oorsprong van Eurysthenes en Procles, de tweelingzonen van Aristodemus, afleidden, maar niet uitsluitend naar deze genoemd werden; want het eene huis heette naar Agis, den zoon van Eurysthenes, dat der Agiaden, het andere dat der Procliden, of naar Eurypon, den kleinzoon van Procles, dat der Eurypontiden. Anderen evenwel zien in het dubbele koningschap te Sparta een overblijfsel van de oorspronkelijke Achaeërs (de Agiaden) en de latere Doriërs

(de Procliden). zie bl. 23 en 26. Het koningschap ging door erfopvolging niet onvoorwaardelijk van den vader op den eerstgeboren zoon over, maar in de eerste plaats op den zoon, die tijdens de regeering van zijn vader het eerst uit eene spartaansche vrouw geboren was. Als priester moest de koning ook vrij van lichaamsgebreken zijn (Agesilaüs was echter kreupel); zoo hij deze had, volgde de naaste mannelijke bloedverwant op. Deze was ook opvolger, wanneer een koning geen zonen naliet, en regent gedurende de minderjarigheid van den troonopvolger.

De koningen van Sparta waren in macht en aanzien vrij gelijk aan hen, die ons door Homerus worden geschilderd. Behalve dat zij het beraadslagend en rechterlijk gezag hadden, verrichtten zij ook de offers voor den staat en bekleedden nog twee bijzondere priesterlijke waardigheden, die van Zeus Uranius en Zeus Lacedaemon. Als priesters waren zij heilig. Ook de overige Grieken kenden hun die heiligheid toe, zoodat een vijand zich in den krijg niet gemakkelijk aan hen vergreep. Na hun dood werd hun groote eer bewezen. Als hun overlijden door het geheele land verkondigd was, moesten uit ieder huis ten minste twee vrije personen, een man en eene vrouw, rouw bedrijven. Bij de begrafenis verschenen, behalve de Spartanen, ook een zeker aantal Perioeken en Heloten, die allen door luide weeklachten hunne droefheid uitdrukten. Na de begrafenis rustten alle openbare bezigheden gedurende tien dagen. — Als aanvoerders van het leger hadden de koningen oudtijds de macht dit gemeenschappelijk overal, waarheen zij wilden, te voeren. Later beperkte men deze macht en vond het ook beter telkens slechts één koning uit te zenden. Nadat Sparta begonnen was grooter oorlogen te voeren,

werden ook andere personen tot legerhoofden aangesteld, en slechts eenmaal is het bevel over de vloot aan eenen koning toevertrouwd. De onder den koning staande bevelhebbers heetten polemarchen. — In de rechtspraak hadden de koningen de ephoren en andere beambten tot helpers. Tot hunne bijzondere rechtspraak behoorden de geschillen over de uithuwelijking van erfdochters (*πατρὸς υἱαί*), en waarschijnlijk ook die over het verdere familie- en erfrecht. — Hunne inkomsten waren van ieder openbaar offer de huiden der offerdieren, in den oorlog ook de rugstukken; verder van ieder zwijn, dat geworpen had, een jong, en van staatswege op iederen 1sten en 7^{den} dag der maand een offerdier voor Apollo, wien deze beide dagen gewijd waren. In het land der Perioeken waren groote landerijen aangewezen, waarvan zij de schatting kregen. Zij woonden in staatsgebouwen; hun tafel werd van staatswege, en wel met dubbele aandeelen, voorzien. Eindelijk kreeg de koning somtijds een aandeel van den buit, b. v. Agesilaüs in den oorlog tegen Perzië.

7. De raad. Evenals de koningen bij Homerus, zoo hadden ook die van Sparta eenen raad van ouden (*γέροντες*, vand. *γερωνία*), met welken zij over de staatsaangelegenheden beraadslaagden. Deze raad bestond reeds van oudsher, maar Lycurgus bepaalde dat het getal der raadsleden 28 zou zijn, dat zij door het volk voor hun leven uit het gansche volk der Homoeën gekozen moesten worden en ten minste 60 jaren oud moesten zijn. Toen later het spartaansche volk in twee standen verdeeld was, schijnt het, dat een gering aantal geslachten der aanzienlijken uitsluitend de waardigheid van raadsheer bekleedde. Hunne bezigheden bestonden in het beraadslagen over alle gewichtige staatszaken. Over die, waarover ook het volk zijne stem moest doen hooren, namen zij een voorloopig

besluit. In rechtszaken hadden zij te beslissen over misdrijven, die met den dood of met eerloosheid te bestraffen waren, ook over de vergripen der koningen. Later echter deelden zij deze macht met de ephoren. Waarschijnlijk was een der beide koningen, die twee stemmen hadden, bij afwisseling voorzitter; over de wijze van beraadslagen is ons niets nauwkeurig bekend.

8. De volksvergaderingen. Ofschoon deze reeds voor Lycurgus gehouden werden, zoo werden zij toch door hem meer bepaald geregeld, en wel aldus, dat maandelijks in den tijd der volle maan in de open lucht, later in de Scias (eene beschaduwde, overdekte plaats), eene vergadering (*ἀλία*) gehouden werd van alle burgers boven de dertig jaren. De koningen riepen haar bijeen, later ook de ephoren. In deze vergaderingen werden de voorloopige besluiten van den raad behandeld. Het volk mocht deze slechts door geschreeuw verwerpen of aannemen. Later werd hun ook de macht gegeven er veranderingen in te brengen, doch toen bepaalden de koningen Theopompus en Polydorus (ongeveer 720 v. Ch.), dat in zulke gevallen de koningen en de raad de macht zouden hebben hunne voorstellen weder in te trekken. Dikwijls gebeurde het ook, dat men slechts het een of ander aan het volk voorstelde, om het voorloopig daarvan kennis te geven of zijn gevoelen daarover te vernemen. In eene volgende vergadering werd dan een bepaald voorstel over die zaak gedaan. Slechts aan de koningen en geronten, later ook aan de ephoren, was het vergund aan de beraadslaging deel te nemen. Andere personen hadden daartoe eene bijzondere vergunning noodig.

9. De ephoren. De macht dezer spartaansche overheid, die denkelijk uit vijf personen bestond, is met die van geen andere in eenigen vrijen staat te vergelijken,

want bij hunne zorg voor de onschendbaarheid der wetten waakten zij zoowel tegen de overtredingen der koningen als tegen die van het volk. Oorspronkelijk van geringen invloed en tot hulp der koningen ingesteld, kregen zij langzamerhand, omstreeks 600 v. Ch., de bevoegdheid deze in alles na te gaan, hen maandelijks tot verantwoording te roepen, hen te berispen en te beboeten, en alle aanklachten tegen hen te onderzoeken en bij den raad aan te brengen, met wien zij dan zelven onder voorzitting van den anderen koning recht spraken. Verder waren alle andere overheden aan de ephoren onderworpen. Met alle takken van bestuur konden zij zich bemoeien, ook den raad en de volksvergaderingen bijeenroepen en voorstellen aan deze doen. In den oorlog vergezelden twee van hen den koning, en deze moest zich waarschijnlijk naar hunne raadgevingen gedragen. Hunne macht strekte zich eindelijk ook uit tot het toezicht over ieders bijzonder leven. Dadelijk na de aanvaarding van hun ambt werd de zoogenoemde crypteia door hen verordend. Over de Perioeken konden zij zelfs zonder bepaald rechtsgeding de doodstraf uitspreken. Ook de staatskas het staatszegel en de regeling van den kalender was hun toevertrouwd. Dat deze bijna onbeperkte macht den staat nadeel berokkenen kon, werd verhinderd door hun aantal en den korten duur van hun ambt, daar er jaarlijks nieuwe gekozen werden en de aftredende door hunne opvolgers tot verantwoording geroepen en, zoo noodig, wegens misbruik van macht gestraft konden worden. Zij aanvaardden hun ambt bij het begin van 't spartaansche jaar, dus omstreeks den tijd der herfstnachtevening, en naar den eersten van hen (ἐπώνυμος) werd het jaar genoemd. Hunne schriftelijke bevelen aan bevelhebbers buitenslands schreven zij op een smallen lederen riem, die om een ronden

staf (*σκυτάλη*) gewikkeld was, waarna de riem weder afgerold werd. Slechts hij, die dergelijken staf bezat, kon dit schrift lezen, nadat hij den riem weder daarom had gewikkeld.

10. Verdere ambtenaren. Onder de verdere ambtenaren moeten genoemd worden de pythii, de helpers der koningen in dat gedeelte van hun ambt, hetwelk met den godsdienst in betrekking stond; aan dezen was ook opgedragen het orakel van Delphi te raadplegen. Verder waarzeggers, enkele priesters, onder welke de pyrphorus, die in den oorlog het heilige vuur van huis medenam en voor het leger uit droeg, en eenige weinige priesteressen. De proxeni moesten aan buitenlandsche gezanten gastvriendschap bewijzen. De polemarchen waren onderbevelhebbers van het leger. Aan dezen waren de lochagen, de penteconteren en de enomotarchen ondergeschikt. Al deze militaire betrekkingen werden ook in vreedstijd vervuld, want het geheele spartaansche volk was eigenlijk niet anders dan een staand leger. Alleen voor den oorlog werden de strategen benoemd, zoo ook de nauarchen, vlootvoogden, en hunne onderbevelhebbers, de epistoleis. De harmosten waren landvoogden in de districten der Perioeken. Van stedelijke beambten zijn te noemen: de opzieners over de wetten (nomophylakes), die over de knapen en jongelingen (paedonomen), en de hippagreten, de drie aanvoerders der driehonderd edelste spartaansche jongelingen, die den eernaam droegen van Hippeis, ofschoon zij in den krijg niet als ruiters, maar als hopliten dienden. Het ambt van heraut was erfelijk in het geslacht van Talthybius.

11. De rechtspraak. De rechtspraak was te Sparta gedeeltelijk aan den raad, gedeeltelijk aan de overheden toevertrouwd. Welke rechtspraak de koningen hadden, heb-

ben wij boven gezien. De ephoren hadden die over verbintenissen, de raad die over halszaken. Over misdrijven der koningen vonniste de raad met de ephoren. Slechts eenmaal komt het volk als rechter voor, namelijk in een geschil over de troonsopvolging. Er waren geen geschreven wetten, dus moest men volgens het gewoonterecht vonnis vellen. Door de beperking van den bijzonderen eigendom kwamen er betrekkelijk veel minder zaken van privaatrecht dan van strafrecht voor. Groote misdaden, inzonderheid lafhartigheid in den krijg, werden met eerloosverklaring gestraft. Andere straffen bestonden in boeten, en wellicht ook in ballingschap. De gevangenis schijnt als straf niet gebruikt te zijn, wel als middel om zich van een aangeklaagde te verzekeren of eene opgelegde boete te verkrijgen. Lichaamstraffen werden dikwijls op jongeren toegepast, of tot verzwaring van de doodstraf. Deze werd in den nacht voltrokken, en wel door worping in een daartoe bestemd vertrek van de gevangenis, of door afstorting in den Caiadas, een diepen afgrond in de nabijheid der stad, waarin overigens gewoonlijk slechts de lijken der terechtgestelden schijnen geworpen te zijn.

12. Het leven der burgers. De bepalingen over de levenswijze der burgers te Sparta hadden haren grond wel in het nationale karakter, maar zij waren volgens een bepaald plan tot zulk een stelsel van leefregels ontwikkeld, dat alle burgers slechts één doel voor oogen konden hebben, namelijk het heil van den staat. Hierdoor was Sparta in staat een groot getal van onderdanen in bedwang te houden, en langen tijd zelfs over de overige Grieken het opperbewind uit te oefenen.

Reeds dadelijk bij de geboorte was het kind een eigendom van den staat, want deze besliste of het opgevoed, dan of het om lichaamsgebreken en zwakheid op den

Taygetus te vondeling gelegd moest worden. In het eerste geval bleef de knaap tot zijn zevende jaar in het ouderlijke huis onder vrouwelijke zorg, doch werd daar niet vertroeteld, maar reeds met het oog op zijne volgende opleiding opgevoed. Op dien leeftijd werd hij bij de eene of andere afdeeling ($\tau\lambda\alpha$) van even oude knapen ingedeeld, waarvan een zeker aantal eene schaar ($\alpha\gamma\epsilon\lambda\alpha$, spart. $\beta\omega\alpha$) uitmaakte. Hier werd hij onder het oog van opzichter en ouderen van jaren geoeffend in die lichaams-oefeningen, welke den aanstaanden krijgsman van nut zijn, en in de muziek en de danskunst. De geheele levenswijze der knapen had versterking en harding des lichaams ten doel. Hunne spijs was eenvoudig, bijna niet voldoende. Hun rustbed bestond uit stroo, als zij de jongelingsjaren ingetreden waren uit riet, hunne kleeding slechts uit een enkel overkleed. Alleen voor onderricht in de muziek droeg de staat eenige zorg. Toen bij de overige Grieken de wetenschappen begonnen beoefend te worden, waren er te Sparta ook wel bijzondere personen, die hierin niet achter bleven, maar in 't algemeen bestond de opvoeding van den geest slechts hierin, dat de knapen en jongelingen dikwijls tegenwoordig waren bij de gesprekken der mannen, waarbij zij tevens geoeffend werden in het geven van korte en kernachtige antwoorden. Ook droeg de bijzondere omgang van oudere burgers met jongere veel tot de opvoeding bij.

De spartaansche meisjes hadden eene bijna gelijke opvoeding; en daarom muntten de spartaansche vrouwen dan ook boven de overige grieksche vrouwen zeer uit in schoonheid en degelijkheid. Tot hoelang de opvoeding der meisjes duurde, is onbekend. De jongens verlieten met het zeventiende jaar de knapenafdeelingen, en werden dan tot den dienst in de crypteia gebezigd ($\mu\epsilon\lambda\lambda\epsilon\iota\rho\epsilon\nu\epsilon\varsigma$).

Na drie jaren trokken zij ook te velde (εἰρηνες). Met hun dertigste jaar werden zij onder de mannen gerekend, en mochten een eigen huishouden beginnen; doch dikwijls waren zij reeds voor dien leeftijd gehuwd, maar dan slechts in het geheim.

Hij, die een meisje tot vrouw wilde hebben, vroeg daartoe de toestemming van haren vader of in 't algemeen van hem, onder wiens voogdij zij zich bevond. De wet verbood het geven van een bruidschat, doch later werd deze wet meestal overtreden. Het sluiten van het huwelijk ging met weinig plechtigheden gepaard, het was meer eene soort van schaking. Kinderlooze huwelijken werden door echtscheiding ontbonden, daar deze niet beantwoordden aan het doel om den staat burgers te verschaffen. Er zijn echter voorbeelden van spartaansche koningen, die in zulk een geval twee of meer vrouwen te gelijk hadden. Voor 't overige was het huwelijk slechts veroorloofd met éene vrouw, maar eene vrouw kon meer dan één man hebben. De spartaansche vrouw, hoewel in den volsten zin des woords burgeres van den staat, hield zich echter niet minder getrouw bezig met de zorgen voor haar gezin. Zij bestuurde haar huis en deed veel voor de opvoeding harer dochters; maar in den omgang met mannen was zij minder vrij dan de meisjes.

Aan de gemeenschappelijke maaltijden (φιδίται) moesten alle burgers deel nemen, behalve zij, die om huiselijke offers of om de jacht met verlof afwezig waren. Ieder moest tot deze maaltijden zijne bijdrage leveren, en zij werkten niet weinig mede om den band tusschen de burgers te versterken. Zij, die in het gewone leven dischgenooten waren, hadden in den oorlog ook tezamen éene tent. De kleeding was voor alle Spartanen dezelfde, één onderkleed en één opperkleed, beide van grove, onge-

verfde wol. Het hoofdhaar en de baard was meestal ongeschoren; de voeten ongeschoeid, behalve bij feestelijke gelegenheden en in 't veld. In de hand hadden zij een ruwen stok, tot tuchtiging niet alleen van de Heloten, maar ook van de knapen.

Ook het huisraad en de woningen waren zeer eenvoudig. De binnenlandsche pasmunt was van ijzer; de Perioeken hadden voor den handel zilveren en gouden munten noodig. Aan vreemdelingen was het niet geoorloofd zich te Sparta te vestigen; eenmaal heeft er zelfs eene verdrijving van vreemdelingen, die zich daar gevestigd hadden, plaats gehad (*ξενελασία*).

De schoone kunsten werden niet beoefend, behalve de muziek en de danskunst. Hoewel de lyrische poëzie bij de Spartanen zeer in aanzien stond, zoo zijn hun dichters toch meest vreemdelingen. Homerus was hun bekend. Tooneelpoëzie hadden zij niet, want de tooneelvertooningen te Sparta waren niet anders dan boertige voorstellingen uit het dagelijksch leven genomen. De tempels en openbare gebouwen waren eenvoudig. Stonden de Spartanen in dit alles verre achter bij de overige Grieken en vooral bij de Atheners, in twee opzichten muntten zij boven hen uit: in de goede inrichting van hun krijgswezen en in hunne verstandige politiek jegens het buitenland.

13. Het krijgswezen. Sparta was eigenlijk niet anders dan eene groote legerplaats, en alle burgers werden als krijgslieden opgevoed. Ieder Spartaan was van zijn 17de tot zijn 60ste jaar bij eene afdeeling van het leger ingelijfd (*ἐμπροστος*); hoe dit echter verdeeld werd en hoe groot het gewoonlijk was, wordt zoo verschillend opgegeven, dat wij liever over de afdeelingen (moren, lochen, pentecostyen en enomotiën) zwijgen. Ook hielden de Spartanen de inrichting van hun krijgswezen zorgvuldig ge-

heim. De groote kracht van het leger bestond in de hopliten, daar de ruitery weinig te beteekenen had.

Wanneer een spartaansch leger moest uittrekken, vaardigden de ephoren het bevel uit, welke gedeelte der burgers moest opkomen. Buiten de krijgslieden werd ook een zeker aantal arbeiders ontboden, om allen arbeid in de legerplaats en op marsch te verrichten. Hiertoe werden echter slechts Perioeken en Heloten gebruikt, van welke de eersten ook als hopliten dienst deden. Voordat het leger uittrok, offerde de koning aan Zeus Agetor, en als de voortekens gunstig waren, ontstak de pyrophorus aan het altaar het heilige vuur, dat hij voor het leger uit moest dragen. Op de grenzen herhaalde men deze plechtigheid, maar dan werd aan Zeus en Athene geofferd. In vijandelijk land werd eene weinig versterkte, ronde legerplaats opgeslagen, en wachtposten werden uitgezet. Dagelijks werden dan de krijgslieden geoefend, zooals zij het ook in de stad gewoon waren. Hierdoor en ook door het goede verband tusschen de onderscheidene bevelhebbersrangen was er in Griekenland geen leger, dat boven het Spartaansche uitmuntte. Voegt men hierbij het militair eergevoel, dat iederen Spartaan van kindsbeen af werd ingeprint, dan verwondert men zich niet, dat de Spartanen zoo lang hunnen krijgsroem hebben gehandhaafd. Voor 't overige was het leven der Spartanen in het veld veel vrijer en gemakkelijker dan in de stad. Ook hunne kleeding was sierlijker. Zij droegen hier purperen kleederen, hunne wapenrusting was schitterend gepolijst. Voor den slag bekransden zij zich als voor een feest. Dan rukten zij, nadat de offers aan de goden verricht waren, onder 't spelen der muziekinstrumenten en 't zingen van marsch- of krijgsliederen in gesloten gelederen tegen den vijand op, vast besloten de eer der spartaansche

wapenen onbevlekt te bewaren, en vol vertrouwen op de zege, die hun ook zelden ontging. Na een gelukkig gevecht werd de vluchtende vijand niet vervolgd, en eene overwinning, waarbij weinig bloed had gestroomd, was den Spartanen meer waard dan eene bloedige slachting.

In de perzische oorlogen hadden de Spartanen reeds eene kleine zeemacht. In den peloponnesischen oorlog waren zij genoodzaakt haar uit te breiden, doch zelfs in die tijden zonden zij nooit meer dan 25 schepen naar de vloot van hunne bondgenooten. Als bevelhebbers der triëren worden triërarchen genoemd. Het opperbevel was aan den nauarch opgedragen, op wien de epistoleus in waardigheid volgde. De schepen werden waarschijnlijk door die Perioeken geleverd, welke aan zee woonden. Deze zullen ook wel als zeesoldaten gediend hebben, terwijl of Heloten of daartoe geworven vreemdelingen den dienst van roeiers verrichtten.

14. De buitenlandsche politiek van Sparta. Wel was Sparta een volk van krijgslieden, maar daarom waren de Spartanen niet krijgszuchtig, zij waren eerder vredelievend. Hun streven was te behouden, wat zij bezaten, en geen ondernemingen te wagen, waarbij zij hetgeen zij hadden konden verliezen. De oorlogen tegen de Messeniërs, tegen Tegea en andere naburige arcadische stammen, en tegen de Argiven gevoerd sproten niet uit veroveringszucht voort, maar alleen uit begeerte om hun eigen staat te bevestigen. Nadat zij in het binnenland de Perioeken en Heloten volkomen onderworpen en in het buitenland eene volstrekte overmacht over de naburige volkeren verkregen hadden, sloten zich dan ook alle grieksche staten, die aristocratisch-conservatief gezind waren, aan Sparta aan, om de tyranniën ten val te brengen en de aanspraken der democratie te beteugelen. Hier-

uit ontstond een bondgenootschap voornamelijk der peloponnesische staten met Sparta aan het hoofd. Dit bondgenootschap en Sparta's plaats daarin waren de oorzaak, dat Sparta, toen in de perzische oorlogen het grootste gedeelte van Griekenland zich tot afwering van het gevaar vereenigde, aan het hoofd dezer vereeniging stelde en dus algemeen als de eerste onder de staten van Griekenland erkend werd.

15. Ontaarding en verval. Bij het begin van de perzische oorlogen stonden de Spartanen op het toppunt van aanzien. Maar toen wilden zij ook geen anderen staat zoo groot zien worden, dat hieruit voor hen zelve eenig gevaar kon ontstaan. Daarom zagen zij de verheffing van Athene met misnoegen en bezorgdheid aan, en wel des te meer, omdat hier eene politieke richting, de democratische, heerschte, die Sparta als voor geheel Griekenland gevaarlijk beschouwde. Na lange spanning brak eindelijk de peloponnesische oorlog (431—404 v. Ch.) uit, waarin de Spartanen, om hun vijand met goed gevolg te bestrijden, genoodzaakt waren zich met de Perzen te verbinden en aan hunne grieksche bondgenooten beloften te doen, die zij niet konden houden. Toen de vijand eindelijk overwonnen was, bleek het, dat de Spartanen niet gezind en ook niet in staat waren de hun verleende hulp te beloonen, en spoedig vereenigden zich daarop allen, die zich eens om bijstand tegen onrecht en onderdrukking tot hen hadden gewend, om den terugkeer van Sparta's overmacht te verhinderen.

In die tijden werden de strenge wetten van Lysurgus niet meer gehandhaafd. Het bezit van goud en zilver werd meer algemeen; het aantal burgers was aanzienlijk verminderd, en dat der armen was veel grooter dan dat der rijken. Bij dezen nam de weelde hand over hand toe,

bij genen het gebrek. Zelfs was de stad, die vroeger niet versterkt was, omstr. 280 v. Ch., al was het dan ook gebrekkig, met grachten en muren omgeven. Twee koningen beproefden de oude zeden te herstellen: Agis III (244—241 v. Ch.), die deze edele poging met den dood bekocht, en Cleomenes III (241—220 v. Ch.), die beter slaagde en Sparta werkelijk weder in aanzien deed toenemen. Hij vulde het aantal burgers weder aan, herstelde de phiditiën, en ook in andere opzichten voerde hij de wetten van Lycurgus weder in. Maar zijne hervormingen bleven niet lang na zijn dood bestaan, want toen hij in den slag bij Sellasia (221 v. Ch.) door de Achaeërs met hulp van Antigonos Doson verslagen en kort daarop in Aegypte omgekomen was, daalde Sparta's macht weder even zoo spoedig, als zij geklommen was.

Over den toestand van Sparta onder de Romeinen is weinig bekend; sommige instellingen van Lycurgus, vooral de godsdienstplechtigheden betreffende, hebben tot zeer laten tijd bestaan. Het gebied van Sparta werd tot het binnenland beperkt, terwijl de bewoners van de kusten, de Heloten en Perioeken, onder den naam van Eleuthero-laconen, d. i. vrije Laconiërs, een eigen staat vormden.

16. Creta. De inrichting van dezen staat gelijkt in zoo vele opzichten op die van Sparta, dat men het er in 't algemeen voor gehouden heeft, dat de eene naar 't voorbeeld van den anderen is ingericht. Doch daar in beide staten de Doriërs de oude inwoners aan zich onderworpen hebben, is het niet te verwonderen, dat ook in beide de dorische beginselen over de instellingen der oude bewoners hebben gezegevierd.

De Cretensers voeren de inrichting van hun staat niet tot een dorischen wetgever op, maar tot een oud-cretensischen heros, Minos geheeten. Of Creta in dien tijd één staat

onder één opperhoofd was, weten wij niet. In later tijd zijn er ongeveer 17 zelfstandige staten, waaronder Cnosus, Gortyn, Cydonia en Lyctus in het bijzonder worden genoemd. In 1884 werd bij het oude Gortyn een zeer uitgebreid opschrift gevonden, dat eene hoogst belangrijke bron is voor onze kennis van het in dien staat geldige recht.

Gelijk te Sparta, zoo was ook op Creta een groot gedeelte der oude inwoners des lands door de Doriërs tot lijfeigenen gemaakt. Deze werden in twee klassen onderscheiden: zij, die de landerijen (*κλᾶραι*, *κλήραι*) van bijzondere personen bebouwden, heeten Claroten, terwijl de Mnoiten (waarschijnlijk afgekort uit *Μνωῖται*, d. i. vermeerders van Minos of inwoners van het naar deze genoemde Minoa) de staatslanderijen bebouwden; doch beider toestand was veel beter dan die der Heloten. Ook bedienenden de Cretensers zich van gekochte slaven.

Bovendien waren er niet-dorische steden zonder staatkundige zelfstandigheid (*ὑπήκται*), die dus in eenig opzicht met de Perioeken bij de Spartanen kunnen vergeleken worden.

Meer dan te Sparta was er op Creta onderscheid tusschen de standen, want wij kennen hier bevoorrechte geslachten en ridders, die tot eene rijkere klasse behoord moeten hebben en waarschijnlijk ook staatkundige voorrechten genoten.

Aan het hoofd van 't bestuur stonden tien mannen (*κόσμοι* of *κόσμηται*); deze waren de hoogste burgerlijke en militaire overheden, aanvoerders in den oorlog, voorzitters van den raad en van de volksvergaderingen, waarschijnlijk ook bij de rechtspraak. Naar den opperste van hen, den protocosmus, werd het jaar genoemd. Verder was er een raad van ouden, die voor hun leven gekozen werden uit hen, die de waardigheid van cosmus bekleed hadden. Deze waren aan niemand verantwoording schuldig, en

handelden niet naar schriftelijke bepalingen, maar naar hun beste weten. De volkvergadering kon slechts goed- of afkeuren, wat aan haar voorgesteld werd.

Op Creta begon de openbare opvoeding der jongens met hun 17de jaar; doch ook zij, die jonger waren, werden door hunne vaders naar de gemeenschappelijke maaltijden (*ἀνδρείαι*, d. i. mannenmaaltijden) medegenomen, die uit de staatskas bekostigd werden. De kleeding was eenvoudig, en des zomers en des winters dezelfde. De opvoeding der jongens had voornamelijk de ontwikkeling des lichaams ten doel, en bestond daarom in oefeningen in het loopen, het boogschieten en het dansen. Bovendien werden zij slechts onderwezen in de noodzakelijkste beginselen van het lezen en het schrijven en in de muziek; meer hadden zij ook niet noodig; want de dorische heeren waren niet anders dan burgers en krijgslieden, en wilden ook niet anders zijn.

De jongelingen bleven tot hun 27ste jaar aan de staatsopvoeding onderworpen. Dadelijk daarna moesten zij trouwen. Het geven van een bruidschat was niet verboden. De dochters bekwamen de helft van het erfdeel van een zoon. Ieder burger was verplicht het tiende gedeelte van zijne inkomsten in de staatskas te storten. Deze was in twee afdeelingen verdeeld, de eene bestemd voor de uitgaven, die den godsdienst en het staatsbestuur vereischten, de andere voor het onderhoud van de burgers en hun huishouden.

Vreemdelingen werden niet geweerd. Integendeel werd bij de openbare maaltijden eene plaats voor hen bewaard, en in de steden waren bijzondere gasthuizen (*καμντήρια*) voor hen bestemd; doch veel vreemdelingen zullen zich in vroeger tijden wel nooit op Creta hebben opgehouden. Toen later de zeevaart zich meer ontwikkelde, begon

ook de dorische bevolking zich meer met den handel bezig te houden, dien zij vroeger aan de Mnoiten en de niet-dorische inwoners overlieten. In den peloponnesischen oorlog streden cretensische huurtroepen in dienst van vreemde staten. Langzamerhand verviel het aanzien der Doriërs; partijschap en twist maakten een einde aan de oude staatsregeling; eindelijk zien wij op Creta overal de democratie op den voorgrond, en in de 1ste eeuw v. Ch. werd Creta, dat zich met Mithridates en de cilicische zeeroovers tegen de Romeinen vereenigd had, door deze onderworpen.

C. *Athene.*

1. Overzicht der geschiedenis. Evenals de ionische stam in natuurlijke begaafdheid den dorischen overtrof, zoo muntten de Atheners weder onder de Ioniërs uit in rijke en veelzijdige ontwikkeling, en bleven zij het langst vrij van de ontaarding, die de overige Ioniërs reeds vroeg ten val bracht. Zonder Athene zou Griekenland nooit de bakermat van alles, wat edel en schoon is, geworden zijn.

Het land, waarin de Atheners woonden, was nog geen 40 vierkante geogr. mijlen groot, en onvruchtbaar. Hierom moesten zij zich er reeds vroeg op toeleggen, om voor de voortbrengselen van hun kunstvljijt de noodzakelijkste levensbehoeften van elders in ruil te verkrijgen. De natuurlijke gesteldheid van hun land kwam hun voor den handel uitstekend te stade, want Attica is een schiereiland, ruim voorzien van goede havens. En de aangeboren liefde en ijver voor de beoefening der kunsten werd nog vermeerderd door de gunstige gesteldheid van het klimaat, dat aan het lichaam gezondheid en aan den geest frischheid en opgewektheid schonk.

In de bloeiendste tijden had Attica ongeveer een half

millioen inwoners, waaronder echter slechts 90000 vrije burgers waren. Van de overige maakten de in Attica gevestigde vreemdelingen een getal uit van 45000, zoodat er voor de slavenbevolking een aantal van ongeveer 365000 hoofden overblijft. Reeds in zeer vroege tijden was deze bevolking tot éenen staat vereenigd. Hiertoe heeft waarschijnlijk veel medegewerkt de omstandigheid, dat in Attica nooit een zoo groot getal vreemde bewoners zijn binnengedrongen als in andere staten, en dat die vreemdelingen, aldaar onder Xuthus aangekomen, de oorspronkelijke oud-pelasgische inwoners niet aan zich hebben onderworpen, maar eerder met deze ineengesmolten zijn. Reeds toen moet het land onder éenen opperkoning gestaan hebben, die zijn zetel te Athene had. Onder dezen stonden waarschijnlijk in de andere steden van Attica afhankelijke koningen. De sage noemt Theseus als den man, die de verschillende staten van Attica vereenigd heeft. In den tijd van den tocht der Heracliden ging het koningschap over op de Neliden, een uit Meseenië afkomstig geslacht, waaruit twee koningen hebben geregeerd, Melanthus en zijn zoon Codrus. Na den dood van den laatste werd het koningschap, dat in zijn geslacht bleef, beperkt en verantwoordelijk, en sedert dien tijd worden de Codriden behalve koningen ook archonten genoemd. Sedert 752 v. Ch. werd dit levenslang bestuur veranderd in een bestuur voor tien jaren; doch het bleef toch nog in de handen der afstammelingen van Codrus, totdat een van deze om zijne wreedheid afgezet, en de waardigheid van archon voor alle eupatriden toegankelijk werd. Niet lang hierna had er weder eene verandering plaats, daar men toen in plaats van één archon voor tien jaren jaarlijks negen archonten begon te kiezen. De eerste dezer archonten was Creon (683 v. Ch.).

Tot in de 6te eeuw v. Ch. was de bevolking van Attica verdeeld in phylen, phratriën en geslachten. Van de eerste waren er vier; drie phratriën maakten eene phyle uit; terwijl er dertig geslachten in iedere phratia schijnen geweest te zijn. De namen der vier phylen zijn: Geleontes, Hopletes, Aegicoreis en Argadeis. De laatste drie woorden zijn zonder tegenspraak naamwoorden en beteekenen zwaargewapenden, geitenherders en arbeiders (in den uitgestrekten zin). Deze namen zijn waarschijnlijk slechts aan die gedeelten der bevolking gegeven, welke in eene streek van het land woonden, welker bewoners vooral die drie bedrijven uitoefenden. De naam Geleontes is moeilijk af te leiden, doch waarschijnlijk beteekende dit woord de phyle der aanzienlijken; deze woonden in de hoofdstad en haar naasten omtrek. Volgens anderen bestond er werkelijk eene kastenindeeling, en wel van priesters (Teleontes, Wijders, en niet Geleontes), krijgslieden, herders en werklieden.

Overigens is, afgescheiden van de plaatselijke verdeling der bevolking in deze phylen, de algemeene naam der aanzienlijke inwoners eupatriden, tegenover welke de overige bijwonende minder aanzienlijke bevolking bekend staat onder den naam van geomoren (landbezitters) en demiurgen (handwerkslieden); maar deze hadden geen staatsrechten en werden misschien alleen tot de volksvergaderingen opgeroepen, als de bestuurder meende zijne besluiten aan het volk bekend te moeten maken. De eupatriden daarentegen hadden het staatsbestuur en de rechtspraak; zij bekleedden ook de priesterlijke waardigheden. Hoe echter in die vroegste tijden het bestuur van den staat geregeld was, weten wij niet. Alleen zien wij den raad van den Areopagus reeds vroeg als gerechtshof optreden, en deze had dan ook, toen een beperkt en ver-

antwoordelijk bestuur ingevoerd werd, zeker wel de macht om den archon tot verantwoording te roepen en diens bestuur na te gaan.

De beperkingen, die het eenhoofdig bestuur van den atheenschen staat allengskens onderging, waren voortgekomen uit het verlangen der eupatriden om meer algemeen aan het bestuur te mogen deel nemen. De geringere standen werden daardoor echter niet gebaat, integendeel werden zij nu nog meer dan vroeger door de aanzienlijken onderdrukt, en niet zelden werden of zij zelf of hunne kinderen door hunne schuldeischers als slaaf verkocht. De verbittering, die hieruit ontstond, deed de aanzienlijken naar een middel omzien, om het volk te verzoenen. Bovendien werd het recht totnogtoe niet volgens geschreven wetten gesproken, en de aanzienlijken waren uitsluitend rechters; dit gaf aanleiding tot vele misbruiken. Om aan dit alles een einde te maken droeg men aan Draco, die waarschijnlijk in 621 v. Ch. archon was, op geschreven wetten te maken, die voortaan tot regel zouden strekken bij de rechtspraak en alle willekeur zouden beteugelen. Maar deze hoop werd niet vervuld; Draco's wetten brachten geen verzachting van het lot der bijwonende bevolking mede en bovendien was de staatsregeling onveranderd gebleven. Eerzuchtige mannen poogden nu van de ontevreden stemming des volks gebruik te maken, om de heerschappij der aanzienlijken omver te werpen en zelve de regeering te verkrijgen. Wij zien zulk eene poging, die echter geheel mislukte, in Cylons onderneming (612 v. Ch.). Intusschen kwam onder het volk zelf eene sterke partij op, die naar de geheele afschaffing van de voorrechten der eupatriden streefde. Zij werden de Diaciërs genoemd, omdat zij voor het grootste gedeelte in de noordelijke bergstreek woonden. Een andere partij,

de Paraliërs, de bewoner van Paralia, de kuststreek, deed niet zoo hooge eischen. Tegenover deze beide partijen stonden de Pediaeërs, de grondbezitters, die hunne landerijen meestal in de vlakte (*πέδιον*) hadden. Eindelijk kwam het tot een vergelijk, en aan Solon (archon in 594 v. Ch.) werd opgedragen alle grieven uit den weg te ruimen en den vrede te herstellen.

Van de staatsregeling, die in de laatste tijden voor Solon bestond, weten wij zeer weinig. De archonten stonden nog werkelijk als hoogste overheden aan het hoofd van den staat, en bestuurden de meeste openbare zaken. De eerste archon was waarschijnlijk voorzitter in den raad van den Areopagus, die, om van zijne andere bezigheden te zwijgen, ook in alle gewichtige zaken recht sprak. Alleen de rechtspraak over moord was door Draco aan de epheten opgedragen. Als beambten uit dien tijd worden de koningen genoemd, waarschijnlijk de oppersten der phylen; verder de colacreten (eig. beteek.: verzamelaars der offerstukken), schatmeesters, waarschijnlijk der naucrariën. Deze naucrariën waren districten van bestuur, waarin het land toen verdeeld was, en wel twaalf in iedere phyle, dus in 't geheel achtenveertig; vier van deze naucrariën, dus het derde gedeelte eener phyle, maakten eene trittys uit. De hoofden dezer naucrariën, waarschijnlijk één voor iedere naucrarie, heetten naucraren, en de prytanen van al deze naucrariën worden bij de onderdrukking van Cylons aanslag als eene overheid van vrij veel gewicht vermeld. De naam naucraria heeft zijnen oorsprong te danken aan de verplichting van elk dier districten om een oorlogschip uit te rusten, waartoe de rijken, ieder naar mate van zijn vermogen, bijdroegen. Bovendien leverde iedere naucrarie twee ruiters voor het leger. Waarschijnlijk vergaderden de naucraren zelven slechts in ge-

wichtige gevallen, terwijl het bestuur der dagelijksche zaken aan het uit hun midden gekozen college van prytanen opgedragen was. Deze hadden voor hunne vergaderingen een naar hen genoemd gebouw, het prytaneüm. Waarschijnlijk zijn de naucrariën kort voor Cylon ingesteld, toen de strijd met Megara over het eiland Salamis voor Athene het bezit van eene vloot noodzakelijk maakte.

De maatregelen, die Solon nam om hetgeen hem opgedragen was te volvoeren, bestonden vooreerst in de seisachtheia (594 v. Ch.), waarbij alle aangegane schuldverbintenissen op landerijen werden opgeheven, in eene verlaging van de waarde van de munt voor de uitstaande schulden en eindelijk in de bepaling, dat voortaan de persoon des schuldenaars niet meer aan den schuldeischer verpand kon worden. Ook vaardigde hij later eene amnestie uit voor allen, die door het gerecht tot geldboeten aan den staat veroordeeld of eerloos verklaard waren, met uitzondering van moordenaars en van hen, die deelgenomen hadden aan aanslagen om te Athene eene tyrannie te vestigen.

Daarna werd aan Solon opgedragen den staat door eene doelmatige staatsregeling en wetgeving te hervormen; hierbij stelde hij zich ten doel ook den niet aanzienlijken, doch met onderscheid, deel aan de staatsburgerlijke rechten te geven. Hij verdeelde het volk naar mate van ieders grondbezit in vier klassen: de pentacosiomedimnen, die jaarlijks van hunne landerijen ten minste 500 medimnen graan of metreten wijn of olie oogstten. Deze maat was voor de tweede klasse, de hippeis, d. i. ridders, op 300, voor de derde, de zeugiten, op 150, volgens anderen op 200 bepaald. De vierde klasse, de theten, d. i. loondienaars, bevatte allen, die minder grondbezit hadden. Maar, toen later handel en nijverheid zich meer hadden ontwikkeld, waren in deze klasse ook veel rijken. Solon nam het

grondbezit tot grondslag van het vermogen aan, opdat de burgers, die uit den aard der zaak steeds naar de hoogste staatsburgerlijke rechten streefden, zich meer en meer op het verkrijgen hiervan zouden toeleggen, en hij juist grondbezit voor den besten grondslag van een goed burgerschap hield. Opdat echter het grondbezit niet in de handen van enkele rijken zou overgaan, bepaalde hij tevens de maat, welke niemand mocht te boven gaan.

Volgens de verdeeling in deze klassen werden de staatsburgerlijke rechten en de verplichting tot krijgsdienst bepaald. Alleen de burgers van de drie hoogste klassen waren verkiesbaar tot de overheidsambten; voor de hoogste ambten, zooals voor dat van archon, alleen de burgers der eerste klasse. Uit de beide hoogste klassen werd de ruitery gelicht; de derde was tot hoplitendienst verplicht. De vierde klasse bezat slechts het recht om in de algemeene volksvergaderingen te stemmen en als rechter in de groote gerechtshoven op te treden. Zij dienden als lichtgewapenden, ook als bemanning op de vloot, en kregen soldij voor hun krijgsdienst. De overigen dienden zonder soldij, evenals ook alle overheidsambten onbezoldigd waren.

Als hoogste beraadslagende macht werd door Solon een raad (*βουλή*) van vierhonderd leden ingesteld, honderd uit iedere phyle. Deze werden uit de drie hoogste klassen door de keuze van 't volk benoemd en wisselden jaarlijks af. Op dezen raad gingen de bezigheden der naucraren over, en de negen archonten hadden er waarschijnlijk ook zitting in. De raad moest over alles, wat in de volksvergaderingen behandeld zou worden, voorloopig beraadslagen. De rechtspraak bleef aan de overheden, inzonderheid aan de archonten, toevertrouwd, die of zelfden vonnis velden of de zaak naar een rechter verwezen. In beide gevallen kon men zich echter op een hooger ge-

recht beroepen, dat uit een groot getal gezworenen, die uit het geheele volk gekozen werden, bestond. Deze gezworenen heetten, althans later, de heliasten of de heliaea, en vonnisten in civiele zaken slechts wanneer men zich op hen beroepen had, in crimineele echter waarschijnlijk als eerste en eenige rechtbank. Slechts voor de rechtspraak over moord bleven de epheten bestaan, doch niet geheel volgens de door Draco gemaakte bepalingen, daar Solon het gewichtigste gedeelte van hunne rechtspraak op den raad van den Areopagus overdroeg; dezen regelde hij ook op nieuw en schonk hem het oppertoezicht over het geheele staatsbestuur, de overheden en de volksvergadering.

Voor 't overige legde Solon de personeele vrijheid der burgers en de ontwikkeling hunner krachten en vermogens niet aan banden. Zijn volk moest op den weg der ontwikkeling steeds voorwaarts. Daarom zorgde hij door wijze maatregelen er voor, dat zijne wetgeving en staatsregeling volgens de behoeften der tijden telkens verbeterd zouden kunnen worden. Aan de beide uiterste partijen behaagden zijne instellingen echter niet geheel. Men had meer verlangd, en de oude strijd brak weder uit. Dit gaf aan Pisistratus gelegenheid zich van de alleenheerschappij meester te maken, die hij, na haar meer dan eens weder verloren te hebben, ook aan zijne zonen naliet. In die tijden werd Solons wetgeving echter nooit geheel op zijde gezet, maar inzooverre behouden als zij met de alleenheerschappij overeenkwam. Na den val der Pisistratiden zou het volk door de overwinningen der aanzienlijken onder aanvoering van Isagoras inderdaad gevaar geloopt hebben de vrijheid te verliezen, indien het Clisthenes niet gelukt was de eupatriden te overwinnen (508 v. Ch.). Om de gevolgen van deze overwinning te verzekeren bracht Clisthenes vele wijzi-

gingen in de staatsregeling, waardoor haar een meer democratisch karakter gegeven werd. Vooreerst vermeerderde hij het getal der burgers door vele in Attica gevestigde vreemdelingen onder hen op te nemen. Vervolgens schafte hij de oude verdeeling in vier phylen eigenlijk wel niet af, maar ontnam dezen haar vroegeren staatkundigen invloed, terwijl hij in de districten ($\delta\eta\mu\alpha$) met hunne tien nieuwe phylen de macht van eupatriden en volk in evenwicht bracht. Met deze nieuwe verdeeling ging eene uitbreiding van den raad van 400 tot 500 leden gepaard, en waarschijnlijk ook eene vermeerdering van het aantal heliasten, hoewel men niet weet, of hun getal reeds toen tot 6000 vermeerderd werd. Ook werden verscheidene gewichtige overheden, onder anderen de archonten, niet meer door keuze, maar door het lot benoemd. Deze loting geschiedde echter niet uit een getal van candidaten, die zich zonder onderscheid uit alle klassen opwierpen, maar slechts uit burgers van de drie hoogste klassen, en voor de waardigheid van archon waarschijnlijk slechts uit burgers der eerste klasse. Eindelijk moet ook nog de ostracisme, als door Clisthenes ingesteld, vermeld worden.

Niet lang na de hervormingen van Clisthenes begonnen de perzische oorlogen, waarin het geheele atheensche volk zonder onderscheid bewees, welk een moed en kracht het bezat. Hierom achtte Aristides, de rechtvaardige, het billijk, dat de slagboom opgeheven werd, waardoor de meerderheid der burgers, die zooveel hadden bijgedragen om de perzische overheersching af te weren, van de staatsambten uitgesloten werd. De meerderheid, de vierde klasse, behoorde toen juist niet meer tot de armste burgers. Zij bezaten wel niet zoo veel land als de burgers der hoogste klassen, maar waren door de spoedige ontwikkeling van handel en nijverheid tot groote welvaart

gekomen. Bovendien waren ook veel gewezen grondbezitters door de verwoestingen van den oorlog tot deze klasse teruggebracht. Het zou onbillijk geweest zijn de laatsten, die reeds zooveel verloren hadden, ook nog hun staatsburgerlijke rechten te doen verliezen; en het gevaar dat de arme bevolking zich van de niet bezoldigde ambten zou meester maken, was zoo groot niet, daar deze hun tijd wel voor de zorgen voor hun levensonderhoud noodig hadden. De wet van Aristides had dus niet ten gevolge, dat het gepeupel het bestuur in handen kreeg. Slechts werden de vroegere voorrechten der landeigenaars opgeheven, en het bekleeden der ambten werd ook toegestaan aan hen, die door handel en nijverheid vermogen verworven hadden. Eerst na Aristides ontwikkelde de democratie zich meer en meer. Toen begon men het volk te bezoldigen voor zijne tegenwoordigheid in den raad, de volksvergaderingen en het gerecht. Pericles voerde deze bezoldigingen in, omdat hij geen ander middel zag om Athene het hoofd van Griekenland te doen blijven. Hiertoe toch was krachtsinspanning noodig, en de gegoede klassen der burgers schuwden deze, daar zij liever in rust en vrede wilden leven, zelfs al moesten zij daardoor hun vijanden eenigszins toegeven. De armeren daarentegen, die niets te verliezen hadden, vereenigden zich gaarne met de staatkunde van Pericles, en deze moesten dus door betaling in de volksvergaderingen gelokt worden, waar tot die maatregelen besloten werd, welke den atheenschen staat zijne plaats onder de volkeren van Griekenland zouden doen behouden. Pericles versterkte dus het democratisch beginsel niet als doel, maar als middel, en zoolang hij aan het hoofd van den staat was, bestuurde hij het volk geheel naar zijnen wil. Het was wel in naam eene democratie, maar inderdaad een bestuur van den eersten man.

Een andere democratische maatregel van dezen tijd was de door Ephialtes tot stand gekomen beperking van de macht van den Areopagitenraad, die, beroofd van zijn oppertoezicht op het staatsbeleid, niets dan de rechtspraak over moord enz. overhield. Toen werden zeven nomophylakes ingesteld, die op den raad, de volksvergaderingen en de overheden toezicht moesten houden.

Onder Pericles was de democratie op haar hoogste top-punt gekomen, waarop zij echter niet lang kon blijven staan; door de uitgebreide zeevaart en handel toch was er te Athene een groot getal van geringe lieden, die in de volksvergaderingen juist de grootste macht in handen hadden; de volksleiders wedijverden in het voorstellen van maatregelen, die dienden om het volk te winnen. Door de valsche aanklachten der sycophanten werden vele rijken onbillijk veroordeeld en hunne goederen verbeurd verklaard, ten einde daardoor aan de staatskas de middelen te verschaffen, om aan de steeds hoogere eischen des volks te kunnen voldoen. Allengs ontstond er eene scheiding tusschen hen, die democratisch en hen, die oligarchisch gezind waren. De peloponnesische oorlog bewijst echter, dat de Atheners toen nog niet geheel van de voorvaderlijke dapperheid en wijsheid vervreemd waren. Er waren toen ook velen, die alleen in de beteugeling van de democratie een middel zagen om den staat te redden en daarom voorstelden, dat er een raad van bestuur zou bestaan van 5000 leden, die zoo bemiddeld moesten zijn, dat zij zich als hopliet konden uitrusten. Het leger hield echter aan de democratie vast, en van de voorgestelde maatregelen kwam niets. Integendeel besliste een raad van 400 leden zelfstandig en alleen over alle staatsaangelegenheden (411 v. Ch.). Dit bewind werd spoedig omvergeworpen, en werkelijk werd toen de regeering der

5000 ingevoerd. Alle bezoldigingen, zooals zij door Pericles ingesteld en later uitgebreid waren, werden afgeschaft, en vele andere maatregelen genomen, waardoor Athene weder eene tamelijk goede staatsregeling had. Na den terugkeer van Alcibiades (407 v. Ch.) maakte dit bestuur echter wederom plaats voor de democratie, die na den ongelukkigen slag bij Aegospotami (405 v. Ch.) weder in een oligarchisch bewind van dertig mannen werd veranderd, die in de acht maanden van hun eigenmachtig en heilloos bestuur Athene zoo teisterden, als geen bestuur ooit gedaan had. Toen gelukte het, door toedoen van den spartaanschen koning Pausanias, den tegenstander van Lysander, aan eene schare ballingen den staat de verlorene vrijheid terug te bezorgen. Eene algemeene amnestie werd uitgevaardigd, behalve voor de dertig en eenige weinige anderen. De wetten werden herzien en gewijzigd. Den Areopagus werd het verloren oppertoezicht teruggegeven; doch dat hij dit werkelijk ooit weder heeft uitgeoefend, blijkt niet, want het volk wilde zich door geen aristocratische beperking in het volle genot zijner vrijheid zien verhinderen. Nog eens herleefde toen ook Athenes oude kroonsroem, maar daarmede ook het democratische beginsel met al zijne gebreken, waarbij zich nu nog verslapping en uitputting voegden. Hieruit konden vaderlandslievende mannen de Atheners slechts voor korten tijd wakker schudden; en de laatste strijd, waartoe zij zich vermanden, de slag bij Chaeronea (338 v. Ch.), maakte door zijn ongelukkigen afloop aan Athene's macht en grootheid voor altijd een einde.

De kennis, die wij over bijzonderheden van de atheensche staatsregeling hebben, betreft voor het grootste gedeelte, slechts dat tijdvak, waarin de door Solon gegrondveste en door Clisthenes bevestigde volksvrijheid zich tot een vol-

komen democratie ontwikkelde. Maar ook toen zelfs bleef Athene's staatsregeling, evenals alle democratiën der oudheid, eigenlijk slechts eene soort van oligarchie, daar het heerschende volk ook hier slechts eene kleine minderheid uitmaakte, en de groote meerderheid der bevolking, die uit slaven en bevoorrechte vreemdelingen bestond, volstrekt geen deel aan het staatsbestuur had.

2. De slaven. Toen Athene op het hoogste toppunt van zijn bloei was, bedroeg het aantal slaven ongeveer 365000, d. i. er waren vier slaven tegen een vrije. Eene klasse van lijfeigenen, zooals Sparta in de Heloten had, bestond te Athene niet, want in Attica hadden geen ingedrongen overaars de vroegere inwoners onderworpen. De slaven waren of gekochte, en dan meest uit Klein-Azië, Thracië en Scythië afkomstig, of in het land geborene. Men kon ook door krijgsgevangenschap in slavernij geraken, hoewel de krijgsgevangenen meestal uitgewisseld of voor een losgeld vrij gegeven werden. Ook werden zij slaaf, die van staatswege tot slavernij veroordeeld werden.

Ieder atheensch huisgezin, hoe armoedig ook, zal ten minste wel één slaaf gehad hebben, maar de rijken hadden dikwijls verscheidene honderden. Deze werden echter niet alle voor huiselijke diensten gebezigd, maar ook als fabrieksarbeiders, landbouwers, mijnwerkers en matrozen, bovendien als ambachtslieden, die aan hun heeren een zeker deel van hunne verdiensten moesten opbrengen. Ook de kleinhandel werd meestal door slaven gedreven, en zelfs lieten groothandelaars en geldwisselaars hun bedrijf dikwijls door hunne slaven waarnemen.

Naar de mate van die groote verscheidenheid in de bezigheden der slaven, was er ook groot verschil in hunnen toestand. Over 't algemeen hadden de slaven te Athene echter geen hard lot, zelfs tamelijk veel vrijheid. Zij

stonden onder de bescherming der wet. Geen slaaf kon zonder gerechtelijke veroordeeling ter dood gebracht worden. Zoo zijn heer hem mishandelde, kon hij zijn toevlucht tot den tempel van Theseus nemen en eischen aan een ander verkocht te worden. Zoo een ander hem mishandelde, had zijn meester het recht dezen te beschuldigen en tot een zware geldboete te doen veroordeelen. Wel mocht hij niet in de volksvergaderingen of in de gymnasiën en oefenplaatsen der vrijen komen, noch als partij voor het gerecht verschijnen, maar tegen eenen van moord aangeklaagde kon hij getuigen, en in iedere zaak kon hij na foltering getuigenis afleggen. Ook was hem de toegang tot de tempels en heiligdommen en de deelneming aan de openbare godsdienstfeesten niet verboden, en met zijnen meester oefende hij diens huislijken godsdienst uit. Zijne kleeding verschildte in niets van die der geringe burgers. Slechts mocht hij geen lang haar dragen; maar dat droegen onder de burgers ook slechts weinigen. Hunne namen ontleenden zij meest aan hun vaderland, doch zij hadden ook wel namen, die niet onderscheiden waren van die der burgers.

Dikwijls werden ook slaven genomen tot bemanning der vloot, waar zij dan meest als roeiers en matrozen dienden, somtijds echter ook als zeesoldaten. Om hunne goede diensten werden zij dan dikwijls door den staat, tegen schadevergoeding aan de eigenaars, vrijgelaten. Overigens hadden ook bijzondere vrijlatingen plaats, meestal bij testament, somtijds ook bij het leven van den meester door middel van eene openbare afkondiging in het theater of in de volksvergadering, ook voor het gerecht. De vrijgelatenen gingen in de klasse der bevoorrechte vreemdelingen over; hun vroegere heer bleef hun patroon (*προστάτης*) en kon op sommige diensten van hen aanspraak blijven

maken. Verwaarloosden zij deze plichten, dan werden zij aangeklaagd, en bij veroordeeling weder als slaaf aan hun vroegeren heer toegewezen, of ook van staatswege verkocht, terwijl de prijs, dien zij opbrachten, aan de vroegere meesters werd uitbetaald. Werden zij vrijgesproken, dan verloor de patroon al zijne aanspraken, en de vrijgelatene ging over in de klasse der vrijgeboren bevoorrechte vreemdelingen.

Ook de staat had zijne slaven. Dit waren de zoogenoemde Scythen of boogschutters (*τοξόται*), een corps aanvankelijk van 300, later van 600 en eindelijk van 1200 politiesoldaten. Waarschijnlijk waren de boogschutters te paard (*ιπποτοξόται*), 200 man sterk, ook staatsslaven. Verder behoorden de geringere dienaars der ambtenaren, als de schrijvers, gevangenenbewaarders en dergelijken, ook tot deze klasse.

3. De bevoorrechte vreemdelingen. In Attica woonde een groot getal vreemdelingen (ongeveer 45000, dus de helft van het aantal der burgers), die door de vele voorrechten, welke een verblijf te Athene aanbood, en door den handel gelokt, door den staat gaarne werden opgenomen en bevoorrecht. Zij droegen den naam van metoeken (*μέτοικαι*). Het was hun verboden in Attica land te bezitten en huwelijken met burgers te sluiten. Zij waren verplicht zich onder de burgers een patroon (*προστάτης*) te kiezen, zonder wiens hulp zij voor de atheensche rechtbanken geen proces konden beginnen. Verder betaalden zij jaarlijks een hoofdgeld (*μετοίκιον*) van 12 drachmen; voor vrouwen, die zonder man of zoon op zich zelve woonden, was deze som op de helft bepaald. Hadden zij geen patroon of betaalden zij het hoofdgeld niet, dan werden zij aangeklaagd en, bij veroordeeling, als slaaf verkocht. Bovendien moesten zij voor

de uitoefening van hun bedrijf een zeker recht betalen en eenige liturgiën waarnemen. In oorlogstijden moesten zij, evenals de burgers, ook oorlogsbelastingen opbrengen. Bij publieke feesten, die met optochten gevierd werden, was een gedeelte der metoeken verplicht den optocht te begeleiden als dragers van zonneschermen en waterkruiken. Zij waren ook tot krijgsveld dienst verplicht, zoowel op de vloot als bij het landleger; maar zij dienden hoofdzakelijk als hopliten.

Metoeken, die zich jegens den staat verdienstelijk hadden gemaakt, werden vrijgesteld van de betaling van het hoofdgeld en van de verplichting eenen patroon te hebben; zij mochten dan ook grondbezit in Attica verwerven. Hunne lasten ten behoeve van den staat waren dan dezelfde als die der burgers, en hierom heetten zij ook isoteleis; doch zij mochten geen deel nemen aan het bestuur, de volksvergaderingen en de rechtspraak.

4. De burgers. De atheensche burgers moeten onderscheiden worden in opgenomene (*δημοποῖντες*) en geborene. Volgens Solons wetten mocht slechts de vreemdeling, die in Attica woonde en zich buitengewoon verdienstelijk jegens den staat gemaakt had, onder de burgers opgenomen worden. Later werden ook dikwijls buitenslands wonende vreemdelingen met deze eer begiftigd, en wij hebben gezien, dat Clisthenes om staatkundige redenen vele metoeken tot den burgerstand verhief. Als eene welverdiende belooning voor moed en trouw moet men het beschouwen, dat het burgerrecht aan die slaven gegeven werd, welke de overwinning bij de Arginusen (406 v. Ch.) hadden helpen bevechten. Zoo hadden ook vroeger de Plataeërs, na de verwoesting van hunne stad (427 v. Ch.), in Athene een nieuw vaderland gevonden. De opgenomen burgers konden geen priesterlijke waardigheden

noch het ambt van archon bekleeden. Het burgerrecht werd door de volksvergaderingen geschonken, maar slechts met eene meerderheid van tenminste 6000 stemmen, nadat in eene voorafgaande vergadering beslist was, of er in 't geheel van deze zaak sprake kon zijn. Zelfs als de vergadering het burgerrecht reeds verleend had, bestonden er nog middelen om het genomen besluit te bestrijden.

Sedert de wet van Aristides, waarbij aan alle burgers de bevoegdheid verleend was om de staatsambten te bekleeden, was er in het staatsrecht tusschen alle burgers der verschillende klassen geen onderscheid; maar in het privaatrecht stonden, reeds sedert Solon, de buiten huwelijk geboren kinderen achter bij hen, die uit een wettig huwelijk geboren waren. Een wettig huwelijk kon alleen tusschen Atheensche burgers plaats hebben. Intusschen was de wet, waarbij bepaald was, dat de kinderen, gesproten uit een burger en eene vreemde vrouw geen atheensche burgers zouden zijn, door verloop van tijd in onbruik gekomen en Pericles herstelde haar in haar volle kracht. Was de samenwoning van man en vrouw niet door eene plechtige verloving (*ἐγγύησις*), of bij erfdochteren door eene rechterlijke uitspraak (*ἐπιδικασία*) voorafgegaan, dan was die vereeniging niets anders dan een concubinaat. Geen huwelijk was wegens verwantschap verboden, dan alleen dat tusschen ouders en kinderen en tusschen kinderen uit dezelfde moeder geboren. De naaste verwant had het recht eene erfdochter (*ἐπικληρος*) te huwen en zich met haar tevens het vruchtgebruik van haar vermogen toe te eigenen. De zucht om geen geslacht te doen uitsterven was dan oorzaak dat een der zonen, uit dit huwelijk gesproten, in het geslacht van zijnen grootvader van moederszijde werd aangenomen. Om dezelfde reden nam ook hij, die vreesde kinderloos te zul-

len sterven, een zoon aan, of, zoo hij alleen dochters had, huwde hij eene zijner dochters uit aan een man, dien hij dan tevens tot zoon aannam, terwijl de andere dochters uit zijne nalatenschap eene huwelijksgift kregen. Slechts de uit een wettig huwelijk geboren of rechtmatig geadopteerde kinderen genoten alle rechten der verwantschap ($\alpha\gamma\chi\iota\sigma\tau\epsilon\iota\varsigma$), die voornamelijk de erfopvolging ab intestato regelden. De kring der verwanten, die tot deze erfopvolging bevoegd waren, strekte zich uit tot de kleinkinderen van broeders of zusters van den erflater.

De door Pericles herstellde wet kon in het laatst van den peloponnesischen oorlog en in den eersten tijd na dien krijg onmogelijk gehandhaafd worden, want toen waren vele burgers, die, in de volkplantingen woonachtig, aldaar met vreemde vrouwen gehuwd waren, en ook vele uit die huwelijken geboren der moederstad te hulp gekomen. Het zou hard geweest zijn deze allen van het burgerrecht uit te sluiten, en daarom werd bij de herziening der wetten onder den archon Euclides (403 v. Ch.) bepaald, dat zij, die vóór Euclides uit ouders geboren waren, van welke slechts één het atheensche burgerrecht bezat, voor burgers gehouden zouden worden.

De buiten echt geboren kinderen konden gewettigd worden, doch niet zonder toestemming der verwanten, en erfden dan slechts een bij de wetting bepaald gedeelte van het vaderlijk vermogen. De onechte kinderen hadden geen aanspraak op hun vaderlijk goed, maar kregen meestal een legaat.

Eerst na zijn 30ste jaar kreeg de Athener alle staatsburgerlijke rechten; want eerst dan kon hij deel nemen aan den raad en de rechtspraak, en ambten bekleeden; doch waarschijnlijk reeds na zijn 20ste jaar kon hij in de volksvergadering verschijnen. Dan toch had hij de bij de

wet vastgestelde twee jaren van binnenlandschen krijgsdienst (als *περιπολος*) volbracht. Meerderjarig werd hij reeds op zijn 18^{ie} jaar, nadat hij in den demus zijns vaders opgenomen was. Onmiddellijk hierna deed hij een plechtigen eed, waarbij hij trouw aan land en wetten zwoer. Bij deze gelegenheid werden de kinderen van hen, die in den krijg gesneuveld waren, met een volledige wapenrusting uitgerust.

Het volle genot van alle burgerrechten (*ἐπιτιμία*) kon op verschillende wijzen verminderd en zelfs een tijd lang of voor altijd geheel verloren worden (*ἀτιμία*). Zij, die b. v. eene aanklacht hadden ingesteld en deze niet hadden doorgezet, of bij de stemming over die aanklacht het vijfde gedeelte der stemmen niet hadden kunnen verkrijgen, verloren het recht om in het vervolg zulke aanklachten te doen. Zij, die als schuldenaars van den staat hun schuld niet binnen een bepaalden termijn hadden afbetaald, verloren, totdat zij de schuld betaald hadden, al hun burgerrechten, terwijl de som dan tevens verdubbeld werd. Zij, die wegens sommige misdrijven met het geheele verlies van hunne burgerrechten gestraft waren, werden nooit in het bezit daarvan hersteld.

5. Genootschappen en volksafdeelingen. Er waren te Athene door den staat erkende genootschappen, wier wetsbepalingen geldig waren, wanneer zij niet in strijd waren met de wetten des lands. Zoo hadden daar handels- en kapersvereenigingen; vereenigingen van families tot gemeenschappelijk bezit van eene begraafplaats; tafelgenootschappen; genootschappen om ter eere van een bijzonderen schutspatroon op vaste tijden offers te verrichten en feestelijke maaltijden te vieren, maar tevens om bij die vereenigingen tot elkanders nut en genoegzaam te zijn (*θίασσοι*); eindelijk veree-

nigingen om elkander in nood bij te staan (*ἔφρανοι*). Andere door den staat niet erkende, ten hoogste slechts gedulde vereenigingen (*ἐταρπείαι*, welke naam intusschen ook wel aan al de bovengenoemde genootschappen gegeven wordt) hadden meestal een staatkundig doel, b. v. om de staatsregeling te veranderen of elkander in het verkrijgen van ambten behulpzaam te zijn.

Wij hebben gezien, dat de phratriën reeds onderafdeelingen der vier ionische phylen waren. Clisthenes veranderde niets in de phratriën, doch sedert zijnen tijd zijn zij veeleer als godsdienstige vereenigingen dan als staatslichamen te beschouwen. De phratriën oefenden inzonderheid toezicht uit op de registers der burgers, want geen vader kon zijn kind in het boek der phratría (*τὸ κοινὸν* of *φρατρικὸν γραμματεῖον*) doen inschrijven, dan na het zweren van den eed, dat dit zijn kind geboren was uit eene wettig gehuwde atheensche vrouw. Hierna deed hij een offer aan de godheid der phratría en onthaalde de phrateres op eenen maaltijd. Ook geadopteerde kinderen werden in dit register ingeschreven, en de mannen leidden hunne jonggetrouwde vrouwen ook bij de phratría in, bij welke gelegenheid zij insgelijks een offermaal gaven.

Toen Solon de geheele bevolking van Attica in de vier phylen opnam, werden de vroegere eupatriden homogalacten of genneten genoemd; de overigen werden niet in de geslachten opgenomen en heetten orgeonen. In de geslachten, de onderafdeelingen der phratriën, werd ook door de regeling van Clisthenes in het geheel geen verandering gebracht. De met het burgerrecht begiftigden werden er ook nu niet in opgenomen, daar dit niet zou hebben kunnen geschieden zonder krenking van vele godsdienstige en privaatrechtelijke betrekkingen. De inschrijving van een burger in het register van het geslacht

had te gelijk met de inschrijving in de phratria plaats. Ieder geslacht vereerde, behalve dat zij allen gemeenschappelijk Zeus (ἑρκείας) en Apollo (πατρῶας) vereerden, nog in het bijzonder de eene of andere godheid.

Clisthenes verdeelde de demen van den atheenschen staat onder zijne tien nieuwe phylen; hij nam hierbij de ligging der verschillende demen volstrekt niet in aanmerking, daar éene phyle dikwijls demen had, die in een geheel ander gedeelte des lands lagen. Het is waarschijnlijk, dat hij dit gedaan heeft, opdat in de beraadslagingen der phylen bijzondere en plaatselijke belangen de overhand niet zouden verkrijgen boven de algemeene belangen van den staat. Sedert de regeling van Clisthenes bleef een geslacht altijd tot een bepaalden demus behooren; zoo kon het gebeuren, dat iemand in een zekeren demus ingeschreven was, hoewel hij zelf er noch door geboorte noch door grondbezit toe behoorde, maar alleen omdat zijne voorouders tijdens Clisthenes tot dien demus behoorden. Alleen zij, die door adoptie in een ander geslacht overgingen, veranderden, zoo de adoptiefvader tot een anderen demus of phratria behoorde, van demus en dus ook van phratria.

Tot iemands officieelen naam behoorden behalve zijn eigen naam ook die zijns vaders en die van zijnen demus, b. v. Demosthenes, zoon van Demosthenes uit Paeania.

De demen, oorspronkelijk plaatselijke districten, later tot staatkundige machten verheven, vormden ook eene vereeniging, die in betrekking stond tot den godsdienst, want bij eene zoodanige vereeniging was een godsdienstband voor de Grieken onontbeerlijk. Onder de besturende ambtenaren van den demus was de demarchus de voornaamste. Tot beraadslaging over gemeenschappelijke aangelegenheden, verkiezingen van de ambtenaren en dergelijke bezigheden waren vergaderingen (ἀγοραί) der demoten

noodzakelijk De jonge mannen werden op hun 18de jaar, na onderzoek of zij wettig atheensch burger waren, in het register van den demus (τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον) ingeschreven, zoo het schijnt in de vergadering, die voor de verkiezing der ambtenaren gehouden werd. Waarschijnlijk had de jonge man eerst twee jaren later, als hij nog in een ander register (ὁ ἐκκλησιαστικὸς πίναξ) ingeschreven was, het recht en tevens de verplichting de vergaderingen bij te wonen. Onder deze vergaderingen was nog bijzonder belangrijk die, waarop de burgerlijsten werden nagezien, bij welke gelegenheid de namen van hen, die zich onrechtmatig in den demus hadden ingedrongen, na gehouden stemming der demoten uitgeschrapt werden. Berustte men in dit vonnis, dan hield men slechts op burger te zijn. Beriep men zich echter op de uitspraak der heliasten, dan werd men, indien het ook hier bleek, dat men werkelijk geen burger was, van staatswege als slaaf verkocht.

De tien phylen, die door Clisthenes uit de demen waren bijeengevoegd, waren maar oude inlandsche heroën aldus genoemd: Erechtheïs, Aegeïs, Pandionis, Leontis, Acamantis, Oeneïs, Cecropis, Hippothontis, Aiantis, Antiochis. De beelden dier tien heroën, de eponymen, stonden te Athene op de markt, en alle voor openbare afkondigingen bestemde zaken werden gewoonlijk daar schriftelijk bekend gemaakt. Iedere phyle vereerde haar bijzonderen eponymus, en had tot hoogsten ambtenaar een opzichter (ἐπιμελητής.) In de vergaderingen (ἀγῶραι) werden niet alleen de aangelegenheden van de phyle behandeld, maar ook sommige van den staat, want daar werden b. v. ook de ambtenaren gekozen, die belast waren met het toezicht op hetgeen van staatswege gebouwd werd. Vervolgens werden daar de personen benoemd, die bij

de feesten eene of andere liturgie moesten waarnemen, zooals het bezorgen van koren, het bekostigen van openbare maaltijden, enz.

Door de nieuwe verdeeling van Clisthenes waren de naucraren niet vervallen, maar hunne bezigheden waren op de demarchen overgegaan. De naucraren moesten echter nog zorgen voor de vloot. Doch toen door toedoen van Themistocles de vloot zeer vergroot was, werden de kosten voor den scheepsbouw uit de staatskas bestreden, en tien door de phylen benoemde triëropoeën moesten onder opzicht van den raad voor dien bouw zorgen.

Of door Clisthenes ook de trittyes (vroeger de naam van eene vereeniging van vier naucrariën) zijn behouden, is twijfelachtig. Later, ten tijde van Demosthenes en Aeschines, wordt er wel melding gemaakt van trittyes als derde deelen der phylen van Clisthenes, doch slechts met betrekking tot het zeewezen en den krijgsdienst.

6. De raad der vijfhonderd. Daar het onmogelijk is, dat een geheel volk, al oefent het in de algemeene volksvergadering de oppermacht uit, alles zelf in het bijzonder beheert, zoo moet het bestuur van vele zaken aan bepaalde overheden worden overgelaten, die dit onder opdracht en in naam des volks waarnemen en daarvoor aan het volk verantwoordelijk zijn. De volksvergadering heeft echter zelf eene overheid noodig, die de onderwerpen, waarover zij moet beraadslagen en beslissen, gereed maakt, en er voor zorgt, dat de beraadslaging zelf in den behoorlijken en door de wetten voorgeschreven vorm plaats hebbe. Zulk eene overheid was de raad der vijfhonderd, aan welken echter bovendien, onder verantwoordelijkheid aan het volk, het zelfstandig bestuur over vele zaken was overgelaten.

Vroeger had de raad uit 400 leden (*βουλευται*) bestaan,

maar na de staatsregeling van Clisthenes werden er jaarlijks, waarschijnlijk door het lot, uit elke phyle 50 gekozen. Voor Aristides konden slechts burgers uit de drie hoogste klassen gekozen worden, na hem ook uit de theten. Om gekozen te kunnen worden moest men in het bezit van het volle burgerrecht zijn en den ouderdom van tenminste 30 jaren bereikt hebben. Zoolang de raadsleden geen bezoldiging kregen, onthielden de armen zich van het bekleeden van deze waardigheid. Waarschijnlijk werd reeds in den tijd van Pericles de bezoldiging van een drachme dagelijks ingevoerd. De oligarchie, die tegen het einde van den peloponnesischen oorlog ingesteld werd, schafte deze bezoldiging wel af, maar later werd zij hersteld. Bij de loting werden voor iedere plaats twee personen aangewezen, de tweede namelijk als plaatsvervanger, indien de eerste belet werd de waardigheid van raadslid te bekleeden. Zulk een beletsel kon onder anderen ontstaan, indien bij het onderzoek (*δικομασία*) van de benoemde personen bleek, dat zij niet van echt atheensche afkomst of om eenig wangedrag deze eer niet waardig waren.

Bij de aanvaarding van hun ambt deden de raadsleden eenen eed, die op al hunne verschillende plichten en werkzaamheden betrekking had. In alle vergaderingen, zoowel bij hun eigene als b. v. bij voorstellingen in den schouwburg, droegen zij als kenteecken een mirtekranz. Gedurende hun ambtsjaar waren zij vrij van krijgsdienst en hadden eene bijzondere plaats in den schouwburg. Als een raadslid misdaan had, kon hij door zijn ambtgenooten voorloopig verwijderd worden. Hierna had een nader onderzoek plaats om te beslissen, of hij nog verdere straf moest ondergaan, dan of hij weder in den raad kon opgenomen werden. Na afloop van het ambtsjaar werd in den

tijd van Demosthenes door het volk aan den raad, als bewijs van tevredenheid over zijn bestuur, een gouden krans geschonken. Had de raad zijn plichten niet geheel vervuld, b. v. niet gezorgd voor het aanbouwen van nieuwe oorlogschepen, dan verbood de wet zelfs dit eerbewijs aan hem te schenken.

De raad moest over alles, wat aan de volksvergadering voorgesteld zou worden, een voorloopig besluit (*προβουλευμα*) nemen. Tot het zelfstandig bestuur van den raad behoorde het beheer der geldmiddelen en der krijg-zaken, voorzooverre deze van de geldmiddelen afhingen. De verpachting der openbare inkomsten, de aanbesteding van publieke werken en de verkoop van verbeurdverklaarde goederen hadden onder toezicht en goedkeuring van den raad door de politie plaats. De schatmeesters der godin Athene en die der overige goden en de ontvangers der openbare geldmiddelen stonden onder het opzicht van den raad. De vloot met hare uitrusting en de ruitery, die ook in vreedetijd onderhouden en geoefend werd, waren aan zijne voortdurende zorg opgedragen.

De negen archonten ondergingen na hunne benoeming voor den raad het vereischte onderzoek. Waren er zaken, die om de eene of andere reden niet bij de gewone rechtbanken konden gebracht worden, dan werd de aanklacht bij den raad gedaan. Maar slechts in zaken van weinig gewicht kon hij een vonnis vellen, daar zijne strafbevoegdheid niet boven de 500 drachmen ging. Zwaardere misdrijven werden door hem naar de volksvergadering en door dezen weder dikwijls naar de heliasten verwezen. Het gebeurde echter ook wel, dat de volksvergadering aan den raad opdroeg over zaken, die eigenlijk buiten zijne bevoegdheid lagen, een zelfstandig vonnis te vellen. Alle raadsbesluiten (*προβουλεύματα*), die niet enkel

maatregelen van bestuur waren, moesten door het volk goedgekeurd worden. Zulke voorloopige raadsbesluiten moesten echter door denzelfden raad, die ze genomen had, aan de volksvergadering worden voorgedragen; indien dit niet gebeurd was en de nieuwe raad de zaak wilde voortzetten, was er ook een nieuw besluit van dezen noodig.

De gewone vergaderplaats van den raad, die dagelijks behalve op feestdagen bijeenkwam, was het op de markt gelegen raadhuis (*βουλευτήριον*). De zittingen waren meestal publiek; slechts dan, wanneer er geheime zaken behandeld moesten worden, werden de niet tot den raad behorende personen uit de vergaderzaal verwijderd. Alle 500 leden konden niet altijd bijeenzijn; maar steeds moest tenminste eene der afdeelingen van den raad voltallig vergaderd wezen, en wel in eene door het lot bepaalde volgorde. Daartoe was de geheele raad naar de phylen in tien afdeelingen verdeeld; de leden dezer afdeelingen heeten prytanen, en zaten zoowel in de volle raadszittingen als in de volksvergaderingen voor. De tijd van hunne waardigheid heette eene prytanie en duurde in gewone jaren 35 of 36, in schrikkeljaren 38 of 39 dagen. De plaats, waar de prytanen vergaderden, heette eigenlijk Tholus, maar wordt dikwijls het prytaneïum genoemd, doch moet dan niet met het vroeger (bl. 49) genoemde prytaneïum verward worden. Hier waren zij bijna den geheelen dag aanwezig en spijzigden op staatskosten. Uit hun midden werd dagelijks door het lot een opperbestuurder (*ἐπιστάτης*) gekozen, die in de raads- en volksvergaderingen voorzitter was en de sleutels van den burg en het staatszegel in bewaring had. Sedert de eerste helft der 4de eeuw v. Ch. koos deze epistates zich door het lot uit elk der negen andere afdeelingen van den raad een prohedrus, van welke dan een in de raads- en

volksvergaderingen voorzitter was en ook epistates heette, zoodat den oorspronkelijken epistates slechts de voorzitting onder de prytanen en de bewaring van de vermelde sleutels en het staatszegel overbleven.

De dagelijksche bezigheden van den raad waren vooruit bepaald, en van deze orde werd niet afgeweken, behalve wanneer buitenlandsche aangelegenheden te behandelen waren. De stemming in den raad geschiedde door het opsteken der handen (*χειροτονία*), doch als de raad recht sprak door geheime stemming met stemtafeltjes (*ψηφαί*); wanneer over verwijdering van een lid gestemd moest worden, door stemming met olijfbladeren (*ἐκφυλλοφορεῖν*). Verscheiden raadsleden namen de betrekking van secretaris waar. Ten eerste werd uit den geheelen raad door het lot voor iedere prytanie een persoon benoemd, welke gedurende dien tijd alle raadsbesluiten moest uitvaardigen. Een tweede, die waarschijnlijk het opzicht over het archief van den raad had, werd door den raad bij stemming gekozen, en wel denkelijk voor het geheele jaar. Een derde was inzonderheid voor de handelingen der volksvergaderingen bestemd. Bovendien had de raad nog eenen boekhouder, *ἀντιγραφεύς*, die alle zaken, het beheer der geldmiddelen betreffende, moest nagaan. Deze werd eerst door keuze, later door het lot, en hoogst waarschijnlijk ook uit de raadsleden, gekozen. Al deze personen werden natuurlijk door ondergeschikte schrijvers bijgestaan.

Op de dagen, waarop de raad zitting zou houden, werd op het raadhuis een teeken opgestoken, totdat de zitting, waartoe de leden door een heraut werden opgeroepen, begon. Hij, die na dezen tijd kwam, verloor zijne bezoldiging. De handelingen begonnen met een gebed. Bij het begin en het einde van het zittingjaar werd een offer gedaan (*εἰσιτήρια* en *ἐξιτήρια*).

7. De volksvergadering. Algemeene volksvergaderingen, waarin de burgers hun oppergezag zelf en onmiddellijk uitoefenden, werden in vroeger tijd op verre na niet zoo dikwijls gehouden als later. Toen toch liet het volk de bijzondere aangelegenheden met des te meer vertrouwen aan den raad en de beampten over, daar het, behalve door de verantwoordelijkheid, waaraan alle overheden onderworpen waren, ook door het toezicht van den Areopagus genoegzaam verzekerd was tegen misbruik van de aan den raad en de overheden toevertrouwde macht. Het is onbekend, of Solon eenige op bepaalde tijden regelmatig terugkeerende volksvergaderingen heeft ingesteld, maar het is waarschijnlijk, dat deze gewone vergaderingen toen alleen gehouden werden voor de verkiezing der ambtenaren en voor de zoogenoemde epicheirotonie (bl. 77) der ambtenaren en voor het herzien der wetten, terwijl het volk tot behandeling van andere aangelegenheden, zoo dikwijls het noodig scheen, buitengewoon opgeroepen werd.

In de tijden, waarover wij nauwkeuriger kennis bezitten, was er oorspronkelijk slechts eene regelmatige vergadering in iedere prytanie, dus jaarlijks tien (*πύρραι ἐκκλησίαι*). Langzamerhand steeg dit getal tot vier in iedere prytanie. Tot de buitengewone vergaderingen (*σύνκλητοι* of *κατάκλητοι ἐκκλησίαι*) werd het volk door herauten opgeroepen. Oudtijds werden zij op de markt gehouden, later op de Pnyx, maar voor de uitoefening van den ostracismus bleef de markt altijd de vergaderplaats; eindelijk werden na den bouw van het theater (ong. 480 v. Ch. begonnen) de vergaderingen zeer dikwijls hierin gehouden. Het oproepen tot de gewone vergadering bepaalde zich alleen tot eene bekendmaking van de prytanen, over welke onderwerpen in de vergadering gehandeld zou wor-

den. Bij den ingang van de vergaderplaats stonden de zes lexiarchen met hun dertig helpers, om het indringen van niet gerechtigden te beletten en hen, die te laat kwamen, te straffen. Deze straf bestond waarschijnlijk in het niet ontvangen van het bewijs (*σύμβολον*), waarop zij de bezoldiging voor het bijwonen der vergadering (*ἐκκλησιαστικὴς μισθός*) konden ontvangen. Ten tijde van Pericles bedroeg deze bezoldiging slechts een obolus voor iedere vergadering, later werd zij tot drie obolen verhoogd. Als de vergadering begon, werden de ingangen door middel van hekken (*γέφυρα*) gesloten, totdat die werkzaamheden, waarbij men geen vreemdelingen wilde toelaten, afgelopen waren.

De vergadering werd met eene godsdienstige handeling begonnen: onder leiding van een priesterlijk beampte (*περιστιάρχης*) werden jonge varkens als een reinigingsoffer rondgedragen, en de vergaderplaats met hun bloed besprengd. Daarop volgde een reukoffer en een plechtig gebed, waarna de voorzitter de te behandelen onderwerpen mededeelde. Voorzitter was vroeger de epistates der prytanen, later die van de negen prohedren. Gewoonlijk deed de voorzitter de voorstellen, maar ook andere ambtenaren konden dit doen, als het voorstel in het bijzonder hunnen werkkring betrof. Als de raad een probuleuma had gemaakt, werd de vraag gedaan, of het volk hiermede genoegen nam, dan of het wenschte, dat er nog over beraadslaagd werd; in dit geval verzocht de voorzitter ieder, die het woord verlangde, zich aan te melden. In vroegere tijden hadden zij, die boven de vijftig jaren oud waren, hiertoe in de eerste plaats het recht, dan volgden de overigen. Later hield men zich niet meer aan deze bepaling. Ieder burger kon het woord vragen, inzooverre het recht daartoe hem om de eene of andere reden niet was ontnomen.

Hij, die het woord kreeg, beklom het spreekgestoelte en zette een mirtekrans op. Niemand mocht hem in de rede vallen, behalve de voorzitter, die in het algemeen de orde in de vergadering moest handhaven, en daartoe zelfs politiedienaars tot zijne beschikking had, en boeten, tot het bedrag van 50 drachmen, kon opleggen. Moest er eene zwaardere straf worden opgelegd, dan deed hij hiertoe in den raad en in de eerstvolgende volksvergadering een voorstel. Ten tijde van Demosthenes vond men het noodig nog eenige burgers uit eene telkens door het lot aangewezen phyle in de nabijheid van het spreekgestoelte te plaatsen en hun de handhaving der orde op te dragen. Niemand mocht over iets anders spreken dan over het onderwerp, dat behandeld werd, en niet meer dan eens over hetzelfde onderwerp.

Ieder lid van de volksvergadering had ook het recht om voorstellen te doen, echter slechts over zaken, waarover de raad een probuleuma had gemaakt; over andere onderwerpen kon alleen inzooverre een voorstel gedaan worden, dat men den raad verzocht hierover te beraadslagen en bij de volksvergadering een probuleuma in te dienen. Er waren verscheiden middelen om te beletten, dat er voorstellen tegen de bestaande wet gedaan werden. In de meeste gevallen werd door het opsteken der handen gestemd (*χερσιστοι*). Slechts in zaken, die de bijzondere belangen van een persoon betroffen, zooals bij veroordeeling of vrijspraak, bij het verleenen van het burgerrecht en bij den ostracismus, werd in het geheim met stemsteentjes gestemd, en om in de laatste gevallen tot een besluit te kunnen komen was een meerderheid van tenminste 6000 stemmen noodig. De uitkomst der stemming werd door den epistates bekend gemaakt, en over het volksbesluit (*ψήφισμα*) werd eene oorkonde opgemaakt,

die in het staatsarchief, dat zich in den tempel van de moeder der goden ($\mu\eta\tau\epsilon\tilde{\rho}\epsilon\sigma$) bevond, bewaard werd. Dikwijls werden de besluiten ook op steenen of metalen tafelen gegraveerd en op eene publieke plaats ten toon gesteld. Als alle werkzaamheden waren afgelopen, sloot de voorzitter de vergadering, door den heraut te gelasten haar uiteen te doen gaan; was alles nog niet afgehandeld, dan verdaagde hij de zitting tot den volgenden of tot een lateren dag. Als zich het eene of andere hemelteeken had vertoond, werd de vergadering, zelfs midden in de werkzaamheden, onmiddellijk verdaagd.

Werkzaamheden der volksvergadering. Tot de onderwerpen, die in de volksvergadering behandeld moesten worden, behoorde eigenlijk alles, wat voor het belang van den staat van genoegzame beteekenis scheen om het aan het volk, als hoogste macht, voor te stellen. In de tijden van de onbeperkte democratie was de kring dier werkzaamheden door toedoen der volksleiders zeer uitgebreid geworden. De onderwerpen, waarover in de volksvergadering gehandeld moest worden, bestonden in de wetgeving, de keus der ambtenaren en de beoordeeling van de wijze, waarop deze de ambten waarnamen, de rechtspraak en den ostracismus, en eindelijk in alle verdere regeeringsmaatregelen, zoowel wat binnen- als buitenlandsche zaken betreft.

De wetgeving. De nomotheten. De wetgeving werd nog in den tijd van Demosthenes niet door het volk zelf uitgeoefend, maar door een daartoe gekozen commissie van nomotheten. In de eerste vergadering van ieder jaar werd aan het volk de vraag gedaan, of het wenschte, dat er veranderingen in de bestaande wetten gemaakt werden. Na toestemming moest ieder, die wilde en daartoe het recht had, zijn wetsvoorstel op de markt

voor de beelden der tien eponymen openlijk tentoonstellen. Dan werd in de derde gewone volksvergadering over de benoeming der nomotheten, die uit de heliasten gekozen werden, beraadslaagd, namelijk over hun getal, dat somtijds wel 1000 bedroeg, over den tijd van hun ambt en over de bezoldiging, die aan hen zou gegeven worden. Voordat de nomotheten benoemd waren en totdat zij hunne zittingen begonnen, werden nog in iedere volksvergadering de gedane wetsvoorstellen voorgelezen, opdat zij met des te grooter zekerheid aan ieder bekend zouden zijn. Voor de nomotheten werd de wetsverandering als een rechtsgeding behandeld. Hij, die het voorstel tot afschaffing of verandering van eene wet had gedaan, trad als aanklager der oude wet op, en hij, die ze onveranderd houden wilde, als haar verdediger. En opdat het niet zoude ontbreken aan verdediging der oude wet, werden door het volk eenige verdedigers (*συνήγοροι*) van deze gekozen, aan wie iedereen zich ook verder mocht aansluiten. Waarschijnlijk waren de thesmotheten voorzitters in deze zittingen. Door eene aanklacht van onwettigheid (*γροφή παρανόμων*) kon ieder trachten eene door de nomotheten goedgekeurde wet of wetsverandering, evenals over 't algemeen ieder volksbesluit, te doen vervallen. Men zegt, dat Solon de wetgeving op deze wijze geregeld heeft. En inderdaad kan men niet ontkennen, dat Solon den grond tot deze instelling gelegd zal hebben, daar hij van oordeel was, dat ook de wetten steeds naar mate van de ontwikkeling van het volk moesten gewijzigd worden. Echter is de nadere regeling duidelijk van lateren tijd, zooals b. v. de vermelding der eponymen bewijst. Het eigenlijk doel van deze instelling was te zorgen, dat de wetgeving toevertrouwd werd aan eene vergadering van gezworenen, en het volk geen grootere

macht kreeg dan in het algemeen om alleen te beslissen, of er veranderingen in de wetten moesten plaats hebben of niet; verder, dat de gelegenheid om zulke voorstellen te doen niet altijd, maar slechts eenmaal in het jaar bestond, en dat op alle mogelijke wijzen voor de openbaarheid der voorstellen gezorgd zou worden, opdat iedereen ze zou kunnen onderzoeken; eindelijk dat de staat zou zorgen, dat de oude wetten verdedigd en geen nieuwe ingevoerd werden, zonder dat wellicht een tegenovergestelde oude uitdrukkelijk werd afgeschaft. Langzamerhand echter verloren al deze voorzorgen hare kracht. Het volk stond toe, dat de wetgeving te allen tijde behandeld werd, en oordeelde toen zelf over deze aangelegenheid. Hierdoor ontstond zulk eene verwarring in de wetgeving, dat men genoodzaakt was eene buitengewone commissie tot regeling der wetten te benoemen, die echter hiermede nooit gereed gekomen is. Ook den thesmotheten werd bevolen de tegenstrijdigheden, die zij gedurende hun bewind in de wetten ontdekt hadden, aan het volk bekend te maken, opdat hierdoor de orde eenigszins zoude terugkeeren.

Keuze der overheden. Sedert de meeste ambten bij het lot vervuld werden, geschiedde de keus van slechts weinige overheden in de volksvergadering, voornamelijk die van de krijgsbevelhebbers en den hoofdamtenaar der geldmiddelen. De kiesvergaderingen (*ἀρχαιεσίου*) moesten noodzakelijk geruimen tijd voor het einde van het jaar gehouden worden, daar er tijd diende te zijn om het onderzoek van de gekozenen te doen plaats hebben. In de vergaderingen, waarin de krijgsbevelhebbers gekozen werden, hadden waarschijnlijk de negen archonten de leiding, in de andere denkelijk de prytanen of prohedren. Deze moesten de namen der kandidaten bekend maken, over welke dan bij cheirotonie gestemd

werd. Tegen omkoopings, die te Athene niet zeldzaam was, bestonden gestrenge wetten; zoowel de omkooper als de omgekochte kon door een crimineel proces vervolgd worden (deze door de *γραφὴ δώρων* of *δωροδοκίας*, gene door de *γραφὴ δεκασμῶν*). Bij veroordeeling bestond de straf in eene geldboete of in verbeurdverklaring van het vermogen, ook wel in den dood. Hij, die zonder er naar gedongen te hebben tot een ambt gekozen werd, kon het weigeren, indien hij onder eede goede redenen voor deze weigering kon opgeven.

Toezicht over de ambtenaren. Ook oefende het volk door middel van de epicheirotonie een zeker toezicht uit over het bewind der ambtenaren. In de eerste vergadering toch van iedere prytanie werd door de archonten aan het volk de vraag gedaan, of het tevreden was met de wijze, waarop de ambtenaren hun werkzaamheden waarnamen. Ieder kon dan zijne bezwaren voor den dag brengen (*προβállεσθαι*, vandaar *προβολή*), en vond het volk deze gegrond, dan werd de ambtenaar voorloopig geschorst, om gelegenheid tot aanklacht te geven, of hij werd van zijn ambt ontzet (*ἀποχειροτενεῖν*), waarna dan meestal eene verdere gerechtelijke vervolging plaats had.

Rechtspraak. Ook tegen bijzondere personen werden somtijds bij de volksvergadering bezwaren ingebracht (*προβολή*), om het volk eene voorloopige verklaring te doen afleggen, of het eene gerechtelijke vervolging van zulk een persoon billijkte. Hij, die eene probole wilde instellen, moest zich tot de prytanen wenden met het verzoek de zaak in de volksvergadering voor te stellen. Beide partijen kregen dan het woord, en het volk besliste door cheirotonie. Was deze beslissing ongunstig voor den aanklager, dan zal deze de zaak waarschijnlijk wel niet verder vervolgd hebben. In het tegenovergestelde

geval echter kon hij met des te meer hoop op goed gevolg zijne gerechtelijke aanklacht doen, daar de rechters, die ook mannen uit het volk waren, in de meeste gevallen jegens den aangeklaagde wel even ongunstig gezind zouden zijn. Het was echter mogelijk, dat bij nader onderzoek de stemming der rechters anders was dan die der volksvergadering, en daarom gebeurde het dikwijls, dat iemand, niettegenstaande den gunstigen afloop der probale, zich niet aan de onzekere kansen van een proces waagde, maar tevreden was met de schande, die door zulk eene verklaring der volksvergadering op den aangeklaagde kleefde.

In zeker opzicht was de epangelia gelijk aan de probale; hiermede verklaarde men in de volksvergadering onder eede, dat men een crimineel proces tegen iemand wilde instellen. In dit geval was men verplicht zijn woord te houden, of men werd zelf als een bedrieger van het volk met een crimineel proces vervolgd.

Slechts bij uitzondering oefende de volksvergadering de rechtspraak uit, namelijk dan, wanneer er aanklachten of aanwijzingen van zulke misdrijven gedaan waren, waarmede niet op de gewone wijze gehandeld kon worden. Deze werden bij den raad der vijfhonderd aangebracht, die, wanneer ze zijne strafbevoegdheid van 500 drachmen niet te boven gingen, zelf vonnis velde. Ook de thesmotheten mochten zulke aanklachten, als zij bij hen gedaan waren, bij den raad of de volksvergadering aanbrengen. De aanklachten (*εἰς ἀγγέλαις*) werden gedaan door personen, die zelve het recht hadden iemand te vervolgen, of het waren aanwijzingen (*μηνύσεις*) van vreemdelingen, slaven of medeschuldigen, die niet konden of wilden vervolgen. In beide gevallen kon het volk of zelf recht spreken of de zaak aan de heliasten opdragen,

waarbij het dan tevens bepaalde, volgens welke wetten men moest vonnissen, en welke straf moest uitgesproken worden, indien men den aangeklaagde schuldig bevond. Buitendien benoemde het volk ook staatsadvocaten (*συνήγοροι*), die in naam des volks het proces voor het gerecht brengen, of, als de aanbrenger tegelijk ook aanklager was, dezen helpen moesten. Soms benoemde het volk ook commissarissen (*ζητηται*) om nader onderzoek te doen naar misdrijven, waarvan het kennis had gekregen; ook werd dit onderzoek wel aan den raad van den Areopagus of van de vijfhonderd opgedragen.

Ostracismus. Ook den ostracismus kan men, ofschoon zeer oneigenlijk, als eene rechterlijke beslissing van de volksvergadering beschouwen. De harde middelen, die in tyranniën soms gebezigd worden om gevaarlijke personen uit den weg te ruimen, maakten bij de democratie plaats voor deze instelling, waardoor de voor den staat gevaarlijke persoon, ter voorkoming van partijtwisten, slechts voor een zekeren tijd verwijderd werd. Jaarlijks werd daartoe in de zesde of zevende prytanie aan het volk gevraagd, of het wilde dat de ostracismus plaats had. Was het antwoord bevestigend, dan vergaderde het volk op een bepaalden dag op de markt. Ieder stemgerechtigd burger schreef dan zonder ruggespraak op eene scherf (*ἔσχαλον*) den naam van dien burger, welken hij uit den staat wenschte te verwijderen. Hij, wiens naam op tenminste 6000 scherven geschreven was, moest dan uiterlijk binnen tien dagen het land verlaten. Zijn vermogen bleef ongedeerd, en na verloop van den bepaalden tijd trad hij bij zijne terugkomst weder in al zijn vroegere rechten. Eerst was die tijd op tien jaren bepaald, later op vijf, maar het gebeurde dikwijls, dat reeds binnen dien tijd een nieuw volksbesluit

den verbannene terugriep. Zulk een besluit kon echter ook slechts met eene meerderheid van 6000 stemmen genomen worden.

Verdere onderwerpen, die in de volksvergadering behandeld werden. Van de groote menigte andere zaken, die in de volksvergaderingen behandeld werden, noemen wij slechts de betrekkingen met buitenlandsche mogenheden, de oorlogsverklaringen, de krijgstoerusting, zoowel te land als ter zee, de bevelen aan de bevelhebbers, het benoemen van gezantschappen, het aanhooren en beantwoorden van vreemde gezanten, verder het sluiten van vrede, verbonden en andere verdragen. Ook bepaalde het volk de schattingen, die door de onderworpen bondgenooten moesten opgebracht worden.

In iedere prytanie moest door den antigrapheus van den raad aan de volksvergadering een staat worden overgelegd van de inkomsten en uitgaven van den staat. In de volksvergadering werden de besluiten genomen tot het doen van buitengewone uitgaven, en ook alle maatregelen bepaald, die strekken moesten, om den staat geldmiddelen te verschaffen, hetgeen meestal geschiedde door leeningen uit de tempelschatten, buitengewone belastingen (*εἰσφοραί*) en door uitnoodiging tot vrijwillige giften (*ἐπιδόσεις*). Ook het muntwezen, het toezicht op de maten en gewichten, op de tolleren en op de bepalingen over den in- en uitvoer was onder het beheer der volksvergadering. Maar bij dit alles moet men altijd in het oog houden, dat de raad over alles vooraf beraagslaagde.

Ook over den eeredienst had het volk het opperste gezag. Verscheidene beambten, die met de zorg hiervoor belast waren, werden door het volk gekozen, zooals ook de redenaar, die de plechtige lijkrede moest uitspreken over

hen, die in den krijg gesneuveld waren. Eindelijk moet nog vermeld worden het toestaan van eerbewijzen en belooningen, die de volksvergadering schonk aan burgers en aan vreemdelingen, die zich jegens den staat verdienstelijk hadden gemaakt, zooals spijziging in het prytaneüm (den Tholus), burgerkransen, eerbesluiten, standbeelden, vrijdom van liturgiën, burgerrecht of isotelie aan vreemdelingen, enz.

8. De ambtenaren. De ambtenaren te Athene kunnen verdeeld worden in bezoldigde en onbezoldigde. Een ander onderscheid bestaat hierin, dat zij of eigenlijke bestuurders (*ἄρχοντες*) waren, of slechts belast met de eene of andere bediening (*ἐπιμεληταί*), of eindelijk ondergeschikte beambten en dienaars (*ὑπηρέται*). Bestuurders waren zij, aan wier zelfstandige leiding onder beperking van de wetten en verantwoording aan het volk een zeker deel van het staatsbestuur was toevertrouwd, en die in den kring van hun bewind de voorzitting in het gerecht hadden. Epimeleten waren zij, die slechts tot eene, hetzij gewone hetzij buitengewone, bediening geroepen waren. De ondergeschikte beambten volvoerden, als dienaren der overheden, de bevelen van dezen en hadden volstrekt geen zelfstandig bestuur. Alleen de laatste klasse behoorde tot de bezoldigde staatsdienaars, daar het waarnemen der overige ambten als een burgerplicht werd beschouwd, voor welks vervulling men met de daarmede verbonden eer genoegzaam beloond werd. Echter waren er verscheiden epimeleten, die ook bezoldigd werden.

Sedert Clisthenes kan men de beambten ook nog verdeelen in door het lot (*κληρωτοί, ἀπὸ κυάμου, κυαμευτοί*) en door stemming gekozene (*χειροτονητοί, αἵρεται*). De laatste werden of door het geheele volk of door de phylen benoemd. De loting geschiedde in den tempel van The-

seus, en wel van de meeste door de thesmotheten.

Alle ambtenaren moesten, voordat zij hun ambt aanvaardden, een onderzoek (*δοκιμασία*) ondergaan naar hunne echt atheensche afkomst en de onberispelijkheid van hun levenswandel. Dit onderzoek van de archonten, die, gelijk ook sommige priesters, in het derde geslacht van atheensche afkomst moesten zijn, had voor den raad plaats. Zelfs als deze ten gunste van den benoemde beslist had, kon ieder burger nog een nader gerechtelijk onderzoek vorderen (*δοκιμασίαν ἐπαγγέλλειν*), en hem, die na dit onderzoek afgewezen werd, konden, behalve dat hij het ambt niet kreeg, nog andere straffen treffen, naarmate de reden, waarom hij afgewezen was, dit vorderde. Men lette volstrekt niet op de bekwaamheid, want men veronderstelde, dat het volk bij stemming niemand zou kiezen, dien het niet voor geschikt hield; terwijl men hem, die zich voor een ambt, dat door loting vervuld werd, candidaat stelde, ook genoegzaam bekwaamheid toeschreef, daar de epicheirotonie gedurende het ambtsjaar en de verantwoordelijkheid daarna de onbekwamen van de mededinging afschrikte. Iemand, die den staat geld schuldig was of van een vorig ambt nog geen rekenschap had afgelegd, kon niet gekozen worden. Lichaamsgebreken sloten alleen van die ambten uit, aan welke, zooals aan dat der archonten, priesterlijke bedieningen verbonden waren.

De logisten en euthynen. De ambtenaren, die staatsgelden in handen gehad hadden, moesten eene rekening van hun beheer bij de logisten overleggen (*λόγον καὶ εὐθύνας ἐγγράφειν, ἀποφέρειν*). Dit college bestond vroeger uit dertig, later uit tien personen, die bijgestaan werden door tien euthynen met twintig bijzitters; deze laatste werden door de euthynen zelven tot hulp aangenomen.

Bovendien werden hun nog tien staatsadvocaten (*συνήγοροι*) toegevoegd. De rekening werd bij de logisten ingediend, die ze tot onderzoek aan de euthynen gaven. Nadat dit afgeloopen was, gaven deze haar aan de logisten terug met de verklaring, dat zij in orde of niet in orde bevonden was. In het eerste geval ontsloegen de logisten de ambtenaren van hunne rekenplichtigheid; in het andere brachten zij de zaak voor het gerecht, waarin zij zelf de voorzitting hadden, en waarbij de synegoren in naam van den staat als aanklagers optraden. — De ambtenaren, die geen geldmiddelen te beheeren gehad hadden, legden bij de logisten enkel de verklaring af, dat zij niets ontvangen of uitgegeven hadden. Voor het waarnemen van hun ambt waren zij slechts inzooverre verantwoordelijk, dat de logisten binnen dertig dagen na het nederleggen van het ambt moesten bekend maken, dat ieder, die een afgetreden ambtenaar wilde aanklagen, zich daartoe bij hen kon aanmelden. Was dit het geval, dan werd door de logisten een proces tegen dien ambtenaar ingesteld, waarin onder hunne voorzitting de heliasten recht spraken.

Afgetreden ambtenaren mochten, voordat zij rekenschap afgelegd hadden, zich niet buitenslands begeven, noch iets van hun vermogen vervreemden, zelfs niet bij testament daarover beschikken, noch eindelijk door adoptie in een ander geslacht overgaan. Ook kon hun in dien tusschentijd geen belooning van staatswege toegekend of een ander ambt opgedragen worden.

Bijzonderheden alle ambtenaren betreffende. De vaste ambtenaren hadden elk hun eigen ambtslokaal (*ἀρχαίον*). De meeste ambten werden door verscheidene personen waargenomen, die dan de verschillende bezigheden onderling verdeelden. Als zij gemeenschappelijk

handelden, stond een hunner, als prytaan, aan hun hoofd. Allen konden zich der zake kundige helpers kiezen; voor sommigen was dit zelfs bij de wet bevolen; deze laatsten waren dan echter ook aan het boven vermelde onderzoek onderworpen en verantwoordelijk. Vele ambtenaren spijzigden op staatskosten, deels in hunne ambtslokalen, deels, zooals de prytanen, in het prytaneüm (den Tholus). Het teeken hunner waardigheid was de mirtekrans. Slechts de tweede archon schijnt ook eene bijzondere kleeding gehad te hebben. Waarschijnlijk deden alle ambtenaren bij het aanvaarden van hun ambt een eed en verrichtten een offer, doch alleen van de archonten en strategen wordt het eerste en van de gezanten het laatste vermeld.

De democratische geest der staatsregeling en het atheensche volkskarakter gaven den ambtenaar geen overwegend gezag tegenover het publiek, want, als zij eenen burger eene straf hadden opgelegd, kon deze zich op het gerecht beroepen; beleedigingen van ambtenaren in dienst, ook enkel met woorden, werden echter zelfs met atinie gestraft.

De archonten. Van de negen archonten droeg de eerste bij uitnemendheid den naam van archon (bij lateren ook van archon eponymus, omdat met zijn naam het burgerlijke jaar werd aangeduid). De tweede heette basileus, omdat op hem voornamelijk de priesterlijke bedieningen des konings waren overgegaan. De derde was de polemarchus, omdat hij oorspronkelijk bij voorkeur met de zaken van het krijgswezen belast was. De zes overigen heetten thesmotheten, welke naam intusschen somtijds aan het geheele college gegeven wordt, en niet ten onrechte, want allen waren eigenlijk rechterlijke beambten, die door hunne beslissing uitspraken, wat in ieder aan hun oordeel overgelaten geval recht was. Oorspronkelijk waren allen

belast met de deelneming aan de opperste leiding van het staatsbestuur, doch toen na Aristides de bevoegdheid om archon te kunnen worden tot alle klassen uitgebreid was, werden hunne werkzaamheden beperkt tot de rechtspraak en eenige andere bezigheden van geringer betekenis. Reeds Solon had van hunne rechtspraak beroep op de heliasten toegestaan. Tengevolge hiervan onthielden de archonten zich meer en meer van de beslissing in de hun opgedragen rechtszaken en lieten deze of aan de diaeteten of aan de heliasten over, in welk laatste geval zij echter de instructie van het proces en de voorzitting hadden. De rechtspraak van den archon bepaalde zich tot geschillen van burgers over familie- en erfrecht; die van den basileus tot het godsdienstrecht in zijne geheele uitgestrektheid, zoodat hiertoe ook de aanklachten van moord (*δίκαι φονικά*) en eenige verwante misdaden behoorden, inzooverre deze van oudsher door den Areopagus en de epheten gevonnist moesten worden, waarop echter in later tijd uitzonderingen voorkomen. De polemarch had de geheele rechtspraak over vreemdelingen en ook over alle het vreemdelingenrecht betreffende geschillen. De thesmotheten eindelijk hadden de rechtspraak in alle zaken, die niet bijzonder tot den kring der werkzaamheden van een ander beambte behoorden.

Als werkzaamheden van het geheele college worden de volgende vermeld: de jaarlijksche loting der heliasten, de keus der athlothen of kamprechters bij de Panathenaeën, de leiding van die volksvergaderingen, waarin de strategen, taxiarchen, hipparchen en phylarchen gekozen werden, en eindelijk het instellen van de epicheirotonie over de staatsdienaren. Door deze laatste hadden zij ook de voorzitting bij de processen tegen die ambtenaren, welke door de epicheirotonie geschorst of afgezet waren.

Wat den eeredienst betreft, vermelden wij hier slechts, dat de eerste archon met de daartoe benoemde epimeleten moest zorgen voor de groote en kleine Dionysiën en de Thargeliën; de basileus voor de feesten der mysteriën, der Lenaeën en voor alle gymnische wedstrijden; beiden hadden ook de hierop betrekking hebbende rechtspraak. De polemarch moest zorgen voor de offers aan Artemis Agrotera en aan Enyalios, voor de lijkooffers aan Harmodius en Aristogiton en voor de openbare plechtige begravenis der in den krijg gesneuvelden. Tijdens de perzische oorlogen had deze zelfs nog met de tien strategen de aanvoering van het leger, zat met hen in den krijgsraad en voerde het bevel over den rechtervleugel van het leger.

De drie hoogste archonten werden in hunne werkzaamheden ieder door twee door hen zelven gekozen bijzitters bijgestaan, die aan de dokimasie onderworpen waren en na afloop van hun ambt verantwoording moesten afleggen. In hun ambtseed beloofden de archonten de wetten getrouw te zullen naleven en zich niet te zullen laten omkoopen; in geval van overtreding moesten zij te Delphi, te Olympia en te Athene een gouden standbeeld van gelijke grootte als zij zelven wijden, d. i. zij legden zich in zulk een geval een onbetaalbare boete op, wier nietbetaling noodzakelijk atimie ten gevolge had.

De elfmannen. Bijzonder met de rechtspleging belast waren de elfmannen. Dit college bestond eigenlijk uit tien door het lot benoemde personen met hunnen schrijver. De elfmannen hadden voornamelijk het toezicht over de gevangenis en over het voltrekken van de doodvonnissen, hetgeen meestal in de gevangenis zelf plaats had. Ook hadden zij de rechtspraak over hen, die op heeter daad betrapt waren op misdaden, waartegen gevangenis- of doodstraf bedreigd werd; was de schuld echter niet

geheel bewezen, dan stelden zij een gerechtelijk onderzoek in, waarbij zij zelven de instructie en de voorzitting hadden. Ook werden bij hen de aanklachten ingediend tegen die personen, welke beschuldigd werden verbeurdverklaarde goederen verduisterd te hebben.

Politiebeampten. Tot de politiebeampten, die waarschijnlijk allen door het lot gekozen werden, behoorden de astynomen, ten getale van tien, vijf voor de stad en vijf voor den Piraeus, voornamelijk belast met de straatpolitie en de rechtspraak in zaken deze betreffende; de opzichters over de straten en wegen (*ἰδοπαῖσι*); de opzichters over de waterleidingen (*ἐπιστάται τῶν ὑδάτων*); de marktmeesters (*ἀγορᾶνομοι*), ook ten getale van tien, vijf voor de stad en vijf voor den Piraeus, belast met de handhaving der marktpolitie en het toezicht over den kleinhandel; de metronomen, die zorgden voor de juistheid van maten en gewichten; onder hen stonden waarschijnlijk de prometreten, staatskoornmeters; verder de sitophylakes, bij wie men al het ingevoerde graan moest aangeven, opdat de staat het opkopen van graan en den woekerhandel daarmede des te gemakkelijker zou kunnen tegengaan; deze waren ook belast met het toezicht op het gewicht en den prijs van brood en meel; eindelijk de opzichters over het emporium (*ἐπιμελῆται τοῦ ἐμπορίου*), die het toezicht hadden over den zeehandel en de handhaving der tol- en handelswetten.

Ambtenaren, belast met het beheer der geldmiddelen. Onder de ambtenaren, die met het beheer der geldmiddelen belast waren, noemen wij in de eerste plaats de tien poleten, die de staatsinkomsten moesten verpachten, en onder toezicht van den raad belast waren met den verkoop van verbeurdverklaarde goederen en van tot slavernij veroordeelde personen. Ook

hadden zij de rechtspraak in de processen tegen de metoeken, die te kort kwamen in de betaling van hun hoofdgeld. De practoren waren belast met de invordering der gerechtelijke boeten. Bovendien werden er nog dikwijls buitengewone commissarissen benoemd, om achterstallige betalingen, zoowel van bijzondere personen als van schatplichtige bondgenooten, te innen. Algemeene staatsontvangers waren de tien apodeeten, die de ingekomen gelden in tegenwoordigheid van den raad in ontvangst namen en ze in de onderscheidene kassen verdeelden. Men beweert, dat Clisthenes deze beambten heeft ingesteld, en dat voor dien tijd de colacreten (bl. 48) de algemeene ontvangers waren. Deze laatsten bestonden echter ook nog na Clisthenes, maar zij hadden toen slechts het beheer over de kas, waaruit de uitgaven voor het onderhoud der staatsdienaren en voor de bezoldiging der heliasten bestreden werden. De tien schatmeesters der godin Athene hadden niet alleen het opzicht over den tempelschat van deze godin, maar ook over de staatskas, die insgelijks in het achterste gedeelte van den Parthenon bewaard werd. Sedert het midden der 90ste Olympiade (418 v. Ch.) werden er bovendien nog tien schatmeesters der overige goden benoemd, terwijl te gelijker tijd al die tempelschatten naar den Parthenon werden overgebracht. Al deze ambtenaren werden door het lot gekozen.

Geheel verschillend van al deze schatmeesters is de opperbestuurder der geldmiddelen (*ἐπιμελητής* of *ταμίης τῆς κοινῆς προσόδου*, *ὁ ἐπὶ τῇ δεικῇσει*), die door stemming voor eene penteteris, d. i. voor vier jaren, benoemd werd. Hij had het beheer over de staatskas en het oppertoezicht over alle met het bestuur der geldmiddelen belaste ambtenaren. Controleur van dezen was de antigrapheus van den raad. Ook wordt er gesproken van een militai-

ren betaalmeester (*ταμίας τῶν στρατιωτικῶν*), die echter waarschijnlijk slechts in oorlogstijden aangesteld werd.

Het is opmerkelijk, dat wij geen melding gemaakt vinden van muntmeesters. Waarschijnlijk hadden echter de metronomen ook het toezicht over de munt (*ἀργυροκοπεῖν*), waarin staatsslaven werkten.

Ambtenaren bij het krijgswezen. In oudere tijden stond de polemarch aan het hoofd van het krijgswezen, later een college van tien strategen, die jaarlijks door het volk bij stemming gekozen werden. Nog in den eersten perzischen oorlog hadden allen dagelijks bij afwisseling het opperbevel en hielden zij gemeenschappelijk krijgsraad; hieraan nam toen ook nog de polemarch deel. Later werden de strategen zelden gezamenlijk naar den krijg gezonden, maar slechts zooveel als noodig scheen. Een van hen had dan het opperbevel, of de een voerde hier, de ander daar oorlog; het gebeurde echter ook wel, dat allen gelijk in rang waren. Ook werd in dien tijd somtijds een ervaren krijgsman tot buitengewoon bevelhebber benoemd. Ten tijde dat de Atheners hunne oorlogen grootendeels met huurtroepen voerden, namen zij dikwijls de aanvoerders dier troepen, dus vreemde bevelhebbers, in hun dienst. In vroegere tijden gebeurde het ook wel, dat het bevel over een leger, dat uit atheensche burgers en uit troepen der bondgenooten bestond, aan vreemdelingen werd opgedragen, maar dan altijd aan zulke mannen, in welke men een bijzonder vertrouwen stelde. In de tijden van Demosthenes werd gewoonlijk slechts een der tien strategen ten oorlog gezonden. De overige hadden nu bijna niets anders te doen dan in de stad aan de feestelijke optochten deel te nemen en deze op te luisteren. Behalve hunne werkzaamheden in den oorlog hadden zij echter ook binnenslands vele be-

zigheden, als het bezetten van eene of andere sterkte tot afwering van vijandelijke aanvallen, het regelen van de oorlogsbelastingen en van de triërarchiën en het bezorgen van de lichtingen. Verder waren alle rechtszaken, die hierop betrekking hadden, aan hen opgedragen. Ook alle militaire vergrijpen, voorzooverre zij niet reeds door den bevelvoerenden veldheer gestraft waren, behoorden tot hunne rechtspraak, als aanklachten over het ontduiken van den krijgsdienst (*γραφὴ ἀστρατείας*), over lafhartigheid (*γρ. δειλίας*), over het verlaten van den aangewezen post (*γρ. λιποταξίου*), enz. Hun ambtslokaal was het strategium, waar zij ook gezamenlijk op staatskosten spijzigden. In sommige omstandigheden hadden zij ook het recht de prytanen eene volksvergadering te doen bijeen roepen.

Tot hulp van de strategen in al hunne werkzaamheden dienden de tien taxiarchen, aanvoerders der tien taxeis, waarin het geheele leger verdeeld was. Ook deze werden door het volk bij stemming gekozen en somtijds zelfs in den krijgsraad geroepen. De indeeling der manschappen was aan hunne zorg toevertrouwd, waarbij zij het register der dienstplichtige burgers (*ὁ καταλόγος*) tot grondslag namen. Tot den dienst als ruiter of hopliet waren volgens Solons wetgeving alleen de burgers der drie hoogste klassen verplicht. De thetes waren toen daarvan nog vrij (*ἔξω τοῦ καταλόγου*), maar later dienden zij ook als hopliet en zeesoldaat en ontvingen dan van den staat hunne uitrusting en soldij. Gewoonlijk werd bij volksbesluit bepaald van welk jaar de lichting moest opkomen. Deze lichtingen waren 42 in getal, want men was van zijn 18de tot zijn 60ste jaar dienstplichtig. De beide eerste lichtingen dienden echter gewoonlijk slechts binnenslands (als *περίπολοι*). Vrijdom van krijgsdienst hadden, behalve zij die door lichaamsgebreken daartoe ongeschikt waren,

de leden van den raad, de tolpachters, en zij, die bij feestelijke gelegenheden als choreuten moesten optreden. Beide laatsten schijnen daartoe echter een bijzonder verlof noodig gehad te hebben. Verder zullen allen, wier tegenwoordigheid op hunnen post noodzakelijk was, ook wel vrij van krijgsdienst geweest zijn, gelijk ook de zeevarenden. Slechts in dringenden nood werden alle weerbare manschappen opgeroepen.

De taxeis waren verdeeld in lochen; deze weder in kleinere afdeelingen van tien en van vijf man, decaden en pentaden; vanhier de namen der aanvoerders van deze onderafdeelingen: lochagen, decadarchen en pentadarchen. De sterkte en het getal der lochen hingen af van de grootte der opgeroepen lichting of lichtingen.

Twee hipparchen, door het volk bij stemming uit de beide hoogste klassen gekozen, stonden aan het hoofd der ruitery; zij hadden tien phylarchen onder zich. Ten tijde van Pericles was Athene's ruitery 1000 man sterk. Iedere phyle leverde 100 ruiters, die in tien decaden en twintig pentaden, onder bevel van decadarchen en pentadarchen, verdeeld waren. Het geheel was in twee afdeelingen, ieder onder bevel van een hipparch, verdeeld. De ruiters werden ook in vreedstijd geoefend en namen altijd deel aan de feestelijke optochten. Slechts de burgers der beide hoogste klassen waren tot ruiterdienst verplicht; en deze verplichting zelf werd als eene soort van liturgie beschouwd. De raad moest, zooals wij gezien hebben, voortdurend toezicht op de ruitery houden.

Ambtenaren bij het zeewezen. Sedert de macht van Athene bij uitstek in de vloot bestond, was er ook bijzondere zorg voor haar uitrusting en onderhoud noodig. Deze zorg was voornamelijk aan den raad opgedragen. Daarenboven hadden tien opzichters over de werven

(ἐπιμελεῖται τῶν νεωρίων) het toezicht over de gebouwde schepen, die in de scheepshuizen (νεώριοι) bewaard werden, en over alles wat tot uitrusting van deze in de magazijnen (σκευοθήκαι) voorhanden was. Men weet niet, of deze door het lot of bij stemming gekozen werden. Van hen kregen de triërarchen de schepen en de tuigage, toen ook deze door den staat geleverd moest worden. Na volbrachten dienst werd alles weder aan hen ingeleverd. Over alle geschillen deze zaak betreffende hadden zij de instructie van het proces en de voorzitting in het gerecht.

Het opperbevel over de vloot hadden, evenals dat over het leger, de strategen. Op ieder schip stonden de zeesoldaten (ἐπιβάται) onder bevel van bijzondere aanvoerders, terwijl de matrozen en roeiers onder dien triërarch stonden, welke de uitrusting van het schip als eene liturgie op zich genomen had. De roeiers bestonden meestal uit burgers der laagste klasse, hoewel hiertoe ook metoeken, slaven en gehuurde vreemdelingen gebezigd werden.

Verdere ambtenaren. Voor publieke werken benoemde de staat een bouwmeester (ἀρχιτεκτων), die onder toezicht van de poleten en den hoofdbestuurder der geldmiddelen met de bouwcommissie de aanbestedingen deed, het oog over den arbeid hield en na voltooiing het werk overnam. Ook de pachters van het theater werden architecten genoemd, daar zij voor de door hen geïnde gelden het gebouw moesten onderhouden.

De staatsgraanpakhuizen, waaruit onder anderen de vloot geproviandeerd werd, stonden onder toezicht der sitonen. De boönen moesten de offerdieren en ook het slachtvee voor de publieke spijzigingen koopen.

Hoewel het hier de plaats niet is over den eeredienst te spreken, vermelden wij omtrent de priesters toch het

volgende. Sommige priesterambten waren in erfelijk bezit van zekere geslachten, andere konden door ieder burger van zuiver atheensche afkomst bekleed worden. Vlekkeloosheid van lichaam en onberispelijkheid van levenswandel waren voor allen vereischten. Sommigen waren voor hun geheele leven, anderen voor een jaar, nog weer anderen voor korter of langer tijden priester. De priesterlijke bediening was vereenigbaar met eene wereldlijke. Daarom waren de priesters ook niet vrij van krijgsdienst. Zelfs waren verscheiden priesterlijke bedieningen, zooals wij gezien hebben, verbonden aan staatsambten. Bezoldiging was er wel niet aan het priesterschap verbonden, maar wel eene menigte voordeelen. Daarom deden ook velen altijd groote moeite om een priesterschap te verwerven. Het schijnt, dat er te Athene geen beambten, belast met de waarzegging en de verklaring van voortekens, waren. Men vindt echter een college van drie personen, waarschijnlijk uit de eupatriden gekozen, exegeten genaamd, tot wie men zich om raad in alle geschilpunten, die het godsdienstrecht betroffen, en ook om uitlegging van hemelteekenen kon wenden.

Ondergeschikte beambten. Onder de talrijke klasse der mindere beambten worden de schrijvers het meest genoemd. Iedere overheid had de hulp van deze personen noodig. Hierbij moet men echter onderscheid maken tusschen de verschillende soorten. Sommige toch, zooals b. v. de schrijver van den raad en die van de elfmannen, waren meer bijzitters der overheden; terwijl andere (ook *ὑπογραμματῆς* genaamd) loondienaars waren en meestal uit de armere klasse der burgers genomen werden. Na de schrijvers komen de herauten in aanmerking. Wij vinden deze bij den Areopagus en bij den raad, bij de archonten en bij de elfmannen, in de volks-

vergaderingen en bij het gerecht, in het kort overal. Doch in het algemeen werd deze betrekking slechts door arme en geringe lieden waargenomen. Verder heeft men nog een menigte dienaars (*παραστάται*), die voor het grootste gedeelte staatsslaven waren, onder welke wij slechts den scherprechter (*ὁ δημόσιος, ὁ δήμιος*) noemen.

9. De geldmiddelen. Tot gewoon betaalmiddel hadden de Atheners zeer zuiver zilvergeld. De munt, die het meest voorkomt, is de drachme (ongeveer *f* 0.44); veelvouden hiervan werden tot decadrachmen toe gemunt, maar het meest tetradrachmen (*f* 1.76). Honderd drachmen maakten eene mina (*μνα*), d. i. een attisch pond zilver (*f* 44.00). Zestig mina's heetten een talent (*f* 2640.00). Onderdeelen van de drachme zijn de obolus ($\frac{1}{6}$ dr., dus ongev. = *f* 0.075) en het hemiobolium ($\frac{1}{12}$ dr.). Deze beide munten waren van zilver. Daarentegen waren de nog kleinere onderdeelen van den obolus, nl. de chalcus ($\frac{1}{8}$ ob.), van koper. Gouden munten heeft Athene slechts eenmaal geslagen, nl. in het laatst van den peloponnesischen oorlog. Er was echter veel buitenlandsch goud in omloop, voornamelijk perzische staters, de zoogenoemde dariken en cyzicenen, ter waarde van twintig drachmen.

Om eenig denkbeeld te geven van de waarde van het geld vermelden wij, dat tijdens Solon de medimne (ongev. 54 liter) gerst eene drachme kostte, een medimne tarwe tijdens Aristophanes drie en tijdens Demosthenes vijf drachmen. Men kan berekenen, dat ten tijde van Socrates een gezin van vier personen met minder dan *f* 200.00 de noodzakelijkste kosten van voeding en kleeding kon bestrijden. De gewone rente bedroeg 12 tot 18, in zeehandel zelfs 36 ten honderd.

De uitgaven van den staat. De uitgaven van den staat kunnen in gewone, d. i. jaarlijks terugkeerende, en buitengewone verdeeld worden. Onder de eerste moeten genoemd worden de uitgaven voor het onderhoud van de staatsdienaren en voor de bezoldiging van sommige ambtenaren, aan wie eene bijzondere bediening was opgedragen, als staadsadvocaten, gezanten, enz., en voor die der mindere beambten. Verder de uitgaven voor de bezoldiging van de raadsleden, de leden der volksvergaderingen en der rechtbanken. Dan de theorica, d. i. oorspronkelijk de gelden, die aan de minder gegoede klasse der burgerij gegeven werden om bij de feesten, waarop tooneelvoorstellingen plaats hadden, deze te kunnen bijwonen. Later echter heette ook aldus het geld, dat op ieder feest aan het volk werd uitgedeeld. Deze theorica werden betaald uit de krijgskas, die door de bondgenooten bijeengebracht werd tot eene vergoeding voor de lasten van den oorlog, die de Atheners in het bijzonder ten voordeele van hunne bondgenooten te dragen hadden. Vervolgens komen in aanmerking de ondersteuning, die aan zulke burgers gegeven werden, welke door lichaamsgebreken hun brood niet konden verdienen, en de kosten voor het onderhoud en de uitrusting van de kinderen der in den oorlog gesneuvelden.

Eene niet geringe uitgave vorderde zelfs in vredestijd het krijgswezen. Want, hoewel de ruitery geen soldij trok, zoo ontving toch ieder ruiter bij zijne intrede in dienst eene som tot uitrusting (*κατάστασις*), en gedurende zijnen diensttijd eene toelage voor het onderhoud van zijn paard. De kosten voor de 200 hippotoxoten kunnen hier ook gevoegelijk vermeld worden. Vervolgens werden ook in vredestijd altijd drie triëren onderhouden, de delische, de salaminische en de paralische, om door de

heilige feestgezantschappen en ook bij andere gelegenheden gebruikt te worden.

De oorlogsvloot moest jaarlijks met een zeker getal schepen vermeerderd worden, en hiermede moest het materiëel in verhouding toenemen. Ook moest steeds een groote voorraad wapenen in de wapenmagazijnen (*ὀπλοθῆκαι*) voorhanden zijn, om in tijd van nood hen, die zich niet op eigen kosten konden uitrusten, zooals de theten en slaven, te kunnen wapenen.

Ook de eeredienst was te Athene zeer kostbaar. De uitgaven voor de feesten, die op staatskosten gevierd werden (*ἐκὰς δημοτελῆς*), voor optochten, voor de staatsoffers, voor de kamprijzen in de feestelijke wedstrijden, voor de heilige gezantschappen (*θεωρίαι*) enz., bewijzen, met welk een pracht en weelde de Atheners hunne goden vereerden. Wij noemen hier, hoewel zij eigenlijk niet tot de gewone uitgaven behooren, ook de aanzienlijke sommen, die voor den bouw van tempels en voor het oprichten van beelden besteed werden. Als eene laatste gewone uitgave vermelden wij nog de kosten voor gouden kransen van groote waarde, b. v. van 500 of 1000 drachmen, wegens bijzondere verdiensten aan burgers geschonken, voor de standbeelden te hunner eere opgericht, en voor de spijziging in het prytaneüm (bl. 69), die somtijds levenslang aan verdienstelijke burgers, ook wel aan hunne nakomelingen, werd verleend.

Men kan slechts vermoeden, hoe groot het geheele bedrag van al deze jaarlijksche uitgaven was. Volgens eene vrij zuivere berekening kan men het op 400 talenten stellen; maar in jaren, waarin veel gebouwd werd of buitengewone gelduitdeelingen en bijzondere uitgaven voor feesten plaats hadden, is deze som wel tot ongeveer 1000 talenten opgevoerd.

Het is onmogelijk de buitengewone uitgaven op te geven, daar deze alleen in oorlogstijden voorkomen, en hier dus alles afhangt van de sterkte der legers en der vloten en van den duur des oorlogs. Sedert den tijd van Pericles trokken alle burgers in krijgsdienst soldij. Een gemeen soldaat kreeg in den regel twee obolen daags en even zooveel voor zijn onderhoud (*συντηρίσιον*), de lochaag waarschijnlijk het dubbele, de strateeg het vierdubbele. De zeesoldaten en roeiers kregen nu eens vier obolen, dan weder eene drachme, zoodat b. v. eene vloot van 100 schepen, ieder met tweehonderd koppen bemand, maandelijks alleen aan soldij ongeveer 100 talenten kostte. Thucydides stelt de kosten van het beleg van Potidaea in den peloponnesischen oorlog, dat 27 maanden duurde, op 2000 talenten.

Inkomsten van den staat. In de bloeiendste tijden bedroegen de inkomsten van Athene jaarlijks ongeveer 2000 talenten, waarvan echter 1200 alleen uit de schattingen der bondgenooten voortkwamen. Ook de inkomsten kunnen onderscheiden worden in gewone en buitengewone. Gene worden verdeeld in vijf soorten.

Ten eerste moeten genoemd worden de opbrengsten der verpachte staatseigendommen, welke voornamelijk in de zilvermijnen van Laurium bestonden. In vroeger tijd werden deze inkomsten onder de burgers verdeeld, doch sedert Themistocles bijzonder voor de vloot bestemd. Verder had de staat nog huizen, die verhuurd werden, en van de verpachting van het theater hebben wij boven reeds gesproken. Al deze verpachtingen werden door de poeten onder toezicht van den raad gehouden. Eene tweede soort van inkomsten is het hoofdgeld en de belasting op de bedrijven, die alleen door de metoeken werden betaald. Bovendien waren de burgers waarschijnlijk verplicht voor

iedereen slaaf, dien zij hadden, jaarlijks een hoofdgeld van drie obolen te betalen. Ten derde komen de in- en uitvoerrechten, de marktgelden en de rechten, die verder op den verkoop van goederen geheven werden, van welke laatste wij niet veel weten. De rechten van in- en uitvoer bedroegen het vijftigste gedeelte der in- en uitgevoerde waarde. Al deze belastingen hief de staat niet zelf door zijne beambten, maar zij werden verpacht. Meestal vereenigden zich daartoe verscheiden pachters (τελωναι), wier opperste de overeenkomst met den staat sloot. Hierbij werden tevens de borgen gesteld. De heffing der gelden geschiedde door middel van bedienden der pachters. De staat, die er belang bij had, dat de pachters in staat waren hunne verplichtingen jegens hem te vervullen, gaf dezen vrijheid van krijgsdienst, opdat zij hun bedrijf ongehinderd zouden kunnen uitoefenen. Ook beschermde hij hen door strenge wetten tegen smokkelarij, waarvan de Atheners in het geheel niet afkeerig waren, zooals reeds de naam dievenhaven (φαρῶν λιμήν) genoegzaam bewijst, dien men aan een ankerplaats van de attische kust buiten de tolgrenzen van het emporium had gegeven. Daarentegen was de staat ook tegen de tolpachters, die hunne verplichtingen niet nakwamen en de betalingen niet op den bepaalden tijd deden, en ook tegen hunne borgen voorbeeldeloos streng. De vierde soort van gewone inkomsten waren de gerechts- en boetegelden, van welke vooral de laatste eene aanzienlijke som bedroegen, vooral toen de bondgenooten van het midden der vijfde eeuw tot het einde van den peloponnesischen oorlog verplicht waren hunne rechtszaken voor de atheensche rechtbanken te brengen. Van alle genoemde inkomsten is het bedrag niet met genoegzame zekerheid op te geven. De laatste, doch meest belangrijke inkomsten waren de schat-

tingen ($\varphi\acute{\epsilon}\rho\alpha$) der bondgenooten. Toen de bondskas (omstreeks 460 v. Ch.) van Delos naar Athene was overgebracht, beschouwden de Atheners die als hun eigendom, en in zekeren zin te recht, daar zij voor het geld, dat de bondgenooten betaalden, de lasten van den oorlog tegen de Perzen op zich genomen hadden. In den beginne bracht deze schatting 460 talenten op, tegen het begin van den peloponnesischen oorlog gewoonlijk reeds 600. Maar nog later steeg deze som zoowel ten gevolge van de vermeerdering van het aantal bondgenooten als door hoogere aanslagen tot 1300 talenten. Een tiende gedeelte dezer schatting werd (als $\alpha\pi\alpha\rho\chi\eta$) in den tempelschat der godin Athene gestort. De tijd der betaling was in den regel het voorjaar. Wanneer de bondgenooten achterlijk waren met hunne betalingen, werden deze dikwijls door daartoe gezonden commissarissen ($\epsilon\lambda\lambda\omicron\gamma\epsilon\iota\varsigma$) ingevorderd, somtijds ook met geweld van wapenen ($\acute{\alpha}\sigma\gamma\upsilon\rho\epsilon\lambda\omicron\gamma\epsilon\iota\nu$). Bovendien hieven de Atheners van 411 v. Ch. tot het einde van den peloponnesischen oorlog in den Bosporus bij Byzantium een recht van een tiende der waarde van alles, dat de Zwarte Zee in- of uitgevoerd werd. Het ongelukkig einde van dien oorlog deed hen zoowel de schattingen der bondgenooten als den tol van den Bosporus verliezen, maar, toen hunne macht zich weder verhief, kregen zij beide terug, doch de eerste onder den zachteren naam van bijdragen ($\sigma\upsilon\nu\tau\acute{\alpha}\xi\epsilon\iota\varsigma$). De uit deze opbrengsten bestaande kas had in vroeger tijden onder het bestuur van tien hellenotamiën gestaan, die jaarlijks, waarschijnlijk door het lot, maar stellig slechts uit de hoogste klasse der burgers, gekozen werden. Later komt deze overheid niet meer voor, maar het is onzeker, welke in hare plaats getreden is. Slechts dit blijkt, dat de bijdragen spoedig weder aan haar oorspronkelijk

doel om de krijgskas te vormen ontruikt en toen gebezigd werden om de kas te vullen, waaruit aan de arme bevolking het geld om den schouwburg te bezoeken (*θεωρίαι*) werd betaald en ook andere gelduitdeelingen plaats hadden.

Buitengewone inkomsten. In vreedstijd waren de gewone inkomsten meer dan genoeg om de uitgaven te bestrijden, doch door langdurige oorlogen en andere ongunstige omstandigheden werd de staatskas dikwijls zoo uitgeput, dat men naar buitengewone hulpmiddelen moest omzien. Deze bestonden ten eerste in leeningen uit den een of anderen tempelschat, inzonderheid uit dien van de godin Athene. Dikwijls noodigde men ook de burgers en metoeken uit om vrijwillige bijdragen (*ἐπιδόσεις*) te geven. Sedert den peloponnesischen oorlog nam men echter meestal zijn toevlucht tot eene belasting op het inkomen (*εἰσφορά*). Hiertoe werd in iedere der drie hoogste klassen het twaalfvoud van iemands jaarlijksch inkomen als zijn vermogen beschouwd, zoodat men veronderstelde, dat de burgers der eerste klasse minstens een vermogen hadden van 6000 medimnen of drachmen (daar een medimne graan geschat werd op de waarde van eene drachme), dus van een talent; die der tweede evenzoo een vermogen van 3600, de zeugiten een van 1800 dr. Bij de eerste klasse werd nu voor deze belasting het geheele vermogen in aanmerking genomen, bij de tweede klasse $\frac{5}{6}$ of een half talent, bij de derde klasse $\frac{2}{3}$ of 1000 dr. Van dit belastbaar vermogen (*τίμημα*) moest nu, wanneer het noodig was, de belasting betaald worden, zoodat b.v. een burger der hoogste klasse, wanneer eene belasting van $\frac{1}{10}$ was uitgeschreven, van zijne 6000 dr. eene som van 120 dr. moest betalen, die der tweede klasse 60 van zijne 3000, en die der derde klasse 20 van zijne 1000 dr. De theten, die, zooals wij boven gezien hebben, toen

niet meer alleen arme burgers waren, zullen ook wel naar hun vermogen hebben moeten betalen. Het is echter zeer waarschijnlijk, dat bij de invoering van deze belasting wel de oude namen der klassen behouden zijn, maar dat ieder burger volgens zijn vermogen, hetzij in grondbezit, hetzij in andere eigendommen, tot zekere klasse gerekend werd. Deze belasting wordt het eerst vermeld in 428 v. Ch. en bleef bestaan tot 378 v. Ch., toen onder den archon Nausinicus eene andere belasting ingevoerd werd, over welker aard wij echter zoo goed als niets weten. Meer weten wij van de inrichting der symmoriën, die in dienzelfden tijd werd ingevoerd om de invordering dezer belasting te regelen. Uit ieder der tien phylen werden namelijk 120 der rijksten gekozen. Deze 120 werden in twee symmoriën verdeeld, uit ieder van welke nu weder vijftien der rijksten, dus in het geheel 300, gekozen werden. Deze 300 waren verplicht om, bij het uitschrijven van eene belasting, deze voor alle burgers in eens aan den staat voor te schieten, terwijl de medeleden der symmoriën en de overige burgers, die bij iedere symmorie ingedeeld waren, hun aandeel aan hen moesten terugbetalen.

Deze verdeeling in symmoriën had ten doel de invordering te bespoedigen, maar kon ook aanleiding tot misbruiken geven, als de leden de belasting namelijk onbillijk verdeelden. Tot het volbrengen van al hare bezigheden hadden de symmoriën hare voorzitters (*ἡγέμονες*) en verzorgers (*ἐπιμεληταί*). De geheele inrichting stond onder het toezicht der strategen, omdat deze belasting slechts tot het voeren van oorlogen werd uitgeschreven. Deze hadden dan ook de rechtspraak in alle geschillen, die hieruit ontstonden, b. v. als iemand meende, dat hij boven zijn vermogen belast was, of beweerde, dat een ander in zijne plaats belast had moeten worden, in welk

laatste geval hij ook eene ruiling van vermogen ($\alpha\nu\tau\iota\delta\omicron\sigma\iota\varsigma$) kon aanbieden, waarbij de partijen van vermogen en dus ook van belasting moesten verwisselen. Ook de metoeken waren tot deze oorlogsbelasting verplicht en daarom ook in symmoriën verdeeld.

Liturgiën. Niet alleen door de belastingen zijner burgers voorzag de staat in zijne behoeften, maar ook door vele andere diensten, die hij van hen vorderde. Hierdoor had geen vermeerdering van inkomsten, maar wel eene besparing van uitgaven plaats. Zulke diensten heetten liturgiën, en waren deels gewone of encyclische, die ook in vreedstijd jaarlijks in zekere volgorde moesten worden waargenomen, deels, in tijden van oorlog, buitengewone. — Onder de eerste soort is de aanzienlijkste de choregie. Door deze was men verplicht bij de feesten, al naarmate van de bijzondere eigenaardigheid van deze, óf een koor van zangers of fluitspelers óf een rei van dansers bijeen te brengen, te bezoldigen, te doen onderrichten en voor de opvoering uit te rusten. Deze liturgie was niet alleen zeer moeilijk, maar ook kostbaar, zoodat het, hoewel de Atheners steeds begeerig waren naar de gunst van het volk, ten tijde van Demosthenes moeilijk viel altijd een genoegzaam aantal van choregen te vinden, hetgeen ten gevolge had, dat de staat zelf de choregie op zich moest nemen, niettegenstaande vele koren, zooals b. v. die bij het blijspel, reeds waren afgeschaft. — De gymnasiarchie was de liturgie, waardoor men verplicht was bij de feesten, die met gymnische wedstrijden gevierd werden, op gelijke wijze te zorgen voor de kampioenen, en zelfs voor de inrichting en versiering der kampplaats. Bij de architheorie moest men als eerste van een feestgezantschap ($\alpha\rho\chi\iota\theta\epsilon\omicron\omega\rho\omicron\varsigma$), b. v. naar Delos, voor een gedeelte de kosten hiervan dragen.

Verder hadden er ook bij de demen en phylen liturgiën plaats, als spijzigingen der demoten of phyleten bij feestelijke gelegenheden (*ἐστιασεις*), of choregiën en gymnasiarchiën bij de feesten, die in de demen zelf gevierd werden.

Slechts hij, die een vermogen van niet minder dan drie talenten had, was verplicht staatsliturgiën waar te nemen. Maar zij, die dit vermogen alleen in mijnwerken bezaten, de archonten gedurende hun ambtsjaar, ongehuwde erfdochters en weezen (deze zelfs nog een jaar na hunne meerderjarigheid) waren er vrij van.

Niemand behoefde verder gelijktijdig meer dan eene liturgie of twee liturgiën in twee onmiddellijk op elkander volgende jaren waar te nemen. Er waren natuurlijk wettige bepalingen tot regeling van de volgorde. Wanneer er geschillen ontstonden, had de overheid, tot den kring van wiens werkzaamheden de bezorging van het feest behoorde, de rechtspraak. Ook hier kon men, zooals bij de eisphora en bij de triërarchie, die wij nu gaan behandelen, eenen ruil van vermogen aanbieden.

De triërarchie was gewichtiger en kostbaarder dan al deze gewone liturgiën. Zij bestond in de uitrusting van een oorlogschip. Vóór de perzische oorlogen was Athene's zeemacht zeer gering. Op raad van Themistocles werd zij uitgebreid, en men zegt, dat door zijn toedoen honderd der rijkste burgers werden aangewezen om tegen ontvangst van een talent eene triëre te leveren. Later bepaalden de strategen, wie de triërarchie moest waarnemen. Hierbij werd natuurlijk eene zekere orde in acht genomen. Slechts de rijksten waren tot deze liturgie verplicht; vandaar wordt een aanzienlijk vermogen dikwijls een triërarchisch vermogen genoemd. Maar welk vermogen hiertoe verplichtte, weten wij niet. Ook komen

er sedert 411 v. Ch. syntriërarchen voor, d. i. de triërarchie voor één schip werd gemeenschappelijk door twee of meer personen bekostigd. De staat leverde het schip, d. i. romp en mast; de triërarchen moesten al het verdere voor tuigage, enz. leveren, herstellingen doen en het scheepsvolk werven. De soldij werd door den staat betaald. Later leverde de staat, indien de triërarchen tenminste niet liever verkozen het zelve te doen, ook de tuigage. Dikwijls verpachtten de triërarchen ook hunne liturgiën. Hierdoor werden zij echter zeer slecht waargenomen, en daarom werd omstreeks 358 v. Ch. de reeds vroeger voor de eisphora ingevoerde regeling der symmoriën ook op de triërarchie toegepast, of althans eene geheel gelijke verdeling in symmoriën ingevoerd. Maar natuurlijk bleven de armere burgers, die voor de eisphora bij de symmoriën ingedeeld waren, van deze liturgie verschoond. Aan iedere symmorie werd opgedragen een zeker getal van schepen uit te rusten, welke taak de rijke leden dan weder onderling verdeelden, zoodat nu eens meer, dan weder minder personen gemeenschappelijk (*συντελείς*) een schip uitrustten. Maar ook nu wisten de 300 rijksten, die aan het hoofd der symmoriën stonden, weder middelen te vinden, om de lasten dezer liturgie voor het grootste gedeelte op de overigen te schuiven. Daarom stelde Demosthenes eene betere regeling voor. De waarneming volgens symmoriën werd afgeschaft, en men bepaalde, dat alle burgers, met uitzondering van de armen, aan deze liturgie moesten deel nemen, en wel zoo, dat iedere tien talenten vermogen, hetzij door een, hetzij door meerdere personen bezeten, tot de triërarchie voor één schip verplichtten. De tijd bleef op een jaar bepaald. De kosten der triërarchie bedroegen van 40 mina's tot een talent. Na volbrachten dienst moesten de triërarchen bij de lo-

gisten rekenschap afleggen, daar zij voor de soldij staatsgelden in handen gehad hadden. Het schip met toebehooren werd aan de epimeleten der neoriën ingeleverd; deze moesten hen, die hierin te kort kwamen, voor het gerecht roepen. Het gebeurde echter ook wel, dat men het schip aan een anderen triërarch als opvolger moest overgeven. In dit geval was men verplicht zoo lang op het schip te blijven, totdat de aangewezen opvolger kwam; was deze niet op den bepaalden tijd verschenen, dan kon men hem met eene aanklacht tot vergoeding van de hierdoor geleden schade (*δίκη τοῦ ἐπιτρητάρχου*) vervolgen. Zooals wij boven gezien hebben, kon men hier ook eenen ruil van vermogen (*ἀντιδosis*) aanbieden. De strategen hadden in al deze zaken de leiding van de rechtspraak.

Wel waren de kosten dezer liturgiën zwaar, en uit ijdelheid heeft menigeen deze boven vermogen prachtig waargenomen en zich daardoor arm gemaakt; maar wanneer zij rechtvaardig en billijk verdeeld werden, zooals de wetten dit voorschreven, en wanneer men zich op eene verstandige wijze bepaalde tot hetgeen door de wetten gevoerd werd, waren de uitgaven niet zoo groot, dat zij door de inkomsten van de welvarende burgerij niet bestreden konden worden. Hierbij moet men niet vergeten, dat het bedrag en de renten der vermogens in de oudheid veel grooter waren dan tegenwoordig; dat, bij het bestaan der slavernij, de verdiensten van den vermogende in dezelfde verhouding grooter waren als het aandeel van den arbeider kleiner; en dat een goed gebruikt vermogen zich dus in weinige jaren kon verdubbelen. Als men dit alles in het oog houdt, komt men tot het besluit, dat de sommen, die voor de liturgiën besteed werden, in verhouding tot het vermogen van hem, die ze waarnam, niet half zoo aanzienlijk waren, als gelijke sommen bij een

gelijk vermogen in den tegenwoordigen tijd zouden zijn.

10. Het rechtswezen. Door de instelling der volksrechtbanken had Solon eene macht in het leven geroepen, die als hoogste rechtbank over alle geschillen, hetzij van bestuur, hetzij van wetgeving, te beslissen had. Er waren echter ook nog andere rechtbanken, alle waarschijnlijk ouder dan Solon, die eene meer beperkte macht hadden.

De epheten. De rechtspraak namelijk over moord en dergelijke misdrijven was sedert onheugelijke tijden aan vijf verschillende rechtbanken toevertrouwd geweest, die zich op den Areopagus, bij het Palladium, bij het Delphinium, bij het Prytaneüm en te Phreatto (in den Piraeus) bevonden. Draco stelde een college van 51 epheten (d. i. zij, die de straf opleggen), uit de voornaamste eupatriden gekozen, in, die onder voorzitting van den archon basileus, naar mate van de verschillende rechtszaken, op eene van deze vijf plaatsen recht spraken. Aan welke rechters hier vóór Draco de rechtspraak toevertrouwd was, weten wij niet. Solon liet het college der epheten bestaan, maar ontnam hun het gewichtigste deel van hunne macht, daar hij de rechtspraak over moord met voorbedachten rade, vergiftiging, opzettelijke verwonding en brandstichting aan den door hem hervormden raad der Areopagiten overdroeg, zoodat den epheten slechts eenige zaken van weinig gewicht, die wij later zullen leeren kennen, overbleven.

Wanneer een moord gepleegd was, moesten de verwanten van den vermoorde dezen vervolgen. Moord op een vrijgelatene kon door zijnen patroon, die op eenen slaaf door zijnen meester vervolgd worden, doch het behoefde niet. Was een slaaf door zijn eigen heer vermoord, dan bestond er eene andere wijze om dezen daarvoor tot

verantwoording te roepen. daar dit geval niet tot de rechtspraak van den Areopagus of van de epheten behoorde. In het algemeen waren er om een moordenaar zijne straf te doen ondergaan in het attische recht nog andere middelen, die door ieder burger, niet alleen door de verwanten des vermoorden, konden worden aangewend.

De vervolger begon zijne aanklacht met het uitspreken van een plechtigen ban (*πρόρρησις*), waarbij hij den moordenaar verbood eenige publieke of heilige plaats te bezoeken. Daarop werd deze voor het gerecht gedaagd. Wel- dra volgde het voorloopig onderzoek (*ἀνάκρισις*, *προδικασία*), waarbij de basileus voornamelijk beslissen moest of de aanklacht werkelijk voor die rechtbank behoorde, bij welke de aanklager haar gebracht had. Voor dit onderzoek waren drie termijnen in drie op elkander volgende maanden bestemd, zoodat de zaak eerst in de vierde maand beslist kon worden. Al deze rechtszittingen hadden in een der vijf genoemde lokalen plaats. Deze waren zonder dak, opdat aanklager en rechters niet met den moordenaar onder hetzelfde dak zouden vertoeven; bij die gelegenheid nam de basileus zich ook den mirtekrans van het hoofd. De partijen stonden ieder op een afzonderlijk gestoelte; op den Areopagus waren dit ruwe steenklompen. Beiden, gelijk ook de getuigen, legden dan een plechtigen eed af en moesten zelven hunne zaak bepleiten. Deze laatste handeling duurde drie dagen; nadat op ieder der beide eerste dagen de aanklager gesproken en de aangeklaagde zich verdedigd had, volgde op den derden dag de uitspraak. Na den eersten dag echter kon de aangeklaagde zich aan de veroordeeling onttrekken door vrijwillig in ballingschap te gaan. Hij zelf werd dan niet verder vervolgd, maar zijne goederen werden verbeurd verklaard.

Indien de rechters een even groot aantal stemmen tot vrijspraak als tot veroordeeling uitgebracht hadden, dan was de aangeklaagde vrij. Werd hij veroordeeld als schuldig aan moord met voorbedachten rade, dan trof hem de doodstraf. Zoo hij schuldig was aan opzettelijke verwonding, die den dood niet ten gevolge had gehad, dan werd hij verbannen. In beide gevallen werden zijne goederen ook verbeurd verklaard.

Aldus werd op den Areopagus recht gesproken. In het wezenlijke was er in de wijze, waarop dit bij het Delphinium en het Palladium geschiedde, geen onderscheid. Op eerstgenoemde plaats werden de gevallen van geoorloofden en onstrafbaren moord behandeld; op de tweede de gevallen van moord zonder opzet en van moord van slaven of niet-burgers. Ook besliste deze rechtbank over aanklachten wegens het aanzetten tot en beramen van moord (*βούλευσις*); hiervan was de straf verbanning en verbeurdverklaring van het vermogen. Moord zonder opzet werd gestraft met ballingschap voor langer of korter tijd. Hij, die eenen geoorloofden of onstrafbaren moord gepleegd had, moest slechts eene godsdienstige reiniging ondergaan.

De gevallen, die te Phreatto behandeld moesten worden, kwamen slechts zelden of nooit voor. Hier moest namelijk hij gevonnist worden, die, wegens moord zonder opzet verbannen zijnde, vóór den wettigen termijn van terugkeer van een anderen, en wel van een opzettelijken moord aangeklaagd was. Deze mocht den vaderlandschen grond niet betreden, en daarom beval de wet, dat hij op een schip zoo dicht bij de gerechtsplaats moest komen, dat hij kon hooren en gehoord worden. Bij het Prytaneum eindelijk werd niet zoozeer recht gesproken, als wel eene godsdienstige plechtigheid verricht. Hier werd namelijk, wanneer een moord gepleegd, doch

de dader onbekend was, over dezen de wettige straf uitgesproken. Als slechts de werktuigen van den moord, niet de moordenaar zelf, zich in handen van het gerecht bevonden, werden deze volgens de uitspraak der epheten buiten het land gebracht. Ditzelfde had ook plaats met dieren en levenlooze voorwerpen, die iemands dood veroorzaakt hadden.

Het schijnt, dat in den tijd van Demosthenes de epheten alleen nog maar de rechtspraak bij het Prytaneüm en te Phreatto hadden, en dat hunne overige werkzaamheden op de heliasten waren overgegaan. Intusschen hadden zij toen ook nog het onderzoek in het geval, dat iemand eenen moordenaar, die zich buitenslands ophield en geen verboden plaats bezocht had, toch gedood had of had doen dooden. Dit geval werd of als moord of als het beramen van moord gestraft. Daar verder ieder moordenaar als een onreine werd beschouwd en op hem dus behalve den toorn der goden, wien iedere moord een gruwel was, ook die van de naar wraak begeerige ziel des vermoorden rustte, zoo moesten de epheten, wanneer de vermoorde geen bloedverwanten had, door bemiddeling van tien zijner phrateren de reiniging en verzoening des moordenaars bewerken. Hem, die zonder opzet een moord gepleegd had, werd deze verzoening nooit geweigerd, als hij na den bepaalden tijd uit zijn ballingschap terugkeerde; dikwijls werd zij zelfs reeds vroeger verleend. Hem, die schuldig was aan moord met voorbedachten rade, dorsten de verwanten des verslagenen slechts dan niet vervolgen, als deze hem nog voor zijnen dood vergiffenis geschonken had; dan behoefde hij nog slechts gereinigd te worden. Zoo men echter, wanneer deze vergiffenis niet geschonken was, den moordenaar niet vervolgde, kon men hierom door ieder daartoe gerechtigd burger aange-

klaagd en door het gerecht met eene willekeurige straf gestraft worden.

De diaeteten, rondgaande rechters en nautodiken. Uitsluitend voor private geschillen waren in de eerste plaats de openbare scheidsrechters (*διατῆται*) bestemd. De overheid, bij wien aanklachten gedaan werden, kon onmogelijk alle zaken alleen onderzoeken en beslissen, zelfs indien hij daartoe de macht had. Hierom verwees hij de meeste naar de diaeteten, zooals de overheden te Rome ze naar eenen iudex of arbiter verwezen. Tot deze betrekking werd jaarlijks een zeker aantal burgers van hoogen ouderdom gekozen, waarschijnlijk door het lot, althans in de tijden, waarin de meeste beambten op deze wijze benoemd werden. Van hun getal is ons niets bekend, ook niet, of zij eenen ambtseed aflegden. Voor hunne werkzaamheden werden zij eenigszins schadeloos gesteld door de gelden, die de naar hen verwezen partijen hun moesten betalen (*παράστασις*); zij ontvingen namelijk van ieder partij dadelijk eene drachme, en bij ieder verzoek om uitstel ook eene drachme van hem, die dit verzoek gedaan had. In iedere zaak sprak slechts één diaeteet recht. In de tijden, waarvan wij door de redenaars nauwkeuriger kennis dragen, kon men met voorbijgaan van de diaeteten zich dadelijk tot de heliasten wenden, hetgeen in vroegere tijden niet mocht geschieden, althans gewoonlijk niet geschiedde.

Nadat de diaeteten hunne uitspraak gedaan hadden, maakten zij deze aan de overheid, die de zaak naar hen verwezen had, bekend; deze kondigde haar na goedkeuring af en hierdoor kreeg zij rechtskracht. Na afloop van hun ambtsjaar konden de diaeteten, evenals alle andere ambtenaren, voor de logisten tot verantwoording geroepen worden, en gedurende hun ambtsjaar door eene eisangelia

aangeklaagd worden. — Met genoemde staatsdiaeteten moeten de bijzondere diaeteten of scheidsrechters niet verward worden, welke door twee geschil hebbende partijen met onderling goedvinden werden gekozen. De bevoegdheid van dezen hing geheel af van den aard der overeenkomst, waarin ten tijde der redenaars tevens meestal bepaald werd, dat men van hunne uitspraak geen beroep op de rechtbank zou doen.

Tot gemak der bewoners van het land was er verder een getal van rondgaande rechters (*κατὰ δῆμον; διαστὰι*) ingesteld, die van plaats tot plaats trokken en over kleine zaken, tot het bedrag van 10 drachmen toe, en ook over weinig beteekenende aanklachten van beledigingen en gewelddadigheden recht spraken. Vroeger was hun getal 30 geweest; na Euclides werd dit tot 40 vermeerderd; toen werden zij ook door het lot, vroeger waarschijnlijk bij keuze, benoemd.

Eindelijk moeten wij hier nog melding maken van de nautodiken of handelsrechters, die in geschillen van zee-handelaars recht spraken en in processen tegen vreemdelingen, die zich het burgerrecht aangematigd hadden, met het onderzoek belast waren. In den tijd van Demosthenes bestonden zij niet meer, en hunne rechtspraak was toen op de thesmotheten overgegaan.

De heliasten. Deze waren door Solon voor privaatzaken waarschijnlijk alleen als hogere rechtbank ingesteld, op welke men zich van de uitspraak der diaeteten kon beroepen, maar voor staatsprocessen als eerste en eenige rechtbank. De naam wordt afgeleid van de Heliaea (*ἡλιαία*), dat oorspronkelijk vergadering beteekent, maar later ook de plaats aanduidde, waar te Athene het grootste gedeelte dier rechters, en in sommige gevallen het geheele getal, zitting hield. Hoe groot ten tijde van So-

lon hun aantal geweest is en hoe zij toen benoemd werden, weten wij niet. Toen de democratie op haar toppunt was, en de bondgenooten hunne rechtszaken ook voor de atheensche rechtbanken moesten brengen, was hun getal 6000, uit iedere phyle 600; toen werden zij door de archonten bij loting gekozen. Nadat allen den eed hadden afgelegd, werden zij in tien afdeelingen, ieder van 500 leden, verdeeld, zoodat 1000 overbleven om als plaatsvervangers op te treden. Deze afdeelingen heetten, evenals de voor het grootste gedeelte op de markt gelegen gerechtslokalen, dicasteriën. Ieder heliast kreeg als ambtsteeken een plaatje met zijnen naam en het nummer zijner afdeeling. Wanneer gerecht gehouden moest worden, kwamen de heliasten op de markt bijeen, en hier werd door de thesmotheten bij loting bepaald, welke afdeeling dien dag in ieder lokaal plaats zou nemen. Maar voor iedere zaak zat juist niet altijd eene afdeeling, want dikwijls zat slechts een gedeelte daarvan, somtijds ook wel eene vereeniging van meerdere afdeelingen. Het getal rechters moest echter oneven zijn. Over sommige zaken konden slechts bepaalde heliasten recht spreken, b. v. over militaire misdrijven slechts zij, die met den aangeklaagde gediend hadden, en over ontheiliging der mysteriën slechts ingewijden.

Na deze loting kreeg ieder rechter der aangewezen afdeeling eenen staf met de kleur en het nummer van het lokaal, waar hij dien dag moest zitten, en, toen het rechterambt bezoldigd werd, bij den ingang hiervan een bewijs (*σύμβολον*), op vertoon waarvan hij na het einde der zitting uit de kas der colacreten zijne bezoldiging (*ἡλιαστικὸς μισθός*) ontving, die ten tijde van Aristophanes 3 obolen bedroeg. De wettige ouderdom voor de heliasten was de leeftijd van tenminste 30 jaren.

Daar het aan ieder vrij stond zijne geschillen dadelijk bij de heliaea te brengen en de overheden langzamerhand afstand deden van hun rechterlijke bevoegdheid, omdat men zich van hunne uitspraak toch meestal op de heliaea beriep, zoo werden de heliasten allengskens ook in privaatzaken eerste en eenige rechters. Toen de Areopagus nog het onbeperkt toezicht over de overheden, den raad en de volksvergadering had, sprak deze nog dikwijls vonnis uit over zaken, waarover later alleen de heliasten de rechtspraak hadden. Maar, zooals wij gezien hebben, later werden toch ook nog vele aanklachten en aangiften bij den raad der vijfhonderd of bij de volksvergadering gedaan, die dan of zelven hierover recht spraken of dit aan de heliasten opdroegen.

Staats- en privaatchprocessen. Het begrip van staatsproces had te Athene een zeer ruimen omvang, daar over veel zaken, b. v. over diefstal, belediging, enz., die elders een privaatchproces ten gevolge hadden, aldaar ook een staatsproces gevoerd kon worden, inzonderveer niet een enkel persoon gekrenkt was, maar ook de geheele burgerij zich beledigd achtte door het aanranden van de zekerheid des eigendoms of het krenken van de burgereer van een enkele.

De verschillende uitdrukkingen voor een staatsproces zijn deels afgeleid van het eigenaardige van het misdrijf, deels van de wijze van procederen. Tegen hem, die de tol- en handelswetten overtreden en op eenige wijze de geldmiddelen van den staat benadeeld had of ten opzichte van den godsdienst iets misdreven en als voogd ten nadeele van minderjarigen gehandeld had, werd eene phasis ingesteld. Apographe, eigenlijk in het bijzonder eene lijst van verbeurdverklaarde goederen, heette ook de aanklacht tegen hem, die zulke goederen in bezit had en

den staat onthield. Als aan iemand de uitoefening van het een of ander recht of het bezoeken van sommige plaatsen ontzegd was, werd tegen dezen eene *endeixis* ingesteld, indien hij toch die rechten uitoefende of die plaatsen bezocht, Door de *apagoge* werden op heeterdaad betrapte misdadigers naar de bevoegde overheid gevoerd, door wie zij dan in verzekerde bewaring gesteld of gedwongen werden borgen te stellen; indien men de overheid zelf naar de plaats bracht, waar zulk een misdadiger zich ophield, heette het *ephegesis*.

Wij hebben reeds gezien, dat eene bij den raad of bij de volksvergadering gedane aangift in het bijzonder *eisangelia* heette. Maar ook werd deze naam gegeven aan aanklachten tegen mannen, die door hen gehuwde erfdochteren en tegen voogden, die hunne pupillen slecht behandelden, eindelijk tegen diaeteten wegens plichtverzuim. Bij den raad of de volksvergadering werden ook de boven (bl. 82) reeds genoemde *euthyne* en *dokimasia* behandeld. De algemeene naam voor alle genoemde aanklachten is schriftelijke aanklacht (*γραφή*).

Alle volksbesluiten konden ook na eene daartoe ingediende aanklacht (*γραφή παρανόμων*) door de heliasten voor onwettig verklaard worden. Door de belofte van zulk eene aanklacht te zullen doen werd ten eerste de stemming over een aan de volksvergadering gedaan voorstel verhinderd, en vervolgens ook de geldigheid van een reeds genomen besluit tot aan het vonnis van het gerecht geschorst. De aanklacht moest binnen een jaar personeel tegen hem gericht worden, die het voorstel gedaan had. Als het gerecht tegen hem besliste, verviel hij in eene lichtere of zwaardere straf. Ook na verloop van een jaar kon nog eene dergelijke aanklacht gedaan worden, doch dan slechts tegen het besluit zelf.

Met de instelling van deze aanklacht had Solon hetzelfde doel als met de instelling der nomotheten bedoeld was, om namelijk de overhaasting der veelhoofdige volksvergadering zoo onschadelijk mogelijk te maken. Maar toen later ook de heliaea uit mannen van de geringste volksklasse bestond, miste zij haar doel geheel en al.

Alle staatsprocessen hadden drie kenmerkende eigenschappen. Ten eerste konden zij door ieder, die het volle burgerrecht had, dus ook door hem, die niet in persoon beëdigd was, ingesteld worden. Vervolgens waren zij alle strafzaken en de boete was ten voordeele van den staat, niet van den aanklager, behalve bij de phasis en de apographe, waarbij de aanklager een deel der boete kreeg. Eindelijk gold bij alle staatsprocessen de regel, dat de aanklager, als hij de ingestelde aanklacht niet doorzette, of als bij de stemming minder dan het vijfde gedeelte der stemmen voor hem was, in eene boete van 1000 drachmen verviel en bovendien het recht verloor in het vervolg zoodanige aanklachten te doen.

De privaataanklachten, wier doel het was of schade-loosstelling voor geleden onrecht (*δίκαι κατά τινος*) of vaststelling van een betwist recht (*δίκαι πρὸς τινά*) te erlangen, waren dus of strafzaken of enkel rechterlijke beslissingen. De laatste soort had nog eene onderafdeeling, waarbij gehandeld werd over het toewijzen van eene zaak of van een recht, waarop meerdere personen aanspraak maakten, of van eene verplichting, die door den een op den ander geschoven werd. Zij konden slechts ingesteld worden door den betrokken persoon, inzonderde deze het recht had om met dit doel voor het gerecht te verschijnen. Wanneer de aangeklaagde tot eene boete veroordeeld werd, verviel deze aan den aanklager.

Beide soorten van aanklachten waren voor 't overige

of schatbare (*ἀγῶνες τιμητοί*) of niet schatbare (*ἀγ. ἀτιμητοί*). Tot de laatste soort behoorden alle, waarover in de wet eene straf bepaald was, terwijl voor de eerste eene straf geëischt werd overeenkomstig de zwaarte van het misdrijf of de grootte der geleden schade.

Wijze van procedeeën. De gang van het proces is bij staats- en privaatchprocessen niet verschillend. Voordat de aanklacht gedaan werd, moest de aanklager op eene publieke plaats in het bijzijn van getuigen (*κλητῆρες*) zijne tegenpartij voor het gerecht dagvaarden. Gaf deze geen gehoor aan de dagvaarding, dan werd hij bij verstek veroordeeld. Slechts vreemdelingen waren verplicht voor hunne verschijning voor 't gerecht borgen te stellen, burgers alleen bij de *apagoge*. De aanklacht (bij privaatchprocessen gewoonlijk *λῆξις*, en wanneer zij geen zakelijke, maar eene personeele was, *ἔγκλημα* geheeten; bij staatsprocessen deels evenzoo, deels *γραφή*; ook *φάσις*, *ἐνδειξις*, *ἀπαγωγή*, *εἰσαγγελία* naar de verschillende wijzen van aanklagen) werd schriftelijk bij de overheid ingediend, en wanneer zij aangenomen werd, openlijk bekend gemaakt. Zij kon b. v. geweigerd worden, als niet door getuigen bewezen werd, dat de aangeklaagde behoorlijk gedagvaard was. Na de aanneming werd een termijn bepaald, waarop de instructie (*ἀνάκρισις*) van het proces zoude plaats hebben. Beiden partijen legden daarbij den eed af en betaalden het gerechtsgeld. Dit was in privaatzaken, als het eene zaak van meer dan 100 dr. waarde betrof (behalve bij eene aanklacht over mishandeling, *δ. αἰκίας*), de zoogenaamde *prytanie*, die in zaken beneden de 1000 dr. drie, in grootere zaken dertig dr. bedroeg. Beide partijen moesten dit geld storten, maar na het vonnis werd het door de veroordeelde partij aan de andere terugbetaald. Bij staatsprocessen waren er geen *prytaniën*.

Alleen werd bij zulke aanklachten, waarbij de aanklager, als hij het proces won, eenig voordeel erlangde, door deze eene prytanie gestort. In andere gevallen gaf de aanklager slechts eene kleine som (*παραστάσις*), misschien niet meer dan éene dr., en bij de eisangelia zelfs deze niet. Bij processen over erfenissen werd het tiende deel van deze, bij processen tegen den staat over verbeurdverklaarde goederen het vijfde deel hiervan (als *παράκαταβολή*) gestort, welke gelden ongetwijfeld aan den aanklager teruggegeven werden, als hij het proces won, en in het tegenovergestelde geval aan den aangeklaagde vervielen.

Bij de instructie van het proces brachten beide partijen alles bij, wat dienen kon om de wettigheid van hunne vordering of van hunne weigering of om de waarheid van hunne verklaring te bewijzen. Hiertoe dienden, behalve de plaatsen uit de wetten en de tot bewijs strekkende oorkonden, getuigenissen van aanwezige vrije personen (*μαρτυρίαι*) en verklaringen van afwezigen (*ἐκμαρτυρίαι*). Slaven legden slechts door middel van foltering (*βάσανος*) verklaringen af. Eindelijk dienden ook tot bewijsmiddel de eeden, waartoe de partijen zich of zelven aanboden of waartoe de eene door de andere werd genoodzaakt. Al deze bewijzen werden bij de instructie bijeengebracht, om later bij de publieke behandeling der zaak gebezigd te worden. In den tijd van Demosthenes was voor sommige processen (als voor *δίκαι ἔραυκαί*, *ἐμπορικαί*, *μεταλλικαί*, *προικός*) bepaald, dat zij binnen eene maand afgeloopen moesten zijn (*δίκαι ἔμμηνοι*). Over andere zaken duurde het proces somtijds wel jaren lang. Processen over handelszaken werden alleen in de wintermaanden gevoerd.

Op den voor de openbare behandeling bepaalden dag

(ἡ κυρία) werden de partijen voor het gerecht gedagvaard. Bleef de aanklager zonder wettige reden weg, dan hield men dit voor een bewijs, dat hij de zaak opgegeven had; was dit het geval met den aangeklaagde, dan werd hij bij verstek veroordeeld. Zoo er wettige redenen voor dit niet verschijnen bestonden, dan werd een nadere termijn bepaald. De handeling begon met eene bepaalde godsdienstplechtigheid; daarop werd door den schrijver de aanklacht en de tegenverklaring van den aangeklaagde voorgelezen; eindelijk werden de partijen opgeroepen om te spreken. De wet vorderde, dat men zelf zijne zaak bepleitte; hierom lieten zij, die hiertoe niet bekwaam genoeg waren, zich door anderen pleidooien opstellen, die zij dan voor het gerecht voordroegen. Men mocht echter helpers medebrengen, die zelfs dikwijls, slechts na eene zeer korte rede van den aanklager of aangeklaagde, de hoofdrede hielden. De tijd tot spreken werd den sprekers door middel van een wateruurwerk, de clepsydra, toegemeten. In de meeste zaken volgde op de eerste rede van beide partijen nog eene tweede. Alle bij de instructie bijeengebrachte bewijsmiddelen werden telkens op den behoorlijken tijd door den schrijver voorgelezen. Vrouwen en kinderen, hulpelooze ouders en vrienden van aanzien trachtten ook door hunne beden om verschooning en medelijden op het gemoed der rechters te werken. De stemming geschiedde in het geheim. Bij staking van stemmen was de aangeklaagde vrij. De aanklager, die minder dan het vijfde gedeelte der stemmen voor zich had, verviel bij privaatchprocessen meestal in de straf der epobelie, d. i. van iedere drachme waarde van de zaak, waarover gehandeld werd, moest bij eenen obolus, dus het zesde gedeelte van de geheele waarde, betalen. Wat in zulk een geval bij staatsprocessen gebeurde, hebben

wij (bl. 115) reeds gezien. Was de rechtszaak eene schatbare, dan moest na de veroordeeling nog eene tweede stemming over de straf volgen. Reeds in de aanklacht had de aanklager deze geëischt (*ἐτιμήσατο*), de aangeklaagde deed een tegeneisch (ook *ἐτιμήσατο* of *ἀντετιμήσατο*), en de rechters beslisten (*ἐτίμησαν*). De voorzittende overheid kondigde de uitspraak af en deed het gerecht uiteengaan. Als een hemelteeken waargenomen was, werd de vergadering onmiddellijk verdaagd.

Straffen en middelen om het vonnis te doen vernietigen. In crimineele zaken waren de straffen de dood, verbanning, gevangenis, verlies van de vrijheid, verlies van burgerlijke rechten of van het geheele burgerrecht, verbeurdverklaring van het vermogen en geldboeten. De doodstraf werd gewoonlijk in de gevangenis voltrokken; haar zachtste vorm was de gifbeker. De lijken van zware misdadigers werden in eenen afgrond, het Barathrum of Orygma, geworpen of onbegraven over de grenzen des lands gebracht. De verbanning, waarmede altijd verbeurdverklaring van de goederen gepaard ging, werd voor een zeker aantal jaren uitgesproken; kwam men binnen dien tijd terug, dan kon men met den dood gestraft worden. De gevangenisstraf werd meestal slechts gebezigd om andere straffen te verzwaren; bovendien werd zij gebruikt als dwangmiddel om staatsschuldenaars tot betaling te dwingen en eindelijk als middel om zich van den persoon des aangeklaagden tot aan de uitspraak van het vonnis te verzekeren. Verlies van vrijheid trof slechts niet-burgers, die zich het burgerrecht hadden aangematigd. Hij, die met atimie gestraft was, stond, als hij gebruik maakte van het hem ontnomen recht, bloot aan de endeixis of de apagoge en kon ten gevolge hiervan zelfs met den dood gestraft worden. Bij verbeurd-

verklaring maakten de demarchen van den demus, waartoe de veroordeelde behoorde, somtijds ook wel andere daartoe in het bijzonder benoemde personen, een register van diens goederen op en de poleten waren met den verkoop belast. Dikwijls werd echter een gedeelte van het vermogen aan de kinderen van den veroordeelde gelaten. Geldboeten werden, naarmate zij aan de staatskas of aan de tempelschatten vervielen, door de practoren of door de schatmeesters der tempelschatten ingevorderd. Tot aan de betaling was de veroordeelde eerloos. Betaalde hij niet binnen den bepaalden termijn, dan werd de som verdubbeld; en als hij ook nu nog niet betaalde, dan ging men over tot verbeurdverklaring van zijn vermogen. Was dit niet groot genoeg om de schuld geheel af te doen, dan bleef de veroordeelde eerloos, en na hem zijne nakomelingen, totdat de schuld afgedaan of geschonken was. Bleef er echter bij den verkoop van zijne goederen iets over, dan werd hem dit overschot teruggegeven. — In privaatchprocessen gaf het attisch recht aan de winnende partij naar den verschillenden aard der zaken ook verschillende middelen om de tegenpartij te dwingen datgene, waartoe zij veroordeeld was, te volbrengen. Indien de veroordeelde hierin achterlijk bleef, konden zijne vaste goederen door zijne tegenpartij in bezit worden genomen, of deze kon eene aanklacht tegen hem (*δίκη εξουλη*) instellen, die ten gevolge had, dat de veroordeelde gelijke som aan den staat moest betalen, als waartoe hij reeds ten voordeele van den aanklager veroordeeld was; hierdoor was hij dus staatsschuldenaar en bij gevolg, zoolang hij niet betaalde, eerloos. Niet-burgers, en in handelszaken ook burgers, konden tot aan de betaling in verzekerde bewaring genomen of tot borgstelling genoodzaakt worden.

Van de uitspraak der heliasten was geen beroep. Maar er bestonden middelen om een onrechtvaardig vonnis te doen vernietigen. Hij, die het proces verloren had, omdat hij niet voor het gerecht verschenen was, mocht, indien hij bewijzen kon, dat de wettige verontschuldiging van zijn wegblijven buiten zijn schuld niet bij de rechtbank aangebracht of ten onrechte verworpen was, herstellen eischen (*τὴν ἐρήμην ἀντιλαχεῖν*). Hij, die beweerde in het geheel niet gedagvaard te zijn, had het recht eene aanklacht in te stellen tegen de opgegeven getuigen der dagvaarding (*γρ. ψευδοκλητείας*). Deze aanklacht had, indien zij door hem gewonnen werd, natuurlijk de vernietiging van het uitgesproken vonnis ten gevolge; maar hij kon zijne vroegere tegenpartij ook nog om schadeloosstelling aanspreken (door eene *δ. κακοτεχνιών*); of hij kon tegen hem eene crimineele aanklacht van sycophantie (*γρ. συκοφαντίας*) indienen, ten gevolge waarvan de veroordeelde partij van staatswege lichter of zwaarder werd gestraft, daar deze aanklacht tot de schatbare behoorde. Zoo men meende zijne zaak door toedoen van valsche getuigen verloren te hebben, kon men deze (door eene *δ. ψευδομαρτυριών*) vervolgen. Ook deze aanklacht had, indien men haar won, vernietiging van het vonnis ten gevolge, of zij gaf (door een *δ. κακοτεχνιών*) aanleiding tot een eisch van schadeloosstelling.

11. Het oppertoezicht van den Areopagus. Door de staatsregeling van Solon was aan den Areopagus het oppertoezicht over het geheele staatsbestuur toevertrouwd. Ten tijde van Pericles werd deze macht van dien raad gefnuikt, en dus valt het toppunt van zijn aanzien juist in die tijden van Athene's geschiedenis, over welke slechts weinige bijzonderheden tot onze kennis gekomen zijn. Men mag met recht veronderstellen, dat, terwijl

de heliasten slechts na eene aanklacht recht konden spreken, de Areopagus het recht en de verplichting had de hem ter kennis gekomen misdrijven zelf te vervolgen. Ook moet hij bij de euthyne en dokimasia eenigen invloed uitgeoefend hebben. Zeker weten wij echter, dat de Areopagus het recht had zijn veto uit te spreken over besluiten van den raad of van de volksvergadering, indien deze hem nadeelig of onwettig toeschenen. Hoe dit echter geschiedde, weten wij niet, waarschijnlijk door eene aanklacht van onwettigheid (γρ. παρανόμων), door een zijner leden tegen dat besluit in te stellen. Wel had de Areopagus geen dwangmiddelen tot zijn dienst om iets tegen den wil van den raad, de volksvergadering of de heliasten door te zetten, maar hij genoot eene algemeene achting bij het volk. Hij bestond toch slechts uit mannen, die als archon zich onberispelijk gedragen hadden, en tot deze waardigheid konden eerst slechts burgers uit de hoogste klasse gekozen worden.

Bovendien stond de Areopagus in nauwe betrekking tot den godsdienst, en wel juist tot dat gedeelte van den godsdienst, hetwelk eigenlijk alleen in staat was een zedelijk weldadigen invloed uit te oefenen. Want de Areopagiten waren in zeker opzicht dienaars van die godheden, welke in het bijzonder den naam van Semnen, d. i. eerwaardigen, droegen, omdat zij verplicht waren de achting voor het eeuwig recht en de waarneming van de heilige plichten onder de menschen te bewaken, en als verstoorde Erinyen den misdadiger te straffen, maar ook als welwillende Eumeniden den brave te beschermen. — Na Euclides werd de Areopagus in zijne macht hersteld, wij vinden echter nergens eenig spoor, dat hij deze toen heeft uitgeoefend. Slechts dit blijkt, dat hij toen een zeer beperkt strafrecht had, waarom hij bij zware mis-

drijven van overheden niet anders kon doen dan de zaak bij het volk of de heliasten bekend maken. Ook tegen gewone burgers kon hij deels uit eigen beweging, deels na opdracht van het volk een onderzoek instellen. Zelfs tot in later tijden vinden wij eenige voorbeelden, dat de Areopagus het recht uitoefende om iemand wegens een ergerlijk leven tot verantwoording te roepen (voornamelijk door de *γραφῆ ἀργίας*; en de *γρ. τοῦ κατεδιδόκειναι τὰ πατρῶα*). Evenzoo zorgde hij voortdurend voor de zuiverheid van den staatsgodsdienst. Voor 't overige was de raad van den Areopagus, voorzooverre hij geld te beheeren had, evenals andere overheden in zulk een geval, verplicht bij de logisten rekenschap af te leggen. — Ieder lid kon natuurlijk om het een of ander misdrijf tot verantwoording geroepen worden, en evenals de raad der vijfhonderd het recht had onwaardige medeleden te verwijderen, zoo zal ook de raad van den Areopagus wel hetzelfde recht tegenover zijne medeleden gehad hebben. Het schijnt echter, dat de verwijderden door de uitspraak der heliasten in hunne waardigheid konden hersteld worden.

12. Levenswijze der burgers. — Opvoeding en onderwijs. Te Athene bestond geen door strenge voorschriften geregelde opvoeding, zooals te Sparta. De atheensche burgers waren in hunne betrekking tot den staat vrijer dan de spartaansche, en hierdoor konden zij zich ook vrijer en edeler ontwikkelen dan het in Sparta mogelijk was.

Hoe ver zich in vroegere tijden de macht des vaders over zijne kinderen uitstreekte, kan niet bepaald worden, daar hierover slechts duistere berichten tot ons gekomen zijn. Solon verbood, dat vaders hunne kinderen verpanden of verkoopen mochten. Met hem begint dus eene meer

gematigde vaderlijke macht, die dan ook in den tijd, waarover wij nauwkeuriger berichten bezitten, zoo gering is, dat zelfs het woord om deze macht uit te drukken in het grieksch ontbreekt. — De wet zorgde tenminste inzooverre voor de behoorlijke opvoeding van de kinderen, dat zij in het algemeen beval, dat ieder zijn zoon in de muziek en de gymnastiek moest doen onderrichten. Verder moest ieder Athener, die aan zijn kinderen geen voor hun levensonderhoud toereikend vermogen kon nalaten, hen een bedrijf laten leeren; zoo niet, dan waren zulke kinderen ook niet verplicht hunne ouders in hunnen ouderdom te ondersteunen. Onder den naam muziek is alles begrepen, wat tot de opvoeding van den geest behoort. Bij de armeren was dit natuurlijk beperkt tot de noodzakelijkste beginselen van lezen, schrijven en rekenen, waarin de grammatistes onderwijs gaf. Openbare, door den staat aangestelde, onderwijzers waren er te Athene evenmin als in de meeste overige grieksche staten. Dit eerste onderricht begon gewoonlijk in het 7de jaar en bestond voor het grootste gedeelte in leesoefeningen uit die dichters, van welke men een nuttigen invloed op de vorming van het verstand en het gemoed der kinderen verwachtte, zooals Homerus, Hesiodus, Theognis en anderen. Zelfs liet men de knapen plaatsen uit deze dichters van buiten leeren. Onderricht in de spraakkunst komt niet vóór den tijd van Socrates voor. Iets later dan het onderwijs van den grammatistes begon dat in de toonkunst, die de Grieken niet alleen als eene aangename bezigheid in ledige oogenblikken beschouwden, maar als een wezenlijk middel om den geest tot ware harmonie te vormen. Door dit onderricht werd men tevens bekend met de beste voortbrengselen der lyrische poëzie, daar het niet slechts bestond in het leeren bespelen van een of ander instrument,

meestal de lyra, maar ook in het zingen. De Atheners oefenden zich niet in de toonkunst om deze als beroep uit te oefenen, daar zij dit een vrij man onwaardig rekenden en zelfs uitstekende kunstenaars door hen als lieden van eene mindere soort werden aangezien. De toonkunstenaars, die werkelijk algemeene achting en eer genoten, waren deze niet aan hun kunstig spel verschuldigd, maar aan hunne wetenschappelijke behandeling van de toonkunst. Deze kunst verloor later haar vormend beginsel, toen men muziek zonder woorden, enkel spel met tonen, begon in te voeren, en slechts het streelen van de ooren, geenszins de veredeling van het hart tot doel had.

Het onderwijs in de gymnastiek begon waarschijnlijk gelijktijdig met dat in de muziek, en was een niet minder wezenlijk deel der opvoeding. Het doel van dit onderricht was niet alleen het lichaam tot dien arbeid geschikt te maken, welken de roeping des mans zoowel in vrede als in oorlog medebrengt, maar ook het die schoonheid en volmaaktheid te geven, voor welke het vatbaar is; want de ware menschelijke voortreffelijkheid (*καλοκαγαθία*) bestond slechts in eene overeenstemmende vorming en ontwikkeling van ziel en lichaam.

De scholen voor dit onderricht waren de palaestren, waarin de paedotriben de hun toevertrouwde knapen eenvoudige lichaamsbewegingen lieten uitoefenen. De hoogere gymnastiek daarentegen had de versterking en oefening van alle lichaamskrachten van volwassenen ten doel. Deze werd in de gymnasiën door gymnasten onderwezen. Hier werden ook die jongelingen, welke zich door gymnische wedstrijden voorbereidden, geoefend. In de bloeiendste tijden had Athene drie gymnasiën: de Academie, het Lyceüm en het Cynosarges; later kwamen hier nog de gymnasiën

van Ptolemaeus (waarsch. Philadelphus, 275 v. Ch.) en van Diogenes (een bouwmeester en beeldhouwer onder Augustus) bij.

De wetten over het onderwijs te Athene bevatten slechts bepalingen tot handhaving van orde en tucht en tot wering van onzedelijkheid in de verschillende oefenscholen. De sophronisten, cosmeten enz., beambten, wier benamingen een toezicht op de tucht en de zedelijkheid der jeugd in de scholen en gymnasiën aanduiden, behooren allen tot later tijden, en geen van hen komt vóór de 115de Ol. (317 v. Ch.) voor. Toen werd Athene, dat staatkundig bijna niets meer beteekende, voor de studie door veel buitenlandsche jongelieden bezocht, wier ouders licht geaarzeld zouden hebben hen daarheen te zenden, indien er niet voor goede tucht gezorgd werd. Uit vroeger tijd (324 v. Ch.) vinden wij nog de epimeleten der epheben vermeld, die waarschijnlijk het opzicht over deze jongelieden hadden. Als wij verder over epimeleten en epistaten der gymnasiën hooren spreken, moeten wij waarschijnlijk aan geen anderen dan aan opzichters over die plaatsen denken.

Het eigenlijk onderricht van de jeugd eindigde met het zestiende, of als men er de tweejarige oefening in de gymnasiën bij rekent, met het achttiende jaar. Dan begon de jongeling zijn krijgsdienst als peripolus. De armere burgers zullen hunne kinderen wel reeds voor dien leeftijd van de school genomen hebben en tevreden geweest zijn, indien zij slechts de eerste beginselen van lezen, schrijven en rekenen geleerd hadden, en bovendien een weinig gymnastiek, waartoe in het bijzonder ook de zwemkunst behoorde. Bij de gegoede klasse, die naar hooger ontwikkeling streefde, duurde het leeren veel langer en begon eigenlijk eerst in den jongelingsleeftijd. Bij den kring der algemeene vorming (*ἐγκύκλιος παιδεία*), die wij besproken hebben, kwa-

men in den tijd van Socrates nog verscheiden andere zaken. Wij vinden de hoplomachie, d. i. eene meer grondige aanwijzing van het gebruik der wapenen dan de gewone militaire oefening kon geven, als een vak van onderwijs. Zij, die zich bepaald aan de militaire loopbaan wilden wijden, werden ook in de tactische en strategische wetenschappen onderwezen. Ook de teekenkunst begon meer algemeen onderwezen te worden. Verder gaven de sophisten onderwijs in alle wetenschappen; voornamelijk echter in de welsprekendheid en redekunst, daar deze vakken voor ieder, die in den staat tot aanzien wilde geraken, hoogst noodzakelijk waren. Onder deze sophisten waren eerst zeer achterswaardige mannen, zooals b. v. Prodicus van Ceos; maar weldra ook bedriegers, die onder den schijn van wetenschap vele iongelieden misleidden. De leer der sophisten, die alle menschelijke en goddelijke dingen voor de rechtbank van het verstand brachten, deed te Athene de achting voor de overleveringen van den godsdienst en het geloof en daarmede ook de gehoorzaamheid aan den staat te niet gaan; maar men moet daarom de sophisten niet te hard vallen; de richting, die zij aan de ontwikkeling van het volk gaven, was onder de aanzienlijker standen reeds voorbereid door de vroegere filosofen; het was hun schuld niet, dat in het door den oorlog en de pest verzwakte Athene het jongere geslacht veel verder ging dan oorspronkelijk door hun leer bedoeld was.

De opvoeding van het vrouwelijk geslacht was geheel huiselijk, en het onderwijs bepaalde zich hier geheel tot de vrouwelijke bezigheden van spinnen, weven, naaien, enz. Bij de aanzienlijker burgers leerden de dochters ook lezen en schrijven. Wat zij verder wisten, werd alles door den huiselijken omgang met vrouwelijke verwanten en vriendinnen geleerd. Het vrouwenvertrek vormde een afzonderlijk

gedeelte van het huis, hetzij op de bovenste verdieping, hetzij in het achterhuis. Door vreemde mannen werd dit niet dikwijls betreden. Op straat of op publieke plaatsen kwamen zelfs getrouwde vrouwen, als zij niet tot den alleringsten stand behoorden, nooit zonder geleide van een slaat of slavin. Slechts bij de godsdienstfeesten en bij huwelijken en begrafenissen hadden er vereenigingen van mannen en vrouwen plaats, doch ook hier waren de vrouwen meestal van de mannen afgezonderd. Geen wet verbood vrouwen tooneelvoorstellingen bij te wonen, doch bij blijspelen kwamen zij niet, wel bij treurspelen. De verdere vorming van de vrouw was echter voor een groot gedeelte in de handen van haren man, daar de atheensche meisjes zeer vroeg, dikwijls reeds op haar 15de jaar, trouwden.

Het huwelijk. Bij de afzondering der beide geslachten kon er te Athene bijna geen spraak zijn van liefdesbetrekkingen tusschen jongelingen en meisjes. Den ouders was het overgelaten voor hunne kinderen die keuze te doen, welke hun het geschikst voorkwam om een goed huishouden tot stand te brengen. Daarna werd de huwelijksovereenkomst opgemaakt, waarbij de noodige schikkingen over de huwelijksgift getroffen werden. De naaste aanverwant had het recht eene vaderlooze erfdochter (*ἐπίκληρος*) te huwen; was zij arm, dan was hij daartoe verplicht of kon haar met eene bepaalde huwelijksgift uithuwen. Het huwelijk werd onder vele godsdienstplechtigheden voltrokken.

Deze voltrekking werd door den jongen man plechtig aan de leden zijner phratia aangekondigd, bij welke gelegenheid hij een offer en een maaltijd gaf. De huwelijksgift werd nooit eigendom van den man; hij had er slechts het vruchtgebruik van en moest daarvoor een onderpand geven, opdat de vrouw of hare verwanten, wanneer het huwelijk ontbonden was, de huwelijksgift terug zouden kunnen

krijgen. Buiten deze huwelijksgift bracht de vrouw ook nog wel andere goederen mede, waarover zij, hoewel zij haar personeel eigendom bleven, niet beschikken mocht, want de wet bepaalde, dat de vrouw geen overeenkomsten boven de waarde van een medimne gerst mocht sluiten.

Stierf de man voor de vrouw, dan keerde zij, als het huwelijk kinderloos geweest was, met hare huwelijksgift tot hare betrekkingen van vaderszijde terug. Waren er kinderen, dan was het aan hare keus overgelaten aldus te doen of met hare kinderen in het huis van haar overleden man te blijven. Het vermogen, zoowel dat van de moeder als van den overleden vader, kwam aan de zonen, zoodra zij meerderjarig waren, en werd tot dezen tijd door voogden bestuurd. Ontbinding van het huwelijk door echtscheiding had plaats, ten eerste alleen door den wil van den man, waarbij hij de huwelijksgift moest terugbetalen; ten tweede door wangedrag, b. v. door echtbreuk, van de vrouw; in dit geval verloor zij het recht op de huwelijksgift. Ook de vrouw kon om wettige redenen echtscheiding verzoeken, doch hiertoe was eene rechterlijke beslissing noodig. De erfdochter stonden onder bijzondere bescherming van de wet; ieder kon eenen man, die eene door hem gehuwde erfdochter mishandelde (door de γρ. κακώσεως), aanklagen.

Bijzonderheden omtrent het leven der burgers. Was de opvoeding van den man voltooid, waartoe, behalve het reeds genoemde onderricht, ook het voortdurend aanschouwen van de voortbrengselen der beeldende kunst, waaraan Athene zoo rijk was, evenzeer als de invloed van het staatkundige leven veel medewerkte, was hij dus burger in den vollen zin des woords, dan bracht hij zijn leven voor het grootste gedeelte buitenshuis door, hetzij met eigen bezigheden op zijne goe-

deren of in zijne zaken, hetzij met werkzaamheden voor den staat. — Met den toenemenden bloei van Athene begon men ook de woningen kostbaarder te bouwen, terwijl men vroeger slechts voor tempels en staatsgebouwen groote sommen besteedde. In het huisraad vermeerderde de weelde evenzeer als in de woningen, en in alle overblijfselen van dien aard bewonderen wij nog den fijnen smaak der Atheners. — In kleederdracht verschilden de atheensche mannen veel van de spartaansche. De lange chiton, meest van linnen, maakte echter langzamerhand plaats voor den korteren dorischen, die van wol gemaakt was. De slaven en de arbeiders droegen meestal eenen chiton met eene opening voor den linkerarm (*ἐξωμῖς*). Over den chiton droeg men het opperkleed (*ἱμάτιον*). Maar met deze beide stukken stelden de Atheners zich des winters niet tevreden; dan bedekten zij zich nog met een wollen doek of mantel (*χλαῖνα*). Verwijfde mannen droegen ook in warmer jaargetijden een lichter mantel (*χλανίς*). De korte krijgsmantel (*χλαμύς*) was de gewone dracht der epheben. Het hoofd was, behalve op reis, in den oorlog, enz. ongedekt. Aan de voeten droegen zij schoenzolen (*ὑποδήματα*, *βλαῦται*), ook wel schoenen (*κρηπίδες*); dikwijls was men ook geheel ongeschoeid. Evenals de Spartanen droegen ook de Atheners meestal een stok. De lange, ruime kleeding der vrouwen was door sierlijkheid en opschik van die der dorische vrouwen zeer onderscheiden. Zij hadden ook nog eene menigte voorwerpen om zich op te tooien, als gouden ringen, oorkingen, armbanden, kettingen, haarsieraden, enz. — De Atheners aten gewoonlijk driemaal daags. Onder den hoofdmaaltijd (*δειπνον*), waarbij men aanlag, werd niet gedronken, maar het nagerecht was een waar symposium, d. i. drinkgelag, waarbij men niet zelden de grootste buitensporigheden beging.

Gedurende dit nagerecht werden tafelliederen (*σκόλια*) gezongen en allerlei spelen uitgevoerd, terwijl fluit- of citerspeelsters de ooren der gasten streelden. — Was een Athener overleden, dan rustte de zorg voor de laatste hem te bewijzen eer (*τὰ νόμιμα*) op zijne naaste mannelijke verwanten. Het lijk werd tentoongesteld (*προτιθεσθαι*), en bij den ingang van het huis werd een vat water geplaatst, opdat zij, die het huis verlieten, zich door besprenging dadelijk zouden kunnen reinigen. Volgens Solons wetgeving moest het lijk daags na het overlijden begraven worden, en mocht dit niet met veel misbaar plaats hebben. Klaagliederen met begeleiding van fluitspel kwamen echter voortdurend voor. De begrafenisstoet bestond zoowel uit mannen als uit vrouwen in rouwkleederen. De lijken werden begraven of verbrand; in het laatste geval verzamelde men de asch in een urn. Op de graven werden somtijds zeer kostbare marmeren gedenkteekens geplaatst; zelfs de arme kreeg altijd eene zuil, met zijnen naam voorzien. Zij die in den krijg gesneuveld waren, werden van staatswege plechtig begraven, bij welke gelegenheid door een daartoe door het volk verkozen redenaar eene lijkrede werd uitgesproken.

Middelen om de goede zeden te bewaren. Nadat den Areopagus de macht ontnomen was om als zederechter op te treden, was het eenige wettige middel om grove onzedelijkheid te beteugelen het recht, dat aan ieder burger gegeven was, om elk, die met de zedelijkheid strijdende handelingen verrichtte, aan te klagen. Uit de soort van misdrijven, welke op deze wijze vervolgd konden worden en voor het grootste gedeelte met atimie gestraft werden, kan men eenigszins opmaken, uit welk zedelijk oogpunt de wetgeving het leven der burgers beschouwde. Zulke misdrijven waren onder an-

deren verwaarloozing van de kinderlijke plichten jegens de ouders, verkwisting van het vermogen door een liederlijk gedrag, het omkopen van ambtenaren en rechters, het afleggen van valsche getuigenis, het weigeren van krijgsdienst, enz. De wetten waren te Athene streng genoeg, het lag niet aan haar, maar wel aan het gebrek van eene krachtige en onpartijdige handhaving van het recht, dat zulke met de zedelijkheid strijdende handelingen toch zoo dikwijls ongestraft bleven. Door velen wordt het blijspel als een plaatsvervanger der zedenpolitie beschouwd, maar zijn geesel trof even dikwijls den onschuldige als den schuldige, en het volgde, om de door de Dionysusfeesten min of meer geoorloofde dartelheid en grootere vrijheid in zijne uitdrukkingen, bovendien dikwijls het oordeel der groote menigte, in plaats van deze te leiden en tot betere gevoelens te brengen, zooals het treurspel door zijne veredeling van de gezindheid van hiertoe ontvankelijke toehoorders deed.

Handel en nijverheid. Attica, een schiereiland en rijk aan havens, was voor handel en zeevaart bijzonder goed gelegen. Deze had het nog des te meer noodig, omdat de eigen grond niet genoeg voortbracht om de talrijke bevolking te onderhouden. Een derde gedeelte van het benoodigde graan moest uit het buitenland aangevoerd worden, en wel voornamelijk van de kusten der Zwarte Zee, van de taurische en thracische Chersonesus, uit Aegypte, Libye, Syrië en Sicilië. Om zich een genoegzamen toevvoer te verzekeren bezigde men allerlei maatregelen, die de handelsvrijheid beperkten. Geen atheensch koopman mocht b. v. graan naar eene andere plaats dan naar Athene voeren. Zelfs was het verboden op een schip, dat zulks deed, geld te leenen. Ieder schip, dat met graan beladen het atheensche emporium binnenliep, moest

hier twee derde zijner lading verkoopen. Geen bijzonder persoon mocht meer dan vijftig phormen (eene maat, ongeveer gelijk een medimne) graan opkooopen, en het met niet meer dan met eenen obolus winst verkoopen. Overtredding van deze wetten werd met zware straffen, somtijds zelfs met den dood, gestraft. Na het graan was scheepstimmerhout het voornaamste invoerartikel. Dit, evenals ook pek en huiden, kwam inzonderheid uit Macedonië en Thracië. Verscheidene eilanden van de aegaeïsche zee, in het bijzonder Cyprus en ook Euboea, leverden ijzer en koper. Fijne wollen stoffen kwamen uit Miletus, en verder uit Phrygië. Van fijne wijnen werd Athene ruim voorzien door Chios en Lesbos, verder ook door Thasos, Lemnos, Cyprus en eenige andere eilanden. Gezouten visch, het hoofdvoedsel der armere burgers, kwam uit Pontus. Ten gevolge van dit levendig handelsverkeer was Athene eene stapelplaats, waarheen al het begeerlijke en nuttige stroomde, dat het buitenland opleverde, zoodat vreemde voorwerpen daar niet moeilijker te verkrijgen waren dan de inheemsche. Tegen al die invoerartikelen had Attica slechts weinig uit te voeren. Het leverde olie, vijgen, honing, marmer, zilver, lood, de scharlakenbes (κίττος) en berggeel. De zee was rijk aan heerlijke visch. Maar alleen de eerste drie artikelen waren voor den uitvoer bestemd. — Daarentegen leverden de voortbrengselen der nijverheid vele uitvoerartikelen voor den attischen handel. Wapens, gouden en zilveren werken, vazen, kleedingstukken, allerlei huisraad, en later zelfs boeken werden uit Athene naar alle deelen der beschaafde wereld uitgevoerd.

De zeevaart bestond niet enkel uit den handel van en op Athene, maar ook uit doorvoerhandel. Met dit bedrijf hielden zich zoowel burgers als bevoorrechte vreem-

delingen bezig, hetzij als schipper, hetzij als koopman, hetzij als reeder. Dezelfde persoon was meestal schipper en koopman tegelijk, dikwijls ook reeder. Daar de geldschietters (*δανεισται*) het gevaar van het mogelijk verlies droegen, leenden zij slechts op hooge renten (*τόκος ναυτικός*); dertig, ja zes en dertig ten honderd was niet ongewoon. Deze hooge rente bewijst tevens, hoe groote winsten de koopman onder gunstige omstandigheden kon maken. — Wegens hun gewicht voor den handel en het geldverkeer moeten wij hier ook melding maken van de bankiers (*τραπεζίται*), die tegen matige renten geld opnamen en het tegen hooge renten weder uitzetten. Zij, die hun vermogen niet zelven wilden of konden beheeren, leenden dit tegen matige rente aan zulk een bankier. Deze kon met het hem toevertrouwde geld tot zijn eigen voordeel handelen, terwijl de kapitalist zijn geld ieder oogenblik, als hij het noodig had, kon terugkrijgen. Ook betalingen kon men het best door middel van deze bankiers doen, daar men eenvoudig in hun boek eene som op den naam van hem, die de betaling ontvangen moest, deed overschrijven. Zoo werden de bankiers langzamerhand bewaarders niet alleen van gelden, maar ook van bewijsschriften. Ook werden de overeenkomsten voor hen als getuigen gesloten. De meeste bankiers waren bevoorrechte vreemdelingen; verscheidene hunner hebben om hunne verdiensten jegens den staat het burgerrecht verkregen. — De kleinhandel werd veel door slaven gedreven en was voor het grootste gedeelte in handen der bevoorrechte vreemdelingen. ¹⁾ Deze betaalden daarvoor

¹⁾ Onder de maten en gewichten zijn de volgende de meest gebruikelijke. Lengtemaat: de stadie (*στάδιον*, ongev. 188 meters) heeft 6 *πλετρα* van 100 voeten, of 100 *εργυρια* (vademen) van 6 voeten; 1 voet (*πούς*, ongev. 0.31 meter) heeft 4 *παλαισται* (palmen) of 16 *δακτυλοι* (duimen). De el (*πῆχυς*,

eene belasting, waarvan de burgers in hetzelfde geval vrij waren. — De geringere burgerklasse voorzag door een of ander handwerk in hare levensbehoeften. Wel had Solon de klasse der handwerkslieden niet van het staatsbestuur uitgesloten, daar alle burgers de voorrechten van het burgerschap genoten, maar over het algemeen oordeelde men toch, dat handenarbeid afbreuk deed zoowel aan de lichamelijke als aan de zedelijke degelijkheid, en dat de kleingeestige zorg voor het levensonderhoud niet overeenkwam met de ontwikkeling, welke nuttig is voor eene staatsburgerlijke werkzaamheid. Het is dus niet te verwonderen, dat later, toen de bezoldiging voor het bijwonen van de volksvergadering de talrijke arbeidende klasse daarheen lokte, dikwijls besluiten genomen werden, die zoowel gebrek aan beleid en aan vaderlandsliefde, als lichtzinnigheid en onverschilligheid verrieden.

13. Latere geschiedenis van Athene. In de laatste helft der 4^e eeuw v. Ch. poogde Demosthenes de Atheners tot het nemen van krachtige maatregelen op te wekken. Maar meestal waren zijne hoorders doof en luissterden zij al naar hem, dan werd de goede uitslag van zijn raad toch door halve maatregelen verijdeld. Toen eindelijk het gevaar zoo groot en zoo nabij was, dat niemand er de oogen langer voor sluiten kon, gelukte het hem het volk tot een mannelijk besluit, tot een beslissenden strijd voor de vrijheid en de eer op te wekken. Het was te laat. De eenige voldoening, die hij voor zijn streven erlangde, was, dat hij den staat, die in macht

ongev. 0.42 meter) heeft 6 *παλαισταί* of twee *σπιθαμαί* (spannen); de *σπιθαμή* heeft 12 *δάκτυλοι*. Voor vlaktemaat werden van het \square plethrum (ongev. 964 \square meter) af alle lengtematen in het vierkant gebruikt. Inhoudsmaat: voor droge waren: 1 *μέδιμνος* (ongev. 54 liter) heeft 6 *έκτεῖς*; 1 *έκτεῦς* 8 *χοίνικες*; 1 *χοίνιξ* 4 *κοτύλαι* (1 *κοτύλη* is iets minder dan 0.29 liter); voor vloeistoffen: 1 *μετρητής* (ongev. 39 liter) heeft 12 *χοεῖς*, 1 *χοῦς* 12 *κοτύλαι*.

en eer eens de eerste van Griekenland geweest was, de schande bespaarde lafhartig en zonder weerstand te bieden voor den machtigen Philippus te bukken. Sedert dezen tijd (338 v. Ch.) was Athene geheel onder den invloed van Macedonië. Van zijne koloniën behield het alleen het eiland Samos. In de staatsregeling werd wel niets veranderd, maar allengskens, vooral na den slag bij Cranon, in Thessalië, (322 v. Ch.) verviel het aanzien van Athene meer en meer. Nog eens had het een korten tijd van bloei en welvaart in de eerste jaren van het bestuur van Demetrius Phalereus, den stadhouder van Cassander. Onder hem steeg de bevolking weder tot 21000 burgers, 10000 metoeken en 400000 slaven, en de staatsinkomsten klommen tot 1200 talenten (309 v. Ch.). Maar Demetrius bleef zich niet gelijk en was hierdoor zelf de oorzaak van zijnen val. In 307 v. Ch. ondernam Antigonus den oorlog tegen Cassander. De zoon van Antigonus, Demetrius Poliorcetes, trok als overwinnaar en bevrijder Athene binnen. Demetrius Phalereus kreeg vrijen aftocht. Bij deze gelegenheid werd het getal der phylen met twee vermeerderd, die hare plaats voor de oude kregen en naar de bevrijders Antigonis en Demetrias genoemd werden. Men ging zelfs zoover, dat men Antigonus en Demetrius Poliorcetes als reddende goden vereerde. Voor hun dienst werd bij stemming jaarlijks een priester gekozen, naar wien men voortaan het jaar noemde, en die ook voor het overige in de plaats van den eersten archon trad, welken naam hij ook wel droeg.

Toen Antigonus in den slag bij Ipsus, in Phrygië, (301 v. Ch.) gesneuveld en zijn zoon Demetrius overwonnen was, vielen de Atheners van dezen af. Zij hadden besloten voortaan vrij te zijn, doch vervielen nu

onder de tyrannie van Lachares (296 v. Ch.), een hunner medeburgers.

Nog eenmaal bevrijdde Demetrius hen, en hij gedroeg zich jegens de afvalligen gematigder dan men verwacht had. Lachares was gevlucht en in Boeotië gedood. Later, toen Demetrius den troon van Macedonië verkregen, doch dezen ook weder verloren had, vielen de Atheners wederom van hem af en genoten weder eene zekere vrijheid. De namen der beide phylen schijnen toen veranderd te zijn in dien van nieuwe Erechtheïs en nieuwe Aegeïs. Na nog eenige jaren van dubbelhartige staatkunde, waarin zij door de koningen van Aegypte en door Attalus, koning van Pergamus, tegen Macedonië beschermd werden (de nieuwe phylen werden nu Ptolemaïs en Attalis genoemd), begonnen zij zich meer en meer aan de Romeinen aan te sluiten en hielden zich, behalve in den mithridatischen oorlog, trouw aan deze wereldveroveraars. De in Rome ontwakende liefde voor grieksche kunst en grieksche wetenschap maakte Athene langen tijd tot de school, waarin de romeinsche jeugd hare beschaving en ontwikkeling zocht, en dit was de oorzaak, dat Athene tot aan de verdeeling van het romeinsche keizerrijk den naam van vrije stad bleef behouden.

D. *Betrekkingen tusschen de verschillende staten van Griekenland.*

1. *Algemeene bepalingen van het volkenrecht.* Wij hebben reeds gezien, dat de volkeren van Griekenland den tocht naar Troje gemeenschappelijk ondernomen hebben, niet omdat zij door een staatkundigen band vereenigd waren, maar krachtens eeden en verbon-

den. Griekenland was in die dagen evenmin als later één staat. Slechts tegenover de barbaren waren zij door taal, godsdienst en vrijheidszin vereenigd. De trojaansche oorlog werd tegen een buitenlandschen vijand ondernomen, maar er hadden ook wel oorlogen van grieksche volkeren onder elkander plaats, die noodzakelijkerwijze moesten ontstaan, als burgers van eenen staat door die van een anderen beleedigd waren en aan den eisch van schadeloosstelling niet voldaan was.

Bepalingen omtrent oorlog en vrede. Zoo wel bij den thebaanschen als bij den trojaanschen oorlog wordt reeds van eene handeling gesproken, die haren grond in de erkenning van het volkenrecht heeft. Naar beide plaatsen waren gezantschappen gezonden om te beproeven de grieven op vriendschappelijke wijze uit den weg te ruimen. Ditzelfde had in later tijden altijd plaats. Een oorlog te beginnen zonder middelen tot verzoening beproefd te hebben, werd voor onrecht gehouden. Dikwijls onderwierp men de geschillen ook aan eenen scheidsrechter, b. v. aan het orakel van Delphi of aan een of anderen verstandigen en onpartijdigen man, ook wel aan een met beide partijen bevrienden onzijdigen staat. Bij vredesverdragen, die meestal niet voor eeuwig, maar voor een bepaald aantal jaren gesloten werden, omdat men de nakomelingschap niet wilde binden, werd dan ook gewoonlijk bepaald, dat geschillen, die in dien tusschentijd mochten opkomen, niet met de wapenen, maar door eenen scheidsrechter beslist zouden worden. Intusschen werd hierdoor de oorlog slechts zelden voorkomen, daar de in het ongelijk gestelde partij zich meestal niet hield aan de uitspraak van den scheidsrechter. — Waren de grieven niet zoo gewichtig, dat er volstrekt een oorlog om moest uitbreken, dan vergenoegde de beleedigde staat

zich met het nemen van wraak door aan zijne burgers verlot te geven jegens de onderdanen van den staat, die onrecht had bedreven, zoowel te land als ter zee rooverij te plegen (σύλας of σύλα δίδοναι). Dit verlot werd ook gedurende eenen oorlog gegeven. De buit, dien de roovers of kapers maakten, was hun eigendom. Te Athene besliste de volksvergadering of de prijzen wettig of onwettig gemaakt waren. — Ook wanneer een burger van den eenen staat in het gebied van den anderen vermoord en geen gehoor gegeven was aan den eisch tot bestraffing of uitlevering van den moordenaar, hadden die verwanten des verslagenen, welke tot bloedwraak verplicht waren, het recht zich, als zij konden, van een of meer burgers van den anderen staat meester te maken (ἀνδροληψία, ἀνδρολήψιον) — volgens het attische recht van niet meer dan drie — en deze als gijzelaars te houden, totdat aan gezegden eisch voldaan was.

Was het besluit tot den oorlog genomen, dan mochten volgens het volkenrecht de vijandelijkheden niet begonnen worden zonder eene voorafgaande aankondiging door middel van een heraut, wiens persoon heilig en daarom zelfs bij vijanden onschendbaar was. Een oorlog, waarbij men geen herauten zond of aannam (πόλεμος ἀκήρυκτος καὶ ἄσπονδος), kwam in letterlijken zin slechts zeer zelden voor. Integendeel werden er dikwijls maatregelen genomen om de nadeelige gevolgen van den krijg te verzachten, b. v. door het doen strijden van een of meerdere kampioenen uit elk leger. Er was verder eene soort van kriegsrecht (πολέμου νόμοι), dat in den regel in acht genomen werd. Een vijand b. v., die de wapenen nederlegde en om lijfsgenade smeekte, werd niet gedood. Maar hierop worden vele uitzonderingen gevonden, en wij hebben zelfs in de geschiedenis van Athene voorbeelden van

wreedheid (in den pelop. oorlog Melos en Mytilene), die, wel verre van verschoond te kunnen worden, alleen aan de lichtzinnigheid en wuftheid der volksvergadering geweten moeten worden. Meestal werden de krijgsgevangenen uitgewisseld of tegen een losgeld vrijgelaten. Gebeurde dit niet, dan werden zij slaven. — Aan de lijken der in den slag gesneuvelden werd de begrafenis niet onthouden. Hiertoe werd door de overwonnenen meestal aan de overwinnaars een wapenstilstand verzocht (*σπονδαὶ εἰς νεκρῶν ἀναιρέσειν*). Zelfs indien deze niet verzocht, of ook indien hij geweigerd was, zorgden de overwinnaars voor het begraven van de lijken, niet alleen als maatregel van gezondheid, maar ook uit een godsdienstig gevoel. — Door den overwinnaar werd op het slagveld een zegeteeken (*τροπαίον*) opgericht en den goden gewijd. Dit bestond uit een houten zuil, ook wel uit een boomstam, met buitgemaakte wapenen behangen en van een opschrift tot wijding voorzien. Tropeeën van metaal op te richten was niet geoorloofd, want men wilde niet, dat zulke gedenkteeken der vijandschap langen tijd zouden blijven bestaan. Ook mocht een overwinnaar, die niet in 't bezit van het slagveld gebleven was, geen zegeteeken oprichten. — De buit werd meestal verdeeld, nadat een tiende gedeelte aan de goden gewijd was. Ook de staat kreeg zijn aandeel. — Veroverde steden hadden doorgaans een hard lot te duchten. De overwonnene behoorde met alles wat hij had aan den overwinnaar, die naar willekeur met hem handelde. De weerbare manschap werd dikwijls gedood, vrouwen en kinderen als slaven verkocht en de stad omvergehaald. Zelfs bij capitulatie werden dikwijls zeer harde voorwaarden gesteld. De heiligdommen werden echter, zelfs in vijandelijke landen, altijd gespaard. Heilige personen, zooals b. v. de koningen, de pyrpho-

ren en waarzeggers bij de Spartanen, werden gewoonlijk ontzien, zoodat men met de uitdrukking „ook geen pyrphorus, geen waarzegger is gespaard” een algemeen bloedbad te kennen gaf. — Voor godsdienstfeesten werd een wapenstilstand (*ἐκεχειρία*) gegeven, waarbij aan hen, die tot de feesten opgingen, zelfs een vrijgeleide werd toegestaan. Dit had voornamelijk bij de olympische, pythische, isthmische en nemeïsche spelen plaats. — Het sluiten van den vrede gebeurde onder plechtige eeden, offers en plengingen (vanhier de naam *σπονδαί*). De verdragen werden op metalen of steenen tafels of zuilen gegraveerd en niet alleen in de beide betrokken staten tentoongesteld, maar ook in de door alle Grieken even hoog vereerde tempels van Olympia en Delphi. Tot meerdere zekerheid van de vervulling der punten van het verdrag werden ook dikwijls gijzelaars gegeven.

Bepalingen omtrent het verkeer in vreemde staten. Het vreemdzaam verkeer der Grieken werd sedert de oudste tijden door het gastrecht verzekerd, dat onder de bijzondere hoede van Zeus Xenius, d. i. den beschermer der vreemdelingen, stond. De vreemdelingen hadden geen deel aan de rechten der burgers en stonden daardoor meer dan dezen bloot aan beleedigingen, welke echter nooit als billijk beschouwd, integendeel door de straffende goden ten zeerste gewroken werden. Sparta zag niet gaarne vreemdelingen, te Athene daarentegen waren zij zeer welkom. Het reizen was, althans voor die dagen, door de goede wegen, die onder bescherming van Hermes en Hecate stonden, vrij gemakkelijk.

Men had herbergen (*καταλύσεις, καταγώγια*), zoowel van staatswege als door bijzondere personen (*πανδοκεία*) opgericht. Bovendien was er bijna geen grieksche staat, in welken een burger van een anderen staat niet den een of

ander vond, die van staatswege verplicht was hem bij te staan, indien hij bescherming of bijstand voor het gerecht noodig had (*πρόξενος*). — Staten, tusschen welke een levendig verkeer plaats had, waren gewoon bijzondere verdragen (*σύμβολα*) te sluiten, waarbij bepaald werd, hoe in geval van processen tusschen die beide staten gehandeld moest worden (*δικαιὰ ἀπὸ συμβόλων*). Nauwer bevriende staten gaven hun burgers wederkeerig velerlei voorrechten, zooals de bevoegdheid om zich in den anderen staat neer te zetten zonder de lasten dragen, die overigens op de metoeken drukten; het recht om in den anderen staat grondbezit te verkrijgen (*ἐγκτησις*), en het recht om met burgers van dien staat een rechtsgeldig huwelijk aan te gaan (*ἐπιγαμία*). Aan deze drie rechten hebben wij te denken, als er sprake is van het schenken van het burgerrecht (*πολιτεία*) aan een vreemden staat. Maar tegelijk met deze rechten werd somtijds ook wel het recht om in de volksvergaderingen te stemmen en tot ambten verkozen te worden toegestaan, al was dit laatste dan ook meer beperkt dan de eigen burgers het hadden (*ισοπολιτεία*).

2. De amphictioniën. De naam Amphictionen beteekent eigenlijk omwonenden, dus in het algemeen buren. Meer in het bijzonder wordt hij van zulke volkeren gebruikt, die bij een in hunne nabijheid gelegen heilighdom op bepaalde tijden bijeenkomen om een gemeenschappelijk godsdienstfeest te vieren en hunne belangen te bespreken. De beroemdste vereeniging van dezen aard was die, welke haar godsdienstig middelpunt in den tempel van Apollo te Delphi had. Van de overige amphictioniën weten wij bijna niets meer dan dat zij bestaan hebben.

De delphische of pythische amphictionie had nog een

ander gemeenschappelijk heiligdom in de onmiddellijke nabijheid van Pylae of Thermopylae, nl. den tempel van Demeter te Anthela in het land der Maliërs. Deze vereeniging was reeds in de grijze oudheid ontstaan. De legende noemt Amphictyon, den broeder van Hellen, als den stichter van het pylische verbond (vandaar ook de schrijfwijze Amphictyonen), terwijl men beweert, dat Acrisius, koning van Argos, het delphische gesticht heeft. Intuschen heetten de vergaderingen, ook als zij te Delphi gehouden werden, altijd de pylische, en sommige gezanten der bondstaten droegen voortdurend den naam van pylagoren. In de meer bekende tijden behooren tot het verbond der Amphictionen de volgende twaalf volkeren: de Maliërs, de phthiotische Achaeërs, de Aenianen of Oetaeërs, de Dolopiërs, de Magneten, de Perrhaebiërs, de Thessaliërs, de Locriërs, de Doriërs, de Phocensen, de Boeotiërs en de Ioniërs. Al deze twaalf volkeren hadden in de amphictionie oorspronkelijk gelijke rechten, maar later bestond in dit opzicht groot verschil. Reeds in den beginne was de vereeniging niet enkel met een godsdienstig, maar ook met een staatkundig doel gesticht, om zich nl. tegen gemeenschappelijke vijanden te versterken en onderlinge tweespalt langs vriendschappelijken weg te vereffenen of althans al te vernielende oorlogen te voorkomen. De eenige bepaling betreffende dit punt, die uit den eed der Amphictionen overgebleven is, beveelt uitdrukkelijk geen amphictionische stad te verwoesten, geen van het drinkwater af te snijden, in oorlog evenmin als in vrede; indien een staat hier tegen handelt, moeten de overige tegen hem te velde trekken en hem verdelgen.

In later tijd was staatkundige werkzaamheid voor de Amphictionen niet meer mogelijk, zoodat het verbond toen nog slechts eene godsdienstige beteekenis had, en

wel in het bijzonder met betrekking tot den delphischen tempel. Zoo iemand het heiligdom van den god berooft, aldus beloofden de Amphictionen in hunnen eed, of van zulk eene onderneming tegen het heiligdom bewust is of daartoe aanspoort, dien zullen wij straffen met hand en voet, met woord en macht. Alle maatregelen en besluiten van de Amphictionen, die wij kennen, hebben dan ook voor het grootste gedeelte betrekking op den delphischen tempel. Zij hadden ook de leiding der pythische spelen. Slechts zelden overschreden zij deze grenzen, hoewel er enkele voorbeelden zijn, dat de vergadering der Amphictionen zich tot een gerechtshof opwierp, hetwelk onder de volkeren van Griekenland moest waken voor de handhaving van het volkenrecht. Hunne bemoeiingen in dit opzicht hadden echter meestal zeer weinig gevolg.

In den regel hadden de vergaderingen der Amphictionen jaarlijks tweemaal plaats, in den herfst en in de lente. Waarschijnlijk gingen de gezanten eerst naar Thermopylae, of liever naar Anthela, en vandaar naar Delphi. Er werden ook buitengewone vergaderingen gehouden. Ieder staat werd op de vergadering door twee gezanten vertegenwoordigd, die den naam droegen van hiëromnemonen, d. i. bezorgers van de heilige aangelegenheden. Er moeten bepalingen geweest zijn om de volgorde te regelen, waarin verschillende tot een amphictionenvolk behorende staten het recht hadden de hiëromnemonen te benoemen. Aan dezen werden de zoogenoemde pylagoren toegevoegd, om hen met raad en daad bij te staan. Deze pylagoren hadden het recht de vergaderingen bij te wonen en aan de beraadslagingen deel te nemen. Stemrecht hadden echter alleen de hiëromnemonen.

Buitendien werden de vergaderingen bijgewoond door

gezanten van die amphictionische staten, welker beurt het niet was een hieromnemon te zenden. Hoewel deze geen deel mochten nemen aan de zittingen, konden zij toch door hunne tegenwoordigheid eenigen invloed op den gang der zaken uitoefenen. Bij de vergaderingen te Delphi kwam altijd eene groote menigte burgers uit alle staten van Griekenland te zamen, en wij weten, dat bij die gelegenheid daar ook markten gehouden werden.

Ten tijde van Demosthenes lieten de Amphictionen zich verleiden om, onder het voorwendsel van de heilige belangen des tempels te beschermen, de gewichtigste nationale belangen in de waagschaal te stellen. Den tweeden heiligen oorlog (354 tot 346 v. Ch.) tegen de Phocensen konden zij zonder de hulp van Philippus van Macedonië, die, evenals vroeger Sparta en Athene, naar de hegemonie streefde, niet tot een goed einde brengen. Met dezen overwonnen zij dan ook de Phocensen, wier steden verwoest werden. De twee stemmen van de nu uit het verbond gestooten Phocensen werden aan Philippus gegeven, die hierdoor gelegenheid kreeg om zich met de binnenlandsche aangelegenheden van Griekenland te bemoeien. Aan Philippus, het nieuwe bondslid, werd nu weldra de aanvoering gegeven in den door hem zelf aangestookten oorlog tegen de Locriërs van Amphissa. Reeds bezette hij de vesting Elatea, die hem den toegang van Phocis naar Boeotië verschaft. Het bleek echter spoedig, dat hij zijn aanval niet zoozeer tegen Amphissa richtte, als wel tegen de Atheners, de eenigen onder de Grieken, die zijn heerschzuchtige plannen in den weg stonden en geen deel hadden genomen aan het besluit tegen Amphissa. Met hen verbonden zich nu ook de Thebanen, wier oogen door Demosthenes geopend waren. In den beslissenden slag bij Chaeronea (338 v. Ch.) was

Philippus overwinnaar en Griekenlands onafhankelijkheid verloren. Sedert dien tijd kan er nog minder dan vroeger sprake zijn van eene staatkundige beteekenis van het Amphictionenverbond. Wel maakte Philippus het tot gerechtshof over hen, die zich niet gedroegen naar de bepalingen van het bondsverdrag, dat de Grieken na den slag bij Chaeronea hadden moeten sluiten, maar van zijne werkzaamheid als zoodanig hooren wij niets. Slechts als beschermers van den delphischen tempel traden de Amphictionen bij voortduring op. Doch ook deze werd hun door de Aetoliërs ontruikt (reeds vóór 290 v. Ch.). In 279 v. Ch. drongen de Galliërs Griekenland binnen, maar werden bij Delphi door de vereenigde Grieken geslagen. Bij deze gelegenheid streden ook de Phocensen zoo dapper, dat hunne uitsluiting uit de amphictionie herroepen werd. Ook schijnt het, dat de Aetoliërs om hunne hulp in dit gevaar als leden der amphictionie erkend zijn, zoodat het aantal der staten van de Amphictionen thans veertien was, daar ook de Macedoniërs hun lidmaatschap behielden. Onder Augustus werd het verbond op nieuw geregeld door vereeniging van eenige staten en bijvoeging van eenige nieuwe. Ten tijde van Pausanias (2de eeuw n. Ch.) bestond de vergadering der Amphictionen uit dertig afgevaardigden.

3. Het orakel van Delphi. Meer invloed op de staatkundige betrekkingen dan het verbond der Amphictionen had het orakel van Delphi, dat sedert de oudste tijden op den Parnasus bestaan en vóór Apollo reeds Gaea of Themis of Poseidon tot zijne godheid gehad had. En toch zou het orakel van Delphi wellicht zoo grooten invloed niet gekregen hebben, indien het niet door de betrekking, waarin het tot de Amphictionen stond, op eene gemakkelijke wijze tot een algemeen nationaal heil-

ligdom geworden was. Als godsdienstig middelpunt van de dikwijls verdeelde Grieken, was het de band, die hen tenminste in enkele opzichten tot elkander bracht. Tot den tijd der perzische oorlogen was de invloed van het delphische orakel groot en dikwijls weldadig. Bij het aanrukken der Perzen was het echter vreesachtig en dubbelzinnig. Men hield de overmacht der Perzen toen dan ook voor onoverwinnelijk, en deze meening was zoo algemeen, dat de houding van het orakel zich hieruit zeer goed laat verklaren en verontschuldigen. Toen daarentegen vooral de slag bij Salamis bewezen had, dat deze meening ongegrond was, gaf het meer bemoedigende antwoorden.

De invloed, dien het orakel had, doet zich ten eerste hierin zien, dat geen volkplanting gesticht werd, zonder dat men zijnen raad gevraagd had. En terecht, want de priesters, die in naam der godheid spraken, hadden de grootste kennis van vreemde landen. Ook de binnenlandsche aangelegenheden der grieksche staten werden dikwijls naar de te Delphi gegeven aanwijzingen geregeld. Lycurgus en Zaleucus, Solon en Clisthenes hadden hun gezag aan Delphi te danken. In het kort: voor alle grieksche staten was dit orakel de hoogste raadsman, van wiens raad men zich in de gewichtigste omstandigheden bediende. Sparta vooral was zeer nauw met Delphi verbonden, en wij hebben reeds gezien, dat aldaar de zoogenoemde pythiërs bepaalde ambtenaren waren om het verkeer met het orakel te onderhouden. Maar ook in het buitenland had het grooten invloed. Phrygiërs en Lydiërs, Etrusken en Romeinen vroegen zijn raad, en de god wilde geen bijzondere god zijn, maar een god voor alle menschen, en hij was voor allen, die hem geloovig naderden, inderdaad een raadsman en helper. Indien het

orakel dit aanzien had weten te handhaven en onpartijdig, zoowel voor het buitenland als voor de Grieken zelve, steeds gesproken had wat met het recht en het algemeen welzijn overeenkwam, dan zou het op de staatkunde voordurend een meer weldadigen invloed gehad hebben. Maar zij, die met het toezicht op het orakel en de leiding daarvan belast waren, hadden zelve vele bijzondere belangen, waardoor zij verleid werden partij te kiezen en in plaats van het goddelijk recht hun eigen voordeel tot richtsnoer voor hunnen raad aan te nemen. In de twisten en oorlogen tusschen Sparta en Athene begunstigde het steeds de Spartanen, omdat deze (448 v. Ch.) de Phocensen, na hunne verovering van Delphi en van den tempel, gedwongen hadden te wijken. In den tijd van Demosthenes was het gezag van het orakel althans in staatkundige aangelegenheden geheel in verval gekomen, want in allen deele koos het toen partij voor Philippus.

4. De nationale feesten. Ook de godsdienstfeesten zouden inzonderheid geschikt geweest zijn om het gevoel van eenheid onder de Grieken levendig te houden, maar wij zullen zien, dat dit niet altijd het geval geweest is. Buiten de vier groote feesten (de olympische, pythische, nemeïsche en isthmische), die zulk een aanzien kregen, dat zij nationale feesten geworden zijn, waren er nog eene groote menigte plaatselijke, die, hoe aanzienlijk zij voor het overige waren, toch bij de vier genoemde verre achter stonden. Zulke feesten waren b.v. bij Plataea de Eleutheriën, welke op voorstel van Aristides na de overwinning aldaar (479 v. Ch.) ter eere van Zeus Eleutherius (den bevrijder) ingesteld zijn. Verder de Panathenaeën en Eleusiniën in Attica, de Heraeën en Hecatombaeën te Argos, enz.

De olympische spelen werden ter eere van Zeus in het den Eleërs toebehoorende landschap Pisatis (ten z. van de stad Elis) gevierd. Men zegt, dat Heracles, Pisis, de stichter van Pisa, Pelops of nog anderen ze hebben ingesteld. Zonder twijfel is dit in zeer ouden tijd geschied. Maar tot den tijd, waarop Lycurgus te Sparta en Iphitus in Elis aan het hoofd van hunne staten stonden, werden zij slechts door de inwoners van Pisa en eenige naburige volkeren gevierd. Iphitus herstelde op raad van het orakel, om twist, oproer en ziekte af te wenden, de in vergetelheid geraakte olympische spelen en bepaalde met Lycurgus, dat voortaan gedurende de feestviering alle vijandelijkheden tegen hen, die aan het feest deel namen, zouden rusten (*ἐνεχευρία*). Diezelfde godsvrede deed ook het land, waarin het heiligdom lag, beschouwen als een den goden behoorend eigendom, dat onder hun bijzondere bescherming stond en daarom onschendbaar was. Maar de inwoners zelf hielden zich niet aan deze bepaling. De Eleërs toch hadden kort na de dorische volksverhuizing Olympia aan de Pisaten ontnomen. In de achtste en zevende eeuw v. Ch. deden de Pisaten verscheidene pogingen om hun vroeger eigendom terug te krijgen, en somtijds met goed gevolg. Eindelijk echter gelukte het den Eleërs met hulp van Sparta de Pisaten geheel te overwinnen en hunne stad te verwoesten. De Eleërs overwonnen nu langzamerhand al hunne naburen en richtten (433 v. Ch.) zelfs den tempel van Zeus met het beeld van dien god, het bewonderenswaardig werk van Phidias, uit den buit van deze oorlogen op. De andere bepalingen van den godsvrede werden beter gehandhaafd. Wanneer de tijd van het feest naderde, zonden de Eleërs naar alle staten van Griekenland boden om dit te verkondigen. Als deze wapenstil-

stand door den een of anderen staat geschonden was, werd aan dezen eene boete opgelegd.

In de bloeiendste tijden van Griekenlands geschiedenis was het olympische feest in waarheid een algemeen grieksch feest. Niet alleen stroomden van alle kanten strijders en toeschouwers daarheen, maar van staatswege werden er ook theoriën of feestgezantschappen heen gezonden. Het was toen een penteterisch feest, d. i. na verloop van vier jaren werd het telkens in het vijfde jaar gevierd, en wel beurtelings bij het einde en bij het begin van een jaar, waarschijnlijk gedurende den tijd van volle maan na den zomerzonnestilstand. De plaats was een heilig woud in eene vlakte aan de rivier Alpheüs, Altis geheeten (ten Z. van Pisatis). Van de hoogten in den omtrek had de eene den naam van Olympus, de andere dien van Cronium. Het woud zelf bevatte eene menigte heiligdommen, zoowel aan goden als aan heroën gewijd. Het feest bestond uit godsdienstplechtigheden en wedstrijden. De eerste, hoewel eigenlijk hoofdzak, zijn het minst bekend. Van de wedstrijden (*ἀγῶνες*) was de eerste de wedloop (*δρόμος*) in het stadium of de renbaan, die eene lengte had van 600 olympische voeten (ong. 188 meter). In de 14de olympiade werd ook de dubbele loop (*δίαυλος*) ingevoerd, waarbij men de baan van het begin tot het einde en vandaar weder tot het begin moest afloopen. In de 15de ol. werd de dolichus ingevoerd, waarbij men de lengte van het stadium zevenmaal doorloopen moest. Vroeger was het de gewoonte, dat de loopers met een schort om de lendenen voorzien waren; sedert dezen tijd echter werd ook dit weggelaten. In de 65ste ol. werd de wedloop van mannen in volle wapenrusting, d. i. met schild, helm en beenharnas (*ὀπλίτης δρόμος*), ingevoerd. Later, toen het geslacht zwakker geworden was, werd

alleen het schild behouden. In de 18de ol. voerde men het pentathlum in, dat in springen, loopen, werpen met den discus en de werpspiets en worstelen bestond ($\acute{\alpha}\lambda\mu\alpha$, $\delta\rho\acute{o}\mu\alpha\varsigma$, $\delta\acute{\iota}\sigma\kappa\alpha\varsigma$, $\acute{\alpha}\kappa\omega\nu$, $\pi\acute{\alpha}\lambda\eta$). In de 23ste ol. kwam er ook het vuistgevecht ($\nu\gamma\mu\acute{\eta}$) bij; in de 33ste het pancratium, d. i. eene vereeniging van worstelen en vuistgevecht. Sedert de 37ste ol. kampten niet alleen mannen, maar ook knapen in den wedloop en het worstelen; sedert de 88ste ook in het pentathlum, dat echter spoedig weder werd afgeschaft; sedert de 41ste ol. in het vuistgevecht, en sedert de 145ste ook in het pancratium. In de 25ste ol. werd de wedren met een vierspan ($\acute{\alpha}\gamma\omega\nu$ ἵππων , $\tau\acute{\epsilon}\tau\tau\alpha\pi\pi\omega\nu$) ingesteld in den hippodromus, die waarschijnlijk de dubbele lengte van het stadium had. De wagens ($\acute{\alpha}\rho\mu\alpha\tau\alpha$) moesten, als zij met volwassen ($\tau\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\iota\alpha$) paarden bespannen waren, de baan twaalfmaal van het begin tot het einde en terug afleggen. Later werden ook wedrennen met jonge paarden ($\pi\acute{\omega}\lambda\alpha$) ingesteld, die de baan achtmaal moesten afleggen. Bovendien kwamen er ook wedrennen met tweespannen ($\sigma\upsilon\nu\omega\rho\acute{\iota}\delta\epsilon\varsigma$) en rijpaarden ($\kappa\acute{\epsilon}\lambda\eta\tau\epsilon\varsigma$) voor, ook met muil-dieren ($\eta\mu\acute{\iota}\alpha\nu\alpha$).

Alle Grieken, op wie geen bloedschuld rustte of die zich aan geen ander zwaar misdrijf hadden schuldig gemaakt, werden zonder onderscheid tot den wedstrijd toegelaten. Hiertoe moest men zich bij de overheden van Elis aanmelden en een eed doen, dat men zich tenminste tien maanden had voorbereid voor den kamp, dien men wilde ondernemen. Hiertoe bood Elis zelf in verscheidene gymnasiën gelegenheid aan; men kon zich echter ook elders geoefend hebben. Bovendien moest men toch in Elis gedurende dertig dagen vóór het feest zich voor den wedstrijd voorbereiden. De kamprechters heetten Hellanodiken; eerst komt er slechts één voor, later was

dit getal zeer verschillend, en na vele veranderingen is het sedert de 108ste ol. tot tien gebracht. Onder keizer Theodosius (494 n. Ch.) zijn de olympische spelen afgeschaft.

Na afloop van de wedstrijden werden de namen der overwinnaars en van hun vaderland door den heraut uitgeroepen. Eerst bestond de prijs in een voorwerp van waarde, later in een olijfkran. De overwinnaar werd bij de terugkomst in zijn vaderland door zijne medeburgers met groote eer ontvangen. Zelfs werd, b. v. te Athene, hem de prohedrie, d. i. het recht op een eereplaats bij alle publieke schouwspelen, en levenslange spijziging in het prytaneüm geschonken; bovendien nog eene som van 500 drachmen.

Daar ten tijde der feestviering te Olympia steeds eene talrijke menigte uit alle grieksche staten bijeenkwam, zoo vonden ook anderen hier eene geschikte gelegenheid om hunne kunstvoortbrengselen, die voor openbaarmaking bestemd waren, spoedig in grooteren kring bekend te maken. Zoo zegt men, dat Herodotus een gedeelte van zijn werk te Olympia heeft voorgelezen, en de leontijn-sche sophist Gorgias (omstr. 427 v. Ch.) hield hier zijne beroemde olympische rede. Ook schilders stelden hier hunne stukken ten toon ¹⁾.

¹⁾ Sedert 776 v. Ch. heeft men eene lijst der overwinnaars in de olympische spelen. Deze lijst van olympiaden werd naderhand (waarschijnlijk het eerst door Timaeus, 356 v. Ch.) gebezigd tot vaststelling van de jaartelling. De olympische spelen hadden om de vier jaren plaats tegen het begin van onze maand Juli. Wanneer men dus zegt, dat eene gebeurtenis heeft plaats gehad in het 3de jaar der 6de olympiade, moet men $5 \times 4 + 3$ (d. i. vijf geheele ol. en 3 jaren van de zesde) aftrekken van 777 (want het jaar 776 is reeds het eerste jaar der eerste olympiade), en dan krijgt men het jaar 754 v. Ch., nl. Juli 764 tot Juli 753. Is het product en de som der jaren grooter dan 776, dan trekt men dit laatste cijfer van het product en de som af en krijgt het jaar n. Ch.

De pythische spelen werden ook ieder vijfde jaar bij Delphi in de aan den voet van den Parnasus liggende vlakte van Crisa gevierd. Na den eersten heiligen oorlog (die omstreeks 568 v. Ch. na een duur van tien jaren eindigde met de verwoesting van Crisa) werden zij naar het voorbeeld der olympische spelen ingesteld. Eigenlijk kwamen zij echter slechts in de plaats van een musischen wedstrijd, die hier reeds vroeger om de acht jaren gehouden werd. Deze musische wedstrijd werd bij de nieuwe regeling als hoofdzaak van het feest behouden en uitgebreid, want nu kampten niet alleen, zooals vroeger, citerspelers om den prijs, maar ook fluitspelers en zangers onder begeleiding van fluitspel. Reeds spoedig na de nieuwe regeling werd de prijs, die vroeger uit een voorwerp van waarde bestaan had, door een lauwerkrans vervangen, en wel van den heiligen laurier in het dal Tempe, in Thessalië tusschen den Olympus en de Ossa. De kamprechters werden door de Amphictionen benoemd.

De nemeïsche spelen werden gevierd in het dal Nemea, dat in het gebied van de argivische stad Cleonae lag. Oudtijds had hier een treurfeest ter eere van Archemorus plaats, waarschijnlijk eenen natuurgod, die het zinnebeeld was van de voor winterkoude en zomerhitte onderdoende groeikracht. Door Heracles, dat is waarschijnlijk door de Doriërs, werd hier de dienst van Zeus ingevoerd. Ter eere van dezen god werd dan ook later een feest gevierd, waarbij sedert de 51ste ol. naar het voorbeeld der olympische spelen een wedstrijd werd gevoegd. Hierbij had later ook een wedstrijd van citerspelers plaats. Eerst werden slechts alle bevriende staten tot de deelneming uitgenoodigd, later werd het langzamerhand een algemeen grieksch feest. Het feest werd in iedere penteteris tweemaal, dus om de twee jaren, gevierd,

eens des zomers en eens des winters. Een krans van eppe bekroonde den overwinnaar.

De isthmische spelen. Ook deze waren, voordat zij een algemeen grieksch feest geworden waren, een plaatselijk feest geweest voor de bij den corinthischen Isthmus wonende volkeren, en wel ter eere van Melicertes (den phoenicischen Melkarth, den beschermer der zeevarenden), dien de Grieken ook Palaemon noemden. Het lijdt geen twijfel, dat zich in zeer vroegen tijd Phoeniciërs bij dien Isthmus gevestigd hebben. Later werd de dienst van Melicertes door dien van den ionischen Poseidon verdrongen. Sedert ongeveer 584 v. Ch. werden de isthmische spelen om de twee jaren gevierd, en wel omstreeks den tijd van den zomerzonnestilstand. De Atheners hadden bij dit feest de eer der prohedrie, omdat Theseus er, zooals men meende, den dienst van Poseidon ingevoerd had. Deze gaven dan ook aan hunne burgers, die in deze spelen overwonnen hadden, eene som van 100 drachmen. De Eleërs waren van dit feest geheel uitgesloten. De wedstrijden waren zoowel gymnische en hippische als musische. De prijs der overwinning was een krans van eppe, later gedurende eenigen tijd een van vijngebladeren. Na de verwoesting van Corinthe door Mummius (146 v. Ch.) kregen de Sicyoniërs de leiding van het feest; maar toen Corinthe door Caesar hersteld was, werd deze aan de Corinthiërs teruggegeven.

Algemeene beschouwingen over de nationale feesten. Het schijnt vreemd, dat de Grieken bij feesten, waarbij de godsdienst hoofdzaak was, zulke wedstrijden gevoegd hebben, bij welke voornamelijk slechts op lichamelijke kracht en vlugheid gelet werd. Maar men moet in het oog houden, dat de Grieken oordeelden, dat de vorming van het lichaam evenzeer als die

van den geest tot de ware menschelijke voortreffelijkheid behoorde. Dus konden zij op die feesten, waarbij men in 't algemeen de goden met het schoonste en het beste, wat men had, naderde, ook zeer goed die voortreffelijke gaven voor hen tentoonspreiden, welke zich juist bij deze wedstrijden het meest moesten openbaren. Volgens hunne meening was het den goden welgevallig de hoogste proeven van lichamelijke ontwikkeling te aanschouwen. Zoo kan men zich dan ook gemakkelijk de groote eer verklaren, die den overwinnaars in deze wedstrijden bewezen werd. Het werd met recht voor iets groots gehouden onder zoovelen, die uit alle staten bijeengekomen waren, de eerste te zijn. Voor den edelaardigen, godsdienstigen Griek was de eer der overwinning waarlijk groot. Hij kreeg immers een krans van 't loof, dat den god lief was, en deze werd hem namens den god toege-reikt; zijn naam werd in tegenwoordigheid van geheel Griekenland uitgeroepen, en zijne overwinning dikwijls bezongen of door een gedenkteeken aan de vergetelheid ontruikt; inderdaad belooningen, die de begeerte van een edel gemoed rijkelijk moesten voldoen. Bij dit alles kan men toch de hooge achting, welke in deze wedstrijden aan kracht en vlugheid bewezen werd, niet geheel van eenzijdige overdrijving vrij pleiten. Reeds onder de ouden oordeelden sommigen zoo hierover, en zij beklagden zich te recht, dat lichaamskracht hooger geschat werd dan kunst en wetenschap. Dit valt nog meer in 't oog, wanneer men in aanmerking neemt, dat zoo groote eer ook hun bewezen werd, die niet door eigen werkzaamheid, maar, terwijl zij zelven dikwijls afwezig waren, door hun rijkdom de overwinning behaalden, of ook door de snelheid hunner paarden of eindelijk door de ervarenheid hunner wagenmenners. Grooten invloed hadden deze

nationale feesten op het nationaal bewustzijn der Grieken kunnen uitoefenen; hier toch konden zij zich zonen van één vaderland voelen, hier konden oude veeten uitgewischt, verbonden van vriendschap hernieuwd en nieuwe gesloten worden; maar de geschiedenis bewijst ons veeleer, dat, wat de Grieken verdeelde, altijd sterker was dan hetgeen hen vereenigde.

5. Verbonden van enkele staten. Onder alle landschappen van Griekenland is Attica het eenige, waarin alle deelen, d. i. alle grootere of kleinere steden en dorpen, zoo tot een wezenlijk geheel ineengesmolten waren, dat alle als leden van één staat gelijke rechten hadden. In alle overige staten vinden wij óf eene heerschende en eene overheerschte bevolking, óf eene nauwere of lossere vereeniging van verscheidene kleine staten. Van de inrichting der meeste aldus tot staten verbonden landschappen kennen wij echter slechts weinige bijzonderheden, zooals b. v. van de bondstaten der Acarnaniërs, Aetoliërs, Locriërs en Phocensen.

De Thessaliërs. De Thessaliërs vormden in de door hen bewoonde landstreek een aantal staten, die bijna gelijke staatsregelingen en ook gemeenschappelijke belangen hadden. Overal stonden zij als heerschende bevolking tegenover de overwonnen vroegere bewoners, die, in dezelfde betrekking als de Heloten bij de Spartanen, deels als Penesten (boeren) het land bebouwden, deels in de steden zich als handwerks- en ambachtlieden bezig hielden.

De thessalische krijgsmacht bestond hoofdzakelijk uit ruitery, en deze was in de oudheid zeer beroemd. Alle thessalische staten hadden tezamen een verbond tot onderlinge verdediging. Wanneer de leiding van één persoon noodig was, kozen zij een opperaanvoerder, die den

naam van tagus droeg. Deze moest de troepen der verbonden staten oproepen en de schatting van de onderworpen volkeren invorderen. De tagi werden slechts uit de aanzienlijkste geslachten gekozen, onder welke de Aleuaden en Scopaden de voornaamste waren. Kort voor het begin der vierde eeuw v. Ch. verhief zich echter een machtig man uit Pherae, Lycophron, die opperheer van geheel Thessalië trachtte te worden. Hoewel hij zijne tegenpartij in een slag overwon, mislukte hem dit. Later gelukte het aan Iason van Pherae, waarschijnlijk een zoon van Lycophron, zich tot tagus te doen benoemen. Deze waande zich met zijn macht reeds sterk genoeg om geheel Griekenland te onderwerpen en dan den oorlog tegen Perzië te beginnen; maar hij werd vermoord, voordat hij zijne plannen ten uitvoer kon brengen. Zijne opvolgers te Pherae konden de opperheerschappij over Thessalië niet verkrijgen. De nu ontstane twisten gaven aan Philippus van Macedonië gelegenheid zich van een gedeelte van Thessalië meester te maken, terwijl het overige gedeelte van hem afhankelijk werd. In deze afhankelijkheid van Macedonië bleven de Thessaliërs, totdat de Romeinen hen in naam vrij verklaarden, maar tevens aan de vroeger van hen afhankelijke volkeren hunne zelfstandigheid teruggaven.

De Boeotiërs. De voornaamste stad van Boeotië, welker gebied ongeveer het derde gedeelte van het geheele land omvatte, was Thebe. Dit vormde met de groote steden als Erchomenus (meestal verkeerd Orch.), Haliartus, Copae, Thespieae, Tanagra, Plataea en eenige andere, een verbond. Het getal der steden van dit verbond was zeer afwisselend, daar somtijds eenige zich er van afzonderden, zoo als Eleutheræ en Plataea, die zich reeds vroeg aan Attica aansloten, en op andere tijden weder kleinere

steden in het verbond werden opgenomen. Oropus was sedert de Pisistratiden nu eens boeotisch, dan weder attisch, totdat het eindelijk aan Attica bleef. Ten tijde van den peloponnesischen oorlog schijnen er tien verbonden steden geweest te zijn, zooals men kan opmaken uit het getal van elf boeotarchen, onder welke twee uit Thebe, als de aanzienlijkste stad. Het ambt der boeotarchen duurde slechts één jaar, maar zij konden dadelijk herkozen worden. Zij waren aanvoerders in den oorlog, en verder ook opperbestuurders. De bondsraad bestond uit afgevaardigden der verschillende steden, die waarschijnlijk bij het heiligdom van de godin Athene Itonia, bij Coronea, hun vergaderingen hielden, waar dan ook het bondsfeest, de Pamboeotiën, gevierd werd. In hun eigen zaken handelden de bondsteden zelfstandig, en de staatsregeling was bij allen volstrekt niet gelijk. Na den peloponnesischen oorlog treedt vooral Thebe's oppermacht op den voorgrond. Later, tijdens den vrede van Antalcidas (387 v. Ch.), beweerde het zelfs het recht te hebben alleen geheel Boeotië te vertegenwoordigen. Dit duldde echter het overige Griekenland niet, en bij dien vrede werd uitdrukkelijk de zelfstandigheid van alle steden bedongen. Toen spoedig hierop de Cadmea, de burg van Thebe, door de Spartanen bemachtigd was en de spartaansche partij daar aan het bewind kwam, kon van eene oppermacht van Thebe geen spraak meer zijn. Na den slag bij Leuctra (371 v. Ch.) was Thebe weer de eerste stad van Boeotië. Later was het geheel in de macht van Macedonië; Alexander verwoestte het zelfs. Eenige jaren hierna werd het door Cassander weder opgebouwd, maar het had zijne beteekenis verloren. Gedurende de oorlogen, die de Romeinen tegen Macedonië voerden, bestond nog een boeotisch verbond, dat door

deze wereldveroveraars geduld werd, daar het hun volstrekt niet gevaarlijk toescheen.

De Arcadiërs. Toen door de overwinningen van de Thebanen en hun bondgenooten de macht der Spartanen in de Peloponnesus gefnuikt was, wilden de Arcadiërs, die tot dusverre nog niet vereenigd waren, een verbond oprichten om op deze wijze eene zelfstandige macht te vormen. De voornaamste van hunne steden waren Tegea, Mantinea en Orchomenus. Dit verbond kwam echter niet tot stand. Maar door de onderhandelingen en twisten hierover werden de inwoners van het zuidwestelijk gedeelte, waar slechts kleine en opene plaatsen gevonden werden, aangespoord zich tot een nauw verbond te vereenigen en als gemeenschappelijke hoofdstad voor allen eene nieuwe stad, Megalopolis, te stichten (368 v. Ch.). Deze stad was de zetel van de bondsoverheden en van de hoogste bondsregeering, eenen grooten raad, die den naam van de tienduizend (*oi μυρια*) voerde. Ook werd een staand leger van 5000 man opgericht, dat van staatswege soldij trok. Een groot verbond van alle Arcadiërs was dus niet tot stand gekomen; maar zelfs de staten, die zich aanvankelijk daaraan hadden aangesloten, bleven er niet trouw aan. Toen het achaeïsche verbond zich uitbreidde, vereenigde het megalopolitaansche zich hiermede, terwijl Tegea en Mantinea zich bij de tegenstanders van de Achaeërs, de Spartanen of Aetoliërs, voegden.

Andere statenverbonden. Andere statenvereeningen vinden wij in Griekenland niet, althans in de tijden, waarvan de geschiedenis ons meer bekend is. Na de volksverhuizing der Doriërs hadden de door dezen in bezit genomen argivische steden Argos, Troezen en Epidaurus, en bovendien nog Phlius, Sicyon en Corinthe

zich met Argos aan het hoofd tot een verbond vereenigd. Na de zesde eeuw v. Ch. hoort men echter niets meer van dit verbond, want sedert dien tijd komen die staten afzonderlijk voor of in aansluiting nu met dezen, dan met genen. — Elis vormde met Pisatis en Triphylië veel meer een staat dan een statenverbond. Elis was echter het hoofd, de beide andere waren ondergeschikt.

Ook in de streken over zee treffen wij geen voortdurende statenvereenigingen aan, wel verbonden tusschen enkele staten voor zekeren tijd. De steden op Creta verbonden zich in geval van nood tot verdediging tegen buitenlandsche vijanden, en deze vereeniging heette syncretismus. Toch schijnt hieruit in later tijd een zeker verbond ontstaan te zijn: althans in de derde of tweede eeuw v. Ch. hooren wij van een gemeenschappelijk gerechtshof (*κοινὸ δίκαστον*) tot béslissing van geschillen tusschen verschillende staten of tusschen hunne onderdanen.

In Klein-Azië heeft tusschen de Aetoliërs nooit een verbond bestaan. — De zes dorische steden (Cnidus en Halicarnasus op het vasteland, Lindus, Ialysus en Camirus op Rhodus, en Cos; de tweede werd echter wegens overtreding van de heilige wetten van het verbond uitgesloten) vierden op het voorgebergte Triopium, in Carië, een feest ter eere van Apollo, en dit kan wel aanleiding gegeven hebben om daar gezamenlijk over staatkundige aangelegenheden te beraadslagen, maar van een verbond is nergens sprake. — De twaalf ionische steden (Miletus, Myus, Priëne, Ephesus, Colophon, Lebedus, Teos, Clazomenae, Phocaea, Erythrae, Samos en Chios, waarbij naderhand als dertiende de aeolische stad Smyrna gevoegd is) vierden ter eere van Poseidon Heliconius de Panionia; ook werden afgevaardigden (*πρόβουλοι*) tot hun heiligdom, het Panionium, aan den voet van den berg

Mycalè, niet ver van Ephesus, gezonden, om over de gemeenschappelijke belangen te beraadslagen; maar dikwijls ook beoorloogden de afzonderlijke staten elkander, zoodat ook deze vereeniging geen nauw verbond kon heeten. Hunne afhankelijkheid van de Lydiërs was niet drukkend, evenmin die van de Perzen, tegen wie zij zich veeltijds ieder afzonderlijk, en daarom altijd zonder goed gevolg, verzetten. Zij moesten aan deze schatting, schepen en krijgsvolk leveren, maar behielden hun eigen bestuur. Darius I zorgde er echter voor, dat overal perzischgezinde mannen aan het bestuur kwamen, die door de geschiedschrijvers tyrannen genoemd worden. De poging der Ioniërs om zich aan deze onafhankelijkheid te onttrekken, waaraan Athene deel nam, gaf aanleiding tot de perzische oorlogen, die eene groote verandering in de betrekkingen zoowel der staten van Griekenland als in die der volkplantingen ten gevolge hadden.

6. De volkplantingen. Nadat de Doriërs zich in de Peloponnesus gevestigd hadden, moesten de volkeren, die hierdoor uit hunne landen verdrongen waren, nieuwe woonplaatsen zoeken en deze vonden zij op de eilanden der aegaeïsche zee en op de kusten van Klein-Azië. Dit was eens door dezelfde stammen als Griekenland bevolkt geworden, en de nieuw aangekomenen vonden dus in de Ioniërs, zooals zij door de overige bewoners van Azië genoemd werden, nog een talrijk overblijfsel van een hun verwant volk, waarmede zij zeer gemakkelijk samensmolten. Na deze eerste stichting volgde een geheele reeks van volkplantingen (*ἀποικίαι*), waardoor de verdere kusten de aegaeïsche zee, ook in Griekenland, die van de westelijke zee tot op Sicilië en zelfs tot aan Gallië, en in het zuiden de kust van Libye door Grieken bevolkt werd. — De redenen tot stichting van eene

volkplanting waren van verschillenden aard. Soms waren de volkplanters inwoners van een veroverd land, die niet onder hunne overheerschers wilden leven, zoo als b. v. de Ioniërs van Phocaea zich op deze wijze aan de perzische heerschappij onttrokken en naar Velia, op de kust van Zuid-Italië, gingen, en vandaar later naar Massilia, aan den mond van den Rhodanus. Ook waren binnenlandsche twisten en partijschappen dikwijls oorzaak, dat een ontevreden of overwonnen partij het land verliet om elders eene woonplaats te zoeken. Aldus ging Archias met zijn partij uit Corinthe naar Sicilië, waar hij Syracuse stichtte (785 v. Ch.). In oligarchische staten was het uitzenden van een volkplanting een welkom middel om zich van een al te talrijke arme bevolking te ontdoen, en daardoor tevens omwentelingen te voorkomen en voordeelige betrekkingen met het buitenland aan te knopen. Zulke stichtingen hadden somtijds ook wel plaats in den vorm van een den goden gewijden menschentende. Zoo kregen b.v. de Chalcidiërs, op Euboea, bij misgewas en hongersnood van het orakel ten antwoord het tiende deel der burgerij den goden te wijden; dit tiende deel werd toen op bevel der godheid naar Rhégium gezonden. Maar verreweg het grootste gedeelte der volkplantingen werd met het oog op den handel gesticht, om het verkeer met verwijderde streken te verzekeren of gemakkelijker te maken.

De verschillende oorzaken, waarom eene volkplanting uitgezonden was, wijzigden ook de betrekkingen tusschen deze en het moederland. Over 't algemeen werd het echter meestal als eene betrekking van onderlinge toegenegenheid beschouwd, zooals de namen van moeder en dochter, waarmede beide dikwijls genoemd worden, genoegzaam aanwijzen. Volkplantingen, die niet sterk genoeg waren om

geheel op zich zelven te staan, hadden de ondersteuning der moederstad voortdurend noodig, en lieten zich daarom een grooter ondergeschiktheid welgevallen dan andere, die zich krachtiger ontwikkeld hadden. Deze achtten het ook niet meer dan billijk onderlinge gelijkheid van rechten te eischen. — Geschillen tusschen moedersteden en volkplantingen werden meestal langs vriendschappelijken weg beslecht, en oorlog met elkander werd slechts om allerdringendste redenen verontschuldigd.

Wij hebben reeds gezien, dat niet dikwijls eene volkplanting werd uitgezonden, voordat men het orakel had geraadpleegd. Had het orakel een gunstig antwoord gegeven, dan was de eerste zorg hen bijeen te brengen, die aan de toekomstige stichting wilden of moesten deel nemen. Indien geen bepaald gedeelte der bevolking bereid was te vertrekken, deed men hiertoe eene uitnoodiging, somtijds evenwel slechts aan bepaalde klassen der burgerij. Ook werd wel eens uit ieder huisgezin, waar meerdere zonen waren, één door het lot aangewezen. De leiding van de volkplanters werd aan een stichter (*οικιστής*) toevertrouwd, die verscheidene helpers had bij het opmeten en verdeelen van het land en bij den aanleg van de stad, althans wanneer dit laatste noodig was. Want dikwijls gingen ook volkplantingen naar steden, waar of behoefte of gelegenheid voor eene nieuwe bevolking was. Onder de begeleiders van den stichter behoorden altijd ook een of meer uitleggers van voortekenen (*μάντις*), omdat men bij alle voorkomende omstandigheden den wil der goden moest kennen. Verder werd het heilige vuur ook van den staatshaard der moederstad, in het prytaneüm, medegenomen, om daaraan in de nieuwe stad het vuur op den staatshaard te ontsteken. Ieder der volkplantelingen nam ook zijne bijzondere heiligdommen mede; in het nieuwe

vaderland toch mocht hij in de godsdienstplechtigheden van zijn geslacht geen veranderingen brengen. Zoo werden ook de hoofdgoden der moederstad in de volkplanting bij voortduring vereerd. Dikwijls werden er echter nieuwe eerediensten bijgevoegd, als er namelijk op de plaats, waar de volkplanting aangelegd was, een bestond, welke aanspraak op erkenning kon maken. De stichter werd in iedere volkplanting als heros vereerd.

De stichtingsbrief (*ἡ ἀποικία*) der volkplanting bevatte de algemeene voorschriften over hare inrichting en over hare betrekking tot de moederstad. Wanneer de volkplanters allen burgers der moederstad geweest waren, werd de nieuwe staat zooveel mogelijk naar haar voorbeeld geregeld. Maar als zij uit verscheidene staten genomen en hun allen geen gelijke rechten verzekerd waren, moest er in de volkplanting natuurlijk ook eene klasse van bevoorrechte burgers ontstaan. Dit was ook het geval, als naar eene reeds bestaande stad nieuwe bewoners (*ἐποίκοι*) met ongelijke rechten gezonden werden. — Er waren volkplantingen, die verplicht waren aan de moederstad schatting te betalen en van deze hare hoogste overheden ontvingen. Doch dit was volstrekt niet algemeen. Wel was het de gewoonte, dat de volkplantingen naar de groote feesten der moederstad theoriën zonden en bij deze gelegenheid offers aanboden, en evenzeer, dat, als hun eigen feesten door gezanten of in 't algemeen door burgers der moederstad werden bijgewoond, deze hierbij de eereplaats bekleedden. Als eene volkplanting zelf weder eene nieuwe volkplanting stichtte, geschiedde dit niet zonder dat de moederstad er deel aan nam; tenminste werd om een stichter vandaar verzocht. Er zijn echter ook voorbeelden, dat de volkplantelingen zich zelve een stichter kozen; zoo ook

dat, bij verdeeldheid tusschen volkplantingen en moederstad, de vroeger vereerde stichter werd afgezet, d. i. dat men ophield hem te vereeren en een anderen in zijn plaats nam; in 't algemeen geeft de geschiedenis ons recht tot de uitspraak, dat de band tusschen moedersteden en volkplantingen somtijds zeer los was.

De kleruchiën. Eene bijzondere soort van volkplantingen waren de kleruchiën, die voortdurend in de nauwste betrekking bleven met den staat, die ze had gesticht. Wij kennen slechts atheensche kleruchiën, maar zonder twijfel hadden ook andere staten deze soort van volkplantingen; althans de bezittingen der Spartanen in Mesenië b.v. waren inderdaad niets anders dan kleruchiën, al droegen zij dezen naam niet. Eenige jaren voor de perzische oorlogen werd door de Atheners na eene overwinning op het euboische Chalcis het veroverde land in 400 aandeelen (*κλήραι*) verdeeld en aan even zoovele van hunne arme burgers geschonken. Spoedig daarna werd door Cimon het eiland Scyros aan de om hunnen zeeroof beruchte Dolopiërs ontnomen en met attische kleruchen bevolkt. Ook Lemnos en Imbros werden vroeg kleruchiën. Andere ontstonden deels in den tijd van Pericles, deels later, hetzij in het gebied der barbaren, hetzij op de eilanden, waar afvallige bondgenooten een gedeelte van hun land verloren of ook wel van hun geheele gebied beroofd werden. Het lot der overwonnen vroegere bewoners was niet altijd hetzelfde. Nu eens werden alle volwassen mannen gedood en geraakten vrouwen en kinderen in slavernij. Dan weder moest de geheele bevolking het land verlaten, of men liet haar blijven om pachters of huurlingen te worden of om zich als pelaten, waarschijnlijk eene soort van lijfeigenen, een nog drukkender toestand te laten welgevalen. Ook bleef somtijds onder

hen eene soort van eigen bestuur bestaan, maar natuurlijk in zeer strenge afhankelijkheid van Athene en altijd zoo, dat zij een klasse uitmaakten, die minder rechten had dan de in hun land wonende kleruchen. De kleruchen zelven bleven, hoewel zij eene burgerlijke gemeente uitmaakten en hunne plaatselijke aangelegenheden door eigen overheden bestuurden, toch altijd atheensche burgers. Zij bleven leden hunner phylen, demen en phratriën, vervulden hunne burgerplichten, en, als zij te Athene waren, oefenden zij alle burgerrechten uit. In alle zaken van gewicht moesten zij zich van de rechtspraak van Athene bedienen. Ook vinden wij voorbeelden, dat hun uit Athene priesters en burgerlijke beambten werden gezonden, en dat zij de in hunne vergaderingen genomen besluiten ter goedkeuring naar Athene moesten zenden. In al deze zaken werd echter naar omstandigheden verschillend gehandeld. Athene verloor zijne kleruchiën na het einde van den Peloponnesischen oorlog. Toen het echter later zijne heerschappij ter zee herwonnen had, vestigde het ook weder eenige kleruchiën, hoewel niet zoovele als vroeger.

Eindelijk moeten wij nog gewag maken van eene soort van vestigingen, die volstrekt niet als volkplantingen kunnen beschouwd worden. Dikwijls gebeurde het namelijk, dat burgers zich om den handel buiten hun vaderland gingen nederzetten. Wanneer het getal van dezen gering was, leefden zij als metoeken onder die voorwaarden, welke in de staten, waar zij zich hadden neergezet, van kracht waren voor deze soort van inwoners. Als zij echter talrijk waren, vormden zij een bijzondere vereeniging, waaraan door de regeering van dit land meerder of minder rechten en vrijheden werden toegekend. Zoodanig waren in Aegypte de vestigingen van Ioniërs,

Doriërs en Aeoliërs uit Klein-Azië, aan welke koning Amasis toestond zich in Naucratis (in het N.W. van Aegypte) te vestigen. Ook in de grieksche staten vinden wij zulke vereenigingen van vreemdelingen, en in Griekenland zelf hadden zich hier en daar voornamelijk Phoeniciërs, op deze wijze gevestigd.

7. Het spartaansche bondgenootschap. Wij hebben reeds boven gezien, dat de Spartanen hunne oppermacht in de Peloponnesus na de overwinning der Messeniërs en hunne gelukkige oorlogen met Argos als gevestigd konden beschouwen. Twee vijfde der geheele Peloponnesus was toen in hun bezit. Hunne pogingen om ook de Arcadiërs te onderwerpen leden schipbreuk op den krachtigen tegenstand der Tegeaten, en zij zelven waren verstandig genoeg om in te zien, dat eene verdere vergrooting van hun grondgebied niet in het belang van hun eigen staat was. Hierom sloten zij liever een verbond van vriendschap met de Tegeaten. Reeds vroeger hadden zij zich met de Eleërs verbonden, met wie zij de olympische spelen op nieuw regelden en aan wie zij in hunne oorlogen tegen de Pisaten ook hulp verleenden, zoodat zij zich ook in het westen van de Peloponnesus en in de aan Elis grenzende westelijke streken der Arcadiërs grooten invloed verzekerden. Ook de bewoners van Argolis hadden in Sparta een natuurlijken bondgenoot, die hen tegen de afhankelijkheid van Argos beschermde, zonder hunne vrijheid te bedreigen. Eindelijk sloot in alle staten de aristocratische en behoudende partij zich aan de Spartanen aan, wier staatkunde hoofdzakelijk er naar streefde het democratisch beginsel overal te beteugelen en de hierdoor ontstane tyranniën, zooals te Sicyon, Corinthe en elders, te onderdrukken.

Het verdrag tusschen Sparta en Tegea was gegrift op

eene zuil aan den Alpheüs, bij de grenzen van beider gebied. Onder de bepalingen daarvan kwam onder anderen deze voor, dat de Tegeaten geen hunner burgers het begunstigen der spartaansche politiek (laconismus) tot misdrijf zouden toerekenen. Over den inhoud der verdragen van Sparta met andere staten zijn geen berichten tot ons gekomen. Wij moeten ons dus vergenoegen met het volgende. Ongeveer sedert het midden der zesde eeuw v. Ch. stond Sparta aan het hoofd van een verbond, dat met uitzondering van Argolis alle dorische staten van het schiereiland met inbegrip van het eiland Aegina omvatte, daarenboven het dryopische Hermione in Argolis, verder Tegea en de meeste overige Arcadiërs, eindelijk Elis, en buiten de Peloponnesus ook het dorische Megara. De vergaderingen, tot welke alle staten afgevaardigden zonden, hadden gewoonlijk te Sparta plaats, bij uitzondering ook elders, b. v. te Olympia. Alle staten hadden een gelijk stemrecht, en de besluiten der meerderheid hadden voor allen verbindende kracht, behalve wanneer er van wege de goden of heroën eenige verhindering plaats had, welke beperking geschikt als voorwendsel gebruikt kon worden en ook gebruikt werd, wanneer men zich niet aan de besluiten der meerderheid wilde onderwerpen. Op die vergaderingen werd inzonderheid over het ondernemen van oorlogen en het sluiten van vrede en verbonden beraadslaagd. Het gebeurde ook wel, dat Sparta, als hoofd van het verbond, zonder eene vergadering bijeengeroepen te hebben, de bondgenooten ten oorlog opriep. Dit was echter altijd gevaarlijk, daar de bondgenooten zich, als het hun toescheen, dat de oorlog niet rechtmatig ondernomen was, zonder schending van het verbond, hieraan konden onttrekken. Wanneer echter het besluit tot een oorlog genomen was en een

staat weigerde mede te doen, kon Sparta dezen eene geldboete opleggen. Iedere staat kon verder, wanneer hij zich daartoe sterk genoeg rekende, voor zich zelf oorlogen voeren, maar de Spartanen waren niet verplicht zich tegen hun wil met een door alle anderen ondernomen oorlog in te laten. De onderlinge verhouding der troepen, die iedere staat moest leveren, en der bijdragen voor het voeren van den oorlog, dit alles was bij het verdrag bepaald, en Sparta had de macht te beslissen, hoeveel manschappen telkens moesten opkomen en hoegroote bijdragen betaald moesten worden. In vreedstijd had dit laatste niet plaats, en er was dus geen bondskas. De Spartanen benoemden den opperbevelhebber uit hun midden. Ook de bevelhebbers der verschillende legerafdeelingen (*ξεναρχοι*) werden door hen benoemd, gelijk ook de rechters (*hellanodiken*), die in het leger de rechtspraak hadden. In den slag kwam volgens het verdrag den Tegeaten de plaats in den linkervleugel toe. In hun binnenlandsch bestuur waren de bondstaten geheel zelfstandig, en als de Spartanen hierop eenigen invloed uitoefenden, was dit alleen ten gevolge van het overwegend aanzien, dat hunne macht hun gaf. Geschillen tusschen de bondstaten moesten door eene scheidsrechterlijke uitspraak beslist worden, daar er geen bondsgerecht bestond. Hoofd van dit verbond zijnde, beschouwde Sparta zich ook als hoofd van geheel Griekenland. Ook de overige staten erkenden het als zoodanig, en bij het uitbreken der perzische oorlogen hielden allen het voor billijk, dat de hegemonie, d. i. de opperste leiding, aan de Spartanen werd toevertrouwd. Hoewel de Atheners met recht aanspraak hadden kunnen maken op het opperbevel over de vloot, zoo gaven zij op dit punt toch vrijwillig aan Sparta toe. In de eerste jaren van den oorlog breidde het

verbond zich zoo uit, dat het bijna alle staten van Griekenland omvatte. Maar de onderlinge verhouding dezer nieuwe bondgenooten was niet dezelfde als die der oude symmachie geweest was. Zij hadden zich voornamelijk slechts tot den oorlog tegen de Perzen verbonden, welke na den slag bij Plataea (479 v. Ch.) niet zoozeer tot afwering van gevaar als tot bevrijding van de aziatische stamgenooten gevoerd werd. Het gedrag van Pausanias deed de Spartanen de hegemonie verliezen; deze ging toen op de Atheners over. Maar, ook wanneer men geen rekening houdt met de handelingen van Pausanias, dan moet men toch erkennen dat de houding der Spartanen niet zoo geweest was, dat zij aanspraak konden maken op groote toegenegenheid en groot vertrouwen. De Atheners daarentegen hadden veel meer voor de gemeene zaak gedaan en verdienden daardoor met meer recht aan het hoofd der Grieken te staan. Aldus ging het groote verbond zijn ontbinding snel te gemoet. Den Spartanen bleven hunne peloponnesische bondgenooten getrouw; maar de eilanden en de van de perzische heerschappij bevrijde kuststeden sloten zich aan Athene aan. Tusschen Athene en Sparta bestond evenwel tot op den derden messenischen oorlog (464—454 v. Ch.) een bondgenootschap; maar in dezen oorlog onttrokken de Atheners, door de Spartanen gekrenkt, zich hieraan en verbonden zich met Argos. Sedert dien tijd stonden in Griekenland twee partijen tegenover elkander, de spartaansche en de atheensche; slechts zeer weinigen hielden zich onzijdig.

8. Het atheensche bondgenootschap. Dit bondgenootschap breidde zich na 479 v. Ch. zeer spoedig ver uit buiten den kring, dien het oorspronkelijk gehad had. Op weinige uitzonderingen na omvatte het alle eilanden en kuststeden der aegaeïsche zee, op het vasteland Me-

gara, Troezen, in Argolis, de Achaeërs, en in de ionische zee de eilanden Corcyra, Cephallenia en Zacynthus. Maar de betrekking van deze was anders als die van de oorsponkelijke bondgenooten. Athene, aan het hoofd van een zoo uitgebreid bondgenootschap, kon zich in waarheid voor den eersten staat van Griekenland houden, en indien de afgunst van Sparta het niet verhinderd had, zou Pericles wellicht door dit bondgenootschap Griekenland tot een groot en machtig volk gemaakt hebben. Toen echter het gevaar voor de Perzen voorbij was, begonnen reeds dadelijk eenige bondgenooten af te vallen, het eerst Naxos in 466 v. Ch., vervolgens ook anderen, zoodat men geweld moest gebruiken om hen bijeen te houden. Zoo werd Athene langzamerhand, in plaats van aanvoerder van gewillige bondgenooten, het opperhoofd van tegen hunnen wil gehoorzamende onderdanen. Want in het begin waren alle bondgenooten autonoom, d. i. zelfstandig, en over de gemeenschappelijke maatregelen werd in vergaderingen gehandeld, tot welke ieder zijn afgevaardigden zond. De plaats, waar deze vergaderingen gehouden werden, was Delos, waar ook de bondskas bewaard werd. Met algemeen goedvinden was het aandeel aan schepen en manschappen, en de bijdragen, die ieder voortdurend aan de bondskas moest leveren, door Aristides bepaald. Waarschijnlijk was er ook een bondsgerecht om de geschillen tusschen de verschillende staten te beslissen.

Spoedig echter, nadat sommige bondgenooten om hun afval getuchtigd waren en andere uit gemakzucht in plaats van hun aandeel aan schepen en manschappen grooter bijdragen in geld verkozen te geven, veranderde deze betrekking. Zoo gaven de bondgenooten zelven de wapenen uit de handen, en de Atheners werden tegenover hen des te machtiger. Weldra brachten deze dan ook de

bondskas naar Athene over (ong. 460 v. Ch.) en beschikten naar eigen goedvinden over de gelden. Verreweg het grootste gedeelte der bepalingen tot regeling van de schatting, die door ieder bondgenoot moest opgebracht worden, werd nu naar willekeur door de Atheners gemaakt. De bondgenooten moesten in het voorjaar hunne betalingen doen; wanneer zij dit verzuimden, werden commissarissen (*ἐκλογεῖς*) uit Athene gezonden, somtijds zelfs met troepen om ze met geweld in te vorderen (*ἀργυρολογεῖν*). Volgens de bepaling van Aristides bedroeg de som der schattingen 490 talenten; maar deze steeg, én door het toetreden van nieuwe bondgenooten én door het verhoogen van de bijdragen, in den Peloponnesischen oorlog zelfs tot 1300 talenten. In 413 v. Ch. voerden de Atheners in plaats van deze schatting in de bondstaten eene belasting van $\frac{1}{20}$ van alle ter zee in- en uitgevoerd waarde in, doch zij bedrogen zich in hunne verwachting hierdoor meer te zullen krijgen, daar juist door dezen maatregel de handel en daardoor ook de bloei dier staten begon te kwijnen. Spoedig werd deze belasting weder afgeschaft.

Tegenover dit stoffelijk voordeel van eenige honderden talenten had Athene zware verplichtingen. Het moest de aegaeïsche zee schoon houden, zijne bondgenooten tegen de perzische heerschappij beschermen en hun in 't algemeen een vrij verkeer, een ongestoorden handel en hierdoor verhooging van hunne welvaart verzekeren. De Atheners streden dus, volgens de meening van Pericles bij Thucydides, voor hun bondgenooten en mochten hiervoor dan ook wel inzooverre beloond worden, dat zij in de gelegenheid gesteld werden door prachtige gebouwen hunne stad op waardige wijze te verfraaien en zich door gelduitdeelingen schadeloos te stellen voor hunne

aan het bondgenootschap bewezen diensten. Verder was het voor de bondgenooten ook niet nadeelig, dat zij op deze wijze een band kregen, waardoor zij voor onderlinge oorlogen bewaard bleven. Dat Athene afval van het verbond als verraad, aan de gemeenschappelijke zaak gepleegd, strafte door den afvallige voortaan in strenger afhankelijkheid te houden, was billijk, want als opperste van het verbond moest Athene waken voor de instandhouding daarvan. Die afhankelijkheid werd in staten, waarin een aristocratische regeeringsvorm bestond, het meest gevoeld door de bevoorrechten, die altijd meer tot de Spartanen dan tot de Atheners overhielden. Daarom streefde Athene er ook altijd naar overal het democratisch beginsel te versterken. Ook de bepaling, dat de bondstaten slechts in geringe zaken eigen rechtspraak hadden, maar zaken van meer gewicht voor de atheensche rechtbanken moesten brengen, werkte niet ongunstig op den politieken toestand der staten, daar hierdoor verhinderd werd, dat aan den partijgeest gelegenheid werd gegeven zich bij zulke processen te doen gelden.

Hoe meer naijver de toenemende macht der Atheners bij de Spartanen en hun bondgenooten, inzonderheid bij de Corinthiërs, opwekte, des te grooter ontevredenheid en wantrouwen begon er ook in het atheensche bondgenootschap te heerschen. Vele bondgenooten toch waren stamverwanten of volkplantingen van Athene's vijanden, en overal waren de aristocraten aan de zijde van Sparta. Toen nu in den Peloponnesischen oorlog de lang gevoede wrok uitbarstte, waren de Atheners genoodzaakt nog veel meer dan vroeger zorgvuldig toe te zien, dat geen der bondgenooten afviel. Zij namen allerlei drukkende maatregelen en oefenden door agenten (*φύλακες, ἐπίσκοποι*), en zelfs door geheime spionnen (*κρυπταί*) een streng toezicht over hen

uit. De toestand der bondgenooten werd bijna ondragelijk, en nadat Athene's macht door de nederlaag op Sicilië een zwaren stoot gekregen had, luisterden zij gaarne naar de stem der Spartanen, die zich als hun bevrijders voordeden. Toen mocht Athene nog slechts op die bondgenooten rekenen, welke het door zijne overmacht in gehoorzaamheid kon houden. Na het einde van den peloponnesischen oorlog moest het zich bij het spartaansche bondgenootschap voegen, en over alle vroegere bondgenooten van Athene kreeg Sparta nu de hegemonie. Bij dezen ruil wonnen de bondgenooten niet. Want zij moesten nu niet minder schatting opbrengen dan vroeger aan de Atheners. In plaats van de zelfstandigheid, die zij zich voorgesteld hadden, kregen zij van Lysander een oligarchischen regeeringsvorm, die des te drukkender was, naarmate ijveriger partijgangers der overwinnaars de macht in handen hadden. In den regel waren deze bestuurders colleges van tien personen (decadarchiën), tot wier ondersteuning een spartaansche bezetting, met een harmost aan het hoofd, diende, en die zich de allerergste mishandelingen veroorloofden. Eindelijk, zoolang de bondgenooten onder Athene gestaan hadden, waren zij tenminste vrij geweest van de overheersching der Perzen, maar de Spartanen hadden reeds voor hunne overwinning niet geaarzeld zich den bijstand van den perzischen koning tegen overgave van de aziatische Grieken te koopen. Toen later de door Lysander ingestelde regeeringen afgeschaft werden en Sparta de bondgenooten zachter begon te behandelen, poogden zij ook de vrijheid der aziatische steden tegen de Perzen in bescherming te nemen. Hierdoor werden de Perzen, in plaats van bondgenooten, tegenstanders van de Spartanen. Maar nu bleek het weder spoedig, hoe weinig den Spar-

tanen aan de vrijheid der aziatische Grieken gelegen lag, want, nadat zij door den Athener Conon, die toen in perzischen dienst was, bij Cnidus (394 v. Ch.) een nederlaag geleden hadden en tot de overtuiging gekomen waren, dat zij niet in staat waren de hegemonie ter zee te behouden, hielden zij het, om Athene niet machtiger te doen worden, voor raadzaam de aanspraken van den perzischen koning te erkennen. De vrede van Antalcidas (387 v. Ch.) toch bepaalde, dat de steden in Azië en de eilanden Clazomenae en Cyprus aan den koning van Perzië onderworpen, maar alle overige Grieken autonoom zouden zijn; Lemnos, Scyros en Imbros werden echter aan Athene gelaten.

Ook de Atheners namen dezen vrede aan, omdat zij hem niet konden beletten. Maar tegen verdere aanmatigingen der Perzen wierpen zij spoedig een dam op door een nieuw bondgenootschap tot stand te brengen. Dit werd op dezelfde wijze als het vroegere bij zijn begin geregeld en strekte zich reeds spoedig over een gedeelte der kuststeden van Klein-Azië uit. Aan alle bondgenooten werd de autonomie verzekerd en een bondsraad ingesteld, waarvan de zetel te Athene was en waarin allen gelijke rechten hadden. De betalingen (*συντάξεις*), die iedere staat voortaan moest doen, werden volgens een billijken maatstaf geregeld. Eindelijk werden er verscheidene maatregelen genomen, waardoor de vroegere harde behandeling der bondgenooten voorkomen zou worden. Maar spoedig veranderde de vrijheid weder in afhankelijkheid en onderdanigheid. Wij kunnen moeilijk beslissen of de heerschzucht der Atheners hiervan alleen de schuld geweest is, dan ook de onmogelijkheid om het verbond anders dan door dwang in stand te houden. De ontevredenheid der bondgenooten over Athene vermeer-

derde nog door de afpersingen, die zij van de atheensche legerhoofden ondergingen. Want de atheensche legers bestonden toen meestal uit huursoldaten en de slechte toestand der geldmiddelen veroorzaakte, dat den bevelhebbers de noodige middelen ontbraken om hunne troepen te betalen, zoodat ze wel gedwongen waren dit door de bondgenooten te laten doen. Nauwelijks had het verbond twintig jaar bestaan, of de eilanden Chios, Cos, en Rhodus en de stad Byzantium vielen af (358 v. Ch.). Na een driejarigen oorlog zag Athene zich gedwongen de onafhankelijkheid van deze staten, bij welke zich intusschen nog meerdere hadden aangesloten, te erkennen. Zoo ging langzamerhand het geheele bondgenootschap te niet, en spoedig trad voor de Atheners in Philip- pus van Macedonië een gevaarlijker vijand op dan de koning van Perzië ooit geweest was, een vijand, die hen eindelijk zelfs van alle macht beroofde.

Na het verlies van de hegemonie ter zee was Sparta aan het hoofd van het peloponnesische bondgenootschap gebleven en had zelfs pogingen gedaan om zijne macht op het vasteland weder uit te breiden. De verraderlijke bezetting van Thebe's burg (383 v. Ch.) moest Sparta echter bij Leuctra (371 v. Ch.) en Mantinea (362 v. Ch.) door zoo zware nederlagen boeten, dat het verder niet meer aan de hegemonie kon denken. De pogingen der Thebanen om in Griekenland eene overmacht te verwerven hadden geen vermeldingswaardig gevolg.

Toen Philippus zich na den slag bij Chaeronea tot den oorlog tegen Perzië uitrustte, riep hij gezanten van alle grieksche staten naar Corinthe op, waar hij de betrekkingen van deze regelde en zich zelf tot opperbevelhebber liet benoemen van het leger, waartoe elke staat zijn bepaald aandeel moest leveren. Na den dood van Philip-

pus liet zijn zoon Alexander zich eerst door de Amphictionen bij Thermopylae, vervolgens door eene te Corinthe samengeroepen vergadering hetzelfde opperbevel opdragen. Sedert dien tijd was Griekenland van zijne zelfstandigheid beroofd. De voormalige hoofdstaten, Athene, Sparta, Thebe, traden op den achtergrond, en in hunne plaats trachtten de Aetoliërs en later ook de Achaeërs de vrijheid van Griekenland tegen Macedonië te verdedigen of te herwinnen.

9. Het aetolisch verbond. Over de Aetoliërs wordt in de bloeiendste tijden van Griekenlands geschiedenis nauwlijks gesproken. Nog ten tijde van Thucydides werd in eenige van hunne staten eene voor de overige Grieken bijna onverstaaubare taal gesproken. Het land, hoewel voor het grootste gedeelte woest en bergachtig, had toch aan den zeekant groote, vruchtbare vlakten, rijk aan edele vruchten en voortreffelijke paarden. De inwoners waren ruw en onbeschaafd, maar begunstigd door de natuurlijke gesteldheid van hun land hebben zij nooit voor vreemde heerschappij gebukt. — Na den slag bij Chaeronea vergenoegden zij er zich niet mede de pogingen, die tot hunne onderwerping in het werk gesteld werden, af te weren, maar vereenigden zij ook zooveel der overige Grieken als slechts mogelijk was tot den gemeenschappelijken strijd voor de vrijheid. Dit verbond omvatte niet alleen de naburige Locriërs, Phocensen, Acarnaniërs en verscheidene thessalische staten, maar ook de eilanden van de ionische zee, en in de Peloponnesus Messenië en een deel van Arcadië. Wij vinden zelfs het eiland Ceos, tegenover Sunium in Attica, en eenige steden op de kust van Klein-Azië, zooals Chalcédon en Cios, beide in Bithynië, en op de thracische kust Lysimachia voor korter of langer tijd met hen in

verbond. De verbonden staten bleven in hunne binnenslandsche aangelegenheden volkomen zelfstandig, maar over oorlog, vrede en verdragen kon geen staat afzonderlijk beslissen. De Aetoliërs waren de kern van dit verbond, en het bondsleger bestond hoofdzakelijk uit hunne troepen.

Eene algemeene bondsvergadering (*τὸ παναιτώλιον*) werd regelmatig eens in het jaar omstreeks den tijd der herfstnachtevening te Thermum, in Aetolië, gehouden. Buitengewone vergaderingen werden zoo dikwijls als het noodig scheen ook elders gehouden. Ieder burger van eenen bondstaat mocht deze vergaderingen bijwonen en aan de beraadslagingen deel nemen. — Buitendien was er een kleinere bondsraad, die uit afgevaardigden (*ἀπόκλητοι*) van iederen staat bestond. De bondsraad hield voortdurend zitting, nu hier, dan daar, en besliste in weinig belangrijke zaken alleen; voor gewichtige zaken, die volstrekt geen uitstel duldden, beriep hij eene buitengewone vergadering. — De bondsambtenaren werden in de herfstvergadering te Thermum gekozen. De hoogste overheid was de strateeg, die niet alleen aanvoerder van het leger, maar ook voorzitter in de algemeene vergaderingen en in die der afgevaardigden was. Bij de beraadslaging over het ondernemen van een oorlog moest hij zich, zonder zelf zijn oordeel uit te spreken, slechts vergenoegen te vragen, of de vergadering het noodig vond den oorlog te ondernemen. Hiertoe poogde men te verhinderen, dat personeel belang eenigen invloed op de beraadslagingen uitoefende. De hoogste ambtenaar na den strateeg was de hipparch, wiens titel hem als bevelhebber der ruitery doet kennen. Later trad hij ook bij andere bezigheden als helper en plaatsvervanger van den strateeg op. De derde ambtenaar was de grammateus, de secretaris

van het verbond. Bovendien wordt er nog gesproken van nomographen, waarschijnlijk eene van tijd tot tijd benoemde commissie, belast met de zorg voor de wetgeving.

Het aetolische verbond ontwikkelde zijne grootste kracht in den strijd tegen de Macedoniërs onder Antigonus Doson en diens opvolger Philippus V (na 229 v. C.). Maar eene vereeniging van alle Grieken om voor hunne vrijheid te strijden was toen even onmogelijk als vroeger. Aan de meesten scheen het zelfs beter toe zich naar de Macedoniërs te schikken. Velen echter hielden zich ook onzijdig. In de oorlogen van Rome tegen de Macedoniërs waren de Aetoliërs eerst met de Romeinen verbonden, maar spoedig geraakten zij met deze in vijandschap, en eindelijk (189 v. Ch.) werden zij gedwongen van hen een foedus aan te nemen, d. i. onderdanen van Rome te worden.

10. Het achaeïsch verbond. De Achaeërs, eens het machtigste volk van de Peloponnesus, werden door de Doriërs deels onderworpen, deels gedwongen hun land te verlaten. Een gedeelte ging naar Klein-Azië, een ander naar de noordelijke kust van de Peloponnesus, waar de Ioniërs woonden. Deze werden door hen verdrongen en gingen daarop naar Attica en vandaar later ook naar Klein-Azië. Het land, dat de Achaeërs nu bewoonden, vroeger Aegialus of Aegialea geheeten, werd sedert naar hen Achaia genoemd. Het bevatte twaalf groote steden, door vorsten geregeerd, van welke een als opperkoning aan het hoofd van allen schijnt gestaan te hebben. Na den laatsten opperkoning, Ogyges, vestigde zich overal eene zeer gematigde democratie. De twaalf steden waren wel tot een verbond vereenigd, hetwelk althans voortdurend vrede en eendracht onder hen deed bestaan, maar Achaia was volstrekt niet hetgeen men één staat

noemt, daar iedere stad in buitenlandsche aangelegenheden, waarmede de Achaeërs zich voor 't overige zeer weinig bemoeiden, voor zich zelf partij kon kiezen. Toen in later tijd de Macedoniërs de oppermacht in Griekenland kregen, deden de Achaeërs ook onder voor hunnen invloed, daar zij deels macedonische bezettingen moesten dulden, deels onder eigen tyrannen geraakten, die met de Macedoniërs heulden en door deze ondersteund werden. Hiermede was de vereeniging der staten ontbonden, en deze toestand duurde voort tot 280 v. Ch., toen de verwikkelingen, waarin zich het macedonische rijk bevond, den Achaeërs eene gunstige gelegenheid aanboden om hunne onafhankelijkheid te herwinnen. Werkelijk kwam dan ook een verbond tusschen tien steden (want twee waren of geheel of gedeeltelijk te niet gegaan) tot stand. Hierbij werd bepaald, dat de Achaeërs in alle betrekkingen tot het buitenland een ondeelbaar geheel zouden uitmaken. Oorlog te voeren, vrede en verdragen te sluiten was niet aan een enkelen staat, maar slechts aan allen tezamen veroorloofd. Onder elkander hadden allen gelijke rechten; maar in het binnenlandsch bestuur bleef iedere staat volkomen vrij. De staatsregeling van alle achaeïsche staten was echter in 't algemeen onderling vrij gelijk, en toen later het verbond zich buiten de grenzen van Achaia uitbreidde, werd de staatsregeling van iederen staat, die zich aansloot, aan de achaeïsche gelijk gemaakt.

Tot behandeling van de bondsaangelegenheden werden jaarlijks twee algemeene vergaderingen gehouden, de eene kort na de voorjaarsnachtevening, de andere in den herfst. Als de omstandigheden het vorderden, werden er buitengewone vergaderingen belegd. De gewone vergaderingen werden in de nabijheid van Aegium, de hoofdstad van

Achaia, in het zoogenoemde Homarium, gehouden, in een heilig woud van Zeus Homarius of Homagyrius. In de nabijheid hiervan was ook een heiligdom der panachaeïsche Demeter. Vroeger werden hier ook de buitengewone vergaderingen gehouden, maar later, toen het verbond zich ver buiten eigenlijk Achaia uitstreckte, ook elders, b. v. te Sicyon, te Argos of te Lerna, in Argolis. Philopoemen (ongeveer 190 v. Ch.) stelde wel voor de vergaderingen naar eene bepaalde volgorde beurtelings in alle steden van het verbond te doen plaats hebben, maar men vindt niet vermeld of dit voorstel aangenomen is. De wet bepaalde, dat buitengewone vergaderingen niet anders belegd zouden worden dan om over oorlog, vrede en verdragen te beraadslagen. Hierom moesten de strategen, als zij zulk eene vergadering wilden bijeenroepen, ook de redenen opgeven, waarom zij dit wenschten. Later werd bepaald, dat ook wegens schriftelijke bevelen van den romeinschen senaat een buitengewone vergadering zou gehouden worden.

Alle burgers der bondstaten hadden na hun dertigste jaar het recht de vergaderingen bij te wonen; het was niet te vreezen, dat deze door alle onaanzienlijke Achaeërs zouden bijgewoond worden, daar zij voor de meesten te ver van hunne woonplaatsen gehouden werden. Maar het kon toch gebeuren, dat de aanzienlijken, die opgekomen waren, in aantal werden overtroffen door de geringe burgers der nabijliggende plaatsen; hierom werden op de vergaderingen de stemmen niet naar het aantal hoofden, maar naar de steden geteld. Alle bondstaten hadden gelijk stemrecht. Ieder lid der vergadering kon aan de beraadslaging deel nemen, maar niemand mocht over een onderwerp spreken, dat niet te voren was opgenomen onder de zaken, die behandeld zouden worden. Op deze verga-

deringen werd over alle bondsaangelegenheden zonder eenige uitzondering beraadslaagd, dus zoowel over oorlog en vrede als over verdragen met het buitenland en bepalingen van de wetgeving. Verder koos men daar ook de overheden van het verbond. Eindelijk werd er recht gesproken over vergrijpen tegen het verbond. De duur der algemeene vergaderingen was regelmatig tot drie dagen beperkt.

Bovendien was er nog een bondsraad ($\beta\lambda\eta$), die gewoonlijk te Aegium zitting hield, maar zich ook naar die plaatsen begaf, op welke vergaderingen van het geheele verbond gehouden werden. Evenals de apocleten bij de Aetoliërs, had ook deze bondsraad te beslissen over zaken van weinig gewicht, terwijl hij over aangelegenheden van grooter belang moest beraadslagen, voordat zij in de algemeene vergadering behandeld werden.

Onder de overheden van het verbond was de strateeg de voornaamste. Zijn ambt duurde slechts één jaar. Volgens de wet mocht hij niet dadelijk herkozen worden; hierop komen echter uitzonderingen voor, en herkiezing na een kort tijdsverloop was in het geheel niet zeldzaam. Aratus (ongev. 250 v. Ch.) bekleedde b. v. de strategie zeventien malen, telkens meestal na verloop van één jaar. De strateeg was opperbevelhebber van het bondsleger en voorzitter van den bondsraad en van de algemeene vergaderingen. In zijne handen bevond zich ook het staatszegel, zoodat geen staatsstuk buiten hem kon uitgevaardigd worden. Op den strateeg volgde de hipparch, wiens werkzaamheden echter van zuiver militairen aard waren, zoodat niet de hipparch, maar de strateeg van het vorige jaar de plaatsvervanger van den strateeg was. De aanvoerders der onderafdeelingen van het leger heetten hypostrategen. Voor het bestuur stond een grammateus den

strateeg ter zijde. Bovendien was er nog een regeeringscollege van tien demiurgen, over wier keuze en werkzaamheden wij bijna niets weten. Alle ambten waren wat den tijd betreft aan dezelfde bepalingen als de strategie onderworpen, en niemand mocht gekozen worden, voordat hij den leeftijd, waarop men de vergadering mocht bijwonen, bereikt had. Ook hierop komen echter uitzonderingen voor, want Aratus was b. v. 27 jaar oud, toen hij voor het eerst tot strateeg gekozen werd.

Ongeveer dertig jaren bleef het verbond tot eigenlijk Achaia beperkt. Toen sloten zich de Sicyoniërs bij hen aan, nadat zij eerst hunne door de Macedoniërs ondersteunde tyrannie hadden doen vallen. Aratus, de bevrijder van Sicyon, bewerkte deze aansluiting. Hij bevrijdde acht jaren later ook Corinthe van de macedonische bezetting, waarna ook dit zich bij het verbond voegde. Hierna maakte Megara zich van Macedonië los en sloot zich bij de Achaeërs aan. Zoo kreeg het verbond voor allen, wier doel het was de Peloponnesus van Macedonischen invloed te bevrijden, eene groote beteekenis. Vele tyrannen, die hunne macht slechts met geweld en met macedonische hulp hadden kunnen behouden, legden ze vrijwillig neder. Andere steden bevrijdden zich met hulp der Achaeërs van de macedonische bezetting. Geheel Arcadië werd zoo voor het verbond gewonnen, en dit omvatte daardoor meer dan de helft van de geheele Peloponnesus. Elis evenwel voegde zich bij de Aetoliërs, met wie ook de Spartanen en, uit vrees voor deze, de Messeniërs het hielden. Nadat Sparta echter door toedoen van Cleomenes III (241—220 v. Ch.) weder herrezen was, wilde het zich aan het achaeïsche verbond aansluiten, doch slechts onder voorwaarde, dat het aan het hoofd daarvan zou staan; maar dit aanbod werd door de Achaeërs afge-

slagen, en daar zij zich alleen niet sterk genoeg gevoelden om Cleomenes weerstand te bieden, versmaadden zij het niet hulp te vragen bij hem, tegen wien het verbond oorspronkelijk was opgericht. Aan den macedonischen koning Antigonos Doson werd voor zijne hulp de Acrocorinthus, de sleutel van de Peloponnesus, overgeleverd. Cleomenes werd nu bij Sellasia (221 v. Ch.) verslagen, en daarmede was de oppermacht van Macedonië op nieuw bevestigd, totdat de Romeinen, bij wie de Achaeërs zich in den oorlog tegen Perseus hadden aangesloten, er een einde aan maakten (slag bij Pydna, 168 v. Ch.). Deze werden toen echter de overheerschers van hunne bondgenooten. De herhaalde geschillen, die telkens tusschen de onder Rome's bescherming staande Grieken uitbraken en den Romeinen gelegenheid gaven zich voortdurend met hen te bemoeien, leveren een onaangenaam en verward schouwspel op; eindelijk voerden zij tot het door de dwaze daden der achaeïsche aanvoerders wel verhaaste, maar voor het overige onvermijdelijke besluit der Romeinen, om met geweld aan dezen toestand een einde te maken. Na de verwoesting van Corinthe (146 v. Ch.) werden de betrekkingen der overwonnenen door eene uit Rome gezonden commissie van tien mannen geregeld. Het achaeïsche verbond werd opgeheven. De democratiën werden overal afgeschaft en timocratische staatsregelingen ingevoerd. Tot nadere regeling en tot wegruiming van voorkomende zwarigheden werd Polybius achtergelaten, aan wien het gelukte een toestand in het leven te roepen, bij welken men zich inderdaad gelukkiger gevoelde dan bij de vroegere verwarring. In het algemeen werd Griekenland door de Romeinen niet hard behandeld. Wel verloor het de vrijheid, maar deze wisten de Grieken ook zelf niet te gebruiken. Zelfs waren de oude stedenverbonden, als

zij den Romeinen onschadelijk voorkwamen, weder veroorloofd. Eerst onder Augustus werd Griekenland eene provincie onder het bestuur van een propaetor. Het kreeg toen den naam Achaia, die zich langzamerhand over het geheele land had uitgebreid. Zelfs toen behielden de beroemdste steden nog gedurende langen tijd den naam van vrije steden en bleven daardoor van vele verplichtingen, die anders op de provinciales rustten, verschoond.

AANHANGSEL OVER DEN GODSDIENST.

1. Het karakter van den griekschen godsdienst. Reeds een- en andermaal hebben wij gelegenheid gehad op te merken, dat het leven der Grieken voortdurend ten nauwste met hun godsdienst verbonden en daardoor ook zeer rijk aan godsdienstplechtigheden was. Indien die godsdienst voortdurend een meer reinigenden en heiligenden invloed gehad had, zou het grieksche volk tegelijk met den eernaam van godsdienstig met recht ook dien van zedelijk gedragen hebben. Maar dit was, althans na de perzische oorlogen, het geval volstrekt niet. Alleen de eed, als steunende op een godsdienstig beginsel, bewijst iets voor het zedelijke van hun godsdienst. De wetgevers der Grieken hebben zich ook nooit beijverd instellingen te geven, welke de ware godsvrucht moesten bevorderen; zij waakten slechts voor den uiterlijken eeredienst, tegen tempelroof en tegen verontreiniging of verwaarloozing van den godsdienst; in het algemeen ook tegen ongeloof en tegen het invoeren van nieuwe godsdiensten door bijzondere personen, hoewel dikwijls van staatswege vreemde eerediensten werden ingevoerd.

Oorspronkelijk was de godsdienst der Grieken eene polytheïstische vereering van de natuurkrachten. Op dezen trap kan de mensch echter niet lang blijven staan. Spoe-

dig stelt hij zich die krachten als wezens voor, zooals hij zelf is, wezens, die ieder in het hem ten deel gevallen gebied werkzaam zijn en regeeren, maar toch niet zoo beperkt, dat zij de grenzen van dat gebied niet kunnen overschrijden. Bij Homerus houden de goden zich reeds veel meer bezig met het bestuur van de menschelijke aangelegenheden dan met de leiding van het natuurleven. Zoowel over de menschen als over de natuur oefenen zij eene onbeperkte macht uit; vandaar, dat de mensch door den goden welgevallige daden hunne toegenegenheid zoekt te verwerven. — De kloof tusschen de eerste oorzaak aller dingen, die de Grieken zich niet als een persoonlijk wezen konden voorstellen, en den mensch werd op die wijze aangevuld met goden. Welke goden en hoe men deze vereeren moest, leerde ieder in het bijzonder in zijnen staat en in zijn huis. Zoo vinden wij wel bijkans overal eene vereering van twaalf goden, maar dit twaalfstal is niet overal hetzelfde. Vervolgens heeft dezelfde god op verschillende plaatsen ook verschillende attributen en bijnamen. Boven alle goden is Zeus de machtigste. Hij, de vader van menschen en goden, regeert met vaderlijke liefde. — Buiten deze goden heeft men nog een soort van bovenmenschelijke wezens (*δαίμονες*), die als dienaren der goden op de lotgevallen der menschen grooten invloed uitoefenen. Eindelijk maken de halfgoden (*ἡρώες*), menschen van hooger afkomst, ook nog een middelsoort tusschen goden en menschen uit. In later tijd kende men ook aan deze invloed toe op het leven der menschen en vereerde hen daarom als goden. Iedere stad had een of meer heroën, dikwijls ook als beschermers des lands (*ἡρώες ἐγχώριαι*). Over het algemeen geloofde men aan de onsterfelijkheid der ziel en aan een toekomstig leven, waar de deugd beloond en de boosheid ge-

straff zou worden. Vandaar ook het geloof aan het verschijnen van de schimmen der afgestorvenen.

2. Tempels. De tempels (*ναοι*) werden meestal op die plaatsen gesticht, welke, naar men geloofde, den goden geliefd waren. Had men zulk eene plaats niet, dan bouwde men ze, verwijderd van 't gewoel en gedruisch der menschen, daar, waar zij zooveel mogelijk van alle kanten gezien konden worden. Om dit doel nog beter te bereiken omgaf men ze dikwijls met een ringmuur (*περιβολος* of *ἔρκος*), en bouwde ze altijd eenige voeten boven den beganen grond. De eigenlijke tempel (*ναός, σηκό*) ontving zijn licht meestal slechts door de dubbele, naar buiten openslaande deur, tegenover welke, dikwijls in eene nis (*ναίσκος*), op een voetstuk (*βάθρον*) het beeld (*ἄγαλμα*) der godheid stond. Hiervoor bevond zich een altaar (*βωμός*), dat voor offers, die niet behoefden verbrand te worden, bestemd was. Het altaar voor brandoffers stond buiten den tempel onder den blooten hemel. Sommige grootere tempels hadden eene opening in het dak; andere hadden zelfs in het midden in het geheel geen dak (*ὑπαίθροι*). De eigenlijke tempels waren meestal door verlenging der zijmuren naar voren uitgebouwd, zoodat zij een langwerpige vierkant vormden. Dit voorste gedeelte (*πρόναος*) was van voren niet door een muur afgesloten, maar met zuilen voorzien (*πρόστυλος*). Zoo werd ook achter den tempel onder het dak dikwijls eene rij zuilen geplaatst (*ναός ἀμφιπρόστυλος*). Wanneer men door het verlengen der zijmuren naar achteren een achtervertrek (*ὑπισθόδομος*) gekregen had, werd dit aan de buitenzijde dikwijls ook nog door een muur afgesloten, hetgeen in het bijzonder dan plaats had, als het moest dienen tot het bewaren van kostbaarheden en schatten. Het dak strekte zich meestal ver buiten de zijmuren uit en werd daar

gesteund door eene rij van zuilen, waardoor een zuilengang om den tempel (*ναός περιπτερος*) ontstond; somtijds was deze rij dubbel (*ναός διπτερος*). Het van het midden naar beide zijden schuin afloopende dak vormde van voren en van achteren een driehoek (*ἀετός, αἰτωμα*), meestal met beeldhouwwerk voorzien. Ook waren de friezen en metopen dikwijls op deze wijze versierd. — De meeste tempels dienden slechts voor één god. Men had er ook, waarin meerdere tegelijk vereerd werden. Eindelijk waren er ook dubbele tempels (*ναοὶ διπλοὶ*), die zoo gebouwd waren, dat de voorzijde van den eenen juist naar den tegenovergestelden kant als die van den anderen gericht was.

De grootste tempel is waarschijnlijk die van Artemis te Ephesus geweest. Deze was 450 voet lang en 220 voet breed. De onder Pericles gebouwde Parthenon op de Acropolis te Athene, welks overblijfsels nog ieders bewondering gaande maken, heeft bij eene breedte van 100 eene lengte van 227 voet.

3. Orakels. De wensch naar openbaring van het verborgene deed de Grieken reeds vroeg naar middelen omzien om den wil der goden te leeren kennen. Behalve door droomen, hemelteekenen, wonderen, geluiden en door middel van vogelwichelarij en van bij het offeren verkregen voortekens, meenden zij dit doel in het bijzonder ook te kunnen bereiken door den een of anderen god om raad te vragen. De priesters meenden in allen ernst, dat de meerdere kennis, die zij ten gevolge van den tempeldienst verkregen, eene gave der goden was en spraken dus te goeder trouw van goddelijke ingevingen en openbaringen. De godspraken (*μαντεῖα, χρησμοί*) kunnen verdeeld worden in drie soorten: nl. die door teekens, die door woorden en die door droomen worden aangeduid. Onder de eerste soort is het orakel (*μαντεῖον, χρηστήριον*)

van Zeus te Dodona in Epirus het beroemdst. De door de profetes uit het ruischen van den heiligen eik opgevangen godspraak, die den wil van Zeus bevatte, werd door de priesters (*Σελλαί* of *ὑποφῆται*) uitgelegd. Zeer dikwijls wordt later ook gesproken van het metalen bekken van Dodona. De Coreyraeërs hadden hier namelijk een wijgeschenk geplaatst, bestaande uit een koperen bekken en een daar naast staanden knaap, die in de hand eene uit drie koperen kettingen gemaakte zweep hield, waaraan metalen knoppen hingen. Wanneer de wind deze knoppen in aanraking met het bekken bracht, leerde men uit dezen klank den wil van Zeus kennen. — Het orakel van Apollo te Delphi is het meest merkwaardige van de tweede soort van orakels. Over zijne staatkundige beteekenis hebben wij vroeger reeds gesproken, zoodat wij thans slechts de inrichting zelf te beschouwen hebben. In het binnenste van den tempel stond boven den mond van den kolk, waarin zich de beek Cassotis wierp, een hooge driehoek, waarop de profetes, de pythia, nadat zij uit de Cassotis gedronken en eenige laurierbladeren in den mond genomen had, geplaatst werd. In geestvervoering uitte zij dan eenige woorden of klanken, die door de priesters opgevangen en meestal in dichtmaat aan den belanghebbende werden meegedeeld. Ten tijde van Plutarchus (80 n. Ch.) werden slechts eenmaal in de maand orakelspreuken medegedeeld; maar vroeger had dit bijna dagelijks plaats, want er waren slechts eenige dagen in de maand als hiertoe ongunstig (*ἀπορράδες*) aangewezen. Echter moesten altijd offervoorsteekens (*χρηστήρια*) worden waargenomen om te zien of een dag gunstig (*αἰσία*) was. Geen der overige orakels van Apollo heeft het delphische in beroemdheid geëvenaard, en toch waren er van hem nog verscheidene andere, als dat van den didy-

maeïschen Apollo, in de nabijheid van Miletus, met welks leiding het geslacht der Branchiden belast was; verder dat te Abae in Phocis, te Clarus bij Colophon, enz. — Van de orakels, die door middel van droomen den wil of den raad der godheid te kennen gaven, is het meest bekend dat van Asclepius te Epidaurus in Argolis, waar zieken door in den tempel te slapen (*ἐγκοιμησις*) van den god kennis kregen of en hoe zij zouden herstellen.

4. De eleusinische mysteriën. Bijna in iederen griekschen staat waren mysteriën of geheime eerediensten. Waarom deze eerediensten juist geheim gehouden werden, is moeilijk te bepalen. Wellicht had dit plaats ten gevolge van de meening, dat het heil van den staat en de zegen der goden ten nauwste met dezen eeredienst verbonden was, en wilde men dus door geheimhouding voorkomen, dat vreemdelingen of kwaadwilligen de goden in een of ander opzicht van den staat afkeerig maakten.

Onder alle mysteriën der oudheid hebben geene grooter roem gehad dan de eleusinische. Reeds in de vroegste oudheid te Eleusis ingesteld, werden zij nadat de Atheners onder hun koning Erechtheus Eleusis veroverd hadden, hoofdzakelijk door deze gevierd. Langzamerhand breidde de roem dezer mysteriën zich ook in het buitenland uit, vooral nadat Athene de eerste stad van Griekenland geworden was.

De zorg voor deze mysteriën berustte bij de hoogste overheden van Athene, en wel, na de instelling der negen archonten, bij den basileus, die hierbij door vier epimeleten werd bijgestaan, van welke twee bij stemming uit de geheele burgerij gekozen werden, verder één uit het geslacht der Eumolpiden, en één uit dat der Keryken. Uit deze beide geslachten werden ook de voornaamste priesterlijke beambten gekozen, althans uit het eerste

de hiërophantes, wiens ambtsnaam reeds aanduidt, dat hij aan de ingewijden de geheime heilige voorwerpen van dezen dienst moest laten zien. Eene hiërophantis uit het geslacht der Phylliden stond hem hierbij ter zijde. Uit het geslacht der Keryken werd de heraut gekozen. Verder had men er nog verscheidene andere priesterlijke ambtenaren. Hij, die tot de deelneming aan de mysteriën wilde toegelaten worden, moest daartoe de bemiddeling van een reeds ingewijd atheensch burger (die daarom *μυσταγωγός* heette) gebruiken. Slechts Hellenen, vrij van bloedschuld of eenige andere zware misdaad, geen barbaren mochten toegelaten worden. De Romeinen werden later niet voor barbaren gehouden, en zelfs aan slaven mocht, zoo zij geen barbaren waren, de toelating niet geweigerd worden.

De mysteriën bestonden uit twee met elkander in verband staande, maar door een tusschenruimte van een half jaar van elkander gescheiden feesten. Het eerste, de zoogenoemde kleine mysteriën, werd in de maand Anthessterion gevierd, in het bijzonder ter eere van Core (Persephone) en wellicht ook ter eere van Dionysus of, zooals hij bij de mysteriën heette, Iacchus. Dit feest was slechts eene voorbereiding tot de groote mysteriën, waarbij niemand werd toegelaten, zonder vooraf in de kleine ingewijd te zijn. De ingewijden heetten mysten (*μύσται*). Epopten (*ἐπόπται*), toeschouwers, werden zij eerst na hunne inwijding in de groote mysteriën. Het begin van dit feest, dat waarschijnlijk twaalf dagen duurde, viel omstreeks het midden van de maand Boedromion. De eerste dag heette agyrmus (*ἀγυρμός*), dag der vereeniging. Op dezen vergaderden de mysten. Den volgenden dag moesten zij op den roep „naar zee, mysten!” (*ἔλαδε μύσται*, de dag zelf droeg ook dezen naam) eene voorbereidende reiniging

in zeewater ondergaan. De dan volgende dag of dagen werden waarschijnlijk met allerlei godsdienstige en stichtelijke oefeningen doorgebracht. Op den 20sten der maand had de plechtige optocht van Athene naar Eleusis plaats, een afstand van ruim vier uren, waarvoor echter een geheele dag besteed werd, omdat men geen tempel of heiligdom voorbijging zonder daar een of andere godsdienstplechtigheid te verrichten. Het doel van dezen optocht was het beeld van Iacchus uit zijnen tempel te Athene naar dien van de beide godinnen, Demeter en Core, te Eleusis te brengen. Het is onmogelijk de feestelijke handelingen der volgende dagen nauwkeurig te beschrijven. Zij bestonden waarschijnlijk in het vertoonen van geheime heilige voorwerpen en in mimische voorstellingen uit het leven der goden, b. v. van de schaking van Persephone en haren terugkeer naar de bovenwereld. — Eerst onder keizer Valentinianus I (370 n. l. Ch.) zijn deze mysteriën afgeschaft.

De goden, ter wier eere de mysteriën gevierd werden, Demeter, Persephone en Iacchus, zijn goden van veel omvattende beteekenis en werkzaamheid. Zij regeeren zoowel in de boven- als in de benedenwereld. Zij zenden uit de diepte der aarde een volheid des levens, en nemen het leven slechts terug om het opnieuw terug te geven. De benedenwereld is volgens die voorstelling niet meer alleen het rijk des doods, maar ook dat van het leven. De viering van de mysteriën stelde dit zinnebeeldig voor. Aldus werden de Grieken door deze feestviering gesterkt in hunne hoop op een leven na dit leven en op eene vergelding na den dood. Zoo konden de mysteriën, althans in den goeden, vromen tijd, een weldadigen invloed op de zedelijkheid des volks hebben en troost geven in het lijden en de tegenspoeden des levens.

5. Priesters. Een eigenlijke priesterkaste bestond bij de Grieken niet. Hunne priesters waren niet anders dan opzichters over een tempel, en het beroep van priester bestond slechts in het waarnemen van den dienst van eene godheid in zijnen tempel. Het ontstaan van het priesterschap ligt in het duister. Waarschijnlijk echter was hij, die een heiligdom ter eere van eene godheid stichtte, van zelf daarbij priester, of zoo meerderen dit gedaan hadden, een van dezen. — Behalve de eigenlijke priesters waren er nog verscheidene ambtenaren bij den eeredienst, b. v. in sommige staten de koningen of de in hunne plaats gekomen overheden, zooals te Athene de archonten, en wel bijzonder de archon basileus, wiens vrouw, de basilissa, ook bij het feest der Lenaeën eenige heilige plechtigheden te verrichten had. Verder had men de Neocoren of Zacoren, van welke er bij grooter tempels somtijds verscheidene waren. Hun naam doet hen kennen als beampten, die moesten zorgen voor de reiniging en versiering van de heiligdommen. De parasiten (eig. dischgenooten der priesters) moesten in het bijzonder zorgen voor de stoffelijke belangen van den tempel. De herauten moesten onder anderen de gebeden uitspreken en de offerdieren slachten. Verder was er eene groote menigte van dienaren, van welke de eene deze, de ander gene bezigheid verrichten moest.

Priester (*ιερεύς*) in den eigenlijken zin was hij, die het ambt en het recht had in het heiligdom van den god, welken hij diende, deels op bepaalde tijden en volgens de voorgeschreven plechtigheden zelf de vereischte offers te offeren en de verdere heilige handelingen te verrichten, deels, wanneer anderen in het heiligdom der godheid wilden offeren, dezen daarbij behulpzaam te zijn. — Sommige priesterlijke bedieningen waren erfelijk in één

geslacht; andere werden bij keuze vervuld. Als namelijk het heiligdom door één persoon gesticht was, bleef het priesterschap waarschijnlijk erfelijk in zijn geslacht; zoo waren b. v. de Eteobutaden te Athene in het bezit van het priesterschap van Athene Polias en Poseidon-Erechtheus. Stierf zulk een priestergeslacht uit, dan werd het priesterschap meestal in erfelijk bezit aan een ander geslacht overgedragen. — Van eene bij keuze benoemde priesteres hebben wij bij Homerus reeds een voorbeeld in Theano, de priesteres der godin Athene. Bij de Grieken is de keuze uit alle burgers in democratische staten aan te nemen; en dan nog slechts voor priesterschappen van nieuwere stichting en voor zulke, die niet voor het geheele leven, maar slechts voor eenigen tijd werden opgedragen. Het behoeft nauwlijks gezegd te worden, dat sommige priesterlijke bedieningen door mannen, andere door vrouwen werden waargenomen. — De vereischen voor het priesterschap waren: echt burgerlijke geboorte, somtijds zelfs met de bepaling, dat het burgerschap reeds sedert eenige geslachten bezeten was; volkomen zuiverheid van levenswandel, en daarmede het bezit van alle burgerrechten; eindelijk moesten de priesters vrij van lichaamsgebreken zijn. Verder moesten eenige priesterlijke bedieningen door ongehuwden worden waargenomen, sommige zelfs door nog niet huwbare personen. Tot het priesterambt was geen bijzondere opleiding noodig; wat men moest weten van de heilige handelingen was gemakkelijk te leeren, en in twijfelachtige gevallen kon men bij de exegeten, over wie wij boven (bl. 93) gesproken hebben, raad vragen. De inkomsten der priesters waren zeer ongelijk. De priester van een rijken, aanzienlijken tempel had veel grooter voordeelen dan die van een arm, zelden door de godvruchtigen bezocht heiligdom. Van de offers kregen

ze hun aandeel; somtijds ontvingen zij uit de inkomsten des tempels ook eene bezoldiging in geld. Ook het aanzien, waarin de verschillende priesters stonden, was zeer verschillend. In eenige staten werd het jaar genoemd naar den priester der hoofdgodheid.

6. De eeredienst van den staat. Slechts over den atheenschen staatseeredienst zijn wij eenigszins nauwkeurig onderricht, zoodat wij hier dan ook over andere staten bijna geheel zullen zwijgen. Bij de Atheners was evenmin als bij de andere Grieken eene instelling gelijk aan de sabbats- of zondagsviering, maar ongetwijfeld kreeg iedere godheid, voor welke de staat een heiligdom gewijd en priesters ingesteld had, ook op een bepaalden dag in naam van den staat een offer. Zoo was te Athene bijna iedere dag van het jaar een offerdag, maar daarom waren al die offerdagen nog geen feestdagen. Slechts ter eere van eenige goden werden zekere dagen zoo gevierd, dat alle openbare en bijzondere bezigheden rustten. Deze feesten (*ἑορταί, πανηγύρεις*) werden door eene talrijke menigte gevierd en waren, althans voor het grootste gedeelte, oorspronkelijk natuurfeesten, die betrekking hadden op de afwisseling der jaargetijden. Hierom moest gezorgd worden, dat zij werkelijk in die maanden en op die dagen gevierd werden, welke met de oorspronkelijke beteekenis van het feest overeenkwamen. — Het jaar der Grieken bestond uit 12 maanmaanden, te zamen 354 dagen bevattende. Hierdoor was het bij het zonnejaar ongeveer 11 dagen te kort. Om dit maanjaar met het zonnejaar in overeenstemming te brengen had men in vroeger tijden allerlei middelen te baat genomen. Waarschijnlijk door Solon werd ingesteld, dat men in ieder tijdvak van 8 jaren drie maanden, ieder van 30 dagen, zoude inschuiwen, en wel in ieder derde, zesde en achtste jaar. Ein-

delijk stelde Meton ten tijde van Pericles voor in ieder tijdvak van 19 jaren 7 maanden in te schuiven. Deze regeling is, hoewel eerst langen tijd daarna, ten slotte algemeen gevolgd. De maanden van het attische jaar hadden bij afwisseling 30 en 29 dagen. Zij werden in drie decaden, ieder van 10 dagen, verdeeld, daar de ouden waarschijnlijk niet vier, maar slechts drie schijngestalten der maan onderscheidden. De maanden van 29 dagen hadden 2 decaden van 10 en de laatste decade van 9 dagen. De dagen der derde decade, waarin de maan afneemt, werden van achteren af geteld, zoodat de 21ste dag der maand de 10de der afnemende maan (*δεκάτη φθίνοντος*, ook *δεκάτη ὑστέρα*) was, de 22ste de 9de enz. In de maanden van 29 dagen (*μῆνες κοίλοι*) heette de 28ste dag ook, evenals in de maanden van 30 dagen (*μῆνες πλήρεις*), de 3de der afnemende maan (*τρίτη φθίνοντος*), zoodat de 2de dan geheel ontbrak, en op den 3^{den} onmiddellijk de laatste dag (*ἐνὴ καὶ νέα*) volgde. De dagen der eerste decade (*μῆνιστάμενος* of *ἀρχόμενος*) werden evenals die der tweede (*μῆνι μεσῶν*, ook wel *ἐπὶ δέκα*) volgens de rij geteld. De eerste dag der maand was de nieuwe maan (*νοῦμηνία*). — De Atheners begonnen hun jaar met de eerste nieuwe maan na den zomerzonnestilstand. De 1ste maand heette bij hen Hecatombaeon, de 2de Metageitnion, de 3de Boëdromion, de 4de Pyanepsion, de 5de Maemacterion, de 6de Poseideon (in schrikkeljaren werd er een 2de Poseideon ingeschoven), de 7de Gamelion, de 8ste Anthesterion, de 9de Elaphebolion, de 10de Munychion, de 11de Thargelion, de 12de Scirophorion. Bij de overige Ioniërs werden sommige dezer namen voor andere maanden gebruikt, terwijl de Doriërs geheel andere namen aan hunne maanden gaven.

De feesttijden (*ισομηνίαι*) in deze maanden waren zeer

ongelijk van duur. Sommige feesten duurden verscheidene dagen, andere slechts één. Voor zulke feesten, waarbij ook vreemdelingen kwamen, zooals b.v. voor de Eleusiniën, werd ook een godsvrede afgekondigd, waarbij voor allen, die naar het feest opkwamen, vrijgeleide verzocht werd.

Hadden de Atheners oudtijds bij hun feesten hunne vroomheid door eene nauwgezette waarneming van de voorvaderlijke, heilige gebruiken getoond, later was de godsdienst bij die feestviering meestal bijzaak geworden. Toen waren de prachtige optochten, de wedstrijden, de tooneelvoorstellingen, de feestelijke maaltijden voor het volk hoofdzaak, terwijl slechts de priesters met eenige weinige vromen die godsdienstplechtigheden verrichtten, welke al deze bekoorlijkheden misten. Onder deze feesten verdienen vooral de volgende onze belangstelling.

De Panathenaeën. Dit feest werd wel jaarlijks ter eere van Athene, de beschermgodin der stad, gevierd, maar sedert Pisistratus om de vier jaren met bijzondere pracht, waarom dit penteterisch feest tot onderscheiding van de jaarlijksche de groote Panathenaeën genoemd werd. Deze werden ieder derde jaar eener olympiade gevierd, en wel van den 23sten tot den 28sten van Hecatombaeon. Op de eerste dagen hadden zoowel musische als gymnische en hippische wedstrijden plaats, waarbij later nog een wedloop met fakkels (*λαμπαδοδρομία*) gevoegd werd. De zorg voor de spelen en hunne leiding was aan tien athlothen (kamprechters) opgedragen, die telkens voor den tijd van vier jaren door het volk gekozen werden. De kamprijzen waren deels gouden kransen, deels, in vazen van sierlijken vorm, olie van de heilige olijfboomen der godin, deels ook metalen drievoeten. Het slot en de eigenlijke hoofdzaak van het feest maakte op den 28sten der

maand de feestelijke optocht uit, die aan de godin in haren tempel op de acropolis den peplus bracht, een groot prachtkleed tot versiering van haren tempel of haar beeld.

De Thesmophoriën werden in de maand Pyanepsion, de vierde van het attische jaar, dus na het eindigen van den veldarbeid, ter eere van Demeter alleen door gehuwde vrouwen gevierd. Het geheele feest duurde vijf dagen. Op den eersten dag begaven de vrouwen zich in feestelijken optocht naar den demus Halimus, bij het voorgebergte Colias. Hier werd, waarschijnlijk gedurende twee nachten, in den tempel van Demeter en Core het eigenlijke feest gevierd, waarna de vrouwen zich den derden dag weder naar Athene begaven. De vierde dag werd zonder offers met vasten en treuren doorgebracht, terwijl op den laatsten, de Calligeneia, feestelijke maaltijden plaats hadden, gepaard gaande met allerlei dansen en spelen, die betrekking hadden op de mythische geschiedenis van Demeter en hare dochter.

De feesten ter eere van Dionysus. Onder deze komen er drie voor, welke vooral onze aandacht moeten bezig houden, de landelijke of kleine Dionysiën (*Διονυσια τὰ κατ' ἀγρούς*), de Lenaeën (*τὰ Λήναια*) en de stedelijke of groote Dionysiën (*Δ. τὰ κατ' ἄστυ*). Het eerstgenoemde feest, dat in de maand Poseideon, nadat de druiven geperst waren, in de demen van Attica plaats had, vierde men uit dankbaarheid voor de pas geoogste gave van den god onder landelijke vermakelijkheden. — Reeds vroeg hadden hierbij vroolijke optochten (waarbij de dragers van den phallus, het zinnebeeld der voortbrengende natuurkracht, eene groote rol vervulden) en mimische voorstellingen plaats, welke laatste in den demus Icaria het eerst eene zekere regelmatigheid kregen. Deze regelmatig-

heid bestond echter slechts hierin, dat eenige personen zich tot een koor vereenigden en met elkander een bepaald plan tot een voordracht maakten, waarvan de uitwerking in bijzonderheden echter aan de improvisatie bleef overgelaten. Daar er dikwijls verscheidene koren optraden, die elkander trachtten te overtreffen, ontstond er een wedstrijd, waarbij aan het overwinnend koor een kleine prijs werd toegekend. Men zegt, dat zekere Susario omstreeks de 50ste ol. het eerst deze meerdere regelmatigheid heeft ingevoerd. Thespis, een Icariër, ging spoedig hierop eene schrede verder en voerde in plaats van de improvisatie een te voren geheel opgestelde voordracht in, waarbij naast het koor iemand in de rol van dezen of genen persoon optrad en met den aanvoerder hiervan eene samenspraak hield. De prijs, dien de overwinnaar nu bekam, was waarschijnlijk een uitgelezen bok (τράγος, vanhier misschien de naam τραγωδία), die door den overwinnaar aan Dionysus werd geofferd, waarna een offermaaltijd gehouden werd; tenzij men eerder aan de met bokkevellen als Satyrs vermomde leden van het koor moet denken. Van de reien vroolijke, uitgelatene jongelingen, die ter eere van den god jubelend dansten (κῶμοι), is de naam dezer eenvoudige voordrachten (κωμωδία) afgeleid. De stukken van Thespis konden met even veel recht tragoe-diën als comoediën heeten; spoedig echter heeft men met den eersten naam de ernstige, met den tweeden de boertige soort aangeduid.

Deze voorstellingen vonden grooten bijval en werden weldra in de andere demen nagevolgd. Ook in de hoofdstad werden zij nu bij de Lenaeën en groote Dionysiën ingevoerd. Voortreffelijke dichters volgden den door Thespis aangewezen weg, de een in de comoedie, de ander in de tragödie, bij welke laatste men als naspel dikwijls

een satyrdrama voegde. Uit deze kleine beginselen ontstond het beroemde tooneelspel der Grieken.

In tijdsorde volgden op de landelijke Dionysiën de Lenaeën, die in de maand Gamelion, oudtijds Lenaeon geheeten, in de stad gevierd werden. De naam beteekent eigenlijk het persfeest. Dat dit feest eerst zoo laat in het jaar plaats had, nadat het persen van de druiven overal reeds lang afgeloopen was, kwam hierdoor, dat het een gemeenschappelijk feest voor het geheele land was, en daarom niet kon plaats hebben, voordat alle demen hunne Dionysiën gevierd hadden. Het feest der Lenaeën werd op dezelfde wijze als de landelijke Dionysiën gevierd, maar met grooter pracht en met minder ruwheid. Terwijl bij de landelijke Dionysiën de phallusliederen een hoofdbestanddeel van het feest uitmaakten, stond bij de Lenaeën de dithyrambus (een woord afgeleid van de jubelkreten op de Dionysusfeesten) meer op den voorgrond, een lied dat door een koor van vijftig personen werd voorgedragen, die te gelijkertijd om het altaar van Dionysus dansten. Sedert men bij de koorliederen dramatische voordrachten begon te voegen, werden de tooneelvoorstellingen ook bij de Lenaeën hoofdzaak. De kosten voor de koren werden door de rijke burgers als eene liturgie bestreden. Maar de bezoldiging der tooneelspelers en der dichters en de prijzen, welke aan de overwinnaars gegeven werden, betaalde de staat. Deze gaf sedert Pericles ook aan de arme burgers het geld tot bijwoning van tooneelvoorstellingen ($\tau\alpha \ \delta\epsilon\omega\rho\iota\upsilon\alpha$), opdat niemand door armoede van het genot hiervan zou verstoken zijn. De dichters, die hunne stukken wilden doen opvoeren, meldden zich daartoe bij die overheid aan, welke voor het feest moest zorgen. Bij de Lenaeën was dit de basileus. Deze wees den dichter een koor en tooneelspelers aan. Vóór Sophocles was er gewoonlijk

slechts één tooneelspeler noodig, daar de stukken zoo ingericht waren, dat alle rollen zonder bezwaar door twee personen konden gespeeld worden, en de dichter zelf gewoonlijk een der spelers was. Sedert Sophocles echter moest de staat drie spelers geven, daar de stukken toen dit getal vorderden en de dichter zelf meestal niet medespeelde. Tot rechters werden door iedere phyle aan den raad der vijfhonderd eenige personen voorgesteld. Nadat de raad onder deze zijne keus gedaan had, werden uit dit getal op den dag der opvoering door het lot de rechters gekozen. De komische koren bestonden uit 24 personen, de tragische uit 50; maar, daar in iedere tragedie het koor slechts uit 15 choreuten bestond, zoo mag men aannemen, dat deze vijftig voor eene geheele trilogie dienden, d. i. voor drie bij elkander behoorende tragedies, en, zoo noodig, ook voor het daarbij behoorende satyrdrama; deze laatste vereeniging van vier stukken droeg den naam van tetralogie.

Nadat vervolgens in de maand Anthesterion ter eere van Dionysus de Anthesteriën gevierd waren, hadden in Elaphebolion, den tijd waarin de wijnstok bloeit, de stedelijke of groote Dionysiën plaats. In den bloeitijd van Athene duurde dit feest waarschijnlijk zes dagen, en eindigde op den 15^{den} dag der maand. Wedstrijden, knapenkoren, dithyramben en dramatische voorstellingen luisterden de groote Dionysiën evenzeer op als de in den winter gevierde Lenaeën, maar het geheel was nog prachtiger, daar het jaargetijde nu eene groote menigte vreemdelingen naar Athene lokte. De schouwburg (τὸ θέατρον) kon 30000 menschen bevatten. In de 70ste ol. begonnen, is dit gebouw eerst onder den schatmeester Lycurgus, den tijdgenoot van Demosthenes, voltooid; maar reeds vroeger werden er tooneelvoorstellingen in gegeven.

Het is moeilijk van dit theater eene nauwkeurige be-

schrijving te geven, daar het wel in 1862 aan de zuidelijke helling van de acropolis opgegraven is, maar slechts voor een gedeelte. Er zijn echter verscheiden andere van die gebouwen, althans gedeeltelijk, bewaard gebleven, voornamelijk in de aziatische steden. Bij de meeste doet zich echter de romeinsche invloed niet onduidelijk zien, en men moet daarom zeer voorzichtig zijn, indien men zich volgens deze eene voorstelling van de zuiver grieksche inrichting van een theater en vooral van het tooneel wil maken. Den geheelen schouwburg kan men het gemakkelijkst in drie deelen verdeelen: de orchestra, de ruimte voor de toeschouwers en het tooneel. De orchestra was bijna cirkelrond en had aan de eene helft in steeds wijder wordenden kring de ruimte voor de toeschouwers (*τὸ κοῖλον*), aan de andere zijde het tooneel (*ἡ σκηνή*). De ruimte voor de toeschouwers, die zich in den vorm van een halven cirkel gelijkmatig om de eene helft van de orchestra verhief, was meestal tegen de helling van een berg aangelegd; hierdoor kreeg men van zelf de noodige verhooging der zitplaatsen, die in twee rangen afgedeeld waren. De orchestra was de plaats, waarop zich het koor bewoog. In het midden hiervan was de thymele, wellicht het altaar van Dionysus. Het geheele tooneel was in verscheidene afdeelingen verdeeld. De plaats, waarop zich de tooneelspelers bevonden (*προσκήνιον*), was veel hooger dan het onmiddellijk daarvoor gelegen gedeelte der orchestra. De voorzijde van dit proscenium was voor een gedeelte zichtbaar voor de toeschouwers, en heette, evenals ook de geheele ruimte onder den houten bodem van het proscenium, het hyposcenium. Dit bevatte de voor de opvoering der tooneelstukken noodige machineriën, enz. De beide voorspringende gedeelten van het tooneelgebouw, welke

het proscenium rechts en links insloten, heetten parascenia, terwijl de verschillende galerijen, waarmede de achterzijde van het proscenium bijna altijd voorzien was, den naam van episcenia droegen.

Bij de stedelijke Dionysiën had eindelijk ook nog een plechtige optocht plaats, waarbij een beeld van Dionysus uit zijn tempel in het Lenaeum naar den kleineren tempel bij de Academie gebracht en vanhier weder naar het Lenaeum teruggevoerd werd.

Over eene groote menigte andere feesten, als de Thargeliën ter eere van Apollo, de Scirophoriën ter eere van Athene, de Diipoliën en Olympiën ter eere van Zeus, enz., kunnen wij hier niet spreken, evenmin als over de godsdienstfeesten bij de overige Grieken. Alleen willen wij nog met een enkel woord gewag maken van een paar zulke feesten te Sparta. In de maand Hyacinthius, die overeenkwam met de atheensche maand Hecatombaeon, werden te Amyclae ter eere van Apollo de Hyacinthiën gevierd ter herinnering aan den door Apollo met zijn discus gedooden Hyacinthus. Dit feest duurde drie dagen, en was eene zinnebeeldige voorstelling van den des zomers door de verzengende hitte wegstervenden plantengroei. Apollo is de god, die de hitte zendt, zijn discus is de zon, en Hyacinthus is eene persoonlijke voorstelling van den in het voorjaar door den vruchtbaren regen gevoeden plantengroei. Op den eersten dag, die aan rouw gewijd was, werd een lijkkoffer aan Hyacinthus gebracht; op den tweeden werden optochten en wedstrijden gehouden; over de feestviering van den derden dag wordt niets zekers bericht. — In de volgende maand, Carneüs, die met Metageitnion overeenkwam, werden gedurende negen dagen ter eere van Apollo Carneüs, d. i. waarschijnlijk den beschermer der kudden, de Carneën ge-

viert. Langzamerhand echter trad bij dit volk van krijgslieden de oorspronkelijke beteekenis van dit feest geheel op den achtergrond, de god der kudden werd een god des legers, en het feest stelde geheel en al een beeld voor van het leven in de legerplaats. Hierbij hadden wedloopen plaats, maar sedert de 26ste ol. voegden de Spartanen er ook een musischen wedstrijd bij, waarheen zich steeds vele beroemde kunstenaars uit geheel Griekenland begaven. — Eindelijk moeten wij hier nog het eigenaardig spartaansche feest der Gymnopaediën vermelden, hetwelk zoowel ter eere van Apollo als ter eere van andere goden en wel inzonderheid van Dionysus gevierd werd. Bij dit feest voerden spartaansche knapen, jongelieden en mannen allerlei gymnische en waarschijnlijk ook andere wedstrijden uit. Denkelyk was het omstreeks de 28ste ol. ingesteld ter eere van de bij Thyrea, in Argolis, gesneuvelden. Later werden bij dit feest ook die heldhaftige Spartanen herdacht, welke bij Thermopylae hun leven voor de vrijheid van Griekenland gegeven hadden.

REGISTER VAN GRIEKSCHE WOORDEN.

<p> <i>ἀγάμα</i>, 13, 188.
 <i>ἀγέλα</i>, 35.
 <i>ἀγορά</i>, 64, 65.
 <i>ἀγορανόμος</i>, 87.
 <i>ἀγρός</i>, 14.
 <i>ἀγυμός</i>, 192.
 <i>ἀγχιστεία</i>, 61.
 <i>ἀγών</i>, 150.
 <i>ἀδέσποτος</i>, 24.
 <i>αἰτός</i>, 189.
 <i>αἰτωμα</i>, 189.
 <i>αἰρετός</i>, 81.
 <i>αἴσιος</i>, 190.
 <i>ἀκήρυκτος καὶ ἀσπονδὸς πόλεμος</i>, 139.
 <i>ἄκων</i>, 151.
 <i>ἄλλαδε μύσται</i>, 192.
 <i>ἄλῖα</i>, 31.
 <i>ἄλμα</i>, 151.
 <i>ἀμφιπρόστυλος</i>, 188.
 <i>ἀναίρετιν (σπονδαὶ εἰς νεκρῶν)</i>, 140.
 <i>ἀνέκρισις</i>, 107, 116.
 <i>ἀνδρεία</i>, 43.
 <i>ἀνδροληψία</i>, 139.
 <i>ἀνδρολήψιον</i>, 139.
 <i>ἀντιγραφεύς</i>, 70.
 <i>ἀντίδοσις</i>, 102, 105.
 <i>ἀντιλαχεῖν τὴν ἐρήμην</i>, 121.
 <i>ἀντιτιμᾶσθαι</i>, 119.
 <i>αὐτός</i>, 12.
 <i>ἀπαγωγή</i>, 116.
 <i>ἀπαρχή</i>, 99.
 <i>ἀποικία</i>, 164.
 <i>ἀποικίαι</i>, 161.
 <i>ἀπικλήτοι</i>, 178.
 <i>ἀπογράψες, ἡμέραι</i>, 190.
 <i>ἀποχειροτονεῖν</i>, 77.
 <i>ἀργυροκοπέειν</i>, 89. </p> | <p> <i>ἀργυρολογεῖν</i>, 99, 172.
 <i>ἄριστον</i>, 15.
 <i>ἄρμα</i>, 151.
 <i>ἀρχαιρεσίαι</i>, 76.
 <i>ἀρχεῖον</i>, 83.
 <i>ἀρχιθεωρος</i>, 102.
 <i>ἀρχιτέλτων</i>, 92.
 <i>ἀρχόμενος (μην)</i>, 197.
 <i>ἄρχοντες</i>, 81.
 <i>ἀσπονδός</i>, 139.
 <i>ἄττυ</i>, 14.
 <i>ἀτίμητος ἀγών</i>, 116.
 <i>ἀτιμία</i>, 62.
 <i>ἀρέτης</i>, 24.

 <i>βάθρον</i>, 188.
 <i>βάσανος</i>, 117.
 <i>βασιλεύς</i>, 6.
 <i>βλαύτη</i>, 130.
 <i>βούα</i>, 35.
 <i>βούλευσις</i>, 108.
 <i>βουλευτής</i>, 7, 66.
 <i>βουλευτήριον</i>, 69.
 <i>βουλή</i>, 6, 50, 182.
 <i>βουληφόρος</i>, 6.
 <i>βωμός</i>, 188.

 <i>γέρας</i>, 7.
 <i>γέροντες</i>, 7, 30.
 <i>γέρρα</i>, 72.
 <i>γερωία</i>, 30.
 <i>γνησιος</i>, 11.
 <i>Γρηκιό</i>, 2.
 <i>γραφή</i>, 114, 116.
 <i>γραφὴ ἀναυμαχίου</i>, 90.
 — <i>ἀργίας</i>, 123.
 — <i>ἀστρατείας</i>, 90. </p> |
|--|---|

- γραφή δευλίας, 90.
 — δεκασμού, 77.
 — δωροδοκίας, 77.
 — δῶρων, 77.
 — κωκώσεως, 129.
 — τοῦ κατεδηδοκέναι τὰ πατρώα, 123.
 — λιποταξίου, 90.
 — παρὰ νόμων, 75, 114, 122.
 — συκοφαντίας, 121.
 — ψευδοκλητείας, 121.
 δαίμων, 187.
 δάκτυλος, 134.
 δανειστής, 134.
 δαίπνον, 15, 130.
 δέκα (ἐπὶ), 197.
 δεκάτη ὑστέρᾳ, 197.
 δῆμιος, 94.
 δημιουργός, 8.
 δῆμοι, 52.
 δημοποίητος, 59.
 δῆμος, 6, 14.
 δημοσίος, 94.
 δημοτελῆ ἱερά, 96.
 δῆμους (κατὰ—δικασταί), 111.
 διαιτητής, 110.
 δίαυλος, 150.
 δίκαι ἀπὸ συμβόλων, 142.
 — ἐμπορικαί, 117.
 — ἐραδικαί, 117.
 — κατὰ τινος, 115.
 — μεταλλικαί, 117.
 — προικός, 117.
 — πρὸς τινά, 115.
 — φονικαί, 85.
 δικασπός, 7.
 δίκη αἰκίας, 116.
 — ἐξούλης, 120.
 — τοῦ ἐπιτριραρχήματος, 105.
 — κακοτεχνῶν, 121.
 — ψευδομαρτυριῶν, 121.
 διογενής, 6.
 Διονύσια τὰ κατ' ἀγρούς, 199.
 — τὰ κατ' ἄστου, 199.
 διατρεφής, 6.
 δίος, 6.
 διοικήσει (ὁ ἐπὶ τῇ), 88.
 διπλοῖ ναοί, 189.
 δίπτερος, 189.
 διάκος, 151.
 δμῶς, 9.
 δοκιμασία, 67, 82.
 δόρπον, 15.
 δούλος, 9.
 δρόμος, 151.
 δωτήνη, 7.
 ἐγγύσεις, 60.
 ἔγκλημα, 116.
 ἔγκτησις, 20, 142.
 ἐγκοίμησις, 191.
 ἐγκύκλιος παιδεία, 126.
 ἐγγῶριος ἥρωες, 187.
 εἶδνα, 10.
 Εἰλωτες, 23.
 εἴρενες, 36.
 εἰσαγγελία, 78, 116.
 εἰστέτρια, 70.
 εἰσφορά, 80, 100.
 ἐκχειρία, 141, 149.
 ἐκκλησιαστικός μισθός, 72.
 ἐκκλησιαστικός πῖναξ, 65.
 ἐκλογεύς, 99, 172.
 ἐκμαρτυρία, 117.
 ἐκτεύς, 135.
 ἐκφυλλοφορεῖν, 70.
 ἔμμηνος δίκη, 117.
 ἔμψυρος, 37.
 ἐνδείξις, 116.
 ἐνη καὶ νέα, 197.
 ἐξιτήρια, 70.
 ἐξωμύς, 130.
 ἐορτή, 196.
 ἐπαγγελία, 78.
 ἐπαγγέλλειν δοκιμασίαν, 82.
 ἐπιβάτης, 24, 92.
 ἐπιγαμία, 20, 142.
 ἐπιδικασία, 60.
 ἐπίδοσις, 80, 100.
 ἐπὶ κληρος, 60, 128.
 ἐπιμεληταὶ τοῦ ἐμπορίου, 87.
 — τῆς κοινῆς προσόδου, 88.
 — τῶν νεωρίων, 92.
 — τῶν συμμοριῶν, 101.
 ἐπιμελητής, 81.
 — τῆς φυλῆς, 65.
 ἐπίσκοπος, 173.
 ἐπιστάται τῶν ὑδάτων, 87.
 ἐπιστάτης, 69.
 ἐπιτιμία, 62.
 ἔποικος, 164.
 ἐπόπτης, 192.
 ἐπώνυμος, 32.
 ἔρανος, 63.
 ἐρήμην (τὴν—ἀντιλαχεῖν), 121.
 ἔριθος, 9.

- ερκεῖος (Ζεύς), 64.
 ἔρκος, 188.
 ἐστίαις, 103.
 ἐταιρεία, 63.
 εὐθύναι, 82.
 εὐτείχεος, 14.
 ζητητής, 79.
 ἡγεμόνες τῶν συμμοριῶν, 101.
 ἡλιαία, 111.
 ἡλιαστικός μισθός, 112.
 ἡμίονος, 151.
 ἥρωος, 187.
 — ἐγχώριος, 187.
 θαλύσια, 12.
 θέατρον, 202.
 θεῖος, 6.
 θέμιστες, 7.
 θεοπρόπιον, 13.
 θεοπρόπος, 13.
 θεωρικά, 100, 201.
 θεωρία, 96.
 θῆτες, 9.
 θίασος, 62.
 θυσκεός, 13.
 ἱερά δημοτελῆ, 96.
 ἱερεὺς, 13, 194.
 ἱερομηνία, 197.
 ἱθαιγενής, 11.
 ἴλα, 35.
 ἱμάτιον, 130.
 ἱππικός ἀγών, 151.
 ἱπποτοξότης, 58.
 ἰσπολιτεία, 142.
 ἰστάμενος (μὴν), 197.
 ἰστωρ, 10.
 καλοκαγαθία, 125.
 καταγώγιον, 141.
 κατάκλητος ἐκκλησία, 71.
 κατάλογος, 90.
 καταλόγου (ἔξω τοῦ), 90.
 κατάλυσις, 141.
 κατάστασις, 95.
 κέλης, 151.
 κλέρος, 42.
 κλήρος, 42, 165.
 κληρωτός, 81.
 κλητήρ, 116.
 κοῖλον (τὸ), 203.
 κοῖλος (μὴν), 197.
 κοιμητήριον, 43.
 κοινοῦκτον, 160.
 κοινὸν (τὸ—γραμματεῖον), 63.
 κόκκος, 133.
 κόσμος, 42.
 κόσμιος, 42.
 κοτύλη, 135.
 κρηπίς, 130.
 κρυπτεία, 23.
 κρυπτός, 173.
 κυαμεντός, 81.
 κυάμου (ἀπὸ), 81.
 κυρία, ἡ, 118.
 κυρία ἐκκλησία, 71.
 κώμος, 200.
 κωμωδία, 200.
 λαμπαδοδρομία, 198.
 Λήναια, 199.
 ληξιαρχικὸν (τὸ—γραμματεῖον), 65.
 λῆξις, 116.
 λόγον καὶ εὐθύνας ἐγγράφειν, ἀπορέ-
 ρειν, 82.
 μαντεῖον, 189.
 μάντις, 13, 163.
 μαρτυρία, 117.
 μεδιμνος, 135.
 μελλείρνες, 36.
 μεσῶν (μὴν), 197.
 μετανάστης, 8.
 μετοίκιον, 58.
 μέτοικος, 58.
 μετρητής, 135.
 μὴν ἀρχόμενος, 197.
 — ἰστάμενος, 197.
 — κοῖλος, 197.
 — μεσῶν, 197.
 — πλήρης, 197.
 — φθίνων, 197.
 μήνυσις, 78.
 μητρῶον, 74.
 Μινωίται, 42.
 μνᾶ, 94.
 μύριοι (οἱ), 159.
 μυσταγωγός, 192.
 μύστης, 192.
 ναῦσκος, 188.
 ναός, 188.
 ναυτικός τόκος, 134.
 νεώσοικος, 92.
 νοθεῖα, 11.

νοθος, 11.
νομιμα (τά), 131.
νουμηνία, 197.

ξεναγος, 169.
ξενηλασία, 37.

ὁδοποιός, 87.
οἰκεύς, 9.
οικιστής, 163.
οἰωνιστής, 13.
οἰωνοπόλος, 13.
ὁμοιοί, 27.
ὄνειροπολος, 13.
ὀπισθοδομος, 188.
ὀπλίτης ὁρόμος, 150.
ὀπλοθήκη, 96.
ὀργυιά, 134.
ὄστρακον, 79.

παιδεία ἐγκύκλιος, 126.
παλαιστή, 134, vlg.
πάλη, 151.
παναιτούλιον, 178.
πανδοκειον, 141.
πανηγυρίς, 196.
παρακαταβολή, 117.
παρυστασις, 110, 117.
παρυστατής, 94.
πατρούχος, 30.
πατρώος (Ἀπολλων), 64.
πεοίλον, 15.
πέπλος, 15.
περίβολος, 188.
περίπολος, 62, 90.
περίπτερος, 189.
περιστιαρχος, 72.
πλέθρον, 134, vlg.
πλήρης (μην), 197.
πολεμου νόμοι, 139.
πολις, 14.
πολιτεία, 142.
πούς, 134.
προβαλλεσθαι, 77.
προβολή, 77.
προβούλευμα, 68.
προβουλος, 160.
προδικασία, 107.
πρόναος, 188.
πρόξενος, 142.
προρρησις, 107.
προσχήνιον, 203.
προστάτης, 57, 58.

πρόστυλος, 188.
προτίθεσθαι, 131.
πυγμή, 151.
πῶλος, 151.

ῥήτραι, 28.

Σελλοί, 190.
σηκός, 183.
σῆμα, 13.
σιτηρέσιον, 97.
σκευοθήκη, 92.
σκήνη, 203.
σκηπτούχος, 8.
σκήπτρον, 7, 8.
σκόλια, 131.
σκυτάλη, 33.
σπιθαμή, 135.
Σπαρτιάται, 25.
σπονδαί, 141.
σταδίων, 134.
σὺγκλητος ἐκκλησία, 71.
σύλας (σύλκ) διδόναι, 139.
σύμβολα, 142.
σύμβολον, 72, 112.
συνηγορος, 75, 79, 83.
σύντεξις, 99.
συντελής, 104.
συνωρίς, 151.

ταμίας τῆς κοινῆς προσόδου, 88.
— τῶν στρατιωτικῶν, 89.

τέθριππον, 151.
τειχοεις, 14.
τέλειος, 151.
τελωνης, 98.
τέμενος, 7.
τέρας, 13.
τιμᾶν, 119.
τιμᾶσθαι, 119.
τίμημα, 100.
τιμητὸς ἀγών, 116.
τόκος ναυτικός, 134.
τοξότης, 58.
τραγος, 200.
τραγωδία, 200.
τραπέζιτης, 134.
τροπαίον, 140.

ὑπαιθρος, 188.
ὑπήκοος, 42.
ὑπηρετής, 81.
ὑπογραμματεύς, 93.

ὑποδῆμα, 130.

ὑπομείων, 27.

ὑποσφήτης, 190.

φᾶρος, 15.

φασίς, 116.

φθίνων (μην), 197.

φιδίτια, 36.

φῶρος, 99.

φρατρικὸν γραμματεῖον, 63.

φύλαξ, 173.

φωρῶν λιμήν, 98.

χειροτονεῖν, 73.

χειροτονητός, 81.

χειροτονια, 70.

χίτων, 15.

χλαῖνα, 15, 130.

χλαμύς, 130.

χλανίς, 130.

χρίνιξ, 135.

χούς, 135.

χρησμός, 189.

χρηστήριον, 189.

ψῆφος, 70.

ψήρισμα, 73.

Z A A K R E G I S T E R.

De zaken, waarbij niet uitdrukkelijk gezegd is tot welken staat,
enz. zij behooren, hebben betrekking op Athene.

<p>aanbesteding, 68.
aangenomen kinderen, 60, 63, 64.
aanklacht, 116.
— van onwettigheid, 75.
aanklachten bij den raad, 68, 114.
— bij de volksvergadering, 78, 114.
Abae, 191.
Academie, 125, 204.
Achaeërs, 2, 17, 23, 26, 28, 177, 179.
Achaeïsch verbond, 179.
— door de Rom opgeheven, 184.
Achaia, 179.
Achaia, naam van Griekenland onder de Romeinen, 185.
Achilles, 11.
Acrisius, 143.
Acrocorinthus, 148.
acropolis van Athene, 199.
adel bij Hom., 6.
adoptie, 60.
Aegeis (nieuwe), 137.
Aegialea, 179.
Aegialus, 179.
Aegicoreis, 46.
Aegium, 180, 182.
Aegospotami (slag bij), 55.
Aeoliërs, 17, 160.
Aetolië, 177.
Aetoliërs, 146, 177.
aetolisch verbond, 177.
— door de Romeinen onderworpen, 197.
afdeelingen van het leger te Sparta, 37.</p> | <p>afgetreden ambtenaren, 83.
afval van het ath. bondg., 171, 176.
Agamemnon, 6.
agenten der Ath. bij hunne bondgen., 173.
Agesilaüs, 29, 30.
Agiaden, 28.
Agis, 28.
Agis III, 41.
agyrmus, 192.
Alcibiades, 55.
Aleuaden, 157.
Alexander de Groote, 158, 177.
Alpheüs, 150.
altaar, 188.
Amasis, 167.
ambtenaren, 19.
— van het ach. verbond, 182.
— van het aetol. verbond, 178.
— bij den eeredienst, 194.
— bij het zeewezen, 91.
— (colleges van), 84.
— (onderscheid tusschen de), 81.
ambtseeden, zie eed.
ambtslokalen, 83, 84.
amnestie van Solon, 49.
Amphictionen, 143, 153, 177.
— (vergaderingen der), 144
amphictioniën, 142.
Amphictyon, 143.
Amphissa, 145.
Amyclae, 22, 204.
Antalcidas (vrede van), 158 175.
Anthela, 143, 144.</p> |
|---|---|

- antidosis, 102, 105.
 Antigonis, 137.
 Antigonus, 136.
 Antigonus Doson, 179, 184.
 antigrapheus, 70.
 — van den raad, 80, 88.
 apagoge, 114, 116, 119.
 apodecten, 88.
 apographe, 113.
 Apollo, 30, 146, 204, 205.
 — te Abae, 191.
 — Carneüs, 204.
 — te Clarus, 191.
 — te Delphi, 190.
 — (de didymaeische), 190.
 Aratus, 182, 183.
 arbeidersklasse, 19, 20.
 arbiter te Rome, 110.
 Arcadië, 183.
 Arcadiërs, 39, 159, 167.
 Archemorus, 153.
 Archias, 162.
 architheorie, 102.
 archon (eerste), 136.
 archonten, 48, 50, 52, 84, 103, 113.
 — (onderzoek over de), 68.
 Areopagus, 46, 48, 51, 54, 55, 71, 79, 106, 107, 113, 131.
 — (oppertoezicht van den), 121.
 — (samenstelling van den), 122.
 Argadeis, 46.
 Arginusen (slag bij de), 59.
 Argiven, 39.
 argivische steden, 159.
 Argolis, 22, 167.
 Argos, 167, 181.
 Aristides, 52, 53, 60, 67, 85, 171, 172.
 aristocratie, 19.
 aristocratisch-conservatieve partij, 39, 167.
 Aristodemus, 22, 28.
 Aristophanes, 112.
 Artemis Agrotera, 86.
 Artemis (tempel van) te Ephesus, 189.
 artsen bij Hom., 9.
 Asclepius te Epidaurus, 191.
 astynomen, 87.
 atheensch bondgenootschap, 170.
 — (nieuw — bondgenootschap), 175, 176.
 atheensche godsdienstfeesten, 198.
 Athene, 40.
 — (oppermacht van), 171, 173.
 — onder Demetrius Phalereus, 136.
 — (latere geschiedenis van), 135.
 — eene stapelplaats van alle voortbrengselen, 133.
 — (godin) 38, 195, 198, 204.
 — beschermgodin der stad Athene, 195, 198.
 — Itonia, 158.
 — Polias, 195.
 Atheners, 145.
 — machtig ter zee, 159.
 — onder de Romeinen, 137.
 athloheten, 85.
 — bij de Panathenaeën, 198.
 atimie, 119, 120, 131.
 Atreus, 3.
 Attalis, 137.
 Attalus, 137.
 Attica, 2, 44, 156.
 autonomie der ath. bondgenooten, 171.
 ban, 107.
 bankiers, 134.
 Barathrum, 119.
 barbaren, 3, 192.
 basileus, 84, 86, 106, 107, 191, 194, 201.
 basilissa, 194.
 bastaarden bij Hom., 11.
 beambten (ondergeschikte), 81, 93.
 bedrieger van het volk, 78.
 bedrijven, 133.
 — bij Hom., 9, 15.
 — der Perioeken, 24.
 beelden der goden, 188.
 begrafenis, 131.
 — bij Hom., 17.
 — van de gesneuvelden, 131, 140.
 begrafenisstoet, 131.
 bekken (het metalen) te Dodona, 190.
 belasting op Creta, 43.
 — op den in- en uitvoer bij de ath. bondgen., 172.
 — (buitengewone), 80.
 beledigingen van ambtenaren, 84.
 belooningen, 81.
 bemanning van de vloot, 50.
 benoeming tot priesterlijke bedieningen, 195.
 berggeel, 133.

- beslissing der rechters, 118.
 besluit (voorloopig), 68.
 bestuurders, 81.
 betaalmeester (militaire), 89.
 betalingen der ath. bondgen., 172.
 — bij bankiers gedaan, 134.
 beteekenis der eleusinische mysteriën, 193.
 bevelen (schriftelijke) der ephoren aan de spart. legerhoofden, 32.
 bevelhebbers (buitengewone), 89.
 bewijsmiddelen bij een proces, 117.
 bezigheden der Atheners, 135.
 bezittingen der helden en koningen bij Hom., 8, 13.
 bezit van goud en zilver te Sparta, 26, 40.
 bezoldigde staatsdienaars, 81, 82.
 bezoldiging der heliasten, 88, 112.
 — der raadsleden, 53, 54, 67.
 — voor het bijwonen van de volksvergadering, 53, 72, 135.
 bijdragen der ath. bondgen., 99, 175.
 — (vrijwillige), 100.
 bijzitters der archonten, 86.
 — der euthynen, 82.
 binnenlandsche dienst, 90.
 blijspel, 132.
 bloedwraak, 106.
 bodemerij, 134.
 boekhouder van den raad, 30.
 boeotarchen, 158.
 Boeotiërs, 157.
 boeten, 115.
 bondgenooten (rechtszaken der ath.), 112.
 bondgenootschap (ath.), 170, 175, 176.
 — (spartaansch), 167.
 bondskas van het ath. bondgen., 99, 171, 172.
 bondsleger van het ach. verb., 182.
 — der Aetoliërs, 178.
 bondsraad van het ach. verbond, 182.
 — der Aetoliërs, 178.
 — der Boeotiërs, 158.
 bondsregeering der Arcadiërs, 159.
 boogschutters, 58.
 — te paard, 58.
 boomvruchten bij Hom., 14.
 boönen, 92.
 borgen voor het verschijnen voor het gerecht, 116.
 borgstelling, 120.
 Bosporus, 99.
 bouwkunst, 3, 18.
 bouwmeester, 92.
 bovenmenselijke wezens, 187.
 Branchiden, 191.
 bruidschat te Sparta, 36.
 bruiloftsmaal bij Hom., 11.
 bruiloftszangen bij Hom., 12.
 buit, 140.
 buitenland (betrekkingen met het), 80.
 burgerkransen, 81.
 burgerlijke rechten (verlies van), 62, 119, 120.
 burgerlijsten (het nazien van de), 65.
 burgerrecht, 142.
 — (aangematigd), 65.
 — (geschonken), 59, 73, 81.
 — (verlies van het), 119, 120.
 — te Sparta, 24, 27.
 burgers, 59.
 — (opgenomen), 59, 63.
 burgerschap (voorwaarden voor het), 20.
 burgerstand, 20.
 Byzantium (tol bij), 99.
 Cadmea bezet door de Spartanen, 158, 176.
 Cadmus, 3.
 Caiadas, 34.
 Calligeneia, 199.
 kandidaten voor een ambt, 76.
 capitulatie, 140.
 Carneën, 204.
 Cassander, 136.
 Cassotis, 190.
 Cecrops, 3.
 Chaeronea (slag bij), 55, 136, 146, 176, 177.
 Chalcis, 165.
 chalcus, 94.
 Charilaüs, 28.
 cheirotomie, 70.
 chiton, 130.
 choregie, 102.
 choreuten, 91.
 cilicische zeeroovers, 44.
 claroten op Creta, 42.
 Clarus, 191.
 Cleomenes III, 41, 183.
 Cleonae, 153.

- clepsydra, 118.
 Clisthenes, 51, 63, 64, 66, 81, 88, 147.
 Cnidus (slag bij), 175.
 Cnosus, 42.
 Codrus, 45.
 colacreten, 48, 88.
 commissarissen tot het innen van
 de schattingen der bondgenoo-
 ten, 99.
 — tot het innen van verschul-
 digde gelden, 88.
 — tot het onderzoeken van mis-
 drijven, 79.
 comoedie, 200.
 concubinaat, 60.
 Conon overwint de Spartanen bij
 Cnidus, 175.
 Corcyraërs, 190.
 Core, 193, 199.
 Corinthe, 184.
 — door Mummiusingenomen, 154.
 184.
 — (vergadering van alle Grieken
 te), 176, 177.
 Coronea, 158.
 cosmeten, 126.
 Cranon (slag bij), 136.
 Creon, 45.
 Cresphontes, 22.
 Creta, 41.
 — (steden op), 160.
 Crisa, 153.
 Cronium in Elis, 150.
 crypteia, 23, 32, 35.
 Cydonia, 42.
 Cylon, 47, 48.
 Cynosarges, 125.
 cyzicenen, 94.
 daemonen, 187.
 dagvaarding voor het gerecht, 116,
 121.
 dak der tempels, 188.
 Danaüs, 3.
 dariken, 94.
 decadarchen, 91.
 decadarchiën, 174.
 decaden (afdeelingen des legers), 91.
 — (deelen der maanden), 197.
 delische (de — triëre), 95.
 Delos, vergaderplaats van het ath.
 bondgen., 171.
 delphische amphictionie, 143.
 Delphi (orakel van Apollo te), 13,
 138, 146, 190.
 Delphi (partijdigheid van het orakel
 te), 148.
 — (tempel van), 141, 142, 143,
 144, 147.
 Delphinium, 106, 108.
 demarchus, 64, 66, 120.
 demen, 52, 64, 65.
 Demeter, 143, 193, 199.
 — (panachaeïsche), 181.
 Demetrias, 136.
 Demetrius Phalereus, 136.
 Demetrius Poliorcetes, 136.
 demiurgen, 46.
 — bij Hom., 9.
 — bij het ach. verbond, 183.
 Demosthenes (tijd van), 102, 104,
 109, 111, 135, 145, 148.
 demus te Sparta, 27.
 democratie, 19, 53, 54, 55.
 — op Creta, 44.
 democratische richting, 39.
 dertig (de), 55.
 Deucalion, 2.
 deuren der tempels, 188.
 Diacriërs, 47.
 diaeteten, 110, 114.
 — (bijzondere), 111.
 dicasteriën, 112.
 dichtkunst, 3.
 dienstplichtige burgers, 90.
 Diipoliën, 204.
 Diogenes (gymnasium van), 125.
 Dionysiën, 86, 132, 199, vlgg.
 Dionysus, 193, 199, vlgg.
 dischgenooten te Sparta, 36.
 discus van Apollo, 204.
 dithyrambus, 201.
 dodecapolis (ionische), 160.
 Dodona (orakel van Zeus te), 13,
 190.
 dokimasia, 82, 114, 122.
 dolichus, 150.
 Dolopiërs, 165.
 doodstraf, 119.
 — te Sparta, 34.
 Doriërs, 2, 17, 22, 153.
 — op Creta, 41, 42.
 — (volksverhuizing der), 159.
 dorische hexapolis, 160.
 drachme, 94.
 Draco, 47, 48, 106.

- dramatische voorstellingen bij de
 Dionysusfeesten, 199, vlgg.
 drievoet te Delphi, 190.
 droomen, 189, 191.
 droomuitleggers bij Hom., 13.
 dubbele tempels, 189.
 Dymanes, 26.
- echtbreuk, 129.
 echte kinderen, 60.
 — bij Hom., 11.
 echtscheiding, 129.
 — te Sparta, 36.
 edelen bij Hom., 6.
 eed, 186.
 — der ambtenaren, 84.
 — der archonten, 86.
 — der epheben, 62.
 — der heliasten, 112.
 — van procedeerenden, 116, 117,
 — der raadsleden, 67.
 — van een atheensch vader bij het
 doen inschrijven van zijne kin-
 deren in de phratia, 63.
- eerbesluiten, 81.
 eerbewijs aan den raad, 68.
 eerbewijzen, 81.
 eeredienst, 80, 86, 92, 96, 194.
 — van den staat, 196.
 eergevoel (militair) der Spartanen,
 38.
 eerste dag der maand, 197.
 eigendom (personeel) der vrouw,
 129.
 eik (de heilige) te Dodona, 190.
 eisangelia, 114.
 eisch voor het gerecht, 119.
 eisphora, 100.
 Elatea, 145.
 Eleërs, 149, 154.
 Eleusiniën, 148.
 eleusinische mysteriën, 191.
 — (viering van de), 192.
 Eleusis, 191.
 Eleutheriën bij Plataea, 148.
 Eleutherolaconen, 41.
 elfmannen, 86.
 Elis, 149, 151, 160, 167, 183.
 emporium, 132.
 — (opzichters over het), 86.
 encyclische liturgiën, 102.
 endeixis, 114, 119.
 enomotarchen te Sparta, 33.
- Enyalios, 86.
 epangelia, 78.
 ephegesis, 114.
 epheten, 48, 51, 106, 109.
 Ephialtes, 54.
 ephoren, 31, 32, 33.
 epicheirotone, 71, 77, 82, 85.
 epiclerus, 128.
 Epidaurus, 191.
 epimeleten, 81.
 — der eleusinische mysteriën, 191.
 — der epheben, 126.
 — voor de godsdienstfeesten, 86.
 — der gymnasiën, 126.
 episcenia, 204.
 epistates der gymnasiën, 126.
 — der prohedri, 70.
 — der prytanen, 69.
 epistoleis te Sparta, 33, 39.
 Epitadeus, 27.
 epobelie, 118.
 eponymen (tien), 65, 75.
 eponymus, 84.
 epopten, 192.
 Erechtheis (nieuwe), 137.
 Erechtheus, 12, 191.
 erfdochter, 60, 103, 128, 129.
 — bij Hom., 11.
 erfenissen (processen over), 117.
 erfopvolging ab intestato, 61.
 erfrecht, 85.
 — op Creta, 43.
 Erinyen, 122.
 Eteobutaden, 195.
 Etruscan, 147.
 Euclides, 61, 111, 122.
 Eumaeus, 6.
 Eumeniden, 122.
 Eumolpiden, 191.
 eupatriden, 47.
 Eurypon, 28.
 Eurypontiden, 28.
 Eurysthenes, 28.
 euthyne, 114, 122.
 euthynen, 82.
 exegeten, 93, 195.
 exercitie der Spartanen, 38.
- fabrieksslaven, 56.
 fabrikaten (laconische), 25.
 familierecht, 85.
 feestdagen, 196.
 feesten (godsdienst-), 148, 153.

feesttijden, 196, vlgg.

Gaea, 146.

Gallië, 161.

Galliërs in Griekenland, 146.

gebed in den raad, 70.

gebeden bij Hom., 13.

geld, 94.

— (waarde van het), 94.

geldboeten, 120.

geldmiddelen, 94.

— (ambtenaren bij de), 87.

— (opperbestuurder van de), 88.

— (de raad belast met het toezicht over de), 68.

geldschietters, 134.

gelduitdeelingen aan de Atheners, 172.

Geleontes, 46.

gelijkheid van bezitting te Sparta, 26, 27.

genneten, 63.

genootschappen, 62.

geomoren, 46.

gerechtsgelden, 116.

gerechtshof (gemeenschappelijk) op Creta, 160.

— over gemaakte prijzen, 139.

gerechtslokalen, 106, 112.

geslachten, 46, 63.

gesneuvelden (begravenis van in den krijg), 131, 140.

— (kinderen der), 62.

getuigen der dagvaarding, 116.

getuigenissen voor het gerecht, 117.

gevangenis, 119.

gevangenisstraf, 119, 120.

— te Sparta, 34.

gewichten, 4, 134.

gezantschappen, 80.

— (heilige), 96, 102.

giften (vrijwillige), 80, 100.

gijzelaars, 141.

goden bij Homerus, 187.

godsdienst der Grieken, 21, 187.

godsdienst (weldadige invloed van den), 122.

— (toezicht van den Areopagus over den), 122.

— (verval van den), 198.

godsdienstfeesten te Athene, 198, vlgg.

— te Sparta, 204.

godsdienstplechtigheden bij Hom., 8, 112.

godsdienstrecht, 85.

godspraken, 189.

godsvrede, 149, 198.

Gorgias, 152.

Gortyn, opschrift van, 42.

gouden munt, 94.

gouden en zilveren werken, 133.

graan, 132.

grafteekens, 131.

grammateus bij het ach. verb., 182.

— bij het aetol. verbond, 178.

grammatistes, 124.

graphe, 114.

Griekenland nooit één staat, 138.

— onder de Romeinen, 184.

groenten bij Hom., 14.

grondbezit (in het algemeen), 20, 142.

— in Attica, 49.

— te Sparta, 26.

gunstige dagen voor het raadplegen van het orakel, 190.

gymnasiarchie, 102.

gymnasiën, 125.

— in Elis, 151.

gymnasten, 126.

gymnastiek, 124, 125.

— (hoogere), 125.

Gymnopaediën te Sparta, 204.

Halimus, 199.

handel, 19, 44, 132, vlg.

— op Creta, 43.

— bij Hom., 9.

— te Sparta, 25, 27.

handelsrechters, 111.

handelsverdragen, 142.

handelswetten, 132, vlgg.

handelszaken (processen over), 117.

handenarbeid, 135.

— bij Hom., 9.

handwerkslieden, 135.

— bij Hom., 9, 15.

Harmodius en Aristogiton, 86.

harmosten, 33, 174.

Hecate, 141.

hecatomben, 13.

Hecatombaeën te Argos, 148.

heffing van de belastingen, 100.

hegemonie van Athene, 145, 170.

— van Sparta, 145, 169, 176.

- heilige personen, 140.
 helden bij Hom., 3, 5.
 heldentijd, 5.
 Heliaca, 111.
 heliasten, 51, 65, 85, 110, 111, 113, 121.
 hellanodiken, 151, 169.
 Hellas, 1.
 Hellen, 1.
 Hellenen, 1, 2.
 hellenotamiën, 99.
 Helos, 23.
 Heloten, 23, 27, 29, 37, 41, 56.
 Helotenjacht, 24.
 helpers der ambtenaren, 84.
 hemelteekenen, 74, 189.
 Heracliden, 22, 28.
 — (tocht der), 45.
 Heraeën, 148.
 herauten, 93, 139.
 — bij den eeredienst, 194.
 — bij Hom., 8, 9.
 — te Sparta, 33.
 Heracles, 153.
 herbergen, 141.
 Hermes, 141.
 Herodotus, 152.
 heroën, 187.
 heros, 6, 164.
 Hesiodus, 18, 124.
 hexapolis (dorische), 160.
 hiëromnemonen, 144.
 hiërophantes, 192.
 hiërophantis, 192.
 hippagreten te Sparta, 33.
 hipparch, 91.
 — bij het ach. verbond, 182.
 — bij het actol. verbond, 178.
 hippeis, 49.
 — te Sparta, 33.
 hippotoxoten, 58, 95.
 Homarium, 147.
 Homerus, 3, 5, 37, 124.
 Homoeën, 27, 30.
 homogalacten, 63.
 honing, 133.
 hoofdgeld der metoeken, 58, 97.
 Hopletes, 46.
 hopliten, 90.
 — te Sparta, 24, 25, 33, 38.
 hoplomachie, 127.
 huisraad, 130, 133.
 — te Sparta, 37.
 huurtroepen, 89.
 huurtroepen van Cretensers, 44.
 huwelijk, 60, 61, 128, 142.
 — op Creta, 43.
 — bij Hom., 10.
 — te Sparta, 36.
 — (buiten — geboren), 60, 61.
 huwelijken (verboden), 61.
 huwelijksgift, 128, 129.
 huwelijksvereenkomst, 128.
 Hyacinthiën, 204.
 Hyacinthus, 204.
 Hylleis, 26.
 hyposcenium, 203.
 hypostrategen bij het ach. verbond, 182.
 Iacchus, 192, vlgg.
 Iason, 157.
 Icaria, 199.
 ijzer, 133.
 Ilias, 5.
 Imbros, 165.
 ingevingen (goddelijke), 189.
 inhoudsmaat, 134.
 inkomen (belastingen op het), 100.
 inkomsten (buitengewone), 100.
 — en uitgaven vanden staat, 80, 95.
 — der koningen te Sparta, 30.
 — der priesters, 93, 195.
 inschrijving in den demus, 65.
 — in de phratia, 63.
 instructie van een proces, 117.
 invloed van den griekschen gods-
 dienst, 186.
 invoer, 80.
 — van graan, 132.
 invoerartikelen, 132, vlg.
 invoerrechten, 98.
 inwijding in de mysteriën, 192.
 inwoners van Attica, 44, 46.
 — (oudste) van Griekenland, 1.
 Ioniërs, 17.
 Ioniërs, afhankelijk van de Lydiërs
 en Perzen, 161.
 Ioniërs en Doriërs (onderscheid tus-
 schen), 17, 44.
 ionische dodecapolis, 160.
 Iphitus, 149.
 Ipsus (slag bij), 136.
 Isagoras, 51.
 isopolitie, 142.
 isoteleis, 59, 81.

- isthmische spelen, 141, 154.
 Ithaca, 6.
 iudex te Rome, 110.

 jaar bij de Grieken, 196.
 jacht bij Hom., 14.

 kalender (regeling van den) te Sparta, 32.
 kampprijzen, 96.
 kamprechters bij de Dionysusfeesten, 202.
 — bij de olympische spelen, 151.
 — bij de pythische spelen, 153.
 kaperij, 139.
 karakter van den griekschendienst, 186.
 kenteeken der ambtenaren, 84.
 — der raadsleden, 67.
 Keryken, 191.
 kiesvergaderingen, 76.
 kinderen, 128, 129.
 — bij Hom., 11.
 kleederdracht, 130.
 — op Creta, 43.
 — bij Hom., 15.
 — der slaven, 57.
 — te Sparta, 27, 36.
 — der jonge Spartanen, 35.
 — der Spartanen in den oorlog, 38.
 Klein-Azië, 2.
 kleinhandel, 56, 134.
 kleruchen, 166.
 kleruchiën, 165.
 — (toestand der), 165, 166.
 klimaat van Attica, 44.
 knapenafdeelingen te Sparta, 35, 36.
 koloniën te Athene, 136.
 komische koren, 202.
 koning, 19.
 — bij Hom., 6, 7.
 koningen te Sparta, 28.
 koninginnen bij Hom., 9.
 koningschap te Athene, 45.
 — bij Hom., 6.
 — (dubbel) te Sparta, 28.
 kooplieden, 134.
 koor bij de Dionysiën, 200, 202.
 koper, 133.
 koperen munt, 94.
 kunst (beeldende), 129.
 — (grieksche), 137.
 kunsten te Sparta, 37.

 kunstenaars bij Hom., 9.
 kunstliefde der Atheners, 44.
 krijgdsdienst, 50, 67.
 — als peripolus, 126.
 krijgdsdienst (vrijdom van), 90.
 krijgsgevangenen, 140.
 krijgslieden bij Hom., 16.
 krijgsmacht, 19.
 krijgsmantel, 130.
 krijgsrecht, 140.
 krijgstoerusting, 80.
 krijgswezen te Sparta, 37.
 — (beambten bij het), 89.
 — (uitgaven voor het), 95.

 laatste dag der maand, 197.
 Lachares, 137.
 Laconië, 22.
 laconismus, 168.
 land en stad bij Hom., 14.
 landbouw bij Hom., 14.
 — te Sparta, 27.
 Laurium (zilvermijnen van), 97.
 leeningen, 80.
 Leeuwenpoort, 3.
 leger te Sparta, 37.
 — (aanvoering van het) te Sparta, 29.
 — (staand) te Sparta, 33.
 — (verdeeling van het) 91.
 — (—) te Sparta, 37.
 legerplaats bij Hom., 16.
 — bij de Spartanen, 38.
 Lemnos, 165.
 Lenaeën, 86, 199, vlgg.
 Lenaeum, 204.
 lengtemaat, 134.
 leptum, 94.
 Lerna, 181.
 letterkunde, 18.
 letterschrift, 4.
 Leuctra (slag bij), 158, 176.
 levenswijze, 20.
 — der burgers, 123.
 — der helden bij Hom., 15.
 — te Sparta, 34, 41.
 lexiarchen, 72.
 Libye, 161.
 lichtgewapenden te Sparta, 24.
 lichtingen te Sparta, 37.
 lijfeigenen op Creta, 42.
 lijfsgenade, 140.
 lijken, 131.

- lijkrede op de in den krijg gesneuvelden, 80, 131.
- liturgiën, 66, 102, 201.
 - bij de demen en phylen, 103.
- liturgiën (vrijdom van), 81.
- lochaag, 91, 97.
 - te Sparta, 33.
- lochen, 91.
- logisten, 82, 104, 110.
- lood, 133.
- lot (bij het) gekozen ambtenaren, 81.
- loting der heliasten, 112.
 - der raadsleden, 67.
- Lyceïum, 125.
- Lycophron, 157.
- Lycus, 42.
- Lycurgus, 26, 28, 147, 149.
 - (ath. schatmeester), 202.
- Lydiërs, 147.
- lyra, 125.
- lyrische poëzie, 124.
- Lysander, 174.
- maaltijden, 130.
 - op Creta, 43.
 - bij Hom., 7, 15.
 - (gemeenschappelijke) te Sparta, 27, 36, 41.
- maanden bij de Grieken, 197.
- maanjaar, 196.
- Macedonië, 136, 145, 147, 157.
- manslag, 109.
- Mantineia (slag bij), 176.
- marktgeld, 98.
- marktmeesters, 87.
- marmer, 133.
- Massilia, 162.
- maten, 4, 134.
 - en gewichten (toezicht op de), 80.
- matrozen, 92.
- meerderjarigheid, 62.
- Megalopolis, 159.
- Megara, 49, 183.
- Melanthus, 45.
- Melicertes, 154.
- Melkarth, 154.
- Melos, 140.
- menschenroof, 139.
- menschentide, 162.
- Messenie, 22, 165, 177, 183.
- metoeken, 58, 97, 102.
 - (plichten der), 58.
- Meton, 197.
- metronomen, 87.
- militaire misdrijven, 12.
- mimische voorstellingen bij de eleusinische mysteriën, 193.
- mina, 94.
- Minos, 41.
- mirttekrans, 67, 73, 84.
- Mithridates, 44, 137.
- Mnoiten op Creta, 42, 43.
- moedersteden, 162.
- monarchie, 19.
- moord bij Hom., 10.
 - (straf op), 108.
 - (aanklachten van), 95.
 - (rechtspraak over), 51, 54, 106.
- Mothakes, 24.
- munt, 89, 94.
 - (ijzeren) te Sparta, 37.
- muntmeesters, 89.
- muntwezen, 80.
- muziek, 18, 20, 124, 125.
 - bij Hom., 11.
 - zonder woorden, 125.
- Mycene, 3.
- mysten, 192.
- mysteriën, 191.
 - (ontheiliging van de), 112.
- Mytilene, 140.
- naam (officiële), 64.
- nauarchen te Sparta, 33, 39.
- naucraren, 48, 50, 66.
- naucrariën, 48.
- Naucratis, 167.
- Nansinicus, 101.
- nautodiken, 110, 111.
- Naxos valt van het ath. bondgen. af, 171.
- nederlaag der Atheners op Sicilië, 174.
- Neliden, 45.
- nemeische spelen, 141, 143.
- Neocore, 194.
- Neodamoden, 24.
- niet-burgers, 20.
- niet-schatbare aanklachten, 116, 119.
- niet-vrijen, 20.
 - bij Hom., 6, 9,
- nijverheid, 19, 132, vlg.
- nomographen bij het aetol. verbond, 179.
- nomophylakes, 33, 54.

nomotheten, 74.

oben, 26, 28.

obolus, 94.

ochlocratie, 19.

Odyssea, 5.

Odysseus, 6, 15.

Oedipus, 11.

offerdagen, 196.

offerdier bij Hom., 12.

offers bij Hom., 12.

— in den raad, 70.

offer voortekens voor het raadplegen van het orakel, 189.

Ogyges, 179.

olie, 133.

oligarchie, 19.

olijfboomen (heilige), 198.

Olympia, 141.

olympiaden (berekening der), 152.

Olympiën te Athene, 204.

olympische spelen, 141, 149, 167.

Olympus in Elis, 150.

omgang tusschen ouderen en jongeren te Sparta, 35.

— tusschen de beide geslachten bij Hom., 11.

— tusschen de standen bij Hom., 6.

omkoop van ambtenaren en rechters, 132.

omkoping (wetten tegen), 77.

onderhandelingen ter voorkoming van eenen oorlog, 138.

onderhoud van de ambtenaren, 84, 88, 95.

onderpand voor de huwelijksgift, 129.

ondersteuning aan arme burgers, 95.

— van hulpelooze ouders door hunne kinderen, 124.

onderwijs, 20, 124.

— (hooger), 127.

— (lager), 124, 125.

— bij Hom., 11.

— te Sparta, 35.

opvoeding te Sparta, 27, 35, 36.

onderwijswetten, 126.

onderzoek over ambtenaren, 82.

— over de archonten, 68.

— over de helpers der ambtenaren, 84, 86.

— van een proces, 107.

— over de raadsleden, 67.

onechte kinderen, 61.

— bij Hom., 11.

ongunstige dagen voor het raadplegen van het orakel, 190.

onsterfelijkheid, 187, 193.

ontaarding te Sparta, 40.

ontbinding des huwelijks, 129.

ontslagenen (uit de slavernij) te Sparta, 24.

ontwikkeling (geestelijke), 20.

— (lichamelijke), 20.

onwettigheid (aanklacht van), 114, 122.

onzedelijkheid, 132.

oogstfeest bij Hom., 12.

oorlog (eerste heilige), 153.

— (tweede heilige), 145.

— (eerste messenische), 24.

— (derde messenische), 170.

oorlogen (messenische), 39.

oorlog (peloponnesische), 40, 54, 61, 140, 173.

oorlogen (perzische), 52, 147, 171.

— (aanleiding tot de —), 161.

oorlog (thebaansche), 138.

— van Sparta tegen Tegea, 39.

— (trojaansche), 5, 6, 16, 138.

oorlogschepen (uitrusting van), 48.

oorlogsverklaring, 80, 139.

oorlogsvloot, 97.

oorlogsvoering bij Hom., 8, 16.

openbare behandeling van een proces, 117.

openbaringen (goddelijke), 189.

opperbevel over de vloot, 92.

opperkleed, 130.

optocht bij de Panathenaeën, 199.

— bij de eleusinische mysteriën, 193.

optochten bij de godsdiensfeesten, 199, 204.

opvoeding (in het algemeen), 20.

— 123, 124.

— op Creta, 42.

— bij Hom., 11.

orakel, 163, 189.

— door middel van het oproepen van schimmen der afgestorvenen, 13.

orakel van Delphi, 13, 138, 146, 190.

orchestra, 203.

orde (handhaving van de — in de volksvergadering), 73.

orgeonen, 63.

- Oropus, 158.
 Orygma, 119.
 ostracismus, 52, 73, 74, 79.
 overbevolking tegengegaan, 162.
 overeenkomsten (door vrouwen gesloten), 129.
 overheden op Creta, 42.
 — (keuze van de), 76.
 paarden bij Hom., 9.
 pachters van de belastingen, 98.
 — van het theater, 92.
 paedonomen, 33.
 paedotriben, 125.
 Palaemon, 154.
 palaestrae, 125.
 Palladium, 106, 108.
 Pamboeotiën, 158.
 Pamphyli, 26.
 Panaetolium, 178.
 Panathenaeën, 85, 148, 198.
 pancratium, 151.
 Panionia, 160.
 Panionium, 160.
 Paraliërs, 47.
 paralische (de — triëre), 95.
 parascenia, 204.
 parasiten bij den eeredienst, 194.
 parastasis, 110, 117.
 Paris, 11, 15.
 Parnasus, 146, 153.
 Partheniërs, 24.
 Parthenon, 88, 189.
 partij (aristocratische), 39, 167.
 — (behoudende), 21.
 — (democratische), 39.
 partijschappen, 21.
 Pausanias (de schrijver), 146.
 Pausanias (v. Sparta), 170.
 Pediaeërs, 47.
 pek, 133.
 Pelasgen, 1.
 pelaten, 165.
 Pelopiden, 22.
 Peloponnesus, 2, 22, 183.
 Penesten, 156.
 pentacosiomedimnen, 49.
 pentadarchen, 91.
 pentaden, 91.
 pentathlum, 151.
 penteconteren, 33.
 peplus voor de godin Athene, 199.
 Pericles (tijd van), 53, 91, 97, 121, 165, 171, 172, 189, 201.
 Perioeken, 23, 24, 25, 27, 28, 32, 38, 39.
 — (steden der), 25.
 peripolus, 126.
 Perseus, 184.
 Persephone, 192, vlgg.
 Perzen (de — in verbond met Sparta), 174.
 phallus, 199.
 phasis, 113.
 Phidias, 149.
 Philoetius, 6.
 Philippus II van Macedonië, 136, 145, 148, 157, 176.
 — V van Macedonië, 179.
 Philopoemen, 181.
 Phocaea, 160.
 Phocensen, 145, vlgg.
 Phoeniciërs, 3, 154, 167.
 phorminx, 12.
 phrateren, 109.
 phratren, 9.
 phratria, 45, 63, 128.
 Phreatto, 106, 108.
 Phrygiërs, 147.
 phyle, 45, 48, 50, 63, 64, 65, 137.
 phylen (namen der tien), 65.
 — (nieuwe), 137.
 — bij Hom., 9.
 — te Sparta, 26, 28.
 Phylliden, 192.
 Pisatis, 149.
 Pisistratiden, 51, 158.
 Pisistratus, 50, 198.
 Plataea (slag bij), 170.
 Plataeërs, 59.
 plechtigheden bij het overlijden van een koning te Sparta, 29.
 pleidooi, 118.
 plengoffers bij Hom., 12.
 Plutarchus, 190.
 plutocratie, 19.
 Pnyx, 71.
 polemarchus, 84, 89.
 — te Sparta, 30, 33.
 poleten, 88, 92, 97, 120.
 Polias (Athene), 185.
 politiebeambten, 87.
 politiek (buitenlandsche) van Sparta, 39.
 politieke beginselen, 18.
 Polybius, 184.

- Polydorus, 31.
 polytheïsme der Grieken, 186.
 Poseidon, 146, 154.
 Poseidon-Erechtheus, 195.
 Poseidon Heliconius, 160.
 Potidaea (het beleg van), 97.
 practoren, 88, 120.
 priester van Antigonus en Demetrius Poliorcetes, 137.
 priesters, 93, 189, 194.
 — bij Hom., 8.
 — (het ambt der) bij Hom., 12.
 — te Sparta, 33.
 priester geslachten, 195.
 priesterlijke bedieningen, 194.
 priesterschap (vereischen voor het), 93, 195.
 prijzen door kapers gemaakt, 139.
 — der overwinnaars in de ol. en andere spelen, 152, vlgg., 198, 200, 201.
 prijzengerechtshof, 139.
 privaataanklachten, 113, 115.
 privaatchprocessen, 51, 115, vlgg.
 probolē, 77.
 probuleuma, 68, 73.
 procederen (wijze van), 116.
 Procles, 28.
 Procliden, 28.
 Prodicus van Ceos, 127.
 prohedri in den raad, 69.
 prohedri, 152, 154.
 prometreten, 87.
 proscaenium, 203.
 protocosmus op Creta, 42.
 proxenus, 142.
 — te Sparta, 33.
 prytanen, 69.
 — der natocraren, 48.
 prytaneum, op de acropolis, 49, 106, 109.
 prytaneum (Tholus), 69, 81, 84, 96.
 prytanie (gerechtsgeld), 116.
 prytaniēn, 69.
 Ptolemaeus (gymnasium van), 126.
 Ptolemaeus, 137.
 Pydna (slag bij), 184.
 Pylae, 143.
 Pylagoren, 144, vlgg.
 pylische amphictionie, 143.
 pyrphorus, 33, 38.
 Pytho, 13.
 pythia, 190.
 pythii te Sparta, 33, 147.
 pythische amphictionie, 143.
 pythische spelen, 141, 144, 153.
 raad van Clisthenes, 52, 67, vlgg.
 raad voor Clisthenes, 50, 66.
 — op Creta, 42.
 — bij Hom., 6.
 — van Solon, 50.
 — te Sparta, 28, 30.
 — der 400, 54.
 — der 5000, 54.
 — der 500, 67, vlgg.
 raadsleden, 90.
 recht bij Hom., 9.
 rechten der vier klassen te Athene, 50.
 rechters (rondgaande), 110, 111.
 rechterlijke macht, 19, 21.
 rechtspraak, 51.
 — der archonten, 85.
 — van den Areopagus, 106.
 — over de ath. bondgen., 173.
 — der elfmannen, 86.
 — der ephoren, 32.
 — bij Hom., 6.
 — van de opzichters over de werken, 92.
 — der overheden, 113.
 — der poleten, 88.
 — te Sparta, 30, 32, 33.
 — der strategen, 90.
 — der volksvergadering, 77, vlgg.
 rechtswezen, 106.
 redekunst, 127.
 reeders, 134.
 regent te Sparta, 29.
 reiniging van een moordenaar, 100.
 reinigingsoffer, 72.
 rekenplichtigheid der ambenaren, 82.
 — van den Areopagus, 123.
 rente, 94, 134.
 reukoffers bij Hom., 12.
 Rhégium, 162.
 rhetren van Lycurgus, 28.
 ridders op Creta, 42.
 ringmuur om de tempels, 188.
 roeiers, 57, 92, 97.
 — te Sparta, 24, 39.
 Rome, 137.
 Romeinen, 147.
 — op Creta, 44.

- in Griekenland, 137, 146, 157, 158, 179, 184, 192.
- in Laconië, 41.
- (oorlogen der) tegen de Macedoniërs, 179, 184.
- bij de eleus. mysteriën, 192.
- romeinsche invloed op den bouw van de grieksche theaters, 203.
- romeinsch keizerrijk, 137.
- rooverij, 139.
- ruiling van vermogen, 102, 105.
- ruimte voor de toeschouwers in het theater, 203.
- ruiterij, 91, 95.
 - (thessalische), 156.
 - (uitrusting der), 48.
 - (het toezicht over de), 68.
- salaminische (de — triëre), 95.
- Salamis, 49.
 - (slag bij), 147.
- Samos, 136.
- satyrdrama, 201, 202.
- schadeloosstelling, 121.
- scharlakenbes, 133.
- schatbare aanklachten, 116, 119.
- Schatkamer van Atreus, 3.
- schatkamer der tempels, 188.
- schatmeesters der goden, 88.
 - der godin Athene, 88.
- schatting der ath. bondgen., 80, 99, 171, 172.
- scheepstimmerhout, 133.
- scheidsrechters, 110.
 - (bijzondere), 111.
 - tusschen vijandige staten, 138.
- schepen, 92, 95.
 - bij Hom., 16.
 - te Sparta, 39.
- schepter, 7, 8.
- scherprechter, 94.
- schimmen der afgestorvenen, 13, 188.
- schijngestalten der maan, 197.
- schippers, 133.
- schoeisel, 130.
- schouwburg te Athene, 202.
- schrijfkunst, 4, 124, 127.
- schrijvers, 70, 93.
- schrikkelmaanden van Meton, 197.
 - van Solon, 196.
- schuldenaars niet meer verpand, 49.
- Scias, 31.
- Sciophoriën, 204.
- Scopaden, 157.
- Scyros door Cimon veroverd, 165.
- Scythen, 58.
- secretarissen van den raad, 70.
- seisachtheia, 49.
- Sellasia (slag bij), 41, 184.
- Semnen, 122.
- Sicilië, 161, 174.
- Sicyon, 159, 181, 183.
- sieraden, 130.
- sitonen, 92.
- sitophylakes, 87.
- slag bij de Spartanen, 38.
- slagen voor Troje, 16.
- slaven, 20, 56.
 - bij Hom., 9.
 - te Sparta, 25.
 - (verklaring van — voor het gerecht), 117.
- slavernij, 56.
- smokkelarij, 98.
- Socrates, 124, 127.
- soldij, 97, 104.
- Solon, 49, 71, 75, 85, 106, 111, 113, 115, 121, 135, 147.
- sophisten, 127.
- sophonisten, 126.
- Sophocles, 201.
- spionnen der Ath. bij hunne bondgen., 173.
- Sparta, 22, 147, 177, 183.
 - onder de Romeinen, 41.
- spartaansch bondgenootschap, 167, 173.
 - (nieuw), 170.
- spartaansche godsdienstfeesten, 204.
- Spartanen, 23, 25.
- spijzigingen der demoten en phyleten, 103.
 - in het prytaneïum, 81.
- spraakkunstig onderwijs, 124.
- sprekers in de volksvergadering, 73.
- staand leger te Sparta, 37.
- staat (het begrip van een) 19.
- staatsadvocaten, 75, 79, 83.
- staatsarchief, 74.
- staatsburgerlijke werkzaamheid, 135, 129.
- staatseeredienst, 196.
- staatseigendommen (verpachte), 97.
- staatsgebouwen, 130.
- staatskas, 88, 100.

- op Creta, 43.
- te Sparta, 32.
- staatslanderijen te Sparta, 26, 28.
- staatsoffers, 96.
- bij Hom., 7, 8.
- staatsprocessen, 51, 113, vlgg.
- (eigenschappen der), 115.
- staatsrecht, 18.
- staatsrecht te Athene, 61.
- staatsregeling, 18, 19.
- (ontwikkeling van de), 21.
- van Solon, 50.
- staatsschuldenaars, 62, 119, 120.
- staatsslaven, 58, 94.
- staatstoezicht op de levenswijze, 20.
- te Sparta, 34.
- staatswezen, 18, 19.
- staatszegel, 69.
- van het ach. verbond, 182.
- te Sparta, 32.
- stad en land bij Hom., 13.
- stadium, 150.
- staking der stemmen, 118.
- stammen der Grieken, 17.
- standbeelden, 81.
- standen op Creta, 42.
- staten bij Hom., 6.
- stater, 94.
- stemmen (het niet hebben van een vijfde der), 115, 118.
- stemming, 118.
- (wijze van) in den raad, 70.
- (wijze van) in de volksverg., 73.
- stemming (bij) gekozen ambtenaren 81.
- stemrecht in de volksverg., 61.
- bij het ach. verbond 181.
- stichter van eene volkplant., 164, 165.
- stichtingsbrief eener volkplanting, 164.
- straffen, 119.
- te Sparta, 34.
- strafrecht van den Areopagus, 85, 106.
- van den raad, 68.
- strateeg bij het ach. verbond, 182.
- bij het aet. verbond, 178.
- strategen (tien), 89, 90, 92, 101.
- strategische wetenschappen, 127.
- strategium, 90.
- straten en wegen (opzichters over), 87.
- strengheid der atheensche wetten, 132.
- sycophanten, 54.
- sycophantie, 121.
- symmoriën, 101, 102, 104.
- symposium, 130.
- syncretismus, 160.
- syntriërarchen, 104.
- Susario, 200.
- Syracuse (stichting van), 162.
- taal, 17.
- tactische wetenschappen, 127.
- tafelliederen, 131.
- tagus, 157.
- talent 94.
- Talthybiaden, 26.
- Talthybius, 26, 33.
- taxiarchen, 90.
- Taygetus, 35.
- teekenkunst, 127.
- Tegea, 167, 169.
- tegeneisch voor het gerecht, 119.
- tegenverklaring —, 118.
- Teleontes, 46.
- Temenus, 22.
- Tempe, 153.
- tempels, 130, 188.
- tempelschatten, 80, 120.
- tetralogie, 202.
- Thargeliën, 86, 204.
- Theano, 195.
- theater, 102.
- Thebe, 145, 157, 177.
- (oppermacht van), 158.
- (verwoesting van), 158.
- Themis, 146.
- Themistocles, 66, 97, 103.
- Theodosius, 152.
- Theognis, 124.
- Theopompus, 31.
- theorica, 95.
- theoriën, 150, 164.
- Thermopylae, 143, 144, 205.
- Thermum, 178.
- Thersites 7.
- Theseus, 45, 154.
- Thesus (tempel van), 57, 81.
- Thesmophoriën, 199.
- thesmotheten, 81, 85, 111, 112.
- Thespis, 200.
- Thessaliërs, 156.
- theten, 49, 52, 100.
- Tholus, 69, 81, 84, 96.

- thymele, 203.
 Thyrea, 205.
 tijdrekening volgens Meton, 197.
 timocratie, 19.
 Tiryns, 3.
 toezicht over de ambtenaren, 77.
 — over de ruitery, 68, 92.
 — over de vloot, 66, 68, 92.
 tol bij Byzantium, 99.
 tollen, 80.
 tolpachters, 91, 98.
 tooneel, 203.
 tooneelspelers, 201, 203.
 tooneelvoorstellingen, 128.
 — bij de godsdienstfeesten, 200.
 — te Sparta, 37.
 toonkunst, 124.
 toonkunstenaars, 125.
 tragische koren, 202.
 tragoedie, 200.
 treurspel, 132.
 triërarchen, 90.
 — te Sparta, 39.
 triërarchie, 90, 103.
 triëropoeën, 66.
 trilogie, 202.
 Triopium, 160.
 trittys, 48, 66.
 troonsopvolging te Sparta, 29.
 tropaeum, 140.
 tweegevechten bij Hom., 16.
 twisten (binnenlandsche), 21.
 tyrannen in de ionische steden, 161.
 tyrannie, 19, 22, 32.
 tyranniën (val der) in de Peloponnesus door het ach. verbond, 183.
 uitgaven van den staat, 95.
 — (buitengewone), 97.
 uitspraak der diaeteten, 110.
 — van het gerecht, 118.
 uitvoer, 80.
 uitvoerartikelen, 133.
 uitvoerrechten, 98.
 uitwisseling van krijgsgevangenen, 140.
 urn, 131.
 vaderlijke macht, 124.
 vaderlijk vermogen, 198.
 Valentinianus I, 193.
 valsche getuigen, 121.
 veestapel bij Hom., 14.
 veldslagen bij Hom., 16.
 Velia, 162.
 verantwoordelijkheid der ambtenaren, 71, 82, vlgg.
 verbanning, 119.
 verbeurdverklaarde goederen, 119.
 verbeurdverklaring, 68, 119.
 verbond (het achacisch), 179.
 — (het aetolisch), 177.
 — tusschen Athene en Sparta, 170.
 — der Doriërs, 40.
 — (het megalopolitaansche), 159.
 — tusschen Sparta en Tegea, 167.
 verbranden (het) van lijken, 129.
 verdaging van het gerecht, 119.
 — van de volksverg., 74.
 verdedigers voor het gerecht, 118.
 verdeeling van de landerijen te Sparta, 28.
 verdragen, 141.
 vereenigingen, 62.
 vereering van de goden op verschillende plaatsen, 187.
 vereischen om tot een ambt gekozen te kunnen worden, 81.
 — om lid van den raad te kunnen zijn, 67.
 — voor het priesterschap, 93, 195.
 vergaderingen van het ach. verbond, 180.
 — van het aetolische verbond, 178.
 — van het spartaansche bondgenootschap, 168.
 — der demen, 64.
 — der phylen, 64, 65.
 vergaderplaats van den raad, 69.
 — der volksverg., 71.
 verkeer in vreemde staten, 141.
 verkwisting van het vermogen, 132.
 vermogen (belastbaar), 100.
 — (triërarchisch), 103.
 — (waarde van het), 105.
 verontschuldiging wegens het niet verschijnen voor het gerecht, 121.
 veroverde steden, 140.
 verpachting, 68.
 verplichtingen van den raad, 68.
 verval van Athene, 135.
 — van Sparta, 40.
 vervolging van een moordenaar, 106, 108.
 verwaarloozing van de kinderlijke plichten jegens ouders, 132.

- verwantschapsrechten, 61.
- verwijdering van een raadslid, 70.
- verzoek om uitstel voor het gerecht, 110.
- vestigingen van een groot aantal vreemdelingen, 166.
- vestingwerken van Mycene, 3.
 - van Tiryns, 3.
- veto van den Areopagus, 122.
- viering van de eleusinische mysteriën, 192.
- vijgen, 133.
- visch, 133.
 - (gezouten), 133.
- vischvangst bij Hom., 14.
- vlaktemaat, 134.
- vloot, 66, 92, 97.
 - (het toezicht over de), 68, 91.
- voeding van de jonge Spartanen, 35.
- voetknechten bij Hom., 16.
- vogelwichelaars bij Hom., 13.
- vogelwichelarij, 189.
- volk bij Hom., 6.
- volkenrecht, 138.
- volkplantelingen (het bijeenbrengen van), 163.
 - (toestand der), 163.
- volkplantingen, 147, 161.
 - (redenen tot stichting van), 161.
 - (nieuwe — door oude — gesticht), 164.
 - (verhouding tusschen — en moedersteden), 164, 165.
 - (leiding van de), 163.
 - (godsdiens van de), 164.
 - van Phoeniciërs en Aegyptenaars, 3.
- volksafdeelingen, 62.
- volksbesluit, 73.
- volksbesluiten (aanklacht tegen), 114.
- volksleiders, 54.
- volksvergadering, 71, vlgg., 85, 114, 135.
 - (oppermacht der), 66.
 - (plaats der), 71.
 - op Creta, 42.
 - bij Hom., 6.
 - te Sparta, 31.
- volksvergaderingen (gewone en buitengewone), 71.
- volksverhuizing, 2.
- voltrekking van het huwelijk, 129.
 - van een vonnis, 119.
- voltrekking van een vonnis te Sparta, 34.
- vonnis (middelen om een) ten uitvoer te leggen, 120.
 - (—) te doen vernietigen, 121.
- voogden, 113.
- voogdij, 129.
- voorstellen in de volksverg., 73.
- voorteekenen, 189.
 - bij Hom., 13.
- voorzitter in den raad, 69.
 - in de volksverg., 69, 72.
- voorzitters der symmoriën, 101.
- vrede, 141.
 - (het sluiten van), 80, 141.
- vredeverdragen, 141.
- vreemdelingen, 85, 141.
 - (bevoorrechte), 58.
 - te Sparta, 37.
 - op Creta, 43.
- vreemdelingenrecht, 85.
- vrije steden onder de Romeinen, 185.
- vrijen bij Hom., 8.
- vrijgeleide gedurende de godsdienstfeesten, 141, 149, 198.
- vrijheid (verlies van de), 119.
- vrijspraak, 108.
- vrijverklaring van slaven, 57.
- vrouw bij Hom., 10.
- vrouwen (atheensche), 127.
 - (spartaansche), 35.
- vrouwelijke bezigheden, 127.
 - bij Hom., 9.
 - te Sparta, 36.
- vrouwelijk geslacht (opvoeding van het), 127.
 - (opvoeding van het) te Sparta, 35.
- vrouwenvertrek, 127.
- vuistgevecht, 151.
- vuur der moederstad, 163.
- waarzeggers, 163.
 - bij Hom., 13.
 - te Sparta, 32.
- wagenstrijden bij Hom., 16.
- wapens, 134.
- wapenmagazijnen, 96.
- wapenrusting bij Hom., 16.
 - te Sparta, 38.
- wapenstilstand, 140.

- gedurende de godsdienstfeesten, 141, 149, 198.
 waterleidingen (opzichters over), 87.
 wateruurwerk, 118.
 wedloop, 150.
 wedren, 151.
 wedstrijden bij de godsdienstfeesten, 150, vlgg., 198, vlgg.
 weezen, 103.
 wegblijven van een der partijen voor het gerecht, 118.
 wegen, 141.
 — (opzichters over straten en), 87.
 weigering van een opgedragen ambt, 77.
 weigering van krijgsdienst, 132.
 welsprekendheid, 20, 127.
 werkzaamheden der archonten, 84, vlgg.
 — der priesters, 194.
 — van den raad, 68, 202.
 — te Sparta, 30.
 — der strategen, 89, vlgg.
 — der volksvergadering, 71, 74.
 — te Sparta, 31.
 werven, 91.
 — (opzichters over de), 91.
 wetgeving, 21, 74.
 — (verhouding tusschen — en godsdienst), 186.
 — (verwarring in de), 76.
 wetsverandering, 75.
 wetsvoorstel, 75.
 wetten te Sparta, 34.
 wettiging van onechte kinderen, 61.
 wijgeschenken bij Hom., 13.
 wijn, 134.
 wijnbouw bij Hom., 14.
 wijsbegeerte, 17.
 wollen stoffen, 134.
 wonderteekenen, 189.
 woningen, 130.
 — bij Hom., 15.
 — te Sparta, 37.
 worstelen, 151.
 wraak voor belediging van een burger van een anderen staat, 139.
 Xuthus, 2, 45.
 Zacoren, 194.
 Zaleucus, 147.
 zang, 125.
 — bij Hom., 12.
 zangen van Homerus, 5.
 zangers bij Homerus, 9, 12.
 — voor Homerus, 5.
 zeemacht der Atheners, 66, 69, 103, 169, 172.
 — der Spartanen, 39.
 zeeroof bij Hom., 9.
 zeesoldaten, 92, 97.
 — te Sparta, 24.
 zeevaart, 133.
 — bij Hom., 15.
 zegeteeken, 140.
 zeugiten, 49.
 Zeus, 38, 149, 153, 187, 204.
 — Agetor, 38.
 — te Dodona, 190.
 — Lacedaemon, 29.
 — Uranius, 29.
 — Xenius, 141.
 zilver, 134.
 zilveren munt, 94.
 zitplaatsen in het theater, 203.
 zittingen van den raad, 69.
 zwemkunst, 126.

ROMEINSCH
ANTIQUITEITEN

DOOR

D^r. P. HOEKSTRA

ROMEINSCH ANTIQUITEITEN

SCHETS

DER

Staatsinstellingen van het Romeinsche Rijk

DOOR

DR. P. HOEKSTRA
Rector van het gymnasium te Breda

ZESDE DRUK

ZWOLLE
W. E. J. TJEENK WILLINK
1915

Deze zesde druk heeft geheel het karakter van zijn voorganger behouden.

Uit den aard der zaak — dies diem docet — moesten hier en daar wijzigingen worden aangebracht. Maar bovendien is op eenige plaatsen de tekst door uitbreiding verduidelijkt, waardoor, naar ik hoop, aan sommiger wensch is voldaan.

27 Juli 1915.

H.

INHOUD.

	Bladz.
INLEIDING	1—4
HOOFDSTUK I. ROME ONDER DE KONINGEN	5—11
§ 1. Oudste tijden	5
§ 2. Bevolking.	7
§ 3. Staatsinrichting.	10
HOOFDSTUK II. ONTWIKKELING DER STAATSINSTELLINGEN. 12—32	
§ 1. Hoofdtrekken der staatsregeling	12
§ 2. Uitbreiding van den staat	14
§ 3. Strijd der patriciërs en plebejers.	18
§ 4. Bloeitijd van den senaat.	24
§ 5. Burgeroorlogen	28
HOOFDSTUK III. BEVOLKING.	33—49
§ 1. Burgers	33
<i>a.</i> Burgerrecht.	33
<i>b.</i> Beperkt burgerrecht	36
<i>c.</i> Bevoorrechte klassen.	39
<i>d.</i> Tribus.	43
§ 2. Peregrini	45
§ 3. Slaven	46

	Bladz.
HOOFDSTUK IV. MAGISTRATEN	50—95
§ 1. Algemeen gedeelte.	50
<i>a.</i> Indeeeling. Verkiesbaarheid. Promagistratuur . .	50
<i>b.</i> Ambtsgezag	55
<i>c.</i> Auspicia der magistraten	59
<i>d.</i> Coercitio en Rechtspraak der magistraten . . .	65
§ 2. Consulaat	69
§ 3. Praetuur	72
§ 4. Censuur	74
§ 5. Tribunaat	79
§ 6. Aediliteit	84
§ 7. Quaestuur	87
§ 8. Magistratus minores ordinarii	89
§ 9. Magistratus extraordinarii	90
§ 10. Dictator. Magister equitum	92
§ 11. Dienaren der magistraten	95
 HOOFDSTUK V. SENAAT.	 96—115
§ 1. Samenstelling.	96
§ 2. Senaatszittingen.	101
§ 3. Bevoegdheid en Werkkring.	106
 HOOFDSTUK VI. VOLKSVERGADERINGEN	 116—130
§ 1. Algemeen overzicht	116
§ 2. Comitia curiata	120
§ 3. Comitia centuriata	122
§ 4. Comitia tributa	127
§ 5. Concilium plebis	129
 HOOFDSTUK VII. RECHTSWEZEN	 131—156
§ 1. Het recht. Bronnen van het recht	131
§ 2. Ius privatum.	135
<i>a.</i> Indeeeling.	135

	Bladz.
<i>b.</i> Personen- en Familierecht	135
<i>α.</i> De persoon	135
<i>β.</i> De familie. Adgnatio. Cognatio	135
<i>γ.</i> Huwelijk	136
<i>δ.</i> Patria potestas. Adoptio. Adrogatio.	139
<i>c.</i> Zaken- of Eigendomsrecht	141
<i>d.</i> Erfrecht	143
<i>e.</i> Obligationes	145
§ 3. Iudicia privata	146
<i>a.</i> Rechters. Rechtbanken.	146
<i>b.</i> Legis actiones. Formulae	147
<i>c.</i> Het geding	149
§ 4. Iudicia publica	150
<i>a.</i> Delicta publica. Quaestiones perpetuae	150
<i>b.</i> Het proces voor de quaestiones perpetuae	153
<i>c.</i> Straffen	155

HOOFDSTUK VIII. EEREDIENST 157—184

§ 1. De Romeinsche godsdienst	157
<i>a.</i> Eeredienst van den koningstijd	157
<i>b.</i> Uitbreiding van den godenkring	160
<i>c.</i> Helleniseering en verval van den eeredienst	163
§ 2. Inrichting van den eeredienst	165
<i>a.</i> Sacra privata	165
<i>b.</i> Sacra publica	168
§ 3. Priesters. Priesterschappen.	171
<i>a.</i> Priesterambt.	171
<i>b.</i> Pontifices, Rex sacrorum, Flamines, Virgines Vestales	173
<i>c.</i> VIIviri epulones	177
<i>d.</i> Augures	178
<i>e.</i> II, X, XVviri sacris faciundis	180
<i>f.</i> Haruspices	181
<i>g.</i> Fetiales	182
<i>h.</i> Salii, Fratres Arvales, Luperci	183

	Bladz.
HOOFDSTUK IX. ITALIË	185—197
§ 1. Uitbreiding van Italië. Ontwikkeling der steden . .	185
§ 2. De Latijnsche bond, Municipia	186
§ 3. Ager publicus	189
§ 4. Kolonies	192
§ 5. Socii, Ius Latii	193
§ 6. Italië na den bondgenootenoorlog	195
HOOFDSTUK X. PROVINCIEËN	198—204
§ 1. Toestand der provinciën	198
§ 2. Bestuur der provincies	201
HOOFDSTUK XI. GELDMIDDELEN.	205—212
§ 1. Het muntwezen	205
§ 2. Uitgaven	208
§ 3. Inkomsten, Belastingheffing	210
HOOFDSTUK XII. HET PRINCIPAAT.	213—254
§ 1. Geschiedenis	213
§ 2. Bevolking	216
<i>a.</i> Burgers	216
<i>b.</i> Peregrini	219
<i>c.</i> Slaven, Vrijgelatenen	219
§ 3. De princeps	220
<i>a.</i> Ambtsaanvaarding. Aftreding. Gezag.	220
<i>b.</i> Titels, Eerbewijzingen	222
<i>c.</i> Mederegent, Medekeizer	223
<i>d.</i> Hof, Hofbeambten, Kanselarij	224
§ 4. De instellingen der republiek	225
<i>a.</i> Volksvergaderingen	225
<i>b.</i> Senaat	226
<i>c.</i> Magistraten	228
§ 5. Ambtenaren	230
<i>a.</i> Ontwikkeling van den ambtenaarsstand	230
<i>b.</i> Praefecti praetorio	232

	Bladz.
§ 6. Rijksbeheer	233
<i>a.</i> Het rijk en zijne deelen	233
<i>b.</i> Rome	235
<i>c.</i> Italië	236
<i>d.</i> Provinciën	238
<i>e.</i> Stedelijke organisatie.	242
§ 7. Rechtswezen	245
<i>a.</i> Bronnen van het recht	245
<i>b.</i> Iudicia publica	247
<i>c.</i> Iudicia privata	248
§ 8. Geldmiddelen.	249
<i>a.</i> Inkomsten	249
<i>b.</i> Uitgaven	251
<i>c.</i> Beheer der geldmiddelen	252
LIJST VAN KEIZERS	255
REGISTER	257—268

INLEIDING.

De oude schrijvers over romeinsche geschiedenis, wier werken wij gedeeltelijk nog bezitten, hebben langen tijd onvoorwaardelijk geloof gevonden. Eerst vrij laat trokken allerlei onwaarschijnelijkheden en tegenstrijdigheden in hun geschriften de aandacht en prikkelden tot een nauwkeurig onderzoek. Allengs is toen aan het licht gekomen, dat deze schrijvers niet geput hebben uit oorspronkelijke bronnen, maar dat zij tot grondslag hebben genomen een weinig betrouwbare overlevering van jeugdigen datum, die bovendien door hen zelf kwistig is vermeerderd en verrijkt.

Bij de Romeinen is de belangstelling voor hun geschiedenis niet eerder ontwaakt dan tegen het einde van den geweldigen 2den Punischen oorlog. Toen ontbraken evenwel betrouwbare berichten van tijdgenooten over de vorige eeuwen en de oude oorkonden waren verloren gegaan. De eerste kroniekschrijvers hebben dan ook den vroegsten tijd zeer oppervlakkig behandeld; gaandeweg, naarmate zij hun eigen tijd naderden, werd het verhaal breeder. Deze oudste schriftelijke overlevering is ter dege onder handen genomen, uitgebreid en opgesierd, eerst door de annalisten tijdens de Gracchen en Sulla, daarna door de oudheidkundigen van het einde der republiek en het begin van het keizerrijk. Ten slotte heeft Livius de kroon op 't werk gezet door aan zijn landgenooten een volledige, fraai geschreven geschiedenis aan te bieden van de stichting der stad tot op zijn tijd toe. De Romeinen waanden zich nu in het bezit van een roemrijk ver-

leden; de waarheid is dat omtrent hun geschiedenis tot ongeveer 300 v. C. nagenoeg alle historische zekerheid ontbreekt.

In de volgende bladzijden, die telkens met de traditioneele geschiedenis in tegenspraak komen, kan niet in elk afzonderlijk geval worden aangetoond, hoe na zooveel eeuwen door scherpzinnige geleerden het spoor der vervalsching is ontdekt. Wel kan, om een denkbeeld te geven van de wijze, waarop de zoogenaamde romeinsche geschiedenis tot stand is gekomen, gewezen worden op enkele praktijken, waarvan de oude schrijvers zich bij hun arbeid stelselmatig bedienden.

Het was voor hen een groot bezwaar, dat voor de eerste eeuwen de stof nagenoeg ontbrak. Uit deze moeilijkheid trachtten zij zich te redden door gebeurtenissen uit een later tijdperk eenigszins gewijzigd over te brengen in een vroeger en dus tweemaal te verhalen. Zoo werden ten minste eenige leegte plekken gevuld; een heele oorlog vol heldendaden en overwinningen, de zoogenaamde 1ste Samnietische oorlog, is op die wijze de romeinsche geschiedenis binnengesmokkeld.

Omdat de geschiedschrijving zoo laat was begonnen, was de chronologie van het weinige, dat men uit den ouden tijd wist, hoogst onzeker. Alle instellingen, wier oorsprong onbekend was, alle wetten en feiten, waarvan de tijd niet meer kon worden vastgesteld, plaatsten de schrijvers in den tijd der koningen of in de eerste jaren der republiek. Wanneer achteraf bleek, dat zulk een vroege tijdsbepaling onhoudbaar was, werd daarvoor soms tot tweemaal toe een latere genomen; men behield evenwel ook de vorige en zoo komt dan nu herhaaldelijk dezelfde gebeurtenis twee- en zelfs driemaal in de geschiedenis voor.

Met voorliefde luisterden de schrijvers hun werken op door het inlasschen van redevoeringen en romantische episodes. De overgroote meerderheid der albekende verhalen uit de oude romeinsche geschiedenis zijn zonder twijfel verdicht en van de meeste kan worden aangetoond naar welke grieksche of latijnsche voorbeelden zij zijn bewerkt. Niet minder werd al vroeg de geschiedenis vervalscht — reeds Cicero en Livius klagen er over — door het

verzinnen van heldendaden en eerambten voor leden van aanzienlijke geslachten. Natuurlijk kregen de Romeinen steeds de mooie rol en dat de buitenlandsche vijand en de politieke tegenstanders er geregeld slecht afkwamen, spreekt bij zulk een opvatting der geschiedschrijving van zelf.

Men heeft lang gemeend, dat wegens de grootere standvastigheid der staatsrechtelijke traditie, de berichten omtrent het ontstaan en de ontwikkeling der staatsinstellingen meer vertrouwen zouden verdienen dan de overige. Maar ook deze zijn aan een grondige bewerking niet ontkomen. In later tijd wisten de Romeinen niet veel meer van hun vroegere staatsregeling. Daarom zijn de geleerden van de 1ste eeuw v. C. op de gedachte gekomen er reconstructies van te ontwerpen, waarbij zij uitgingen van de instellingen van hun eigen tijd. Op deze, uit den aard der zaak onbetrouwbare gegevens, berust voornamelijk de kennis der schrijvers, zoodat ook hier de zekerheid zeer gering is te achten.

De uitkomsten van het in deze richting gevoerde historisch onderzoek zijn derhalve veelal negatief. Maar de geschiedvorschers hebben het bij afbreken niet gelaten. Zij zijn onvermoeid bezig door scherpzinnige combinatie van de feiten, die als vaststaand mogen gelden, daarbij gesteund door de resultaten der archaeologische studiën, de romeinsche geschiedenis op nieuwe grondslagen te vestigen. Aan hun arbeid is het te danken, dat wij, al moge ons positief weten betreffende gering en onvolledig zijn, van de ontwikkeling van den romeinschen staat beter en nauwkeuriger voorstellingen hebben dan de latere Romeinen zelf.

HOOFDSTUK I.

Rome onder de Koningen.

§ 1. OUDSTE TIJDEN.

In het begin van den geschiedkundigen tijd werd een groot **Latium**. gedeelte van Italië bewoond door den tak van den indogermaanschen stam, waaraan de naam van italische volken is gegeven. Deze volken bestonden uit twee hoofdgroepen, de umbrisch-sabellische en de latijnsche. De laatste, de kleinste der twee, was hoofdzakelijk gevestigd in Latium, de vlakke kuststreek ten zuiden van den Tiber. Aan de overzijde van den Tiber woonden de Etrusken, wier herkomst nog niet is opgespoord en die eens het heerschende volk op het schier-eiland zijn geweest.

In Latium bestonden reeds in overouden tijd tal van staatjes **Latijnsche** — later waren er dertig — die een bond vormden, met Alba **bond**. Longa tot middelpunt. Een dezer staatjes was Rome, volgens de overlevering een kolonie van Alba Longa. Het is waarschijnlijk, dat Rome eens tot den latijnschen bond heeft behoord, maar zoodra de geschiedenis begint, staat het er naast en na de verovering en verwoesting van Alba Longa heeft het de leiding van den bond.

Omtrent den tijd van de stichting, of liever van het ontstaan **Oorsprong en** van Rome, bestaat geen zekerheid. De ouden wisten het zelf **uitbreiding** niet. Sedert het begin van den keizertijd werd overeenkomstig **van Rome**. de berekeningen van M. Terentius Varro als stichtingsdatum aangenomen 21 April 754.¹

¹ De streek, waar Rome werd gebouwd, is sedert onheugelijke tijden bewoond geweest, zooals de in en om de stad gevonden praehistorische graven bewijzen. Maar er is geen reden om aan de stad een hooger en ouderdom dan het midden der 8ste eeuw toe te schrijven. De verwachtingen, dat het bewijs daarvoor geleverd zou worden door de vondsten bij de opgravingen van het forum in 1899, zijn niet vervuld.

Het oudste Rome was een nederzetting op en om den door een muur omringden Palatinus (*Roma quadrata*). Op den Capitolinus bevonden zich de burcht en enkele kleine heilighdommen (*fana sacellaque*); in de laagte tusschen beide was de markt, het forum. Spoedig bevatte het gebied zeven buurtschappen, zoogenaamde *montes*. Ter herinnering aan deze vereeniging werd jaarlijks een godsdienstig feest gevierd, het *Septimontium*, dat nog in den keizertijd bestond. Later werden bij den Palatinus en den Capitolinus nog vijf naburige heuvels getrokken: Quirinalis, Viminalis, Esquilinus, Caelius en Aventinus. Deze zeven heuvels werden in den koningstijd door een wal (*agger*) omringd, die daarna is vervangen door den geduchten muur, waarvan nog enkele stukken staan.¹

De bewoners heetten *Quirites*, voluit *populus Romanus Quirites*, een naam die in enkele formules en bij het toespreken der burgerij bleef voortleven.²

Meestal wordt aangenomen, dat Rome ontstaan is uit de vereeniging van drie oorspronkelijk zelfstandige stammen *Tities*, *Ramnes* en *Luceres*, de eerste van sabijnsche, de tweede van latijnsche, de derde van latijnsche of etruscische afkomst. Deze opvatting, die te Rome eerst in den laatsten tijd der republiek is opgekomen, is op zich zelf weinig waarschijnlijk. Ook de overlevering kent *Tities*, *Ramnes* en *Luceres* niet als stammen, maar als door Romulus ingestelde ruitcenturiën. Veeleer is aan te nemen, zooals ook de Romeinen zelf het zich gewoonlijk voorstelden, dat de stad van oudsher een ongedeelde eenheid was.

De zeven koningen. Van de oudste geschiedenis van Rome valt alleen met zekerheid te zeggen, dat de stad door koningen werd geregeerd. De verhalen omtrent de zeven koningen, die evenals de talrijke stichtingslegenden, verzinnsels zijn van grieksche en romeinsche geleerden, hebben geen ander doel dan om het ontstaan van Rome

¹ Ten onrechte beweerden de Romeinen, dat deze muur gebouwd was door Servius Tullius; vermoedelijk is hij uit den tijd der Samnietische oorlogen.

² Volgens sommigen is *Quirites* afgeleid van *quiris* = lans; volgens anderen van *curia*, zoodat het zou beteekenen curiegenooten. Volgens Madvig, Verf. u. Verw. I. 14 is het de oude, eigenlijke volksnaam, die later plaats moest maken voor den van dien der stad afgeleiden naam *Romani*; zoo droegen de inwoners van Ardea den naam *Rutuli*.

en van zijn instellingen te verklaren. In hoofdzaak wordt het volgende omtrent hen medegedeeld.

Romulus sticht de stad, stelt den senaat in, grondvest de burgerij met haar onderscheid in standen (*patres* en *plebs*) en verdeelt haar in 30 *curiae*. Numa Pompilius regelt den eeredienst; Tullus Hostilius breidt evenals Romulus het gebied uit en verovert Alba Longa; Ancus Martius bedwingt de Latijnen en sticht de havenstad Ostia; Tarquinius Priscus uit de stad Tarquini in Etrurië naar Rome gekomen, schept grootsche bouwwerken; zijn schoonzoon en opvolger Servius Tullius omgeeft de stad met een sterken ringmuur en verdeelt de burgerij in *tribus*, *classes* en *centuriae*. De laatste koning Tarquinius Superbus wordt wegens zijn dwingelandij verjaagd.

Met de laatste koningen worden door de overlevering de Etrus- **De Etruscen**
cen in de romeinsche geschiedenis ingevoerd en na de ver- **te Rome.**
drijving van Tarquinius Superbus laat zij Porsena, koning van Clusium, optreden om hem in zijn regeering te herstellen. Deze etruscische vorst schijnt een historische persoon te zijn geweest, maar evenmin als zijn rol tegenover Rome, kan de juiste tijd van zijn optreden worden bepaald. Niet kan betwijfeld worden, dat de Etruscen, die in de 6de en 5de eeuw v. C., toen zij het hoogtepunt van hun macht hadden bereikt, Campania bezet hielden, ook een tijdlang Rome en Latium hebben overheerscht. Met hulp van Cumae zijn, waarschijnlijk omstreeks het begin der 5de eeuw, de Etruscen uit Rome en Latium verdreven.

Omstreeks denzelfden tijd heeft te Rome het koningschap het veld moeten ruimen voor een regeering van den adel. Rome was toen reeds een stad van eenige beteekenis, die met uitmuntend gevolg, eerst van de beschaving der Etruscen, later van die der naburige grieksche kolonie Cumae, partij had getrokken.

§ 2. BEVOLKING.

De bevolking van Rome bestond uit patriciërs, plebejers en clienten.

De patriciërs (*patres*) maakten den regeerenden adel uit, want **Patriciërs.**
alleen uit hun geslachten werden de leden van den raad des konings, den senaat, gekozen en zij alleen konden overheids- en

priesterambten bekleeden.¹ Het patriciaat was dus de romeinsche adel. Er waren oudere en jongere geslachten (*patres maiorum* en *minorum gentium*), waaruit volgt, dat sommige geslachten later in den adelstand waren opgenomen. De koning moet dus het recht hebben gehad aan aanzienlijke mannen uit den burgerstand en voorname vreemdelingen, door hen in zijn raad te roepen, het patriciaat te verleen. Zoo zouden door Tullus Hostilius, na de verovering van Alba Longa, albaansche geslachten het patriciaat hebben verkregen en eveneens zou dit voorrecht geschonken zijn aan de *gens Claudia*, die uit het sabijnsche land gekomen, zich te Rome had gevestigd. Maar tijdens de republiek is het patriciaat een gesloten stand gebleven.

Gentes. Ieder patricisch geslacht (*gens*) vormde op zich zelf een gesloten geheel, waarvan het eerste kenmerk was, dat de *gentiles* een gemeenschappelijken geslachtsnaam droegen. In den beginne woonden de leden der geslachten bijeen; zij hadden gemeenschappelijke *sacra*, gemeenschappelijk erfrecht en konden besluiten nemen in hun eigen familieaangelegenheden. Zoo was in de *gens Fabia* het caelibaat en de *expositio infantum* verboden en mocht in de *gens Manlia*, sedert de veroordeeling van M. Manlius Capitolinus (384), niemand meer het *praenomen* Marcus dragen. Door dit alles kregen de *gentes* een groote zelfstandigheid en gingen bij de patriciërs de belangen hunner *gens* boven die van den staat.

Clienten. De patriciërs hadden clienten (*cluere*), halfvrijen of hoorigen, die het burgerrecht misten. Zij woonden meest op het land als afhankelijke pachters en daglooners. De client was zijn meester (*patronus*) eerbied verschuldigd, moest hem heerediensten bewijzen en hem volgen in den oorlog. Daar stond tegenover, dat hij de bescherming genoot van zijn *patronus* en dat deze hem voor

¹ *Patres* duidt den geheelen stand aan, *patricius* den enkeling. Bij de romeinsche schrijvers komt *patres* voor als: 1°. patriciërs, 2°. de senaat der koningen, 3°. de patricisch-plebejische senaat. Wanneer er sprake is van den patricisch-plebejischen senaat, beteekent bij Cicero *patres* steeds het patricisch deel van den senaat; den geheelen senaat noemt hij, evenals Caesar, *senatus* of *patres conscripti*. Daarentegen gebruikt Sallustius soms, Livius dikwijls *patres* in den zin van den geheelen senaat.

het gerecht moest bijstaan. Reeds in het laatst van den koningstijd begonnen de clienten zich vrij te maken; zij zijn opgegaan in de plebs.

Plebejers, gezamenlijk *plebs*, heetten de burgers, die een geringer burgerrecht hadden dan de patriciërs. Zij hadden geen zitting in den senaat en konden geen ambten bekleeden, maar zij hadden stem in de volksvergadering. De patriciërs hielden hen op een afstand door hen te beletten door huwelijk in hun *gentes* te komen. In de stad dreven zij handel en oefenden zij beroepen uit. Sommigen woonden als eigenerfde boeren op het land; ten deele behoorden deze plebejers tot dezelfde geslachten als de adellijke families. Er waren namelijk geslachten met patricische en plebejische takken, zooals de *Claudii*, de *Cornelii*, de *Servilii*. Klaarblijkelijk hadden sommige families van deze geslachten den adel verkregen, andere niet.

In den historischen tijd hadden de plebejers even goed geslachten en clienten als de patriciërs. Deze latere clienteel droeg een geheel ander karakter dan de oude hoorigheid, waarmee zij evenwel de erfelijkheid der verhouding gemeen had. Zij ontstond of door *applicatio* (pag. 45) of door vrijlating, maar zij was geen machtsverhouding meer, daar zij alleen berustte op den eerbied, dien de client zijn *patronus* verschuldigd was. Deze clienten waren vrije zelfstandige burgers, die, als het hun goed dacht, alle verplichtingen der verhouding konden afschudden, slechts den naam niet.

Velen zijn de meening toegedaan, dat oorspronkelijk de patriciërs de eenige burgers waren en dat langzamerhand naast hen zich de *plebs* heeft ontwikkeld. Over de wijze waarop dit zou zijn geschied, zijn tal van gissingen gemaakt. Volgens sommigen zou de *plebs* ontstaan zijn uit vrij geworden clienten, volgens anderen uit de inwoners van onderworpen steden of uit de afstammelingen van naar Rome getrokken vreemdelingen. Het is mogelijk, dat al deze elementen onder de *plebs* vertegenwoordigd waren, maar de juiste toedracht kan niet meer worden nagegaan. Het onderscheid van standen zal te Rome wel zoo oud geweest zijn als de stad zelve, naast den patriciër zal wel altijd de plebejer hebben gestaan. Zoo stelden de Romeinen het zich ook voor, toen zij aan Romulus de stichting der *plebs* toe-

schreven en daarmee in overeenstemming worden door de overlevering de plebejers steeds beschouwd als burgers van oudsher.

§ 3. STAATSINRICHTING.

Met volkomen zekerheid kunnen wij omtrent de staatsinstellingen van het koninkrijk niets weten. De uitvoerige mededeelingen van de geschiedschrijvers komen, ontdaan van de tastbare onwaarschijnlijkheden en anachronismen, in het kort hierop neer.

Koning. Het hoofd van den staat was de koning, naast wien een raad (*senatus*) en de volksvergadering (*comitia*) stonden. De koning verkreeg zijn waardigheid niet door erfopvolging maar door de keuze der volksvergadering. Hij wordt geschilderd als opperpriester, oppermagistraat en opperveldheer. Als opperpriester had hij de leiding van den eeredienst. Evenals de huisvader het gezin voorging met offer en gebed, onderhield de koning voor den staat het verkeer met de goden. Hij alleen had het recht van staatswege naar den wil der godheid te vragen, de *auspicia* te houden. In aangelegenheden betreffende den eeredienst werd de koning bijgestaan door de *pontifices*, de *augures* en de *fetiales*.

Als opperste magistraat handhaafde de koning de wetten en riep hij senaat en volk samen. Een gewichtig deel van zijn ambt was de uitoefening der rechtspraak. Voor het opsporen en instrueeren van halszaken stelde hij II *quaestores parricidii* aan.

Als opperbevelhebber van het leger benoemde hij de aanvoerders van het voetvolk (*tribuni militum*) en van de ruitery (*tribuni celerum*). De ruitery bestond eerst uit drie, daarna uit zes *centuriae*.

Senaat. De senaat (*patres*) werd door den koning gekozen uit de *seniores*, (mannen boven de 46 jaar, die dus niet te velde behoefden te dienen) der patricische geslachten. Hij telde oorspronkelijk 100, later 300 leden. In de eerste plaats was hij een *consilium regium*. Verder was voor alle besluiten der volksvergadering de goedkeuring van den senaat (*patrum auctoritas*) vereischt. Op den senaat gingen bij den dood des konings

de regeering en de *auspicia* voorloopig over (*res ad patres redit*). De regeering werd evenwel tot het optreden van den nieuwen koning gevoerd door een telkens voor vijf dagen door loting uit de *patres* aangewezen *interrex*.

Het volk was van oudsher verdeeld in 30 *curiae*, die zoowel **Curiae**. de patriciërs als de plebejers omvatten. Voor het houden harer *sacra curionia* hadden de *curiae* een eigen gebouw, waarin voor ieder een afzonderlijk lokaal (*curia*) was bestemd. Aan het hoofd eener *curia* stond een *curio*; over de *curiones* had de *curio maximus* het oppertoezicht. De vergaderingen der *curiae*, de *comitia curiata*, werden samengeroepen door den koning om te stemmen over door hem gedane voorstellen.

HOOFDSTUK II.

Ontwikkeling der staatsinstellingen.

§ 1. HOOFDTREKKEN DER STAATSREGELING.

**Karakter der
staatsrege-
ling.**

De republiek verving den koning door twee jaarlijks door het volk gekozen overheidspersonen, maar behield overigens in hoofdzaak den ouden staatsvorm. Deze staatsregeling berustte niet op een algemeene grondwet en is nimmer aan een nauwkeurige herziening onderworpen. Wijzigingen werden stilzwijgend opgenomen door den diang der omstandigheden of door afzonderlijke wetten, die zich evenwel bij het bestaande aansloten. Want in de ontwikkeling der staatsinstellingen trad de eerbied van den Romein voor het overgeleverde, den *mos maiorum*, sterk op den voorgrond, zoodat niet licht een oude inzetting geheel verdween. De aard van het volk, dat hoogen prijs stelde op vrije afkomst, op geslacht en familie, op vermogen en persoonlijke onafhankelijkheid, drukte op den regeeringsvorm een aristocratischen stempel, terwijl aan de geheele staatsregeling een hoogere wijding werd gegeven door haar te plaatsen onder de hoede der godheid.

De politieke functies waren verdeeld onder overheid, senaat en volk, maar de beide eersten maakten feitelijk de regeering uit en stonden als zoodanig tegenover het volk. Het gewicht dezer drie factoren en hun organisatie heeft zich in den loop der tijden zeer gewijzigd. Door hun toenmalige onderlinge verhouding maakte deze in grieksche landen onbekende vorm van staatsregeling op Polybius den indruk van een mengeling te zijn van monarchie, aristocratie en democratie.

Overheid.

Het ambtsgezag, dat de koning alleen had uitgeoefend, werd

gesplitst onder een telkens toenemend aantal magistraten, gekozen uit de vermogende burgers. De overheid had de uitvoerende macht, het initiatief bij de wetgeving, de leiding der senaats- en volksvergaderingen, de civiele- en oorspronkelijk ook de crimineele rechtspraak, benevens de handhaving van recht en wet.

De senaat, door zijn samenstelling een vergadering van zeer **Senaat.** aristocratischen aard, was in beginsel niet meer dan de raadgever der overheid. Hij kreeg evenwel de leiding der zaken (*summi consilii gubernatio*) vooral ten gevolge der gestadige wisseling van de magistratuur, die hij afhankelijk van zich maakte. Binnen de door gewoonte en wetten bepaalde grenzen bewaarde de senaat den samenhang en het evenwicht in den staatsvorm, waaraan hij het conservatieve karakter verleende, dat meer dan iets anders heeft bijgedragen tot de duurzaamheid der romeinsche staatsinstellingen.

Het volk had wetgevende macht, besliste over oorlog en **Volk.** vrede, koos de magistraten en oefende een tijdlang de crimineele rechtspraak uit. Oogenschijnlijk zeer uitgebreide bevoegdheden, maar de burgerij heeft al deze rechten eigenlijk nimmer geheel zelfstandig kunnen uitoefenen. Nauwelijks was de lange strijd met de patriciërs in het voordeel der plebejers beslist of de *nobilitas*, belichaamd in den senaat, bemachtigde zich van het staatsgezag. In de laatste eeuw der republiek werd luide de leer gepredikt, dat de wil des volks de bron was van alle macht en recht. De groote menigte hoorde gaarne de *maiestas populi* roemen; zij voelde zich geveleid en gestreeld wanneer haar leiders verkondigden: *nemo potestatem habet nisi a populo*, of haar voorhielden: *omnis vis in vobis, Quirites, est*. Maar toen werkelijk de volkssouvereiniteit zegevierde was de tijd voor de monarchie aangebroken.

Beslissend voor de ontwikkeling der staatsregeling was de instelling van het tribunaat. Door de stuwkracht der *tribuni plebis* was de regeering menigmaal genoodzaakt de banen van behoudzucht en eigenbelang te verlaten. Maar sedert de Gracchen betraden zij dikwijls terreinen, die de senaat als de zijne mocht beschouwen en ontwikkelden zij een wetgevende werkzaamheid, die de grondslagen der republiek aantastte en haar eindelijk ten val bracht.

§ 2. UITBREIDING VAN DEN STAAT.

Instelling der republiek. Het koningschap is omstreeks het begin der 5de eeuw v. C. afgeschaft en vervangen door een aristocratische republiek. Omdat de consulslijsten beginnen met 510 of 509, toen de tempel van Iuppiter Capitolinus werd ingewijd, beschouwt men dit jaar als het eerste van den nieuwen regeeringsvorm.

In plaats van den koning kwamen nu twee jaarkoningen, eerst praetoren, later consuls genaamd, die in de volksvergadering werden gekozen. Soms werd in geval van nood boven dezen een dictator aangesteld.

In werkelijkheid berustte de macht bij den senaat, die uit de hoofden der adellijke geslachten bestond. Op de consulskeuzen oefende hij een overwegenden invloed uit en elk besluit der volksvergadering had zijne goedkeuring (*patrum auctoritas*) noodig.

Het volk had onder deze staatsregeling, evenmin als onder de koningen, veel in te brengen. De volksvergadering werd aanvankelijk, zooals vroeger, naar *curiae* bijengeroepen; zij koos, naar het heet, van het begin af aan de magistraten, besliste over oorlog en vrede en stemde over de wetten, die haar door de consuls werden voorgesteld.

Tribus- en klassenin-deeling. Later was het volk ten behoeve van de lichteering der weerbare mannen en voor het innen der belastingen ingedeeld in 4 *tribus*. De burgers in deze *tribus* waren naar hun vermogen, ouderdom en weerplicht gesplitst in 5 *classes*; tot deze klassen behoorden alle burgers, die een vermogen van eenige beteekenis hadden. Op deze indeeling berustte de samenstelling van het leger en van een nieuwe volksvergadering, de *comitia centuriata*, die de *comitia curiata* geheel naar den achtergrond drong.

De overlevering schrijft dezen maatregel zonder voldoende zekerheid toe aan koning Servius Tullius. Waarschijnlijk is deze indeeling der burgers naar hun vermogen ingevoerd, toen men op geregelde tijden het vermogen der burgers begon te schatten en daarvoor een afzonderlijk ambt, de censuur, instelde.

De ons bekende censusgrenzen der 5 klassen gaan in geen geval verder terug dan tot kort voor den 1sten Punischen oorlog. Hoe zij oorspronkelijk zijn geweest, kan niet meer worden vast-

gesteld, maar omdat in den beginne het geld zeer schaarsch was, moet toen het grondbezit als maatstaf zijn genomen.

Overigens zijn wij omtrent deze regeling vrij nauwkeurig onderricht, omdat zij in den tijd van de geschiedschrijvers, hoewel in gewijzigden vorm, nog steeds den grondslag uitmaakte der *comitia centuriata*. Klaarblijkelijk was de bedoeling dezer regeling het leger te hervormen op den grondslag van algemeenen dienstplicht en om den zwaarsten en kostbaarsten dienst op te leggen aan de gegoeden. Tevens werd aan den dienstplicht het stemrecht verbonden met dien verstande, dat in de volksvergadering de grootste invloed werd toegekend aan de burgers, aan wie ten opzichte van den dienstplicht de hoogste eischen werden gesteld.

De 5 klassen, waarin de burgers naar hun census waren **Legerorgani-** geplaatst, telden ieder een bepaald aantal afdeelingen (*centuriae*) **satie.** en wel evenveel *centuriae iuniorum* (mannen van 18—47 jaar) als *centuriae seniorum* (mannen van 47—61 jaar). De eerste klasse had van ieder dezer twee kategoriën 40, de tweede, derde en vierde klassen elk 10, de vijfde klasse 15 *centuriae*. De *iuniores* vormden het veldleger, de *seniores* waren bestemd om diensten te doen als bezetting. Bovendien waren er 2 *centuriae fabrum* en 2 *centuriae tubicinum et cornicinum*, bestaande uit mannen, die niet tot de klassen behoorden. De overigen, wier census bleef beneden dien der 5de klasse, waren vereenigd tot de *centuria adcensorum velatorum*; zij werden gebezigt als reserve en voor dienstverrichtingen.¹ Zij die tot de klassen behoorden, moesten hun eigen uitrusting bekostigen, maar alleen de 1ste klasse was volledig gewapend; met iedere volgende klasse werd de wapening lichter en minder kostbaar.

De ruitery werd van 6 tot 18 *centuriae* vermeerderd. Tot aanschaffing van een paard ontving de ruiter van den staat 10.000 as (*aes equestre*) en jaarlijks als voedergeld (*aes hordearium*)

¹ Deze afdeelingen telden natuurlijk geen van alle juist honderd man, maar zij werden *centuriae* genoemd, omdat daaruit de legercenturiae werden gekozen.

Men zou de *centuria adcensorum velatorum* die der armen kunnen noemen. In deze centurie was samengevoegd de geheele menigte der *velati* (niet-militair gekleede personen), die, omdat zij afzonderlijk, naast de gewapende weerbare mannen, opgeschreven waren, *adcensi* heetten.

2000 as. Deze kosten werden gedragen door de *viduae*, weduwen en in het algemeen door alle onder voogdij staande vrouwen. De ruitery vormde het staande gedeelte van het leger; zij bestond uitsluitend uit *iuniores* en werd gerecruteerd uit de voornaamste families. Tot kort voor den 2^{den} Punischen oorlog dienden in de 6 oudste *centuriae* uitsluitend patriciërs.

Alle mannelijke burgers waren dus sedert hun 18de jaar als volgt ingedeeld:

	<i>Classes.</i>	<i>centuriae iuniorum.</i>	<i>centuriae seniorum.</i>	Totaal
<i>Equites</i>				18
<i>Pedites</i>	1 ^e klasse	40	40	80
	2 ^e klasse	10	10	20
	3 ^e klasse	10	10	20
	4 ^e klasse	10	10	20
	5 ^e klasse	15	15	30
Totaal		85	85	188

Hierbij kwamen dan nog, buiten de klassen staande, 2 *centuriae fabrum*, 2 *centuriae tubicinum et cornicinum* en de *centuria ad censorum velatorum*. Het geheele aantal *centuriae* bedroeg dus 193.

Het is niet aan te nemen, dat ooit de zoo ingedeelde burgerij in haar geheel onder de wapens is geroepen, ook niet alle *iuniores*. Er moet in geval van oorlog uit de beschikbare mannen van iedere afdeeling een lichter hebben plaats gehad, ter vorming van het veldleger. Zoo ging het ten minste aanvankelijk; toen werd uit de door de censoren in *classes* en *centuriae* verdeelde burgerij een *dilectus* gehouden, waarna met de uitgekozen manschappen het leger werd samengesteld, zonder dat er gelet werd op hun politieke indeeling. Welke maatregelen er genomen werden om bij deze wijze van legerformatie onbillijkheden te voorkomen, is onbekend. Later, misschien bij

de invoering der manipelslagorde (\pm 400), is de lichteing naar *centuriae* afgeschaft en vervangen door de lichteing naar *tribus*.

Maar de hierboven beschreven *exercitus quinquennalis* of *centuriatus*, waartoe alle volwassen mannelijke burgers behoorden, functioneerde in zijn geheel als politieke instelling. Het burgerleger der 193 *centuriae* is als *comitia centuriata* de voornaamste vergadering van het romeinsche volk gebleven.

Eerst toen de Romeinen bevrijd waren van den druk der Etruscanen, kon hun staat zich vrij ontwikkelen. Zij hernieuwden in 493 het verbond met de Latini, waartoe in 486 de Hernici toetraden en voerden met hen gezamenlijk langdurige oorlogen tegen de hen omringende krijgshaftige stammen, vooral tegen de Aequi en Volsci, die zij voet voor voet onderwierpen. Daarop wendden zij zich tegen de Etruscanen en veroverden na een tienjarig beleg het sterke Vei. Maar toen zij op het punt stonden om verder in Etrurië binnen te dringen, werden zij vrij onverwacht gestuit door een inval der Galliërs, die in 390 Rome innamen en eenigen tijd bezet hielden. Spoedig herstelden de Romeinen zich van dezen tegenslag en vooral na het in 354 met den krachtigen stam der Samnieten gesloten verbond, herwonnen zij hun verloren macht. Daarop kwam het (340) tot een oorlog met de Latini, die in 338 overmand werden. Van nog grooter belang was dat, waarschijnlijk in 334, Capua een verbond met de Romeinen aanging, waardoor het tot Rome in dezelfde verhouding kwam als vroeger Latium. Hierdoor werd Rome's gebied bijna verdubbeld. Maar nu kwamen de Romeinen in botsing met hun vroegere bondgenooten de Samnieten, die het verliezen van hun invloed in Campania niet konden verkroppen. In twee met groote krachtsinspanning gevoerde oorlogen (326—304 en 298—290) behielden de Romeinen de overhand, zoodat zij meester werden in geheel Midden-Italië. Ook de tegenstand der Etruscanen, die zich in den strijd hadden gemengd, werd gebroken (284); sinds dien verdween dit volk allengs uit de geschiedenis. De spoedig gevolgde gelukkige oorlog tegen Tarentum en Pyrrhus (280—272) breidde Rome's oppermacht uit over het geheele schiereiland, dat hiermede een politieke eenheid werd. Rome deed zijn intrede onder de groote mogendheden.

§ 3. STRIJD DER PATRICIËRS EN PLEBEJERS.

Oorzaken van den strijd. Te midden en tengevolge van al deze oorlogen, waarin de Romeinen menig bang uur hadden beleefd, maar waardoor hun krachten waren gestaald, was op het einde dezer periode Rome van een kleine landgemeente een aanzienlijke stad geworden. Met den bloei der stad en de uitbreiding van haar gebied moest de ontwikkeling van haar staatkundige instellingen gelijken tred houden. Rome's omstandigheden brachten mede, dat deze ontwikkeling plaats greep in democratische richting. De aanhoudende oorlogen noodzaakten de regeering om voortdurend bedacht te zijn op deugdelijke samenstelling en versterking van het leger. Voor dit doel moesten steeds hoger eischen aan de burgerij worden gesteld, maar deze werd zich daardoor van haar kracht bewust en verlangde voor de offers, die zij ter wille van de landsverdediging moest brengen, met klimmenden aandrang, maatschappelijke en staatsrechtelijke gelijkstelling met den overmatig bevoorrechten adel. Zoo ontstond de strijd tusschen de patriciërs en plebejers, die twee eeuwen lang den staat heeft geschokt. In deze worsteling hebben de patriciërs, hetzij door den nood gedrongen, hetzij uit wijze gematigdheid en verstandige politieke berekening, al hun voorrechten een voor een prijs gegeven.

Volkstribunaat. Van het verloop van dezen strijd heeft de jongere overlevering, die zich daarbij den troebelen tijd sedert de Gracchen voor oogen stelde, een geheel verkeerd beeld geteekend. Bij Livius en Dionysius die deze overlevering volgen, worden de plebejers nu eens geschilderd als onschuldige verdrukten, dan weer als gewetenlooze onruststokers; de patriciërs treden op als voorvechters van orde en wet, maar even dikwijls zijn zij lage eigenbelangzoekers, hoogmoedig zich vastklemmend aan hun aangematigde voorrechten. De soms tastbaar onjuiste voorstellingen dezer schrijvers, hun hinderlijke herhalingen en onwaarschijnlijke anekdotes maken, dat men zich slechts met behoedzaamheid aan hun leiding kan toevertrouwen.

Zij verhalen dat in 494, kort na de instelling der republiek, de plebejers, tot wanhoop gebracht door de vele oorlogen, die hen in armoede dompelden en door de harde, willekeurige be-

handeling der patriciërs en der consuls, uitweken naar den heiligen berg en dat zij eerst in de stad terugkeerden toen de patriciërs beloofden, dat tot bescherming hunner rechten twee onschendbare plebejische overheidspersonen, *tribuni plebis*, zouden worden ingesteld. Geloofwaardiger is evenwel de oudste overlevering, volgens welke eerst in 471 vier *tribuni plebis* werden benoemd, één voor iedere tribus. Zij werden voortaan gekozen in een vergadering van de *plebs*, het *concilium plebis*, die hiervoor tengevolge van een voorstel van den *tribunus plebis* Publius Volero *tributim* bijeenkwam. Naast het *ius auxilii* hadden de tribunen ook de bevoegdheid om de *plebs* bijeen te roepen voor de verkiezing hunner opvolgers en die hunner helpers, de *aediles plebis*, alsmede het *ius agendi cum plebe*, het recht om de plebejers te laten stemmen over voorstellen betreffende hun eigen aangelegenheden.

Twintig jaar later kreeg de sedert lang uitgesproken wensch **Decemviraat.** der plebejers naar geschreven recht zijn beslag. Volgens de overlevering werden in 451 in de *comitia centuriata* tien patriciërs gekozen onder den naam *X viri consulari imperio legibus scribundis* ten einde de wetgeving tot stand te brengen en om voor deze taak de handen geheel vrij te hebben, tevens aan het hoofd van den staat te staan. Consulaat en tribunaat werden daarom geschorst. De tienmannen kweten zich voortreffelijk van hun opdracht en de door hen opgestelde wetten maakten zij bekend op tien tafels. Maar hun opvolgers, voor de helft nog wel plebejers, lokten door het gewelddadig optreden van enkelen hunner een opstand uit en de *plebs* trok weer naar den heiligen berg. Met moeite werd de menigte tot bedaren gebracht. De vroegere orde van zaken werd hersteld; consuls en tribunen kwamen terug en de wetgeving werd voltooid door de nieuwe consuls M. Horatius Barbatus en L. Valerius Potitus, die bij de reeds bekend gemaakte tien nog twee nieuwe wets-tafels voegden (*leges XII tabularum*).¹

¹ Deze consuls brachten, naar het heet, een verzoening tot stand door drie wetten, bekend als de *leges Valeriae-Horatiae*:

1°. *ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet.*

2°. *ut qui tribunis plebis, aedilibus, iudicibus decemviris nocuisset, eius*

Van dit lang uitgesponnen verhaal, waarvan de tragische Virginia-episode het middelpunt vormt, kan niet veel meer historisch zijn dan dat omstreeks het midden der 5de eeuw door een commissie van tienmannen de eerste geschreven wetgeving te Rome is tot stand gebracht. Het is echter zeer de vraag of de verzameling van wetten, die Cicero en zijn tijdgenooten kenden als de *leges XII tabularum* en die de *fons omnis publici privatique iuris* heette, het werk was van de *decemviri*. De fragmenten, die van deze zoogenaamde *leges XII tabularum* nog over zijn, bevatten een mengelmoes van rechtsregels op allerlei gebied en die afkomstig moeten zijn uit zeer uiteenlopende tijden. Zeer waarschijnlijk is deze verzameling een compilatie van oudere en nieuwere rechtsregels, die ongeveer 200 v. C. is vervaardigd.

Omstreeks dezen tijd is de staatsinrichting een nieuw stadium van ontwikkeling ingetreden. Het aantal *tribuni plebis* werd tot tien vermeerderd en hun ambt werd van uitgebreider bevoegdheden voorzien. Voortaan konden zij intercederen tegen wetsvoorstellen en senaatsbesluiten, terwijl de voorstellen, die zij in het *concilium plebis* deden aannemen, wanneer de senaat daaraan vooraf zijn goedkeuring had verleend, kracht van wet voor het geheele volk kregen. Een nieuwe vergadering van het geheele volk, de *comitia tributa*, wordt in dezen tijd voor het eerst vermeld, in 447, bij de keuze der quaestoren, die vroeger door de consuls werden benoemd.

Conubium. Terzelfder tijd kregen de plebejers tengevolge eener *lex Canuleia* van 445 het huwelijksrecht (*conubium*) met de patriciërs. Bij gemengde huwelijken, die, sedert veel plebejers tot welvaart waren gekomen, meer en meer voorkwamen, was het nadeel vooral aan de zijde der patriciërs. Want de patriciër, die een

caput Iovi sacrum esset, familia ad aedem Cereris, Liberi, Liberaeque venum iret.

3º. ut quod tributim plebs iussisset totum populum teneret.

De eerste wet verbood dus het instellen van magistraten, die niet aan de *provocatio* zouden gebonden zijn, zooals onlangs de *decemviri*; de tweede waarborgde opnieuw de onschendbaarheid van tribunen en aedilen; de derde gaf aan het plebisciet kracht van wet. Historische zekerheid hebben deze wetten niet de minste.

plebejische vrouw trouwde, had niet de vaderlijke macht over zijn kinderen, die bovendien den staat hunner moeder volgden, derhalve plebejers werden. Dezen eisch konden dus de patriciërs gemakkelijk inwilligen.

Het eerste bedrijf van den strijd was hiermede afgespeeld. De plebejers gordden zich nu aan tot de verovering der overheids- en priesterambten.

Aan hun wensch om het hoogste ambt te kunnen bekleeden, werd op de volgende wijze voldaan. De consuls werden in 444 vervangen door *tribuni militum consulari potestate* en tot deze waardigheid zouden ook de plebejers, die steeds den officiersrang hadden kunnen verwerven, benoembaar zijn. Eerst in 400 gelukte het evenwel eenen plebejer, den ouden senator, P. Licinius Calvus, te doen verkiezen. Gewoonlijk komen zes *tribuni militum consulari potestate* voor, maar ook drie, vier, acht en negen. Niet alleen waren zoo de plebejers voorloopig bevredigd, maar op deze wijze konden ook, zoo noodig, meer zelfstandige kommando's worden ingesteld, dan wanneer er slechts twee consuls waren. De senaat kon evenwel, als het hem goed dacht, consuls doen verkiezen en hij maakte van deze bevoegdheid in het tijdperk 444—367 niet minder dan 29 maal gebruik.

Tevens moeten de plebejers recht van zitting in den senaat hebben gekregen. Immers nu een plebejer het hoogste staatsambt kon bekleeden, dat hem het recht gaf den senaat bijeen te roepen, konden zijn standgenooten, wanneer zij overigens daarvoor in aanmerking kwamen, niet langer uit dit lichaam worden geweerd.

Waarschijnlijk werd het volgende jaar (443) voor het houden van den census, hetgeen tot nu toe door de consuls was geschied, een afzonderlijk ambt, de censuur, ingesteld. Een gevolg van het nieuwe ambt was misschien de boven beschreven legerorganisatie en het optreden der *comitia centuriata*.

Er volgt nu een langdurig tijdperk van rust. Maar daarop begon de worsteling heftiger dan ooit, waarbij ongetwijfeld het leger herhaaldelijk aan de eischen der plebejers klem heeft bijgezet. De overlevering verhaalt van een tienjarigen strijd (377—367) dien de telkens herkozen *tribuni plebis* C. Licinius

**Tribuni mil.
cons. pot.**

**Plebejers in
den senaat.**

Censuur.

**Eerste plebe-
jische consul.**

Stolo en L. Sextius Lateranus voerden, tengevolge waarvan zelfs vijf jaar lang (375—371) geen magistraten konden gekozen worden (*solitudo magistratuum*). Historisch is alleen, dat in 366 voor het eerst een plebejer, L. Sextius Lateranus, het consulaat heeft bekleed.¹

**Nieuwe voor-
deelen der
plebs.**

Een aanzienlijk deel van de bevoegdheid der consuls, de leiding der civiele rechtspraak, werd hun nu onttrokken en opgedragen aan een praetor. Tevens werd een andere patricische magistratuur, de curulische aediliteit, in het leven geroepen, vooral ter betere handhaving der orde in de stad en voor de rechtspraak in handelszaken. Spoedig werden evenwel de plebejers niet alleen tot deze beide nieuwe maar ook tot alle andere ambten toegelaten. De *lex Ovinia* (\pm 312) verschafte hun de meerderheid in den senaat, terwijl de *patrum auctoritas* (pag. 14) een bloote vorm werd.

Vermoedelijk is in dezen tijd aan alle burgers een gewichtig recht verzekerd, maar dat in de eerste plaats den plebejers ten goede kwam, het beroemde provocatierecht. De overlevering plaatst de invoering van dit recht reeds in het eerste jaar der republiek. Waarschijnlijker is, dat de consuls in den regel den burgers veroorloofden zich van hun vonnissen te beroepen op het volk, maar dat deze gewoonte eerst door de *lex Valeria de provocatione* (300) tot wet is verheven.

Ook de hooge priestercolleges werden nu voor de plebejers opengesteld; door de *lex Ogulnia* (300) kregen zij zelfs de meerderheid in de colleges der *pontifices* en *augures*.

**Einde van den
strijd.**

Kort hierop zouden nieuwe troebelen zijn ontstaan, die een derde *secessio* ten gevolge hadden. Deze twist werd beslecht

¹ Livius geeft bij deze gelegenheid weer een reeks van wetten ten beste, die den vrede zouden hebben hersteld, de *leges Liciniae-Sextiae*:

1°. *ut consulum utique alter ex plebe crearetur.*

2°. *ne quis plus quingenta iugera agri publici possideret.*

3°. *ut deducto eo de capite quod usuris pernumeratum esset, id quod superesset triennio aequis portionibus persolveretur.*

4°. *ut pro duumviris sacris faciundis decemviri crearentur, ita ut pars ex plebe, pars ex patribus fieret.*

Ook deze wetten zijn verdicht. Met voldoende zekerheid kan alleen worden aangenomen, dat in 366 voor het eerst een plebejer als consul optrad en het priestercollege der *X viri sacris faciundis* voor de plebejers werd opengesteld.

door den dictator Q. Hortensius, door wiens *lex Hortensia* (287) het plebisciet kracht van wet kreeg voor het geheele volk. Dit was het eindpunt van den geweldigen strijd.

Tegen de democratische strooming, die in deze geheele periode **Reactie.** de bovenhand had, ontstond meer dan eens reactie. Sporen daarvan zijn misschien te vinden in de dramatische verhalen omtrent Coriolanus en Camillus, die wegens hun verzet tegen het volk in ballingschap moesten gaan. Ook wordt gewag gemaakt van de pogingen van drie mannen, Spurius Cassius (486), Spurius Maelius (439) en M. Manlius Capitolinus (384) om het oppergezag te bemachtigen. De latere overlevering maakt van deze mannen, die een gewelddadigen dood stierven, demagogen in den trant der Gracchen en ten deele kan dit wel juist zijn.

Raadselachtig is het optreden van Appius Claudius, den be- **Appius**
roemden censor van 312, den aanlegger van de *via Appia* en **Claudius.** van de *aquae Appiae*. Eensdeels wordt hij als een despotisch man geschilderd, die eigenmachtig gelden van den staat besteedde voor zijn openbare werken. Maar de staatkundige maatregelen, die van hem worden vermeld, schijnen hem eerder tot een volksman te stempelen. Hij veroorloofde de vrijgelatenen zich te laten inschrijven in de *tribus rusticae*; ook nam hij in den door hem samengestelden senaat, met goedkeuring van zijn ambtgenoot, in strijd met het oude gebruik, zonen van vrijgelatenen op. Verder wist hij door te zetten, dat zijn *scriba* Cn. Flavius, de zoon van een vrijgelatene, tot *aedilis curulis* werd gekozen; op zijn aansporing zou deze in 304 de *dies fasti* en de *legis actiones*, die de patriciërs tot dien tijd zorgvuldig geheim hadden gehouden, bekend hebben gemaakt. Reeds voor de ouden was Appius een problematische persoonlijkheid; of hij een reactionair dan wel een adellijk demagoog is geweest, kan wegens de zeer onvolledige overlevering niet meer worden uitgemaakt.

De plebejers konden met zelfvoldoening op den strijd terug- **Einduitslag.** zien. Niet alleen hadden zij over de geheele lijn gezegevierd, maar van hun overwinning plukte het geheele volk de vruchten. Want in dezen fel bewogen tijd, was het den staat gelukt zijn constitutie te voltooiën en zijn gezag te plaatsen boven dat der gedeemoedigde adellijke geslachten. Rome had de kracht ge-

wonnen om glansrijk het hoofd te bieden aan de moeilijke jaren, die voor de deur stonden.

**Nieuwe partij-
vorming.** De toenadering tusschen de patriciërs en rijke plebejers, die reeds tijdens den strijd der standen herhaaldelijk was gebleken, werd veel grooter toen het pleit beslecht was. De families, zoo- wel patricische als plebejische, waaruit de curulische magistraten werden gekozen, vereenigden zich tot een kring, waarin het moeilijk was binnen te dringen en vormden zoo een nieuwe aristocratie, de *nobilitas*, die door den naam „ambtsadel” het best wordt gekarakteriseerd. Die tot den kring behoorden, heetten *nobiles*, de anderen *ignobiles*. De *nobiles* spannen alle krachten in om alleen voor zich en de hunnen de hooge ambten te behouden, hetgeen meestal uitstekend gelukte.

Om de *nobilitas* groepeerden zich burgers uit alle standen, maar vooral de grondeigenaars en kapitalisten. Zoo ontstond een politieke partij, die zich zelf gaarne die der *boni, optimi, optimates* noemde en die den staat geheel beheerschte.

§ 4. BLOEITIJD VAN DEN SENAAT.

**Voortgezet
democratisch
streven.** De democratische geest, die aan de plebejers de overwinning had verschaft, werd ook later nog bevorderd door de langdurige oorlogen in Italië en de daardoor ontstane vergrooting van het staatsgebied. Onder de bekwame voorvechters der burgerij treedt het meest op den voorgrond C. Flaminius Nepos, de consul van 223 en 217, die na zijn Gallische overwinningen, tegen den wil van den senaat, de verdeeling van den *ager Gallicus* doorzette. Waarschijnlijk valt in het jaar van zijn censuur (220) een wijziging in de samenstelling der *comitia centuriata*, waardoor in deze vergadering de meest vermogenden niet meer den doorslag konden geven.

**Aard der
romeinsche
democratie.** Met de grieksche demagogie had evenwel de romeinsche democratie niets gemeen. De Romeinsche burgers waren van oudsher gewoon de overheid te gehoorzamen en te eerbiedigen. Zij kwamen alleen samen onder leiding der magistraten en dezen zorgden er voor, dat de dagelijksche regeering niet kwam in de handen der daartoe volkomen ongeschikte volksvergaderingen. Bovendien legde de geringe stedelijke bevolking, die be-

perkt was tot de *tribus urbanae*, zoo goed als geen gewicht in de schaal. Het volk, dat in dezen tijd in de volksvergaderingen verscheen, was de welgestelde burgerij, ongeveer wat later de ridderstand was. Maar ook aan deze democratie werd in de bange jaren van den 2^{den} Punischen oorlog het zwijgen opgelegd. Toen kwam er in het wezen der staatsregeling een verandering, waarvan de voorboden zich reeds lang hadden vertoond.

Het orgaan der optimatenpartij was de senaat. Het gezag be- **Oppermacht**
rustte in beginsel bij de consuls; hun raadgevend lichaam was de **van**
senaat, wiens adviezen zij evenwel niet behoeften te volgen. **den senaat.**
Maar twee omstandigheden belemmerden een krachtig persoonlijk optreden der consuls; de korte duur van het ambt en het beginsel der collegialiteit, waardoor ieder van hen het gezag in zijn vollen omvang kon uitoefenen. Om met klem te kunnen regeeren moesten dus beide consuls het eens zijn en dit was lang niet altijd het geval. De meesten zagen daarom af van eigen initiatief en handelden liever in overeenstemming met den senaat, waaruit zij waren voortgekomen en waarin zij na afloop van hun ambtsjaar voor hun geheele leven terugkeerden. Zoo daalden de consuls, trots het verzet van enkelen hunner, tot den rang van voorzitters van den senaat en uitvoerders van diens besluiten. De leiding der zaken kwam bij den senaat, die reeds vroeg het beheer der financiën tot zich had getrokken en eerlang het hooge administratieve lichaam in den staat werd. In den 2^{den} Punischen oorlog is de heerschappij van den senaat tot volle ontwikkeling gekomen.

Ook het volk geraakte door de steeds aangroeiende macht **Beperkte in-**
van den senaat op den achtergrond. Op wetgevend gebied is **vloed van**
de macht der volksvergaderingen altijd beperkt geweest. Zij **het volk.**
hingen af van het initiatief der magistraten, die op hun beurt door den senaat op de vingers werden gezien, terwijl al haar besluiten de goedkeuring noodig hadden van den senaat, later van het patricisch gedeelte van den senaat (*patrum auctoritas*). Daarentegen kon het volk, door mannen van zijn keuze tot de hooge ambten te roepen, langen tijd op den algemeenen gang van zaken grooten invloed uitoefenen. Maar van lieverlede beheerschte de machtige senaatspartij de verkiezingen en tengevolge van de buitengewoon snelle uitbreiding van den staat

kon het volk over de steeds meer ingewikkelde vraagstukken van binnen- en buitenlandsche politiek geen zelfstandig oordeel vellen. Daarom legde de burgerij zich neer bij het gevoelen van den senaat, aan wiens oordeel de magistraten hun wetsvoorstellen onderwierpen, en die dan ook geregeld werden aangenomen. Het was dus de senaat, die regeerde en op de eendrachtige samenwerking van de overheidspersonen met dit oppermachtig lichaam berustte de kracht van den staat.

Regeering van den senaat. Eeuwenlang heeft de senaat met omzichtigheid en beleid de teugels gevoerd. Hij vestigde de romeinsche hegemonie over Italië en organiseerde na den gelukkig geëindigden 1sten Punischen oorlog, te beginnen met Sicilië en Sardinië, het provinciaal bestuur. In den 2^{den} Punischen oorlog handhaafde hij zijn roem van wijsheid, opoffering en vaderlandsliefde. Zijn veldheeren veroverden Spanje en Macedonië, breidden de romeinsche machtssfeer uit over het grieksche Oosten en vernietigden den aartsvijand Carthago.

De romeinsche staat was een wereldstaat geworden, Rome een wereldstad. De handel, vooral de geldhandel, bracht grooten rijkdom en de bevolking legde haar ruwen, boerschen aard af. In de hogere kringen ontwaakte de zin voor grieksche beschaving. Een nationale letterkunde kwam op onder den invloed van den griekschen geest, die zich krachtig deed gelden op het godsdienstig leven en zelfs op staatsregeling en rechtsvorming. Maar het hellenisme nam romeinsche vormen aan en is romeinsch eigendom geworden.

Een reactie tegen deze door de Scipio's en hun kring bevorderde strooming kon niet uitblijven. De voornaamste vertegenwoordiger van dit verzet was M. Porcius Cato, wien de hooge plaats van deze mannen een doorn in het oog was en die zijn geheele leven gestreden heeft tegen de overheersching der voorname geslachten. Niet zonder zijn volkomen instemming moet de *lex Villia annalis* (180) tot stand zijn gekomen, waardoor grenzen werden gesteld aan eerezuchtige bekwame mannen, die door de bepalingen dezer wet den senaat niet boven het hoofd konden groeien.

De schaduwzijden van dit zoo streng doorgevoerd oligarchisch bewind konden niet uitblijven. Eerst werden de belangen van

het land vereenzelvigd met die der partij, spoedig werden zij daaraan opgeofferd. De provincies, waar de magistraten de macht, die zij te Rome hadden verloren, weer konden ontplooiën, hadden bij goed beheer de schatkist kunnen vullen. In plaats daarvan vloeiende de opbrengst der wingewesten grootendeels in de zakken van de stadhouders, die daarmee de stemmen hunner kiezers moesten betalen, van de aanhangers der regeering en van de kapitalisten, die overal hun geldhandel dreven.

Noodlottiger nog waren de fouten in het binnenlandsch beheer **Binnenland-
sche toe-
standen.** begaan, vooral de verwaarloozing van den economischen toestand. Van oudsher waren landbouw en veeteelt de eenige bedrijven, die te Rome in eere stonden. Vermogen was altijd gelijklopend met grondeigendom. Handwerk, nijverheid en kleinhandel waren veracht; alleen voor den groothandel werd een uitzondering gemaakt en deze werd door de *lex Claudia* den senatoren belet. Zulke meeningen konden zich alleen dan vestigen wanneer de meerderheid van het volk eenigen grondeigendom had en dat was werkelijk het geval. De welgestelde boer was de vertegenwoordiger van den middelstand te Rome en de staatslieden, die het belang van hun land begrepen, streefden voortdurend naar het behoud van dezen kern der burgerij.

Op den duur werd het echter voor deze klasse van burgers onmogelijk zich staande te houden. Hun akkers gingen over aan de groote grondeigenaars, die door hun tallooze slaven den op bescheiden schaal gedreven landbouw geheel overvleugelden. Behalve de slavernij, die kanker der oudheid, bewerkte ook het overlaten van den *ager publicus* als *possessio* aan een betrekkelijk klein getal vrienden der regeering, dat de grond grootendeels in de handen van enkelen kwam. Daardoor nam het aantal kleine boeren gestadig af, het proletariaat groeide voortdurend op onrustbarende wijze aan. (IX § 3). Het uitzenden van verarmde burgers naar kolonies in Italië trof weinig doel en bleek dikwijls de kwaal te verergeren.

Zonder twijfel waren er mannen, die de misstanden en gebreken van staat en maatschappij inzagen, maar tot verbetering door een grondige herziening der staatsregeling kon de senaats-

partij, die daardoor een goed deel van haar macht zou verliezen, niet besluiten. Vandaar groote ontevredenheid met het bestuur der *nobiles* en tegen de senaatspartij verhief zich de partij der *populares*, hoofdzakelijk uit de lagere klassen bestaande, gewoonlijk aangevoerd door *tribuni plebis*, die dikwijls zelf tot de heerschende families behoorden. Deze volkspartij won na den 2den Punischen oorlog gestadig aan kracht en zou spoedig dreigend het hoofd opsteken.

§ 5. BURGEROORLOGEN.

Tib. Gracchus. De senaat had gedurende langen tijd zich bij zijn politiek bediend van de hulp van het tribunaat, dat hij met zijn aanhangers bezette. Deze steun ontviel hem toen Tib. Gracchus als *tribunus plebis* (133) door zijn akkerwetten den boerenstand uit zijn verval wilde opheffen om zoo de sociale kwestie op te lossen. Zijn pogingen faalden, maar de gevaarlijke theorie der absolute volkssouvereiniteit, die hij in den strijd met zijn standgenooten had opgeworpen, overleefde hem en werd de grondslag der monarchie. (IX § 3)

Na den val van Tib. Gracchus kreeg de strijd een nog meer ingewikkeld karakter door de inmenging der Italische bondgenooten, die het romeinsche burgerrecht verlangden. Dat het inwilligen van dezen alleszins gewettigden eisch, voor den staat zelf van zegenrijke gevolgen moest zijn, schenen slechts enkele Romeinen in te zien. Het meest meenden de bondgenooten weerklink te vinden bij de volkspartij, waarbij zij zich daarom voornamelijk aansloten.

C. Gracchus. Tiberius' broeder, C. Gracchus, een man van buitengewone talenten, trad als tribuun (123—121) op met een reeks van wetsontwerpen, waarvan de bedoeling allereerst was om aan de aristocratie de leiding van den staat te ontrukken. Hij won door zijn *lex frumentaria* de gunst van het volk, dat door deze wet den weg zag geopend om zich zelf uit de staatskas te beloonen voor zijn deelneming aan 's lands zaken. Vervolgens zaaide hij verdeeldheid onder de aristocratie. Hij bracht de *equites* (pag. 40) op zijn hand, eensdeels door een wet, die het stelsel der belastingverpachting ook op de pas verworven pro-

vincie Asia toepaste, anderdeels door zijn *lex iudiciaria* (pag. 42) die de crimineele rechtspraak in hun handen bracht. Verder maakte hij inbreuk op de rechten van den senaat door een wet, die bepaalde, dat de *provinciae consulares* nog voor de *comitia consularia* moesten aangewezen worden en nog meer door in het *concilium plebis* een wet tot het stichten van kolonies te Capua, Tarentum en Carthago door te drijven. Maar zijn voorstel om aan de *Latini* het burgerrecht te schenken, joeg alle partijen tegen hem in het harnas, omdat *nobiles* en plebs beiden zich daardoor in hun belangen bedreigd achtten. Toen Gracchus om het leven gekomen was, hief de senaat terstond zijn kolonies op: ook de akkerwetten werden spoedig geheel gewijzigd. Maar de korenwet, de rechterwet, de wet op de belastingverpachting in Asia durfde de senaat niet afschaffen en van den mededinger, dien C. Gracchus hem in den ridderstand had ter zijde gesteld, werd hij niet weer bevrijd.

De democratie was volledig geslagen, maar de *nobiles* toonden hoe langer hoe meer, dat hun de veerkracht begon te ontbreken. De gelegenheid na den dood van C. Gracchus om het tribunaat te breidelen lieten zij voorbijgaan; in den Jugurthijnschen en den Cimbrischen oorlog bleek de onbekwaamheid hunner staatslieden en van het meerendeel hunner veldheeren. Toch had de senaat nog voldoende weerstandsvermogen, want door het mislukken der omvangrijke kolonisatie-plannen van den tribuun L. Appuleius Saturninus en den praetor C. Servilius Glaucia, tegen wie hun eigen bondgenoot, de consul C. Marius, gewapenderhand moest optreden, leed de democratie opnieuw een jammerlijke nederlaag (100).

Reeds vroeger had Marius (consul 107 en 104—100) een noodlottigen maatregel genomen door de *capite censi* (pag. 37) in het leger toe te laten. Het burgerleger werd daardoor een huurleger, dat spoedig een willig werktuig zou worden in de handen zijner overwinnende veldheeren. De regeering had vroeger, zonder moeite, een krachtig burgerleger kunnen scheppen uit de bondgenooten. Maar toen eindelijk aan dezen het burgerrecht werd verleend, was het te laat; de strijd had hun kracht gebroken en de republiek was niet meer te redden.

De gematigden van beide partijen trachtte M. Livius Drusus, M. Livius Drusus.

- tribunus plebis* in 91, te winnen door hervormingsplannen van verre strekking. Maar ook nu weer verzette de kortzichtige senaat zich tegen zijn streven om de *socii* als burgers in den staat op te nemen en liet hem in den steek. Zijn gewelddadige dood was het sein tot den bondgenootenoorlog (90), die spoedig aan de *socii* het burgerrecht verschaftte, doch met de beperking, dat zij in slechts 8 van de 35 *tribus* zouden worden ingedeeld, waardoor hun stemrecht zoo goed als waardeloos werd. Reeds in 88 evenwel deed de tribuun P. Sulpicius Rufus het voorstel hen in alle *tribus* toe te laten. Deze gewezen patriciër die zich opgeworpen had tot hoofd der democratische oppositie, had zich verbonden met C. Marius en mengde zoo voor het eerst het leger in de politiek. Een onmiddellijk gevolg van deze verbinding was het revolutionaire voorstel van Sulpicius om den consul L. Cornelius Sulla het dezen door den senaat opgedragen kommando in den oorlog tegen Mithradates te ontnemen en er Marius mede te bekleeden. Maar Sulla beantwoordde geweld met geweld en verdreef zijn tegenstanders uit Rome. Nadat hij ten opzichte der *comitia centuriata* de oude regeling vóór de hervorming van 220 had hersteld (pag. 24) en de wetgeving der tribunen afhankelijk had gemaakt van den senaat, begaf Sulla zich naar zijn post in Azië. Nu keerde Marius naar Rome terug en vereenigd met den consul van 87, L. Cornelius Cinna, deed hij den eersten burgeroorlog ontbranden tegen Sulla's aanhangers, die op gruwelijke wijze werden verdelgd. Vijf jaar lang hadden nu de democraten het roer in handen, maar ook zij hebben geen kans gezien om in staat en maatschappij een nieuw leven te scheppen.
- Staatsregeling van Sulla.** Sulla landde, na afloop van den oorlog tegen Mithradates, in 82 in Italië en vernietigde de volkspartij. Hij zelf liet zich benoemen tot *dictator legibus scribundis et reip. constituendae* met onbeperkte bevoegdheden voor onbepaalden tijd, terwijl hij niet aan de provocatie zou gebonden zijn. Zijn werk was nu een algeheele reactionaire wijziging van den regeeringsvorm door een aantal *leges Corneliae*, die alle gezag legden in handen van den senaat. Allereerst werd voor de tribunen de toegang tot de verdere ambten gesloten, hetgeen gevoegd bij de bovengenoemde beperking van 88, aan het tribunaat zijn grootste

beteekenis ontnam. De senaat zou voortaan bestaan uit 600 leden, welk getal verkregen werd door de jaarlijksche benoeming van 20 quaestoren, die na afloop van hun ambtsjaar in den senaat zitting zouden hebben en houden. De magistratuur te Rome werd geheel onderworpen aan den senaat door de bepaling, dat consulaat en praetuur ambten zouden zijn van tweejarigen duur, terwijl consuls en praetoren gedurende hun eerste ambtsjaar te Rome moesten vertoeven. Tevens werd het getal praetoren vermeerderd tot 8; de censuur werd door Sulla, zoo het schijnt, als overbodig beschouwd. Een uitgebreide, zeer verdienstelijke herziening van het rechtswezen onttrok tevens de crimineele rechtspraak geheel aan het volk; het spreekt van zelf, dat voortaan de rechters uitsluitend uit den senaat moesten genomen worden. De vroeger afgeschafte coöptatie der priestercolleges werd hersteld, daarentegen werd de *lex frumentaria* van Gracchus ingetrokken. In het belang van het pas bij het rijk gevoegde Italië was de dictator werkzaam door een regeling van het bestuur der gemeenten, waarvan evenwel de bijzonderheden onbekend zijn. Voor zijn veteranen zorgde hij door het stichten van militaire kolonies.

Deze wetgeving, die eensdeels de oligarchie opnieuw bevestigde, anderdeels tal van misbruiken ophief en lang gewenschte verbeteringen en hervormingen invoerde, had Sulla zelf misschien in stand kunnen houden. De senaat vermocht dat niet. Nauwelijks had Sulla zich teruggetrokken (78) of er openbaarde zich verzet van allen, wier belangen door den nieuwen staat van zaken waren gekwetst. Stuk voor stuk werd nu zijn werk afgebroken, vooral door Pompeius en Crassus, die met behulp der democratische partij in 70 het consulaat hadden verkregen. Van Sulla's wetgeving bleef spoedig niets meer over dan de nieuwe samenstelling van den senaat, de bepalingen omtrent consulaat en praetuur, de militaire kolonies en de gewijzigde vorm der rechtspraak.

De oude versleten staatsregeling, die volstrekt ongeschikt was voor een wereldrijk en wier gebreken nog meer voelbaar werden toen de tribunen het volk een rol lieten spelen, trad derhalve weer in werking. Evenals alle instellingen te Rome berekend waren op een kleinen staat, gingen ook de volksver-

**Herstel der
oude staats-
regeling.**

gaderingen van het denkbeeld uit, dat iedere burger deel kon nemen aan de beslissing over 's lands belangen. Maar met de vergrooting van het rijk, vooral sedert den bondgenootenoorlog, was dit onmogelijk geworden. De eenige goede oplossing der moeilijkheid, een stelsel van vertegenwoordiging, heeft Rome evenmin als de andere staten der oudheid toegepast. In de volksvergaderingen verschenen eigenlijk alleen de bewoners der hoofdstad en afgeschrikt door de menigvuldige tooneelen van geweld bleef thans de rustige burger thuis. De tribunen in hun vorige macht hersteld, meestal handlangers van eierzuchtigen, ondermijnden door hun wetten den door twisten verscheurden staat, wiens instellingen door niemand meer werden geëerbiedigd of ontzien.

Crassus, Pompeius en Caesar. Van de drie mannen, die in dezen tijd het meest op den voorgrond traden, Crassus, Pompeius en Caesar, en die zich in 60 en later in 56 opnieuw vereenigden, was Pompeius reeds vroeger tot een buitengewone plaats in den staat gekomen. Een botsing tusschen hem en Caesar, het hoofd der democratie, kon niet uitblijven. In den tweeden burgeroorlog moest Pompeius met de senaatspartij het onderspit delven en onder den titel van dictator verkreeg Caesar het koninklijk gezag.

Dictatuur van Caesar. Nog was het fel geteisterde Rome niet aan het einde van zijn rampen. De moord door de republikeinsch-aristocratische partij op Caesar gepleegd verwekte nieuwe burgeroorlogen.

IIIviri reip. constituendae. Toen de pogingen tot het herstellen van den ouden aristocratischen regeeringsvorm waren mislukt, lieten Lepidus, Antonius en Octavianus zich met buitengewone volmachten bekleeden en als *IIIviri reip. constituendae* aan het hoofd van den staat plaatsen. Van deze drie machthebbers, tijdens wier bewind de republikeinsche instellingen veelal door willekeur werden vervangen, bleef ten slotte alleen Octavianus over, die 13 Januari 27 de monarchie grondvestte en daarmee den staat rust en vrede schonk.

HOOFDSTUK III.

Bevolking.

§ 1. BURGERS.

a. Burgerrecht.

Het burgerrecht (*ius Quiritium*, *ius civitatis* of kortweg *civitas*) werd verkregen door geboorte, maar kon ook worden verleend: (*ut sit civis quis, aut natus sit oportet aut factus*). Zij, die uit een *matrimonium iustum* waren geboren, hadden van rechtswege de *civitas* en heetten *ingenui*. Verleend werd het burgerrecht: door *manumissio iusta*, door een volksbesluit of door overheidspersonen, meestal veldheeren of *triumviri coloniae deducendae*, wien daartoe door een wet de bevoegdheid was gegeven.

**Volle
burgerrecht.**

De rechten, die een romeinsch burger bezat, waren naarmate zij op het bijzonder of op het staatkundig leven betrekking hadden, *iura privata* of *iura publica*. Onder de koningen en in de eerste eeuwen der republiek bezaten alleen de patriciërs deze rechten in hun vollen omvang (*cives optimo iure*). Overigens is er altijd verschil blijven bestaan tusschen de rechten der patriciërs en die der plebejers.

Ten opzichte der uitoefening hunner *iura privata* waren de burgers *sui iuris* of *alieni iuris*. *Sui iuris* (*pater familias*) was de burger, die van niemand afhankelijk was en de vrije beschikking had over zijn persoon en goederen. *Alieni iuris* daarentegen waren de burgers, die niet volkomen hun eigen meester waren, dus de kinderen *in potestate patris* of *in mancipio* en de vrouwen *in manu mariti*. Slechts zij, die *sui iuris* waren, genoten alle *iura privata* in hun vollen omvang.

De *iura privata* bestonden hoofdzakelijk in *conubium* en *commercium*.

Conubium. *Conubium* was het recht een wettig romeinsch huwelijk (*matrimonium iustum*) aan te gaan. Daartoe was voor de *lex Canuleia* (445) noodig burgerrecht en gelijkheid van stand, sedert deze wet alleen het burgerrecht. Natuurlijk kon ook iemand, die *alieni iuris* was een wettig romeinsch huwelijk aangaan, maar eerst na toestemming van hem in wiens macht of onder wiens voogdij hij stond. *Conubium* tusschen burgers en vreemdelingen bestond eerst dan, wanneer dit bij verdrag met een anderen staat was bepaald. In dit geval volgden de kinderen den staat des vaders en hadden dus, wanneer de vader een Romein was, het romeinsch burgerrecht. Ontbrak dergelijk verdrag dan volgden, overeenkomstig het *ius gentium*, de kinderen den staat der moeder. De kinderen van een romeinsche burgeres en een vreemdeling zouden dus het romeinsche burgerrecht hebben, maar een *lex Minicia*, van onbekenden datum, bepaalde, dat bij zulke gemengde huwelijken de kinderen den staat zouden volgen van dengene der ouders, die het slechtste recht had, zoodat zij in geen geval het romeinsche burgerrecht verkregen.

Commercium. *Commercium* gaf de bevoegdheid om volgens romeinsch recht eigendom te kunnen verwerven, houden en vervreemden en omvatte dus het *ius emendi et vendendi*, het *ius obligationum*, het *ius testamenti factionis*, het recht om bij testament over zijn vermogen te beschikken, en het *ius hereditatum*, het recht om te erven (VII § 2 d).

Iura publica. Tot de *iura publica* behoorden vooral: het *ius provocationis*, het recht om zich van een vonnis van den magistraat te beroepen op het volk; het *ius suffragii*, het recht om in de *comitia* te stemmen; het *ius honorum*, het recht om de hooge staatsambten te bekleeden en het *ius sacerdotiorum*, het recht om zitting te nemen in de voorname priestercolleges.

De *cives optimo iure* waren dienstplichtig en belastingschuldig. De minimum-census voor dienstplicht bedroeg oorspronkelijk 11.000, sedert het midden der 2de eeuw v. C. 4000 as. Soms werd de grens uitgestrekt tot 1500 en zelfs tot 375 as; sedert Marius verviel iedere censusgrens (pag. 29).

De burgers, wier bezitting op minstens 1500 as werd geschat (*assidui, locupletes*) waren belastingplichtig.

Oudtijds heette het burgerrecht *caput*. De juristen noemden **Caput.** *caput* de rechtspersoonlijkheid van den burger, den geheelen omvang zijner rechten als zoodanig, en *capitis deminutio* iedere verandering van zijn rechtstoestand.

Deze *deminutio* was drieërlei:

1°. De *capitis deminutio maxima*. Zij was een gevolg van **Deminutio capitis maxima,** het verlies der vrijheid, waardoor tevens burgerrecht en familie-rechten verloren gingen en werd toegepast op:

- a. de krijgsgevangen burgers; dezen kregen, krachtens een juridische fictie, het *ius postliminii*, hun rechten terug, zoodra zij zich weer op romeinsch gebied bevonden;
- b. de *dediti*, d. i. burgers, die wegens schending van het *ius legationis* (het mishandelen van vreemde gezanten) of wegens het sluiten van een verdrag met den vijand, waaraan senaat en volk hun goedkeuring onthielden, werden uitgeleverd;
- c. de *incensi* en de burgers, die zich aan den dienstplicht onttrokken; zij werden *trans Tiberim* als slaven verkocht (*trans Tiberim peregre venum ibant*);
- d. de *addicti*, die *trans Tiberim* werden verkocht (pag. 37);
- e. de *fures manifesti*;
- f. de door hun vader *trans Tiberim* verkochte kinderen.

2°. De *capitis deminutio media* werd veroorzaakt door het **media,** verlies van het burgerrecht en vond plaats:

- a. door *relectio civitatis*, het vrijwillig prijsgeven van het burgerrecht door zich in een anderen staat te laten opnemen; zoo lieten soms burgers, terwille van de daaraan verbonden voordeelen, zich inschrijven in een latijnsche kolonie (*duarum civitatum civis esse nostro iure civili nemo potest*);
- b. door verbanning, hetzij tengevolge van een door de *comitia centuriata* uitgesproken vonnis (*aquae et ignis interdictio*), hetzij vrijwillig voor de veroordeeling. De *comitia* konden iemand terugroepen en in zijn vroegere rechten herstellen (*restitutio in integrum*).

3°. De *capitis deminutio minima* kwam voor bij hem, die los- **minima.**

gemaakt werd uit zijn familieverband, die van afhankelijk zelfstandig werd of omgekeerd, of van de eene macht overging in de andere. Zij ontstond door: *adrogatio*, *adoptio*, *emancipatio*, *conventio in manum* en *mancipio datio*. (VII § 2b.)

b. *Beperkt burgerrecht.*

Personen met beperkt burgerrecht.

Verschillende klassen van burgers hadden slechts een onvolledig burgerrecht (*cives minuto iure*). Het burgerrecht werd beperkt:

1°. door natuurlijke oorzaken. Dit beperkte recht hadden:

a. *feminae*; b. *impuberes*; c. *furiosi*.

De vrouwen waren verstoken van alle politieke rechten en misten zelfstandigheid voor civiele daden. Zoo ook de minderjarigen en krankzinnigen.

2°. door staatsrechtelijke bepalingen. Hierdoor stonden bij de *cives optimo iure* achter:

a. <i>aerarii</i> ;	e. <i>filii fam. in patria potestate</i> ;
b. <i>proletarii</i> ;	f. <i>filii fam. mancipio dati</i> ;
c. <i>addicti</i> ; en <i>nexi</i> ;	g. <i>libertini</i> .
d. <i>infames</i> ;	

Aerarii.

Aerarius was de burger, die niet tot een tribus behoorde en niet aan de gewone belasting (*tributum*) was onderworpen.¹ Misschien moest hij geregeld belasting betalen. Zoowel wat stemrecht als wat belasting betreft stond dus de *aerarius* achter bij den *tribulis*. De *aerarii* moesten evenwel, ten minste in den lateren tijd, hun dienstplicht volbrengen; meermalen komen zij in de legioenen voor.

Aerarii waren:

1°. de door den censor uit de tribus verwijderde burgers;

¹ Volgens romeinsch spraakgebruik dat een lagere klasse noemt naar de functie, die zij met een hogere gemeen heeft, beteekent *aerarius*: die alleen belasting betaalt, ofschoon de dienstplichtige dit ook doet. Zoo is *proletarius*, hij, die alleen voor de *proles* in aanmerking komt, ofschoon dit bij de *adsidui* ook het geval is; *capite census*, hij, wiens *caput* alleen geschat wordt, niettegenstaande iedere burger een *caput* heeft; *municeps*, de in de *munia* deeltende niet-burger, ofschoon ook iedere burger *munus capit*; *pedarius*, de senator, die alleen aan de *discessio* deel neemt, ofschoon ook de anderen stemmen (Mommsen, Str. III. 2. p. 840 A. 2).

2°. de inwoners der *municipia*, steden met beperkt burgerrecht; deze categorie van *aerarii* verviel toen langzamerhand alle *municipia* het volle burgerrecht kregen.

Proletarii heetten de burgers, wier vermogen minder dan 1500 **Proletarii.** as bedroeg. Zij, die een hooger census hadden, heetten *adsidui* of *locupletes*. De *proletarii* betaalden geen belasting en werden slechts bij uitzondering opgeroepen om te dienen; zij kregen dan hun wapens van den staat. Hun stemrecht in de *comitia centuriata* is altijd zoo goed als waardeloos gebleven. De *proletarii* werden ook *capite censi* genoemd; dit laatste schijnt eigenlijk de naam geweest te zijn van hen, die minder dan 375 as bezaten.

Addicti en *nexi* waren beiden gevangenen voor schuld, maar **Addicti.** de schuldeischer had uitgebreider rechten op den *addictus* dan op den *nexus* hetgeen voortvloeide uit het verschil der contracten. Het contract, dat de *addictus* had aangegaan, was een *mutuum*. Iemand, die aan de uit dit contract voortspruitende verplichtingen niet voldeed, werd bij vonnis (*addictio*) van den magistraat aan zijn schuldeischer toegewezen, die hem, zoo hij binnen 60 dagen zijn schuld niet had betaald, kon verkoopen *trans Tiberim* en zelfs laten dooden.¹

Bij het contract (*nexum*) dat de *nexus* had aangegaan gold **Nexi.** de debiteur als veroordeeld. De schuldeischer behoefde dus niet eerst een vonnis tegen hem te verkrijgen, maar kon zich terstond van zijn persoon meester maken en hem laten werken om zijn schuld af te betalen. De *nexus* mocht echter niet verkocht of ter dood gebracht worden. Feitelijk was hij dus *servi loco*, rechtens behield hij de vrijheid en de *civitas* en hij kon zelfs opgeroepen worden om in het leger te dienen. Eveneens

¹ Het *mutuum* (verbruiksleening) was een zoogenaamd reëel contract (*contractus re*) waarbij iemand aan een ander ter leen afstond een zekere hoeveelheid vervangbare zaken, meestal een geldsom (*pecunia numerata*) met beding, dat deze evenveel zaken van dezelfde soort zou terug geven.

Het *nexum* was een geldleening in den vorm van een contract. De handeling waarmede deze overeenkomst gesloten werd, heette *nexus*. Hierbij werd het contract mondeling aangegaan (*contractus verbis*); de overgave geschiedde in den vorm eener *mancipatio*. Hij, die zulk een contract aanging, heette terstond *nexus*; in werkelijkheid werd hij dit eerst bij het niet nakomen zijner verplichtingen.

behiel hij in theorie de *patria potestas* over zijn kinderen en den eigendom over zijn vermogen, maar in werkelijkheid waren ook zijn kinderen en zijn vermogen verpand, zoodat zijn rechten als *pater familias* geschorst waren.

De harde behandeling, waaraan *addicti* en *nexi* bloot stonden, gaf in de eerste tijden der republiek herhaaldelijk aanleiding tot gevaarlijke onlusten en opschuddingen. De *lex Poetelia-Papiria* (326): *ut pecuniae creditae bona debitoris non corpus obnoxium esset* schafte het *nexum* af en verzachtte den toestand der *addicti*. Tot in den keizertijd komt gevangenschap wegens schuld meermalen voor.

Infames. *Infames*, eerloos, waren zij, die een onteerend beroep, dat van *leno*, *histrion* of *gladiator* uitoefenden, of zij, die een *iudicium turpe* tot hun last hadden. Het leger en de hooge ambten waren voor hen gesloten. Wettelijke bepalingen hieromtrent bestonden echter niet.

De *fili familias* worden behandeld VII, § 2b.

Libertini. Tegenover de vrijgeboren burgers (*ingenui*) stonden de vrijgelatenen (*libertini*). Volgens de overlevering kregen de slaven sedert Servius Tullius bij hun vrijlating het plebejisch burgerrecht, ofschoon zij de cliënten bleven hunner gewezen meesters. Alleen de vormen der *manumissio iusta* gaven *iusta libertas* en *civitas*, maar ook de op deze wijze vrijgelaten slaven stonden in menig opzicht beneden de *ingenui*. Zij genoten de *iura privata*, maar tot Augustus was hun het *conubium* met *ingenui* ontzegd. Van de *iura publica* hadden zij in de *comitia centuriata* het stemrecht in de *centuria ad censuram velatorum*. Van oudsher schijnen zij geplaatst te zijn in de *tribus urbanae*, waartoe zij bij herhaling uitdrukkelijk beperkt werden.¹ Feitelijk had dus

¹ De censoren van 312 Appius Claudius en C. Plautius Venox hebben, misschien om partij te trekken van hun stemmen voor de patriciërs, aan de *libertini* toegestaan zich te laten inschrijven in de *tribus* hunner keuze.

Maar de censoren van 304 beperkten hen weer tot de *tribus urbanae*. Later werd de staatsrechtelijke toestand der vrijgelatenen een der vele twistappels in den partijstrijd. De censoren van 220 herhaalden, omdat het meermalen aan vrijgelatenen gelukte zich in de *tribus rusticae* te doen opnemen, de uitsluitende bepaling; die van 168 kwamen na eenigen strijd overeen om alle *libertini*, behoudens een paar uitzonderingen, te plaatsen in de daartoe door het lot aangewezen *tribus Esquilina*. Het schijnt, dat zij spoedig weer tot

hun stemrecht geen waarde. Het recht om hooge ambten en priesterlijke waardigheden te vervullen hebben zij tijdens de republiek niet kunnen verwerven. Zelfs op hun zoons bleef de smet der onvrije geboorte kleven.

De *libertini* werden evenals de *proletarii* slechts in tijd van nood voor den krijgsdienst gebruikt; in den regel dienden de *libertini*, ten minste de niet-grondeigenaars, alleen op de vloot; te velde werden zij, zooals in den bondgenootenoorlog, in afzonderlijke cohorten ingedeeld.

c. Bevoorrechte klassen.

Tijdens de republiek kwamen, zij het ook op verschillende tijdstippen en op zeer verschillende wijze, als bevoorrechte klassen voor: het patriciaat, de *nobilitas*, de senatoren en de *equites*.

De patriciërs waren bij de vestiging der republiek in 't bezit **Patriciaat**. der volgende rechten, die zij nagenoeg alle hebben verloren:

1°. De zes oudste *centuriae equitum* (*sex suffragia*) waren hun voorbehouden tot ongeveer den 2den Punischen oorlog.

2°. De priesterambten werden langen tijd uitsluitend door hen bekleed; steeds bleven hun voorbehouden de drie flaminaten, terwijl ook de *rex sacrorum* altijd een patriciër is geweest.

3°. De magistraturen konden in den beginne alleen door patriciërs worden bekleed. De *interrex* was steeds een patriciër.

4°. In den senaat hebben zij gedurende eeuwen in verschillende opzichten een bevoorrechte plaats gehad. Daarentegen hadden zij geen toegang tot het *concilium plebis* en waren zij uitgesloten van het tribunaat, de plebejische aediliteit en van de tweede consuls- en censorsplaats.

De *nobiles* konden niet als indertijd de patriciërs rechten doen **Nobilitas**. gelden op de staatsambten. Maar hun invloed en de macht der

alle *tribus urbanae* werden toegelaten. In 88 kregen zij, op voorstel van P. Sulpicius Rufus, die hun stemmen noodig had voor de volkspartij, recht van toegang tot alle *tribus*. Sulla herstelde natuurlijk den ouden toestand en herhaalde pogingen van volkstribunen om de uitsluiting op te heffen, mislukten. Augustus liet de *libertini* in de *tribus urbanae*, maar ontnam hun, hoogst waarschijnlijk voor altijd, het stemrecht.

gewoonte waren hun groote bondgenooten bij het staan naar de *honores*, die zij met de grootste zorg trachtten te behouden voor hun angstvallig bewaakten kring.

Hij, wien het gelukte in dezen kring te geraken door als de eerste van zijn geslacht een curulisch ambt te bekleeden, was strikt genomen nog niet *nobilis*; hij werd *homo novus* of *auctor generis* genoemd wanneer hij plebejer, *princeps nobilitatis* wanneer hij patriciër was. Een voorrecht der *nobilitas* was het *ius imaginum*, dat altijd aan het bekleeden van een curulisch ambt was verbonden. Dit *ius imaginum* gaf den *nobilis* het recht om de *imagines*, wassen maskers, van diegenen zijner vaderen, die een curulisch ambt bekleed hadden, in zijn *atrium* te plaatsen.

Senatoren.

De senatoren genoten de volgende voorrechten:

1°. Alle belangrijke ambten werden alleen door hen bekleed.

2°. Als *iudices* konden tot 123 v. C. uitsluitend senatoren worden benoemd.

3°. Zij waren in het bezit van enkele onderscheidingsteekenen en hadden afzonderlijke plaatsen in den schouwburg bij spelen en volksfeesten.

Equites.

Een klasse van bevoorrechte burgers, die vooral sedert de Gracchen een rol speelden, was die der *equites*.

Uit de ruitery heeft zich te Rome de ridderschap ontwikkeld, zoodat een oorspronkelijk zuiver militaire instelling aanleiding heeft gegeven tot het ontstaan van een afzonderlijken stand van groote maatschappelijke en staatkundige beteekenis.

**Equites
Rom. equo
publico.**

De 18 *centuriae equitum* werden uit de voorname *iuniores* gekozen en voltallig gehouden door de consuls, later door de censoren (*recognitio equitum*). Wegens de geldsom (pag. 15), die aan de *equites* werd toegekend voor den aankoop van een paard (*equus publicus*), heetten zij voluit *equites Romani equo publico*.

In de *comitia* brachten deze 1800 *equites* het buiten alle verhouding groote getal van 18 stemmen uit, terwijl zij bovendien het eerst stemden (*centuriae praerogativae*).

**Equites.
equo privato.**

Reeds spoedig — volgens de overlevering sedert het beleg van Vei ± 400 — komen herhaaldelijk vrijwillige ruiters voor, die op eigen paarden (*equo privato*) dienden. Om hiervoor in aanmerking te komen waren vereischt: vrije geboorte tot in het derde geslacht,

onbesproken gedrag en, misschien sedert den 2^{den} Punischen oorlog, een census van 400.000 sestertiën. Aan deze voorwaarden moesten nu ook de *equites equo publico*, voor wie oorspronkelijk geen vaste census bestond, voldoen.

Gaandeweg werden de *equites* niet meer opgeroepen voor den werkelijken dienst, maar stelden de *socii* de ruiters. Voor het leger bleven zij evenwel van beteekenis, omdat uit de *equites* van beide kategoriën de officieren werden gekozen. De burger-ruiterij was het officierskorps geworden en *eques Romanus* stond voortaan tot *eques* als ridder tot ruiter. Naar oud gebruik — sedert 304 — trokken de *equites equo publico* alle jaren op 15 Juli in volle uitrusting te paard van den tempel van Mars bij de *porta Capena* door de stad naar het forum, waar zij bij den Castortempel een offer brachten aan hun beschermgoden Castor en Pollux en vandaar naar het Capitool, waar de stoet ontbonden werd (*transvectio equitum*).

**De equites
het officiers-
korps.**

Met het ophouden van den werkelijken dienst voor de *equites* begonnen de censoren bij de *recognitio equitum* in plaats van op lichamelijke geschiktheid meer te letten op politieke oogmerken. Het schijnt, dat reeds vroeg *equites*, die den leeftijd (35 jaar) hadden overschreden, op hun verzoek in de *centuriae* werden gelaten en de *eques equo publico*, die senator werd, behield geregeld zijn paard en daarmee zijn gewichtig stemrecht in de 18 *centuriae*. Dit paste echter niet in het politiek systeem van C. Gracchus en hij liet dus door een wet vaststellen, dat de kwaliteiten van *eques* en senator onvereinigbaar waren.

Het is niet uit te maken op welke wijze, sedert Sulla de censuur feitelijk had afgeschaft, de 18 *centuriae* voltallig werden gehouden. Waarschijnlijk heeft Sulla bepaald, dat de zonen der senatoren rechtens *equites equo publico* waren en misschien ook, dat aan de *tribuni militum* de ridderrang toekwam. De *recognitio* verviel en het vaste getal van 1800 was dus moeilijk te handhaven.

**De equites
sedert Sulla.**

De titel *eques Romanus*, die eigenlijk alleen toekwam aan de *equites equo publico*, ook nadat zij uit de *centuriae* waren getreden, werd langzamerhand eveneens gegeven niet alleen aan hen, die op eigen paarden dienden of gediend hadden, maar ook aan hen, die daarvoor in de termen vielen, al hadden zij

Lex Sempronia iudiciaria.

ook den dienstplichtigen leeftijd overschreden. Deze verschillende elementen vormden de geldaristocratie, waartoe, sedert door de *lex Claudia* (219) aan de senatoren alle *quaestus* was verboden, de bankiers behoorden, die de staatsinkomsten pachtten, de *publicani*. De senaat ontving geregeld versterking uit den kring der *equites*, die met de senatorenfamilies de regeerende optimaten-partij vormden. C. Gracchus wilde deze partij, waarin natuurlijk de senatorenfamilies de eerste rol speelden, verdeelen. Zijn gedachte was om naast den heerschenden senatorenstand een anderen stand te plaatsen en van de staatsfuncties een deel uitsluitend aan den eenen, een ander deel uitsluitend aan den tweeden te geven. Daarom dreef hij zijn *lex Sempronia* (123) door, die in plaats van senatoren uitsluitend *equites* op het *album iudicum* bracht. Door deze wet kwamen senatoren en *equites* aanhoudend in botsing vooral in de provincies, waar meermalen de stadhouders paal en perk moesten stellen aan de knevelarij der *publicani*. Nu gaf de wet van Gracchus een scherp wapen aan de *equites* tegen de senatoren, want terwijl dezen vroeger zooveel mogelijk hun standgenooten vrijspraken, werden thans de stadhouders en hunne onderhoorigen gewoonlijk veroordeeld.

De *lex Sempronia iudiciaria* bakende tevens den ridderstand nauwkeuriger af door aan den eenen kant de senatoren uit te sluiten en aan den anderen kant *ingenuitas* tot in het derde geslacht en een census van 400.000 sestertiën te eischen. Van dezen tijd af kwam de benaming *ordo equester* algemeen in zwang.

Voorrechten en insignia.

De *equites Romani equo publico* hadden de volgende voorrechten. Hun 18 *centuriae* genoten het bevoordeeld stemrecht; zij alleen stonden op het *album iudicum*. Terwijl zij vroeger evenals de senatoren een breeden purperen zoom aan hun *tunica* droegen, moesten zij na de strenge scheiding, die Gracchus tusschen de senatoren en de *equites* had gemaakt, zich vergenoegen met de *tunica angusticlavia*. Daarentegen kregen zij het recht, dat tot nog [toe alleen de senatoren hadden gehad, een gouden ring te dragen. Verder hadden zij vaste plaatsen in den schouwburg. Dit recht, hun ontnomen door Sulla, herkregen zij door de *lex Roscia* (67), die hun de veertien eerste rijen achter de *orchestra*, waar de senatoren zaten, aanwees (*sedere in quattuordecim, spectare in equite*).

De *anulus aureus* en de *tunica angusticlavia* werden, naar het schijnt, de onderscheidingsteekenen van allen, die tot den *ordo equester* gerekend werden.

d. *Tribus*.

De oorspronkelijke indeeling van het romeinsche volk in **Instelling**. *curiae* is te eeniger tijd verdrongen door een andere in *tribus*. De *curiae* bleven wel bestaan, want de Romeinen schaften een bestaande instelling niet gemakkelijk af, maar zij verloren haar staatkundige beteekenis.

De overlevering vermeldt, dat Servius Tullius de stad en haar bewoners verdeelde in vier districten, *tribus*, waarbij later nog 17 zouden gekomen zijn. De verwarde en tegenstrijdige berichten over deze vermeerdering bewijzen, dat de schrijvers hiervan evenmin iets wisten als van het tijdstip der instelling. Zeker is alleen, dat de tribusinrichting bestond in 387; in dat jaar werden, tengevolge van de verovering van Zuid-Etrurië, aan de toen bestaande 21 *tribus* nog 4 toegevoegd. Herhaaldelijk werd later, tengevolge van de uitbreiding van het gebied, het getal vermeerderd, tot dat in 241 het getal 35 werd bereikt, dat niet is overschreden. De daarna verworven streken werden met haar bewoners bij de bestaande *tribus* ingedeeld.

De vier oudste *tribus* heetten *urbanae*, de latere *rusticae*. **Benaming**. De *tribus urbanae* droegen de namen: Suburana, Palatina, Esquilina, Collina. De 17 latere kregen, behoudens één uitzondering (de Crustumina, naar Crustumium) gentilicische namen als Aemilia, Cornelia, Fabia, Claudia; de daarna ingestelde dragen bijna alle geographische namen.

De *tribus* vormden den grondslag voor den census, voor **Doel**. belastingheffing en lichte. Maar zij waren vooral van belang als kies- en stemdistricten, omdat de burgerij in de *comitia tributa* en het *concilium plebis* tribusgewijze bijeenkwam. Iedere burger werd dan ook officieel genoemd naar de *tribus*, waartoe hij behoorde, b. v. *M. Tullius M. filius Corn(eliā) Cicero*.

Alle mannelijke burgers, zonder onderscheid van stand of **Tribus**.

vermogen, waren in een tribus ingedeeld (*tribules*).¹ De tribus was erfelijk, zoodat de zoon ingeschreven werd in de tribus van zijn vader. In den beginne woonde ieder in de tribus, waartoe hij behoorde; de groote grondeigenaars zullen wel ingeschreven zijn in de tribus, waar hun voornaamste bezittingen lagen. Maar deze toestand bleef uit den aard der zaak niet lang bestaan. De burgers konden zich natuurlijk naar welgevallen verplaatsen; zoo woonden alle senatoren en veel ridders te Rome, ofschoon zij meest allen behoorden tot een *tribus rustica*. Op deze wijze verloren de tribus haar oorspronkelijk plaatselijk karakter en werden zij, zooals boven is gezegd, kies- en stemafdeelingen tevens dienstig aan administratieve doeleinden. De band die oorspronkelijk tusschen de *tribules* onderling bestond, moest daardoor zeer verslappen, maar uit verschillende aanwijzingen blijkt, dat hij in de laatste eeuw der republiek nog niet geheel was verdwenen.

**Vershil
tusschen de
tribus.**

De *tribus rusticae* werden van hooger rang dan de *tribus urbanae*. Dit kwam omdat tot de laatste slechts enkele aanzienlijke families behoorden, terwijl alle geringe bewoners der hoofdstad, de kleine handeldrijvenden en neringdoenden, ook de *libertini*, die meerendeels geen vermogen hadden, bij de *tribus urbanae* waren ingedeeld. Met betrekking tot de volksvergadering, waar *tributum* werd gestemd, had het stemrecht in een *tribus rustica* veel grooter waarde dan in een *tribus urbana*. Iedere tribus bracht namelijk ééne stem uit, maar in de *tribus rusticae* was het getal stemmers, omdat zij meest op het land woonden en daardoor lang zoo talrijk niet opkwamen als de bewoners der hoofdstad, veel geringer dan in de *tribus urbanae*. Bij botsing van belangen bleven de *tribus urbanae*, wier aantal zooveel geringer was, steeds in de minderheid.

¹ Mommsen, o. a. Str. II, p. 402 vlgg., neemt aan, dat oorspronkelijk uitsluitend grondeigenaars in de tribus waren, maar dat in 312 de censor Appius Claudius iederen burger veroorloofde zich te laten inschrijven in een tribus zijner keuze. De censoren van 304 zouden dezen maatregel zoo gewijzigd hebben, dat wel de niet-grondeigenaars het stemrecht behielden, maar dat dit recht van geringer waarde werd gemaakt, door hen te beperken tot de *tribus urbanae*, terwijl de vrijgeboren grondeigenaars geplaatst werden in de *tribus rusticae*. Deze opvatting is onjuist. De bedoeling van Appius was de *tribus rusticae* ook open te stellen voor de *libertini* (pag. 38.)

Na den burgeroorlog werd geheel Italië opgenomen in de 35 **De tribus na**
tribus; waarschijnlijk kwamen alle *cives ingenui* in de *tribus* **den bondge-**
rusticae, alle *libertini* in de *tribus urbanae*. Tevens werd iedere **nootenoorlog.**
gemeente in haar geheel gevoegd bij dezelfde tribus, hetgeen
vroeger niet altijd het geval was, zoodat voortaan de tribus
van den burger bepaald werd door zijn geboorteplaats. Alle
vrijgeboren burgers van Arpinum behoorden b.v. tot de *tribus*
Cornelia. Ieder Romein had dus naast de *communis patria Roma*
zijn vaderstad in engeren zin (*domus* of *origo*). Uitgezonderd
waren natuurlijk de oud-patricische families en de plebejers
te Rome, die niet uit *municipia* waren gekomen, want voor hen
was de stad Rome zoowel *patria* als *domus*.

Aan het hoofd van iedere tribus stonden tien *curatores tribuum*. **Curatores**
Zij werden waarschijnlijk telkens voor één jaar gekozen door **tribuum.**
de tribus en waren herkiesbaar. Oudtijds heetten zij *tribuni*
aerarii, omdat zij de soldij uitbetaalden, uit de door hen geïnde
belasting (*tributum*) en als deze niet voldoende was uit het
aerarium. Ook namen zij van de *viduae* het *aes equestre* en het
aes hordearium in ontvangst, dat zij betaalden aan de *equites*
equo publico (pag. 40). Deze functie verloren zij omstreeks het
midden der 3de eeuw; sedert dien tijd geschiedde de uitbeta-
ling der soldij door de quaestoren in de legerplaats.

Verder was de taak der *curatores tribuum* om de magistraten
bij hun administratieve werkzaamheden te ondersteunen door
hun kennis van personen en toestanden.

§ 2. PEREGRINI.

Ieder vrij man, die het romeinsch burgerrecht miste, heette **Toestand**
oorspronkelijk *hostis*, later *peregrinus*. Tegenover de romeinsche **der**
burgers waren *peregrini* niet alleen de inwoners der van Rome **peregrini.**
geheel onafhankelijke staten, maar ook de aan Rome onder-
worpen volken, aan wie het burgerrecht niet was verleend.

Oudtijds was de burger van een vreemden staat, wanneer hij
zich op romeinsch gebied bevond, geheel zonder rechten. Hij
kon zich echter de bescherming van een Romein verzekeren
door een *hospitium privatum* met hem aan te gaan, of zich in
diens clientele te begeven (*ius applicationis*).

Verbetering. Tusschen Rome en de naburige staten werden ook verdragen gesloten, waarbij van weerszijden aan de inwoners bescherming door de wet werd gewaarborgd. De toestand van den *peregrinus* te Rome verbeterde, toen meer en meer de regels van het *ius gentium* ingang vonden, vooral sedert de aanstelling van den *praetor peregrinus* (241).

Ook de inwoners van onderworpen landen waren voor de Romeinen, zooals gezegd is, *peregrini*. Hun toestand hing geheel af van het verdrag, dat zij bij hunne onderwerping met Rome hadden gesloten. De bewoners der provincies werden gewoonlijk *externae nationes* genoemd, die van Italië *socii*. Onder de *socii* hadden de *Latini*, ofschoon zij *peregrini* bleven, een bevoorrechte plaats.

§ 3. SLAVEN.

Slavernij. Slavernij ontstond volgens het *ius civile* of volgens het *ius gentium*. Volgens het *ius civile* in de gevallen waarin *capitis deminutio maxima* plaats greep. Volgens het *ius gentium* waren slaven de krijgsgevangenen (met uitzondering natuurlijk der in burgeroorlogen gevangen Romeinen) en de kinderen eener slavin.

Het woord *servus* duidt den slaaf aan als onvrije, *mancipium* als eigendom van zijn meester, *venalis* als koopwaar, *familiaris* of *puer* als behorende tot het huis zijns meesters, *verna* als in het huis des meesters geboren.

De slavenstoet heette *familia*. De *familia rustica* bebouwde de landerijen en was werkzaam in de fabrieken van den meester; de *familia urbana* vormde het zeer uitgebreide dienstpersoneel van den rijken Romein. Dikwijls werden slaven, nadat hun een handwerk of beroep was geleerd, door hun eigenaar verhuurd.

Toestand der slaven. Daar de slaaf als een zaak werd beschouwd, namelijk als een *res Mancipi*, had hij geen *caput*. Hij werd dus niet door het recht beschermd en kon door zijn meester gepijnigd en gedood worden. Hij kon niets in eigendom hebben, maar bezat alleen het bruikleen van hetgeen zijn meester hem liet behouden (*peculium*). Aan den anderen kant kon het feit, dat de slaaf een mensch was, niet worden weggecijferd. Daarom bond het contract door den slaaf aangegaan zijn meester, wanneer hij het in diens naam had gesloten, en de slaaf werd, wanneer hij een misdad had gepleegd, voor het gerecht vervolgd.

Alleen na gepijngd te zijn kon de slaaf voor de rechtbank getuigenis afleggen (*quaestionem habere de servis*). Slechts bij hooge uitzondering mocht hij tegen zijn meester getuigen. Wanneer de meester in zijn huis was vermoord, werden *vetere ex more* alle slaven ter dood gebracht, *qui sub eodem tecto fuerunt*. Huwelijk bestond tusschen slaven niet; hun echtgemeenschap (*contubernium*) moest door den meester worden goedgekeurd.

De slaaf had wettig geen naam, *servis nomen nullum*; oudtijds werd hij naar 't *praenomen* zijns meesters genoemd: *Marcipor* (*puer*), *Lucipor* enz. Later heetten zij naar hun afkomst, *Syrus*, *Lydus*, *Afer*, *Davus* of droegen namen alleen voor slaven in gebruik: *Dama*, *Stichus*.

Vroeger waren de meeste slaven krijgsgevangenen uit Italië, maar bij de steeds toenemende vraag werden telkens groter scharen dezer ongelukkigen uit alle landen van Azië, uit Thracië, Illyrië en zelfs uit Aethiopië te Rome aan de markt gebracht.

Ook de staat had slaven (*servi publici*). Zij werden gebruikt als ondergeschikten der overheidspersonen of als tempeldienaars (*servi fanorum, fanatici*).

De slavernij werd opgeheven door vrijlating (*manumissio*), die **Manumissio**. kon zijn *iusta* of *minus iusta*.

1°. Er waren drie vormen der *manumissio iusta*: *vindictā*, *censu*, *testamento*.

a. De *manumissio vindictā* was de vrijlating door het middel der *in iure cessio* en had plaats voor een magistraat *cum imperio* (gewoonlijk den praetor) in tegenwoordigheid van den *manumissor*, den *manumittendus* en een burger, den *assertor in libertatem*, waarvoor dikwijls een licitor fungeerde.

De handeling was drieledig. Eerst legde de *assertor* een staf (*vindicta*)¹ op het hoofd van den slaaf, terwijl hij de *vindicatio in libertatem* uitsprak: *hunc ego hominem liberum esse aio*. In plaats van zich door het uitspreken eener contra-vindicatie te verzetten, liet de heer de hand van den slaaf, die hij tot nog toe had vastgehouden, los met de woorden: *hunc ego hominem*

¹ Bij elke *vindicatio* bediende men zich van een *vindicta* of *festuca* om daarmede zijn eigendomsrecht te kennen te geven op het betwiste voorwerp. Later werd daarvoor ook door den *assertor* aan den *manumittendus* een oorvlijg (*alapa*) gegeven.

liberum esse volo. Ten slotte wees de magistraat den slaaf de vrijheid toe (*addicere libertatem*), waarop de aanwezigen hem gelukwenschten: *cum tu liber es gaudeo*. Als teeken zijner vrijlating werd den gewezen slaaf een hoed (*pileus*) op zijn kaal geschoren hoofd geplaatst.¹

b. *Censu* werd een slaaf vrijgelaten, wanneer zijn meester hem toestond zich bij de censoren als burger op te geven.

c. *Testamento* kon de vrijlating plaats grijpen op twee manieren. De meester kon namelijk een slaaf bij uitersten wil vrijverklaren (*libertus Orcinus*) of hij kon zijn erfgenaam verzoeken dit te doen. In het laatste geval werd de slaaf de *libertus heredis*.

2°. De *manumissio minus iusta* kon b. v. geschieden:

a. *per epistulam*, een schriftelijke verklaring van den meester;

b. *per mensam*, een uitnoodiging tot de tafel van den meester;

c. *inter amicos*, een mondelinge verklaring van den meester in tegenwoordigheid zijner vrienden.

Door de *manumissio iusta* kreeg de slaaf met de vrijheid tevens het beperkte burgerrecht; de *manumissio minus iusta* gaf wel feitelijk, niet rechtens de vrijheid. Een op deze wijze vrijgelaten slaaf *pro libero erat, morabatur in libertate*.

Sedert de *lex Manlia* (357) moest van iederen vrijgelaten slaaf 5 % van zijn waarde betaald worden (*vicesima manumissionis*). Het *aurum vicesimarium* werd gestort in het *aerarium sanctius*.

Vrijgelatenen. De vrijgelatene heette met betrekking tot zijn staatsrechtelijken toestand *libertinus*; ten opzichte van zijn vrijlater *libertus*.

Hij nam het *nomen gentile* aan van zijn vroegeren meester (*patronus*), omdat hij tot diens *gens* behoorde en in de eerste eeuw v. C. in den regel ook diens *praenomen* benevens een *cognomen*. Zoo kreeg de bekende vrijgelatene van Cicero den naam M. Tullius Tiro.

De rechtsverhouding tusschen patroon en *libertus* (*patronatus*) was bij de wet geregeld. De *libertus* was zijn patroon gehoorzaamheid en eerbied schuldig; hij moest hem bij bepaalde ge-

¹ Oorspronkelijk hadden alleen de burgers het recht een hoed te dragen op hun kort geknipte haren, terwijl de slaven blootshoofds gingen. Sedert de burgers dit ook deden, werd de hoed beschouwd als het teeken der burgerlijke vrijheid.

legenheden geschenken (*dona, munera*) aanbieden en diensten (*operae*) voor hem verrichten. Hij mocht alleen met toestemming van den *praetor urbanus* een civiel proces tegen hem beginnen en in een civiel proces mocht hij zelfs niet als getuige tegen hem optreden.

Bij den dood van den patroon gingen de *iura patronatus* op zijn zoons over. De verhouding van de kinderen van den *libertus* tot de familie van den vrijlater was die der latere clientele (pag. 19).

HOOFDSTUK IV.

Magistraten.

§ 1. ALGEMEEN GEDEELTE.

a. *Indeeling. Verkiezbaarheid. Promagistratuur.*

Aard der magistratuur. *Magistratus* beteekende in den tijd der republiek: 1°. een door het volk verleend ambt; 2°. den persoon, die zulk een ambt bekleedde. Het was dus onnauwkeurig, dat de *interrex*, de *dictator* en de *magister equitum*, ofschoon zij niet door het volk werden benoemd, toch tot de magistraten werden gerekend. Ook de *tribuni plebis* waren eigenlijk geen *magistratus*, maar toen het onderscheid tusschen *plebs* en *populus* verdween, werden zij als zoodanig beschouwd en betiteld.

De magistratuur heeft zich ontwikkeld uit het koningschap. Maar tusschen den koning en de magistraten bestond het volgende verschil:

1°. De magistraten bekleedden hun ambt slechts voor een bepaalden tijd; de *ordinarii*, behalve de censoren, voor één jaar.

2°. De bevoegdheden van het ambt werden als regel ter zelfder tijd door minstens twee magistraten uitgeoefend (*collegium*).

3°. De magistraten waren verantwoording schuldig aan het volk, uitgezonderd de dictator, de censor ten opzichte zijner *potestas censoria* en de *tribunus plebis*.

4°. De ambten waren onbezoldigde eereposten (*honores*).

Klassen van magistraten. De magistraten kunnen naar verschillende gezichtspunten gebracht worden tot de volgende categorieën:

1°. *patricii*, de magistraten van het geheele volk, waarvoor vroeger het patriciaat vereischt was en *plebei*, de tot bescherming der plebs ingestelde overheden;

2°. *cum imperio* en *sine imperio*;

3°. *maiores* en *minores*, naarmate zij de *auspicia maxima* of *minora* hadden; de in de *comitia centuriata* gekozen magistraten benevens de met consulaire of praetorische macht bekleede buitengewone magistraten worden *maiores* genoemd, de in de *comitia tributa* gekozene *minores*; tusschen beiden in stonden de *aediles curules* (pag. 85);

4°. *curules* zij, die als ambtzetel de *sella curulis* hadden, en *non-curules*;

5°. *ordinarii* en *extraordinarii*, een indeeling, die de Romeinen zelf niet hebben gemaakt, maar die gemakkelijk is voor het overzicht; *ordinarii* worden genoemd de magistraten, die elk jaar werden gekozen benevens de censoren, *extraordinarii* degene, wier keuze door bijzondere omstandigheden werd bepaald.

Overzicht der voornaamste Magistraten.

Magistratus Patricii.

<i>Ordinarii.</i>	Consul.	<i>cur. cum. imp.</i>
	Praetor	” ” ”
	Censor.	” <i>sine</i> ”
	Aedilis curulis.	” (pag. 85)
	Quaestor.	<i>non-cur. sine imp.</i>
	XXViviri.	” ” ”
<i>Extraordinarii.</i>	Interrex.	<i>cur. cum. imp.</i>
	Praefectus urbi.	” ” ”
	Dictator.	” ” ”
	Magister equitum.	” ” ”
	Decemviri legibus scribundis.	” ” ”
	Tribuni militum consulari potestate.	” ” ”
	Triumviri reip. constituendae.	” ” ”

Magistratus Plebei.

Tribunus plebis.
Aedilis plebis.

Sedert de gelijkstelling der beide standen kon ieder Romein, die het volle burgerrecht had, een magistratuur bekleeden. Vrijgelatenen waren rechtens uitgesloten, zonen van vrijgelatenen feitelijk.

Herkiezing. Omtrent *iteratio*, het tweemaal bekleeden van hetzelfde ambt, *continuatio*, het tweemaal achtereen bekleeden van hetzelfde ambt en *cumulatio*, het tegelijk bekleeden van twee vaste jaar-ambten, bestonden in den beginne geen bepalingen. In 342 schreef een *plebiscitum* voor: *ne quis eundem magistratum intra decem annos caperet, neve duos magistratus uno anno gereret*.

De plebejers wilden door dit besluit beletten, dat steeds dezelfde personen de hooge ambten zouden bekleeden en daardoor tot ongewenschte macht zouden komen. Aan den anderen kant strookten deze bepalingen volkomen met het oligarchisch karakter der senaatsregeering. Er werd dan ook streng de hand aan gehouden. Alleen in de Samnietische en Punische oorlogen komen afwijkingen voor, waar-schijnlijk steeds tengevolge van een *plebiscitum ex auctoritate senatus*. In de verwarde tijden van het einde der republiek werd er niet meer op gelet.

Leeftijd. Evenmin schijnt er aanvankelijk iets bepaald te zijn geweest omtrent den leeftijd voor het aanvaarden der verschillende ambten. Eerst de *lex Villia annalis* (180) behelsde voorschriften omtrent de *legitima aetas* en een *certus ordo magistratum* en wel de volgende: om te dingen naar een ambt moest men tien achtereenvolgende jaren beschikbaar zijn geweest voor den krijgsdienst; het bekleeden der quaestuur moest voorafgaan aan de praetuur, het bekleeden der praetuur aan het consulaat; tus-schen het bekleeden van twee patricische ambten moest een *biennium* verlopen. Daar men op zijn 17de jaar in dienst kon treden, kon de quaestuur aanvaard worden met het 28ste jaar; voor de praetuur werd de ouderdom van 40, voor het consulaat derhalve die van 43 jaar vereischt. Dikwijls werd tusschen quaestuur en praetuur of aediliteit of tribunaat, ook wel beide, bekleed. Cicero beroemt er zich gaarne op, dat hij al zijn ambten heeft bekleed *suo anno*, op den vroegsten wettigen leeftijd. Het kwam herhaaldelijk voor, dat van deze bepalingen vrijstelling werd verleend (*legibus solvi*); zoo aan Scipio Minor, Marius, Pompeius, Octavianus.

De *lex Cornelia* van Sulla (81) stelde voor de quaestuur den leeftijd van 30 jaar vast. Cicero, die den 3 Jan. 76 dertig jaar was geworden, aanvaardde de quaestuur den 5den Dec. van dat jaar.

De Romein, die zich candidaat wilde stellen voor een ambt **Petitio.** (*petere, petitor*), moest zich opgeven bij den voorzitter der *comitia*, waarin de verkiezing zou plaats hebben (*professio nominis*).¹ Het schijnt, dat deze magistraat het recht had om kandidaten te weigeren. Het aannemen als candidaat heette *rationem habere alicuius*. Voor de verkiezing werden, om stemmen te winnen, geoorloofde en ongeoorloofde middelen in praktijk gebracht. De candidaat in een *toga candida* gekleed, (*candidatus*), ging rond (*ambire, ambitus*), en wendde zich persoonlijk tot de kiezers. Een slaaf, de *nomenclator*, fluisterde hem de namen in der burgers, die hij dan hartelijk toesprak en de hand drukte (*prensare, prensatio*). Dikwijls werden maaltijden gegeven of toegangskaarten voor den schouwburg uitgedeeld. Het koopen van stemmen was strafbaar, maar geschiedde bij verreweg de meeste verkiezingen; het daartoe benoodigde geld werd bij een tusschenpersoon (*sequester*) gestort en door *divisores* verdeeld. Ook waren kiesvereeningen (*sodalitates, sodalicia*) verboden. Op *ambitus*, onwettig ambtsbejag, waren strenge straffen gesteld. Een *lex Cornelia*, waarschijnlijk van Sulla, dreigde met uitsluiting van alle ambten gedurende 10 jaar; de *lex Calpurnia* (67) met boete en levenslange uitsluiting van ambten; Cicero's *lex Tullia* (63) verbood het geven van maaltijden en spelen, op straffe van tienjarige ballingschap, maar toch noemt Verro de wedijver der kandidaten zoo groot „*ut vel caelum ruere, modo magistratum adipiscantur, exoptent*”.

De gekozen magistraat heette tot de aanvaarding van zijn **Ambtsaanvaarding.**

¹ Vroeger kwam het meermalen voor, dat iemand werd gekozen tijdens zijn afwezigheid. Later moesten de kandidaten in de stad zijn en was *absens petere* ongeoorloofd. De meermalen overtreden wet werd herhaald door een *plebiscitum* in 52, maar met een gunstige uitzondering ten opzichte van Caesar. Kort daarna in hetzelfde jaar stelde Pompeius de wet opnieuw voor zonder de bepaling omtrent Caesar. De senaat besloot nu, dat Caesar, zoo hij naar het consulaat wilde dingen, naar Rome moest terugkeeren om zich persoonlijk aan te melden.

ambt *designatus*. Door twee handelingen werd de magistraat in zijn ambt bevestigd. Zijn eerste daad op den dag der ambtsaanvaarding was door het houden der *auspicia* de goden te bidden hem door een gunstig teeken (*fulmen sinistrum*) de verzekering te geven, dat hij hun als magistraat welgevallig was. Verder verplichtte hij het volk tot gehoorzaamheid door de *lex curiata de imperio*. In elk geval sedert 200 v. C. moest iedere magistraat binnen vijf dagen na zijn ambtsaanvaarding een eed afleggen (*iurare in leges*) voor den tempel van Castor in handen van den *quaestor urbanus*. Behalve deze noodzakelijke handelingen was de ambtsaanvaarding vergezeld van verschillende plechtigheden.

Onafzetbaarheid. De magistraat heeft het recht binnenstijds afstand te doen van zijn ambt (*abdicare se magistratu*) en dit is om verschillende redenen dikwijls geschied. Maar hij is onafzetbaar en behoudt zijn ambt tot de daarvoor gestelde termijn is verstreken.¹ Alleen aan promagistraten kan het *imperium* ontnomen worden (*imperium abrogare*).

Aftreding. Bij het neerleggen van zijn ambt, gewoonlijk op den laatsten dag zijner bediening, riep de magistraat een *contio* samen, waarin hij zwoer, overeenkomstig den door hem bij zijn ambtsaanvaarding afgelegden eed, de wetten nauwgezet in acht te hebben genomen (*iurare leges*).

Prorogatio. De burger, die zonder magistraat te zijn met de bevoegdheden van een ambt was bekleed, was *pro magistratu*. Het ambt zelf werd dan in den regel door een ander bekleed. Voor het eerst komt de promagistratuur voor in 327, tijdens het voorspel van den 1sten Samnietischen oorlog. In dat jaar wilde de senaat den consul Q. Publilius Philo, die Palaepolis belegerde, aan het hoofd van zijn leger laten en verzocht daarom aan de *tribuni plebis* om bij het *concilium plebis* een daartoe strekkend voorstel in te dienen, hetgeen werd aangenomen. Q. Publilius Philo was dus de eerste proconsul. Sedert werd door het verlengen van het *imperium*, (*prorogatio imperii*) dat eigenlijk niets anders was

¹ Dat Tib. Gracchus zijn ambtgenoot M. Octavius bij plebisciet liet afzetten, was een revolutionaire daad. De praetor Lentulus legde in 63 zijn ambt neer alvorens de doodstraf te ondergaan. In het jaar 87 zette de senaat den consul L. Cornelius Cinna af, maar toen was de constitutie een doode letter geworden.

dan het verleen van een buitengewoon kommando, dikwijls in een tekort aan beschikbare ambtenaren voorzien. De promagistratuur kon alleen voorkomen in het ambtsgebied *militiae* en ontstond van zelf, wanneer bij afloop van den ambtstijd van een magistraat, diens opvolger nog niet gekomen was. In den beginne werd het *imperium* verlengd door een volksbesluit, sedert den 2^{den} Punischen oorlog door den senaat. Door Sulla werd de *prorogatio* voor het consulaat en de praetuur tot regel gemaakt (*pro consule, pro praetore*).

Soms werd door het volk, later ook door den senaat, het *imperium* opgedragen aan privaatspersonen of aan magistraten, die dit krachtens hun ambt niet hadden (*privati cum imperio*). Ook deze waren dan *pro magistratu*. Zoo werden in 211 Scipio Maior en in 77 Pompeius, die nog nimmer een ambt hadden bekleed, naar Spanje gezonden *pro consule* en in 58 Cato Minor, die quaestor was geweest, naar Cyprus met den titel *pro quaestore pro praetore*.

De stadhouder kon op deze wijze een opengevallen ambt in zijn provincie bezetten (*legatus pro quaestore*).

b. Ambtsgezag.

De geheele omvang van het ambtsgezag van een magistraat heette *potestas*, b. v. *potestas consularis, aedilicia, quaestoria*. In engeren zin werd *potestas* gebezigd van de bevoegdheden, die allen magistraten eigen waren, terwijl slechts enkele hogere magistraten *imperium* hadden. Vandaar kwam het, dat *potestas* vooral gezegd werd van het ambtsgebied der lagere magistraten en ontstond er een tegenstelling tusschen *cum imperio esse* en *cum potestate esse*.

De *potestas* omvatte:

Potestas.

1°. het *ius auspiciorum*;

2°. het *ius edicendi*, het recht van iederen magistraat om verordeningen te maken binnen den kring van zijn bevoegdheid;

3°. het *ius habendi contionem*;

4°. het *ius multae dictionis* en het *ius pignoris capionis*.

Het *imperium* verleende:

Imperium.

- 1°. het recht om een leger aan te voeren en de daaruit voortvloeiende bevoegdheden (*suis auspiciis rem gerere*);
- 2°. crimineele en civiele rechtspraak;
- 3°. het *ius cum populo agendi*;
- 4°. het *ius cum patribus agendi*;
- 5°. het *ius coercionis*, het recht van bestraffing.

Slechts twee *magistratus ordinarii* vereenigden de *potestas* en het *imperium* in vollen omvang n.l. de consul en de praetor.

**Amtsgebied
domi en
militiae.**

Het amtsgebied der magistraten was of beperkt tot de stad en haar banmijl, die zich *mille passus* buiten den stadsmuur uitstreckte (*imperium domi*), of het bevond zich buiten de banmijl (*imperium militiae*). Of de ambtshandelingen van burgerlijken of militairen aard waren, kwam hierbij niet in aanmerking. Sommige magistraten konden zoowel *domi* als *militiae* werkzaam zijn (dictator, consul, praetor, quaestor), andere alleen *domi* (de censoren, tribunen en aedilen), andere alleen *militiae* (de quaestoren in Italië, de pro-magistraten in de provincies, de buitengewone commissiën). Het volle *imperium*, dat het *ius vitae ac necis* in zich sloot, kon reeds uitgeoefend worden buiten het *pomerium* ¹⁾, maar in dit opzicht had de gewoonte de banmijl tot grens gemaakt. Binnen het *pomerium* moesten de lictoren

¹ Het *pomerium* was de voor, die bij de stichting der stad onder ritueele ceremoniën om den voet van den Palatinus was getrokken. Daarbinnen werd een breede strook grond om de stad door de *augures* tot een *templum* gewijd. Op deze strook werd de stadsmuur gebouwd; zoowel binnen als buiten den muur werd een ruimte (*circamoerium* Liv. I, 44) onbebouwd gelaten voor de verdediging der stad. Het verleggen van het *pomerium* (*pomerium proferre*) was een koninklijk recht. Dit heette het eerst geschied te zijn door Servius Tullius, die wel de zeven heuvels binnen zijn muur trok, maar den Aventinus niet in het *pomerium* opnam. Na hem heeft Sulla het *pomerium* verlegd. Wij kennen zijn lijn niet, maar de Aventinus bleef er buiten tot keizer Claudius hem ook insloot, zoodat toen *pomerium* en muur weer evenwijdig liepen.

In den historischen tijd gold in het staatsrecht de muur van Servius als *pomerium*. Het *pomerium* was de grens der *auspicia urbana* en van het *imperium militare*.

De banmijl was een strook om de stad, die van iedere poort van den stadsmuur gemeten, een breedte had van duizend *passus*. Het amtsgebied *domi* strekte zich, in het algemeen gesproken, ook over dit terrein uit en omvatte

der magistraten de bijlen uit de *fascēs* nemen ten teeken, dat deze de provocatie eerbiedigden.

De behoefte om in mogelijke conflicten der magistraten te voorzien, gaf aanleiding tot het scheppen der volgende verhoudingen:

**Verhouding
der mag.
onderling.**

1°. *maior potestas*. Alle magistraten *cum imperio* hadden *maior potestas* tegenover hen, die het *imperium* misten, behalve tegenover den censor. Onder de *magistratus cum imperio* had de dictator *maior potestas* tegenover den consul, deze tegenover den praetor, de werkelijke magistraten tegenover de pro-magistraten. De macht van den *tribunus plebis* heeft langzamerhand de waarde gekregen van een *maior potestas* tegenover alle magistraten, uitgezonderd den dictator. De censoren hadden tegenover de *magistratus cum imp.* de *maior potestas* niet, evenmin de aedilen tegenover de quaestoren.

2°. *par potestas*. De republiek bracht in de magistratuur het beginsel der collegialiteit. Een ambt werd namelijk in den regel door twee of meer personen bekleed, maar ieder had voor zich de geheele macht en kon die in al haar omvang uitoefenen (*par potestas*). Om moeilijkheden, die hierdoor licht konden ontstaan, te vermijden vond men twee uitwegen: het wisselen van

dus *urbs et propius urbem passus M.* Er werd evenwel een scherper onderscheid gemaakt. Binnen het *pomerium* waren bevoegd de stedelijke magistraten; provocatie en intercessie waren daar van kracht. Aan gene zijde der banmijl waren alleen de pro-magistraten bevoegd; provocatie en intercessie golden daar niet. In het gebied der banmijl, de strook tusschen *pomerium* en den eersten mijlsteen, waren bevoegd de stedelijke magistraten maar ook de pro-magistraten; provocatie en intercessie waren van kracht, behalve tegen den magistraat met het veldheersimperium. Evenwel een vertrekkend veldheer stak eerst buiten de banmijl de bijlen in de *fascēs* en eerbiedigde daardoor tot zoover provocatie en intercessie. Maar terugkeerende verloor hij eerst bij het overschrijden van het *pomerium* zijn veldheersimperium. Om die reden werd op dit gebied, waartoe de *campus Martius* behoorde, dikwijls een senaatszitting gehouden, die de veldheer kon bezoeken zonder zijn veldheersimperium te verliezen. Deze strook kan in zekeren zin een onzijdig terrein genoemd worden, bestemd voor stedelijk-militaire handelingen: de legervorming door de censoren, velddienstoefeningen en de vergaderingen der *comitia centuriata*.

het gezag onder de ambtgenooten en het verdeelen der bevoegdheid, hetzij door het lot, hetzij bij onderling goedvinden. Maar zooveel mogelijk gaf men de voorkeur aan gemeenschappelijk handelen.

Recht van verbod. De *maior potestas* kon zich uiten in het recht van verbod (*vis maioris imperii*). Krachtens dit recht kon een hogere magistraat, een *maior potestas*, aan een lagere magistraat een nog te verrichten handeling verbieden. Door het verbod kon niet alleen een enkele handeling van een lagere magistraat worden getroffen, bij voorbeeld de *spectio*, maar ook zijn geheele ambtelijke werkzaamheid (*vetari quicquam agere pro magistratu*). Zelfs konden alle lagere magistraten hierdoor worden geschorst, hetgeen bij het *iustitium* het geval was.

Intercessio. Het invoeren der collegialiteit deed bij de *par potestas* de *intercessio* ontstaan. Bij het ambtelijk verkeer van magistraten met dezelfde *potestas* gold als regel, dat het verbod ging boven het gebod (*potestas maior est vetantis*). Daardoor had de magistraat het recht een door zijn ambtgenoot begonnen en nog aan den gang zijnde handeling te verhinderen. Dit tusschenbeiden komen (*intercedere*) kon alleen door persoonlijk optreden worden uitgeoefend. Het gevolg der *intercessio* was het staken der gewraakte handeling, die evenwel later kon hervat worden. Er bestonden geen middelen om den magistraat te dwingen aan de *intercessio* te gehoorzamen; alleen kon hij bij het neerleggen van zijn ambt ter verantwoording worden geroepen. De *intercessio*, die overigens betrekkelijk zeldzaam voorkomt, heeft zich vooral ontwikkeld bij het tribunaat.

Intercessio en recht van verbod strekten beide om misbruik van ambtsgezag te voorkomen. Daartegen dienden ook de verantwoordelijkheid der magistraten en de tusschenkomst van den senaat.

Voorrechten. Aan de overheidspersonen werden door de burgers blijken van eerbied betoond: *adsurgere, decedere de semita, adaperire caput, descendere ex equo*. Bovendien hadden zij enkele onderscheidingsteekenen. Alle magistraten, behalve de plebejische en de quaestor, droegen de *toga praetexta*, waartoe ook de gewezen magistraten bij de spelen gerechtigd waren. De *magistratus cum imperio* hadden lictoren met *fascies cum securibus*; hun

ambtszetel was de *sella curulis* (wagenstoel), een ivoren vouwstoel zonder rug of leuning. Allen hadden eereplaatsen bij feesten en spelen en verwierven, te beginnen met den *aedilis curulis*, het *ius imaginum*.

c. *Auspicia der Magistraten.*

Het gevoel van afhankelijkheid van de goden, waarvan eer- **Leer der**
tijds de Romeinen waren doordrongen, komt vooral uit in hun **auspica.**
bijzonder ontwikkelde leer der *auspica*. Aan deze leer lag het
denkbeeld ten grondslag, dat elke gewichtige handeling behoorde
te geschieden in overeenstemming met den wil der godheid.
Alvorens zulk een handeling te beginnen vroeg men daarom
de teekens der goddelijke toestemming (*auguria, auspicia impetra-*
tiva) en wanneer gedurende de handeling de godheid door dui-
delijke teekenen (*auguria, auspicia oblativa*) de toestemming
terugnam, werd deze terstond gestaakt.

In het bijzonder leven werden de *auspicia* van lieverlede ver-
waarloosd, des te gewichtiger was hun rol in het openbaar leven.

De romeinsche magistraten vertegenwoordigden den staat **Ius auspi-**
tegenover goden en menschen; daarom werd de geheele omvang **orum.**
van hun ambtsgezag naar beide richtingen kernachtig samen-
gevat in de formule *auspicium imperiumque*¹.

Het eerste recht van den magistraat was derhalve het *ius*
auspiciorum, het recht om de toestemming der godheid te vragen
voor een handeling, die hij ten behoeve van den staat wilde
verrichten. Deze godheid was de hoogste god van den staat
Iuppiter optimus maximus; van hem gingen alle teekens uit.

Den oorsprong van het *ius auspiciorum*, dat een noodzakelijk **Oorsprong van**
deel van het gezag uitmaakte, verklaarde het romeinsche staats- **het ius aus-**
recht op de volgende wijze. Romulus had het genomen toen **piciorum.**
hij zijn stad wilde stichten en het groote teeken, dat hem daarop
werd gezonden, wettigde zijn daad. Uit dit teeken leidde hij

¹ Deze veel voorkomende formule werd alleen gebruikt van magistraten
met het militair opperbevel bekleed, omdat alleen op deze *imperium* van toe-
passing was. De bevoegdheid van iederen magistraat kan evenwel verdeeld
worden in *res divinae*, dat is zijn *auspicium* en *res humanae*, dat is zijn
imperium of *potestas*.

verder de machtiging af om Rome te stichten benevens het recht om voortaan in het belang van zijn stad te vragen naar den wil van *Iuppiter optimus maximus*. Dit eens aan den stichter der stad geschonken recht kon niet verloren gaan. Bij den dood des konings keerden de *auspicia* terug tot den staat, d. w. z. tot diens vertegenwoordigers, de *patres*, de toenmaals uitsluitend uit patriciërs bestaande senaat (*auspicia ad patres redeunt*). Dezen droegen ze over aan een uit hun midden door het lot aangewezen tusschenkoning (*interrex*), die vijf dagen regeerde en dan het bewind overdroeg aan zijn op dezelfde wijze voor vijf dagen aangewezen opvolger en zoo verder tot eindelijk de keuze van den nieuwen koning was geschied. Tijdens de republiek ging het recht de *auspicia* te houden, tengevolge van de telkens opnieuw *auspicato* plaats grijpende verkiezingen, van den aftredenden magistraat op zijn opvolger over. Bij ontstentenis der magistraten keerden de *auspicia* terug tot de *patres*, het patricische deel van den senaat, waardoor een *interregnum* intrad. De daarop gekozen magistraten ontvingen ze dan weer uit handen van den *interrex*. Zoo bleven de *auspicia populi romani* onafgebroken in het bezit van den staat als een duurzame waarborg van den zegen van den oppersten god.

Aanwending. De magistraat behoorde het *ius auspiciorum*, dat op een afzonderlijk geval toegepast ook *spectio* heette, aan te wenden vóór iedere gewichtige handeling. In vier gevallen was dit zelfs noodzakelijk: bij het benoemen van overheidspersonen (*interrex*, *dictator*), bij ambtsaanvaarding van een magistraat, bij het vertrek van een veldheer of stadhouder en bij volksvergaderingen.

De patriciërs beweerden, dat zij alleen de *auspicia* konden houden en dat om die reden een plebejer niet aan het hoofd van den staat kon staan, maar toen eens dit bezwaar was overwonnen, werd er geen onderscheid gemaakt tusschen de *auspicia* der patricische en die der plebejische magistraten. Consul, praetor en censor benevens de *magistratus extraordinarii* en de promagistraten met consulaire of praetorische macht hadden *auspicia maxima*; de overige *magistratus ordinarii* hadden *auspicia minora*. Het onderscheid tusschen deze *auspicia* is niet bekend. De *auspicia* der *maior potestas* hadden den voorrang: *maiora auspicia magis rata sunt quam aliorum*. Bij de *par potestas*

moest wanneer zich tegenstrijdige *auspicia* vertoonden, de handeling waarschijnlijk achterwege blijven.

De *auspicia* waren *impetrativa*, die op een in bepaalden vorm **Auspicia** gekleed verzoek (*legum dictio*) gegeven werden, *quae optata impetrativa, veniunt* of *oblative* die zich toevallig voordeden, *quae non possuntur*.

De *auspicia impetrativa* konden zijn:

1°. *ex avibus*, uit de vlucht of het geschreeuw van vogels;

2°. *e caelo*, uit het waarnemen van donder en bliksem (*auspicia caelestia*);

3°. *e tripudiis*, uit het eten der heilige hoenders.

De *auspicia oblative* waren in later tijd altijd ongunstig; zij konden zijn:

1°. *ex quadrupedibus*, uit de geluiden en het loopen van sommige dieren, b. v. honden, vossen, wolven, paarden;

2°. *e diris*, waarschuwingen. Tot de *signa e diris* (sc. avibus) werden gerekend alle door de Romeinen als ongunstig beschouwde teekens, vooral alles wat de stilte bij het waarnemen der teekens stoorde: het struikelen van den auspicant, het kraken van zijn zetel, die daarom uit één stuk bestond (*sella solida*), het barsten van een schoenriem, geluiden van nacht-vogels, het flikkeren van het licht in de lamp en dergelijke meer; verder bij *comitia* een donderslag of bliksemstraal en een geval van epilepsie (*morbus comitalis*).

De *auspicia* moesten genomen worden op den dag, waarop **Waarnemen** en de plaats, waar de handeling zou plaats grijpen. Derhalve **der auspicia.** voor de *comitia curiata* binnen, voor de *comitia centuriata* buiten het *pomerium*, voor den senaat in het vergaderlokaal, voor den veldslag op of bij het slagveld. Zij moesten gehouden worden in een *templum*, d. i. een door de *augures* voor het houden van *auspicia* gewijde plaats (*templum minus*). Te Rome waren *templa* onder anderen de *horti Scipionis*, die buiten het *pomerium* lagen, voor de *comitia* op den *campus Martius*; verder het *auguraculum*, het voor de handelingen der *augures* bestemde lokaal, dat zich in *arce* bevond, de meeste *aedes sacrae* (tempelgebouwen), de *curia Hostilia*, het *comitium* en de *rostra*. De magistraat sloeg 's avonds te voren in zulk een *templum* een tent (*tabernaculum*) op, waar hij zich te ruste legde. Terstond na

middernacht stond hij op, zette zich op de *sella solida* en vroeg Iuppiter binnen het door hem aangeduide gedeelte des hemels (eveneens *templum* genoemd), dat hij wilde gadeslaan om het verlangde teeken. Een *augur* was hierbij niet tegenwoordig. Alleen de magistraat besliste of een teeken, dat hij zelf waarnam of door een ander (*qui in auspicio adhibetur*) gewoonlijk een dienaar (*pullarius*), liet waarnemen, gunstig was of niet. Het verkregen *auspicium* gold slechts voor één dag, van middernacht tot middernacht. Indien de teekens ongunstig waren, konden voor dezelfde handeling de *auspicia* op een volgenden dag weer geraadpleegd worden.

Repetere auspicia. Wanneer het bleek of zelfs, wanneer het vermoeden bestond, dat bij het waarnemen der *auspicia* voor het vertrek van een veldheer naar het oorlogstooneel een fout (*vitium*) was begaan, dan keerde hij naar de stad terug om de *auspicia* te hernieuwen.

Latere toepassing van het ius auspiciorum. De toepassing van de leer der voortekens op staatszaken was een uitvloeisel geweest van den eerbiedigen schroom der Romeinen voor den wil der goden. Maar reeds tegen het einde der 3de eeuw v. C. werd het *ius auspiciorum* gebruikt op een wijze die weinig strookte met den vromen zin waaraan het zijn ontstaan te danken had.

Oorspronkelijk wendden de magistraten alleen de *auspicia ex avibus* aan. Evenwel het verklaren dezer *auspicia*, een voor naam deel van de werkzaamheid der *augures*, was uiterst moeilijk en ingewikkeld, terwijl bij het optreden van *auspicia oblativa* zich allerhande lastige gevallen konden voordoen. Daardoor kwamen in de stad als *auspicia impetrativa* in plaats van de *auspicia ex avibus* de veel gemakkelijker te hanteeren *auspicia caelestia* in zwang. De voornaamste rol speelde daarbij het bliksemteeken (*fulmen*), waartoe ook gerekend werd *fulgur* en *tonitru*.

Auspicia caelestia. Het *fulmen* was eigenlijk een *auspicium oblativum* van ongunstigen aard. Toen het tot een *auspicium impetrativum* was gemaakt kon dit betrekkelijk zeldzaam verschijnsel alleen door fictie dienst doen. De magistraat bad bij ambtsaanvaarding om een *fulmen sinistrum*, dat als het krachtigste teeken van de goedkeuring van Iuppiter werd beschouwd; in omgekeerde richting (*fulmen dextrum*) was de bliksemstraal ongunstig. Spoedig nam de magistraat niet eens de moeite de *auspicia* te houden, maar

liet dit doen door zijn *pullarius*, wiens verklaring, dat hij een *fulmen sinistrum* had gezien, voldoende was.

Het bliksemteeken bleef ten opzichte der *comitia* een ongunstig *auspicium oblativum*: *fulmen sinistrum auspicium optimum quod habemus ad omnes res praeterquam ad comitia*. Voor volksvergaderingen werd de toestemming van Iuppiter optimus maximus opgemaakt uit het ontbreken van ongunstige teekens (*silentium*).

Ieder kon een door hem waargenomen ongunstig teeken den **Nuntiatio**. magistraat melden (*nuntiare*) maar deze behoefde alleen te letten op de *nuntiatio* van een *augur*, op wiens woord *alio die* de *comitia* terstond moesten opgeheven worden.

Eveneens werd verdaging eener volksvergadering veroorzaakt **Obnuntiatio**. door de verklaring van een magistraat, dat hij de hemelteekens geraadpleegd had (*se de caelo servasse*) hetgeen niets anders beteekende dan dat hij een ongunstig teeken, een bliksemteeken, had waargenomen. Zulk een verklaring moest geloofd worden en heette *obnuntiatio*. Om nu aan *magistratus minores* te beletten op deze wijze een door hem belegde volksvergadering te verhinderen, voegde de leidende magistraat bij zijn oproeping: *ne quis magistratus minor de caelo servare velit*.

In de 2de v. C. begon de regeering de *obnuntiatio* te gebruiken **Lex Aelia en Lex Fufia**. als een middel om de wetgeving der tribunen binnen zekere grenzen te houden. Door twee wetten, de *lex Aelia* en de *lex Fufia* (± 155), wier inhoud niet nauwkeurig bekend is, werd daarom het aanwenden der *obnuntiatio* geregeld.¹ Hoofdzaak was dat de *obnuntiatio* beperkt werd tot wetgevende vergaderingen door het aanwenden tegen kiescomitia uitdrukkelijk te

¹ Het is niet eens zeker of men hier met één dan wel met twee wetten te doen heeft. Cicero zegt uitdrukkelijk van Clodius: *sustulit duas leges Aeliam et Fufiam*; herhaaldelijk noemt hij beide wetten afzonderlijk, maar hij spreekt ook van *lex Aelia et Fufia*. Waarschijnlijk bepaalde de *lex Aelia*, dat *obnuntiatio* magistraten van den zelfden rang onderling toekwam, dus consul tegen consul, praetor tegen praetor en naar het schijnt, ook aan de praetoren tegen de consuls, wier *collegae minores* zij waren. Ook de tribunen konden nu *obnuntiatio* aanwenden, niet alleen onderling maar ook tegen de consuls en de praetoren. Omgekeerd werden de *concilia plebis* onderworpen aan de *obnuntiatio* van consuls en praetoren. De *lex Fufia* bevestigde waarschijnlijk de *lex Aelia* en verbood *obnuntiatio* tegen verkiezende volksvergaderingen.

verbieden. Voortaan konden ook de tribunen, die dit recht vroeger niet hadden omdat zij de *spectio* misten, *obnuntiatio* aanwenden zoowel onderling als tegen de andere magistraten. Maar dezen hadden nu een middel om de wetgeving van het *concilium plebis* te belemmeren. In den politieken strijd kon elke partij in deze bepalingen wapens vinden tegen ongewenschte wetten. Ook de tribunen gebruikten veelvuldig de *obnuntiatio* in plaats van de *intercessio*, omdat deze eerst tijdens de vergadering kon aangewend worden, terwijl de *obnuntiatio* tot den voorzitter moest gericht worden even vóór den aanvang. Soms werd zij dagen vooruit bij edict aangekondigd (*se eo die de caelo servaturum esse*) om den leidenden magistraat te nopen alsnog zijn wetsvoorstel in te trekken.

Een *lex Clodia* (58) van den bekenden tribuun P. Clodius Pulcher schafte de *obnuntiatio* af. Maar zijn tegenstanders, die de geldigheid dezer wet betwistten, stoorden er zich niet aan en zoo ontstond een schromelijke verwarring. Tot het laatst der republiek worden nog gevallen van *obnuntiatio* vermeld.

Auspicia e tripudiis.

In de legerplaats had men vroeger dan in de stad de *auspicia ex avibus* opgegeven om over te gaan tot de *auspicia e tripudiis*.

Dit *augurium*, dat niet alleen van hoenders, maar ook van andere vogels en zelfs van viervoetige dieren kon uitgaan, was oorspronkelijk een gunstig *augurium oblativum* geweest. Het werd veranderd in een *augurium impetrativum*, omdat het op deze wijze gemakkelijk was de gewenschte teekens te verkrijgen. De *pullarius*, de bewaker der heilige hoenders, had hierbij de zaak geheel in zijn hand. Het gulzig eten der hoenders, zoodat hun de brokken (*offae pultis*) uit den snavel vielen, was een gunstig teeken, dat door vasten en week voer zonder moeite was te bereiken.

Extispicium.

Sedert den 2^{den} Punischen oorlog kwam te velde het gebruik op om omtrent den uitslag van een onderneming de ingewanden (*exta*) van een offerdier te raadplegen, waarbij *haruspices* hun hulp verleenden. Ook in de stad drong het *extispicium* door, maar voor volksvergaderingen is het nooit aangewend.

Auspicia vitata.

Het kwam dikwijls voor, dat er twijfel ontstond of bij het nemen der *auspicia* alle regels zorgvuldig in acht waren genomen. In zulke gevallen werd de zaak door den senaat onder-

worpen aan het oordeel van de *augures*. Wanneer dezen verklaarden, dat bij de benoeming van een magistraat een fout (*vitium*) was begaan, spoorde de senaat den magistraat, die *vitio creatus* was, aan om te bedanken. Hoewel deze daartoe niet gedwongen kon worden, in den regel *magistratu se abdicavit*. Indien het oordeel der *augures* omtrent een wet luidde, dat zij was *vitio* of *contra auspicia facta*, waarvan eerst in de 1ste eeuw v. C. voorbeelden voorkomen, werd zij door den senaat ongeldig verklaard.

d. *Coercitio en Rechtspraak der Magistraten.*

De magistraten hadden het recht de burgers tot eerbied en **Coercitio**. gehoorzaamheid aan hun verordeningen te dwingen (*coercere*). De dwangmiddelen, die hun ten dienste stonden, waren: doodstraf, geeseling, boete, hechtenis en *pignoris capio*. Alleen de magistraten *cum imperio* benevens de *tribuni plebis* konden al deze straffen aanwenden; de censoren en de aedilen hadden slechts de *multae dictio* en de *pignoris capio*. De quaestor had geen strafrecht.

Tengevolge van de invoering der *provocatio* vervielen binnen de banmijl doodstraf en geeseling als dwangmiddelen, terwijl voor boeten een maximum werd bepaald. Hechtenis (*abductio in carcerem, in vincula*) kon in geen geval langer duren dan het ambtsjaar van den magistraat, die haar had opgelegd. Het wegnemen van een voorwerp als pand werd in den regel door de vernietiging van het pand gevolgd (*pignora caedere*).

Zij, die bij den *census* of den *dilectus* achterbleven, konden door de consuls, later door de censoren, *trans Tiberim* als slaaf worden verkocht (pag. 35). Deze straf verviel mettertijd.

De hogere magistraten hadden het recht door middel van **Vocatio**. hun dienaren hun bevelen aan de burgers te doen toekomen en hen voor zich te roepen (*vocatio*); de *tribuni plebis*, die dit recht oorspronkelijk misten, omdat zij persoonlijk behoorden op te treden, hebben het zich allengs aangematigd.

De *mag. cum imperio* hadden de *coercitio* tegen de magistraten, **Coercitio tegen** wier *imperium* geringer was dan het hunne en tegen de *mag. magistraten.* *sine imperio*. De tribunen hadden dit recht tegen alle magistraten,

later zelfs tegen den dictator, terwijl zij aan niemands *coercitio* onderworpen waren.

Rechtspraak. De magistraat had 1°. crimineele rechtspraak, bij misdrijven, die hetzij direkt tegen den staat gericht waren, als hoogverraad (*perduellio*) en desertie, hetzij indirekt als moord en brandstichting; 2°. civiele rechtspraak, die het beslissen van geschillen tusschen burgers, later tusschen de te Rome wonende personen ten doel had; 3°. administratieve rechtspraak, bij geschillen tusschen den staat en een burger.

Crimineele rechtspraak. De crimineele rechtspraak stond met de *coercitio* in nauw verband. In den koningstijd en in het begin der republiek vielen beide samen, omdat toen het straffen van ongehoorzaamheid en van misdaden zich in één hand bevond, en ook later kon in verschillende gevallen dezelfde handeling of als ongehoorzaamheid jegens den magistraat of als vergrijp tegen den staat beschouwd worden. Maar terwijl de *coercitio* allereerst tot gehoorzaamheid wilde dwingen, had de crimineele rechtspraak het handhaven der bestaande rechtsorde ten doel.

Instelling der provocatio. Bij vergrijpen tegen den staat kon de magistraat doodstraf of boete opleggen. De onbepaalde toepassing dezer straffen werd echter verhinderd door de invoering van de *provocatio*, het recht van beroep van een vonnis op het volk. Alleen burgers konden natuurlijk het provocatierecht aanwenden, doch uitsluitend tegen de *coercitio* en de crimineele rechtspraak der magistraten binnen de banmijl der stad; niet derhalve tegen het *imperium* van den consul of den praetor in krijgskzaken, evenmin tegen de consuls, die door het *s. c. ultimum* met het hoogste gezag waren bekleed. Binnen de banmijl kon voortaan de doodstraf alleen worden uitgesproken door de *comitia centuriata* en de boven de wet geplaatste magistraten: de *decemviri legibus scribundis*, den dictator, de *dictatores reip. constituendae* (Sulla, Caesar) en de *III viri reip. constituendae*.

Volgens de overlevering werd terstond na de verdrijving der koningen door de *lex Valeria* van den consul P. Valerius Publicola: *ne quis magistratus civem romanum adversus provocacionem necaret neve verberaret*, beroep van een vonnis, dat doodstraf uitsprak, op de *comitia centuriata* toegestaan. De *lex XII tabularum* zou door de bepaling: *de capite civis nisi per comiti-*

atum maximum ne ferunto, dit recht uitdrukkelijk hebben erkend, terwijl het door een *lex Valeria-Horatia* (449): *ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet* nogmaals heette gewaarborgd te zijn.

Ongetwijfeld schreven de latere Romeinen aan hun provocatierecht een veel te hoogen ouderdom toe. Het is hoogst onwaarschijnlijk, dat de trotsche en oppermachtige adel reeds zoo vroeg de crimineele rechtspraak aan het volk zou hebben overgelaten. Maar het was langzamerhand gewoonte geworden, dat de consuls van hun vonnissen beroep op het volk toestonden; om afwijkingen, die zeker dikwijls voorkwamen, te beletten, is ten slotte dit gebruik vastgelegd in een wet. Met groote waarschijnlijkheid kan als zoodanig worden beschouwd de *lex Valeria de provocatione* (300) van den consul M. Valerius Corvus, een wet, die volgens Livius gemaakt is „*quod plus paucorum opes quam libertas plebis poterat*”.¹

Het provocatierecht werd uitgebreid door drie *leges Porciae*, waarvan tijdstip noch inhoud nauwkeurig bekend zijn en die steeds als één wet worden aangehaald. Zij vallen tusschen den 2den Punischen oorlog en den tijd der Gracchen. Een bepaling der *leges Porciae* bedreigde *gravem poenam si quis verberasset necassetve civem Romanum*. Zij moeten de geeseling op bevel van den magistraat hebben verboden; *lex Porcia pro tergo civium lata* (Liv. X. 9.) De doodstraf hebben zij niet afgeschaft; misschien hebben zij den magistraat voorgeschreven in bepaalde gevallen geen doodstraf maar verbanning te eischen. Bovendien strekten zij de *provocatio* uit over de burgers in het geheele rijk.

Het boeterecht der magistraten werd beperkt tot een *multa suprema* van 3020 as. Wilden de magistraten hooger boete opleggen dan moesten zij zich wenden tot het volk; de *tribuni* en

¹ De beide vorige *leges Valeriae* zijn slechts anticipaties van die van het jaar 300. Dat de traditie het provocatierecht reeds in het eerste jaar der republiek doet ontstaan, bewijst geenszins, dat het werkelijk overoud is, maar alleen, dat de Romeinen het beschouwden als een hunner oudste en voornameste rechten, cf. Ed. Meijer, *Gesch. des Alterth.* V p. 141 en *Rhein. Mus.* XXXVII p. 625.

aediles plebis tot het *concilium plebis*, de overige tot de *comitia tributa*.¹

- Crimineele rechtspraak der quaestoren,** Door de instelling der *provocatio* werd aan de consuls, wier oordeel niet in botsing mocht komen met dat van het volk, de crimineele rechtspraak feitelijk onttrokken; zij behielden die alleen over voorname vreemdelingen en slaven. In gevallen van hoogverraad traden voortaan op de *II viri perduellionis*, bij andere halsmisdaden de quaestoren. Daar deze overheidspersonen het recht misten *comitia* samen te roepen, geschiedde dit voor hen door tusschenkomst van een magistraat *cum imperio*. Sedert ook boeten boven de *multa suprema* onder de provocatie vielen, omvatte de rechtspraak der quaestoren het geheele gebied van het strafrecht met uitzondering der politieke misdaden.
- der tribunen,** De *tribuni plebis* vervolgden vergrijpen tegen hun persoon of tegen de plebs. Daar ook zij aan de provocatie onderworpen waren, werden bij een halszaak voor hen, eveneens door tusschenkomst van een *magistratus cum imperio*, de *comitia centuriata* samengeroepen. Sedert de *lex Hortensia* (287) werden de tribunen competent voor politieke misdrijven, waarvoor vroeger waarschijnlijk *II viri perduellionis* werden benoemd (pag. 82).
- der aedilen.** De *aediles plebis* konden van oudsher boeten opleggen en die bij overschrijding der provocatie-grens voor het *concilium plebis* rechtvaardigen. Sedert de vervorming van hun ambt in 367 vervolgden zoowel de *aediles plebis* als de *aediles curules* verschillende misdrijven, waarschijnlijk ten gevolge van ons onbekend gebleven wetten (pag. 86). Ook in deze gevallen kon provocatie aangewend worden.
- Civiele rechtspraak.** De leiding der civiele rechtspraak (*iurisdictio inter privatos*) ging in 366 van de consuls over op den praetor, die haar in Italië

¹ De overlevering wil, dat in 454 een wet de *multa suprema* vaststelde op 2 schapen en 30 ossen en dat een wet van 434 de waarde van een schaap op 10, die van een os op 100 as bepaalde. De eerste wet wordt gewoonlijk genoemd de *lex Aternia-Tarpeia*, de tweede de *lex Iulia-Papiria*. Beide wetten zijn apocrief. Vooreerst worden zij ook aan anderen toegeschreven, betgeen reeds wijst op de onzekerheid der overlevering. Ten tweede is eerst omstreeks 350 v. C. te Rome munt geslagen en al zal er vroeger wel vreemd geld in omloop zijn geweest, hoe kon men, bijna een eeuw voordat men assen had, daarin de boeten bepalen?

liet waarnemen door *praefecti iuri dicundo*. De *aediles curules* hadden rechtspraak in handelsgeschillen.

Verwant met de civiele is de administratieve rechtspraak **Administratieve rechtspraak.** (*iurisdictio inter populum et privatos*). Bij eigendomsgeschillen tusschen den staat en burgers, bij schulden en vorderingen van den staat, traden voor den staat op de magistraten tot wier ambtsgebied de zaak behoorde: de censoren, de aedilen of de quaestoren. Hier was dus de eene partij tevens rechter, terwijl hooger beroep uitgesloten was. Deze rechtspraak bleef, hoewel men haar op verschillende wijzen trachtte te verzachten, b.v. door den magistraat te vervangen door scheidsrechters (*recuperatores*) een hard karakter behouden.

Tegenover den werkelijken rechtsstrijd, de *iurisdictio contentiosa*, **Iurisdictio voluntaria.** stond de vrijwillige rechtspraak, de *iurisdictio voluntaria*, later ook *legis actio* geheeten. Zij had niet de vereffening van een geschil ten doel, maar het tot stand komen van een rechtshandeling tusschen partijen in den vorm van een proces (*manumissio, emancipatio, adoptio*). Deze rechtspraak werd uitgeoefend door elken magistraat *cum imperio* (die in dit opzicht ook wel werd genoemd *penes quem legis actio est*).

Het was regel, dat ieder, die een gewichtige beslissing te nemen **Consilium.** had, zich bediende van raadslieden (*consilium*). Zoo liet de huisvader zich bijstaan door zijn bureu en hadden de magistraten te Rome den senaat, te velde den krijgsraad, in zaken van eeredienst de *pontifices* en *augures* tot bijstand. Bij crimineele rechtspraak zonder *provocatio* was de magistraat verplicht zich van een *consilium* te bedienen en ook bij de civiele en administratieve rechtspraak bleef deze gewoonte in eere.

§ 2. CONSULAAT.

De koninklijke macht ging, met uitzondering der priesterlijke **Instelling.** waardigheid, op de consuls over; hun *imperium* was echter *annuum et duplex*, en bovendien waren zij verantwoordelijk. Eerst droegen zij als veldheer den titel *praetor (qui praeit populo)*, ook werden zij naar hun rechtersambt *iudices* genoemd. Sedert het decemviraat kreeg *consul* de bovenhand.

De consulskeuzen hadden plaats in de *comitia centuriata*, **Verkiezing.**

onder voorzitting van een *consul*, *interrex* of *dictator*. Bij het overlijden van een consul moest zijn ambtgenoot zoo spoedig mogelijk een opvolger (*consul suffectus*) laten kiezen. Een enkele maal komen op dezen regel uitzonderingen voor.

De eerste plebejische consul was L. Sextius Lateranus in 366; voor het laatst werd in 343 het consulaat door twee patriciërs bekleed. In 215 werden twee plebejische consuls gekozen, maar de *augures* verklaarden, dat de laatst gekozene, de beroemde M. Claudius Marcellus, *cui ineunti consulatum cum tonuisset*, was *vitio creatus*, zoodat hij *magistratu se abdicavit*. In 172 traden voor het eerst twee plebejers als consuls op.

De *insignia* der consuls waren: de *toga praetexta*, de *sella curulis* en 12 *lictors* met *fasces cum securibus*.

**Ambtsaan-
vaarding.**

De eerste dienaren van den staat aanvaardden hun ambt op plechtige wijze. Na in den vroegen morgen de *auspicia* te hebben gehouden, ontvingen zij, met de *toga praetexta* bekleed, de gelukwensen hunner vrienden, die hen daarop in plechtigen optocht naar het Capitool geleidden, waar zij een witten stier offerden aan Iuppiter Capitolinus en geloften deden voor den staat. Terstond daarop had een senaatzitting plaats, waarin de *consul maior* voorzat en den datum der onder zijn consulaat te houden *feriae Latinae* voorstelde. Na afloop werden zij door den stoet, die hen had afgehaald, huiswaarts geleid.

Met den dag, waarop de consuls hun ambt aanvaardden, begon het burgerlijk jaar, dat naar hen werd genoemd. Aanvankelijk was deze dag misschien de 13^e September; tijdens den 2den Punischen oorlog was het de 15^e Maart, sedert 153 voor goed 1 Januari. De *magistratus ordinarii* behalve de quaestoren en de tribunen aanvaardden hun ambt op denzelfden dag als de consuls.

Ambtsgezag :

Ofschoon door de *provocatio*, het tribunaat, de censuur, de praetuur en vooral door de toenemende macht van den senaat beperkt, bleef het consulaat het eerste ambt in den staat (*suprema potestas, maius imperium, populi honorum finis*).

domi,

Het consulaat vereenigde oorspronkelijk het volle *imperium domi et militiae*. Krachtens hun *imperium domi* hadden de consuls de *intercessio* en de *coercitio* tegenover alle magistraten, met uitzondering der *tribuni plebis*. De leiding der binnenlandsche aangelegenheden en het uitvoerend bewind berustte in hun

handen; zij zaten derhalve voor in de *comitia* en in den senaat en zorgden voor de uitvoering en handhaving van wetten en besluiten. Zij benoemden den dictator en hadden tot de *lex Ovinia* de *lectio senatus*. De beschikking over de schatkist werd hun onttrokken door de invoering der censuur, maar bij ontstentenis der censoren namen zij hun financieele werkzaamheden waar. De civiele rechtspraak verloren zij door de instelling der praetuur, de crimineele door het invoeren der *provocatio*. Op de verhouding met het buitenland hadden zij grooten invloed, omdat de onderhandelingen met vreemde vorsten en volken door hen werden gevoerd. Van de priesterlijke functies der koningen waren sommige op hen overgegaan; zij konden b.v. de *procuratio prodigiorum* en *supplicationes* leiden en zaten voor bij de *ludi Romani* en de *feriae Latinae*.

Het *imperium militiae* gaf aan de consuls het opperbevel over **militiae**. het leger. In verband daarmee hielden zij den *dilectus*, gewoonlijk na voorafgaand senaatsbesluit, namen den soldaten den krijgs-eed af (*sacramento adigere*) en benoemden de *tribuni militum*. In den beginne bleven de consuls meestal de eerste maanden te Rome en vertrokken dan naar het oorlogstooneel om hetzij afzonderlijk, hetzij te samen op te treden. Toen later de senaat de *provinciae*, militaire kommando's, aanwees, had gewoonlijk ieder consul een afzonderlijk bevel in Italië. In tijd van nood, zooals in 216, vereenigden zij zich; het opperbevel wisselde dan om het etmaal. Bij het uitbreiden van Rome's macht voerde de eene consul den oorlog in, de andere buiten Italië. De consuls verdeelden de *provinciae consulares* met onderling goedvinden (*comparare provincias inter se*) of lieten het lot beslissen (*sortiri provincias*). Sinds het midden der 2de eeuw v. C. werd het regel, dat de consuls na afloop van hun ambtsjaar aan het hoofd van een wingewest werden geplaatst.

Tengevolge van de wet van Sulla (pag. 31) bleven de consuls tijdens hun ambtsjaar te Rome en eerst dan, *prorogato imperio*, gingen zij *pro consule* naar hun provincies. Vóór hun vertrek uit Rome raadplegen de consuls de *auspicia*, doen geloften aan Iuppiter Capitolinus en verlaten, door hun vrienden begeleid, in den veldheersmantel (*paludamentum*) gedost, de stad (*paludati votis nuncupatis exeunt*). De lictoren, die de *toga* met het oor-

logskleed (*sagum*) hebben verwisseld, steken buiten de banmijl de bijlen in de roedenbundels, ten teeken, dat thans het volle *imperium* der consuls, dat hun het *ius vitae ac necis* geeft, in werking treedt.

Consul maior, minor. Ieder der beide consuls kon het gezag in zijn vollen omvang uitoefenen. Om botsingen, die door deze regeling onvermijdelijk waren, te voorkomen, wisselde, als beide consuls te Rome vertoefden, de leiding der zaken om de maand. Hij, die dezen voorrang had, heette *consul maior*; zijn twaalf lictoren gingen voor hem uit. De oudste in jaren had het eerst dit recht. De andere consul werd alleen voorafgegaan door een *accensus* en had geen lictoren; vandaar heette de *consul maior* ook *is penes quem fasces sunt*. Het schijnt evenwel, dat reeds vroeg beide consuls steeds de *fasces* voerden. Caesar herstelde het oude gebruik en liet, als hij de maandbeurt niet had, zijn lictoren achter zich aan gaan. De wisseling van het gezag verdween mettertijd en in alle belangrijke zaken handelden beide consuls zooveel mogelijk gemeenschappelijk.

§ 3. PRAETUUR.

Instelling. De civiele rechtspraak werd in 367 gescheiden van het consulaat en opgedragen aan een afzonderlijken magistraat, den praetor. Indien het de bedoeling der patriciërs is geweest om dit ambt uitsluitend voor zich te houden, dan heeft die maatregel hun weinig gebaat, want reeds in 337 werd een plebejer, de bekende Q. Publilius Philo, tot praetor gekozen.

Omdat een deel van het *imperium* op hem was overgegaan, was de praetor de *collega*, hoewel de *collega minor* der consuls. Als zoodanig werd hij gekozen in de *comitia centuriata* onder voorzitting van een consul of dictator, en had hij het *ius cum patribus agendi* benevens het *ius agendi cum populo*.

Werkkring. De eigenlijke werkring van den praetor was de handhaving van het *ius privatum*. Hij maakte in zijn *edictum* bekend, hoe hij in het algemeen het recht zou toepassen; in ieder bijzonder geval zette hij alleen de zaak op, en liet de uitspraak over aan een of meer door hem aangewezen rechters.

In 241 werden twee praetoren benoemd, en had een splitsing **Praetor urbanus, peregrinus.** der *iurisdictio* plaats in *iurisdictio* of *provincia urbana* en *peregrina*. De praetor, wien de *iurisdictio urbana*, de civiele rechtspraak onder de burgers, ten deel was gevallen, heette *praetor urbanus*. De *iurisdictio inter cives et peregrinos* benevens die *inter peregrinos* werd uitgeoefend door den *praetor qui inter peregrinos ius dicit*. Eerst omstreeks het midden der 2de eeuw n. C. kwam de naam *praetor peregrinus* op; *provincia peregrina* wordt echter reeds door Livius geregeld gebruikt. *Potestas* en *imperium* van beide praetoren waren volkomen dezelfde, maar de *praetor urbanus* was de eerste in rang; hij droeg den naam van *praetor maior*, omdat bij afwezigheid der consuls aan hem de *custodia urbis* werd opgedragen.

In 277 werden twee nieuwe overheidspersonen met den titel **Uithreiding.** van *praetor* benoemd, nu evenwel niet voor de rechtspraak maar om het stadhouderschap te bekleeden der eerste romeinsche wingewesten: Sicilië en Sardinië. Na de verovering van Spanje werden in 197 met hetzelfde doel op nieuw twee praetoren benoemd. Voorloopig werd het getal praetoren niet vermeerderd, ofschoon het getal wingewesten toenam. Men nam zijn toevlucht tot de *prorogatio imperii* (pag. 54), door deels *consulares*, deels *praetorii* aan het hoofd van provincies te plaatsen. De senaat bepaalde elk jaar hoeveel *provinciae praetoriae*, behalve de *provincia urbana* en *peregrina*, er zouden zijn. De verschillende *provinciae* werden door *sortitio* onder de nieuw benoemde praetoren verdeeld.

Door de instelling der *quaestio perpetua de repetundis* (149), **Quaestiones perpetuae.** later door andere gevolgd, kreeg de praetuur een voornaam aandeel aan de crimineele rechtspraak. Voorzitters dezer rechtbanken waren de praetoren, die vroeger terstond naar de provincies gingen. Sedert bleven zij gewoonlijk evenals de beide praetoren, die de civiele rechtspraak leidden, tijdens hun ambtsjaar te Rome. Sulla maakte hiervan een vasten regel. Hij bracht het getal praetoren op acht, die gedurende hun ambtsjaar met de rechtspraak te Rome waren belast en het volgende jaar *pro praetore* aan het hoofd eener provincie stonden. Tijdens Caesar waren er eerst 10, later 14 en 16 praetoren.

De praetor kon, krachtens zijn *imperium*, het opperbevel over

een leger voeren. Sedert de 2de eeuw v. C. kwam dit zelden voor; in 71 bedwong de praetor M. Licinius Crassus Dives den slavenopstand onder Spartacus.

Sedert de instelling der *ludi Apollinares* was de zorg voor deze spelen opgedragen aan den *praetor urbanus*.

Insignia. De praetor droeg de *toga praetexta*; zijn *sella curulis* stond op een verhevenheid (*tribunal*). Te Rome had de *praetor urbanus* twee, in de provincie hadden alle praetoren zes lictoren.

§ 4. CENSUUR.

Instelling. Het houden van den *census*, volkstelling en schatting van het vermogen der burgers, werd waarschijnlijk in 443, aan het consulaat onttrokken en opgedragen aan twee daarvoor benoemde patricische magistraten, de *censores*. Denkelyk was, wegens de steeds toenemende ambtsbezigheden der consuls, vooral wegens hunne gedurige afwezigheid te velde, deze afscheiding noodzakelyk geworden, maar bij deze reden kan zich ook de wensch der patriciërs gevoegd hebben om den census niet aan plebejers toe te vertrouwen. In 351 werd de censuur voor het eerst bekleed door een plebejer, C. Marcius Rutilus, die ook de eerste plebejische dictator was geweest, en in 339 bepaalde een *lex Publilia Philonis*, dat een der beide censoren steeds een plebejer moest zijn.

Keuze, duur van het ambt. Na voorafgaand senaatsbesluit werden de censoren onder voorzitting van een der consuls gekozen in de *comitia centuriata*. Terstond na hun verkiezing aanvaardden zij hun ambt. Toen het bleek, dat de werkzaamheden aan den census verbonden, niet in één jaar konden worden volbracht, werd door de *lex Aemilia* (434) de duur van het ambt op anderhalf jaar gebracht. Soms werd deze termijn door den senaat verlengd ter voltooiing der door de censoren begonnen bouwwerken.

Lustrum. De census werd besloten met een reinigingsoffer (*lustrum*), welke naam ook gegeven werd aan de periode van den eenen census tot den volgende. In den regel was de duur van zulk een periode vijf jaar, maar men vindt ook *lustra* van drie en vier jaar.

Potestas censoria. De censoren waren de eenige *magistratus maiores*, die het

imperium misten. Dit was een gevolg van den aard van hun ambt, dat geen bemoeiing met regeeringszaken met zich meebracht. Maar behalve de gewone rechten der *potestas* hadden zij nog een bijzondere bevoegdheid noodig, de zoogenaamde *censoria potestas*, die hun door een *lex centuriata de censoria potestate* werd verleend. Deze *potestas censoria* gaf hun het recht het volk voor zich te roepen tot den census en daarnaar de burgers te verdeelen in *tribus*, *classes* en *centuriae*. Van den census hingen dus de politieke rechten en de dienstplicht der burgers af en Livius, die de censuur *res a parva origine orta* noemde, heeft daarmede ongetwijfeld deze oorspronkelijke bevoegdheid onderschat. Maar het aanzien van het ambt steeg zeer toen zich uit de schatting het *regimen morum* had ontwikkeld en aan de censoren de *lectio senatus* benevens de *recognitio equitum* was opgedragen. De Romeinen beschouwden sedert het ambt als een *sanctissimus magistratus*, dat met enkele uitzonderingen steeds door *consulares* werd bekleed. De censoren waren aan niemand verantwoording schuldig en alleen aan de *intercessio collegae* onderworpen. Zij droegen de *toga praetexta*, hadden als ambtszetel de *sella curulis* en werden in een purperen gewaad begraven.

De ambtsbezigheden der censoren bestonden:

Ambtsbezigheden.

1°. in het houden van den *census*, waaraan verbonden werd het *regimen morum*, verder van de *lectio senatus* en van de *recognitio equitum*;

2°. in financieele werkzaamheden.

Gewoonlijk werd het eerst door de censoren de *lectio senatus* volbracht, die door de *lex Ovinia* van de consuls op hen was overgegaan.

Census.

Daarop vaardigden zij een edict uit (*formula census*) waarin zij bekend maakten, op welke wijze en naar welken grondslag de census door hen zou gehouden worden. De census had plaats op den *campus Martius* in de open lucht, bij de *villa publica*, het ambtslokaal der censoren in de nabijheid van hun archief in *aede Nympharum*. In den nacht, die voorafging, hielden de censoren de *auspicia* en lootten wie van beiden het *lustrum* zou verrichten. De census werd geopend met een plechtige *contio*. Daarop begonnen de werkzaamheden, waarbij de censoren werden

bijgestaan door praetoren, tribunen, de *curatores tribuum* en taxateurs (*iuratores*). Als ondergeschikten waren hun *scribae*, *viatores*, *praecones* en *nomenclatores* toegevoegd.

In den census waren begrepen alle burgers zonder onderscheid van geslacht, ouderdom en stand, benevens de inwoners van die *municipia*, welke een eigen bestuur misten en die derhalve te Rome moesten gecenseerd worden. Opgeroepen werden alle burgers, die nog dienstplichtig waren, en ook zij die om ouderdom of gebreken van den dienst waren vrijgesteld. Niet opgeroepen werden: vrouwen, kinderen en *filii familias in patria potestate*; dezen werden door hun echtgenooten, voogden of vaders opgegeven. Van de knapen, die niet *in patria potestate* stonden, en van de vrouwelijke personen, die noch *in potestate* noch *in manu* waren, dus zich *in tutela* bevonden, waartoe ook de *viduae* behoorden, (*orbi et orbae*) werd een afzonderlijke lijst opgemaakt. De opgeroepene behoorde persoonlijk te verschijnen, maar men kon zich, zoo noodig, laten vertegenwoordigen. Door de *lex municipalis* van Caesar (45) werd de census uitgestrekt over geheel Italië; toen moest in alle *municipia* de census gehouden worden door het stedelijk bestuur, dat de lijsten naar Rome zond.

Het eerst werden opgeroepen, naar een bepaalde volgorde der tribus, allen, die tot een tribus behoorden, daarop de *aerarii* (pag. 36). Ieder moest *ex animi sententia* opgeven: zijn naam, ouderdom, woonplaats, vader of vrijlater, tribus, vrouw, kinderen, vermogen en vervulde dienstjaren. Tevens werd een onderzoek ingesteld naar den levenswandel. Bij de opgave van het vermogen kwam oudtijds alleen in aanmerking: de *ager privatus censui censendo* d.i. tot een tribus behorende belastbare landerijen, verder slaven, trek- en lastvee; later ook het overige vermogen.

**Recognitio
equitum.**

Na afloop van den census had de *recognitio equitum* plaats op het *forum*, waar de censoren een tweede ambtslokaal hadden, het *atrium Libertatis*. Een *praeco* riep de namen op; ieder *eques* moest met zijn paard aan den teugel voor de censoren verschijnen. De formule „*traduc equum*” zeide hem, dat hij in de gelederen kon blijven; „*vende equum*” sprak de censor wanneer de *eques* zijn dienstjaren had volbracht of *senior* was geworden of, hetzij wegens lichaamsgebreken, hetzij wegens onwaardig

gedrag of slechte verzorging van zijn paard, van de lijst werd afgevoerd. Schrapping in de vier laatste gevallen heette *equum adimere*. Ten slotte werden de *centuriae* weder voltallig gemaakt.

Volgens de aldus verkregen opgaven werden opgemaakt: **Resultaat van**

1°. het register der belastingschuldigen, waarop zich bevonden: de *tribules*, de *aerarii* en de *orbi et orbae*. **den census.**

2°. het register der dienstplichtigen, dat alle burgers behelsde, welke tot een *tribus* behoorden, boven de 17 jaar, ingedeeld in *iuniores* en *seniores* volgens *tribus*, *classes* en *centuriae*.

De censoren leverden bij het nederleggen van hun ambt hunne stukken (*tabulae censoriae*) uit aan de *quaestores urbani*, die ze in het *aerarium* bewaarden.

Met den census ontwikkelde zich het zedemeesterschap (*regimen morum*), waaraan de censuur haar groote beteekenis ontleende. **Regimen morum.** Drie middelen stonden den censoren ten dienste om de burgers te straffen: *senatu movere*, *equum publicum adimere*, *tribu movere*.¹ Dit laatste heette ook *aerarium facere* of *in tabulas Caeritum referre*, omdat *Caere* als de eerste stad gold, die tot een *municipium* zonder eigen bestuur was vernederd en haar inwoners dus tot *aerarii* waren gemaakt.

Soms waarschuwden de censoren bij edikt tegen hetgeen hun strafbaar voorkwam, vooral tegen weelde.² Overigens liepen de gestrafte tekortkomingen zeer uiteen. Gewoonlijk straffen zij vergrijpen, die buiten het bereik der strafwet vielen: slecht beheer van vermogen, verwaarloozing van landerijen, poging tot zelfmoord, overdadige leefwijze, maar ook lafheid in 't gevecht, misbruik van ambtsbevoegdheid, meineed en andere meer. In den regel behoorden de gestrafte burgers tot de hogere standen.

De bestraffing der censoren heette *nota*, *notatio*, naar de aan-

¹ De volle uitdrukking is *tribu movere et aerarium facere*; nooit staat *tribu movere* alleen. Klaarblijkelijk is het eerste de noodzakelijke voorwaarde van het tweede en voornaamste. Het tegenovergestelde is *ex aerariis eximere*.

² Van geheel anderen aard waren de weeldewetten (*leges sumptuariae*), die door consuls of tribunen werden voorgesteld, en bepaalde overtredingen strafbaar stelden. De eerste was de *lex Oppia* (215) tegen de overdrijving der vrouwen in sieraden en kleederen. Een reeks van dergelijke wetten, van de *lex Orchia* (181) tot de *lex Iulia* (46) van Caesar, was gericht tegen overdaad bij feestmalen.

merking, die met opgaaf van reden (*subscriptio*) achter den naam van den getroffene werd gevoegd. De gestrafte burger kon zich echter verantwoorden en zoo aan de schande (*ignominia*) ontkomen, die de *nota censoria* op hem laadde. De straf verviel wanneer de volgende censoren haar niet uitdrukkelijk op nieuw uitspraken. Van de wijze, waarop de censoren het *regimen morum* uitoefenden, behoefden zij niemand rekenschap te geven, maar de openbare meening was krachtig genoeg om tegen misbruiken te waken.

Lustrum. De census werd besloten met een plechtig reinigingsoffer (*lustrum condere*). Het geheele onlangs geformeerde burgerleger van de laatste vijf jaar te voet en te paard schaarde zich met de censoren aan het hoofd op den *campus Martius*. Driemaal werden nu rondom het leger de drie offerdieren, een zwijn, een schaap en een stier (*suovetaurilia*) gevoerd, die daarop door den censor, die de plechtigheid bestuurde, bij de *ara Martis in campo* aan Mars werden geofferd. Hiermede had hij de gelofte zijns voorgangers vervuld, terwijl hij op zijn beurt dezelfde gelofte deed voor het nieuwe *lustrum*. Het vaste gebed daarbij luidde: *ut dii immortales res populi romani meliores amplioresque facerent*, doch het werd door Scipio Africanus Minor bij zijn censuur vervangen door de formule: *ut dii immortales res populi romani perpetuo incolumes servarent*.

Financieele werkzaamheden. De staat moest zijn uitgaven, waartoe in de eerste plaats die voor openbare werken behoorden, bestrijden uit zijn gewone inkomsten. Slechts als deze ontoereikend waren werd de belasting geheven, die den census tot grondslag had. Daarom werden aan de censoren de financieele werkzaamheden opgedragen, die vroeger door de consuls werden verricht. Deze werkzaamheden kunnen eenigermate vergeleken worden met het opmaken van het budget, omdat zij de inkomsten vaststelden, waarnaar de voornaamste uitgaven werden geregeld. Dientengevolge waren de censoren belast met:

1°. *vectigalia fruenda locare*, de verpachting der inkomsten en eigendommen van den staat: de belasting (*vectigal*) die betaald moest worden van den *ager publicus*, en de opbrengst der tollén, mijnen en andere staatseigendommen. De verpachting geschiedde te Rome in het begin van het ambtsjaar der censoren *summis*

pretiis. *Ominis causa* werd een begin gemaakt met de oesterbanken in den *lacus Lucrinus*.

2°. *uletrotributa locare*, de aanbesteding, *imfimis pretiis*, der leveranties aan den staat en vooral die van het onderhoud en den bouw en aanleg van staatsgebouwen, waterleidingen, bruggen en wegen (*sarta tecta tueri*) ¹. Eigenlijk behoorden de censoren voor al deze werken te zorgen in den geheelen staat, maar metterdaad bepaalden zij zich tot Rome en de heerwegen in Italië.

De senaat stond voor dit alles een bepaalde som toe, maar liet aan de censoren de keuze der uit te voeren werken over. De verschillende contracten der censoren konden door den senaat worden gewijzigd of verbroken.

In de geschillen, waartoe deze werkzaamheden aanleiding konden geven, b.v. tusschen de *publicani* en de belastingschuldigen of tusschen de *publicani* en den staat, hadden de censoren het recht te beslissen. Wanneer de staat bij het geschil was betrokken, oordeelden de censoren zelf: in andere gevallen benoemden zij een scheidsrechter (pag. 69).

De censuur werd door Sulla feitelijk opgeheven. Door zijn *lex Cornelia* (pag. 31) en door het ophouden van het *tributum* sedert 168, had zij haar voornaamste reden van bestaan verloren en de overige werkzaamheden van het ambt konden door de consuls, praetoren en aedilen worden waargenomen, zooals reeds geschiedde wanneer de censoren waren afgetreden. Evenwel werden in 70 weer censoren benoemd en ook later traden zij nog herhaaldelijk op.

§ 5. TRIBUNAAT.

In 471 kregen de plebejers het recht jaarlijks vier *tribuni* te **Instelling**. kiezen om hen te beschermen tegen de willekeur der consuls.

¹ *Ultero tributa* volgens Mommsen: vrijwillige aanwijzing van gelden door den senaat, is veeleer: vrijwillig door de pachters aanvaarde verplichtingen. Het onderhoud der staatsgebouwen, heette voluit: *sarta tecta aedium sacrarum locorumque publicorum tueri*; gewoonlijk wordt alleen gezegd: *sarta tecta tueri*. Het opnemen der herstellingen heette *sarta tecta exigere*; het overnemen der nieuwe gebouwen *opera probare*. In *sarta tecta tueri* is waarschijnlijk *sarta* een subst. pl. en beteekent de geheele uitdrukking: de wanden en het dak der gebouwen in stand houden.

Ter uitoefening van hun beschermingsrecht (*ius auxilii*) werden de tribunen onschendbaar (*sacrosancti*) verklaard, zoodat degene, die zich aan hun persoon vergreep, vogelvrij (*sacer*) werd.

De *tribuni* werden door de plebs in het daartoe *tributum* bijeengekomen *concilium plebis* gekozen. Alleen plebejers waren verkiesbaar; de patriciër, die het tribunaat begeerde, moest vooraf door *adrogatio* of *transitio ad plebem* aan dezen allereersten eisch voldoen. In familiechronieken werd dikwijls van zulk een overgang tot de plebs melding gemaakt, klaarblijkelijk met de bedoeling om aan een plebejische familie patricischen oorsprong toe te schrijven, maar alleen van P. Sulpicius Rufus, P. Clodius Pulcher en P. Cornelius Dolabella staat het vast, dat zij het patriciaat hebben opgegeven.

De tribunen misten de *auspicia impetrativa* en hadden geen *insignia*; als ambszetel hadden zij een houten bank (*subsellium*), waarop voor allen plaats was. Het ambtslokaal der tribunen bevond zich bij de *basilica Porcia*. Hun werden twee *aediles plebis* als helpers toegevoegd; later hadden zij *viatores* en *scribae*.

Aanvankelijk zullen wel mannen van rijperen leeftijd tot dit moeilijk ambt geroepen zijn. Toen de strijd tusschen de standen was beslecht werd het gewoonlijk bekleed na de quaestuur. De ambtsaanvaarding had plaats op 10 December, den traditioneelen dag der instelling.

In de hitte van den strijd tegen de patriciërs werden de tribunen dikwijls herkozen. Het plebisciet van 342 (pag. 52) belette herkiezing binnen de tien jaar, maar na den dood van Tib. Gracchus werd, tusschen 133 en 123, door een wet deze beperking van het tribunaat opgeheven. Daardoor kon C. Gracchus het ambt bekleeden in 123 en 122 en L. Apuleius Saturninus in 103 en 100.

Oorspronkelijke rechten. Oorspronkelijk hadden de *tribuni plebis* drie rechten: het *ius auxilii*, het *ius coercionis* en het *ius agendi cum plebe*. Het voornaamste was het *ius auxilii*, het recht om op verzoek (*appellatio*) van een burger, zoowel patriciër als plebejer, persoonlijk voor hem op te treden tegen den magistraat. Dit recht, gewaarborgd door hun onschendbaarheid, konden zij handhaven door het *ius coercionis*, waardoor zij ieder, ook den magistraat, die niet lette op hun verzet of zich aan hun persoon of aan de plebs ver-

greep, konden beboeten, gevangen nemen en zelfs dooden. Uit het *ius auxilii* ontwikkelde zich later het *ius intercedendi*, het recht om zich te verzetten tegen edicten van magistraten, wetsvoorstellen en senaatsbesluiten.

Het *ius agendi cum plebe*, het recht om de plebejers samen te roepen voor de verkiezing van *tribuni* en *aediles plebis* en om hen te laten stemmen over voorstellen betreffende hun eigen aangelegenheden, hebben de tribunen van den beginne af gehad.

De tribunen konden hun ambt alleen uitoefenen binnen de banmijl der stad. Om hun *auxilium* steeds te kunnen verleenē mochten zij zich, behalve tijdens de *feriae latinae*, des nachts niet buiten de banmijl begeven en moest hun deur dag en nacht geopend zijn. In de uitoefening hunner rechten werden zij alleen beperkt door de *provocatio* en de *intercessio collegae*; zij waren geen verantwoording schuldig.

Vermoedelijk zijn de *tribuni* meermalen buiten hun bevoegd- **Vermeerderde**
heden gegaan. In elk geval zijn hun oorspronkelijke rechten **rechten.**
belangrijk uitgebreid. Volgens de overlevering moet dit bij hun wederinstelling na het decemviraat (pag. 19) gebeurd zijn. Hun getal werd vermeerderd tot tien. Voortaan konden zij zich onmiddellijk verzetten tegen edicten van magistraten; vroeger konden zij dit slechts indirect doen door bekend te maken, dat zij een burger, die niet aan een verordening van den magistraat wilde gehoorzamen, persoonlijk zouden te hulp komen. Ook werd nu hun *intercessio* toegelaten tegen wetsvoorstellen en senaatsbesluiten. Toen zij tegen senaatsbesluiten konden intercederen, lieten zij hun *subsellium* voor de deur der *curia* plaatsen om terstond te kunnen optreden. Spoedig schijnen zij evenwel de zittingen in het lokaal zelf te hebben bijgewoond en tengevolge der *lex Hortensia* (287) kregen zij het recht den senaat bijeen te roepen benevens het *ius referendi*. De *lex Atinia* (± 102) verleende hun het recht om na afloop van hun ambtsjaar in den senaat zitting te nemen.

Eveneens verwierven de *tribuni* na het decemviraat de be- **Wetgeving.**
voegdheid om, behoudens voorafgaande goedkeuring van den senaat, aan het *concilium plebis* voorstellen te doen, die bindend zouden zijn voor het geheele volk. Nadat op deze wijze een aantal hunner wetten *ex auctoritate senatus* waren aangenomen,

bevrijdde de *lex Hortensia* (287) hun wetgeving van deze belemmering. De *lex Hortensia* stelde het *plebiscitum* met de *lex populi* gelijk, zoodat het nu ook dikwijls *lex* werd genoemd; de tribunen werden daardoor metterdaad *magistratus populi*. Het ontbreken der *insignia* onderscheidde hen uiterlijk van de andere magistraten; het wezenlijk onderscheid was het ontbreken van de *auspicia impetrativa* en van het *imperium*.

Vervolgen van ambtsmisdrijven. Sedert *plebs* en *populus* rechtens gelijk gesteld waren, pasten de tribunen hun bevoegdheid om hun aangedane beleedigingen te straffen, toe op misdaden tegen den staat gepleegd, met name op ambtsmisdrijven. Het vervolgen van zulke misdrijven was niet aan een bepaalden magistraat opgedragen; vermoedelijk werden voor elk afzonderlijk geval *duoviri perduellionis* benoemd. In deze leemte werd nu door het optreden der tribunen voorzien. Wanneer zij een afgetreden magistraat wilden straffen, legden zij hem een boete op; bij het overschrijden der provocatiegrens wendden zij zich tot het *concilium plebis*, terwijl zij halszaken brachten voor de *comitia centuriata*, die daartoe door een *magistratus cum imperio* werden samengeroepen. Onder de door hen vervolgte misdrijven komen voor: eigenmachtig oorlogvoeren, onbillijke verdeeling der buit, verwaarloozing der *auspicia*, verduistering van staatsgelden, partijdige rechtspraak, omkoopning. Later werden al deze processen gevoerd voor *quaestiones perpetuae*; de meeste voor de *quaestio maiestatis*.

Eindelijk werden in later tijd nog aan de tribunen werkzaamheden opgedragen van zeer uiteenloopenden aard, die aan hun ambt vreemd waren: het wijden van tempels, het toezicht over begraafplaatsen, het benoemen van voogden, zelfs het leiden van spelen.

Het trib. na de lex Hortensia. Voortaan werd het tribunaat veelal door jonge *nobiles* bekleed, in den regel na de quaestuur. De optimaten begrepen welk een partij er van dit ambt was te trekken en zij legden er beslag op om de magistraten geheel te onderwerpen aan den senaat. De wetgevende werkzaamheid der tribunen werd allengs dienstbaar gemaakt aan de inzichten van den senaat en hun intercessie was een welkom dwangmiddel tegen al te zelfstandige magistraten. Zoo werd het tribunaat de groote steun van de senaatsregeering tot het door Tib. Gracchus weder het orgaan

der revolutie werd. Sulla wist voor korten tijd den overmoed der volksmenners te breidelen. In den loop van zijn consulaat in 88 belette hij de tribunen buiten de toestemming van den senaat wetsvoorstellen in te dienen, maar nog verder ging hij tijdens zijn dictatuur in 82. De *auxilii latio* der tribunen liet hij bestaan, ook hun gekortwiekt recht van wetgeving, maar overwegende, dat juist de heftigste tribunen tot de nobiliteit hadden behoord, sloot hij voor de *tribunicii* den toegang tot de overige *honores*. Hierdoor vernederde hij het ambt en werden de *nobiles* belet om mede te dingen. *Imago sine re* wordt niet ten onrechte het dus besnoeide tribunaat genoemd.

De *lex Aurelia* (75) van den consul C. Aurelius Cotta hief de uitsluiting der tribunen van de verdere ambten weder op en de consuls van 70, Pompeius en Crassus, herstelden de vorige macht van het tribunaat.

Door al de rechten, die de tribunen langzamerhand hadden verworven, was hun ambt feitelijk het machtigste in den staat geworden. Toch heeft het betrekkelijk zelden een daaraan gegevenredigde werkzaamheid ontwikkeld. Dit kwam in de eerste plaats omdat de tribunen geen geregelde ambtsbezigheden hadden te vervullen, doch niet minder was dit een gevolg van het eigenaardig negatief karakter, dat in hun ambt de overhand had, waardoor zij of op buitengewone wijze in den loop van zaken moesten ingrijpen of zich in de schaduw moesten houden. Maar alle partijen hebben beurtelings zich bediend van dit merkwaardig ambt, dat voortgekomen uit de revolutie, eindelijk een der grondslagen is geworden van de monarchie.

Ten slotte eene korte uiteenzetting over de aanwending der *intercessio*. **Aanwending der *intercessio*.**

De *intercessio collegae*, zooals die bij het consulaat bestond, had den vorm aan de hand gedaan, waarin de tribunen hun *ius auxilii* uitoefenden. *Intercessio* werd aangewend op verzoek (*appellatio*) van een burger of uit eigen beweging der tribunen en wel tegen handelingen en besluiten van magistraten, wetsvoorstellen en senaatsbesluiten.

Omdat iedere tribuun het ambtsgezag in zijn vollen omvang kon uitoefenen, was het voldoende zich tot één of desverkiezende tot meer tribunen te wenden.

Gewoonlijk werd echter de *appellatio* gericht tot het geheele *collegium*, dat na gehouden beraadslaging zich voor of tegen de *auxilii latio* verklaarde (*pro collegio, ex collegii sententia pronuntiare*). Bij volksvergaderingen spraken de tribunen hun *intercedo* uit voor of tijdens de stemming, niet na de *renuntiatio*, omdat zij zich dan zouden hebben verklaard tegen den uitgesproken wil van het volk. Tegen alle handelingen der *comitia* en van het *concilium plebis* kon *intercessio* worden aangewend, behalve tegen de verkiezing der tribunen. In den senaat oefenden de tribunen, sedert zij de vergaderingen bijwoonden, de *intercessio* uit tijdens de stemming of bij de formuleering van het senaatsbesluit; zij werd evenals bij de *comitia* en het *concilium plebis* gericht tegen den voorzittenden magistraat.

Intercessio tegen de *intercessio* als zoodanig was niet mogelijk wel tegen de tot handhaving der *intercessio* aangewende *coercitio*. Wanneer derhalve alle tribunen besloten te intercedeeren, konden zij den magistraat terstond tot gehoorzaamheid dwingen. Maar iedere tribuun, die het met zijn ambtgenooten oneens was, kon hun *intercessio* krachteloos maken daar als regel gold: *unum vel adversum omnes satis esse*. Indien namelijk de overigen hun *intercessio* wilden handhaven door de *coercitio*, kon hij daartegen intercedeeren. Wanneer evenwel de magistraat zeker was van de bescherming der overigen, werd op het verzet van één tribuun in den regel niet gelet.

§ 6. AEDILITEIT.

Instelling en bevoegdheden. Van al de romeinsche ambten heeft geen enkel in den loop der tijden zich zoo zeer vervormd, en zoo weinig zijn oorspronkelijk karakter bewaard als de aediliteit. Bij de instelling der *tribuni plebis* werden hun twee *aediles plebis* toegevoegd. De aedilen hadden de tribunen in de uitoefening van hun ambt ter zijde te staan, en als zoodanig waren zij onschendbaar. Zij waren echter vooral belast met de zorg voor het plebejisch archief, dat in *aede Cereris* werd bewaard; waarschijnlijk hebben zij om die reden hun naam aan het woord *aedes* ontleend.

De aediliteit een staatsambt. Aan de *aediles plebis* werd bij buitengewone omstandigheden herhaaldelijk met goed gevolg de handhaving van rust en orde

in de stad toevertrouwd. Daardoor schijnt men op de gedachte te zijn gekomen om, daar handel en verkeer beter toezicht vereischten, de aediliteit te veranderen in een staatsambt en zoo tevens te ontdoen van haar karakter van oppositie. In 366 werd de aediliteit losgemaakt van het tribunaat en verheven tot een zelfstandige magistratuur. Tevens werden in dat jaar twee nieuwe aedilen benoemd, *aediles curules*, uit de patriciërs.

Er waren dus voortaan 4 aedilen. De *aediles curules* stonden **Aediles curules.** tusschen de *magistratus maiores* en *minores* in. Zij werden in de *comitia tributa* gekozen en behoorden daardoor tot de *magistratus minores*, maar wegens hun rechtspraak hadden zij eenig deel aan het *imperium*, dat aan de *magistratus maiores* toekwam. Om die reden was hun toegestaan de *sella curulis*, de *toga praetexta* en het *ius imaginum*. De afstand tusschen hen en den quaestor was veel grooter dan die tusschen aediliteit en praetuur. Spoedig kregen ook de plebejers toegang tot dit ambt in dier voege, dat het eene jaar patriciërs, het andere plebejers optraden en deze wisseling duurde langen tijd voort. Het onderscheid tusschen beide soorten van aedilen bleef echter bestaan.

De *aediles plebis* werden als voorheen gekozen in het *concilium plebis* en hadden geen *insignia*.

De wijze, waarop beide aediliteiten zich naast elkander ontwikkelden zonder ineen te smelten, geeft een uitmuntend bewijs van de lenigheid der romeinsche instellingen. Een *collegium* is de aediliteit niet geworden; het bleef een magistratuur verdeeld in twee *collegia*; de vorm van beide was verschillend, de bevoegdheid was wezenlijk dezelfde.

In de rangorde der ambten stond thans de aediliteit boven het tribunaat. De *lex Ovinia* gaf aan de *aediles curules* het *ius sententiae dicendae* in den senaat, dat later ook tot de *aediles plebis* werd uitgestrekt. De verhouding der plebejische aedilen tot het tribunaat werd nooit uitdrukkelijk opgeheven, maar hun onschendbaarheid verviel van zelf; herhaaldelijk zijn zoowel *aediles plebis* als *aediles curules* voor een hooger en magistraat gedaagd.

De werkkring der aedilen wordt kort samengevat door Cicero, die hen noemt: *curatores urbis, annonae ludorumque sollemnium*.

De *cura urbis*, waarvoor de gezamenlijke aedilen de vier stads- **Cura urbis.**

kwartieren onder elkander bij het lot verdeelden, kan in 't algemeen politietoezicht genoemd worden. De aedilen zorgden voor veiligheid en orde in de straten, die zij tevens moesten onderhouden (*procuratio viarum*), voor den goeden staat van openbare gebouwen en waterleidingen (*procuratio aedium*); zij traden op bij brand en hielden toezicht op *balneae* en *popinae*. Voor dit alles hadden zij het *ius multae dictionis*; wanneer de op te leggen boete de provocatiegrens (pag. 67) overschreed, wendden de *aediles curules* zich tot de *comitia tributa*, de *aediles plebis* tot het *concilium plebis*. Bovendien konden zij behoudens de *provocatio* boeten opleggen voor sommige misdrijven van niet-politieke aard: woeker, overtreding der weeldewetten (pag. 77), der wet op den *ager publicus* enz. Het bedrag der boeten (*pecunia multatitia*) behoefden zij, hetgeen een uitzondering was, niet in de schatkist te storten, maar zij konden deze gelden besteden voor hun spelen, voor openbare werken, voor versiering van tempels of voor wijgeschenken.

Cura annonae. De *cura annonae* sloot in zich toezicht op het handelsverkeer, op koop en verkoop in 't algemeen; daarom werden de aedilen valsche maten en gewichten, en vervalschte levensmiddelen. Vooral hadden zij te zorgen dat te Rome de korenprijzen door graanspeculanten (*frumentarii*) niet bovenmatig werden opgevoerd. Soms kochten zij op last van den senaat koren aan voor de uitdeelingen aan het volk (*frumentationes*).

Aediles Ceriales. Voor de *cura annonae* stelde Caesar twee nieuwe aedilen in, die plebejers moesten zijn en in het *concilium plebis* werden gekozen. Zij heetten *aediles Ceriales* en waren ook belast met het geven der *ludi Ceriales*.

Cura ludorum. De *cura ludorum* werd in later tijd de voornaamste bezigheid der aedilen. Livius geeft, als hij gewag maakt van de instelling der *aediles curules*, als aanleiding ten beste, dat, toen in 366 de *ludi romani* met één dag waren verlengd en de *aediles pl.* zich hierover bezwaard gevoelden, jonge patriciërs zich aanboden om die taak van hen over te nemen. Deze voorstelling is geheel onjuist. De werkelijke reden voor de instelling dezer nieuwe magistratuur is boven opgegeven. De leiding der *ludi romani*, die destijds de eenige spelen waren, berustte toen en nog lang daarna bij de consuls. Waarschijnlijk hebben in den

beginne de *aediles curules* daarbij hun bijstand verleend en later de uitvoering op zich genomen. De consuls waren evenwel steeds eerevoorzitters. Verder gaven de *aediles curules* de *Megalesia* (ingesteld 204), de *aediles plebis* de *ludi plebei* (ingesteld 222), de *Cerialia* en de *Floralia*. De vergoeding, die de senaat voor de spelen toestond, was spoedig op verre na niet voldoende tot bestrijding der steeds stijgende onkosten. Menig *aedilis* zette, om zich bij voorbaat de volksgunst te verzekeren voor het verkrijgen van de hoogere *honores*, aan zijn spelen een luister bij, die hem zijn geheele vermogen kostte.

De *aediles curules* hadden bovendien rechtspraak in handels- **Rechtspraak** geschillen en in *damnum iniuria datum*. In deze processen, **der aediles** gevoerd volgens de bepalingen van het *edictum aedilicium*, dat **curules.** door de *aediles curules* bij hun ambtsaanvaarding werd afgekondigd, gaven zij, evenals de praetor in de andere civiele zaken, een rechter. Hoofdst. VII § 2e en § 3a.

§ 7. Q U A E S T U U R.

Misschien hebben reeds de koningen II *quaestores parricidii* **Aantal.** gehad ten behoeve hunner crimineele rechtspraak. In elk geval komen reeds vroeg quaestoren voor als ambtenaren ondergeschikt aan de consuls, door wie zij ook werden benoemd. Vermoedelijk werden sedert 447 de quaestoren gekozen in de *comitia tributa*, zoodat zij toen *magistratus populi* werden. In 421 werden nog 2 quaestoren benoemd, terwijl bepaald werd, dat zij voortaan zouden gekozen worden *promiscue de plebe ac patribus*. In 267 werd het getal quaestoren verdubbeld. Toen waren er derhalve 8, namelijk: 2 *quaestores urbani*, 2 die de consuls in den oorlog vergezelden, 4 in Italië. Met het aantal provincies werd ook dat der quaestoren vermeerderd. Tijdens Sulla waren er 20, tijdens Caesar 40 quaestoren. Gezamenlijk vormden zij een *collegium*; de verschillende *provinciae* verdeelden zij onder elkander bij het lot.

1°. De *quaestores urbani* waren belast met het opsporen **Quaestores** en vonnissen van halsmisdaden van niet-politieke aard. Zij **urbani.** oefenden deze rechtspraak uit als lasthebbers der consuls. Bovendien waren zij werkzaam ten behoeve van de schatkist (*aera-*

rium). Toen zij door de instelling der *quaestiones perpetuae* van lieverlede hun crimineele rechtspraak verloren, werd hun voornaamste functie het beheer der schatkist Zij inden sedert het midden der 3de eeuw v. C. de belasting der burgers (*tributa*) verder de belasting der bondgenooten (*stipendia*), de inkomsten der bezittingen van den staat (*vectigalia*), benevens de boeten (*bona damnatorum*) en de opbrengst van den oorlogsbuit (*manubiae*), en deden uitbetaling van alle voor den dienst van den staat vereischte gelden. De rekening en verantwoording der door hen beheerde gelden moesten zij in het *aerarium*, dat zich in *aede Saturni* bevond, neerleggen (*rationes ad aerarium deferre*) waar zij dan in de staatsboeken werden overgenomen (*rationes deferre*). In het *aerarium* waren aan hun hoede toevertrouwd niet alleen de stukken, die betrekking hadden op 's lands geldmiddelen, maar ook de wetten, de senaatsbesluiten, het *album iudicum* en andere gewichtige staatsstukken. Men zou hen dus rijksbetaalmeesters en archivariissen kunnen noemen. In deze laatste hoedanigheid waren zij tegenwoordig bij het afleggen van den ambtseed door de magistraten, waarvan door hen aanteekening gehouden werd. Tevens bewaarden zij de veldteekenen. Bovendien was aan de *quaestores urbani* opgedragen de zorg voor het onthaal van vreemde vorsten en gezanten.

Voor hun omvangrijk beheer waren hun *scribae* toegevoegd, op wie hoofdzakelijk de geheele dienst bij het *aerarium* dreef. Aan het hoofd der *scribae* stonden de zoogenaamde *sex primi*.

Quaestores in de provincies. 2°. De twee sedert 421 benoemde quaestoren waren ten dienste der consuls, begeleidden hen naar het oorlogstooneel en voerden het beheer over de krijgskas. Toen de consuls gedurende hun ambtsjaar te Rome bleven, behielden zij toch hun quaestoren, die door hen met verschillende opdrachten konden belast worden. De stadhouders in de provincies hadden ieder één quaestor, behalve die van Sicilië, welke er twee had. Het aantal dezer quaestoren nam dus met het vermeerderen der provincies gestadig toe.

Quaestores in Italië. 3°. Het instellen van 4 nieuwe quaestoren in 267 was een gevolg van de uitbreiding der romeinsche heerschappij over Italië. Er is van deze quaestoren weinig bekend, zoowel van

hun functiën als van hun standplaats. Waarschijnlijk moesten zij toezicht houden op het leveren van troepen en schepen en het betalen der belastingen door de bondgenooten. Het meest wordt de quaestor te *Ostia* genoemd, wiens hoofdbezigheid schijnt geweest te zijn de zorg voor het ontvangen en het vervoeren van het koren naar Rome, voornamelijk ten behoeve der uitdeelingen in de hoofdstad.

De quaestuur was de *primus gradus honorum* en verleende sedert de *lex Ovinia* toegang tot den senaat.

§ 8. MAGISTRATUS MINORES ORDINARIJ.

Magistratus minores heetten in engeren zin de overheidspersonen **XXVI viri**, beneden den quaestor, die saamgevat werden onder den naam *XXVIviri*. De door hen bekleede posten zijn, met uitzondering van die sub 5° en 6°, eerst geruimen tijd na de instelling, tengevolge der keuze in de *comitia tributa*, magistraturen geworden. Gewoonlijk ging de vervulling van een dezer ambten aan de quaestuur vooraf; onder Augustus werd dit regel.

1°. de *Xviri stlitibus iudicandis* (VII § 3a).

2°. de *IIIviri capitales* of *nocturni* of kortweg *tresviri*. Zij werden door den *praetor urbanus* benoemd doch na 242 in de *comitia tributa* gekozen. Hun taak was de hoogere magistraten bij te staan bij hun civiele en crimineele rechtspleging. Zij spoorden misdaden op (*maleficia conquirere*), bevalen voorloopige inhechtenisneming en leidden de eerste instructie der zaak; zij moesten zorgen voor de veiligheid der straten bij nacht en hadden het toezicht over de gevangenen en de daarin voltrokken terechtstellingen. Als hoofden van nachtwacht en brandweer waren zij ondergeschikt aan de aedilen.

3°. de *IVviri iuri dicundo* of *praefecti Capuam Cumas* werden eerst door den *praetor urbanus*, en later door het volk benoemd. Zij spraken recht in naam van den *praetor urbanus* in de steden van het sedert 338 onderworpen Campanië.

4°. de *IIIviri A. A. A. F. F.* (*aeri, argento, auro, flando, feriundo*), muntmeesters, sloegen munt in opdracht van den senaat in den tempel van *Iuno Moneta*, van waar zij ook *IIIviri mone-ales* werden genoemd.

5°. de *IVviri viis in urbe purgandis*, hadden de zorg voor de reiniging van de straten der stad binnen den muur.

6°. de *IIviri viis extra urbem purgandis*, waren met hetzelfde toezicht belast buiten den stadsmuur tot aan den eersten mijlsteen, en stonden als de vorigen onder de aedilen. De beide laatste *collegia* komen eerst sedert Caesar voor. Augustus schafte de *IVviri iuri dicundo* en de *IIviri viis extra u. p.* af; voor de overigen werd toen de naam *XXviri* gebruikt.

§ 9. MAGISTRATUS EXTRAORDINARII.

Onder de *magistratus extraordinarii* moet een onderscheid gemaakt worden tusschen hen, wier benoeming in bepaalde gevallen was voorgeschreven, en degenen, die tengevolge eener bijzondere aanleiding optraden. Tot de eersten behoorden:

Mag. extra-ordinarii in voorziene gevallen.

1°. de *dictator* (pag. 92).

2°. de *interrex*. Bij den dood des konings werd, volgens de overlevering, een der senatoren door het lot tot *interrex* aangewezen (pag. 11 en 60). Tijdens de republiek was het regel, dat, wanneer er geen consuls of dictators waren, hetgeen een gevolg kon zijn van sterfgeval of verhindering der *comitia*, de patricische magistraten hun ambt neerlegden om zodoende een *interregnum* te scheppen. Door de patricische senatoren, in de laatste eeuwen hiertoe samengeroepen door de *tribuni plebis*, werd dan uit hun midden een *interrex* benoemd (*interregem prodere*). De *interrex* was altijd een patriciër; hij had de volledige consulaire macht, bekleedde zijn ambt vijf dagen en benoemde dan zijn opvolger. De taak van den *interrex* was het houden der *comitia consularia*. De eerste *interrex* mocht dit niet doen. Voor het laatst komt een *interrex* voor in het jaar 52.

3°. de *praefectus urbi*. Wanneer beide consuls zich voor eenigen tijd uit Rome verwijderden, wees degene, die het laatst vertrok, een senator aan als *praefectus urbi* voor de *custodia urbis* en het samenroepen van den senaat. Sedert de instelling der praetuur werd alleen een *praefectus urbi* benoemd *feriarum latinarum causa*, die door alle magistraten werden bijgewoond.

Tengevolge van bijzondere omstandigheden traden op:

1°. de *Xviri consulari imperio legibus scribundis* (pag. 19).

2°. de *tribuni militares consulari potestate* (pag. 21).

3°. de *dictatores legibus scribundis et rei publicae constituendae*.

Mag. extra-
ord. voor on-
voorziene
gevallen.

Tot deze waardigheid liet zich Sulla tegen het einde van 82 tengevolge eener *lex Valeria*, die hem tevens met de meest uitgebreide volmacht bekleedde, benoemen door den *interrex* L. Valerius Flaccus. Van dergelijken aard waren de dictaturen, die Caesar werden opgedragen. In het jaar 49 werd hij na een volksbesluit door den praetor M. Aemilius Lepidus benoemd tot dictator. Na elf dagen legde hij deze dictatuur neer, doch in 48 werd zij hem op nieuw opgedragen voor onbepaalden tijd; in 46 werd dit ambt verlengd voor den tijd van 10 jaren; in 44 werd hij *dictator in perpetuum*. Na zijn dood werd door een *lex Antonia* (44) dit ambt voor altijd afgeschaft.

4°. de *IIIviri rei publicae constituendae*. Onder dezen titel werden door een *lex Titia* van den *tribunus plebis* P. Titius tegen het einde van 43 Lepidus, Antonius en Octavianus voor den tijd van vijf jaar aan het hoofd van den staat geplaatst. In 38 verlengden zij zelf hun volmacht; Lepidus moest in 36 aftreden, Antonius werd in 32 door het volk afgezet, Octavianus behield het ambt alleen tot 13 Jan. 27.

Caesar vereenigde in zijn dictatuur de bevoegdheden van het consulaat het tribunaat en de censuur (*praefectura morum*), terwijl hij reeds sedert 63 de waardigheid van *pontifex maximus* bekleedde. Door tal van volks- en senaatsbesluiten had hij de beslissing over oorlog en vrede, de beschikking over de schatkist, het recht de stadhouders te benoemen, voor de magistraturen een bepaald aantal candidaten voor te stellen en zelfs niet-magistraten tot senator te benoemen; *intercessio* en *provocatio* kon niet tegen hem worden aangewend. Den titel *Imperator* voerde hij sedert senaatsbesluit van 45 onmiddellijk achter zijn naam; in 44 kreeg hij dien van *pater patriae*. De geheele regeering was vereenigd in den persoon van den dictator. De magistraten waren zijn ambtenaren en de senaat, van zijn vroegeren luister beroofd, had zich te buigen voor den alleenheerscher.

De *IIIreip. constituendae* hadden dezelfde macht als Caesar.

Bovendien waren zij door senaat noch volksvergadering gebonden. Over de stadhouderschappen beschikten zij eigenmachtig. Doordat zij de staatsambten naar welgevallen vergaven hadden zij de samenstelling van den senaat geheel in handen. Ook brachten zij den nieuwen maatregel in toepassing om den ambtstijd te verkorten, sedert 39 zelfs dien der consuls. Zoo traden in 33 niet minder dan acht consuls op. Kortom de instellingen van den staat waren vervangen door willekeur, die alleen haar grenzen vond in den naijver der drie machthebbers.

Mag. extra-ord. minores. *Magistratus extraordinarii minores* kunnen genoemd worden: 1°. de *IIviri perduellioni iudicandae*, die recht te spreken hadden over misdrijven tegen den staat gepleegd. Zij werden voor ieder bijzonder geval eerst door de consuls, later door de *comitia* benoemd; bij *provocatio* moesten zij hun vonnis voor het volk verdedigen. De bekende gevallen, waarin zij optreden, gelden alleen hoogverraad (*perduellio*). Sedert de *lex Hortensia* (287) bemoeiden zich de *tribuni plebis* met deze rechtspraak (pag. 82), die daarna op de *quaestiones perpetuae* overging. 2°. de door de *comitia tributa* benoemde commissies tot het uitvoeren van bepaalde opdrachten: b. v. *IIIviri coloniae deducendae*, *IIIviri agris dandis assignandis*, *IIviri aedi dedicandae*, *IIviri navales*.

§ 10. DICTATOR. MAGISTER EQUITUM.

Instelling. Korte jaren na de vestiging der Republiek benoemden de Romeinen in een benarden tijd een buitengewonen magistraat, een dictator, om tijdelijk het oppergezag alleen uit te oefenen. Wie de eerste dictator is geweest, wanneer en onder welke omstandigheden hij tot dit ambt geroepen werd, wisten de oude schrijvers niet meer en het doet ook weinig ter zake. Spoedig werd het echter regel om *in asperioribus bellis aut in civili motu difficiliori* tot dezen maatregel zijn toevlucht te nemen (*ultimum auxilium*).

De beteekenis van den naam dictator schuilt in het duister; de oudste titel van dezen overheidspersoon, *magister populi*, schijnt hem te zijn gegeven, omdat hij oudtijds in den strijd het voetvolk, de kern van het leger, aanvoerde. De senaat

besliste wanneer de aanstelling van een dictator noodig was; de benoeming zelve kwam uitsluitend toe aan dengene der beide consuls, die door *comparatio* of *sortitio* daartoe werd aangewezen. Het sprak van zelf, dat alleen aanzienlijke mannen tot de dictatuur behoorden geroepen te worden; in den lateren tijd werden uitsluitend *consulares* benoemd. De eerste plebejische dictator was C. Marcius Rutilus in 356.

De benoeming van den dictator geschiedde bij voorkeur te **Benoeming.** Rome, maar moest plaats grijpen *in agro Romano*. Zij werd door den consul na middernacht *auspicato* verricht door het uitspreken van een mondelinge verklaring (*oriens nocte, silentio dictatorem dicebat*) en in den loop van den dag aan den benoemde medegedeeld. Terstond na zijn benoeming liet de dictator zich door een *lex curiata* het *imperium* opdragen. De duur van zijn ambt ging den tijd van zes maanden niet te boven, en het was regel, dat hij zijn ambt neerlegde wanneer hij de taak, waarvoor hij was benoemd, had volbracht.

De dictatuur kan een tijdelijke terugkeer tot het koningschap **Ambtsgezag.** genoemd worden, want de dictator vereenigde het ambtsgezag der beide consuls. Hij was aan *provocatio* noch *intercessio* gebonden en was geen verantwoording schuldig. Ten teeken zijner waardigheid had hij, ten minste te velde, 24 lictoren, die, omdat de *provocatio* niet tegen hem kon worden aangewend, de bijlen in de *fascies* droegen. De overige magistraten behielden hunne ambten, maar zij waren den dictator ondergeschikt. De consul diende, wanneer hij met den dictator ten strijde trok, als diens onderbevelhebber, *sub auspiciis dictatoris*, en mocht in zijn tegenwoordigheid geen lictoren voeren: ook in vreedstijd handelde hij naar de bevelen van den dictator.

In den 2den Punischen oorlog nam men na langen tijd weder **De dict. in den** zijn toevlucht tot de dictatuur. Toen na den slag bij het Trasu- **2den Pun.** meensche meer de consul C. Flaminius Nepos was gesneuveld **oorlog.** en zijn ambtgenoot Cn. Servilius oorlog voerde in Gallië, werd Q. Fabius Maximus door het volk tot dictator gekozen (*pro dictatore* wordt hij daarom door Livius genoemd) en M. Minucius Rufus tot zijn *magister equitum*. De wijze, waarop Fabius den oorlog voerde, beviel het volk niet, zoodat tegen alle regels door een *lex Metilia: de aequando magistri equitum ac dictatoris iure*

(216) het gezag van Minucius gelijk gesteld werd met dat van Fabius.

Verzwakking der dictatuur. Deze handelwijze kon geenszins strekken om het aanzien der dictatuur te verhoogen, maar ook in andere opzichten was thans de dictator niet meer de onbeperkte gezaghebber van vroeger. Hij moest zich onderwerpen aan de *provocatio* en aan de *intercessio* der tribunen; van dit laatste komt het eerste voorbeeld voor in 209. Verder kreeg hij evenals de andere magistraten instructies van den senaat wien hij verslag gaf van zijn ambts-handelingen. Het ambt was daardoor geheel van karakter veranderd en omdat bovendien de dictator te kort in functie was om oorlog te voeren buiten Italië, geraakte de dictatuur op nieuw in onbruik. De laatste *dictator rei gerundae causa* was M. Junius Pera 216. Toen waren er, hetgeen zonder voorbeeld is, twee dictatoren, want terwijl Pera oorlog voerde werd Q. Fabius Buteo benoemd tot dictator *senatus legendi causa*.

Dict. voor bepaalde functiën. Sedert de 4de eeuw werd de dictatuur, oorspronkelijk ingesteld *rei gerundae* of *seditionis sedandae causa*, herhaaldelijk aangewend om bij ontstentenis der consuls te voorzien in een hunner functies, waarvoor het *imperium* van den praetor niet voldoende was b. v. *clavi figendi c.*, *dilectus habendi c.*, *comitiorum habendorum c.*, *ludorum faciendorum c.*, *senatus legendi c.*, *feriarum latinarum habendarum causa*.¹ Sedert 202 komt ook voor dergelijke doeleinden een dictator niet meer voor.

De naam dictator werd weder in het leven geroepen voor de aan Sulla en Caesar verleende onbeperkte volmachten (pag. 91).

Magister equitum. De dictator benoemde terstond na zijn ambtsaanvaarding een *magister equitum*, die hem ter zijde stond en bij zijn afwezigheid verving. De titel van dezen magistraat geeft aanleiding om te vermoeden, dat hij aanvankelijk bevelhebber der ruitery was; later fungeerde hij als onderbevelhebber van den dictator.

¹ Het was een oud, waarschijnlijk uit Etrurië afkomstig gebruik, om aan het einde eener eeuw (*saeculum*) op plechtige wijze een spijker te slaan in een zijwand van de *cella Iovis* van den tempel van Iuppiter Capitolinus op 13 Sept. den inwijdingsdag van den tempel. Voor het eerst wordt deze plechtigheid vermeld in 364 (Liv. VII 3).

§ 11. DIENAREN DER MAGISTRATEN.

Voor de dienaren der magistraten werd de algemeene naam **Apparitores.** *apparitores* gebruikt (*apparent, parent magistratibus*). Zij werden door de magistraten benoemd, genoten bezoldiging en moesten vrije burgers zijn. De magistraten behielden in den regel de dienaren hunner voorgangers, waartoe zij later verplicht waren, want de *apparitores* konden toen plaatsvervangers stellen en zelfs hun ambt verkoopen. De voornaamste klassen der *apparitores* waren ingericht als corporaties (*collegia*) en verdeeld in *decuriae*; aan het hoofd stonden *decem primi* of *sex primi*.

Verreweg de aanzienlijkste waren de *scribae* en onder hen **Scribae.** namen de *scribae quaestorii* de eerste plaats in. Deze rekenden hun stand onmiddellijk na dien der *equites* (*ordo honestus*).

Lictores waren toegevoegd aan de magistraten *cum imperio*. **Lictores.**

De lictoren gingen met *fasces cum securi* één voor één (*longa serie*) voor den magistraat uit en maakten ruim baan voor hem (*turbam submovere*). De lictor die onmiddellijk voor den magistraat ging heette *lictor proxumus*. Met de roeden der *fasces* voltrokken zij de geeseling (*virgis caedere*), met de bijl de doodstraf (*securi ferire*). Te Rome droegen zij de *toga*, te velde het *sagum*. Ook sommige priesterlijke waardigheidsbekleeders hadden lictoren, eveneens de 30 *curiae*; dezen misten natuurlijk de *fasces*.

Viatores, boden, komen voor bij alle magistraten, ook bij **Viatores.** sommige *magistratus minores*, maar vooral bij de tribunen.

Praecones werden gebruikt voor alle bekendmakingen; zij **Praecones.** riepen de *comitia* en soms den senaat samen, geboden stilte en maakte den uitslag van de stemmingen der *comitia* bekend.

Ieder magistraat had bovendien een *accensus* voor zijn per- **Accensi.** soonlijken dienst. De *accensi* verloren met het aftreden van den magistraat hun betrekking; zij waren de geringste onder de *apparitores*.

Verder hadden de magistraten een menigte *servi publici* tot hunne beschikking.

HOOFDSTUK V.

Senaat.

§ 1. SAMENSTELLING.

Aanvulling door de consuls. Bij de vestiging der republiek kregen de consuls het vroeger door den koning uitgeoefende recht, om den senaat voltallig te houden. Zij kozen aanvankelijk uitsluitend uit de patriciërs; de afgetreden curulische magistraten werden het eerst opgenomen. Evenals onder de koningen hadden de senatoren gedurende hun geheele leven zitting; wanneer er een plaats openviel werd deze terstond door de consuls weder bezet (*sublegere*).

Plebejische senatoren. Het bericht, dat reeds in het eerste jaar der republiek plebejische senatoren zouden zijn opgenomen, klinkt zeer verdacht. Er is veeleer alle reden om aan te nemen, dat de patriciërs zoo lang mogelijk de plebejers uit dit bolwerk hunner macht hebben geweerd. Eerst toen, na langen strijd, het recht der plebejers op het hoogste staatsambt was erkend, derhalve bij de instelling der *tribuni militum consulari potestate*, was het niet meer mogelijk hen uit te sluiten. Sedert 444 hebben dus plebejers recht van zitting gekregen. Zij werden evenwel niet gelijkgesteld met hun patricische ambtgenooten. Deze laatsten kozen uit hun midden den *interrex* en bekrachtigden door hun *patrum auctoritas* de besluiten van het volk. De patriciërs vormden derhalve een afzonderlijke corporatie in den senaat en dit is, al verdween de scherpe afscheiding, steeds zoo gebleven. Deze

verhouding tusschen de patricische en plebejische senatoren wordt uitgedrukt door den titel *patres conscripti*, waarmede sedert de senaat werd toegesproken. Zeer waarschijnlijk is deze formule een asyndeton, waarin *patres* de patricische senatoren, *conscripti* de mede-opgeschrevene, de plebejische senatoren aanduidt.¹

Door het *plebiscitum Ovinium* (\pm 312) werd de samenstelling **Lex Ovinia.** van den senaat geheel gewijzigd. De taak om den senaat voltallig te houden werd daardoor aan de consuls ontnomen en aan de censoren werd opgedragen hem bij het begin van ieder *lustrum* opnieuw te vormen (*legere*). De *lex Ovinia* bepaalde namelijk: *ut censores ex omni ordine optimum quemque iurati in senatum legerent*. Met de *ordines*, waaruit de censoren gehouden waren onder eede te kiezen, waren bedoeld de verschillende klassen der gewezen magistraten, de quaestoren ingesloten. Door deze regeling werd ten eersten de senaat een lichaam samengesteld uit oud-magistraten, verder bepaalde zich voortaan de taak der censoren tot het controleeren der volkskeuzen, ten slotte kregen op deze wijze de plebejers, daar zij de meeste posten te bezetten hadden, de meerderheid in den senaat.

Sedert de *lex Ovinia* bestond de senaat uit *senatores, quibusque* **Bestanddeelen** *in senatu sententiam dicere licet*. Senatoren waren zij, wier namen **van den** door de censoren op de lijst waren geplaatst. Met *quibus in senatu* **senaat.** *sententiam dicere licet* werden de gewezen curulische magistraten aangeduid, die in den loop van een *lustrum* waren afgetreden en diensgevolge niet terstond na hun ambtsjaar hadden kunnen gekozen worden, maar eerst bij de volgende *lectio* in aanmerking konden komen. Zij hadden volkomen dezelfde rechten als de eigenlijke senatoren. Dit recht om na afloop van het ambtsjaar zitting te nemen (*ius sententiae dicendae*) werd uitgebreid tot de *aediles plebis* (\pm 123), later tot de *tribuni plebis* (\pm 102), eindelijk tot de quaestoren (81). Ook had recht van zitting de *flamen Dialis*, die, tot de *senatores curules* werd

¹ Dionysius vertaalde den titel door *πατέρες ἑγγράφοι*, Hooft door „beschreven vadersen”. Maar reeds de formule: *qui patres qui conscripti (sunt)*, toont dat deze verklaring, die nog veel aanhangers vindt, geen steek houdt. *Conscripti* is veeleer een oudere uitdrukking voor *adscripti*.

gerekend. Zij, die geen curulisch ambt hadden bekleed, heetten *pedarii*. Misschien was de voorzitter niet verplicht hun meening te vragen; in den regel was voor de beurt aan hen kwam het onderwerp reeds voldoende toegelicht, zoodat hun rol zich bepaalde tot het deelnemen aan de stemming; *ibant pedibus in sententiam alienam*, vanwaar hun naam.

Ranglijst. De ranglijst der senatoren, overeenkomstig hun hoogste waardigheid, was als volgt:

1 ^o . <i>Consulares</i>	}	<i>Curules.</i>
2 ^o . <i>Praetorii</i>		
3 ^o . <i>Aedilicii curules</i>		
4 ^o . <i>Aedilicii plebei</i>	}	<i>Pedarii.</i>
5 ^o . <i>Tribunicii</i>		
6 ^o . <i>Quaestorii</i>		

Indien personen, die nog geen ambt hadden bekleed, in den senaat zitting hadden, dan kwamen zij in rang na de quaestoren.¹

In iedere klasse gold ancienniteit en bij overigens gelijke omstandigheden stond een patriciër boven een plebejer. Sedert het einde der 2de eeuw v. C. werd alleen op ancienniteit gelet. Bovenaan op de lijst stond de *princeps senatus*; dit was de oudste patricische oud-censor. Sedert 209 werd hij gekozen uit de patricische *censorii*. Sulla schafte deze eereplaats af.

Lectio. Ieder *lustrum*, gewoonlijk dus om de vijf jaar, werd door de censoren de senaat opnieuw gevormd en weder gebracht op het normale getal van 300 leden. Bij de *lectio* schrapten de censoren van de lijst (*album senatorium*) de namen der overledenen en van degenen, die zij onwaardig achtten (*movere, eicere senatu, praeterire*) en vulden de opengevallen plaatsen aan met hen, die sedert de laatste *lectio* een ambt hadden bekleed tot en met de quaestuur. Wanneer de censoren iemand van dezen voorbijgingen, of een senator uitstieten, schreven zij gewoonlijk de reden achter den naam van den getroffene (*subs-*

¹ Dit geval heeft zich, in elk geval in de drie laatste eeuwen der republiek, alleen voorgedaan tengevolge van de *lectio* van Q. Fabius Buteo na den slag bij Cannae (216), van die van Sulla in 81 en van de benoemingen van Caesar tijdens zijn dictatuur.

criptio)¹. Zoowel over het opnemen als over het verwijderen van leden moesten de censoren eenstemmig zijn. De wil van één censor was derhalve voldoende om een senator te handhaven, maar om iemand, die geen zitting had, toe te laten was beider toestemming noodig. De afgetreden magistraat met het *ius sententiae dicendae*, die daardoor gelijk gesteld was met den werkelijken senator, had dus slechts de bescherming van één censor noodig om als senator te worden ingeschreven. De magistraat, die het *ius sententiae* niet had, kon alleen met toestemming van beide censoren gekozen worden. Vandaar de groote beteekenis van het verleenen van het *ius sententiae dicendae* aan de *magistratus minores*.

Nadat het nieuwe *album senatorium* was opgemaakt, werd het door de censoren van de *rostra* voorgelezen en in het openbaar aangeslagen.

Om verkiesbaar te zijn waren *civitas* en *ingenuitas* onontbeerlijk; ook zonen van vrijgelatenen werden steeds geweerd. Een *census senatorius* bestond er tijdens de republiek niet, maar wie een ambt bekleedde, dat toegang gaf tot den senaat, moest noodzakelijk een vermogend man zijn of uit een vermogende familie stammen. De *aetas senatoria* was sedert de *lex Villia annalis* (180) 28, sedert Sulla 30 jaar.

Uitgesloten waren zij, die door een *iudicium turpe* tot *infames* waren gestempeld, en zij, die een geminacht beroep uitoefenden: *opifices* (handwerkers) *mercennarii* (loontrekkers) *negotii gerentes* (kleinhandelaars). Het pachten van staatsinkomsten en het aannemen van openbare werken was den senatoren verboden. Het drijven van groothandel was geoorloofd, maar werd beperkt door een *lex Claudia* (219): *ne quis senator cuive senator pater esset, maritimam navem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet*. Dit plebisciet beoogde de provincialen te beschermen tegen onbillijke concurrentie door handeldrijvende senatoren.

¹ Een *lex Clodia* (58) van den tribuun P. Clodius Pulcher bepaalde, dat de censoren niemand zouden voorbijgaan of verwijderen, die niet formeel bij hen was aangeklaagd en door hen beiden schuldig was bevonden. De bedoeling van het voorschrijven van dezen procesvorm was om aan de censoren het *regimen morum* over den senaat te ontnemen. De wet werd evenwel reeds in 52 weer opgeheven.

Caesar hernieuwde dit verbod door de *lex Iulia repetundarum* (59). Het besturen en productief maken van zijn landerijen werd als het meest eervol voor den senator beschouwd. Velen dienden in het leger als *legati*, of oefenden de rechtspraktijk uit, anderen waren, vooral als stille vennoten, in handelsondernemingen betrokken, hetgeen eigenlijk een ontduiking was.

De senaat Sulla hield in 81 als *dictator reip. constituendae* een *lectio senatus*,
onder Sulla, en bracht tevens het aantal leden op 600. Voortaan werden jaarlijks 20 quaestoren gekozen, die de opengevallen plaatsen zouden bezetten, waardoor het verdubbelde getal senatoren ten naastenbij kon gehandhaafd worden. Zodoende was voor de *lectio senatus* de censuur overbodig geworden, maar verscheidene der door Sulla benoemde senatoren betoonden zich, vooral bij de uitoefening der rechtspraak, hunne onderscheiding zoo weinig waardig, dat een zuivering van den senaat luide verlangd werd. Dientengevolge werden in 70 weer censoren benoemd, L. Gellius Poplicola en Cn. Cornelius Lentulus, *qui asperam censuram egerunt*, want zij stootten niet minder dan 64 leden uit, waaronder P. Cornelius Lentulus den consul van het vorige jaar.¹

onder Caesar Caesar, die 40 quaestoren liet benoemen, herzag sedert 47 als
**en de IIlv. reip. consti-
tuendae.** *dictator reip. constituendae* jaarlijks den senaat. Hij benoemde, zonder op de herkomsten te letten, een menigte zijner aanhangers: *centuriones*, Galliërs en zelfs zonen van vrijgelatenen tot leden van het hoogste staatslichaam. Het getal senatoren steeg daar door tot 900. Nog willekeuriger ging Antonius, de consul van 44, te werk, die den senaat vulde, zooals hij voorgaf, volgens de nagelaten beschikkingen van Caesar. *Orcini* noemden de Romeinen deze nieuwelingen spottend, omdat zij, evenals de

¹ Na 70 werden er censoren gekozen in 65 en 64, die het evenwel niet tot een *lectio* brachten. De censoren van 61 sloten niemand uit. Die van 55 waren gebonden aan het *plebiscitum Clodium*; omtrent hun *lectio* zijn geen bijzonderheden bekend. De censoren van 50 waren App. Claudius Pulcher en L. Calpurnius Piso, de schoonvader van Caesar. App. Claudius, een vurig aanhanger van Pompeius, was veel strenger dan zijn ambtgenoot. Hij dreef onder anderen de uitzetting door van Sallustius en van alle zonen van vrijgelatenen. Deze censoren zijn de laatste die tijdens de republiek een *lectio senatus* hebben gehouden. Caesar, de *IIIviri reip. constituendae* en eindelijk Octavianus vulden den senaat aan door het benoemen van magistraten, die door hun ambt recht van zitting kregen.

bij testament vrijgelaten slaven, *patronum habebant in Orco*. Onder de *triumviri reip. constituendae* telde de senaat meer dan 1000 leden.

De senatoren waren in het genot van eenige onderscheidings- **Insignia.** teekenen en voorrechten, die meerendeels uit lateren tijd dagteekenden. Zij hadden een afzonderlijk schoeisel, den *calceus* of *mulleus*, een hoogen schoen meest van rood leer, op de wreef vastgehouden door een ivoren gesp (*lunula*) en met zwarte riemen (*corrigiae*), die tot de kuit gingen, voorzien. Tot het dragen van dit schoeisel waren oorspronkelijk alleen de patricische senatoren gerechtigd (*calceus patricius*), later ook de plebejers, die een curulisch ambt hadden bekleed en in de laatste eeuw der republiek alle senatoren (*calceus senatorius*). Evenwel bleef de *lunula* steeds aan de patricische senatoren voorbehouden; de plebejische consul had het recht dit versiersel bij den triomf te dragen. Verder hadden de senatoren het *ius anuli aurei* en droegen zij de *tunica laticlavata*, een onderkleed met een breede purperen streep (*clavus*) van den hals tot beneden toe.

De senatoren hadden sedert 194 op aansporing van Scipio Maior, **Voorrechten.** den consul van dat jaar, bij de *ludi* plaatsen op de eerste rijen; in den schouwburg waren de plaatsen in de *orchestra* hun voorbehouden.

Een zeer gewaardeerd voorrecht der senatoren was het *ius legationis liberae* d.i. zonder nadere plaatsbepaling. Aan den senator, die zich buiten Italië wilde begeven, werd de titel toegekend van *legatus senatus*, waardoor hij kon optreden als vertegenwoordiger van Rome en recht had op huisvesting en vervoer van wege den staat, in welks gebied hij zich bevond; gewoonlijk ontving hij van den stadhouder der provincie lictoren. Wegens het misbruik, dat van de *legatio libera* werd gemaakt, stelde Cicero in den senaat voor om ze te doen vervallen. Zijn voorstel werd niet aangenomen, maar de duur der *legatio libera* werd tot een jaar beperkt.

Uitsluitend senatoren waren onderbevelhebbers (*legati*); tot 123 stonden zij alleen op het *album iudicum*.

§ 2. SENAATSZITTINGEN.

Het *ius cum patribus agendi* d.i. het recht den senaat samen **Samenroepende magistraten.** te roepen (*cogere, vocare*), waaraan verbonden was het *ius referendi*

d.i. het recht den senaat onderwerpen ter behandeling voor te stellen (*referre, relationem facere*) hadden oorspronkelijk de consuls en de praetoren later ook de *tribuni plebis*. Van de *magistratus extraordinarii* waren hiertoe bevoegd: de *decemviri legibus scribundis*, de *tribuni militum consulari potestate*, de *dictator*, de *magister equitum*, de *interrex* en de *praefectus urbi*. De *praetor urbanus* nam bij ontstentenis der consuls het voorzitterschap waar; overigens komen weinig gevallen voor van senaatsvergaderingen door een praetor geleid.

Tijd en plaats. De senaat werd samengeroepen door een *edictum*, dat tijd, plaats en somtijds onderwerp der vergadering aangaf; in spoedeisende gevallen door *praecones* of *viatores*. De zitting had plaats tusschen zonsop- en ondergang, gewoonlijk in de *curia Hostilia*, die door Tullus Hostilius heette gebouwd te zijn. Soms werden elders vergaderingen gehouden b.v. in den tempel van Iuppiter Capitolinus, van Castor, van Concordia. Altijd moest de vergaderzaal een *templum* zijn, een voor het houden van *auspicia* gewijde plaats. Dit was noodzakelijk omdat de voorzitter voor den aanvang der zitting de goedkeuring der godheid vroeg door de *auspicia ex avibus* te raadplegen, hetgeen in het vergaderlokaal moest kunnen geschieden. In later tijd werd de toestemming der godheid opgemaakt uit de *exta* van een offerdier. Buiten het *pomerium* kwam de senaat bijeen, hoofdzakelijk om gehoor te verleen aan een stadhouder *cum imperio*, die door de heilige grens der stad te overschrijden, zijn *imperium* zou verliezen. Gewoonlijk diende dan tot vergaderplaats de tempel van Apollo, van Bellona of de *curia Pompeia*, een zaal behorende bij het in 55 door Pompeius gebouwde *theatrum*.

De senaatszittingen waren strikt genomen niet openbaar. Alleen de dienaren der aanwezige magistraten bevonden zich in de zaal. De deuren waren evenwel geopend; en daar wachtten de zonen der senatoren hunne vaders af en zaten oudtijds de *tribuni plebis*. Ook bevond zich dikwijls voor de deuren (*in vestibulo*) een groote menigte, die niet alleen door luide teekenen van goed- of afkeuring toonde, dat zij met belangstelling de discussies volgde, maar soms zelfs de stemming trachtte te beletten. In enkele gevallen werden de deuren gesloten en de dienaren verwijderd; het dan genomen besluit heette *senatus consultum tacitum*.

Zonder geldige redenen mochten de senatoren de zitting niet **Opkomst.** verzuimen. De voorzitter kon tegen achterblijvers het *ius pignoris capionis* aanwenden, dat later in een boete werd veranderd, maar uiterst zelden werd toegepast. Tijdens de republiek was, naar het schijnt, slechts bij de behandeling van enkele onderwerpen de tegenwoordigheid van een bepaald getal senatoren vereischt. De oudste bepaling hieromtrent komt voor in het *s. c. de Bacchanalibus* (186), tengevolge waarvan veranderingen in dat besluit alleen konden gebracht worden, wanneer minstens 100 senatoren, derhalve een derde der leden, aanwezig waren. Met de termen *frequens* en *infrequens*, die dikwijls voorkomen, wordt in het algemeen een druk of slecht bezochte senaatszitting bedoeld. Cicero noemt de vergadering, waarin tot zijn terugroeping werd besloten en die door 417 leden, behalve de magistraten, werd bezocht, *senatus frequentissimus*.

Midden in de vergaderzaal tegenover de deur stonden naast **Gang eener zitting.** elkaar de curulische zetels der beide consuls of die van den praetor, wanneer deze voorzat, of het *subsellium* der *tribuni plebis*. In de beide door een breeden gang gescheiden zijruimten namen de senatoren op banken plaats, naar welgevallen en zonder onderscheid van rang. Ook de magistraten schijnen geen vaste plaatsen te hebben gehad, maar zich te midden der overige senatoren te hebben gezet.

De senaat wordt door den magistraat samen geroepen om dezen omtrent een bepaald punt van advies te dienen. Dit wordt in de volgende vier deelen der zitting bereikt. De voorzitter stelt het onderwerp aan de orde, waarover hij raad verlangt (*relatio*); vraagt in bepaalde volgorde het gevoelen der senatoren (*sententias rogare*); rangschikt daarop de verschillende adviezen (*pronuntiare sententias*) en laat daarover een voor een stemmen (*discessio*). Op deze wijze blijkt het gevoelen van de meerderheid van den senaat omtrent de zaak, waarover de magistraat raad wenschte.

Een reglement van orde had de senaat tijdens de republiek niet; de regels, die bij de leiding der vergadering in acht werden genomen, berustten op den *mos maiorum*.

Wanneer de voorzitter op zijn zetel had plaats genomen, deed **Relatio.** hij eerst indien daartoe aanleiding was, mededeelingen omtrent

lopende staatszaken, berichten van stadhouders en dergelijke. Daarop stelde hij een onderwerp aan de orde (*relationem facit*). Het onderwerp kon zijn *infinite de republica*, omtrent den algemeenen politieken toestand (hetgeen alleen de consuls mochten doen), of *de singulis rebus finite*, omtrent een bijzonder punt. Als regel gold: *de rebus divinis prius quam humanis ad senatum referendum esse*.

De aanhef van iedere *relatio* luidde: *quod bonum faustum felixque sit populo Romano Quiritium, referimus ad vos patres conscripti*; daarop volgde de omschrijving van het onderwerp, de eigenlijke *relatio* en ten slotte: *de ea re quid fieri placet*.

Rondvraag. Bij uitzondering deed de leidende magistraat na het onderwerp te hebben toegelicht (*verba facere*) zelf een voorstel en noodigde de senatoren uit hierover tot stemming over te gaan. Het genomen besluit heette dan *s. c. per discessionem factum*. Gewoonlijk kwam het senaatsbesluit tot stand na rondvraag (*s. c. per relationem factum*).

De voorzitter opende de beraadslaging omtrent het aan de orde gestelde punt door het gevoelen der senatoren te vragen volgens een vaste rangorde (*ordine consulere senatum, sententias rogare, interrogare*). Eerst werd gevraagd de *princeps senatus*, dan de *consulares*, de *praetorii* en zoo verder. In de laatste eeuw der republiek was het gewoonte om de *magistratus designati* het eerst te vragen en met recht, want zij moesten dikwijls de genomen besluiten uitvoeren. De magistraten werden niet *ordine* gevraagd, maar allen tot en met den quaestor konden het woord nemen wanneer het hun behaagde.

De voorzitter wendt zich tot de leden *nominatim*: *dic M. Tulli, quid censes?* Allen zijn verplicht te antwoorden en de eerst gevraagde senator moet omtrent het aan de orde zijnde onderwerp een voorstel doen. Daartoe staat hij op en houdt een rede (*stans sententiam dicit*); ook geschreven redevoeringen komen voor (*de scripto sententiam dicere*). Zijn conclusie of zijn voorstel leidt hij in door *censeo* of *decerno* of *mihi placet*. Degenen, die daarop gevraagd worden, kunnen of een ander voorstel doen of amendementen voorstellen of zich verklaren voor een reeds gedaan voorstel: (*Cn. Pompeio adsentior*). Ook kan de senator opstaan en zich plaatsen bij iemand, die reeds gesproken heeft en wiens gevoelen hij deelt (*pedibus ire in sententiam alienam*).

De gevraagde senator kon buiten de orde gaan (*egredi relationem*) en spreken zoo lang het hem behaagde (*quidquid vellet aliae rei et quoad vellet*). Soms werd dit middel aangegrepen om het nemen van een besluit te beletten, want met zons-
 ondergang werd de zitting opgeheven (*diem dicendo consumere, eximere*). Deze beide bevoegdheden kwamen derhalve eenigszins tegemoet aan het gemis van het recht van initiatief der senatoren en van het recht om verdaging der vergadering te vragen.

Ofschoon dus de gang van zaken een geheel andere was dan in onze parlementen, heerschte toch bij de senaatszittingen dikwijls de grootste levendigheid. Omdat de magistraten konden spreken wanneer zij wilden en de senator, die het woord voerde, verlof kon krijgen om vragen te richten tot den voorzitter en andere magistraten, ontstonden er menigmaal opgewonden woordenwisselingen (*altercationes*) en interrupties. De redevoeringen droegen vaak een sterk persoonlijk karakter en werden meermalen ontvangen met luide kreten van bijval of afkeuring (*multae et secundae murmuraciones, maxima acclamatio, clamor senatus*).

Wanneer de voorzitter het onderwerp voldoende besproken achtte, sloot hij de beraadslaging en stelde de orde vast. waarin de verschillende voorstellen in stemming zouden gebracht worden (*primam, secundam* enz. *sententiam pronuntiat*). In dit opzicht had hij groote vrijheid; ook kon hij een voorstel, dat hem volstrekt mishaaide, terzijde laten (*non pronuntiare, tollere sententiam*). Noch hij zelf, noch de fungeerende magistraten mochten aan de stemming deelnemen.

**Pronuntiatio
sententiarum.**

De voorzitter noodigde de senatoren tot stemming uit met de woorden: *qui hoc censetis illuc transite, qui alia omnia (ominis causa voor qui hoc non censetis) in hanc partem*. Deze wijze van stemmen heette dan ook *discessio* (*discedere, pedibus ire in sententiam*). De voorzitter maakte den uitslag der stemming bekend met de formule: *haec pars maior videtur*. Eenstemmigheid heette: *sine ulla varietate, ad unum omnes consentiunt*.

Stemming.

Wanneer de voorzitter verder geen onderwerpen ter behandeling had voor te stellen, konden andere magistraten met het *ius referendi* op hun beurt *relationes* doen.

De zitting werd door den voorzitter opgeheven (*dimittere*

senatum) met de woorden: *nihil vos tenemus (moramur), patres conscripti*.

Senatus consultum. Het genomen besluit werd op schrift gebracht door den voorzitter, bijgestaan door eenige senatoren, *qui scribundo adfuerunt*. Het droeg den naam *senatus consultum* of *senatus auctoritas*. In engeren zin heette *senatus auctoritas* een besluit, dat door *intercessio* was getroffen en waarvan dus de uitvoering achterwege bleef. De *intercessio* kon uitgeoefend worden door magistraatspersonen, *qui eadem potestate qua ii qui s. c. facere vellent, maioreve essent* en door de *tribuni plebis*. Het s. c. werd neergelegd in het *aerarium* in den tempel van Saturnus. De *aediles plebis* konden er voor hun archief in *aede Cereris* een afschrift van maken. Caesar voerde in zijn consulaat (59) het gebruik in de handelingen van den senaat te doen opteekenen door snelschrijvers (*notarii*) en ze door de zoogenaamde *acta senatus* openbaar te maken.

§ 3. BEVOEGDHEID EN WERKKRING.

De senaat als raadgevend lichaam. De senaat was het raadgevend lichaam der magistraten, die bevoegd waren hem samen te roepen. Volgens de oorspronkelijke opvatting hadden deze magistraten wel het recht, niet den plicht, den senaat omtrent bepaalde ambtshandelingen te raadplegen. Dit blijkt voldoende uit den vorm, waarin de senaat zich tot de magistraten wendde, die niet de vorm is van een bevel, maar van een aanbeveling: *si eis videbitur* of *ita ut eis e republica suave fide videbitur*. In nauwkeurig spraakgebruik werd ook het *iubere* van magistraat en volk steeds zorgvuldig onderscheiden van het *censere* en *placere* van den senaat.¹

De senaat en de magistratus maiores. Er waren een aantal ambtshandelingen, die de magistraten zelfstandig verrichtten zonder het oordeel van den senaat in te winnen. Daartoe behoorden: rechtspraak, legeraanvoering, de ambtsplichten van de censoren, het *auxilium* der tribunen, het heffen van het *tributum* en het houden der lichterding. Daartegenover stonden: wetgeving, het uitschrijven van *tributum* en lichterding, de buitengewone maatregelen op het gebied van

¹ De schrijvers, vooral Livius, gebruiken bij beslissingen van den senaat dikwijls *iubere*. Maar *iubere* beteekent ook *uitnoodigen* en in dezen zin moet het in al die plaatsen opgevat worden.

den eeredienst en in het algemeen alle handelingen, die de magistraat kon verrichten, maar die niet behoorden tot zijn gewone ambtsbezigheden. Omtrent dit alles behoorde hij overleg te plegen met den senaat, wiens uitspraak voor hem bindend was. Zoo werden de magistraten in plaats van raadvragende regeerders, lasthebbers van den senaat, die zich als de eigenlijke regeering beschouwde.

Over de andere magistraten strekte de senaat zijn gezag uit door gebruik te maken van het coercitierecht der hoogere magistraten. Door de consuls liet hij aan de aedilen en quaestoren gelasten de door hem gewenschte maatregelen te nemen. Op dezelfde wijze deed hij mededeeling van zijn besluiten aan de promagistraten, die daaraan steeds gevolg gaven, want hun bij *senatus consultum* verkregen ambt konden zij langs denzelfden weg verliezen. De senaat kon zelfs een magistraat, bij voorbeeld een praetor, schorsen door een consul te verzoeken zijn recht van verbod op hem toe te passen (*vetare eum quicquam agere pro magistratu*).

De magistraten waren zedelijk verplicht den senaat te gehoorzamen — *nefas est tendere adversus auctoritatem senatus* was de leer der optimaten -- maar rechtstreeks gedwongen konden zij daartoe niet worden. De senaat beschikte evenwel over verschillende middelen om verzet der magistraten te breken. Oudtijds besloot hij tot de benoeming van een dictator. Later bediende hij zich van het recht van intercessie van den anderen consul of van dat der *tribuni plebis*. Soms gebeurde het, wanneer de consuls nalieten een door den senaat gewenscht onderwerp aan de orde te stellen, dat deze alle verdere samenwerking weigerde door te verklaren: *se (n.l. patres) nihil prius referri passuros*.

Aan den anderen kant was de senaat in menig opzicht afhankelijk van den magistraat. Deze alleen kon hem samenroepen en hem onderwerpen ter behandeling voorstellen. Hij stond onmiddellijk alleen in betrekking tot den magistraat, die hem raadpleegde, niet tot de andere magistraten, noch tot de burgers, noch tot het buitenland. Hij kon derhalve den quaestor niet gelasten een uitbetaling te doen noch de *tribuni plebis* aansporen tot het indienen van een wetsvoorstel, maar hij

De senaat en de magistratus minores.

De magistraat afhankelijk van den senaat.

De senaat afhankelijk van den magistraat.

kon alleen de consuls uitnoodigen het eerste te gelasten en het tweede te verzoeken. Zelf kon hij geen schrijven uitvaardigen of ontvangen, maar de magistraat schreef namens hem zelf en den senaat en evenzoo werd aan den senaat geschreven: *consulibus, praetoribus, tribunis plebis, senatui*. Verder had de senaat rekening te houden met den grooten invloed van den magistraat-*relator* op het te nemen besluit. Met medewerking van den senaat „maakt” deze het besluit (*s. c. facit*) en al keerde ook later de verhouding om, de magistraat heeft altijd de bevoegdheid behouden de *relatio* te formuleeren zooals hij verkoos en om een *sententia*, die hem onaannemelijk scheen, niet in stemming te brengen.

Samenwerking Het was dus ook voor den senaat van belang op goeden **tusschen se-** voet te blijven met het in elk geval invloedrijk uitvoerend be-
naat en ma- wind. Botsingen tusschen beide machten komen dan ook be-
gistraat. trekkelijk zeldzaam voor. De magistraten wilden liever mede-
werken tot het verhoogen van het gezag van den senaat, waarin zij na hun ambtsjaar als regel voor hun leven terugkeerden, dan zich de vijandschap op den hals halen van dit machtig lichaam. De korte duur van hun ambt was het grootste beletsel voor een zelfstandig optreden van de magistraten tegen den senaat, die bleef en die juist daardoor aangewezen was om eenheid van inzichten en opvattingen in het staatsbeleid te handhaven en de drager te zijn van vaste regeeringsbeginsels. Zijn alles beheerschende plaats in de staatsregeeling, die niet berustte op wettelijken grondslag, alleen op den *mos maiorum*, duiden de Romeinen aan met het woord *auctoritas*, dat even moeilijk te omschrijven is als het gezag van den senaat zelf. Door de beleidvolle wijze, waarop hij dit naar omstandigheden zich uitzettend of inkrimpend gezag wist uit te oefenen, heeft de senaat over Rome en door Rome over de wereld geregeerd.

Rechten der Bij het bespreken van den werkring van den senaat komen
patricische eerst in aanmerking de afzonderlijke rechten der patricische
senatoren. senatoren, die zij als erfelijke rechten beschouwden. De patricische senatoren hadden zich namelijk voorbehouden:

- 1°. het recht om uit hun midden een *interrex* te verkiezen;
- 2°. het recht om door hun *patrum auctoritas* de wetten en

keuzen der *comitia* te bekrachtigen. Mettertijd verloor dit recht, zijn waarde.

Vergeleken met de ingewikkelde staatsinrichtingen van onzen **Bevoegdheden** tijd, was die der Romeinen uiterst eenvoudig. Zij was oor- **van den gesprongkelijk** berekend voor een kleinen staat en dat karakter **heelen senaat.** heeft zij altijd behouden. Bovendien maakten een aantal nu zeer belangrijke onderdeelen van beheer: handel, nijverheid onderwijs, armenzorg en alle andere instellingen van sociaal nut geen deel uit der staatszorg. Daarbij kwam verder dat de republiek geen staand leger had, dat de *civitates* in Italië een groote mate van zelfbestuur genoten, terwijl voor de ontwikkeling der despotisch geregeerde provincies en het welzijn van haar inwoners zoo goed als niets gedaan werd. Deze groote beperking der regeeringstaak is een der redenen geweest, die den senaat in staat hebben gesteld in de meeste en voornaamste deelen van het staatsleven de leiding te nemen en in andere zijn grooten invloed tot gelding te brengen. Uit dit oogpunt zullen achtereenvolgens worden aangeduid of eenigszins uitvoerig worden behandeld: beheer, wetgeving, magistraatskeuzen, rechtspraak en buitenlandsche zaken, terwijl ten slotte de rol van den senaat in tijd van nood ter sprake zal komen.

Tot het uitgestrekte gebied van het beheer behoorden voor- **Beheer.** al: eeredienst, financiën, krijgswezen en het beheer van Rome en van Italië.

De magistraten moesten waken voor het instandhouden der **Eeredienst.** *sacra* van den staat en vreemde eerediensten (*superstitio externa*) weren. Maar reeds vroeg kreeg de senaat in dezen grooten invloed. Wanneer de consuls mededeeling deden van *prodigia*, onderwierp de senaat de zaak aan het priestercollege tot wiens bevoegdheid zij behoorde. Hij kon dan besluiten tot het nemen der door dit college voorgestelde maatregelen: *lustratio*, *supplicationes*, beloften van spelen of van tempelbouw. Op deze wijze werden dikwijls nieuwe *sacra* ingevoerd, vooral tengevolge der Sibyllijnsche boeken, die alleen op last van den senaat mochten geraadpleegd worden; soms werden op senaatsbesluit bestaande *sacra* afgeschaft, zooals in 186 de *Bacchanalia* (VIII § 3).

In den beginne hadden de consuls de beschikking over de **Financiën.** schatkist. Maar tengevolge der gewoonte om bij buitengewone

uitgaven den senaat te raadplegen, kreeg deze spoedig het opperbestuur over de geldmiddelen (*dispensatio aerarii*). De senaat schreef wanneer het noodig was een *tributum ex censu* uit en had zijn toestemming te verleenen tot alle uitgaven. Derhalve geschiedde het bewilligen van gelden aan de censoren (*ultra tributa*) en andere ambtenaren ten behoeve van openbare werken, het uitbesteden van leverantiën voor het leger, benevens het bepalen der krijgsschatting, de beslissing over den buit, het aankopen van graan voor de uitdeelingen, het toestaan van gelden voor de *ludi* enz. bij senaatsbesluit. Verder had de senaat feitelijk de contrôle over het muntwezen. Het opper-toezicht over de financiën breidde zich spoedig uit tot alle eigendommen van den staat, in het bijzonder tot den *ager publicus* (XI § 2, 3).

Krijgswezen. Sedert de senaat de geldmiddelen bestuurde en de *prorogatio* uitvoefende, beheerschte hij ook het krijgswezen. Het besluit tot een lichting der burgers, het bepalen van het contingent der bondgenooten, het benoemen van veldheeren in buitengewone gevallen en het aanwijzen van het oorlogstooneel (*provincias nominare, decernere*) ging uit van den senaat. Aan den overwinnenden veldheer stond hij *supplicationes* en *ovatio* of *triumphus* toe.

Provinciën. Een veroverd land werd namens den senaat door tien *legati* ingericht tot een wingewest. Het nemen van beslissingen in alle belangrijke zaken de provinciën betreffende bleef steeds den senaat voorbehouden (X).

Rome en Italië. Bij de vele onvoorziene omstandigheden die zich in het beheer van een groote stad als Rome voordeden, werd de senaat geregeld door de magistraten geraadpleegd. Evenwel bemoeide hij zich ook meermalen uit eigen beweging met het beheer der stad door daaromtrent verordeningen te maken, die dan door de consuls aan de aedilen werden overgebracht.

In Italië beschermde de senaat met kracht de romeinsche belangen. Hij had een voornaam aandeel in de stichting en het inrichten van latijnsche- en burgerkolonies en hij hield op haar, evenals op de *municipia*, voortdurend toezicht. Ook de *socii* in Italië verloor hij niet uit het oog. In hun steden bevorderde hij het tot stand komen van een romeinsch-gezinde partij en van

een aristocratischen regeeringsvorm, naar den trant van dien te Rome. Hij kwam tusschenbeide bij de onderlinge geschillen tusschen de steden in Italië, berispte of strafte haar wegens verzuimen, bijv. wegens het weigeren van contingent, samenzwering, verraad of afval van Rome. Het onderzoeken en straffen geschiedde door een magistraat (een praetor, consul of dictator) aan wien de senaat dit had opgedragen.

De *lex* is een bevel van het volk, waaraan zoowel de magistraten als de burgers moeten gehoorzamen; het *senatus consultum* is een advies van den senaat, dat alleen gehandhaafd kan worden door den wil van het uitvoerend gezag, de magistraten. Het *s. c.* heeft dus geen kracht van wet; wanneer de senaat aan zijn besluiten een voor allen bindende kracht wil geven, laat hij ze door een volksvergadering tot wet verheffen. Een *s. c.* kan door een wet worden te niet gedaan, zooals in de laatste eeuw v. C. herhaaldelijk ten opzichte van militaire kommando's is gebeurd. Maar een wet kan noch geheel noch gedeeltelijk door een *s. c.* worden opgeheven.

Ook het verleenen van vrijstelling van een wet of wetsbepaling (*solvere legibus*) was een recht van het volk en geschiedde tot den tijd der Gracchen uitsluitend door een *plebiscitum ex senatus auctoritate*. Deze vrijstellingen hadden steeds betrekking op het dingen naar het consulaat of de praetuur, hetgeen de tusschenkomst van den senaat verklaart. Maar sedert de senaat niet meer door de tribunen werd gesteund, matigde hij zich het recht aan over deze vrijstellingen te beschikken. Een voorstel van den tribuun C. Cornelius (67) *ne quis nisi per populum legibus solveretur* vond zulk een heftigen tegenstand bij den senaat, dat hij het als volgt wijzigde. Voortaan zou het initiatief tot deze vrijstellingen uitgaan van den senaat, maar zij zouden verleend worden bij *plebiscitum*. Hierbij is het tot het einde der republiek gebleven. De toepassing van het *ius solvendi legibus* is een der aanleidingen geweest van den burgeroorlog tusschen Caesar en Pompeius.

Hoewel de senaat geen wetgevende macht had, was hij in zijn bloeitijd meester op dit gebied. Hierdoor al dadelijk, omdat de magistraten hun wetsvoorstellen, alvorens deze in de volksvergaderingen te brengen, onderwierpen aan de goedkeuring

Wetgeving.

Onderscheid

tusschen lex

en sen. con-

sultum.

Legibus

solvere.

Invloed van

den senaat

op het tot

stand komen,

van den senaat. Wanneer deze zelf, zooals dikwijls voorkwam, eenig onderwerp bij de wet wilde vaststellen, spoorde hij een bevoegden magistraat aan om een daartoe strekkend wetsvoorstel in te dienen. Voor den tijd der Gracchen waren het vooral de *tribuni*, die door een *plebiscitum ex auctoritate senatus* aan zulk een wensch tegemoet kwamen. Op deze wijze maakte de senaat van het wetgevend initiatief der magistraten gebruik, niet alleen om zaken te regelen, die overigens buiten zijn bevoegdheid lagen, maar ook om bestaande wetten te wijzigen of af te schaffen.

het tegenhouden, Daarentegen kwam niet licht een wet tot stand tegen den zin van den senaat, die verschillende middelen tot zijn beschikking had om dit te beletten: in de eerste plaats de intercessie van een tribuun of van een ambtgenoot van den voorsteller.

het uitvoeren van wetten. In de laatste eeuw v. C. verhinderde de senaat de uitvoering van een aangenomen wet door een fout te zoeken in den vorm, meestal *auspicia vitata* en dientengevolge te verklaren: *ea lege non videri populum teneri*. Deze verklaring schafte natuurlijk de wet niet af, maar een magistraat kon er zich op beroepen, wanneer hij de wet niet wilde uitvoeren.¹

Magistraatskeuzen. Het bezetten der vaste jaarambten behoorde niet tot de bevoegdheid van den senaat. Maar hij besliste of de toestand van den staat het optreden van een dictator eischte en de benoeming had hij feitelijk in handen. De senaat stelde het tijdstip vast voor het kiezen van censoren en bepaalde in het tijdvak 445—367 of er consuls dan wel *tribuni militum consulari potestate* benoemd zouden worden. Hij zorgde, dat de magistraatskeuzen te rechter tijd geschiedden en den magistraat, die *vitio creatus* was, noodigde hij uit om te bedanken. Sedert den 2^{den} Punischen oorlog oefende hij de *prorogatio imperii* uit.

Rechtspraak. Tot de *lex Sempronia* (123) stonden uitsluitend senatoren op het *album indicum*. Dit verhoogde natuurlijk het aanzien en den invloed van den geheelen senaat, maar als lichaam had hij geen rechtspraak. Hij deed zich echter ook op dit gebied gelden door zijn invloed op het tot stand komen der hiertoe

¹ Op deze wijze werden de *plebiscita* van L. Appuleius (100) de *lex Titia agraria* (99) en de *plebiscita* van M. Livius Drusus (91) feitelijk afgeschaft.

behoorende wetten. In buitengewone gevallen werd meermalen op aansporing van den senaat bij volksbesluit een bijzonder gerechtshof (*quaestio extraordinaria*) ingesteld, waarvan hij meestal den voorzitter benoemde. Sedert den 2^{den} Punischen oorlog benoemde herhaaldelijk de senaat zulk een *quaestio extraordinaria* zonder tusschenkomst van het volk.

De betrekkingen met het buitenland werden door den senaat **Buitenland-** onderhouden, die daartoe gezantschappen uitzond en ontving. **sehe zaken.** Aan vreemde vorsten en volken schonk hij eeretitels als: *rex, socii atque amici populi Romani*.

De onderhandelingen, die aan een oorlogsverklaring voorafgingen, werden door den senaat gevoerd, hoewel de beslissing aan de *comitia centuriata* stond. Het hiertoe strekkend wetsvoorstel werd natuurlijk vooraf aan zijn oordeel onderworpen.

Vredesverdragen werden gesloten door den veldheer, doch niet zonder goedkeuring van den senaat en bij het vaststellen der voorwaarden werd de veldheer gewoonlijk bijgestaan door *legati* uit den senaat. De bevestiging der aldus tot stand gekomen verdragen door het volk, schijnt dikwijls achterwege te zijn gebleven.

Wanneer in hachelijke omstandigheden op besluit van den **De senaat in** senaat een dictator was benoemd, verklaarde deze, dat er een **tijd van nood.** *tumultus* was, d. i. oorlog of oproer in Italië. Hij schreef ver- **Tumultus.** volgens een buitengewone lichting uit en om het houden daar van te vergemakkelijken werd steeds een *iustitium* afgekondigd: **Iustitium.** stilstand van de openbare zaken met name staking der civiele rechtspraak, waarschijnlijk ook der senaatszittingen en sluiting van het *aerarium*. In den regel stonden dan ook de bijzondere zaken stil. Een *tumultus* en een *iustitium* konden ook door een consul of praetor worden uitgeschreven, maar alleen op machtiging van den senaat.

In de troebele tijden der Gracchen nam de senaat niet meer **Wording van** zijn toevlucht tot de benoeming van een *dictator seditionis* **het s. c. ulti-** *sedandae causa*. Na den dood van Tib. Gracchus verklaarde **mum.** de senaat, dat hij met recht, als vijand van den staat, was gedood (*hostis iudicatus*). Wel liet C. Gracchus (123) uitdrukkelijk de wet hernieuwen, die verbood de doodstraf uit te spreken zonder medewerking van het volk, maar bij de onlusten,

in de laatste dagen van dezen *tribunus plebis* ontstaan, gaf de senaat den consul L. Opimius volmacht om alle maatregelen te nemen, die het heil van den staat eischten: *ut rempublicam defenderet* of zooals Cicero elders zegt: *videret ne quid respublica detrimenti caperet*. L. Opimius is dus de eerste consul geweest, die sedert de invoering der provocatie het *imperium sine provocatione* heeft uitgeoefend. Ofschoon hij na zijn aftreden terstond door een tribuun werd vervolgd, *quod indemnatos cives in carcerem coniecisset*, werd hij vrijgesproken. Uit deze vrijspraak kon de senaat de gevolgtrekking maken, dat het volk de buitengewone maatregelen, waartoe hij was overgegaan, goedkeurde en dat hij in soortgelijke omstandigheden eveneens kon handelen.

Inderdaad werd later een besluit van deze strekking, dat den naam kreeg van *senatus consultum ultimum*, herhaaldelijk genomen. Het werd in dezen vorm gekleed: *videant consules (praetores, tribuni plebis enz.) ne quid respublica detrimenti capiat*. Het voorzag de daarin aangewezen overheidspersonen met buitengewone volmachten en deed in anderen vorm de in onbruik geraakte dictatuur herleven. Met dit *s. c. ultimum* ging gewoonlijk de verklaring gepaard, dat er een *tumultus* was en tengevolge daarvan werd steeds een *iustitium* uitgeschreven. Derhalve werden de maatregelen, die vroeger genomen werden tegen den buitenlandschen vijand, nu toegepast op oproerige burgers. Dikwijls werd dan ook aan het *s. c. ultimum* een besluit toegevoegd, waarbij bepaalde personen tot vijanden van den staat werden verklaard d.i. het burgerrecht en hun ambt, indien zij magistraten waren, werden hun ontnomen terwijl zij vogelvrij verklaard werden.¹

**Hostis
iudicatio.**

**Contra remp.
factum.**

Nadat het *s. c. ultimum* was genomen, veroordeelde de senaat dikwijls de handelingen, die daartoe aanleiding hadden gegeven, door de verklaring *contra rempublicam factum videri*. Soms was deze verklaring een bedreiging met het *s. c. ultimum*, in-

¹ Eenige andere gevallen van het *s. c. ultimum*: tegen Appuleius en Glaucia (100); tegen Sulpicius Rufus (88); tegen Marius (84); tegen Sulla (83); tegen Catilina (68); tengevolge van den moord op Clodius (52); tegen den proconsul Caesar (49); tegen Sertorius (48) en in datzelfde jaar tegen Octavianus en daarop tegen de republikeinsche partij.

dien de gewraakte handeling niet werd gestaakt (*contra rempublicam eum videri facere*). Ook werd zij uitgesproken om magistraten zoowel als *privati* te doen afzien van door den senaat gevreesde daden (*qui id fecisset contra rempublicam esse facturum*).

De wettigheid van het *s. c. ultimum* is steeds door de *populares* bestreden, niet ten opzichte van het recht van den senaat om *tumultus* en *iustitium* uit te schrijven, maar wat betreft de *hostis iudicatio*. Terecht. Niets veroorloofde den senaat inbreuk te maken op de persoonlijke vrijheid van een burger en hem van zijn provocatierecht te berooven. Dit belette evenwel de *populares* niet om, wanneer hun partij in den senaat bovendreef, met dit zelfde middel hun tegenstanders onschadelijk te maken.

**Verzet tegen
het s. c.
ultimum.**

HOOFDSTUK VI.

Volksvergaderingen.

§ 1. ALGEMEEN OVERZICHT.

De vergaderingen van het volk heetten *concilium*, *contio* of *comitia*.

Concilium. *Concilium* was de algemeene naam voor een volksbijeenkomst, maar duidde in engeren zin de vergaderingen der plebs aan (*concilium plebis*).

Contio. *Contio* heette een vergadering, waartoe het volk bijeengeroepen werd door een magistraat, niet volgens een zijner politieke indeelingen en waar geen stemming plaats greep. Zij werd door den magistraat belegd om een mededeeling aan de burgerij te doen, of ter toelichting van een eerstdaags door hem in stemming te brengen wetsvoorstel, ook wel ter bespreking van de politiek van den dag en door de *tribuni plebis* vooral om kritiek uit te oefenen op de regeering. De leidende magistraat opende, ten minsten oudtijds, de *contio* met een *sollemne carmen precationis*; daarop hield hij zijn rede en verleende dan, zoo het hem goed dacht, het woord aan magistraten en *privati*. De magistraten hadden recht op het laatste woord.

Van anderen aard — zooals beneden zal blijken — waren de *contiones*, die aan alle *comitia* voorafgingen en waarmede zij als het ware een geheel uitmaakten.

Comitia. *Comitia* waren vergaderingen, waar het volk samenkwam volgens een zijner politieke indeelingen, na het waarnemen der

auspicia en waar een stemming plaats greep. Het recht zulke vergaderingen samen te roepen en te leiden (*ius agendi cum populo*) kwam alleen aan de hogere overheidspersonen toe. Er waren drie soorten van *comitia*: *curiata*, *centuriata* en *tributa*. Zij waren toegankelijk zoowel voor patriciërs als voor plebejers. De laatsten hadden bovendien een afzonderlijke vergadering, het *concilium plebis*.

De volksvergaderingen werden samengeroepen voor magis- **Bevoegdheid.** traatskeuzen, wetgeving en rechtspraak. Haar bevoegdheid in zake magistraatskeuzen en rechtspraak was voldoende omschreven, maar op wetgevend gebied was de grens niet scherp getrokken. Tenzij door gewoonte of wet anders was bepaald, konden de magistraten hun wetsvoorstellen brengen zoowel in de *comitia centuriata*, als in de *comitia tributa*. Het volk was ten opzichte der wetgeving geheel afhankelijk van den magistraat. Alleen deze had het recht wetsvoorstellen te doen (*ferre ad populum, rogare populum*); de eenige taak der burgerij was hierover te stemmen.

Ten opzichte van het samenroepen en leiden van alle volks- **Formaliteiten.** vergaderingen werden de volgende regelen in acht genomen.

Zij werden door den voorzittenden magistraat aangekondigd (*edicere, indicere comitia*) ten minste een *trinundinum* (24 dagen) vooraf; afwijkingen van dezen termijn komen evenwel meer-malen voor. Tegelijkertijd werd bekend gemaakt: bij kies-komitiën de namen der kandidaten; bij wetgevende *comitia* de text der wet (*promulgatio rogationis*); bij rechtsprekende *comitia* de aanklacht en de geëischte straf. De vergadering moest gehouden worden op een *dies comitalis*; zij begon gewoonlijk *prima luce* en mocht niet langer duren dan tot zonsondergang.¹

¹ Er waren in den romeinschen kalender twee hoofdgroepen van dagen: *dies nefasti* en *dies fasti*. De *dies nefasti* waren uitsluitend bestemd voor godsdienstige handelingen. De *dies fasti* waren aangewezen voor burgerlijke handelingen, de meeste voor het houden van volksvergaderingen. De *dies fasti*, die bestemd waren voor het houden van volksvergaderingen heetten *dies comitiales*. De praetor sprak recht 1°. op de *dies fasti*, die niet voor volksvergaderingen waren aangewezen 2°. op de *dies fasti* die voor volksvergaderingen waren aangewezen, indien zij er niet voor werden gebruikt.

Ook de marktdagen (*nundinae*) waren aanvankelijk *nefasti*, derhalve *dies non-comitiales*. Het *concilium plebis* werd evenwel juist op deze dagen gehou-

De vergaderplaats was altijd een *templum*, omdat de voorzitter daar de *auspicia* moest kunnen raadplegen; het *concilium plebis* werd evenwel *inauspicato* gehouden. Tegenwoordigheid van een of meer *augures* was in den lateren tijd regel, zelfs bij een *concilium plebis*. Zij konden dan den magistraat terstond van advies dienen, wanneer zich eenig ongunstig teeken mocht vertoonen en door hun *nuntiatio* de vergadering opheffen (pag. 63). Wanneer de voor de vergadering bestemde dag was aangebroken, raadpleegde de voorzitter terstond na middernacht de *auspicia* en liet bij gunstigen uitslag door een *praeco* het volk ter vergadering roepen.

Alle *comitia* werden ingeleid door een *contio*. Deze werd door den voorzitter geopend met een *sollemne carmen precationis*. Daarop richt hij tot de burgers de vraag of zij verlangen en bevelen: bij kiesvergaderingen, dat de door hem genoemde personen de betreffende magistraturen zullen bekleeden; bij wetgevende vergaderingen, dat zijn voorstel, hetgeen hij voorleest of laat voorlezen, wet worde; bij rechtsprekende vergaderingen, dat de door hem geëischte straf worde uitgesproken. De vorm, waarin hij zijn vraag kleedt, is de volgende: *velitis iubeatis uti . . . vos Quirites rogo*.

Bij kiesvergaderingen werd hierop terstond tot stemming overgegaan; bij wetgevende kon de voorzitter eerst zijn wetsvoorstel motiveeren en ook aan andere magistraten of ambtelooze burgers het woord geven *ad suadendum* of *ad dissuadendum*; bij rechtsprekende werd, nadat de magistraat de straf had geëischt, terstond daarover gestemd, omdat het eigenlijke proces reeds was afgelopen (pag. 128).

Stemming. De *contio* veranderde bij het overgaan tot de stemming in *comitia*. Er werd gestemd *curiatim*, *centuriatim* of *tributim*, in iedere afdeeling *viritim*; de uitslag werd dadelijk bekend gemaakt *renuntiatio*. Oorspronkelijk was de stemming openbaar,

den, totdat zij door de *lex Hortensia* (287) tot die soort van *dies fasti* werden gebracht, op welke geen volksvergaderingen mochten gehouden worden.

In de 1ste eeuw v. C., vóór de kalenderhervorming van Caesar, waren er 235 *dies fasti*, waarvan 192 *dies comitiales* en 43 *dies fasti* in engeren zin d. i. uitsluitend ten behoeve der civiele rechtspraak.

doch sedert de laatste helft der 2de eeuw v. C. werd achtereenvolgens door verschillende wetten voor alle zaken geheime stemming ingevoerd. Tengevolge dezer *leges tabellariae* kreeg ieder bij kiesvergaderingen een *tabella* voor de namen zijner kandidaten; bij wetgevende *comitia* twee *tabellae*, de eene met V (*ti*) R(*ogas*), voor, de andere met A(*ntiquo*), tegen; bij rechterlijke *comitia* insgelijks twee, een met L(*ibero*) en een met D(*amno*).

Wanneer de stemming nog niet was aangevangen, kon de **Verhinderings** vergadering worden gestuit:

1°. door *nuntiatio* van een der bij de *comitia* steeds tegenwoordige *augures*, wegens een door hem waargenomen ongunstig teeken: hij gebruikte dan de formule *alio die*.

2°. door *obnuntiatio* van een magistraat met de verklaring *se servasse* of *servaturum de caelo* (pag. 63 en 64).

3°. door de *intercessio* van een ambtgenoot van den voorzitter of van een hooger magistraat.

4°. door de *intercessio* van een *tribunus plebis*.

Niet alleen vóór, maar zelfs tijdens de stemming werd de vergadering ontbonden, door:

1°. *auspicia e diris*, met name vallende ziekte, die daarom *morbis comitialis* heette.

2°. *auspicia e caelo*, vooral een donderslag of bliksemstraal.

Een wetsvoorstel (*rogatio*) kreeg na aangenomen en bekend gemaakt te zijn (*renuntiata*) kracht van wet (*perferre legem, lex perlata*). De *lex* werd genoemd naar het *nomen gentile* van den voorsteller (*lator*). **Lex.**

Lex aut rogatur id est fertur, aut abrogatur id est prior lex tollitur, aut derogatur id est pars primae legis tollitur, aut subrogatur id est adicitur aliquid primae legi, aut obrogatur id est mutatur aliquid ex prima lege.

Tijdens de koningen moesten de besluiten der *comitia curiata* **Patrum auctoritas.** bekrachtigd worden door de *patrum auctoritas* (*augere*) van den toen uitsluitend patricischen senaat. Bij het toelaten van plebejers in den senaat eischten en verkregen de patricische leden dit recht voor zich, omdat, bij hen alleen de *auspicia populi Romani* zouden berusten. De magistraat, die in een volksvergadering eenig besluit had doen aannemen, moest dit daarna aan de patricische senatoren voorleggen, die op deze wijze alle

wetten en keuzen der *comitia curiata*, *centuriata* en *tributa* konden vernietigen, zoo deze, naar hun oordeel, in strijd waren met de *auspicia* of 'slands wetten. Er wordt geen melding gemaakt van weigering der *patrum auctoritas*. Wel wordt enkele malen over het verleenen eener bekrachtiging in afkeurenden zin gesproken.

De *patrum auctoritas* is later tot een blooten vorm gemaakt. Vermoedelijk is dit geschied bij verschillende wetten, maar er zijn slechts twee bekend, die beide betrekking hebben op besluiten der *comitia centuriata* (pag. 129). Het zou rationeeler geweest zijn de *patrum auctoritas* voor goed op te heffen, maar uit de geschiedenis van de staatsregeling der Romeinen blijkt overal, dat zij slechts ongaarne er toe overgingen om bestaande instellingen af te schaffen. Oude herkomsten liet men bestaan, maar zoodra zij begonnen te knellen, verwrong men ze of rekte ze uit. Zoo bleef ook de *patrum auctoritas* tot het principaat bestaan.

§ 2. COMITIA CURIATA.

Lex curiata de imperio. Door het optreden der *comitia centuriata* werden de *curiata* geheel op den achtergrond gedrongen. In staatszaken bleef hun alleen de *lex de imperio*.

De vergadering had plaats op het *comitium*, het vierhoekig plein ten noorden van het forum. De 30 *curiae* stemden tegelijk waarna de uitslag werd bekend gemaakt in de door het lot bepaalde volgorde. De *curia*, wier stem het eerst werd opgeroepen, heette *principium*.

Door de *lex curiata de imperio* verplichtte het volk zich tot gehoorzaamheid jegens den nieuw gekozen magistraat. Het daartoe strekkend voorstel werd door den *consul maior* gedaan voor zich zelf en zijn ambtgenoot; door den *praetor urbanus* voor zich en de overige praetoren; voor de overige magistraten door den magistraat, die de verkiezing geleid had. Den wettig gekozen magistraat mocht de *lex de imperio* niet geweigerd worden. Daarom kwam spoedig het volk niet meer op, maar werd het vertegenwoordigd door de lictoren der 30 *curiën*. Toch was het verleenen dezer *lex* geen overtollige plechtigheid

geworden, want Cicero zegt nog: *consuli si legem curiatam non habet, attingere rem militarem non licet*. In de laatste eeuw der republiek verzetten zich de tribunen herhaaldelijk tegen de *lex de imperio*, om hetzij aan de regeering, hetzij aan een gehate persoonlijkheid moeilijkheden te veroorzaken.

Vanouds vereenigde zich het volk *curiatim* ten behoeve van zekere godsdienstige en burgerlijke handelingen, die ten overstaan van het *collegium* der *pontifices* moesten plaats grijpen. Deze curiënvergaderingen heetten *comitia curiata calata*, omdat zij niet vooraf werden aangekondigd, maar alleen op den dag zelf door afroeping (*calare*) werden bekend gemaakt, hetgeen oudtijds bij alle *comitia* het geval was. Zij hadden plaats voor de *curia calabra* op het Capitool en werden vroeger geleid door den koning als opperpriester van den staat, tijdens de republiek door den *pontifex maximus*.

**Comitia
curiata calata.**

Voor de volgende handelingen werden deze *comitia* belegd:

1°. *inauguratio* van den *rex sacrorum* en der *flamines*, waarbij het volk getuige was; een *augur* vroeg dan, op verzoek van den *pontifex maximus*, op plechtige wijze om de toestemming der goden op de gedane keuze.

2°. *testamentum comitiis calatis factum*, waarvoor tweemaal 's jaars aan de burgers gelegenheid werd gegeven.

3°. *adrogatio*, het aannemen van iemand, die *sui iuris* was, als zoon, waartoe de toestemming der *curiae* vereischt werd.

4°. *transitio ad plebem*, waarbij de patriciër uit zijn stand trad zonder over te gaan in een plebejische familie en waarvoor een verklaring voor de *comitia curiata* noodig was; de gewezen patriciër behield alsdan zijn *nomen gentile*. Zoowel *adrogatio* als *transitio ad plebem* hadden de goedkeuring der *pontifices* noodig, omdat hierbij de instandhouding der geslachten en van hun *sacra* in 't spel kwam. Degene, die in een ander geslacht of tot de *plebs* overging, moest door een *detestatio sacrorum* in de *comitia calata* afstand doen van zijn vroegere *sacra gentilicia*.

5°. het bekendmaken der *Nonae*, hetgeen op de *Kalendae* geschiedde, en van de feesten der loopende maand, waarvoor de *Nonae* waren aangewezen. Dit gebruik bleef bestaan ook toen door de *leges XII tabularum* en het *ius Flavianum* (pag. 134) de kalender algemeen bekend was geworden.

§ 3. COMITIA CENTURIATA.

Instelling. De volksvergadering, waar de naar *classes* en *centuriae* op militaire wijze ingedeelde burgerij samenkwam, de *comitia centuriata* (pag. 14 vlgg.), werd terstond bij haar instelling de voornaamste vergadering van het romeinsche volk. Zij kreeg de hoogste wetgevende en rechtsprekende macht en koos de opperste magistraten, de legeraanvoerders. Haar staatkundige beteekenis blijkt uit de haar gegeven benamingen: *comitiatus maximus*, *comitia iusta*, *verus populus in campo Martio*.

Samenstelling In het volgende overzicht van de samenstelling der *comitia centuriata* geven de achter iedere klasse geplaatste sommen het vermogen aan, dat men minstens moest hebben om in deze klasse geplaatst te worden.¹

	<i>centuriae iuniorum.</i>	<i>centuriae seniorum.</i>	<i>census.</i>
<i>Equites.</i>	18	—	—
1 ^{ste} klasse	40	40	100,000 as
2 ^{de} klasse	10	10	75,000 as
3 ^{de} klasse	10	10	50,000 as
4 ^{de} klasse	10	10	25,000 as
5 ^{de} klasse	15	15	11,000 as
<i>cent. fabrum</i>	2	—	—
<i>cent. tubicinum et cornicinum</i>	2	—	—
<i>cent. adcenso- rum velatorum</i>	1	—	—
Totaal	193		

¹ Vroeger (pag. 15) is reeds gezegd, dat in den beginne de census moet uitgedrukt zijn in grondeigendom. De hierboven gegeven sommen zijn hoogst waarschijnlijk uit den 1sten Punischen oorlog; de as is dan die van het in 269 ingevoerde muntsysteem, de triëntale as, die de waarde had van $\frac{1}{10}$ *denarius* (Hoofdstuk XI § 1). cf. Mommsen, Str. III, pag. 249.

De 18 *centuriae equitum* bestonden oorspronkelijk alleen uit *iuniores* (pag. 40). De zes oudste (pag. 16) droegen den naam *sex suffragia*. De census der *equites* schijnt aanvankelijk die der eerste klasse te zijn geweest; later (pag. 41) bedroeg hij 400,000 sestertiën. De klassen telden evenveel *centuriae iuniorum* als *seniorum*. De eerste klasse, die der volledig gewapenden (pag. 15) heette *classis*, de daartoe behorende burgers *classici*; de overigen waren *infra classem*. Alle burgers wier census lager was dan die der 5de klasse waren, met uitzondering van de *fabri*, de *tubicines* en de *cornicines*, vereenigd in de *centuria ad censuram velatorum*.¹

De oude schrijvers noemen het stemrecht in de *comitia centuriata* een algemeen, hoewel ongelijk stemrecht. Alleen het laatste is volgens onze begrippen juist. Omdat iedere centurie één stem uitbracht, konden de *equites* en de eerste klasse, die altijd het eerst ter stemming werden opgeroepen, terstond den doorslag geven. Feitelijk hadden dus in deze *comitia* alleen de vermogenden stemrecht. Verder was ook de leeftijd bevoorrecht, omdat de *centuriae* der *seniores*, naar men mag aannemen, ongeveer de helft kleiner waren dan die der *iuniores*, zoodat hun stemmen dubbele waarde hadden.

Een gewichtige verandering ondergingen de *comitia centuriata* **Hervorming.** na 241, waarschijnlijk in het jaar 220. In 241 was het getal der tribus definitief gebracht op 35 en met de tribus hangt deze regeling ten nauwste samen. In iedere tribus werden de burgers van ieder der 5 klassen verdeeld in twee *centuriae*, die der *iuniores* en die der *seniores*, zoodat elke tribus 10 *centuriae* had. De 18 *centuriae equitum*, de *centuriae fabrum*, *tibicinum et cornicinum* en *ad censuram velatorum* bleven bestaan. Er waren dus $(35 \times 10) + 18 + 2 + 2 + 1 = 373$ centuriën. De meerderheid was nu 187, zoodat, daar iedere klasse evenveel *centuriae* ($35 \times 2 = 70$) telde, de derde klasse aan iedere stemming moest deelnemen. Daar

¹ Ten onrechte wordt de *centuria ad censuram velatorum* ook wel genoemd de *centuria proletariorum*. De *proletarii* zijn de burgers wier vermogen minder bedraagt dan 1500 as, de niet-belastingbetalers. Deze naam behoort dus thuis bij de belastingen, terwijl de benaming *ad censi velati* bij deze militaire organisatie juist op haar plaats is (pag. 15). cf. Mommsen, Str. III, p. 285 A 6.

iedere centurie alleen burgers van dezelfde tribus bevatte, vormden voortaan niet de klassen den grondslag der *comitia centuriata*, maar de tribus, het beginsel, dat ook de *comitia tributa* beheerschte. Op deze wijze verloren de meest vermogenden hun vroeger overwicht, omdat zij nu in plaats van over de helft slechts over ruim een vijfde deel der stemmen beschikten. Ook werd aan de *equites* het recht van voorstemming ontnomen en waarschijnlijk kregen tevens de plebejers toegang tot de *sex suffragia*. Deze hervorming kan een democratische genoemd worden, omdat zij de rechten der *nobiles* inkortte; voor het eigenlijke volk had zij geen beteekenis.¹

Gang der vergadering.

De gang van de vergaderingen der *centuriata* herinnert telkens aan hun oorspronkelijk militair karakter. Omdat de burgers in deze *comitia* samen gekomen, den *exercitus* vormden, moest de vergadering gehouden worden buiten het *pomerium*; gewoonlijk had zij plaats op den *campus Martius*. Om dezelfde reden kon de vergadering alleen geleid worden door een magistraat met het *imperium* bekleed, in den regel een consul of dictator. Tijdens de schorsing van het consulaat was dit de taak der *decemviri* en der *tribuni militares cons. potestate*. De *interrex* kon het volk *centuriatim* samenroepen voor magistraatskeuzen.

Wanneer op den vroegen morgen van den dag der *comitia* de *auspicia* gunstig waren uitgevallen, liet de voorzittende magistraat door een *praeco* de burgers oproepen ter vergadering. Hoorngechal *in arce* en om de stadsmuren herinnerde de burgers aan hun plicht om te verschijnen. Gedurende de vergadering wapperde *in arce* en *in Ianiculo* een roode vlag (*vexillum russeum*); werd deze ingehaald dan moest de vergadering terstond

¹ Weinigen zullen nog genoeg nemen met deze verklaring door Oct. Pantagathus † 1561 van de hervorming gegeven. Maar ook de latere oplossingen van het probleem zijn niet afdoende. Scherpzinnig is de uiteenzetting van A. Rosenberg, Untersuchungen zur römischen Zenturien-verfassung, die aan de hand van Liv. I 43 en Phil. II 33 tot het volgende schema komt: *centuriae equitum* 18; 1ste klasse 70; 2de klasse 20; 3de, 4de en 5de klasse gezamenlijk 80; bijcenturiae 5 stemmen; totaal 193; meerderheid $70 + 18 + 20 = 108$. Het zwakke punt in deze overigens schrandere proeve van oplossing is, dat Rosenberg den samenhang tusschen *tribus* en *classis* alleen voor de 1ste *classis* heeft kunnen bewijzen.

ontbonden worden. Dit was een gebruik uit den ouden tijd ter waarschuwing bij een vijandelijken overval.

Alvorens de inleidende *contio* te openen, verrichtte de voorzitter een offer en sprak het *precationis carmen*. Hierop werden al naar den aard der vergadering de namen der kandidaten bekend gemaakt of de aanklacht of het wetsontwerp voorgelezen. De voorzitter kon omtrent een wetsvoorstel het woord verleen en *ad suadendum* of *ad dissuadendum*.

Daarna volgde de stemming, waartoe de *contio* overging in *comitia*. De magistraat leidde de stemming zittend op een verhooging, waarop ook andere *magistratus maiores* konden plaats nemen. Eerst beval hij zijn *accensus*: *Calpurni voca inlicium omnes Quirites huc ad me*¹, waarop deze met luider stemme verkondigde: *Omnes Quirites visite huc ad iudices*. De burgers schaarden zich nu naar *centuriae* en begaven zich in een door een staketsel omheinde ruimte (*ovile*, *saepta*) van den *campus Martius* en de magistraat beval hun tot de uitoefening van hun stemrecht over te gaan met de woorden: *impero qua convenit ad comitia centuriata*.² Het *ovile* had evenveel uitgangen (*pontes*) als er *centuriae* tegelijk stemden. Hier moest ieder zijn stem afgeven aan stemopnemers (*rogatores*); de *tabellae* werden geworpen in een stembus (*cista*) die zich bij iederen uitgang bevond.

Er werd gestemd *centuriatim*, in iedere centurie *viritim*. Eerst stemden de *equites*, daarop de eerste klasse. Gewoonlijk waren dezen het eens en was de volstreckte meerderheid, nadat de eerste klasse gestemd had, verkregen. In dat geval werden de overige klassen niet opgeroepen. Bij de hervorming van 220 werd echter het recht der vóorstemming, waaraan *ominis causa* te Rome groot gewicht werd gehecht, aan de *equites* ontnomen. Het eerst stemde voortaan een centurie der eerste klasse door 't lot aangewezen (*centuria praerogativa*). Wanneer deze stem was bekend gemaakt, stemden de 69 overige centuriën der eerste

¹ De formule *vocare populum inlicium* en ook *populum inlicere* komen herhaaldelijk voor. De oorspronkelijke schrijfwijze zal geweest zijn *in licium*. Het oude woord *licium*, dat *gordel* beteekent, is hier klaarblijkelijk = *saepta*, *ovile*; in *licium vocare* komt dus neer op: *ter vergadering roepen*.

² Dit is niet recht duidelijk. Daarom stelt v. Wilamowitz-Möllerhoff voor te lezen: *impero, Quirites, convenite ad comitia centuriata*.

klasse en met haar tegelijk 12 *centuriae equitum* en een der vijf bijcenturiae; daarna de *sex suffragia*, waarop de 2de klasse volgde en dan de overige, elk vermeerderd met een der bijcenturiae. De *renuntiatio* volgde zoodra een klasse had gestemd, *centuria* na *centuria* totdat de meerderheid was verkregen.

Het openen van de stembussen en het schiften der stemmen geschiedde door *diribitores*. De *rogatores* deelden den uitslag aan den voorzitter mede, die dezen door zijn *praeco* aan de menigte liet bekend maken (*renuntiatio*), waarop hij de vergadering sloot (*remittere exercitum*).

Magistraats- In de *comitia centuriata* werden gekozen:

keuzen.

1°. alle *magistratus maiores ordinarii*: consuls, praetoren en censoren;

2°. van de *magistratus maiores extraordinarii* de *decemviri legibus scribundis* en de *tribuni militares consulari potestate*.

Deze verkiezingen werden alleen geldig door de *patrum auctoritas*. De *lex Maenia* (± 290) bepaalde evenwel, dat deze bekrachtiging moest voorafgaan, *in incertum comitiorum eventum*.

Rechtspraak.

De rechtspraak der *comitia centuriata* berustte op het provocatierecht. Zij kwam betrekkelijk zelden voor, alleen bij politieke processen, was beperkt tot halszaken en verviel door de instelling der *quaestiones perpetuae*.

Een proces voor de *comitia centuriata* had het volgende verloop. De magistraat (quaestor of *IIviri perduellionis*) (pag. 91) bepaalde den beschuldigde (*reus*) een termijn (*diei dictio*) om zich te verantwoorden (*prima accusatio*) en riep tevens daarvoor een *contio* samen. Wanneer de *reus* geen borgen (*vades*) stelde, kon hij in hechtenis genomen worden. Hierop hadden plaats een *secunda* en een *tertia accusatio*, eveneens *contiones*, voor getuigenverhoor en verdediging. Bleef de magistraat van de schuld des aangeklaagden overtuigd, dan werd een *quarta accusatio* bepaald, in welke hij het voorwaardelijke vonnis (of de strafeisch) uitsprak. Terstond daarop opende hij de tot dat doel een *trinundinum* vooraf, tegelijk met de *quarta accusatio* door tusschenkomst van een magistraat *cum imperio* aangekondigde *comitia*, en liet daarin over zijn eisch stemmen. Hiermede was de behandeling der zaak in laatste instantie afgelopen. De aangeklaagde kon, als de stemming nog niet

was afgeloopen, zich door de vlucht aan de straf onttrekken. Soms liet het volk de behandeling van een rechtsgeding over aan een daartoe benoemde rechtbank, *quaestio extraordinaria*.

In de *comitia centuriata* werden tot 357 (pag. 128), alle door **Wetgeving.** consuls en praetoren voorgestelde wetten behandeld. Sedert werden vooral de *comitia tributa* het wetgevend orgaan, terwijl na de *lex Hortensia* (287) de wetgeving hoofdzakelijk overging op het *concilium plebis*. Steeds bleven aan de *centuriata* voorbehouden de *lex de bello indicendo*, het besluit tot het voeren van een aanvallenden oorlog, en de *lex de censoria potestate*, die de censoren met hun eigenaardig gezag bekleedde en een navolging was van de *lex curiata de imperio*.

Het verleenen der *patrum auctoritas* aan de in de *comitia centuriata* aangenomen wetten werd tot een formaliteit gemaakt door de *lex Publilia Philonis* (339): *ut legum quae comitiis centuriatis ferrentur ante initum suffragium patres auctores fierent*.

§ 4. COMITIA TRIBUTA.

Het ontstaan der *comitia tributa* wordt niet uitdrukkelijk ge- **Ontstaan.** meld; het eerst worden zij genoemd in 447, toen de quaestors-keuzen voor het eerst in deze vergaderingen geschiedden. Patriciërs zoowel als plebejers bezochten deze vergaderingen; zij heetten steeds *comitia tributa*, de besluiten *leges*, het verzamelde volk *populus*; nooit *concilium*, *plebiscitum*, *plebs*. De besluiten moesten door de *patrum auctoritas* worden bekrachtigd.

De *comitia tributa* werden gehouden *auspicato* op *dies comitiales*, **Formaliteiten.** onder voorzitting van een *consul*, *praetor* of *aedilis curulis*. Plaats van samenkomst was de *area Capitolina*, de afgesloten ruimte, waarbinnen de tempel van Iuppiter Capitolinus stond, soms het *forum*, later voor de verkiezingen altijd de *campus Martius*. De stemming geschiedde *tributim*, in iedere tribus *viritim*. Eerst werd uitgeloot de tribus, waarin de te Rome gevestigde *Latini* stemden. Daarop stemde de 35 tribus tegelijk. De tribus, wier stem volgens het lot het eerst bekend werd gemaakt, heette *principium*; de burger, die daarin het eerst had gestemd, *princeps*.

In de *comitia tributa* werden gekozen: sedert 447 de *quaestores*, **Magistraats-keuzen.**

sedert 366 de *aediles curules*, verder de XXVI *viri*, de *magistratus minores extraordinarii*, en sedert 362 zes, later zestien en vier en twintig *tribuni militum*.

Rechtspraak. De patricische magistraten moesten, nadat aan de *comitia centuriata* uitsluitend de halszaken waren voorbehouden, zich wenden tot de *comitia tributa*, wanneer zij een hoogere boete dan het door de *multa suprema* bepaalde maximum wilden opleggen (pag. 67). Bij al de bekende gevallen van rechtspraak in deze *comitia* zijn nooit consuls of praetoren, maar alleen *aediles curules* voorzitter.

Wetgeving. De consuls dienden van ouds hun wetsvoorstellen in bij de *centuriata*. Het eerste voorbeeld van een wet door een consul in een tribusvergadering voorgesteld, is de *lex de vicesima manumissionis*, waarover de consul Cn. Manlius 357, in het kamp voor Sutrium, tribusgewijze liet stemmen. Voortaan brachten de consuls en praetoren hun wetsvoorstellen meer en meer in de *comitia tributa*, denkelijk omdat deze *comitia leviora* niet gebonden waren aan de omslachtige militaire formaliteiten der *centuriata*.

Comitia sacerdotum. Sedert de 3de eeuw v. C. werd ook aan de tribus het bezetten overgelaten van sommige der hooge priesterambten in de zogenaamde *comitia sacerdotum*. Het kerkelijk recht wilde, dat de priestercolleges zich zelf door coöptatie (bijkeus) voltallig hielden. Om dit beginsel niet te schenden, en toch de keuzen door het volk te laten geschieden, vond men den volgende uitweg, die kenmerkend is voor de wijze, waarop de Romeinen hun instellingen wisten te plooiën. In plaats der 35 tribus werden onder voorzitterschap van een aen *pontifices* slechts 17 tribus (*minor pars populi*), door het lot aangewezen, ter stemming opgeroepen; daarop coöpteerde het betrokken college den door de tribus gewildten persoon. Aldus werd het nieuwe beginsel gehuldigd, en bleef het oude recht geëerbiedigd, want de 17 stemmende tribus waren het volk niet, en de coöptatie bleef plaats grijpen.

Op deze wijze werden gekozen:

1°. de *pontifex maximus*, en wel uit de *pontifices*. Dit moet reeds geschied zijn voor 212.

2°. de *curio maximus*, denkelijk uit de *curiones*. Voor het eerst wordt dergelijke verkiezing vermeld in 209.

3°. sedert de *lex Domitia* (104) de colleges der *pontifices*, *augures*, *Xviri sacris faciundis* en *VIIviri epulones*. Ieder college stelde een zeker aantal candidaten, waaruit door de 17 tribus moest worden gekozen.

§ 5. CONCILIUM PLEBIS.

Sedert de instelling der *tribuni plebis* in 471 kwamen de **Ontstaan.** plebejers tribusgewijze bijeen ter verkiezing der *tribuni* en *aediles plebis* en om te stemmen over voorstellen der tribunen betreffende hun eigen aangelegenheden. Van groote beteekenis werd deze vergadering toen door de *lex Hortensia* (287) haar besluiten bindend werden voor het geheele volk.

Ten allen tijde waren van deze vergaderingen de patriciërs uitgesloten. De leiding berustte bij de tribunen, voor de rechtspraak ook bij de *aediles plebis*. De officieele naam is altijd gebleven *concilium plebis*, al worden zij ook dikwijls minder nauwkeurig *comitia tributa* genoemd; de besluiten heetten *plebiscita*, sedert de *lex Hortensia* (287) ook *lex plebivescitum* of kortweg *lex* ¹.

Het *concilium plebis* werd ten gerieve der landelijke bevolking **Formaliteiten.** op *nundinae* gehouden. Een gevolg der *lex Hortensia* (287) die de *nundinae* maakte tot *dies fasti*, was, dat ook de *concilia plebis* op deze dagen niet mochten gehouden worden. Voortaan hadden deze plaats op een *dies comitialis* volgende op den derden marktdag na de aankondiging.

De vergadering had plaats *inauspicato* binnen de banmijl op de *area Capitolina*, soms op het *forum*; de verkiezingen in de laatste eeuw v. C. gewoonlijk op den *campus Martius*. De 35 *tribus* stemden tegelijk; de tribus, wier stem volgens het lot het eerst bekend werd gemaakt, heette *principium*; degene, die daarin het eerst had gestemd (*qui primus scivit*) heette *princeps*.

In de *concilia plebis* werden gekozen de *tribuni* en *aediles plebis*. **Keuzen.**

Het recht der tribunen om boeten op te leggen wegens be- **Rechtspraak.**

¹ *Comitia tua* zegt Cicero van het *concilium plebis*, waarin zijn schoonzoon Dolabella tot *tribunus plebis* werd gekozen, en eveneens gebruikt Livius zeer dikwijls *populus*, waar klaarblijkelijk *plebs* wordt bedoeld. Spoedig namelijk werd *populus* gezegd voor de volksmenigte tegenover den senaat en de magistraten.

leediging van hun persoon en waardigheid werd sedert de *lex Hortensia* (287) uitgestrekt tot ambtsmisdrijven (pag. 82). Indien het bedrag der boete de *multa suprema* overschreed, kon *provocatio* worden aangewend. Daarom wendden zich de tribunen in dat geval terstond tot het *concilium plebis*. De *aediles plebis*, die in bepaalde gevallen boeten konden opleggen (pag. 86) moesten eveneens, wanneer deze boven het maximum gingen, de beslissing overlaten aan het *concilium plebis*.

Wetgeving. Sedert het decemviraat werd het plebisciet, mits het *ex senatus auctoritate* genomen was, bindend voor het geheele volk (pag. 20). Door de *lex Hortensia* (287): *ut quod plebs iussisset omnes Quirites teneret* kreeg het plebisciet kracht van wet.¹ De lange strijd tusschen patriciërs en plebejers was hiermede geëindigd en het *concilium plebis* werd voortaan het voornaamste wetgevend lichaam in den staat (pag. 81).

¹ Het beginsel der *lex Hortensia* was volgens de overlevering, reeds tweemaal vroeger in een wet vastgelegd, eerst door de *lex Valeria-Horatia* (449); *ut quod plebs tributim iussisset totum populum teneret*; daarna door de *lex Publilia Philonis* (339) *ut plebiscita omnes Quirites tenerent*. Deze beide wetten zijn niet historisch, maar anticipaties der *lex Hortensia*. cf. Ed. Meijer, Rhein. Mus. XXXVII, p. 625.

HOOFDSTUK VII.

Rechtswezen.

§ 1. HET RECHT. BRONNEN VAN HET RECHT.

Het recht (*ius*) in den romeinschen zin van het woord, is **Ius.** het geheel der algemeen aangenomen gewoonten en door den staat gegeven voorschriften, met de bedoeling om ieders rechten te bepalen en te waarborgen. Dientengevolge onderscheidde de Romeinen *ius publicum* (staatsrecht en strafrecht) en *ius privatum* (burgerlijk recht in den ruimsten zin). Bij de Romeinen is, evenals bij alle volken, het gebied van het publiekrecht en van het privaatrecht niet steeds hetzelfde gebleven. Het zal blijken, dat de grenzen tusschen beide bij ons in menig opzicht anders getrokken zijn dan bij de Romeinen het geval was.

Ius publicum ad statum rei Romanae spectat. Het omvat dus **Ius publicum.** zoowel de inrichting van den staat als de regeling van de verhouding der burgers tot den staat. Tot het *ius publicum* behooren: staatsregeling en staatsbestuur, benoeming van overheidspersonen, regeling van krijgs- en financiewezenen, de eeredienst (*ius sacrum*, ritueel recht) en de strafrechtspleging.

Ius privatum ad singulorum utilitatem pertinet. Het bepaalt **Ius privatum.** derhalvè de rechten en verhoudingen der te Rome levende personen onderling. Het *ius privatum* heeft als onderdeelen het *ius civile* en het *ius gentium*.

Quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium est, vocaturque ius civile, m. a. w. ius civile is het recht, dat alleen geldt voor hen, qui eiusdem civitatis sunt; het ius civile Romanorum alzoo is het recht, dat alleen gold voor *cives Romani*. Aan het *ius civile* waren uitsluitend eigen: het ro-

meensch huwelijk, de *patria potestas*, de *adgnatio*, de *mancipatio*, de *usucapio*, het erfrecht en enkele *obligationes*.

Ius gentium. De rechtstoestand der vreemdelingen, die zich te Rome ophiielden, berustte in den beginne op *foedera* met verschillende staten gesloten. Toen echter bij het toenemend verkeer deze regeling onvoldoende bleek, is men er toe overgegaan een gedeelte van het romeinsche recht ook op *peregrini* van toepassing te verklaren, door het, zooals de Romeinen dit uitdrukten, tot een *ius commune omnium hominum* te maken. Daartoe behoorden de *potestas dominorum*, de *traditio* en verreweg de meeste *obligationes*. Op dezen grondslag steunde het verkeer der *peregrini* te Rome onderling, en dat der Romeinen met de *peregrini*. Voor dit onderdeel van het romeinsche recht kwam de naam *ius gentium* in zwang, omdat men zich voorstelde, dat de daartoe behorende rechtsinstellingen gemeen goed waren der geheele menschheid, een recht dus, waarvan men zeggen kon: *apud omnes populos peraeque custoditur*.¹

Aequitas. Tegenover het strenge recht (*ius strictum*), de letter der wet, stelden de Romeinen de billijkheid (*aequitas*), d. w. z. de onmiddellijke uitspraak van het rechtsgevoel (*ut inter bonos bene agier oportet et sine fraudatione*). De romeinsche opvatting der rechtspraak, gelijk de romeinsche inrichting van het rechtswezen, lieten toepassing der *aequitas*, zelfs met ter zijde stelling van het *ius strictum* op ruime schaal toe.

Als bronnen van het recht tijdens de republiek kwamen in aanmerking: wetten, plebiscieten, edicten van magistraten en *responsa prudentium*.

Lex XII tabularum. Het romeinsche recht berustte op gewoonte en werd voor het eerst door de *decemviri* (pag. 20) geformuleerd. De rechtsregels van de verzameling, die onder den naam van *lex XII tabularum* voor hun werk doorging, vonden in de twee laatste eeuwen der republiek geen toepassing meer. Zij waren door vele wetten van jongeren datum en verdere rechtsbronnen vervangen.

Edictum praetorium. Onder deze jongere rechtsbronnen neemt in de laatste eeuw

¹ Met den naam *ius gentium* werden ook bestempeld de in het internationaal verkeer aangenomen regels, die nauwkeuriger worden aangeduid met den naam *ius belli ac pacis*, volkenrecht.

der republiek het praetorisch edikt de eerste plaats in. Betrekkelijk zelden werd te Rome het een of ander punt van het privaatrecht bij de wet geregeld. Ten einde nu toch dit recht te doen beantwoorden aan de eischen des tijds, nam de praetor, hoewel zijn wettelijke bevoegdheid zich eigenlijk bepaalde tot de handhaving van het bestaande recht, maatregelen *vel adiuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia* en maakte krachtens zijn *ius edicendi*, bij zijn ambtsaanvaarding, de regels bekend, welke hij diensvolgens nevens het bestaande recht of zelfs in strijd daarmee zou toepassen.¹ Het geheel dezer regels, het *edictum praetorium*, *edictum perpetuum*, dat tot stand kwam onder den invloed van bekwame rechtsgeleerden, en steeds werd gecontroleerd door het rechtsgevoel der openbare meening, groeide gaandeweg aan tot een belangrijken omvang. Wel was het *edictum* van iederen praetor alleen geldig gedurende zijn ambtsjaar, daar het alleen berustte op den wil van den magistraat, (*lex annua* wordt het daarom door Cicero genoemd), maar de kern werd door iederen praetor geregeld herhaald en droeg den naam *edictum translativum*. Nieuwe bepalingen heetten *nova edicta*, *novae clausulae*. Soms vaardigde de praetor in den loop van zijn ambtsjaar met het oog op bijzondere gevallen bepalingen uit, die *edicta repentina* werden genoemd. De *lex Cornelia* (67) verplichtte den praetor om zich strikt te houden aan het eens door hem uitgevaardigde *edictum perpetuum*.

Allengs deed zich het praetorisch recht meer gelden. De reden van den grooten invloed van den praetor op het recht is zijn machtsvolkomenheid in zake rechtsbedeeling. Hem was als wettelijke taak de handhaving van het *ius privatum* opgedragen; niemand was aangewezen om het te handhaven tegenover hem. Daardoor heeft hij een eigen ordening kunnen scheppen in die stoffen, waarbij zijn rechtspraak gemoeid was, met name het ver-

¹ Hoe het praetorisch recht werkte zal later blijken. Hier vinde het volgende voorbeeld een plaats. Volgens de XII tafelen kon de *fur manifestus*, tenzij hij zich vrijkocht, den bestolene als slaaf toegewezen worden. Het praetorisch edict bepaalde de afkoopsom op het viervoudige der waarde van het gestolene: *improbata est asperitas poenae et . . . quadrupli actio praetoris edicto constituta est*. Gaius III. 189. De billijkheid dezer wijziging springt in het oog.

mogensrecht. Zoo kreeg men voor die stoffen twee rechtsordeningen, die van het *ius civile* en die van den praetor, het *ius honorarium* (ambtsrecht, van *honor*, eeraamt), van welke de praetorische het won, omdat de praetor op zijn gebied almachtig was en even goed rechtshulp kon verleen en aan hen, die z. i. de billijkheid aan hunne zijde hadden, al was ook het *ius civile* tegen hun verlangen gekant, als wel ontzeggen aan hen, die hun recht uitsluitend afleidden van het *ius civile*, zonder de billijkheid op hun zijde te hebben. Aanvankelijk eerbiedigde de praetor het oude landrecht en gaf hij slechts voorschriften ter aanvulling der bestaande rechtsbepalingen, doch reeds aan 't einde der republiek gaf hij bij conflict tusschen zijn ordening en de civiele de voorkeur aan de zijne.¹

Het edikt van den *praetor peregrinus* ontwikkelde zich op dezelfde wijze als dat van den *praetor urbanus*.

**Responsa
prudentium.**

Behalve de wetten, plebiscieten en edikten had ook de arbeid der rechtsgeleerden grooten invloed op de ontwikkeling van het romeinsche recht. Hunne adviezen (*responsa prudentium*), hoewel rechtens niet verbindend, hadden feitelijk nochtans grooten invloed.

**Rechtsgeleerde
studiën.**

De rechtsgeleerde litteratuur dagteekent sedert de uitgave van een boek, dat Cn. Flavius, vrijgelatene en *scriba* van Appius Claudius, hetzij met, hetzij buiten diens voorkennis, in 't jaar 304 het licht deed zien, waarin de *legis actiones* benevens de *dies fasti* waren opgenomen en dat later *ius Flavianum* werd genoemd. De grondslag voor een openlijk onderricht in het recht werd gelegd door Tib. Coruncanius, den eersten plebejischen *pontifex maximus* (consul 280), die bij zijn adviezen *auditores* toeliet. Meer en meer nam de studie van het recht in bloei toe en het scheen wel, dat in sommige geslachten, die der Mucii, Aelii, Porcii, Sulpicii daarvoor aanleg en voorliefde erfelijk waren. Naam maakten zich Sext. Aelius Paetus (consul 198), wiens werk *Triperitita*, 1°. den vermeenden text der XII tafelen, 2°. de gebruikelijke

¹ Een voorbeeld zal dit ophelderen. Gesteld iemand overlijdt zonder testament, nalatende een *filius emancipatus* en een broeder. Volgens het *ius civile* zou de broeder als *adgnatus proximus* moeten erven, volgens het praetorisch recht wordt den *filius emancipatus* de erfenis toegewezen.

interpretatio, 3°. de *legis actiones* inhield, wat dit laatste deel betreft een verbeterde editie van het *ius Flavianum*; verder de leermeesters van Cicero: de *augur* Q. Mucius Scaevola en diens neef de *pontifex maximus* Q. Mucius Scaevola.

§ 2. IUS PRIVATUM.

a. *Indeeling.*

Het privaatrecht omvatte:

Inhoud.

- 1°. het *ius de personis*, betrekkelijk de personen met opzicht tot hun vrijheid, hun burgerrecht en hun stelling tot de familie;
- 2°. het *ius de rebus*, betrekkelijk het vermogen;
- 3°. het *ius de actionibus*, betrekkelijk de handhaving van rechten.

b. *Personen- en Familierecht.*

α. DE PERSOON.

Het voornaamste omtrent den persoon is reeds vroeger medegedeeld (III § 1). De rechts- en handelingsbevoegdheid van den romeinschen burger was in de eerste plaats afhankelijk van geslacht en leeftijd. Zoo stonden de vrouwen, voor zoover zij niet als dochters onder de *potestas* des vaders of als echtgenooten onder de *manus mariti* geplaatst waren, onafhankelijk van den leeftijd, onder de *tutela* van een voogd, buiten wiens medewerking zij naar het *ius civile* niet geldig konden handelen. Deze voogdij is echter tijdens het keizerrijk vervallen.

Mondig werd de Romein ten opzichte van het openbaar leven, stemrecht en dienstplicht, met zijn 17de jaar. Ten aanzien van het privaatrecht trad de mondigheid eerder in, en wel, voor zoover een vaste leeftijd werd aangenomen, (hetgeen alleen door de *Proculiani*, niet door de *Sabiniani* gedaan werd) met het 14de jaar. Tot op dezen leeftijd stond hij, die niet in *patria potestate* was, onder een voogd.

β. DE FAMILIE. ADGNATIO. COGNATIO.

Voorts werd de rechtsbevoegdheid bepaald door de plaats die men in de familie innam. De familie berustte niet in de

eerste plaats op het huwelijk en de natuurlijke afstamming, maar op een band, dien het *ius civile* schiep, den band der „macht”. De vrouw, echtgenoot van den man, moeder der kinderen, stond in later tijd in den regel buiten de familie. Evenzoo konden kinderen vreemd zijn aan de familie, (dochters-kinderen, geëmancipeerde kinderen) terwijl omgekeerd personen, die door het bloed niet tot de familie behoorden, (aangenomen kinderen) er deel van konden uitmaken.

De oud-romeinsche familie had tot hoofd den *pater familias*, wien als zoodanig absoluut gezag tegenover de leden toekwam (*ius vitae ac necis*). Dit gezag werd gaandeweg door wet en gewoonte getemperd. De *pater familias* verrichtte als hoofd van het gezin de *sacra* der familie.

**Adgnatio en
Cognatio.**

De Romeinen onderscheidden natuurlijke verwantschap (*cognatio*) en burgerlijke verwantschap (*adgnatio*). *Cognatio* omvatte allen, die uit hetzelfde bloed gesproten waren. *Adgnatio* daarentegen was een civielrechtelijk begrip. Zij berustte op de vaderlijke of echtelijke macht van den *pater familias* en was derhalve beperkt tot degenen die aan dezelfde vaderlijke of echtelijke macht waren onderworpen of dit zouden geweest zijn, indien de gemeenschappelijke machthebber nog leefde.¹ Broeder en zuster waren dus *adgnati*, maar de kinderen der zuster behoorden niet tot den agnatenkring hunner moeder, maar tot dien huns vaders. Halve broeders van vaderszijde waren *adgnati*, halve broeders van moederszijde daarentegen *cognati*. Door *datio in adoptionem* en door *emancipatio* ging natuurlijk de *adgnatio* verloren. Het oude romeinsche recht lette bijna uitsluitend op de *adgnatio*.

7. HUWELIJK.

**Matrimonium
iustum.**

Om een wettig romeinsch huwelijk (*matrimonium iustum*) te kunnen aangaan was vereischt: *conubium* tusschen beide partijen, een bepaalde leeftijd, toestemming der beide partijen en die hunner ouders of voogden. Bepaalde graden van bloed-

¹ De adgnatische *familia* in engeren zin omvatte dus degenen, die onder dezelfde *patria potestas* stonden, in ruimeren zin hen, die onder dezelfde *patria potestas* gestaan hadden, in den ruimsten zin de *gens*.

verwantschap, waaromtrent in verschillende tijden verschillende regels bestonden, waren een beletsel voor het huwelijk.

Het is opvallend, dat er niet minder dan vier romeinsche huwelijksvormen zijn geweest die op een gegeven tijdstip naast elkaar hebben bestaan, een verschijnsel dat zijn verklaring vindt in het geleidelijk ontstaan van nieuwe toestanden en daarmede gepaard gaande verandering van begrippen. Deze vier vormen waren: het huwelijk door *confarreatio*, door *coemptio*, door *usus* en het huwelijk zonder *manus*; de drie eerste waren de oudste, de vierde is van lateren tijd. Kenmerkend voor alle vormen waren: de verloving (*sponsalia*), de bruiloft (*nuptiae*) met haar ceremoniën en de bruidsgift (*dos*), die de vrouw mede kreeg.

Van bovengenoemde vier vormen waren de huwelijken door *confarreatio* en *coemptio* manushuwelijken, dat door *usus* kon *manus* doen ontstaan, terwijl de vierde vorm de *manus* uitsloot. Bij de strenge vormen kreeg de echtgenoot over de vrouw rechten, die *manus* heetten.¹ Door de *manus* trad de vrouw uit haar familie om over te gaan in die van den man *filiae loco*. Zij werd door de wet beschouwd als de adgnaat (*soror consanguinea*) harer eigen kinderen; zij kon geen eigendom hebben, want wat zij verwierf behoorde den man terwijl zij erfde als een dochter. Ter onderscheiding van de vrouw, die niet in *manu mariti* was, heette zij *materfamilias*.

De oudste en plechtigste vorm was de *confarreatio*, het gewijd **Confarreatio.** of sacraal huwelijk, dat zeer waarschijnlijk het oorspronkelijk patricisch huwelijk was. Daarbij werd onder andere plechtigheden in tegenwoordigheid van tien getuigen aan Iuppiter Farreus een *panis farreus* geofferd, van waar de naam. Het overschot der offerspijs zal daarop door het jonge paar genuttigd zijn als symbool van de inwijding in sacrale gemeenschap. Bij dezen vorm ontstond de *manus* tegelijk met het huwelijk, want de *confarreatio* maakte een deel uit van het bruiloftsritueel.

De *coemptio* berustte op de *manicipatio*, den oud-romeinschen **Coemptio.** vorm van verkoop (pag. 142). De vader deed op deze wijze

¹ De hand was het zinnebeeld van macht en bezit. Men vergelijke: *manicipium*, *mancipatio*, *emancipatio*.

afstand van zijn rechten op zijn dochter ten behoeve van haar aanstaanden echtgenoot. De dochter gaf evenwel, nog voor de eigenlijke handeling der *coemptio* geschiedde, op de vraag van haar aanstaanden echtgenoot haar toestemming tot het huwelijk, zoodat zij door de *mancipatio* niet in den toestand eener slavin kwam, maar een vrije door wederzijdsche overeenkomst gewaarborgde plaats verkreeg. Zonder twijfel is de *coemptio* een overoude huwelijksvorm ontstaan in den tijd toen werkelijk de vrouw van haar vader werd aangekocht. Bij de *coemptio* kwamen huwelijk en *manus* tot stand door twee afzonderlijke handelingen, de *coemptio* en het bruiloftsritueel.

Usus.

Tegenover deze vormen stond de *usus* in zoover hier geen daad noodig was om de *manus* te doen ontstaan. Zij ontstond van zelf door den tijd, wanneer namelijk de vrouw een geheel jaar onafgebroken met den man samenwoonde. De vrouw kon de *conventio in manum* verhinderen door telkens na afloop van den verjaringstermijn een *trinoctium* afwezig te zijn. In dit geval werd dus de *usucapio*, het verjaringsrecht (pag. 142) toegepast. Bij het sluiten van het huwelijk stond de vader het meisje af aan den man, die na de verrichting van het bruiloftsritueel haar als zijn wettige *uxor* naar huis voerde, maar die afstand was geen afstand van rechten. Evenals de slaaf, door bloote *traditio* in handen van een nieuwen meester overgegaan, eerst na een jaar diens volledig eigendom werd (pag. 142), zoo werd ook de vrouw eerst door een onafgebroken bezit van een jaar de *materfamilias* van haar man en daardoor een deel van zijn familie.

Misschien is de *usus* uitgevonden om het huwelijk tusschen patriciërs en plebejers gemakkelijk te maken. Een patricische kon op deze wijze de vrouw zijn van een plebejer zonder dat zij ophield lid van haar geslacht te zijn; zij had hiertoe slechts noodig telken jare een *trinoctium* bij haar verwanten te vertoeven. In elk geval bereidden deze huwelijken door *usus* de huwelijken *sine in manum conventione* voor.

Vrije huwelijk.

Voor dit vrije huwelijk was alleen noodig de toestemming van beide partijen en hun ouders. De vrouw bleef toebehooren aan het geslacht, waarvan zij door haar geboorte deel uitmaakte, zij bleef in de *potestas* van haar vader en grootvader en werd

door het afsterven van die mannelijke ascendenten *sui iuris* (pag. 33), slechts weinig beperkt in haar onafhankelijkheid door haar voogd, haar naar oud gebruik toegevoegd, wiens macht spoedig tot een blooten schijn werd. Kortom in dezen jongeren vorm van huwelijk was er zoo goed als geen onderscheid in den rechtstoestand van de gehuwde en dien der ongehuwde vrouw.

Het schijnt, dat reeds in de 2de eeuw v. C. de manushuwelijken in onbruik begonnen te raken en vervangen werden door het vrije huwelijk *sine in manum conventione*. Van de drie wijzen van ontstaan der *manus* gold ten tijde van Gaius alleen nog de *coemptio* en ook deze kwam zelden voor. De *usus* had deels door de wet deels door de gewoonte zijn kracht verloren; de *confarreatio* werkte volgens een senaatsbesluit van 23 n. C. nog slechts met betrekking tot het *ius sacrum*. Met echt romeinsche handigheid had men dezen uitweg verzonnen, omdat het anders niet mogelijk zou geweest zijn de hooge priesterambten te bezetten, die alleen bekleed konden worden door personen uit *nuptiae confarreatae* gesproten.

Het huwelijk gesloten door *confarreatio* kon worden ontbonden door een ceremonie, die *diffarreatio* heette, het door *coemptio* gesloten huwelijk door *remancipatio*. In de eerste vijf eeuwen schijnt echtscheiding (*divortium*) zeldzaam geweest te zijn, ofschoon reeds vroeg formules voorkomen, bij het verstooten der vrouw uitgesproken: *claves adimere, exigere; tuas res tibi habeto; tuas res tibi agito* en dergelijke. De man behoorde, zoo hij zijn vrouw verstiet, een *consilium amicorum* te raadplegen. Met het toenemen der vrije huwelijken kwam ook echtscheiding veelvuldig voor. Deze huwelijken werden eenvoudig ontbonden door onderlinge overeenkomst of door het opzeggen der echtverbintenis door een van beide partijen (*repudium, nuntium mittere, remittere, scribere, dicere, nuntiare*). **Scheiding.**

§. PATRIA POTESTAS. ADOPTIO. ADROGATIO.

Kinderen geboren uit een *matrimonium iustum* waren *in patria potestate*, eene macht, die in beginsel geheel onbeperkt was. Evengoed als over zijne slaven had de vader over zijne kinderen het *ius vitae ac necis*, ofschoon ten aanzien van laatstgenoemden **Patria potestas.**

de publieke opinie ieder misbruik krachtiger te keer zal hebben gegaan. Achtte de vader de doodstraf of een andere zware straf verdiend, dan behoorde hij een *consilium amicorum* te raadplegen. In den keizertijd was zelfs de tusschenkomst der overheid noodig.¹

Ten aanzien van pasgeboren kinderen golden bizondere voorschriften. Mismaakte kinderen kon de vader volgens het recht der XII tafelen terstond dooden. *Expositio infantium* komt in later tijd dikwijls voor; eerst in den keizertijd wordt zij als strafbaar aangemerkt.

Verder kon de vader zijn kind verkoopen, om een schuld te voldoen of een schade te herstellen, hoewel niet meer dan driemaal. Een oude regel, die in de wet der XII tafelen voorkwam, bepaalde: *si pater filium ter venum duvit filius a patre liber esto*. De toestand van den door zijn vader verkochten zoon heette: *in mancipio esse*; bij vrijlating *ex mancipio* herleefde de *patria potestas* tot tweemaal toe; de derde maal echter werd de zoon *sui iuris* overeenkomstig het medegedeelde voorschrift.

De zoon, die *in patria potestate* was, kon geen eigendom hebben, wel kon de vader hem eenig goed ten gebruike afstaan onder den naam *peculium*. Augustus bepaalde, dat de *filius familias* de vrije beschikking zou behouden over hetgeen hij in den krijgsdienst verworven had (*peculium castrense*).

De *patria potestas* eindigde eerst met den dood van den *pater familias*, want men werd niet *sui iuris* door het bereiken van een bepaalden leeftijd. Was een *filius familias* gehuwd, dan kwam de *patria potestas* over zijne kinderen, de *manus* over zijne vrouw, niet hem maar zijnen vader toe. Op de staatkundige rechten en stelling van het kind had de vaderlijke macht geen invloed.

Emancipatio. Opgeheven werd de *patria potestas* door de *emancipatio*, een handeling waaraan het *ius vendendi* des vaders ten grondslag lag. Wanneer iemand zijn zoon wilde emancipeeren, dan verkocht hij hem, in den vorm der *mancipatio*, tot driemaal toe aan een tusschenpersoon (*extraneus, emptor fiduciarius*), die hem echter telkens weër uit het *mancipium* ontsloeg. De derde

¹ Van de weinige gevallen, die overgeleverd zijn, waarin een vader zijn kind liet dooden, is het meest bekend het door Sallustius (Cat. 39) vermeldde: *in eis erat Fulvius, senatoris filius, quem retractum ex itinere parens necari iussit*.

maal was hij, volgens den boven aangehaalden regel, *sui iuris*. Wilde de vader zelf de definitieve vrijlating verrichten, dan moest de zoon na de derde *mancipatio* eerst nog aan zijn vader ge-remancipeerd worden (*parens manumissor*).

Ter tegemoetkoming aan het streven om familie en naam in **Adoptio**. stand te houden, liet de wet het aannemen van een zoon toe uit een ander gezin. Het aannemen van iemand, die *alieni iuris* was, behoorde tot het privaatrecht en heette *adoptio*. De *adoptio* had plaats door een schijnproces over het vaderschap, meestal voor den *praetor urbanus*, waaraan eene verbreking der oorspronkelijke *patria potestas* door drie *mancipationes* vooraf had te gaan (*adoptio per aes et libram*). De *filius adoptivus* trad uit zijn familie, maar ging terstond over in die van dengene, die hem aannam (*pater adoptivus*), onder wiens *patria potestas* hij ook kwam, en wiens naam hij voortaan droeg, ofschoon hij zijn vroeger *nomen gentilicium*, gewoonlijk met den uitgang *anus*, bleef voeren.¹ Zoo heette de zoon van L. Aemilius Paullus sedert hij door een zoon van Scipio Africanus Maior was aangenomen P. Cornelius Scipio Aemilianus, de andere sedert zijn adoptie door een Fabius, Q. Fabius Maximus Aemilianus.

Het aannemen van iemand, die *sui iuris* was, heette *adrogatio* **Adrogatio**. en viel onder het *ius publicum* (pag. 121). *Adrogatio* had plaats in de *comitia curiata* nadat de *pontifices* een gunstig oordeel hadden uitgebracht over de redenen, die tot de *adrogatio* leidden en zich hadden verzekerd van het blijven bestaan der *sacra gentilicia* van den *adrogandus*.

c. Zaken- of Eigendomsrecht.

Men onderscheidt eigendom (*dominium, proprietas*) en bezit **Eigendom, Bezit**. (*possessio*).

Eigendom is het volledige recht op een zaak; bezit is feitelijke heerschappij over de zaak. Het verschil komt vooral hierin uit, dat de bezitter, die niet tevens eigenaar is, slechts voorloopig

¹ Zij, die geadopteerd werden op een leeftijd, waarin zij reeds als zelfstandig bekend waren, behielden in het dagelijksch leven hun eigen naam. Zoo noemt Cicero zijn vriend T. Pomponius Atticus slechts eenmaal Q. Caecilius (ad Att. III, 20).

in de heerschappij over de zaak wordt gehandhaafd. Hij moet wijken, zodra eene tegenpartij optreedt, die het bewijs levert, eigenaar te zijn. Bezit kan echter, wanneer de bezitter zich niet bewust is dat een ander meer recht op de zaak heeft dan hij, door verjaring leiden tot eigendom.

Res Mancipi, nec Mancipi. Het oud-romeinsche recht kende twee soorten van zaken: *res Mancipi* (voor *mancipatio* vatbare zaken) en *res nec Mancipi*¹

„*Mancipi res sunt praedia in Italico solo tam rustica, qualis est fundus, quam urbana, qualis domus, item iura praediorum rusticorum velut via, iter, actus, aquaeductus*² *item servi et quadrupedes, quae dorso collove domantur, velut boves, muli, equi, asini.*”

Res nec Mancipi zijn alle overige zaken.

Het eigendomsrecht op *res Mancipi* werd verworven door:

**Verwerving
van eigen-
domsrecht.**

1°. *mancipatio*, den oud-romeinschen vorm van verkoop. Deze greep plaats ten overstaan van kooper, verkooper, vijf getuigen en den *libripens*, den houder der weegschaal, waarop vroeger, toen men nog geen gemunt geld kende, de koopprijs werd toegewogen. In later tijd werd het voldoende geacht indien de kooper met een *raudusculum* de schaal aanraakte en dit vervolgens den verkooper ter hand stelde. De werkelijke betaling had dan vooraf plaats of bleef geheel achterwege, indien partijen een schenking (*imaginaria venditio*) bedoelden.

2°. *in iure cessio*, een schijnproces over het eigendomsrecht voor den praetor.

3°. *usucapio*, verjaring, waardoor onroerende goederen na een onafgebroken bezit van twee jaar, roerende goederen na verloop van één jaar eigendom van den bezitter werden.

De handeling, waardoor *res nec Mancipi* werden overgedragen, heette *traditio*; zij bestond in bloote overgifte van het bezit; evenwel was ook de *in iure cessio* en de *usucapio* op deze zaken van toepassing.

¹ *Mancipi(i)*, Gen. van *mancipium* = overdracht; o. l. *mancupium* (*manus-capio*), waarvoor later *mancipatio* in gebruik kwam.

² Deze *iura praediorum* (*servitutes*) zijn rechten op eens anders land of erf (erfdienstbaarheden). *Via, iter, actus*: het recht om te gaan, te rijden, vee te drijven over het land van een ander, *aquaeductus* het recht om water te leiden uit of over het erf van een ander. Zij worden *res Mancipi* genoemd, omdat zij door eene *mancipatio* in het leven kunnen worden geroepen.

De verdeeling in *res Mancipi* en *nec Mancipi* werd door Iustinianus afgeschaft. Deze keizer namelijk maakte alle zaken tot *res nec Mancipi*.

Ten opzichte van het eigendomsrecht had men reeds onder **Dominium ex iure Quiritium** de republiek de tegenstelling van civiel eigendomsrecht (*dominium ex iure Quiritium*) en praetorisch eigendomsrecht (*in bonis esse alicuius*). Het *dominium ex iure Quiritium* kon alleen verkregen worden op een wijze door de wet (*ius civile*) erkend. Daartoe moesten beide partijen *commercium* (pag. 34) hebben en de zaak zelve moest in *commercio* zijn d.i. niet ten algemeenen nutte *extra commercium* gesteld.¹

In *bonis* had men de zaak wanneer de praetor de heerschappij **In bonis esse** over die zaak als eigendom handhaafde (d. w. z. niet bloot voorloopig), ook al was de wijze van verkrijging volgens de wet ongeldig. Met name indien *res Mancipi* waren overgedragen niet door *mancipatio*, maar door enkele *traditio* (inbezitstelling). Dit was bijvoorbeeld het geval, wanneer een *res Mancipi* ten geschenke was ontvangen zonder aanwending der *mancipatio* of wanneer men iets had gekocht van een *peregrinus*, die geen *commercium* had. Het praetorisch eigendomsrecht ging door *usucapio* over in *dominium ex iure Quiritium*. Daardoor verkreeg men echter niet zoozeer een nieuw recht, als wel een wettelijken grondslag voor zijn recht.

d. *Erfrecht*.

Erfopvolging ontstond krachtens testament (*hereditas testamentaria*) of zoo er geen testament was gemaakt (*ab intestato*) **Streng rom. testamenten.** krachtens de wet (*hereditas legitima*).

Er waren drie streng romeinsche testamenten:

Het *testamentum in comitiis calatis*, waartoe tweemaal 's jaars in de *comitia calata* gelegenheid werd gegeven; het *testamentum in procinctu*, dat de soldaten voor den slag konden maken, waarbij het leger getuige was en het *testamentum per aes et libram*, waarbij op de nalatenschap de *mancipatio* werd aangewend.

¹ *Res extra commercium* waren: *res divini iuris* en *res publicae*, met name de *ager publicus* in Italië en de geheele *ager provincialis*, behalve de grond der *civitates* aan wie het *ius Italicum* was verleend.

Bij dezen laatsten vorm verkocht de erflater zijn goed voor een schijnprijs aan den erfgenaam, later aan een tusschenpersoon (*familiae emptor*), die na den dood des erflaters de nalatenschap volgens diens wil verdeelde. Het werd daarbij gebruikelijk den wil op schrift te brengen (*tabulae testamenti*). De praetor gaf aan zulk een geschreven testament rechtskracht, ook al waren de formaliteiten der *mancipatio* daarbij verzuimd, indien het stuk maar voorzien was van de zegels van zeven getuigen (*testamentum praetorium*).

Wanneer iemand stierf zonder een testament te hebben gemaakt, dan verviel de nalatenschap aan zijn aanhoorige erfgenamen (*heredes sui*). Dit waren degenen, die het naast in de macht van den overledene hadden gestaan: vrouw (mits *in manu mariti* staande) en kinderen, zoowel de eigen kinderen als de geadopteerde. Uitgesloten waren zij, die door uithuwelijking met *in manum conventio*, door *emancipatio* of door *datio in adoptionem* uit de *patria potestas* getreden waren. Bij ontstentenis der *sui* traden de naaste *adgnati* op (van de *adgnatae* alleen de zusters) en als ook deze ontbraken de *gentiles*.

Test. praetorium.

Het erfrecht, volgens het strenge *ius civile*, dat geen acht sloeg op bloedverwantschap maar alleen lette op de *adgnatio*, gaf aan 't praetorisch recht herhaaldelijk gelegenheid om met mildere bepalingen op te treden. Langs dezen weg werden de aanspraken der geëmancipeerde kinderen behartigd. In de eerste plaats lette de praetor op de *heredes legitimi*, maar hij vulde de rij aan en schoof die personen in, wier uitsluiting onbillijk werd geacht. Op deze wijze werden hoe langer hoe meer de rechten der *cognati* erkend.

Bonorum possessio.

Het recht van hem, die slechts naar praetorisch recht eene nalatenschap had verworven, heette *bonorum possessio*. De *bonorum possessor* was niet eigenlijk erfgenaam, maar *heredis loco*, en hetgeen hij dus had verkregen was niet zijn eigendom *ex iure Quiritium*, maar werd dat door *usucapio*. In den tusschentijd had hij de zaak *in bonis*.

Ius hereditum.

Om een erfenis te kunnen aanvaarden moest er *commercium* bestaan tusschen den erflater en den erfgenaam; een *peregrinus* kon dus niet van een Romein erven. Ieder mondige burger kon een testament maken; de vrouwen tijdens de republiek in

't algemeen slechts met de *auctoritas* harer voogden. Het *ius testandi* hadden ook van oudsher de Vestaalsche maagden, die, daar zij uit haar familie waren getreden, niet *ab intestato* konden erven, en wier vermogen, wanneer zij zonder testament stierven, aan den staat verviel. Het erfrecht was den vrouwen niet gunstig. De *lex Voconia* (169) verbood, dat iemand, die geschat werd op een vermogen van 100,000 as en daarboven, een vrouw tot erfgenaam zou instellen of meer zou vermaken dan de helft van zijn vermogen bedroeg. Zelfs voor dochters golden deze ongunstige bepalingen. Er werden dan ook middelen gevonden om ze te ontgaan.

e. *Obligationes*.

De leer der verbintenissen (*obligationes*) beslaat in het romeinsche recht een breede plaats. *Obligatio est iuris vinculum quo necessitate adstringimur alicuius solvendae rei secundum nostrae civitatis iura*. Met andere woorden: *obligatio* duidt aan een verhouding tusschen twee personen, waarvan de een jegens den ander gehouden is tot een op geld waardeerbare praestatie. De recht-hebbende heet *creditor*, hij die zich verplicht heeft, *debitor*. **Karakter der obligationes.**

Er zijn drie bronnen van *obligationes*: *contractus*, *delicta* en *variae causarum figurae*. **Bronnen van obligationes.**

De *obligationes ex contractu* ontstaan door een door de wet erkende overeenkomst; hiertoe behooren: koop, huur, leening enz.

De *obligationes ex delicto* ontstaan door onrechtmatige daden. Tot deze soort worden gerekend: *damnum iniuria datum*, beschadiging van eigendom; *iniuria*, persoonlijke belediging door woorden of daden; *furtum*, diefstal; *rapina*, roof, d.i. diefstal met geweld. Veel misdrijven, die volgens de tegenwoordige opvatting gericht zijn tegen de openbare rechtsorde, werden derhalve te Rome uit een privaatrechtelijk oogpunt beschouwd.

Obligationes ex variis causarum figuris worden de obligaties genoemd, die zonder onder een der beide kategoriën te vallen, zich deels aan die *ex contractu*, deels aan die *ex delicto* aansluiten. Hiertoe behoort b.v. de aansprakelijkheid van den rechter, die een partijdig vonnis heeft geveld, *qui litem suam fecit*.

§ 3. IUDICIA PRIVATA.

a. *Rechters. Rechtbanken.*

Omvang der iudicia privata. Overeenkomstig het onderscheid van *ius privatum* en *ius publicum* waren er te Rome *iudicia privata* en *iudicia publica*.¹ Tot de eerste behoorde ook de rechtsvordering uit hoofde van de zoogenaamde *delicta privata*: *damnum iniuria datum*, *iniuria*, *furtum*, *rapina*. In den keizertijd konden evenwel de *delicta privata* ook voor den strafrechter gebracht worden.

De *iurisdictio*, d. w. z. de taak om voor de handhaving van het *ius privatum* zorg te dragen, ging van den koning over op de consuls en van deze op den *praetor (urbanus)*, gedeeltelijk ook op de *aediles curules* (pag. 87).

Iudex. De magistraat velde het vonnis niet zelf, maar wees daartoe een rechter aan (*iudicis datio*). Van oudsher werden de rechters gewoonlijk uit den senaat genomen. Augustus liet een *album iudicum selectorum* opmaken voor de *iudicia privata* uit de senatoren en *equites*. De rechter heette *iudex* of *arbiter*, al naar gelang de aard van het geschil meer de toepassing van het strenge recht, dan wel der billijkheid medebracht.

Recuperatores. Soms werd de taak van den *unus iudex* opgedragen aan eene commissie van drie of vijf personen (*recuperatores*). Waarschijnlijk geschiedde dit oorspronkelijk in handelszaken met vreemdelingen om een spoedige beslissing te krijgen; men behoefde dan namelijk niet te wachten tot de zaak aan de beurt kwam.

De persoon van den rechter werd door den praetor aangewezen, die echter zooveel mogelijk op den wensch van partijen had te letten. Waren deze omtrent een bepaalde keuze overeengekomen, dan was die overeenkomst voor den praetor bindend.

De *iudex datus* had slechts over één bepaald geschil te beslissen. Voor ieder geschil werd een afzonderlijk *iudex*, *arbiter* of commissie van *recuperatores* aangewezen.

¹ Hoe de *iudicia privata*, die als alle romeinsche instellingen slechts op een kleinen staat waren berekend, zich langzamerhand hebben ontwikkeld, is nagenoeg onbekend. In 't algemeen zijn de berichten over de *iudicia privata* zeer spaarzaam. Van al de redevoeringen van Cicero betreffen slechts vier het *ius privatum*.

Sommige geschillen kwamen niet voor een *iudex datus*, omdat **Hoven.** zij aan vaste gerechtshoven waren voorbehouden. Er bestonden voor *iudicia privata* twee vaste hoven: de *decemviri* en de *centumviri*.

De *decemviri stlitibus iudicandis* waren, naar het schijnt, oorspronkelijk een plebejisch rechterlijk college, ingesteld omstreeks denzelfden tijd als het tribunaat. Tegen het einde der republiek was hun rechtspleging beperkt tot processen over den *status* (*libertas* en *civitas*).

De rechtbank der *centumviri* telde 105 leden, drie uit iedere tribus, waarschijnlijk door het volk gekozen; de leiding berustte bij een *quaestorius*. Deze rechtbank deed uitspraak in kwesties over eigendom en nalatenschap.

b. *Legis actiones. Formulae.*

De oudste procesvorm bij de Romeinen droeg den naam **Legis actiones.** *legis actio* (*lege agere*). Ook de formules, die hierbij te pas kwamen, heetten *legis actiones*, omdat zij zich ten nauwste aansloten bij de bewoordingen der wet.

Het kenmerkende der procedure per *legis actiones* bestond namelijk hierin, dat partijen verplicht waren hun rechtsbeweringen in te kleeden in vaste formules, die mondeling voor den praetor (*in iure*) moesten worden opgezegd en vaak gepaard gingen met symbolische handelingen.¹

Zoo spreekt bijvoorbeeld de eischer: *dico te mihi decem milia*

¹ Cicero deelt, terwijl hij spot met de omslachtigheid der *legis actiones*, de handelingen mede, die plaats grepen bij *rei vindicatio* (handhaving van eigendomsrecht). Bij de *vindicatio* behoorde het betwiste voorwerp aanwezig te zijn, later was een kluit van den akker, een steen van het huis, een vlok wol van het schaap voldoende. De eischer zegt bij Cicero: *Fundus qui est in agro qui Sabinus vocatur, eum ego ex iure Quiritium meum esse aio, inde ego te ex iure manu consortum voco*. De gedaagde antwoordt: *unde tu me ex iure manu consortum vocasti, inde ibi ego te revoco*. Hierop spreekt de praetor: *suis utrisque superstitionibus praesentibus istam viam dico, inite viam*. Nu zoude men zich naar den betwisten akker moeten begeven, doch daar deze werd voorgesteld door de aanwezige kluit, vervolgde de praetor onmiddellijk: *„redite viam”*. In plaats van dezen omhaal had de zaak, meent Cicero, uitstekend als volgt kunnen behandeld worden: *„Fundus Sabinus meus est”*, *„Inmo meus”* en daarop de uitspraak des rechters (pro Murena 12).

dare oportere, waarop de gedaagde antwoordt met een ontkenning van het recht van den eischer. Vervolgens dagen zij elkander uit tot een weddenschap over de juistheid hunner bewering. Ieder hunner stort namelijk in een tempel als onderpand voor de waarheid zijner bewering een geldsom (*sacramentum*) die 50 of 500 *asses* bedroeg, naarmate de waarde der betwiste zaak minder of meer dan 1000 *asses* was. De verliezer verbeurde dit geld ten behoeve der schatkist. De regelmatige *legis actio* droeg met het oog op dit *sacramentum* den naam *legis actio per sacramentum*. Waar het niet gevorderd werd sprak men van een *legis actio per iudicis arbitrive postulationem*. Na de XII tafelen is hieraan nog toegevoegd eene *legis actio per conductionem*. Deze vorm was toepasselijk wanneer eene bepaalde geldsom of eene bepaalde zaak *ex contractu* gevorderd werd. Zij kenmerkte zich door eene aanzegging (*condictio*) van den eischer aan den gedaagde om na 30 dagen voor den praetor te verschijnen *ad iudicem capiendum*. Ook hier viel het *sacramentum* weg.

Hoofdvereischte bij deze processen was het nauwkeurig opzeggen der voorgeschreven formules. De geringste afwijking deed het proces verliezen. Zoo zegt Gaius: *eum qui de vitibus succisis ita egisset, ut in actione vites nominaret reperimus causam perdidisse, quia debuisset arbores nominare*.

Formulae.

Ten gevolge dezer *nimia subtilitas* werd achtereenvolgens door de *lex Aebutia* (\pm 200) en door twee *leges Iuliae*, denkelijk van Augustus, deze procedure voor de meeste gevallen afgeschaft en vervangen door het proces *per formulam*. De partijen waren nu niet meer aan vaste woorden en handelingen gebonden, maar de praetor stelde, na hen te hebben gehoord, een geschrift op (*formula*) waarin hij na aanwijzing des rechters de zaak kortelijk uiteenzette en den rechter zijn instructie gaf.¹

¹ Iedere *formula* bestond dus uit ten minste drie afdeelingen: 1°. de benoeming van den rechter (*iudicis datio*), 2°. de uiteenzetting der rechtswestie (*intentio*), 3°. de machtiging aan den rechter om den eisch toe te wijzen of te ontzeggen (*condemnatio*). Om deze reden werd ook gezegd, dat de rechtspraak van den praetor samengevat was in de drie woorden *do (iudicem) dico (ius) addico (iudici litem)*.

Gaius geeft onder meer de volgende formule: — *iudex esto. „Si paret Aulum*

Het groote onderscheid tusschen de processen door middel van *legis actiones* en *formulae* bestond hierin, dat in het eerste geval de partijen zelve het geding omschreven, en in het tweede de praetor uit de gegevens van partijen het geschilpunt opmaakte en in de *formula* begrensde. Het formulierproces verschafte dezen bovendien het middel, om den rechter te dwingen in plaats van het *ius civile* de voorschriften van het *ius honorarium* aan zijne beslissing ten grondslag te leggen.

c. *Het geding.*

Ieder proces bestond uit twee afdeelingen: *in iure*, de behandeling der zaak voor den praetor, en *in iudicio*, de behandeling voor den *iudex*.

De eischer (*actor*) moest zelf zijn tegenpartij voor den praetor **Dagvaarding.** dagen (*in ius vocatio*); dit geschiedde mondeling op den openbaren weg door uitdrukkingen als: *veni in ius, in ius ambula, sequere me ad tribunal*. Bij onwil van den gedaagde kon de eischer hem met geweld voor den praetor brengen (*manum inicere*). Hij behoorde dan een of meer voorbijgangers tot getuigen aan te roepen (*antestatio*) met de woorden: *licetne antestari*, en raakte bij toestemmend antwoord de *auricula* van den getuige aan.

Voor den praetor gekomen zeide de *actor* de *legis actio* op of **In iure.** vroeg een *formula*. Over de redactie dezer laatste ontstond meestal veel verschil, zoodat dikwijls voor haar definitieve vaststelling een tweede verschijning van partijen noodig was. Daartoe wees dan de praetor een dag aan, waarop de gedaagde (*is cum quo agitur*) zich door een borgtocht (*vadimonium*) verplichtte om te verschijnen. *Vadimonium obire* of *sistere* heette het verschijnen; het wegblijven, onder verbeurte der borgtocht, *vadimonium deserere*.

De behandeling van een zaak door middel van een *legis actio* werd gesloten met de *litis contestatio*, oorspronkelijk een aanroeping van getuigen door beide partijen, ten einde te laten

Agerium apud Numerium Negidium mensam argenteam deposuisse eamque dolo malo Numerii Negidii Aulo Agerio redditam non esse, quanti ea res erit, tanta pecunia Numerium Negidium Aulo Agerio condemnato. Si non paret absolvito.

vaststellen, dat de formaliteiten behoorlijk in acht waren genomen en welke de inhoud der *legis actio* was, opdat later voor den *iudex* omtrent het geschilpunt geen twijfel zou bestaan. In het formulier-proces was deze handeling overbodig, omdat de geschreven *formula* hiervoor een meer betrouwbaar middel was. Evenwel bleef ook hier het woord *litis contestatio* in gebruik om aan te duiden het oogenblik van de definitieve vaststelling van het geschilpunt.

In iudicio. Op den bepaalden dag heeft de behandeling der zaak *in iudicio* plaats. Voor den *iudex*, die zich altijd laat bijstaan door eenige, door hem zelf gekozen deskundigen (*consilium*), verschijnen de partijen met hun advokaten. Van beide zijden wordt de zaak kort uiteengezet (*causae coniectio*), daarop volgen het getuigenverhoor, het bijbrengen van bescheiden en ten slotte de pleidooien (*causae peroratio*).

Vonnis. Het vonnis des rechters (*sententia*) is eerst onder de keizers aan hooger beroep onderworpen. Voor de uitvoering van het vonnis heeft de praetor te waken; volgens de XII tafelen richt zij zich tegen den persoon. De eischer, die zich op het vonnis beroept, brengt de tegenpartij voor den praetor (*in ius*), zegt daar eene bepaalde formule op (*legis actio per manus iniunctionem*) en ontvangt vergunning den *iudicatus* te gijzelen, tenzij een derde het bestaan van een vonnis bestrijdt (*vindex*). De gijzeling moet zestig dagen duren. Heeft zij niet ten gevolge dat den eischer het verschuldigde betaald wordt, dan heeft hij het recht den *addictus* te dooden of als slaaf *trans Tiberim* te verkoopen. Dit strenge recht werd sedert de *lex Poetelia-Papiria* (pag. 38) door toedoen des praetors vervangen door beslag en verkoop van het geheele vermogen van den veroordeelde (*missio in bona*) gevolgd door *bonorum venditio*.

§ 4. IUDICIA PUBLICA.

a. *Delicta publica. Quaestiones perpetuae.*

Delicta publica. Het gedeelte van het recht, dat betrekking had op de misdrijven tegen den staat en de veiligheid der burgers werd te Rome bedorven door de inmenging der politieke partijen, die van het recht om te straffen, dat den staat toekwam, zooveel mogelijk gebruik maakten, om tegenstanders onschadelijk te

maken. De grenzen tusschen *delicta publica* en *delicta privata* waren volstrekt niet scherp getrokken, evenmin bestond er een nauwkeurige indeeling der misdaden.¹ Zelfs sedert de *quaestiones perpetuae* werden dikwijls ongelijksoortige misdaden onder één wet vereenigd, zoodat meermalen aanklachten en misdrijven niet met hun eigen naam werden aangeduid, maar met dien der wet waaronder zij vielen; zoo werd in plaats van *caedis accusari* gezegd: *teneri, accusari lege Cornelia de sicariis*.

De crimineele rechtspraak, die evenals de civiele bij den koning **Quaestiones perpetuae.** had berust, werd tijdens de republiek uitgeoefend door het volk in zijn verschillende vergaderingen. Herhaaldelijk benoemde echter het volk tot het onderzoeken (*quaerere*) van en het vellen van een vonnis over een misdrijf, een commissie (*quaestio*), waarvan dan de senaat den voorzitter aanwees. Deze tijdelijke rechtbanken gaven het denkbeeld aan de hand om voor bepaalde misdrijven vaste hoven op te richten, een maatregel die sedert de vergroting van den staat na 89 noodzakelijk werd. Het eerste hof van dien aard was de *quaestio perpetua de repetundis* door de *lex Calpurnia* (149) van den *tribunus plebis* L. Calpurnius Piso Frugi in 't leven geroepen, omdat afpersing, een misdaad alleen tegen provincialen gepleegd, in het volk een veel te genadigen rechter vond. Enkele andere *quaestiones* volgden, maar eerst Sulla onttrok de geheele crimineele rechtspleging aan het volk door ze aan *quaestiones perpetuae* te brengen. Tijdens Cicero komen de volgende *quaestiones perpetuae* voor: *inter sicarios* (moord), *veneficii* (vergiftiging), *falsi* (vervalsching), *maiestatis* (hoogverraad), *ambitus* (kuiperij bij verkiezingen), *repetundarum* (knevelarij), *peculatus* (verduistering van staats- en tempelgoederen), *de vi* (geweld). Deze namen duiden alleen de voornaamste misdaden aan, die voor een *quaestio perpetua* werden behandeld. De *quaestio inter sicarios* nam niet alleen kennis van moord maar ook van brandstichting en oinkooping, de *quaestio falsi* van valsheid in geschriften en bovendien van valsche munterij, meeneed en het verleiden tot meeneed.

¹ Een woord geheel overeenkomende met ons „misdaad” hebben de Romeinen langen tijd niet gehad; *delictum publicum* is een woord van den keizertijd. Nog bij Cicero beteekent *crimen* niet de misdaad als zoodanig maar beschuldiging, punt van aanklacht: *teneri, accusari crimine aliquo*.

Leges iudiciariae.

De leden eener *quaestio perpetua*, het *consilium*, werden genomen uit den senaat. Daar evenwel de onpartijdigheid der senatoren, vooral bij de processen *de repetundis*, om licht te begrijpen redenen, veel te wenschen overliet, bepaalde C. Gracchus door zijn *lex Sempronia iudiciaria* (123), dat jaarlijks een lijst van rechters (*album iudicum*) moest worden opgemaakt uitsluitend uit den ridderstand. Door deze wet won hij de *equites*, maar de rechtspraak verbeterde er niet op, omdat nu de schaal geregeld oversloeg ten voordeele der *equites*, de pachters der belastingen. De *lex Servilia* (106) van den consul Q. Servilius Caepio stelde voor korten tijd het *album iudicum* samen uit senatoren en *equites*. De *lex Plautia* (89) liet iedere tribus 15 *iudices* uit haar midden kiezen; zoodat het geheele getal 525 bedroeg. Kort daarop bracht Sulla door zijn *lex Cornelia* (81) de rechtspraak weer in handen van den senaat. De *lex Aurelia* (70) van den praetor L. Aurelius Cotta deed het *album iudicum* bestaan uit drie *decuriae*, uit drie standen genomen: *senatores*, *equites* en *tribuni aerarii* (pag. 45). De laatsten werden door een *lex Iulia* (46) van Caesar geschrapt; Antonius stelde in 43 weer een derde *decuria* in, bestaande uit *centuriones* en *veterani*, die reeds het volgende jaar werd afgeschaft.

Album iudicum.

Het getal der in het *album* opgenomen personen heeft in verschillende tijden afgewisseld tusschen 300, 450 en 600. Sedert de *lex Aurelia* (70) werd het *album* jaarlijks opgemaakt door den *praetor urbanus* volgens de vigeerende *leges iudiciariae*. Voor iedere nieuwe zaak werd door den voorzitter der *quaestio* door *sortitio* uit het *album* een rechtercollege gevormd. Het aantal leden van iedere *quaestio* werd bepaald door de wet, die haar had ingesteld of gereorganiseerd; het hoogste getal, dat medegedeeld wordt, is 75, het geringste 32. Er werden evenwel boven het vereischte getal *iudices* nog zooveel uitgeloot als aanklager en beschuldigde mochten wraken (*reicere*). Wanneer tijdens het proces rechters uitvielen, wegens ziekte of benoeming tot een magistratuur, werd het *consilium* door *subsortitio* aangevuld. De *iudices* spraken alleen schuldig of onschuldig uit; de *quaestiones perpetuae* droegen derhalve geheel het karakter der tegenwoordige rechtbanken van gezworenen.

Voorzitters.

Het voorzitterschap eener *quaestio* werd waargenomen door

den praetor, die daartoe bij den aanvang van zijn ambtsjaar door het lot was aangewezen. Soms overtrof het getal der *quaestiones* dat der beschikbare praetoren of werd wegens den toevloed van rechtszaken een *quaestio* in verschillende afdeelingen gesplitst. In die gevallen werd uit de *aedilicii* van 't vorige jaar een voorzitter uitgeloot, die dan den titel droeg van *iudex quaestionis*. In *iure* moest echter de zaak altijd geleid worden door een praetor. De voorzitter stemde niet mede en legde, daar hij magistraat was, den eed niet af.

b. *Het proces voor de quaestiones perpetuae.*

Bij de *quaestiones perpetuae* kwam ambtelijke vervolging niet **Aanklagers.** voor; ieder burger, die *sui iuris* was en geen *iudicium turpe* te zijnen laste had, kon bij deze hoven aanklagen. Velen spoorde de belooning aan, die de staat uitloofde, gewoonlijk het vierde deel van het vermogen des veroordeelden. Zulke aanklagers van beroep (*quadruplicatores*) waren veracht; daarentegen gold het voor eervol iemand te doen veroordeelen in een voor den staat gewichtige zaak. De aanklager moest zweren, dat hij niet valschelijk (*calumniae causa*) aanklaagde; den *calumniator* werd volgens de *lex Remmia* de letter *K* (*alumniator*) op 't voorhoofd gebrand. Eveneens was *praevaricatio*, het heulen van den aanklager met den aangeklaagde, strafbaar.

De aanklager moest zich tot den praetor wenden om van hem **Aanklacht.** vergunning tot een aanklacht te bekomen (*postulatio*). Wanneer tegelijkertijd verschillende aanklagers zich aanmeldden om afzonderlijk tegen denzelfden persoon op te treden wegens 't zelfde misdrijf, dan besliste een *consilium*, samengesteld en gepresideerd door den praetor, bij wien de aanklacht was ingebracht, na hen te hebben gehoord, wie tot de aanklacht zou worden toegelaten. Deze handeling heette *divinatio*.

Was de aanklager toegelaten, dan diende hij een geteekende acte van beschuldiging in (*nominis delatio*). Gewoonlijk waren er medeaanklagers (*subscriptores*), die ook de aanklacht moesten onderteekenen (*subscriptio*). Daarop volgde het verhoor (*interrogatio*) van den aangeklaagde door den praetor, die, als het hem wenschelijk voorkwam, de zaak op de rol bracht (*nominis*

receptio) en tevens den dag van het proces bepaalde. Hiermede was de behandeling *in iure* afgelopen en begon de behandeling *in iudicio*.

Rechtszitting. De rechtszitting heeft plaats op het *forum* of in een *basilica*. De praetor is gezeten op zijn *sella curulis* op het *tribunal*, om hem heen zitten op *subsellia* de gezworenen. Eveneens nemen op *subsellia* plaats de aanklager, benevens de aangeklaagde (*reus*) met zijn advocaten (*patroni*) en vrienden. Zoodra iemand *reus* wordt, trekt hij in den regel rouwgewaad aan (*toga pulla*) en laat baard en hoofdhaar groeien (*sordidus, squalidus*). De aanzienlijke vrienden, die hem vergezellen, (*advocati*) wenschen door hun tegenwoordigheid het hof tot een gunstig oordeel te stemmen.

Het eerst spreekt de beschuldiger, daarop de beschuldigde of diens advocaten. De tijd voor aanklacht en verdediging is beperkt binnen zekere grenzen (*tempus legitimum*). Zoowel tijdens als na de pleidooien kunnen schriftelijke bewijzen worden bijgebracht of getuigen worden gehoord. Op de pleidooien volgt een wisseling van vragen en antwoorden (*altercatio*) tusschen beide partijen. Na deze verhandelingen, waarmede gewoonlijk verscheidene dagen gemoeid waren, werden bij een proces *de repetundis* meestal zoowel door aanzienlijke burgers als uit naam van provincies, *laudationes* op den aangeklaagde gehouden.

Hierop vraagt de voorzitter of de *iudices* voldoende zijn ingelicht. Wanneer meer dan een derde in ontkennenden zin antwoordt (*sibi non liquere*) door te stemmen met *N(on) L(iquet)*, dan moet het geheele geding op nieuw worden gehouden (*ampliatio*)¹. Er kunnen verscheidene *ampliatioes* plaats hebben. Zoo echter twee derde der gezworenen verklaren, dat zij in staat zijn een vonnis te vellen, wordt tot stemming overgegaan. Zij, die een *N. L.* hebben uitgebracht, blijven buiten stemming. Ieder gezworene ontvangt een met was bestreken tafeltje, aan den eenen kant voorzien van de letter *A(bsolvo)*, aan den anderen kant van de letter *C(ondemno)*. Na een dier letters te hebben uitgewischt werpt hij de *tabella* in een urn (*sitella*)². De voor-

¹ De stemming omtrent het *N. L.* geschiedde hoogst waarschijnlijk mondeling.

² Volgens anderen ontvangt de rechter een blanco tafeltje en heeft hij dus de letter zelf te schrijven.

zitter opent de stembus en maakt den uitslag bekend. Meerderheid van stemmen beslist.

De *lex Servilia* (111) schafte de *ampliatio* voor de *quaestiones de repetundis* af, en stelde de *comperendinatio* in. Tengevolge daarvan moest de zaak worden behandeld in twee termijnen, waarvan ieder verscheidene dagen kon duren, maar die minstens door één dag moesten gescheiden zijn. Sedert de *lex Aurelia* (70) is er noch van *ampliatio* noch van *comperendinatio* meer sprake.

Wanneer de aangeklaagde schuldig was bevonden, begon een **Vonnis.** nieuwe handeling *in iure*. Dan werd door den praetor de straf overeenkomstig de bestaande wetten bepaald en uitgesproken. Zoo de straf in een boete bestond of door schadevergoeding was verzwaard, stelde de praetor, gewoonlijk ter zijde gestaan door een deel van het *consilium*, het bedrag vast (*litis aestimatio*).

c. Straffen.

Er bestonden eigenlijk slechts twee straffen voor veroordeelde burgers: doodstraf (*poena capitalis*) en geldboete (*multa*).

De gewone vorm der doodstraf was onthoofding, voorafgegaan door geeseling (*virgis caedi securisque feriri*). In de verhalen van den oudsten tijd komt de *delectio de rupe Tarpeia* meermalen voor en in de overlevering omtrent de rechtspleging der *tribuni* speelt deze straf een groote rol; in later tijd werd zij ook toegepast op overloopers, weggelopen gijzelaars, slaven en vrijgelatenen, die hun meester of patroon hadden verraden. Van worging (*strangulatio*) wordt alleen gewag gemaakt bij het voltrekken van het doodvonnis aan de *Catilinarii*. Vadermoordenaars werden in een leeren zak (*culleus*) in den Tiber geworpen. De gewone straf voor slaven was het kruis, waaraan in de provincies ook misdadigers van geringen stand werden geslagen.

Toen alleen de *comitia* in halszaken oordeelden en uitsluitend een overheidspersoon kon aanklagen, werd, zoo het schijnt, de beschuldigde terstond in hechtenis genomen, tenzij hij een borg stelde. Langzamerhand werd het gebruikelijk den aangeklaagde op vrije voeten te laten; vooral toen bij de *quaestiones perpetuae*, ieder burger het recht van aanklacht kreeg, scheen voorloopige hechtenis onbillijk. Tengevolge hiervan kon de **Exsilium.**

beschuldigde voor het vonnis geveld was en, sedert de *quaestiones perpetuae*, zelfs na het uitspreken van het vonnis, zich door de vlucht aan de doodstraf onttrekken (*exsilium, solum vertere exsilii causa*). Dikwijls werd deze vrijwillige ballingschap uitdrukkelijk bevestigd door een volksbesluit, dat over den voortvluchtige de *aqua et igni interdictio* uitsprak. Afgeschaft bij de wet werd de doodstraf niet, maar daar men haar door in ballingschap te gaan vermeed, werd het *exsilium* als *poena capitalis* beschouwd en aldus genoemd.

Er moet evenwel een lagere crimineele rechtspraak voor misdadigers uit het volk hebben bestaan, vooral wanneer zij op heeterdaad waren betrapt. Waarschijnlijk werd deze rechtspraak geleid door de *IIIviri capitales* (pag. 89). De grenzen tusschen hun rechtspraak en die der *quaestiones perpetuae* zijn niet bekend. Maar ongetwijfeld is reeds tijdens de republiek het onderscheid gemaakt tusschen *honestiores* en *humiliores*, dat onder de keizers onomwonden werd uitgesproken.

Als straf kende de wet de ballingschap niet, tot Cicero, door zijn *lex Tullia* (63), *ambitus* met tienjarige ballingschap bedreigde. De Romeinsche ballingen moesten den *ager Romanus* mijden. Zij konden zich dus in een naburige stad b.v. Tibur of Praeneste, ophouden en bij de slechte inrichting der politie slopen zij zeker dikwijls te Rome rond. Maar na den bondgenootenoorlog moesten zij Italië verlaten. Bij voorkeur verbleven zij toen te Massilia of te Athene; daar waren zij volkomen vrij, zoodat de grootste misdadigers in den regel over de strengheid der wet niet hadden te klagen.

Boete. De *comitia* legden dikwijls geldboete als straf op. In de laatste eeuw der republiek komt evenwel boete als straf voor *delicta publica* zelden voor. De *lex Calpurnia* (67) stelde boete op *ambitus*. Het doodvonnis werd echter menigmaal verzwaard door verbeurdverklaring van het vermogen.

Gevangenisstraf werd niet toegepast. Eerst onder de keizers werden verschillende misdrijven met gevangenis gestraft.

Eerloosheid (*infamia*) werd zelden uitgesproken, maar een crimineele veroordeeling werd als een *iudicium turpe* beschouwd.

HOOFDSTUK VIII.

Eeredienst.

§ 1. DE ROMEINSCHE GODSDIENST.

a. *Eeredienst van den koningstijd.*

De romeinsche eeredienst was volgens de overlevering een **Karakter van** schepping der koningen, die in hun handen wereldlijke en geeste- **den rom.** lijke macht vereenigden. Ook tijdens de republiek was de eere- **godsdienst.** dienst een tak van het staatsbestuur, de priesters waren dienaren van den staat, de tempels met hun kassen en gronden waren staatseigendom.

Aan een overzicht van den eeredienst van den staat behoort een vluchtige beschouwing over den aard en de ontwikkeling van den romeinschen godsdienst vooraf te gaan. Deze ontwikkeling is merkwaardig, omdat zij niet een normaal, natuurlijk verloop heeft gehad, maar beheerscht is geworden door grieksche godsdienstige opvattingen, die, toen zij eenmaal te Rome ingang hadden gevonden, de inheemsche goden en hun vereering hebben vervormd en verdrongen.

In dezen ontwikkelingsgang zijn vier perioden te onderscheiden : de tijd van de naïve godenvereering tot nagenoeg het einde van den koningstijd ; de drie eerste eeuwen der republiek, waarin de schitterende eerediensten van een wereldrijk zich ontwikkelden ; de periode van het verval van den staatsgodsdienst, die reeds in het midden der 2de eeuw v. C. zich openbaarde ; eindelijk de tijd van herleving onder de keizers, die evenwel het verval niet kon keeren en die door de zege van het Christendom wordt afgesloten.

Kenschetsend voor den praktischen, nuchteren volksaard der Romeinen is de wijze, waarop zij zich de verhouding van den mensch tot de goden voorstelden. Zij beroemden er zich op *religiosissimi mortalium* te zijn. Maar hun vroomheid was van bijzonderen aard. Met godsdienstige bespiegelingen hielden zij zich weinig of niet bezig. De goden beschouwden zij als de beschermers van hun stoffelijke belangen; het was dus in de eerste plaats zaak den wil der goden te leeren kennen en hen gunstig te stemmen door offers en gebeden. In deze vereering der goden en in het angstvallig in acht nemen der daarbij voorgeschreven vormen, den *cultus deorum*, daarin bestond volgens romeinsche opvatting de *religio*. Het gebed was een plechtig verzoek tot de godheid, gewoonlijk vergezeld van een gelofte. Bij verhooring van het gebed werd de gelofte met de grootste nauwkeurigheid vervuld, bleef deze achterwege, dan verviel ook de gelofte. Evenals de burgers handelde ook de staat. Bij geen ander volk komen in het openbaar en bijzonder leven zooveel sakrale handelingen voor en de Romeinen waren vast overtuigd, dat hun heerschappij over de wereld een belooning was voor de nauwgezetheid, waarmede zij zich kweten van de vereering der goden.

Oudste goden en godenvereering. In hoever de goden en de godenvereering der Romeinen in den vroegsten tijd van algemeen italischen aard waren of meer in het bijzonder in Latium of te Rome thuis behoorden, kan niet meer nauwkeurig worden nagespoord. Wel is het duidelijk, dat de godsdienstige opvattingen der Romeinen van zeer primitieven aard waren. Hun goden en hun godenvereering waren die van eenvoudige landbouwers en veehoeders, levend onder harden arbeid en in gestadigen krijg met hun naburen. Ieder dezer goden werd werkzaam gedacht op een nauwkeurig begrensde gebied: de omgeving van den Romein, zijn leven en dagelijksch bedrijf. De drie voornaamste waren Iuppiter, de almachtige hemelgod, die zonneschijn en regen zond, Mars en Quirinus, oorlogsgoden, voorvechters in den strijd, maar die ook het verderf over de akkers konden brengen en afweren. Bij dit drietal sloot zich het overoude godenpaar aan: Ianus, de god der deuren en Vesta, de godin van het haardvuur. De opvolging was: Ianus, Iuppiter, Mars, Quirinus, Vesta, zooals blijkt uit de

steeds bestaande rangorde der priesters (pag. 173). Ook bij het aanroepen van een rij van goden moest steeds Ianus de eerste, Vesta de laatste plaats innemen. Verder behoorden tot de oudste godheden: Tellus, de vruchtgevende aarde, Saturnus, de zaaigod, Ceres, de godin van den wasdom der planten, Consus en Ops, oogstgodheden, Faunus een bosch- en veldgod, Pales de beschermgodin van herders en kudden. Maar er waren een menigte andere en hun aantal nam steeds toe. De Romeinen stelden zich namelijk voor, dat niet alleen alle plaatsen, huizen, bosschen, bergen, bronnen, weiden, maar ook alle gebeurtenissen in het leven en alle menschelijke handelingen onder de hoede stonden eener bepaalde godheid. Deze overoude godheden van den staat werden later *di indigetes (indigenae)* genoemd.

Wegens het oneindig getal dezer goden was het dikwijls moeilijk uit te maken tot wien men zich in bepaalde omstandigheden om hulp moest wenden. Aan den anderen kant was voor het slagen van een godsdienstige handeling, voor de verhooring van een gebed een eerste vereischte, dat de godheid op de voorgeschreven wijze werd aangeroepen. Daarvoor bestonden vaste door de *pontifices* bewaarde formulieren (*indigitamenta*). Om zich in elk geval te vrijwaren voor vergissingen, werd na het noemen van alle namen der in aanmerking komende goden nog een algemeene formule toegevoegd als: *sive quo alio nomine fas est appellare* of indien men niet zeker was van den naam en het wezen der godheid, die hulp kon brengen, vermeed men het noemen van den naam en verving dien door wendingen als *quisquis es; sive deus sive dea*.

De romeinsche landman zag vol schroom op tot deze geheimzinnige machten, die zijn arbeid konden zegenen, maar ook al zijn inspanning konden verijdelen. Hij waagde het niet zich een persoonlijke voorstelling van hen te maken. Daarom hadden de oude Romeinen godenbeelden noch tempels; evenmin kon bij hen van een mythologie met godenhuwelijken, zooals bij de Grieken, sprake zijn.

Ook bestond bij hen geen afzonderlijke priesterstand. De huisvader verrichtte de offers voor het gezin; de koning voor den staat. Wegens het ingewikkeld ritueel van de talrijke eerediensten, liet hij zich bijstaan door colleges van deskundigen, waaronder de *pontifices* en de *augures* de voornaamste waren.

b. *Uitbreiding van den godenkring.*

Ommekeer in den eeredienst tijdens de Tarquinii. De uitbreiding van den staat door het inlijven der omliggende streken en de daarmede gepaard gaande verruiming van den gezichtskring bleven niet zonder invloed op den eeredienst van den staat. Naast de oude goden werden nieuwe opgenomen; de bescheiden altaren en kapellen werden vervangen door tempels, die de woning van den god heetten te zijn, waaraan zij waren gewijd en wiens beeld zij bevatten. De oude godentrits Iuppiter, Mars, Quirinus moest, waarschijnlijk onder griekschen invloed, wijken voor een nieuw drietal, Iuppiter, Iuno, Minerva. Voor hen werd een heiligdom opgericht, de tempel van Iuppiter Capitolinus, die het middelpunt werd van den eeredienst. Sedert dezen tijd was Iuppiter Capitolinus, als Iuppiter optimus maximus vereerd, de goddelijke beschermer en de hoogste god van den staat. In den zelfden tijd werd op den Aventinus een tempel gebouwd voor Diana. De vereering dezer godin was inheemsch te Aricia, waar haar tempel het middelpunt was van een latijnschen stedenbond. Voortaan zou de tempel op den Aventinus de bondstempel zijn van Rome en de latijnsche *socii*. Op den mons Albanus verrees een tempel voor Iuppiter Latiaris en daar werden hem ter eere de *feriae Latinae* gehouden. De bedoeling dezer nieuwe stichtingen is niet te miskennen, ook in den eeredienst moest de hegemonie van Rome over Latium duidelijk uitkomen.

In dezen tijd valt ook het verwerven der sibyllijnsche boeken, die nieuwe goden te Rome invoerden, waarvoor een afzonderlijk priestercollege werd ingesteld; verder de instelling der *ludi romani* en van den *triumphus*, een dankfeest ter eere van Iuppiter, den schenker der overwinning.

De overlevering, die dit alles toeschreef aan de Tarquinii, was daarmede op het rechte spoor. De juiste toedracht mocht den lateren Romeinen niet meer duidelijk zijn, terecht was hun de herinnering bijgebleven van een ommekeer, die tegen het einde van den koningstijd in de religieuze toestanden had plaats gegrepen. De romeinsche godsdienst uit den tijd der Tarquinii is in hoofdtrekken tot aan den 2^{den} Punischen oorlog die van den staat gebleven.

De stichting van den tempel van Iuppiter Capitolinus opent een nieuwe periode in de geschiedenis van den romeinschen godsdienst. De kring der *di indigetes* werd gesloten en de goden, die voortaan door den staat werden opgenomen, vorinden een nieuwen kring, dien der *di novensides* (*novus—inses*).

De Romeinen riepen bij voorkeur de goden aan met bijvoeging van de eigenschap, waarvan in een gegeven omstandigheid hulp werd verwacht. Allengs werden deze eigenschappen verheven tot zelfstandige goden. Op deze wijze hebben zich reeds in den ouden tijd Liber en Terminus losgemaakt van Iuppiter, Honor en Virtus waarschijnlijk van Mars. Door deze splitsing van het begrip eener godheid ontstonden talloze goddelijke wezens, *numina*, die wij hoofdzakelijk kennen uit de *indigitamenta*. Op grond van soortgelijke beschouwing kwam men er toe om abstracte denkbeelden als persoonlijke godheden te vereeren: Spes, Concordia, Pudicitia, Pietas, Fides, Pax, en vele andere.

**Vermeerdering
der goden
door split-
sing van hun
begrip.**

Mettertijd verdween de gewoonte om voor iedere openbaring van goddelijke macht nieuwe goden te scheppen. Er werden nog tempels gebouwd voor Aius Locutius, de stem, die de nadering der Galliërs had verkondigd en voor den *deus rediculus*, die Hannibal had gedwongen om voor Rome om te keeren. Bij de invoering van de koperen munt ontstond een *deus aesculanus*, bij het slaan der zilveren munt een *deus argentinus*, maar toen in 217 voor het eerst gouden munten in omloop werden gebracht, was deze eigenaardige wijze om goden te scheppen reeds minder gebruikelijk, want een *deus aurinus* hebben de Romeinen niet gehad.

Met een aan de belijders van het veelgodendom eigen trek, erkenden de Romeinen, dat er behalve de door hen vereerde goden nog andere waren, die zij niet kenden, maar die zij, als zij zich aan hen openbaarden, bereid waren te vereeren. Dit geval deed zich vooral voor bij de verovering van naburige steden. De *sacra* eener ingenomen stad, die steeds ten laste der overwinnaars kwamen, lieten de Romeinen soms onder hun toezicht op de oude plaatsen voortbestaan, soms plantten zij die naar Rome over. Ook trachtten zij, in de overtuiging, dat een stad, alvorens veroverd te worden, van haar beschermgoden moest worden verlaten, dezen tot zich te lokken, zooals de Iuno van

**Opnemen van
italische
goden.**

Vei en later de goden van Carthago en Corinthe (*evocatio*). Deze nieuwe eerediensten werden in den regel door den staat van een tempel voorzien, die evenwel buiten het *pomerium* lag.

Opnemen van grieksche goden. Maar het invoeren van eenige italische godheden was van weinig beteekenis, vergeleken met de omkeering, die de grieksche godenleer in den romeinschen eeredienst teweeg heeft gebracht. Wel waren de Romeinen door het toenemend verkeer met de steden van Groot-Griekenland gemeenzaam geworden met grieksche denkbeelden, maar de snelle verbreiding van den griekschen eeredienst is alleen toe te schrijven aan de sibyllijnsche boeken.

Sibyllijnsche boeken. Deze boeken, die Tarquinius Superbus van de Sibylla van Cumae zou gekocht hebben, bevatten een verzameling grieksche orakels. Tarquinius liet deze boeken in een gewelf van den tempel van Iuppiter Capitolinus neerleggen en benoemde een priestercollege, de *duoviri sacris faciundis*, om ze te bewaren en te raadplegen. De sibyllijnsche boeken kenden natuurlijk alleen grieksche goden en grieksche vormen van godenvereering. De eerste grieksche god, die aldus te Rome werd opgenomen, is zonder twijfel Apollo, wiens eeredienst tot de sibyllijnsche orakels in nauw verband stond. Zeer vroeg werden ook van staatswege vereerd Demeter, Dionysus en Kore, die geïdentificeerd werden met Ceres, Liber en Libera en voor wie in 493 een tempel werd gesticht. In den strijd der standen speelt deze tempel een rol; hij diende ook als bewaarplaats van het plebejisch archief en de aedilen hebben aan hem hun naam ontleend. Andere grieksche goden volgden en hun eeredienst werd *graeco ritu* onder leiding eerst der *duoviri*, sedert 367, der *decemviri sacris faciundis* gevierd.

De sibyllijnsche boeken bereidden op het gebied van den eeredienst de gelijkstelling voor van de plebejers met de patriciërs. Toen de eisch der plebejers om opgenomen te worden in de priestercolleges niet meer kon worden afgewezen, lag het voor de hand hen eerst toe te laten tot het college, dat den eeredienst der vreemde goden bestuurde. Daarom werd, evenals het consulaat, ook het *collegium* der *Xviri sacris faciundis* in 367 voor hen opengesteld en reeds in 300 werd hun door de *lex Ogulnia* toegang verleend tot de priesterschappen der *di patrii*: de *pontifices* en de *augures*.

c. *Helleniseering en verval van den eeredienst.*

Na het einde van den strijd der standen hielden wederom **Ineensmelten** eenige grieksche goden hun intocht te Rome. Maar de vol- **van rom. en** komen helleniseering van den eeredienst kreeg eerst in den loop **grieksche** van den 2den Punischen oorlog haar beslag. In dit opzicht **goden-** was vooral het ongeluksjaar 217 van beteekenis. Toen greep **vereering.** men bij de algemeene radeloosheid tengevolge van de rampen, die het land troffen, tot alle middelen om den toorn der goden te verzoenen. Onder anderen werd een *lectisternium* (pag. 180). gehouden van zes godenparen: Iuppiter en Iuno, Neptunus en Minerva, Mars en Venus, Apollo en Diana, Volcanus en Vesta, Mercurius en Ceres. Zoo werden de twaalf voornaamste grieksche goden gelijkgesteld met evenveel romeinsche en ontstond er te Rome een nieuwe godenkring, naar grieksche mythologie en griekschen ritus gegroepeerd. De oude scheiding der *di indigetes* en *di novensides* was hiermede opgeheven en deze twaalf goden kregen als *di consentes* (vereenigde goden) officieel gezag. In korten tijd werd nu het geheele grieksche godendom te Rome ingeburgerd en verdrong de vaderlandsche goden of werd met dezen geïdentificeerd. De regel, dat de tempels der vreemde godheden zich buiten het *pomerium* moesten bevinden, werd opgegeven. Voor velen dezer goden werden schitterende *sacra* ingesteld, vooral voor Apollo, die sedert de invoering der *ludi Apollinares* tot de voornaamste goden van den staat behoorde.

Bij den glans en de praal van deze nieuwe eerediensten moest de eenvoud der ouderwetsche godenvereering armoedig afsteken; de meeste inheemsche goden konden zich dan ook tegen deze schitterende vreemde mededingers niet handhaven en raakten met hun feesten en hun priesters in vergetelheid.

Nog van andere zijde bedreigden den oud-romeinschen gods- **Oostersche** dienst ernstige gevaren. Reeds in 204 had de staat op raad **eerediensten.** der sibyllijnsche boeken den wilden dienst van Cybele (*Magna Mater*), zij het ook naar romeinsche toestanden gewijzigd, opgenomen. In haar gevolg drongen andere zinnelijke oostersche eerediensten binnen, maar ook oostersch bijgeloof, waartoe velen zelfs onder de voornaamsten zich wendden. In de 1ste eeuw v. C. verbreidde zich de dienst van den perzischen god Mithras

en van de aegyptische godin Isis en ofschoon de laatste nog in 58 door den senaat als een *turpis religio* werd gebrandmerkt, werd hij niet alleen niet uitgeroeid, maar vonden ook andere aegyptische goden vurige geloovigen.

**Wijsgeerige
beschouwin-
gen.**

Reeds lang had menigeen het geloof der vaderen niet meer kunnen bevredigen en op het voetspoor der Grieken begonnen de Romeinen te philosopheeren over godsdienstige onderwerpen. Ongelukkigerwijze namen zij niet tot leidslieden de grieksche wijsgeeren uit den goeden tijd, maar de lateren. Een slechten invloed had de vertaling, die Ennius had gemaakt van de *ἱστορία ἀναγνασθή* van Euhemerus (± 300), waarin breedvoerig de stelling werd ontwikkeld, dat de goden slechts voortreffelijke menschen waren geweest en de mythologie verlaagd werd tot een reeks van avonturen. Deze platte opvatting vond gereedelijk ingang bij vele Romeinen. Zoo gingen de godsdienstige opvattingen der burgers en de godsdienst van den staat steeds verder uiteen. De *pontifex maximus* Q. Mucius Scaevola (consul 95), erkende, dat er drie soorten van goden waren, die der dichters, die der wijsgeeren en die van den staat. Hij voor zich gaf, evenals de meeste staatslieden, de voorkeur aan de wijsgeerige, d. i. de stoicijnsche opvatting, die in veel opzichten met het romeinsche karakter strookte. Maar voor het volk beschouwde hij een kennismaking daarmede als verderfelijk.

Bovendien was het aanzien der priesters gedaald, omdat men aan sommigen van hen, met wier waardigheid dit vroeger onvereenigbaar werd geacht, het bekleeden van staatsambten had moeten toestaan en niet minder sedert de coöptatie feitelijk was afgeschaft en de geestelijke waardigheidsbekleeders, zoo goed als de wereldlijke door het volk werden gekozen (pag. 129). De onverschilligheid voor den godsdienst, die allengs de hoogere kringen was binnengedrongen en de onwetendheid der priesters, die daarvan het gevolg was, deden het overige. Cicero klaagt, dat de *augures* de leer der *auspicia* niet meer kenden, en ze alleen tot politieke doeleinden gebruikten, d. i. misbruikten. Hoezeer de oude goden waren vergeten, blijkt het best hieruit, dat Varro voor zijn overzicht van de goden van den staat geen beter in-deeling wist te vinden, dan die in *di certi*, waarvan hij nog iets wist, en *di incerti*, waarbij dit niet meer het geval was. Wat

eens Cato bij zijn ijveren tegen de Grieken had voorspeld: *quandocunque ista gens suas litteras dabit, omnia corrumpet*, was volkomen vervuld.

Caesar heeft ongetwijfeld de bedoeling gehad en ook het een **Maatregelen** en ander gedaan om het verval van den godsdienst te stuiten, **van Caesar** maar eerst Augustus heeft krachtige maatregelen genomen voor **en Augustus.** de godsdienstige en zedelijke verheffing van het rijk. Hij stichtte tal van tempels, liet vervallen heiligdommen herstellen en zorgde voor de instandhouding der *sacra*. Het aanzien der priesterschappen verhoogde hij door zelf als *pontifex maximus* op te treden en lid te worden der overige *collegia*. Kortom hij liet niets onbeproefd om den godsdienst der vaderen weer in eere te brengen. Door al deze maatregelen heeft Augustus den romeinschen godsdienst geen nieuw leven ingeblazen, want deze kon de behoeften der menschheid niet meer bevredigen, maar wat hij en sommigen zijner opvolgers in deze richting hebben gedaan, mag aanspraak maken op waardeering.

§ 2. INRICHTING VAN DEN EEREDIENST.

a. *Sacra privata*.

De vereering, die ieder burger, iedere vereeniging en de staat zelf den goden schuldig was, bestond in heilige handelingen (*sacra*) van verschillenden aard. De *sacra* van de familie en van de *gens* waren *sacra privata*, die van den staat waren *sacra publica*.

Het middelpunt van den huiselijken godsdienst is de haard, **Penates**. waar niet alleen Vesta, de eigenlijke haardgodin, maar ook de andere huisgoden, de *di penates*, de *Lar* en de *Genius* vereerd worden. De *di penates (penus)* zijn de beschermgoden van de voorraadskamer; onder hun hoede staat de welvaart van het huis. Oorspronkelijk werden zij algemeen gedacht en niet door beelden voorgesteld. Later had ieder huis twee penaten; Vesta, Iuppiter, Venus, Vulcanus, Mercurius, Fortuna en meer andere godheden werden als zoodanig vereerd en kwamen in de meest verschillende combinaties voor.

De *Lar familiaris*, die met Vesta en de penaten in de stad **Lar**. aan den haard van elk huis werd vereerd, is uit den landelijken

eeredienst afkomstig. Op het land werden namelijk de Laren vereerd aan de kruiswegen (*compita*) en aan de punten, waar de akkers van verschillende eigenaars samenkwamen. Daar stond een kapel (*compitum*) voor de Laren der verschillende eigendommen. Jaarlijks werd bij zulke kapellen het vroolijk volksfeest der *Compitalia* gehouden. Omdat de aan het *compitum* vereerde Laren tevens de beschermers waren van de woningen der eigenaars, kreeg de Lar ook een huiselijke vereering. Spoedig drong deze Larendienst door in de stad, zoowel aan de kruispunten (*compita*) der straten als aan den haard der burgers. Ieder huis had slechts één Lar. Hij was de beschermer van de geheele familie met inbegrip der slaven. Bij belangrijke gebeurtenissen in de familie: geboorte, huwelijk, verjaardagen, vertrek, terugkeer, werd zijn beeld met kransen versierd en werden hem offers gebracht van wierook en wijn. Reeds in het begin van den keizertijd werden in ieder huis twee Laren vereerd. De Larendienst was diep bij de Romeinen ingeworteld en duurde zelfs in den christelijken tijd voort.

Genius.

Terwijl de Lar gebonden was aan het huis, was de Genius onafscheidelijk van den persoon. Ieder mensch had een beschermgod, die met hem geboren werd, onafscheidelijk van hem was en eindelijk met hem stierf; die van den man heette Genius, die van de vrouw Iuno. In iedere woning werd de Genius van den heer des huizes vereerd. Hij waakte voor de instandhouding van het gezin; zijn feestdag was de verjaardag van zijn beschermeling; hij werd dan vereerd als *Genius natalis*.

De staat nam deze private *sacra* over. Er was een *Vesta publica populi Romani Quiritium* en er waren *di penates p. R. Q.* die met Vesta gezamenlijk in den Vestatempel werden vereerd. De *Lares publici* hadden hun eigen tempel, de *aedes Larum*. Ook kwam men tot de vereering van een *Genius populi Romani* of *Genius publicus*, die oorspronkelijk zonder geslacht en zonder naam werd gedacht, maar later dikwijls als jongeling werd voorgesteld. Reeds in het begin van den keizertijd werd een *Genius* aangenomen voor groepen van personen en voor vereenigingen. Zoo was er een *Genius-collegii*, *coloniae*, *legionis*, *castrorum* enz.

Huiselijke eeredienst.

De huisvader verrichtte als priester van het gezin geregeld

het morgengebed, het gebed aan tafel en offerde daarbij een gedeelte van de maaltijd aan den Lar. De *sacra* van het gezin gingen over op den erfgenaam van den *pater familias*. Omdat daarmede moeite, soms ook kosten gepaard gingen, werd een buitenkansje wel eens genoemd *hereditas sine sacris*.

Iedere patricische *gens* had *sacra gentilicia* en gemeenschap- **Sacra genti-**
pelijke begraafplaatsen, die ook bijzondere *sacra* vereischten. **licia.**
Gewoonlijk had de *gens* een *sacellum*, waarin een uit haar midden gekozen *flamen* de noodige offers verrichtte. Wanneer met het uitsterven eener *gens*, aan welke *sacra publica* waren toevertrouwd, deze *sacra* zouden te niet gaan, zorgde de staat intijds voor de instandhouding, door aan de overblijvende leden dier *gens* nieuwe leden voor de *sacra* toe te voegen en dus de *gens* te veranderen in een godsdienstige broederschap, een zoogenaamde *sodalitas*.

Ook werd wel bij het invoeren van nieuwe eerediensten ter- **Sodalitates.**
stond zulk een *sodalitas* of *collegium* opgericht, dat dan geldelijk door den staat werd ondersteund. Deze *sodalitates* hielden den hun toevertrouwden eeredienst in stand, en kwamen bijeen voor gemeenschappelijke offers en feestmaaltijden. De naam *collegium* werd later voor deze broederschappen het meest gebruikt; de vier voornaamste priesterschappen droegen hem bij uitnemendheid.

Verder bestonden er *collegia*, die de instandhouding bedoelden **Collegia.**
van een door den staat erkenden doch niet ondersteunden eeredienst, zooals de vereeniging ter viering der *Bacchanalia* (pag. 109).

In het algemeen was het vereenigingsleven te Rome sterk ontwikkeld; het wemelde er van gezelschappen van den meest uiteenloopenden aard, die zich evenwel alle onder de hoede eener godheid stelden. Zoo hadden de handwerkslieden negen vakvereenigingen, de *collegia opificum*, die eenigszins geleken op de gilden met hun beschermheilige. Het is niet te verwonderen, dat in de vereenigingen, al was het verboden, ook aan politiek werd gedaan, maar eerst in de laatste eeuw der republiek ontstonden *collegia sodalicia*, kiesvereenigingen, dikwijls door een candidaat zelf gesticht. Herhaaldelijk werden deze *collegia* bij senaatsbesluit opgeheven, doch een *lex Clodia* (58) liet ze weer toe. Reeds in 55 evenwel werden door de *lex Licinia de sodaliciis* alle politieke vereenigingen opnieuw verboden.

b. *Sacra publica.***Sacra popularia.**

Er waren twee soorten van *sacra publica*: *sacra popularia* en *sacra pro populo*.

De *sacra popularia* werden door de burgerij gevierd; het waren de eigenlijke volksfeesten, meest uit den vroegsten tijd afkomstig en voornamelijk betrekking hebbende op landbouw en veeteelt. Tot deze feesten behoorden:

1°. het *Septimontium*, dat reeds gevierd werd, toen Rome nog beperkt was tot de zeven oudste vlekken (pag. 6);

2°. de *sacra* der *curiae*. De leden der *curiae* vierden twee feesten, de *Fordicidia* en de *Fornacalia*. De *Fordicidia* waren het hoofdfeest voor *Tellus mater*, waarbij een drachtige koe werd geofferd voor de vruchtbaarheid van het jaar. De *Fornacalia* (*farris torrendi feriae*) werden oudtijds gevierd door hen, die gezamenlijk een oven (*fornax*) hadden voor het roosteren van het graan voordat het gestampt werd. Ofschoon het feest, sedert het koren gemalen werd en ieder een molen had, zijn reden van bestaan had verloren, werd het trouw gevierd. Degenen, die niet wisten tot welke *curia* zij behoorden, of verzuimden het offer van hun *curia* bij te wonen, konden aan hun verplichting voldoen op den laatsten dag van het feest, die daarom *stultorum feriae* heette.

3°. de *sacra paganorum*, door de bewoners der *pagi* gevierd, waartoe behoorden de *Sementivae*, de *Ambarvalia* (pag. 184), de *Terminalia*, ter eere van Terminus, den beschermer der grensstenen; de *Compitalia* (pag. 166); de *Paganalia* ter eere van de beschermgoden der *pagi*; de *Parilia* (voor *Palilia*) op 21 April, ter eere van Pales (*dea pastorum*) gehouden. Oorspronkelijk was het een reinigingsfeest van herders en kudden, maar spoedig deed de geheele bevolking er aan mede. De *Saturnalia*, een overoud feest ter eere van Saturnus, den zaaigod, werden sedert 217 ook in de stad in de maand December *graeco ritu* met uitgelatenheid gevierd.

Sacra pro populo.

De *sacra pro populo* waren het belangrijkste gedeelte van den eeredienst, in naam van het geheele volk, op kosten van den staat gevierd om den zegen der goden voor het bestaan en den voorspoed van den staat te behouden. De burgers woonden

de heilige handelingen bij als toeschouwers; strikt genomen was hun tegenwoordigheid evenwel geen vereischte. Behalve de bovengenoemde volksfeesten zijn al de talrijke in den romeinschen kalender opgeteekende feesten *sacra pro populo*.

Evenmin als het volk in het algemeen samenkwam tot onder- **Tempel.** linge stichting, was ook de tempel een verzamelplaats der geloovigen. De romeinsche tempel was een woning van den god, waaraan hij was gewijd. Op het voorplein, voor den ingang, stond het altaar. De tempel zelf bevatte het godenbeeld; hij was in den regel uitsluitend toegankelijk voor zijn dienaren, d. i. de priesters. Maar in bijzondere gevallen, bijv. wanneer iemand de gelofte had gedaan een bepaalden god een offer te brengen, kon hij dat doen bij het altaar van een staats-tempel. Hij moest zich dan aan de voorschriften van den tempel houden, en voor 't gebruik der offergereedschappen betalen, hetzij met een deel van het offerdier, hetzij met een vaste geldsom.

Sommige tempels hadden hun eigen priesters, zooals de tempel van Vesta en de tempels der door den staat opgenomen vreemde goden, maar bij de meeste was dit niet het geval. Een regelmatig eeredienst werd in deze tempels niet gevierd; voor het gebouw zorgde een tempelbewaarder (*aedituus*).

De eeredienst bestond in offers, gebeden, liederen, dansen, **Offers.** optochten, feestmalen en spelen. Het middelpunt van iedere heilige handeling was een offer (*sacrificium*). Er werden onbloedige offers gebracht, die in vruchten (*primitiae*), spijzen (*dapes*), offerkoeken (*liba*), melk, wijn, honig bestonden of dieren-offers. Welk dier in bepaalde omstandigheden moest worden geofferd, was nauwkeurig voorgeschreven. Het offer was altijd vergezeld van een gebed en werd onder eerbiedig zwijgen der omstanders (*favete linguis*) verricht. Opdat de offeraar geen ongunstig voorteeken zou zien of hooren, omhulde hij bij den *romanus ritus* in den regel het hoofd, en een *tibicen* blies de fluit. Een offer volgens den *graecus ritus* werd begeleid door de *lyra* en de offeraar droeg een lauwerkrans.

Een belangrijk onderdeel van den eeredienst waren de *lustra-* **Lustrationes.** *tiones*, die ten doel hadden personen of plekken te reinigen van schuld en nieuwe schuld te voorkomen. Daarvoor werden ver-

schillende symbolische reinigingsmiddelen aangewend: water, vuur, reukwerken (*suffimenta*) maar ook werden offerdieren om de te reinigen personen of plaatsen rondgevoerd, die aldus ingesloten werden in een kring, waarbinnen het onheil niet kon doordringen. *Lustrationes* kwamen voor bij de meeste landbouwfeesten en bij het *lustrum*, de slothandeling van den census. In alle *pagi* had jaarlijks een *lustratio pagi* plaats en elke boer reinigde zoo zijn akkers en kudden.

Prodigia. Vooral hadden er *lustrationes* plaats naar aanleiding van *prodigia*, buitengewone natuurverschijnsels en vreeswekkende teekens, die den toorn der goden verkondigden. Daartoe werden gerekend: het inslaan van den bliksem, zons- en maansverduisteringen, aardbevingen, steen- en bloedregen, misgeboorten en vele andere den mensch beangstigende afwijkingen van den gewonen loop der dingen. Wanneer dergelijke teekens aan de consuls waren gemeld, dan hielden dezen daarover een *relatio* in den senaat, die, na raadpleging der in aanmerking komende priestercolleges, besloot tot de door deze aangewezen *procuratio*: offers, *lustrationes*, *supplicationes*, *lectisternia*, het instellen van nieuwe *sacra*, geloften van spelen of van tempelbouw.

Menschenoffers. Omdat er steeds meer *prodigia* gemeld werden, nam men zijn toevlucht tot steeds krasser maatregelen. In 226 en 216 kwam het zoover, dat er een paar Galliërs en Grieken (*Gallus et Galla*, *Graecus et Graeca*) werden geofferd. In denzelfden tijd moeten ook 27 *Argei*, d. i. Grieken, als zoenoffers in den Tiber zijn geworpen. Deze barbaarschheden waren voorgeschreven door de sibyllijnsche boeken; de romeinsche eeredienst kende geen menschenoffers. Spoedig werden zij dan ook vervangen door ceremoniën. Op 16 en 17 Maart had een plechtige optocht plaats door het geheele *collegium* der *pontifices* naar de 27 door de stad verspreide kapellen der *Argei* en op 14 Mei werden door de Vestaalsche maagden in tegenwoordigheid des *pontifices* 27 stroopoppen, *Argei*, (*simulacra hominum scirpea*) van den *pons publicus* in den Tiber geworpen.

Spelen. Spelen werden gewoonlijk gegeven ten gevolge eener gelofte (*ludi votivi*). Soms werden zij geregeld alle jaren herhaald. Het godsdienstig ritueel bij de spelen werd geregeld door de verschillende priestercolleges; zij werden uit naam en op kosten

van den staat gegeven door magistraten. De oudste spelen waren *ludi circenses*, paarden- en wagenrennen, verbonden met gymnische wedstrijden. In 364 werden uit Etrurië ter bezwering eener pest de *ludi scenici* ingevoerd, die door Livius Andronicus (240) tot geregelde tooneelvoorstellingen werden ontwikkeld.

Op het einde der republiek waren er acht vaste spelen, wier **Vaste spelen.** duur steeds werd verlengd. De *ludi romani*, ook *ludi magni* genoemd, oorspronkelijk een bestanddeel van den triumftocht, behoorden tot den eeredienst van *Iuppiter optimus maximus* en bestonden in *ludi circenses*, maar sedert 364 werden er *ludi scenici* aan toegevoegd. De *ludi plebei*, in 222 gesticht, waren insgelijks circusspelen, doch werden spoedig met *ludi scenici* verbonden. De *ludi Ceriales* bestonden reeds in 202 als vaste spelen; het waren *ludi scenici*, terwijl de laatste dag in den circus werd gevierd. De *ludi Apollinares*, ingesteld in 212, waren *ludi scenici*, doch op den laatsten dag werden *ludi circenses* gegeven. De *ludi Megalenses*, in 204, en de *ludi Florales* in 240 ingesteld, waren *ludi scenici*, maar beide werden later besloten met *ludi circenses*. De *ludi victoriae Sullanae*, ter herinnering aan de overwinning van Sulla bij de *porta Collina* in 82, en de *ludi victoriae Caesaris*, in 46 ingesteld, schijnen uitsluitend *ludi circenses* te zijn geweest. Beide laatstgenoemde werden later afgeschaft, terwijl de overige tot in den laatsten tijd in hoog aanzien bleven.

Ludi gladiatorii, evenals de *ludi scenici* uit Etrurië afkomstig, **Ludi gladiatorii.** werden eerst sedert 264 gehouden door particulieren bij lijkfeesten (*ludi funebres*). Men stelde zich namelijk voor, dat de schimmen der afgestorvenen (*manes*) door bloed bevredigd werden. In de laatste eeuw der republiek werden zij ook door magistraten gegeven, geheel op eigen kosten, ter verwerving der volksgunst.

§ 3. PRIESTERS. PRIESTERSCHAPPEN.

a. *Priesterambt.*

De priesters vormden geen afzonderlijken stand, voor wien **Priesters.** het onderhouden van godsdienstigen zin levenstaak was, maar zij bekleedden hun ambt naast andere, zelfs naast militaire posten (pag. 164). Zij verrichtten den hun door den staat toe-

vertrouwden eeredienst, en stonden verder als deskundigen den magistraat ter zijde in alle zaken, waarbij de goden gemoeid waren.

Behalve priesterschappen waren er te Rome ook *flamines*, afzonderlijke priesters van een bepaalde godheid. Er waren drie *flamines maiores*: de *flamen Dialis*, de *flamen Martialis* en de *flamen Quirinalis* benevens twaalf *flamines minores*. De beteekenis der *flamines* verminderde gaandeweg; de *flamines minores* geraakten zelfs met hun goden in vergetelheid, terwijl de vier groote priestercolleges meer op den voorgrond traden.

IV amplissima collegia. Deze colleges: *pontifices*, *augures*, *Xviri sacris faciundis*, werden met de *VIIviri epulones* genoemd *quattuor amplissima collegia*. De drie eerste kregen grooten invloed op den gang der staatszaken, en werden daarom door de plebejers begeerd, die de flaminaten verwaarloosden. Geringer priestercolleges waren de *curiones* (pag. 11), de *fetiales*, de *salii*, de *fatres Arvales* en de *luperci*. Buiten de eigenlijke romeinsche priesterschappen stonden de *haruspices*.

Priesters. De priesters behoorden te zijn zonder lichaamsgebreken en van reinen levenswandel; zij werden, vooral de voornaamste, gekozen uit aanzienlijke families. Zij genoten menig voorrecht. Bij hun ambtshandelingen en feestelijke gelegenheden droegen zij de *toga praetexta*, de *flamines* bovendien een bizonder hoofdedeksel, den *albogalerus* of *apex*. Zij waren vrijgesteld van belasting en krijgsdienst en hadden een eereplaats bij feesten en spelen. Gewoonlijk bekleedden zij hun ambt levenslang; van de priesterambten konden enkele onder bepaalde omstandigheden in één persoon vereenigd zijn.

Keuze. De oorspronkelijke coöptatie der priesterschappen, feitelijk vervangen door volkskeuze sedert de *lex Domitia* (104) (pag. 129), werd door Sulla hersteld, doch wederom afgeschaft door de *lex Labiena* (63).

Dienaren. Behalve *servi publici* hadden de priesters tot hun dienst *lictors*, *pullarii*, *victimarii*, *tibicines* en *viatores*. Bij den eeredienst waren ook behulpzaam *camilli* en *camillae*, kinderen uit door *confarreatio* gesloten huwelijken, wier ouders beide nog in leven waren. Meestal waren het kinderen der *pontifices*; de *camilli* werden dikwijls later zelf tot het priesterambt geroepen.

b. *Pontifices. Rex sacrorum. Flamines. Virgines Vestales.*

Tot het *collegium pontificum* behoorden de volgende aloude **Samenstelling.** priesterschappen en priesters: de *pontifices*, de *rex sacrorum*, de *flamines* en de *virgines Vestales*. Gezamenlijk vormden zij het priesterlijk lichaam, waaraan de waarneming van alle *sacra* van den *patrius ritus* was toevertrouwd; zij waren allen op dezelfde wijze afhankelijk van den *pontifex maximus* en kwamen samen voor gemeenschappelijke beraadslaging. Er bestond tusschen hen een vaste rangorde, de oude *ordo sacerdotum*. De eerste was de *rex sacrorum* als priester van Janus en opvolger van den koning in diens priesterlijke functies; dan kwamen de *flamines maiores*: *Dialis*, *Martialis*, *Quirinalis*, daarop de *pontifex maximus* als de mannelijke vertegenwoordiger der *virgines Vestales* en eindelijk de *flamines minores*.

De *pontifex maximus*, die in deze lijst slechts in de vijfde plaats komt, was het hoofd van het geheele *collegium*. Oorspronkelijk werd hij door de *pontifices* uit hun midden gekozen (pag. 128), later kwam de keuze aan de *comitia sacerdotum*. Van zeer bijzonderen aard was zijn verhouding tegenover zijn medeleden. Hij was niet ten opzichte der overige *pontifices* de *primus inter pares*, maar in hem was als het ware het *collegium* belichaamd, dat alleen ter wille der menigvuldige ambtsbezigheden uit een aantal personen bestond. Naast hem stond de *virgo Vestalis maxima*, zooals naast den *rex sacrorum* de *regina*. Evenals deze beide priesteressen de priesterlijke functies vervulden der koningin, deelden de *rex sacrorum* en de *pontifex maximus* die van den koning. Maar de *rex sacrorum* had slechts enkele offers te verrichten, die vroeger de koning had gebracht, terwijl op den *pontifex maximus* diens priesterlijk gezag was overgegaan.

De *pontifex maximus* benoemde den *rex sacrorum*, de *flamines*, **Pontifex maximus.** de *virgines Vestales* en had voor dezen geheelen priesterkring het *ius coercitionis*. Verder was hij voorzitter van de *comitia curiata calata* (pag. 121) en van de *comitia sacerdotum* (pag. 128). Ten behoeve dezer handelingen was hij toegerust met het *imperium*, zoodat zijn ambtsgezag eenigermate met dat der magistraten overeenkwam.

Er waren oorspronkelijk drie, later 6 *pontifices*; de *lex Ogulnia* bracht het getal op 9 en bepaalde, dat vijf plaatsen door plebejers moesten bezet worden; Sulla verhoogde het getal tot 15, Caesar tot 16. Tegen het einde der republiek behoorden tot het *collegium* ook drie *pontifices minores*, die de *pontifices* bij verschillende ambtshandelingen bijstonden, vooral als *scribae*; zij namen ook deel aan de beraadslagingen en de maaltijden van het *collegium*.

Werkkring. De *pontifices* verrichtten talrijke offers voor den staat; met name was hun, daar de meeste tempels geen eigen priesters hadden, met den *rex*, de *flamines* en de *virgines Vestales* de geheele dienst der *di patrii* toevertrouwd. Zij stonden de magistraten ter zijde bij het verrichten van gebeden en offers, zorgden voor de juiste uitvoering en instandhouding der *sacra* zoowel *publica* als *privata*. Vandaar hun tegenwoordigheid bij familiezaken als *adrogatio* en *detestatio sacrorum* (pag. 121). De uitvoering van het eenige *ver sacrum*, dat te Rome is voorgekomen, werd hun opgedragen.¹

Ius pontificium. Vooral werden de *pontifices* geraadpleegd bij geschilpunten in het gewijd recht, bij de invoering van *sacra* en bij de *procuratio prodigiorum*. Daardoor ontstond een omvangrijk *ius pontificium*, dat allengs bij den nauwen samenhang, waarin het romeinsche leven van alle kanten met den eeredienst stond, ook een groot deel van het publiek- en privaatrecht omvatte. Het civiele recht heeft zich eerst betrekkelijk laat aan de voogdij der *pontifices* kunnen onttrekken.

Kalender. Verder waren de *pontifices* belast met het vaststellen van den kalender, waardoor zij op den gang der staatszaken een niet onbeteekenenden invloed konden uitoefenen.

¹ Het *ver sacrum* was een oud-italisch gebruik om in angstige tijden al wat in het voorjaar was geboren te wijden aan een godheid. De jonge mannen moesten op volwassen leeftijd het land verlaten ten einde nieuwe woonplaatsen te zoeken; zij kwamen dan onder de hoede van Mars.

In het noodjaar 217 werd, nadat de X viri s. f. op last van den senaat de *libri fatales* hadden geraadpleegd, ofschoon, wegens een niet vervulde gelofte, jegens Mars was misdreven, een *ver sacrum* beloofd aan Iuppiter. De *pontifices* moesten voor de uitvoering zorgen. Het s. c. werd bevestigd bij volksbesluit; de gelofte werd 195 vervuld en toen het bleek, dat bij de uitvoering een fout was begaan, had het volgende jaar een herhaling plaats. (Liv. 22. 9; 33. 44; 34. 44).

Een tijdlang liet de *pontifex maximus* op een in de *regia* geplaatst wit houten bord (*tabula dealbata*) geregeld de voornaamste gebeurtenissen van het jaar bekend maken. Wanneer dit gebruik is opgekomen is onbekend, (misschien sedert den 1sten Punischen oorlog) maar het werd tusschen 130 en 114 gestaakt door den *pontifex maximus* P. Mucius Scaevola, die den inhoud liet samenvatten in 110 boeken. Deze verzameling werd *annales maximi* genoemd. Of en in hoever de schrijvers der ons bekende werken over romeinsche geschiedenis uit de *annales maximi* hebben geput, is moeilijk meer uit te maken.

**Tabula
pontificis.**

Het ambtslokaal der *pontifices* was de *regia*, het oude koninklijke paleis aan de *sacra via*. Daar hield het *collegium* zijn bijeenkomsten en werden op gezette tijden offers gebracht. Tevens werd hier het zeer belangrijke archief (*libri pontificum*) bewaard.

De *rex sacrorum*, die geen staatsambt mocht bekleeden, ver- **Rex sacro-
rum.** richtte eenige priesterlijke handelingen, die vroeger de koning vervulde, o. a. de offers aan Ianus. Hij was altijd een patriciër en werd, op voordracht der *pontifices*, benoemd door den *pontifex maximus*, aan wiens gezag hij was onderworpen, niettegenstaande hij een hooger rang bekleedde en bij de feestmaaltijden van het *collegium* de eerste plaats innam. Zijn echtgenoot, de *regina sacrorum*, had ook sommige offers te verrichten.

Wat wij van de *flamines* weten, bepaalt zich hoofdzakelijk **Flamines.** tot de kennis van het strenge ceremonieel, waaraan zij onderworpen waren. De *flamen Dialis* moest een patriciër zijn, geboren uit een huwelijk door *confarreatio* gesloten en zelf aldus gehuwd. Hij was met zijn geheele huis den god gewijd, mocht (vóór 119) geen staatsambt bekleeden, geen leger zien, niet te paard stijgen, niet zweren, zijn huis niet verlaten zonder verlof van den *pontifex maximus*, geen strik aan zijn gewaad, geen ongebroken ring (teekens van slavernij) dragen, niets onreins aanroeren. Iedere dag was voor hem een feestdag, daarom mocht hij geen arbeid zien en droeg hij steeds de *toga praetexta*; hij trad af wanneer hem de *apex* van het hoofd viel. Zijn vrouw, de *flaminica Dialis*, was priesteres van Iuno; wanneer zij stierf moest hij zijn ambt neerleggen. Tegen al deze beperkingen, wier lijst aanzienlijk kan worden uitgebreid, woog het niet op, dat den *flamen Dialis* een licitor was toegestaan, benevens de

sella curulis en dat hij zitting had in den senaat. Het ambt was 11 v. C. reeds 75 jaar on vervuld, omdat het moeilijk was iemand te vinden, die aan de vereischten voldeed.

De *flamen Martialis* en de *flamen Quirinalis* waren vrijer in hun bewegingen. Ook werd hun het bekleeden van staats ambten vroeger toegestaan dan aan den *flamen Dialis*. De 3 *flamines* werden uit een voordracht der *pontifices* door den *pontifex maximus* gekozen.

Vestales.

De dienst van Vesta, die in geheel Latium verbreid was, werd waargenomen door zes Vestaalsche maagden. Zij werden gekozen door den *pontifex maximus*, die over haar de *patria potestas* uitoefende. Een *lex Papia* (misschien van 65) bepaalde, dat de *pontifex maximus* 20 jonge meisjes moest voorstellen, waaruit in een *contio* door het lot de aanstaande dienaars van Vesta werd aangewezen. De Vestaalsche maagd moest zijn *patrima et matrima* (beide ouders nog in leven hebben), van deftige familie, zonder lichaamsgebreken en niet jonger dan 6, niet ouder dan 10 jaar. De dienstdienst eener Vestaalsche maagd duurde 30 jaar; eerst na het verstrijken van dezen termijn kon zij het ambt neerleggen en een huwelijk aangaan. Aan de Vestaalsche maagden werd bij haar indiensttreding een geldsom door den staat verstrekt, waarover zij de vrije beschikking hadden; haar woning was het *atrium Vestae*. Onder de Vestaalsche priesteressen was zij, die het langst in dienst der godin was geweest, de eerste; haar titel was *virgo Vestalis maxima*.

De *virgines Vestales* oefenden haar dienst voornamelijk uit in den tempel van Vesta. In dezen kleinen ronden tempel, den oudsten van Rome, bevond zich niet het beeld der godin, maar alleen de haard van den staat (*focus publicus*), waarop haar eeuwig vuur brandde. Het binnenste afgesloten deel van den tempel, de *penus Vestae*, waartoe alleen de priesteressen zelf en de *pontifex maximus* toegang hadden, bevatten den door de Vestaalsche maagden bereiden offervoorraad. Het heette, dat daar ook verschillende voorwerpen werden bewaard, o. a. het trojaansche Palladium, waaraan het bestaan van den staat zou verbonden zijn. In de eerste plaats moesten de Vestalinnen het heilig vuur onderhouden, dat telkens op den eersten Maart werd vernieuwd. Verder was haar opgedragen het bereiden van het

offermeel (*mola salsa*) en van den pekkel (*muries*), dat voor de offers aan de goden werd gebezigd. Zij moesten ook gebeden opzenden voor volk en staat en deelnemen aan menigvuldige *sacra publica*. Tijdens de *Vestalia*, het feest van Vesta, was haar tempel, die voor mannen steeds gesloten was, voor huisvrouwen toegankelijk.

De *pontifex maximus* oefende een streng toezicht op haar uit. De maagd, die het heilige vuur liet uitgaan, hetwelk als een *prodigium* werd beschouwd, werd door hem met roeden gekastijd; zij, die haar gelofte van kuischheid had geschonden, werd levend op den *campus sceleratus* ingemetseld.

De Vestaalsche maagden werden met den grootsten eerbied bejegend. Voor den lictor, die haar voorafging, week ieder, zelfs de consul; in de stad mochten zij, evenals de *rex sacrorum* en de *flamines maiores*, in een wagen rijden om zich naar offerplechtigheden te begeven. Zij hadden een eereplaats bij de spelen, konden over haar vermogen beschikken, legden getuigenis af zonder eed en vermochten veel door haar voorspraak. Persoonlijke beledigingen haar aangedaan, werden met den dood gestraft; de misdadiger, dien zij op zijn weg naar 't schavot ontmoetten, was van de doodstraf gered. Al deze eerbewijzingen moesten de Vestaalsche maagden eenigermate schadeloos stellen voor het gemis van huiselijk geluk en haar tot belooning strekken voor haar strengen dienst.

c. VIIviri epulones.

Het *collegium* der VIIviri epulones, dat in 196 op voorstel van den *tribunus plebis* C. Licinius Lucullus werd ingesteld, ter verlichting van den dienst der *pontifices*, telde eerst 3, later 7, sedert Caesar 10 leden. Aanvankelijk bepaalde zich hun taak tot het aanrichten van het *epulum Iovis* ter eere der drie Capitolijnsche godheden tijdens de *ludi plebei*. Later werd dergelijk *epulum* ook gevierd bij de *ludi Romani*, en daar het steeds meer gebruikelijk werd om bij spelen, tempelwijdingen, triumpfen het volk van staatswege te onthalen, waarbij de senatoren den maaltijd gebruikten op het Capitool, en daar de VIIviri epulones voor al deze *epulae publicae* moesten zorgen, werd hun werk-

**Instelling en
werkkring.**

kring zeer omvangrijk. Invloed op staatszaken konden zij uit den aard der zaak niet uitoefenen.

d. *Augures*.

Samenstelling van het collegium. Even oud en gewichtig als het *collegium pontificum* was dat der *augures*. Ook hier werd het aantal leden van 3 gebracht op 6, 9, 15 en 16. De *lex Ogulnia* deelde ook in dit *collegium* aan de plebejers 5, aan de patriciërs 4 plaatsen toe. Voorzitter was waarschijnlijk de oudste met den titel *augur maximus*; de bijeenkomsten hadden plaats in het *auguraculum*, dat zich in *arce* bevond.

Werkkring. De *augures* waren de vertegenwoordigers van de wetenschap der *auspicia*, die niet de toekomst onthulde, maar de goddelijke toestemming trachtte te verkrijgen voor bepaalde handelingen. De teekens, waaruit de wil der godheid werd opgemaakt, gingen alle uit van Iuppiter, zoodat de *augures* ook heetten *interpretes Iovis optimi maximi*.

De voorschriften van de leer der *augures* waren vervat in de *libri augurum*, terwijl in de *commentarii augurum* waren opgenomen de talloze beslissingen, die door hen in moeilijke gevallen waren genomen.

Behalve enkele ceremoniën bij nagenoeg onbekende feesten, verrichtten de *augures* de *inauguratio* der leden van hun college, hetgeen *pro collegio* geschiedde en die van den *rex sacrorum* en van de *flamines maiores* in de *comitia curiata calata*. Het doel dezer handeling was het vragen van de goddelijke toestemming op de keuze of benoeming. Hoewel overigens de *augures* hun handelingen met groote geheimzinnigheid omringden, kan toch uit Liv. I 18 worden opgemaakt, dat de *inauguratio* ongeveer op de volgende wijze plaats greep. De *augur* beschreef met een gekromden staf zonder knoesten (*lituus*) een vierkant aan den hemel (*templum, prospectus*). Dit *templum* deelde hij in twee helften *pars antica* en *postica* en deze weer in een *pars dextra* en *sinistra*.¹ De *augur* verzocht Iuppiter

¹ De Romeinen beschouwden, evenals de Grieken, wat aan de rechterzijde voorviel als gunstig, wat aan de linkerzijde gebeurde als ongunstig. Beide volken achtten ook de hemelteekens, die uit het Oosten, de lichtzijde, kwamen, als geluk-, die uit het Westen kwamen, als ongelukaanbrengend. Het woord

zijn toestemming kenbaar te maken door het zenden van duidelijke teekens binnen dit *templum*. De gevraagde teekens waren steeds *auguria caelestia*, meestal *fulmina*.

Verreweg het belangrijkste deel van het ambt der *augures* was hun werkzaamheid ten opzichte van de *auspicia* der magistraten. Het waarnemen der *auspicia* en het verrichten van *auspicato* te voltrekken handelingen kon alleen geschieden in een *templum*, d. i. een daarvoor door de *augures* gewijde en afgebakende plek, die zooveel mogelijk den vorm had van een vierhoek. Ook het bepalen van de grenslijn van het *pomerium*, de heilige grens der stad, waarbinnen de *auspicia urbana* moesten genomen worden en die uit den aard der zaak ook een *templum* was, geschiedde door de *augures*.

Het waarnemen der *auspicia* behoorde evenwel uitsluitend tot de bevoegdheid van den magistraat. Oorspronkelijk kwamen hiervoor alleen in aanmerking de *auspicia ex avibus*, waarbij het verdeelen van het gezichtsveld met den *lituus* niet voorkwam. De hulp der *augures* was eerst vereischt wanneer zich moeilijkheden voordeden en er twijfel ontstond omtrent de geldigheid der *auspicia*, hetgeen dikwijls gebeurde. Dan riep de magistraat zelf of de senaat het oordeel in der *augures*, die als de eenige kenners der bijzonder ingewikkelde *disciplina auguralis*, alleen konden beslissen. Wanneer op hun *decretum* een fout (*vitium*) werd vastgesteld, werd de na deze verkeerde *auspicia* voltrokken handeling nietig verklaard. Toen, mede tengevolge van hun omslachtigheid, de *auspicia ex avibus* in onbruik raakten, werden zij vervangen door de *auspicia e caelo* en *e tripudiis* of door het *extispicium* (cf. pag. 63—65).

sinister (*sino*), dat naar zijn afleiding „gunstig” beteekende en ten opzichte der hemelverschijnsels „oostelijk”, kreeg bovendien de beteekenis van „linksch”, omdat de Romeinen zich voorstelden, dat Iuppiter zetelde in het Noorden, derhalve met het Oosten aan zijn linkerhand. Wat de hemelteekens betreft behield *sinister* de beteekenis van „gunstig” (*fulmen sinistrum*); wat op aarde aan de linkerzijde gebeurde heette ook *sinister*, maar werd daar „ongunstig” in den zin van *laevus*, terwijl daar *dexter* gunstig was (*dexter ades*). Valetón, Mnem. XVII p. 275—325: p. 418 sqq.

e. II. X. *Xviri sacris faciundis*.

Instelling en aantal. De overlevering laat Tarquinius Superbus *Xviri sacris faciundis* benoemen om de door hem gekochte *libri Sibyllini* te bewaren en te raadplegen (pag. 162). Zonder twijfel is deze priesterschap jonger dan de *pontifices* en de *augures*, maar zekerheid omtrent den tijd der instelling ontbreekt. Sedert 367 bestond het college uit 5 patricische en 5 plebejische leden. Sulla bracht het aantal op 15, Caesar op 16.

Libri Sibyllini. De werkzaamheid der *Xviri sacris faciundis* berustte geheel op de aan hun hoede toevertrouwde *libri Sibyllini*. Bij den brand, in het jaar 83, van den tempel van Iuppiter Capitolinus, waar deze boeken werden bewaard, gingen zij verloren. Op last van den senaat werden toen op alle plaatsen, die beroemd waren door de werkzaamheid van *Sibyllae*, nieuwe orakelspreuken verzameld. Toen deze verzameling in 76 tot stand was gekomen, werd zij in den nieuwen tempel van Iuppiter Capitolinus geborgen en kwam zij geheel in de plaats der vroegere.

De sibyllijnsche orakelspreuken waren vervat in meerendeels duistere grieksche hexameters, die bovendien niet berekend waren op romeinsche toestanden. Hun uitlegging liet dus aan het vernuft en de willekeur der *Xviri* groote speelruimte. Erger nog was dat in de nieuwe verzameling met politieke bedoelingen valsche orakels opgenomen waren. Augustus liet alle spreuken, die hem verdacht voorkwamen, verbranden en liet de overgeblevene bewaren in den tempel van Apollo Palatinus.

De sibyllijnsche boeken werden met de grootste zorg bewaakt. Alleen na voorafgaand senaatsbesluit mochten de *Xviri* de *libri fatales* openen (*inspicere, adire libros*). Zulk een senaatsbesluit werd alleen genomen in hachelijke omstandigheden, wanneer zich *taetra prodigia* voordeden, waartegen men meende, dat de *patrius ritus* geen voldoende middelen aanbood. De door de sibyllijnsche boeken aanbevolen *procurationes* bestonden in den regel in het stichten van een tempel, het houden van spelen, van *lectisternia* en *supplicationes*.

De tempel was natuurlijk steeds gewijd aan een grieksche godheid, die op deze wijze onder de goden van den staat werd

opgenomen. Ook *lectisternia* en *supplicationes* behoorden tot den *graecus ritus*.

Het *lectisternium* was een eigenaardig spijsoffer. Alle aan **Lectisternium.** grieksche godheden gewijde tempels hadden een *lectus*, gewoonlijk *pulvinar* genoemd, waarop bij plechtige gelegenheden een beeld der godheid werd neergelegd; op een tafel voor het *pulvinar* werd het spijsoffer geplaatst. Bij buitengewone gelegenheden werden eenige goden van griekschen oorsprong vereenigd tot een gemeenschappelijken maaltijd in het openbaar (pag. 163). Later lagen de godinnen niet meer aan, maar haar beelden namen op zetels geplaatst, aan den maaltijd deel (*sellisternium*).

In nauw verband met de *lectisternia* stonden de *supplicationes*. **Suppl-**
cationes. De romeinsche eeredienst kende ook bededagen bij buitengewone gelegenheden. Maar een nauwkeurig omschreven godsdienstige handeling werden de *supplicationes* eerst door den *graecus ritus*. Dat zij evenals de *lectisternia* van griekschen oorsprong waren, blijkt uit den *ritus*. De openlijke bede of dankzegging geschiedde *ad omnia pulvinaria*, in den regel op voorschrift van de *libri Sibyllini*; zij werden steeds geleid door de *Xviri sacris faciundis*. De geheele burgerij werd opgeroepen en bekransd, met lauwertakken in de hand, begaven mannen en vrouwen zich naar de tempels, waar zij hun gebeden uitstortten en wierook offerden.

Op alle eerediensten, die de door de *libri Sibyllini* ingevoerde **Toezicht op**
goden eischten, hielden de *Xviri sacris faciundis* toezicht. Daartoe **den graecus**
behoorde in de eerste plaats de leiding van den dienst van **ritus.** Apollo, waarnaar zij ook *sacerdotes Apollinis* of *antistites Apollinaris sacri* werden genoemd.

f. *Haruspices*.

Reeds vroeg werd op senaatsbesluit bij zeer ernstige *pro-* **Herkomst.**
digia, waarin naar men meende noch in den *patrius ritus*, noch in de sibyllijnsche boeken was voorzien, de raad ingewonnen van *haruspices* uit Etrurië, waar scholen bestonden voor hun wetenschap. Omdat deze wijze om de toekomst uit te vorschen steeds meer in zwang kwam, zorgde sedert de 2de eeuw v. C. de senaat er voor, dat geregeld jongelieden van voorname Etruscische families in de *Etrusca disciplina* werden onderricht.

Werkkring. De *haruspices* hadden zich het verklaren der *exta*, *fulmina* en *prodigia* tot taak gesteld. Het verklaren der beide laatste verschijnsels behoorde ook tot de bevoegdheid der *Xviri sacris faciundis*. Maar terwijl de *Xviri* alleen middelen aan de hand deden om de *pax deum* te herwinnen, beweerden de *haruspices* ook de beteekenis der *prodigia* te kunnen verklaren en niet alleen te kunnen aangeven of het teeken van gunstigen of ongunstigen aard was, maar ook welke gebeurtenis het aankondigde (*quid portendat prodigium*).

Er waren ook te Rome *haruspices* gevestigd, wier hulp door particulieren werd ingeroepen en sedert de 2de eeuw v. C. komen onder de beambten der hoogere magistraten geregeld *haruspices* voor. Hun kunst verdrong allengs die der *augures*. Deze *haruspices* der magistraten vormden gezamenlijk een *ordo haruspicum* LX. Uit het feit, dat zij bezoldiging genoten, blijkt voldoende, dat zij niet zijn geworden *sacerdotes publici populi romani*. De senaat heeft zich dan ook nooit gewend tot *haruspices* te Rome, maar ontbood, als hij het wenschelijk achtte, steeds *haruspices* uit Etrurië.

g. *Fetiales*.

Ius fetiale. De godsdienstige formaliteiten voor het sluiten van vrede en het verklaren van oorlog werden geregeld door het *ius fetiale*, dat bewaard werd door het uit 20 leden bestaande *collegium* der *fetiales*.

Formaliteiten bij oorlogsverklaring. De Romeinen beweerden, dat zij alleen dan tot een oorlog overgingen wanneer hij was *iustum ac pium*. Vooraf werd een deputatie van 2 of 4 *fetiales*, wier hoofd *pater patratus* heette, naar het vreemde land gezonden om herstel van grieven te vragen (*ad res repetendas*). Deze handeling heette *clarigatio*. De *pater patratus* sprak onder aanroeping van Iuppiter de klacht van het romeinsche volk uit op de grens; hij herhaalde die tegen den eersten inwoner van het land, dien hij ontmoette; daarop bij de poorten en op het *forum* voor de overheid der stad. Hij gaf een bedenktijd van 30 dagen; werd geen voldoening gegeven, dan verwijderden de *fetiales* zich en deden te Rome verslag van hun zending. Indien senaat en volk daarop tot den oorlog besloten, begaven zich de *fetiales* op nieuw naar de

grenzen; de *pater patratus* kondigde plechtig den oorlog aan en slingerde een bloedige speer in het vijandelijke land. Sedert de Romeinen buiten Italië oorlog voerden, werden de *fetiales* niet meer uitgezonden ten behoeve der aan een oorlogsverklaring voorafgaande verhandeling. Maar de ceremonie der oorlogsverklaring greep nog lang in den keizertijd plaats bij den tempel van Bellona; daar was een terrein eens voor altijd tot vijandelijk land verklaard, waarin de *pater patratus* van de grenszuil, de *columna bellica*, zijn speer wierp.

Bij het sluiten van een vrede of een verdrag doodde de *pater patratus*, nadat de voorwaarden waren voorgelezen, een zwijn met een heiligen keisteen (*silex*) (vandaar *foedus icere, ferire*) en zwoer: *si prior defexit publico consilio dolo malo, tum du, ille Diespiter, populum Romanum sic ferito ut ego hunc porcum hic hodie feriam.* bij vredes-
sluiting.

h. *Salii. Frates Arvales. Luperci.*

Met korte woorden moet nog melding gemaakt worden van drie *sodalitates*, die uit den grijzen voortijd stammen en wier stichting de overlevering op verschillende wijze met de oudste geschiedenis van Rome in verband bracht. Onder de republiek waren vooral de beide laatste in verval geraakt, maar door toedoen van Augustus kwamen zij tot een vroeger ongekenden bloei. **Salii.**

De *salii*, een overal in Latium voorkomende priesterschap, bestonden uit twee *collegia*, elk van 12 leden, de *salii Palatini* en de *salii Collini* of *Agonenses*. Oorspronkelijk had de dienst der *salii Palatini* de vereering van Mars ten doel, de dienst der *Collini* die van Quirinus. Het vereenigde priesterschap stond onder de hoede van het oude drietal van goden: Iuppiter, Mars en Quirinus. In Maart en October, derhalve bij het begin en het einde van den tijd van het oorlogvoeren, hielden de *salii* in krijgsgewaad met hun heilige lansen en schilden (*ancilia*) een plechtigen ommegang door de stad.¹ Met hun voordanser (*praesul*) en voorzanger (*vates*) aan het hoofd voerden zij dan

¹ Numa had bij het hem uit den hemel als *pignus imperii* neergezonden *ancile* elf andere geheel gelijke schilden laten maken, zoodat het echte niet te onderscheiden was en niet ontvreemd kon worden. De *ancilia* werden in de *regia* bewaard.

op verschillende punten der stad een wapendans (*tripudium*) uit onder het zingen van hun overoud *carmen saliare*. Zulk een optocht, die eenige dagen in beslag nam, eindigde des avonds bij bepaalde tempels, waar des nachts de *ancilia* werden bewaard en de *salii* aanzaten aan een maaltijd, die evenals de feestmalen der *pontifices* spreekwoordelijk was geworden wegens zijn luister (*dapes saliares*).

Fratres Arvales.

De *fratres Arvales*, een *sodalitas* van 12 leden, vierden jaarlijks in Mei de *Ambarvalia* ter eere van Mars, ten einde oorlogsgevaar en verwoesting van de akkers af te weren. Hierbij werden een stier, een schaap en een zwijn (*suovetaurilia*) om den oudsten *ager romanus* gevoerd en daarna geofferd. Bij dezen reinigungs-optocht (*lustratio*) zongen de *fratres* het gedeeltelijk nog bewaarde *carmen fratrum Arvalium*, dat tot Mars gericht was. Toen de *sodalitas* vervallen was, werd de optocht vervangen door offers op bepaalde punten van de stadsgrens, die de *pontifices* brachten.

De *fratres Arvales* werden door Augustus hersteld, maar hun vereering gold toen Dea Dia, een indigitatie (bijnaam) van Ceres of Tellus. Hun ommegang bepaalde zich tot het terrein van den tempel; op alle drie dagen van het feest hielden zij gezamenlijke maaltijden.

Luperci.

Een der oudste priesterschappen, die al de andere heeft overleefd, was die der *luperci*. Deze *sodalitas* bestond uit twee *collegia*: de *Quinctiales* en de *Fabiani*. Omtrent den oorsprong van hun voornaamste feest, de *Lupercalia*, waren verschillende legenden in omloop; met zekerheid kan alleen worden gezegd, dat het een overoud herdersfeest was.

Het doel der *Lupercalia*, een reinigungsfeest, was de vruchtbaarheid van bodem en vee te bevorderen. Op dit feest, den 15den Februari gevierd, offerden de *luperci* bij het *Lupercal*, een grot aan den voet van den Palatinus, een bok en een hond ter eere van den herdersgod Faunus (Lupercus). Met voorschooten van bokkenvellen bekleed, trokken de *luperci* om het *pomerium* van de oude stad op den Palatinus, terwijl zij met de riemen (*februa*) van het vel van den geofferden bok sloegen wie zij op hun weg tegenkwamen. Naar deze *februa* heette de feestdag *dies februatus* en de maand *Februarius*, want *februare* beteekent reinigen.

HOOFDSTUK IX.

Italië.

§ 1. UITBREIDING VAN ITALIË. ONTWIKKELING DER STEDEN.

De naam Italië, oorspronkelijk die van de oude woonplaatsen **Italië**. der Oenotri of Itali tusschen den Tiber en het voorgebergte Garganus, ging door dezen, toen zij door de Sabelliërs werden verdrongen, op de zuidspits van Italië, het land der Bruttii, over en breidde zich met de heerschappij der Romeinen over het geheele Apennijsche schiereiland uit. In de tweede eeuw v. C. strekte Italië zich geographisch reeds uit tot de Alpen, maar in het Noorden waren staatsrechtelijk de Aesis de oostelijke en de Arnus de westelijke grens tusschen Italië en Gallië. In 59 werd de noordelijke grens gevormd door den Rubico ten Oosten, en de Macra ten Westen, zoodat de zuidelijkste stad van Gallië Ravenna en de noordelijkste stad van Italië Ariminum was. Gallia Cisalpina, dat de Romeinen in 191 onderwierpen, werd langen tijd evenals Italië door de romeinsche overheid bestuurd. Sulla scheidde het in 81 van Italië en behandelde het als een provincie, doch reeds in 42 werd het bij Italië ingelijfd, dat zich thans uitstreckte tot de rivier de Formio bij Tergeste (Triëst).

Dit gebied bestond uit een aaneenschakeling van gemeenten, **Vorming van gemeenten.** die zich allengs hadden gevormd. De gouwen (*pagi*), waarin oudtijds de *gentes* in gehuchten (*vici*) bijeen woonden, hadden een burcht (*arx*, *castellum*), waaromheen zich een dorp, insgelijks *pagus* genoemd, vormde. *Pagi*, die gemeenschappelijke belangen

hadden, kozen plaatsen van vereeniging (*fora, conciliabula*), die op haar beurt leidden tot het ontstaan van een stad (*oppidum, civitas, populus*), waarvan de *pagi, vici* en *castella*, die zich op haar gebied (*ager*) bevonden, afhingen. Op deze stedelijke gemeenten (*civitates*), die ieder een administratieve éénheid vormden, berustte het romeinsche beheer.

De *lex municipalis* van Caesar (pag. 196) kende zeven soorten van plaatsen: *municipia, coloniae, praefecturae, fora, conciliabula, vici* en *castella*, die tot drie categorieën kunnen gebracht worden:

1°. *municipia, coloniae, praefecturae*, met gemeenschappelijke naam *oppida*, waren stedelijke gemeenten met eigen bestuur en rechtspleging;

2°. *vici* en *castella* waren de plaatsen gelegen in het gebied dezer gemeenten;

3°. *fora* en *conciliabula* waren gemeenten in wier gebied zich nog geen stad had ontwikkeld.

§ 2. DE LATIJNSCHE BOND. MUNICIPIA.

Rome en de Latijnsche bond. Of Rome ooit heeft behoord tot den Latijnschen bond is niet meer uit te maken. De overlevering die Rome eerst naast, later over den bond plaatst, deelt daaromtrent het volgende mede. Na de aan Tullus Hostilius toegeschreven verovering van Alba longa sloot Rome een *foedus aequum* met het Latijnsch verbond, doch] maakte tevens aanspraak op het protectoraat. Reeds onder de Tarquinii was de bond feitelijk van Rome afhankelijk en de in dezen tijd gestichte gemeenschappelijke tempel van Diana op den Aventinus was een bewijs der erkenning van Rome's hegemonie. De deemoediging van Rome door Porsenna gaf den Latijnen gelegenheid het romeinsche juk af te schudden, doch na den slag bij het meer Regillus (496) werd onder den consul Sp. Cassius het verbond hernieuwd (493).

Hernieuwing van het verbond. Weder werd een *foedus aequum* gesloten, m. a. w. rechten en verplichtingen zouden van weerszijden dezelfde zijn. Eeuwige vrede tusschen beide partijen, wederkeerige hulp in den oorlog, gelijk aandeel in den buit, wisseling van het opperbevel over het leger, *commercium, conubium* en het recht van nederzetting op het geheele gebied van het verbond, waardoor de te Rome

gevestigde *Latini* stemrecht kregen in de *comitia tributa* (pag. 127) waren de voornaamste voorwaarden van het verdrag. Bij de toepassing dezer bepalingen waren de *Latini* spoedig in het nadeel; van de wisseling van het opperbevel bijvoorbeeld is nimmer gebleken. Bij dit romeinsch-latijnsch verbond sloten zich de Hernici aan (486).

Ten tijde van het *foedus Cassianum* was Tusculum de hoofd- **Inrichting van**
stad van den latijnschen bond, waartoe soms een kleine vijftig **den Lat. bond.**
stadjes behoorden, die evenwel niet meer dan dertig stemmen uitbrachten. Aan het hoofd van den bond stonden twee *praetores*. Jaarlijks werd door de tot den bond behorende steden een landdag gehouden in een bosch aan een helling van den *mons Albanus* bij de bron van de nymph Ferentina (*ad caput Ferentinae*).

Waarschijnlijk in verband met dezen landdag bestond er reeds in overouden tijd een godsdienstig bondsfeest, dat onder leiding van Alba longa op den *mons Albanus* werd gehouden. De Tarquiniï bouwden op dezen berg een tempel voor Iuppiter Latiaris, den beschermer van het romeinsch-latijnsch verbond en voortaan gaf Rome alle jaren te zijner eere een feest (*Latiar, feriae Latinae*), dat onder leiding van een consul of dictator werd gevierd. De voornaamste handeling bij dit feest, dat in den historischen tijd vier dagen duurde en bijgewoond werd door alle romeinsche magistraten, bestond in een offer van witte stieren, waarvan het vleesch onder de bondsleden werd verdeeld.

**Feriae
Latinae.**

Het romeinsch-latijnsch-hernicisch verbond, door de Latijnen **Opheffing van**
verbroken in 389, na de verovering van Rome door de Galliërs, **den Lat. bond.**
werd in 358 hersteld. Na de volledige onderwerping der Latijnen in 338 hieven de Romeinen den bond op; de *feriae Latinae* bleven bestaan. De verbindingen der onderworpen steden onder elkander werden verbroken en iedere stad werd in een afzonderlijke verhouding tot Rome gebracht, om door deze ongelijkheid van politieken toestand, gemeenschappelijke belangen onmogelijk te maken.

In den beginne hadden de Romeinen de gewoonte veroverde **Municipia.**
steden bij hun gebied in te lijven of op te nemen in den Latijnschen bond. Maar na 338 gaven zij aan alle veroverde steden,

zooals zij reeds vroeger in sommige gevallen hadden gedaan, een beperkt burgerrecht. De inwoners moesten deelen in alle lasten der Romeinen, met name dienstplicht en belasting, waarvoor hun werd toegestaan *commercium* en *conubium* of één van beide, maar niet het *ius suffragii et honorum*. Daarom noemen de geschiedschrijvers dit beperkt burgerrecht *civitas sine suffragio*. Zulk een stad heette *municipium*, de inwoners *municipes* (pag. 36).

Er waren twee soorten van *municipia*. Die der eerste soort hadden hun eigen magistraten, volksvergaderingen en senaat; hiertoe behoorden o. a. Tusculum, Cumae, Fundi, Formiae. Die der tweede soort misten al deze rechten en werden van Rome uit als een *vicus* geregeerd. Als type van deze soort werd Caere beschouwd, dat van ouds met de Romeinen bevriend was, maar om onbekende redenen, omstreeks 273, met hen in oorlog geraakte en waarschijnlijk de eerste stad was, die in dezen afhankelijkten toestand werd gebracht (pag. 77). Ook Capua werd wegens zijn afval tot Hannibal na de herovering in het jaar 211 tot deze klasse vernederd.

Praefecturae. Daar de *municipia* een deel uitmaakten van den romeinschen staat, gold bij hen het romeinsche recht en werden zij gesteld onder de rechtspraak van den *praetor urbanus*, die een plaatsvervanger benoemde, den *praefectus iuri dicundo*. De *praefecti Capuam Cumas* werden later in de *comitia tributa* gekozen (pag. 89). Oorspronkelijk waren dus alle *municipia* zoogenaamde *praefecturae*. Toen de *municipia* het volle burgerrecht verkregen, werd in de meeste de rechtspraak gedeeltelijk aan hun eigen overheden toevertrouwd.

Verleening van het burgerrecht aan de municipia. Het verleenen der *civitas sine suffragio* was de strengste vorm der onderwerping. De eenige troost van de inwoners der *municipia* was het uitzicht op het volledig burgerrecht, dat hun vroeg of laat werd geschonken. Waarschijnlijk heeft Tusculum, dat door Cicero wordt genoemd *municipium antiquissimum*, het eerst het volle burgerrecht ontvangen. Ook na het verkrijgen van het volle burgerrecht bleven de steden *municipia* heeten, de inwoners *municipes*, maar daarmee werden dan degenen bedoeld, die, hoewel zij niet te Rome geboren waren, het volledig romeinsch burgerrecht genoten en in een tribus waren ingedeeld. Zoo was Cicero *civis Romanus, municeps Arpinas*.

Na den oorlog met Pyrrhus hebben de Romeinen de *civitas sine suffragio* niet meer verleend, maar de verovering van Italië voltooid door het stichten van kolonies. Voortaan behoorden de steden in Italië tot twee hoofdklassen: 1°. die het romeinsche burgerrecht geheel of gedeeltelijk bezaten: burgerkolonies en *municipia*; 2°. die het romeinsche burgerrecht niet hadden, maar aan wie door een *foedus* een zekere mate van zelfstandigheid was verzekerd (*civitates foederatae*), waartoe ook behoorden de *coloniae Latinae*.

§ 3. AGER PUBLICUS.

Sedert overoude tijden was een gedeelte van het land eigen-
dom van den staat. Deze staatslanderijen (*ager publicus*) namen
steeds in omvang toe, want het afstaan van een derde, soms
van twee derden van het veroverde land, was een der eerste
vredesvoorwaarden. **Ontstaan en aard van den ager publicus.**

Het aldus verkregen land werd, wanneer het niet bestemd was tot vestiging eener kolonie (*ager colonicus*), geheel of gedeeltelijk verkocht (*ager quaestorius* omdat de verkoop door den quaestor geschiedde), of onder de burgers verdeeld (*ager assignatus* of *viritanus*), terwijl dikwijls de weiden (*ager pascuus*) werden verhuurd tegen een weidegeld, berekend naar ieder stuk vee, en *scriptura* geheeten, omdat daarvan afzonderlijke lijsten werden gehouden. De landerijen, die niet gemakkelijk in kleine perceelen konden gesplitst worden, werden overgelaten aan degenen, die ze het eerst in bezit namen, tegen $\frac{1}{10}$ van de opbrengst der korenvelden en $\frac{1}{5}$ van die der olijftuinen en wijnbergen (*vectigal*). Dit in bezit nemen heette *occupatio*, de grond zelf *ager occupatorius* of *arcifinalis*. De *ager occupatorius* kon verkocht en overgedragen worden, maar ging nooit door *usucapio* (pag. 142) in eigendom over; hij bleef steeds *possessio*, want de staat kon te allen tijde zijn eigendomsrecht doen gelden.

Het occupatie-systeem werd hoe langer hoe meer toegepast, **Latifundia.** de landverdeelingen kwamen steeds zeldzamer voor en de *possessores* wisten herhaaldelijk zich aan de belasting op den *ager occupatorius* te onttrekken. Allengs vereenigden zich in de handen der rijken groote bezittingen (*latifundia*), die zij door

groote troepen slaven op weinig kostbare wijze lieten bewerken. De kleine grondbezitter, die telkens van huis en hof ten oorlog werd geroepen, kon aan zulk een mededinging het hoofd niet bieden en eindigde met zijn hoeve over te doen aan zijn machtigen buurman, die zich soms niet ontzag daartoe geweld te gebruiken. Grootendeels trokken deze verarmde lieden naar Rome, waar zij het proletariaat vermeerderden.

Akkerwetten der Gracchen. Waarschijnlijk is kort na den 2^{en} Punischen oorlog de *possessio* tot 500 *iugera* beperkt¹. Er schijnt evenwel geen gevolg aan te zijn gegeven. Daarom wilde de consul C. Laelius in 140 de wet hernieuwen, maar op aandrang zijner vrienden trok hij zijn voorstel in.

Tib. Gracchus (133) nam, bij de steeds toenemende wegs melting van den boerenstand, de akkerwet weer ter hand. Zijn wetsvoorstel beperkte het aandeel, dat ieder in den *ager publicus* zou kunnen hebben tot 500 *iugera*, benevens 250 *iugera* voor iederen volwassen zoon, doch zoo, dat het geheel 1000 *iugera* niet te boven kon gaan. Bovendien werd voor de ingetrokken landerijen een schadeloosstelling toegestaan. Een commissie zou uitmaken wat *ager publicus* en wat particulier eigendom was en tevens de vrijgevalen gronden in stukken van 30 *iugera* tegen een kleine erfpacht verdeelen onder arme burgers. De groote tegenstand, die deze wet ontmoette, is zeer verklaarbaar. Velen van de toenmalige bezitters dezer landerijen of hun voorvaderen hadden ze gekocht, waarschijnlijk in veel gevallen zonder te weten, dat zij domeingrond kochten. Dikwijls waren ook deze landerijen door de bezitters met groote kosten belangrijk verbeterd. Er waren dus ook onder hen, die een verbetering in den toestand wenschten, velen, die dit middel hoogst bedenkelijk achtten. De wet van Gracchus werd evenwel aangenomen en zijn gewelddadige dood belette niet, dat zij, zoo goed en zoo kwaad het ging, werd uitgevoerd.

Zoodra zijn broeder C. Gracchus in 123 *tribunus plebis* was geworden stelde deze het stichten van drie kolonies voor: te Tarentum, Capua en Carthago (*Iunonia*), die uitsluitend door

Alle andere *leges agrariae*, waarvan de geschiedschrijvers spreken, met name die van Spurius Cassius (486) en de *lex Licinia-Sextia* (367) zijn onhistorisch.

arme burgers zouden bevolkt worden, terwijl de vroegere kolonisten tot de klassen behoorden, en dus altijd eenig vermogen bezaten. De tribuun M. Livius Drusus, door de senaatspartij gewonnen, wist Gracchus te overtroeven door in zijn *lex Livia* bovendien nog het stichten van tien kolonies voor te stellen. Gracchus viel en het voorstel van Drusus werd niet uitgevoerd.

Achtereenvolgens werd nu het werk van Gracchus afgebroken. **Akkerwetten sedert de Gracchen.** De *lex Thoria* (118) verbood verder alle akkerassignaties, en verzekerde aan de *possessores* hun bezit tegen een belasting, die onder de arme burgers zou verdeeld worden, doch die door een *lex agraria* van 111 werd afgeschaft. Deze wetten gaven dus aan den boerenstand den doodsteek, en verzekerden voor altijd de belangen der *possessores*. Alle verdere *leges agrariae* hadden niet betrekking op den *ager occupatorius* maar op den verpachten *ager publicus*, of op de possessies der bondgenooten, of op het aankopen van landerijen uit de schatkist, en waren dus gericht tegen de inkomsten van den staat. De volkstribuun L. Appuleius Saturninus (100) wilde door aankoop van landerijen een onderkomen zoeken voor de veteranen van Marius, zooals later Sulla voor de zijne zorgde. De leegte, door den onmenschelijk gevoerden burgeroorlog ontstaan, was zoo groot, dat, toen Sulla al zijn veteranen geborgen had, een gedeelte van den *ager publicus* nog onbezet bleef. Den verkoop der *sortes assignatae* had Sulla streng verboden, doch zonder gevolg; twintig jaar later waren overal weer *latifundia*, terwijl het proletariaat vermeerderd was met de veteranen en de verdreven eigenaars.

Nog eenmaal werd een poging gedaan om het dreigend gevaar af te wenden. De tribuun Servilius Rullus stelde in 68 voor, om wat er nog van den *ager publicus* in Italië over was, alsmede dien in de provincies, te verkoopen en voor dat bedrag, vermeerderd met de inkomsten der veroveringen van Pompeius in Azië, land aan te koopen ter verdeeling onder de arme burgers, vooral onder hen, die Sulla had beroofd. De *lex Servilia* werd wegens den tegenstand der nobiliteit, wier woordvoerder Cicero was, door den voorsteller ingetrokken. Evenzoo mislukte de *lex Flavia* (60), die vooral het belang der soldaten van Pompeius op 't oog had.

Caesar deed in 59 zijn *lex Iulia agraria* aannemen tegen den

wil van den senaat, waardoor, behalve door den staat tot dit doeleinde aangekochte landerijen, ook de *ager Campanus*, nagenoeg het eenige wat in Italië van den *ager publicus* was overgebleven, verdeeld werd onder 20,000 arme burgers en veteranen. Het verkoopen der toegewezen stukken binnen twintig jaar was verboden.

§ 4. KOLONIES.

Met het stichten van koloniën beoogden de Romeinen op verschillende tijdstippen, verschillende doeleinden.

Burgerkolonies.

1°. Aanvankelijk vestigden zij, volgens een in Italië inheemsche gewoonte, kolonies in een pas veroverde streek ter bevestiging hunner heerschappij (*propugnaculum imperii*) en tevens ter verdediging der grenzen (*colonia velut arx imposita*). Behoudens een paar uitzonderingen (Mutina en Parma) werden sedert 338 alle burgerkolonies aan de kust gevestigd (*coloniae maritimae*). De burgers, waarmede deze koloniën werden bevolkt, behoorden tot de klassen en waren derhalve nooit geheel van vermogen ontbloot.

Militaire kolonies.

2°. C. Gracchus wilde door het uitzenden van kolonies in den nood der burgerij voorzien. Dit denkbeeld, door Appuleius Saturninus weder opgevat ter verzorging der veteranen van Marius, werd door Sulla op groote schaal verwezenlijkt. Ook Caesar en na hem de *triumviri* beloonden hun oud-gedienden op deze wijze en hoe gewelddadig vooral de laatsten te werk gingen, leeren de klachten der dichters. Het onderscheid tusschen de door Gracchus voorgestelde kolonies en de zoogenaamde militaire kolonies, die Sulla in 't leven riep, was niet zoo groot als men oppervlakkig zou denken. Beide hadden verzorging van arme burgers ten doel, maar de militaire kolonies hadden hoofdzakelijk, hoewel niet uitsluitend, het oog op een bepaalde klasse van arme burgers, de veteranen.

Keizerkolonies.

3°. De keizers stichtten herhaaldelijk kolonies om een veroverd land in bedwang te houden, en keerden daarmede terug tot het oorspronkelijk doel der kolonisatie.

Stichten van kolonies.

Kolonies werden gesticht ten gevolge van een *s. c.*, later bij een wet, en ook Caesar vroeg nog op zijn *lex de agro Campano*

dividendo de machtiging van het volk, maar daarna stichtte hij kolonies krachtens zijn *imperium*, zonder voorafgaande wet, en de keizers volgden zijn voorbeeld. Niet aan het volk, maar aan den *imperator* dankten dus voortaan de veteranen hun verzorging.

Dezelfde wet, die de stichting eener kolonie beval, benoemde daartoe een commissie, *IIIviri coloniae deducendae*, en bepaalde het getal kolonisten benevens het aantal aan ieder toe te wijzen *iugera*. Oudtijds bestond een kolonie uit 300 hoofden van gezinnen, later werd dit getal soms vertienvoudigd. Voor het geval, dat zich geen voldoende getal aanbod, werd tot een loting of lichte overgegaan. De grootte van het stuk land, dat iederen kolonist werd toegewezen, wisselde af van 2 tot 10 *iugera*. De kolonisten trokken *auspicato*, onder aanvoering der met het *imperium* bekleede *IIIviri* op militaire wijze naar de aangewezen streek, waar de kolonie werd gesticht volgens de leer der *augures*. De oorspronkelijke bewoners kregen de *civitas sine suffragio*, maar op den duur versmolten zij met de kolonisten, en verwierven alle inwoners het volledig romeinsch burgerrecht.

Behalve de romeinsche waren er ook latijnsche kolonies. **Latijnsche kolonies.** In de stichting der latijnsche kolonies moeten drie tijdperken onderscheiden worden. De eerste periode is die van den latijnschen bond; de tweede loopt van 493—340, den tijd van het romeinsch-latijnsch-hernicisch verbond; in de derde periode (338—181) stichtten de Romeinen koloniën, die zij met Latijnen bevolkten. Deze *coloniae Latinae* werden geheel op dezelfde wijze uitgezonden en ingericht als de *coloniae civium*. Alleen was, omdat zij meer het aanleggen van nieuwe steden ten doel hadden, het getal kolonisten veel grooter dan dat der burgerkolonies. De *coloniae Latinae* behoorden tot de *civitates foederatae*; de inwoners waren dus *peregrini* en de romeinsche burgers, die zich een enkele maal in een latijnsche kolonie lieten inschrijven, ondergingen derhalve een *capitis deminutio media*.

§ 5. SOCII. IUS LATII.

De Romeinen kenden drie soorten van betrekkingen met vreemde volken:

1°. *amicitia*, een vriendschapsverdrag waardoor wederzijds **Amicitia.**

HOEKSTRA, *Rom. Antiq.* 6^e dr.

- vrede en ongehinderd verkeer werd verzekerd. Van dezen aard was het verdrag met Alba en dat met Carthago in 348 en 306.
- Hospitium publicum.** 2°. *hospitium publicum*, waardoor zoo het schijnt aan alle burgers van een staat de rechten werden toegekend, die soms aan enkele vreemdelingen werden geschonken: ontvangst en verpleging op staatskosten, aanspraak op een gastgeschenk, vooral het recht om te koopen en te verkoopen en daarvoor persoonlijk voor het gerecht te kunnen optreden. Dit gunstbewijs kreeg Caere na den inval der Galliërs.
- Foedus.** 3°. *foedus*, een verbond met nauwkeurig omschreven rechten en verplichtingen. De staten, waarmede Rome een *foedus* aanging, heetten *civitates foederatae* en behielden hun souvereiniteit, hetgeen vooral daaruit bleek, dat een romeinsch balling er zich kon neerzetten en het burgerrecht verwerven. Verder hadden zij hun eigen bestuur, eigen rechtspleging en muntrecht. Zij mochten echter geen betrekkingen met het buitenland onderhouden, want elk verdrag behelsde de bepaling: *ut eosdem quos populus romanus amicos atque hostes habeant*; bovendien waren zij gehouden hulptroepen te leveren. Deze staten waren met hun toestand zeer tevreden, want na den bondgenootenoorlog betoonden Heraclea en Neapolis weinig lust om het romeinsch burgerrecht aan te nemen. In den regel was het verbond niet een *foedus aequum*, maar was de afhankelijkheid der *civitates foederatae* van Rome uitdrukkelijk uitgesproken door de formule: *maiestatem populi Romani comiter conservanto*. Bij het uitbreken van den 1sten Punischen oorlog waren alle steden in Italië, die niet als *coloniae* of *municipia* het burgerrecht geheel of gedeeltelijk bezaten, in het bondgenootschap met Rome opgenomen. Gezamenlijk worden zij genoemd *socii et Latini*, *socii nomenque Latinum*, *socii et Latium*.
- Ius Latii.** De *Latini*, bestaande uit die steden van het latijnsch verbond, die het burgerrecht nog niet hadden: Tibur, Praeneste en een paar onbeduidende plaatsen, maar vooral uit de latijnsche kolonies, hadden boven de andere *socii* verschillende voorrechten, die samengevat werden onder den naam *ius Latii*, *Latinitas* of *Latium*. Als de andere *socii* waren zij *peregrini*, maar zij genoten de rechten van den vroegeren latijnschen bond: *commercium*, *conubium* en het recht van nederzetting te Rome

met stemrecht in de *comitia tributa*, in een door het lot aangewezen tribus. Bovendien kreeg een *Latinus* als hij zich te Rome vestigde het burgerrecht. Later, misschien in 286, werd dit recht beperkt in zoover een *Latinus* alleen dan het romeinsch burgerrecht verwierf wanneer hij een zoon in zijn stad achterliet (*stirpem ex sese domi relinquere*) of wanneer hij een magistratuur in zijn stad had bekleed (*cives ex Latio*).

Dikwijls trachtten zich de *Latini* zonder aan deze bepalingen te voldoen in de tribus te laten inschrijven. Wanneer de latijnsche steden klaagden over haar ontvolking, werd een streng onderzoek ingesteld; in het jaar 187 werden ten gevolge van zulk een onderzoek 12,000 *Latini* uit Rome verdreven. Zulke uitzettingen hadden later herhaaldelijk plaats.

De twaalf sedert 268 gestichte *coloniae Latinae* hadden een minder recht. Het wordt naar de in dat jaar te Ariminum gestichte latijnsche kolonie *ius Arimini* genoemd en ook wel *ius duodecim coloniarum*. Deze kolonies hadden *commercium* doch geen *conubium*; zij mochten slechts kopergeld laten munten en de inwoners konden alleen het romeinsch burgerrecht verwerven wanneer zij in hun stad een magistratuur hadden bekleed. Tot deze klasse behoorden ook de steden in de provincies, die met het *ius Latii* waren begiftigd, o.a. in 89, Gallia Transpadana. In Italië zelf waren na den bondgenootenoorlog geen steden meer met het *ius Latii*.

§ 6. ITALIË NA DEN BONDGENOOTENOOORLOG.

De verhouding van Rome tot de bondgenooten werd steeds drukkender; de *socii* werden in alle opzichten achteruitgezet, en door de romeinsche magistraten op de meest willekeurige wijze behandeld. De verhouding was nu omgekeerd; vroeger werd het inlijven eener stad als een aanwinst voor Rome beschouwd, thans, nu het romeinsche burgerrecht steeds meer algemeen was geworden, werd het met de meeste zorg bewaakt.

Het eerste voorstel om aan de bondgenooten het burgerrecht te verleenen, was van den consul M. Fulvius Flaccus (125); drie jaar later werd het herhaald door C. Gracchus. De verjaging hunner hoop, op nieuw gewekt door M. Livius Drusus 91,

Oorzaken van den bondgenootenoorlog.

Wetten ter verleening van het burgerrecht.

voerde tot den bondgenootenoorlog. Op het einde van 90 werd door een *lex Iulia* van den consul L. Iulius Caesar aan de trouw gebleven *socii* het burgerrecht gegeven, en in Januari van 89 door de *lex Plautia-Papiria*, door twee tribunen voorgesteld, aan alle inwoners der *civitates foederatae*, wanneer zij zich binnen 60 dagen bij den *praetor urbanus* aanmeldden. De nieuwe burgers werden eerst ingedeeld in 8 der bestaande tribus, hetgeen hun stemrecht waardeloos maakte, maar reeds in 84 werden zij in alle tribus opgenomen.

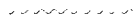
Gallia Cispadana had in 89 het burgerrecht verkregen waarschijnlijk door een *lex Pompeia* van den consul Cn. Pompeius Strabo, die ook in hetzelfde jaar aan Gallia Transpadana het *ius Latii* gaf, dat de 12 jongste latijnsche kolonies hadden (pag. 195). Caesar verleende het burgerrecht aan Gallia Transpadana en in 42 werd de provincie Gallia opgeheven en het land voor goed met Italië vereenigd (pag. 185).

Gevolgen van den oorlog. Het verleenen van het burgerrecht bracht in Italië groote verandering te weeg. Het Latijn werd overal de officieele taal en verdreef de inheemsche dialekten; voortaan heerschten op het schiereiland romeinsch recht, romeinsche zeden en gebruiken. Maar het voornaamste gevolg was de ontwikkeling van de zelfstandigheid der steden. Het onderscheid tusschen de steden in Italië verdween; zij moesten nu eigenlijk met dezelfde rechten als Rome in het staatsverband worden opgenomen. Dit is evenwel niet volkomen gelukt. Rome zelf is nooit een afzonderlijke gemeente geworden; het bestuur der hoofdstad was tevens het bestuur van den staat, alle uitgaven ten bate van Rome werden steeds beschouwd als staatsuitgaven. Aan het bestuur van den staat konden de steden niet deelnemen, omdat het stelsel van vertegenwoordiging niet werd toegepast. De Romeinen vergenoegden zich met aan de steden een zooveel mogelijk zelfstandig inwendig beheer toe te staan en de grenzen tusschen de bevoegdheid van staats- en stadsbestuur te trekken

Leges municipales. door *leges municipales*¹.

¹ Twee *leges municipales* zijn gedeeltelijk bewaard: de *lex Rubria* (49), die de rechtspleging in Gallia Cisalpina regelde, en de *lex Iulia municipalis* (46) (*tabula Heracleensis*), een algemeene gemeentewet van Caesar, zoowel voor Rome als de *municipia* in en buiten Italië.

In vele steden bleven geruimen tijd, nadat zij het burgerrecht hadden verkregen, de vroegere inrichtingen bestaan; zoo behielden meestal de magistraten hun oude titels. Te Lanuvium, Aricia en Tusculum stond aan het hoofd een dictator; te Lavinium en Praeneste twee praetoren; te Beneventum twee consuls; te Arpinum, Fundi en Formiae drie aedilen. Tegen het einde der republiek begon in de stedelijke besturen overal gelijkvormigheid te komen.

HOOFDSTUK X.

P r o v i n c i ë n .

§ 1. TOESTAND DER PROVINCIËN.

- Naam.** *Provincia* beteekende oorspronkelijk den aan een *magistratus cum imperio* toegewezen werkkring. Toen de *provincia* Sicilië en Sardinië te besturen werd opgedragen aan praetoren met het volledig *imperium consulare*, kreeg het woord bovendien de beteekenis van stadhouderschap en van wingewest.
- Aantal.** Een provincie was een onderworpen land buiten Italië, door een romeinsch magistraat bestuurd. Haar grondgebied was eigendom van het romeinsche volk (*praedium populi romani*) en derhalve schatplichtig. De namen van de wingewesten der republiek en de jaren hunner inrichting tot provincie zijn de volgende:
1. Sicilia	227	10. Gallia Cisalpina . . .	81
2. Sardinia	227	(pag. 195).	
3. Hispania Citerior	} . . 197	11. Bithynia	74
4. Hispania Ulterior		12. { Cirene	74
5. Illyricum	45	12. { Creta	67
6. Macedonia	146	13. { Cilicia	64
7. Africa	146	13. { Cyprus	58
8. Asia	133	14. Syria	64
9. Gallia Narbonensis . .	120		
- Inrichting.** De Romeinen brachten bij het invoeren hunner heerschappij overal dezelfde beginsels in toepassing. Een onderworpen land werd door den veroveraar, bijgestaan door tien door den senaat

daartoe aangewezen *legati*, tot een provincie ingericht (*in formam provinciae redigere*). De aldus tot stand gekomen regeling (*lex provinciae*) droeg den naam van den veldheer, en bleef voortaan de grondslag van het beheer. De Romeinen deden in de provincies, even als in Italië, het beheer berusten op de stedelijke organisatie. Daarom werd allereerst de provincie verdeeld in distrikten (*civitates*) met een der grootste steden tot centrum. Sicilië had 67, Gallië 64 dergelijke *civitates*. Om de banden, die vroeger tusschen de inwoners hadden bestaan, zooveel mogelijk te verbreken, werden de districten zoo geregeld, dat de oude indeeling geheel verviel. Zelfs werd dikwijls tusschen de verschillende *civitates* het *commercium* opgeheven, zoodat de inwoners onderling hun eigendommen moeilijker konden van de hand doen, en de Romeinen, die overal *commercium* hadden, des te gemakkelijker eigendommen konden verwerven. Hierop werd de politieke en financieele toestand der provincie geregeld. Met geweld genomen steden werden verwoest, haar landerijen tot romeinsch domein (*ager publicus*) gemaakt. Aan de steden, die zich hadden onderworpen, liet men haar gebied en stedelijke rechten, aan de inwoners hun vrijheid en bezittingen. Op alle landerijen werd echter een belasting gelegd als *praemium victoriae et poena belli*.

In sommige provincies waren eenige bevoorrechte steden, na- **Steden in de**
melijk steden met romeinsche inrichtingen en vrije steden. De **provincies.**
steden in een provincie konden dus evenals in Italië behooren tot de volgende categorieën:

1°. Steden met romeinsche inrichtingen: *coloniae civium, municipia* en *coloniae Latinae*. Haar toestand was ongunstiger dan die der steden van dezen rang in Italië, omdat zij belasting-schuldig waren, en op haar gebied het *dominium ex iure Quiritium* (pag. 143) niet toepasselijk was.

2°. Vrije steden en wel:

a. *civitates foederatae*. Het *foedus*, dat deze steden met Rome hadden gesloten, erkende haar zelfstandigheid naast Rome en was van beide kanten bezworen. Een oorkonde van het verdrag werd in bronzen tafels gegrift en zoowel te Rome als in de stad zelve bewaard. De toestand dezer steden was de gunstigste van alle provinciesteden. Zij kwamen slechts in geringen

getale voor en alleen in de oudste provincies. In Sicilië waren er drie: Messana, Tauromenium en Netum; verder genoten dit voorrecht: Massilia, Athene, Rhodus, Tyrus en enkele andere steden.

De bewoners hadden administratieve vrijheid, eigen rechtspraak en in civiele zaken ook over de bij hen gevestigde Romeinen, het *ius exsilii* (pag. 194) en het recht om munt (gewoonlijk alleen koperen munt) te slaan. De landerijen bleven het eigendom van de stad of haar burgers, die bovendien *immunes* waren, d. i. vrijgesteld van romeinsche belastingen, en alleen moesten voldoen aan de bij het *foedus* gestelde voorwaarden: levering van troepen en schepen, levering van koren tegen betaling, en het ontvangen van doortrekkende romeinsche ambtenaren. De stadhouder mocht zich met de aangelegenheid dezer steden niet bemoeien en moest, wanneer hij op haar gebied verscheen, zijn *insignia* afleggen.

b. *civitates sine foedere immunes et liberae*. Zij hadden dezelfde voorrechten als de *civitates foederatae*, met dit onderscheid, dat haar toestand niet berustte op een *foedus*, maar op een *lex* of *s. c.*, die elk oogenblik konden ingetrokken worden. Tot de weinige steden, die zich in deze welwillendheid der Romeinen verheugden, behoorden o. a. Panormus, Segesta, Utica, Thapsus, Smyrna, Ephesus, Alexandria Troas.

Het behoeft niet gezegd te worden, dat aan alle vrije steden buitenlanlandsche politiek was verboden. Bij de inrichting der provincie was haar een stedelijk recht (*lex*) gegeven, waaraan zij zich moesten houden. Haar zelfstandigheid kwam dus hierop neer, dat zij volgens deze gemeentewet zich zelf konden beheeren door haar eigen overheden, zonder inmenging des stadhouders. Daar zij vrij van belasting waren, en munt- en exsielrecht hadden, werden zij beschouwd als *exterae*, d. i. als niet tot de provincie behorende.

3°. Onderworpen steden: *civitates stipendiariae, dediticiae*, die verreweg de meerderheid uitmaakten. Aan deze steden was het stadsrecht op nieuw verleend, zij behielden haar raad, volksvergadering en overheden, hadden in bepaalde civiele zaken eigen rechtspraak en beheerden zich zelf uit haar eigen inkomsten, maar deze rechten waren haar verleend door den veldheer en de 10 *legati*, die de provincie hadden ingericht, en niet door

een *foedus*, *lex* of *s. c.* Zij waren in alles afhankelijk van den stadhouder, die nauwkeurig toezicht hield over de uitoefening dezer rechten en telkens in haar aangelegenheden kon ingrijpen. Het grondgebied dezer steden was *ager publicus* en dus schatplichtig aan Rome.

§ 2. BESTUUR DER PROVINCIËS.

Alle beslissingen omtrent de provincies behoorden tot de bevoegdheden van den senaat, maar in de laatste eeuw der republiek begonnen de tribunen zich ook hiermede te bemoeien. Men denke aan de *lex Gabinia* (67), die Pompeius den oorlog tegen de zeeroovers opdroeg, de *lex Manilia* (66), die hem belastte met den oorlog tegen Mithradates, de *lex Vatinia* (59), die Caesar voor 5 jaar de provincies Gallia Cisalpina en Illyricum toekende, waarbij de senaat voor hetzelfde tijdvak Gallia Narbonensis voegde.

Tot het besturen der provincies werden aanvankelijk praetoren gekozen; sedert 227 twee voor Sicilië en Sardinië, sedert 197 twee voor de beide Spanjes. Toen het getal provincies toenam, bracht men de *prorogatio imperii* in toepassing en werden consuls en praetoren van 't vorige jaar, soms ook *privati*, uitgezonden als stadhouders, *pro consule* of *pro praetore*. Sedert de instelling der *quaestiones perpetuae* bleven eerst sommige, later alle praetoren gedurende hun ambtsjaar te Rome, en Sulla maakte de *prorogatio* tot regel door te bepalen, dat zoowel de consuls als de praetoren onmiddellijk na hun ambtsjaar aan het hoofd eener provincie moesten geplaatst worden.

De senaat bepaalde welke *provinciae* zouden zijn *consulares*, welke *praetoriae* (*decernere, nominare provincias*). Daarop verdeelden eerst de consuls dan de praetoren de provincies onderling door *comparatio* of *sortitio*. De *lex Sempronia* (123) van C. Gracchus bepaalde, om partijdigheid van den senaat te voorkomen, dat de beide *provinciae consulares* nog voor de *comitia consularia* moesten aangewezen worden.

**Lex
Sempronia.**

Terstond na afloop van hun ambtsjaar gingen de consuls en praetoren naar de hun ten' deel gevallen provincies, maar een *lex Pompeia* (52) beval, ter beteugeling van *ambitus*, nadat een *s. c.* van denzelfden inhoud was voorafgegaan, dat eerst vijf jaar

**Benoeming
der stad-
houders.**

Lex Pompeia.

na het consulaat of de praetuur het stadhouderschap zou worden bekleed. Ten einde in het gebrek aan stadhouders, dat nu tijdelijk ontstond, te voorzien, werden de magistraten opgeroepen, die vroeger hun provincie van de hand hadden gewezen. Onder deze behoorde ook Cicero, die in 51 Cilicië bestuurde. De *lex Pompeia*, door Caesar in 48 opgeheven, werd door Augustus hersteld.

Lex Cornelia. Het stadhouderschap duurde als alle ambten één jaar, doch werd dikwijls verlengd, eerst door een volksbesluit later bij s. c. Daar evenwel de stadhouder de komst van zijn opvolger behoorde af te wachten, had een uitdrukkelijke *prorogatio* dikwijls niet plaats. Sulla bepaalde door een *lex Cornelia* (81), dat de stadhouder binnen 30 dagen na aankomst van zijn opvolger de provincie moest verlaten; de eerste bleef tot zijn komst te Rome met het *imperium* bekleed.

Ornatio provinciae. Voor de stadhouder Rome verliet, bepaalde de senaat de grenzen zijner provincie, en stelde een geldsom (*vasarium*) benevens troepen en schepen tot zijn beschikking (*ornatio provinciae*¹). Proconsuls werden oorspronkelijk gezonden naar die provincies, waar de grootste legermacht noodig was: zij voerden 12 lictoren met *fascēs cum securibus*. Aan het hoofd der rustiger provincies, waar een kleiner leger voldoende was, werden propraetoren gesteld, die 6 lictoren hadden; overigens was hun ambtsgezag gelijk aan dat der proconsuls.

Gezag van den stadhouder. De stadhouder is het hoofd der provincie; als opperbevelhebber der troepen kan hij een lichter houden zoowel van burgers als van provincialen, en een oorlogsbelasting opleggen. Hij zorgt voor de verdediging der provincie, en in een nog niet geheel onderworpen of in een bedreigde provincie treedt hij op als veldheer aan het hoofd van een groot leger. Hij staat aan het hoofd der rechtspleging (pag. 200), en heeft als strafrechter over de provincialen het *ius vitae ac necis sine provocatione*. In de civiele rechtspraak heeft hij zich, behalve aan de *lex provinciae*, de wetten en senaatsbesluiten, te houden aan zijn *edictum*, dat hij bij zijn komst uitvaardigt en waarin, zooveel mogelijk rekening is gehouden met

¹ Het *vasarium*, dat den stadhouder voor zijn kosten van uitrusting en inrichting werd toegekend, was daartoe rijkelijk voldoende. Cicero hield van deze gelden ruim 2 miljoen sestertiën over.

het inheemsche recht der provincie. Ten behoeve der rechtspraak is iedere provincie verdeeld in districten (*conventus*), in wier hoofdplaatsen de stadhouder op gezette tijden recht spreekt. Verder heeft hij het opperbeheer der geheele provincie en houdt uit dien hoofde nauwlettend toezicht op de stedelijke administratiën.

Den stadhouder werd door het lot een *quaestor* toegevoegd; **Quaestor.** alleen in Sicilië waren twee quaestoren (*quaestor Syracusanus* en *quaestor Lilybaetanus*). Voor zijn vertrek uit Rome kreeg de quaestor de kas, waaruit hij alle onkosten voor het beheer der provincie betaalde, en waarin hij de opbrengsten der provincie stortte. Na afloop van zijn ambt legde hij rekening en verantwoording af, tevens uit naam van den stadhouder. Hij had in de provincie een rechtspraak overeenkomende met die der aedilen te Rome. De stadhouder kon hem ook een deel zijner eigen civiele rechtspraak toevertrouwen, of hem in zijn plaats laten optreden (*quaestor pro consule, q. pro praetore*). Tusschen den stadhouder en zijn quaestor behoorde te bestaan een *vinculum pietatis*, maar de voorbeelden van het tegendeel zijn niet schaarsch. Bij ontstentenis of overlijden van den quaestor droeg de stadhouder de vervulling van zijn ambt op aan een der legaten (*legatus pro quaestore*).

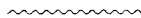
De stadhouder werd vergezeld door een of meer onderbevelhebbers (*legati*) van senatorenrang; hun benoeming geschiedde door den senaat op voordracht van den stadhouder, die hen belastte met een kommando of met de civiele rechtspraak. De post van *legatus* was zeer begeerd. **Legati.**

In het gevolg des stadhouders bevonden zich gewoonlijk jonge lieden, zonen van vrienden of bloedverwanten (*comites, contubernales, cohors praetoria*), om ervaring op te doen en fortuin te maken. Verder talrijke bezoldigde *apparitores* als: *lictiores, scribae, interpretes, tabellarii, pullarii, medici*. Met deze begeleiders moet niet verward worden de lijfwacht van den stadhouder, die ook *cohors praetoria* werd genoemd. **Cohors praetoria.**

Voor den romeinschen staat, die geheel teerde op zijn win- **Uitmergeling** gewesten, was het van 't grootste belang deze in een behoorlijken **der provin-** toestand te houden. Daarom trachtten de Romeinen de hun **cies.** onderworpen streken voor uitputting te bewaren, en nieuwe bronnen van welvaart te openen of de bestaande milder te doen

vloeien. De belangen der inwoners kwamen daarbij volstrekt niet in aanmerking, wat Cicero daarvan ook met schoonklinkende woorden moge zeggen. Maar de beste maatregelen en verordeningen der regeering om de provincies zoo winstgevend mogelijk te maken voor den staat, werden in den regel door haar eigen ambtenaren verijdeld. De stadhouder, meestal geruïneerd door de ontzaglijke kosten zijner verkiezingen en spelen, moest in korten tijd niet alleen zijn eigen beurs maar ook die van zijn gevolg vullen. Overal vond een schraapzuchtig stadhouder voorwendsels voor afpersing en gelegenheid om zijn macht te misbruiken; hij verkocht elk gunstbewijs en liet zich overladen met geschenken. En ten slotte moesten de ongelukkige inwoners standbeelden en tempels voor hun kweller oprichten en, wanneer hij *de repetundis* was aangeklaagd, een *laudatio* naar Rome zenden, uit vrees voor zijn opvolger.

Daarenboven werden de provincialen uitgezogen door de *publicani* (pag. 212), tegen wier knevelarijen de stadhouder zich niet durfde verzetten, en niet minder door de *negotiatores*, romeinsche kapitalisten, die dikwijls tegen ongehoorde woekerwinst geld leenden aan de verarmde steden of vorsten, en meermalen met behulp van den stadhouder de inwoners tot het uiterste dreven. Eerst het keizerrijk bracht verademing voor de provincies aan.

HOOFDSTUK XI.

Geldmiddelen.

§ 1. HET MUNTWEZEN.

Het oudste ruilmiddel der Romeinen was vee; *pecunia* is **Pecunia**. zonder twijfel een afleiding van *pecus*. Vroegtijdig bedienden zij zich bovendien van koper (*aes rude*), dat in stukken (*rauduscula*) bij gewicht in betaling werd gegeven. Zoowel in de taal (*aestimare* van *aes*, *pendere* voor betalen, *stipendium*, *expendere* en dergelijke meer) als bij den symbolischen koop voor het gerecht (*per aes et libram*) is de herinnering aan dit overoud gebruik blijven voortleven.

De overlevering, die aan Servius Tullius de invoering van **Gemunt** maten en gewichten toeschreef, vermeldde ook, dat hij koperen **kopergeld**. munten liet gieten met den kop van een rund, schaap of zwijn (*aes signatum*). Deze stukken werden evenwel steeds toegewogen, maar tijdens de *decemviri* zouden koperstukken zijn gemunt, die zonder weging werden aangenomen.

Deze beweringen schijnen niet overeenkomstig de werkelijkheid te zijn. De muntslag der oudste nog voorhanden koperstukken wijst op een veel later tijd; zij kunnen niet veel ouder zijn dan omstreeks 350 v. C. Deze oudste munt sloot zich bij het be-

staande gewichtstelsel aan, want de munteenheid, de *as*, had het gewicht van het romeinsch pond (327 gram). De oudste muntstukken zijn de volgende:

<i>As</i>	= 12	<i>Unciae</i>	= 1	pond koper.
<i>Semis</i>	= 6	„	= $\frac{1}{2}$	„ „
<i>Triens</i>	= 4	„	= $\frac{1}{3}$	„ „
<i>Quadrans</i>	= 3	„	= $\frac{1}{4}$	„ „
<i>Sextans</i>	= 2	„	= $\frac{1}{6}$	„ „
<i>Uncia</i>	= 1	<i>Uncia</i>	= $\frac{1}{12}$	„ „

De oudste *as* (*as libralis*, *aes grave*) had, zooals uit de weging der tot ons gekomen stukken blijkt, nagenoeg het volle gewicht. In den loop des tijds werden de koperstukken steeds lichter gemaakt, zoodat zij in plaats van gegoten, geslagen konden worden.

Zilvergeld.

In het jaar 269 werd een munt opgericht in den tempel van Iuno Moneta, werden *IIIviri monetales* benoemd en begon men zilvergeld te slaan. Daarvoor werd een muntvoet gekozen, die reeds algemeen verbreid was, de attische drachme, die ook op Sicilië in gebruik was. Het nieuwe zilverstuk, dat hiermede in waarde overeenkwam, was de *denarius*. Tevens werd, om den *denarius* in overeenstemming te brengen met het bestaande systeem, de duodecimale indeeling van de oude romeinsche munt vervangen door de decimale. De *as libralis* werd afgeschaft en vervangen door een *as*, die slechts 4 *unciae* woog, den zoogenaamden triëntalen *as*. De nu geslagen zilverstukken waren:

<i>Denarius</i>	X = 10 <i>as</i> .
<i>Quinarius</i>	V = 5 <i>as</i> .
<i>Sestertius</i>	IIS = $2\frac{1}{2}$ <i>as</i> . ¹

Op deze wijze konden koper- en zilvergeld naast elkander blijven voortbestaan. De nieuwe *as* was het tiende deel van den *denarius* en de *sestertius* was derhalve de equivalent van den ouden *as libralis*, naar welken nog langen tijd werd gerekend. Zoo kwam het, dat niet de *denarius*, maar de *sestertius*, die de

¹ Het was in het schrift gebruikelijk de teekens, die de waarde aangaven van een dwarsstreep te voorzien. *Sestertius* voor *semistertius*, derdehalf.

bemiddelaar was tusschen het oude en het nieuwe systeem, diende tot het bepalen van geldsommen en bij voorkeur *nummus* werd genoemd.

In den loop van den 1sten Punischen oorlog werd het gewicht **Waardever-** van den as verminderd tot 2 *unciae* (*as sextantarius*). In 217 **minderung** werd hij wegens het dalen van het koper vastgesteld op 1 *uncia*; **van den as.** tevens werd door een *lex Flaminia* de *denarius* gebracht op 16 as en zijn zilveragehalte met $\frac{1}{7}$ verminderd. De as, die nauwelijks de helft van de nominale waarde had, was pasmunt geworden, daarom kon zijn gewicht gevoegelijk worden verminderd, zooals in 89 geschiedde toen hij tot $\frac{1}{2}$ *uncia* gereduceerd werd. Het nieuwe stelsel bleef tot diep in den keizertijd bestaan:

Denarius = 16 as.

Quinarius = 8 as.

Sestertius = 4 as.

Zoowel de staat als particulieren bewaarden lang voor de in- **Goudgeld.** voering van zilvergeld hun vermogen in zilveren en gouden staven. Eerst in 217 werd goudgeld geslagen, stukken van 60, 40 en 20 sestertiën nominaal, die evenwel op verre na die waarde niet hadden en spoedig verdwenen. Ook de goudstukken (*aurei*), die Sulla, Pompeius en Caesar lieten slaan, werden in den handel alleen naar hun gewicht aangenomen.

Het is moeilijk de juiste waarde der romeinsche munten te **Waarde van** bepalen wegens de wisselende verhouding van goud en zilver **het geld.** aan den eenen kant en die van zilver en koper aan den anderen kant. In 't algemeen kan men aannemen, dat de *denarius* een waarde had van 42 cent, de *sestertius* dus van ruim 10 cent.

Nog moeilijker is het de relatieve waarde van het geld, zijn verhouding tot den koop prijs, vast te stellen. Het spreekt van zelf, dat tijdens het bestaan van Rome deze verhouding ten zeerste heeft afgewisseld.

Ten slotte volgen hier de onderdeelen van den as, waarvan **Onderdeelen** zich de Romeinen bedienden, om de deelen van een eenheid **van den as.** uit te drukken, zoowel van een kapitaal, een erfenis, een akker, een uur, als van gewichten en van koperen munten (*heres ex asse, ex besse*).

AS.	UNCIAE.	N A M E N.	AS.	UNCIAE.	N A M E N.
1	12	<i>as.</i>	$\frac{5}{12}$	5	<i>quincunx.</i>
$\frac{11}{12}$	11	<i>deunx.</i>	$\frac{1}{3}$	4	<i>triens.</i>
$\frac{5}{6}$	10	<i>dextans.</i>	$\frac{1}{4}$	3	<i>quadrans.</i>
$\frac{3}{4}$	9	<i>dodrans.</i>	$\frac{1}{6}$	2	<i>sextans.</i>
$\frac{2}{3}$	8	<i>bes.</i>	$\frac{1}{8}$	$1\frac{1}{2}$	<i>sescunx.</i>
$\frac{7}{12}$	7	<i>septunx.</i>	$\frac{1}{12}$	1	<i>uncia.</i>
$\frac{1}{2}$	6	<i>semis.</i>	$\frac{1}{24}$	$\frac{1}{2}$	<i>semuncia.</i>

§ 2. UITGAVEN.

Het financiewezen der republiek is weinig bekend. Bij gebrek van een voldoende aantal cijfers is het onmogelijk om zelfs bij benadering voor eenig tijdstip een begrooting te maken van de inkomsten en uitgaven van den staat.

Uitgaven.

De staatszorg strekte zich te Rome lang zoover niet uit als in den tegenwoordigen tijd; de uitgaven bepaalden zich hoofdzakelijk tot de volgende posten:

1°. *Eeredienst.* De kosten van den eeredienst, die een staatsinstelling was, werden door den staat gedragen. De groote priestercolleges en waarschijnlijk alle tempels hadden kassen (*arcae*), die gestijfd werden door de den tempel toegewezen landerijen, en door toevallige baten: geschenken, en de vergoeding, die de burgers voor het offer moesten betalen, terwijl bovendien de *sacramenta* (pag. 148) in de kas der *pontifices* werden gestort. Alle buitengewone offers en feesten, vooral de *procuraciones prodigiorum* en de *ludi* (pag. 170), werden door den staat bestreden. De priesterambten waren *honores* en als zoodanig onbezoldigd, maar aan de *curiones*, de Vestaalsche maagden en denkelijk ook aan de *flamines*, die hun ambt levenslang bekleedden, werd, wanneer zij in dienst traden, een geldsom toegewezen. De verschillende dienaren der priesters genoten bezoldiging.

2°. *Openbare Werken.* Tot in de 2de eeuw v. C. stelden de openbare werken de zwaarste eischen aan de schatkist. De censoren moesten de hun toegestane gelden aanwenden voor het

bouwen en onderhouden der stadsmuren, *porticus*, *basilicae*, *fora*, bruggen, waterleidingen, kortom van alle staats-gebouwen en werken. Ook in de romeinsche kolonies en *municipia* hadden zij voor dit alles te zorgen, maar meer en meer bestreden deze steden zelf de daarvoor noodige uitgaven, en bepaalde zich de werkzaamheid der censoren tot den aanleg en het onderhoud van wegen, bruggen en havens in Italië.

3°. *Leger en Vloot*. De burgers bekostigden zelf hun wapenrusting en verpleging te velde. Omstreeks 400 werd het betalen van soldij (*stipendium*) ingevoerd. De soldij werd na aftrek van de kosten van voeding en uitrusting betaald om het halfjaar (*semestre stipendium*) of om het jaar (*annuum stipendium*). Tijdens Polybius bedroeg het *stipendium annuum* voor den *legionarius* 1200 as, voor den *centurio* 2400 as, voor den ruiter 3600 as. De muntverandering van 217 had op de soldij geen invloed, zoodat sedert de legioensoldaat jaarlijks 120 *denarii* ontving, welke som door Caesar tot 225 *denarii* werd verhoogd.

4°. *Beheer*. Tijdens de republiek waren de kosten van het beheer gering. De steden in Italië bekostigden hun uitgaven uit de haar toegewezen landerijen; het ontbrekende kon door een plaatselijke belasting worden aangevuld. Alleen de ondergeschikte ambtenaren werden bezoldigd, en de stadhouders der provinciën kregen vergoeding voor hun uitrusting (pag. 202).

5°. *Cura annonae*. Ten gevolge van de gestadige vermeerdering der bevolking in de hoofdstad, terwijl de korenbouw in Italië steeds afnam, omdat men zich op de meer winstgevende veeteelt, olijf- en wijnbouw toeleide, was de staat genoodzaakt, ten einde hongersnood en buitengewone rijzing der korenprijzen te voorkomen, om te zorgen voor een geregelden korentoevoer naar Rome. Vooral Sicilië, de *nutrix plebis romanae*, en later Azië leverden hiertoe bijdragen. De quaestor te Ostia nam het geleverde koren in ontvangst, de aedilen verkochten het te Rome en bepaalden zoo ook den prijs voor den handel. Deze levering van koren kon alleen dan den staat nadeel berokkenen, wanneer de inkoopprijs dien van den verkoop overtrof. C. Gracchus bepaalde echter door zijn *lex Sempronia frumentaria* (123), dat ieder burger maandelijks 5 *modii* (8½ liter) tarwe zou kunnen ontvangen tegen 6⅓ as den *modius*, minder dan de helft van den

kostenden prijs. Door verschillende *leges frumentariae* werd deze milddadigheid (*largitio*), die den staat zware lasten oplegde, gewijzigd, en Sulla schafte de korenuitdeelingen waarschijnlijk geheel af. Zij werden reeds door de *lex Terentia et Cassia* (73) weer ingevoerd overeenkomstig de bepalingen van Gracchus. De bedeeeling bleef verder bestaan, en werd het gewone middel der partijen om de *plebs* te winnen. Een *lex Clodia* (58) deelde het koren uit om niet. Ieder stemhebbende burger te Rome had recht op deze uitdeelingen, hoewel de meer gegoeden zich niet zullen hebben aangemeld. In 46 vond Caesar 320,000 personen op de lijsten der bedeeden. Hij beperkte hun getal tot 150,000, Augustus tot 200,000. De plaatsen, die door sterfgevallen openvielen, werden door loting weder bezet. Reeds tijdens de republiek komen soms *congiaria* (*congius*) voor, geschenken van wijn of olie als toegift bij het koren.

§ 3. INKOMSTEN. BELASTINGHEFFING.

Geldmiddelen voor 167. In het beheer der geldmiddelen kunnen twee perioden worden onderscheiden, waarvan de eerste tot 167, de tweede tot Augustus loopt.

Inkomsten. In het eerste tijdperk werd de eenvoudige huishouding van den staat bekostigd uit de volgende inkomsten:

1°. *Vectigalia*, opbrengst van staatseigendommen: van den *ager publicus*, van de bosschen, mijnen en van de visscherij in de meren en rivieren van den staat; verder de vergoeding voor huur van bouwterreinen (*solarium*) en voor het gebruiken van waterleidingen en *cloacae* benevens de inkomende en uitgaande rechten (*portoria*).

2°. Verdere inkomsten: toevallige baten als oorlogsbuit en boeten; het hoofdgeld van de te Rome gevestigde vreemdelingen (*aerarii*) en het *aurum vicesimarium* (pag. 48).

Tributum. In oorlogstijd, vooral sedert het invoeren der soldij (406), schoten de inkomsten meestal te kort. Men moest dan overgaan tot het heffen van een buitengewone kapitaalsbelasting, (*tributum ex censu*) door van het vermogen der burgers een *tributum simplex*, *duplex* of *triplex* d. i. 1, 2 of 3 per mille te vorderen. Het *tributum* kan in zeker opzicht beschouwd worden

als een gedwongen leening, want, wanneer de schatkist het toeliet, werd het geheel of gedeeltelijk terugbetaald. Herhaaldelijk verzette zich de burgerij hardnekkig tegen een oorlog, die het heffen van een *tributum* in het verschiet stelde. Nog in 200 werd het voorstel van de regeering om Philippus van Macedonië den oorlog aan te doen, met bijna algemeene stemmen in de *comitia centuriata* verworpen. Toen de verovering van Macedonië in 167 de schatkist ten boorde had gevuld, en het geluk der romeinsche wapenen steeds in het tekort voorzag, behoefde het *tributum* niet meer uitgeschreven te worden. Nog eens komt het voor, en wel onder het consulaat van Hirtius en Pansa in 43.

In de periode na 167 werden alle uitgaven bestreden uit de belastingen (*vectigalia*) der provincies. Alleen het gebied der vrije steden eener provincie was vrij van romeinsche grondbelasting (pag. 200), het overige werd door de Romeinen beschouwd als *ager publicus*. Een gedeelte dezer gronden werd verkocht (*ager quaestorius*) of aangewezen tot het stichten eener kolonie, maar bleef *dominium* van den staat en was daarom met een *vectigal* bezwaard. Over een ander gedeelte, gewoonlijk het gebied der verwoeste steden en het domein der vroegere vorsten, behield de staat zelf het beheer; deze landerijen heetten in engeren zin *ager publicus* en werden door de censoren verpacht. Verreweg het grootste gedeelte werd aan de inwoners gelaten, die echter alleen het bezit (*possessio*) en het vruchtgebruik (*usus fructus*) hadden en uit dien hoofde, volgens de redeneering der Romeinen, belasting moesten betalen (pag. 199).

Iedere provincie moest een direkte belasting opbrengen, die òf als *tributum soli* òf als *stipendium* werd geëischt.

a. In twee provincies, Sicilië en Azië (in de laatste van de *lex Sempronia* (123) tot Caesar), bestond deze belasting uit een grondbelasting (*tributum soli*), die gekweten werd door een bepaald gedeelte van den oogst, gewoonlijk het tiende (*decumae*), en die derhalve aan wisseling onderhevig was. De *decumae* rustten op den bodem en werden dus ingevorderd van hem, die het land bebouwde, hetzij als eigenaar hetzij als pachter.

b. De overige provincies betaalden een vaste bijdrage (*stipendium*, ook wel *tributum* genoemd) hetzij in geld, hetzij in

**Geldmidde-
len na 167.**

**Belastingen
der provin-
cies.**

natura, soms onder beide vormen. Macedonië b.v. had jaarlijks 100 talenten (*f* 300,000) op te brengen.

De graanprovincies Sicilië, Azië en later Aegypte moesten bovendien tegen een vasten prijs een bepaalde hoeveelheid koren leveren voor de uitdeelingen te Rome (*frumentum emptum*). In alle provincies moest het koren worden opgebracht voor den stadhouder en zijn gevolg (*frumentum in cellam*), dat insgelijks werd betaald. Verder bestond in alle provincies een havengeld (*portorium*), in den regel 5 % van alle in- en uitgaande handelswaren.

Heffing der belastingen.

Voor het heffen en leveren der vaste belastingen zorgden de besturen der *civitates*. De veranderlijke: de tienden, de *portoria* en de inkomsten der domeinen werden door de censoren verpacht. De pachters, *publicani* (*publicum* = *vectigal*), behoorden tot den rijken burgerstand, die sedert de *lex Sempronia iudiciaria* (pag. 42) den *ordo equester* vormde. De *publicani* vereenigden zich tot vennootschappen (*societates*), met een *manceps* aan het hoofd, op wiens naam het kontrakt stond en die den staat borgtocht (*praedes et praedia*) stelde. De administratie te Rome werd gevoerd door een *magister*, in de provincie door een *pro magistro*, die een menigte ondergeschikten hadden.

Voor den staat was dit stelsel ongetwijfeld de gemakkelijkste wijze om de belastingen te innen, voor de provincies was het een bron van ellende. De hebzucht der belastingpachters, wier eenige zorg het was de pachtsom zoover mogelijk te overtreffen, deinsde voor geen middel terug en de stadhouder, die de aangewezen beschermmer der provincialen had moeten zijn, deed met de *publicani* mede of liet na wat zijn plicht hem gebod, omdat hem anders, en veelal niet zonder reden, bij zijn terugkeer te Rome een proces *de repetundis* wachtte.

HOOFDSTUK XII.

H e t p r i n c i p a a t .

§ 1. GESCHIEDENIS.

Caesar was gevallen, omdat de senaat zich niet kon schikken **Dyarchie**. in de rol van machteloos werktuig van den alleenheerscher. Daardoor omzichtiger geworden, besloot de erfgenaam van zijn macht, Octavianus, zich van den senaat, in plaats van hem ter zijde te schuiven, te bedienen als een steunpilaar zijner regeering. Hij wilde de heerschappij verdeelen tusschen hem zelven, als den vertegenwoordiger van het volk, en den senaat (*dyarchie*). Een keizerschap in de latere opvatting van het woord is dus de door hem in het leven geroepen regeeringsvorm niet. Een betere benaming is principaat naar den naam *princeps*, dien hij zich zelf herhaaldelijk gaf, omdat hij wilde beschouwd worden als de *princeps civium*, en dien de oudere schrijvers uitsluitend bezigen. Het principaat, in dezen zin opgevat, is eene nieuwe magistratuur met vast omschreven rechten en verplichtingen, de *princeps* een door de wet gebonden magistraat, die na het nederleggen van zijn ambt tot verantwoording kon worden geroepen.

Na den slag bij Actium (31) was Octavianus de eenig overgeblevene der *triumviri reip. constituendae*. Hij behield voorloopig de aan deze magistraten opgedragen buitengewone volmachten (pag. 91). Den 13 Jan. 27 stelde hij evenwel deze volmachten weer ter beschikking van senaat en volk, uit

Bevoegdheden van Augustus.

dankbaarheid waarvoor de senaat hem drie dagen later den titel *Augustus* schonk. Van dit tijdstip dagteekent het principaat.

Octavianus bedoelde geenszins door bovengenoemden afstand zich te onttrekken aan het staatsbestuur. Hij behield het consulaat, dat hij 1 Jan. 27 voor de zevende maal had aanvaard en de *potestas tribunicia*, die hem in 36 voor onbepaalden tijd, in 30 levenslang, was verleend. Tevens kwam hij met den senaat overeen, dat hem voor den tijd van tien jaren zouden gelaten worden de provinciën, waarin een leger noodig was, met het *imperium proconsulare*, en dat hij het oppertoezicht zou houden over de provinciën, die weer aan den senaat overgingen. Door dit *imperium proconsulare* werd hij opperbevelhebber van leger en vloot.

Tot het jaar 23 bekleedde hij steeds het consulaat. In dat jaar legde hij dit ambt neer en verklaarde het niet meer geregeld te kunnen bekleeden. Niet het consulaat toonde hij te beschouwen als het hoogste burgerlijke gezag, maar de *potestas tribunicia*, door van dit tijdstip af zijn regeeringsjaren te tellen naar deze laatste waardigheid. Er was veel wat voor deze opvatting pleitte. De *princeps* werd door de *potestas tribunicia* niet *tribunus plebis*, maar hij verkreeg daardoor de bevoegdheid van het tribunaat, werd onschendbaar en kon alle rechten van dit ambt uitoefenen zonder beperking van tijd of plaats.

Verder verkreeg Augustus verschillende bevoegdheden, die hem of bij afzonderlijke wetten werden toegekend of door hem uit zijn reeds verkregen rechten werden afgeleid. Daartoe behoorden vooral: het recht om oorlog te verklaren en vrede en verdragen te sluiten (23), om voorstellen te doen aan den senaat, die den voorrang hadden boven alle andere, om magistraten aan te bevelen en om verordeningen te maken. Bovendien werd hem een bepaald aandeel verleend aan wetgeving, rechtspraak en beheer, benevens vrijstelling van verschillende wetten. Hij was lid der vier hooge priestercolleges en sedert 12 v. C. *pontifex maximus*. In het jaar 2 v. C. gaf hem de senaat den eere naam *pater patriae*. Zijn titel was: *Imperator Caesar Augustus Divi filius*.

Voortaan waren er dus twee dragers der souvereiniteit, de *princeps* (keizer) en de senaat. Bij deze verdeeling was de senaat reeds daardoor in het nadeel, dat hij zijn gezag uitoefende als

lichaam, de *princeps* daarentegen alleen. Maar door het opperbevel over het leger had de *princeps* metterdaad alle macht en door zijn overwegenden invloed op de samenstelling van den senaat hing deze ten slotte van hem af. Toch hebben zoowel Augustus als Tiberius den senaat een voornaam aandeel in de staatszaken willen toekennen, met name in het beheer. Augustus had evenwel de draagkracht der beide pijlers van zijn kunstig gebouw verre overschat. Den *princeps* ontbraken al te dikwijls de talenten en het karakter voor de hem toegedachte reuzentaak, de senaat toonde zich spoedig zoo ongeschikt, dat Augustus herhaaldelijk diens rechten moest inkorten. Het ware onbillijk hem daarom te beschouwen als een huichelaar, die van den beginne af aan het voornemen zou hebben gehad zich van de geheele regeering meester te maken. De omstandigheden hebben hem zoowel als zijn opvolgers steeds verder gedreven op den weg, die reeds onder Nero feitelijk uitliep op het absolutisme.

De rol van den senaat hing grootendeels af van de persoonlijkheid des keizers. Bij den val van het Iulisch-Claudische huis hoopte de senaat het oorspronkelijk principaat te kunnen herstellen. Daarom werden bij de ambtsaanvaarding van Vespasianus door de zoogenaamde *lex de imperio Vespasiani* de den keizer toekomende rechten omschreven, ten einde nieuwe aanmatigheden te voorkomen. Doch ook Vespasianus kon aan den wensch van den senaat naar een gelijke plaats naast den keizer niet voldoen. De fijn uitgedachte, maar door haar innerlijke onwaarheid onhoudbare dyarchie van Augustus, kon niet weer in het leven worden geroepen. Geheel ter zijde geschoven onder het schrikbewind van Domitianus, werd de senaat onder de krachtige regeeringen van Traianus en Hadrianus, maar vooral onder het voorspoedig tijdperk der Antonini behoorlijk ontzien. Tot een krachtig optreden bracht hij het echter ook nu niet en juist onder de Antonini werd, niet het minst door het toenemend overwicht van het leger, de geheele machteloosheid van den senaat voorbereid. Terwijl Septimius Severus den senaat stelselmatig trachtte te fnuiken, trad hij onder Alexander Severus, die hem een plaats als staatsraad aanwees, weer meer op den voorgrond. Maar de keizers, die elkander nu snel opvolgden, waren meestal officieren, door een toeval, gewoonlijk mouterij, op den troon

**Verhouding
der keizers
tot den senaat.**

gebracht. Erkenning door den senaat werd niet meer verlangd, soms indirekt gegeven, herhaaldelijk formeel uitgesproken om nog eenig teeken van leven te geven.

Het is waar, dat na de afzetting van Maximinus en den val van Gordianus I en II (238) de senaat nog een krachtige poging heeft gedaan de rollen om te keeren en zich boven den keizer te plaatsen. Hij benoemde tegen den gehaten en gevreesden Maximinus twee tegenkeizers, Pupienus Maximus en Caelius Balbinus, die met *XXviri rei publicae curandae*, uit den senaat gekozen, zouden regeeren. De maatregelen van den senaat om Italië tegen Maximinus te verdedigen bleken afdoende, maar zoowel deze als de door den senaat benoemde keizers werden spoedig door hun legers vermoord en onder hun opvolger Gordianus III komen de *XXviri* niet meer voor. Spoedig daarop bracht Gallienus den senaat den doodsteek toe, door de senatoren niet meer benoembaar te verklaren voor officiersposten, waardoor zij tevens langzamerhand van alle stadhoudersposten werden uitgesloten.

Nog eenmaal herleefde de hoop van den senaat, toen de soldaten in hun berouw over den door hen op Aurelianus gepleegden moord (275), dit staatslichaam verzochten een keizer te benoemen. Maar toen de daarop gekozen keizer Tacitus na weinig maanden door de handen zijner soldaten viel, dacht niemand meer aan de herstelling van het principaat. Alleen van de absolute monarchie was voor het rijk redding en rust te verwachten.

§ 2. BEVOLKING.

a. *Burgers.*

Verwerving en verlies van het burgerrecht. Het burgerrecht werd verleend door de keizers, die het niet alleen *viritim*, maar ook aan vele steden in de provinciën schonken. Caracalla gaf bij edikt het burgerrecht aan alle vrije inwoners van het rijk (212).

Terwijl de *iura privata* geen wijzigingen van belang ondergingen, werden de *iura publica* zeer besnoeid. Zoo verloor het *ius suffragii* door Tiberius alle waarde; het *ius honorum* werd afhankelijk gemaakt van den *census senatorius* en het *ius provocationis*

werd vervangen door beroep op den keizer. De indeeling in klassen, onnoodig sedert de bevoegdheid der *comitia* overging op den senaat (pag. 226), verviel. Daarentegen werden de burgers nog steeds in de *tribus* ingeschreven en het voegen van de *tribus* bij den naam was een bewijs van het burgerrecht. Met de 3de eeuw begon dit gebruik te verdwijnen.

Het burgerrecht ging verloren door *capitis deminutio maxima* of *media*. De laatste werd niet alleen veroorzaakt door de *interdictio aqua et igni*, maar ook door de straf der *deportatio in insulam*, die tevens verbeurdverklaring van het vermogen ten gevolge had. De *relegatio*, onder het keizerrijk een zachter vorm der verbanning, deed noch burgerrecht, noch vermogen verliezen en bewerkte dus geen *capitis deminutio*.

Het streven der maatschappij in de laatste eeuw der repu- **Ordo sena-**
 bliek om zich te splitsen in standen, vond in de keizers krachtige **torius.**
 bevorderaars, Augustus riep den senatorenstand (*ordo senatorius*) in het leven door te bepalen, dat daartoe zouden behooren niet alleen de senatoren, maar ook hunne vrouwen en kinderen, terwijl de stand erfelijk werd in de mannelijke lijn. De keizer kon den senatorenstand verleenen, doch alleen aan hen, die de *ingenuitas* hadden, benevens een *census* van 1,000,000 sestertiën. Door het opnemen van provincialen verspreidde zich de senatorenstand in het geheele rijk. Zij, die behoorden tot deze aristocratie, den eersten stand van het rijk, mochten noch huwelijken aangaan met vrijgelatenen noch deelnemen aan de *societates publicanorum*.

De leden van den senatorenstand genoten de voorrechten en hadden de *insignia* van de senatoren der republiek. Zij alleen konden de waardigheden bekleeden eigen aan de senatoriale loopbaan (pag. 232). Zij hadden het recht ten hove te verschijnen (*admissio libera*) en kregen door M. Aurelius den titel *clarissimi*, die hun in het dagelijksch leven reeds lang werd gegeven.

Op den senatorenstand volgde de *ordo equester*, waartoe in **Ordo**
 het algemeen de vrijgeboren burgers behoorden, die een census **equester.**
 hadden van 400,000 sestertiën. De keizer kon echter aan vrijgelatenen de ridderlijke waardigheid schenken door het verleenen van het *ius anuli aurei*, dat evenwel de rechten van den patroon handhaafde, of door de *natalium restitutio*, waardoor elk spoor

der onvrije geboorte werd uitgewischt. De *equites* behielden de *insignia* die zij hadden onder de republiek, en kregen onder Vespasianus toegang tot het hof.

Augustus schiep in den ridderstand een bepaalde klasse van ridders, de *equites equo publico* (*equites illustres*), de plaatsvervangers der 18 *centuriae*. Hun getal bedroeg ongeveer 5000; zij waren verdeeld in 6 *turmae*, gecommandeerd door *seviri*. Met de jaarlijksche *transvectio* werd verbonden de *recognitio* door den keizer, die dus dezen ridderrang verleende. Sedert de 2de eeuw werden de aanvragen voor een *equus publicus* onderzocht door de afdeling der keizerlijke kanselarij *a censibus* (pag. 226).

Uit de *equites equo publico* benoemde de keizer de meeste zijner officieren en hooge ambtenaren (pag. 226).

Deze beide standen (*uterque ordo*) vervingen de vroegere *nobilitas*, die met het *ius imaginum* verdween. Het patriciaat werd door Caesar sedert 45 herhaaldelijk uitgebreid krachtens zijn bevoegdheid als censor. Sommige keizers volgden zijn voorbeeld en in de 2de eeuw maakte het recht om het patriciaat te verleen, een deel uit der keizerlijke bevoegdheid. Het eenige voorrecht der patriciërs bestond daarin, dat zij alleen de priesterlijke waardigheden konden vervullen, die tijdens de republiek uitsluitend voor hen toegankelijk waren geweest, terwijl zij na de quaestuur de praetuur konden aanvaarden (pag. 232).

**Ordo
plebeius.**

Zij, die tot de eerste standen behoorden, heetten *honestiores* tegenover de andere burgers, de *humiliores*, *ordo plebeius*. De derde stand, de groote menigte *ingenui* beneden den ridderstand, speelde een zeer ondergeschikte rol in het openbare leven; de geringe burgerlijke betrekkingen werden tot Constantijn door vrijgelatenen vervuld. Alleen de militaire dienst bood den man uit het volk de gelegenheid om vooruit te komen; in de 3de eeuw kon hij het brengen tot den officiersrang; soms geraakten zelfs mannen uit den minderen stand op den troon.

Gevoegelijk kunnen hier een paar wetten van Augustus worden besproken, die de instandhouding der burgerij ten doel hadden door het sluiten van huwelijken en het opvoeden van kinderen te bevorderen. De *lex Iulia de maritandis ordinibus* (18 v. C.), aangevuld door de *lex Papia-Poppaea* (9 v. C.), trachtte den ongehuwden staat tegen te gaan, vooral door het aanvaarden van

erfenissen door ongehuwden te verbieden of te bemoeilijken en door bepaalde vormen en voorschriften vast te stellen voor echtscheiding. Daarentegen werden ouders van drie of meer kinderen door het zoogenaamde *ius (trium) liberorum* op verschillende wijzen bevoordeeld. Het *ius liberorum* gaf o. a. voorrechten bij een candidatuur en bij het verdeelen der provincies, voorrang boven ambtgenooten en vrijstelling van lastposten b. v. voogdijschap.

b. *Peregrini*.

De *Latini* bleven *peregrini* (pag. 46) maar behielden hun bevoorrechte plaats. Er waren twee soorten van *Latini*:

1°. *Latini coloniarii*. Het *ius Latii*, in Italië na den bondgenootenoorlog verdwenen, bleef in de provincies bestaan en werd dikwijls aan steden, soms aan geheele provincies verleend (pag. 196).

2°. *Latini iuniani*, die een overgang vormden tusschen slaven en vrijgelatenen. De *lex Iunia-Norbana* (19 v. C.) der consuls M. Iunius Silanus en L. Norbanus Balbus gaf de meeste rechten der *Latini coloniarii* aan de slaven op wie de *manumissio minus iusta* was toegepast, en aan de slaven beneden de 30 jaar, vrijgelaten zonder inachtname van de voorwaarden der *lex Aelia-Sentia* (pag. 220). De *Latini iuniani* hadden *commercium*; zij konden evenwel noch erven, noch testeeren, zoodat bij hun dood hun vermogen aan hun patroon verviel: *vivant quasi ingenui et moriantur ut servi*. Zij konden door keizerlijke gunst of door aan bepaalde voorwaarden te voldoen het burgerrecht erlangen. De *Latini iuniani* verdwenen voor korten tijd door het verleenen van het burgerrecht aan de geheele vrije bevolking van het rijk (pag. 212), maar zij kwamen natuurlijk spoedig terug.

c. *Slaven. Vrijgelatenen*.

De invloed van de slavernij op zedelijk en op maatschappelijk gebied was in den keizertijd noodlottiger dan ooit. De slavernij nam steeds grooter omvang aan en de staat zelf had voor de verschillende takken van dienst een menigte *servi publici*. Een menschelijker behandeling der slaven werd voorbereid door de letterkunde (Seneca). Ook de wetgeving greep hier in. **Toestand der slaven.**

Een *lex Petronia* (1ste eeuw n. C.) verbood het willekeurig overleveren der slaven *ad bestias depugnandas*. Hadrianus ont- nam den meester het recht zijn slaven te dooden en bepaalde dat de meester, wiens hardheid ondragelijk scheen, zijn slaven moest verkoopen. Ook kreeg de slaaf het recht zijn meester in sommige gevallen b.v. van hoogverraad of van valsche munterij, aan te klagen. Daarentegen herstelde het *s. c. Silanianum* (10) het oude gebruik, dat bij het vermoorden eens meesters in zijn eigen huis de slaven gedood werden, *qui sub eodem tecto fuerunt*.

Vrijgelatenen. De vroegere wijzen van vrijlating bleven bestaan, die *ex censu* verviel met den census. De *manumissio vindicta* werd zoo vereenvoudigd, dat de magistraat op een bloote verklaring van den heer, zelfs *in transitu*, de vrijheid toeweest.

De vrijgelatenen legden zich bij voorkeur toe op handwerken; velen verwierven door handel of nijverheid een groot vermogen; anderen begaven zich in den staatsdienst en klommen soms daarin op tot hooge posten. De hebzucht en onbeschaamdheid dezer parvenu's was spreekwoordelijk.

Het opgaan der vrijgelatenen in de *ingenui* werd bevorderd door Augustus, die alleen tusschen leden van den senatorenstand en vrijgelatenen het huwelijk verbood; anderdeels stelde de wetgeving, om het aangroeien van het gespuis in de hoofdstad te voorkomen, herhaaldelijk paal en perk aan de overmatige vrijlatingen. Zoo bemoeilijkte de *lex Aelia-Sentia* (4 n. C.) het vrijlaten door jonge lieden beneden de 20 jaar en van slaven beneden de 30 jaar; zij bepaalde verder, dat slaven, vroeger door hun meesters op onteerende wijze gestraft, bij de vrijlating alleen de rechten der *peregrini dediticii* konden krijgen en op geenerlei wijze de latiniteit of het burgerrecht konden verwerven. De *lex Fufia-Caninia* (1ste eeuw n. C.) beperkte het aantal bij testament vrij te laten slaven tot een zeker percentage.

§ 3. DE PRINCEPS.

a. Ambtsaanvaarding. Aftreding. Gezag.

**Ambtsaan-
vaarding.** De keizerlijke waardigheid werd aanvaard door twee afzonderlijke handelingen: het overnemen van het *imperium* en van de *tribunicia potestas*. Beide machten werden voor het leven ver-

leend, het *imperium* door den senaat, de *potestas tribunicia* na senaatsbesluit door de *comitia centuriata*. Dikwijls was de opvolger door zijn voorganger aangewezen, en deze werd, ofschoon het beginsel der erfelijkheid rechtens niet bestond, door den senaat geregeld erkend. In veel gevallen wierp zich een pretendent op, meestal een veldheer door zijn troepen gesteund (*occupare principatum*). De eenige plechtigheid bij de ambtsaanvaarding bestond in een offer op het Capitool.

Het recht den *princeps* af te zetten, dat alleen in tijden van **Afzetting**. groote troebelen is uitgeoefend, kwam den senaat toe. Met de afzetting ging gepaard *damnatio memoriae* (d. i. den doode werd een eerlijke begrafenis ontzegd, zijn beelden werden verbrijzeld en zijn naam werd van de monumenten verwijderd) benevens *rescissio actorum*, waardoor zijn handelingen nietig werden verklaard, tengevolge waarvan zij in den eed, dien de ambtenaren en senatoren jaarlijks den 1sten Januari moesten afleggen, niet werden opgenomen. Herhaaldelijk werd over een overleden *princeps*, ook al was hij niet afgezet, een doodengericht gehouden, waarvan meestal *damnatio memoriae* en *rescissio actorum*, soms ook de laatste alleen, het gevolg was.

Den kern van de macht des keizers vormden het *imperium* **Gezag**. en de *tribunicia potestas*.

Allereerst berustte zijn gezag op het *imperium*. Wie het *imperium* bezat was keizer, al miste hij ook alle andere rechten, niet omgekeerd. Het *imperium* werd verleend door den senaat, maar nooit is er getwijfeld aan de rechtmatigheid eens keizers, die, door een leger uitgeroepen, de macht bezat zich te doen eerbiedigen, zelfs wanneer erkenning door den senaat achterwege bleef. Met het *imperium* was de titel *Augustus* verbonden.

Het *imperium* verleende het opperbevel over leger en vloot met de daaraan verbonden rechten: het benoemen van officieren, het lichten van troepen, de uitbetaling van soldij, het toekennen van eereteekenen. Door het *imperium* was de keizer de eerste magistraat in alle provincies, want hij alleen was proconsul in de *provinciae Caesaris*, terwijl in de *provinciae senatus* zijn gezag ging boven dat des stadhouders.

De *tribunicia potestas*, die aan tijd noch plaats was gebonden, **Tribunicia** verleende den keizer onschendbaarheid, gaf hem behalve de **potestas**.

Verdere rechten.

coercitio, het recht om te intercedeeren tegen alle magistraten en tegen senaatsbesluiten, om zich tegen misbruiken te verzetten en den burgers te hulp te komen, waar hij het noodig achtte.

Bovendien bezat de keizer een reeks van bevoegdheden, waarvan sommige hem uitdrukkelijk werden verleend bij dezelfde wet, die hem met de *tribunica potestas* bekleedde.

Hij had het *ius edicendi* als magistraat, maar buitendien kon hij de wetten interpreteeren door *decreta* of *rescripta* (pag. 243). Hij kon den senaat voorstellen doen, die den voorrang hadden boven alle andere, een bepaald aantal magistraten aanbevelen, die gekozen moesten worden en senatoren benoemen, wanneer hij censor was. De leiding der buitenlandsche zaken berustte geheel bij den keizer, die ook besliste over oorlog en vrede en verdragen sloot. Hij had een aandeel in de crimineele en civiele rechtspraak en in de wetgeving, voorzoover hij wetten kon maken omtrent bepaalde onderwerpen (*leges datae*), b.v. het verleenen van stedelijke rechten, van het burgerrecht, van de *ingenuitas* en van de latiniteit; eindelijk had hij deel in het bestuur der financiën en in het beheer van Rome en Italië.

De *princeps* was niet alleen lid van de hooge priestercolleges, maar als *pontifex maximus* was hij hoofd van den eeredienst, benoemde hij de priesters en had hij het beheer over de tempelgoederen. Deze waardigheid gaf aan het principaat een zekere wijding. Eerst Gratianus (375) liet den titel vallen.

b. *Titels. Eerbewijzingen.*

Titels.

De keizers voerden de titels *Imperator, Augustus, Caesar*. Ook voegden zij bij hun naam de door hen bekleede ambten, b.v. *Imp. Caes. Traianus Hadrianus Aug. pont. max. trib. pot. cos III p(ater) p(atriciae) proconsul*. *Princeps* is nooit een officieele titel geweest; evenwel komt hij in opschriften voor naast andere eere-titels: *optimus, providentissimus, pius, felix, invictus, aeternus*. Sedert Septimius Severus werd de keizer *dominus* genoemd door gemeenten en corporaties; *dominus et deus* sedert Aurelianus. Diocletianus stelde de titulatuur *dominus* verplicht, maar eerst sedert Constantijn noemden zich de keizers aldus zelf.

Insignia.

De *princeps* droeg te Rome de *toga praetexta*, bij feesten een purperen met goud geborduurde toga en op het hoofd een lauwer

krans. Als veldheer droeg hij het *paludamentum* en het zwaard. Hij zat tusschen de beide consuls op de *sella curulis*, bij feesten op een verhoogden vergulden zetel. Hij had 12 lictoren, sedert Domitianus 24. In het paleis was steeds een cohorte der *praetoriani* (pag. 234) en een schaar van trawanten (*Germani, corporis custodes*) aanwezig.

Den 3den Januari werden geloften gedaan voor den keizer **Eerbewij-** (*votorum nuncupatio*); zijn verjaardag en de dag zijner ambts- **zingen.** aanvaarding (*dies imperii*) waren feestdagen. In het eedsformulier kwamen de namen der vergode keizers en de *genius* van den regeerenden keizer voor naast dien van Iuppiter, zoodat meeneed als majesteitschennis werd beschouwd. Het standbeeld des keizers werd geplaatst *inter pricipia legionum* en de munten prijken met zijn borstbeeld. In de provinciën en in Italië werden den keizer nog bij zijn leven tempels, spelen en priesters gewijd. Na zijn dood werd hij in den regel (pag. 221) bij senaatsbesluit onder de goden van den staat (*divi*) opgenomen (*consecratio, ἀποθέσις*).

De mannelijke leden van het keizerlijk huis droegen den titel **Keizerlijk** *Caesar*, die evenwel door Hadrianus uitsluitend den troonopvolger **huis.** werd voorbehouden. De vrouwen voerden vroeger soms, sedert Domitianus geregeld, den titel *Augusta*; de keizerin heette sedert Faustina, de gemalin van M. Aurelius, *mater castrorum*. Aan de prinsen van den bloede werd door de *equites* de titel *princeps iuventutis* geschonken, dien zij droegen van het aannemen der *toga virilis* tot hun intrede in den senaat. De nabestaanden des keizers werden in veel opzichten bevoorrecht, b.v. bij het verleen van ambten; zij hadden eereplaatsen bij spelen en feesten en dikwijls zelfs eerewachten. Ook leden der keizerlijke familie werden onder de *divi* en *divae* opgenomen, maar officieel werden alleen de keizers en keizerinnen geteld.

c. Mederegent. Medekeizer.

Tot regeling der opvolging liet de *princeps* dikwijls een mede- **Consors** regent (*consors, particeps imperii*) benoemen. De mederegent was **imperii.** sedert Tiberius steeds een eigen of geadopteerde zoon des keizers. Hem werd, op verzoek des keizers, door den senaat het *imperium proconsulare* verleend. Daarna verkreeg hij van den keizer, met

toestemming van den senaat, de *tribunica potestas*. Zoowel het *imperium* als de *tribunica potestas* van den mederegent waren geringer dan die van den *princeps*, maar zijn *imperium* was hooger dan dat der overige *proconsules*. Een bepaald aandeel aan de regeering had de mederegent niet; hij voerde de opdrachten uit, die hem door den keizer werden toevertrouwd. Bij den dood des keizers moest den mederegent door den senaat uitdrukkelijk het keizerlijk gezag worden opgedragen.

Medekeizer. Om dezen vorm overbodig te maken en de opvolging nog meer te verzekeren, liet Marcus Aurelius terstond bij zijn regeeringsaanvaarding zijn adoptief-broeder, L. Verus, den zoon van L. Aelius Verus, den eersten mederegent van Hadrianus, tot medekeizer benoemen met den titel *Augustus*. Beide keizers hadden volmaakt dezelfde rechten. Herhaaldelijk waren er later twee, soms zelfs drie *Augusti*.

d. *Hof. Hofbeambten. Kanselarij.*

Hof. De naaste omgeving des keizers vormde zijn hof. Allen, die door den keizer ontvangen werden, oorspronkelijk alleen senatoren, sedert Vespasianus ook ridders, heetten *amici Augusti*. Uit hen koos de keizer zijn raadsliden (*consilium*), die hem op zijn reizen buiten Italië vergezelden (*comites Augusti*).

Ambtenaren. Voor den dienst ten paleize was een talrijk hofpersoneel noodig. Dit personeel bestond uitsluitend uit slaven en vrijgelatenen, van wie onder zwakke keizers enkelen, vooral de opperste kamerdienaar (*decurio cubiculariorum*), soms een groote rol speelden. Het beheer van het paleis voerde een intendant, die, ten minste sedert Nero, *procurator castrensis* heette. De keizerlijke kas (*fiscus*) werd bestuurd door den *a rationibus* (pag. 254). Voor zijn brieven en stukken had de keizer twee secretarissen: *ab epistulis* en *a libellis*.

Uit den aard der zaak droegen de drie laatste posten reeds terstond eenigermate het karakter van staatsambten en zij kregen dit steeds meer. Onder Claudius wisten de vrijgelatenen, die deze ambten bekleedden, Pallas, Narcissus en Polybius, nagenoeg de geheele regeering in hun bureau's te concentreeren. Zulk een aanzien als tijdens Claudius hebben deze ambten nooit weer gehad, maar het zijn staatsambten gebleven veel meer dan hof-

ambten, ofschoon de beide laatste (*ab epistulis* en *a libellis*) hun oorspronkelijken aard nooit geheel hebben verloren.

Hadrianus, die de geheele administratie aan den ridderstand **Kanselarij.** bracht (pag. 231), bezette ook deze ambten met *equites*, welk voorbeeld de verdere keizers volgden. Tevens organiseerde hij de keizerlijke kanselarij. Deze bestond uit de volgende afdeelingen (*scrinia*):

1°. *ab epistulis*. Deze afdeeling werd door Hadrianus gesplitst in twee onderafdeelingen: *ab epistulis latinis* en *ab epistulis graecis*. Hier werden de door den keizer bij *epistula* verleende *privilegia*, op schrift gesteld, benevens de aanstellingen der lagere officieren; de benoeming tot hoogere rangen geschiedde bij eigenhandigen *codicillus* des keizers. Het ambtelijk verkeer met het buitenland, met steden en corporaties, met stadhouders en veldheeren, kortom de geheele correspondentie werd hier gevoerd.

2°. *a libellis*. Deze afdeeling ontving alle verzoekschriften (*libelli*), die tot den keizer gericht werden en adviseerde omtrent het door den keizer te geven antwoord (*subscriptio*), dat deze eigenhandig op het verzoekschrift schreef. Een onderafdeeling, *a censibus*, onderzocht sedert de 2de eeuw de verzoekschriften om opneming in den senatoren- en den ridderstand; zij droeg dezen naam, omdat in deze het onderzoek naar het vermogen van den adressant vooral in aanmerking kwam. Een andere onderafdeeling, *a cognitionibus*, moest den keizer inlichtingen geven omtrent zaken, waarin deze persoonlijk recht sprak; in den beginne was hiermede een ambtenaar belast.

3°. Voor het eerst wordt tijdens Caracalla melding gemaakt van het *scrinium a memoria* (*memoria* bet. officieel stuk). Op deze afdeeling gingen de voornaamste werkzaamheden van beide bovengenoemde over.

§ 4. DE INSTELLINGEN DER REPUBLIEK.

a. Volksvergaderingen.

De verdeling van het gezag tusschen keizer en senaat moest **Verval der** noodzakelijk leiden tot het verval der volksvergaderingen. **volksver-** Augustus ontnam aan de *comitia* uitdrukkelijk de rechtspraak, **gaderingen.** die zij sedert lang niet meer uitoefenden; door Tiberius ver-

loren zij de magistraatskeuzen en spoedig werden zij ook voor wetgeving niet meer samengeroepen.

Comitia curiata onder leiding van een *pontifex maximus* kwamen nog herhaaldelijk voor.

De *comitia centuriata* kozen de consuls en de praetoren, tot Tiberius deze keuzen overdroeg aan den senaat. Voortaan had hier de *renuntiatio* plaats dezer magistraten. De *lex de tribunicia potestate* des keizers (pag. 221) werd in deze *comitia* voorgesteld.

De *comitia tributa* behielden tot Tiberius de keuze der *aediles curules*, der *quaestores* en der *XXviri* (pag. 230). Onder Augustus en Tiberius werden hier nog herhaaldelijk wetten aangenomen, door den *princeps* of door consuls voorgesteld.

Het *concilium plebis* verloor, insgelijks door Tiberius, de keuze der *tribuni* en *aediles plebis*. Tot Nerva werden nog door enkele keizers krachtens hun *tribunicia potestas* wetten in het *concilium* gebracht.

Omstreeks het midden der 3de eeuw worden volksvergaderingen voor het laatst genoemd.

b. Senaat.

Samenstelling.

Augustus bracht het getal leden tot 600 terug; hij stelde de *aetas senatoria* vast op 25 jaar en bepaalde een *census senatorius* van 1.000.000 sestertiën. Het lidmaatschap werd verkregen door het bekleeden der quaestuur of door de keuze (*adlectio*) van den keizer, wanneer deze de censuur bekleedde, die dan tevens een bepaalden rang (*inter tribunicios, praetorios*) verleende. De senaat werd jaarlijks herzien door den keizer, bijgestaan eerst door *IIIviri legendi senatus*, later door de afdeeling der keizerlijke kanselarij *a censibus* (pag. 225). Deze formaliteit bepaalde zich tot het schrappen van hen, die overleden waren of die hun bevoegdheid hadden verloren, en het opnemen van degenen, die in den loop van het jaar de senatoriale waardigheid hadden verworven. Aan het hoofd van de lijst stond de keizer, die *princeps senatus* was; dan kwamen de *consulares* en zoo verder.

Vergaderingen.

De senaat vergaderde meestal in de door Caesar begonnen, door Augustus voltooide *curia Iulia*. Augustus voerde door zijn *lex Iulia de senatu habendo* een reglement van orde in, dat vaste senaatszittingen (*senatus legitimus*) voorschreef op de *kalendae* en

de *idus* van iedere maand, met uitzondering van September en October, en overigens met enkele wijzigingen de gebruiken der republiek handhaafde.

De keizer had niet alleen het *ius referendi*, maar hij kon ook schriftelijke voorstellen (*oratio, litterae*) inzenden, die dan door een zijner quaestoren werden voorgelezen en die den voorrang hadden boven alle andere. Zelfs kregen later de keizers het recht in dezelfde zitting verscheidene voorstellen te doen met prioriteit boven de *relationes* der overige magistraten, die zoo van elk initiatief konden beroofd worden. Tegen voorstellen van den keizer kon niet geïntercedeerd worden, maar deze kon krachtens zijn *tribunicia potestas* elk *s. c.* vernietigen.

De redactie der *senatus consulta*, hun bewaring en die van alle stukken den senaat betreffende, was toevertrouwd aan een senator, gewoonlijk een quaestor (*ab actis senatus*), door den keizer voor onbepaalden tijd benoemd.

De senaat verloor geheel zijn invloed op de buitenlandsche **Bevoegd-** politiek en in zaken van oorlog; het beheer der provinciën en **heden.** der financiën moest hij met den keizer deelen. Daarentegen kreeg hij rechtspraak, aandeel aan de wetgeving en de magistraatskeuzen.

Door Tiberius kregen de senaatsbesluiten kracht van wet, ofschoon zij niet *leges* maar *senatus consulta* heetten. Maar spoedig verloor de senaat elk initiatief en sedert de 3de eeuw werden wetgevende *s. cc.* alleen voorgesteld *auctore principe*.

Tiberius bracht de magistraatskeuzen, te beginnen met die der *XXviri*, aan den senaat. De keizer had evenwel het recht om voor ieder *collegium* een bepaald aantal candidaten (*candidati Caesaris*) voor te stellen (*nominare*), die gekozen moesten worden (*sine repulsa et ambitu designandi*). Verder koos de senaat den *pontifex maximus* en de leden der vier groote priestercolleges, maar ook hier had de keizer de *nominatio*, zoodat de senaat den door dezen voorgestelden candidaat koos, die dan in de *comitia sacerdotum* werd afgekondigd.

Augustus vormde in 27 v. C. een commissie, bestaande uit **Senaats-** eenige magistraten en 15 senatoren, waarmede hij de in den **commissie.** senaat te behandelen zaken voorbereidde. In zijn laatste levensjaar bestond deze commissie uit 20 senatoren, de fungeerende

consuls, de *consules designati* benevens de keizerlijke prinsen, en hare besluiten werden met *senatus consulta* gelijk gesteld. Tiberius liet deze commissie vervallen en benoemde een staatsraad (*consilium*), uit senatoren en ridders bestaande.

c. *Magistraten.*

De magistraten der republiek werden door het keizerrijk gehandhaafd, maar hunne bevoegdheden gingen meer en meer over op den keizer.

Ordo honorum.

De *ordo honorum* werd ten strengste in acht genomen. Om te kunnen dingen naar de quaestuur moest men 25 jaar zijn, den *census senatorius* bezitten, gedurende één jaar *tribunus militum* geweest zijn en een der plaatsen van het XXviraat hebben bekleed. Op de quaestuur volgde voor den plebejer de aediliteit of het tribunaat; de patriciër was van dezen trap vrijgesteld. Voor de praetuur werd een leeftijd van 30 jaar vereischt, het consulaat kon twee jaar later worden aanvaard.

Censuur.

Herhaaldelijk werden onder de eerste keizers censoren benoemd, hoofdzakelijk voor de *lectio senatus*. Dikwijls was de keizer een der censoren. Domitianus gaf zich den titel *censor perpetuus* en trok aan de kroon alle bevoegdheden der censuur, die daarmede ophield te bestaan.

Consulaat.

Onder de regeering van Tiberius werd het regel, dat de consuls slechts 6 maanden in functie bleven en dan door andere werden opgevolgd. De tijd van het ambt werd steeds bekort, totdat sedert Hadrianus meestal om de twee maanden nieuwe consuls optraden. De eerste consuls van het jaar heetten *ordinarii*, de volgende *suffecti*.

Het consulaat bleef de *amplissimus honor*. De consuls vertegenwoordigden als het ware het recht van den senaat op de medeheerschappij en waren eenigermate de gelijken van den keizer, die voor hen opstond en stervende hun het bewind overgaf. Maar de macht van het consulaat was onherroepelijk verloren. De voornaamste functie der consuls was het voorzitterschap van den senaat. Verder behielden zij de vrijwillige jurisdictie (*manumissio*, *emancipatio* en *adoptio*). Zij kregen door opdracht van den senaat rechtspraak in appel, tegelijk met den keizer, in de civiele zaken, die te Rome, in Italië en in de *provinciae senatus*

voorkwamen, en hadden tot M. Aurelius de *tutoris datio extra ordinem*. Zij werden belast met het geven van verschillende door den keizer ingestelde *ludi publici*. Hun ambtsaanvaarding werd met een optocht van buitengewonen luister (*processus consularis*) gevierd.

Voor eenige der voornaamste keizerlijke ambten was voorafgaande bekleeding van het consulaat een vereischte.

Augustus beperkte het getal praetoren tot 12, maar sedert **Praetuur**. de 2de eeuw was 18 het normale getal. De *iurisdictio urbana* en de *iurisdictio peregrina* bleven bestaan; de laatste natuurlijk slechts tot Caracalla (pag. 216). De civiele rechtspraak ging echter voor een deel over op den *princeps*, de consuls en nieuw benoemde praetoren. Zoo stelde Augustus een *praetor hastarius* aan als voorzitter der *Cviri* (pag. 147); Claudius twee *praetores fideicommissarii* en Marcus Aurelius een *praetor tutelaris*. Ook verloren de praetoren met het afschaffen der *quaestiones perpetuae* (pag. 247) het voorzitterschap dezer hoven. De meesten van hen hadden geen andere ambtsbezigheden dan het geven van de spelen der aedilen, die Augustus hun in 22 had overgedragen.

De 6 aedilen bleven, maar Augustus deed spoedig de ervaring **Aediliteit**. op, dat zoowel de *cura urbis* als de *cura annonae* in hunne handen alles te wenschen overliet. Daarom behielden zij alleen markt- en zedenpolitie en de voor marktpolitie noodige rechtspraak. In het midden der 3de eeuw wordt dit ambt voor het laatst genoemd.

De tribunen behielden het *ius auxilii*, het *ius intercessionis* **Tribunaat**. en het *ius vocandi senatum*. Maar zij waren onderworpen aan de *intercessio* van den keizer, terwijl het omgekeerde niet het geval was. Tegenstand van dezen kant had de keizer niet te duchten.

Uit de praetoren, aedilen en tribunen werden jaarlijks door het lot de voorzitters der *XIVregiones* van Rome benoemd (pag. 237).

Er waren in den regel 20 quaestoren; 4 van hen waren toege- **Quaestuur**. voegd aan de consuls (*quaestores consulum*), 2 aan den keizer (*quaestores Caesaris*), 2 waren *quaestores urbani*, die het beheer der schatkist verloren, maar als archivariissen werkzaam bleven, 2 waren gevestigd te Ostia en te Ariminum, de overige gingen met de stadhouders der *provinciae senatus* mede. Claudius hief de quaesturen in Italië op, maar gaf het beheer van het *aerarium*

Saturni weer aan 2 quaestoren; dit duurde tot 56 (pag. 253). Augustus vorderde van de quaestoren geldelijke bijdragen voor het plaveien der straten, welke belasting Claudius verving door de verplichting om gladiatorenspelen te geven. Alexander Severus bepaalde, dat deze kosten uitsluitend zouden gedragen worden door de *quaestores candidati principis*.

Vigintiviratus.

Augustus schafte van de XXV *vir*i de IV *vir*i *i. d. Capuam Cumas* alsmede de II *vir*i *v. e. u. purg.* af. Voor de overgebleven XX *vir*i werd de *census senatorius* vereischt, terwijl het bekleeden van een der posten van het XX *viraat* aan de quaestuur moest voorafgaan. In de 3de eeuw worden zij nog genoemd.

§ 5. AMBTENAREN.

a. Ontwikkeling van den ambtenaarsstand.

Tengevolge van de verdeeling van de heerschappij tusschen keizer en senaat hadden beiden hun eigen beheer en eigen ambtenaren.

Ambtenaren van den senaat,

De senaat had ambtenaren voor het beheer van Rome en van zijn provinciën, voor de rechtspraak en voor een deel van het beheer der financiën. Deze ambtenaren, uitsluitend senatoren, waren de oude republikeinsche magistraten van het XX *viraat* tot het consulaat, verder de stadhouders der provincies met hun *legati* en quaestoren. Die te Rome genoten geen bezoldiging, waardoor hun ambten het karakter droegen van magistraturen.

van den keizer.

De keizer had in den beginne, behalve voor de betrekkingen aan het hof (pag. 224), alleen ambtenaren voor zijn provincies en voor den fiscus (pag. 253). Zij waren lasthebbers van den *princeps*, die hen naar welgevallen kon benoemen en ontslaan. Met de steeds toenemende uitbreiding van de bevoegdheden des keizers vermeerderde ook het getal zijner ambtenaren. Het waren deels vrijgelatenen, deels ridders en senatoren.

Omdat de keizer alle regeeringszaken persoonlijk heette te leiden was er geen ministerie zooals in een hedendaagschen staat. De keizer zelf was het middelpunt van alles. Eenigermate werd een centraal beheer ingevoerd onder Claudius door diens vrijgelatenen, Pallas, Narcissus en Polybius. Deze sluwe maar bekwame

mannen wisten hun ambten: *a rationibus, ab epistulis* en *a libellis*, eigenlijk hofambten, te verheffen tot staatsambten en zich van de regeering meester te maken (pag. 224). In alle takken van het beheer kwamen door hun toedoen, onder de hoofden, vrijgelatenen. De senatoren werden van vele posten verdrongen en het beheer werd grootendeels gevoerd door ridders en *libertini*.

De regeling van het beheer onder Claudius werd door diens opvolger in hoofdzaak behouden. Eerst Hadrianus, de groote hervormer, schiep een keizerlijken ambtenaarsstand. In plaats van met vrijgelatenen, die zoo niet langer het rijk dan toch de financiën bestuurden, bezette hij alle hoogere ambten met ridders, voor wie een geregelde loopbaan werd geopend. De opvolgers van Hadrianus gingen op dezen weg verder. Door de scheiding van het militair en burgerlijk gezag in den loop der 3de eeuw en vooral door den maatregel van Gallienus, die de senatoren van alle officiersplaatsen uitsloot (pag. 216) bleven slechts enkele betrekkingen voor dezen open. De ridders waren overal in hun plaats getreden.

Hervormingen van Hadrianus.

Onder de hooge ambten konden sommige alleen door senatoren, andere alleen door ridders worden bekleed. Er vormden zich dus allengs twee ambtelijke loopbanen, een senatoriale en een ridderlijke, wier hoogste posten ongeveer van denzelfden rang waren. Dikwijls ging een ridder over tot de senatorenloopbaan; van het omgekeerde komt geen voorbeeld voor.

Alleen voor den senatorenstand waren toegankelijk: de republikeinsche magistraturen en promagistraturen, te beginnen met het XXviraat en eindigende met het consulaat en proconsulaat; verder verschillende hooge keizerlijke ambten: die van *legatus legionis*, *legatus Augusti pro praetore*, *curator aquarum*, *curator operum publicorum*, *curator viarum*, *praefectus aerarii*, *urbi*.

Loopbaan der senatoren,

Van de lagere officiersrangen kon alleen die van *tribunus militum* ook door senatorenzonen worden bekleed (*trib. mil. laticlavii*). Gallienus verwijderde de senatoren geheel uit het leger (pag. 216).

De *equites equo publico* waren verplicht eenigen tijd als officier te dienen. Hun loopbaan begon met de drie laagste rangen; *praefectus cohortis*, bevelhebber over een afdeeling voetvolk der hulptroepen, *tribunus militum* (*trib. mil. angusticlavii*), *praefectus equitum* of *alae*, bevelhebber over een afdeeling ruiterij

der equites,

der hulptroepen, waarbij later de *praefectura castrorum* (pag. 234) kwam. Sedert Hadrianus kon de ridder van den dienst vrijgesteld worden en zijn loopbaan beginnen met ondergeschikte burgerlijke betrekkingen als *advocatus fisci*, enz.

Na het doorloopen der officiersrangen of lagere burgerlijke betrekkingen, kwam de ridder in aanmerking voor verschillende posten, die alleen voor hem open stonden: ridderlijke stadhouder-schappen (pag. 239); militaire posten: die van *praefectus praetorio*, *praef. vigilum*, *praef. classis*; ambten bij het beheer van Rome en der financiën: dat van *praefectus annonae*, *praef. vehiculorum*, *procurator Augusti*; ambten bij de keizerlijke kanselarij, als: *ab epistulis*, *a libellis* (pag. 224). De hoogste dezer posten, vooral de *praefectura vigilum*, *annonae*, *urbi* en *praetorio* werden alleen na langen dienst bereikt.

Rangorde.

Onder Marcus Aurelius werd voor de beide tot de ambten toegelaten standen een vaste rangorde ingevoerd. Hij verdeelde de ambtenaren van ridderrang in drie klassen. Tot de eerste klasse behoorden alleen de *praefecti praetorio*, die den titel kregen van *viri eminentissimi*; de tweede klasse omvatte de overige *praefecti*, van den *praefectus classis* tot den *praefectus annonae*, benevens de hooge ambtenaren bij den *fiscus* en de keizerlijke kanselarij met den titel *vir perfectissimus*; tot de derde klasse behoorden de *procuratores*, die sedert *viri egregii* heetten.

De senatoren kregen toen officieel den titel *clarissimus*.

b. *Praefecti praetorio*.

Van alle keizerlijke ambtenaren werden spoedig de bevelhebbers der keizerlijke lijfwacht, de *praefecti praetorio*, de voor-naamste. Zij waren de eerste officieren in de omgeving des keizers, wiens persoon zij beschermden, wiens bevelen zij uitvoerden en tot wiens vertrouwelingen zij zich gemakkelijk konden maken. Maar daardoor werden zij ook licht de mededingers des keizers, zooals de geschiedenis voldoende bewijst.

Cohortes praetoriae.

Augustus omringde zich met een lijfwacht, bestaande uit 9 *cohortes praetoriae*, ieder van 1000 man, aan wier hoofd hij 2 v. C. twee *praefecti praetorio* stelde. Zijn opvolgers benoemden soms één, soms drie *praefecti*, maar in den regel waren er twee, die beiden hetzelfde gezag hadden en elkander zoo in evenwicht

hielden, of ten minste konden houden. Augustus had nooit alle *cohortes praetoriae* tegelijk te Rome; zij heetten slechts bij uitzondering daar te verblijven. Tiberius trok al de *cohortes praetoriae* te Rome samen en bouwde voor hen een groote kazerne.

Van dezen tijd dagteekent de steeds wassende invloed van **Werkkring der praef. praetorio.** Zij kregen het bevel over de troepen in Italië, maar hun aanzien werd vooral groot, toen zij de rechtspraak uitoefenden als plaatsvervangers des keizers, eerst tijdelijk, later voor goed. Sedert het begin der 3de eeuw hadden zij de crimineele rechtspraak in Italië *ultra centesimum miliarium urbis Romae*, verder over degenen die niet onder de rechtspraak der stadhouders vielen, terwijl op hen geappelleerd kon worden van alle vonnissen der stadhouders. Tevens vervingen zij den keizer in het voorzitterschap van het *consilium principis*. Met het oog op dezen werkkring werden zij uit de voornaamste rechtsgeleerden gekozen; tot Constantijn hadden zij echter steeds den officiersrang.

Sedert Hadrianus werden de *praefecti praetorio* beschouwd als de officieele plaatsvervangers van den keizer. Hun invloed bleef evenwel, evenals vroeger, in de eerste plaats afhankelijk van hun persoonlijke hoedanigheden.

De *praefecti praetorio* waren met weinig uitzonderingen steeds ridders; Alexander Severus verbond aan hun waardigheid den rang van senator.

§ 6. RIJKSBEHEER.

a. Het rijk en zijn deelen.

Toen Augustus de regeering aanvaardde, liet de grensrege- **Grenzen.** ling van het rijk veel te wenschen over; zelfs binnen de geographisch aangenomen grenzen vormde het rijk geen aaneengeschakeld geheel. Gedurende zijn geheele regeering is het zijn streven geweest het rijk af te ronden en door natuurlijke grenzen te omsluiten: den Euphraat, den Donau, den Rijn, den Atlantischen Oceaan en de Afrikaansche en Arabische woestijnen. Binnen deze grenzen heeft — met uitzondering van Britannia, door Claudius bezet en Dacia, door Traianus veroverd — het Romeinsche rijk zich steeds moeten beperken.

- Limes imperii.** In de 2de eeuw begon men om het geheele rijk een *limes imperii* te trekken door, waar natuurlijke grenzen ontbraken, grachten te graven en verschansingen aan te leggen, meer om aan het buitenland het verkeer bezwaarlijk te maken dan om krachtige aanvallen af te weren.
- Leger.** Ter verdediging van het rijk voerde Augustus de staande legers in. Zijn 25 legioenen, een geringe troepenmacht in verhouding tot het ontzaggelijk gebied, legde hij in de grensprovincies. Aan het hoofd van een legioen, dat steeds met *auxilia* was vermeerderd, stond een *legatus legionis*, gewoonlijk een *praetorius*, sedert Gallienus (pag. 216) een *praefectus legionis*. De troepen werden in vaste kampementen gehouden, eerst gezamenlijk, sedert Domitianus ieder legioen in afzonderlijke *castra*. Hierdoor was voor het legioen een nieuwe officier noodig, de *praefectus castrorum*, plaatselijke kommandant.
- De meeste provinciën hadden weinig of geen troepen; in geval van nood moesten zij zelf voor haar verdediging zorgen.
- Vloot.** Voorts werden door Augustus vloten op zeeën en rivieren gestationneerd: *classis praetoria Misenensis*, *classis praetoria Ravennas*, *classis Britannica*, *Pontica*, *Syriaca*, *Alexandrina*, *Germanica*, *Pannonica*, *Moesiaca* en andere meer, ieder onder bevel van een *praefectus classis* uit den ridderstand.
- Deelen van het rijk.** Het romeinsche rijk bestond als voorheen uit drie onderscheidene bestanddeelen: Rome, Italië en de provinciën.
- Na 89 was wel is waar het onderscheid tusschen de beide eerste elementen staatsrechtelijk opgeheven, maar Rome bleef toch het middelpunt van het rijk; de magistraten bleven tevens en vooral, hoezeer ook hun bevoegdheden inkrompen, overheden van het rijk; de uitgaven ten behoeve der hoofdstad werden uit de staatsschatkist gevonden.
- Italië bestond uit een complex van vrije romeinsche steden (*civitates*), die zich zelf volkomen vrij bestuurden. Een gemeenschappelijk beheer hadden zij niet noodig, omdat zij slechts bij uitzondering troepen hadden te leveren en de bodem van Italië vrij was van belasting. Deze zelfstandigheid ging onder de keizers langzamerhand verloren (pag. 236).
- De provincies werden als voorheen beschouwd als *praedia populi Romani*; haar bodem was belast; de inwoners, ofschoon

persoonlijk vrij, misten elk aandeel aan de regeering zoowel van het rijk als van hun eigen land. De keizers verleenden evenwel in de provincies ruimschoots het burgerrecht en de latiniteit; door Caracalla werden alle vrije inwoners van het rijk romeinsche burgers. Aan de welvaart der provincies lieten zich de keizers, niet zonder reden, veel gelegen liggen. Vele van haar bereikten thans een vroeger ongekenden trap van bloei.

b. *Rome.*

Het beheer van Rome bleef in den beginne bij de magistraten, **Beheer van Rome aan den keizer.** maar spoedig bleek hoe weinig dezen voor hun taak berekend waren. Daarom trokken reeds de beide eerste keizers de voornaamste takken van het stedelijk beheer aan zich, en zij regelden die geheel op nieuw.

1°. De *cura annonae* werd tengevolge van een hongersnood, **Cura annonae.** die de hoofdstad teisterde, door senaat en volk aan Augustus opgedragen. Eerst benoemde de keizer hiervoor *curatores frumenti*, later een *praefectus annonae* uit den ridderstand. Deze ambtenaar had te zorgen, niet alleen dat de markt te Rome voorzien was van koren, waartoe vooral Aegypte bijdroeg, maar ook van andere levensmiddelen. Hij oefende toezicht op schippers, slaggers, bakkers, en dergelijken en had rechtspraak in alle zaken zijn werkkring betreffende, behoudens appel op den keizer, later op den *praefectus praetorio* (pag. 233). In de provincies en te Rome had hij een menigte ambtenaren en hij beschikte zelfs over een aantal soldaten.

2°. De openbare werken kwamen geheel aan den keizer. Voor **Openbare werken.** het toezicht op de staatsgebouwen benoemde Augustus 2 n. C. *curatores aedium sacrarum et operum locorumque publicorum*. Het beheer der waterleidingen (*cura aquarum*) gaf hij aan een *curator aquarum*, een senator van consulaire rang. Tiberius stelde een commissie in van vijf leden, senatoren, voor het onderhouden van den Tiber en diens oevers, *curatores riparum et alvei Tiberis*. Deze drie commissies vormden met de *curatores viarum* (pag. 237) één collegium.

3°. Augustus riep 6 n. C. op dringend verzoek der burgerij **Praefectura vigilum.** de *praefectura vigilum*, brandweer, in het leven. Zij bestond uit 7 *cohortes vigilum*, ieder van 1000 tot 1200 man. De bevel-

hebber, *praefectus vigilum*, steeds een ridder, was ook belast met de nachtpolitie der hoofdstad en had als zoodanig een vrij uitgebreide rechtspraak.

**Praefectura
urbis.**

4°. De pogingen van Augustus om ook de politie in handen te krijgen stuitten af op tegenstand van den senaat. Tiberius schiep voor de veiligheid der hoofdstad de *praefectura urbis*. Aan het hoofd stond de *praefectus urbi*, een *vir consularis*. Hij had onder zijn bevelen 3, later 6 *cohortes urbanae*, ieder van 1000, later van 1500 man. Hij zorgde voor de handhaving van rust en orde in de stad en kreeg een zeer uitgebreide rechtspraak, zoowel civiele als crimineele. Sedert de 3de eeuw werd door hem alleen de crimineele rechtspraak uitgeoefend te Rome en *intra centesimum miliarium*, terwijl hij rechter van appel was in de civiele zaken, waarin door de stedelijke magistraten in eerste instantie uitspraak was gedaan.

Regiones.

Augustus verdeelde Rome in XIV *regiones* met 265 *vici*, naar het schijnt hoofdzakelijk voor den eeredienst. Jaarlijks werd door het lot uit de aedilen, tribunen en praetoren voor elke *regio* een voorzitter aangewezen. Aan het hoofd van iederen *vicus* stonden 4 *vicomagistri*, in den regel *liberti*. Tot de instelling der *praefectura vigilum* waren deze belast met de brandweer. Daarna zorgden zij voor de feesten der *lares compitales* (pag. 166), waarbij Augustus als derde godheid den *genius Augusti* voegde. Tevens onderhielden zij onder toezicht van den voorzitter der *regiones* de *sacella* der kruiswegen.

Alexander Severus stelde voor de XIV *regiones* een commissie in van 14 *curatores*, allen *consulares*, die onder voorzitting van den *praefectus urbi* over de stedelijke belangen der hoofdstad beraadslaagden en beslisten. Deze commissie bestond nog ten tijde van Constantijn.

c. *Italië*.

Augustus bepaalde zich ten opzichte van Italië tot het nemen van eenige maatregelen van algemeen beheer.

Regiones.

Hij verdeelde, misschien ten behoeve der statistiek, van de administratie der keizerlijke domeinen en voor het innen van belastingen als de *vicesima hereditatum*, Italië in XI *regiones*:

Oppert-Italië: *R. XI regio Transpadana, R. X Venetia et Histria, R. IX Liguria, R. VIII Aemilia.*

Midden-Italië; *R. VII Etruria, R. VI Umbria, R. V Picenum, R. IV Samnium, R. I Campania.*

Beneden-Italië: *R. III Bruttii et Lucania, R. II Apulia et Calabria.*

Het schijnt, dat Rome de XII^{de} regio was. Deze *regiones* zijn de grondslag geworden der latere verdeeling van Italië in provincies.

Verder plaatste Augustus op verschillende punten van Italië militaire bezettingen ter handhaving van rust en orde. Ook trok hij het beheer der groote wegen, de *cura viarum*, aan zich en belastte met het toezicht op iederen weg een *curator viarum*, die minstens een *praetorius* moest zijn.

Het zelfstandig beheer der steden lieten de keizers ongerept, totdat verwarring in de financiën en slechte rechtsbedeeling hun tusschenkomst noodzakelijk maakten.

Traianus mengde zich het eerst in de aangelegenheden der steden door de contrôle over haar financieel beheer op te dragen aan een aanzienlijk man uit een naburig *municipium* of uit Rome (*curator rei publicae*). Sedert Alexander Severus schijnt de *curator* een vast ambtenaar te zijn geworden, die het geheele geldelijke beheer der stad voerde.

**Beperking
der stede-
lijke rege-
ringen.**

Hadrianus gaf het deel der civiele rechtspleging, dat aan den romeinschen magistraat toekwam (pag. 246), aan vier *consulares*. Marcus Aurelius regelde de rechtspleging in Italië opnieuw. De rechtspraak in halszaken werd uitsluitend uitgeoefend door den *praef. urbi* te Rome en 100 mijlen in den omtrek, door den *praef. praetorio* in het overige Italië. De civiele rechtspleging te Rome en omstreken (*urbica dioecesis*) werd uitgeoefend door de praetoren en in Italië door vier *praetorii* met den titel *iuridici*.

In de 3de eeuw werd herhaaldelijk in Italië een keizerlijk commissaris benoemd *ad corrigendum statum Italiae*, later *corrector Italiae* geheeten, belast met het toezicht op het beheer van alle steden.

Sedert de instelling dezer *correctores*, die feitelijk stadhouders waren, bestond het eenige voorrecht van Italië boven de provincies in vrijdom van grondbelasting.

d. *Provinciën.*

Tengevolge der verdeeling van Augustus in 27 v. C. waren er 10 *provinciae senatus*, de overige waren *provinciae Caesaris*. In deze verdeeling zijn later meermalen veranderingen gebracht en de na 27 verworven provincies werden alle keizerlijke.

**Provinciae
senatus.**

1°. De *provinciae senatus* werden als vroeger door gewezen magistraten bestuurd. Het onderscheid tusschen *provinciae consulares* en *provinciae praetoriae* bleef bestaan, maar alleen Asia en Africa waren *consulares*, alle overige waren *praetoriae*. Alle stadhouders droegen evenwel den titel *pro consule*; die in Africa en Asia hadden 12, de overige 6 lictoren. De provincies werden aanvaard vijf jaar na het bekleeden van het consulaat of de praetuur, doch reeds onder Tiberius werd dit tijdvak tot 10 en zelfs tot 15 jaar verlengd. De stadhouders werden als vroeger door het lot benoemd; alle *consulares*, zoowel de *ordinarii* als de *suffecti* en alle *praetorii*, ook de *adlecti inter praetorios*, namen aan de loting deel. Door de *lex Papia-Poppaea* (pag. 218) hadden sommigen het voorrecht der keuze.

Daar in deze provinciën geen troepen van belang aanwezig waren, hadden de stadhouders geen *imperium* en trokken zij *togati* uit. Alleen in Africa was één legioen, soms twee legioenen, maar deze troepen kwamen spoedig onder de bevelen van den *legatus* der keizerlijke provincie Numidia. De stadhouders oefenden het beheer uit, benevens de civiele rechtspraak en de crimineele rechtspraak over de provincialen behoudens appèl hetzij op den senaat hetzij op den keizer. Zij hadden hetzelfde personeel als tijdens de republiek. De stadhouders en hun ambtenaren werden uit het *aerarium* bezoldigd; de pro-consul van Africa genoot een jaarwedde van 1 miljoen sestertiën.

In iedere provincie was verder een *procurator Augusti* voor het bestuur der domeinen en voor de in den *fiscus* te storten belastingen.

**Provinciae
Caesaris.**

2°. De *provinciae Caesaris* beheerde de keizer, die haar *pro-consul* was, door zijn vertegenwoordigers. Zij kunnen tot twee klassen gebracht worden:

a. De grootste provincies werden bestuurd door *legati Augusti pro praetore*, deels *consulares*, deels *praetorii*. Zij voerden allen

zonder onderscheid vijf *fasces*, waarnaar zij ook *quinguefascales* heetten. De *legatus Augusti pro praetore* had het beheer, de civiele rechtspraak en de crimineele rechtspraak over de provincialen. Door afzonderlijke opdracht des keizers kon hij, evenals de stadhouders in de *provinciae senatus*, het *imperium merum* of *ius gladii* verkrijgen, d. i. rechtspraak in halszaken over romeinsche burgers in zijn provincie, met uitzondering van senatoren, officieren en *decuriones*, welke te Rome terecht stonden. Hij had het opperbevel over het leger in zijn provincie; onder hem stonden evenveel *legati legionum*, als er legioenen in zijn provincie waren.

Het financieel beheer was opgedragen aan een *procurator Augusti*. In enkele provincies was voor de rechtspraak een *legatus iuridicus*, den *legatus Augusti* ondergeschikt. Ook deze ambtenaren waren senatoren.

b. De tweede klasse der *provinciae Caesaris* vormden de provincies, waar de aard van het land, als in de Alpenstreken, of de geringe beschavingstoestand, als in Mauretanië en Thracië, of het stugge volkskarakter, als in Aegypte en Iudaea, het invoeren der gewone provinciale inrichtingen voor goed of voorloopig ongewenscht maakten. In deze provincies bleven de vroegere instellingen geheel bestaan; zij werden beschouwd als het domein (*ἰδιος λόγος*) des keizers, die de opvolger heette der vorige regenten. Zoo behield Aegypte de instellingen der Ptolomaeën onveranderd. Een *praefectus Aegypti*, met twee, soms drie legioenen onder zijn bevelen, bestuurde als een onderkoning het land. Onder zijn toezicht berustte de rechtspraak bij een *iuridicus Alexandriae* of *Aegypti* en het financieel beheer bij een *procurator Alexandriae ad rationes patrimonii*, terwijl ieder legioen gekommandeerd werd door een *praefectus castrorum*. Al deze ambtenaren waren ridders.

De stadhouders in de overige provincies van deze soort: Iudaea, Noricum, Raetia, Alpes Poenninae, Alpes Cottiae, Alpes maritimae, Thracia en Mauretania heetten *procuratores Augusti* en behoorden tot den ridderstand. In den regel worden zij aangeduid als *procurator et praeses* of kortweg *praeses*. De *procuratores* werden naar de bezoldiging, die zij van den keizer ontvingen, verdeeld in vier rangklassen: *sexagenarii*, *centenarii*,

ducenarii en *trecenarii*, naarmate deze 60,000 sestertiën en zoo verder bedroeg.

Alle stadhouders in de *provinciae Caesaris* ontvingen voor hun beheer instructies (*mandata*) van den keizer tot wien zij zich in onvoorziene gevallen moesten wenden. Van al hun uitspraken was hooger beroep op den keizer.

Steden in de provincies. Onder het keizerrijk waren in de provincies evenals tijdens de republiek: steden met romeinsche inrichtingen, vrije steden en provinciesteden (pag. 199). Het aantal steden met romeinsche inrichtingen werd evenwel belangrijk vermeerderd. Reeds Caesar had het *ius Latii* geschonken aan alle steden op Silicië; Augustus aan vele steden in Gallia Narbonensis in Aquitania en in de Alpes. Vespasianus gaf dit recht aan geheel Spanje. Bovendien werden door de keizers veel steden in de provincies met het burgerrecht begiftigd en verscheidene kolonies gesticht. Ten behoeve dezer laatste katagorieën werd het *ius Italicum* uitgedacht. Door deze rechtsfictie werd haar bodem gelijkgesteld met *solum Italicum*, de grondeigendom was er dus *ex iure Quiritium* (pag. 143) en de inwoners waren vrijgesteld van provinciale belastingen. Deze steden hadden een zelfstandig beheer d. i. zij waren niet onderworpen aan het toezicht des stadhouders.

Traianus begon, evenals in Italië, zoo ook in de provincies, zich te bemoeien met het beheer van die steden, welke tot nog toe niet onder den stadhouder gestaan hadden. Er werd namelijk een keizerlijk commissaris benoemd, hetzij voor éene stad, hetzij voor alle steden in eene provincie, voor de contrôle op haar beheer, onder den naam *curator* of *logista*, of *legatus Aug. ad corrigendum statum civit. liberarum*. Sedert de 3de eeuw komen zij in sommige provincies geregeld voor als *correctores civitatum liberarum*.

Landdagen. De Romeinen lieten de groote algemeene vereenigingen van godsdienstigen aard, die zij in de grieksche landen vonden, bestaan of veroorloofden haar herstel. De keizers richtten deze vereenigingen op, waar zij nog niet bestonden, zoodat spoedig alle provinciën haar landdag (*commune, concilium provinciae, κοινόν*) hadden, een eerste proeve eener vertegenwoordiging.

Het hoofddoel van deze landdagen was het bevorderen en onderhouden van de goddelijke vereering der keizers in de provincies. Eens in het jaar kwam de landdag, bestaande uit afgevaardigden

Provinciën in de 1e en het begin der 2e eeuw n. C.

PROVINCIAE SENATORIAE.		PROVINCIAE CAESARIS.		
<i>Consulares.</i>	<i>Praetoriae.</i>	<i>Consulares.</i>	<i>Praetoriae.</i>	onder <i>procuratores.</i>
1. Asia . . . 133	1. Baetica . . . 197	1. Tarraconensis 197	1. Lusitania. . . . 27	1. Alpes maritimae 14
2. Africa . . . 146	2. Narbonensis 120	2. Germania sup. 17	2. Aquitania . . . 17	2. Alpes Cottiae ± 50
	3. Sardinia et Corsica . . . 231	3. Germania inf. 17	3. Lugdunensis . . 17	3. Alpes Poeninae ± 50
	4. Sicilia . . . 241	4. Britannia . . . 43	4. Belgica 17	4. Raetia ¹ 15
	5. Macedonia . 146	5. Pannonia sup. . 10	5. Galatia 25	5. Noricum ¹ 15
	6. Achaia . . . 146	6. Pannonia inf. . 10	6. Pamphylia et Lycia ³ 43	6. Thracia ¹ 46
	7. Oreta et Cyrene 74	7. Moesia sup. . . 20	7. Cilicia 67	7. Epirus. . . . ± 70
	8. Cyprus . . . 27	8. Moesia inf. . . 29	8. Arabia 105	8. Mauretania Tingitana. 40
	9. Bithynia ¹ . . 74	10. Dacia. 107	9. Armenia . . . 115	9. Mauretania Caesariensis 40
	10. Illyricum ² . 45	10. Delmatia ² . . 59	10. Mesopotamia. 115	10. Aegyptus . . . 30
		11. Cappadocia ³ . 17	11. Assyria . . . 115	—
		12. Syria 64	12. Numidia . ± 200	—
			13. Iudaea ⁴	—

De jaartallen achter de provincies zijn die hunner inrichting; die in □ zijn n. C.

1. Bithynia werd 136 n. C., Thracia onder Trajanus, Ractia en Noricum onder M. Aurelius *prov. Caesaris*.
2. Illyricum eijnsplichtig 187, werd tot *prov. ingericht* 46, werd 27 *prov. senatus*, 11 *prov. Caesaris* en heette kort na Augustus Delmatia
3. Cappadocia werd vóór Vespasianus bestuurd door een *procurator*. Pamphylia et Lycia werd 135 n. C. *prov. senatus*
4. Iudaea vormde na de verovering door Pompeius 63 een deel van Syria, was een koninkrijk onder rom. suzeriniteit onder Herodes den Grooten 37—44 v. C. en werd daarna onder diens zonen verdeeld. Het hoofddeel, Iudaea, kwam 6 n. C. onder een *procurator*; het land werd weer vereenigd 37—44 n. C. onder Herodes Agrippa, kleinzoön van Herodes den Grooten, wiens zoon Herodes Agrippa II over een deel regeerde 44—100, terwijl het eigenlijk Iudaea een *procurator* bestuurd. Sedert 70 n. C. was Iudaea als Syria Palestina een *prov. praetoria*.

(*legati, συνέδροι, κοινόβουλοι*) gekozen door de *civitates*, in de hoofdstad der provincie bijeen, bij den tempel *Romae et Augusti*, ter viering van het feest des keizers. De leiding berustte bij den *sacerdos provinciae* (*ἀρχιερεύς*), die alle jaren opnieuw gekozen werd uit de deftigste inwoners der provincie. Hij bestuurde de kas der vereeniging en gaf ter gelegenheid der vergadering op eigen kosten spelen.

In den landdag werd, na onderzoek van het financieel beheer van het afgelopen jaar, het budget voor het volgend jaar en de bijdrage der verschillende *civitates* vastgesteld en de *sacerdos* gekozen. Verder werd besloten tot het oprichten van standbeelden voor personen, die zich verdienstelijk hadden gemaakt jegens de provincie, in de eerste plaats voor den vertrekkenden stadhouder. Wanneer er echter omtrent den stadhouder ernstige klachten rezen, wendde zich de landdag schriftelijk of door afgezanten tot den keizer, die zelf antwoordde.

Tot den beteren toestand der provincies onder het keizerrijk schijnt het toezicht, dat aldus de keizers over de stadhouders konden uitoefenen, eenigszins te hebben meegewerkt.

e. Stedelijke Organisatie.

Sedert het einde der republiek kregen de *municipia, coloniae* en *oppida Latina* door *leges municipales* een gelijkvormige organisatie (pag. 196). Tengevolge daarvan werden al deze steden in den regel *municipia* genoemd¹.

Bevolking. In het algemeen waren de steden ingericht naar het model van Rome. De bevolking bestond uit *cives* en *incolae*, die allen verplicht waren de gemeenschappelijke lasten te dragen, maar alleen de eersten hadden deel aan het bestuur. De burgerij (*populus*) was ingedeeld of in *tribus* of in *curiae* en kwam *tributim* of *curiatim* samen voor wetgeving, magistraats- en priesterkeuzen, in hoofdzaak op dezelfde wijze als te Rome in de *comitia*.

Magistraten. Het stedelijk bestuur bestond uit vier magistraten, hetzij ver-

¹ De kennis van het bestuur dezer steden, zoowel in Italië als in de provinciën, berust op de *lex Rubria* en de *lex Iulia municipalis* (pag. 196) en vooral op de in 1861 ontdekte stedelijke rechten van Malaca en Salpensa, door Domitianus verleend (*aes Malacitanum et Salpensanum*) en de in 1871 gevonden *lex* der *colonia Iulia-Genetiva* (44 v. C.) (Urso nu Ossuna).

eenigd tot één college van IVviri, hetzij gescheiden in twee colleges van IIviri. In het eerste geval heetten de twee voornaamsten IVviri *iuri dicundo*, de beide anderen IVviri *aediles*; in het tweede geval daarentegen IIviri *iuri dicundo* en IIviri *aediles*. De IVviri of IIviri *i. d.* gaven hun naam aan het jaar; zij vormden het dagelijksch bestuur en zaten voor in de volksvergadering en in den gemeenteraad; zij hadden een beperkte civiele rechtspraak (bepaalde gewichtige zaken behoorden in Italië voor den praetor, te Rome later voor de *iuridici* (pag. 237) in de provincies voor den stadhouder) en velden vonnis in die crimineele zaken, welke niet in Italië voor de *quaestiones perpetuae* en in de provincies voor den stadhouder thuis hoorden. De bovengenoemde *aediles* golden als *collegae minores* der IIviri *iuri dicundo*. Hun werkkring omvatte, als die der aedilen te Rome, de zorg voor openbare gebouwen en straten, de marktpolitie en de *cura annonae*. Voor het houden van den census werden om de vijf jaar II of IIIviri *ensoria potestate quinquennales*, of kortweg *quinquennales*, benoemd, wier werkzaamheden overeenkwamen met die der censoren te Rome. In het jaar, dat zij in functie waren, waren er geen IIviri of IVviri.

De magistraten genoten dergelijke voorrechten en eerbewijzingen als de curulische magistraten te Rome. Zij droegen in het gebied hunner stad de *toga praetexta* en werden voorafgegaan door twee lictoren, hetzij met *fascies* zonder bijlen, hetzij met *virgae* of *bacilla*. Om een ambt te kunnen bekleeden moest men zijn *ingenuus*, geen *iudicium turpe* tot zijn last hebben, geen veracht beroep uitoefenen, den leeftijd van 30 jaar bereikt hebben en een zekeren census — zoo het schijnt 100.000 sestertiën — bezitten. De ambten behoorden naar volgorde te worden bekleed: *quaestor*, *aedilis*, IIviri *iuri dicundo*.

De gemeenteraad (*senatus*, *ordo decurionum*, *curia*, soms ook **Senatus**. *patres et conscripti*) bestond in den regel uit 100 leden, verdeeld in 10 *decuriae*. Aan het hoofd stonden de *decem primi*. Toegang tot den senaat verschaftte in het algemeen het bekleeden eener magistratuur. Evenals te Rome kwamen bij de *lectio senatus* door de *quinquennales* drie klassen van burgers in aanmerking: de zitting hebbende leden, die alleen tengevolge van een *iudicium turpe* konden verwijderd worden, de sedert de laatste *lectio* ge-

kozen magistraten en eindelijk de burgers, die den census hadden, vereischt om een ambt te bekleeden.

Alle gemeentelijke zaken van eenig belang moesten den senaat worden voorgelegd. Daartoe behoorden: de verdediging der stad, de eeredienst, financiën, openbare werken en het benoemen van beambten.

De stedelijke regeeringen moesten waken voor het nakomen der verplichtingen jegens het rijk: het stellen van troepen, verzorgen der doortrekkende ambtenaren en soldaten, leveren van paarden en fourage voor de post, heffen van belastingen enz.

De inkomsten der steden bestonden uit: opbrengsten van gemeentegronnen, rente van kapitalen, vergoeding voor het gebruik van waterleidingen, *cloacae*, enz. en eindelijk boeten.

**Priester-
schappen.**

Ieder *municipium* had in den regel een college van *pontifices* en van *augures*, door de *comitia* voor hun leven benoemd. Bovendien waren overal *flamines*, die voor den tijd van één jaar werden benoemd *decreto decurionum* en die den eeredienst van een of meer geconsacreerde keizers of van den nog regeerenden keizer verrichtten (*flamen Augusti*). Spoedig werden de *flamines* de voornaamste priesters.

Standen.

Onder de keizers vormden zich in de *municipia* drie standen: de *ordo decurionum*, de *ordo Augustalium* en de *plebs* ook *populus* of *municipes* genoemd. De *ordo decurionum* was de eerste stand, overeenkomende met den senatorenstand te Rome; de *ordo Augustalium* vormde, evenals de *equites* te Rome een stand tusschen de *decuriones* en de *plebs*.

Augustales.

De *Augustales* hadden hun oorsprong in het college der *sevirii* of *seviri*, dat in alle steden ontstond, en spelen en offers gaf ter eere van de geconsacreerde keizers en van den nog regeerenden. De leden werden door den *senatus* telkens voor één jaar benoemd, in den regel uit de *libertini* en moesten dan een som in de gemeentekas storten. Bij de spelen en offers, die zij zelf bekostigden, droegen zij de *toga praetexta*; zij werden daarbij voorafgegaan door twee lictoren met *fascies* en zaten in *tribunali* op *bisellia*. Bij alle openbare spelen hadden zij een eereplaats. Na afloop van hun jaar behielden de *seviri* bij raadsbesluit hunne eere-rechten en vormden zoo een *ordo sevirialium*, meestal evenwel *ordo Augustalium* genoemd. De keizers bevorderden deze in-

stelling om de eerezucht der rijk geworden vrijgelatenen te bevredigen, hen van Rome af te houden en hun het verblijf in de *municipia* begeerlijk te maken.

In Afrika, Spanje, Gallië en in alle landen met grieksche bevolking lieten de Romeinen de nationale inrichtingen bestaan. Zij beperkten echter het actief en passief stemrecht door een census. De stedelijke overheden bleven; de raad (*βουλή*) werd evenwel alle jaren op nieuw gekozen. Bij verwerving van het burgerrecht of van de latiniteit kregen deze steden de inrichting der *municipia*.

Op het einde der 2de eeuw begonnen de steden overal haar zelfstandigheid en de boven geschetste organisatie te verliezen (pag. 240). De *comitia* moesten hun rechten afstaan aan den senaat, die voortaan de magistraten en priesters benoemde onder goedkeuring der *praesides*. De magistraten moesten gekozen worden uit de *decuriones*. Hun bevoegdheden gingen allengs geheel over op de *curatores* en *correctores* (pag. 237). **Verval der zelfstandigheid.**

§ 7. RECHTSWEZEN.

a. Bronnen van het recht.

Nieuwe rechtsbronnen uit deze periode zijn de *senatus consulta* en de *constitutiones*. Wetten en plebiscieten verdwenen langzamerhand; de *responsa prudentium* en het edikt van den praetor ondergingen in sommige opzichten een wijziging. **Nieuwe rechtsbronnen.**

Tijdens de republiek hadden de geleerden alleen feitelijken invloed. Augustus gaf aan de verdienstelijken onder hen het *ius respondendi* d. w. z. de bevoegdheid om te adviseeren *ex autoritate principis*. De *responsa* dezer bevoorrechte juristen zouden, mits schriftelijk uitgebracht en verzegeld, overgelegd voor den rechter, verbindende kracht hebben. Alleen in geval van strijd tusschen juristen met dit recht beleend zou, volgens een constitutie van Hadrianus, de rechter vrij zijn.

De rechtswetenschap trad met het keizerrijk een tijdperk van bloei in. Onder Augustus vormden zich daarin twee richtingen; aan het hoofd der eene stond C. Ateius Capito, wiens volgelingen naar zijn beroemden leerling, Masurius Sabinus, den naam *Sabiniani* kregen, terwijl de school van M. Antistius Labeo die **Rechtswetenschap.**

der *Proculiani* heette naar een harer meest bekende voorgangers, Sempronius Proculus. Beroemde rechtsgeleerden in de 2de eeuw waren Celsus, Salvius Iulianus en Gaius, wiens *Institutiones* door Niebuhr zijn teruggevonden. In de 3de eeuw leefden de klassieke rechtsgeleerden: Papinianus, Ulpianus, Paulus en Modestinus.

**Edictum
perpetuum.**

Het praetorisch recht bleef voorloopig op den ouden voet. Doch Hadrianus liet door den grooten rechtsgeleerde Salvius Iulianus de beide praetorische edikten, benevens het *edictum aedilicium* herzien en in deze gestalte door den senaat bekrachtigen. Het aldus tot stand gekomen edikt zou voortaan onveranderlijk zijn. Het droeg den naam *Edictum Perpetuum* of *Edictum Hadrianum*. Voor de provincies werd waarschijnlijk een afzonderlijk *edictum provinciale* vastgesteld als richtsnoer voor de stadhouders.

**Wetgevende
macht der
keizers.**

De *princeps* oefende ook zelf wetgevende macht uit en wel door zijn *decreta*, *rescripta*, *mandata* en *edicta*. Het *decretum* was een rechterlijke beslissing van den keizer en had wetgevende beteekenis, in zoover de daarin vervatte wetsinterpretatie in analoge gevallen moest worden in acht genomen. Het *rescriptum* was een antwoord op vragen of verzoekschriften van particulieren of op vragen door ambtenaren gesteld; ook op de *rescripta* moest in analoge gevallen gelet worden. *Mandata* waren instructies aan keizerlijke ambtenaren; *edicta* waren een uitvloeisel van het *ius edicendi* des keizers en behelsden algemeene voorschriften.

De algemeene naam voor deze uitingen van den keizerlijken wil was *constitutio principis*. Zij hadden wetgevende strekking: *habent legis vicem*.

Codificatie.

Eerst in de volgende periode kreeg de ontwikkeling van het recht haar beslag en wel tengevolge der codificatie, die door vroegere keizers voorbereid, door Iustianus tot stand werd gebracht.

Hoe langer hoe meer deed zich namelijk de behoefte gevoelen aan een nieuwe codificatie van het recht. Formeel berustte het recht op de zoogenaamde XII tafelen, het *edictum perpetuum*, de wetten, senaatsbesluiten en keizerlijke verordeningen. Maar de meeste dezer bronnen waren alleen toegankelijk door de rechtsgeleerde litteratuur, die langzamerhand zulk een omvang had gekregen, dat de rechters het overzicht misten.

Valentinianus III voorzag daarom in een dringende behoefte door in 426 aan de geschriften van Papinianus, Paulus, Ulpianus, Gaius en Modestinus, alsmede aan de door hen geciteerde schrijvers, met uitsluiting der overige, kracht van wet toe te kennen. Ook ontstonden verschillende verzamelingen van keizerlijke verordeningen. De meest bekende is de *codex Theodosianus* door Theodosius II in 438 gepubliceerd.

Keizer Iustinianus (527—565) vatte het plan op het geldende recht tot een geheel te vereenigen. Hij liet, ter vervanging van alle bestaande rechtsopteekeningen, rechtsboeken aanleggen, waaraan later nog door hem zelven afzonderlijke verordeningen, *Novellae*, zijn toegevoegd. Deze verzameling, thans *Corpus iuris civilis*, genoemd, is nevens de *Institutiones* van Gaius (pag. 246) de hoofdbron van onze kennis van het romeinsche recht. Zij bevat:

- 1°. *Institutiones*, een kort leerboek van het recht.
- 2°. *Pandectae* of *Digesta*, een min of meer systematische bloemlezing uit de werken van 39 oudere rechtsgeleerden.
- 3°. *Codex Iustinianus*, keizerlijke verordeningen tot 534.
- 4°. *Novellae*, verordeningen van Iustinianus van 534—565.

b. *Iudicia publica*.

Naast de *quaestiones perpetuae* voerde het keizerrijk de rechtspraak (*cognitio*) in van keizer en senaat. Evenwel waren deze beiden niet verplicht kennis te nemen van een voor hen gebrachte zaak.

De procedure voor de *quaestiones perpetuae* geschiedde volgens de vroegere wetten en de *leges Iuliae* van Augustus, die vier *decuriae* van gezworenen instelden: senatoren, ridders, *tribuni aerarii* en *ducenarii*; de laatsten aldus geheeten, omdat zij niet den geheelen, maar meer dan den halven riddercensus moesten bezitten. Zij werden door den keizer voor hun leven benoemd. Waarschijnlijk was er van de uitspraak der *quaestiones* geen beroep op den keizer, maar deze kon, wanneer de meerderheid slechts uit één stem bestond, uitspraak bewerken door den zoogenaamden *calculus Minervae*. De *quaestiones* verloren spoedig de rechtspraak in halszaken; in de 3de eeuw verdwenen zij geheel.

Rechtspraak van den senaat. De senaat nam in den regel alleen kennis van belangrijke politieke processen tegen hoog geplaatste personen. Aangifte geschiedde bij de consuls. De procedure was dezelfde als die voor de *quaestiones*, maar het vonnis had den vorm van een *senatus consultum*. Er bestond geen appel op den keizer, maar deze kon door zijn *intercessio* een veroordeelend vonnis vernietigen. Met-tertijd bepaalde zich de rechtspraak van den senaat tot senatoren; deze hadden namelijk sedert Septimius Severus het recht om door hun ambtgenooten geoordeeld te worden.

Rechtspraak van den keizer. De keizer kon of persoonlijk recht spreken of door gevolmachtigden. In het eerste geval werd hij voor de instructie bijgestaan door een ambtenaar (*a cognitionibus*) en voor de uitspraak door een *consilium*. Aan dit *consilium* gaf Hadrianus een vaste organisatie. De leden (*consilarii Augusti*) werden door den keizer benoemd uit den senatoren- en uit den ridderstand en genoten bezoldiging. Zij stonden den keizer, zoowel in de civiele als in de crimineele rechtspraak bij. Gewoonlijk gaven zij hun adviezen schriftelijk. De beslissing stond alleen aan den keizer. Daar bij voorkeur rechtsgeleerden van naam werden benoemd, kreeg het *consilium* grooten invloed op de vorming van het recht.

In den regel droeg de keizer zijn rechtspraak op aan een gevolmachtigde (*iudex delegatus*), hetzij voor een bepaald geval aan een *iudex*, hetzij bij algemeene opdracht aan zijn ambtenaren. Zoo kregen de *praefecti praetorio* in Italië, de *praefecti urbi, vigilum, annonae* te Rome en de stadhouders in de provincies een vaste rechtspraak. Van hun vonnissen was appel op den keizer, die tevens het recht van gratie (*indulgentia*) had.

c. *Iudicia privata.*

De *praetor urbanus*, de *praetor peregrinus* en de *aediles curules* behielden hun iurisdictie. Zoo ook de beide vaste hoven der *Xviri* en der *Cviri*. De *formulae* bleven de regelmatige wijze van procesvoering; alleen wanneer de zaak voor de *Cviri* moest dienen was het gebruik der *legis actiones* verplicht.

Cognitio extraordina. Maar de *princeps* kon in ieder geschil in het geheele rijk recht doen. Hij oordeelde in alle zaken, die hij aan zich trok, zelf of door middel van een door hem benoemden plaatsvervanger. Deze

rechtsbedeeling, waarbij de *formula* verviel, heette *cognitio extraordinaria*, omdat zij in strijd was met de regelmatige wijze van procederen. Vandaar dat de gewone magistraten slechts in bepaalde gevallen het voorbeeld van den *princeps* volgden, totdat Diocletianus deze wijze van rechtsbedeeling tot regel voor allen maakte, zoodat de *formula* in alle gevallen wegviel.

Een andere wijziging in de rechtspraak bestond in de mogelijkheid van hooger beroep, iets dat de republiek, althans in dezen vorm, niet kende. Men kon thans namelijk van alle vonnissen bij den magistraat en vervolgens bij den *princeps* appelleeren.

§ 8. GELDMIDDELEN.

a. Inkomsten.

Augustus herstelde de verwarde financiën van den staat door den druk der belastingen gelijkmatiger te verdeelen en de wijze van heffing te verbeteren. Daartoe liet hij de opmeting van het rijk, door Caesar begonnen, onder leiding van Agrippa voortzetten. Eerst onder Traianus was deze veelomvattende arbeid gereed. Doch reeds in 23 v. C. legde Augustus aan den senaat een *rationarium* of *breviarium imperii* over, dat een nauwkeurigen staat van land- en zeemacht, benevens een opgaaf van den stand der schatkist en van de inkomsten en uitgaven behelsde. Ongelukkigerwijze is geen enkel dezer gegevens bewaard gebleven.

De inkomsten vloeiden voor een groot deel uit dezelfde bronnen als voorheen.

1°. Inkomsten van het domein:

De beschikking over den *ager publicus* ging van den senaat over op de keizers, die hem hoofdzakelijk gebruikten voor hun veteranenkolonies (pag. 177). Een rijke bron van inkomsten was, vooral tengevolge der doeltreffende maatregelen van Tiberius, de verpachting der *metalla*.

2°. Belastingen der provincies:

Augustus verbond aan de opmeting van het rijk een volkstelling en schatting. Daartoe werden de provincies verdeeld in distrikten, waar de schatting geschiedde door *adiutores ad census* ook *censores* en *censitores* genoemd. In iedere provincie was een *legatus* later *procurator Augusti ad census accipiendos*, die de

**Opmeting
van het rijk.**

**Bronnen van
inkomsten.**

censoren controleerde en hunne lijsten tot een geheel vereenigde. Op deze wijze werd het aantal inwoners van iedere provincie benevens de waarde hunner bezittingen vastgesteld. De landerijen werden opgemeten in *iugera* en naar haar waarde in klassen ingedeeld. Van ieder *iugerum* werd $\frac{1}{5}$ of $\frac{1}{7}$ van de opbrengst in natura of een vaste som als grondbelasting (*tributum soli*) geheven. Bovendien moest ook betaald worden van de huizen, het meubilair, de slaven en de schepen. Die geen vermogen hadden, betaalden een hoofdgeld (*tributum capitis*). Deze schatting werd in den beginne om de vijf jaar, sedert Hadrianus, naar het schijnt, om de vijftien jaar hernieuwd.

3°. Indirecte belastingen:

a. *portoria*. Ter inning der in- en uitgaande rechten was het rijk verdeeld in een aantal distrikten, ieder meestal uit meer dan éene provincie bestaande. Voor elk dezer distrikten bestond een bepaald percentage, op Sicilië 5 %, in Gallië, Azië en Italië $2\frac{1}{2}$ %. In elk distrikt waren onderverdeelingen op de wijze onzer vroegere plaatselijke accijnzen.

b. *aurum manumissionum*, door Caracalla gebracht op 10 %, door Macrinus tot 5 % teruggebracht.

c. *vicesima hereditatum et legatorum*, door romeinsche burgers alleen dan verschuldigd, wanneer er geen nauwe verwantschap bestond tusschen erfgenamen en erfflater.

d. *centesima rerum venalium*, bestaande in 1 % van alles wat in het openbaar werd verkocht, door Tiberius verminderd tot $\frac{1}{2}$ %, voor Italië door Gaius afgeschaft.

e. *quina et vicesima venalium mancipiorum*, een belasting van 4 % van den prijs van iederen gekochten slaaf.

De drie laatste belastingen zijn door Augustus ingesteld.

4°. Buitengewone inkomsten:

De toevallige baten der republiek oorlogsbuit en boeten, werden vermeerderd door:

a. *bona damnatorum*, tengevolge der talrijke verbeurdverklaringen.

b. *bona vacantia*, onbeheerde goederen, waartoe sedert de *lex Papia Poppaea* (pag. 218) behoorden de *bona caduca*.

c. legaten aan den keizer.

d. het *aurum coronarium*, geschenken aan den keizer, zoowel

door de steden in Italië als in de provinciën; zij werden dik wijls niet zonder dwang opgebracht.

b. *Uitgaven.*

1°. Uitgaven voor het rijk.

a. Beheer. De kosten van het beheer, vroeger gering, namen thans een grooten omvang aan. De keizer, zijn hofhouding en het steeds aangroeiend leger van ambtenaren, die nu met uitzondering der senatoren allen bezoldigd werden, stelden hooge eischen aan de schatkist.

b. Verdediging van het rijk. Leger en vloot verslonden groote sommen, vooral wegens de invoering van een staand leger. De legioensoldaat kreeg een vaste soldij, door Domitianus gebracht op 300 *denarii*. De kosten van soldij en voeding van één legioen worden gesteld op minstens 1.566.000 *denarii* per jaar.

c. Post. Om van Rome uit de geheele administratie te kunnen leiden, stelde Augustus een postdienst (*cursus publicus*) in, die door Hadrianus werd georganiseerd. De dienstbrieven werden overgebracht door koeriers (*tabellarii*), die op alle groote wegen stations vonden (*mutationes, mansiones*). Ook ambtenaren konden van de post gebruik maken, maar alleen op vertoon van een *diploma* door den keizer of namens hem uitgereikt. Zulk een bewijs gaf niet alleen recht op vervoer, maar ook op verblijf en voeding in de *mansiones*. De kosten werden gedragen door de aanliggende steden, maar bleven ook, toen zij sedert Nerva, ten minste in Italië, door den *fiscus* heetten gedragen te worden, een drukkende last. Septimius Severus verdeelde het rijk in post-districten, ieder bestuurd door een *praefectus vehiculorum*, die onder zich postdirecteuren had. De gedachte om de post tot middel van verkeer voor de inwoners te doen dienen, schijnt nooit bij iemand te zijn opgekomen.

2°. Uitgaven voor Rome.

a. Openbare werken. Bij de zorg voor de staatsgebouwen kwam nu de *cura aquarum* en de *cura riparum et alvei Tiberis* (pag. 235).

b. Eeredienst en spelen. Men vergelijkte pag. 171 en 229.

c. *Cura annonae*. Door Augustus werd het getal bedeeden gebracht op 200.000 (pag. 210) en de geheele *cura annonae* opgedragen aan den *praefectus annonae* (pag. 235). Bij buiten-

gewone gelegenheden werden aan de soldaten geschenken in geld (*donativa*) gegeven, aan het volk koren en olie (*congiaria*) uitgedeeld. Septimius Severus liet alle dagen olie uitdeelen; Aurelianus, in plaats van maandelijks koren, alle dagen brood en varkensvleesch.

d. Onderwijs. Onder Vespasianus werden voor het eerst latijnsche en grieksche rhetoren door den staat bezoldigd. Hadrianus stichtte een *athenaeum*, dat nog onder Theodosius bestond. Ook in de groote provinciesteden verrezen inrichtingen van hooger onderwijs. Augustus stichtte de *bibliotheca Palatina*, die spoedig door andere boekerijen werd gevolgd. Aan het hoofd der bibliotheken stond sedert Claudius een *procurator bibliothecarum*.

3°. Uitgaven voor Italië.

a. Openbare werken, met name het onderhouden der heirbanen (*cura viarum*).

b. *alimentatio*. Het sluiten van huwelijken en het opvoeden van kinderen (pag. 218) trachtte Nerva aan te moedigen door in verschillende steden van Italië fondsen te stichten, om daaruit het onderhoud van kinderen van arme, maar vrije lieden te bekostigen. Traianus liet 5000 dergelijke kinderen toe tot de korenuitdeelingen te Rome en breidde het aantal der voor de *alimentatio* bestemde kapitalen aanzienlijk uit. Andere keizers en ook particulieren volgden dit voorbeeld. Ten behoeve der *alimentatio* werd Italië verdeeld in distrikten, die deels onder het opzicht stonden der *curatores viarum*, deels onder dat van afzonderlijke ambtenaren, *praefecti* of *procuratores alimentorum*.

c. *Beheer der geldmiddelen*.

De verdeeling der provincies tusschen keizer en senaat maakte naast het *aerarium Saturni* een keizerlijke schatkist (*fiscus Caesaris*) noodzakelijk. Een derde kas was het *aerarium militare*.

Aerarium Saturni.

1°. Het *aerarium Saturni*, de schatkist van den senaat, ontving in den beginne niet alleen de vroegere inkomsten, in de eerste plaats de belastingen der *provinciae senatus*, maar ook de *quina et vicesima ven. mancipiorum* (pag. 250) en de opbrengst der *bona vacantia et caduca*. De senaat had de beschikking over dit *aerarium* en benoemde jaarlijks de *praefecti aerarii Saturni*,

mannen van praetorischen rang, die in plaats der quaestoren het beheer hadden. Claudius gaf het beheer in 44 aan twee *quaestores aerarii Saturni*, telkens voor den tijd van drie jaar benoemd, die door Nero in 56 werden vervangen door 2 *praefecti aerarii*, senatoren door den keizer benoemd. Feitelijk ging nu de beschikking over deze schatkist aan den keizer over. De meeste baten vloeiden langzamerhand in den *fiscus* en onder Gallienus begon met het onderscheid tusschen *provinciae Caesaris* en *provinciae senatus* ook het onderscheid tusschen *fiscus* en *aerarium* te verdwijnen.

2°. Het *aerarium militare* werd door Augustus ingesteld voor **Aerarium militare.** het uitbetalen der pensioenen (*praemia militaria*). Deze kas werd gestijfd door de *vicesima hereditatum* en de *centesima rerum venalium*. Het beheer voerden drie *praefecti aerarii militares*, senatoren, door den keizer benoemd. Het *aerarium militare* heeft tot de 3de eeuw bestaan.

3°. De *fiscus Caesaris*, de keizerlijke schatkist, ontving de **Fiscus Caesaris.** inkomsten van het vermogen des keizers, waartoe ook de domeinen in de provincies werden gerekend, verder de legaten den keizer vermaakt, het *aurum coronarium*, de inkomsten der keizerlijke provinciën, de schatting der cijnsplichtige staten en de bijdragen der *provinciae senatus*.

Uit den *fiscus* werden bestreden de uitgaven voor leger en vloot, de bezoldiging der keizerlijke ambtenaren, het onderhoud der groote wegen, de kosten voor de bouwwerken en de *frumentationes* te Rome benevens de uitgaven des keizers.

Met het belang van den *fiscus* groeide ook het aanzien van den bestuurder. Eerst was hij een vrijgelatene des keizers (*a rationibus*), sedert Hadrianus een *procurator Augusti a rationibus*, in 't spraakgebruik *procurator fisci*; sedert Marcus Aurelius droeg hij den titel *rationalis*, die hem boven de *procuratores* stelde.

Septimius Severus scheidde het beheer van het persoonlijk vermogen des keizers (*res privata*) van de kroongoederen (*patri-monium Caesaris*). Het eerste werd sedert beheerd door een *procurator* (later *magister*) *rei privatae*.

Augustus behield het systeem der verpachtingen, maar Tiberius **Inning der belastingen.** begon met enkele belastingen zelf te innen door *procuratores* en

tijdens Septimius Severus werden alleen nog de *portoria* verpacht. Zoo waren de *publicani* keizerlijke ambtenaren geworden.

Muntrecht. Het muntrecht was door Augustus verdeeld tusschen den keizer en den senaat. De eerste muntte goud- en zilvergeld, de tweede uitsluitend koper. De munt van den senaat werd door *IIIviri aeri, argento, auro, flando, feriundo* bestuurd onder toezicht des keizers. Aan het hoofd der keizerlijke munt stond een *procurator monetae*.

Aurelianus begon ook in de provinciën te laten munten.

LIJST VAN KEIZERS.

PRINCIPAAT.

Gens Iulia.		Militaire keizers.	
Augustus	27 v. C.—14 n. C.	Commodus	180—192
Tiberius	14— 37	Pertinax. Didius Iulianus	192—193
Caius (Caligula)	37— 41	Clodius Albinus	193—197
Claudius	41— 54	Pescennius Niger	193—194
Nero	54— 68	Septimius Severus	193—211
<hr/>		M. Aurelius Antonius	} 211—217
		(Caracalla)	
Galba	} 68— 69	Geta	211—212
Otho		Macrinus	217—218
Vitellius		Elagabalus	218—222
<hr/>		Alexander Severus	222—234
		Maximinus	234—238
		Gordianus I en II	238
		Pupienus en Balbinus	238
Gens Flavia.		Gordianus III	238—244
Vespasianus	69— 79	Philippus Arabs	244—249
Titus	79— 81	Decius	249—251
Domitianus	81— 96	Gallus	251—253
<hr/>		Aemilianus	253
		Valerianus	253—259
Keizers bij adoptie.		Gallienus	259—268
Nerva	96— 98	Claudius II	268—270
Traianus	98—117	Aurelianus	270—275
Hadrianus	117—138	Tacitus	275—276
Antoninus Pius	138—161	Florianus	276
Marcus Aurelius	161—180	Probus	276—282
<hr/>		Carus	282—283
		Carinus	283—285
		Numerianus	283—284

REGISTER.

Abdicare. 54, 70.	Aerarium. 88, 229, 252.
Abrogare. 54, 119.	Aerarium militare. 253.
Ab actis senatus. 227.	„ sanctius. 48.
Ab epistulis. 225, 232.	Aes equestre, hordearium. 15.
Ab intestato. 143.	Aes rude, signatum. 205.
Accensus. 95.	Aestimatio litis. 155.
A censibus. 225, 226.	Aetas magistratuum. 52, 228.
A cognitionibus. 225.	„ senatoria. 99, 226.
Accusationes. 126.	Ager adsignatus, colonicus, occupa-
Acta senatus. 106.	torius, quaestorius. 189.
Actio, actor. 149.	„ privatus. 76.
Adcensi velati. 15, 123.	„ publicus. 189 sqq.
Addictus. 35, 37, 150.	Alba longa. 1, 8, 186.
Adgnatio. 136.	Album iudicum. 152.
Adiutores ad census. 249.	„ senatorium. 99.
Adlectio. 226.	Alieni iuris. 33.
Admissio libera. 217.	A libellis. 225, 231.
Adoptio. 141.	Alimentatio. 252.
Adrogatio. 121, 141.	Altercatio. 105, 154.
Adsiduus. 35.	Ambarvalia. 168, 184.
Advocatus. 154.	Ambitus. 53, 151.
Aediles. 84, 229.	Amicitia. 193.
Aedituus. 169.	Ampliatio. 154.
Aequitas. 132.	Ancilia. 183.
Aerarii. 36, 76, 77, 210.	Annales maximi. 175.

- Antestari. 149.
 Antiquo. 119.
 Apparitores. 95.
 Appellatio. 83.
 Applicatio. 9, 45.
 Aqua et igni interdictio. 35.
 Arbiter. 146.
 Area Capitolina. 127, 129.
 Arx. 124, 178.
 Argei. 170.
 A rationibus. 224, 231.
 As gravis, libralis. 206.
 „ sextantarius, trientalis. 207, 206.
 Assertor. 47.
 Atrium. 40.
 „ Libertatis. 76.
 „ Vestae. 176.
 Auctoritas patrum. 10, 25, 108, 119, 127.
 „ senatus. 106, 108.
 Auctor generis. 40.
 Augures. 118, 178.
 Augusta. 223.
 Augustales. 244.
 Augustus. 214, 221, 222.
 Aurum coronarium. 250.
 Aurum manumissionum. 250.
 „ vicesimarium. 48.
 Aureus. 207.
 Auspicia. 10, 59, 119.
 „ vitiata. 112.
 Auxilium. 80.
 Bacchanalia. 103, 167.
 Bibliotheca. 252.
 Bisellium. 244.
 Bona damnatorum. 250.
 „ caduca, vacantia. 250.
 Bonorum possessio. 144.
 Bonorum venditio. 150.
 Breviarium imperii. 249.
 Burgerrecht. 35 sqq., 216.
 Caerites. 77, 188.
 Caesar. 32, 165, 213, 223.
 Calceus patricius, senatorius. 101.
 Calculus Minervae. 247.
 Camilli — ae. 172.
 Campus Martius. 78, 124, 127.
 Candidatus. 53.
 Capite censi. 37.
 Caput. 35.
 Castellum. 186.
 Censor, census. 74 sqq.
 Census equester. 41, 217.
 „ senatorius. 99, 226.
 Centesima rer. venalium. 250.
 Centuria ad censorem velatorum. 15, 123.
 „ fabrum, tub. corn. 15, 123.
 „ iun., seniorum. 15, 123.
 „ praerogativa. 125.
 „ proletariorum. 123.
 Centumviri. 147, 248.
 Ceres. 20, 84, 184.
 Cessio in iure. 142.
 Civitas. 33.
 „ sine suffragio. 188.
 Civitates foederatae. 194, 200.
 „ stipendiariae. 200.
 Clarigatio. 182.
 Clarissimi. 217.
 Classes. 14, 122.
 Classici. 123.
 Clienten. 8.
 Codex Iustinianus. 247.
 „ Theodosianus. 247.
 Coemptio. 137.

- Coercitio. 65.
 Cognatio. 136.
 Cognitio extraordinaria. 248.
 Cohors praetoria. 203.
 Cohortes praetoriae. 232.
 „ urbanae. 236.
 „ vigilum. 235.
 Collegia. 167.
 Coloniae latinae. 193.
 „ romanae. 192.
 Collegialiteit. 57.
 Comites. 203.
 „ Augusti. 224.
 Comitia calata. 121.
 „ centuriata. 14, 122, 226.
 „ curiata. 11, 120, 226.
 „ sacerdotum. 128.
 „ tributa. 29, 127, 226.
 Comitium. 120.
 commercium. 34.
 Comperendinatio. 155.
 Comparatio. 58, 71.
 Compitalia. 168.
 Conciliabulum. 186.
 Concilium plebis. 19, 129, 226.
 „ provinciae. 240.
 Confarreatio. 137.
 Congiarium. 210.
 Coniectio causae. 150.
 Consecratio. 223.
 Consilium amicorum. 139.
 „ iudicis. 150.
 „ iudicum. 152.
 „ magistratum. 69.
 „ principis. 248.
 „ regium. 10.
 Censors imperii. 223.
 Consul. 69, 228.
 „ maior, minor. 72.
 Consul. suffectus. 70, 228.
 Constitutiones. 246.
 Contestatio litis. 149.
 Continuatio magistratum. 52.
 Contio. 116, 118.
 Conventio in manum. 138, 144.
 Conubium. 34.
 Coöptatio. 128, 172.
 Corpus iuris. 247.
 Corrector Italiae. 257.
 „ civ. liberarum. 240.
 Cumulatio. 52.
 Cura annonae. 86, 209, 235.
 Curatores tribuum. 45.
 „ aedium cet. 235.
 Curiae. 11, 120, 243.
 Curio. 11, — maximus. 128.
 Custodes corporis. 223.
 Custodia urbis. 73, 90.
 Damnatio memoriae. 221.
 Decemviri leg. scribundis. 19.
 „ sacris faciundis. 22, 162.
 „ stlitibus iudicandis. 147.
 Decretum. 246.
 Decumae. 211.
 Decuria. 152.
 Decuriones. 244.
 Decurio cubiculariorum. 224.
 Dediti. 35.
 Delatio nominis. 153.
 Delicta privata, publica. 151.
 Deminutio capitis. 35.
 Denarius. 206.
 Deportatio. 207.
 Derogare. 119.
 Detestatio sacrorum. 121.
 Di indigetes, novensides. 159, 163.
 „ certi, incerti. 164.

- Di consentes. 163.
 Dies comitiales. 117.
 „ imperii. 223.
 Diei dictio. 126.
 Dictator. 92, 197.
 „ leg. scr. et reip. const. 91.
 Diffareatio. 139.
 Diploma. 251.
 Diribitio. 126.
 Discessio. 105.
 Divisores. 53.
 Divinatio. 153.
 Divortium. 139.
 Dominium. 141.
 „ ex iure Quiritium. 143.
 Donativa. 252.
 Dos. 137.
 Duoviri aedi dedicandae. 92.
 „ iuri dicundo. 243.
 „ navales. 92.
 „ perduellionis. 92.
 „ viis purgandis. 90.
 Dyarchie. 213.

Edictum. 246.
 „ aedilicium. 87, 246.
 Edictum perpetuum. 133, 246.
 „ repentinum, novum, trans-
 laticium. 133.
 Eiurare. 54.
 Emancipatio. 140.
 Equites. 15, 40, 123.
 „ equo publico. 40.
 „ illustres. 217, 231.
 Etrusci. 17, 57.
 Evocatio. 162.
 Expositio infantum. 8, 140.
 Exsilium. 155.
 Extispicium. 64, 182.

Familia. 135.
 Fasces. 58, 72, 239.
 Februarius. 184.
 Ferentina. 187.
 Ferae latinae. 94, 160, 187.
 Fetiales. 182.
 Filius familias. 140.
 Fiscus. 252.
 Flamen Augusti. 244.
 Flamines maiores, minores. 172, 175.
 Flavius, Cn. 23, 134.
 Focus publicus. 176.
 Foedus. 194.
 Formula. 148.
 „ census. 75.
 Fordicidia. 168.
 Fornacalia. 168.
 Forum. 6, 186.
 Fratres Arvales. 183.
 Frumentum emptum, in cellam. 212.
 Fulmen. 62, 178 sqq.
 Fur manifestus. 35, 133.

Geldmiddelen. 205, 249.
 Genius. 166.
 „ Augusti. 236.
 Gens. 8, 136.
 Germani. 223.

Haruspices. 181.
 Hereditas. 143.
 „ sine sacris. 167.
 Heredes legitimi, sui. 144.
 Homo novus. 40.
 Honores. 50.
 Honestiores. 156, 218.
 Horti Scipionis. 61.
 Hospitium. 45.
 „ publicum. 194.

- Hostis iudicatio. 114.
 Humiliores. 156, 218.

 Ianus. 158, 173.
 Ignobiles. 24.
 Ignominia. 78.
 Imperator. 91, 214, 222.
 Imperium. 55, 120, 221.
 „ proconsulare. 214, 221.
 Inauguratio. 121, 178.
 Incensi. 35.
 Indigitamenta. 161.
 Indulgentia. 248.
 Infamia. 38, 99.
 Ingenui. 33.
 Iniuria. 145.
 Insignia principis. 222.
 Institutiones Gai. 246.
 „ Iustiniani. 247.
 Intercessio collegae. 222, 248.
 „ tribunicia. 58, 83.
 Interpretes. 203.
 Interrex. 11, 60, 90.
 Italia. 185, 236.
 Iteratio. 52.
 Iudex unus. 146.
 „ quaestionis. 153.
 Iudices. 152.
 Iudicia privata. 146.
 „ publica. 150.
 Iuniores. 15, 123.
 Iuno. 160, 161.
 Iuppiter. 14, 59, 158, 161.
 Iurare in leges. 54.
 Iuratores. 76.
 Iuridici. 237.
 Iuridicus Alexandriae. 239.
 Iurisdictio voluntaria. 69, 228.
 Iura privata, publica. 33, 34.

 Iura gentilitia. 8.
 „ praediorum. 142.
 Ius agendi cum patribus. 56, 101.
 „ „ „ plebe. 19, 80.
 „ „ „ populo. 56.
 „ anuli. 42, 101.
 „ applicationis. 45.
 „ Arimini. 195.
 „ auspiciorum. 10, 59.
 „ auxilii. 19, 78.
 „ belli et pacis. 132.
 „ civile. 131.
 „ civitatis. 33.
 „ coercionis. 65.
 „ de actionibus. 135.
 „ de personis. 135.
 „ de rebus. 135.
 „ edicendi. 55, 133.
 „ emendi et vendendi. 34.
 „ exsilii. 194, 200.
 „ fetiale. 182.
 „ Flavianum. 134.
 „ gentium. 34, 132.
 „ gladii. 239.
 „ hereditatis. 143.
 „ honorarium. 134.
 „ honorum. 34.
 „ imaginum. 40.
 „ Italicum. 240.
 „ Latii. 194.
 „ legationis. 101.
 „ liberorum. 219.
 „ multae dicendae. 55, 65.
 „ nexus. 37.
 „ obligationum. 34.
 „ pignoris capionis. 55, 65, 103.
 „ postliminii. 35.
 „ praetorium. 133.
 „ privatum, publicum. 131.

- Ius Quiritium. 33, 143, 144.
 „ referendi. 101.
 „ respondendi. 245.
 „ sacerdotiorum. 34.
 „ sacrum. 131.
 „ sententiae dicendae. 97.
 „ strictum. 132.
 „ suffragii. 34, 188.
 „ testamenti factionis. 34, 143.
 „ vendendi. 140.
 „ vitae ac necis. 72, 202.
 „ vocationis. 65.
 „ vocandi senatum. 101.
 Iustitium. 113.

 Kalendae. 121.
 Kalender. 174.
 Kalumniator. 153.
 Kanselarj. 225.
 Keizer. 213, 220.
 Koning. 10.

 Lar. 165.
 Lares publici. 166.
 Largitio. 210.
 Latifundia. 27, 189.
 Latini. 16, 186, 193, 219.
 Latini coloniarii, iuniani. 219.
 Latium. 5, 194.
 Laudatio. 204.
 Lectio senatus. 75, 98.
 Lectisternium. 181.
 Legatus. 101.
 „ Augusti propraetore. 239.
 „ iuridicus. 239.
 „ legionis. 234.
 Legati senatus. 101, 113, 199.
 Legatio libera. 101.
 Legiones. 234, 239.

 Leges frumentariae. 210.
 „ sumptuariae. 77.
 „ tabellariae. 119.
 Legis actiones. 147.
 Lex. 111.
 „ agraria. 190.
 „ centuriata de bello ind. 127.
 „ „ „ cens. pot. 127.
 „ coloniae. 192.
 „ curiata de imperio. 120.
 „ data. 222.
 „ XII tabularum. 19, 132, 246.
 „ de imperio Vespasiani. 215.
 „ de tribunicia potestate. 222.
 „ provinciae. 200.
 „ Aebutia \pm 200, de formulis. 148.
 „ Aelia \pm 150, de obnuntiatione. 63.
 „ Aelia-Sentia 4 p. C. de manumissionibus. 219.
 „ Aemilia 434, de censura. 74.
 „ Antonia 43, iudiciaria. 152.
 „ Appuleia 100, agraria. 192.
 „ Aternia-Tarpeia 454, de multa. 68.
 „ Atinia \pm 102, de iure sententiae dic. tribuniciorum. 81, 97.
 „ Aurelia 75, de pot. tribunicia. 82.
 „ „ 70, iudiciaria. 152.
 „ Calpurnia 149, repetundarum. 151.
 „ Calpurnia 67, de ambitu. 53.
 „ Canuleia 445, de conubio. 20.
 „ Claudia 219, de senatoribus. 42, 99.
 „ Clodia 58, frumentaria. 210.
 „ „ „ de censura. 90.
 „ „ „ de obnuntiatione. 63.

- Lex. Clodia, 58 de sodalitiis. 167.
 „ Cornelia 88, de leg. tribunorum. 83.
 „ „ 82, de pot. tribunicia. 83.
 „ „ 82, de coloniis. 191.
 „ „ 81, de provinciis. 31, 71, 201.
 „ „ 81, de senatu. 100.
 „ „ 81, de quaest. perpetuis. 151.
 „ „ 81, de iudicibus. 152.
 „ „ 81, de coöptatione. 172.
 „ „ 81, de ambitu. 53.
 „ „ 81, frumentaria. 210.
 „ „ 67, de edicto praetorio. 133.
 „ Domitia 104, de sacerdotiis. 129, 172.
 „ Flaminia 217, monetalis. 207.
 „ Flavia 60, agraria. 191.
 „ „ 82 p. C., mun. Malacitani et Salpensani. 242.
 „ Fufia ± 150, de iure obnuntiationis. 63.
 „ Fufia-Caninia li saec. p. C., de manumissionibus. 220.
 „ Gabinia 67, de imp. Cn. Pompei. 201.
 „ Hortensia 287, de plebiscitis. 23, 81, 127, 130.
 „ Iulia 59, de agro Campano dividendo. 192.
 „ „ 90, de civitate. 196.
 „ „ 59, repetundarum. 100.
 „ „ 46, iudiciaria. 152.
 „ „ 46, sumptuaria. 77.
 „ „ 46, frumentaria. 210.
 „ „ 45, municipalis. 76, 196.
 „ „ 44, coloniae Genetivae. 242.
- Lex. Iulia 44, de civ. Galliae Transpadanae danda. 196.
 „ „ (18 Aug.) de maritandis ordinibus. 218.
 „ „ (Aug.) de senatu habendo. 226.
 „ Iulia-Papiria 434, de multarum aestimatione. 68.
 „ Iunia-Norbana 19, de manumissionibus. 219.
 „ Labiena 63, de sacerdotiis. 172.
 „ Licinia 196, de VIIviris epulonibus. 177.
 „ Licinia 55, de sodalitiis. 167.
 „ Licinia-Sextia 367, agraria. 22, 190.
 „ „ „ 367, de aere alieno. 22.
 „ „ „ 367, de consulatione. 22.
 „ „ „ 367, de Xviris s. faciundis. 22.
 „ Livia 123, de coloniis. 191.
 „ „ 91, de civ. sociis danda. 195.
 „ Maenia ± 290, de patrum auctoritate. 126.
 „ Manlia 66, de imp. Cn. Pompei. 201.
 „ Manlia 357, de vicesima manumissionum. 128.
 „ Metilia 216, de imp. dict. et mag. equitum. 93.
 „ Minicia (inc. aet.) de conubio. 34.
 „ Ogulnia 300, de sacerdotiis. 22, 162.
 „ Oppia 215, sumptuaria. 77.
 „ Orchia 181, sumptuaria. 77.
 „ Ovinia ± 312, de senatus lectione. 97.

Lex Papia 65, de virg. Vestalibus. 176.	Lex Sempronia 123—121, de prov. consularibus. 201.
„ Papia-Poppaea 9, de maritandis ordinibus. 218.	„ „ „ de civitate sociis danda. 29, 195.
„ Petronia li saec. p. C., de servis. 220.	„ Servilia 111, de comperendinatione. 155.
„ Plautia 89, iudiciaria. 152.	„ Servilia 106, de agro publico. 181.
„ Plauti-Papiria 89, de civitate sociis danda. 196.	„ „ 63, iudiciaria. 152.
„ Poetelia 326, de nexis. 38, 150.	„ Terentia et Cassia 73, frumentaria. 210.
„ Pompeia 89, de iure Latii Galliae Transp. dando. 196.	„ Thoria 118, de agró publico. 191.
„ „ 89, de civitate Galliae Cisp. danda. 196.	„ Tullia 63, de ambitu. 53.
„ „ 70, de tribunatu. 83.	„ Titia 43, de IIIviris reip. constituendae. 91.
„ „ 52, de provinciis. 201.	„ Valeria 509, de provocatione. 66.
„ Porcia —, de provocatione. 67.	„ 300, „ „ 67.
„ Publilia-Philonis 339, de censura. 74.	„ „ 82, de Sulla dictatore. 91.
„ Publilia-Philonis 339, de p. auctoritate. 127.	„ Valeria-Horatia 449, de plebiscitis. 19, 130.
„ Publilia-Philonis 339, de plebiscitis. 130.	„ Valeria-Horatia 449, de provocatione. 19, 67.
„ Publilia Voleronis 471, de tribunatu. 19.	„ Valeria-Horatia 449, de tribunis plebis. 19.
„ Roscia 67, theatralis. 42.	„ Vatinia 59, de prov. Caesaris. 201.
„ Rubria 49, municipalis. 196.	„ Villia annalis 180, de ord. hon. et de aetate mag. 52, 99.
„ Sempronia 133, agraria. 28, 190.	„ Voconia 169, de mulierum hereditatibus. 145.
„ „ 123—121, de coloniis. 190.	Libertus — inus. 36, 48.
„ „ „ de equitibus. 38.	Libri Sibyllini. 150, 180.
„ „ „ frumentaria. 28, 209.	Libripens. 142.
„ „ „ de locanda Asia. 28.	Lictor. 72, 95, 223.
„ „ „ iudiciaria. 42, 152.	Limes imperii. 234.
	Lituus. 178.
	Locupletes. 35, 57.
	Logista. 240.
	Ludi. 170.
	Luperci. 168.

- Lustratio. 169.
 Lustrum. 70.

Magister. 212.
 „ equitum. 86.
 Magistratus. 50 sqq., 228.
 Maiestas. 82, 151.
 Manceps. 212.
 Mancipatio. 137, 141, 142, 144.
 Mancipio datus — io. 36, 140
 Mancipium. 46, 140.
 Mandatum. 246.
 Manubiae. 88.
 Manumissio. 47, 220.
 Manus. 137.
 Manus injectio. 150.
 Mars. 158, 163, 183.
 Mater castrorum. 223.
 Mater familias. 137.
 Matrimonium. 34, 136.
 Medekeizer. 223.
 Mille passus. 56, 66.
 Missio in bona. 150.
 Mondig. 135.
 Multa. 65.
 „ suprema. 67, 130.
 Municipium. 187, 242.

Negotiatores. 204.
 Nexus. 37.
 Nomen gentilicium. 8, 141.
 Nomenclator. 53.
 Nominare. 214, 227.
 Nonae. 121.
 Nota censoria. 77.
 Novellae. 247.
 Nuncupatio votorum. 223.
 Nuntiatio. 63, 118, 119.
 Nummus. 207.

 Nundinae. 117, 129.
 Nuptiae. 137.

Obligationes. 145.
 Obnuntiatio. 63, 119.
 Obrogare. 119.
 Occupatio. 189.
 Optimates. 24, 107.
 Orbi et orbae. 76.
 Orcini. 48, 100.
Ordo Augustalium. 244.
 „ decurionum. 244.
 „ equester. 42, 217.
 „ honorum. 228.
 „ plebeius. 218.
 „ sacerdotum. 173.
 „ senatorius. 217.
Origo. 45.
Ornatio provinciae. 202.
Ovile. 125.

Paganalia. 168.
Pagus. 185.
Palilia (Parilia). 168.
Pandectae. 247.
Parricida. 155.
Pater familias. 136.
 „ patratus. 182.
Patres. 8.
 „ conscripti. 97.
 „ maiorum minorum gentium. 8.
Patriciaat. 7, 18, 64, 218.
Patronus. 8, 154.
Peculatus. 151.
Peculium. 46, 140.
Pedarii. 98.
Penates. 165.
Perduellio. 66, 68, 92.
Peregrini. 45, 219.

- Petitio. 53.
 Pignoris capio. 55, 65, 103.
 Plebs. 9, 18 cet.
 Plebiscitum. 20, 23, 80, 129.
 Poena capitalis. 155.
 Pomerium. 56, 124, 163.
 Pontifex maximus. 121, 128, 173.
 Pontifices. 128, 173.
 Populares. 28, 115.
 Portoria. 210, 250.
 Possessio — or. 27, 189, 211.
 Post. 251.
 Potestas. 55.
 „ par, maior, minor. 57, 58.
 „ patria. 21, 139.
 „ tribunicia. 214, 221.
 Praeco. 95, 102, 136.
 Praefectura. 186.
 Praefectus Aegypti. 239.
 „ aerarii militaris. 253.
 „ „ Saturni. 253.
 „ alimentorum. 252.
 „ annonae. 235, 248.
 „ castrorum. 234.
 „ classis. 234.
 „ iuri dicundo. 188.
 „ legionis. 234.
 „ praetorio. 233, 248.
 „ urbi. 90, 236, 248.
 „ vehiculorum. 251.
 „ vigilum. 236.
 Praeses. 239.
 Praetor. 22, 72, 132, 146, 153, 229.
 Praetoriani. 232.
 Praevaricatio. 153.
 Priesterschappen. 171, 244.
 Princeps. 213, sqq.
 „ civium. 213.
 „ iuventutis. 223.
 Princeps nobilitatis. 40.
 „ senatus. 98.
 Principaat. 213 sqq.
 Proculiani. 246.
 Procuratio prodigiorum. 109, 174, 180.
 Procurator Alexandriae. 239.
 „ Augusti. 238, 239, 253.
 „ bibliothecarum. 252.
 „ monetae. 254.
 „ rei privatae. 253.
 Prodigia. 109, 170, 174, 181.
 Professio nominis. 53.
 Proletarii. 36.
 Promulgatio. 117.
 Prorogatio. 59.
 Provincia. 198 sqq.
 Provinciae Caesaris, senatus 238
 Provocatio. 22, 66.
 Publicani. 79, 212, 254.
 Pullarius. 64, 203.
 Quadrans. 206.
 Quadruplator. 153.
 Quaestio extraordinaria. 127.
 Quaestiones perpetuae. 153, 247.
 Quaestor. 87, 229, 253.
 Quaestores parricidii. 10, 87.
 Quaestus. 42.
 Quarta accusatio. 126.
 Quattuor viri iuri dicundo. 243.
 „ „ aediles. 243.
 „ „ viis purgandis. 90.
 Quinarius. 207.
 Quina et vic. ven. mancipiorum. 250.
 Quinquennales. 243.
 Quinquefascales. 239.
 Quirites. 6.

- Rationarium imperii.** 249.
Receptio nominis. 153.
Recognitio equitum. 76.
Recuperatores. 69, 146.
Regia. 175.
Regiones. 236.
Regimen morum. 77.
Reiectio civitatis. 35.
 „ iudicis. 152.
Relatio. 103.
Relegatio. 217.
Remancipatio. 141.
Renuntiatio. 104.
Repetundae. 151.
Repudium. 139.
Res mancipi, nec mancipi. 142.
Rescissio actorum. 221.
Rescriptum. 246.
Responsa prudentium. 134, 245.
Restitutio natalium. 217.
Reus. 154.
Rex sacrorum. 175.
Ritus graecus. 162, 169, 181.
 „ romanus. 168, 181.
Rogare — atio. 119.
Roma. 4, 235.

Sabiniani. 245.
Sacer. 180.
Sacerdos provinciae. 242.
Sacra gentilicia. 167.
 „ popularia. 168.
 „ pro populo. 168.
 „ privata. 165.
 „ publica. 168.
Sacramentum. 148.
Sacrificium. 169.
Saepta. 125.
Salii. 183.

Sarta tecta. 79.
Saturnalia. 168.
Scribae. 95.
Serinium. 225.
 „ a memoria. 225.
Scriptura. 189.
Secessio. 19, 22.
Sella curulis. 59, 70, 223.
Sellisternium. 181.
Sementivae. 168.
Semis. 206.
Senatus. 10, 13, 24, 96, 226, 243.
 „ auct. consultum. 106, 227.
 „ cons. Silanianum. 220.
 „ „ ultimum. 114.
Seniores. 15, 122.
Sententia. 150.
Septimontium. 6, 168.
Septemviri epulones. 177.
Sequester. 53.
Servare de caelo. 119.
Servius Tullius. 7, 14, 38.
Sestertius. 206.
Seviri. 244.
Sex primi. 88, 95.
Sex suffragia. 16, 123.
Silentium. 63.
Slavernij. 46.
Socii. 28, 193.
Societates publicanorum. 212.
Sodalitates. 53, 167.
Solitudo magistratuum. 22.
Solvere legibus. 52, 111.
Sortitio. 58, 71, 152.
Spectio. 60.
Sponsalia. 137.
Stipendium. 209, 211.
Sublegere. 96.
Subscriptio. 78, 96, 153, 225.

- Subsellium. 80, 103, 154.
 Subrogare. 119.
 Subsortitio. 152.
 Sui iuris. 33, 140.
 Suovetaurilia. 78.
 Supplicatio. 109, 181.

 Tabella. 119, 154.
 Tabellarii. 203, 251.
 Tabernaculum. 61.
 Tempel. 169.
 Templum. 61, 102, 118, 169.
 Terminalia. 168.
 Testamentum. 121, 144.
 Titels van den princeps. 222.
 Toga candida. 53.
 „ praetexta. 58, 222.
 Traditio. 142.
 Transitis ad plebem. 121.
 Transvectio equitum. 41.
 Tresviri a. a. a. f. f. 89, 254.
 „ capitales. 89.
 „ coloniae deducendae. 33, 92.
 „ reip. constituendae. 32, 91.
 Tribunal. 74, 154.
 Tribunus aerarius. 45, 152.
 „ celerum. 10.
 „ militum. 10, 128.
 „ mil. cons. potestate. 21, 91.
 „ plebis. 19, 79, 229 cet.
 Tribus. 14, 38, 43.
 Tributum. 36, 88, 210.
 „ ex censu. 210.
 „ capitis. 250.
 „ soli. 250.
 Triens. 206.

 Trinocetium. 138.
 Trinundinum. 117.
 Tripertita. 134.
 Triumphus. 171.
 Tumultus. 113.
 Tunica angusticlavia. 42.
 „ laticlavia. 101.
 Tutela. 135, 139.

 Ultro tributa. 79, 110.
 Uncia. 206.
 Usucapio. 138, 142.
 Usus. 138.

 Vadimonium. 149.
 Vasarium. 202.
 Vectigal. 78, 88, 210.
 Vei. 17, 40, 162.
 Venditio imaginaria. 142.
 Venalis. 46.
 Ver sacrum. 174.
 Verna. 46.
 Vestales. 176.
 Veterani. 191.
 Viatores. 95.
 Vicesima hereditatium. 250.
 „ manumissionum. 48.
 Vicus. 186.
 Victimarii. 172.
 Vigintiviri. 90, 230.
 „ reip. curandae. 216.
 Vigintisexviri. 89, 128.
 Vindicatio. 47, 147.
 Vis maioris imperii. 58.
 Vitio creatus. 65, 112.
 Vota. 71, 223.

Present Exemplaar
van den Uitgever.

SCHETS

DER

ROMEINSCH E PUBLIEKE
ANTIQUITEITEN

TEN DIENSTE DER GYMNASIA

DOOR

DR. JOS. SCHRIJNEN,

BIJZONDER HOOGLEERAAR AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT.

VIJFDE DRUK.

UTRECHT
A. OOSTHOEK
1916.

SCHETS

DER

ROMEINSCH E PUBLIEKE
ANTIQUITEITEN

TEN DIENSTE DER GYMNASIA

DOOR

DR. JOS. SCHRIJNEN,

BIJZONDER HOOGLEERAAR AAN DE RIJSUNIVERSITEIT TE UTRECHT.

VIJFDE DRUK.

UTRECHT

A. OOSTHOEK

1916.

VOORBERICHT.

Met erkentelijkheid voor het mij geschonken vertrouwen en voor menige belangrijke gemaakte opmerking of voorgestelde wijziging, beveel ik ook dezen vijfden druk in de welluwendheid van leeraren en leerlingen aan. De bewijspiaatsen bleven zóo gekozen, dat zij binnen het bereik liggen van gymnasiasten; alleen bij de behandeling der *iura* en *iudicia privata* heb ik ingevolge het verlangen van enkele docenten hierop een uitzondering gemaakt door te verwijzen naar de specifiek-juridische literatuur. Wat de vraagstukken betreft, die samenhangen met de stichting van stad en staat, den oorsprong van klijnteel en plebejaat, de indeeling in centuriën en tribus, de hervorming der centuriaatkomitiën, de Licinische wetten en de instellingen van tribunaat en aediliteit, heb ik gemeend vooralsnog geen wezenlijke veranderingen in een Schets als deze te mogen aanbrengen. Immers het wil mij voorkomen, dat al deze kwesties nog verre van rijp, en bijgevolg de gewonnen resultaten geenszins zonder voorbehoud te aanvaarden zijn.

De vrede bringe ook hier baat en uitkomst.

Utrecht 1916.

S.

ROMEINSCHÉ PUBLIEKE ANTIQUITEITEN.

De studie der Romeinsche Publieke Antiquiteiten stelt zich ten doel de systematische, wetenschappelijke behandeling der staatsinstellingen van het oude Rome: overal, waar de wetgever optreedt, om de staatsrechtelijke en maatschappelijke belangen der burgers te regelen, vindt de beoefenaar dezer wetenschap stof ter navorsching. Haar gebied paalt aan dat der Oude Geschiedenis. Maar terwijl de geschiedkundige zich vooral met de wording, de ontwikkeling en het verdwijnen der verschillende instellingen bezig houdt, is het onze taak, het wezen van elke instelling op een gegeven tijdstip der geschiedenis na te gaan, de gezamenlijke staatsinstellingen te groepeeren en deze tot de eenheid van een stelsel te brengen. Zodoende kunnen wij dieper doordringen in den beschavingstoestand van een volk, dat door zijn rechtskennis en praktische levensopvatting heeft uitgemunt en de bewondering niet alleen, maar ook den dank der latere geslachten afdwingt. En hierin, meer nog dan in de opheldering, die zij bij het lezen der oude schrijvers verschaft, ligt het onbetwistbaar nut van de studie der Romeinsche staatsinstellingen.

Uit het bovenstaande blijkt tevens het verschil tusschen de Publieke en Private Antiquiteiten; deze toch betreffen de eigenaardige bijzonderheden van het maatschappelijk leven der Romeinen, geven een overzicht van hun beschavingstoestand op zedelijk en stoffelijk gebied: volksaard, industrie, kleeding, inrichting van huizen en tempels, huwelijks- en begrafenisplechtigheden enz., zonder echter, recht-

streeks althans, met hunne hoedanigheid van staatsburger rekening te houden.

Men kan de gezamenlijke Romeinsche Staatsinstellingen tot deze twee hoofdgroepen terugbrengen:

1. Instellingen, die in betrekking staan tot de regering (regeeringspersonen en regeeringslichamen) en
2. Instellingen, die in betrekking staan tot de geregeerden.

Uit deze hoofdgroeping vloeit voort de

VERDEELING DER ROMEINSCHÉ ANTIQUITEITEN.

Het kwam mij nuttig voor, aan de eigenlijke behandeling der stof eene inleidende beschouwing te laten voorafgaan over de *Wording en Ontwikkeling van Staat en Staatsinstellingen*. Hierdoor wilde ik den leerling een beknopt overzicht bieden van het geheel, en hem tevens de gelegenheid aan de hand doen, zich eenige hoofdpunten der Romeinsche Geschiedenis in het geheugen te roepen.

Dan volgt:

Eerste Hoofdstuk. De Samenstelling der Romeinsche Maatschappij.

Afdeeling	I. De Cives.
„	II. De Peregrini.
„	III. De Servi.

Tweede Hoofdstuk. De Staatsinrichting.

Afdeeling	I. De Volksvergaderingen.
„	II. De Senaat.
„	III. De Overheidsbeambten of Magistraturen.

Derde Hoofdstuk. Eenige afzonderlijke takken van Staatsbestuur.

- Afdeeling I. Het Rechtswezen.
" II. De Eeredienst.
" III. Het Financiewezen.
" IV. Het Bestuur van Italië en de Provinciën.

Vierde Hoofdstuk. Bijvoegsel over het Krijgswezen.

INHOUD.

INLEIDING.

Bladz.

Wording en Ontwikkeling van Staat en
Staatsinstellingen. 1

EERSTE HOOFDSTUK.

De Samenstelling der Romeinsche Maatschappij.

Overzicht 24

Afdeeling I. De Cives.

- § 1. Het verwerven van het burgerrecht 28
§ 2. Bezit en uitoefening van het burgerrecht 29
§ 3. Het bezit der burgerrechten.
I. DE CIVES OPTIMO IURE 33
II. DE CIVES MINUTO IURE 36
§ 4. De politieke indeelingen der burgers 42
§ 5. De *iura publica*. — *Aerarii* 47
§ 6. De *iura privata*.
I. IUS CONUBII 49
II. IUS COMMERCI 56
III. IUS OBLIGATIONUM 61
IV. IUS LEGIS ACTIONIS 64

Afdeeling II. De Peregrini 65

Afdeeling III. De Servi 67

De Samenstelling der Romeinsche Maatschappij onder het
Principaat 72

TWEEDE HOOFDSTUK.

De Staatsinrichting.

	Bladz.
Overzicht	75
Afdeeling I. De Volksvergaderingen.	

§ 1. Over de verschillende soorten van volksvergaderingen.....	79
§ 2. Algemeene formaliteiten	80
§ 3. De <i>comitia curiata en calata</i>	83
§ 4. De <i>comitia centuriata</i>	86
§ 5. De <i>comitia tributa</i> en de <i>concilia plebis</i>	90
§ 6. <i>Lex, plebiscitum, patrum auctoritas</i>	93
§ 7. Verval der volksvergaderingen	95

Afdeeling II. De Senaat.

§ 1. De samenstelling van den senaat	97
§ 2. De senaatskeuze	99
§ 3. De verdeling der senaatsleden	103
§ 4. Voorrechten en waardigheidsteekenen	104
§ 5. De senaatszittingen	104
§ 6. De werkring van den senaat	109
§ 7. De senaat onder het Principaat.....	114

Afdeeling III. De Overheidsambten of Magistraturen.

ALGEMEEN GEDEELTE.

§ 1. Het wezen en de rechten der overheidsambten.— <i>Potestas en imperium</i>	117
§ 2. De indeeling der magistraten	121
§ 3. De waardigheidsteekenen der magistraten	122
§ 4. Het <i>ius honorum</i>	123
§ 5. Het dingen, aanvaarden en aftreden	124
§ 6. De magistraten onder het Principaat	126

OVER DE MAGISTRATUREN IN HET BIJZONDER.

§ 1. De tusschenkoning.....	127
§ 2. De koning	128
§ 3. De konsul	129
§ 4. De buitengewone magistraten die den konsul vervangen	
I. De diktator	132
II. De stadsprefekt	135

Bladz.

§ 5. De praetor.....	135
§ 6. De censor	139
§ 7. De volkstribuun	145
§ 8. De aediel.....	148
§ 9. De quaestor	150
§ 10. De XXVI viri	152
§ 11. De princeps	153

DERDE HOOFDSTUK.

Eenige afzonderlijke takken van Staatsbestuur.

Afdeeling I. Het Rechtswezen.

§ 1. Bronnen van het recht	157
§ 2. Verdeeling van recht en rechtspraak	160
§ 3. De <i>iudicia publica</i> .	
I. DE ONTWIKKELING DER IUDICIA PUBLICA TOT EN MET DE QUAESTIONES PERPETUAE	163
II. HET GEDING	168
§ 4. De <i>iudicia privata</i> .	
I. DE ONTWIKKELING DER IUDICIA PRIVATA	172
II. HET GEDING	174
§ 5. De rechtspraak onder het Principaat	178

Afdeeling II. De Eeredienst.

§ 1. Het karakter van den Romelnschen eeredienst en zijne verhouding tot den staat.....	181
§ 2. De <i>sacra publica</i>	185
§ 3. De <i>sacra privata</i>	188
§ 4. De <i>auspicia</i>	190
§ 5. De <i>flamines</i>	193
§ 6. De <i>sacerdotes populi Romani</i>	195
§ 7. De <i>sodalitates</i>	201

Afdeeling III. Het Financiewezen.

§ 1. Het muntwezen	202
§ 2. De staatsinkomsten	203
§ 3. De staatsuitgaven	208
§ 4. Het beheer der geldmiddelen	209
§ 5. Het financiewezen onder het Principaat	210

Afdeeling IV. Het Bestuur van Italië en de Provinciën.

§ 1. Het bestuur van Italië.....	212
§ 2. Het bestuur van de provinciën	216
§ 3. Het bestuur van Italië en de provinciën onder het Principaat	220

VIERDE HOOFDSTUK.

Bijvoegsel over het Krijgswezen.

§ 1. De samenstelling, bewapening en slagorde van het leger....	223
§ 2. De militaire bevelhebbers	229
§ 3. De lichting	231
§ 4. Het leger in het kamp en op marsch	232
§ 5. De vloot	234
Bijlage I. EX LEGIBUS XII TABULARUM	236
Bijlage II. LEX — SENATUSCONSULTUM — EDICTUM PRAETORIS URBANI — EDICTUM AEDILIS CURULIS — EDICTUM CENSORIS — FORMULA	240
Bijlage III. HERHALINGSTABELLEN	245
Register	257

INLEIDING.

WORDING EN ONTWIKKELING VAN STAAT EN
STAATSINSTELLINGEN.

De bevolking van het Apennijsche schiereiland vertoont een groote verscheidenheid.

Wanneer wij geen rekening houden met de Kelten, die van af de VIe eeuw van uit het Noorden opdrongen, en met de Grieken, die omstreeks het midden der VIIIe eeuw begonnen kolonies te stichten op Sicilië en in Zuid-Italië, dan vinden wij in Italië deze volksstammen: 1. De *Iapyges* (Ἰάπυγες), in drie kleinere groepen gesplitst, de naburen der Tarentijnen, met wie zij vaak in oorlog leefden. 2. De *Ligures* (Λίγυες), die de noordelijke Apennijnen en de West-Alpen bewoonden, een volk, welks plaats in de Europeesche volken groep moeilijk te bepalen is. 3. De *Venetì* (Ἑνετοί) in het uiterste Noord-oosten van Italië, een Illyrische volksstam. 4. De *Etrusci* of *Tusci* (Τυρσηνοί), wier herkomst opklimt tot een Klein-aziatischen, niet-Indogermaanschen, zeeminnenden volksstam, hoogst waarschijnlijk Lydiërs, die eerst op verscheidene kusten woonsteden zochten, om zich ten slotte blijvend in Italië te vestigen. Omstreeks 700 v. Chr. bewoonden zij het tegenwoordige Lombardije en Toskane; van af de VIIIe tot de Ve eeuw beheerschten zij Campanië, en met grond vermoedten men, dat zij gedurende een zeker tijdperk ook over Latium

hunne macht hebben uitgestrekt. Zeker is het, dat Rome in de VIe eeuw Etruskische koningen en een Etruskischen adel gehad heeft; op den drempel van het historische tijdperk moeten wij een Etruskische periode aanvaarden.

Tegen het einde der VIe eeuw werd te Rome, evenals elders, het Etruskische koningschap afgeschaft. Aanvankelijk waren de Etruskers de Grieken en de Grieksche beschaving welgezind, maar naderhand verbonden zij zich met de Karthagers, om den Griekschen invloed te weren. Groot is hun invloed geweest op Romeinsche beschaving en instellingen.

Nauwer verwant zijn de overige Italische volken, die men *Italici* mag noemen in den engeren zin des woords. Het zijn allen Indogermanen en wellicht zijn zij nauw met de Kelten verwant. Uit hun taalresten blijkt, dat zij in twee groepen uiteenvallen, nl. *a.* de *Umbro-Sabellische* groep en *b.* de *Latijnsche* groep. De Umbro-Sabelliërs woonden in de bergstreken; zij werden onderverdeeld in Umbriërs, Sabijnen, Volskers, Samnieten en een groot aantal kleinere stammen ¹⁾. Een schakel tusschen de Umbriërs en Sabelliërs vormen, wat taal en herkomst betreft, de Volskers. De Latijnen bewoonden het landschap Latium, de laagvlakte bij de Tibermonding; ondanks hunne numerieke minderheid wisten zij ten slotte, dank zij hun politiek beleid, den machtigen aandrang der Sabelliërs te stuiten en ze aan zich te onderwerpen.

In Italië berustte de staatkundige eenheid op het huisgezin, de *familia*. Zij werd versterkt en bevestigd door gemeenschappelijke instellingen, zeden en gebruiken, vooral echter door eene gemeenschappelijke godsvereering, die de herinnering aan eene gemeenschappelijke herkomst wakker hield. Verschillende families, die haren oorsprong nog tot een

gemeenschappelijken stamvader konden opvoeren, vormden een geslacht of *gens*, en meerdere geslachten vereenigden zich tot een stam of *tribus*. Als plaatselijke eenheid beantwoordde aan de *tribus* de gouw of *pagus*, met eene *arx* als middelpunt.

Niet zelden sloot zich een zeker aantal van zulke gouwen door een gouwverbond vaster aan elkaar; en zoo traden ook alle gouwen der *Latini*, rondom Alba Longa gelegen — ongeveer dertig in getal — op een zeker tijdstip der geschiedenis tot den bekenden *Latijnschen Bond* toe. Deze bond verschaftte aan de gouwgenooten gemeenschappelijke feesten (*feriae Latinae*), waarborgde hun gemeenschappelijke rechten en legde hun wederzijdsche verplichtingen op.

Na of tengevolge van de verwoesting van Alba Longa vereenigde zich met dezen bond eene stad, die den naam van *Roma* droeg.

Koningstijd.

Volgens de traditie, ons hoofdzakelijk uit *Titus Livius* bekend, werd Rome gesticht omstreeks 753 v. Chr. door de tweelingbroeders *Romulus* en *Remus*, kinderen van de Vestaalsche maagd *Rhea Silvia* en den god *Mars*. De vader van deze *Rhea Silvia*, met name *Numitor*, afstammeling van den Trojaanschen held *Aeneas*, was door zijn jongeren broeder *Amulius* te Alba Longa van den troon gestooten; vervolgens had de geweldenaar diens zoon doen ombrengen en de dochter gedwongen priesteres van *Vesta* te worden en bijgevolg ongetrouwd te blijven.

Maar de godheid verijdelde zijn misdadig opzet: *Romulus* en *Remus*, uit de golven van den Tiber gered, door eene wolvijn gezoogd, door een specht gespijzigd, groeiden weldra bij den herder *Faustulus* tot krachtige jongelingen op, die

¹⁾ De Sabellische dialekten noemt men te zamen het „Oskisch”.

te geschikter ure wraak namen op Amulius en hun grootvader Numitor op den troon herstelden. Dan werd overeenkomstig de aloude Italische gebruiken¹⁾ ter plaatse, waar zij waren opgegroeid, door hen een stad gesticht. De beslissing, wie van beiden over de stad zou heerschen, lieten zij aan de godheid over. Door Remus werden het eerst zes, door Romulus eenigen tijd later twaalf gieren gezien. Beiden achtten zich nu door de goden als heerscher aangeduid; hierover ontstond een twist, de broeders raakten handgemeen en Remus werd gedood.

Luidens eene andere sage doodde Romulus zijn broeder in toorn, daar deze hem om de lage muren der jeugdige stad had durven bespotten.

Om de bevolking te doen aangroeien, opende Romulus een toevluchtsoord voor bannelingen op den *mons Capitolinus* (*asylum*); en tijdens schitterende feesten ter eere van den god *Neptunus*, waarop de naburige volken waren verzocht, gelastte hij den Sabijnschen maagdenroof, ten einde het voortbestaan zijner stad te verzekeren. Vandaar een oorlog tusschen beide volken, die door bemiddeling der geroofde vrouwen hiermee eindigde, dat Romeinen en Sabijnen tot één staat samensmolten en de heerschappij onderling deelden.

Na eene regeering van 37 jaren werd Romulus op wondervolle wijze ten hemel opgenomen. Zijn opvolger was *Numa Pompilius*, die den jeugdigen staat door wijze instellingen bevestigde en inzonderheid voor de regeling van den godsdienst zorg droeg. Rome's derde koning, de krijgszuchtige *Tullus Hostilius*, geraakte in oorlog met Alba Longa en hield, ten gevolge van het voorspoedig tweegevecht tusschen de *Horatii* en de *Curatii*, de bovenhand. Na de bestraffing van den trouweloozen *Mettius Fufetius* werd Alba Longa, de tempels uitgezonderd, met den grond gelijk gemaakt en de bevolking naar den *mons Coelius* overgebracht.

¹⁾ OVID., *Fasti* IV, 819 vlg.

Met volle zekerheid is ons omtrent de wording van Rome weinig bekend. Als de kern van het latere Rome kan worden beschouwd de Latijnsche gemeente van landbouwers en herders, gevestigd op den *mons Palatinus*, een van de vele tufsteen-rotsen der Campagna Wegens den vierkanten vorm van den Palatijn heeft men deze kern-stad naderhand *Roma quadrata* genoemd ¹⁾. Zij vormde eene soort van versterkte vluchtplaats, omsloten door een ringmuur, welks overblijfselen nog heden zichtbaar zijn. Op den duur vormden zich nog zes ommuurde huizengroepen van geringeren omvang in het rond ²⁾, en tot laat in het Principaat werd de stichting dezer Palatijnsch-Esquilijsche stad bij de *montani* nog herdacht door de viering van een feest, dat den naam droeg van *Septimontium*.

Naar men vermoedde lieten zich na eenigen tijd op den *collis Quirinalis* en den *mons Capitolinus* de *Tities* neder, een stam van Sabijnsche afkomst, en op den *mons Coelius* de *Luceres*, hetzij van Latijnschen, hetzij van Etruskischen oorsprong. Weldra zouden deze drie stammen een bond gesloten hebben; de *civitas Romana* ware dan ontstaan door eene soort van *συνοικισμός* of samensmelting van drie onafhankelijke gemeenten. Met deze opvatting bracht men in verband een deelen der regeering tusschen Romulus en *Titus Tatius*, stamhoofd der *Titiers*, en de Sabijnsche afkomst van *Numa Pompilius*.

Deze zienswijze is niet voldoende gewaarborgd. Veeleer moet men aannemen, dat van af het begin Rome een ongedeelde eenheid met Latijnsch karakter vormde; dit vertoont echter zóo onmiskenbare sporen van Etruskischen invloed,

¹⁾ Deze benaming kwam op tijdens het Principaat. — Volgens sommigen werd de Palatijn eerst later bebouwd en dagteekent de versterking van den Palatijn uit denzelfden tijd als de Serviaansche muur. Zij houden de stad op den *collis Quirinalis* voor ouder.

²⁾ Op den *Germalus*, *Oppius*, *Cespius*, *Fagutalis*, de *Velia* en *Subura*. De *Velia* was de heuvelrug, die den *Palatinus* met den *Esquilinus* verbond.

dat men niet zonder grond aan eene oorspronkelijk Etruskische stichting gedacht heeft. Wat hiervan zij: de meest waarschijnlijke etymologie van *Roma* is die, welke dit woord met een Etruskischen geslachtsnaam verbindt. *Rammes*, *Tities* en *Luceres* waren wellicht geen tribus, maar door Romulus ingestelde ruitercorporaties¹⁾, wellicht ook militair-politieke indeelingen van Etruskischen oorspong. In alle geval hebben wij hier te doen met gelatiniseerde Etruskische geslachtsnamen.

Na *Ancus Marcius* en den Etrusker *Lucius Tarquinius Priscus* heerschte koning *Servius Tullius*, een half-historische, half-legendarische persoonlijkheid, aan wien tal van Romeinsche instellingen werden toegeschreven. Naar hem is ook de grootsche verdedigingsmuur van het Republikeinsche Rome benaamd, waarbij zich de beroemde agger *Servii* aansloot. De Serviaansche muur omvatte niet slechts de oorspronkelijke landbouwers- en herdersstad, maar ook de woonsteden der in- en uitheemsche handels- en arbeidslieden, welke al spoedig in den omtrek gevestigd waren; hij omsloot de *montes Palatinus*, *Capitolinus*, *Esquilinus*, *Coelius* en *Aventinus*, benevens de *colles Quirinalis* en *Viminalis*²⁾. Hiermee niet te verwisselen is het *pomerium*³⁾, de gewijde stadsgrens. Deze toch bestond uit eene strook gronds, eenige voeten breed, zoowel vóór als achter den stadsmuur. Deze strook mocht niet bebouwd worden; grenssteen (cippi, termini) dienden ter afbakening. Herhaaldelijk werd het *pomerium* uitgelegd, zoo b.v. door

¹⁾ Liv., I, 13, 36.

²⁾ De laatste stadsmuur, die van keizer Aurelianus en Honorius, was ruim drie en een half uur lang.

³⁾ *Pomèrium* uit **post(pos)-moiriom*, vgl. *murus*. Volgens de etymologie schijnt derhalve door *pomerium* oorspronkelijk slechts de strook gronds, die achter den stadsmuur lag, te zijn aangeduid. Zie GELLIIUS, XIII, 14; TAC., *Ann.*, XII, 24.

Sulla, altijd echter met uitsluiting van den *Aventinus* en *Capitolinus*. Tevens diende het *pomerium* als rechtsgrens voor de stedelijke bevoegdheid van sommige magistraten.

Hand in hand met de plaatselijke uitbreiding der stad ging de ontwikkeling der staatsinstellingen. Deze vertoonen zich echter noodzakelijker wijze in uiterst vagen vorm in eene periode, waarop nauwelijks het eerste schemerlicht valt der geschiedenis.

Aan het hoofd der *familia* staat de *pater familias* met bijna onbegrensd gezag over echtgenoot en kinderen, slaven en alle bezittingen; zijne macht wordt slechts beperkt door den *mos maiorum* en de adviezen van den familieraad. De gemeenschapsband van dit Romeinsche huiswezen blijft voortbestaan bij al degenen, die beweren van een gemeenschappelijke stamvader af te stammen, zij vormen de *gens*. Min of meer overeenkomstig met deze patriarchale familie-inrichting was de samenstelling der primitieve Romeinsche staatsregeling. Zij kent drie machten: koning, senaat en volksvergadering. De *rex*, gekozen door het volk, maar met absoluut gezag voor den duur van zijn leven bekleed, staat aan het hoofd van den staat. Hij is belast met de zorg voor den staatgodsdienst, en de krimineele en civiele rechtspraak; hij voert het opperbevel over de weerbare mannschap.

Maar in alle belangrijke aangelegenheden moet de koning het gevoelen inwinnen van den *senatus*: regeeringsraad der adellijke geslachten. Aanvankelijk omvatte deze alle familiehoofden, later slechts een bepaald aantal hunner.

De koning, nagenoeg de eenige magistraat te dien tijde, vergadert het volk in de *comitia*, waar alle vrije burgers te zamen komen, waarschijnlijk ingedeeld in 30 groepen of *curiae*, vanwaar de naam: *comitia curiata*. In deze vergadering oefent het volk een zekere wetgevende bevoegd-

heid uit, die hoofdzakelijk bestaat in het beslissen over een afwijken van den *mos maiorum*, en kiest den koning op voorstel van een tusschenkoning. Wij vinden hier reeds de kern der volkssouvereiniteit. Maar slechts de koning heeft het recht van initiatief, terwijl de genomen maatregelen niet bindend zijn zonder verdere bekrachtiging van den senaat: *patrum auctoritas*.

Nog valt een enkel woord te zeggen over de instellingen die, grootendeels ten onrechte, aan koning Servius Tullius zijn toegeschreven.

De geheele stad en waarschijnlijk ook de aangrenzende *ager Romanus* werd verdeeld in vier distrikten of *tribus*, die de namen *Suburana*, *Esquilina*, *Palatina* en *Collina* droegen; naderhand werden deze stadsdistrikten met een groot aantal plattelandsdistrikten vermeerderd. Alle burgers, in elk dezer distrikten woonachtig, werden op bepaalde tijden geschat en naar de mate hunner bezittingen op de lijsten van éene der vijf vermogensklassen gebracht. Elk dezer *classes* eindelijk omvatte een zeker aantal onderafdeelingen of *centuriae*, die als militaire afdeelingen te velde trokken en als politieke afdeelingen hun stem uitbrachten in de volksvergadering, die naar *centuriae* was ingedeeld: de *comitia centuriata*, die in hoofdzaak in de plaats traden van de kuriaat-komitiën.

Republiek.

De beter gewaarborgde historische periode der Romeinsche geschiedenis begint eerst met de inneming van Rome door de Galliërs. Het is dus moeilijk na te gaan, wanneer en onder welke omstandigheden de verdrijving van de Etruskische koningen uit Rome plaats had. De overlevering plaatst de verbanning van *L. Tarquinius Superbus* in 510 v. Chr.

De uitvoerende en administratieve macht der koningen werd overgedragen op twee verantwoordelijke jaarkoningen,

eerst praetoren, later konsuls genoemd: in de plaats van den koning voerde nu de adel, die de koningen verdreven had, het bewind. De Romeinsche magistratuur is ten deele aan de Etruskers, ten deele aan de Zuiditalische volksstammen ontleend. Maar Rome heeft de vreemde instellingen tot geheel nieuwe formaties omgewerkt. Vooral merkwaardig is de vereniging van het Etruskische *imperium* met de Zuiditalische vrijheidswaarborgen in de konsulaire waardigheid (bl. 119). Ten overstaan dezer wisselende ambtenaren wint de senaat, die de raad blijft van het bestuur, in aanzien; terwijl de bevoegdheid der volksvergadering vergroot wordt door de jaarlijksche keuze der magistraten en vooral door het recht van beroep op het volk van het vonnis der konsuls. In dit recht, dat den naam van *provocatio* draagt, ligt de kiem van de latere rechtsbevoegdheid der volksvergadering in strafzaken. De historische ontwikkeling van dit recht is duister. Volgens de traditie werd het verworven door een *lex Valeria de provocatione* (509), ingediend door *P. Valerius*, die door zijn democratische gezindheid den bijnaam van *Poplicola* verwierf, één van de vier mannen, die de verdrijving van koning Tarquinius zouden hebben bewerkstelligd. Voortaan zou het een ieder vrij staan, zich bij veroordeeling tot geeseling en doodstraf van het vonnis der konsuls te beroepen op de volksvergadering (gewoonlijk de *comitia centuriata*): *NEQUIS MAGISTRATUS CIVEM ROMANUM ADVERSUS PROVOCATIONEM NECARET NEVE VERBERARET*.

Deze wet diende vooral ter bescherming van een stand, reeds in den Koningstijd ontstaan, maar sterk aangroeiende sedert het begin der Republiek: de stand der stads- en plattelandsbewoners, die persoonlijk vrij waren, maar niet tot den adel, d. i. tot de afstammelingen behoorden der familiehoofden, die aan de stichting van Rome hadden deelgenomen. Dezen stichtingsadel noemde men de *patricii*, de overige vrije burgers de *plebeii*. Daarenboven was er nog

een klas van halfvrije burgers, die de patriciërs als beschermheeren hadden, de *clientes*. Slechts de patriciërs genoten het volle bezit der rechten: *cives optimo iure*; de plebejers en cliënten waren van het bezit van sommige rechten geheel of gedeeltelijk verstoken: *cives minuto iure*.

Evenals de patriciërs betaalden de burgers dezer laatste groep de vermogensbelasting (*tributum*) en waren zij tot den krijgsdienst verplicht. Maar al bezaten zij het stemrecht (*ius suffragii*), zij misten de overige *iura publica*, met name het recht van verkiesbaarheid (*ius honorum*). Zelfs de *iura privata* genoten zij niet ten volle; want het *conubium*, het recht, een door de wet erkend huwelijk te sluiten, behoorde slechts aan beide partijen afzonderlijk, zoodat b. v. een plebejer wél een vrouw uit zijn stand, doch geen patricische kon huwen.

Ook de maatschappelijke toestand der plebejers was verre van rooskleurig. Aan de kortzichtige willekeur eener hardvochtige partijschap overgeleverd, niet bij machte ook slechts de weinige rechten, die zij bezaten, te doen gelden of te benutten, scheen alleen de weg der omwenteling open te staan.

In de voorstelling van den strijd tusschen de patriciërs en plebejers is de historische waarheid door vele onjuiste voorstellingen en verdichtsels verminkt. In werkelijkheid komt de geschiedenis dezer tijden hierop neer, dat de staatkundig en maatschappelijk onderdrukte klasse zich meer en meer van hare macht bewust werd en een strijd om volkomen gelijkstelling aanbond, waarin de patriciërs hetzij gedwongen, hetzij uit wél berekende politiek en vrijzinnige bereidwilligheid stuk voor stuk al hun voorrechten prijs gaven.

Men kan den strijd tusschen den geboorteadel en de onderdrukte klasse in drie tijdvakken verdeelen:

1. Van de eerste *secessio plebis* (494) tot aan de *leges XII tabularum* (450). Sociaal karakter.

2. Van de *leges XII tabularum* (450) tot aan de inneming

van Rome door de Galliërs (390). Politiek karakter.

3. Van de inneming van Rome door de Galliërs (390) tot aan de *lex Hortensia* (286). Gemengd sociaal en politiek karakter.

1. Van den *ager publicus* in de ruimere beteekenis des woords, de staatslanderijen ter beschikking der burgers, konden deze slechts een bepaald gedeelte in bezit nemen, den *ager occupatorius*. Dit recht van *occupatio* behoorde in den beginne alleen aan de patriciërs, en later, toen het ook aan de plebejers verleend werd, bleef het toch feitelijk slechts aan de patriciërs voorbehouden. Deze immers waren doorgaans alleen bij machte, over het kapitaal, tot de exploitatie vereischt, te beschikken. Daarenboven konden de patriciërs in oorlogstijd hunne landerijen door slaven laten bewerken, terwijl de plebejers genoodzaakt waren, hun stukje gronds onbebouwd te laten. Het eenige, wat hun te doen stond, was, de bedreigde perceelen aan hunne machtige naburen te verkoopen. Hierdoor geraakten de patriciërs mettertijd in het bezit hunner uitgestrekte landerijen of *latifundia*, die alle konkurrentie onmogelijk maakten. Nog verder werd deze toestand door het drukkende schuldrecht, het *ius nexus*, dat den schuldeischer de meest onbeperkte rechten op zijn schuldenaar toekende en daarenboven, uit hoofde van gebrek aan geschreven wetten, met de meeste willekeur werd toegepast.

In 495, vóór een oorlog met de Volskers, brak de gisting het eerst uit en het volgend jaar trok zich de plebs op den aan genen oever van den Anio gelegen heiligen berg terug. Door de zending van den senator *Menenius Agrippa* kwam een vergelijk tot stand, ten gevolge waarvan aan de plebejers, ter beveiliging tegen de eigenmachtige bevelen der magistraten, eigen overheden, nl. de *tribuni plebis* en *aediles plebis* werden toegestaan. Het getal dezer tribunen of wijkhoofden werd spoedig van vier op tien gebracht. Ook werd het land-

volk onder de burgerij opgenomen, doordat zeventien *tribus rusticae* of plattelandsdistrikten aan de vier stadsdistrikten werden toegevoegd. De bepaling der *lex sacrata* (494), tot stand gekomen bij deze eerste uitwijking der plebs, luidde: UT PLEBI SUI MAGISTRATUS ESSENT SACROSANCTI, QUIBUS AUXILII LATIO ADVERSUS CONSULES ESSET NEVE CUI PATRUM CAPERE EUM MAGISTRATUM LICERET ¹⁾).

Sedert dien vereenigden zich de plejers, om hunne belangen te bespreken, in partijvergaderingen of *concilia*. Hierin kozen zij waarschijnlijk *kuriesgewijze* hunne eigen overheden, en vaardigden besluiten uit (*plebiscita*), die echter slechts van kracht waren voor de plebs. In de wijze van stemmen werd een verandering gebracht door het *plebiscitum Publilium Voleronis* (471): UT PLEBEII MAGISTRATUS TRIBUTIS COMITIIS FIERENT ²⁾). Voortaan zouden de plebejers *tribusgewijze* vergaderen en stemmen, natuurlijk niet slechts bij het aanstellen hunner partijhoofden, maar ook bij het uitvaardigen hunner besluiten.

Hierdoor was met de gelijkstelling der standen een begin gemaakt. Het eerst diende nu een willekeurig zich beroepen op de vigeerende gewoonten te worden tegengegaan en voor geschreven wetten gezorgd, want de achterstelling der plebejers voor de rechtbank sproot vooral voort uit de gebrekkige formuleering van het recht. In 462 stelde de volkstribuun *Terentilius Arsa* dan ook voor, geschreven wetten in te voeren. Te dien einde kwam in 451 eene kommissie tot stand, die den naam droeg van *Decemviri consulari imperio legibus scribundis*. Het volgend jaar werden weer Tienmannen gekozen, ten deele dezelfde van het vorige jaar; maar zij bleven onwettig langer dan bepaald was in functie en werden door een tweede *secessio plebis* gedwongen af te treden.

Het Decemviraat (451—449) schonk den staat de wetgeving

¹⁾ Liv., II, 33, vgl. V, 11.

²⁾ Liv., II, 56.

der XII Tafelen (*leges XII tabularum*). Volgens de jongere overlevering is deze wetgeving onder Griekschenvloed tot stand gekomen. In hoever echter Grieksche modellen onmiddellijk gediend hebben, blijft twijfelachtig. De oorspronkelijke wetstafels zijn spoedig verloren geraakt, door welke oorzaak is onbekend. Naderhand werd de wetgeving gerekonstrueerd, getrouw wat den inhoud betreft, maar in een gemoderniseerden vorm, die in het vervolg nog herhaalde malen werd omgewerkt en uitgebreid. Tot de IIIe eeuw van onze tijdrekening bleven de wetten der XII Tafelen in het openbaar aangeslagen.

Deze wetgeving stelde de rechten der plebs op hechter grondslagen vast. Ook betoomde zij het eigenmachtige handelen der magistraten, door o.a. het recht van beroep in halszaken (bl. 9) tot plicht te maken en uitsluitend tot de *comitia centuriata* te beperken: DE CAPITIS CIVIS NISI PER MAXIMUM COMITIATUM NE FERUNTO. Zoo kregen deze *comitia*, die voorheen slechts in beroep konden oordeelen, de rechtspraak in strafzaken geheel in handen.

Van welk belang de Romeinen de rechten hebben geacht, hun door de decemvirale wetgeving gewaarborgd, blijkt voldoende uit verhalen, als die van *Appius Claudius* en *Verginia*, met welke zij het tijdvak der Tienmannen hebben opgesierd.

Voor het Romeinsche recht is de wet der XII tafelen een monument van het allergrootste gewicht; zij beheerscht het geheele volgende tijdvak.

2. Na den val van de tweede decemvirale kommissie werd de voormalige orde van zaken wederom hersteld. Zij werd bekrachtigd door de drie *leges Valeriae Horatae consulum* (449), die het recht van beroep nogmaals bevestigden, door voor het vervolg het instellen van nieuwe ambten *sine provocatione* op straffe van vogelvrijverklaring te verbieden. Verder riepen zij nieuwe waarborgen voor het volkstribunaat in het leven, en kenden aan de plebiscieten bindende kracht toe

voor het geheele volk, dus niet voor de plebs alleen. Gevorderd werd echter de goedkeuring van den senaat, volgende op de stemming in de *concilia*.

De tekst dezer wetten, wier historische zekerheid echter onvoldoende is gewaarborgd, wordt opgegeven als volgt:

a. NE QUIS ULLUM MAGISTRATUM SINE PROVOCATIONE CREARET.

b. UT QUI TRIBUNIS PLEBIS, AEDILIBUS, IUDICIBUS DECENVIRIS NOCUISSET, EIUS CAPUT IOVIS SACRUM ESSET, FAMILIA AD AEDEREM CERERIS, LIBERI, LIBERAEQUE VENIRET.

c. UT QUOD TRIBUTUM PLEBS IUSSISSET TOTUM POPULUM TENERET.

Maar de rijkere plebejers vroegen meer: *ius conubii* en *ius honorum*. Vandaar een tweeledig wetsvoorstel van den volks-tribuun *Canuleius*: 1°. openstelling van het konsulaat voor de plebs, en 2°. *conubium* tusschen patriciërs en plebejers. Het tweede lid van dit voorstel werd aangenomen (*lex Canuleia* 445). Ten opzichte van het eerste lid koos men een middelweg en verving de konsuls herhaaldelijk door nieuwe magistraten, de *tribuni militum consulari potestate*, te kiezen *promiscue* uit beide partijen (444). Deze magistratuur, die men als een militaire aanvulling van het volkstribunaat kan beschouwen, bood het voordeel, de plebejers tijdelijk tevreden te stellen, zonder hun den naam van „konsul” te verleen, en tevens door een grooter aantal ambtenaren (drie, vier, zes, ook wel acht of negen) de loopende zaken af te kunnen doen.

Daar deze magistratuur tot de hoogere of *curules* behoorde, werden de plebejers door 't bekleeden van dit ambt ook verkiesbaar voor den senaat.

3. In het jaar 384, toen de plebejische leider en voorvechter, de patriciër *M. Manlius*, die het kapitoel tegen de Galliërs had verdedigd, van hoogverraad beschuldigd, ter dood veroordeeld en van de Tarpejische rots naar beneden gestort werd, was het met het maatschappelijk en staatkundige wel-

zijn der plebejers wederom droevig gesteld. Hunne huizen waren verbrand, de landerijen lagen verwoest, de plagerijen der patriciërs drukten knellender dan ooit.

Intusschen waren zij in getalsterkte toegenomen en zagen zij enkele oud-adellijke geslachten zich aan hunne zijde scharen. De strijd om volkomen gelijkstelling, door de on-eenigheden onder de patriciërs gevoed, barstte dan ook weldra met vernieuwde woede los.

In de nu volgende woelingen is het weer moeilijk, waarheid van verlichting te onderscheiden. Volgens de overlevering ¹⁾, stellig door toevoegsels ontsierd, werden reeds in 377 door de volkstribunen *L. Licinius Stolo* en *L. Sextius Lateranus* wetsontwerpen ter verbetering van den toestand ingediend. Maar de oppositie werd met alle kracht geleid, tot eindelijk *Camillus*, nogmaals tot diktator benoemd, de patriciërs over godsdienstige bezwaren (*auspicia*) en partijhaat heen deed stappen, en aldus het tot stand komen der volgende *leges Licinia-Sextiae* (367) mogelijk maakte:

a. Agrarische wet. Alle burgers zullen voortaan het *ius agrum publicum occupandi* deelen, en niemand mag meer dan 500 *iugera* in bezit nemen: NE QUIS PLUS QUINGENTA IUGERA AGRI PUBLICI POSSIDERET.

b. Politieke wet. Het konsulaire tribunaat wordt afgeschaft, het blijvend konsulaat wederom ingevoerd, en de bepaling vastgesteld, dat één der konsuls plebejer zijn moet: UT CONSULUM UTIQUE ALTER E PLEBE CREARETUR.

c. Eene hiermee verbonden *Schuldwet* bepaalde, dat de reeds betaalde rente van het kapitaal zou worden afgetrokken en het resterende bedrag in drie termijnen kon worden voldaan: UT DEDUCTO EO DE CAPITE, QUOD USURIS PERNUMERATUM ESSET, ID QUOD SUPERESSET TRIENNIO AEQUIS PORTIONIBUS PERSOLVERETUR.

¹⁾ Liv., VI, 34 vlg.

Bij deze gelegenheid werd ook aan de plebs toegestaan, voor de helft zitting te nemen in het kollege der *X viri sacri facundis*, vooral belast met het toezicht op de Sibyllijnsche boeken: UT PRO DUUMVIRIS SACRIS FACIUNDIS DECEMVIRI CREARENTUR ITA UT PARS EX PLEBE, PARS EX PATRIBUS FIERET.

Deze laatste bepaling staat historisch vast en eveneens, dat omstreeks 367 de verkiesbaarheid der plebejers tot het konsulaat niet alleen rechtens werd erkend, maar dat zij ook feitelijk gekozen werden. Daarentegen schijnt de akkerwet tot een veel latere periode te behooren.

De stelling der plebs werd sinds de verovering van het konsulaat met den dag sterker. De *lex Ogulnia* (300) verschaftte haar toegang tot de *collegia pontificum et augurum*: UT QUINQUE PONTIFICES, QUINQUE AUGURES DE PLEBE OMNES ADLERENTUR. Maar de volledige zegepraal bezorgde haar de *lex Hortensia* (286): UT QUOD PLEBS IUSSISSET OMNES QUIRITES TENERET. Immers hoogst waarschijnlijk werd door deze wet elke senaatsbekrachtiging der plebiscieten (*patrum auctoritas*), in welken vorm dan ook, afgeschaft.

Een soort van patricische reactie ¹⁾ valt te bespeuren omtrent het jaar 312 in de poging van den censor *Appius Claudius Caecus*, eene volslagen verandering in het stemrecht te brengen. Tot dan waren de burgers der allerlaagste volksklasse, de *humiles*, slechts over de vier stedelijke tribus verdeeld en bezaten dus in weerwil van hun groot aantal een in verhouding gering stemrecht in die volksvergaderingen, waar tribusgewijze gestemd werd. *Appius Claudius* verdeelde hen thans over alle tribus, om zich aldus van den steun der volksheffe te verzekeren bij het nemen van onwettige maatregelen. Maar zijne poging leed jammerlijk schipbreuk, en

¹⁾ Immers het schijnt, dat *Appius Claudius*, door de *humiles* te bevoordeelen, deze in den strijd der standen aan de patriciërs als bondgenooten wilde toevoegen.

reed in 304 werd door den censor *Q. Fabius* de voormalige toestand hersteld.

De plebs zag dan al haar eischen ingewilligd. Wel bleven haar enkele priesterlijke waardigheden en het ambt van tusschenkoning (*interrex*) ontzegd. Maar hier tegenover stonden voordeelige bepalingen bij het bezetten van andere magistraturen, alsmede de strenge uitsluiting der patriciërs van het volkstribunaat en de volksaeditieit.

Met het tijdperk, dat nu volgt, valt ook het bloeitijdperk der Republiek samen. De staatsinstellingen waren nu grootendeels tot rijpheid gekomen; feitelijk beheerschte de senaat de geheele staatsregeling; de verhoudingen tusschen de regeeringsorganen onderling, evenals de wederzijdsche betrekkingen tusschen regeering en geregeerden waren scherper en tegelijk democratischer afgebakend dan ooit, — en nog was de volksregeering niet in wetteloosheid en teugelloosheid ontwaard.

Ook had Rome langzamerhand zijn invloed over de omliggende volken zien aangroeien en had zijne macht zich duurzamer gevestigd. Volgens de overlevering hadden de Latijnen, de *socii* van het *foedus latinum* (bl. 3), na de vernedering van Rome door *Porsenna*, koning van Clusium, een poging in het werk gesteld, zich aan de steeds drukkender hegemonie te onttrekken; maar in den slag bij het meer *Regillus*, die echter stellig tot het gebied der sage behoort, hielden de Romeinen de overhand. Een werkelijk-historische persoonlijkheid daarentegen is de konsul *Sp. Cassius Viscellinus*, door wiens bemiddeling het *foedus Cassianum* tot stand kwam (493). In naam was dit een *foedus aequum*, dat o.a. de volgende bepalingen bevatte: wederzijdsche hulp bij verdedigingsoorlog, onderling *commercium* en ook misschien *conubium* ¹⁾ (bl. 31); in werke-

¹⁾ Liv., IV, 3.

lijkheid was het een *foedus iniquum*, dat van kracht bleef tot 338. In dit jaar, na de overwinning bij *Sinuessa* (*Trifanum*), verbraken de Romeinen zelf het verbond, en schonken nu aan hunne voormalige bondgenooten geheel naar willekeur of het burgerrecht met stemrecht, of het burgerrecht zonder stemrecht, of den rechtstoestand van het *nomen Latinum*, die het midden hield tusschen dien der burgers en vreemdelingen ¹⁾).

De besliste hegemonie over het schiereiland verkreeg Rome in 290, toen de gunstigste vredesbepalingen een einde maakten aan den derden Samnietischen oorlog. Nog stak *Pyrrhus*, door de Tarentijnen ter hulp geroepen, een oogenblik de Tiberstad naar de kroon; maar de nederlaag bij *Beneventum* dwong den koning van *Epirus* van zijn veroveringsplannen af te zien; en toen in 272 *Tarentum* genomen werd, verdwenen de laatste sporen zijner macht uit Italië. Hiermee was de laatste tegenstand gebroken; tot op de Po-vlakte erkende geheel Italië Rome's hegemonie.

Aldus, sterk door goed geordende, met het volkskarakter strookende instellingen, sterk vooral door een senaat, die in de hachelijkste omstandigheden zijne waardigheid zou weten te bewaren, sterk ook door den eerbeid en het ontzag, dat het den volkeren van Italië had weten af te dwingen, kon Rome met fierheid en zelfvertrouwen de machtige Punische mededingster om de wereldheerschappij in de oogen zien, en den strijd afwachten.

De triomf der plebs had op staatkundig gebied verschillende belangrijke gevolgen.

1. Bij het begin der Republiek waren, zooals wij zagen, de bevoegdheden des konings — de priesterlijke uitgezonderd, benevens het beheer van de schatkist — overgegaan op twee, voor één jaar gekozen konsuls, die aan het volk verantwoor-

ding schuldig waren. Nu leidden echter de inwendige twisten tusschen geboorteadel en plebs rechtstreeks tot het instellen van steeds nieuwe overheidsambten, tot het verbrokkelen en verzwakken der administratieve en exekutieve macht. Waren bij de eerste *secessio* plebejische magistraturen in het leven geroepen, ook de patriciërs deden hunne rechten gelden en zochten zich schadeloos te stellen voor de verleende bevoegdheden, door enkele takken van bestuur af te scheiden van de ambten, van wier alleenbezit zij afstand gedaan hadden. Zoo werden telkens nieuwe ambten ingesteld, met de bedoeling, dat zij uitsluitend toegankelijk zouden blijven voor de patriciërs; doch deze bleken op den duur niet bij machte, de uitsluiting te handhaven. Na de *lex Canuleia* werd het houden der schatting en volkstelling, de *census*, van de bevoegdheid der konsuls en krijgtribunen gescheiden en de *censura* ingesteld; ten gevolge der *leges Liciniae* ontstond de *praetura* voor de civiele rechtspraak, en een jaar later de *aedilitas curulis*. Voor de meeste dezer overheidsambten leverden andere Italische volken het model.

2. De senaat had zijn recht van bekrachtiging der volksbesluiten, dat hem van af de vroegste tijden *more maiorum* toekwam, in 286 grootendeels zien verdwijnen. Maar juist de verbrokkeling der uitvoerende macht deed het aanzien van den senaat ten opzichte der magistraten aanmerkelijk stijgen. Was reeds de koning verplicht geweest, den senaat te raadplegen aangaande alle maatregelen van eenig belang (*regis consilium*), — in veel hoogere mate eischte zulks de voorvaderlijke zede van de magistraten der Republiek.

Sedert 312 was de senaat trouwens niet meer hoofdzakelijk de vertegenwoordiger van het patriciaat. Omstreeks dien tijd werd het recht der senaatskeuze, dat van den koning op de konsuls was overgegaan, aan de censoren geschonken door het *plebiscitum Ovinium*, en wel met de bepaling, dat voortaan de oud-magistraten, behoudens onwaardigheid,

¹⁾ Liv., VIII, 14.

in de allereerste plaats voor het bezetten der opengevallen zetels dienden in aanmerking te komen: UT CENSORES EX OMNI ORDINE OPTIMUM QUEMQUE IURATI IN SENATUM LEGERENT. Tengevolge dezer bepaling werd de senaat middellijk door het volk zelf gekozen, dat immers het recht der magistraatskeuze had; zoodat de censoren voor het meerendeel slechts als controleurs der volkskeuze dienst deden.

Rechts was het volk souverain (*populus Romanus Quiritium*). Immers;

a. Nog slechts in geringe mate van den senaat afhankelijk oefende het de wetgevende bevoegdheid uit, met name in de *comitia centuriata* en *tributa*.

b. De uitvoerende macht berustte bij de magistraten, voor het overgrootste meerendeel door het volk gekozen.

c. Het volk sprak recht in halszaken, zelf of door zijne *quaestiones perpetuae*: gedelegeerde rechtbanken, met omgeschreven bevoegdheid, voor een bepaald soort misdrijf.

Het bezat dus de drie takken der souvereiniteit: de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht. Daarenboven berustte bij het volk de beslissing over vrede en oorlog en het recht van gratie.

Doch feitelijk was de senaat ten gevolge van zijn invloed het eerste lichaam van den staat, een invloed, die nog verhoogd werd door de solidariteit der senatoren.

3. Na 367, toen het konsulaat voor de plebs toegankelijk werd, verloren de namen *patricii* en *plebei* gaandeweg hunne staatkundige beteekenis. De geboorteadel ging als staatkundige partij te niet. Gemeenschap van belangen deed een nieuwen adel geboren worden, een ambtsadel, de *nobilitas*, gevormd door hen, wier ouders of voorouders eene kurulische magistratuur hadden bekleed.

Doch ook de enge, hebzuchtige politiek dezer *nobilitas*, die alles trachtte te weren, wat zich buiten haar kring bevond

en met de schromelijkste eigenbaat en geldzucht te werk ging, kon zich niet langer staande houden. Een terugwerking deed zich gevoelen, en rondom de *nobiles* en *ignobiles* vormden zich twee nieuwe staatkundige partijenschappen; *optimates* en *populares*. De kern der aanzienlijken bleef bestaan uit de *nobiles*, maar omvatte verder aristokraten van allerlei slag.

De *populares* werden grootendeels gerekruteerd uit de laagste standen der maatschappij; meestal stonden de volks-tribunen aan hun hoofd. Intusschen lokte het wanbestuur der senaatspartij steeds heftiger tegenstand uit; steeds dieper werd de kloof, die de partijenschappen scheidde: en zoo begonnen alda de bloedige burgerwisten, die het graf dolven voor de Republiek.

Ti. Gracchus (133), die inzag, dat de maatschappij vooral leed aan het gemis van krachtigen middenstand, stelde een *lex agraria* voor: niemand mocht meer dan 500 *iugera* van het staatsland behouden en voor elk der oudste twee zoons nog 250 *iugera* bovendien; de staat zou schadevergoeding geven; een kommissie zou het vrijkomende land in stukken van hoogstens 30 *iugera* aan de arme burgers in erfpacht geven. Door aldus kleine grondbezitters aan te kweeken, meende hij het dreigend gevaar nog te kunnen bezweren. Maar juist hij was het, die den strijd tusschen beide partijen het eerste deed ontbranden. Zijn broeder C. Gracchus bereikte door zijn *lex Sempronia iudiciaria* (123) wel is waar het onmiddellijke doel, dat hij zich had voorgesteld. Door de *equites* in plaats van de senatoren zitting te doen nemen in de *quaestiones perpetuae* (bl. 20) en aldus een ridderstand, een *ordo equester*, in het leven te roepen, stelde hij een geldadel tegenover den ambtsadel, stuitte hij den overstelpenden invloed van den senaat, zaaide hij verdeeldheid in het kamp der *optimates*. Maar het middel was erger dan de kwaal: het streven naar een machtsbeperking van de heerschende klasse voerde tot partijdige rechtspraak. Ook nam C. Gracchus zelf, meer

nog dan zijn broeder, openlijk zijn toevlucht tot ongeoorloofde maatregelen en baande aldus den weg tot de meest schaamteloze wetteloosheid. De maatregelen, genomen in de oorlogen tegen *Jugurtha*, tegen de *Cimbri* en de slaven, kunnen hiervan ten bewijze strekken.

Principaat.

Het volk zelf zou de staatsinrichting op vaster grondslagen herstellen, door het verbrokkelde uitvoerend gezag wederom op één persoon te vereenigen. De behoefte hiertoe had zich in buitengewoon moeilijke omstandigheden herhaaldelijk doen gevoelen, en men had dan zijn toevlucht genomen tot een *senatus consultum ultimum*, een senaatsbesluit van buitengewone strekking, of tot het benoemen van een *dictator*. Thans, in het woeligste tijdperk der inwendige twisten, drong zich die behoefte krachtiger op dan ooit. De diktaturen van *Sulla* (82—79) en *Caesar* (49—44) waren, evenals het driemanschap van *Antonius*, *Octavianus* en *Lepidus* (43—41), instellingen van geheel buitengewonen aard, die slechts dienst deden om den overgang voor te bereiden van de Republiek tot het Principaat. Eindelijk, in het jaar 27 v. Chr., vier jaar na den beslissenden slag bij *Actium*, schonk het volk door zijn vertegenwoordiger, den senaat, aan *Caesar Octavianus* den sakralen titel van *Augustus* (Σεβαστός). Tevens verleende het hem door verschillende, achtereenvolgende wetten de meeste der bevoegdheden, die voorheen door de magistraten waren uitgeoefend (met name de *tribunicia potestas*), vermeerderd met een gedeelte zijner eigen macht en van die des senaats.

Weer stond, evenals in den Koningstijd ¹⁾, één man tegen-

¹⁾ Een essentieel verschil tusschen de macht des konings en van den princeps bestond hierin, dat deze laatste berustte op een tweevoudige bevoegdheid, in den Koningstijd onbekend: 1. het *imperium proconsulare* en 2. de *potestas tribunicia*.

over velen, één, die het oppergezag voerde over alle strijdkrachten te water en te land, die besliste over vrede en oorlog en grootendeels de krimineele en civiele rechtspraak in handen had, even goed als het binnen- en buitenlandsch bestuur. Hij was niet slechts de eerste burger (*princeps*), de eerste magistraat van het rijk, hij was, om zoo te zeggen, weer de eenige, al bleven de magistraturen der Republiek voortbestaan; immers hare bevoegdheid was meer schijn dan werkelijkheid.

Wat de volksvergaderingen betreft, zij verloren de rechtspraak reeds bij het begin van het Principaat, terwijl ten tijde van keizer Tiberius het grootste deel der overige bevoegdheden overging op den senaat. Er bestonden nu in werkelijkheid nog slechts twee regeeringsmachten: de *Princeps* en de *Senaat*. Men noemt dit het tijdperk der *Samenregeering* of *Dyarchie*.

Maar de senaat was niet bij machte, zich behoorlijk van de hem toegedachte taak te kwijten. Al kon zijn aanzien zich eeuwen nog staande houden, — zijn feitelijke invloed op den gang der staatszaken zonk meer en meer. Eindelijk, onder *Diocletianus* en *Constantinus* werd de bestaande toestand als wettig erkend, en de keizer, voortaan niet meer door den senaat, maar door zijn voorganger of het leger gekozen, vereenigde alle macht in zijn persoon. Het principaat van Augustus maakt voor de *dominatio* plaats: als opperste heer gebiedt de keizer zijn onderdanen. De opperste magistraat van het Romeinsche volk werd monarch, en zoo nam het laatste tijdperk der Romeinsche Geschiedenis en Staatinstellingen een aanvang, dat der *Alleenheerschappij*, *Monarchie* of *Dominaat*.

EERSTE HOOFDSTUK.

DE SAMENSTELLING DER ROMEINSCHE
MAATSCHAPPIJ.

OVERZICHT.

Summa divisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi. Ten opzichte van het personenrecht is de hoofdverdeeling deze, dat alle menschen of vrijen of slaven zijn.

Slechts de vrije bezit rechtspersoonlijkheid of *caput*, de slaaf mist deze: *servus caput non habet*.

Onder *caput* verstaat men dus de rechtsbevoegdheid van een vrij man in de Romeinsche maatschappij ¹⁾.

Nu is echter de rechtsbevoegdheid van ieder vrij man niet dezelfde, niet even volledig: het volle *caput* omvat drie trapsgewijze opklimmende rechtsstanden of *status*, nl. den *status libertatis*, *civitatis* en *familiae*. — *Tria enim sunt, quae habemus libertatem, civitatem, familiam.*

1. **Status libertatis** Deze is de grondslag der andere, daar zonder vrijheid noch de *status civitatis*, noch de *status familiae* mogelijk zijn. Wie niet vrij is, is slaaf.

2. **Status civitatis.** Hierdoor verstaat men het burgerrecht, en wel het Romeinsche burgerrecht. Een vrije, die niet Romeinsch burger is, heet *peregrinus*. Een bevoorrechte klasse te midden der *peregrini* vormen de *Latini*.

¹⁾ *Caput* is de oudere rechtsterm, *persona* de jongere.

3. **Status familiae** heet de plaats, welke iemand, hetzij als zelfstandig persoon, hetzij als afhankelijk lid, in de familie inneemt. Deze *status* bepaalt zijn privaatrechtelijke bevoegdheid: is hij zelfstandig persoon, dan is hij *pater familias* of *sui iuris*, d. i. bevoegd tot het uitoefenen zijner privaatrechten; is hij afhankelijk persoon, dan is hij *alieni iuris* (bl. 32).

Aan deze drie standen van rechtsbevoegdheid beantwoordt een drievoudige vermindering van rechtsbevoegdheid of **capitis deminutio**, t. w.: *maxima*, *minor* (of *media*), en *minima*.

1. De **c. d. maxima** heeft plaats bij verlies der vrijheid. Natuurlijkerwijze heeft zij ook het verlies van den *status civitatis* en *familiae* ten gevolge. Deze *c. d.* ondergaan:

a. De Romeinsche burgers, die krijgsgevangen gemaakt worden ¹⁾. Krachtens eene rechtsfiktie, *ius postliminii* ²⁾ genoemd, worden zij echter bij hunne komst op Romeinsch grondgebied wederom in al hunne rechten hersteld.

b. De *dediti per patrem patratus*, die door eene daartoe samengestelde kommissie, met den *pater patratus* aan het hoofd, aan den vijand worden uitgeleverd. Het zijn de burgers, die het *ius legatorum* geschonden hebben, en de magistraten, die op eigen gezag een verdrag gesloten hebben met den vijand of zonder machtiging aan een bevriend volk den oorlog hebben verklaard. Hier is het *ius postliminii* waarschijnlijk niet van toepassing.

c. Al degenen, die als slaven *trans Tiberim* verkocht worden, d. i. in Etrurië; want volgens het Oudromeinsche recht mocht niemand, die te Rome vrij geweest was, daar, of

¹⁾ Liv., XXII, 60; CAES., de b. c., II, 32.

²⁾ *Postliminium fingit eum, qui captus est, semper in civitate fuisse.* Zoo verliest ook een vrijgelaten slaaf weder het Romeinsche burgerrecht, als hij naar zijn vaderland terugkeert.

zelfs binnen de grenzen van den Latijnschen Bond, als slaaf verkocht worden. Tot deze groep behooren: de burgers, die zich aan den krijgsdienst trachten te onttrekken ¹⁾ of, door *incensi* te blijven, de belasting willen ontduiken. Verder de schuldenaars, die den naam van *addicti* dragen (bl. 63), en de kinderen, die door hun vader verkocht worden (bl. 55).

d. De op heeterdaad betrapte dieven of *fures manifesti*, die de slaaf worden der bestolenen ²⁾.

e. Door het tusschen beiden treden van den praetor was naderhand ook de *c. d. maxima* toepasselijk op burgers boven de twintig jaar, die zich uit bedriegelijke oogmerken als slaaf lieten verkoopen om aandeel te hebben in de winst: *ad pretium participandum*. Voorheen had de als slaaf verkochte burger het recht, vóór den praetor door een *assertor* zijn vrijheid terug te eischen.

2. De *c. d. minor* laat de vrijheid bestaan, maar ontnemt de *civitas* en de *familia*. Zij heeft plaats:

a. Als men vrijwillig het burgerschap eener andere stad boven het Romeinsche verkiest (*reiectio civitatis*). Het *ius postliminii* is hier van toepassing ³⁾. *Duarum civitatum civis esse nostro iure civili nemo potest.*

b. Krachtens de *aqua et igni interdictio*, gedwongen, levenslange ballingschap of vogelvrijverklaring, een straf vooral voor politieke misdrijven bepaald. Zij gaat gewoonlijk met verbeurdverklaring der goederen van den veroordeelde gepaard.

c. Doordat eene vrijwillige ballingschap of *exsilium* bij volksbesluit door *aqua et igni interdictio* in levenslange ballingschap veranderd wordt.

¹⁾ Door verminking: *pollice trunci*; door niet bij de lichting te verschijnen: *tenebriones*; door afwezig te zijn bij den opmarsch van het leger: *infrequentes*; of door zonder verlof het leger te verlaten: *desertores*.

²⁾ *Lex XII tabb.*, VIII, 14 (zie Bijlage I).

³⁾ *Cic.*, p. *Balb.* XI, XII. Zoo verkoos men o. a. niet zelden het burgerrecht eener Latijnsche kolonie.

Door een volksbesluit kan de balling weer teruggeroepen en in het bezit zijner burgerrechten hersteld worden (*restitutio in integrum*) ¹⁾.

3. De *c. d. minima* heeft plaats, wanneer iemand, met behoud van de *libertas* en *civitas*, de plaats verliest, die hij in de familie inneemt; met deze verliest hij ook de familierechten. Bijgevolg:

a. Wanneer een *sui iuris*, *alieni iuris* wordt. Dit is het geval bij de *adrogatio*, het tot kind aannemen van een *sui iuris* (bl. 53), en bij de *conventio in manum*, waardoor de vrouw in de macht van haar man overgaat (bl. 50), verondersteld, dat zij *sui iuris* is.

b. Wanneer een *alieni iuris* van familie verandert. Dit gebeurt bij de *adoptio per aes et libram*, het tot kind aannemen van een *alieni iuris* (bl. 53), bij de *conventio in manum*, als de vrouw *alieni iuris* is, en bij de *mancipii datio*. Door deze wordt het kind tot delging van 's vaders schulden, of om toegevoegde schade te herstellen, tijdelijk aan schuldeischer of benadeelde afgestaan (bl. 55).

c. Wanneer een *alieni iuris*, *sui iuris* wordt en aldus zijn oude familiebanden verbreekt om een nieuwe *familia* te vormen (al wordt die gevormd door zijn persoon alleen). Dit doet zich vooral voor bij de *emancipatio* of handlichting (bl. 56).

Geene *capitis deminutio* heeft plaats, als de *flamen dialis* en de *virgo vestalis* uit de vaderlijke macht in die van den *pontifex maximus* overgaan.

Uit bovenstaand begrip van het *caput* vloeit voort, dat de Romeinsche maatschappij is samengesteld uit burgers of *cives*, vreemdelingen of *peregrini*, en slaven of *servi*.

¹⁾ *Cic.* p. *Cluent.*, XXXVI.

AFDEELING I. DE CIVES.

§ 1. HET VERWERVEN VAN HET BURGERRECHT.

Men wordt burger door **geboorte**, of door **verleening**:
Ut sit civis [quis], aut natus sit oportet, aut factus.

1. Door **geboorte**. Kinderen uit een wettig huwelijk, een *matrimonium iustum*, d. i. aangegaan tusschen partijen, in het bezit van het onderlinge *ius conubii* (bl. 49), waren *cives*; was dit niet het geval, dan volgden de kinderen oudtijds den rechtstoestand der moeder. *Conubio interveniente liberi patrem sequuntur; non interveniente conubio matris conditioni accedunt*¹⁾. Zoo was b. v. de zoon van een *civis* en eene *peregrina* (dus zonder *conubium*) zelf *peregrinus*.

Naderhand weigerde eene *lex Minicia* de kinderen als burgers te erkennen, wanneer één der ouders niet het burgerrecht bezat: *lex Minicia ex alterutro peregrino natum deterioris parentis conditionem sequi iubet*²⁾.

Vrijgeborenen dragen den naam van *ingenui*.

2. Door **verleening**. Verleening geschiedt óf door vrijlating van slaven (*manumissio*): deze dragen den naam van *libertini*; of door naturalisatie (*civitas donatio*). Terecht beschouwt Cicero de naturalisatie als een der hoofdoorzaken, die de snelle uitbreiding der bevolking hielpen bevorderen³⁾. Zij wordt geheel of gedeeltelijk (*cum* of *sine suffragio*), hetzij aan afzonderlijke personen (*viritim*, *sigillatim*=*singillatim*)⁴⁾,

¹⁾ ULP., V, 8.

²⁾ ULP., *ib.*

³⁾ *p. Balb.* XIII.

⁴⁾ Cic., I. 1.; Liv., III, 29.

hetzij aan geheele groepen¹⁾ bij volksbesluit toegekend²⁾. Somwijlen draagt het volk door eene bijzondere wet deze bevoegdheid over op den senaat of op bepaalde magistraten, vooral veldheeren en stichters van burgerkolonies (*tresviri coloniae deducendae*).

Sedert het begin der Republiek verleent de *civitas donatio* nog slechts het plebejische burgerrecht.

§ 2. BEZIT EN UITOEFENING VAN HET BURGERRECHT.

Het Romeinsche burgerrecht draagt den naam van *civitas*, *ius civitatis*, *ius Quiritium*. Tot teeken van hun burgerrecht dragen de *Quirites* de *toga*, een ruimen, witwollen omslagdoek. Tweemaal over den linkerschouder geworpen en eens onder den rechterarm doorgehaald, viel hij schilderachtig, in rijke plooiën, tot op de linker knie en den rechtersvoet af. Een tweede kenteken van den burger is de leeren schoen of *calceus*.

Alle Romeinsche burgers te zamen vormen de kollektieve eenheid van den *populus Romanus Quiritium* of *populus Romanus Quirites*. Deze benaming staat niet gelijk met: *populus Romanus* ET *Quirites*, zooals men uit eene valsche woordafleiding heeft gemeend te mogen besluiten³⁾. Zij beduidt niet, de tot één volk samengesmolten *Ramnes* en *Tities*; *Quirites* is bijstelling en doet als officiële rechtstitel

¹⁾ Liv., VIII, 11, 14, 17, 21; XXIII, 31.

²⁾ In 90—89 v. Chr. werd het burgerrecht aan alle bewoners van Italië en Gallia Cispadana toegekend.

³⁾ *Quirites* zou in verband staan met *Quirium*, de z.g. Sabijnsche gemeente op den Quirinalis, en *Cures*, de oude hoofdstad der Sabijnen. Zeker hangt *Quirites* met *Quirinus* en (*Juno*) *Quiris*, *Quiritis*, waarschijnlijk met *curulis* samen. Of *Quirites* van *curis* = *hasta* afkomstig is, blijft vrij onzeker, al wordt deze veronderstelling versterkt door het feit, dat de lans het symbool van verscheidene

dienst, om het geschiedkundige en door vreemde volken gebezigde *populus Romanus* nader te bepalen ¹⁾.

De *status civitatis* is echter niet voor alle burgers dezelfde. Men dient hier een hoofdonderscheid te maken tusschen het **volle bezit** der burgerrechten en de volle bevoegdheid, deze **uit te oefenen**.

1. De burgers, die zich in het **volle bezit** hunner burgerrechten verheugen, heeten *cives optimo iure*. Oorspronkelijk zijn dit slechts de patriciërs. De burgers met beperkt burgerrecht dragen den naam van *cives minuto iure*. Dit zijn aanvankelijk slechts de cliënten en plebejers, later ook de *municipes sine suffragio*, burgers van Romeinsche gemeenten zonder stemrecht en recht van verkiesbaarheid ²⁾.

2. Ten opzichte van de **uitoefening** der burgerrechten moet men letten op de verdeeling van het burgerrecht (objektief genomen) in *iura publica* en *iura privata*.

De **iura publica** zijn:

- a. het *IUS SUFFRAGII*, het aktieve stemrecht;
- b. het *IUS HONORUM*, het passieve stemrecht of recht van verkiesbaarheid. Verder voornamelijk nog:
- c. het *ius provocationis*, het recht zich van het vonnis der magistraten op het volk te beroepen;
- d. het *ius sacrorum*, *auspiciorum* en *sacerdotiorum*, het recht, officieel godsdienstige handelingen te verrichten;
- e. het *ius occupandi agrum publicum*, het recht, een perceel van den *ager publicus* in bezit te nemen.

Romeinsche instellingen was; zoo b.v. van den eigendom en van de macht van den echtgenoot over zijne vrouw. Vandaar de vertaling: „het Romeinsche volk der Landsdragers.”

¹⁾ Vgl. *ius Quiritium*, *dominium ex iure Quiritium*.

²⁾ Vgl. bl. 49. Tot de burgers met beperkt burgerrecht dienen verder nog gerekend te worden al degenen die, met de vrijgelatenen of *libertini*, onder de benaming van *humiles* worden samengevat, ook na de beëindiging van den strijd tusschen patriciërs en plebejers. Zie hierover bl. 45.

De **iura privata** zijn:

- a. het *IUS CONUBII*, het recht, een door de wet erkend huwelijk te sluiten;
- b. het *IUS COMMERCII*, het recht, eigendom te aanvaarden, te bezitten en over te dragen;
- c. het *ius obligationum*, het recht, vatbaar te zijn voor een rechtsverhouding, die men *obligatio* noemt;
- d. het *ius legis actionis*, het klaagrecht, d. i. het recht de schending van rechten langs wettelijken weg te vervolgen.

Tot de **uitoefening der iura publica** of politieke rechten wordt vereischt de politieke meerderjarigheid ¹⁾, waarschijnlijk 17 jaar voluit. Na zijn 17de jaar verlaat de knaap de *pueritia* en gaat hij over tot de *iuventus*. Daarom verwisselt hij dan ook de *toga praetexta* ²⁾, eene met purper afgezette *toga*, met de *toga virilis*, en wijdt den *Lar familiaris* of familiegod zijne *bullā*, een gouden medaillon, waarin *praebia* of beschermmiddelen tegen betoovering ³⁾. Vooral hierdoor echter wordt hij officieel als burger erkend, dat hij zich op het archief (*tabularium*) in de *tribus* zijns vaders laat inschrijven.

Voortaan heeft hij het recht te stemmen in de volksvergaderingen en is hij verplicht tot den krijgsdienst.

De uitoefening dezer rechten kan ook geheel of gedeeltelijk geschorst of ontnomen worden: dit is het geval bij de z.g. *aerarii* (bl. 48).

Tot de **uitoefening der iura privata** wordt vereischt:

- a. dat men *sui iuris* zij (bl. 25). *Sui iuris* is hij die, zijn eigen meester, rechtens van niemand afhankelijk, vrij over zijn persoon en zijne goederen kan beschikken. M. a. w. *sui iuris* is hij, die vrij is van familiédwang, die privaatrechtelijk zelfstandig is. Zoo iemand vormt eene *familia* op zich-zelf, reden waarom een *sui iuris*, ook al is hij ongehuwd,

¹⁾ GELL., X, 28; LIV., XXII, 57; XXV, 5; XXVII, 11.

²⁾ CIC., *de amicis*, X.

³⁾ *Toga praetexta* en *bullā aurea* kwamen uit Etrurië.

ook al heeft hij de *pubertas* niet bereikt, den naam van *pater familias* draagt.

Alieni iuris zijn de kinderen in *patria potestate* of in *mancipio* en de vrouwen in *manu mariti*. Immers, ook eene vrouw kan *sui iuris* zijn en draagt dan den naam van *mater familias*.

b. de *pubertas*. Meisjes worden geacht volwassen te zijn op twaalf-, jongens op veertienjarigen leeftijd. Voor het *matrimonium* is de *pubertas* alleen voldoende.

Tot de **uitoefening van iura publica en privata** beide wordt vereischt:

a. de mannelijke sekse: *Feminae ab omnibus officiis civilibus vel publicis remotae sunt*¹⁾, en tevens

b. een gezonde geestestoestand: *Furiosus nullum negotium contrahere potest*²⁾.

Hoofdvereischte voor de uitoefening der *iura privata* is de privaatrechtelijke zelfstandigheid; ontbreekt een van de drie andere vereischten, dan wordt de **voogdij** of **tutela** noodzakelijk. Men onderscheidt:

1. De *tutela impuberum* voor minderjarige knapen, die door den dood huns vaders *sui iuris* geworden zijn.

2. De *tutela muliebris* voor vrouwen *sui iuris* geheel haar leven lang. Een uitzondering maken de Vestaalsche maagden; zij zijn *sui iuris* en kunnen zelf handelend optreden³⁾.

De voogdij over minderjarigen en vrouwen verschilt in zooverre, dat de voogd over volwassen vrouwen wél het recht van bijstand (*auctoritas*)⁴⁾, niet echter het beheer der goederen heeft, zooals bij de *tutela impuberum*.

¹⁾ Dig., L, 17, 2.

²⁾ Dig., L, 17, 5.

³⁾ Lex XII tabb., V, 1; Gell., I, 12.

⁴⁾ *Auctoritas* heet de bijstand, dien de *tutor* verleent bij het aangaan van sommige rechtshandelingen (en wel bij die, waarbij gevaar bestaat voor 't lijden van schade). Zijn *tegenwoordigheid* moet toonen, dat hij zich tegen het aangaan der rechtshandeling niet verzet.

3. De voogdij over zinneloozen (*furiosi*) en verkwisters (*prodigi*) draagt den naam van *cura*.

Zijn *tutores* en *curatores* niet bij testament benoemd, dan worden zij krachtens eene bepaling van de *lex XII tabb.*¹⁾ genomen uit de *agnati* (bl. 52); dit is de *tutela (cura) legitima*²⁾. De voogden kunnen ook door de overheid worden aangewezen: *tutela (cura) dativa*³⁾.

Wanbeheer der goederen van den pupil wordt streng gestraft (*iudicium pro pupillo, iudicium turpe*, bl. 49).

§ 3. HET BEZIT DER BURGERRECHTEN.

I. De cives optimo iure.

In de eerste tijden na de stichting der stad bestond de Romeinsche maatschappij slechts uit tweeërlei families:

1. gezinnen, wier hoofd of *pater familias* een *sui iuris* was, dus een *pater familias* in den strengen zin des woords, of kortweg: *pater*; en

2. gezinnen van óf slaafschen óf uitheemschen oorsprong, aan voormelde *patres* ondergeschikt. De hoofden dezer gezinnen waren oorspronkelijk⁴⁾ niet *sui iuris*, niet hun eigen meester, dus geene *patres*.

Patres waren dus slechts de vrije inboorlingen of *ingenui*⁵⁾;

¹⁾ V, 6, 7a.

²⁾ Gai., I, 155.

³⁾ Ulp., XI, 18.

⁴⁾ Naderhand blijven de cliënten slechts de minderen op politiek gebied.

⁵⁾ Daar aanvankelijk alle familiehoofden, die een bepaalden leeftijd hadden bereikt, *sui iuris*, deel uitmaakten van den senaat, werd *patres* synoniem van *senatores*, en bleef dit, ook toen nog slechts een beperkt aantal *patres familias* in den senaat gekozen werd.

en hunne afstammelingen alleen dragen den naam van *patricii*¹⁾.

Patricische families is synoniem van inheemsche, vrije families. Een groep nu van zulke families, die hetzelfde *nomen gentilicium* of *gentile* dragen, noemt men eene *gens*²⁾. Leden eener *gens* zijn bijgevolg al degenen, die in mannelijke linie tot éézelfden inheemschen vrijen stamvader beweren op te klimmen³⁾. Deze bewering steunde vooral op gemeenschap van kultus en benaming.

Als zoodanig hebben zij recht op het onderscheidingsteeken der patriciërs, dat later aan de kurulische ambtenaren en kurulische senatoren bleef voorbehouden, nl. den *calceus patricius* of *mulleus*. Dit was een hooge, roodleeren schoen, voorzien van eene gesp in den vorm eener halve maan en door vier zwarte riemen aan den voet bevestigd. Als zoodanig dragen zij ook den gentielnaam: *nomen gentilicium*, of kortweg *nomen*.

Deze *nomina* zijn meestal van *praenomina* afgeleid, en wel door middel van het achtervoegsel *-ius*, zoo b.v.: *Aemilius*, *Cornelius*, *Julius*. Het *cognomen* duidt een bepaalden tak eener familiegroep aan: de *gens Cornelia* b.v. splitst zich in *Sullae*, *Scipiones*, *Lentuli* enz. Een tweede *cognomen* heet *agnomen*. Breidt een geslacht zich sterk uit, dan kan een *cognomen* tot *nomen*, een *agnomen* tot *cognomen* overgaan.

De volgorde der volle benamingen is deze: 1. Het *prae-*

¹⁾ *Patri-cius* is gevormd van *pater*, evenals *gentilicius* van *gentilis* en *dediticius* van *deditus*. Volgens Livius, I, 8, zijn de *patricii* de afstammelingen der senatoren (*patres*) ten tijde van Romulus. *Patres* is echter geen eertitel der senatoren, maar een rechtstitel der familiehoofden, die toen allen senator waren. Zie ook Cic., *de rep.*, II, 12.

²⁾ Van den wortel, *genē*: *gnē* enz., vgl. *gen-us*, *gi-gno*, *in-gen-uus*, *γέν-ος*, *γέν-ος*, *kin-d*.

³⁾ Uit deze bepaling blijkt tevens, dat de *gens* niet het werk van een wetgever is, zooals Niebuhr meende, maar eene natuurlijke indeeling. Dit neemt niet weg, dat men voor het tot stand komen der *gens* een opzettelijk aaneensluiten der naaste verwanten mag veronderstellen.

nomen, geschreven in verkorten vorm, de persoonsnaam; 2. het *nomen*; 3. het verkorte *praenomen* des vaders in den genitief met bijvoeging van *f(ilius)*; 4. sedert Servius Tullius de lokaaltribus in den ablatief; 5. het *cognomen* en 6., zoo noodig, het *agnomen*. B.v.:

Sex. Cornelius Sex. f. Arn(iensi) Dexter.

L. Calpurnius Piso Frugi.

Dochters worden met den gensnaam genoemd: zoo er twee zijn, met toevoeging van *maior* en *minor*; zoo er meer zijn, met de bijvoeging van *prima*, *secunda* enz.

Wie lid is eener *gens*, heeft deel aan de wettelijk erkende *iura gentilicia*¹⁾. Deze zijn:

1. Het *ius sacrorum*. De *sacra gentilicia* behooren tot de *sacra privata*. Alle leden eener *gens* of *gentiles* zijn verplicht, de godsdienstplechtigheden bij te wonen en dragen hun deel in de kosten.

2. Het *ius sepulcri*, recht op het gemeenschappelijk *monumentum*²⁾.

3. Het *ius hereditatis* of erfrecht, bij het ontbreken van testament en *agnati* (bl. 52)³⁾.

4. Het *ius curae* of van kurateel⁴⁾.

5. Het *ius decretorum*. Deze bepalingen verplichten natuurlijk alleen de *gentiles*. Zoo verbood b. v. de *gens Fabia* het te vondeling leggen, en de *gens Manlia* het gebruik van den voornaam *Marcus*⁵⁾.

De gentielrechten gaan verloren door *cap. dem. minima*, bij de Vestaalsche maagden ook zonder deze⁶⁾.

¹⁾ Liv., IV, 1; Cic., *de or.*, I, 39.

²⁾ Cic., *de legg.*, II, 22.

³⁾ *Lex XII tabb.*, V, 4, 5. Vgl. bl. 59.

⁴⁾ *Lex XII tabb.*, V, 7a. Vgl. bl. 33.

⁵⁾ Liv., VI, 20.

⁶⁾ Gal., I, 163.

De *gens* bestaat uit aktieve en passieve leden. Aktieve leden zijn tot het begin der Republiek slechts de patriciërs; zij alleen hebben het volle genot der gentielrechten. Maar het patriciaat, en bijgevolg het aktieve lidmaatschap eener *gens*, kon in den Koningstijd niet slechts door geboorte verkregen worden, doch ook door *cooptatio* of naturalisatie. Verschillende patricische geslachten der omliggende gemeenten, die zich met cliënten en plebejers te Rome kwamen vestigen, verwierven voor hunne aktieve leden het Romeinsche patriciaat¹⁾. Deze verkregen den naam van *gentes minores*, in tegenstelling met de inheemsche patriciërs of *gentes maiores*.

Passieve leden, door den gentielnaam met de aktieve verbonden, zijn de cliënten en plebejers. De cliënten deelen daarenboven in het *ius sepulcri* en wonen de godsdienstplechtigheden bij.

Na 510 ontmoet men te Rome ook plebejische *gentes* van uitheemschen oorsprong, als de *gens Mamilia* en *Porcia*. Maar de meeste plebejische *gentes* der Republiek voeren denzelfden gentielnaam als de oude patricische geslachten. Hieruit mag men besluiten, dat ten gevolge van het uitsterven van de aktieve leden der oorspronkelijke *gentes*, of anderszins, de passieve leden mettertijd zelfstandig geworden zijn.

II. De cives minuto iure.

Onder deze benaming verstaat men vooral de cliënten en plebejers. Men houde hier twee zaken wel in het oog:

1. De oude geschiedschrijvers, met name *Livius*, geven

¹⁾ Liv., I, 30. Volgens dezen schrijver, *ib.* 35, werd de verdeling in *gentes maiores* en *minores* ingevoerd door *Tarquinius Priscus*, nadat hij aan verschillende inheemsche plebejische families het patriciaat verleend had.

geen verschil van oorsprong tusschen deze twee groepen aan¹⁾. Schenkt men deze overlevering geloof, dan wordt de geschiedenis van de eerste eeuw der Republiek een weefsel van tegenstrijdigheden.

2. Kliënten en plebejers vindt men niet slechts te Rome, maar in geheel Italië en Griekenland.

De *clientes* uit den Koningstijd en het begin der Republiek zijn half-vrije burgers, die aan hunne patricische *patroni* of beschermheeren onderdanig zijn²⁾. De oorsprong der *clientela* moet wel hierin gezocht worden, dat sommige personen ten gevolge van *manumissio* onder de heerschappij bleven van een invloedrijk burger, hun voormaligen meester. Deze toch had het recht, zijn vrijgelatenen en hun afstammelingen eenige verplichtingen op te leggen, — en in dit geval ontleent de cliënteel haar oorsprong aan de slavernij. Maar ook kan zij wortelen in de *applicatio ad patronum*, het zich plaatsen onder de hoede eens burgers, daar er nl. te Rome voor vreemden behoefte bestond aan bescherming. Door passieve deelname aan de *gens* van dezen patriciër trachtten zij dan tevens eenige sakrale (bl. 36) en politieke rechten te erlangen. Bedoeld wordt het stemrecht in de *comitia curiata*: immers in elke *curia* stemt een bepaald aantal *gentes*.

De band tusschen patroon en cliënt is erfelijk en heilig: *Patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto*³⁾, welk tweevoudig karakter zonder twijfel het best verklaard wordt, wanneer men de vrijlating als de hoofdoorzaak der cliënteel beschouwt. Dan ook begrijpt men het gemakkelijkst de treffende overeenkomst tusschen het *ius patronatus* (onderlinge verhouding tusschen patroon en cliënt) eenerzijds, en de be-

¹⁾ Liv., II, 35, 56, 64; III, 14.

²⁾ *Clieus* hangt wellicht samen met *clinare* „buigen, neigen” en zou dan betekenen dengene, „die tegen iemand aan leunt, die steun en schutsweer zoekt.”

³⁾ *Lex XII tabb.*, VIII, 21. *Fraus* beteekent eerst „shade,” dan „bedrog.”

trekking van vrijgelatene tot patroon anderzijds gedurende de Republiek ¹⁾.

De *iura patronatus* zijn:

1. De *kliënt* moet bijdragen tot: de kosten van den eeredienst; de gerechtelijke boeten, waartoe zijn patroon mocht veroordeeld worden; den losprijs, wanneer deze krijgsgevangene wordt, en den bruidschat van zijn dochter. Hij vergezelt zijn patroon, als deze ten oorlog trekt. In de *comitia* stemt hij in den geest van zijn patroon. Daarenboven verplicht hij zich, den patroon zijn morgengroet of *salutatio* te brengen.

Van zijn kant moet:

2. de *patroon* zijn beschermeling inwijden in de kennis van het recht: *clienti promere iura* ²⁾, hem bijstaan voor de rechtbank, en in alle andere aangelegenheden behulpzaam zijn. De *salutatio* beantwoordt hij door het schenken van *sportulae*, mandjes met brood en vleesch.

3. Wederzijdsche verplichtingen. *Kliënt* en *patroon* mogen elkaar niet aanklagen, noch tegen elkaar getuigen.

De band tusschen patroon en *kliënt* verslaptte meer en meer, zoodat de *kliënten* ten slotte volkomen in de *plebs* opgingen. De *kliënten* van het einde der Republiek, en meer nog van de eerste tijden van het Principaat (b.v. bij *Juvenalis* en *Martialis*), zijn arme burgers, ten deele vrijgelatenen en hunne nakomelingschap, die, zonder in een bepaalde rechtsverhouding tot hun *patroni* te treden, zich bij voorname families aansluiten, wier gunst en ondersteuning zij afbedelen.

¹⁾ Ook de vrijgelatene wordt als passief lid in de *gens* van den voormaligen meester opgenomen.

Men merke op, dat de Romeinsche *kliënteel* in niet onbeduidende mate aangroeide door het feit, dat *kliënten* uit andere Latijnsche steden zich met de geslachten, waarvan zij deel uitmaakten, te Rome kwamen vestigen.

²⁾ HOR., *Epist.*, II, 1, 104: *Romae dulce diu fuit etc.*

Nauw verwant met de *clientes* zijn de *plebeii*. De *kliënten*-stand toch, hier omschreven, kan beschouwd worden als de oudste vorm der *plebs*. — Onder *Ancus Marcius* zou de jongere *plebs* begonnen zijn op te komen, hierdoor ontstaan, dat de *kliënt*, na het uitsterven van de familie zijns patroons, door geen verplichtingen meer gebonden is. Voelt hij echter *nóg* behoefte aan bescherming, dan kiest hij den koning tot patroon. De jongere *plebs* kan men dus beschouwen als de *koningskliënteel*. Eene verruiming der wederzijdsche verhouding was noodzakelijkerwijze het gevolg van dezen gewijzigden toestand.

De „groote hoop” (vgl. τὸ πλῆθος) groeide spoedig aan, 1. hierdoor vooral, dat ook hulpbehoevende vreemden zich voortaan niet meer onder de hoede van partikulieren, maar rechtstreeks onder den koning stelden. 2. Verder kwamen, althans volgens de overlevering, sedert *Servius Tullius* de *manumissi* niet meer onder het protektoraat eens burgers, maar onder dat des konings te staan; m.a.w. zij gingen niet meer tot de *kliënteel* bij de *patriciërs*, maar bij den koning over. 3. Eindelijk, sedert het begin der Republiek verleende de naturalisatie nog slechts het plebejische burgerrecht.

Wat den strijd tusschen de *cives optimo* en *minuto iure* betreft, die eigenlijk tot het gebied der Romeinsche Geschiedenis behoort, zie *Inleiding* (bl. 9 vlg.).

Ten gevolge van den triomf der plebejers moest de geboorteadel verdwijnen, niet als stand, maar als politieke klasse. Zooals gezegd, deed gemeenschap van belangen een nieuwen adel geboren worden, gevormd door hen, wier ouders of voorouders een *kurulische magistratuur* hadden bekleed. Deze ambtsadel, ontstaan ten gevolge der toelating van de *plebs* tot het konsulaat, droeg den naam van *nobilitas* ¹⁾.

¹⁾ SALL., *Jug.*, LXXXV.

zij die er toe behoorden, heetten *nobiles*, die er buiten stonden, *ignobiles*. Het kenteeken en hooge voorrecht der *nobiles* was, behalve het *ius anuli aurei* ¹⁾, het *ius imaginum* ²⁾, het recht, duurzaam de *imagines* der voorouders, die eene kurulische magistratuur bekleed hadden en in het volle bezit hunner burgerrechten en burgerlijke eer waren overleden, in het *atrium* te bewaren ³⁾ in *armaria* of kasten, die bij groote familiefeesten geopend werden. Deze *imagines* droegen ook den naam van *cerae*: immers het waren wassen maskers, aan borstbeelden bevestigd. Onder het Principaat vormden zij den stamboom der familie (*stemma*), doordat haar onderschriften (*titulus, elogium*) ⁴⁾ door gekleurde lijnen verbonden waren.

De overgangsvorm tusschen de *ignobilitas* ⁵⁾ en de *nobilitas* is de *novitas*. Wie het eerst van zijne familie eene kurulische magistratuur bekleedt, is een *homo novus* ⁶⁾. Hij is de *auctor generis* (bij plebejers), de *princeps nobilitatis* (bij patriciërs). De eerste „parvenu” was de eerste plebejische konsul Sex. Lateranus.

Toen ten gevolge van de zelfzuchtige politiek der *nobiles* ⁷⁾ eene terugwerking zich deed gevoelen, die aan twee nieuwe partijen — hoewel steeds hervormingen der oude — het aanzijn schonk: de *optimates* en de *populares* ⁸⁾, bleef de *nobilitas* de kern der aanzienlijken (vgl. *καλοὶ καγαθοί*), terwijl de tegenpartij meest onder de lagere volksklassen hare aanhangers vond. De *optimates*, wien de senaat tot

¹⁾ Liv., IX, 46.

²⁾ Cic., in *Verr.*, II, 5, 14.

³⁾ Het gebruik deze *imagines* te bewaren bestond sinds lang. Maar sedert de *leges Liciniae* werd wat gebruik was recht.

⁴⁾ Liv., X, 7. Over de *imagines* in den lijkstoet zie Tac., *Ann.*, III, 76, IV, 9.

⁵⁾ Cic., *p. Mur.*, VII, VIII.

⁶⁾ Liv., XXII, 34; Sall., *Jug.*, LXXXV; Cic., *p. Mur.*, VII.

⁷⁾ Sall., *Jug.*, XLI, XLII, LXIII.

⁸⁾ Cic., *p. Sext.* XLV.

orgaan diende, vormden op politiek terrein de konservatieve-, de *populares* de volkspartij.

Naast dezen ambtsadel ontstond een geldadel, nl. de *ridderstand*. Volgens de instellingen van Servius Tullius (bl. 45) diende een bepaald aantal burgers, die het vermogen der eerste klas bezaten, als *equites* in het leger. Oorspronkelijk werden de ruiterafdeelingen door de konsuls, later door de censoren samengesteld. Omdat hun van staatswege geld tot het aankopen en onderhouden van een paard werd verstrekt (*aes equestre* en *aes hordearium*), droegen zij den naam van *equites equo publico*. Deze ruiterdienst was verplicht, maar werd vergoed door een stemrecht van hooge waarde in de volksvergaderingen. Sedert Camillus vindt men ook vrijwillige ruiters vermeld: *equites equo privato*, burgers van onbesproken gedrag en in het bezit van den *census* der eerste klas, die na 241 tot 1,000,000 *asses sextantarii* of 400,000 sestertiën steeg. Zóo was langzamerhand een stand gevormd, die zijn politieke bekrachtiging ontving door de *lex Sempronia iudiciaria* (123). Om nl. een deel der bezittende klasse, door de akkerwetten zwaar getroffen, te herwinnen en tegelijk een tegenwicht te stellen aan den steeds groeienden senaatsinvloed, deed C. Gracchus door zijn wet het lidmaatschap der krimineele rechtbanken (*quaestiones perpetuae*) aan de senatoren ontnemen en toekennen aan ieder burger: 1. niet senator ¹⁾, 2. *ingenuus*, 3. van onbesproken gedrag, 4. in het bezit van 400,000 sestertiën (*census equester*) ²⁾. De bedoeling was niet alleen de *equites* te bevoorrechten, maar ook aan de groote aannemers (*publicani*), die ambtshalve van den senaat waren uitgesloten, invloed te verschaffen ³⁾.

¹⁾ Tac., *Ann.*, XII, 60.

²⁾ Hor., *Epist.*, I, 1, 57.

³⁾ Cic., *p. Planc.*, IX.

De voorrechten dezer klasse waren: het *ius anuli aurei*¹⁾, de *tunica angusticlavia*, een onderkleed met een smalle purperen strook van den hals tot de voeten, en eereplaatsen in het theater. Dit laatste voorrecht, waarschijnlijk afgeschaft door Sulla, werd aan de leden van den ridderstand teruggeschonken door een *plebiscitum Roscium* van 67 v. Chr.

§ 4. DE POLITIEKE INDEELINGEN DER BURGERS

I. Het volk was van de vroegste tijden ingedeeld in 30 onderafdeelingen of *curiae*²⁾, die ieder een zeker aantal *gentes* omvatten. De *curiales* vierden gemeenschappelijke feesten (*sacra curionia*), leveren voor elke *curia* 100 voetsoldaten en 10 ruiters of *celerēs*, aan wier hoofd een *tribunus celerum*, en vereenigen zich en stemmen kuriesgewijze in de *comitia curiata*. Elke kurie heeft ook haar vergaderlokaal of *curia*.

II. Het eerste vereischte voor het politieke burgerrecht, met name van het *ius suffragii*, is het lidmaatschap eener **tribus localis**. Vandaar in de volledige nomenklatuur des burgers de vermelding der *tribus* na de filiatie; vandaar dat *tribu moveri* synoniem is van *aerarium fieri*: van zijne politieke rechten beroofd worden (bl. 48).

Zooals gezegd (bl. 8) was de *ager Romanus*, het Romeinsche grondgebied, in vier *tribus* of *regiones*³⁾ verdeeld, die de plaatselijke benamingen droegen van *Suburana*, *Esquilina*, *Palatina* en *Collina*. De *ager Romanus* omvatte oorspronkelijk slechts Rome en een betrekkelijk klein gebied rondom de stad. In het begin der Ve eeuw kwam er zooveel grond-

¹⁾ Liv., XXIII, 12.

²⁾ *Curia* van **co-viria*, „vereeniging van strijdbare mannen“, vgl. *contio*.

³⁾ Liv., I, 43.

gebied bij, dat men het getal der *tribus* op 21 bracht¹⁾. De stad zelf bleef verdeeld in stadsdistrikten of *tribus urbanae*, het omliggend gebied verdeelde men in 17 plattelandsdistrikten of *tribus rusticae*, om het gehalte harer leden hooger in aanzien dan de stedelijke *tribus*. In 241 steeg het getal tot 35; immers na de verovering van Italië was geheel Italië *ager Romanus* geworden: *eum [agrum Romanum] autem Italia terminari*²⁾. Dit getal werd niet meer overschreden; het later bijgeworven grondgebied werd aan éene der 31 *tribus rusticae* toegevoegd.

Oorspronkelijk viel de *tribus* met het domicilie (*regio*) samen³⁾. Daar het lidmaatschap eener *tribus* echter erfelijk was — de zoon werd in de *tribus* zijns vaders ingeschreven — werd het verschil tusschen de begrippen *tribus* en *regio* steeds grooter. Van den beginne af omvatte de *tribus* patriciërs, cliënten en plebejers. Het doel was vooral administratief, nl. het vergemakkelijken van de militaire lichten en van het innen der belasting; en tot dit doel waren voor elke *tribus* acht *curatores tribuum* werkzaam. Van groote politieke beteekenis werd deze instelling, toen onder de Republiek de *comitia tributa* ontstonden, waar tribusgewijze gestemd werd.

Na den bondgenootenoorlog werden die gemeenten, welke trouw gebleven waren, over alle *tribus rusticae* verdeeld, de andere over 8 *tribus rusticae*. Pogingen als die van P. Sulp. Rufus, om de nieuwe burgers over alle *tribus* te verdeelen, waren niet duurzaam.

Wat de *humiles* betreft, d. i. al degenen, die de *centuria capite censorum* vormden (bl. 45), deze konden slechts in de 4 *tribus urbanae* opgenomen worden. Een poging van den censor Appius Claudius (312) om deze groep in alle *tribus*

¹⁾ Liv., II, 21.

²⁾ Liv., XXVII, 5.

³⁾ Gell., XVIII, 7.

te doen opnemen, leed door de maatregelen van den censor Q. Fabius Rullianus schipbreuk ¹⁾.

III. Timokratische indeeling, toegeschreven aan Servius Tullius. Naar hun vermogen ²⁾ waren alle leden eener *tribus* in 5 vermogensklassen ingedeeld ³⁾, waarvan elke een bepaald aantal *centuriae* moest leveren voor den krijgsdienst. Oorspronkelijk omvatten deze militaire afdeelingen waarschijnlijk 100 man, vanwaar hunne benaming. Het doel van den wetgever was, den meer gegoeden een drukkender krijgsdienst ⁴⁾ en meer belasting op te leggen, maar hun ter vergoeding hiervoor ook een overwegenden politieken invloed te schenken. Daarom maakte hij van de *centuria* ook eene politieke indeeling, die dan echter een onbepaald aantal personen omvatte; want de politieke centuries eener bepaalde klas omvatten alle burgers van die klas. De militaire centuries — het veldleger — werden door den *dilectus* gevormd. Terwijl nu de burgerij, in de militaire centuries ingedeeld, den *exercitus* of de *classis* ⁵⁾ vormden, maakte de wetgever de politieke centuries tot grondslag van het stemmen in de *comitia centuriata* en gaf aan elke centurie het recht op éene kollektieve stem. De eerste klas beschikte over de meerderheid; en daar niet alle centuries samen stemden, maar slechts die eener zelfde klas, en men met stemmen ophield, zoodra de meerderheid was verkregen, werd de tweede klas veelal niet eens ter stemming opgeroepen. Ook de hooge leeftijd werd bevoorrecht: want de *pedites* van elke klas werden in een gelijk aantal *centuriae iuniorum* en *seniorum* verdeeld, ofschoon toch de jongeren

¹⁾ Liv., IX, 46.

²⁾ Liv., I, 42; IV, 4.

³⁾ Liv., I, 43; GELL., X, 28.

⁴⁾ Drukkender, want de eerste klas leverde het grootste aantal centuriën en had eene volle wapenrusting te bekostigen.

⁵⁾ GELL., X, 15.

veel sterker in aantal moeten geweest zijn dan de ouderen. De *iuniores* (17—45 jaar voluit) trokken te velde, de *seniores* (46—60 jaar) bewaakten de hoofdstad en vormden de reserve. De *centuriae equitum* behoorden alle tot de eerste klasse. Aan het hoofd van elke centurie stond ook in vreedstijd een *centurio*.

Overzicht.

		Cent. equitum, slechts <i>iuniores</i> .			
		18			
Ia Classis		Cent. peditum, <i>iuniores</i> en <i>seniores</i> Asses.			
		80	40	40	100,000
IIa	„	20	10	10	75,000
IIIa	„	20	10	10	50,000
IVa	„	20	10	10	25,000
Va	„	30	15	15	12,500
		188			

De burgers dezer vijf klassen dragen de naam vann *classici* of *assidui* ¹⁾. Degenen, die buiten de vermogensklassen vallen, heeten *infra classem* ²⁾; zij zijn echter niet heelenal verstoken van stemrecht, daar zij gezamenlijk hunne stem kunnen uitbrengen in de *centuria capite censorum*.

Immers deze centurie, die men de centurie der *humiles* zou kunnen noemen (bl. 16, 43), omvat vooreerst alle burgers, wier fortuin lager is dan dat der 5de klas: *capite censi*, *proletarii* (in engeren zin). Dit zijn vooral handwerkslieden, *opifices*, *sellularii*, die èn om hun onvermogen, èn om hun bedrijf als ongeschikt tot den krijgsdienst beschouwd worden. Maar vervolgens behooren tot deze centurie ook de *libertini*

¹⁾ GELL., XVI, 10; Cic., *de rep.*, II, 22.

²⁾ Cic., *de rep.*, II, 22.

om reden hunner slaafsche geboorte. Vaak doen zij dienst als matrozen of *socii navales*¹⁾.

Die *humiles* echter, welke zonder als legioensoldaten te kunnen dienen, toch door hun ambt of anderszins in staat zijn in oorlogstijd vrij gewichtige diensten te betoonen, vormen afzonderlijke centuries en hebben bijgevolg ook meer stemrecht. Deze centuries zijn:

1. de *centuria fabrum tignariorum*;
2. de *centuria fabrum aerariorum*;
3. de *centuria liticinium cornicinum*²⁾ of stafmuzikanten;
4. de *centuria accensorum velatorum* of de ongewapende reserve.

Behalve de genoemde 188 *centuriae* hebben wij dus nog 1 + 4 *centuriae*, totaal 193 *centuriae*³⁾.

De *classici* betalen belasting in evenredigheid van hun vermogen; de *cives infra classem*, behalve de *libertini*, zijn vrij van belasting⁴⁾.

De indeeling in vermogensklassen steunde op het aantal *iugera* familiegoed of *res Mancipi*, die een burger bezat. De munt dagteekent eerst uit het decemvirale tijdvak en het was de censor Appius Claudius (312), die het eerst de waarde, door grondeigendom vertegenwoordigd, in *asses* uitdrukte. Dezelfde censor nam ook de niet-grondeigenaars in de schatting op. Waarschijnlijk hebben de oude schrijvers, die het vermogen der 5 klassen in *asses* aangeven, uit de lijsten (*tabulae*) van dezen censor geput. Dan worden hier *asses librales* bedoeld, van één pond (*libra*) koper, en geen *asses sextantarii*, d. i. van 2 ons koper⁵⁾.

¹⁾ Liv., XXXII, 23; XL, 18; XLII, 27.

²⁾ Dit is de naam, die Cicero aan de klaroen- en hoornblazers geeft. Livius bezigt de jongere benaming van *tubicines*. — Het *collegium liticinium cornicinum* wordt nog vermeld ten tijde van het Principaat.

³⁾ Vgl. Liv., I, 43; Cic., *de rep.*, II, 22.

⁴⁾ Liv., I, 43; II, 9.

⁵⁾ De *libra* heeft 12 *unciae*.

§ 5. DE IURA PUBLICA. — AERARII.

De *iura publica* worden in enkele hoofdstukken afzonderlijk besproken. Wij kunnen hier dus volstaan met het volgende.

Het *ius suffragii* wordt uitgeoefend in de volksvergaderingen. De burger moet lid zijn eener kurie voor de uitoefening van zijn stemrecht in de *comitia curiata*, eener centurie voor de *comitia centuriata*, eener lokaaltribus voor de *comitia tributa* en de *concilia plebis*.

Maar de volksvergaderingen worden steeds te Rome zelf gehouden. Vandaar dat het, bij de uitbreiding van het Romeinsche burgerrecht over Italië, voor de meeste *Italicis* haast ondoenlijk werd, hun stemrecht uit te oefenen. Het gebeurde dan ook doorgaans niet.

Het *ius honorum* verleent toegang tot de *magistratus populi* en behoorde oorspronkelijk alleen aan de patriciërs, naderhand ook aan de plebejers; daarentegen bleven de *magistratus plebis* steeds alleen voor de plebs toegankelijk.

Het recht van verkiesbaarheid tot een kurulische waardigheid schonk aan de plebejers toegang tot den senaat (444).

Het *ius provocationis* is het recht, van het vonnis der magistraten in halszaken zich te beroepen op de *comitia centuriata*, en bij de beboeting op de vergaderingen der tribus. De Romeinen beschouwden dit recht als het bolwerk hunner vrijheid: *patronam civitatis ac vindicem libertatis* (Livius).

Hieraan kan men nog toevoegen het *ius auxilii tribunicii*, krachtens hetwelk een burger, door een magistraat in zijn rechten geschonden of bedreigd, de bescherming der volks-tribunen kan inroepen op voorwaarde, dat deze burger zich te Rome of binnen de banmijl bevindt; — de *appellatio* d. i. het beroep op een ambtgenoot van den magistraat, waarover men zich te beklagen heeft; — en het *ius exulandi* (bl. 26).

Ook geldt de woning van den burger als onschendbaar: *domus... hoc perfugium est ita sanctum omnibus, ut inde abripi neminem fas sit* (Ps.-Cicero).

Het *ius sacrorum*, het recht, de openbare godsdienstplechtigheden bij te wonen, had steeds het geheele volk; maar het *ius auspicio* verwierven de plebejers eerst door hun verkiesbaarheid tot het krijgtribunaat (444) en konsulaat (367). Wat het *ius sacerdotiorum* betreft, ook na de *lex Ogulnia* (300) bleven aan de plebejers vele priesterambten ontzegd. Daarentegen bleef het kollege der III *virī epulones* steeds gesloten voor de patriciërs.

Het *ius occupandi agrum publicum* werd tot alle burgers uitgestrekt door de *leges agrariae*.

Burgers, wien de uitoefening der politieke rechten tot straf geheel of gedeeltelijk wordt ontnomen, dragen den naam van *aerarii*¹⁾. Men wordt *aerarius* door van alle *tribus* te worden uitgesloten. Hierdoor staat men vanzelf buiten de *classes* en *centuriae*.

Aerarii zijn:

1. Zij, die de zwaarste *nota censoria* belooopen, welke hierin bestaat, dat men door den censor uit alle *tribus* verwijderd wordt: *tribubus omnibus moveri* of ook *tribu moveri*²⁾. Zoo iemand kan echter door de volgende censoren weder in het genot zijner politieke rechten hersteld worden³⁾. Het *ius honorum* blijft behouden⁴⁾.

2. De *infames*. Eerloosheid wordt belooopen:

a. door eene onteerende handeling, zoo b.v. het

¹⁾ *Aerarius* hangt waarschijnlijk met *aes* samen en beteekent: de [slechts] betalenden.

²⁾ Liv., XXIV, 18; XLII, 10; XLV, 15. In dit laatste hoofdstuk beweert de censor Claudius, dat *tribu movere* slechts gelijk is aan *tribu mutare iubere*. Deze voorstelling is onjuist.

³⁾ Cic., p. Cluent., XLII, XLIII.

⁴⁾ Liv., XXIV, 43.

huwelijk met eene weduwe, voordat de wettelijke rouwtijd verstreken is;

b. door een onteerend bedrijf, als dat van *histrio*, tooneelspeler⁴⁾ en *gladiator*, zwaardvechter;

c. door een onteerend vonnis, een veroordeeling in een zoogenaamd *iudicium turpe*⁵⁾, b. v. *tutela*, *furti*, *calumniae* enz.

De *infamia* is blijvend en berooft van alle politieke rechten. Ook zijn de *infames* uitgesloten van den krijgsdienst.

De *aerarii* blijven belasting betalen. Zelfs hebben de censoren het recht, hunne belasting te verhoogen⁶⁾.

De toestand der *aerarii* toonde veel overeenkomst met dien der *municipes sine suffragio*: en deze overeenkomst scheen des te grooter, daar de stad Caere in Etrurië om haar verzet tegen Rome het eerst in dezen toestand was geraakt⁷⁾. Vandaar dat de uitdrukking *in Caeritum tabulas referri* als synoniem beschouwd werd van *aerarium fieri*, d. i. op de lijsten der strafklasse geplaatst worden⁸⁾.

§ 6. DE IURA PRIVATA.

1. Ius Conubii.

Door *ius conubii* of *conubium* verstaat men de bevoegdheid een voor de Romeinsche wet geldig huwelijk aan te gaan: *iustae nuptiae*, *matrimonium iustum* of *legitimum*. Ontbreekt het *ius conubii* aan één der partijen, dan is het huwelijk

⁴⁾ Uitgezonderd zijn de tooneelspelers in de *Atellanae*, vgl. Liv., 2.

⁵⁾ Cic., p. Cluent., XLII.

⁶⁾ Liv., IV, 24.

⁷⁾ GELL., XVI, 13.

⁸⁾ GELL., t. a. p.; HOR., *Epist.*, I, 6, 62.

onwettig: *Conubium habent cives Romani cum civibus Romanis* ¹⁾. De wettige echtgenoot draagt den naam van *uxor*, de onwettige dien van *concubina*.

Behalve het *conubium* wordt tot een wettig huwelijk vereischt:

1. Wederzijdsche toestemming en die der ouders, als de partijen niet *sui iuris* zijn.

2. Afwezigheid van een te nauwen graad van verwantschap.

3. De *pubertas* (bl. 32).

Het is geen vereischte, *sui iuris* te zijn.

Men onderscheidt den huwelijksvorm **cum** en **sine manu**. Door *manus* verstaat men de volle, krachtens *conubium* verleende rechtsmacht van den man over de vrouw. De vrouw treedt bij *matrimonium cum manu* uit de *agnatio* (bl. 52) harer familie en gaat tot de *agnatio* van haar echtgenoot over, en wel *filiae loco*. Het *matrimonium cum manu* is dan ook de strikte huwelijksvorm. Of uit de *patria potestas*, of uit den rechtstoestand *sui iuris* gaat de vrouw over in *manum mariti: convenit in manum*. Bij den vrijen huwelijksvorm (*sine manu*) daarentegen blijft de vrouw haar voormaligen rechtstoestand behouden: zij blijft in *patria potestate*, of *sui iuris*.

Voor den vrijen vorm zijn de algemeene vereischten voldoende. Voor den strikten vorm worden daarenboven eenige formaliteiten geëischt. Het *matrimonium cum manu* kan gesloten worden:

1. Door *confarreatio*, eene godsdienstige, zuiver patricische plechtigheid, waarbij een speltkoek (*panis farreus*) in tegenwoordigheid van 10 getuigen door de partijen gedeeld en

¹⁾ ULP., E, 3—5. — Naar men weet ontbrak vóór 445 het *conubium* tusschen patriciërs en plebejers onderling.

gegeten wordt ¹⁾. De plechtigheid vereischt tot het ontbinden der *confarreatio* draagt den naam van *diffareatio*.

2. Door *coemptio*, waarbij de man de *manus* over zijn vrouw koopt door *mancipatio* (zie Aanmerking). De *manus* wordt gekocht of van den vader of, is de vrouw *sui iuris*, van haar zelf, met toestemming van haar voogd ²⁾. Deze tweede huwelijksvorm is iets jonger dan de voorgaande; hij vertegenwoordigt het zuiver burgerlijk huwelijk, zonder eenige godsdienstige plechtigheid.

Een overgangsvorm naar de periode, toen de vrije huwelijksvorm opkwam, m. a. w. de strikte vorm in onvolkomen toestand, zonder bepaalde formaliteit, is het *matrimonium* door *usus* of verjaring. Een onafgebroken samenwonen gedurende één jaar verandert den vrijen vorm in strikten vorm: *velut annua possessione*; eene onderbreking gedurende één *trinoctium* (3 × 24 uren) is voldoende om het tot stand komen der *manus* te verhinderen ³⁾.

Aanmerking. De **mancipatio** is een formaliteit, die wij herhaaldelijk in het Oudromeinsche recht ontmoeten bij de overdracht van personen of zaken in vollen eigendom ⁴⁾. Hierdoor verstaat men een plechtigen, zinnebeeldigen verkoop (*imaginaria quaedam venditio*, zegt Gaius), gesloten in tegenwoordigheid van vijf getuigen en een *libripens*, d. i. een man, die de weegschaal houdt, tusschen verkooper: *qui mancipio dat*, en kooper: *qui mancipio accipit*. In voorhisto-

¹⁾ ULP., IX, 1; GAI., I, 112. — De *confarreatio* maakte deel uit van het bruiloftsritueel en geschiedde, na de *domum deductio*, bij het haardvuur van het huis. Zij is nog bij vele Indogermaansche volken in zwang; zie Prof. Speijer, *De Oud-Romeinsche Huwelijksvorm*, in de *Versl. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetensch., afd. Letterk.*, I, 1897, bl. 129 v.v.

²⁾ GAI., I, 113, 123. — De verkoop is later zuiver zinnebeeldig, maar herinnert wellicht aan een tijd, waarin de vrouw, beschouwd als eene *res Mancipi*, als zoodanig verkocht werd.

³⁾ *Lex XII tabb.*, VI, 4; GAI., I, 111.

⁴⁾ GAI., I, 119.

rischen tijd was de handel waarschijnlijk een werkelijke verkoop, waarbij de koopprijs werd afgewogen, vanwaar het gebruik zich staande hield, dat de koper met een stukje koper tegen de waag sloeg en dit daarna, als was het de koopsom, aan den verkooper ter hand stelde.

Op het *conubium* steunt het huiswezen, de *domus familiae*¹⁾, aan wier hoofd de *pater familias* staat en wier hoofdbestanddeel gevormd wordt door de *agnati*, die het Romeinsche recht als de verwanten bij uitstek beschouwt. **Agnatio** bestaat tusschen hen allen, die onder dezelfde *patria potestas* staan of zouden staan, wanneer de gemeenschappelijke stamvader nog leefde. De *agnatio* in ruimeren zin dekt zich dus volkomen met de *gens*; in engeren zin omvat zij slechts degenen, die zich bij den dood van den *pater familias* onder diens *potestas* bevonden. De *gentiles* kunnen hunne gemeenschappelijke afkomst niet meer bewijzen, de *agnati* wel. Zij strekt zich uit tot alle verwanten in mannelijke lijn, met uitzondering van hen die uit het familieverband zijn getreden. Dit zijn: geëmancipeerde zonen, dochters in *manu* en geadopteerden. Alle overige bloedverwanten zijn *cognati*²⁾, aanverwanten noemt men *affines*. Alleen mannen planten de *agnatio* voort.

De *agnatio* moet dus als een civiele verwantschap worden beschouwd.

De *iura agnationis* zijn: het *ius hereditatis, tutelae* en *curae legitimae*³⁾. Zij gaan verloren door *cap. dem. minima*.

De *agnatio* kan verkregen worden:

- 1 Door geboorte.
- 2 Door *conventio in manum*.
- 3 Door aanneming als kind: *adoptio* en *adrogatio*.

¹⁾ Liv., XXII, 53. De *pater familias* beschikt over de geheele *res familiaris* (slaven en ander eigendom).

²⁾ *A-gnā-ti* komt evenals *co-gnā-ti* van den wortel *genē*, zie bl. 34, aanm. 2.

³⁾ *Lex XII tabb.*, V, 4, 6, 7a.

Van deze beide adoptie-vormen werd te Rome ruim gebruik gemaakt om het uitsterven eener *gens* te voorkomen. Zij dienden, om op kunstmatige wijze de *patria potestas* te scheppen. Is de *adoptandus* een *sui iuris*, dan doet het volk gedeeltelijk afstand van zijn recht over leven en dood: de adoptie wordt dan beschouwd als eene handeling van het publieke recht en heeft plaats ten overstaan van het volk in de *comitia curiata*. Zij draagt dan den naam van **adrogatio**. Waarschijnlijk gaat hiermede gepaard de *detestatio sacrorum*, hierin bestaande, dat het kuriesgewijze vergaderde volk plechtig den geadrogeerde van zijn vroegeren familie-kultus vervreemd verklaart. Vrouwen en minderjarigen kunnen niet geadrogeerd worden¹⁾.

Wordt daarentegen een *alieni iuris* geadopteerd, dan behoort de handeling tot het privaatrecht en geschiedt vóór een magistraat *cum imperio* en bijgevolg bevoegd tot het uitoefenen der vrijwillige rechtspraak (bl. 119): *magistratus apud quem legis actio est*²⁾. Te Rome werd zij gewoonlijk uitgeoefend door den praetor, in de provincie door den stadhouder. Daar zij met een *mancipatio* (bl. 51) gepaard gaat, draagt zij den naam van **adoptio per aes et libram**³⁾. Zij bestaat uit twee handelingen:

I. Om de *patria potestas* te verbreken maakt men zich een bepaling van de wet der XII Tafelen ten nutte, volgens welke de vader, die driemaal zijn zoon mancipeert, de macht over zijn zoon verliest: *Si pater filium ter venum duuit, filius a patre liber esto* (IV, 2). Na de twee eerste *mancipationes* wordt de zoon telkens weer vrijgelaten; maar niet na de derde *mancipatio*, want dit zou ten gevolge hebben hem *sui iuris* te maken, en niet hem te adopteeren.

¹⁾ GELL., V, 19.

²⁾ Immers door *legis actio* verstaat men somtijds uitsluitend de *iurisdictio voluntaria* of vrijwillige rechtspraak.

³⁾ GAL., I, 134.

2. Na de derde *mancipatio* remancipeert dus de *adoptans* den zoon aan den natuurlijke vader. Dan volgt een schijnproces over eigendomsrecht (*in iure cessio*) tusschen den toekomstigen adoptief-vader, die den zoon als den zijne opeischt, en den natuurlijke vader, die niet protesteert en dus *cedit in iure*; waarna de magistraat akte verleent ¹⁾.

Bij de *adoptio* van dochters en kleinkinderen geschiedt hetzelfde, maar reeds na de eerste *mancipatio* (vervallen dus twee *mancipationes* en twee *manumissiones*).

Bij *adrogatio* en *adoptio per aes et libram* neemt het kind de benaming van zijn *pater adoptivus* aan en slechts het *agnomen* herinnert nog aan zijn natuurlijke familie. Zoo droeg de zoon van *L. Aemilius Paulus*, nadat hij door *P. Cornelius Scipio* geadopteerd was, den naam van *P. Cornelius Scipio Aemilianus* ²⁾.

De *pater familias* oefent de *manus* uit over zijne vrouw en de *patria potestas* over zijne kinderen.

1. Slechts een *sui iuris* kan de **manus** uitoefenen over zijne echtgenoot. Alle eigendom der vrouw, hetzij als *dos* meegebracht, hetzij naderhand, door erfenis b.v., verworven, gaat op den *pater familias* over ³⁾; na diens dood heeft zij recht op een zelfde deel der erfenis als hare dochter: *filiae loco*. Bijgestaan door een familieraad straft de man de mislagen zijner vrouw ⁴⁾, oudtijds niet zelden met den dood ⁵⁾, want hij heeft het *ius vitae necisque*; betrapt hij haar *in flagranti delicto*, dan kan hij haar dooden *sine iudicio*, zelfs als zij niet *in manu* is.

2. De **patria potestas** wordt genoemd het *ius proprium*

¹⁾ GELL., V, 19.

²⁾ LIV., XLIV, 44; XLV, 41.

³⁾ GAL., II, 86; III, 83. — Gemeenschap van goederen is onbekend. Bij den vrijen vorm bestaan slechts *donationes inter virum et uxorem*.

⁴⁾ LIV., XXXIX, 18.

⁵⁾ TAC., Ann., XIII, 32.

civium Romanorum. Slecht een *sui iuris* kan de volle vaderlijke macht uitoefenen, daar hij alleen *pater familias* is in den strikten zin des woords; de kinderen van een *alieni iuris* zijn afhankelijk van dengene, in wiens *potestas* de vader zich bevindt.

De vaderlijke macht is volkomen autokratisch en wordt slechts door den *mos maiorum* eenigszins beperkt ¹⁾. De vader heeft over zijne kinderen het *ius vitae necisque* ²⁾. Volgens de *lex XII tabb.* ³⁾ kan hij misvormde kinderen terstond bij hunne geboorte dooden; ook de *expositio infan- tum* is geoorloofd. Hij kan zijn kind als slaaf *trans Tiberim* verkoopen ⁴⁾, en tijdelijk tot delging van schulden aan een derde afstaan door *mancipatio* (bl. 51). Alles, wat de **mancipio datus** in dezen toestand verdient, is voor zijn meester. Hij behoudt het recht een *matrimonium iustum* te sluiten en heeft bij mishandeling de *actio iniuriarum*. Ook mag de vader, zooals gezegd (bl. 53), zijn zoon geen driemaal verkoopen, op straffe van het verlies zijner vaderlijke macht. Om uit zijn toestand te geraken moet de *mancipio datus* op gelijke wijze als de slaven plechtig worden vrijgelaten ⁵⁾.

De vader beschikt ten volle over alle goederen zijner kinderen; slechts kan hij zijn zoon het beheer van een gedeelte van zijn (des vaders) vermogen toestaan (*peculium profectici-um*) ⁶⁾; maar de vader blijft eigenaar. Van al wat de zoon onder dienstdtijd verwerft, is deze echter waarschijnlijk volstrekt eigenaar (*peculium castrense*).

De vaderlijke macht kan geschorst worden, zoo b.v.

¹⁾ Deze verlangt b.v., dat de vader, als hij recht spreekt over zijne kinderen, zich door een familieraad ter zijde laat staan.

²⁾ GELL., V, 19; LIV., II, 41; SALLUST., *Catil.*, XXXIX.

³⁾ IV, 1.

⁴⁾ CIC., *p. Caec.*, XXXIV; *de or.*, I, 40. Vgl. bl. 25.

⁵⁾ GAL., I, 116—117, 140; IV, 79.

⁶⁾ CIC., *p. Rosc. Am.*, XV.

door het *imperium consulare* ¹⁾. Zij eindigt a) voor den vader: door den dood, verlies der *civitas*, of *adrogatio*; b) voor de kinderen: door *adoptio per aes et libram*, *matrimonium cum manu*, verheffing tot *flamen dialis* en *virgo Vestalis*, of ook door **emancipatio** (handlichting) ²⁾. Deze bestaat hierin, dat men de eerste handeling der *adoptio per aes et libram* toepast (bl. 53), met dit verschil, dat de adoptans hier vervangen wordt door een vertrouwd tusschenpersoon (*pater fiduciarius*). Veelal kwam men overeen, dat deze na de derde *mancipatio* den zoon aan den vader zou remancipeeren. Zoo werd de vader in de gelegenheid gesteld, zelf de laatste, definitieve vrijstelling te verrichten, om over zijn zoon eenige rechten als *patronus* te behouden. Evenals immers bij de *liberti* in het erfrecht de *patronus* de agnaten verving, trad bij den *filius emancipatus* degene, die de laatste *manumissio* aan hem voltrokken had, in de plaats der agnaten, er werd dus diens erfgenaam ingeval hij overleed zonder testament en zonder *sui heredes* na te laten (zie bl. 60). Begrijpelijkerwijze vond men het billijker, dat in dit geval de *pater naturalis* erfgenaam werd, dan een *extraneus*.

II. Ius Commercii.

Door het *ius commercii* verstaat men het recht, eigendom te aanvaarden, te bezitten en over te dragen ³⁾.

Het *ius commercii* verleent vooral het Romeinsche eigendomsrecht: *dominium ex iure Quiritium* ⁴⁾, d. i. de rechtmatige, behoudens uitzonderingen ten behoeve van het

¹⁾ Nief door het feit, dat de zoon een magistratuur bekleedt, vgl. Liv., IV, 45; XXIV, 44.

²⁾ GAI., I, 132.

³⁾ ULP., XIX, 4, 5.

⁴⁾ Cic., p. Mur., 12; GAI., II, 40.

algemeen of bijzonder welzijn, door de wet volkomen beschermde eigendom over eene zaak.

Niet alle zaken zijn echter voor eigendom vatbaar. De *res* worden verdeeld in:

1. *res in commercio*, die het objekt kunnen zijn van zake-lijke rechten; en

2. *res extra commercium*, die dit niet kunnen zijn ¹⁾.

De *res extra commercium* zijn:

a. *res divini iuris*, die niemands eigendom kunnen zijn, want zij behooren aan de goden ²⁾, b.v. poorten en stadsmuren; en

b. *res humani iuris* en van deze vooral de *res publicae*, b.v. *ager publicus*, *servi publici*, havens, rivieren, wegen enz.

De *res in commercio* worden onderverdeeld b.v. in *res mobiles* en *immobiles*. Maar de voornaamste verdeling der *res in commercio* is die in **res Mancipi** ³⁾ en **nec Mancipi**.

Mancipi res sunt praedia in Italico solo, tam rustica, qualis est fundus, quam urbana, qualis domus; item iura praediorum rusticorum, velut via, iter, actus, aqueductus; item servi et quadrupedes, quae dorso collo domantur, velut boves, muli, equi, asini. Ceterae res nec Mancipi sunt. Elefanti et cameli, quamvis collo dorsove domentur, nec Mancipi sunt, quoniam bestiarum numero sunt ⁴⁾.

Uit deze opsomming blijkt, dat de *res Mancipi* vooral die zijn, welke geacht kunnen worden tot het kapitaal van landbouwers te behooren. Bij de indeeling in vermogensklassen kwamen, zooals wij zagen (bl. 46), oorspronkelijk uitsluitend als familie goed in aanmerking: onroerend

¹⁾ GAI., II, I—II; DIG., I, 8; XVIII, 1, 6.

²⁾ Deze worden verdeeld in *RES SACRAE: quae dis superis consecratae sunt*; en *RELIGIOSAE: quae dis Manibus relictas sunt*.

³⁾ D. i. *Mancipii*, voor wie alleen overdracht door *manipatio* gevorderd en mogelijk is.

⁴⁾ ULP., XIX, 1; vgl. GAI., I, 120; II, 15, 17.

eigendom, lastdieren (geen *oves* en *sues*) en, volgens de opvatting der Romeinen, ook slaven. Als *res Mancipi* werden dus beschouwd: *a.* onroerende goederen op Italischen bodem; *b.* de vier genoemde servituten, die op deze rustten; *c.* slaven, last- en trekdieren. De *res nec Mancipi* zijn uiteraard meer tot verbruik bestemd: oogst, pluimgedierte enz. Dewijl nu bij de Romeinen de landbouw bij uitstek in eere stond ¹⁾, kan het geen verwondering wekken, dat vooral de *res Mancipi* door den wetgever beschermd werden. Zij kunnen dan ook slechts door een civielen vorm (die meer formaliteiten eischt) verkregen worden, terwijl de overdracht van *res nec Mancipi* hetzij door een civielen vorm (behoudens de *Mancipatio*), hetzij door een natuurlijken vorm kan geschieden ²⁾.

De *acquisitiones civiles* zijn:

1. De *Mancipatio* (bl. 51). Door *Mancipatio* kunnen alleen *res Mancipi* worden overgedragen.

2. De *in iure cessio* (bl. 54) is een schijnproces over eigendomsrecht, een *lis imaginaria*, evenals de *Mancipatio* een *venditio imaginaria* is. Maar terwijl de *Mancipatio* vroeger waarschijnlijk een werkelijke verkoop geweest is, was de jongere *in iure cessio* steeds een schijnverkoop.

De *in iure cessio* is niets dan de eerste behandeling van een werkelijk proces over eigendomsrecht, dat slechts in twee behandelingen kon worden afgedaan (zie Rechtswezen, bl. 163). Ten overstaan van den magistraat legt de koper de hand op het betwiste voorwerp en spreekt de formule uit, waarmee hij het als het zijne opeischt. Maar de verkoper zet hier geen formule tegenover, hij berust: *cedit in iure*. Hierna verleent de magistraat akte.

3. De *usus* of *usucapio* of verjaring ³⁾, nl. het ongestoord

¹⁾ Cic., *p. Rosc. Am.*, XV, XVI, XVII, XVIII.

²⁾ Gal., II, 19, 22; Ulp., XIX, 3, 7.

³⁾ Ulp., XIX, 8; Gal., II, 41—59.

bezit van roerende goederen gedurende één, van onroerende goederen gedurende twee jaar (*res mobiles* en *immobiles*).

4. *Hereditas* of erfenis; *adiudicatio* of gerechtelijke toewijzing; *venditio publica* of openbare verkoop; *lex* ¹⁾.

Tot de *acquisitiones naturales* behooren vooral:

1. De *traditio* ²⁾, overgave van het voorwerp, zooals dit bij gewonen koop en verkoop plaats heeft;

2. De *occupatio*, het in bezit nemen van onbeheerd goed.

Het Romeinsche recht maakt onderscheid tusschen *eigendomsrecht* over een bepaalde zaak en *possessio* ³⁾, het feitelijk bezit eener zaak, met of zonder titel van eigendom, verbonden met den wil ze te houden (*animus possidendi*). Meent de *possessor* nu *bona fide* eigenaar te zijn, dan kan de *possessio* door verjaring in eigendom overgaan. Zulk een verjaring der *possessio* kan zich voordoen als b.v. de erfgenaam uit de nalatenschap iets, dat den erflater slechts geleend was, vervreemd heeft, in de meening, dat het tot de nalatenschap behoorde.

Naast het *dominium ex iure Quiritium* staat het *dominium ex iure gentium*, het door het Romeinsche recht strikt genomen niet erkende eigendomsrecht over zaken, die tot iemands vermogen behooren (*res in bonis habere*: vandaar onderscheidt men *dominium bonitarium* en *Quitarium*). Zoo b.v. *res Mancipi*, die slechts door eene *acquisitio naturalis* verworven zijn. De Quiritarische eigenaar alleen kan den schenker van zijn eigendom voor de rechtbank dagen (*legis actio*)

¹⁾ Vooral wordt hieronder verstaan het *legatum per vindicationem* (Ulp. XIX, 17), dat volgens de XII Tafelen eene wijze van eigendomsverkrijging is. De *testator* moest daarbij gebruik maken van de woorden *do lego* (bijv. *Titio hominem Stichum do lego*, GAIUS II, 193 en 194) of van een dezer beide werkwoorden. Direkt, nadat de erfenis was aanvaard, werd het *legatum* in dat geval *dominium ex iure Quiritium* van den legataris.

²⁾ Ulp., XIX, 7.

³⁾ Dig., XLI, 2, 3 § 1.

en hem een proces aandoen, om zijn eigendom terug te eischen (*rei vindicatio*). Naderhand werden ook de bonitarische eigendom en de *possessio* meer en meer door den praetor beschermd ¹⁾.

Uit het *commercium* vloeit voort:

I. Het **ius testamenti factionis**, het recht bij testament over zijn vermogen te beschikken ²⁾. Men onderscheidt:

1. Het *testamentum comitiis calatis factum*.

2. Het *testamentum in procinctu*, door de soldaten vóór den slag ten overstaan van een voldoende aantal getuigen bekend gemaakt ³⁾. De later vrij algemeen gebruikelijke vorm was:

3. Het *testamentum per aes et libram* door *mancipatio familiae* (bl. 51) aan een tussenpersoon (*familiae emptor*), met opdracht de erfenis overeenkomstig den wil des erflaters uit te keeren. Naderhand kwam hierbij nog:

4. Het *testamentum praetorium*, zonder *familiae mancipatio*, een geschreven stuk, voorzien van de zegels van zeven getuigen, dat den praetor in bewaring gegeven werd ⁴⁾.

II. Het **ius hereditarium**, het recht eene nalatenschap te aanvaarden. Men onderscheidt de *hereditas ex testamento* en *ab intestato*. In dit laatste geval is de volgorde van hen, die voor de erfenis in aanmerking komen, deze: 1°. de *sui* (d.i. de *agnati*, die door den dood van den *pater familias sui iuris* worden); 2°. de overige *agnati*; 3°. oudtijds de *gentiles* en naderhand de *cognati*. Van de *agnatae* kunnen slechts de zusters erven ⁵⁾. Door de *lex Voconia* (169 v. Chr.), gericht tegen de weelde en verkwisting, werd bepaald, dat iemand,

¹⁾ Gai., II, 40—41; ULP., I, 16.

²⁾ *Lex XII tabb.*, V, 3; Gai., II, 101 v.v.; ULP. XX, 1 v.v.

³⁾ *Procincta classis dicebatur, quum exercitus cinctus erat Gabino cinctu confestim pugnatum* (Festus).

⁴⁾ Cic., *p. Mil.*, XVIII.

⁵⁾ Gai., III, 1 v.v.

die 100,000 asses bezat, geen vrouw tot universeele erfgename mocht maken of aan haar legaten mocht vermaken, die de helft der erfenis te boven gingen ¹⁾. Deze laatste bepaling gold trouwens voor de legaten in het algemeen. Een *lex Falcidia* (40 v. Chr.) bepaalde, dat de erflater niet meer dan $\frac{3}{4}$ van zijne nalatenschap aan legaten mocht vermaken.

III. Ius Obligationum.

Hierdoor verstaat men het recht vatbaar te zijn voor eene *obligatio* (verbintenis).

Eene *obligatio* is eene rechtsverhouding tusschen twee personen, krachtens welke de een jegens den ander tot iets verplicht, deze tegenover genen tot iets gerechtigd is. Zij omvat dus zoowel het recht (vordering) van den schuldeischer of *creditor*, als de verplichting (schuld) van den schuldenaar of *debitor* ²⁾.

Eene *obligatio* kan ontstaan:

1. *Ex contractu*, ten gevolge eener op wettigen grondslag gesloten overeenkomst.

2. *Ex delicto*, en wel niet ten gevolge van elk *delictum*, maar alleen ten gevolge van deze vier ongeoorloofde handelingen: *furtum*, *rapina*, *damnum* en *iniuria* ³⁾.

3. *Ex variis causarum figuris*: bedoeld worden rechtsverhoudingen, die noch op een kontrakt, noch op een delikt berusten. Zij worden verdeeld in *obligationes quasi ex contractu* en *quasi ex delicto*.

Eene *obligatio quasi ex contractu* ontstaat b.v. door de

¹⁾ Cic., *in Verr.*, II, 1, 41; *de rep.*, III, 10.

²⁾ *Instit.*, III, 13.

³⁾ Gai., III, 182. — *Iniuria* (rechtskrenking) beteekent: 1° lichamelijk letsel en 2° belediging in woord of geschrift (*convicium* scheldwoord, *libellus famosus* smaad-schrift).

daad van iemand, die vrijwillig (niet krachtens ambtsbetrekking of lastgeving) eens anders zaken heeft waargenomen (*negotiorum gestio*), b.v. bij brand in 't huis van een afwezige diens kostbaarheden heeft gered. Hij, wiens *negotia utiliter gesta sunt*, is verplicht den ander de eventueel daarbij geleden schade of gemaakte onkosten te vergoeden¹⁾. De andere moet de zaken waarnemen als waren het zijn eigene en van 't gehouden beheer rekening en verantwoordig afleggen.

Quasi ex delicto obligatus is b. v. de hotelhouder, ingeval door zijne bedienden iets is gestolen²⁾.

't Belangrijkst zijn de **obligationes ex contractu**. Tot de geldigheid van een kontrakt wordt vooral vereischt, dat de wederzijdsche toestemming der kontraktanten duidelijk kenbaar zij. Wil nu verder die toestemming (*conventio*) verplichtend zijn, dan moet zij volgens Oudromeinsch recht belichaamd worden in een rechtsvorm, die haar tot kontrakt maakt.

Nu kan men die toestemming vooral kenbaar maken en belichamen 1° door de overdracht van eigendom of bezit eener zaak (*re*), 2° door woorden (*verbis*) en 3° uit schrift (*litteris*)³⁾; maar 4° zijn er ook *contractus*, die door de enkele wilsovereenstemming der kontraktanten tot stand komen (*nudo consensu*).

Beschouwen we elk dezer vier gevallen een weinig nader.

1°. Tot de *contractus re* behoort de verbruiksleening of *mutuum*, waarbij de een der kontraktanten aan den ander afstaat een zekere hoeveelheid vervangbare zaken (*res quae pondere, numero, mensurave constant*, in de meeste gevallen was het natuurlijk *pecunia numerata*: baar geld), onder voorwaarde, dat deze later een even groot aantal van dezelfde soort zaken zal teruggeven. De eenvoudige overgave (en

aanneming) van de zaken doet het kontrakt tot stand komen¹⁾.

2°. De belangrijkste van de *contractus verbis* is de *stipulatio*. Zij komt tot stand door eene mondeling gestelde vraag en een volgend antwoord, waarin hetzelfde werkwoord gebruikt wordt, b.v.: *dari spondes? spondeo; dabis? dabo* enz.²⁾. Door eene *stipulatio* kan b.v. de interest (*fenus*) worden bepaald, die hij te betalen heeft, ten wiens voordeele een *mutuum* is aangegaan.

Zij, die aan hunne verplichtingen, bij *mutuum* aangegaan, te kort schieten, worden den schuldeischer bij rechterlijk vonnis toegewezen, en dragen daarom den naam van **addicti** (*addicere*). Heeft de schuldenaar na zestig dagen zijn schuld niet voldaan, dan kan de *creditor* hem dooden of *trans Tiberim* verkoopen³⁾.

3°. Een *contractus litteris* (verbintenis uit schrift) ontstaat, doordat de *creditor* naam en schuld van den *debitor* met diens goedkeuring en medeweten in zijn kasboek (*codex accepti et expensi*) opteekent. Vooral moeten wij hierbij denken aan het *nomen transcripticium* (overschrijven van vorderingen), dat volgens Gaius⁴⁾ op twee wijzen geschieden kan: a) *a re in personam*, wanneer datgene, wat uit zake b.v. van koop, huur of vennootschap verschuldigd is, wordt geboekt als een schuld ten laste van den persoon van den *debitor*, en b) *a persona in personam*, wanneer een schuld ten laste van den eenen *debitor* wordt geboekt als zijnde ten laste van een ander (b.v. van den kassier, naar wien de *debitor* voor de betaling verwezen heeft).

4°. De *contractus qui nudo consensu fiunt* zijn vier in getal: koop en verkoop (*emptio, venditio*), huur en verhuur (*locatio, conductio*), vennootschap (*societas*) en lastgeving

¹⁾ *Instit.*, III, 27, § 1.

²⁾ *Instit.*, IV, 5, § 3.

³⁾ *GAL.*, III, 89.

¹⁾ *GAL.*, III, 90.

²⁾ *GAL.*, III, 92.

³⁾ *Lex XII tabb.*, III, 1 vlg.; *Liv.* VI, 14; VII, 19; vgl. bl. 25.

⁴⁾ III, 128—130.

(*mandatum*)¹⁾. Bij deze veel voorkomende *contractus* (alle gerekend tot het *ius gentium*) wordt de bloote wilsovereenstemming der kontraktanten voldoende gerekend om de verbintenis tot stand te doen komen. —

Misschien de alleroudste vorm van kontrakten was het *nexum*, een *contractus per aes et libram* gesloten²⁾.

De *nuncupatio*, d.i. de bepaling van interest, betalings-termijn enz. volgens bepaalde formules, maakt een zakelijk deel van het kontrakt uit³⁾. Zij, die hunne verplichtingen, bij *nexum* aangegaan, niet nakomen, kunnen zonder tusschenkomst der rechterlijke macht, krachtens het kontrakt zelf, gevangen genomen worden en heeten dan **nexi**. De *creditor* kan ze te zijnen voordeele laten werken en straffen⁴⁾, maar noch verkoopen, noch dooden.

Eene *lex Poetelia* (326) schafte het *nexum* af en verzachtte den toestand der *addicti*⁵⁾.

IV. Over het **Ius Legis actionis** zie Rechtswezen, bl. 157 v.v.

¹⁾ GAI., III, 135.

²⁾ Gaius III, 173 zinspeelt hierop; zie bl. 51.

³⁾ *Lex XII tabb.*, VI, 1.

⁴⁾ LIV., II, 23; VIII, 28.

⁵⁾ SALL., *Cat.*, XXXIII.

AFDEELING II. DE PEREGRINI.

Peregrinus is ieder vrij man, die den *status civitatis* mist. Men onderscheidt twee hoofdgroepen:

1. *Burgers van onafhankelijke staten.*

Oudtijds genoten deze *peregrini* hoegenaamd geene bescherming, daar het *ius civile* slechts Romeinsche burgers kende. Bestond er nu tusschen zekeren staat en Rome geen openbaar verbond van gastvrijheid (*hospitium publicum*), dan dienden zijne onderdanen, wilden zij te Rome bescherming genieten, of wel een *hospitium privatum* te sluiten en zich aldus te stellen onder de hoede van *Jupiter hospitalis*¹⁾, of wel door *applicatio* zich de bescherming van een invloedrijk burger te verzekeren (bl. 37). Daar het vreemdelingenverkeer te Rome echter steeds toenam, ontstond langzamerhand een zeker vreemdelingen-recht of *ius gentium*, dank zij vooral de *edicta* van den *praetor peregrinus*. Dit recht gaf o.a. waarborgen voor de *possessio* (bl. 59).

2. *Burgers van afhankelijke staten.*

Over de verschillende soorten van rechtstoestand der *civitates iuris peregrini*, zie Bestuur van Italië en de Provinciën, bl. 215.

Eene bevoorrechte klasse onder de *peregrini*, zoo men wil een overgangstype tusschen de *peregrini* en de *cives*, zijn de *Latini*. Zij vormen het *nomen Latinum*²⁾ en hun rechtstoestand draagt den naam van *Latinitas* of *Latium*³⁾.

De geschiedenis der *Latinitas* hangt samen met die van

¹⁾ LIV., XXV, 18, XXX, 13; CIC., *p. r. Deiot.*, III, ad *fam.*, XIII, 36, in *Verr.*, II, 2, 36; CAES., *de b. c.* II, 25; VERG., *Aen.*, III, 83.

²⁾ *Socii nominis Latini*. Zie LIV., X, 26, 34; CIC., in *Verr.*, II, 5, 24, *p. Balb.*, VIII, *de rep.*, VI, 12; SALL., *Jug.*, 95.

³⁾ CIC., *ad Att.*, XIV, 12; TAC., *Hist.*, III, 55.

den Latijnschen Bond, over wiens wording en vorming in de Inleiding, bl. 3 en 17, gesproken is.

Van het *nomen Latinum* maken deel uit:

1. De gemeenten van den voormaligen Latijnschen bond, die geen burgerrecht verkregen.

2. De oude en nieuwe Latijnsche koloniën.

3. Eenige naderhand overwonnen volkeren, zooals de Aequi, Volsci en Hernici (*Latium adiectum*).

Rechtstoestand der Latini.

De Latijnen worden beschouwd als bondgenooten¹⁾, hebben eigen overheden en eigen muntrecht, en nemen de Romeinsche wetten slechts aan, wanneer het hun behaagt²⁾. Zij zijn verplicht tot het leveren van troepen³⁾. Het aloude *ius commercii* blijft gehandhaafd. De te Rome woonachtige Latijnen (*incolae*) stemmen in de *comitia tributa* in eene *tribus*, door 't lot bepaald⁴⁾. Het volle Romeinsche burgerrecht kunnen zij verkrijgen:

1. door zich te Rome te vestigen, mits zij zorg dragen, dat hunne familie in hunne geboorteplaats niet uitsterft⁵⁾;

2. door een Romeinsch magistraat te doen veroordeelen in een proces *de repetundis*⁶⁾;

3. door in een Latijnsche stad een magistratuur te bekleeden.

Het *nomen Latinum* bestond tot aan den Bondgenootenoorlog. Door de *leges Julia* en *Plautia Papiria* (90 en 89 v. Chr.) verkregen de *civitates iuris Latini* in Italië het Romeinsche burgerrecht.

¹⁾ Cic., *p. Balb.*, XXIV.

²⁾ Cic., *p. Balb.*, VIII.

³⁾ Liv., XXVII, 10; XXIX, 15.

⁴⁾ Liv., XXV, 3.

⁵⁾ Liv., XLI, 8.

⁶⁾ Bepaling der *lex Servilia de repetundis*, Cic., *p. Balb.*, XXIII, XXIV. Waarschijnlijk beperkte deze wet een voorrecht tot de Latijnen, dat voorheen aan alle *peregrini* was toegestaan (*lex Acilia*?).

AFDEELING III. DE SERVI.

Servus is hij, die den *status libertatis* mist.

Oorsprong der slavernij.

1. *Iure gentium*.

a. De krijgsgevangenen, tot de I^e eeuw v. Chr. meestal buitenlanders, zelden *Italici*. Zij blijven in dienst van den staat, of worden door den quaestor publiek verkocht: *sub hasta venire*¹⁾, of meer in het bijzonder *sub corona: quia captivi coronati solent venire*²⁾.

b. De kinderen uit eene slavin geboren.

2. *Iure civili*. Dit geschiedt in alle gevallen, waarin de *capitis deminutio maxima* plaats heeft (bl. 25).

Van rechtstoestand kan bij de slaven strikt genomen geen spraak zijn, want zij missen alle rechtspersoonlijkheid. De slaaf is eene zaak, eene *res mancipi*; maar de eigendom over deze zaak draagt behalve den naam van *dominium* nog dien van *dominica potestas*.

Men onderscheidt:

1. **Servi publici**, eigendom van den staat. Zij staan in dienst der magistraten³⁾, of der tempels als *servi deorum*⁴⁾, en kunnen een *peculium* verwerven, waarover zij voor de helft bij testament te beschikken hebben.

2. **Servi privati**. Rechts heeft de slaaf geen naam. Hij heet *servus* in tegenstelling met den vrije, *mancipium*, in zoo verre hij het eigendom zijns meesters (*erus, dominus*)

¹⁾ Liv., VI, 4 enz.

²⁾ Gell., VI (VII), 4; Liv., II, 17; IV, 34; V, 22; Caes., *de b. G.*, III, 16.

³⁾ Liv., XXXVIII, 51; XLIII, 16.

⁴⁾ Cic., *div. in Caec.*, XVII; *p. Cluent.*, XV.

is; zijne dienstbaarheid in de familie des meesters wordt uitgedrukt door de benaming *famulus* of *puer*, die somtijds als *-por* achter den naam des meesters gevoegd wordt: *Marcipor*. Benamingen als *Lydus*, *Afer*, geven de nationaliteit aan. De slaaf, in het huis zijns meesters geboren, heet *verna*¹⁾.

Slaven missen zelfs het genot der *iura privata*. Een huwelijk tusschen slaven onderling of tusschen slaven en vrijen is geen *matrimonium*, maar een *contubernium*. Zij hebben geen recht van eigendom; maar de meester kan hun de verwerving, het beheer en de beschikking over een *peculium* toestaan, dat hun echter elk oogenblik weer kan worden ontnomen. Voor de schade, door den slaaf aan een derde toegevoegd, is de meester verantwoordelijk; doch hij kan ook schadevergoeding eischen voor het nadeel, aan een zijner slaven toegevoegd.

De getuigenis van een slaaf voor de rechtbank is waardeeloos, tenzij ontworpen door de *tormenta*: *quaestionem habere de servis*²⁾. Slechts bij uitzondering mag hij aldus tegen zijn meester getuigen: *in dominum, in caput domini*³⁾.

De meester kan zijn slaaf *poenae serviles* toedienen en heeft over hem het *arbitrium vitae necisque*. De gewone wijze van terechtstellen is de kruisiging: *crux, arbor infelix, servile supplicium*. Wordt de meester in zijn huis vermoord, dan vordert de gewoonte, dat alle slaven, die zich op het oogenblik van den moord in huis bevonden, worden omgebracht⁴⁾.

¹⁾ Hor., *Epod.*, II, 65. Het adiect. *vernaculus* beteekent „tot de huisslaven behoorend”, maar ook „inlandsch, inheemsch”. Deze tweede beteekenis bevestigt het vermoeden, dat het begrip van „slaaf” bij de maatschap dezer woorden slechts sekondair is. Primair is waarschijnlijk het begrip „blijvend woonachtig zijn”, dat ook aan den vorm *Vesta* ten grondslag ligt.

²⁾ Cic., *p. Sull.*, XXVIII; *p. Rosc. Am.*, XLI.

³⁾ Cic., *p. r. Deiot.*, I; *p. Mil.*, XXII; Tac., *Ann.*, II, 30.

⁴⁾ Cic., *ad fam.*, IV, 12; Tac., *Ann.*, XIII, 32; XIV, 42, 45.

Alle slaven van een partikulier dragen gezamenlijk den naam van *familia*. Deze wordt verdeeld in *familia urbana* en *rustica*. De *f. rustica*, met een *villicus* of opzichter aan het hoofd, staat aan ruwer behandeling bloot dan de *f. urbana*. Tot deze hooren o. a. de *atriensis*, de *ianitor*, de *coqui*; maar zij telt ook ontwikkelde slaven, die zich op het onderwijs, de geneeskunde, de muziek enz. toelaggen: *paedagogi, medici, musicarii*.

De *servitus* eindigt¹⁾ slechts door **manumissio** of vrijlating: *manumittere, manumissor, manumissus*. Terwijl de *servi publici* zonder onderscheid door een magistraat ten gevolge van een senaatsbesluit kunnen worden vrijgelaten²⁾, onderscheidt men bij de *servi privati* de *manumissio iusta* en *minus iusta*³⁾. De *m. iusta* schenkt volle vrijheid (en burgerrecht), doch ten gevolge der *m. minus iusta* worden de slaven strikt genomen niet *liberi*, maar *morantur in libertate*. Nochtans kan de praetor verhinderen, dat zij willekeurig tot de slavernij worden teruggeroepen.

I. De **manumissio iusta** geschiedt *vindicta, censu, testamento*.

I. De *man. vindicta* vertoont den vorm van een proces tot handhaving van eigendom (*rei vindicatio*). Zij heeft plaats voor een magistraat met *imperium*⁴⁾, die hier dus de vrijwillige rechtspraak uitoefent. Bij een proces tot handhaving van eigendom moest de eischer (*vindex*) het betwiste voorwerp met een stokje (*vindicta*⁵⁾ of *festuca*) aanraken. De *vindex* nu, die hier in naam der vrijheid optreedt,

¹⁾ Behalve het vrij worden van krijgsgevangenen, zie bl. 25.

²⁾ Liv., XXIV, 14.

³⁾ Tac., *Ann.*, XIII, 27.

⁴⁾ Liv., XLI, 9.

⁵⁾ *Vindicta* komt van *vindicare*, „handhaven”, en niet van *Vindicus*, de eerste aldus vrijgelaten slaaf (Liv., II, 5).

— want ook de Romeinen beschouwden de slavernij als in strijd met het natuurrecht — draagt den naam van *assertor in libertatem*. Hij verricht de plechtigheid zeggende: „*Hunc ego hominem liberum esse aio secundum suam causam; sicut dixi, ecce tibi vindictam imposui.*” Hierop volgt de *in iure cessio* van den *manumissor*: terwijl hij het hoofd of een ander lichaamsdeel van den slaaf vasthoudt, zegt hij de formule: „*hunc hominem liberum esse volo*”; en door hem te doen ronddraaien *emittebat eum e manu*. Vervolgens wordt aan den slaaf door den magistraat de vrijheid toegewezen (*praetor addicit libertatem*), waarna de meester en overige aanwezigen den vrijgelatene gelukwenschen: „*cum tu liber es, gaudeo.*”

2. De *man. per censum* bestaat eenvoudig hierin, dat de meester den slaaf door de censoren op de burgerlijsten laat inschrijven.

3. De *man. per testamentum* kan rechtstreeks geschieden krachtens het testament zelf, *verbis directis et imperativis*: *Stichus servus meus liber esto, liber sit, liberum esse iubeo*, en in dit geval draagt de *manumissus*, daar zijn patroon *ad Orcum* is, den naam van *orcinus* of *charonita*; óf de meester kan zijn erfgenaam met de vrijlating belasten, *per fidei commissum*: *Rogo, fidei committo heredis mei, ut Stichum servum manumittat*, en dan wordt de vrijgelatene beschouwd als *libertus heredis*.

II. De *manumissio minus justa* kan geschieden *inter amicos, per mensam, per epistolam*.

De *lex Manlia* (357) hief op elke vrijlating eene belasting van 5 %: *aurum vicesimarium*¹⁾.

De vrijgelatene heet *libertus* ten opzichte van zijn voormaligen meester (*patronus*), wien hij nog eenige verplichtingen schuldig blijft (bl. 37, 38). Deze kan men tot drie termen

herleiden: 1. *obsequium*, eerbied en onderdanigheid; 2. *operae*, dienstbetoon; 3. *bona*, waardoor o. a. een wederzijdsche verplichting van onderhoud wordt uitgedrukt. Hij neemt diens *nomen gentilicium* aan en blijft de *sacra gentilicia* en het *ius sepulcri* deelachtig. Sedert Servius Tullius stelden de vrijgelatenen zich, volgens de overlevering, onder de beschermheerschappij des konings en gingen dus niet meer tot de privaatkliënteel over (bl. 39).

Ten opzichte van zijn maatschappelijken stand heet de vrijgelatene *libertinus*. Hij is *liber* niet alleen, maar ook *civis*; ten teeken van vrijheid en burgerrecht laat hij zich scheren en draagt den vilhoed of *pileus*¹⁾. Maar om reden van zijn slaafschen oorsprong zijn alle rechten beperkt. Eerst sedert Augustus heeft hij het *conubium* met de *ingenui*. Hij betaalt belasting, doch kan zijn stemrecht slechts uitoefenen in de *centuria capite censorum* en in de 4 *tribus urbanae*; ook mist hij het *ius honorum*.

De kinderen der *libertini* zijn *ingenui*, maar feitelijk is hun het *ius honorum* en de waardigheid van senator ontzegd.

¹⁾ Liv., XXIV, 16; XLV, 44. Beschermgodin der *libertini* is *Feronia*: Liv. XXII, 1.

¹⁾ Liv., VII, 16.

DE SAMENSTELLING DER ROMEINSCHE MAAT- SCHAPPIJ ONDER HET PRINCIPAAT.

Evenals tijdens de Republiek wordt het burgerrecht verworven door geboorte en naturalisatie, maar de *civitas donatio* gaat van het volk op den keizer over. Caracalla schonk de *civitas* aan alle vrije bewoners van het rijk (212).

De *iura privata* blijven vrij wel onveranderd; niet aldus de *iura publica*. Het *ius suffragii* verliest in waarde door het verval der volksvergaderingen en het *ius honorum* wordt afhankelijk van den *census senatorius*, m. a. w. van het bezit van een vermogen van 1,000,000 sestertiën.

Van de gevallen, waarin de *capitis deminutio maxima* voorkwam, blijft nog slechts de bedriegelijke verkoop *ad pretium participandum* over (bl. 26). Hierbij komen echter:

1. De *revocatio in servitutem*, waartoe in buitengewoon ernstige gevallen een ondankbaar vrijgelatene kon worden veroordeeld.

2. De *servitus poenae* voor de ter dood of tot dwangarbeid (vooral in *metallum*) veroordeelden. Zij worden *servi poenae*, *servi sine domino*.

3. De *servitus* bepaald door het *sen. cons. Claudianum*¹⁾.

De *cap. dem. media* kan ook het gevolg zijn van eene *deportatio in insulam*²⁾. Keizer en Senaat hebben de bevoegdheid tot *restitutio in integrum*³⁾. De zachtere vorm van verbanning, die den naam van *relegatio* draagt, heeft geene vermindering van rechtstoestand ten gevolge.

Sedert Augustus wordt de **senatorenstand** — hooger

dan de ridderstand — wettig erkend: *ordo senatorius*¹⁾. Behalve de *census senatorius* van een miljoen sestertiën wordt hiertoe vereischt:

1. dat men *ingenuus* zij en
2. in het bezit zijner burgerlijke rechten.

De leden van dezen stand hebben dezelfde *insignia* en voorrechten, die de senatoren genoten tijdens de Republiek.

Door het verdwijnen der *quaestiones perpetuae* in de IIIe eeuw²⁾ worden de voorrechten der **equites** aanmerkelijk besnoeid, terwijl het innen der belastingen aan de *publicani* ontnomen wordt. Eene bevoorrechte riddergroep vormen de *equites equo publico*, in werkelijken dienst ten getale van ± 5000 en in VI *turmae* ingedeeld³⁾.

Onder de **peregrini** blijven de *Latini* eene bevoorrechte plaats innemen. Men onderscheidt twee soorten:

1. Daar ten gevolge der *leges Julia* en *Plautia Papiria* de Latijnen uit Italië verdwenen (bl. 66), bestaan zij nog slechts in de provinciën, zoowel in de oude Latijnsche koloniën, als in die gemeenten, aan welke de keizer door eene rechtsfiktie de *Latinitas* heeft verleend⁴⁾. Deze *Latini coloniarii* kunnen in meer gevallen het Romeinsche burgerrecht verwerven, dan tijdens de Republiek.

2. Een rechtstoestand, overeenkomstig met dien der *Latini coloniarii*, werd onder Tiberius aan de slaven, die door *man. minus iusta* waren vrijgelaten, geschonken door eene *lex Junia Norbana*, voorgesteld door de konsuls M. Junius Silanus en L. Norbanus Balbus in het jaar 19 n. Chr. Vandaar de naam: *Latini iuniani*.

Het onderscheid tusschen **servi publici** en **privati** blijft

¹⁾ Tac., *Ann.*, XII, 53.

²⁾ Tac., *Ann.*, III, 38; IV, 13, 21 enz.; XIII, 43.

³⁾ Tac., *Ann.*, XII, 8.

¹⁾ Tac., *Ann.*, XIII, 25.

²⁾ Vooraf was hun reeds de rechtspraak in handelszaken ontnomen.

³⁾ Tac., *Ann.*, II, 83.

⁴⁾ Tac., *Ann.*, XV, 32.

bestaan. Onder de eersten vinden wij een *actor publicus* vermeld, die in sommige gevallen, bij verkoop b.v., den staat vertegenwoordigt ¹⁾.

Augustus deed twee wetten aannemen, die het recht van vrijlating belangrijk beperkten: de *lex Aelia Sentia* (4 n.Chr.), die de vereischten tot de vrijlating en hare rechtsgevolgen nader omschreef; en de *lex Fufia Caninia*, die het aantal slaven vaststelde, welke bij testament konden worden vrijgelaten.

¹⁾ Tac., *Ann.*, II, 30; III, 67.

TWEEDE HOOFDSTUK. DE STAATSINRICHTING.

OVERZICHT.

In de Romeinsche Republiek, waar vooral stand en vermogen als maatstaf gelden van rechten en plichten, ligt het zwaartepunt der macht rehtens bij het **volk**. *Nemo potestatem habet nisi a populo*, zegt Cicero ¹⁾, en geeft aldus de theoretische zienswijze zijner medeburgers aangaande den oorsprong der staatsmacht ten duidelijkste weer. De *maiestas populi* wordt dan ook door de hoogste regeeringspersonen erkend ²⁾. Bij het volk berust de wetgevende macht: slechts de besluiten der *comitia curiata*, *centuriata* en *tributa* en der *concilia plebis* hebben kracht van wet en dragen den naam van *leges* (of *plebiscita*), terwijl de senaatsbesluiten geheel het karakter hebben van wenken of adviezen aan de ambtenaarswereld des rijks. Het volk heeft ook te beslissen over vrede en oorlog. Jaarlijks kiest het verder — op weinige uitzonderingen na — zijne overheidspersonen en vertrouwt hun eene krachtige exekutieve macht toe. Het gevolg hiervan is, dat ook de senaatskeuze, middellijk althans, op de volkskeuze berust: want sedert het *plebiscitum Ovinium* bestaat dit lichaam bijna uitsluitend uit oud-magistraten. De censoren, met de senaatskeuze belast, doen dus slechts

¹⁾ *de leg. agr.*, II, II.

²⁾ Liv., II, 7; Gell., XIII, 13.

als controleurs der volkskeuze dienst. Eindelijk, vooral sedert de *leges XII tabb.* het recht van beroep uitsluitend aan de centuriaatkomitiën toekenden en op hechter grondslagen deden berusten, oefent het volk de krimineele rechtspraak uit. Zelfs de bevoegdheid der krimineele rechtbanken of *quaestiones perpetuae* is als eene door het volk gedelegeerde rechtsbevoegdheid te beschouwen. Ook heeft en behoudt het volk het recht van gratie.

Met het volste recht kan men dus beweren, dat gedurende het tijdperk der Romeinsche Republiek het volk *rechtens* soeverein is: *Populus Romanus Quiritium*.

Feitelijk echter is de invloed van den **senaat**, in hoofdzaak zuiver raadgevend lichaam, van beslist overwegenden aard. Deze vergadering toch, vrij sterk aan leden, is samengesteld uit oud-magistraten, die behooren tot de voornaamste en invloedrijkste families en hunne waardigheid meest levenslang behouden. Zeer moeilijk dus, met zulk eene macht den strijd aan te binden, bijna ondoenlijk voor den magistraat, zich niet aan de wenken van den senaat te storen, of zich aan zijn invloed te onttrekken. Het is dan ook niet te verwonderen, dat onder zulke omstandigheden de senaat zich langzamerhand van raadgevend tot staatsleidend lichaam wist te verheffen.

Voegen wij hierbij, dat de geschiedenis der Republiek op elke bladzijde leert, hoe het volk er op uit was, de executieve macht voortdurend te verzwakken, hetzij door nieuwe instellingen, zoo b.v. het tribunaat en het beroep op het volk, als waarborgen tegen de macht der magistraten in het leven te roepen, hetzij door zich het recht aan te matigen, administratieve maatregelen af te keuren of te bekrachtigen. Dit streven had een natuurlijk, hoewel niet bedoeld gevolg: uiteraard toch moest de invloed van den senaat, met het toezicht over de ambtenaarswereld belast, in dezelfde mate

stijgen, als de administratieve en executieve macht meer verbrokkeld werd. Deze verbrokkeling werd nog bevorderd door het pogen der patriciërs, bij elke nieuwe verovering der plebs een bepaalde functie van de veroverde magistratuur af te scheiden en er een nieuw, patricisch, ambtenaar mee te belasten. Spoedig echter werden ook deze nieuwe ambten voor de plebs opengesteld.

Eindelijk steekt de senaat als regeeringsorgaan gunstig bij de volksvergaderingen af: bij hem alleen ontmoeten wij vastheid van gedragslijn, eenvormigheid van beginselen, samenhang van praktijk en duurzaamheid van overlevering, terwijl van dit alles bij de groote, onbestendige volksmassa geen sprake is.

Maar evenals eertijds den koning uitsluitend het recht van initiatief bleef voorbehouden, kunnen ook tijdens de Republiek noch komitiën noch senaat hunne bevoegdheid uitoefenen tenzij in samenwerking met de **magistratuur**. De magistraat alleen kan de vergaderingen samenroepen en leiden, hij alleen kan voorstellen indienen, in omvraag en in stemming brengen, hij alleen is met de uitvoering van alle wetten en maatregelen belast. Bij de magistratuur berust het positieve staatsbestuur, waarvan de *auspicia* het symbool, de uitbeelding zijn. Vandaar, dat de plebeïsche ambtenaren, die immers oorspronkelijk slechts negatieve bevoegdheid bezaten, het *ius auspiciorum* missen; vandaar ook, dat de *auspicia* de inzet waren van den strijd, toen de *plebs* dong naar het konsulaat ¹⁾.

Verreweg de meeste handelingen zijn dus niet enkelvoudig, maar berusten op samenwerking van volk, senaat en magistratuur.

¹⁾ De *tribuni militum cons. pot.* hadden de *auspicia maxima* der konsuls niet. Toch werd, wanneer een tribuun iemand tot diktator benoemde, deze handeling niet als ongeldig beschouwd; zie Liv., IV, 31.

Gedurende het Principaat worden de rechten van senaat en magistratuur aanmerkelijk besnoeid, doch ten bate niet van het volk, maar van den Princeps. Juist in dit tijdperk kan van eene volkssouvereiniteit het allerm minst sprake zijn, daar onder de leuze van vertegenwoordiging der volksmacht langzamerhand de meest grenzenlooze alleenheerschappij door den Princeps werd uitgeoefend.

AFDEELING I. DE VOLKSVERGADERINGEN.

§ 1. OVER DE VERSCHILLENDE SOORTEN VAN VOLKSVERGADERINGEN.

Door **comitia** verstaat men vergaderingen van het geheele Romeinsche volk, die volgens de bestaande politieke indeelingen op eene gewijde plaats, na het houden der *auspicia*¹⁾ en onder leiding van een patricisch magistraat gehouden worden, om te stemmen over de voorstellen²⁾, door den voorzittenden magistraat ingediend.

Men onderscheidt de *comitia curiata*, *centuriata* en *tributa*.

Contio³⁾ („meeting”) noemt men eene volksvergadering, door de daartoe bevoegde overheid belegd, om het volk van iets in kennis te stellen of een onderwerp in debat te brengen, zonder dat het volk in politieke indeelingen is gesplitst of ter stemming wordt opgeroepen⁴⁾. Het recht, zulk eene *contio* samen te roepen, behoort tot de algemeene rechten der magistraten, maar de hogere magistraten hebben het *ius advocandi contionem*⁵⁾. Niemand kan echter van dit recht gebruik maken ten nadeele der volkstribunen⁶⁾.

Concilium is eene algemeene benaming voor elke vergadering. In meer beperkten zin wordt deze benaming gebruikt voor de partijvergaderingen der plebs: *concilia plebis*.

¹⁾ Liv., V, 14, VI, 41.

²⁾ In zake de verschillende bevoegdheden van het volk.

³⁾ Ontstaan uit **coventio*. Het s. c. de *Bacchanalibus* heeft nog *coventionid*. *Conventio* is een neologisme.

⁴⁾ GELL., XIII, 16; Liv., IV, IV, 32, XXXIX, 15.

⁵⁾ GELL., XIII, 16(15).

⁶⁾ Liv., XLIII, 16.

§ 2. ALGEMEENE FORMALITEITEN.

1. De magistraat kondigt de vergadering ¹⁾, die hij zal voorzitten, door een edikt aan ²⁾ (*edicere comitia*), minstens een *trinundinum* ³⁾ vóór den bepaalden dag. Tevens maakt hij het voorstel (*rogatio*) bekend, dat dan in voorafgaande *contiones* kan besproken worden.

2. De vergadering moet plaats hebben op een *dies comitalis*. Voor de rechtspraak worden de *dies* verdeeld in:

1. **dies fasti**: *quibus licet fari praetori tria verba solemnia* DO, DICO, ADDICO, *quibus lege agere fas est*; en

2. **dies nefasti**, waarop dit ongeoorloofd is.

De *dies fasti* worden onderverdeeld in:

a. *dies fasti comitiales*, kort *comitiales* geheeten (C), waarop niet slechts de praetor *lege agere* mag, maar het ook aan de bevoegde magistraten vrij staat *agere cum populo* en *cum patribus*; en

b. *dies fasti non comitiales*, de *dies fasti* in engeren zin (F), waarop slechts het *lege agere* mag plaats hebben.

Op *dies nefasti* mag noch rechtspraak, noch volksvergadering plaats hebben. Zij worden verdeeld in:

a. *dies feriati*, aloude feestdagen, kort *dies nefasti* genoemd (NP); en

b. *dies religiosi* (N) of *atri*, ongeluksdagen, b.v. de verjaardag van den slag bij de Cremera.

Sakraal is de verdeling in *dies festi*, feestdagen, en *dies profesti*, werkdagen.

3. De komitiën moeten gehouden worden in eene gewijde

ruimte of *templum* ¹⁾. Den dag der vergadering zelf worden hier de *auspicia* gehouden, behalve bij de *concilia plebis*, die *inauspicato* plaats hebben. Slechts de magistraat heeft het recht der *spectio*, maar, daar hij de zienerkunst onkundig is, bedient hij zich meestal van een *augur*. Deze moet den uitslag meedeelen, hij doet de *nuntiatio*; is zij ongunstig (*obnuntiatio*), dan wordt de vergadering naar een anderen dag verschoven: *alio die* ²⁾. Door de *nuntiatio* kan een augur echter nooit eene vergadering verhinderen, voorgezeten door magistraten, wien hij niet ter zijde stond.

4. a. Vóór de stemming kan de vergadering, behalve door de *nuntiatio* van een augur, nog verhinderd of ontbonden worden (*dirimere*) door de *obnuntiatio* van een magistraat, die de *auspicia e coelo* heeft gehouden of zal houden *se servasse* of *se servaturum de coelo* ³⁾. Om misbruik te voorkomen heeft de magistraat-voorzitter het recht, de lagere magistraten te verbieden van het *ius obnuntiationis* gebruik te maken: *ne quis magistratus minor de coelo servasse velit* ⁴⁾. Het recht van *obnuntiatio* werd door de *leges Aelia* en *Fufia* (\pm 153) geregeld en in stand gehouden, doch door eene *lex Clodia* (58 v. Chr.) afgeschaft.

b. Vóór of tijdens de stemming kan de vergadering verhinderd worden door *auspicia e diris* b.v. vallende ziekte (*comitalis morbus*) of *e coelo*, donder of bliksem ⁵⁾: *Iove tonante, fulgurante, comitia populi habere nefas*.

Hierbij dient te worden opgemerkt, dat de hoogere magistraten niet slechts het *ius avocandi contionem* hebben,

¹⁾ Worden bedoeld *comitia* en *concilia*.

²⁾ Liv., IV, 57; VI, 39 enz.

³⁾ *Trinundinum* = *trinum nundinum*, een tijdsruimte van drie achtereenvolgende marktdagen of *nundinae*, dus 17 dagen. *Nundinae* (*nondinum*, *nundinum*) is „de marktmag, die op elken negenden dag wordt gehouden”; het woord werd gevormd uit **noven* (*novem*) en **dinom* (*dag*).

¹⁾ Liv., III, 20.

²⁾ Cic., *de legg.*, II, 12. — *Qui malam rem nuntiat, obnuntiat, qui bonam, annuntiat: nam proprie obnuntiare dicuntur augures, qui aliquid mali ominis scaevumque viderunt* (Donatus).

³⁾ Cic., *p. Sext.*, XXXVI, XXXVII; in *Vat.*, VII.

⁴⁾ Gell., XIII, 15.

⁵⁾ Liv., XXX, 39, XL, 59; Tac., *Hist.*, I, 18.

maar ook het *ius advocandi comitiatum*¹⁾. Behalve door een *par maiorve potestas* dan die van den magistraat-voorzitter, kan nog verzet aangeteekend worden door een volkstribuun²⁾.

5 De vergadering heeft plaats als volgt. Zij begint na een hernieuwde oproeping, *prima luce*, en mag slechts duren tot zonsondergang. Na het offer en het openingsgebed (*carmen solemne precari*) herhaalt de voorzitter de *rogatio* met de formule: *Quod bonum, faustum, felix, fortunatumque sit populo Romano... velitis, iubeatis, Quirites*.

Dan volgt de stemming. Naar den aard der vergadering stemt men *kuries-*, *centuries-* of *tribusgewijze*, en in het algemeen stemmen de *centuries* eener zelfde klasse te zamen³⁾. In elke afdeeling wordt *viritim* gestemd; de afdeeling heeft recht op éene kollektieve stem. Voorheen was de stemming publiek⁴⁾ (*viva voce*), maar in de tweede helft der IIe eeuw v. Chr. werd door de *leges tabellariae* de geheime stemming ingevoerd⁵⁾. Voortaan krijgt elk stemmer twee stembordjes, het eene met de beginletters V (*ti*) R (*ogas*): „voor”, het andere met de beginletter A (*ntiquo*): „tegen”. Bij magistraatskeuze ontvangt ieder éene *tabella*, om de namen zijner kandidaten op te schrijven. Deze stembordjes werpt men in *cistae*, over welke het toezicht gehouden wordt door openbare opzichters of *rogatores*.

De stemopnemers heeten *diribitores*.

Om het gelijktijdig stemmen der *centuries* en *tribus* te vergemakkelijken, werden zoowel op het Marsveld als op de vergaderplaats der *comitia tributa* en *concilia plebis*

¹⁾ GELL., XIII, 16(15).

²⁾ LIV., IV, 25, VI, 35, VII, 21.

³⁾ GELL., XV, 27: *Cum ex generibus* enz.

⁴⁾ De uitgebrachte stemmen werden door *rogatores* met punten aangeteekend; vandaar het Horatiaansche (*ep. ad Pis.*, 343): *Omne tulit punctum* enz. Vgl. CIC., *de div.*, II, 35.

⁵⁾ CIC., *de legg.*, III, 15—16.

staketsels aangebracht (*saepta, ovile*), met minstens evenveel ingangen (*pontes*), als er *centuries* of *tribusgelijktijdigstemden*. Op bevel van den voorzitter gaat ieder in zijn eigen afdeeling; daarna komt de een na den ander door den *pons* naar buiten en geeft bij den uitgang zijn stem af.

Na het bekend maken van den einduitslag (*renuntiatio*) wordt de vergadering ontbonden.

§ 3. DE COMITIA CURIATA EN CALATA.

Formaliteiten. De oudste soort van volksvergadering — en tot Servius Tullius de eenige — is die, welke oorspronkelijk gehouden werd onder voorzitterschap des konings, zoo noodig vervangen door den *tribunus celerum*¹⁾, en wel *kuriesgewijze*. Na het verdrijven der koningen werd zij voorgezeten door konsul of diktator.

Deze vergadering heeft plaats op het *comitium* (gedeelte van het forum, het oude forum), waarheen het volk *nominatim* door *praecones* wordt samengeroepen. De volgorde, waarin men de stemmen der 30 kuriën bekend maakt, wordt bepaald door het lot; en de kurie, wier stem het eerst wordt uitgeloot, heet *curia principium*²⁾. Volstreckte meerderheid, 16 van de 30 stemmen, beslist.

Hadden van den beginne af niet slechts de patriciërs, maar ook de cliënten en plebejers stemrecht in deze komitiën?

Naar het schijnt, dient men deze vraag, in overeenstemming met de traditie³⁾, bevestigend te beantwoorden. De meening, dat de plebs, in geval zij stemrecht bezeten had,

¹⁾ LIV., I, 59.

²⁾ LIV., IX, 38.

³⁾ LIV., I, 8, CIC., *de rep.*, II, 8, 12.

door hare numerieke meerderheid in de komitiën den boven-
toon zou gevoerd hebben, verliest aanmerkelijk in waarde,
wanneer men bedenkt: 1. De patriciërs mét hunne cliënten,
die in den geest van hun patroon stemden, overtroffen in
aantal te dien tijde zeker de plebejers, die denzelfden gen-
tielnaam droegen; in elke kurie toch stemde een bepaald
aantal *gentes*. 2. De besluiten van het volk waren ongeldig,
tenzij zij bekrachtigd werden door den senaat, waarin vóór
400 feitelijk geen plebejer zetelde.

Bevoegdheid. I. Gedurende den Koningstijd.

1. Wetgevende bevoegdheid. Vóór de wet-
geving der XII Tafelen kende men geen geschreven recht
(bl. 157). De wetgevende macht van het volk bestond dus
hierin, dat het zijne goed- of afkeuring hechtte aan alle maat-
regelen van gewicht, vooral wanneer het gold een wijziging
te brengen in de bestaande staatsorde. In dien zin verstaan,
had het volk in de kuriaatkomitiën:

- a. het recht van vrede en oorlog;
- b. de verleening van het burgerrecht *optimo en minuto iure*¹⁾;
- c. de *adrogatio* (bl. 53);
- d. de *lex curiata de imperio*, zie 2.

2. Kiesbevoegdheid. Het was de voornaamste
taak van den *interrex*, de *comitia curiata* samen te roepen
en hun een kandidaat voor het koningschap voor te stellen.
Het volk had dus de *creatio regis* of *koningskeuze*. Boven-
dien verleende het den gekozene het *imperium* door eene
lex curiata de imperio.

3. Rechtsbevoegdheid had het volk strikt ge-
nomen niet, behoudens wellicht in krimineele zaken, in zeld-
zame gevallen, de rechtspraak in tweede instantie.

¹⁾ Liv., IV, 4.

II. Gedurende de Republiek.

Van de voormalige bevoegdheid blijft nog slechts de
adrogatio over en het verleen van het *imperium* aan zekere
magistraten. Maar dewijl deze *lex curiata de imperio* mettertijd
bloote formaliteit werd, lieten de kuries zich te dezen einde
vervangen door 30 *lictors*, bijgestaan door 3 *augures*¹⁾.

Gedurende den Koningstijd en de Republiek vergadert
het volk ook nog kuriesgewijze, niet om te stemmen, maar
om getuige te zijn van zekere godsdienstige en civiele
handelingen in de *comitia calata*²⁾. Deze vergaderingen,
vóór de *curia Calabra* op het kapitoel *pro conlegio pontificum*
gehouden, werden samengeroepen door een *lictor curiatus*
op bevel van den voorzitter. In den Koningstijd is de koning
voorzitter, na 510 de *pontifex maximus* of de *rex sacrorum*.

Bedoelde handelingen zijn:

1. De *inauguratio* des konings (bl. 128) en der *flamines*.
2. De *detestatio sacrorum*³⁾, als een lid der gens uit het
gewijde gentielverband treedt. Wanneer dit plaats had, is
niet met volle zekerheid bekend; waarschijnlijk bij de *adro-
gatio*.
3. De *testamenta comitiis calatis facta*, waarbij een burger
het geheele volk tot getuige neemt van zijne uiterste wils-
beschikking.
4. Het bekendmaken der *nonae* op de *kalendae* van elke
maand, en die van de *feriae* der maand op de *nonae*.

¹⁾ Cic., de leg. agr., II, 12.

²⁾ Gell., XV, 27. Wat de schrijver door *comitia calata* CENTURIATA bedoelt,
is niet duidelijk. *Calata* komt van het Oudlatijnsche ww. *calare* „oproepen”, vgl.
καλέω, κέλωμαι. Hiermee hangt ook de vorm *Calabra* (*curia*) samen: „de tot het
uitroepen bestemde *curia*”, evenals *calendae* (van een ww. **calere*), *nomenclator*
en *concilium* = **con-caliom*.

³⁾ Cic., or. XLII, spreekt van *alienatio sacrorum*.

§ 4. DE COMITIA CENTURIATA.

Formaliteiten. Het centuriesgewijze vergaderde volk draagt van oudsher den naam van *exercitus urbanus* (*exercitum imperare*); immers, de centuries omvatten de weerbare burgers, verplicht zich bij de lichte beschikbaar te stellen, oudtijds zelfs, zich gewapend naar het Marsveld te begeven.

De Serviaansche indeeling in centuries draagt een beslist militair karakter, dat ook bij het houden der *comitia centuriata* sterk op den voorgrond treedt. Zij vergaderen *extra pomerium* en worden voorgezeten door magistraten, bekleed met het *imperium militare*: de konsuls en de buitengewone magistraten, die hen vervangen. De praetor kan de *comitia iudiciaria* voorzitten, de *interrex* de kieskomitiën. Zijn de *auspicia* gunstig, dan geeft de voorzitter zijn ordonnans (*accensus*) last, de burgers ter vergadering op te roepen: *inlicium vocare*¹⁾. Hierop wordt het militaire signaal geblazen door den *classicus* of *cornicen*²⁾, en gedurende de vergadering wappert de roode oorlogsvaan (*vexillum russeum*) van de *arx*.

Prima luce verschijnt nu het volk, om de voorafgaande *contio* bij te wonen. In deze meeting, door gebed en offer ingeleid, worden al naar gelang den aard der *comitia* wetsvoorstellen besproken, de naamlijst der kandidaten bekend gemaakt, aanklacht en verdedigingsrede uitgesproken. Hierna volgt de oproeping tot de definitieve vergadering met het vaste formulier: „*impero qua convenit ad comitia centuriata*.” Op dit bevel schaart het volk zich in centuries, en als de *contio* niet op den *campus Martius* heeft plaats gehad, bege-

¹⁾ *Inlicium dicitur, cum populus ad contionem elicitur, id est evocatur* (Festus). De woordafleiding blijft onzeker. Wellicht beteekent *licium* de omsloten ruimte of *templum*, waarin de magistraat de *auspicia* genomen heeft.

²⁾ GELL, XV, 27.

ven zich de burgers thans met vliegende vaandels daarheen. Hier wordt het voorstel nogmaals voorgelezen en het volk uitgenoodigd (*rogatur*), een besluit te willen nemen. Na de stemming en de *renuntiatio* van den uitslag wordt de vergadering ontbonden (*remittere exercitum*).

Volgorde bij de stemming.

a. Vóór de hervorming van 241 berust de volgorde geheel en al op de timokratische indeeling van Servius Tullius in *classes* en *centuriae*. De grondslag dezer indeeling en bijgevolg van het politieke stemrecht is het vermogen. Eerst stemmen de 18 *centuriae equitum*: de *centuriae prae-rogativae*, van welke 6 den naam dragen van *sex suffragia*¹⁾. Na het bekend maken van den uitslag dezer gedeeltelijke stemming krijgen de 80 *centuriae peditum* der eerste klas hare beurt (*primo vocatae*). De eerste klas beschikt over de meerderheid, want zij kan $80 + 18 = 98$ van de 193 stemmen uitbrengen. Wordt echter door het stemmen der eerste klasse geen meerderheid verkregen, dan roept men de tweede klas ter stemming op, en zoo verder, tot het minimum van 97 gelijkluidende stemmen verkregen is.

b. Na de hervorming van 241, het werk der censoren Aurelius Cotta en Fabius Buteo²⁾, vormt niet meer de klas, maar de tribus den grondslag der verdeeling in *centuriae*. De grondtoon dezer hervorming is democratisch. Elke der 35 tribus omvat thans 10 centuries, 5 *iuniorum* en 5 *seniorum*, en wel 1 *centuria iuniorum* en 1 *centuria seniorum* van elke klas. Het totaal bedraagt dus $(5 + 5) \times 35 = 350$ centuries. Of ook: de burgers éener bepaalde

¹⁾ Zie over de *centuriae equitum* en de Serviaansche indeeling in het algemeen LIV., I, 43; vgl. CIC., *de rep.*, II, 22.

²⁾ Terzelfder tijd werd het getal der *tribus locales* op 35 gebracht, daalde het gewicht van den *as* tot 2 ons, steeg de *census* der eerste klas tot 1,000,000 *asses sextantarii* en werd de *praetor peregrinus* ingesteld.

klas, bij ééNZelfde tribus ingedeeld, vormen gezamenlijk 2 centuries, 1 *iuniorum* en 1 *seniorum*, zoodat elke klas er $2 \times 35 = 70$ oplevert: totaal $70 \times 5 = 350$ centuries. Voeg hierbij: 18 cent. *equitum*, 2 cent. *fabrum*, 1 cent. *liticinium cornicinum*, 1 cent. *accensorum velatorum*, 1 cent. *cap. cens.* = 373 *centuriae*. Daar bijgevolg de volstrekte meerderheid thans 187 stemmen bedraagt, beschikt de eerste klas, die nog slechts $70 + 18 = 88$ stemmen kan uitbrengen, niet meer over de meerderheid, en moet in alle geval de derde klas ter stemming worden opgeroepen. Eene centurie der eerste klas, door het lot bepaald (*centuria praerogativa*), stemt het eerste¹⁾. Na de *renuntiatio* van deze stem volgen de overige centuries der eerste klas, *equites* en *pediles*, en verder als vóór de hervorming.

Bevoegdheid. De centuriaatkomitiën zijn aanvankelijk de komitiën bij uitnemendheid: *comitiatus maximus, verus populus in campo Martio*²⁾.

a. Wetgevende bevoegdheid. Tot aan de *lex Hortensia* (286), die de plebiscieten aan elke senaatsbepkrachting onttrok, werden de meeste wetsontwerpen bij de *com. cent.* ingediend. Na dien tijd blijft hun slechts de *lex de bello indicendo* en de *lex de censoria potestate* (bl. 139).

b. Kiesbevoegdheid. In deze komitiën worden gekozen alle *mag. ordinarii maiores*, en van de *mag. extraordinarii maiores* de tienmannen en de krijgtribunen met konsulaire macht.

c. Rechtsbevoegdheid. Het door de *lex Valeria de provocatione* (509) volgens de overlevering ingevoerde

¹⁾ Cic., *Phil.* II, 33; Liv., XXIV, 7, XXVI, 22. Aan het voorrecht, het eerst zijn stem uit te brengen, hechtten de Romeinen een groot gewicht en eershalve en *ominis causa*; vgl. Cic., *de div.* I, 45; II, 40.

²⁾ Cic., *de legg.* III, 19; *p. Sext.*, L.

of althans voor het eerst duidelijk uitgesproken recht, zich bij geeseling of doodstraf van het vonnis der konsuls op het volk te beroepen, werd door de tienmannen uitsluitend tot de *comitia centuriata* beperkt en op hechter grondslagen bevestigd: van hof van appèl in halszaken werden zij het gewone gerechtshof. Uit het provokatierecht ontwikkelde zich dus de vaste rechtspraak in strafzaken der centuriaatkomitiën, maar niet zonder duidelijk herkenbare sporen te vertoonen van haar oorsprong. Zoo heeft o. a. de rechtspraak in eerste behandeling in de voorafgaande *contiones* plaats, de tweede behandeling daarentegen in de eigenlijke *comitia*.

Men onderscheidt tusschen: 1°. de magistraten, die sedert de wetgeving der tienmannen de rol van openbaar ministerie vervullen, de *contiones* leiden en aanklagen: dit zijn de II *virī perduellionis* of de *quaestores parricidii*, later de *tribuni plebis*¹⁾; en 2° de oppermagistraten (konsul of praetor), die de eigenlijke *comitia* leiden.

De magistraat-aanklager, dus geen *homo privatus*, stelt den beklagde een termijn (*diem dicere*), om hem voor de eerste maal ter verantwoording te roepen (*prima accusatio*) en kondigt tegen dien dag een *contio* aan. Kan de aangeklaagde (*reus*) geen borg (*vades*) stellen, dan wordt hij in hechtenis genomen²⁾. De voorzitter opent deze *contio* met de akte van beschuldiging (*anquisitio*)³⁾; dan volgen verdedigingspleidooi, getuigenverhoor enz. Deze *contio* wordt tot viermaal toe herhaald (*secunda, tertia, quarta accusatio*). In de vierde *contio* wordt het vonnis gewezen in eerste behandeling, en onmiddellijk daarna roept de oppermagis-

¹⁾ Liv. II, 41, XXV, 4, XXVI, 3; wellicht ook de *aediles*: Liv., VIII, 22, XXV, 2.

²⁾ Liv., III, 13.

³⁾ *Anquirere pecunia, capitis*: Liv., XXVI, 3.

traat de burgers samen ter vergadering in de *comitia centuriata* met inachtneming der gewone formaliteiten. Hier velt het volk het beslissende vonnis. Zoolang de stemming niet geëindigd is heeft de beklaagde het *ius exulandi* (bl. 26, 47).

§ 5. DE COMITIA TRIBUTA EN DE CONCILIA PLEBIS.

Wording der concilia plebis en comitia tributa. Het ligt in den aard der zaak, dat de plebejers na de *secessio* van 494 vergaderden, om hun eigen overheidspersonen te kiezen en besluiten te nemen in het belang hunner gemeenschap. Maar dewijl deze vergaderingen slechts partijvergaderingen waren, die niet den geheelen *populus*, maar slechts een gedeelte ervan, de *plebs*, omvatten¹⁾, konden de besluiten dezer vergaderingen uiteraard niet bindend zijn dan voor de *plebs* alleen. Deze besluiten heeten dan ook niet *leges*, maar *plebiscita*, en de bijeenkomsten dragen niet den naam van *comitia*, maar van *concilia*, en wel *concilia plebis*²⁾. Deze *concilia* kunnen slechts door plebejische ambtenaren worden samengeroepen en voorgezeten. Oorspronkelijk vergaderde de plebs waarschijnlijk kuriesgewijze, sedert het *plebiscitum Publilium Voleronis* (471) tribusgewijze (bl. 12).

Sedert de decemvirale wetgeving begon ook de geheele *populus* tribusgewijze te vergaderen. Naast de *concilia plebis tributa* ontstonden aldus de *comitia tributa*, n.l. vergaderingen, samengeroepen en voorgezeten door patricische magistraten: *consul* en buitengewone magistraten, die hem vervangen,

¹⁾ Ook de cliënten waren aanvankelijk uitgesloten.

²⁾ GELL., XV, 27. Ten onrechte worden de *conc. plebis* somtijds *com. tributa* genoemd, als bij Liv., II, 56, 58, 60 enz.

praetor en *aedilis curulis*. Werden de tribusvergaderingen echter voorgezeten door plebejische magistraten, dan bleven zij officieel den naam dragen van *concilia plebis*, en alleen de plebejers, dus niet alle leden der tribus, hadden stemrecht. Ook bleven de besluiten dezer vergaderingen, aanvankelijk althans, den naam van *plebiscita* voeren; wat in de *comitia tributa* besloten werd, heette *lex*.

Formaliteiten. De gewone vergaderplaats is het forum (*comitium*), somtijds het kapitoel. Dewijl de *conc. plebis* geen vergaderingen zijn van het geheele volk, hebben zij *inauspicato*, plaats, ook na 449. Wel kunnen zij, althans sedert de *leges Aelia* en *Fufia* (bl. 81), vóór de stemming gestuit worden door de *nuntiatio* van een augur en de *obnuntiatio* van een magistraat¹⁾.

De vergaderingen der tribus worden samengeroepen door *praecones*, en wel voor de *conc. plebis* tot aan de *lex Hortensia* op marktdagen of *nundinae*, om ook aan het landvolk de gelegenheid te bieden, de vergaderingen bij te wonen. Na de *rogatio* volgt de stemming tribusgewijze en voor het overige als in de *com. centuriata*. Alle tribus stemmen gelijktijdig; de tribus, wier stem het eerst wordt geproklameerd, heet *tribus principium*, en wie het eerst in deze tribus stemt, *princeps*. De volstreckte meerderheid van stemmen bedraagt 18.

Bevoegdheid der comitia tributa.

a. **Wetgevende bevoegdheid.** Alle *rogationes praetoriae*, d.i. door een praetor ingediend, worden in deze komitiën in stemming gebracht. De konsuls dienden hunne *rogationes* eerst bij voorkeur bij de *com. cent.* in, later bij de *com. trib.*, die immers sedert de *lex Hortensia* (286) het voornaamste wetgevend lichaam vormden van den staat.

b. **Kiesbevoegdheid.** Gekozen worden: de *aediles*

¹⁾ Liv., X, 47.

curules, *quaestores* en *XXVI viri*: verder de *mag. minores extraordinarii*, b.v. de *III viri coloniae deducendae*, benevens een zeker aantal *tribuni militum*.

De *lex Domitia de sacerdotiis* (104) schonk het volk een aandeel in de keuze der 4 hooge priesterkolleges. Aanvankelijk wierven deze kolleges nieuwe leden aan door *cooptatio*; doch door genoemde wet werden zij verplicht, een lijst van kandidaten op te maken en deze aan de volkskeuze te onderwerpen¹⁾. Het volk oefent de priesterkeuze uit in *comitia tributa sacerdotum*, waar slechts 17 tribus vergaderen, door 't lot bepaald. Wellicht kwam niet het volle getal tribus ter vergadering op, om het stuitende der volksinmenging in godsdienstzaken eenigszins te verzachten. — De gekozen leden worden vervolgens door het priesterkollege gekoöpteerd, waarna de wijding of *inauguratio* door den *pontifex maximus* plaats heeft.

In deze *comitia tributa sacerdotum* werden reeds sedert de IIIe eeuw v. Chr. de *pontifex maximus* en de *curio maximus* gekozen.

c. *Rechtsbevoegdheid*. Evenals de krimineele rechtsbevoegdheid der *com. cent.* wortelt in de *lex Valeria de provocatione*, heeft die der *com. trib.* haar oorsprong te danken aan de *lex Aternia Tarpeia de multa* (454). Deze verleende, althans volgens de overlevering, aan alle magistraten het boete- en pandrecht (bl. 119), dat tot dusverre slechts aan de konsuls had toebehoord, maar stelde tevens een maximum van boete vast (bl. 163). Vandaar het beroep op het volk in de vergaderingen der tribus, wanneer de magistraat dit maximum overschreed, welk recht door de wetgeving der tienmannen werd bekrachtigd. Sedert dien tijd dienden de magistraten, die de maximaal-boete wilden overschrijden, rechtstreeks hun aanklacht in bij de *com. trib.*

¹⁾ Cic., *de leg. agr.*, II, 7; *Phil.*, II, 2.

of bij de *conc. pleb.*, al naar gelang zij het *ius agendi cum populo* of *cum plebe* hadden. De gewone voorzitters in politiezaken zijn de *aediles*, in strafprocessen van politieke aard de *tribuni plebis*¹⁾. De *aediles* en *tribuni* zijn dus aanklagers en voorzitters tevens. Het proces verloopt als in de *com. cent.*; alleen wordt het *iudicium* van den magistraat hier vervangen door de *irrogatio multae*, het opleggen der boete²⁾.

Bevoegdheid der concilia plebis.

a. *Wetgevende bevoegdheid*. Vóór de *lex Valeria Horatia* van 449 hadden de plebiscieten bindende kracht voor de plebs alleen; voorstellen van algemeenen aard moeten als verzoekschriften worden beschouwd³⁾.

b. *Kiesbevoegdheid*. Sedert het *plebiscitum Publilium Voleronis* (471) worden in de *conc. plebis tributa* de *tribuni* en *aediles* gekozen (bl. 145, 148).

c. *Rechtsbevoegdheid*, zie rechtsbevoegdheid der *com. trib.*, bl. 92.

§ 6. LEX, PLEBISCITUM, PATRUM AUCTORITAS.

Lex est quod populus iubet atque constituit. Plebiscitum est quod plebs iubet atque constituit. In meer beperkten zin is *lex* (*plebiscitum*) een besluit van den *populus* (de *plebs*), dat noch *creatio*, noch *iudicium* is: „wet”.

Een wetsvoorstel heet *rogatio*. Eene *rogatio*, die door

¹⁾ Liv., IV, 40, V, 11, X, 23, XXXV, 41.

²⁾ Cicero (*de legg.*, III, 3) vat de rechtspraak der *com. cent.* en *trib.*, en der *conc. plebis* in deze woorden samen: *Quum magistratus indicasset irrogassitve* [in de *contio*], *per populum multae, poenae certatio esto* [in de vergaderingen der *centuriae* en *tribus*].

³⁾ Liv., III, 9, 19, 24, 31, 35 enz.

het volk is aangenomen, krijgt na de *renuntiatio* kracht van wet: *lex perlata*.

De wet ontvangt haar naam van het *nomen gentile* van den *auctor, lator legis*, b.v. *lex Cornelia* (Sulla), *lex Sempronia* (C. of Ti. Gracchus). Men spreekt ook van een *lex consularis, praetoria* enz., naar gelang zij door een konsul, praetor, of een ander magistraat is ingediend. Eene *lex perfecta* bestaat uit drie deelen: inleiding (*praescriptio legis*), tekst en bekrachtiging (*sanctio*).

„*Lex aut ROGATUR, id est fertur; aut ABROGATUR, id est prior lex tollitur; aut DEROGATUR, id est pars primae [legis] tollitur; aut SUBROGATUR, id est adiicitur aliquid primae legi; aut OBROGATUR, id est mutatur aliquid ex prima lege*” (Ulpianus).

Voor de meeste volksbesluiten, willen zij bindende kracht hebben, wordt nog vereischt de goedkeuring van den geheelen senaat of de **patrum auctoritas** (bl. 109).

De *iudicia populi* en de *creationes* der *com. trib.* en der *conc. plebis* zijn nooit onderworpen geweest aan de bekrachtiging van den senaat. Daarentegen wordt voor de *leges* en *creationes* der *com. cur.* en *cent.* de *patrum auctoritas* vereischt, volgende op de stemming in de *comitia*.

Eene *lex Publilia Philonis* (339) bepaalde: *ut legum, quae comitiis centuriatis ferrentur, ante initum suffragium patres auctores fierent*. Men mag aannemen, dat dezelfde wet ook betrekking had op de *leges* der *com. cur.* Voor de verkiezingen der centuriaatkomitiën werd dezelfde verandering ingevoerd door de *lex Maenia* (338?).

Deze verandering had een democratische strekking. Sedert de *patrum auctoritas* het volksbesluit voorafgaat, wordt niet meer het volksbesluit zelf gecontroleerd, maar de *rogatio* van den magistraat en de kandidatuur, door hem voorgesteld. De senaat is niet meer de *tutor* van het volk; het volk heeft de laatste instantie. Maar wat de senaat aan

invloed bij het volk verliest, herwint hij ruimschoots bij de magistraten.

Wat de *plebiscieten* betreft, deze kregen bindende kracht voor het geheele volk ten gevolge der *leges Valeria Horatia* (449): „*ut quod plebs tributim iussisset populum teneret*”; — *Publilia Philonis* (339): „*ut plebiscita omnes Quirites tenerent*”; — en *Hortensia* (286): „*ut quod plebs iussisset omnes Quirites teneret*”. Waarschijnlijk ligt het verschil tusschen deze drie vrij gelijklopende wetten hierin, dat de *lex Valeria Horatia* aan de *plebiscieten* geldigheid gaf voor het geheele volk, mits zij werden bekrachtigd door een senaatsgoedkeuring, volgende op de stemming; door de *lex Publilia Philonis* werd de senaatsgoedkeuring, volgende op de stemming, evenals voor de wetten der centuriaatkomitiën, in eene voorafgaande veranderd, en de *lex Hortensia* schafte ook deze voorafgaande senaatsgoedkeuring af ¹⁾. Het schijnt, dat de *leges* der *com. trib.* onderworpen waren aan dezelfde voorwaarden als de *plebiscieten*.

Na 286 waren dus nog slechts de *leges* der *com. cur.*, en de *leges* en *creationes* der *com. cent.* aan de voorafgaande *patrum auctoritas* onderworpen. Toch bleef het gewoonte, dat ook de ambtenaren, die hiertoe niet meer gebonden waren, hunne ontwerpen aan den senaat voorlegden, alvorens ze bij het volk in te dienen.

§ 7. VERVAL DER VOLKSVERGADERINGEN.

Toen het stadsbestuur van Rome mettertijd in eene wereldheerschappij herschapen was, bleken de volksvergaderingen

¹⁾ In eene studie over deze drie wetten (*Versl. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetenschappen, afd. Letterk.* VIII, 1891) geeft Prof. Valetón als zijne meening te kennen, dat de geldigheid der *plebiscieten* reeds van af 494 vaststond, doch omdat vele patriciërs er zich niet aan stoorden, tot driemaal toe door een nieuwe wet moest worden vastgesteld en afgekondigd.

voor hare taak niet meer berekend. Caesar en Augustus eerbiedigden echter nog de oude vormen; de voornaamste veranderingen dagteekenen uit het principaat van Tiberius.

Hare **rechtsbevoegdheid** verliezen zij reeds bij den aanvang van het Principaat. De **wetgevende bevoegdheid** wordt aanmerkelijk besnoeid door het toekennen van een gelijke bevoegdheid aan keizer en senaat. Augustus dient in eigen persoon, of door zijn konsuls of volkstribunen nog wetsontwerpen bij de vergaderingen der tribus en centuriën in, na voorafgaande goedkeuring van den senaat; nà hem beperkt zich de wetgevende macht van het volk tot de *lex de tribunicia potestate*, waardoor den princeps bij het aanvaarden der regeering de bevoegdheid der vroegere volkstribunen wordt verleend. Wat de **kiesbevoegdheid** betreft, deze blijven de volksvergaderingen onder Augustus uitoefenen als tijdens de Republiek; wèl kan de keizer zijn kandidaten voorstellen. Maar sedert de troonbestijging van Tiberius gaat de kiesbevoegdheid van het volk op keizer en senaat over¹⁾; nog slechts de *renuntiatio* der gekozen magistraten blijft op het Marsveld plaats vinden in tegenwoordigheid van het vergaderde volk.

¹⁾ TAC., *Ann.*, I, 15: *Tum primum e campo comitia ad patres translata sunt.*

AFDEELING II. DE SENAAT.

§ 1. DE SAMENSTELLING VAN DEN SENAAT.

Het eenige regeeringslichaam, dat in de allereerste tijden van Rome's bestaan naast den koning aan het hoofd stond der Romeinsche maatschappij, was de senaat. Van dezen raad van ouderlingen (*senatus*) maakten deel uit alle *patres familias seniores* van die families, wier hoofd *pater familias* was in den strengen zin des woords, d.i. van de patricische families.

Maar toen bij het toenemen der bevolking ook het aantal patricische huisgezinnen vermeerderde, zag de koning zich weldra verplicht het erfelijk recht der *cives optimo iure* op een senaatszetel te vervangen door de keuze van een beperkt aantal senatoren (eerst 100, later 300) uit de *patres familias seniores*. De *patres maiorum gentium* stonden in rang hooger dan de *patres minorum gentium*¹⁾. Ter zelfder tijd vormde zich een vergadering van den geheelen *populus*, waarmee de raad van ouderlingen zijne bevoegdheden moest deelen: de *comitia curiata*. De senaat bleef de raad des konings (*regis consilium*) en kreeg, volgens de overlevering, het toezicht over de kiesbevoegdheid en wetgevende macht des volks (*patrum auctoritas*).

De senaatskeuze was dus het recht des konings; bij het begin der Republiek ging dit recht over op de konsuls en de buitengewone magistraten, die hen vervangen. Maar bleef hunne keuze beperkt tot de patriciërs, of kwamen ook de plebejers vroegtijdig in aanmerking?

Volgens de overlevering, waarvan Livius zich ten tolk

¹⁾ CIC. *de rep.*, II, 20. Zie bl. 36.

maakt ¹⁾, zouden de konsuls van het eerste jaar der Republiek de plebejers tot den senaat hebben toegelaten, om de vakaturen, door Tarquinius Superbus opengelaten, aan te vullen. De plebejische senatoren zouden den naam gekregen hebben van *conscripti*, in tegenstelling met de patricische senatoren of *patres*. Vandaar de formule: *patres conscripti*, een asyndeton voor *patres et conscripti*. Ook zou *conscripti* hier gebezigd zijn in de beteekenis van *adscripti*.

Doch tegen deze traditie getuigen de feiten der geschiedenis. Gedurende de geheele eerste eeuw der Republiek is de senaat uitsluitend het orgaan van het patriciaat en nergens vindt men den naam van een plebejisch senator vermeld vóór 400 v. Chr. Gereedelijk kan men aannemen, dat de plebs rechteus tot de waardigheid van senator werd toegelaten in 444, toen haar het recht van verkiesbaarheid tot een kurulisch ambt — het krijgtribunaat — werd verleend, doch dat feitelijk de door Livius genoemde P. Licinius Calvus van 400 v. Chr. de eerste plebejische senator was ²⁾.

Ook heeft, zooals wij later zullen aantoonen (bl. 109), *patres* in andere uitdrukkingen als *patrum auctoritas* en *auspicia ad patres redeunt* niet de beteekenis van patricische senatoren. De formule *patres conscripti* klimt hoogst waarschijnlijk op tot den Koningstijd en beduidt de senatoren, die door den koning gekozen en op de senaatslijst ingeschreven zijn ³⁾.

¹⁾ Liv., II, 1. Deze overlevering wordt door een groot aantal geleerden gevolgd, als Becker, Mommsen, Lange, Madvig enz. Daarentegen berust het geheele systeem van Willems op de stelling: dat de senaat tot het jaar 400 v. Chr. uitsluitend het patriciaat vertegenwoordigde. Bij de meening van Willems hebben zich aangesloten Bloch, Blouché-Leclercq, Nissen, Genz e. a.

²⁾ Liv., V, 12.

³⁾ Zoo vindt men bij Cicero (*p. Mil.*, IX, *p. Sext.*, XV, XXV) de uitdrukkingen: *tribum conscribere, vicatim homines conscribere, collegia conscribere*.

§ 2. DE SENAATSKEUZE.

Na het verdrijven der koningen werd de waardigheid van senator verkregen:

1. Door eene kurulische magistratuur te hebben bekleed. Zoo iemand verwerft wel niet den titel van senator, maar toch, door het feit zelf, het *ius sententiae dicendae*: het recht, de senaatszittingen bij te wonen en daar zijn gevoelen te zeggen (over zijn feitelijke bevoegdheid zie bl. 103). Hij wordt effectief senator bij de eerstvolgende *lectio* behoudens formeele uitsluiting.

2. Door de vrije keuze der konsuls, aanvankelijk uit de patriciërs alleen, sedert 444 rechtens uit patriciërs en plebejers. Deze keuze verleent den titel van senator.

Het **plebiscitum Ovinium**, dat tusschen 318 en 312 v. Chr. tot stand kwam, droeg de senaatskeuze van de konsuls over op de censoren. De tekst van dit plebisciet luidt: *ut censores ex omni ordine optimum quemque iurati* ¹⁾ *in senatum legerent*. Deze tekst eischt een nadere verklaring.

a. *Ex omni ordine sc. magistratum*. Bedoeld worden alle burgers, die sedert de laatste *lectio* een overheidsambt hebben bekleed, tot en met de quaestuur. Ook de plebejische oud-magistraten komen dus in aanmerking.

b. *Optimum quemque*. Er kan geen sprake meer zijn van onderscheid te maken tusschen *iuniores* en *seniores*. Trouwens, de *iuniores* waren reeds sedert het begin der Republiek tot den senaat toegelaten. Er bestond geen *aetas senatoria* vóór de *lex Villia annalis* van 180 v. Chr. (bl. 124), die den leeftijd van 27 jaar voluit vorderde voor het dingen naar de quaestuur. Sedert dien werd deze leeftijd ook als minimum vereischt, om tot den senaat te worden toegelaten.

Een *census senatorius* wordt niet gevorderd, al bezitten

¹⁾ De eigenlijke lezing, blijkbaar foutief, luidt *curiati*.

de senatoren meestal den *census equester*. In het algemeen zijn de vereischten tot de senatoriale waardigheid thans uiteraard dezelfde als voor de verkiesbaarheid tot magistraat. De ambtenaren, met de senaatskeuze belast, hebben slechts te letten op de voortreffelijkheid; zij mogen niet dan de besten kiezen: *optimum quemque*. Uitgesloten voor altijd zijn de *infames*; werk- en handelslieden (*opifices, negotii gerentes*) slechts voor zoolang zij hun bedrijf uitoefenen. Groothandel is den senatoren niet verboden; wèl is hun het pachten der *opera publica* en *vectigalia publica* ontzegd en een *plebiscitum Claudium* (\pm 219) beval: *Ne quis senator cuive senator pater fuisset maritimam navem quae plus quam trecentarum amphorarum esset haberet*¹⁾.

c. Iurati. De censoren staan onder eed; zij mogen zich in hunne keuze niet door persoonlijke beweegredenen laten leiden, maar moeten handelen volgens plicht en geweten.

Ten gevolge van dit plebisciet wordt de vrijheid der magistraten, met het opmaken der senatorenlijst belast, aanmerkelijk beperkt. Ten opzichte der burgers, die een kurulisch ambt bekleed en bijgevolg het *ius sententiae dicendae* hebben ten tijde der senaatskeuze, is hunne bevoegdheid zuiver negatief: zij bepaalt zich tot het schrappen der onwaardigen. Voor het aanvullen der vakaturen echter dient hunne keuze zich te bepalen tot de overige, de niet-kurulische oud-magistraten, te weten: de *aedilicii plebis, tribunicii* en *quaestorii*. In den regel biedt deze groep van oud-overheidspersonen voor het bezetten der \pm 45 senaatszetels, die om de vijf jaar openvallen, een voldoende aantal kandidaten, zoodat de censoren geen privaatspersonen be-

¹⁾ Liv., XXI, 63. De gevolgtrekking: *Quaestus omnis patribus indecorus visus* is echter onjuist. Het plebisciet had ten doel knevelarij in de provincies tegen te gaan.

hoeven te kiezen¹⁾. Nóg meer wordt de onafhankelijkheid der senaatskeuze beperkt door het verleenen van het *ius sententiae dicendae*, eerst aan de *aedilicii plebis*, wanneer is onbekend²⁾, vervolgens door het *plebiscitum Atinium* (120—115) aan de *tribunicii*, en eindelijk door eene *lex Cornelia* (81) aan de *quaestorii*.

Voortaan wordt dus de senaat middellijk door het volk gekozen. Immers de taak der censoren is beperkt tot het buitensluiten van onwaardigen uit het getal van hen, die het volk in zijn vergaderingen tot magistraat gekozen heeft. Zij doen nog slechts als controleurs der volkskeuze dienst en de senaat wordt een vergadering van oud-magistraten.

Maar het voornaamste gevolg van het Ovinische plebisciet, door een volkstriboon ingediend en van beslist democratische strekking, was ongetwijfeld dit, dat de meerderheid in den senaat binnen korten tijd ten gunste der plebejers werd omgezet. De meeste der beschikbare kandidaten toch waren plebejers. In 295 beschikten de patriciërs nog over de meerderheid³⁾; doch reeds de *lex Hortensia* van 286 is een duidelijk bewijs, hoezeer de volkspartij in die korte spanne tijds was vooruitgegaan.

De **senaatslijst**, het *album senatorium*, wordt opgemaakt als volgt:

De censoren nemen de lijst hunner voorgangers⁴⁾ en voegen er de namen bij van hen, die ten tijde der keuze het *ius sententiae dicendae* hebben. Zij schrappen degenen, die overleden zijn, of ten gevolge eener *capitis deminutio*

¹⁾ Uitgezonderd b. v. in 216 na den slag bij Cannae, toen de senaat 177 vakaturen telde; zie Liv., XXIII, 23.

²⁾ Dat de *aedilicii plebis* dit recht eerder verwierven dan de *tribunicii* danken zij aan hunne verhouding tot de *aediles curules*.

³⁾ Liv., X, 24.

⁴⁾ Liv., XXIII, 23.

maxima of *media* hunne burgerrechten hebben verloren of door hen de eer van senator onwaardig geacht worden (*movere, eiicere, praeterire*)¹⁾.

Dan brengen zij door hunne keuze uit de burgers niet-senatoren, die sedert de laatste *lectio* een overheidsambt, de quaestuur inbegrepen, hebben bekleed, den senaat op het normale getal (*legere, sublegere*)²⁾, dat tot Sulla 300, na Sul'a 600, onder Caesar ongeveer 1000 bedroeg. Gaan zij iemand uit deze groep voorbij, dan heet ook dit *praeterire*³⁾. Zoowel voor het schrappen van senatoren als voor het kiezen van nieuwe leden wordt eenstemmigheid vereischt.

Ten slotte lezen de censoren de nieuwe lijst van de *rostra* voor (*recitare senatum*) en hangen ze in 't openbaar op.

De rangorde der senatoren op het album is de volgende: 1. *Princeps senatus*, dit was tot de laatste eeuw der Republiek altijd een patricische oud-konsul; 2. de *consulares*; 3. de *praetorii*; 4. de *aedilicii curules*. Op deze *magistratus curules* volgen de *non-curules* of *pedarii*; 5. de *aedilicii plebis*; 6. de *tribunicii*; 7. de *quaestorii*; 8. zoo die er zijn, de burgers, die nog geen ambt bekleed hebben: *adlecti*. In elk dezer rangen staan de patriciërs vóór de plebejers, terwijl ook op ancienniteit in het bekleeden der magistratuur wordt gelet.

¹⁾ Liv., XXXIX, 42, XL, 51, XLI, 27.

²⁾ Cic., p. Cluent., XLVI; Liv., XL, 51, XLII, 10.

³⁾ Liv., XXVII, 11. *Praeterire* beteekent dus: a. iemand schrappen, die inderdaad senator is; b. iemand voorbijgaan, die het *ius sententiae dicendae* heeft; c. iemand voorbijgaan, die een magistratuur heeft bekleed, welke het *ius sententiae dicendae* niet verleent.

§ 3. DE VERDEELING DER SENAATSLEDEN.

De oproeping ter vergadering is gericht tot de *senatores quibusque in senatu sententiam dicere licet*¹⁾.

1. **Senatores** zijn degenen, wier naam op het album staat. Zij hebben het *ius sententiae dicendae et ferendae* en worden verdeeld in *curules* en *non-curules* of *pedarii*²⁾. Beide groepen hebben volmaakt dezelfde rechten³⁾.

De uitoefening dezer rechten wordt feitelijk geschorst voor de senatoren, die geroepen worden tot het bekleeden eener magistratuur. De magistraat-senatoren, die het recht hebben den senaat voor te zitten, kunnen wel het woord voeren, zoo dikwijls als zij willen (*verba facere*), en de overige magistraten geven inlichtingen, die betrekking hebben op den kring hunner bevoegdheden⁴⁾; maar geen magistraat-senator wordt *ordine* door den voorzitter naar zijn gevoelen gevraagd, noch neemt aan de stemming deel.

2. **Quibus in senatu sententiam dicere licet.** Dit zijn:

a. De kurulische oud-magistraten, en naderhand de *aedilicii plebis*, *tribunicii* en *quaestorii*, van af het neerleggen van hun ambt tot aan de eerstvolgende senaatskeuze. Feitelijk hebben zij dezelfde rechten als de *senatores*.

b. De *flamen Dialis*.

De overheidspersonen, die niet senator zijn, kunnen de senaatszittingen bijwonen en hebben dan dezelfde rechten als de magistraat-senatoren.

¹⁾ GELL., III, 18; Liv., XXIII, 32, XXXVI, 3.

²⁾ GELL., III, 18.

³⁾ De tegenovergestelde meening, door velen voorgestaan, dat nl. de *pedarii* niet het *ius sententiae dicendae* hadden, berust ten deele op een valsche etymologie van het woord *pedarii*: *Qui sententiam in senatu non verbis dicerent, sed in alienam sententiam pedibus irent*. De *pedarii* werden aldus geheeten in tegenstelling met de kurulische senatoren: *qui sella curuli sederunt*.

⁴⁾ Liv., VIII, 21, XXV, 1; CAES., de b. c., I, 3.

§ 4. VOORRECHTEN EN WAARDIGHEIDSTEEKENEN.

De voorrechten zijn: eereplaatsen in het theater (*locus senatorius*), sedert 144 het *ius epulandi publice* en het *ius legationis liberae* voor den senator, die zich, zelfs zonder opdracht van den staat, naar een provincie begeeft ¹⁾. Reizen verblijfkosten worden hem dan van staatswege vergoed.

De *insignia* der senatoren bestaan in den *anulus aureus*, de *tunica laticlavata* ²⁾ of *latus clavus*: een onderkleed met een breede purperen strook van den hals tot de voeten, en den *calceus senatorius*. Vandaar dat *calceos mutare* wil zeggen: senator worden. Bij de publieke spelen dragen de kurulische senatoren den *calceus patricius* (bl. 34) en de *toga praetexta*.

§ 5. DE SENAATSZITTINGEN ³⁾.

Voorzitterschap. *Consul, praetor* en sedert de helft der IVe eeuw v. Chr. de *tribunus plebis*, benevens de meeste *magistratus extraordinarii* hebben het *ius cum patribus agendi*, d.i.: eene senaatszitting uit te schrijven (*vocare*), de vergaderingen voor te zitten (*habere*), verslag uit te brengen en voorstellen in te dienen (*referre, relationem facere*), het gevoelen der senatoren in te winnen (*consulere*), een voorstel in stemming te brengen (*discessionem facere*) en het gevoelen der meerderheid in schrift te brengen (*perscribere*).

Op last van den bevoegden magistraat worden de senatoren ter vergadering opgeroepen door *praecones* of *viatores*,

¹⁾ Dit recht werd beperkt onder het konsulaat van Cicero; zie de *legg.*, III, 8.

²⁾ *HOR., Sat.*, I, 6, 28.

³⁾ *Locus classicus*: *GELL.*, XIV, 7.

soms ook door een edikt, dat dag en lokaal en niet zelden ook de dagorde bepaalt. Het **vergaderlokaal** is steeds een gewijde plaats of *templum*. Gewoonlijk vergadert de senaat in de *curia Hostilia* op het *comitium*; andere lokalen zijn *intra pomerium* o.a. de tempel van Castor en Concordia, *extra pomerium* gewoonlijk de tempel van Bellona ¹⁾. Het publiek heeft geen toegang tot de zittingen, maar de deuren blijven geopend. In sommige gevallen worden de *lictiores, apparitores* enz. uit de zaal verwijderd en houdt men zitting met gesloten deuren: *senatus consultum tacitum*.

De **opkomst** ter vergadering is verplicht, behoudens geldige redenen. Tegen de afwezigheid kan de voorzitter het boete- en pandrecht aanwenden, waarvan hij echter zelden gebruik maakt. Een druk bezochte senaat (*senatus frequens*) is steeds *gewenscht*, maar een bepaald aantal van aanwezige senatoren wordt in den regel niet *vereischt* om tot beraadslaging en stemming te kunnen overgaan. Slechts voor sommige senaatsbesluiten is dit het geval, hetzij dit gevorderd wordt door de wet, die aan den senaat een bijzondere bevoegdheid verleent, hetzij dit door afzonderlijke senaatsbepaling is vastgesteld ²⁾. Is bij de behandeling van zulke voorstellen het bepaalde getal (100, 150) niet aanwezig, dan heeft ieder senator het recht de stemming te verhinderen, door zich tot den voorzitter te wenden met de formule: „*Numera*” ³⁾.

Het **verloop der zitting** is als volgt. De magistraat, die de vergadering heeft samengeroepen, zit voor. De gewoonte vordert, dat hij alvorens ter vergadering te komen offert en de *auspicia* houdt ⁴⁾. Hij opent de senaatszitting

¹⁾ *Liv.*, XXVI, 21, XXVIII, 9, 38.

²⁾ *Liv.*, XXXIX, 18, XLII, 28.

³⁾ *Cic., ad Att.*, V, 4.

⁴⁾ Het houden der *auspicia* was echter niet verplicht. Ook waren het slechts *auspicia privata*, dus geen *auspicia publica*, die het *ius auspiciorum* vereischten en bijgevolg buiten de bevoegdheid lagen van den *tribunus plebis*.

met eenige mededeelingen van algemeen belang en stelt vervolgens de te behandelen onderwerpen aan de orde (*referre, relationem facere*)¹⁾. Deze kunnen zijn van algemeen staatsbelang: *infinite de republica*, of raken eenige bijzonder punt: *de singulis rebus finite*²⁾. De *res divinae* gaan vóór de *res humanae*.

De *relatio* wordt aldus geformuleerd: *Quod bonum felixque sit populo Romano Quiritium referimus ad vos patres conscripti* — volgt de uiteenzetting van het onderwerp — *de ea re quid fieri placet*. De voorzitter kan het onderwerp nader toelichten en zijne persoonlijke zienswijze blootleggen.

Dan volgt de stemming (*senatusconsultum*), en wel *duobus modis*; *aut per discessionem, si consentiretur* [door *discessio* alléén zonder debat], *aut, si res dubia esset, per singulorum sententias exquisitas*³⁾ [door *discessio* na voorafgaande debat].

Elk senaatsbesluit komt feitelijk tot stand door stemming *per discessionem*; maar men noemt het slechts dan een *s. c. factum per discessionem*, wanneer geen debat, geen rondvraag heeft plaats gehad. Is wél debat of rondvraag aan de *discessio* voorafgegaan, dan draagt het den naam van *s. c. factum per singulorum sententias exquisitas*.

1. *S. C. factum per discessionem*. Deze heeft plaats, wanneer de voorzitter, na vooraf eene oplossing te hebben voorgesteld — de *relatio* zelf behelst er geene — den senaat uitnoodigt, zonder verdere beraadslaging te stemmen. Toch heeft voor zekere senaatsbesluiten in dit geval elk senator het recht bespreking te vorderen door de formule „*consule*”⁴⁾.

2. *S. C. factum per singulorum sententias exquisitas*. In dit geval opent de voorzitter het

debat en vraagt, naar de volgorde van het *album*, het gevoelen van ieder senator: *consulere ordine senatum*¹⁾; de *princeps senatus* wordt dus het eerst gevraagd. Zijn *magistratus designati* aanwezig, dan worden deze gevraagd vóór de senatoren van denzelfden rang, bijgevolg de *consules designati* vóór de *consulares*.

De voorzitter wendt zich tot ieder senator *nominatim*, zoo b.v.: „*Dic, Sp. Postumi*”²⁾.

De senator is verplicht te antwoorden, doch kan zijne zienswijze op verschillende manier uiten:

1. Hij staat op van zijn *subsellium* en zegt zijn gevoelen: *sententiam dicere, de scripto sententiam dicere, decernere*, „*censeo*.” Hij heeft het recht te zeggen *quicquid vellet aliae rei et quoad vellet*³⁾, het recht bijgevolg van zijn onderwerp af te wijken (*egredi relationem*) en zodoende zelfs dien dag de stemming te verhinderen (*diem dicendo consumere*)⁴⁾; want de zitting, die met zonsopgang kan beginnen, mag niet duren tot na zonsondergang.

2. De gevraagde kan ook blijven zitten met de verklaring, zich bij het gevoelen van dezen of genen senator aan te sluiten (*adsentiri*). Of wel:

3. zonder een woord te zeggen plaatst hij zich bij den- gene, wiens gevoelens hij deelt (*pedibus ire in sententiam alienam*).

Door aldus zijn gevoelen te uiten bindt de senator zich volstrekt niet in betrekking tot de eindstemming. Zooals gezegd (bl. 103), hebben de magistraten het recht, zich in de beraadslaging te mengen; vandaar niet zelden levendige woordenwisselingen of *altercationes*.

¹⁾ Tac., *Ann.* XV, 22.

²⁾ Cic., *Cat.*, III, 6, *Phil.*, III, 9; Liv., VIII, 20, XLIV, 21; Sall., *Cat.*, I.

³⁾ Gell., XIV, 7.

⁴⁾ Cic., *ad Att.*, V, 4.

¹⁾ Liv., II, 26, 28, 29, XXVIII, 45; Cic., *de legg.*, III, 4.

²⁾ Liv., IX, 8; Cic., *ad Att.*, VII, 1, 3, 7.

³⁾ Gell., IV, 10.

⁴⁾ Cic., *in Verr.*, II, 2, 39; Gell., IV, 10.

Acht nu de voorzitter het onderwerp voldoende besproken, dan formuleert hij het voorstel (*pronuntiare sententiam*) en noodigt de senatoren uit tot de eindstemming met de woorden: „*Qui hoc censetis, illuc transite, qui alia omnia, in hanc partem.*” Immers, deze geschiedt steeds door *discessio: discedere, pedibus ire in sententiam*¹⁾.

Hierna maakt de voorzitter den uitslag der stemming bekend met de woorden: „*sine ulla varietate*” bij eenstemmigheid; anders luidt de formule: „*haec pars maior videtur*”. Omvat het voorstel verschillende artikelen, dan kan de voorzitter zijne *sententia* lid voor lid, of „en bloc” in stemming brengen. In dit laatste geval kunnen de senatoren splitsing vragen door de formule: „*Divide*”²⁾.

Heeft de *relatio* van den voorzitter haar beslag gekregen, dan kunnen de andere magistraten, die het *ius cum patribus agendi* hebben, op hun beurt *referre ad senatum*.

Wanneer de dagorde is uitgeput, sluit de voorzitter de vergadering (*mittere, dimittere senatum*)³⁾: „*Nihil vos moramur, patres conscripti.*”

Het aldus tot stand gekomen senaatsbesluit wordt in schrift gebracht en heet *senatus consultum*, als het niet krachteloos gemaakt wordt door de *intercessio* van een *par maiorve potestas* of een *tribunus plebis*; is dit het geval, dan noemt men het *senatus auctoritas*⁴⁾. Elk afzonderlijk artikel draagt den naam van *decretum* en wordt in het officieele stuk gevolgd door de letter *C(ensuere)*.

Een senaatsbesluit bestaat uit drie deelen: inleiding, *relatio*, en senaatsbeslissing, deze voorafgegaan door de formule: *D(e) c(a) r(e) i(ta) c(ensuere)*. Het in schrift bren-

¹⁾ Liv., III, 41, IX, 8; GELL., III, 18.

²⁾ Cic., *ad fam.*, I, 2.

³⁾ CAES., *de b. c.*, I, 13; Cic., *p. Mil.*, X.

⁴⁾ Liv., XXX, 43.

gen (*perscribere*) geschiedt door den *relator*, begestaan door een redactie-komit  van senatoren (*scribundo adesse*), en wel in den senaat, onmiddellijk na de stemming. Het geredigeerde senaatsbesluit wordt neergelegd in het *aerarium Saturni* en door *scribae*, onder toezicht der quaestoren, in een officieel register geboekt.

§ 6. DE WERKKRING VAN DEN SENAAT.

1. **Prodere interregem.** Tijdens de Republiek gaat bij ontstentenis van alle patricische magistraten het staatsbestuur over op den senaat: *auspicia ad patres redeunt*. De senaat gaat dan over tot het benoemen van een *interrex* (bl. 127).

Of zijn wellicht de *patres*, van welke hier en bij de *patrum auctoritas* sprake is, uitsluitend de patricische senatoren? De vertaling der Grieksche schrijvers, die *patres* door βουλή weergeven, alsook de samenhang van het meerendeel der plaatsen bij de Romeinsche schrijvers doen veronderstellen, dat *patres* synoniem is met *senatus*. Bovendien pleit hiervoor het feit, dat overal, waar de voorafgaande *patrum auctoritas* rechtens vereischt wordt, steeds het gevoelen van den geheelen senaat wordt ingewonnen; de voorafgaande *patrum auctoritas* staat dus blijkbaar gelijk met het voorafgaande *senatus consultum*¹⁾.

2. **Tutela populi.** De senaat oefent het toezicht uit (vgl. *tutoris auctoritas*, bl. 32) over de wetgevende bevoegdheid en kiesbevoegdheid des volks door de *patrum auctoritas* (bl. 94): *Senatus Populusque Romanus*.

Ook na de *lex Hortensia* blijft de invloed van den senaat op magistraatskeuze en wetgeving gedeeltelijk voortbestaan:

¹⁾ Dit is de zienswijze v or Niebuhr algemeen aangenomen en opnieuw door Willems verdedigd. Huschke, Mommsen, Madvig, Soltau, Neumann e.a. zijn van oordeel, dat de *patres* slechts de patricische senatoren zijn.

a. Ouder gewoonte trouw blijven ook de magistraten, die hiertoe niet meer gehouden zijn, nog dikwijls hunne ontwerpen aan den senaat voorleggen, alsvorens ze bij het volk in te dienen (bl. 95).

b. Zijn bij het houden der volksvergaderingen eenige formaliteiten niet in acht genomen, dan kan de senaat de magistraten *vitio creati* uitnoodigen om te bedanken, of verklaren, dat het genomen volksbesluit niet de voor een wet gevorderde vereischten bezit: *ea lege non videri populum teneri* (bl. 192).

c. De senaat verleent vrijstelling van de wet (*solvere legibus*), althans sedert den tijd der Gracchen, hoewel dit recht streng genomen slechts het volk toekomt.

3. **Consilium magistratuum.** De senaat is raadgevend lichaam ten opzichte van de magistraten des rijks; hij oefent het recht van toezicht over de ambtenaarswereld uit; bij hem berust de hooge leiding van het staatsbestuur.

Zooals gezegd is, wachten de ambtenaren zich wèl, met het invloedrijkste regeeringslichaam in botsing te komen (bl. 76). Daarenboven staan den senaat verschillende middelen ter beschikking om den onwillige binnen de perken van zijn plicht te houden, zoo b.v. de benoeming van een diktator, het weigeren van fondsen en de *appellatio* op een ambtgenoot *paris maiorisve potestatis*, of op een volkstribuun.

a. **Algemeen Bestuur.** Tot de maatregelen, door den senaat genomen ten behoeve van het algemeen welzijn, behooren: het tijdigverklaren der benoeming van een diktator; de verklaring, dat oorlog of oproer dreigt: *tumultum esse* ¹⁾, en de hiermee verbonden opheffing van alle militaire vrijstellingen en schorsing van burgerlijke en openbare

¹⁾ Liv., XXXIX, 56; Cic., *Phil.*, VIII, 1; zie verder Liv., III, 27, IV, 26, VI, 2, VII, 6, 9, X, 21. Deze senaatsverklaring staat gelijk met onze afkondiging van den staat van beleg.

werkzaamheden (*iustitium*); het s. c. *contra rem publicam factum videri*, eene waarschuwing, die de senaat somwijlen geeft, alvorens over te gaan tot: het s. c. *ultimum*: „*Videant, dent operam consules, praetores, tribuni plebis* enz. *ne quid respublica detrimenti capiat*” ¹⁾. Dit senaatsbesluit bekleedde sedert de Gracchen in buitengewoon hachelijke omstandigheden de aangewezen magistraten met een soort van diktatoriale macht.

Rechtsmacht over burgers bezit de senaat streng genomen niet. Wèl kan hij maatregelen nemen, om de instructie van sommige buitengewoon ernstige misdaden te vergemakkelijken. Over het benoemen eener *quaestio extraordinaria* zie bl. 166.

b. **Eeredienst.** Wanneer de konsuls verslag uitbrengen over waargenomen *prodigia*, die den toorn der godheid kenbaar maken, verwijst de senaat het voorafgaand onderzoek over deze wonderteekenen naar het *collegium* der *pontifices* of der *Xviri sacris faciundis*, bij uitzondering naar het *collegium* der *augures*. Na kennis genomen te hebben van het antwoord, besluit hij verder tot het al of niet nemen der maatregelen, door het kollege ter verzoening der godheid (*procuratio*) voorgesteld ²⁾. Deze maatregelen staan in betrekking.

1. tot den nationalen eeredienst: openbare gebeden, zoenoffers, *supplicationes*, *lustratio*, het bouwen van tempels, spelen, feesten enz. ³⁾; of

2. tot den *cultus graecus*, voorgeschreven door de Sibyllijnsche boeken, als *lectisternia* en menschenoffers ⁴⁾.

Supplicationes worden door den senaat ook vaak ver-

¹⁾ CAES., *de b. c.*, I, 5; SALL., *Cat.*, XXIX; Cic., *p. Mil.*, XXVI.

²⁾ Liv., XXII, 1, 9, 57, XXIV, 10, 44, XXV, 12, XXVII, 4, XXIX, 20, XXXI, 5, 12, XXXVIII, 44, XLII, 3 enz.

³⁾ Liv., III, 7, V, 50, VII, 27, XXI, 62 enz.

⁴⁾ Liv., XXII, 57.

ordend vóór een oorlog of na een overwinning ¹⁾. Voorts doet hij vóór een oorlog aan de goden niet zelden de belofte van spelen, feesten, geschenken of, behoudens goedkeuring des volks, van een *ver sacrum* ²⁾.

De senaat kan ook maatregelen nemen om vreemde, niet geoorloofde godsdiensten te weren.

c. Financiën en Openbare Werken. De senaat oefent het oppertoezicht uit over het beheer der staatsdomeinen, over de inkomsten en uitgaven van den staat. Om de vijf jaar stemt hij over de begrooting der uitgaven van het *imperium domi* en opent voor de censoren een bepaald krediet ten behoeve der *opera publica* en *ultra tributa* (bl. 144); en jaarlijks stelt hij de begrooting vast der uitgaven van het *imperium militiae* door de *senatusconsulta de provinciis ornandis*.

Hij beschikt ook over de schatkist (*dispensatio aerarii*): zonder bevelschrift van den senaat mogen de quaestoren geen geld uitgeven, tenzij, rechtens althans, op order van de konsuls of van den diktator. Verder staat het muntwezen onder senaatstoezicht.

d. Buitenlandsche Betrekkingen. De oorlogsverklaring, het sluiten van een offensief of defensief verbond, of van een vredesverdrag behoort tot de bevoegdheid des volks. Maar de senaat belast zich met alle voorbereidende maatregelen; en is de vrede tot stand gekomen, dan benoemt hij eene kommissie van 10 (soms 5) senatoren (*legati*) om over het uitvoeren der vredesbepalingen te waken ³⁾. De formaliteiten echter, die aan dergelijke internationale handelingen eene godsdienstige bekrachtiging schenken, worden geregeld door het *ius fetiale*.

De senaat zendt ook gezantschappen naar vreemde volken en vreemde gezanten, wien hij gehoor wil verleen (senatum dare), worden door den magistraat-president binnengeleid.

e. Oorlogszaken. De werkzaamheden in deze afdeeling namen mettertijd in omvang toe door de instelling en de vermeerdering van het getal der praetoren en niet het minst door de *prorogatio imperii*: het verlengen van het *imperium* van konsul of praetor. Deze verlenging werd in het begin door een *plebiscitum ex s. c.*, naderhand, laatstens sedert het begin van den tweeden Punischen oorlog, bij eenvoudig senaatsbesluit verleend (bl. 217).

Door de *senatusconsulta de provinciis* stelt de senaat jaarlijks het aantal militaire departementen of *provinciae* vast (bl. 216), hetzij in, hetzij buiten Italië en bepaalt, welke hiervan aan promagistraten zullen worden toegewezen; de overige verdeelt hij in *provinciae consulares* en *praetoriae* (*provincias nominare*). Zijn er twee konsulaire *provinciae*, dan verdeelen de konsuls deze onderling door *comparatio* of *sortitio* (bl. 132); de *provinciae* der praetoren worden bij lotsbepaling verdeeld (bl. 138). Eene *lex Sempronia* (123) gelastte den senaat, de konsulaire provincies aan te wijzen vóór de konsulskeuze. Het doel dezer wet was, bij het aanwijzen der provincies partijdigheid te voorkomen.

Ook de *provinciae quaestoriae* worden jaarlijks bij senaatsbesluit vastgesteld (bl. 151). Door de *senatusconsulta de exercitibus* bepaalt de senaat de getalsterkte der strijdkrachten te water en te land en verdeelt de verschillende legerkorpsen onder de militaire bevelhebbers. Verder heeft hij het recht den veldheer na een overwinning de eer van *supplicationes*, van eene *ovatio* of van een *triumphus* toe te kennen ¹⁾.

¹⁾ Liv., XXI, 17, XXX, 1; CAES., de b. G., II, 35, IV, 38.

²⁾ Liv., V, 29, VII, 11, XXII, 9, XXXVI, 2 enz.

³⁾ Liv., XXX, 43, XXXIII, 24, XXXVII, 55, XLV, 17.

¹⁾ De *ovatio* of kleine triomf werd gewoonlijk toegestaan, wanneer de vereischten tot een *triumphus* niet aanwezig waren, hl.: 1°. De overwinnaar moest konsul,

f. Italië en de Provinciën. De senaat oefent het hooge toezicht uit over de *civitates* van Italië, doch mengt zich niet dan bij uitzondering op rechtstreeksche wijze in hare aangelegenheden, terwijl zij in eerste lijn afhankelijk zijn van den magistraat, die het militaire bevel voert over Italië. Ook laat hij aan de stadhouders eene groote mate van zelfstandigheid in het bestuur hunner provincies. Wordt een veroverd gewest tot provincie ingericht (*in provinciae formam redigere*), dan stelt de senaat de provinciale reglementen (*lex provinciae*) vast en benoemt 10 senatoren (*decem legati*) om deze met medewerking van den overwinnenden veldheer ten uitvoer te leggen.

§ 7. DE SENAAT ONDER HET PRINCIPAAT.

Samenstelling. Augustus bracht het aantal senatoren, dat gedurende het laatste tijdperk der Republiek bovenmate was aangegroeid, op 600. De keizer staat rechtens aan het hoofd der lijst als *princeps senatus*.

Men verwerft de waardigheid van senator:

1. Door een republikeinsche magistratuur te hebben bekleed, te beginnen met de quaestuur (*consulatu, praetura, aedilitate* enz. *functi*) ¹⁾; hierdoor verkrijgt men het recht op een overeenkomstigen senatorialen rang.

2. Door *adlectio* bij een bepaalden senatorialen rang, zonder inderdaad een overheidsambt te hebben bekleed. Zij werd uitgeoefend door de principes, wanneer deze zich de censoriale waardigheid lieten opdragen (b.v. Claudius,

praetor of diktator zijn; 2°. hij moest den vijand verslagen hebben in zijn eigen provincie; 3°. in een wettig verklaarden oorlog; 4°. waarin hij zelf het kommando voerde.

¹⁾ Tac., *Ann.*, I, 39, II, 33, 67, IV, 58, VI, 30 enz.

Vespasianus en Titus). Domitianus schonk zich den titel van *ensor perpetuus*.

Vereischt worden de leeftijd van 25 jaar en een census van 1.000.000 sestertiën.

De **senaatszitting** wordt gehouden in de *curia Julia* op de Kalenden en Idus van elke maand. Het *ius c. patribus agendi* komt in de allereerste plaats den princeps toe en verder den konsuls, praetoren en volkstribunen als voorheen. Wanneer de princeps zelf eene *relatio* doet, worden ook de magistraten in functie *ordine* naar hun gevoelen gevraagd en tot de stemming toegelaten ¹⁾. Tegen een senaatsbesluit, op de *relatio* des keizers genomen, is geene *intercessio* van kracht: daarentegen heeft de keizer, krachtens zijne *tribunica potestas*, het recht te intercederen tegen alle senaatsbesluiten, genomen op initiatief der magistraten.

Met de redaktie en het bewaren der *acta senatus* (*senatusconsulta*, proces-verbaal der zitting enz.) is een senator belast, meestal van quaestorialen rang en door den princeps benoemd, die den naam draagt van *ab actis senatus*.

Bevoegdheid. Terwijl onder de Republiek de senaat bijna uitsluitend raadgevend lichaam is, erft hij onder het Principaat een deel van de bevoegdheden des volks: wetgevende bevoegdheid, kiesbevoegdheid en rechtsmacht. Sedert Tiberius wordt hij het voornaamste wetgevend lichaam des rijks. De senaatsbesluiten hebben kracht van wet. De senaat krijgt het recht, alle oud-republikeinsche overheidsambten te verleenen; hij kiest den princeps (bl. 154), den *pontifex maximus* en de leden der groote priester-kolleges. Over het aandeel van den senaat in de rechtspraak zie Rechtswezen, bl. 178.

Hij verliest de regeling der buitenlandsche betrekkingen en oorlogszaken en staat aan den princeps een ruim deel

¹⁾ Tac., *Ann.*, III, 17.

af van zijne administratieve bevoegdheid in zake eeredienst, geldmiddelen en provinciaal bestuur.

De feitelijke senaatsinvloed is echter in grooten deele afhankelijk van het persoonlijk karakter des keizers. Met Diocletianus en Konstantijn begint de periode van het alleenbestuur van den princeps of der Monarchie (Dominaat).

AFDEELING III. DE OVERHEIDSAMBTEN OF MAGISTRATUREN.

ALGEMEEN GEDEELTE

§ I. HET WEZEN EN DE RECHTEN DER OVERHEIDSAMBTEN. — POTESTAS EN IMPERIUM.

Magistratus ¹⁾, meer bepaald *magistratus populi Romani*, is een ieder, die krachtens de volkskeuze gedurende een bepaalden tijd een staatsambt uitoefent.

De Romeinsche magistratuur ontwikkelde zich uit de enkelvoudige, levenslange waardigheid van een niet-verantwoordelijken koning, en wel:

I. Doordat de administratieve en executieve macht des konings in tweeën werd gesplitst: vanhier het groote beginsel der kollegialiteit, dat men bij de meeste gewone magistraturen weervindt. Al is volgens strikt recht elk der collega's tot elke handeling bevoegd, die gelegen is binnen de sfeer zijner ambtsbevoegdheid, toch wordt elke handeling geacht door de beide konsuls, in het algemeen door het gezamenlijke kollege eener bepaalde magistratuur, te worden verricht. De reeds voltrokken handeling (of besluit) van een enkel magistraat staat bloot aan vernietiging door het tusschenbeide treden, de **intercessio**, van zijn ambtgenoot, of ook van een magistraat met hogere bevoegdheid: dit laatste wijst op een hiërarchisch beginsel, dat bij de verdere ontwikkeling der magistratuur ten doel had,

¹⁾ Van *magister* „overste”, „leidsman”, vgl. *magister populi*, *magister equitum*. *Magistratus* is een *nomen abstractum* — evenals *consulatus*, *ducatus* enz. — dat al vroeg konkrete beteekenis kreeg, vgl. ons „overheid, heerschappij”, gr. τὰ τέλη, αἱ ἀρχαί.

botsingen te voorkomen. *Par maiore potestas plus valet* ¹⁾.

De *intercessio* is vooral van toepassing bij de *appellatio* van een burger tegen disciplinaire maatregelen van een ambtenaar ²⁾, of tegen de voorstellen in volksvergaderingen en senaat, die immers door magistraten worden ingediend. Daarenboven kan door de *vis maioris imperii* ieder magistraat, met een *imperium maius* bekleed, elke nog te voltrekken handeling van een magistraat *cum minore imperio* of *sine imperio*, behalve van een *tribunus plebis*, verbieden.

Recht van *intercessio* tegen alle magistraten, behalve tegen den diktator en den censor in de uitoefening zijner *potestas censoria*, heeft de *tribunus plebis* krachtens zijn *ius auxilii*. De *intercessio* van den volkstribuun berust echter niet op een staatsrechtelijke *par maiore potestas*, maar uitsluitend op het gewijde karakter van zijn persoon. In de uitoefening zijner *potestas censoria* kan de censor slechts gehinderd worden door de *intercessio collegae*.

2. De duur der waardigheid is tot één jaar beperkt.

3. Na hun ambtsjaar zijn de magistraten, behoudens enkele uitzonderingen, verplicht, zich ten overstaan van het volk te verantwoorden.

Aldus was, ten gevolge van dezen ontwikkelingsgang, de voormalige koninklijke machtsvolheid door bepaalde waarborgen voor de volksvrijheid onschadelijk gemaakt.

Later, met name in den strijd der standen, werd de voormalige koninklijke macht in steeds talrijker magistraturen gesplitst. Slechts de priesterlijke waardigheid des konings was reeds in het begin der Republiek op den *pontifex maximus* en den *rex sacrorum*, het beheer der schatkist op den *quaestor* overgegaan.

¹⁾ Cic., *de legg.*, III, 4.

²⁾ Cic., *de legg.*, III, 3; CAES., *de b. c.*, III, 20.

De koninklijke macht werd daarenboven nog gesplitst in *potestas* en *imperium*. Ieder magistraat heeft *potestas*, niet ieder heeft *imperium*.

Potestas heet de ambtsbevoegdheid der magistraten bij het uitoefenen hunner zuiver-burgerlijke werkzaamheden. Men moet onderscheid maken tusschen de *potestas*, die alle magistraten gemeen hebben, en die, welke eigen is aan ieder magistraat in het bijzonder.

De algemeene rechten der *potestas* zijn:

1. Het *ius edicendi*, het recht van den magistraat, voorschriften of *edicta* uit te vaardigen, die echter slechts betrekking hebben op den kring zijner bevoegdheden en niet langer van kracht zijn dan gedurende zijn ambtsjaar.

2. Het *ius multae dictionis*, boeten op te leggen, en het *ius pignoris capionis*, een pand in beslag te nemen en zelfs te vernietigen (*caedere*). De magistraten bezigen dit tweevoudig dwang- en tuchtmiddel om hun persoon en edikten te doen eerbiedigen ¹⁾.

3. Het *ius contionis*, het recht, eene „meeting” te beleggen, beperkt door het *ius advocandi contionem*.

4. Het *ius obnuntiationis*, het recht vóór het begin der stemming eene volksvergadering te verhinderen door de verklaring: *se servasse de coelo*.

De gekozene ontvangt de *potestas* krachtens de keuze zelf; slechts den censor wordt de *potestas censoria* door eene bijzondere *lex centuriata* verleend.

Door **imperium** verstaat men eerst en vooral de militaire macht en krimineele rechtsbevoegdheid. Verder wordt het *imperium* vereischt tot het uitoefenen der vrijwillige rechtspraak (*iurisdictio voluntaria*) en voor een gedeelte der contentieuse rechtspraak (*iurisdictio contentiosa*), zoo b.v. bij

¹⁾ Cic., *de legg.*, III, 3; Liv., XLIII, 16; Tac., *Ann.*, XIII, 28.

processen tusschen burgers en vreemdelingen. De administratieve rechtspraak daarentegen vereischt geen *imperium*; zie bl. 162.

Het *imperium* wordt verdeeld in *imperium domi* en *militiae*¹⁾. De grens tusschen dit tweevoudig ambtsgebied was het *pomerium* gedurende den Koningstijd, na 510 het *pomerium* met nog een mijl in den omtrek (de banmijl). Het volle *imperium* kan slechts in het ambtsgebied *militiae* worden uitgeoefend, ook afgezien van het feit, dat het *intra pomerium* belemmerd wordt door de *provocatio*.

Het *imperium* wordt den gekozen magistraat verleend krachtens eene *lex curiata de imperio*.

Het is wezenlijk een macht over personen, ingrijpend in de bevoegdheid van den *pater familias*. Vandaar dan ook, dat de magistraten *cum imperio* beschikken over de hoogste disciplinaire stafbevoegdheid (*ius coercitionis*), om hun gezag te handhaven. Immers, behalve het gemeenschappelijke boete- en pandrecht, bezitten zij nog het *ius vocandi absentem* of *vocationis*: het recht, een onwillige ter verantwoording vóór zich te ontbieden, en het *ius prensionis* ²⁾: het recht van inhechtenisneming.

Hieruit blijkt, dat ook de magistraten, die slechts *potestas* bezitten, krachtens hun *ius coercitionis* in zekere mate aan het *imperium* deelachtig zijn.

Zooals gezegd is, kan noch het volk, noch de senaat handelend optreden, tenzij op initiatief der magistraten. Zij hebben het *ius agendi cum populo* (uitsluitend aan de patricische magistraturen voorbehouden), het *ius agendi cum plebe* (uitsluitend voor de plebejische magistraturen) en het *ius agendi cum patribus*.

Volgens de bepalingen van het Romeinse recht moet elke handeling van belang, door een magistraat verricht,

¹⁾ Cic., *de legg.*, III, 3; CAES., *de b. c.*, I, 6.

²⁾ GELL., XIII, 12.

worden voorafgegaan door het houden der *auspicia*, die den wil der godheid kenbaar maken. Maar het *ius auspiciorum* hebben slechts de patricische magistraten. Eene handeling, door een plebejisch ambtenaar verricht, geschiedt dus *inauspicato*.

§ 2. De INDEELING DER MAGISTRATEN.

I. De magistraten worden onderscheiden in **ordinarii** en **extraordinarii**.

Ordinarii zijn, in chronologische volgorde, de *consules*, *quaestores*, *tribuni*- en *aediles plebis*, *censores*, *praetores*, *aediles curules* en de XXVI *viri*.

Extraordinarii zijn vooreerst eenige magistraten, wier ambt, in exceptioneele tijdsomstandigheden ontstaan, slechts van voorbijgaanden aard geweest is. Het zijn de X *viri legibus scribundis*, belast met het kodificeeren van het recht, *sine provocatione*, maar niet zonder *intercessio collegae*; verder de *tribuni militum consulari potestate* en de III *viri reipublicae constituendae* van 43 v. Chr. Dan nog enkele ambtenaren, die, ofschoon niet blijvend, toch geregeld in dezelfde omstandigheden terugkeeren: de *interrex*, *praefectus urbi*, II *viri perduellionis*, *dictator* en *magister equitum*.

Een andere indeeling is die in **magistratus patricii** en **plebei**. De *magistratus patricii*: 1° mochten oorspronkelijk slechts patriciërs zijn; 2° worden *auspicato* gekozen, d.i. nadat vooraf de *auspicia* gehouden zijn; — de *magistratus plebei*: 1° moesten steeds uitsluitend plebejers zijn; 2° worden *inauspicato* gekozen ¹⁾.

De patricische magistraten worden onderverdeeld in **magistratus maiores** en **minores**, naar gelang zij het

¹⁾ Liv., VI, 41.

ius auspiciorum maiorum of *minorum* hebben ¹⁾); in **magistratus curules** ²⁾ en **non-curules**: de *curules* hebben eenige eere voorrechten; en in **magistratus cum** en **sine imperio**. Zie verder Bijlage III.

§ 3. DE WAARDIGHEIDSTEEKENEN DER MAGISTRATEN.

De Romeinsche magistraturen zijn onbezoldigde eere-ambten; slechts de uitgaven, met de uitoefening van het ambt verbonden, worden vergoed ³⁾.

Alle kurulische magistraten dragen de *toga praetexta*: een *toga candida*, d. i. van witgeverfde wol, met purper afgezet. Verder hebben zij recht op den *calceus patricius* of *mulleus* en op de *sella curulis* (δίφρος ἐλεφάντινος), een vouwstoel, met ivoor ingelegd, zonder rug of leuning ⁴⁾.

De *mag. cum imperio* droegen in het ambtsgebied *militiae* over de wapenrusting oudtijds de *trabea*, een kort rijkleed; later het *paludamentum*, een korten, rooden schoudermantel.

De quaestor kan aanspraak maken op een gewone *sella*, terwijl de plebejische magistraten op banken (*subsellia*) zitten.

Alle magistraten hebben *viatores* of boden tot hun beschikking; daarenboven hebben de *mag. cum imperio* recht op *lictors*: deze gaan één voor één voor hen uit, doen de

¹⁾ GELL., XIII, 15. Zie Eeredienst, bl. 190.

²⁾ *Cūrūlis* hangt waarschijnlijk samen met *quirites* (vgl. *turba cūrens* = *quirites*, OVID., *Fast.*, III, 94, *cūrenses* = *quirites*, VARR. *de ling. lat.*, VI, 69). De kurulische magistraturen zijn dan de Quiritarische ambten van den *populus Romanus Quiritium*, die *ex iure Quiritium* worden bekleed.

³⁾ Zoo b.v. de reiskosten: CIC., *ad Att.*, V, 16.

⁴⁾ GELL., III, 18; CIC., *p. Rab.*, VII; OVID., *Pont.*, IV, 9, 27. Evenals de *toga praetexta* en *bulla aurea* is ook de *sella curulis* van Etruskische herkomst; LIV., I, 8.

menigte plaats maken (*turbam summovere*), tuchtigen de strafplichtigen (*virgis caedere*) en voltrekken zelfs het doodvonnis (*securi ferire*) ¹⁾. Op den linker schouder dragen zij de *fasces cum securi*: roedenbundels van berkentwijgen, met rood lint omwonden en van een bijl voorzien. In het ambtsgebied *domi* moet de bijl uit de *fasces* genomen worden ²⁾ ten teken van het provokatierecht. Voor de volksvergadering moet de magistraat de bijlbundels laten zakken (*submittere*) ³⁾. Koning, tusschenkoning, konsul, krijgstribunen en tienmannen hebben recht op 12 lictoren, de diktator zelfs op 24, de praetor op 6.

Alle magistraten hebben hunne eereplaatsen bij spelen en andere openbare feestelijkheden.

§ 4. HET IUS HONORUM.

Het *ius honorum* hebben na de gelijkstelling van patriciërs en plebejers alle *cives*, behalve de *municipes sine suffragio*, de *infames* en de *libertini*. Maar de plebejers blijven uitgesloten van de waardigheid van *interrex* en de patriciërs van de plebejische ambten, terwijl zij sinds 367 en 339 slechts éene konsuls- en éene censorsplaats kunnen bezetten.

Het is verboden twee gewone ambten tegelijk te bekleeden ⁴⁾ of tweemaal hetzelfde ambt binnen eene tijdsruimte van tien jaar. Sedert 265 mag men de censuur niet meer dan eenmaal bekleeden ⁵⁾. Burgerlijke en priesterlijke

¹⁾ LIV., III, 48, VIII, 33, VIII, 32. *Lictor* hangt samen met *ligo*, „ik bind”; de *lictor* en de *fasces* kwamen uit Etrurië.

²⁾ CIC., *de rep.*, II, 31.

³⁾ LIV., II, 7.

⁴⁾ LIV., VII, 42. De censuur maakt een uitzondering.

⁵⁾ LIV., XXIII, 23.

betrekkingen kunnen samengaan; alleen de *rex sacrorum* is van alle ambten uitgesloten.

De *lex Villia annalis* (180) omvatte, naar het schijnt, de volgende bepalingen:

1. De kandidaat moet zich tien achtereenvolgende jaren beschikbaar hebben gesteld voor den *dilectus*: *decem stipendia habere*.

2. Tusschen het bekleeden van twee gewone patricische ambten, de censuur uitgezonderd, wordt eene tusschenruimte gevorderd van minstens een *biennium*.

3. De volgorde, bij het bekleeden der magistraturen in acht te nemen (*certus ordo magistratuum*), is deze: Quaestuur, praetuur, konsulaat. De kurulische aediliteit valt gewoonlijk tusschen quaestuur en praetuur.

4. *Aetas legitima*¹⁾. Om te kunnen dingen naar de quaestuur moet de kandidaat 27 jaar zijn v o l u i t; voor de praetuur wordt de leeftijd van 39, voor het konsulaat die van 42 jaar voluit gevorderd.

Naar het schijnt bracht de *lex Cornelia de magistratibus* (81 v. Chr.) de *aetas quaestoria* op 30 jaar voluit.

Hij, die een ambt bekleedt, zoodra de leeftijd en geëischte tusschenruimte zulks toelaten, bekleedt dit ambt *suo anno*²⁾.

A a n m e r k i n g. Gedurende de Republiek worden alle magistraten g e k o z e n, behalve de *interrex*, *praeфекtus urbis*, *dictator* en *magister equitum*, die b e n o e m d worden.

§ 5. HET DINGEN, AANVAARDEN EN AFTREDEN.

Minstens een *trinundinum* (blz. 80) te voren moet de kandidaat zich persoonlijk aangeven bij den magistraat, die

¹⁾ Liv. XXV, 2.

²⁾ Cic., *de off.*, II, 17, Brut. XCIV, *p. Mil.*, IX.

de kiesvergadering zal voorzitten: *professio nominis*¹⁾; de kiesvergaderingen werden sedert 154 in November, sedert 81 v. Chr. in Juli gehouden. Wordt de kandidaat aangenomen (*rationem habere alicuius*)²⁾, dan bekleedt hij zich met de *toga candida* — vanwaar de naam *candidatus* — bezoekt, door vrienden en cliënten vergezeld, het forum en gaat daar rechts en links (*ambitus*) om stemmen te werven (*pressare, volitare*). Hierin is een *nomenclator* hem behulpzaam³⁾. Tegen de kuiperijen bij verkiezingen zijn de *leges de ambitu*⁴⁾ gericht.

Wordt de kandidaat gekozen, dan volgt het plechtig bekendmaken der keuze (*renuntiatio*). Van nu af tot aan het aanvaarden van zijn ambt heet hij *designatus*. Wie tusschentijds gekozen wordt om een opgevallende plaats te bezetten, draagt den naam van *suffectus*.

De meeste magistraten beginnen hun ambtsjaar tegelijk met de konsuls, d. i. sedert de helft der IIe eeuw v. Chr. den 1sten Januari. De eerste handeling der patricische magistraten op dezen *dies solemnus* is het houden der auspicien. Van senaat en volk vergezeld begeven de konsuls zich naar het kapitol, om daar aan Jupiter een plechtig offer te brengen. Deze plechtigheid wordt gevolgd door een zitting van den senaat, voorgezeten door de nieuwe konsuls⁵⁾.

¹⁾ SALL., *Cat.*, XVIII.

²⁾ Of de magistraat naar willekeur een kandidaat kon afwijzen, wordt betwist.

³⁾ Cic., *p. Mur.*, XXXVI.

⁴⁾ Over eenige dezer wetten zie b.v. Liv., VII, 15; XL, 19; Cic., *p. Mur.*, II, XXIII, XXXII. Als ongeoorloofd gold o.a. het samenwerken van twee kandidaten, om een derde te doen vallen (*ad delendum honorem*) en het uitdeelen van bons voor theater of feestelijkheden; zie Cic., *p. Planc.*, XVIII. Dit laatste verbood met name de *lex Tullia* (63) en wel op straffe van tienjarige ballingschap. Deze wet was een aanvulling der *lex Calpurnia* (67), die *et pecunia multavit et in perpetuum honoribus iussit carere damnatos*.

⁵⁾ OVID., *Pont.*, IV, 4, 27—42; 9, 17 vlg.

Uiterlijk vijf dagen na het aanvaarden van zijn ambt dient de magistraat bij den quaestor den eed af te leggen, dat hij de wetten zal handhaven (*iurare in leges*), en bij het neerleggen van zijn ambt (*abdicare se magistratu*), dat hij de wetten heeft gehandhaafd (*eiurare magistratum*). Buitendien zijn de ambtenaren — behalve de diktator en ten deele de censor — verantwoordelijk en kunnen om alle door hen als magistraat verrichte handelingen gerechtelijk worden vervolgd.

Steeds kan de magistraat vrijwillig zijn ambt neerleggen.

§ 6. DE MAGISTRATUREN ONDER HET PRINCIPAAT.

De *ordo honorum* is als volgt: quaestuur, aediliteit of tribunaat, praetuur en konsulaat.

Tot het dingen naar de quaestuur wordt vereischt:

1. De leeftijd van 24 jaar voluit ¹⁾.
2. Het bezit van den *census senatorius*.
3. De kandidaat moet den thans veeleer administratieven dan militairen post van *tribunus militum* hebben bekleed, en één der ondergeschikte ambten, die gezamenlijk den naam van *XX viratus* dragen ²⁾.

Vrijstelling van den te volgen *certus ordo* of van de wettelijk gevorderde tusschenruimte kan verleend worden óf *iure liberorum*, krachtens de *leges Julia* en *Papia Poppaea*, óf door een senaatsbesluit, óf bij keizerlijk indult.

¹⁾ Tac., *Ann.*, XV, 28, *Hist.*, IV, 42. De *aetas quaestoria* staat gelijk met de *aetas senatoria*.

²⁾ Tac., *Ann.*, III, 29.

OVER DE MAGISTRATUREN IN HET BIJZONDER.

§ 1. DE TUSSCHENKONING.

Eene eigenaardige Romeinsche instelling is de tusschenregeering of *interregnum*¹⁾, in den Koningstijd na den dood des konings, tijdens de Republiek rehtens alleen bij ontstentenis van alle patricische magistraten ¹⁾, meestal doordat deze *vitio creati* waren (bl. 110), feitelijk echter zoodra konsuls, krijgtribunen of diktator — die de *comitia consularia* zouden kunnen voorzitten — ontbreken; de overige patricische ambtenaren leggen dan hun ambt neder.

Het staatsbestuur gaat dan over op den senaat: *auspicia ad patres redeunt*. De senaat vergadert (*coit*) en benoemt (PRODIT) zonder *auspicia* of volksbesluit een *interrex* uit de *senatores patricii curules*, zooals uit de lijst der tusschenkoningen blijkt. Deze blijft gedurende vijf dagen in functie, benoemt zijn opvolger en draagt aan dezen zijne waardigheid *auspicato* over; de tweede benoemt een derde en zoo verder, totdat de *comitia centuriata* konsuls gekozen hebben.

De voornaamste taak van den tusschenkoning bestaat hierin, dat hij gehouden is kandidaten voor het koningschap of het konsulaat in de volksvergadering (resp. *com. curiata* of *centuriata*) voor te stellen. Volgens aloud gebruik riep nooit de eerste *interrex* het volk te dezen einde samen, wellicht wijl deze *inauspicato* benoemd was.

¹⁾ Cic., *de rep.*, II, 12.

²⁾ Liv., IV, 7, V, 17, VI, 5, 35. — Wij zeggen: alle patricische magistraten: *dum enim unus erit patricius magistratus, auspicia ad patres redire non possunt*, zegt Cicero, *ad Brut.* V.

§ 2. DE KONING.

Gedurende het eerste tijdperk van Rome's bestaan berust de geheele administratieve en executieve macht bij één persoon, den Koning of Leider: *Rex*¹⁾. Hij is niet verantwoordelijk en wordt voor zijn leven gekozen. De macht des konings wordt slechts beperkt door de rechten van den *pater familias*, de *gens*, den senaat en de komitiën, en deze gewaarborgd door den *mos maiorum*.

De koning is rechtens voorzitter van senaat en volksvergadering, waar hij zijne voorstellen in stemming brengt, al kan van eene wetgeving in den strikten zin des woords te dien tijde nog geen sprake zijn. Hij is het hoofd der civiele en krimineele rechtspraak, en wordt bij het uitoefenen dezer laatste bijgestaan door twee *quaestores parricidii* en de II *virī perduellionis*. Gedurende zijne afwezigheid belast hij een *praefectus urbis* met de *custodia urbis*; de bevelhebber der ruitery (*tribunus celerum*) kan den koning vervangen als voorzitter van senaat en komitiën. Als hoofd van den eeredienst wordt hij ter zijde gestaan door de *collegia pontificum*, *augurum* en *fetialium*.

Behalve de *creatio regis* wordt nog eene afzonderlijke formaliteit vereischt, om den koning te wijden tot hoogepriester van den staat. Deze plechtigheid draagt den naam van *inauguratio*: de koning houdt de *auspicia* op het kapi-tool, terwijl het volk in stilte op het forum de beslissing der goden afwacht²⁾.

Het volle *imperium* wordt den koning verleend door eene *lex curiata de imperio*. Ten teeken van dit *imperium*

¹⁾ *Rēx* = **reg-s*, van den wortel *REG*, hangt samen met *reg-o* en *reg-ula* en beteekent „leider” van den staat als wetgever en legerhoofd. Gedurende de Republiek bleef deze benaming voortbestaan in de titels *interrex* en *rex sacrorum* of *sacrificulus*.

²⁾ Liv., I, 18.

gaan hem 12 liktoren vooraf. Verder behooren nog tot de waardigheidsteekenen van het koningschap de *sella curulis*, *tunica palmata*, *toga picta*, *mulleus* en een schepter van ivoor, de *scipio eburneus*.

§ 3. DE KONSUL.

Terwijl in 510 de sakrale waardigheid des konings op den *pontifex maximus* en *rex sacrorum* overging, erfden twee nieuwe magistraten geheel zijn administratieve en executieve macht, behalve het beheer der schatkist, waarmee men den quaestor belastte. Oorspronkelijk droegen deze opperste magistraten den naam van *praetores* en daarna van *iudices*¹⁾; nog later kreeg de benaming *consules* het overwicht²⁾. De konsuls zijn de presidenten der Romeinsche Republiek. Στρατηγὸς ὕπατος, ὕπατος.

Gedurende het decemviraat werd het konsulaat tijdelijk opgeheven. Tusschen 444—367 werd de jaarlijksche konsulskeuze herhaaldelijk krachtens senaatsbesluit vervangen door de keuze van krijgtribunen met konsulaire macht.

Tot 367 konden slechts patriciërs het konsulaat bekleeden; maar tengevolge der Licinische wet: *ut consulum utique alter e plebe crearetur* kregen de plebejers, volgens de overlevering, niet slechts toegang tot dit ambt, doch moest éene konsulplaats hun zelfs vast worden ingeruimd³⁾.

¹⁾ Liv., III, 55; Cic., *de legg.*, III, 3.

²⁾ Liv., III, 55. De etymologie van deze benaming is onzeker. *Consul* (vgl. *consulo*, *consilium*) is mogelijk verwant met *sedeo* „ik zit” (met *-l* uit *d*) en beteekende dan oorspronkelijk „bijzittende”, d.i. „raadgevende”.

³⁾ Sommigen beschouwen de woorden *utique alter* als een beperking in plaats van een bevoorrechtiging; de beteekenis zou dan zijn, dat aan de plebs alvast één konsulplaats werd ingeruimd, terwijl het bezetten der tweede plaats voorloopig onbeslist werd gelaten. Een feit is het, dat het tot 172 v. Chr. heeft geduurd, eer er twee *consules e plebe* aan het bewind kwamen.

Bevoegdheid in het ambtsgebied domi (in vredes-tijd).

1. Als hoogste magistraten hebben zij het *ius coërcitionis* en *intercessionis* tegenover alle magistraten, de *tribuni plebis* uitgezonderd ¹⁾. Wat de censoren betreft, deze zijn in de uitoefening hunner eigenlijke *potestas censoria* (*census* en *regimen morum*) en in de senaatskeuze slechts onderworpen aan de *intercessio collegae*.

De konsuls zijn de gewone voorzitters van de volksvergaderingen en van den senaat; ook voeren zij wetten en senaatsbesluiten uit. Vreemde gezanten leiden zij den senaat binnen. Zij hebben te waken voor de openbare rust en veiligheid ²⁾; daarom benoemen zij o.a., op machtiging van den senaat, een diktator, en zijn zij het bij voorkeur, die sedert den tijd der Gracchen door den senaat in buitengewoon hachelijke omstandigheden met eene soort van diktatoriale macht bekleed worden door het *senatusconsultum ultimum* (bl. III).

Tot aan het *plebiscitum Ovinium* van 312 hebben zij ook het recht der senaatskeuze.

2. Schrijft de senaat buitengewone godsdienstige plechtigheden voor, als: *procuratio prodigiorum*, *supplicationes*, *lectisternia* enz., dan hebben de konsuls die uit te voeren (bl. III).

3. De konsuls kunnen vrij beschikken over de schatkist zonder machtiging van den senaat. Zij houden de aanbesteding der benodigdheden voor het ambtsgebied *militiae*, en bij ontstentenis van den censor ook die der benodigdheden voor het ambtsgebied *domi*.

Ook waren zij tot het jaar 443 belast met het houden van den *census*: volkstelling en schatting van het vermogen der burgers.

¹⁾ Cic., *de legg.*, III, 7.

²⁾ Cic., *p. Sext.*, XIII.

4. Tot 367 oefenden de konsuls de civiele rechtspraak uit; daarna blijven zij slechts bevoegd tot het uitoefenen der vrijwillige rechtspraak (bl. 162), zoo b.v. bij *emancipatio*, *adoptio* en *manumissio*.

De decenvirale wetgeving ontnam hun de krimineele rechtspraak (bl. 164).

5. Zij houden de lichte of *dilectus* en vergeven onderbevelhebbersplaatsen als die van *centuriones*, *tribuni militum* enz. In hunne handen leggen de soldaten den krijgs-eed af (*militēs iurant in verba consulis*).

Gedurende de eerste eeuwen der Republiek voerden de konsuls gewoonlijk afwisselend, elk gedurende een maand, het bewind. De konsul in functie droeg den naam van *consul maior* of *consul penes quem fasces sunt* ¹⁾; de macht van den ambtgenoot rustte dan, maar de *intercessio collegae* bleef bestaan ²⁾. Later traden zij bij alle gewichtige aangelegenheden gewoonlijk beiden handelend op — elk had dan recht op 12 liktoren — tot Caesar de voormalige orde van zaken weer herstelde.

Maar ten allen tijde bepaalden zij ten opzichte van sommige administratieve handelingen, de *dedicatio* van een tempel b.v. ³⁾, door onderling goedvinden (*comparatio*) of door 't lot (*sortitio*), wie van beiden zich met de uitvoering zou belasten.

Bevoegdheid in het ambtsgebied militiae (in oorlogstijd).

De konsuls zijn oorspronkelijk belast met de geheele leiding der werkzaamheid op het oorlogsterrein en hebben recht op een leger van twee legioenen en minstens een even

¹⁾ Cic., *de rep.*, II, 31; Liv., II, 1, VIII, 12.

²⁾ Liv., II, 27.

³⁾ Liv., II, 8.

groot aantal *socii*. Betrekken zij hetzelfde hoofdkwartier, dan wisselt het opperbevel gewoonlijk om den dag; zoo niet, dan verdeelen zij de twee operatievelden of *provinciae* onderling door *comparatio* of *sortitio*. Maar sedert, bij het toenemen dezer *provinciae*, de senaat het recht kreeg, het militair opperbevel over meer personen te verdeelen, werd gewoonlijk Italië, met *Gallia Cisalpina* vereenigd, als *provincia consularis* door hem aangewezen.

Meestal blijven de konsuls gedurende de eerste maanden te Rome en begeven zich dan gezamenlijk naar hunne provincies. Bij hun vertrek houden zij de *auspicia* op het kapitol, doen plechtige geloften aan Jupiter en verlaten dan in krijgstenue (*paludati*) de stad.

Sedert den tijd van Sulla, toen de konsulaire provincies uit de belangrijkste buiten-Italische provincies gekozen werden, vertrokken de konsuls eerst tegen het einde van hun ambtsjaar naar hun wingewest, of zelfs ná hun ambtsjaar, met den titel *pro consule*.

De *lex Pompeia* (52) eischte een verloop van vijf jaar tusschen het konsulaat en het bestuur eener provincie.

§ 4. DE BUITENGEWONE MAGISTRATEN DIE DEN KONSUL VERVANGEN.

I. De Diktator.

Men kan de diktatuur beschouwen als een tijdelijk herstel der koninklijke macht, met beperking van tijd. De oorspronkelijke benaming van den oppersten *magistratus extraordinarius* zonder ambtgenoot, met bijna onbeperkte bevoegdheid, was niet *dictator*¹⁾, maar *magister populi*.

¹⁾ *Dictator* komt niet van *dicere*: „quod dicebatur” (Cic., *de rep.*, I, 40), maar van *dictare*, het frequentativum van *dicere* = *edicere*.

Men noemt hem ook *praetor maximus*, Στρατηγὸς αὐτοκράτωρ. Jaartal, naam en beweegredenen liggen bij de eerste diktatuur in het duister¹⁾.

De benoeming van een diktator heeft, voor zooverre wij weten, in buitengewone omstandigheden plaats, vooral bij dreigend oorlogsgevaar. Den senaat komt het recht toe over het al dan niet noodzakelijke der benoeming te oordeelen²⁾. Op zijn bevel gaat een der konsuls — ten gevolge van *comparatio* of *sortitio* of ook krachtens uitdrukkelijke opdracht van den senaat³⁾ — tot de plechtigheid over. Op Romeinsch grondgebied (*in agro Romano*) (bl. 42) houdt hij na middernacht de *auspiciën* met vermijding van alle storende invloeden (*silentio*), en benoemt daar, door persoonlijke aanzegging, den diktator: *Consul oriens de nocte silentio DICIT*⁴⁾ *dictatorem*⁵⁾. Benoembaar tot diktator is strikt genomen ieder burger, die het *ius honorum* heeft, maar gewoonlijk beperkt zich de keuze tot de oud-konsuls of *consulares*. Den diktator wordt het *imperium* verleend door eene *lex curiata de imperio*⁶⁾.

Men dient onderscheid te maken tusschen *dictatores optima lege* en *imminuto iure creati*.

I. **Dictator optima lege.** Hij wordt benoemd of wel *rei gerundae causa*, of wel *seditionis sedandae causa*. De diktator is bekleed met het *imperium summum*⁷⁾ en ten teeken hiervan gaan hem 24 liktoren vooraf, die ook *intra pomerium* de *fascies cum securibus* voeren. Immers, de pro-

¹⁾ Liv., II, 18.

²⁾ Liv., XXII, 8, handelt het volk wederrechtelijk.

³⁾ Liv., VII, 12, VIII, 23, IX, 38, XXIII, 22.

⁴⁾ *Dicere* is de geijkte term; minder goed *creare*, *legere*, *nominare*.

⁵⁾ Liv., VIII, 23.

⁶⁾ Deze wet is het, die Livius bedoelt, als hij zegt: *latoque, ut solent, ad populum, ut equum descendere liceret* (XXIII, 14).

⁷⁾ Liv., VI, 38.

vokatie kan tegen hem niet worden aangewend, evenmin als de *intercessio* van een volkstribuun; van *intercessio collegae* kan geen spraak zijn. Eerst later werden *provocatio* en *intercessio* op hem toegepast. De diktator is niet verantwoordelijk ¹⁾.

De overige ambtenaren leggen hun ambt niet neer, doch handelen niet dan in overeenstemming met den diktator en op zijn bevel. Slechts de bevoegdheid van de volkstribunen blijft van kracht, behalve tegen den diktator.

De ambtsduur mag zes maanden niet te buiten gaan.

2. **Dictator imminuto iure.** Naar gelang de omstandigheden zulks meebrengen wordt deze magistraat benoemd tot het verrichten van sommige godsdienstige of administratieve handelingen, zoo b.v. *clavi figendi causa* ²⁾, *comitiorum habendorum causa* ³⁾ en *legendo senatui* ⁴⁾. Onmiddellijk na hunne taak te hebben volbracht treden zij af.

De laatste wettig benoemde *dictator rei gerundae causa* was M. Junius, in 216 voor Chr. ⁵⁾. Na de vermoording van Caesar, in het jaar 44 v. Chr., werd de diktatuur door eene *lex Antonia* voor immer afgeschaft.

Onmiddellijk na het aanvaarden van zijn ambt benoemt de diktator (*dicitor*) *auspicato* een ondergeschikt ambtenaar, den **magister equitum**. Hij neemt hem gewoonlijk uit de *consulares*. Deze magistraat voert het bevel over de ruitery en kwijt zich verder van elke opdracht, waarmee de diktator hem belast. Hij heeft de *potestas consularis*, maar geen *imperium*. In rang volgt hij op den praetor.

¹⁾ Liv., XXVII, 6.

²⁾ Liv., VII, 3, VIII, 18, IX, 28.

³⁾ Liv., VII, 24, IX, 7.

⁴⁾ Liv., XXIII, 22—23.

⁵⁾ Liv., XXII, 57.

II. De Stadsprefekt.

Koning en konsuls belastten gedurende hunne afwezigheid een aanzienlijk burger — de konsuls bij voorkeur een *consularis* — met de *custodia urbis*: *RELINQUERE praefectum urbi* ¹⁾. Na het instellen der praetuur had een *praefectus urbis* geen reden van bestaan meer, dewijl nu de praetoren de blijvende en natuurlijke plaatsvervangers der konsuls werden. Voortaan had de benoeming van een stadsprefekt nog slechts plaats, wanneer de konsuls zich ter viering der *feriae Latinae* naar het heiligdom op den Albaanschen berg (monte Cavo) begaven en wel deels, omdat alle magistraten, zelfs de volkstribunen, dan de stad verlieten, deels ook, omdat de konservatieve Romein eene oude instelling niet gaarne spoorloos zag verdwijnen.

Tot de buitengewone magistraten, die den konsul vervangen, moeten nog gerekend worden de **X viri legibus scribundis, tribuni militum consulari potestate** (meestal ten getale van 6), **III viri reipublicae constituendae** en de **interrex**.

§ 5. DE PRAETOR.

Toen aan de plebejers toegang was verleend tot het konsulaat, werd de civiele rechtspraak van de bevoegdheid der konsuls gescheiden en overgedragen op een nieuwen patricischen magistraat: den *praetor* ²⁾, *στρατηγός*. Reeds in 337 echter bleek het onmogelijk deze magistratuur als schadeloosstelling te handhaven en werd zij

¹⁾ Liv., III, 3, 9, 29; GELL., XIV, 7.

²⁾ *Praetor* = **prai-itor*, vgl. VARR., de ling. Lat.: *Praetor dictus, qui praeiret iure et exercitu*.

ook voor de plebejers opengesteld. De eerste plebejische praetor was Q. Publilius Philo ¹⁾.

Toch dient men den oorsprong der praetuur niet uitsluitend te zoeken in den strijd der standen. Feitelijk had zich reeds sinds lang de behoefte aan een nieuwen magistraat doen gevoelen; want zoowel de civiele rechtspraak, als de gang der staatszaken in het algemeen, lieten veel te wenschen over, voornamelijk uit hoofde van de veelvuldige afwezigheid der konsuls. Een derde ambtenaar werd den konsuls derhalve toegevoegd als *collega*, hoewel als *collega minor*. Deze ambtenaar zou, in stede van den stadsprefekt, bij ontstentenis der konsuls de *custodia urbis* overnemen en hen ook anderszins vervangen, zoo vaak ze verhinderd waren ²⁾. Ook moest hij het leger kunnen aanvoeren, en daarom werd hem het *imperium (minus)* verleend ³⁾.

Krachtens dit *imperium* kan de praetor de *comitia centuriata iudiciaria* voorzitten, is bevoegd tot het uitoefenen der vrijwillige rechtspraak en kan door volk of senaat belast worden met eene *quaestio extraordinaria* (bl. 166).

Behalve de gewone rechten der *potestas* heeft hij het *ius agendi cum populo in comitiis tributis* en het *ius agendi cum patribus*.

Hij wordt gekozen in de *comitia centuriata*, en wel *iisdem auspiciis quibus consules* ⁴⁾.

Oorspronkelijk was er slechts één praetor, later werd het getal om verschillende redenen verhoogd. Naar den aard der bevoegdheden onderscheidt men vier groepen:

1. **Praetor urbanus** of stadspraetor, de gewone plaats-

¹⁾ Liv., VIII, 15.

²⁾ Van den praetor Cornutus zegt Cicero: *Consulare munus sustinebat more maiorum* (ad fam., X, 12).

³⁾ *Imperium minus praetor, maius habet consul* (GELL., XIII, 15), *summum dictator* (Liv., VI, 38).

⁴⁾ Liv., VIII, 32.

vervanger der konsuls, ook als voorzitters der publieke spelen (*praetor maior*). Sedert 212 werd hij belast met de leiding der *ludi Apollinares*. Maar zijn voornaamste bezigheid bleef toch steeds de burgerlijke rechtspraak, de *iudicia privata inter cives*.

De civiele rechtspraak van den praetor kan in de drie *verba solemnia* worden samengevat, die hij slechts op een *dies fastus* mag spreken ¹⁾: DO, DICO, ADDICO. Do *iudicem*, de praetor geeft aan de partijen een rechter; DICO *ius*, hij bepaalt, omschrijft wat recht is, en voor het geval, dat de eischer gelijk, en voor het geval, dat hij ongelijk heeft; ADDICO *iudicium*, hij laat de partijen toe tot de behandeling in *iudicio* (verleent rechtsingang), *-litem*, geeft het geding een rechter in handen, *-rem*, wijst gerechtelijk het betwiste voorwerp toe. Zie Rechtswezen, bl. 176 v. v.

Toen één praetor onvoldoende bleek, werd in 241 een afzonderlijk ambtenaar belast met de rechtspraak tusschen *cives* en *peregrini* of *peregrini* onderling ²⁾, de

2. **Praetor peregrinus** of juister: *praetor qui inter peregrinos ius dicit*. Zie Rechtswezen, bl. 158 en 161.

3. **Praetor-bevelhebber en Praetor-stadhouder**. Ten allen tijde traden de praetoren, ook *urbani* en *peregrini*, als militaire bevelhebbers op ³⁾. Doch na de verovering van Sicilië (*Sicilia nova*) en Sardinië (227) werden twee praetoren aangesteld voor het stadhouderschap van genoemde provinciën, en na de onderwerping van *Hispania-citerior* en *ulterior* (197) steeg het getal praetoren tot zes. Sedert dien was de werkkring der praetuur in 6 afdeelingen gesplitst: 2 *intra* en 4 *extra pomerium*; deze *provinciae praetoriae* werden jaarlijks door den senaat nader bepaald en door 't lot verdeeld (bl. 113).

¹⁾ OVID., *Fast.*, I, 47—52.

²⁾ Liv., XXII, 35.

³⁾ Liv., VII, 23, 25; X, 31, XXIII, 32 enz.

De twee *provinciae urbanae* werden soms tot één enkele vereenigd; de overige koos de senaat geheel vrij, toen het aantal wingewesten aangroeide (vooral sedert 146), uit de volgende groep: *Gallia Cisalpina*, *Sicilia vetus*, *Sicilia nova*, *Sardinia*, *Hispania citerior*, *Hispania ulterior*, *Macedonia*, *Achaia*, *Africa*, *Asia*. Daarenboven kan den praetor als werkkring worden aangewezen een militair bevelhebberschap in Italië, of, buiten Italië, het admiraalschap over een vloot ¹⁾.

4. **Praetores quaesitores.** Door de *lex Calpurnia* (149), die het eerste vaste krimineele gerechtshof instelde, werd aan den werkkring der praetoren het voorzitterschap der *quaestiones perpetuae* toegevoegd. Sulla vooral stelde weer nieuwe vaste rechtbanken in en bracht in verband hiermee, door zijn *lex Cornelia* (81), het getal praetoren op 8. Hij bepaalde tevens, dat alle 8 praetoren gedurende hun ambtsjaar te Rome zouden blijven om, de *praetores urbanus* en *peregrinus* uitgezonderd, als *praetores quaesitores* dienst te doen. Zij verdeelen de *provinciae* onderling door 't lot ²⁾. Het daarop volgende jaar worden allen, na een tweede *sortitio*, met het stadhouderschap eener provincie buiten Italië bekleed krachtens de *prorogatio imperii*. Zie Bestuur van Italië en de Provinciën, bl. 213 v. v.

De praetoren vormen geen *collegium*, ieder bezit eene scherp afgebakende bevoegdheid.

¹⁾ Liv., XXIV, 10, 11, 44, XXV, 3, 41, XXVII, 7, 36, XXXV, 20, 41 enz.

²⁾ Cic., *p. Mur.*, XX; in *Verr.*, I, 8.

§ 6. DE CENSOR ¹⁾.

Ten deele om de taak der konsuls te verlichten, ten deele ook om, na de instelling van het krijgtribunaat, het houden van den *census* voor de patriciërs te redden, werd in 443 de *censura* ingesteld. Maar in 351 kreeg ook de plebs toegang tot dit ambt en eene *lex Publilia Philonis* (339) bepaalde zelfs, dat één van de twee censoren noodzakelijkerwijze plebejer zijn moest.

De censoren (*τιμωταί*) werden gekozen in de *comitia centuriata*, gewoonlijk uit de *consulares*. De ambtsduur was aanvankelijk niet door een vaste tijdsgrens bepaald, maar eindigde met het volbrengen der werkzaamheden. In 434 stelde een *lex Aemilia* den duur van dit ambt op 18 maanden: *ne plus quam annua ac semestris censura esset* ²⁾. Naderhand schijnen de censoren somwijlen om verlenging van hun ambtsduur door *prorogatio* gevraagd te hebben ³⁾.

De perioden van den eenen census tot den anderen (*lustra*) waren ongelijk van lengte en nimmer bij de wet geregeld; in het begin omvatten zij 8, naderhand meestal 5 jaar.

Censores suffecti kent het staatsrecht niet; sterft één der censoren gedurende de uitoefening van zijn ambt, dan moet de overlevende aftreden en worden twee nieuwe censoren gekozen ⁴⁾.

De censoren ontvangen hunne bijzondere *potestas* niet als de andere magistraten krachtens de keuze zelf, maar door eene bijzondere *lex centuriata*. In zooverre zij deze *potestas censoria* uitoefenen zijn zij niet verantwoordelijk, wèl echter zijn zij aansprakelijk voor het financieel beheer, dat zij voeren

¹⁾ *Censores dicti, quod rem suam quisque tanti aestimare solitus sit, quanti illi censuerint* (Festus).

²⁾ Liv., IV, 14.

³⁾ Liv., XLV, 15.

⁴⁾ Liv., IX, 34.

op machtiging van den senaat. De *potestas censoria* is ook vrij van de *intercessio* eener hoogere macht of van een volks-tribuun, doch wordt beperkt door de *intercessio collegae*¹⁾.

Bevoegdheid der censoren.

1. De oorsprongelijke ambtsbezigheid van den censor bestond in het houden van den **census**: *censum agere*²⁾.

De *census* heeft ten doel een overzicht te krijgen over de geheele burgerij, in haar politieke groepen ingedeeld; dit overzicht moet tot grondslag dienen der politieke rechten, maar ook der financiële en militaire verplichtingen.

De *census* begint met het oproepen van alle belastingplichtigen tot eene plechtige *contio* op het Marsveld, waar het ambtslokaal der censoren, de *villa publica*, staat. In deze voorloopige vergadering hebben de censoren de gelegenheid, hunne grondstellingen in den vorm van een edikt (*formula census, lex censui censendo*) bekend te maken.

Den nacht vooraf houden zij de *auspicia* en bepalen door het lot *uter lustrum faciat*. Zij worden ter zijde gestaan door *iuratores*, beëdigde schatters, aan wie men zijn verklaringen meer in bijzonderheden blootlegt, en verder door de *curatores tribuum, scribae* en den *nomenclator censorius*.

De *census* wordt tribusgewijze gehouden, en wel volgens den eens voor altijd vastgestelden *ordo tribuum*.

Voor de censoren moeten verschijnen alle burgers *sui iuris*, die de politieke meerderjarigheid bereikt hebben; vrouwen, minderjarigen en *cives alieni iuris* zijn uitgesloten. Ieder *pater familias* verschijnt op zijn beurt voor de censoren en doet *ex animi sententia*, volgens plicht en geweten, opgave van: zijne volledige benaming, ouderdom, dienstjaren, beroep, den naam van zijn vrouw, den naam

en den ouderdom zijner kinderen¹⁾; vervolgens van al datgene, waarover hij het *dominium ex iure Quiritium* heeft, vooral van zijn grondeigendom (*dedicare, deferre*)²⁾. De aangegeven waarde wordt door de censoren aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen en desnoods gewijzigd. Ten slotte bepalen zij voor ieder burger het kapitaal, dat ten grondslag zal dienen voor het betalen van de belasting, het *tributum ex censu* of *pro ratione census*.

Men is verplicht, behoudens voldoende redenen, persoonlijk te verschijnen. Zij, die door niet te verschijnen zich aan belasting en krijgsdienst trachten te onttrekken, heeten *incensi* (bl. 26). De minderjarigen *sui iuris (orbi)* en de vrouwen *sui iuris (orbae)*³⁾ worden evenals de *viduae* vertegenwoordigd door hunne voogden.

Ingevolge de gedane verklaringen worden de volgende lijsten (*tabulae*) opgemaakt:

- a. Lijst der burgers, naar volgorde der tribus. Degenen, die door de censoren om reden van onwaardigheid uit alle tribus verwijderd worden, komen op de
- b. lijst der *aerarii*, ook wel *tabulae Caeritum* genoemd (bl. 49);
- c. lijst der *orbi, orbae* en *viduae*;
- d. *descriptio classium centuriarumque*.

Tot deze laatste werkzaamheid behoort ook het herzien der ridderlijsten (*recognitio equitum equo publico*) op het forum⁴⁾. Een *praeco* roept *tributim* de ridders der 18 centuries

¹⁾ Liv., XL, 45, 46, XLII, 10.

²⁾ Liv., III, 3, IV, 22 enz.

¹⁾ De officiële aangifte der geboorten werd eerst onder het Principaat ingevoerd.

²⁾ GELL., VI (VII), 11. Het schijnt, dat de schulden niet van het vermogen werden afgetrokken.

³⁾ Liv., III, 3.

⁴⁾ Liv., XXXIX, 44. Hiermee niet te verwisselen de jaarlijksche plechtige optocht der ridders (*transvectio equitum*): Liv., IX, 46.

op. Laat het gedrag van een hunner te wenschen over, is zijn paard niet in behoorlijken staat, of achten de censoren hem om zijn leeftijd of zwaarlijvigheid ongeschikt tot den dienst, dan ontvangt hij het bevel: „*vende equum*” (*adimere equum publicum*); anders luidt de formule: „*traduc equum*” ¹⁾.

De *census* wordt besloten door een groote reinigingsplechtigheid, die den naam van *lustrum* ²⁾ draagt en gehouden wordt op het Marsveld: *lustrum condere*. In tegenwoordigheid van de geheele weerbare manschap brengt één der censoren aan Mars een groot offer, dat bestaat uit een zwijn, een ram en een stier: *suovetaurilia* ³⁾, ter vervulling der geloften van den vorigen censor. De geloften voor het volgende *lustrum* doet hij met de formule: „*Ut dii immortales populi Romani res meliores amplioresque faciant.*” Zonder het *lustrum* worden de werkzaamheden van den *census* als nietig beschouwd.

2. De eerste ambtsverrichting der censoren is gewoonlijk de **lectio senatus**, hun door het *plebiscitum Ovinium* (312) toevertrouwd; zie bl. 99.

3. Uit de bevoegdheid der censoren om te oordeelen over de waardigheid of onwaardigheid der burgers in verband met het lidmaatschap der tribus, van den senaat en van de riddercenturies in het bijzonder, ontwikkelde zich langzamer-

¹⁾ GELL., VI (VII), 22; LIV., XXIV, 18, XXIX, 37.

²⁾ *Lustrum* beduidt zuivering, „opklaring”, vgl. *lūstro*, „ik verlicht”, en *λεῖσσω*, „ik zie”, van den wortel LEUK: LUK. *Lustrum* = **luc-strum* is dus ook met *lucēre* „lichten” verwant. — Dewijl deze plechtigheid periodiek gewoonlijk om de vijf jaar plaats had, kreeg *lustrum* ook de beteekenis van „periode van den eenen *census* tot den anderen”, naderhand van „tijdsruimte van vijf jaar”. Bij elk reinigingsoffer werden de offerdieren driemaal omgevoerd; vandaar dat *lustrare* behalve „zien” (met verwante beteekenissen) en „teinigen” ook nog „om iets heen gaan” beduidt. Eindelijk beteekent het „monsteren”, daar bij het *lustrum* het leger gemonsterd werd. — Volgens een andere etymologie zou *lustrum* samenhangen met *lāo*, *lavo*, zonder eenige betrekking tot *lūstro*.

³⁾ LIV., I, 44.

hand een algemeen toezicht over de zeden, het **regimen morum**. Plicht der censoren werd het, te waken over het gedrag van staatspersonen en partikulieren, over het naleven van den *mos maiorum*, — plicht bijgevolg ook, te straffen al hetgeen zij met de strenge voorvaderlijke zeden en met het geestelijk en stoffelijk welzijn der republiek in strijd achtten: zoo b.v. lafheid, meined, echtbreuk, weelde en opschik, slechte behandeling der slaven enz. ¹⁾. In hunne *edicta censoria* wezen de censoren op het onbehoorlijke, waartegen zij vooral wilden optreden.

De middelen, die hun in de uitoefening van het *ius censoriae* ten dienste staan, zijn:

- a. Het opleggen van hooge belastingen; vooral echter
- b. de berisping of *nota censoria* (*notatio*, *animadversio*), gewoonlijk met redenen omkleed (*subscriptio*). Deze *nota* verschilt van een gerechtelijk vonnis vooral hierin, dat zij niet zoozeer een stoffelijke schade toevoegt, dan wel een smet werpt op de eer en den goeden naam van den betrokkene (*ignominia*) ²⁾. De censor kan door zijne *nota*:
 - 1°. *senatu movere* en *praeterire* (bl. 102);
 - 2°. *equum publicum adimere* (bl. 41);
 - 3°. *tribu movere* of *tribum mutare iubere*: van een landelijke- naar een stadstribus overplaatsen;
 - 4°. *tribubus omnibus movere* (ook wel *tribu movere*), *aerarium facere*, in *Caeritum tabulas referre*.

De burger, die een *nota censoria* beloopen heeft, kan door de volgende censoren weer in zijn eer worden hersteld (*restituere in integrum*). Dit zedemeesterschap schonk aan de censuur een zoo hoog aanzien, dat men haar noemde: *sanctissimus magistratus* ³⁾.

¹⁾ LIV., XXIV, 18, XXXIX, 42; CIC., *de off.*, III, 31; GELL., IV, 12, 20, XVII, 21.

²⁾ CIC., *de rep.*, IV, 6.

³⁾ CIC., *p. Sext.*, XXV.

4. Financiële bevoegdheid.

a. De censoren houden de verpachting der staatsinkomsten, die langs dezen weg worden geïnd, te weten de *vectigalia*¹⁾: indirecte belastingen en opbrengsten der staatsdomeinen. Hiertoe worden gerekend de opbrengsten van den *ager publicus*, de zoutgroeven, bouwplaatsen, tollenz. Zie Financiewezenen, bl. 203. De geijkte uitdrukking is: *vectigalia fruenda locare*. Ook de indirecte belasting op het vrijlaten van slaven (*vicesima manumissionum*) schijnt aanbesteed te zijn geworden (bl. 70). Wie van het pachten der *vectigalia* een beroep maakt, heet *publicanus*.

b. Zij houden de aanbesteding der openbare werken — bruggen, schouwburgen, riolen enz. — en van de groote reparatiën der staatseigendommen (*opera publica locare*)²⁾. Hiertoe wordt hun door den senaat een bepaald krediet op de schatkist toegestaan.

c. Ten slotte worden door de censoren aanbesteed de *ultro tributa*³⁾. Hieronder verstaat men de levering der verschillende benoedigdheden voor het *imperium domi* — b.v. voor de openbare spelen — en het gewone onderhoud der staatseigendommen (*sarta tecta tueri*)⁴⁾.

In geschillen tusschen den staat en partikulieren, die betrekking hebben op bovengenoemde bevoegdheden, zitten de censoren voor tot het uitoefenen der administratieve rechtspraak.

¹⁾ Ook somwijlen *pascua* en *publica* genoemd.

²⁾ Liv., XXIX, 37, XXXIX, 44 enz.

³⁾ Livius parafraseert deze uitdrukking XXIV, 18.

⁴⁾ Liv., XLI, 27.

§ 7. DE VOLKSTRIBUUN¹⁾.

De eerste *secessio plebis* (494) schonk aan de plebs een magistratuur, die ten doel had, haar tegen de willekeur der konsuls te beschermen²⁾.

Het volkstribunaat — evenals de volksaediliteit — was en bleef steeds gesloten voor de patriciërs; zelfs mocht de plebejer, wiens vader een kurulische magistratuur bekleed had, bij het leven zijns vaders geen plebejisch ambt uitoefenen³⁾.

Eerst waren er slechts 2, sedert 471 v. Chr. 4 tribunen (*δημαρχοι*), in 457 steeg het getal tot 10. Zij werden *inauspicato* gekozen en verkregen nooit het *ius auspiciorum*. De magistraten der plebs zitten niet op eene *sella*, maar op een *subsellium*.

Doch waar werden de volkstribunen gekozen? Sedert het *plebiscitum Publilium Voleronis* (471) in de *concilia plebis tributa* (bl. 90). Vóór dien tijd schijnt het, dat zij gekozen werden in de *concilia plebis*, toen nog *curiata*, doch *inauspicato*; wellicht ook werden zij eerst in 471 en terstond *tributum* gekozen, één voor elke tribus.

Wanneer de keuze aan geen voldoende aantal kandidaten de meerderheid bezorgde, vulden de tribunen hun kollege door *cooptatio* aan, tot deze door een *plebiscitum Trebonium* (438) werd afgeschaft.

Bevoegdheid.

1. Het *ius intercessionis*.

a. Oorspronkelijke bevoegdheid. Het volkstribunaat, geboren uit het verzet der plebs tegen de patriciërs, blijft de sporen dragen van zijn oorsprong. De taak

¹⁾ De gangbare uitdrukking; juister ware: de plebejische tribuun.

²⁾ Liv., II, 33; Cic. *de rep.*, II, 33.

³⁾ Liv. XXVII, 21, XXX, 19.

der tribunen is het, den hulpbehoevende te beschermen en daarom is hunne bevoegdheid aanvankelijk zuiver negatief. Zij dragen geen waardigheidsteekenen, zij missen het *imperium* en de *auspicia impetrativa*. Wordt hunne bescherming ingeroepen (*appellare, provocare ad tribunalum*), dan doen zij door het VETO uit te spreken hun *ius intercessionis* gelden en beletten aldus het voltrekken der aangevangen handeling van den magistraat, tegen wien de *appellatio* der burgers gericht is. De *intercessio*, in het belang van één burger uitgeoefend, heet *auxilii latio*. Deze wordt meestal ingeroepen tegen het houden van den *dilectus*, het innen van het *tributum*, de redactie der *formula* (bl. 176), of het vonnis van een magistraat ¹⁾. Het tusschenbeide treden van één tribuun is strikt genomen voldoende en van kracht tegen alle magistraten, behalve den diktator en den censor in de uitoefening zijner *potestas censoria* (bl. 140). Maar doorgaans wacht één enkele tribuun zich wel, zijn *veto* uit te spreken, zonder voeling te houden met zijne ambtgenooten, of zelfs tegen hun gevoelen in. Al kan tegen het *veto* zelf niet geïntercedeerd worden, toch staan de disciplinaire maatregelen van den tribuun, waardoor hij zijn *auxilium* zou willen doen gelden, bloot aan de gewone *intercessio collegae*. Daarom stellen de tribunen dan ook meestal gezamenlijk een onderzoek over de zaak in en vaardigen dan een *decretum* vóór of tegen de *auxilii latio* uit: *ex collegii sententia pronuntiare*. Zal men niet het *ius intercessionis* doen gelden, niet het „*veto*” ²⁾ uitspreken, dan wordt eenstemmigheid vereischt ³⁾, want het beginsel staat vast: *Ex tribunis potentior est qui intercedit*.

Maar het *veto* is slechts van kracht binnen de banmijl.

¹⁾ Liv., III, 11, 25, IV, 60; GELL., IV, 14.

²⁾ Liv., VI, 35.

³⁾ Liv., II, 43.

Daarom mag de tribuun, behalve gedurende de *feriae Latinae*, geen vol etmaal buiten de stad verwijlen. Dag en nacht moet zijne deur openstaan, rechtens zoowel voor de patriciërs als voor de plebejers; doch voor zoover wij weten was M. Fabius (325 v. Chr.) de eerste patriciër, die de hulp der volks-tribunen inriep ¹⁾.

b. Later treden de tribunen ook zonder *appellatio*, ongevraagd tusschenbeide, en richten hun *ius intercessionis* tegen algemeene administratieve maatregelen der magistraten, tegen wetsvoorstellen en senaatsbesluiten. Ook hier is het *veto* van één tribuun voldoende; het ontnemt de bedoelde maatregelen hun rechtskracht.

2. Het *ius coercitionis*. De groote kracht der *tribunicia potestas* ligt in de onschendbaarheid, de *sacro-sanctitas* der tribunen; en uit deze volgt noodzakelijkerwijze, dat zij niet verantwoordelijk zijn ²⁾. Wat de disciplinaire strafbevoegdheid betreft, hebben zij te beschikken over het *ius multae dictionis* en *pignoris capionis*, maar ook kunnen zij het *ius prensionis* aanwenden tegen partikulieren en magistraten. Het *ius vocationis* echter werd hun in de oudheid betwist ³⁾.

3. De overige algemeene rechten der *potestas*. Daar de tribuun het *ius auspiciorum* mist, heeft het *ius obnuntiationis* natuurlijk alleen betrekking op de *auspicia oblativa* (die zich ongevraagd aanbieden).

4. Het *ius agendi cum plebe*, het voorzitterschap in de *concilia plebis*.

¹⁾ Liv., VIII, 33.

²⁾ Het feit door Livius, V, 29, verhaald, werd algemeen afgekeurd. — *Sacro-sanctus* beteekent: „door den eed van het volk persoonlijk onschendbaar”. Het woord is ontstaan uit *sacrō sanctus*, vgl. Festus: *quod iure iurando interposito est institutum*; *sacrō* is een oude instrumentaalfvorm, waarvan de *ō* verkort is naar analogie der overige composita, wier eerste lid op *ō* uitging.

³⁾ GELL., XIII, 12.

5. Aanvankelijk verplicht vóór de deur der vergaderplaatsen van den senaat op hunne *subsellia* plaats te nemen, verkregen zij omstreeks het jaar 457 het recht, de vergaderzaal binnen te treden en er het woord te voeren, en tegen het midden der IVe eeuw het *ius agendi cum patribus* (bl. 104). Het *plebiscitum Atinium* verleende aan de *tribunicii* het *ius sententiae dicendae* (bl. 101).

Men merke op, dat niet alleen de disciplinaire maatregelen, maar alle positieve handelingen van den tribuun getroffen kunnen worden door de *intercessio collegae*.

Sulla onderwierp de wetsvoorstellen der tribunen aan de voorafgaande goedkeuring van den senaat en ontzegde den *tribunicii* het dingen naar een kurulisch ambt. Maar de *leges Aurelia* (75) en *Pompeia* (70) schonken aan de volks-tribunen hun voormalige rechten terug.

§ 8. DE AEDIEL¹⁾.

Tengevolge der *secessio plebis* van 494 werden ook twee *aediles plebis* (ἀγοράνομοι) aangesteld en den volkstribunen als ondergeschikten toegevoegd. Oorspronkelijk ook door deze benoemd, werden zij sedert het *plebiscitum Publilium Voleronis* van 471 gekozen in de *concilia plebis tributa*. Zij bewaarden de *plebiscita*, konden belast worden met het onderzoek (*cognitio causae*) in geval van *auxilium*, verrichtten de *prensio* in naam der tribunen en hadden deel aan de onschendbaarheid van het tribunaat; deze raakte echter

¹⁾ *Aedilis initio dictus est, quia aedium non tantum sacrarium, sed etiam privatarum curam gerebat* (Festus). Het woord is nauw verwant met *aedituus* (uit *aeditumus*) en beteekent oorspronkelijk „tempelheer”.

spoedig in vergetelheid. Sedert 449 werd hun toegestaan, afschrift te nemen van de senaatsbesluiten en deze in hun archief *ad aedem Cereris* te bewaren.

In 366 deed de senaat door een wet ¹⁾ twee nieuwe aedielen aanstellen, voor welke uitsluitend patriciërs in aanmerking mochten komen. Doch bijna onmiddellijk hierna kregen ook de plebejers toegang. De strekking van dezen maatregel — de senaat bestond destijds nog voor het meerendeel uit patriciërs — was, aan de aediliteit haar karakter van oppositie te ontnemen en tevens in het stedelijk bestuur beter te voorzien.

Deze laatste twee aedielen behooren tot de kurulische ambtenaren, worden gekozen in de *comitia tributa* en missen de *sacrosanctitas*. Toch vormen zij met de *aediles plebis non-curules*, die nog steeds in de *concilia plebis* gekozen worden, zoo niet één kollege, dan toch een eenvormig ambtenaarskorps met nagenoeg dezelfde bevoegdheid.

Deze bevoegdheid vat Cicero in het kort samen door de vier *aediles* (*curules* en *plebei*) te noemen: *curatores urbis, annonae, ludorumque solemnium* ²⁾.

1. *Cura urbis*. De aedielen oefenen de stedelijke politiemacht uit en zijn belast met het toezicht op de openbare gebouwen, wegen en waterleidingen (*verrere, purgare, sternere et reficere vias*), alsook op de *balneae* en *popinae* ³⁾. Zij staan in voor de orde bij openbare begrafenissen en hebben de leiding van de brandweer.

2. *Cura annonae*. Zij moeten zorg dragen voor den geregelden toevoer van graan. Tevens hebben zij als marktmeesters het toezicht op de deugdelijkheid der levens-

¹⁾ Livius, VI, 42, spreekt slechts van een senaatsbesluit; maar de senaat had het recht niet, nieuwe magistraten aan te stellen.

²⁾ *De legg.*, III, 3.

³⁾ Uiteraard hiermee verbonden is een zeker toezicht op de openbare zeden: Liv., XXV, 1, XXXIX, 14; Gell., X, 6.

middelen, de billijkheid der prijzen en de juistheid van maten en gewichten ¹⁾).

3. *Cura ludorum*. Tot hunne bevoegdheid behoort de regeling der openbare spelen, terwijl het voorzitterschap aan de konsuls toekomt. De *aediles curules* geven de *ludi Romani* en *Megalenses*, de *aediles plebeii* zijn met de regeling der *ludi plebeii* belast ²⁾. Dewijl de staatstoelagen van deze spelen echter verre van toereikend zijn, zien de aedielen zich wel verplicht er ruimschoots van het hunne toe bij te dragen ³⁾.

De aedielen hebben hun *tribunal* op het forum en maken gebruik van hun *ius coercionis* tegen allen, die hunne politie-orders overtreden. Ook kunnen zij een burger voor het gerecht dagen, de *aediles curules* in de *comitia tributa*, de *aediles plebeii* in de *concilia plebis*, zelfs voor vergrijpen, die buiten den kring hunner bevoegdheden liggen.

De *aediles curules* spreken recht in handelsgeschillen. Evenals de praetoren geven zij aan de partijen een rechter en vaardigen in het begin van hun ambtsjaar een edikt uit, het *edictum aedilicium*. ⁴⁾

§ 9. DE QUAESTOR ⁵⁾.

Zooals reeds vroeger gezegd is, werden de twee *quaestores parricidii*, rechters van instructie voor halszaken, bij het begin der Republiek met het toezicht over de schatkist belast. Hunne krimineele bevoegdheid verloren zij nader-

¹⁾ Liv., X, 11, XXIII, 41, XXX, 26; JUVEN., X, 100.

²⁾ Liv., IX, 40, X, 47, XXIII, 30.

³⁾ Liv., XXV, 2.

⁴⁾ GELL., IV, 2; CIC., *de off.*, III, 17.

⁵⁾ De *quaestura* is de eenige specifiek-Romeinsche, niet aan het een of ander Italische volk ontleende magistratuur.

hand, waarschijnlijk ten gevolge van de instelling der *quaestiones perpetuae*.

Aanvankelijk door de konsuls benoemd, werden zij sedert 447 gekozen in de *comitia tributa*. Toen men in 421 twee nieuwe quaestoren aanstelde ten dienste der konsulaire legers, werd ook aan de plebejers tot dit ambt toegang verleend ¹⁾. Na de verovering van Italië steeg het getal tot 8, onder Sulla tot 20, onder Caesar zelfs tot 40.

De quaestuur is de *primus gradus honoris*. Hare waardigheidsteekenen zijn de *sella (non-curulis)*, een zilveren koffer of zak, en een stok, waarvan de beteekenis niet bekend is.

Daar de werkkring der verschillende quaestoren, evenals die der praetoren, van heel verschillenden aard is, worden gedurende de laatste eeuwen der Republiek de *provinciae quaestoriae* jaarlijks door een senaatbesluit vastgesteld en onder de quaestoren bij lotsbepaling verdeeld (bl. 113).

Naar den aard der bevoegdheden onderscheidt men de volgende groepen:

1. **Quaestores urbani** (*οἱ ταμίαι οἱ κατὰ πόλιν*). Zij zijn als betaalmeesters belast met het beheer van het *aerarium*, dat zich in den tempel van Saturnus bevindt: *domi pecuniam publicam custodiunt* ²⁾. Daar houden zij toezicht over de klerken (*scribae*), die de inkomsten en uitgaven boeken van den staat. Ook kan de senaat hen met andere opdrachten belasten van financiëlen aard, als: den verkoop van eenige perceelen van den *ager publicus* — den zoogenaamden *ager quaestorius* — den verkoop der krijgsgevangenen (bl. 67) en de aanbesteding der leverantiën voor herbergings en onthaal (*locus et lautia*) van vreemde gezanten ³⁾.

Onder hunne hoede bevinden zich ook de *signa militaria*, de wetten, de senaatsbesluiten en de staatsarchieven in

¹⁾ Liv., IV, 43.

²⁾ Cic., *de legg.*, III, 3.

³⁾ Liv., XLV, 14.

het algemeen. Bij hen leggen de magistraten hun ambtseed af (*iurare in leges*).

2. **Quaestor Ostiensis.** Deze quaestor, die zijn standplaats te Ostia heeft, moet zorg dragen voor het ontschepen en vervoer van het koren, dat voor de graanzolders van den staat te Rome bestemd is ¹⁾.

3. **Quaestores classici,** belast met het bevelhebberschap over kleine vloeten, ter beveiliging van de Italiaansche kusten, en wel bij gebrek aan *II viri navales*. — De *provincia aquaria*, gedurende de laatste eeuw der Republiek door eene *lex Titia* ²⁾ ingesteld, was waarschijnlijk een vernieuwing der vroegere *provincia classica*.

4. **Quaestores militares,** zie Bestuur van Italië en de Provinciën, bl. 219 v.v.

§ 10. DE XXVI VIRI.

De XXVI *viri* vormen geen college, maar bestaan uit 5 verschillende commissies met administratieve bevoegdheid of rechtsbevoegdheid, in rang lager dan de quaestuur. Aanvankelijk door de hogere magistraten benoemd, werden zij naderhand gekozen in de *comitia tributa*. Het zijn:

1. De III *viri capitales* of *nocturni*. Deze staan de magistraten in het uitoefenen der krimineele en civiele rechtspraak ter zijde en zijn vooral belast met het toezicht over het gevangeniswezen, met de terechtstellingen, de nachtpolitie en de brandweer. Zij zijn ondergeschikt aan de aedilen. Door het aanstellen der *praelecti vigilum* in den Keizerstijd verloren ze feitelijk hun bevoegdheid.

2. De X *viri stlitibus iudicandis* (bl. 173).

3. De IV *viri iuri dicundo* of *praelecti Capuam Cumas*.

¹⁾ Cic., *p. Sext.*, XVIII, *p. Mur.*, VIII.

²⁾ Cic., *p. Mur.*, VIII.

Zij behooren tot de plaatsvervangers van den stadspraetor in de rechtspraak. Hun naam is ontleend aan de voornaamste der tien plaatsen in Campanië, waar door hen recht gesproken werd.

4. De III *viri monetales* of III *viri A.A.A.F.F.* (*aeri argento auro feriundo*), die munt slaan onder senaatstoezicht (bl. 112) in den tempel van *Iuno Moneta*.

5. De IV *viri viis in urbe purgandis* en de II *viri viis extra urbem purgandis*.

Van de *magistratus extraordinarii minores* vermelden wij de III *viri coloniae deducendae* en de III *viri agris dandis assignandis*.

§ 11. DE PRINCEPS.

De diktator Julius Caesar werd opgevolgd door Caesar Octavianus, die in 27 v. Chr. den sakralen titel van *Augustus* (*Σεβαστός*) ontving. Hij stichtte het Principaat. Augustus was *princeps senatus*. Wanneer hij zich echter *princeps* liet noemen, dan bedoelde hij hier mee: *princeps civium*.

De vormen der Republiek bleven ongerept; maar één voor één liet hij zich de republikeinsche overheidsambten opdragen. In het jaar 30 v. Chr. werd hem de *tribunicia potestas* verleend, zonder beperking van plaats en tijd.

Bevoegdheid.

1. *Imperium proconsulare* voor het geheele leven over de geheele uitgestrektheid van het Romeinsche rijk, onbeperkt ook *intra pomerium*. Krachtens dit *imperium* heeft de Princeps het opperbevel over alle troepen te water en te land en is hij de eerste magistraat des rijks, zelf proconsul in de keizerlijke provincies en met een hooger *imperium* bekleed dan de stadhouders der senatoriale provincies.

2. *Potestas tribunicia*, insgelijks voor het leven en hooger dan de *potestas* der volkstribunen. Deze bevoegdheid verleent den princeps de onschendbaarheid van zijn persoon, de *auxilii latio*, het *ius intercessionis* tegen magistraten en senaatsbesluiten, de koërcitierechten van het tribunaat, het *ius agendi cum plebe* en het *ius agendi cum patribus*¹⁾. Naar de jaren der *tribunicia potestas* telt de keizer de jaren zijner regeering.

Ten gevolge dezer bevoegdheid erft de princeps een groot deel der wetgevende macht, rechtsmacht en kiesbevoegdheid, eertijds uitgeoefend door komitiën en senaat. Deze draagt hem het beheer op van het departement van Buitenlandsche Zaken en van Oorlog (bl. 112), gene schenken hem het recht der oorlogsverklaring. Ook gaan vele bevoegdheden der magistraten op hem over, zoo b.v. het voorzitterschap van den senaat, de *recognitio equitum* en het toezicht over de publieke werken. Eindelijk, de princeps wordt de hoogepriester van den staat.

De macht van den princeps is niet erfelijk: zij eindigt door den dood, door afstand of door afzetting. Het recht der keizerskeuze berust bij den senaat, erfgenaam van de bevoegdheden des volks; meestal echter stelt de keizer zijn kandidaat, waardoor de keuze feitelijk wordt beslist. Kandidaten als van nature aangewezen zijn de Caesares, de wettige zonen van den princeps. Bij gebrek aan deze worden gewoonlijk kandidaten gesteld door de *cohors praetoria* of door de legioenen.

De senaat verleent de keizerlijke waardigheid door deze twee opeenvolgende handelingen:

1. Door het toekennen van het *praenomen* „*Imperator*”.

De burger, die tot *Imperator* is uitgeroepen, verwerft het *imperium proconsulare* en den titel van *Augustus*.

¹⁾ Tac., *Ann.* I, 2, 7, 13, XIV, 48.

2. Door het opdragen der *tribunicia potestas*¹⁾ in den vorm van een senaatsbesluit, door de *comitia centuriata* bekrachtigd.

Hierna worden hem door de daartoe bevoegde macht²⁾ de verschillende priesterlijke waardigheden opgedragen, in zooverre hij deze niet al reeds bezit.

De senaat heeft ook krachtens de bevoegdheid des volks, die op hem overging, het recht den princeps af te zetten. Wordt de princeps na voorafgaand onderzoek schuldig bevonden, dan spreekt de senaat het doodvonnis over hem uit, gepaard met *damnatio memoriae* — alle lijkplechtigheden worden hem ontzegd, zijn standbeelden worden omvergehaald, zijn naam wordt van de monumenten geschrapt — en de *rescissio actorum*, het nietig verklaren van al zijn daden en verrichtingen, tengevolge waarvan de vermelding van zijn naam wordt weggelaten in de officiële eedsformulieren. Ook na den dood des keizers kan de senaat een onderzoek instellen en de *damnatio memoriae* en *rescissio actorum* uitspreken. Valt het onderzoek echter gunstig uit, dan schenkt de senaat den overleden princeps den bijnaam van *divus*³⁾ (*ἀπὸ θεώσεως*).

De princeps handhaaft in naam de oude overheidsambten der Republiek met hun waardigheidsteekenen en eerevoorrechten, maar de werkelijke bevoegdheid is voor het meeren deel op den keizer en de keizerlijke ambtenaren overgegaan. Al deze waardigheidsbekleeders behooren tot den *ordo senatorius* of *ordo equester* en worden door den keizer benoemd.

De voornaamste zijn:

1. De *praefecti praetorio*, twee in getal. Zij voeren

¹⁾ Tac., *Ann.*, III, 56.

²⁾ D. i. deels door de *comitia sacerdotiorum* (sedert Tiberius door senaat en volk), deels door het bevoegde priesterkollege.

³⁾ Tac., *Ann.* I, 10, XII, 69.

het bevel over de keizerlijke lijfwacht, de 9 *cohortes praetoriae*, sedert Tiberius alle te Rome samengetrokken¹⁾, en voorts over de geheele troepenmacht in Italië. *Ultra centesimum miliarium urbis Romae* oefenen zij de krimineele rechtspraak uit. Tengevolge van hun dagelijkschen omgang met den keizer worden zij sedert Hadrianus als de hoogste waardigheidsbekleeders na den princeps beschouwd.

2. De **praefectus urbi**. Hij staat aan het hoofd van het politiewezen der stad Rome en is bevoegd tot het uitoefenen der krimineele rechtspraak binnen den kring zijner ambtsmacht. Sedert het begin der IIIe eeuw is hij het, die in naam des keizers *intra centesimum miliarium* bijna uitsluitend in strafzaken recht spreekt. Ten behoeve der openbare veiligheid heeft hij van 3 tot 6 *cohortes urbanae* te zijner beschikking²⁾.

Onder hem staan de *praefectus vigilum*, hoofd der brandweer en nachtpolitie, en de *praefectus annonae*.

¹⁾ Tac., *Ann.* IV, 2.

²⁾ Tac., *Ann.* IV, 5, *Hist.*, III, 64.

DERDE HOOFDSTUK.

EENIGE AFZONDERLIJKE TAKKEN VAN STAATSBESTUUR.

AFDEELING I. HET RECHTSWEZEN.

§ 1. BRONNEN VAN HET RECHT.

Bij de Romeinen bestond het recht oorspronkelijk in den vorm van gebruik of gewoonte. Bij de zoogenaamde *leges regiae* schijnt nog van geene formuleering van het recht sprake te zijn geweest. Dit geschiedde het eerst door het kollege der Tienmannen: zij schonken aan de Romeinen de eerste gekodificeerde wetgeving in de *leges XII tabularum*.

Doch het werk der Tienmannen kan in zekeren zin slechts voor eene proeve van wetgeving doorgaan; immers het staat in verhouding tot het betrekkelijk lage peil van beschaving in die tijden en tot de geringe uitgestrektheid van het Romeinsche grondgebied. Den *praetor urbanus* (bl. 136) bleef het voorbehouden, het bestaande recht ten opzichte der verhouding tusschen Romeinsche burgers onderling, m. a. w. het **ius civile**, te handhaven (*adiuvare*)¹⁾

¹⁾ Onder dit *adiuvare* verstaat men het toevoegen van een strafbepaling (*sanctio*) aan de voorschriften van het *ius civile*; zie b.v. Gai., IV, 183.

niet alleen, maar ook het ontbrekende aan te vullen (*supplere*) en de bestaande wetgeving in overeenstemming te brengen met de behoeften des tijds (*corrigere*).

Zoo is hij er toe gekomen een zekere mate van wetgevende bevoegdheid uit te oefenen. Dit doet hij door zijn **edictum praetorium**.

Dit edikt wordt jaarlijks door den stadspraetor uitgevaardigd in het begin van zijn ambtsjaar en op het *album* — een bord van gewit hout — bekend gemaakt. Het behelst de grondbeginselen, door welke de praetor zich gedurende zijn ambtsjaar in de rechtspraak zal laten leiden. Het bestaat uit twee deelen:

1. Het *edictum tralaticium*, de bepalingen door den praetor uit de edikten der vorige jaren overgenomen en in stand gehouden; en

2. de *edicta nova* of *novae clausulae*, de bepalingen, die de praetor persoonlijk aan het overgeleverde edikt toevoegt.

De bepalingen, die buiten het bedoeld edikt vallen en door den praetor gedurende zijn ambtsjaar naar den eisch der omstandigheden worden uitgevaardigd, dragen den naam van *edicta repentina*, en in tegenstelling met deze bepalingen wordt het *edictum praetorium* ook wel *edictum perpetuum* genoemd, omdat het voor een geheel jaar gold.

Eene *lex Cornelia* (67 v. Ch.) verbood den praetor, van zijn edikt al te wijken.

Door deze edikten kwam langzamerhand een nieuw recht tot stand, het *ius praetorium* of *honorarium*, dat men uiteraard beschouwde als de *vox viva iuris civilis*.

Nu hadden wel is waar alle magistraten het *ius edicendi* (bl. 119) en droegen bijgevolg alle naar de mate hunner bevoegdheid bij tot de wording en vervolmaking van het recht, maar de *praetor urbanus* had het *ius amplissimum edicendi*. Hij deelde dit recht met den *praetor peregrinus*, wiens edikten zooveel bijdroegen tot de vorming van het

recht, dat de wederzijdsche verhoudingen regelde tusschen burgers en vreemdelingen, of tusschen vreemdelingen onderling: het *ius gentium*. Verder zijn vooral van belang de edikten van de *aediles curules*: de *edicta aedilicia*, die meewerkten tot het tot stand komen van een handelsrecht.

Alle *edicta praetoria* en *aedilicia*, die van kracht waren gebleven, werden onder keizer *Hadrianus* (117—38) door den rechtsgeleerde *Salvius Julianus* in één wetboek samengevat, dat den naam draagt van *Edictum perpetuum* of *Hadriani*.

Wat de *edicta praetoria* en *aedilicia* zijn voor de vorming van het privaatrecht, zijn de *leges* en *plebiscita* voor het tot stand komen van het **ius publicum** (bl. 160). De *senatusconsulta* daarentegen zijn geen rechtsbronnen in den engen zin des woords, daar de wetgevende bevoegdheid van den senaat tijdens de Republiek niet verder reikt dan het bekrachtigen of krachteloos maken van den volkswil. Wel waren zij van invloed op de vorming van een administratief recht, dat nl. de rechtsbeginselen omvat, die aan het staatsbeheer ten grondslag liggen. Onder het Principaat krijgen zij kracht van wet en worden dus rechtsbronnen, evenals de keizerlijke *leges datae* en *constitutiones*.

Om hun feitelijk en invloed dienen nog als rechtsbronnen te worden vermeld de adviezen der rechtsgeleerden (*iuris prudentes*, *iurisperiti*, *iurisconsulti*), die den naam dragen van *responsa prudentium*. De wetenschap van het recht, die zich eertijds in handen der priesters bevond, bloeide vooral onder het Principaat. Bijzondere vermaardheid als rechtsgeleerden verwierven zich, behalve de reeds genoemde *Salvius Julianus*, de rechtsgeleerden *Gaius* (*Institutionum Commentarii*), *Papinianus*, *Ulpianus* (o.a. *Regulae*), *Paulus* (o.a. *Sententiae*) en *Modestinus*. Op last van keizer *Justinianus* (527—565) werd een groot verzamelwerk van alle bestaande

rechtsoptekeningen aangelegd, dat den naam draagt van **Corpus iuris civilis**. Het bevat:

1. de *Institutiones*, een leerboek, bewerkt naar *Gaius*;
2. de *Pandectae* of *Digesta*, een bloemlezing uit de voornaamste werken van bovengenoemde rechtsgeleerden en anderen door *Tribonianus* c. s. samengesteld;
3. den *Codex Justiniani*, verzameling van alle vroegere keizerlijke rechtsvoorschriften ¹⁾, voor zoover die nog bleven gelden; en
4. de *Novellae* of nieuwe keizerlijke verordeningen.

§ 2. VERDEELING VAN RECHT EN RECHTSPRAAK.

Het *ius* wordt verdeeld in **ius publicum** en **ius privatum**.

Het **ius publicum** of publiekrecht omvat de rechten der staatslichamen en der overheidspersonen, en omschrijft de plaats, welke de burgers innemen in betrekking tot het staatsbestuur. M. a. w. het omvat de rechten der regeering en de politieke rechten en plichten der onderdanen. Het **ius privatum** daarentegen regelt de verhoudingen tusschen de burgers onderling. Het bepaalt hunne rechten en plichten, niet voor zooverre zij deelnemen aan het staatsbestuur, maar voor zooverre zij lid zijn eener wél geordende maatschappij.

Langen tijd kende men te Rome slechts één *ius privatum*, waren *ius privatum* en *ius civile* synoniem. Doch toen het vreemdelingenverkeer voortdurend toenam, drong zich ook met den dag sterker de behoefte op aan een recht, ter regeling der verhoudingen tusschen Romeinen en vreemdelingen; en dank zij de instelling van den *praetor peregrinus* ontwikkelde zich, naar wij zagen, uit diens edikten welhaast het **ius gentium**: dat gedeelte van het Romeinsche

privaatrecht, hetwelk overeenkomt met het privaatrecht van andere volken ¹⁾. Hiermee verwarre men niet het volkenrecht, dat de onderlinge verhouding tusschen de staten zelf regelt. Dit recht draagt te Rome den naam van **ius belli et pacis** ²⁾. De formaliteiten echter, die aan internationale verdragen een godsdienstige bekrachtiging schenken, worden geregeld door het **ius fetiale**.

Over de naleving en van het *ius publicum* en van het *ius privatum* waakt de rechterlijke macht. Eene rechtszaak of *causa* kan dus aanleiding geven tot gedingen, die zich op publiek- of privaatrechtelijk gebied bewegen, m. a. w. tot **iudicia publica** of **iudicia privata**. In den engeren zin des woords is *iudicium* de rechterlijke uitspraak of het vonnis over eene rechtszaak, terwijl door *actio* de behandeling der zaak of het geding wordt aangeduid. *Iurisdictio* is rechtsbedeeling, d. i. de zorg voor de rechtspraak; deze hebben de *praetores urbani* en *peregrini* en de *aediles*. De rechtspraak zelf heet *iudicatio*.

1. De **iudicia publica** loopen bijgevolg over inbreuken op de *iura publica*, d. i. over *crimina publica*, zoo b.v. het *crimen maiestatis*, hoogverraad, of het *crimen ambitus*, kuperij bij verkiezingen. Maar als *crimina publica* worden ook sommige misdrijven beschouwd, die hoewel niet tegen een der *iura publica* gericht, toch voor het algemeen welzijn gevaarlijk geacht worden, zoo b.v. *homicidium*, manslag, *incendium*, brandstichting, *vis*, geweldpleging, *falsum*, valsheid in geschrifte.

2. De **iudicia privata** omvatten de processen over *delicta privata*, d. i. inbreuken op de *iura privata*, b.v. *furtum*, diefstal, en *rapina*, roof, die beide het eigendomsrecht aanranden (zie bl. 56 en 61). Maar den naam van *iudicia privata*

¹⁾ GAL., I, I.

²⁾ Toch bezigen de Latijnsche schrijvers vaak de benaming *ius gentium* in den zin van *ius belli et pacis*, b.v. Liv. XXI, 10.

¹⁾ De *Codex Theodosianus* bevatte deze slechts ten deele.

dragen ook, ja zelfs in de eerste plaats, de processen, die de vereffening van rechtsgeschillen tusschen burgers of tusschen burgers en vreemdelingen ten doel hebben: onze burgerlijke rechtsvordering.

De *iudicia privata* in deze laatste beteekenis omvatten zoowel gedingen, die tot de kontentieuze, als die tot de vrijwillige rechtspraak behooren.

a. De *iurisdictio contentiosa* is het verleenen van rechtsbijstand bij een werkelijk twistgeding tusschen twee strijdende (*contendere*) partijen. De *iudicia* der kontentieuze rechtspraak worden onderverdeeld in *iudicia legitima*, binnen de banmijl en tusschen Romeinsche burgers, en in *iudicia quae imperio continentur*, processen buiten de banmijl of, te Rome zelf, tusschen burgers en vreemdelingen ¹⁾.

b. De *iurisdictio voluntaria* is het verleenen van rechtsbijstand bij sommige privaatrechtelijke handelingen (*adoptio, emancipatio, in iure cessio, manumissio*), die met een proces slechts den vorm gemeen hebben en door middel van welke bevriende partijen tot een overeengekomen doel willen geraken.

3. Bij geschillen tusschen partikulieren en den staat kan de zaak langs den gewonen weg der civiele rechtspraak afgedaan worden. Maar in vele gevallen zijn de ambtenaren, die den staat vertegenwoordigen, als censoren, aedilen en quaestoren, ook zelf bevoegd recht te spreken (administratieve rechtspraak). Genoemde magistraten zijn tegelijk rechter en partij. Het *imperium* wordt hiertoe niet vereischt (bl. 119).

Overzicht.

1. <i>Iudicia publica.</i>	$\left\{ \begin{array}{l} \textit{iud. legitima.} \\ \textit{iud. quae imperio} \\ \textit{continentur.} \end{array} \right.$
2. <i>Iudicia privata</i>	
3. <i>Administratieve rechtspraak.</i>	

¹⁾ GAL., IV, 103 v.v.

Uit het bovenstaande blijkt, dat de verdeeling der Romeinsche rechtspraak niet volledig met de onze in krimineele en civiele rechtspraak samenvalt ¹⁾. Toch behooren de meeste *iudicia publica* tot de krimineele-, de meeste *iudicia privata* tot de civiele rechtspraak.

Ius is het vaststellen der rechtsbeginselen, die de rechter moet toepassen ²⁾, *iudicium* daarentegen is het onderzoek naar de feiten, en de rechterlijke uitspraak. *Ius* en *iudicium* zijn gescheiden; elke rechtszaak vindt eene tweeledige behandeling: *in iure*, voor het tribunaal van den praetor, *in iudicio*, voor het tribunaal der rechters.

§ 3. DE IUDICIA PUBLICA.

1. De Ontwikkeling der *Iudicia publica* tot en met de *Quaestiones Perpetuae*.

De administratieve en rechterlijke macht, voorheen beide in de hand des konings, bleven eenigermate vereenigd bij de magistraten der Republiek; want alle magistraten bezitten ten deele althans het *ius coercitionis* (bl. 120). Wat het boete- en pandrecht in het bijzonder betreft, dit dankt, zooals gezegd (bl. 92), zijne uitbreiding hoofdzakelijk aan de *lex Aternia Tarpeia de multa* (454), die echter tevens eene *multa suprema* van 2 schapen en 30 ossen vaststelde; in geen geval mocht zij de helft van het vermogen van den beboeten burger te boven gaan. Werd dit maximum overschreden, dan kon men zich beroepen op de *com. trib.* of

¹⁾ Deze verdeeling vindt men echter aangeduid bij Cicero, p. Caec., II: *Omnia iudicia aut distrahendarum controversiarum aut puniendorum malefactorum causa reperta sunt.*

²⁾ Bij de krimineele rechtspraak worden de rechtsbeginselen door de wet vastgesteld. De behandeling *in iure* is in deze dus meer een voorloopig geding.

op de *conc. pleb.*, al naar gelang het vonnis door een patricischen of plebejischen magistraat was geveld (bl. 92). Eene *lex Julia Papiria de multarum aestimatione* (430) stelde de waarde van een schaap op 10, van een os op 100 *asses librales* vast, zoodat het maximum 3020 *asses* bedroeg ¹⁾.

De volle krimineele rechtsmacht, het *ius vitae necisque* werd in den Koningstijd uitgeoefend door den koning, bijgestaan door twee *quaestores parricidii*, rechters van instructie in strafzaken. Deze rechtspraak droeg echter door-gaans een disciplinair karakter: zij beoogde niet zoo zeer het bestraffen der misdaad, als het buigen der weerspannigen en het afdwingen van gehoorzaamheid. In zeldzame gevallen werd, volgens de overlevering, door den koning een beroep op de gemeente toegestaan ²⁾, en dan traden, voor elk geval afzonderlijk benoemd, de II *virī perduellionis* op; van hun vonnis had men beroep op het volk en de koning stond niet bloot aan de vernedering, dat zijn vonnis zou verworpen worden. Uit deze vrijwillig door den koning verleende gunst sprooot voort het *ius provocationis* der Republiek: het recht, bij geeseling of doodstraf van het vonnis der magistraten zich te beroepen op het volk. Door magistraten worden hier bedoeld de konsuls (en buitengewone magistraten, die hen vervangen), op welke bij het begin der Republiek de krimineele en de civiele rechtsmacht waren overgegaan. Duidelijk werd dit recht uitgedrukt door de *lex Valeria de provocatione* (509): *ne quis magistratus civem Romanum adversus provocationem necaret neve verberaret* ³⁾. Gewoonlijk werd beroep op de centuriaatkomitiën gedaan. Maar de *tribuni plebis*, steunend op hunne *leges sacratae* (494), matigden zich herhaalde malen de behandeling eener halszaak in hunne *concilia* aan, tot eindelijk de wet der XII tafelen: „*de capite civis nisi*

¹⁾ Liv., IV, 30; Cic., *de rep.*, II, 35.

²⁾ Liv., I, 26.

³⁾ Cic., *de rep.*, II, 31; vgl. Liv., II, 8.

per maximum comitiatum ne ferunto” (VIII, 1, 2) dit recht tot plicht maakten en uitsluitend tot de *com. cent.* beperkten ¹⁾.

Het provokatierecht werd nog bekrachtigd door eene *lex Valeria Horatia* (449), die de keuze van een magistraat *sine provocatione* onder straffe van vogelvrijverklaring verbood; door de *lex Valeria* van 300 en door de drie *leges Porciae* ²⁾. Deze wetten, wier geheele inhoud en datum niet volkomen vaststaan — waarschijnlijk dagteekenen zij uit den tijd tusschen den tweeden Punischen oorlog en de Gracchen (218—123) — schaften de geeselsstraf voor Romeinsche burgers af. Wellicht veranderden zij de doodstraf in *aqua et igni interdictio* en strekten zij de provokatie buiten de banmijl uit. Zeker is het, dat tegen het einde van de tweede eeuw v. Chr. de verbanning regel was geworden en de provokatie ook in het ambtsgebied *militiae* kon worden toegepast.

De bovenstaande ontwikkeling van het *ius provocationis* is gegeven aan de hand der overlevering. Waarschijnlijk echter is dit recht, evenals het *ius suffragii*, eerst een latere vrucht van den strijd der standen.

Wat hiervan zij, gedurende het grootste gedeelte der Republiek kon het volle recht over leven en dood slechts worden uitgeoefend:

1. Door de *comitia centuriata*.
2. Door den *pater familias* over de echtgenooten *in manu* en over de kinderen *in potestate*.
3. Door den *pontifex maximus* over de Vestaalsche maagden en hare medeplichtigen bij schending harer maagdelijkheid.
4. Door de konsuls en praetoren in het ambtsgebied *militiae*.
5. Door den *dictator optima lege creatus* en door de ma-

¹⁾ Cic., *de rep.*, II, 36, *de legg.*, III, 4, p. *Sext.*, XXX.

²⁾ Resp. Cic., *de rep.*, II, 31; Liv., III, 55; Liv., X, 9; Cic., *de rep.*, II, 31.

gistraten, met buitengewoon gezag bekleed krachtens het *s. c. ultimum*. De provokatie gold niet voor vreemdelingen en slaven.

De vaste rechtspraak der komitiën ontwikkelde zich uit het recht van beroep, vooral sedert de decemvirale wetgeving, zie Volksvergaderingen, bl. 88. v.v.

Somtijds, als het eene misdaad gold van buitengewoon ernstigen aard, nam de senaat de zaak in handen, belastte een magistraat met het onderzoek en vroeg het volk de vergunning tot het instellen van een buitengewoon gerechtshof, eene *quaestio extraordinaria*. Zulke gerechtshoven werkten uitstekend en kwamen steeds meer in zwang, tot eindelijk in 149 v. Chr. door eene *lex Calpurnia*¹⁾ voor het eerst eene **quaestio perpetua** werd ingesteld: b l i j v e n d gerechtshof met gedelegeerde, scherp omlijnde bevoegdheid, voor een bepaalde soort misdrijf. De *quaestio*, door deze wet ingesteld, was de *pecuniis repetundis*.

De *quaestiones perpetuae* namen weldra in aantal toe. De wet, waardoor het gerechtshof wordt ingesteld, omschrijft zijne bevoegdheid, regelt de samenstelling, d. i. bepaalt het aantal gezworenen voor de gegeven *quaestio* in het algemeen en voor elk proces in het bijzonder, en stelt ook de straffen vast, die de gezworenen moeten toepassen. Natuurlijk is de uitspraak der jury zonder beroep; maar bij het volk blijft het recht van gratie, b.v. door hen terug te roepen, op wie de *aqua et igni interdictio* is toegepast.

Voorzitter en gezworenen treden jaarlijks af.

Het v o o r z i t t e r s c h a p der verschillende hoven wordt jaarlijks tusschen de praetoren verdeeld (*praetores quaesitores*, bl. 138). Eene *lex Cornelia* (81) bracht het aantal praetoren,

¹⁾ Cic., *Brut.*, XXVII. Wellicht zijn de *quaestiones perpetuae* naar Grieksch model gevormd.

in verband met het instellen van nieuwe *quaestiones*¹⁾, op 8; maar van deze konden slechts 6 als voorzitter eener *quaestio* dienst doen, dewijl 2 praetoren vereischt werden voor de *provincia urbana* en *peregrina*. De *quaestiones*, voor welke geen praetor beschikbaar was, werden voorgezeten door *aediles curules* of *plebis* onmiddelijk na hun aftreden (*iudices quaestionis*).

De algemeene lijst der gezworenen (*album iudicum*) wordt jaarlijks door den stadspraetor opgemaakt²⁾. Volgens worden de juryleden door de stadsquaestoren over de verschillende *quaestiones* door het lot verdeeld met inachtneming van het getal, voor elke *quaestio* door de instellingswet bepaald. De vorming van het *consilium* daarentegen, de jury, die zetelt voor elk proces in het bijzonder, heeft plaats onder medewerking der partijen. Ook voor dit *consilium* is het getal der juryleden bij wettelijke bepaling vastgesteld; maar de voorzitter der *quaestio* loot telkens een hooger aantal uit, om aan de partijen de gelegenheid te verschaffen, hun recht van *reiectio*³⁾ uit te oefenen, d. i. enkele juryleden te wraken. Vakaturen, tengevolge van benoeming of om andere wettige redenen ontstaan, worden door *subsortitio* aangevuld⁴⁾.

Oorspronkelijk behoorde het recht, zitting te nemen in de *quaestiones perpetuae*, aan de senatoren. Dit recht werd hun door de *lex Sempronia iudiciaria* (123) ontnomen en aan de *equites* geschonken, waardoor de ridderstand zijn

¹⁾ Tegen het einde der Republiek bestonden de volgende *quaestiones*: de *ambitu*, kuiperij bij verkiezingen, de *falso*, valsheid in geschrifte, de *maiestate*, hoogverraad, de *peculatu*, verduistering van staatsgelden, de *repetundis*, knevelarij, *inter sicarios*, moord, de *vi*, geweldpleging en de *veneficiis*, vergiftiging. Deze *quaestiones* strekten zich echter ook tot andere min of meer overeenkomstige *crimina* uit.

²⁾ Cic., *p. Cluent.*, XLIII.

³⁾ Cic., *p. Planc.*, XV, in *Val.*, XI.

⁴⁾ Cic., in *Verr.*, I, 10.

politieke bekrachtiging ontving. Naderhand werden door eene reeks van *leges iudiciariae* andere bepalingen aangaande de samenstelling der vaste hoven ingevoerd. Zoo vormde b.v. eene *lex Aurelia* (70 v. Chr.) het *album* uit drie *decuriae*: *senatores*, *equites* en *tribuni aerarii*. Deze laatste dekurie werd door Caesar opgeheven.

II. Het Geding.

De behandeling in iure, d.i. vóór den praetor alleen. Alle burgers, met uitsluiting van soldaten, vrouwen, onmondigen en *infames*, hadden het recht, zich bij den voorzitter van een gerechtshof te vervoege, om eene aanklacht in te dienen; deze toch ging van privaatspersonen uit. Wel werden van staatswege voor het opsporen en aanbrengen van misdadigers belooningen uitgelooft, bestaande in geld, in het verleenen van staatsambten of, voor een niet-burger, in het toekennen van het Romeinsche burgerrecht.

De aanklager begint met verlot te vragen, zijn aanklacht in te dienen (*postulatio*). Is er meer dan één aanklager, dan beslist eene rechtbank, door den magistraat samengesteld, van wien de hoofd-aanklacht zal uitgaan (*divinatio*) ¹⁾. Hierop volgt denzelfden dag of na een bepaalden termijn in tegenwoordigheid van den beschuldigde de gerechtelijke aanklacht (*nominis delatio*) ²⁾. Nadat aanklager en medeaanklager de akte van beschuldiging geteekend hebben (*subscriptio*) ³⁾, brengt de praetor de zaak op de rol (*nominis receptio, recipere inter reos*) ⁴⁾. Van nu af heet de gedaagde

¹⁾ GELL., II, 4; Cic., *ad Q. fr.*, III, 2. Men denke aan Cicero's *divinatio in Caecilium*.

²⁾ Cic., *ad fam.*, VIII, 6, in *Verr.*, II, 2, 38.

³⁾ Cic., *p. Cluent.*, XLVII.

⁴⁾ Cic., *ad fam.*, VIII, 8; *p. Cluent.*, XXXI; vgl. Cic., in *Verr.*, II, 5, 42; Tac. *Ann.* II, 74.

reus (*in reatu esse*) en heeft hij zich vooreerst te verantwoorden in het instructieverhoor (*interrogatio*). Bekent hij, of is de praetor volkomen van zijn onschuld overtuigd, dan wordt de zaak van de rol geschrapt: in beide gevallen oordeelt de magistraat. Blijft de zaak echter twijfelachtig, dan komt het proces na een tijdsperloep van minstens 10 dagen op een door den praetor nader te bepalen dag voor de rechtbank der gezworenen.

De behandeling in iudicio d.i. vóór de jury, heeft op het forum plaats. Daar zetelt de voorzitter — praetor — op zijne *sella curulis*, die vóór op het *tribunal* staat (*pro tribunali*), de gezworenen op *subsellia*. Voor hen verschijnen aanklager en aangeklaagde, vergezeld van hunne advokaten (*patroni, causidici*). De *reus* is gekleed in rouwgewaad (*sordida, pulla, squalida veste*); behalve door zijn pleitbezorger mag hij zich ter zijde doen staan door vrienden, die persoonlijk invloed kunnen uitoefenen (*advocati*) of loffelijke getuigenissen kunnen afleggen aangaande punten, die buiten het proces liggen (*laudatores*) ¹⁾.

Is de aanklager op den bepaalden dag afwezig, dan wordt de zaak geschrapt; is de beklaagde afwezig, dan wordt hij bij verstek (*in contumaciam*) veroordeeld. Bij aanwezigheid van beide partijen begint deze behandeling met het pleidooi van den aanklager, door dat van den gedaagde gevolgd. Dan heeft een kruisvuur plaats van vragen en antwoorden (*altercatio*). Het getuigenverhoor, tijdens of na het debat, gaat van de partijen uit; ook slaven kunnen in verhoor genomen worden, maar hunne getuigenis is slechts van waarde op de pijnbank (bl. 68). Ook schriftelijke bewijsstukken (*tabulae, litterae*) kunnen aan de jury worden voorgelegd.

De tijd van spreken is beperkt (*tempus legitimum*) ²⁾. Na

¹⁾ Cic., *p. Cluent.*, XL, *p. Sext.*, LXIX.

²⁾ Cic., in *Verr.*, II, 1, 9, 11, *p. Flacc.*, XXXIII.

de pleidooien en het onderzoek (*probatio*) der mondelinge en schriftelijke getuigenissen leggen de juryleden den eed af²⁾ en gaan op uitnoodiging van den voorzitter tot de stemming over. Vooraf echter stelt deze de vraag, of de gezworenen genoegzaam zijn ingelicht, Antwoordt meer dan één derde ontkennend: „*non liquet*” — dit gebeurde mondeling — dan heeft *ampliatio*³⁾ plaats, d.i. de geheele behandeling *in iudicio* wordt naar een volgenden dag verschoven, althans bij de *quaestio de repetundis*; bij andere processen staat het „*non liquet*” waarschijnlijk gelijk met „*blanco*” stemmen. Het „*blanco*” bij de niet-mondelinge eindstemming heet „*sine suffragio*”. De *lex Servilia* verving de *ampliatio* voor de processen *de repetundis* door *comperendinatio* (*perendie*): sedert dien moest het proces in twee zittingen, door één dag minstens gescheiden, worden behandeld. Eene *lex Aurelia* (70 v. Chr.) schafte èn *ampliatio* èn *comperendinatio* af. Voortaan werd dus de behandeling *in iudicio* in éene zitting afgedaan.

De gezworenen stemmen met *tabellae*, aan de eene zijde van de letter *A* (*bsolvo*), aan de andere van de letter *C* (*ondemno*) voorzien. Eén dezer letters wordt uitgewischt, waarna men het stemtafeltje in de stembus (*sitella*) werpt, terwijl men er zorg voor draagt, de letters met de vingers bedekt te houden. De voorzitter stemt niet mee; hij opent de stembus en spreekt het vonnis uit volgens volstreckte meerderheid van stemmen.

Straffen. Sedert de *leges Porciae* is de gewone straf de *aqua et igni interdictio*. Vóór de uitspraak heeft de beklaagde recht op vrijwillige ballingschap (*exsilium*, *exsilii causa solum vertere*), op voorwaarde echter, dat hij zich vestigt in een plaats, waarmee Rome het *ius exulandi* heeft, als eertijds

Tibur, Præneste en Napels: *iustum exsilium*. Naderhand werd dit recht zelfs na de veroordeeling toegestaan¹⁾; maar niet zelden ook werd vrijwillige ballingschap bij volksbesluit door *aqua et igni interdicto*²⁾ in levenslange ballingschap veranderd. Rechtens afgeschafft is de doodstraf nooit; tot aan het einde der Republiek schijnt zij onder den vorm van kruisiging voor slaven en *peregrini*, van onthoofding en verworging (*strangulatio*) voor burgers te zijn toegepast; verder dienen te worden vermeld de hongerdood en verstrekte aanleiding tot zelfmoord. Onthoofding na voltrokken geeseling (*virgis caedi securique feriri*) was voorheen de algemeen gebruikelijke vorm van doodstraf; volksverraders (Sp. Cassius Viscellinus en M. Manlius Capitolinus) werden van de Tarpejische rots naar beneden gestort (*deiectio de rupe Tarpeia*).

Van een openbare voltrekking van het vonnis was men te Rome afkeerig. Wat betreft het tentoonstellen der lijken op de *scalae Gemoniae*, deze dagteekent eerst uit de dagen van Tiberius.

Ten allen tijde werden *multae* opgelegd en de *cap. dem. maxima* of ook de *infamia* uitgesproken. Werd de veroordeelde tot een schadevergoeding verplicht, dan had een nieuwe verhandeling voor den praetor plaats, om het bedrag vast te stellen, (*litis aestimatio*).

Tegen het vonnis, door de gezworenen gewezen, is geen *intercessio* van kracht; voor de uitvoering zorgt de praetor.

¹⁾ Cic., in Verr., I, 10.

²⁾ Cic., in Verr., II, 1, 9; vgl., Liv., XLIII, 2. *Amplius pronuntiare, i. e., ut amplius cognoscatur*. Er kunnen meerdere *ampliatioes* plaats hebben.

¹⁾ SALL., Cat., 51.

²⁾ Cic., p., Caec., XXXIV, de domo, XXXI; vgl. Liv., XXVI, 3: *id ei iustum exsilium esse*.

§ 4. DE IUDICIA PRIVATA.

I. De ontwikkeling der iudicia privata.

De staatsinmenging in de *iudicia privata* was oorspronkelijk niet als in de historische tijden. Verschillende bijzonderheden van het Oudromeinsche recht kunnen slechts verklaard worden als overblijfsel uit een tijd, waarin de staat zich bij de geschillen tusschen partikulieren onzijdig hield. Het aantal gevallen, waarbij de staat onzijdig bleef, werd steeds geringer; maar nooit zijn de Romeinen geheel en al tot de moderne opvatting gekomen, volgens welke de staat tegen elke rechtsinbreuk waarborg verleent.

Van den koning ging de civiele rechtspraak op de konsuls over. In 367 werd zij aan den praetor opgedragen, in 366 ten deele aan de kurulische aedilen, in 241 ten deele aan den praetor peregrinus.

Om hunne taak te verlichten stelden reeds de konsuls en later ook hunne opvolgers in de civiele rechtspraak onder medewerking der partijen een rechter aan: *iudicis datio*. Zijne taak is het leiden der behandeling *in iudicio*. Ofschoon elk burger, ja zelfs een *peregrinus*, als rechter kan optreden, wordt hij toch meestal uit de senatoren gekozen. De rechter staat onder eed.

Iudices. De rechter is of wel één, of meerdere privaatsburgers: *iudex*, *arbiter*, *recuperator*; of wel een vast gerechtshof: *centumviri*, *decemviri stlitibus iudicandis*.

I. a. De *unus iudex*, hetzij *iudex (stricto sensu)*, hetzij *arbiter*, is de Romeinsche rechter bij uitstek. De praetor benoemt hem, lettende op den wensch der partijen, die bindend is, wanneer deze omtrent een bepaalden persoon overeenkomen ¹⁾. Ook hebben zij het recht, voorgestelde

¹⁾ Cic., *p. Cluentio*, XLIII, 120.

personen te wraken. Tegen het einde der Republiek wordt de *iudex (stricto sensu)* bij voorkeur benoemd in *actiones stricti iuris* ¹⁾, b.v. *mutuum*, terwijl de *arbitri* ²⁾ rechtspreken in geschillen, die den rechter de hand vrij laten: *iudicia bonae fidei* (als boedelscheiding); zij oordeelen naar de eischen der billijkheid: *ex aequo et bono*.

b. De *recuperatores* ³⁾ vormen eene commissie van 3 of 5 leden (burgers en vreemdelingen) en worden aangesteld door internationale verdragen om te oordeelen in geschillen tusschen Romeinen en vreemdelingen. Naderhand treden zij ook op bij geschillen *inter cives*.

2. De vaste gerechtshoven bezitten een omschreven bevoegdheid voor één jaar. Zij volgen slechts de procedure *per legis actiones*.

Het zijn de *decemviri stlitibus iudicandis*, gekozen, althans gedurende de laatste eeuw der Republiek, in de *com. trib.*, en bevoegd in zake van burgerrecht; en de *centumviri*, door den praetor uit de verschillende tribus gekozen, om uitspraak te doen in processen over eigendom en nalatenschap.

De praetor verleent rechtsingang en wijst de partijen een rechter aan: dit geschiedt *in iure*; de rechter leidt het gerechtelijk onderzoek (*causae cognitio*) en wijst het vonnis (*sententia*): behandeling *in iudicio*.

¹⁾ Hierbij mag de rechter niet overwegen, tot hoeveel hij zal veroordeelen, maar hij moet of den eisch onzeggen, of veroordeelen tot zooveel als de eischer vraagt.

²⁾ Men verwisselde deze *arbitri* niet met scheidsrechters, die door de partijen geheel vrijwillig en zonder eenig tusschenbeide treden van den staat worden gekozen.

³⁾ Cic., *in Verr.*, II, 3, 58.

II. Het Geding.

De behandeling in iure. 1. Gedurende het tijdvak vóór de *lex Aebutia* (*incertae aetatis*, waarschijnlijk ± 125 v. Chr.), aangevuld door de beide *leges Juliae* (van Caesar of Augustus), werd rechtsingang verkregen *per legis actiones*. Het zijn de partijen zelf, die handelend optreden; immers, door *legis actiones* verstaat men bepaalde zinnebeeldige handelingen, die de partijen ten overstaan van den praetor te verrichten hebben, om rechtsingang te verkrijgen ¹⁾. Tevens moeten zij zorg dragen, hunne vordering in zekere vaste formules in te kleeden. Zóo streng diende men zich aandeze rechtsvormen te houden, *ut vel qui minimum errasset, litem perderet* ²⁾.

De *legis actiones* vormen den overgang tusschen de aloude rechtspleging zonder proces — toen men zich aan de hand van enkele gebruikelijke rechtsvormen zelf recht verschafte — tot de rechtspleging met proces. De procedure *per legis actiones* is door de *lex XII tabb.* bekrachtigd.

De gewone *legis actio* is die *per sacramentum* ³⁾. Zij is algemeen in dien zin, dat zij gebezigd wordt bij alle twistgedingen, voor welke geen andere, afzonderlijke rechtsvormen zijn vastgesteld. In historische tijden is het *sacramentum* een bepaalde som, door de partijen op een heilige plaats gestort. Wie het proces verliest verbeurt de som ten bate der schatkist. Men dient de som te beschouwen als een losgeld of boetegeld, als een *poena temere litigantis*. Waarschijnlijk echter was het *sacramentum* oorspronkelijk niet een zaak, maar een handeling, n.l. een rechtseed, welks schending het verbeuren van rechtsbescherming voor den persoon des zwerenden ten gevolge had.

¹⁾ Gai., IV, 11—32. — *Legis actio* is dus: a. het klaagrecht; b. de bepaalde rechtsvorm, waarin de klacht is gekleed; c. de vrijwillige rechtspraak (vgl. bl. 53 aanm. 2).

²⁾ Gai., IV, 30.

³⁾ Gai., IV, 13, 14.

Maar Gaius, wien wij voornamelijk de gegevens over dit onderwerp te danken hebben, vermeldt nog de *legis actiones per iudicis postulationem, per conductionem, per manus iniunctionem* en *per pignoris capionem*.

Van de *l. a. per iudicis postulationem* is niets dan de naam bekend. Zij werd waarschijnlijk aangewend, wanneer veel eer een zekere regeling te treffen, dan een geschil te berechten viel. Bij de *l. a. per conductionem* zegt de eischer (*actor*) den gedaagde aan, binnen 30 dagen vóór den praetor te verschijnen, om een rechter te vragen. De *leges Silia* en *Calpurnia* voerden deze *l. a.* in voor eenvoudige schuldvorderingen ¹⁾.

De beide laatste *legis actiones* zijn procesvormen, die meer bij wijze van gerechtelijke executie worden toegepast. Zij veronderstellen het goede recht van den *actor* en worden dan ook aangewend tegen personen, die óf reeds gevonnist zijn, óf die men althans terecht als zoodanig mag beschouwen.

Bij de *l. a. per manus iniunctionem* legt de eischer onder het spreken van geijkte termen de hand op zijn schuldenaar in tegenwoordigheid van den magistraat en dwingt hem, bij zich in dienst te treden. Deze heeft echter het recht, een verdediger (*vindex*) op te sporen, die in zijn naam den *actor* tot eene *l. a. per sacramentum* dwingt. Kan hij geen verdediger vinden, dan heeft de voltrekking zonder verdere *in ius vocatio* plaats. Men past deze *legis actio* o.a. toe op *fures manifesti* en schuldenaars, die hunne verplichting erkend hebben (*confessi*) of reeds veroordeeld zijn (*addicti*). Tusschen bekentenis of vonnis en de *manus iniectio* moet een termijn van 30 dagen verlopen ²⁾.

¹⁾ Gai., IV, 18—19. *Quare autem haec actio desiderata sit*, zegt Gaius, *cum de eo, quod nobis dari oportet, potuerimus sacramento aut per iudicis postulationem agere, valde quaeritur*. Stellig bood zij het voordeel van vereenvoudiging.

²⁾ Legg. XII tabb., III, 1; Gai., IV, 21—25.

Bij de *l. a. per pignoris capionem* legt de schuldeischer onder het uitspreken van vaste formules beslag op eenig voorwerp, dat zijn schuldenaar toebehoort. Zij vereischt noch de tusschenkomst van den magistraat, noch de aanwezigheid van de tegenpartij en kan plaats hebben op een *dies nefastus*. Van deze *legis actio* bedienen zich b.v. de *equites*, als hun door de *orbi* en *viduae* het *aes equestre* niet is uitbetaald (bl. 41). Vooral deze laatste *legis actio* is meer een eigenmachtige daad dan een rechtshandeling; zij dankt haar naam van *legis actio* wel uitsluitend aan uiterlijke overeenkomst ¹⁾.

2. Na de *lex Aebutia* werden de *legis actiones* door de *formula* vervangen ²⁾. Hierbij treden niet meer de partijen zelf, maar de praetor op den voorgrond. De *formula* is een schriftelijke oorkonde, door den praetor na verhoor overeenkomstig de verklaringen der partijen opgesteld om het geschilpunt te bepalen. Zij behelst vooreerst de benoeming van een *iudex* of van *recuperatores* en vervolgens een korte aanwijzing over den aard van het proces, het toepasselijk rechtsbeginsel, de leiding van het onderzoek en het wijzen van het vonnis. Bij het opstellen dezer *formula* is de praetor natuurlijk verplicht, zich te houden aan de bepalingen van zijn edikt: *praetor ius dicit*. Zie bl. 243.

Aanmerking. De *formula* kan, behalve de aanwijzing van den rechter, verschillende bestanddeelen bevatten, die deels *partes*, deels *adiectioes* genoemd worden.

1. *Partes*. Elke *formula*, hebbende tot doel een bepaalde vordering aan de rechtspraak te onderwerpen, bevat konklusies (*intentio*). Gewoonlijk volgt dan de *condemnatio*: de instructie aan den *iudex*, te veroordeelen of vrij te spreken. Soms wordt de *intentio* voorafgegaan door de *demonstratio*, die de feiten nauwkeurig omschrijft en de *condem-*

¹⁾ GAI., IV, 26—29.

²⁾ Althans bij de rechtspraak der *iudices privati*: GAI., IV, 30 v.v.

natio door een *adiudicatio*, waardoor den *iudex* machtiging verleend wordt tot toewijzing van eigendom ¹⁾.

2. *Adiectioes*. Deze zijn steeds van bijkomenden aard en worden verdeeld in *praescriptiones* en *exceptiones*: klauzules, toegevoegd op verzoek, deze van den *reus*, gene van *actor* of *reus* ²⁾.

De behandeling *in iure* wordt in den regel door de partijen zelf geopend. De *actor* moet vooreerst zijn tegenstander waarschuwen (*editio actionis*); vervolgens daagt hij hem voor het gerecht: *in ius vocat* (*ius* is dat gedeelte van het forum, waar de praetor zitting houdt); mocht de tegenstander zich weigerachtig toonen, dat kan hij hem onder aanroeping van getuigen (*antestatio*) ³⁾ dwingen, voor den praetor te verschijnen. De gedaagde kan echter zijn zaak een *vindex* in handen geven.

Vóór den praetor wordt de eisch vóór de *lex Aebutia* in een bepaalde *legis actio* ingekleed; na deze wet vragen de partijen een *formula*. Bij het formulierproces wordt de behandeling *in iure*, om de *formula* op te stellen, niet zelden in twee termijnen gesplitst, en in dit geval verplicht gedaagde zich, bij den tweeden termijn te verschijnen door het stellen van een borgtocht (*vadimonium*) ⁴⁾.

De praetor kan weigeren, rechtsingang te verleen, zoo b.v. wanneer de eisch eene *res iudicata* raakt, of de gedaagde eene volledige bekentenis (*confessio*) aflegt. Is dit niet het geval, dan worden de partijen door den praetor naar een rechter verwezen: *praetor dat iudicem* (bl. 137) en de behandeling *in iure* eindigt met de *litis contestatio* ⁵⁾, die oorspron-

¹⁾ GAI., IV, 39 v.v.

²⁾ GAI., IV, 129 v.v.

³⁾ Met de woorden: „*licetne antestari?*” Bij bevestigend antwoord raakt de eischer de oorrel van den getuige aan; zie HOR., *Sat.*, I, 9, 76, 77.

⁴⁾ GAI., IV, 184.

⁵⁾ *Contestari litem dicuntur duo aut plures adversarii, quod ordinato iudicio utraque pars dicere solet*: „*Testes estote*” (Festus).

kelijk ten doel had door het aanroepen van getuigen deze behandeling tegen alle mogelijke opwerpingen te vrijwaren. Later verstaat men hierdoor een onderteekening der *formula* door de partijen, die het besluit vormde der behandeling *in iure*.

De behandeling in iudicio. De praetor verleent de partijen rechtsingang: *addicit iudicium* (bl. 137), de rechter velt het vonnis: *iudex rem iudicat*. Hij wordt ter zijde gestaan door een *consilium*.

Na een korte uiteenzetting der zaak (*causae collectio* of *coniectio*) worden de bewijsstukken overgelegd en de pleidooien voorgedragen, en eindelijk volgt het vonnis (*sententia*). Voor de uitvoering hiervan moet wederom de praetor zorg dragen. Bij schuldvorderingen wordt de persoon van den veroordeelde aan den eischer toegewezen (*addictus*, bl. 63), of op zijn vermogen wordt beslag gelegd (*missio in possessionem* of *missio in bona*).

Van het vonnis des rechters is geen beroep; maar de rechterlijke handelingen van den magistraat staan bloot aan de *intercessio* van een *par maiorve potestas* of van een *tribunus plebis*.

§ 5. DE RECHTSPRAAK ONDER HET PRINCIPAAT.

De iudicia publica. Onder de regeering van Augustus verliezen de volksvergaderingen hare rechtsbevoegdheid. De *quaestiones perpetuae*¹⁾ blijven tot de derde eeuw voortbestaan.

Voortaan berust de hoogste rechtsmacht in strafzaken bij den senaat (*cognitio senatus*) en bij den keizer (*cognitio*

principis). Het vonnis, door den senaat gewezen, heeft den vorm van een *decretum*¹⁾; het kan krachteloos gemaakt worden door de *intercessio* van den princeps²⁾. De princeps oordeelt slechts zelden in eigen persoon, meestal geeft hij de zaak een magistraat in handen (*iudicis datio*). Hier ligt de oorsprong der krimineele rechtsmacht van de *praeefecti urbis*, *vigilum* en *annonae* te Rome, van de *praeefecti praetorio* in Italië en van de stadhouders in hunne provinciën.

Behalve de *aqua et igni interdictio* kent het Principaat twee nieuwe vormen van verbanning: een strengere, de *deportatio in insulam* en een zachtere, de *relegatio*. Ook de doodstraf wordt wederom toegepast³⁾.

Provocatio en *appellatio* worden teruggebracht tot de *appellatio Caesaris*. Het *ius vitae necisque*, door den *pontifex maximus* uitgeoefend over de *virgines Vestales*, gaat op den keizer over, terwijl de staat het recht van den *pater familias* over leven en dood tot zich trekt. Het *arbitrium vitae necisque* over de slaven vervalt, dank zij de maatregelen van keizer Claudius, Hadrianus, Antonius Pius enz. Het *ius coercitionis* der magistraten wordt besnoeid, met name het *ius multae dictionis*.

De iudicia privata. Na de *leges Juliae* bleef de procedure *per legis actiones* nog in gebruik bij het hof der *centumviri*; die *per formulam* bleef bij de rechtspraak der *iudices privati* voortbestaan. Een nieuwe vorm van procedure, voorheen slechts bij uitzondering toegepast en daarom *cognitio extraordinaria* geheeten, komt meer en meer in zwang; zij kent slechts éene behandeling, die vóór den magistraat zonder tusschenbeide treden van den *iudex*, of die vóór den *iudex* zonder *formula* van den magistraat.

¹⁾ Tac., Ann., XIV, 49.

²⁾ Tac., Ann., XIV, 48.

³⁾ Tac., Ann., II, 31, III, 49—51, IV, 29.

¹⁾ Tac., Ann., II, 79, III, 12, XIV, 41.

Het beroep van de rechterlijke handelingen van den magistraat kan gericht worden tot den senaat, die zijn bevoegdheid in deze op de konsuls overdraagt, of tot den princeps, die echter ook in eerste instantie recht spreekt, in eigen persoon of door zijn afgevaardigden.

Krimineele en civiele rechtspraak gaan op den duur rechtens geheel en al op den princeps over.

AFDEELING II. DE EEREDIENST.

§ I. HET KARAKTER VAN DEN ROMEINSCHEN EEREDIENST EN ZIJNE VERHOUDING TOT DEN STAAT.

I. Niets doet ons beter in de positieve, praktische levensopvatting der Romeinen doordringen, weinig ruimte biedend voor kunstzin en idealisme, dan het bestudeeren der eigenaardige vormen, waarin hunne godsvereering was gehuld.

Bij de Grieken had een licht ontvlambare verbeeldingskracht, een fijn gevoel voor al het schoone en beteekenisvolle, gepaard aan een veelzijdig ontwikkelden kunstzin, aan een alleszins rijk en harmonisch mythologisch stelsel het aanzijn geschonken en tot eene hiermede overeenkomstige godsvereering geleid. Rijk en harmonisch — hoe zeer ook ontluisterd door de grove, handtastelijke dwalingen van het veelgodendom.

Doch aan de Romeinsche godenwereld is eene anthropomorfische ontwikkeling, zijn ideale opvattingen ten eenenmale vreemd. Mythen en sagen van zuiver inheemschen oorsprong behooren tot de uitzonderingen. In tegenstelling met de dichtelijk-opgevatte, vrij-uitgewerkte godenkaraktters bij de Hellenen, vertoonen zich de silhouetten der Romeinsche godheden met stroeven ernst, arm aan individueel leven. De figuren van het Grieksch-Romeinsche pantheon

zijn meestal verpersoonlijkte natuurkrachten of danken hun ontstaan aan animistische opvattingen ¹⁾, doch hunne modelleering staat steeds in verhouding tot de geaardheid des volks. Te Rome waren godenbeelden langen tijd zelfs geheel onbekend; de lans diende ter aanduiding van den god *Mars* en het vuur bleef steeds het zinnebeeld der godin *Vesta*.

Alle bovenmenschenlijke machten nu, zoo meende men, moeten door offers en gebeden geëerd en gunstig worden gestemd, de goddelijke wilsbeschikking dient bij elke gelegenheid te worden nagevorscht; en juist in het streng-nauwkeurig, ja met angstvallige zorg naleven der vormelijkheden en gebruiken (*caerimoniae*), te dezen einde voorgeschreven, bestaat, volgens de opvatting der Romeinen, eigenlijk de *religio* ²⁾.

Uit het bovenstaande blijkt, dat in den Romeinschen eeredienst het formalistisch bestanddeel den boventoon voert. Een bijzonder groot gewicht wordt dan ook gelegd op het *indigitare*, het onder bepaalde benamingen aanroepen van godheden, die op de officieele godenlijsten of *indigitamenta* voorkomen. Uit deze lijsten meent men dat Varro, van wien wij eene opsomming der Romeinsche godheden bezitten, geput heeft.

II. De mythologie of godenleer, zooals wij die uit de geschriften van het gouden tijdvak kennen, is uit Etruskische, Grieksche en inheemsche bestanddeelen samengesteld. Van of door Etrurië kreeg Rome den kultus van *Minerva* en de verbinding der kapitolijnsche godentrits; *Jupiter*, *Juno*, *Minerva*, terwijl

¹⁾ Door animisme in den engeren zin des woords verstaat men een geloof in hoogere machten, voortgesproten uit de overtuiging van het voortbestaan der ziel na den dood.

²⁾ *Religio* of *relligio* hangt niet met *religare* samen; *relligio* = **red-ligio*, van *relegere* „nagaan, zorgen voor”.

toch de aloude trias: *Jupiter*, *Mars*, *Quirinus* was. — Uit Etrurië kwam ook het inauguraalwezen, de *ars haruspicina* (bl. 198), het verregaande genoemde formalisme.

De Grieksche invloed deed zich vooral gelden door het invoeren der *libri Sibyllini*, afkomstig van de Kleinaziatische Grieksche koloniën. Volgens de overlevering ²⁾ kocht Tarquinius Superbus deze boeken, drie in getal, van de Sibylla (zienster) van Cumae. Toen zij in 84 v. Chr. bij den brand van het kapitol in vlammen waren opgegaan, werd eene kommissie benoemd, om te Erythrae en elders orakelspreuken te verzamelen, ten einde nieuwe Sibyllsche boeken samen te stellen.

Een tweede faktor, die den Griekschen eeredienst hielp verspreiden, is het verkeer der Romeinen met de steden van Groot-Griekenland en Sicilië, een derde het bekend raken met de Grieksche letterkunde.

Zoo breidde zich de kring der Romeinsche godheden langzamerhand uit. *Zeus*, *Hera*, *Poseidon* en *Ares* werden, om zekere verwantschap der grondbegrippen, met min of meer overeenkomstige, zuiver Romeinsche godheden als *Jupiter*, *Juno*, *Neptunus* en *Mars* vergeleken en vereenzelvigd ²⁾. Niet zelden werd ook de voorstelling geweld aangedaan; zoo stelde men *Dionysos* en *Persephone* met *Liber* en *Libera* gelijk, schoon het dweepzieke, wellustige karakter van den *Dionysos*-dienst aan de Romeinen vreemd was. Ook deden in het Romeinsche pantheon godheden hunne intrede, zonder dat er eene inheemsche, met hen overeenkomstige, godheid bestond, zoo b.v. *Apollo* en *Aesculapius*.

De kleurige Grieksche sagen werden met de sombere

¹⁾ GELL., I, 19.

²⁾ Specifiek Romeinsche godheden bleven o.a. *Janus*, *Faunus*, *Libitina*; de *Lares*, *Penates*, *Genii*; *Flora*, *Pomona*, *Silvanus*; *Honos*, *Fides*, *Bonus Eventus*.

goden van Latium in verband gebracht ¹⁾. Maar men dient er wel op te letten dat, toen de Romeinen met de eigenlijke Grieksche sagen- en mythenwereld bekend raakten, het werkelijk geloof aan deze voorstellingen in Griekenland reeds was te loor gegaan. Zoo verklaart men het feit, dat het Romeinsche volk aan eene mythologie als die van Ovidius en Vergilius nimmer geloof heeft gehecht.

Met den tweeden Punischen oorlog begint voor den Romeinschen godsdienst het tijdperk van verval. Het feit alleen, dat thans de Phrygische kultus der *Magna Mater* werd ingevoerd, bewijst, dat het Romeinsche en Grieksche godendom niet meer bevredigde. Vooral tijdens het Principaat, toen in weerwil van het streven van Augustus, den godsdienst der vaderen weer te doen herleven, deze steeds meer en meer in verval raakte, drongen talrijke vreemde godheden den eeredienst binnen: *Isis* en *Osiris* (maan en zon) uit Egypte, *Mithras* uit Perzië enz. Vermelden wij ten slotte den keizerkultus, door den Mithrasdienst in niet geringe mate gesteund, een der grootste hinderpalen, die de verspreiding van den Christelijken godsdienst in den weg stonden.

III. De Romeinen koesterden de diepe overtuiging, dat eene bijzondere godsvereering van staatswege den staat ook eene bijzondere bescherming der godheid verzekerde. Aan de gunst der goden schrijft het Romeinsche volk zijn grootheid en macht toe ²⁾.

Vandaar dat de eeredienst niet slechts als een gewone tak van staatsbestuur en zijne bedienaren als ambtenaren van den staat worden beschouwd: de staat waakt zelfs over de instandhouding der *sacra privata* (bl. 188) in de overtuiging, dat de toorn der goden den geheelen staat

moet treffen, wanneer de burgers hunne godsdienstplichten veronachtzamen. Ook waarborgt de staat aan zijne burgers het *ius sacrorum, auspicioium en sacerdotiorum*.

Het Romeinsche staatsgebouw is op een godsdienstigen grondslag opgetrokken. Geene handeling van eenige beteekenis wordt dan ook van staatswege verricht, zonder dat men zich vooraf van de wilsbeschikking der goden door het houden der *auspicia* overtuigt (bl. 190).

Wij bespreken hier afzonderlijk de **handelingen** en het **personeel** van den eeredienst. De handelingen van den kultus kunnen tot twee hoofdgroepen worden teruggebracht: **sacra** en **auspicia** ¹⁾.

§ 2. DE SACRA PUBLICA.

Door **sacra** verstaat men godsdienstige handelingen in het algemeen, maar vooral offers, die op bepaalde tijden worden gebracht. Zij worden verdeeld in **sacra publica** en **sacra privata**.

„*Publica sacra, quae publico sumptu pro populo fiunt, quaeque pro montibus, pagis, curiis, sacellis; at privata, quae pro singulis hominibus, familiis, gentibus fiunt*” (Festus).

De *sacra publica* worden verdeeld in **sacra pro populo** en **sacra popularia**. De **sacra pro populo** zijn offerfeesten, die de staat op zijne kosten en door zijne priesters voor het geheele volk laat vieren; bij deze *sacra* is het volk slechts lijdelijk toeschouwer: *vulgus profanum* ²⁾.

De staat heeft zijn haard (*focus publicus*) in den tempel

¹⁾ Zie b.v. Cic., in *Verr.*, II, 4, 48.

²⁾ Liv., XLIV, 1, vgl. V, 51.

¹⁾ Cic., de nat. deor., III, 2: *Omnis populi Romani religio in sacra et auspicia divisa*.

²⁾ Hor., Od., III, 1. Uitgesloten was het volk b.v. bij de *sacra* der *Vestales*.

van *Vesta* (*aedes Vestae P. R. Quiritium*), de godin van het haardvuur. Hier worden de *palladia* en *pignora fatalia*, de beschermende heilighdommen van den staat, in bewaring gehouden. Niet ver van daar, in *Velia*, ligt de kapel der *di penates publici* en in *summa sacra via* die der *lares publici*. Aan de *lares* van den staat wordt een godsvereering gewijd in den persoon der stichters van Rome *Romulus* en *Remus*.

Ook heeft de staat zijn beschermgoden, als *Janus*, *Jupiter*, *Mars* en *Quirinus*.

De *sacra popularia* of volksfeesten worden door de politieke indeelingen der burgers zelve gevierd, onder leiding van beambten. In elke familie afzonderlijk staat de feestviering, die allerlei van geslacht tot geslacht overgeleverde feestgebruiken omvat, onder toezicht van den *pater* of de *mater familias*. Behalve het eigenlijke offer omvatten zij nog een overgroot aantal feestgebruiken, die van geslacht op geslacht overgaan. Tot deze *sacra* behooren:

1. De *sacra curionia*, de offerfeesten der *curiae* (bl. 42), onder leiding der 30 *curiones*, met een *curio maximus* aan het hoofd ¹⁾ en bijgestaan door *flamines curiales*. Elke kurie offert in haar *sacellum*. Een gemeenschappelijke vereering wordt gewijd aan *Iuno Curitis* of *Quiritis* ²⁾. De voornaamste dezer *sacra* zijn:

a. De *Fornacalia*, in Februari gevierd, een dankfeest voor het eerste graan. Bij dit feest, door Festus „*feriae torrendi gratia*” ³⁾ genoemd, wordt volgens het aloude landelijke gebruik graan in een bakoven (*fornax*) geroosterd. *Curiales*, die dien dag niet ter feestviering verschijnen (*stulti*), vieren de *fornacalia* op den uitersten termijn, de

b. *Quirinalia*, den 17^{den} Februari, den god *Quirinus*

¹⁾ Liv., XXVII, 8.

²⁾ Dit woord hangt waarschijnlijk met *Quirites* samen, zie bl. 29, aanm. 3.

³⁾ Vgl. OVID., *Fast.*, II, 511 v.v.

ter eere (bl. 194). Om gemelde reden draagt dit feest ook den naam van *feriae stultorum*.

c. De *Fordicidia* of *Hordicidia* worden den 15^{den} April gevierd uit dankbaarheid voor de vruchtbaarheid der aarde. Om den zegen der godheid af te smeeken over het thans reeds welig opschietende graan, offeren de *curiales* eene drachtige koe, *bos forda* of *horda* ¹⁾.

2. De *sacra* der *tribules* onder leiding hunner *magistri*. De *tribus urbanae* vierden:

a. De *Compitalia*, kort na de *Saturnalia* (17—21 Dec.). Deze feesten, waarschijnlijk van landelijken oorsprong, worden door de bewoners der stadskwartieren ter eere van de godheden der kruiswegen (*compita*) gevierd. d.i. van de *Mania* (de moeder der *Lares*) en van de *Lares compitales*. De herinnering aan voormalige menschenoffers bij deze gelegenheid wordt nog levendig gehouden door het gebruik, des nachts poppen en kluwens van wol bij de kruiswegen en voor de huisdeuren op te hangen.

b. De *sacra Argeorum*. Den 17^{den} Maart bezoekt eene processie de 24 *Argei* ²⁾ of kapellen der stads- of wijkgeniën, over de vier *tribus urbanae* verdeeld: en den 15^{den} Mei worden evenveel gevlochten teenen poppen (*imagines scirpeae*), ook *Argei* geheeten, door de *Vestales* van af den *pons Sublicius* in den Tiber geworpen ³⁾.

¹⁾ Van denzelfden wortel als het ww. *fer-re*.

²⁾ Liv., I, 21; OVID., *Fast.*, III, 791. De legende hield de *Argei* voor de 24 begeleiders van Herkules, toen deze van Argos naar Rome kwam.

³⁾ OVID., *Fast.*, V, 621 v.v. Naar het schijnt hebben wij ook hier te doen met overblijfselen uit een tijd, toen menschenoffers nog in zwang waren. Het spreekwoord *sexagenarii de ponte* brachten de Ouden zelf, volgens Festus, met het offer der *Argei* in verband. Verder duidt Varro de *oscilla*, figuurtjes van aardewerk, die men elkaar op de *Saturnalia* ten geschenke gaf, als resten van menschenoffers aan den doodsgod *Dis Pater*. Doch wat hiervan zij, stellig moeten de gladiatorenspelen ter eere van afgestorvenen als doodenoffers worden beschouwd. Histo-

c. Het *Septimontium* („*sacra pro montibus*“) beperkte zich oorspronkelijk tot de *tribus Palatina* en *Esquilina* (bl. 5); later werd het meer algemeen. De *tribus rusticae* hadden:

a. de *Paganalia*, in Januari door de leden der landelijke *tribus* of *pagani* gevierd en aldus geheeten naar de gouwen of *pagi*, waarin de *tribus* verdeeld zijn. De feestviering geldt vooral *Ceres* en *Tellus*, de godinnen van den oogst en der vruchtbaarheid¹⁾. Dezelfde godheden worden ook aangeroepen bij

b. de *Ambarvalia* tegen het einde van April of in het begin van Mei. Dan brengt men een reinigingsoffer voor de vruchtbaarheid der akkers (*pro frugibus lustrabant agros*); vooraf worden de offerdieren om de akkers heen gevoerd (*hostiae circum agros ductae*).

§ 3. DE SACRA PRIVATA.

De *sacra privata* zijn offers en offerfeesten van partikulieren of partikuliere instellingen, buiten bezwaar der staatskas.

1. **Pro singulis hominibus**, zuiver individueele handelingen, die aan het goedgevoelen van ieder burger in het bijzonder zijn overgelaten.

2. **Pro familiis**. De familie wordt niet slechts als eene natuurlijke, maar ook als eene godsdienstige gemeenschap beschouwd, aan wier hoofd de *pater familias* staat als priester. Op bepaalde tijden brengt deze een offer aan den *Lar domesticus* of *familiaris*, de vergoddelijkte schim van den stichter der familie, die als zoodanig tevens de *genius* of

risch zeker is ook het feit, dat bij de feestviering der *feriae Latinae* een veroordeelde het altaar van Jupiter met zijn bloed moest besproeien. Vermelden wij ten slotte de gebruiken der *devotio* en van het *ver sacrum* (Livius, XXII, 57 ontkent het Romeinsche karakter der menschenoffers).

¹⁾ OVID., *Fast.*, I, 657 v.v.

schutsgeest van den levenden *pater familias* is; dan ook aan de *Dii penates*, van goddelijken oorsprong, die niet zoozeer de zedelijke welvaart als wel den stoffelijken voorspoed van de leden des huisgezins bevorderen¹⁾. Hunne beeltenis bevindt zich met die van den *Lar* in eene nis (*aedicula*, *lararium*) bij den haard (*focus*), in een hoek van het *atrium*, die den naam van *coquina* (later *colina*) draagt²⁾.

De *sacra familiaria* kunnen aan verschillende omstandigheden hun oorsprong te danken hebben, zoo b.v. aan eene belofte, en gaan met de *res familiaris* op de erfenamen over³⁾. Steeds meer werden zij als een lastpost beschouwd, getuige het spreekwoord: *hereditas sine sacris*. Onder het Principaat verdwijnen zij geheel en al.

3. **Pro gentibus**. De herinnering aan eene gemeenschappelijke afstamming wordt bij de *gentiles* levendig gehouden door de gemeenschappelijke *sacra gentilicia*. Elke *gens* heeft haar eigen *sacellum*, waar zij op bepaalde tijden aan haar beschermgod jaarlijksche offers brengt (*anniversaria*). Zoo was Herkules b.v. de beschermgod der *gens Julia*.

¹⁾ HOR., *Sat.*, II, 3, 165. — *Lares* en *Penates* verschillen hoofdzakelijk hierin:

1. De *Lar* is van psychischen-, de *Penates* zijn van goddelijken oorsprong; welke godheden de *Penates* echter verbeelden, is niet bekend. 2. De *L.* (één der *Lares familiares*) komt steeds in het enkelvoud voor, de *P.* vindt men steeds in het meervoud. 3. De *L.* waakt over de zedelijke-, de *P.* beschermen de stoffelijke belangen der familie. 4. De *Lares familiares* werden oorspronkelijk op het land vereerd, hetgeen voor de *P.* niet te bewijzen valt. 5. *Penates* blijft, evenals *Manes*, steeds appellativum; *Lares* is nomen proprium.

Lares en *Penates* beiden zijn synoniem van *domus*, want beiden beschermen de *domus familiaris*.

²⁾ De etymologie van *lār* blijft onzeker. De beteekenis „vergoddelijkte schim“ en de samenhang met *lārva*, *larva* „booze geest, spook“ en *Larunda* (Sabijnsche doodgodin) staan vast. Maar door begripsdifferentiatie kreeg *lar* een gunstige, *larva* een ongunstige beteekenis. *Acca Larentia* was de „Larenmoeder“. — *Penates* hangt met *penus*, *cella penaria* (voorraadskamer) samen.

³⁾ CIC., *de legg.*, II, 19 v.v.

§ 4. DE AUSPICIA ¹⁾.

Door *auspicia* of *auguria* verstaat men uitwendige teekenen, waardoor de godheid hare goed- of afkeuring ten opzichte der menschelijke handelingen doet blijken.

Vóór elke gewichtige aangelegenheid dient men zich door het nemen der *auspicia* van de zienswijze der godheid te overtuigen (*auspicari*, *auspicium agere*): vooral vóór de volksvergaderingen, vóór het benoemen van een magistraat, vóór de ambtsaanvaarding van een magistraat en vóór het vertrek der veldheeren naar hunne provincie. Eene handeling, voorafgegaan door het houden der *auspicia*, geschiedt *auspicato*.

Het recht, de *auspicia* te houden, komt uitsluitend toe aan de patricische magistraten, zelf *auspicato* gekozen (*ius auspiciorum*) ²⁾.

Het *ius auspiciorum* wordt verdeeld in *ius auspiciorum maiorum* en *minorum*.

Alle kurulische magistraten, behalve de *aedilis curulis*, hebben het *ius ausp. maior.*, dat de bovenhand houdt, wanneer verschillende magistraten de godheid raadplegen ten opzichte eener zelfde handeling: *maiora auspicia magis rata sunt quam aliorum*. Bij ontstentenis van alle patricische magistraten keert het *ius auspiciorum* tot den senaat weer: *auspicia ad patres redeunt*.

De toepassing van het *ius auspiciorum* op een afzonderlijk geval heet *spectio*.

Nu kan de godheid gevraagd of ongevraagd hare ge-

¹⁾ Cic., *de div.*, I, 15, *de legg.*, II, 8, *de nat. deor.*, II, 3, 4. *Auspicium* = **avispicium* (*specio*) en *augurium* = **avi-guriom* (gerere in de beteekenis van „gadeslaan”).

²⁾ Hier worden alleen *auspicia publica* bedoeld; *auspicia privata* kon iedereen houden.

zindheid doen blijken: vandaar de verdeeling der *auspicia* in *impetrativa*, die men vraagt, en *oblative*, die zich ongevraagd voordoen.

Een andere verdeeling geeft Festus: *Quinque genera signorum observant augures: ex coelo, ex avibus, ex tripudiis, ex quadrupedibus, ex diris*. Van deze 5 soorten zijn de twee laatste steeds *mali ominis* en dus nooit *impetrativa*.

De overige worden genomen óf op het *auguraculum* (in *arce*) ¹⁾, óf althans in eene door een augur daartoe gewijde ruimte (*templum*). De augur toch, die den magistraat als deskundige in de augurale wetenschap ter zijde staat, verdeelt te voren met zijn kromstaf (*lituus*) door den *cardo* (N.-Z.) en den *decumanus* (O.-W.) de geheele ruimte boven en om zich in 4 *regiones*. In het snijpunt dezer lijnen plaatst de magistraat zijne tent (*tabernaculum capere*) ²⁾. Deze gewijde ruimte kan *intra* of *extra pomerium* liggen. De *auspicia* worden meestal *de nocte* ³⁾ gehouden, want strikt gevorderd wordt het *silentium*, d. i. de afwezigheid van alle storende invloeden.

Bij de *auspicia ex coelo* neemt men de hemelteekenen waar, vooral donder en bliksem. Deze teekenen zijn steeds ongunstig voor het vergaderen der komitiën, doch de *auspicia* worden regelmatig gehouden door de ambtenaren vóór het aanvaarden van hun ambt (*servare de coelo*).

De oudste en plechtigste *auspicia* zijn die *ex avibus*. Wederom bakent de augur aan den hemel en op de aarde eene ruimte af, een *templum* ⁴⁾ in engeren zin, en verklaart dan

¹⁾ Liv., IV, 18; Cic., *de off.*, III, 16.

²⁾ Cic., *de nat. deor.*, II, 4, *de div.*, I, 17.

³⁾ En wel *post mediam noctem*, den dag zelf der handeling, ten opzichte van welke men zich van Jupiter's gezindheid wil overtuigen; vgl. GELL., III, 2.

⁴⁾ *Templum*, van den wt. TEM-P „snijden”, vgl. gr. τέμνω, τομή enz., beteekent „afgebakend gebied”; van tijd: „tijdstop”, vgl. *extemplo* „terstond”; van plaats: „gewijde aard- en hemelsruimte.”

de vlucht en het geschreeuw der vogels, die zich hier binnen vertoonen.

Daar de augur het gelaat naar het Zuiden keert, zijn de teekenen die van links, dus uit het Oosten (de lichtzijde) komen, gunstig (*aves addicunt*), van rechts ongunstig (*aves abdicunt*). Toch hield de volksopvatting links voor ongunstig, rechts voor gunstig, wellicht onder Griekschen invloed.

Voor al in het leger leidt men den wil der godheid uit het vreten der heilige hoenders af: *auspicia ex tripudiis*. Hierbij is geen sprake van een *augur*, maar van een *pullarius* of oppasser ¹⁾.

De *auspicia ex quadrupedibus* hebben betrekking op wolven, paarden, honden, slangen enz., de *auspicia ex diris* op onbeduidende toevalligheden, als struikelen, niezen, het breken van een schoenriem. Hiertoe kan men ook den *morbus comitalis*, vallende ziekte, rekenen.

Zijn de auspicieën ongunstig, dan mag de handeling dien dag niet plaats hebben; maar een volgenden dag kan men een *repetitio auspiciorum* houden ²⁾. Wanneer na afloop der handeling twijfel ontstaat omtrent de geldigheid der auspicieën, stellen de *augures* op eigen initiatief of op verzoek van den senaat een onderzoek in; en bevindt dit kollege, dat er onnauwkeurigheden in den vorm hebben plaats gehad (*auspicia vitiata*), dan verzoekt de senaat den magistraat *vitio creatus* om af te treden, of verklaart, dat het genomen volksbesluit niet de noodige vereischten bezit, om als wet te worden erkend ³⁾: *ea [lege] non videri populum teneri*.

¹⁾ Liv., IX, 14, X, 40; Cic., *de div.*, I, 15, II, 34. — *Tripudium cernitur in auspiciis in exultatione tripudientium pullorum* (Festus). *Tripudium* „driepas” is, evenals met *tripodatio* „dans der *fratres arvales*” en *tripodo* „ik draaf”, waarschijnlijk verwant met *pēs*.

²⁾ Liv., VIII, 30, IX, 39, X, 3 enz.

³⁾ Liv. VIII, 15, 23, IX, 7 enz.

Als godsdienstige handelingen kunnen nog beschouwd worden de *ludi publici*, in zooverre zij eenerzijds onder de bescherming der hoogste en machtigste goden staan, en ten andere vaak uit dank voor bewezen gunsten of ter kwijting van geloften in hachelijke omstandigheden worden ingesteld. De hoofdvormen dezer spelen zijn de *ludi circenses*, *scenici* en *gladiatorii*. Het godsdienstige element treedt vooral op den voorgrond bij de *pompa*, een plechtige optocht, die uit den tempel naar het feestterrein trekt en waarbij de beeltenissen der godheden, door magistraten begeleid, worden meegevoerd.

Door het herhaaldelijk terugkeeren dezer spelen ontwikkelden zich sommige geregelde jaarlijksche feesten, door bepaalde magistraten onder voorzitterschap der konsuls gegeven. De voornaamste zijn de *ludi Romani*, *plebeii*, *Apollinares*, *Cereales* en *Megalenses*.

§ 5. DE FLAMINES.

Het personeel van den eeredienst ¹⁾ wordt in twee hoofdgroepen verdeeld: **flamines** en **sacerdotes**. Daarenboven zijn eenige openbare godsdienstige plechtigheden toevertrouwd aan de zorg van godsdienstige broederschappen of **sodalitates**.

De *flamines* ²⁾ bedienen den eeredienst van afzonderlijke godheden, die vooral vereerd worden als beschermgoden van den staat. Oorspronkelijk waren zij ten getale van 15. Van deze dragen 3 den naam van *flamines maiores*: de

¹⁾ Hier is slechts sprake van de *sacra pro populo*.

²⁾ *Flāmen* = **flād-men* beteekent oorspronkelijk „vereerder”.

flamen Dialis (van Jupiter), *Martialis* (van Mars) en *Quirinalis* (van Quirinus)¹⁾.

De hoogste in waardigheid is de *flamen Dialis*. Hij heeft recht op de *sella curulis* en een *lictor* en geniet het *ius sententiae dicendae* in den senaat. De *flamen Dialis* is als het ware de belichaming van Jupiter op aarde en dus in de hoogste mate *sacer*: „heilig”, maar ook „gevaarlijk” of in gevaar verkeerend; reden, waarom hij zooveel mogelijk van de overige wereld wordt afgezonderd, zoodat het overgroot aantal vreemd-lijkende verplichtingen, waaraan hij gebonden is, als taboemaatregelen te verklaren zijn.

De *flamines* worden door den *pontifex maximus* benoemd (*capientur, produntur*). De *flamines maiores* moeten patriciër zijn en geboren uit een huwelijk, door *confarreatio* gesloten.

Eenige overeenkomst met de *flamines*, als bedienaars van den eeredienst eener afzonderlijke godheid, vertoonen de **rex sacrorum** of *sacrificulus*, naar de gangbare voorstelling²⁾ de opvolger des konings als priester van den god Janus, en de **virgines Vestales**. Deze, ten getale van 6, wonen in de *regia (atrium Vestae)* en zijn vooral belast met het onderhouden van het heilige haardvuur in den tempel van Vesta: *in urbe custodiunto ignem foci publici sempiternum*³⁾. Als meisjes van 6 tot 10 jaren treden zij voor een tijd van 30 jaar in den dienst der godin Vesta. Laat de *Vestalis* het haardvuur uitgaan, dan wordt zij gegeeseld; schendt zij hare maagdelijkheid, dan wordt zij op den *campus sceleratus* levend begraven.

¹⁾ *Quirinus*, waarschijnlijk „de god met de lans”, van Sabijnsche herkomst, werd naderhand de dubbelganger van Mars. Nog later stelde men hem met den *divus Romulus* gelijk; zie bl. 29 aanm. 3.

²⁾ Deze schijnt echter onjuist, zie Prof. Speyer's studie hierover in de Versl. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetensch., afd. Letterk. III, 1892, bl. 285 v.v.

³⁾ *Cic., de legg.*, II, 8.

Evenals zij lichamelijk vrij moeten zijn van elke *corporis labes*, zoo moet ook haar *status* zoo volmaakt mogelijk zijn. Zonder *cap. dem.* verlaten zij de *patria potestas* en worden zij *sui iuris*, al gaan zij over in de *patria potestas* van den *pontifex maximus*¹⁾. Want het is slechts in naam der godin, dat deze een streng toezicht over haar uitoefent. Zij staan ook niet onder voogdij en kunnen bij testament vrij over haar vermogen beschikken.

De *Vestales* worden voorafgegaan door een *lictor* en hebben recht op eereplaatsen bij de *ludi publici*.

Rex sacrorum en *virgines Vestales* worden door den *pontifex maximus* benoemd. De waardigheid van *rex sacrorum* kan met geen andere samengaan en wordt slechts aan patriciërs verleend.

§ 6. DE SACERDOTES POPULI ROMANI.

De *sacerdotes*²⁾ *populi Romani* vormen verschillende *collegia*, waarvan de *pontifices*, de *X viri sacris faciundis* en de *augures* de voornaamste zijn: *summa, amplissima collegia*. Tot de *summa collegia* wordt somtijds ook gerekend het *collegium epulonum*.

1. De **pontifices**³⁾ zijn de *sacerdotes publici populi Romani*

¹⁾ Voor het aanstellen der *Vestales* wordt insgelijks de uitdrukking *capere* gebezigd.

²⁾ *Sacerdōs* uit **sācro-dō-t-s*: *sacer* en *dare*.

³⁾ De ouden leiden dit woord af van *pons* en *facere*: *nam ab his sublicius* [de houten paalbrug over den Tiber] *est factus primum, ut restitutus saepe* (Varro). Waarschijnlijk echter is *ponti-* een Sabijnsch kultaswoord, dat *piatio, lustratio* beduidt. *Pontifex* is dan degene, „die het zoenoffer voltrekt”. Ingeval deze woord-afleiding op waarheid berust, moet dus ook het *collegium pontificum* als een Sabijnsch bestanddeel van den Romeinschen kultus worden beschouwd.

bij uitstek. Hun kollege, dat tot den oorsprong van Rome opklimt, bestond aanvankelijk uit 3, later met inbegrip van den voorzitter uit 6, dan uit 9 leden. Sulla bracht het getal op 15. Door de *lex Ogulnia* kregen ook de plebejers toegang.

Bevoegdheid.

a. Zij moeten zorg dragen voor de *sacrificia* en andere handelingen van den eeredienst.

b. Zij verklaren en waken over het *ius divinum*, waarvan de regels besloten liggen in de *commentarii pontificum*¹⁾. Vandaar, dat zij door den senaat in alle aangelegenheden, die op den eeredienst betrekking hebben, worden geraadpleegd en de magistraten bij het verrichten van godsdienstige handelingen ter zijde staan (*adhibere pontifices*)²⁾.

c. Het opmaken van den kalender is aan hunne zorg toevertrouwd.

In den Koningstijd was de koning de voorzitter van dit kollege, gedurende de Republiek de **pontifex maximus**, de hoogepriester van den staat. Hij bezit de algemeene rechten der *potestas*, dus ook het *ius multae* als sanktie van het toezicht, dat hij uitoefent over de *pontifices*.

Alle *sacerdotes populi Romani* benevens de *flamines*, *rex sacrorum* en *Vestales* worden gewijd. Zeker is het, dat aan de *pontifices*, *flamines*, *rex sacrorum* en *Vestales* de *inauguratio* wordt toegediend door den *pontifex maximus*, bijgestaan door *augures*.

In 12 v. Chr. werd de waardigheid van *pontifex maximus* aan Augustus opgedragen.

2. De **X viri sacris faciundis**, ingesteld door Tarquinius Superbus, ten getale van 2. Toen in 367 de plebejers toegang tot dit kollege verkregen, steeg hun getal tot 10, onder Sulla tot 15.

¹⁾ Liv., VI, 1.

²⁾ Liv., VIII, 9.

Hunne taak is het bewaren en verklaren der Sibyllijnsche boeken (bl. 183). Wanneer zware rampen den staat teisteren of ontzettende wonderteekenen worden bericht, beveelt de senaat de *libri Sibyllini* in te zien (*adire, inspicere libros*)¹⁾.

De maatregelen ter verzoening door deze boeken voorgeschreven staan voornamelijk in verband met den kultus van Apollo, een der *dii peregrini*, en behooren tot den *ritus Graecus*, aldus genoemd in tegenstelling met de *dii patrii* en den *ritus patrius*, waarvoor de *pontifices* te zorgen hebben.

3. De **augures**. Dit kollege telde eerst 3, daarna 6 leden, onder welke de koning. Ten gevolge der *lex Ogulnia*, die de plebejers tot de waardigheid van *augur* toeliet, steeg het getal tot 9. Sedert Sulla telt het kollege 15 leden.

Het *ius auspiciorum* behoort uitsluitend tot de bevoegdheid der patricische magistraten. Maar de *divinatio*, d. i. de wetenschap van het verklaren der auspicien, was zóo ingewikkeld, dat de magistraten zich wel genooddaakt zagen, de hulp van een augur als deskundige in te roepen, met de *libri augurales* en de traditie vertrouwd.

Bevoegdheid.

a. Zij houden de *inauguratio* van de plaats, waar de *auspicia* genomen moeten worden, maar ook van alle andere plaatsen, waar eene handeling *auspicato* moet geschieden (*templum*).

b. Bij het nemen der *auspicia* bakenen zij het *templum* in engeren zin af en staan den magistraat in het verklaren der godenteekenen bij.

c. Zij zijn den *pontifex maximus* bij het wijden der *sacerdotes* behulpzaam.

d. Zij worden door den senaat geraadpleegd, als er twijfel rijst over de geldigheid der *auspicia* (bl. 192), bij uitzon-

¹⁾ Liv., III, 10, V, 13, X, 31, XXI, 62, XXII, 9 enz.; GELL., I, 19.

dering ook bij het waarnemen van *prodigia*. Maar de *augures* kunnen vooral grooten invloed uitoefenen op staatkundig gebied door

e. het *ius nuntiationis*, het recht, den voorzitter der volksvergadering mededeeling te doen van de door hen waargenomen *auspicia* en, wanneer deze ongunstig zijn, door de formule *alio die* de vergadering te doen verdagen (bl. 81).

Terwijl de *auspicia* van Latijnschen oorsprong zijn, wortelt de *ars haruspicina* in Etrurië. De *haruspices*¹⁾ zijn geen Romeinsche *sacerdotes*. Eerst onder keizer Claudius wordt een *collegium haruspicum*²⁾ vermeld. Gedurende de Republiek noemt men hen *Tusci ac barbari* en worden zij uit Etrurië ontboden³⁾. Hun werkkring begint daar, waar de kunst der *sacerdotes* te kort schiet. Hun wetenschap, in leerboeken (*haruspicini et fulgurales et rituales libri*) vervat, bestaat:

a. in het waarnemen van de ingewanden (*exta*) der offerdieren;

b. in het verklaren der *portenta*; vandaar, dat ook zij vaak door den senaat aangaande de *procuratio* der wonder-teekenen worden geraadpleegd;

c. in het duiden der *fulgura*. Te dezen einde verdeelen zij de hemelruimte in 16 *regiones*.

4. De **III viri epulones**. Dit kollege werd in 196 v. Chr. ingesteld *propter sacrificiorum multitudinem*⁴⁾, om de taak der *pontifices* te verlichten, maar vooral om het *epulum Iovis in Capitolio* te bezorgen, dat met de *ludi plebei* samenhang. Het kollege bestond eerst uit 3, later uit 7 leden.

¹⁾ *Haruspex* is hij „die de ingewanden gadeslaat”, van *haru* — verwant met *hira* en *χορδή* „darm” — en *specio*. *Haruspex* is dus gelijk aan *extispex*.

²⁾ Tac., *Ann.*, XI, 15.

³⁾ Cic., *de nat. deor.*, II, 4; Liv., V, 15, XXVII, 37.

⁴⁾ Cic., *de or.*, III, 19; vgl. Liv., XXXIII, 42.

5. De **fetiales**. De volkenrechtelijke betrekkingen in tijd van vrede en oorlog behooren tot het *ius belli et pacis* en bijgevolg tot de bevoegdheid van volk en senaat. Maar de internationale verdragen — zoowel de *amicitia* en *pax*¹⁾ als het *foedus aequum* of *iniquum*²⁾ — en de oorlogsverklaring ontleenen hunne godsdienstige bekrachtiging aan de formaliteiten, door het *ius fetiale* bepaald.

Aan het hoofd van de 20 *fetiales* staat de *pater patratus*³⁾ of bondspriester.

Vóór de oorlogsverklaring werd op plechtige wijze herstel der grieven geëischt (*clarigatio*). Op het oogenblik namelijk, dat de *pater patratus*, door 2 of 4 *fetiales* vergezeld, de grens van het vreemde land overschrijdt, uit hij, onder aanroeping van Jupiter als getuige, met luider stemme de klacht van het Romeinsche volk. Hij herhaalt deze klacht in tegenwoordigheid van den eersten inwoner, dien hij ontmoet en geeft 30 dagen bedenktijd. Is na dezen tijd aan het Romeinsche volk geen voldoening geschonken, dan volgt de oorlogsverklaring (*indicere bellum*). Te dien einde geeft de *pater patratus* zich nogmaals naar de grens, proklameert daar het besluit van senaat en volk en slingert een bloedige speer in het vijandelijk gebied. — Zij, die het *ius legatorum* geschonden, of op eigen gezag met den vijand een *sponsio* gesloten hebben, welke niet wordt bekrachtigd door senaat en volk, worden door eene kommissie van *fetiales* aan den vijand uitgeleverd: *editio per patrem patratus* (bl. 25)⁴⁾.

6. De **salii** vertoonen een sterke overeenkomst met de

¹⁾ Liv., VII, 20, XXX, 37, 43 enz. Hiertoe behooren de *indutiae*.

²⁾ Liv., XXXIV, 57, XLV, 25. De gewone formule luidt: *ut eosdem hostes haberet quos populus Romanus*. Liv., XXXVIII, 11.

³⁾ Zie b.v. Liv., I, 24, 32, IV, 30. *Patratus* is wellicht „*pater* met de *patra*” en hangt volksetymologisch samen met *patrare*.

⁴⁾ Liv., IX, 10; Gell., XVII, 21.

flamines. Zij vormen twee kolleges van 12 man, de *salii Palatini*, die een heiligdom op den Palatinus hebben en den god Mars vereeren, en de *salii Collini* of *Agonales*, wier heiligdom, aan Quirinus gewijd, op den Quirinalis ligt ¹⁾. Het doel dezer *collegia* is waarschijnlijk niet zoozeer het bewaken van het heilige *ancile* ²⁾, het volgens de sage onder de regeering van Numa uit den hemel gevallen schild, want slechts de *Palatini* waren in het bezit van het echte *ancile*, — als wel het bewaren en vereeren der heilige aan Mars gewijde *ancilia* in het algemeen. In Maart houden zij plechtige omgangen onder het zingen van heilige gezangen (*axamenta*), die te zamen het *carmen saliare* vormen ³⁾.

Tot dit kollege verkregen de plebejers nooit toegang.

Over de keuze der *sacerdotes* van de 4 hoogste priesterkolleges (de *epulones* meegerekend) zie Volksvergaderingen, bl. 92. Eenzelfde persoon mag lid zijn van verschillende kolleges, en buiten zijne priesterlijke bediening nog andere ambten uitoefenen ⁴⁾.

De *sacerdotes* behouden hunne waardigheid hun leven lang. Zij genieten vrijstelling van krijgsdienst en burgerlijke lasten en hebben eereplaatsen bij de *ludi publici*.

¹⁾ VERG., *Aen.*, VIII, 285; LIV., I, 20.

²⁾ *Ancilia dicta ab ambecisu* (Varro).

³⁾ TAC., *Ann.* II, 83. In dit gedicht bekleedt een voorname plaats de god *Janus*, die alle beginselen beheerscht in den tijd en in de ruimte, aan den hemel en op aarde. Hij verschijnt hier als oorlogsgod.

⁴⁾ LIV., XXVII, 6, XXX, 26.

§ 7. DE SODALITATES.

Door *sodalitates* (*fratres, sodales*) verstaat men godsdienstige broederschappen, met de vereering eener bepaalde godheid belast.

Voor al bekend is de broederschap der **12 fratres arvales** ¹⁾, aan den dienst van de *Dea Dia* (Ceres?), godin van den landbouw, gewijd. Hun beurtgezag ter eere van Mars behoort tot de oudste gedenkstukken van het Latijn ²⁾.

De **fratres Luperci** hebben een gemeenschappelijk heiligdom, het *Lupercal* ³⁾, een grot in den Palatinus, nabij de *casa Romuli*. Den 16^{den} Februari vieren zij de *Lupercalia*, ter eere van *Faunus Lupercus* als god der vruchtbaarheid. Dit feest, dat als een reinigingsfeest moet worden beschouwd (*Februarius* was de „reinigingsmaand”) en door keizer Augustus werd vernieuwd, werd met uitbundige vroolijkheid tot laat in het Principaat gevierd.

¹⁾ GELL., VII (VI), 7.

²⁾

Enos, Lases, iuvate!

Ne velue rue, Marmar, sins incurrere in pleores!

Satur fu, fere Mars! limen sali! sta! berber!

Semunis alternei advocapit conctos!

Enos, Marmar, iuvato!

Triumpe!

Mommsen duidt dit lied als volgt:

Nos, Lares, iuvate! Ne veluem (= malam lucem) ruem (= ruinam), Mamers, sinas incurrere in plures! Satur esto, fere Mars! In limen insili! sta! verbera (linem?)! Semones alternei advocat cunctos! Nos, Mamers, iuvato! Tripudia!

³⁾ OVID., *Fast.*, II, 381; LIV., I, 5.

AFDEELING III. HET FINANCIEWEEZEN.

§ 1. HET MUNTWEZEN.

Aan het Romeinsche volk was de akkerbouw en de vee-teelt eigen; ook komen goud, zilver, lood en ijzer in den *ager Romanus* niet voor: vandaar, dat het eerste ruilmiddel bestond in vee. De herinnering aan deze periode is bewaard gebleven in het woord *pecunia*. Nog in de *lex Aternia Tarpeia de multa* (454) wordt de boete naar de waarde van runderen en schapen berekend. Later dienden als ruilmiddel stukken ruw metaal (*aes rude*, *raudusculum*), als gewone waar afgewogen, men vgl. *stipendium* = * *stipendium* (*stips*), en de tweevoudige beteekenis van *pendo*: „wegen” en „betalen”. Men denke ook aan den zoo herhaaldelijk voorkomenden schijnverkoop *per aes et libram*. Onder Servius Tullius vindt men geijkte staven van metaal (*aes signatum*); eindelijk, onder de Tienmannen komt de eigenlijk-gezegde munt tot stand (*aes flatum*): voortaan eischt de staat een bepaalden vorm, en waarborgt een bepaald metaalgehalte door zijn stempel.

In de geschiedenis der Romeinsche munt kan men de volgende perioden onderscheiden:

1. **Periode van het koper.** De munteenheid is de *as*, en wel de *as libralis* (*aes grave*), de één-ponds-as van 12 *unciae*, ter waarde van ongeveer 29 cent. Het reële gewicht bedraagt echter niet meer dan 9—11 ons. In 268 daalde de *as* tot vier ons (*as trientalis*), in 241 tot twee (*as sextantarius*), in 217 tot één (*as uncialis*), later zelfs tot een half ons, zoodat de geringe waarde dezer munt spreekwoorde-

lijk werd, vlg. de uitdrukkingen: *ad assem* „tot den laatsten duit”, en *assis facere* „geen duit waard achten.”

Buiten de *as* kent men den *semis*, *triens*, *quadrans*, *sextans* en de *uncia*.

2. **Periode van het zilver.** De zilvermunt werd ingevoerd, toen de *as* tot vier ons was gedaald. Vandaar dat de munteenheid dezer periode, de *sestertius* = *semis tertius*, derdehalf (*as*), of *nummus*, in het begin 2½ *asses* TRIENTALES gold. In 217, toen de *as* tot één ons daalde, werd de *sestertius* met 4 *asses* UNCIALES gelijk gesteld. Hij gold nu ten naaste bij 10 cents. — *Sestertius* wordt dikwijls door het teeken HS aangeduid; 1000 *sestertii* vormen een nieuwe munteenheid, het *sestertium* (= *sestertiorum*); 10,000 *sestertiën* heet dus *decem sestertia* (× HS). Boven de 100,000 bezigt men de *numeralia multiplicantia*: 1,000,000 *sestertiën* heet *decies sestertium* (× HS); *sestertium* beteekent hier derhalve 100,000 *sestertiën*.

De *denarius* geldt 4, de *quinarius* 2 *sestertiën*.

3. **Periode van het goud.** Het goudgeld kwam niet in zwang dan tegen het einde der Republiek, ofschoon de eerste goudmunten reeds in 217 geslagen werden. De *aureus* of *aureus nummus* heeft de waarde van 100 *sestertiën*.

§ 2. DE STAATSINKOMSTEN.

1. **Direkte belastingen.**

a. **Te Rome.** De eenige direkte belasting, die den Romeinschen burger drukte, was de vermogensbelasting. Ten gevolge van, en in evenredigheid met de schatting van het vermogen der burgers, werd de vermogensbelasting vastgesteld en droeg derhalve den naam van *tributum ex*

*censu*¹⁾. Maar deze belasting werd niet regelmatig geheven; de senaat schreef haar niet uit, dan wanneer hij zulks noodig oordeelde²⁾, en niet zelden gebeurde het, dat het *tributum* na een voorspoedigen oorlog werd terugbetaald³⁾, zoodat het in zekeren zin het karakter droeg van een gedwongen leening. Ook had de senaat het recht, in benarde omstandigheden te eischen, dat de vermogensbelasting ten tweeden male werd gestort: *tributum duplex*⁴⁾. Sedert de verovering van Macedonië (167) werd zij niet meer gevorderd.

Met het innen van het *tributum* waren de *tribuni aerarii* belast, naar alle waarschijnlijkheid de burgers der tweede vermogensklasse. Op hen rustte ook de taak, van de ingekomen gelden de soldij uit te betalen. Het *tributum* immers droeg een zuiver militair karakter. Sedert het invoeren der soldij (406) was ieder meerderjarig burger *sui iuris* verplicht, van zijn geheel vermogen — roerende en onroerende goederen — als dit de waarde van 12,500 *as* overschreed, ten hoogste $\frac{1}{10}$ % te betalen, om de kosten van het *stipendium* te bestrijden⁵⁾. Een aanmerkelijk hooger percentage betaalden de *orbi* en *viduae* voor het *aes hordearium* der *equites equo publico*.

Sedert het einde der IVe eeuw v. Chr. werd verordend, het *tributum* rechtstreeks aan de schatkist te betalen, die zich voortaan met het uitkeeren der soldij belastte⁶⁾.

¹⁾ Liv., I, 42: *pro habitu pecuniarum*. Grondbelasting was onbekend. Varro *de ling. lat.*, V, 181 geeft de volgende etymologie: *Tributum dictum a tribubus, quod ea pecunia, quae populo imperata erat, tributim a singulis pro portione census exigebatur*.

²⁾ Liv., IV, 59, 60.

³⁾ Liv., V, 20.

⁴⁾ Liv., XXIII, 31; XXIV, 11.

⁵⁾ Liv., XXIX, 15; XXXIX, 7. Vandaar de synonymie van *tributum* en *stipendium*.

⁶⁾ Liv., XXXIII, 42.

b. In de provincies draagt de belasting, die het karakter heeft van grondbelasting, den naam van *tributum soli*. Deze belasting kon *in natura* betaald worden, zooals de provincies Sicilië en Azië deden¹⁾: *tributum*. Jaarlijks moest dan het getal landbouwers (*aratores*), de landerijen naar het aantal *iugera* en de hoeveelheid zaaikoren worden opgegeven, waarna het innen der tiende (*decuma*) aan den meestbiedende werd verpacht. De andere provincies betaalden in geld of in naturaliën een bepaald gedeelte der opbrengst van den bodem, eens en voor altijd vastgesteld: *vectigal certum, stipendium*.

Naast deze grondbelasting vindt men veelal nog personeele belasting in den vorm van hoofdelijken omslag (*tributum capitis*), vermoedelijk geen nieuwe, specifiek-Romeinsche instelling.

2. Inkomsten van de staatsdomeinen.

Tot de inkomsten der staatsdomeinen of *vectigalia* behoort in de eerste plaats de opbrengst van den *ager publicus* in Italië.

Reeds in den Koningstijd werd een deel van den *ager Romanus* als staatsdomein zoowel tot het onderhoud des konings als tot andere doeleinden afgezonderd²⁾. Dit domein groeide mettertijd aanmerkelijk aan, doordat de Romeinen *iure belli* zich $\frac{1}{3}$ van het grondgebied der overwonnen volken plachten toe te eigenen.

I. Een gedeelte van den *ager publicus* wordt *ager privatus* doordat hij:

a. als *ager quaestorius* door den quaestor van staatswege wordt verkocht (bl. 151);

b. als *ager viritanus* of *assignatus* in kleine perceelen *viritim* onder de burgers wordt verdeeld³⁾, welke *assign-*

¹⁾ Cic., *in Verr.*, II, 3, 6; *p. leg. Man.*, VI.

²⁾ Cic., *de rep.*, V, 2; Liv., II, 5.

³⁾ Liv., I, 46, IV, 48, VIII, 11.

nationes viritanae geschieden krachtens eene *lex agraria* of een *senatusconsultum* ¹⁾;

c. als *ager colonicus* door eene wet of een senaatsbesluit wordt aangewezen tot het stichten eener *colonia civium Romanorum* (bl. 213).

2. Het overige gedeelte blijft *ager publicus*:

a. De bosschen en weilanden (*silvae et pascua*), ook *ager scripturarius* genoemd, omdat zij voor een zekere som (*scriptura*) aan partikulieren worden verpacht.

b. De eigenlijke *ager occupatorius*, de onbebouwde, braak liggende terreinen, die de burgers volgens bepaalde regels in bezit kunnen nemen (bl. 11) tegen een vergoeding van $\frac{1}{10}$ van de opbrengst der granen (*fruges*) en $\frac{1}{5}$ van die der boomvruchten (*fructus*). Deze *occupatio* moet niet zóo verstaan worden, als zou de staat zijn *dominium* aan de burgers afstaan: zij zijn slechts *possessores* ²⁾, en hunne *possessio* kan zelfs niet door verjaring in *dominium* overgaan, daar het staatsland immers eene *res publica* is (bl. 57). Wel heeft de bezitter het recht, den akker te verkoopen en te belasten; zelfs kan hij bij testament er over beschikken.

Verschillende *leges agrariae* hadden ten doel het aantal *iugera* van den *ager publicus* te beperken, waarover één-zelfde burger de *possessio* kon behouden, en het overige onder de minvermogenden te verdeelen; zoo b.v. de *lex Licinia* (367) en de *leges Semproniae* (133 en 123).

De *lex agraria* van III v. Chr. veranderde alle wettige *possessio* in Quiritarischen eigendom. Na deze wet kon van akkerwetten in den geest der *leges Semproniae* geen sprake meer zijn.

De *ager publicus* in de provinciën of *ager provincialis* omvat alle gronden, behalve die der *civitates*

¹⁾ Liv., V, 30, VI, 21, XXXI, 4, XLII, 4.

²⁾ Liv., II, 61.

foederatae en der *civitates liberae immunes* (vrijgesteld van alle belasting, bl. 217). Deze *ager provincialis* wordt voor het grootste gedeelte aan de voormalige eigenaars tegen een *vectigal* overgelaten: zij houden de *possessio* en den *usus fructus*, maar het *dominium* heeft de Romeinsche staat (*ager stipendiarius*). Het overige gedeelte, *ager publicus* in den engeren zin des woords, houdt de staat in vollen eigendom: het zijn b.v. de aloude koninklijke domeinen in Sicilië, Macedonië en Bithynië ¹⁾ en het grondgebied der met geweld veroverde steden. De bouwlanden van dezen door den staat voor zich gehouden *ager publicus* worden of aan bevriende vorsten en gemeenten geschonken, of door den quaestor verkocht, of aangewezen tot het stichten van kolonies; in deze drie gevallen wordt de *ager publicus* dan weer *ager privatus*, maar met een, zij het ook gering, *vectigal* bezwaard, terwijl de staat het *dominium nudum* houdt. Vandaar de naam: *ager privatus vectigalisque*.

Tot de inkomsten der staatsdomeinen behooren verder de opbrengsten der mijnen (*metalla*), wier ontginning aan den meestbiedende wordt verpacht; der zoutgroeven en zoutpannen (*salinae*), met name van de *salinae* te Ostia, reeds door Ancus Martius aangelegd ²⁾; en van het verpachten der vischvangst (*piscatio*) in meren en rivieren. Hierbij komt nog de vergoeding voor het gebruik der waterleidingen (*vectigal ex aquaeductibus*) en bouwterreinen (*solarium*).

Den naam van *vectigalia* dragen ook de indirecte belastingen, die geacht worden met de opbrengst der staatsdomeinen op éene lijn te staan, zoo b.v. de tollén (*portoria*), sedert Caesar beperkt tot de invoerrechten

¹⁾ Cic., *de leg. agr.*, I, 2, II, 19; Liv., XXV, 28.

²⁾ Liv. I, 33.

op buitenlandsche produkten, en de *vicesima manumissionum* (*aurum vicesimarium*, bl. 70).

3. **Inkomsten van verschillenden aard.** Te vermelden zijn o.a. de gerechtelijke boeten (*multae*), de opbrengst der verbeurdverklaarde en onbeheerde goederen (*bona damnatorum* en *bona vacantia*) en de sommen, bij vredesverdrag bepaald.

§ 3. DE STAATSUITGAVEN.

1. **Imperium domi.** De meeste uitgaven voor het stedelijk bestuur worden om de vijf jaar door de censoren in het openbaar aanbesteed (bl. 144). De kosten der administratie loopen niet hoog, daar magistraten, priesters, senatoren, rechters en gezworenen volstrekt onbezoldigd zijn. De voornaamste uitgaven dienen dan ook tot het onderhoud van openbare gebouwen, bestrating, aanleg van wegen en waterleiding enz.

Sedert de Gracchen komt de *cura annonae*¹⁾ de lasten van het *imperium domi* belangrijk verzwaren. Het aangroeien der bevolking en het afnemen der graanteelt in Italië hadden den staat sinds lang verplicht, graan uit de provincies te betrekken en dit tegen matigen prijs aan de burgers te verkoopen. Maar in 123 beval eene *lex Sempronia frumentaria* (van C. Gracchus) de maandelijksche uitdeeling van een bepaald aantal *modii*²⁾ aan ieder burger tegen $6\frac{1}{3}$ as, d.i. ongeveer de helft van den marktprijs voor elken *modius*. Door eene *lex Clodia frumentaria* (58) werden geheel kosteloze uitdeelingen van graan ingevoerd. Met de *cura annonae* zijn de *aediles* belast (bl. 149).

¹⁾ *Annona* is „wat het jaar opbrengt”; vandaar „graan” en „graanprijs” (veelal praegnant gebruikt).

²⁾ Een *modius* is ongeveer gelijk aan $8\frac{1}{2}$ liter.

2. **Imperium militiae.** De burgers bekostigden zelf hunne wapenrusting, zoodat de uitgaven voor het krijgswezen zich oorspronkelijk tot het *aes equestre* en *hordearium* beperkten. Maar in 406 werd de soldij voor de legioensoldaten ingevoerd¹⁾, en tengevolge hiervan het *tributum ex censu* (bl. 204). Hierbij komt de bekostiging van het uitrusten der vloot, van het oorlogsmateriaal, van de militaire belooningen (*praemia militiae*), en voegen zich vooral de sommen, die de senaat jaarlijks uittrekt voor het bestuur der wingewesten (*ornatio provinciae*)²⁾.

§ 4. HET BEHEER DER GELDMIDDELEN.

Het recht, belastingen uit te schrijven, berust met het oppertoezicht over geheel het financieel beheer bij den senaat (bl. 112). De financieele ambtenaren voor het *imperium domi* zijn de *censores* en *quaestores urbani*, voor het *imperium militiae* de verschillende militaire bevelvoerders en de *quaestores militares*. De *quaestores urbani* hebben het beheer over de schatkist (*aerarium*), die zich in den tempel van Saturnus bevindt. In hoofdzaak worden de direkte belastingen deels door de *tribuni aerarii*, deels door de plaatselijke overheidspersonen in de provincies geïnd (doch slechts het *stipendium*); daarentegen worden de bijdragen der provincies *in natura* (bl. 205), de indirecte belastingen en de opbrengst der staatsdomeinen in het openbaar verpacht, en het meerendeel der staatsuitgaven aanbesteed. Verpachting en aanbesteding hebben onder voorzitterschap van censoren of quaestoren (bl. 144, 151) plaats op het

¹⁾ Liv., IV, 59.

²⁾ Sall., Jug. XXVII; Cic., ad. Att., VI, 3, VII, 1. Zie bl. 112.

forum, en wel volgens den aard der aanbesteding *summis* of *infimis pretiis*.

Met het oog op deze verpachtingen vormden de rijke burgers maatschappijen (*societates publicanorum*, van *publica*, nl. *vectigalia*), met een directeur (*manceps*) aan het hoofd, die het bod deed (*liceri*), borgtocht stelde, en tegenover den staat verantwoordelijk bleef (bl. 42, 144). De *publicani* golden als een ware plaag voor de provincies ¹⁾.

§ 5. HET FINANCIËWEZEN ONDER HET PRINCIPAAT.

De princeps kan naar willekeur over den *ager publicus* beschikken.

De staatsinkomsten vermeerderen door het invoeren van nieuwe indirecte belastingen, zoo b.v. de *vicesima hereditarium et legatorum* (5 %) en de *centesima rerum venalium* (1 %). Doch ook de gewone uitgaven nemen aanmerkelijk toe door de kosten der hofhouding, het onderhoud en de bezoldiging der staande legers en de posten, die worden uitgetrokken voor het openbaar onderwijs, de keizerlijke boekerijen en de *alimentatio* van arme kinderen.

Het financiëel beheer behoort ten deele tot de bevoegdheid van den princeps, ten deele tot die van den senaat.

Men onderscheidt thans:

1. Het *aerarium Saturni*, hetwelk over het algemeen zijn vroeger karakter behoudt, maar het beheer wordt van de quaestoren op twee *praefecti aerarii Saturni* ²⁾ van praetorialis rang overgedragen.

2. Het *aerarium militare*, de krijgskas, door Augustus

¹⁾ Liv., XLV, 18.

²⁾ Tac., Ann., XIII, 29.

ingesteld voor de *praemia militiae*. Zij wordt gevoed door de rechten, geheven op openbare veilingen en nalatenschappen ¹⁾, en door drie *praefecti aerarii militaris* bestuurd.

3. De *fiscus Caesaris* of keizerlijke schatkist ²⁾ bevat het privaatvermogen des keizers en dient voor het bestrijden van de kosten der hofhouding en het bestuur der keizerlijke provincies, het bezoldigen der keizerlijke ambtenaren enz. De magistraat, met het toezicht over den *fiscus* belast, draagt den naam van *procurator a rationibus*.

Het systeem der openbare verpachtingen blijft slechts gehandhaafd voor het innen der *portoria*; de overige indirecte belastingen en de opbrengst der staatsdomeinen worden rechtstreeks in ontvangst genomen door de ambtenaren van den *fiscus*.

¹⁾ Tac., Ann., I, 78.

²⁾ Tac., Ann., II, 47.

AFDEELING IV. HET BESTUUR VAN ITALIË EN DE PROVINCIEËN.

§ 1. HET BESTUUR VAN ITALIË.

Na het einde der oorlogen met de Samnieten en met Tarrente, in 272 v. Chr., was geheel Italië aan de Romeinsche heerschappij onderworpen.

Wij spreken hier over het bestuur van Italië in den strikten zin des woords, d.i. bezuiden 44° NB (tot den Rubico). Want al was *Gallia Cisalpina* (*G. Cispadana* en *Transpadana*) gewoonlijk met Italië tot éene konsulaire provincie (bevelhebberspost) vereenigd ¹⁾, staatsrechtelijk omvatte *Italia* te dien tijde noch het Cisalpijnsche Gallië, noch ook Sicilië, Sardinië en Corsica. Het Cisalpijnsche Gallië werd eerst in 42 v. Chr. bij Italië ingelijfd, de eilanden in de Middellandsche zee niet vóór het tijdperk van Diocletianus.

Het grondgebied van Italië bestaat uit een groot aantal gemeenten of *civitates*. In deze gemeenten vindt men een voorname stad als hoofdplaats (*oppidum*) en verder een groot aantal minder belangrijke steden, dorpen en gehuchten (*loci*) in den omtrek, van de hoofdplaats afhankelijk.

Deze *civitates* zijn van drieërlei rechts-aard:

1. *Civitates iuris Romani*.

a. *coloniae civium Romanorum*.

b. *municipia civium Romanorum* $\left\{ \begin{array}{l} \text{sine suffragio.} \\ \text{cum suffragio.} \end{array} \right.$

c. *conciliabula et fora civium Romanorum*.

2. *Civitates iuris Latini*.

3. *Civitates iuris peregrini*.

a. *foederatae*.

b. *dediticiae*.

1. *Civitates iuris Romani*. Zij vormen den eigenlijken Romeinschen staat, maar maken volstrekt geen aaneengesloten geheel uit. In de allereerste plaats behoort tot deze groep de stad Rome zelf. Onder de Republiek kende men te Rome geen afzonderlijk gemeentebestuur, gescheiden van het staatsbestuur. Vervolgens:

a. De *coloniae civium Romanorum*. Eene kolonie wordt gevormd door een bepaald aantal families, die zich metterwoon gevestigd hebben op een haar aangewezen bebouwd terrein, om er eene gemeente te stichten overeenkomstig de bepalingen van het stichtingscharter (*lex coloniae*).

Tot aan het tijdperk der Gracchen geschiedde het stichten eener kolonie ten gevolge van een senaatsbesluit, bekrachtigd door eene wet of plebisciet ¹⁾; na dien tijd verwaarloosde men vaak het voorafgaand advies van den senaat in te winnen.

Met het uitvoeren der verordeningen van de daartoe bevoegde macht worden belast een drietal ambtenaren, die den naam dragen van III *viri* (ook wel X *viri*) *coloniae deducendae*, gekozen in de *com. trib.* en met het *imperium* bekleed. Na het houden der auspiciën geleiden zij de kolonisten op militaire wijze naar de voor hen bestemde plaats en deze krijgen daar een bij de wet aangewezen deel.

Met het stichten van burgerkolonies beoogde men vóór de Gracchen een militair doel: zij dienden tot blijvende bezetting in onderworpen streken, en bevestigden daar de Romeinsche heerschappij: „*Propugnacula imperii*” ²⁾. Eerst

¹⁾ Liv., X, 21.

²⁾ Cic., *de leg. agr.*, II, 27. Vgl. Liv., IV, 49, V, 33.

¹⁾ Liv., XXIV, 44, XXV, 3, XXVII, 22. Slechts bij uitzondering werd deze provincie aan praetoren of promagistraten toegewezen.

en vooral kwam de kustverdediging in aanmerking (*coloniae maritimae*). Sedert de Gracchen kreeg de kolonisering een maatschappelijk doel: het bevoordeelen van onvermogene burgers; na Sulla hernam zij weer haar militair karakter, al week de bestemming van de oorspronkelijke af (*coloniae veteranorum*).

De grond wordt privaateigendom der kolonisten. Deze behouden hun volledig burgerrecht te Rome, terwijl het bestuur hunner eigen gemeente geheel op de leest van dat te Rome is geschoeid ¹⁾. Maar de kolonisten genieten niet de onafhankelijkheid, het zelfbestuur der vrije bondgenooten. Hunne rechtspraak is beperkt en zij worden door de Romeinsche wetten bestuurd.

Aan de oorspronkelijke bewoners der streek werd waarschijnlijk de *civitas sine suffragio* verleend. Op den duur smolten zij met de kolonisten samen.

b. De *municipia civium Romanorum*. Door *municipium* verstaat men een *civitas foederata* of *dediticia* (bl. 215, 216), die in haar geheel het Romeinsche burgerrecht verworven heeft ²⁾. Men onderscheidt twee groepen:

α. De *municipia sine suffragio*, zonder actief en passief stemrecht. Gewoonlijk houden deze gemeenten haar eigen wetten, volksvergaderingen, overheden en senaat, maar de rechtspraak bevindt zich in handen van *praefecti iuri dicundo*, door den praetor afgevaardigd. Vandaar, dat zij ook *praefecturae* genoemd worden.

β. De *municipia cum suffragio*, met actief en passief stemrecht, hebben niet slechts hun eigen bestuur, maar genieten ook het volle burgerrecht te Rome.

Na het oplossen van den Latijnschen statenbond verwierven sommige gemeenten de *civitas cum suffragio*, nl.

¹⁾ GELL., XVI, 13.

²⁾ GELL., XVI, 18. Waarschijnlijk komt *municeps* van *munus* en *capere*, in de beteekenis van „geschenken ontvangen in de hoedanigheid van *hospites*.”

Lanuvium, Aricia, Nomentum en Pedum; andere de *civitas sine suffragio*, als Fundi en Formiae ¹⁾. Zie hierover bl. 18.

c. De *conciliabula et fora civium Romanorum* ²⁾.

Door *conciliabula* verstaat men de hoofd- of verzamelplaatsen van kleine, landelijke kantons, door Romeinsche burgers bewoond. Zij ontstaan veelal ten gevolge van de *assignationes viritanae* (bl. 205). *Fora* zijn Romeinsche markt-vlekken, in Italië of Cisalpijnsch Gallië door magistraten of promagistraten *cum imperio* langs de groote militaire heirbanen gesticht. Zij dragen den naam van hun stichter: *Forum Appii*, *Flaminii*, *Forum Aurelium*.

De *conciliabula* en *fora* hebben hun eigen plaatselijk bestuur, doch zijn wat den *census* en, naar het schijnt, aanvankelijk ook wat de rechtspraak betreft, rechtstreeksch van Rome afhankelijk. Tegen het einde der Republiek werden zij meest alle tot den rang van *municipia* verheven.

2. *Civitates iuris Latini*. Zie bl. 65. Tot deze groep behooren, zooals gezegd, ook de nieuwe, sedert 338 gevestigde *coloniae Latinae*, gesticht en ingericht op dezelfde wijze als de *coloniae civium*. Volgens strikt recht wordt echter geene bekrachtiging van het senaatsbesluit, ten gevolge waarvan de stichting plaats heeft, vereischt door wet of plebisciet.

3. *Civitates iuris peregrini*.

a. De *civitates foederatae*, de gemeenten der vrije bondgenooten of *socii* ³⁾. Hun rechtstoestand staat gelijk met dien der *Latini*. Zij bezitten dus zelfbestuur (*αὐτονομία*, *suis legibus utuntur*), rechtspraak, muntrecht enz. De voorrechten der Latijnen bij het verwerven van het Romeinsche burgerrecht deelen de *civ. foederatae* echter

¹⁾ Liv., VIII, 14.

²⁾ Liv., VII, 15; XXV, 5.

³⁾ Cic., p. Balb., VIII; SALL., Jug. XLIII.

niet. Zij erkennen de hegemonie van Rome, gewoonlijk in het verdrag uitgedrukt door de formule: *Maiestatem populi Romani comiter conservanto*¹⁾.

b. De *civitates dediticiae* of volslagen onderworpen gemeenten — zoo b.v. de Bruttiërs en verschillende stammen van Campanië, die de partij van Hannibal gekozen hadden²⁾ — staan in alles rechtstreeks onder de magistraten, die het militaire bevel voeren over Italië.

De *lex Julia de civitate danda* (van L. Julius Caesar, 90 v. Chr.) verleende het volle burgerrecht aan de *Latini* en de trouw gebleven *socii*, en eene *lex Plautia Papiria* (89) aan alle overige Italische *socii*, onder voorwaarde, dat zij zich binnen 60 dagen bij den praetor vervoegden³⁾. Ten gevolge dezer wetten, in ruime mate toegepast en door den senaat nog aangevuld, waren tegen het einde der Republiek verreweg de meeste Italische gemeenten *civitates Romanae cum suffragio*. Het bestuur dezer gemeenten werd in 45 v. Chr.⁴⁾ door de *lex Julia municipalis* (van C. Julius Caesar) op eenvormige wijze geregeld.

§ 2. HET BESTUUR VAN DE PROVINCIËN.

Provincia beduidt oorspronkelijk „militair bevelhebberschap met plaatselijke beperking”. Vandaar dat dit woord naderhand zoowel de beteekenis kreeg van „omschreven werkring van een magistraat” (b.v. *provincia urbana*), als anderzijds de geografische beteekenis van „wingewest”.

In den geografischen zin des woords verstaat men door *provincia* een onderworpen, schatplichtig gebied buiten Italië⁵⁾,

¹⁾ Cic., *p. Balb.* XVI.

²⁾ GELL., X, 3; LIV., XXVI, 33, 34, XXVIII, 46, XXXVIII, 28.

³⁾ GELL., IV, 4; Cic., *p. Balb.*, VIII, *p. Arch.*, IV.

⁴⁾ Wellicht is deze wet ouder (65?).

⁵⁾ Immers geheel Italië werd *ager romanus*, zie bl. 43.

door een Romeinsche stadhouder bestuurd en met een provinciale regeling of *lex provinciae* begiftigd (bl. 113).

Ten tijde van Caesar's diktatuur telde men de volgende provincies:

Sicilia (241), *Sardinia* en *Corsica* (231), *Hispania Citerior* en *Ulterior* (197), *Gallia Narbonensis* (120), *Gallia Cisalpina* (81), *Illyricum* (45), *Macedonia* (146), *Asia* (133), *Bithynia* (74), *Cilicia* (64), *Syria* (64), *Cyrene* en *Creta* (74 en 67), en *Africa* (146).

Elke provincie bestaat uit een bepaald aantal gemeenten of *civitates*. Deze zijn, evenals die van Italië, *iuris Romani* (*coloniae* en *municipia civium*), *iuris Latini* (*coloniae Latinae* en *oppida Latina*), of *iuris peregrini*. Deze laatste zijn of *civ. foederatae*, wier zelfstandigheid op een *foedus* (*non aequum*) berust; zij zijn alleen verplicht tot het leveren van troepen; — of *civ. liberae*, wier zelfstandigheid steunt op eene *lex* of een *s. c.* en slechts van duur is „zoolang dit den senaat en het volk behaagt” (Appianus;) hun gebied blijft *stipendiarius* (bl. 207) en zij betalen het *tributum soli*, uitgezonderd de *civitates liberae immunes*; — of *civ. dediticiae* (*stipendiariae*), de kern der Romeinsche provincies. De bewoners zijn schatplichtig, hun *ager* is *stipendiarius* en in alle opzichten zijn zij rechtstreeks afhankelijk van hun stadhouder.

Prorogatio imperii. De provincie wordt bestuurd door een magistraat of een pro-magistraat (konsul, praetor, pro-konsul, pro-praetor) *cum imperio*.

Pro magistratu is hij die, zonder werkelijk magistraat te zijn, de bevoegdheid van een magistraat bezit, hetzij door buitengewone benoeming (*privatus cum imperio*), hetzij vooral door verlenging of *prorogatio* zijner bevoegdheid. Meestal kwam verlenging van het *imperium* voor: *prorogatio imperii*. Zij werd het gewone middel, eerst om bij veelvuldige oorlogen de verschillende militaire bevelhebbersposten te kun-

nen bezetten, later om in het stadhouderschap der wingewesten te voorzien.

In 327 leidde Q. Publilius Philo de krijgsoperaties tegen de Grieksche steden van Campanië. Tegen het einde van het jaar achtte de senaat het dienstig, Philo op zijn post te handhaven en verzocht de volkstribunen in het *concilium plebis* de volgende *rogatio* voor te stellen: „*Ut cum P. Publilius Philo consulatu abisset, pro consule rem gereret, quoad debellatum cum Graecis esset*”. Deze *rogatio* werd aangenomen ¹⁾. Publilius Philo was de eerste pro-konsul: *Prorogatio imperii non ante in ullo facta* ²⁾.

De *prorogatio* was regel gedurende den geheelen tweeden Punischen oorlog, daar het aantal beschikbare magistraten *cum imperio* (2 konsuls en 2 of 3 praetoren) niet voldoende was, om de militaire bevelhebbersposten in en buiten Italië te bezetten. Na het einde van dezen oorlog werd de *prorogatio* zeldzamer. Immers, wanneer in geen buitengewone militaire bevelhebbersposten moest worden voorzien en aan de konsuls Italië met *Gallia Cisalpina* werd toegewezen, bleven slechts twee buiten-Italische provincies (Sicilië en Sardinië) voor de twee beschikbare praetoren en, sedert 197, vier provincies (Sicilië, Sardinië en de beide Spanje's) voor de vier praetoren. Maar toen er in 146 v. Chr. twee wingewesten bijkwamen (Macedonië en Afrika) zonder dat het getal der praetoren toenam (bl. 138), werd de jaarlijksche *prorogatio imperii* bijna eene noodzakelijkheid. Sulla schafte de gewone militaire bevelhebbersposten in Italië af, en maakte de *prorogatio imperii* tot regel door te bepalen, dat voortaan alle 8 praetoren — doch slechts na hun ambtsjaar — met het stadhouderschap van een wingewest buiten Italië zou worden bekleed, en wel met den titel „*pro consule*”

¹⁾ Liv., VIII, 23.

²⁾ Liv., VIII, 26.

(*lex Cornelia*, 81 v. Chr., bl. 138) ¹⁾. De *lex Pompeia de provinciis* (52 v. Chr.) vorderde een tijdsverloop van 5 jaar tusschen konsulaat of praetuur en het bestuur eener provincie; ook voerde zij wederom den titel „*pro praetore*” in. De konsul of pro-konsul staat in rang hooger dan de praetor of pro-praetor.

De *prorogatio imperii* werd eerst door een *plebiscitum ex s. c.* verleend ²⁾, later door een gewoon senaatsbesluit. Zie verder bl. 113.

Bevoegheid van den stadhouder.

De stadhouder voert het opperbevel over de troepen, die hem bij senaatsbesluit zijn toegedeeld; maar zonder senaatsbesluit kan hij geen buitengewone lichting houden. Ook draagt hij zorg, dat de belastingen geregeld worden geïnd.

Hij is bevoegd tot het uitoefenen der civiele en krimineele rechtspraak en heeft het *ius vitae necisque sine provocatione* over de provincialen; de burgers verkregen het recht van beroep sedert de IIe eeuw v. Chr.

Om de rechtspraak te vergemakkelijken is de provincie verdeeld in arrondissementen (*conventus*), in wier hoofdplaatsen de stadhouder recht gaat spreken. Hij wijst het vonnis zelf, bijgestaan door een *consilium* van Romeinsche burgers, of geeft aan de partijen een rechter.

De stadhouder staat aan het hoofd van geheel het provinciaal beheer.

Den stadhouder wordt een **quaestor militaris** toegevoegd, die de krijgskas houdt en de funktie van betaalmeester uitoefent. Hij spreekt recht in handelsgeschillen evenals de kurulische aedilen te Rome (bl. 150). Daarenboven kan de stadhouder hem de leiding van andere civiele processen toevertrouwen.

¹⁾ Deze bepaling gold waarschijnlijk alleen voor de praetoren, niet voor de konsuls.

²⁾ Liv., VIII, 23, X, 22.

Verder wordt de stadhouder ter zijde gestaan door eenige **legati**, op zijne voordracht door den senaat uit zijn midden benoemd. Zij voeren ondergeschikte militaire kommando's en worden ook niet zelden door den stadhouder met de civiele rechtspraak belast ¹⁾.

Eindelijk vergezellen den stadhouder nog: eene **cohors praetoria** ²⁾, jonge voorname Romeinen, met den veldheer bevriend, die zich in den krijgsdienst willen bekwamen; eene lijfwacht van veteranen, die óók den naam van *cohors praetoria* draagt, en verder een uitgebreid personeel van ondergeschikte beampten, als *lictores*, *scribae*, *interpretes* enz.

§ 3. HET BESTUUR VAN ITALIË EN DE PROVINCIËN ONDER HET PRINCIPAAT.

Ten behoeve der administratie verdeelde Augustus het rijk in II distrikten of *regiones* en legde op verschillende punten in Italië militaire wachtposten. De groote verkeerswegen werden beheerd door *curatores viarum*.

Sedert de IIIe eeuw werd de rechtspraak in Italië verdeeld tusschen den *praefectus urbi* en den *praefectus praetorio* (bl. 155).

De provincies werden in 27 v. Chr. in twee groepen gesplitst: de *provinciae senatus* of *populi*, en de *provinciae Caesaris* of *principis*.

De **senatoriale provincies** noemt men ook *proconsulares*, omdat hare stadhouders den titel van *pro consule* dragen. Zij worden onderscheiden in *consulares*, te weten Azië en Afrika, en *praetoriae* (alle overige). Jaarlijks heeft de ver-

deeling bij lotsbeschikking plaats. Tusschen het bekleeden van het konsulaat of de praetuur en het stadhouderschap wordt nog steeds een tijdsverloop gevorderd van 5 jaar, sedert Tiberius, feitelijk althans, zelfs van 15 jaar.

De pro-konsul wordt vergezeld van één quaestor en één legaat in de *provinciae praetoriae*, van één quaestor en 3 legaten in de *provinciae consulares*.

De **keizerlijke provincies** zijn rechtstreeks van den princeps afhankelijk en worden door keizerlijke beampten (*legati Augusti pro praetore*) bestuurd. De princeps zelf is er de pro-konsul van.

In beide groepen van provincies staan de stadhouders aan het hoofd van het beheer en zijn bevoegd tot het uitoefenen der civiele rechtspraak en der krimineele rechtspraak over de *peregrini*. Bij uitdrukkelijke machtiging van den princeps wordt hun verleend het *ius gladii*, d.i. de rechtspraak in halszaken over de Romeinsche burgers in hun provincie, met uitzondering der senatoren en hogere officieren, die het recht hebben, slechts te Rome te worden gevonnist. In de senatoriale provincies is het beheer der geldmiddelen aan den *quaestor militaris* toevertrouwd, in de keizerlijke aan een *procurator Augusti*.

Sommige gewesten werden als bij het rijk ingelijfde staten beschouwd. Het geheele bestuur is hier opgedragen aan leden van den ridderstand: *praefecti* geheeten in de voor naamste landen, als in Egypte, en *procuratores Augusti*, *praesides cum iure gladii* of *praesides* zonder meer in minder belangrijke distrikten, zoo b.v. in Judea tot 70 n. Chr., Noricum, Raetia enz.

De gemeenten zijn ingedeeld als onder de Republiek, maar het aantal *civitates iuris Romani* neemt aanmerkelijk toe. De regeering streeft er naar, langzamerhand de grenslijnen tusschen Italië en de provincies niet alleen, maar ook tusschen de provincies en de *civitates* onderling te doen

¹⁾ CAES., *de b. G.*, I, 10, 54 enz., *de b. c.*, II, 17, III, 51; Cic., *p. Flacc.*, XXI.

²⁾ Cic., *in Verr.*, II, I, 14.

vervloeien. Het provinciaal bestuur is in den regel beter dan tijdens de Republiek, dank zij vooral de provinciale landdagen of *concilia*, samengesteld uit afgevaardigden van de verschillende *civitates*. Hunne bevoegdheid is van godsdienstigen en staatkundigen aard ¹⁾).

¹⁾ Zie b.v. TAC., *Ann.*, XV, 22.

VIERDE HOOFDSTUK.

BIJVOEGSEL OVER HET KRIJGSWEZEN.

§ 1. DE SAMENSTELLING, BEWAPENING EN SLAGORDE VAN HET LEGER.

I. De samenstelling van het Romeinsche leger berustte tot aan de burgeroorlogen op het beginsel der volksweerbearheid.

Vermoedelijk bedroeg de weerbare manschap **oorspronkelijk** 1000 voetsoldaten (vanwaar de naam *miles*) en 100 ruiters per volksstam, een totaal dus van 3000 *pedites* en 300 *equites*. Deze strijdkrachten vormen een *legio* „troepenkeur”, regiment, met den koning als opperbevelhebber. Onder deze voeren 3 *tribuni militum* over de voetsoldaten en 1 *tribunus celerum* over de ruiters het bevel. De ruitery is in 3 afdeelingen (*centuriae*) ¹⁾, elk van 10 eskadrons (*turmae*) met een *decurio* aan het hoofd, ingedeeld.

II. Ten gevolge der instellingen van **Servius Tullius** wordt de krijgsdienst aanmerkelijk uitgebreid. Het leger bestaat uit 4 legioenen, 2 in werkelijken dienst, en 2 legioenen reservetroepen ²⁾; vgl. bl. 44 v.v.

Streng genomen moeten alle burgers zich voor de lichte

¹⁾ Liv., I, 13.

²⁾ Liv., I. 43, VI, 6.

(*dilectus*) beschikbaar stellen. Maar dewijl de soldaten hun eigen wapenrusting moeten bekostigen en de militaire stand hoog in eere staat, zijn verschillende burgers uitgesloten, zooals de *capite censi* en *libertini*.

De diensttijd begint op 17 jarigen leeftijd en duurt tot 46 jaar voluit ¹⁾; maar tot hun 60ste jaar blijven de burgers ingelijfd bij de reserve. Militaire vrijstelling (*vacatio militiae*) wordt toegestaan niet alleen ter oorzaak van lichaamsgebreken, maar ook om reden van waardigheid en ambtsbezigheden aan de *sacerdotes* en magistraten. Slechts bij den *tumultus* (bl. 110) worden alle vrijstellingen geschorst ²⁾.

Den grondslag van de samenstelling des legers vormt de timokratische indeeling der burgers in de 5 vermogensklassen, die gezamenlijk 85 *centuriae iuniorum* en 85 *centuriae seniorum* leveren. Deze 170 centuries vormen 4 legioenen, zoodat één legioen $17000 : 4 = \pm 4200$ man sterk is. De reservisten zijn echter in den regel minder sterk in aantal dan de soldaten in werkelijken dienst.

Hierbij komen 18 *centuriae equitum* van de hoogst aangeslagen burgers, 2 *centuriae fabrum*, die als genietroepen, 1 *centuria liticinium cornicinum*, die als stafmuzikanten, en 1 *centuria accensorum velatorum*, die als ongewapende reservisten dienst doen.

De soldaten der vier eerste klassen zijn de zwaargewapenden, doch slechts de eerste klas heeft de volle uitrusting, t. w.: metalen helm (*cassis*), rond, metalen schild (*clipeus*), leeren of metalen pantser (*lorica*), leeren of metalen scheenplaten (*ocreae*), zwaard (*gladius*) en lans (*hasta*) met houten schacht (*hastile*) en ijzeren of bronzen punt (*cuspis*) ³⁾.

De burgers der vijfde klas strijden als lichtgewapenden, de *rorarii* of tirailleurs met slinger en boog en de *velites*

¹⁾ GELL., X, 28; LIV., XXII, 57, XLIII, 14.

²⁾ LIV., IV, 26, VII, 28, VIII, 20.

³⁾ Vgl. LIV., I, 43.

met lichte lansen (*hastae velitares*) of werpspiesen (*veruta*).

De zwaargewapenden vormen de *phalanx*, eene onafgebroken slaglinie van 500 man front en 6 man diep.

De ruitery dekt de flanken van de *phalanx* op de *alae*.

III. Van ingrijpenden aard was de hervorming van **Camillus**. Vooreerst werd in 406 de soldij ingevoerd. Vervolgens — en deze hervorming weegt het zwaarst — nam hij, schoon met inachtneming van den *census*, den diensttijd als grondslag der indeeling van het leger in *hastati*, *principes* en *triarii* (zie Overzicht). Eindelijk verving hij de *phalanx* door de manipulaire slagorde ¹⁾.

In een bergland als Italië leverde een lange aaneengesloten slaglinie stellig veel bezwaar op. Vandaar dat Camillus het legioen in kleinere afdeelingen splitste, waarmee de veldheer vaardiger kon opereeren. Elke der drie genoemde groepen werd dus in 10 *manipuli* ingedeeld, en elke *manipulus* in 2 *centuriae* van 60 of 30 man ²⁾.

OVERZICHT.

I. *Hastati (flos iuvenum)*.

10 *Manipuli* van 120 man = 20 cent. van 60 man

1200

II. *Principes (robustior aetas)*.

10 *Manipuli* van 120 man = 20 cent. van 60 man

1200

III. *Triarii (veteranus miles spectatae virtutis)*.

10 *Manipuli* van 60 man = 20 cent. van 30 man

600

30 *Manipuli*.

60 cent.

totaal 3000

¹⁾ *Manipulus* = *manu-pulus, „handvol”, vgl. po-pulus. Vandaar „schaar, compagnie”.

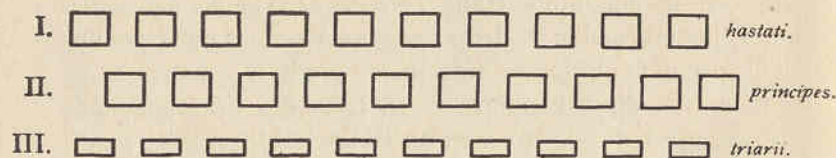
²⁾ LIV., VIII, 8, XXXVII, 39.

IV. Velites, niet in *manipuli* ingedeeld, 1200 man

V. Equites, in 10 *turmae* van 30 man = 300 man

De slagorde, in welke de manipels zijn opgesteld, draagt den naam van *quincunx* ¹⁾. Zij bestaat uit een drievoudige gevechtlinie, met een bepaalde ruimte tusschen de verschillende manipels. Die der *principes* komen achter de tusschenruimten van de manipels der *hastati* te staan, en de *triarii* achter de ruimten tusschen de *principes*.

QUINCUNX.

Worden de *hastati* in het nauw gebracht, dan trekken zij zich in de tusschenruimten der tweede gevechtlinie terug en strijden gemeenschappelijk met deze, of laten de *principes* door hunne manipels heen vooruit rukken; blijken beiden niet tegen den vijand bestand, dan nemen de *triarii* zoowel de *hastati* als de *principes* in hunne tusschenruimten op, die zij verwijden tot het dubbele van die der twee eerste gevechtslinies (*res ad triarios redit*).

De *clipeus* verdwijnt en wordt vervangen door het *scutum*, een langwerpig, houten schild, met leer overtrokken; rondom loopt een metalen rand ²⁾. De *velites* dragen de *parma*, een klein rond schild. De pantsers in gebruik zijn de *loricae squamatae*, schubbenpanters, de *loricae hamatae*, ketting-

¹⁾ *Quincunx* beteekent eigenlijk het vijftal oogen op de *tessera* of dobbelsteen.

²⁾ „*Scuta pro clipeis fecere*” zegt Livius (VIII, 8); juist wellicht is de bewering, dat het *scutum*, voorheen het voornaamste defensieve wapen van de soldaten der tweede klas, thans algemeen werd.

panters en de *loricae segmentatae*, strookpanters. De helm der lichtgewapenden is een lichte hoofdbedekking van leer zonder helmknop, de *galea*.

De agressieve wapenen der zwaargewapenden zijn het zwaard en de werpspies. Eerst was het Gallische zwaard in gebruik; na den slag bij *Cannae* werd het tweesnijdend Spaansche zwaard (*gladius Hispanicus*) ingevoerd. Het vreeselijke *pilum*, van de Samnieten of van de Iberiërs overgenomen, dient zoowel om te werpen als om te steken. Het bestaat uit een vierkante of ronde houten schacht, $\pm 1,3$ M. lang, met een even lange, diep ingeschoven ijzeren punt, die aan het uiteinde gemakkelijk ombuigt.

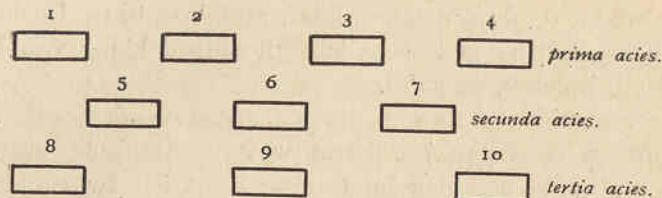
IV. **Marius** verbeterde de slagorde, die te veel openingen bood, door de manipels drie aan drie tot éene *cohors* ¹⁾ te vereenigen en aldus het kohortenleger in te voeren, dat nog langen tijd onder het Principaat bleef voortbestaan.

Het leger krijgt thans een eenvormig aanzien, doordat het verschil tusschen *hastati*, *principes* en *triarii* verdwijnt en ook de *velites* worden afgeschaft. Alle legioensoldaten zijn *milites gravis armaturae*, gewapend met helm, schild en *pilum*. Dit laatste wordt aan de punt van een weerhaak voorzien (*pilum hamatum*). De herinnering aan de voormalige *hastati*, *principes* en *triarii* leeft nog slechts in de titels der centurionen voort.

Het legioen is ingedeeld in 10 *cohortes*, de kohorte in 3 *manipuli* of 6 *centuriae* ²⁾. Onder Marius is het legioen 6000 man sterk, zoodat de kohorte 600 man telt, 60 in het front en 10 diep. Onder Caesar wisselt het aantal legioensoldaten tusschen de 5000 en 3000. De stand der kohorten is als volgt:

¹⁾ Voorheen kende men slechts kohorten van *socii*, zie b.v. Liv., IV, 27, 29, 40. *Cohors* = „*co-hortus* „omheining, gesloten drom”, vgl. *χόρος*, „omheining”, en ons nederl. *gaard*.

²⁾ Bij Caesar wordt de *centuria* gewoonlijk *ordo* genoemd, b.v. *de b. G.* I, 41, V. 37.

De lichtgewapenden (*militēs levis armaturae*) openen den slag; hebben deze zich teruggetrokken, dan rukken de tot éene gevechtlinie vereenigde *prima* en *secunda acies* tegen den vijand op. De *tertia acies* moet meer als reserve beschouwd worden (*subsidium*)¹⁾.

De lichtgewapenden bestaan uit slingeraars (*funditores*), die steenen of looden kogels werpen, boogschutters (*sagittarii*) enz., en vormen met de ruitery de *auxilia*, uitsluitend in het buitenland geworven.

Sedert Marius treedt het huurleger in de plaats van het burgerleger. De rijke Romeinen onttrekken zich aan den krijgsdienst, terwijl de *capite censi* hierin een middel van bestaan vinden²⁾; de lichteing, die rechteens nooit werd afgeschaft, ruimt feitelijk de plaats voor de werving; het volksleger wordt huurleger.

Een zilveren adelaar wordt het veldteeken van het legioen: *aquila*, en in tegenstelling hiermee is *signum* voortaan het veldteeken van kohort, manipel en centurie (*aquilifer—signifer*).

V. De staande legers* (*exercitus perpetui*) dagteekenen uit den tijd van het **Principaat**. Zij bestaan voor het meerendeel uit provincialen. Het legioen telt 5000—6000 man en wordt nog steeds in 10 kohorten ingedeeld. Men onderscheidt:

¹⁾ CAES., *de b. G.*, I, 25.

²⁾ SALLUST., *de b. Jug.*, LXXXVI.

1. De *legiones*, die geheel het rijk door op bepaalde plaatsen in garnizoen liggen¹⁾. In 23 na Chr. waren er 25.

2. De *cohortes Italicae civium Romanorum voluntariorum*. Sedert de legioenen in de provinciën geworven werden en in Italië volgens het principe van Augustus geen *dilectus* meer plaats had dan voor de te Rome stationneerende troepen, begonnen degenen, die den dienst als beroep beschouwden, als vrijwilligers in kohorten te dienen, te meer, daar de dienst in de kohorten lichter was dan in het legioen. Het getal dezer kohorten gaat tot 32.

3. De *auxilia*, ook in kohorten ingedeeld, deels in Romeinsche, deels in inheemsche wapendracht.

4. De *cohortes praetoriae* en *urbanae* (bl. 156).

§ 2. DE MILITAIRE BEVELHEBBERS.

I. De **opperbevelhebber** is aanvankelijk de koning, na 510 de konsul of diktator, naderhand de pro-konsul of pro-praetor. In den Keizerstijd leggen de soldaten aan den *princeps* den krijgseed af.

Gedurende de twee eerste eeuwen der Republiek werden elk jaar 2 konsulaire legers gelicht, elk van 2 legioenen, en vóór het einde van elk jaar weer afgedankt.

Later bleven de legioenen langer dan één jaar onder de wapenen en groeide hun getal tot 6, 8, 20 en hooger. Dit getal werd nu jaarlijks vastgesteld door de *senatusconsulta de exercitibus*, waardoor de strijdkrachten tevens tusschen de verschillende opperbevelhebbers werden verdeeld (bl. 113).

¹⁾ In *Germania inferior* b.v. lagen de *Germanica* (I), de *Alauda* (V), de *Valeria Victrix* (XX) en de *Rapax* (XXI); in *Germania superior* de *Augusta* (II), de *Gemina* (XIII), de *Gemina Martia Victrix* (XIV) en XII zonder bijnaam.

²⁾ Liv., X, 27, XXV, 3, XXVI, 28.

De veldheer beschikt daarenboven over een aantal *socii*, hetwelk minstens met dat der legioensoldaten gelijk staat.

II. De **generale staf** bestaat uit de *legati*, den *quaestor*, de *cohors praetoria*, de *tribuni* en de *praefecti*.

Legati. Deze onderbevelhebbers behooren tot den senatorenstand en worden door den senaat op voorstel van den veldheer benoemd. Zij voeren niet alleen het bevel over afdeelingen van het legioen (*legati legionis*) en de hierbij behorende *auxilia*, maar hebben somtijds bij afwezigheid van den veldheer het opperbevel met den titel *legatus pro praetore*. Caesar had 10 *legati*.

Tribuni. Het leger der Republiek telt 6 *tribuni*, ondergeschikte officieren, per legioen. Deze werden eerst door den veldheer benoemd, doch sedert 362 kiest het volk 6 *tribuni* in de *comitia tributa*, sedert 217 zelfs al de 24 *tribuni* der 4 legioenen¹⁾. Toen met het getal legioenen ook het getal der *tribuni* aangroeide, bleef het volk de tribunen der 4 eerste legioenen kiezen (*tribuni comitiati*), de overige benoemde de veldheer (*tribuni Rufuli*)¹⁾.

Praefecti. In rang aan de tribunen gelijk, staan zij aan het hoofd der Italische *socii* en der niet-Italische *auxilia*. Het getal der Romeinsche *praefecti socium* bedraagt niet meer dan de helft van dat der *tribuni*, dewijl de *socii* ook door een zeker aantal inheemsche prefekten worden aangevoerd. De aanvoerders der *auxilia* heeten kortweg *praefecti*.

Sedert Marius vormen de *socii* ook de ruitery, sedert Caesar bestaat deze uitsluitend uit *auxilia*. De geheele ruitery staat nu onder een *praefectus equitum*, terwijl de afzonderlijke

¹⁾ Liv., XXVII, 36.

²⁾ Liv., VII, 5. Hunne rechten en bevoegdheden werden omschreven door een wet van den konsul Rutilius Rufus, vanwaar hun naam. Caesar ontnam den tribunen het bevel over het legioen, dat zij om de beurt voerden, en schonk dit aan een *legatus*.

alae, regimenten — in *turmae*, eskadrons, en deze weer in *decuriae* ingedeeld — worden aangevoerd door officieren, die insgelijks den naam van *praefecti* dragen.

III. De **centuriones** of onderofficieren worden door den veldheer benoemd; daar ieder *centurio* éene *centuria* aanvoert, zijn er 60 in elk legioen. Zij verschillen in rang; na Camillus is hunne plaatsing en bevordering als volgt:

3. Hastati.

10 *centuriones posteriores*: *decim.*, *non.*, etc. *primus posterior*.

10 „ *priores* : „ „ „ *prior*.

2. Principes.

10 *centuriones posteriores*: *decim.*, *non.*, etc. *primus posterior*.

10 „ *priores* : „ „ „ *prior*.

1. Triarii (pili).

10 *pili posteriores*: *decim.*, *non.*, etc. *primus posterior*.

10 „ *priores* : „ „ „ *prior*.

De *centurio* moet namelijk eerst bij de *hastati* de rij der *posteriores* en vervolgens die der *priores* doorloopen; dan gaat hij tot de *principes* over en eindelijk tot de *triarii*. De *centurionen* der *triarii* heeten echter niet *centuriones*, maar *pili*; de hoogste in rang is dus de *primus triarius prior pilus* = *primus pilus* of *primipilus*.

Ten tijde van Marius en Caesar zijn in elke kohorte 6 *centurionen*. De 6 *centurionen* der eerste kohorte bekleeden den hoogsten rang (*primi ordines*) en onder hen is de eerste (*primus pilus*) de voornaamste. Volgens anderen zijn de *primi ordines* de eersten in rang van iedere kohorte, d.i. de 10 *pili priores*.

§ 3. DE LICHTING.

De lichting (*dilectus*) van het normale getal van 4 legioenen had elk jaar plaats op het kapitoel, onder voorzitterschap

van konsul of praetor. Een senaatsbesluit verordende, dat op een bepaalden dag alle weerplichtingen ter plaatse moesten zijn: *ut adessent*.

Eerst worden de noodige *tribuni* benoemd, om bij den *dilectus* hunne hulp te verleen. Deze wordt *tributum* gehouden. Bij loting stelt men de volgorde der tribus vast; vervolgens wordt uit elke tribus een 4-tal burgers, van ongeveer gelijken leeftijd en lichaamsgrootte, gekozen en in de 4 legioenen ingedeeld. Zoo gaat men voort, rekening houdende met het kontingent der verschillende klassen tot het vereischte getal aanwezig is.

Wie zich zonder geldige redenen aan den krijgsdienst onttrekt, ondergaat de *cap. dem. maxima* (bl. 26). Veelal melden zich ook vrijwilligers aan na volbrachten dienstdienst (*evocati* ?) ¹⁾.

§ 4. HET LEGER IN HET KAMP EN OP MARSCH.

Het **kamp** vormt een kwadraat (*castra quadrata*) of een rechthoek (*castra tertiata*). Om een geschikt terrein uit te kiezen en af te meten (*castra metari, opus dimetiri*) wordt een afdeeling soldaten onder aanvoering van tribunen en centurionen vooruit gezonden ²⁾. Later bediende men zich van technische opmeters (*metatores*).

Het kamp wordt ingericht volgens de leer der *augures*. Eerst wordt de *decumanus maximus* (O.—W.) getrokken en de *cardo maximus* (N.—Z.) (bl. 191). Op het snijpunt dezer lijnen (*groma*) wordt een groote, vrije ruimte afgebakend (*principia*, waarin de *ara*), en vlak bij deze ligt het hoofdkwartier van den veldheer (*praetorium, ducis taberna-*

culum). Langs den *decumanus maximus* loopt de *via praetoria* met de *porta praetoria* (tot den vijand gekeerd) en de *porta decumana* (waardoor de soldaten het kamp inrukken); langs den *cardo maximus* de *via principalis* ¹⁾ met de *porta principalis dextra* en *sinistra*. Daar de augur het gelaat keerde naar de zijde, vanwaar het Romeinsche leger kwam, noemde men het van den vijand afgekeerde deel van het kamp de *pars antica*, het den vijand toegekeerde de *pars postica*.

Om het kamp loopt een 200 voet breede weg en hieromheen wordt een aarden wal (*agger, vallum*) opgeworpen, met graszoden (*cespites*) bedekt en niet zelden met een borstwering van palissaden (*valli*) voorzien. Aan de buitenzijde bevindt zich de gracht (*fossa*) \pm 12 voet breed en 9 diep. Bij dag (*excubiae*) en bij nacht (*vigiliae*) worden wachtposten uitgezet. De nachtdienst is in 4 *vigiliae* of nachtwaken ingedeeld (6—9, 9—12, 12—3, 3—6).

Het leger op **marsch** vormt eene kolonne (*agmen*, in tegenstelling met de slagorde: *acies*). De marschorde is de volgende: voorhoede (*agmen primum*), gros van het leger (*agmen legionum*) en achterhoede (*agmen novissimum*). De voorhoede bestaat uit infanterie en kavalerie. Bij het gros van het leger gaat de *ala dextra sociorum* met haar bagage voorop, dan volgen de beide legioenen, elk met hun tros (*impedimenta*) en eindelijk de *ala sinistra sociorum*. Het laatste gedeelte der achterhoede is het *agmen extremum* ²⁾. De ruitery dekt de flanken of bevindt zich bij den legertros.

Het leger marcheert of in éene lange kolonne op (*agmen longissimum*), of in drie evenwijdige kolonnen. Vaak wordt ook een parallelogram geformeerd (*agmen quadratum*), met den tros in het midden.

De soldaat draagt op marsch behalve zijn wapenen ook

¹⁾ Liv., III, 57, 69, XXXVII, 5, XLII, 28.

²⁾ CAES., de b. G., II, 17.

¹⁾ Livius en Tacitus noemen deze vaak de *principa*, zie b.v. Tac. Hist., III, 13.

²⁾ CAES., de b. G., II, 11.

nog de noodige levensmiddelen (*cibaria*), allerhande gereedschap (*vasa*), bij uitzondering schanspalen (*valli*); ten gevolge dezer bagage (*sarcinae*) is de soldaat *impeditus*¹⁾. Een marsch van 25 KM. is *iustum iter*. De zware bagage heet *impedimenta* en wordt door lastdieren vervoerd, van treinknechten (*calones*) vergezeld. Een hoofdbestanddeel dezer *impedimenta* vormen de belegeringswerktuigen, als frontschermen (*plutei*), schutdaken (*vineae, testudines, musculi*) stormrammen (*arietes*), muursikkels (*falces murales*) en zwaar geschut (*tormenta*). Tot dit laatste worden gerekend de pijlwerptuigen (*catapultae*), slingerwerptuigen (*ballistae*) en schorpioenen (*scorpiones*)²⁾.

§ 5. DE VLOOT.

Reeds vóór het jaar 260 v. Chr. moeten de Romeinen niet slechts eene handelsmarine gehad hebben, maar ook dieldekkers, tot den zeeoorlog geschikt. Maar in dit jaar bouwden zij de eerste vijfdekkers, en wel naar het model van een gestrand Karthaagsch oorlogsschip. Nog hetzelfde jaar bevocht Duilius de eerste overwinning ter zee.

De kiel (*carina*) der **oorlogsschepen** (*naves longae*) loopt aan den voorsteven in een meestal drietandigen snavel (*rostrum*) uit; hiermee tracht men het vijandelijke schip in den grond te boren. Volgens het getal der rijen roeibanken (*transstra*) dragen zij den naam van *actuariae, biremes, triremes, quadriremes* en *quinqueremes*. De *triremes* hebben in de bovenste rij 31 roeiriemen, in elk der beide onderste rijen 27, totaal $(31 \times 2) + (27 \times 4) = 170$ *remi*. De roeiriemen waren ongelijk van lengte. De roeiers (*remiges*) zitten boven

¹⁾ CAES., *de b. G.*, III, 19, IV, 26.

²⁾ CAES., *de b. G.*, VII, 25.

elkander, en opdat de een den ander bij het roeien niet hindert, zijn de roeigaten in den vorm van een *quincunx* aangebracht.

Op de *puppis* staat de *tutela*, eene geschilderde, vergulde of ivoren beeltenis van den beschermgod van het schip (Neptunus, Apollo enz.) Om het dek (*tabulatum*) loopen galerijvormige borstweringen. Geducht voor vijandelijke schepen is de enterhaak (*harpago, corvus, manus ferrea*¹⁾, alsmede de enterbrug, met leuning en van voren met haken voorzien. Vaak bedient men zich ook van lange sikkels (*falces navales*), om de kabeltouwen door te snijden.

De **bemannig** bestaat uit matrozen (*nautae, socii navales*), meestal slaven en *libertini* (bl. 46), roeiers en zeesoldaten (*classiarii*). Deze laatste, de eigenlijke mariniers, ook kortweg *militēs* genoemd, zijn legioensoldaten²⁾.

Eene galei telt ± 120 mariniers en 200 roeiers. De *biremis* wordt door een *navarchus*, de *triremis* door een *trierarchus* gekommandeerd. Als admiraal (admiraalschip: *navis praetoria*) doet een konsul, praetor, quaestor (bl. 152), legaat of prefekt³⁾, somwijlen ook een II *vir navalis* dienst. De II *vir navales* behooren tot de *magistratus extraordinarii minores* en worden gekozen in de *comitia tributa*.

¹⁾ CAES., *de b. c.*, I, 57.

²⁾ LIV., XXII, II, XLV, 43.

³⁾ Onder het Principaat voeren twee *praefecti* over de twee staande vloeten het bevel. TAC., Ann. IV, 5: *Italiam utroque mari duae classes, Misenum apud et Ravennum... praesidebant.*

EX LEGIBUS XII TABULARUM ¹⁾.*Tabula I.*

1. Si in ius vocat, ito. Ni it, antestamino: igitur em capito.
2. Si calvitur pedemve struit, manum endo iacito.
4. Assiduo vindex assiduus esto; proletario iam civi quis volet vindex esto.

Tabula II.

1. [De rebus M aeris plurisve D assibus, de minoris vero L assibus sacramento contendebatur; nam ita lege XII tabularum cautum erat. (At) si de libertate hominis controversia erat, etsi pretiosissimus homo esset, tamen ut L assibus sacramento contenderentur, eadem lege cautum est. Gai., IV, 14].

Tabula III.

1. Aeris confessi rebusque iure iudicatis XXX dies iusti sunt.
2. Post deinde manus iniectio esto. In ius ducito.
3. Ni iudicatum facit aut quis endo eo in iure vindicit, secum ducito, vincito aut nervo aut compedibus XV pondo, ne minore, aut si volet maiore vincito.
4. Si volet suo vivito. Ni suo vivit, qui eum vinctum habebit, libras farris endo dies dato. Si volet, plus dato.

¹⁾ Naar BRUNS, *Fontes iuris Romani antiqui* (VIIe druk), bl. 15 v.v.

5. [Erat autem ius interea paciscendi ac nisi pacti forent, habebantur in vinculis dies sexaginta. Inter eos dies trinis nundinis continuis ad praetorem in comitium producebantur, quantaque pecuniae iudicati essent, praedicabatur. Tertiis autem nundinis capite poenas dabant, aut trans Tiberim peregre venum ibant. GELL., XX, 1].

6. Tertiis nundinis partis secanto. Si plus minusve secuerunt, se fraude esto.

Tabula IIII.

1. [Cito necatus tamquam ex XII tabulis insignis ad deformitatem puer. CIC., *de legg.*, III, 8].
2. Si pater filium ter venum duuit, filius a patre liber esto.

Tabula V.

1. [Veteres — voluerunt feminas, etiamsi perfectae aetatis sint, — in tutela esse; — exceptis virginibus Vestalibus, quas — liberas esse voluerunt: itaque etiam lege XII tab. cautum est. GAI., I, 144].
3. Uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita ius esto.
4. Si intestato moritur, cui suus heres nec escit, agnatus proximus familiam habeto.
5. Si agnatus nec escit, gentiles familiam habento.
6. [Quibus testamento — tutor datus non sit, iis ex lege XII (tabularum) agnati sunt tutores. GAI., I, 155].
7. a. Si furiosus escit, agnatum gentiliūque in eo pecuniaque eius potestas esto.

Tabula VI.

1. Cum nexum faciet mancipiumque, uti lingua nuncupassit, ita ius esto.
3. [Usus auctoritas fundi biennium est, — ceterarum rerum omnium — annuus est usus. CIC., *Top.*, IV., 23].

4. [Lege XII tab. cautum est, ut si qua nollet eo modo (usu) in manum mariti convenire, ea quotannis trinoctio abesset atque eo modo (usum) cuiusque anni interromperet. *GAI.*, I, III].

Tabula VIII.

12. Si nox furtum faxsit, si im occisit, iure caesus esto.

14. [Ex ceteris — manifestis furibus liberos verberari addicque iusserunt (X viri) ei, cui furtum factum esset —; servos — verberibus affici et e saxo praecipitari; sed pueros impuberes praetoris arbitratu verberari voluerunt noxiamque — sarciri. *GELL.*, XI, 18].

18. [XII tabulis sanctum, ne quis unciario fenore amplius exerceret. *TAC.*, *Ann.*, VI, 16].

21. Patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto.

23. [Ex XII tab. — si nunc quoque — qui falsum testimonium dixisse convictus esset, ex Saxo Tarpeio deiceretur. *GELL.*, XX, 1].

Tabula VIIII.

1. 2. [Privilegia ne inroganto. De capite civis nisi per maximum comitiatum — ne ferunto. — Leges praeclarissimae de XII tabulis tralatae duae, quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari nisi maximo comitiatu vetat. *CIC.*, *de legg.*, III, 4, XIX, 44].

3. [Duram esse legem putas, quae iudicem arbitrumve iure datum, qui ob rem (iu)dic(a)ndam pecuniam accepisse convictus est, capite poenitur? *GELL.*, XX, 1].

Tabula X.

1. Hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito.

Tabula XI.

1. [Decemviri) cum X tabulas summa legum aequitate prudentiaque conscripsissent, in annum posterum X viros

alios subrogaverunt, — qui duabus tabulis iniquarum legum additis conubia — ut ne plebi cum patribus essent, inhumanissima lege sanxerunt. *CIC.*, *de rep.*, II, 36].

Tabula XII.

1. [Lege autem introducta est pignoris capio, veluti lege XII tab. adversus eum, qui hostiam emisset nec pretium redderet; item adversus eum, qui mercedem non redderet pro eo iumento, quod quis ideo locasset, ut inde pecuniam acceptam in dapem, id est, in sacrificium, impenderet. *GAI.*, IV, 28].

2. a. Si servus furtum faxit noxiamve no(x)it. — b. [Ex maleficiis filiorum familias servorumque — noxales actiones proditae sunt, uti liceret patri dominove aut litis aestimationem sufferre aut noxae dedere —. Constitutae sunt — aut legibus aut edicto praetoris: legibus velut furti lege XII tabularum *cet.* *GAI.*, IV, 75, 76].

EX LEGE ACILIA REPETUNDARUM ¹⁾.

(123—122 v. Chr.)

M'. Acilius? . . . tr(ibunus) pl(ebei) plebem iure rogaverunt, plebesque iure scivit in . . . a(nte) d(iem) . . . Tribus . . . principium fuit, pro tribu . . . preimus scivit . . .

* * * De civitate danda. Sei quis eorum, qui civis Romanus non erit, ex hac lege alteri nomen . . . [ad praetor]em quous ex hac lege quaestio erit, detulerit, et is eo iudicio hac lege condemnatus erit, tu[m] eis qui eius nomen detulerit, quous eorum opera maxime unius eum condemnatum esse constiterit . . . sei volet ipse filieque, quoei ei gnaei erunt, quom] civis Romanus ex hac lege fiet, nepotesque tum ei filio gnaeis civeis Romanei iusti sunt [et in quam tribum quous is nomen ex h. l. detulerit, sufragium tulerit, in eam tribum sufragiu]m ferunt inque eam tribum censito, militiaeque eis vocatio esto, aera stipendiaque o[m]nia eis merita sunt. Ne qui magistratus prove magistratu . . . eius h. l.] nihilum rogato. * * *

SENATUSCONSULTUM DE TIBURTIIS ²⁾.

(159 v. Chr.)

L. Cornelius Cn. f. pr(aetor) sen(atum) cons(uluit) a. d. III nonas Maias sub aede Kastorus.

¹⁾ BRUNS, t. a. p. bl. 55.

²⁾ BRUNS, t. a. p., bl. 171. „Habemus autem non ipsum SC., . sed epistolam praetoris datam ad SCtum, conversa oratione ex tertia persona in secundam.”

Scr. adf. A. Manlius A. f., Sex Iulius . . . , L. Postumius S(p) f.

Quod Teiburtes v(erba) f(ecistis) quibusque de rebus vos purgavistis, ea senatus animum advortit ita uti aequom fuit: nosque ea ita audiveramus, ut vos deixistis vobis nuntiata esse. Ea nos animum nostrum non inducebamus ita facta esse propter ea quod scibamus ea vos merito nostro facere non potuisse, neque vos dignos esse, qui ea faceretis, neque id vobis neque rei poplicae vestrae oitile esse facere. Et postquam vestra verba senatus audivit, tanto magis animum nostrum inducimus, ita uti ante arbitrabamur, de eis rebus af vobis peccatum non esse. Quonque de eis rebus senatui purgati estis, credimus vosque animum vestrum inducere oportet, item vos populo Romano purgatos fore.

EDICTUM PERPETUUM PRAETORIS URBANI ¹⁾.

De iniuriis 1. . . Qui autem iniuriarum agit, certum dicat, quid iniuriae factum sit, et taxationem ponat non maiorem quam quanti vadimonium fuerit.

2. Qui adversus bonos mores convicium cui fecisse cuiusve opera factum esse dicetur, quo adversus bonos mores convicium fieret: in eum iudicium dabo.

3. Ne quid infamandi causa fiat. si qui adversus ea fecerit, prout quaeque res erit, animadvertam.

4. Qui servum alienum adversus bonos mores verberavisse deve eo iniussu domini quaestionem habuisse dicetur, in eum iudicium dabo. item si quid aliud factum esse dicetur, causa cognita iudicium dabo.

5. Si ei, qui in alterius potestate erit, iniuria facta esse

¹⁾ BRUNS, t. a. p., bl. 227.

dicetur et neque is, cuius in potestate est, praesens erit neque procurator quisquam existat, qui eo nomine agat: causa cognita ipsi, qui iniuriam accepisse dicetur, iudicium dabo.

EDICTUM AEDILIS CURULIS ¹⁾.

De iumentis vendundis. Qui iumenta vendunt, palam recte dicunt, quid in quoque eorum morbi vitiiue sit, utique optime ornata vendendi causa fuerint, ita emptoribus tradantur. si quid ita factum non erit, de ornamentis restituendis iumentisve ornamentorum nomine redhibendis in diebus sexaginta, morbi autem vitiiue causa inemptis faciendis in sex mensibus, vel quo minores cum venirent fuerint, in anno iudicium dabimus. si iumenta paria simul venierint et alterum in ea causa fuerit, ut redhiberi debeat, iudicium dabimus, quo utrumque redhibeatur. Quae de iumentorum sanitate diximus, de cetero quoque pecore omni venditores faciunt.

De feris. Ne quis canem, verrem vel maialem, aprum, lupum, ursum, pantheram, leonem, qua volgo iter fiet, ita habuisse velit, ut cuiquam nocere damnumve dare possit. si adversus ea factum erit et homo liber ex ea re perierit, sestertium ducentorum milium nummorum, si nocitum homini libero esse dicetur, quanti bonum aequum iudici videbitur, (iudicium dabimus). ceterarum rerum, quanti damnum datum factumve sit, dupli (iudicium dabimus).

EDICTUM CENSORIS ²⁾.

Renuntiatum est nobis esse homines, qui novum genus

¹⁾ BRUNS, t. a. p., bl. 238.

²⁾ BRUNS, t. a. p., bl. 239.

disciplinae instituerunt, ad quos iuventus in ludum conveniat; eos sibi nomen imposuisse Latinos rhetoras: ibi homines adulescentulos dies totos desiderare. Maiores nostri, quae liberos suos discere et quos in ludos itare vellent, instituerunt. Haec nova, quae praeter consuetudinem ac morem maiorum fiunt, neque placent neque recta videntur. Quapropter et iis, qui eos ludos habent, et iis, qui eo venire consuerunt, videtur faciundum, ut ostenderemus nostram sententiam, nobis non placere.

FORMULA.

I. *Formula in ius concepta* ¹⁾.

Iudex esto.

Quod Aulus Agerius aput Numerium Negidium mensam argenteam deposuit, qua de re agitur;

Quidquid ob eam rem Numerium Negidium Aulo Agerio dare facere oportet ex fide bona;

Eius iudex Numerium Negidium Aulo Agerio condemnato, nisi restituat. Si non paret, absolvito.

II. *Formula in factum concepta* ²⁾.

Recuperatores sunt.

Si paret illum patronum ab illo liberto contra edictum illius praetoris in ius vocatum esse;

Recuperatores illum libertum illi patrono sestertium X milia condemnate. Si non paret, absolvite.

¹⁾ GAL., IV, 47.

²⁾ GAL., IV, 46.

HERHALINGSTABELLEN¹⁾.

¹⁾ Voor deze herhalingstabellen mijn oprechten dank aan Dr. J. VAN VESSEM te Amsterdam.

SAMENSTELLING DER ROMEINSCH E MAATSCHAPPIJ.

Omnes homines aut LIBERI sunt aut SERVI.

LIBERI.	Cives verdeeld	CURIATIM.	30 kuries verdeeld in gentes	{ <div> aktieve leden = <i>Patricii</i> passieve leden = <i>Clientes</i> = <i>Plebei</i> </div>	{ <div> <i>ius sacrorum</i> <i>sepulcri</i> <i>hereditatis</i> <i>curae</i> <i>decretorum</i> </div>	
		TRIBUTIM <i>tribus urbanae</i> 4. „ <i>rusticae</i> 31. N.B. <i>extra tribus</i> : <i>Aerarii</i> nota censoria,	met	{ <div> N.B. IURA GENTILICIA </div>		
		<i>infames</i> : door onteerende handeling, — bedrijf, — vonnis. (municip. sine suffr.)				
		CENTURIATIM.		(193, later 373)		
LIBERI.	Cives verdeeld	Klassen (5) en centuriën IURA CIVITATIS: PUBLICA: <i>suffragii</i> PRIVATA: <i>conubii</i>	<i>honorum, provocationis, sacrorum, occupandi agr. publ.</i> <i>commercii, obligationum, legis actionis.</i>			
		Peregrini	{ <div> uit onafhankelijke staten, vinden bescherming uit afhankelijke staten, PEREGRINI daarvan bevoorrecht, LATINI </div>	<i>applicatione; hospitio publico et privato; edictis.</i> <i>socii, dediticii.</i>		
			(Ius commercii, conubii; beperkt stemrecht).			
			zijn of PUBLICI: <i>servi magistratuum</i> „ PRIVATI: behoorende tot de	<i>en servi deorum.</i> <i>familia rustica: villicus etc.</i> <i>familia urbana: atrienses, ianitores, coqui.</i>		
SERVI.	Cives verdeeld	verkrijgen vrijheid en burgerrecht verkrijgen vrijheid	door MANUMISSIO IUSTA: <i>vindicta, censu, testamento.</i> door MANUMISSIO MINUS IUSTA: <i>inter amicos, per mensam,</i> <i>per epistolam.</i>			
		komen in slavernij: IURE GENTIUM IURE CIVILI:	<i>captivi, nati ex ancillis nostris.</i> door <i>capitis deminutio maxima.</i>			
		N.B. <i>Capitis deminutio maxima</i> maakt slaaf:	<i>media</i> ontnoemt <i>civitas</i> ; <i>minima</i> wijzigt <i>status familiae.</i>			

DE VOLKSVERGADERINGEN.

Overzicht der bevoegdheid.

WETTEN.

KEUZEN.

RECHTSPRAAK.

Eigenlijke wetten.

Besluiten.

Comitia
curiata. *)

geene

tot 510: *lex de bello indicendo*
steeds: *lex de imperio*.
adrogatio.

De Koning tot 510.

in 2de instantie als de
Koning het toestaat.

Centuriata.

Tot 286 bijna alle
gewichtige wetten
als
Valeria.
Aternia Tarpeia.
leges XII tabb.
Valeria Horatia.
Publilia Philonis.
Maenia.
Hortensia.*lex de potestate censoria*.
lex de bello indicendo.*Magistratus patricii maiores*.*Iudicia de capite civis*.Comitia
tributa.Alle *leges praetoriae*, naderhand ook *consulares*.
b.v. *Manlia* (357).*Magistratus patricii minores*.
Pontifex max. *Curio max.*
Priesterkeuze na *LEX DOMITIA* 104.*Iudicia de multis*.Concilia
plebis
tributa.TOT 443: *plebiscita* alleen bindend voor de plebs.
b.v. *Terentilius*.
VAN 449—286: vele *plebiscita* tot gelijkstelling
der plebs, b.v. *Canuleum*, *Licinium*, *Ovinium*.
NA 286: alle gewichtige wetten.*Tribuni plebis*.
Aediles plebei.*Iudicia de multis*.*) N.B. *Comitia curiata calata*: *inauguratio*, *detestatio sacrorum*, *testamenta*, *indictio feriarum*.

DE WERKKRING VAN DEN SENAAT.

I. PRODERE INTERREGEM.

II. TUTELA POPULI

door de *Patrum Auctoritas* voor

wetten	{	<i>in comitiis cur. et cent. ;</i>
		<i>in comitiis trib. et in conciliis plebis tot 286.</i>
keuzen	{	<i>in comitiis cur. : de koningskeuze ; in comitiis cent.</i>

III. CONSILIUM MAGISTRATUUM.

a) Algemeen Bestuur :

decernere tumultum, iustitium, s. c. contra r. p. factum videri, s. c. ultimum.

b) Eeredienst :

prodigia curat, decernit supplicationes, lustrationes etc.,
weert of aanvaardt vreemden *cultus*.

c) Financiën en Openbare werken :

dispensatio aerarii, stemt over de Vjaarlijksche begroo-
ting v. h. *imperium domi*.
stemt over de jaarlijksche begroo-
ting v. h. *imperium militiae*.

d) Buitenlandsche Betrekkingen :

zenden van gezantschappen — ontvangen van gezantschappen ; voorbereidende maatregelen voor vredesverdragen, oorlogen.

e. Oorlogszaken :

aanwijzing van *provinciae, prorogatio imperii* etc.

f. Italië en de Provinciën :

toezicht over de *civitates* van Italië ; regeling van overwonnen gewesten, *in provinciae formam redigere*.

DE OVERHEIDSPERSONEN

INDEELING.

Magistratus Patricii.

<i>cum impero</i>	<i>sine imperio</i>	<i>sine imperio</i>	<i>sine imperio</i>
<i>maiores</i>	<i>maiores</i>	<i>minor</i>	<i>minores</i>
<i>curules</i>	<i>curules</i>	<i>curulis</i>	<i>non-curules</i>

Plebeii.

Ordinarii	CONSUL	CENSOR	AEDILIS	QUAESTOR TRIBUNUS,
	PRAETOR		CURULIS	XXVI VIRI AEDILIS
PLEBIS.				
Extraordinarii	DICTATOR	MAGISTER	III VIRI AGRIS	
	X VIRI L. S.	EQUITUM	DANDIS etc.	
	TRIBUNI M. C. P.			
	III VIRI R. C.	PRAEFECTUS		
	INTERREX	URBIS		

Mag. Patricii auspicio creantur.

Plebeii inauspicio creantur.

Patricii maiores com. centuriatis creantur.

Patricii minores com. tributis creantur.

(Interrex proditur, dictator dicitur, mag. equitum dicitur, praef. urbis relinquitur).

Plebeii conciliis plebis creantur.

Curules habent: sellam curulem, togam praetextam, ius sententiae.

Magistratus omnes habent:

ius edicendi, multae dictionis et pignoris capionis, contionis, obnuntiationis.

DER REPUBLIEK.

ONTWIKKELING.

- 510 KONSULS.
 494 VOLKSTribUNEN 2.
 AEDIELEN: PLEBEII 2.
 471 Lex Publilia Voleronis: trib. en aed. *tributum* gekozen.
 457 10 Volkstribunen.
 477 QUAESTOREN: 2 *com. tributis* gekozen.
 443 CENSOREN,
 TRIBUNI M. C. P. (—367 met tusschenpoozen).
 434 Lex Aemilia: *censura annua et semestris*.
 421 Quaestoren.
 367 Lex Licinia: *consul utique alter de plebe*.
 PRAETOR (*urbanus*).
 366 KURULISCHE AEDIELEN. 2.
 351 *Primus censor de plebe*.
 339 Lex Publilia Philonis: *censor utique alter de plebe*.
 337 Q. Publilius Philo, eerste *praetor de plebe*.
 327 Q. Publilius Philo, eerste *proconsul* door *prorogatio imperii*.
 312 Plebiscitum Ovinium: *lectio senatus* aan de censoren.
 267 8 Quaestoren.
 241 2 Praetoren (*urbanus et peregrinus*).
 227 4 Praetoren (2 als stadhouder en veldheer).
 216 Laatste diktator *rei gerundae causa*.
 197 6 Praetoren.
 81 Lex Cornelia: 8 Praetoren, 20 Quaestoren. Rechten v. d. volkstribuun beperkt.
 75 Lex Aurelia: } Rechten der volkstribunen hersteld.
 70 Lex Pompeia: }
 52 Lex Pompeia: 5 jaar tusschen konsulaat en stadhouderschap.
 44 Lex Antonia: Diktatuur afgeschaft.

HET RECHTS WEZEN.

Magistratus ;*c. imp. :*door *ius multae dictionis*door *ius vitae necisque**ius pignoris capionis.*behoudens *provocatio.***Comitia :***en conc. plebis*

CENTURIATA:

de capite civis ;

Aanklagers en voorzitters.

Geding:

*diei dictio,*TRIBUTA: *de multis.*

Magistraten.

*quattuor contiones, iudicium populi.***Quaestiones****perpetuae :**na *Lex Calpurnia* 149:Voorzitter *PRAETOR (iudex*Aanklager: *homo privatus ;*Geding: **ACTIONES IN IURE:***postulatio,**nom. receptio,***ACTIONES IN IUDICIO:***actio perpetua, altercatio*

Stemming;

anders

*praetor renuntiat**de repetundis etc. (blijvende rechtbanken).**quaestionis)*Gezwoeren: *album iudicum**(divinatio), nom. delatio, subscriptio, interrogatio.*{ vóór 123: *senatores.*{ (l. *Sempron.*) *equites.*{ later (70): *sen. equit.,**trib. aerarii.**(pater familias ; pontifex maximus.)*

N.B. Onder het Principaat:

*cognitio senatus, cognitio**principis.***ACTIONES IN IURE:**bij den **Praetor** (vroeger konsul)Vooraf: *in ius vocare*

RECHTSINGANG wordt verkregen

*en kurulischen Aediel.**(antestatio, rapere in ius).*vóór *Lex Aebutia, per legis actiones :*na *Lex Aebutia, per formulam**litis contestatio**iudices, arbitri, recuperatores,**decemviri stlitibus iudicandis, centumviri.*{ *p. sacramentum.*{ *p. iud. postul.*{ *p. conductionem.*{ *p. man. iniect.*{ *p. pign. capionem.***ACTIONES IN IUDICIO:**voor aangewezen **Rechters :**

of rechtbanken:

ONDERZOEK EN VONNIS:*causae coniectio**peroratio, probatio, sententia.***Iudicia
publica
exercent****Iudicia
privata**

REGISTER.

- Abdicare se magistratu** 126.
Abdicere, zie *aves*.
Abrogare legem 94.
A(b)solvere 170.
Accensus 86.
Acies 233.
Acquisitio civilis 58.
 " *naturalis* 59.
Acta senatus 115.
Actio iniuriarum 55.
 " *legis* 53, 59, 174, 179.
 " " *per sacramentum* 174.
 " " *per iudicis postulati-*
 onem 175.
 " " *per conditionem* 175.
 " " *per manus iniectio-*
 nem 175.
 " " *per pignoris capionem*
 176.
Actor 175, 177.
 " *publicus* 74.
Addico 137, 178.
Addictus 26, 63, 64, 175, 178.
Adesse scribundo 109.
Adhibere pontifices 196.
Adiectiones formulae 176.
Adimere equum publicum 143.
Adire libros 197.
Adiudicatio 59.
 " (*pars formulae*) 176.
Adiuvare ius 157.
- Adlectio** 102, 114.
Administratieve rechtspraak 119,
 144, 162.
Adoptio per aes et libram 27, 53.
Adrogatio 27, 53, 84.
Adsentiri 107.
Advocatus 169.
Aedes Vestae 186.
Aedilicius 100, 101, 102.
Aedilitas curulis 19.
Aedilis curulis 148, 159.
 " *plebis* 11, 149.
Aerarium militare 210.
 " *Saturni* 109, 151, 209,
 210.
Aerarius 31, 42, 47, 48, 143, 141.
Aes flatum 202.
 " *equestre* 41, 176, 209.
 " *grave* 202.
 " *hordearium* 41, 204, 209.
 " *rude* 202.
 " *signatum* 202.
Aestimatio litis 171.
Aetas legitima 124.
 " *quaestoria* 124, 126.
 " *senatoria* 99, 124.
Affinis 52.
Ager assignatus, zie *viritanus*.
 " *colonicus* 206.
 " *occupatorius* 11, 206.
 " *privatus* 205, 207.

Ager privatus vectigalisque 207.
 „ provincialis 205, 206.
 „ publicus 11, 144, 151, 205,
 206, 207, 210.
 „ quaestorius 151, 205.
 „ Romanus 11, 42, 205.
 „ scripturarius 206.
 „ stipendiarius 207, 217.
 „ viritanus 205.
 Agere censum 140.
 Agmen 233.
 Agnatio 35, 50, 52, 60.
 Agnomen 35, 54.
 Album iudicum 167, 168.
 „ praetorium 158.
 „ senatorium 101.
 Alimentatio 210.
 Altercatio (in den senaat) 107.
 „ (bij de rechtspraak)
 169.
 Ambitus 125.
 Ambarvalia 188.
 Ambtsadel 20.
 Amicitia 199.
 Ampliatio 170.
 Animisme 182.
 Anniversaria 189.
 Annona, zie cura 149.
 Anquisitio 89.
 Antestatio 177.
 A(ntiquo) 82.
 Apparitor 105.
 Appellatio Caesaris 179.
 Appellatio magistratuum 47, 118.
 Applicatio ad patronum 37, 65.
 Aquila 228.
 Aquilifer 228.
 Arbitr 172.
 Arbitrium vitae necisque 68, 179.
 Argeorum (sacra) 187.
 As 46, 202, 203.

Asylum 4.
 Assertor in libertatem 70.
 Assiduus 45.
 Assignatio viritana 215.
 Atellanae 49.
 Atrium Vestae 194.
 Auctor generis 40.
 „ legis 94.
 Auctoritas patrum 8, 16, 94, 97,
 98, 109.
 „ senatus 108.
 „ tutoris 32.
 Auguraculum 191.
 Augur 81, 120, 128, 191, 192, 197,
 232.
 Auguria, zie auspicia.
 Augustus 153.
 Aureus 203.
 Aurum vicesimarium 70, 208.
 Auspicia 15, 77, 185, 190.
 „ ex coelo 191.
 „ ex diris 81, 191, 192.
 „ ex quadrupedibus 191,
 192.
 „ ex tripudiis 191, 192.
 „ ex avibus 191.
 „ impetrativa 146, 191.
 „ maiora 190.
 „ minora 190.
 „ publica 105, 190.
 „ privata 105, 190.
 „ oblativa 191.
 „ vitiata 110, 127, 192,
 198.
 Auxilia 229.
 Auxilium tribunicium 146, 148.
 Aves abdicunt 192.
 „ addicunt 192.
 Avocare, zie ius.
 Axamenta 200.

Banmijl 48, 120, 146.
 Belegeringswerktuigen 234.
 Bona damnatorum 208.
 „ vacantia 208.
 Bulla 31, 122.
 Caerimonia 182.
 Caerites, zie tabulae.
 Calata, zie comitia.
 Calceus 29.
 Calceus patricius 34, 104, 122.
 „ senatorius 104.
 Calo 234.
 Campus sceleratus 194.
 Candidatus 125.
 Capere tabernaculum 191.
 „ flaminem 194.
 Capitales, zie tresviri.
 Caput 24.
 Cardo 191, 233.
 Carmen saliare 200.
 Castra 232.
 Causa 161.
 Causidicus 169.
 Celeres 42.
 Censeo 107.
 Censor 139, 209.
 „ perpetuus 115.
 Censura 19, 139.
 Censura capite 224, 228.
 „ (civis) 45.
 „ 19, 130, 140.
 „ equester 41, 100.
 „ senatorius 73, 99, 126.
 Centesima rerum venalium 210.
 Centumviri 172, 179.
 Centuria 8, 44.
 „ accensorum velatorum
 46, 224.
 „ capite censorum 43, 45.
 „ equitum 45, 224.

Centuria fabrum aerariorum 46,
 224.
 „ fabrum tignariorum 46,
 224.
 „ iuniorum 45, 224.
 „ liticinum cornicinum 46
 224.
 „ peditum 45.
 „ praerogativa 88.
 „ seniorum 45, 224.
 Centuriae praerogativae 87.
 Centurio 45, 131, 231.
 Cerae 40.
 Cessio (in iure) 54, 58.
 Charonita 70.
 Cista 82.
 Cives optimo iure 10, 30, 33.
 „ minuto iure 10, 30, 36.
 Civis 28.
 „ infra classem 46.
 Civitas 29, 72.
 „ dediticia 213, 216, 217.
 „ foederata 207, 215, 217.
 „ iuris Latini 212, 215, 217.
 „ „ peregrini 65, 213, 215,
 217.
 „ „ Romani 212, 213, 217,
 221.
 „ libera 207, 217.
 „ stipendiaria 217.
 Civitatis donatio 28, 29, 72.
 „ reiectio 26.
 Classarius 235.
 Classicus 45, 46.
 Classis (vermogensklas) 8.
 Classis (vloot) 234.
 Clausula nova, zie edictum no-
 vum.
 Cliens 10, 37.
 Coemptio 51.
 Cognatio 52, 60.

- Cognitio causae 173.
 „ extraordinaria 179.
 „ principis 178.
 „ senatus 178.
 Cognomen 34.
 Cohors 227.
 „ praetoria 154, 156, 220, 229, 230.
 „ urbana 156, 229.
 Collectio causae 178.
 Collegium sacerdotum 195.
 Colonia civium 206, 213, 217.
 „ latina 66, 215.
 „ maritima 214.
 „ veteranorum 214.
 Colonicus, zie ager.
 Comitia 7, 79, 90.
 „ calata 85.
 Comitia centuriata 8, 79, 86.
 „ curiata 7, 42, 79, 83, 95.
 „ sacerdotiorum 155.
 „ tributa 43, 79, 90.
 „ „ sacerdotum 92.
 Comitialis, zie morbus.
 Comitatus maximus 88.
 Comitium 83, 91, 105.
 Commentarii pontificum 196.
 Comperendinatio 170.
 Compitalia 187.
 Conciliabulum civium Romano-
 rum 215.
 Concilium 79, 90.
 „ plebis curiatum 12, 90, 97, 145.
 „ „ tributum 12, 90, 91, 145.
 „ provinciae 222.
 Concubina 50.
 Condemnatio 176.
 C(ondemno) 170.

- Confarreatio 50, 194.
 Confessus 175, 177.
 Coniectio causae, zie collectio.
 Consilium (quaestio perpetua) 167
 178.
 „ regis 97.
 Constitutio principis 159.
 Consul 9, 129.
 „ maior 131.
 Consularis 102.
 Consulere senatum 104.
 „ „ ordine 107.
 Consumere diem dicendo 107.
 Contio 79.
 Contubernium 68.
 Contractus 61, 62.
 Conventio 62.
 Conventio in manum 27.
 Conventus 219.
 Coquina 189.
 Corpus iuris civilis 160.
 Corrigere ius 158.
 Creatio regis 84, 128.
 Creditor 61.
 Crimen publicum 161.
 Cultus Graecus 111.
 Cura (kurateel) 33.
 „ annonae 149, 208.
 „ ludorum 150.
 „ urbis 149.
 Curator tribuum 140.
 „ viarum 220.
 Curia 7, 42.
 „ Calabra 85.
 „ Hostilia 105.
 „ Julia 115.
 „ principum 83.
 Curialis 42, 186, 187.
 Curiatus, zie lictor.
 Curio 186.
 „ maximus 92, 186.

- Curulis, zie aedilis, magistratus,
 sella en senator.
 Custodia urbis 128, 135, 136.
 Damnatio memoriae 155.
 Datio iudicis 172, 177, 179.
 Dare senatum 113.
 Debitor 61.
 Decem stipendia 124.
 Decemviri coloniae deducendae
 213.
 „ legibus scribundis 12,
 121.
 „ sacris faciundis 16, 111,
 195, 196.
 „ stlitibus iudicandis 152,
 172.
 Decernere 107.
 Decurio 223.
 Decretum senatus 108.
 „ principis 179.
 Decuma 205.
 Decumanus 191, 233.
 Decuria iudicum 168.
 „ (militaire indeeling) 231.
 Dedicatio 131.
 Dediticius, zie civitas.
 Deditio 25, 199.
 Deductio domum 51.
 Deiectio de rupe Tarpeia 171.
 Delictum privatum 161.
 Dementio capitis 25, 35, 67, 72,
 101, 172, 232.
 Demonstratio 176.
 Deportatio 72, 179.
 Descriptio classium centuriarum-
 que 141.
 Desertor 26.
 Detestatio sacrorum 53, 85.
 Devotio 188.
 Dicere dictatorem 133.
 Dicere diem 89.
 „ magistrum equitum 134.
 „ sententiam 107.
 Dico 137.
 Dictator 22, 132.
 „ optima lege 133, 165.
 „ imminuto iure 134.
 Dies ater 80.
 „ comitalis 80.
 Dies fastus 80.
 „ feriatas 80.
 „ nefastus 80, 176.
 „ profestus 80.
 „ religiosus 80.
 „ sollemnis 125.
 Diffarreatio 51.
 Dilectus 44, 131, 224, 231.
 Diribitor 82.
 Discessio 104, 106, 108.
 Dispensatio aerarii 112.
 Dividere sententiam 108.
 Divinatio 168, 197.
 Do 137.
 Dominatio 23, 116.
 Dominicus, zie potestas.
 Dominium bonitarium 59.
 „ ex iure Quiritium 56.
 „ ex iure gentium 59.
 Dominus 67.
 Duoviri perduellionis 89, 128, 164.
 „ navales 235.
 „ viis extra urbem purgan-
 dis 153.
 Dyarchie 23.
 Edicere comitia 80.
 Edictum aedilicium 150, 159.
 „ censorium 143.
 „ novum 158.
 „ perpetuum 158.
 „ praetorium 158, 159.

Edictum repentinum 158.
 " tralatitium 158.
 " Hadriani 159.
 Editio actionis 177.
 Egredi relationem 107.
 Eiurare 126.
 Elogium 40.
 Emancipatio 27, 56.
 Emptor familiae 60.
 Epulo 195, 198.
 Epulum Iovis 199.
 Eques equo publico 41, 73, 204.
 " " privato 41.
 Equester, zie census en ordo.
 Erus 67.
 Etrusci 1, 2, 198.
 Evocatus 232.
 Exceptio 177.
 Exercitus perpetuus 228.
 Exsilium 26, 170.
 Expositio infans 55.
 Extraordinarius, zie quaestio.
 Excubiae 233.
Fabri, zie centuria.
 Facere discessionem 104.
 " relationem 104.
 " senatusconsultum 108.
 " verba 103.
 Familia 2, 7, 31.
 " rustica 69.
 " urbana 69.
 Familiagoed 57.
 Famulus 68.
 Fasces cum securi 123.
 Feronia 71.
 Feriae Latinae 3, 135, 147.
 " stultorum 187.
 Ferre legem 94.
 Fetiales 128, 199.
 Fiscus Caesaris 211.

Flamen 193.
 Flamen curialis 186.
 Flamen Dialis 27, 56, 194.
 " Martialis 194.
 " Quirinalis 194.
 Focus publicus 185.
 Foederatus, zie civitas.
 Foedus 199, 217.
 " Cassianum 17.
 " Latinum 3, 17.
 Fordicidia 187.
 Formula census 140.
 " (bij de rechtspraak) 176, 179.
 Fornacalia 186.
 Forum civium Romanorum 215.
 Frater arvalis 201.
 " lupercus 201.
 Fraus 38.
 Frequens, zie senatus.
 Frumentarius, zie lex.
 Functus consulatu etc. 114.
 Fur manifestus 26, 175.
 Furiosus 33.

Geboorteadel 20.
 Geldadel 21.
 Genius 188.
 Gens 2, 7, 34, 52.
 " maior 36, 97.
 " minor 36, 97.
 " plebeia 36.
 Gentilicius, zie iura.
 Gentilis 35, 52, 60, 189.
 Groma 232.

Habere senatum 104.
 Haruspex 198.
 Haruspicina (ars) 183, 198.
 Hastatus 225, 231.
 Hereditas 59 60.

Homo novus 40.
 Hordicidia, zie Fordicidia.
 Hospitium 65.
 Humiles 16, 43, 45, 46.

Japyges 1.
 Ignobilis 21, 40.
 Ignominia 143.
 Imago 40.
 Impedimenta 233.
 Impeditus 234.
 Imperator 154.
 Imperium 119.
 " domi 112, 120.
 " maius 136.
 " militiae 112, 120, 165.
 " minus 136.
 " proconsulare 154.
 " summum 133.
 Imperii (vis maioris) 118.
 Inauguratio 85, 92, 128, 197.
 Indigitare 182.
 Indigitamenta 182.
 Incensus 26, 141.
 Infamia 48, 171.
 Infamis 48, 100, 123, 168.
 Infrequens 26.
 Ingenuus 28, 33.
 Iniuria 61.
 Inlicium 86.
 Insignia magistratuum 122.
 " senatorum 104.
 Inspicere libros 197.
 Intentio 176.
 Intercessio 117, 118.
 Intercessio collegae 118, 131, 134, 140.
 " tribunicia 146, 147.
 Interdictio aqua et igni 26, 165, 171, 179.
 Interpres 220.

Interregnum 127.
 Interrex 16, 84, 86, 127.
 Interrogatio 169.
 Ire pedibus in sententiam 107.
 Irrogatio multae 93.
 Italia 212.
 Italici 2.
 Iudex 172, 179.
 " quaestionis 167.
 Iudicatio 161.
 Iudicium 161, 162, 191.
 " imperio, quod continetur 162.
 " legitimum 162.
 " populi 88, 92, 94, 96, 169.
 " privatum 137, 160, 161, 172, 179.
 " publicum 160, 163, 178.
 " turpe 33, 49.
 Iunianus, zie Latinus.
 Iuno Quiris 29.
 Iurare in leges 126, 152.
 " " verba consulis 131.
 Iurator 140.
 Iuris sui 25, 31.
 " alieni 25, 32.
 Iurisconsultus 159.
 Iurisdictio 161.
 Iurisdictio contentiosa 119, 162.
 " peregrina 161.
 Iurisdictio urbana 161.
 " voluntaria 53, 69, 119, 162.
 Iurisperitus 159.
 Iura agnationis 52.
 " gentilicia 35.
 " patronatus 38.
 " privata 9, 31, 32, 72, 161.
 " publica 9, 30, 32, 47, 72, 161.

Ius 160.
 „ agendi cum patribus 104, 115, 120.
 „ „ „ plebe 120.
 „ „ „ populo 120.
 „ agrum publicum occupandi 30, 48.
 „ anuli aurei 40, 42, 104.
 „ auspiciorum 30, 121, 190, 197.
 „ auxilii tribunicii 47.
 „ avocandi contionem 79.
 „ „ comitiatum 83.
 „ belli et pacis 161, 199.
 „ censurae 143.
 „ civile 65, 157, 160.
 „ civitatis 29.
 „ coercionis 120, 163, 179.
 „ commercii 31, 56.
 „ contionis 79, 119.
 „ conubii 10, 14, 31, 49.
 „ divinum 196.
 „ edicendi 119, 158.
 „ epulandi publice 104.
 „ exulandi 47, 90, 170.
 „ fetiale 112, 161, 199.
 „ gentium 65, 159, 161.
 „ gladii 221.
 „ hereditatium 60.
 „ honorarium, zie praetorium.
 „ honorum 10, 30, 47, 72, 123.
 „ imaginum 40.
 „ legatorum 199.
 „ legis actionis 31, 64.
 „ legationis liberae 104.
 „ liberorum 126.
 „ multae 92, 119, 179.
 „ nexus 11.
 „ obligationum 31, 61.
 „ obnuntiationis 119.
 „ occupandi agrum publicum 11, 30, 48.

Ius pignoris capionis 92, 119.
 „ paetorium 158.
 „ pransionis 120.
 „ privatum 160, 161.
 „ provocationis, zie provocatio.
 „ publicum 159, 160, 161.
 „ Quiritium 29.
 „ sacrorum 30, 48.
 „ sacerdotiorum 30.
 „ sententiae dicendae 99, 100, 101, 103, 194.
 „ suffragii 10, 30, 47, 72, 165.
 „ testamenti factionis 60.
 „ vitae necisque 54, 164, 179, 219.
 „ vocationis 120.
 Iustitium 111.
 Iuventus 31.
 Kalendae 85.
 Kollegialiteit 117.
 Lararium 189.
 Lar domesticus, zie familiaris.
 Lar familiaris 31, 188, 189.
 Lares compitales 187.
 „ publici 186.
 Latifundium 11.
 Latinitas 64.
 Latinus 3, 17, 24, 65, 66, 73.
 „ colonarius 73.
 „ iunianus 73.
 Latium adiectum 66.
 Lator legis 94.
 Laudator 169.
 Lectio senatus 99, 102, 142.
 Lectisternium 111, 130.
 Legati (decem) 114, 230.
 Legatum per vindicationem 59.
 Legatus Augusti pro praetore 221.
 „ cum imperio 220, 230.

Legatus legionis 230.
 „ pro praetore 230.
 Legere senatum 102.
 Leges regiae 157.
 Legio 222.
 Lex 59, 91, 93, 94.
 „ agraria 206.
 „ censui censendo 140.
 „ coloniae 213.
 „ consularis 94.
 „ curiata de imperio 84, 120, 128, 133.
 „ data 159.
 „ de ambitu 125.
 „ de bello indicendo 88.
 „ de censoria potestate 88, 119, 139.
 „ de imperio 84, 120, 128, 133.
 „ de tribunicia potestate 96.
 „ frumentaria 208.
 „ iudiciaria 168.
 „ perfecta 94.
 „ perlata 94.
 „ praetoria 94.
 „ provinciae 114, 217.
 „ tabellaria 82.
 „ Acilia 66.
 „ Aebutia 174, 177.
 „ Aelia 81, 91.
 „ „ Sentia 74.
 „ Aemilia 139.
 „ Antonia 134.
 „ Aternia Tarpeia 92, 168, 202.
 „ Atinia 101, 148.
 „ Aurelia de potestate tribunicia 148.
 „ „ iudiciaria 168, 170.
 „ Calpurnia de ambitu 125.
 „ „ repetundarum 138, 166, 175.

Lex Canuleia 14.
 „ Claudia (de senatoribus) 100.
 Clodiae leges 81, 208.
 Lex Cornelia de edicto praetorio 158.
 „ „ de magistratibus 101, 124, 138, 166.
 „ „ de provinciis 219.
 Corneliae iudiciariae leges 167.
 Lex Domitia 92.
 „ Falcidia 61.
 „ Fufia 81, 91.
 „ „ Caninia 74.
 „ Hortensia 16, 88 91., 95 101, 109.
 „ Julia de civitate danda 66, 73, 216.
 „ Julia de maritandis ordinibus 126.
 Lex Julia municipalis 216.
 „ Papiria 164.
 Juliae leges iudiciorum publicorum et privatorum 174, 179.
 Lex Junia Norbana 73.
 „ Licinia 15, 129, 206.
 „ Maenia 94.
 „ Manlia 70.
 „ Minicia 28.
 „ Ogulnia 16, 196, 197.
 „ Ovinia 19, 75, 90, 101, 130, 142.
 „ Pappia Poppaea 126.
 „ Plautia Papiria 66, 73, 216.
 „ Poetelia 64.
 „ Pompeia de potestate tribunicia 148.
 „ „ de provinciis 132, 219.
 Porciae leges 165, 170.

Publiliae Philonis leges 94, 95, 139.
 Lex Publilia Voleronis 12, 90, 93, 145, 148.
 „ Sempronia agraria Ti. Gracchi 21, 206.
 „ „ agraria C. Gracchi 206.
 „ „ de provinciis 113.
 „ „ frumentaria 20.
 „ „ iudiciaria 21, 41, 167.
 „ Servilia de repetundis 66, 170.
 „ Silia 175.
 „ Titia 152.
 „ Trebonia 145.
 „ Tullia 125.
 „ Valeria de provocatione (509), 9, 88, 164.
 „ Valeria de provocatione (300), 165.
 Valeriae Horatiae leges 13, 93, 95, 165.
 Lex Villia annalis 99, 124.
 „ Voconia 60.
 Leges sacrae 12, 164.
 „ XII Tabularum 12, 13, 76, 157, 164, 174.
 Libertinus 45, 71, 123, 224, 235.
 Libertus 70.
 Libri augurales 197.
 „ Sibyllini 16, 111, 183, 197.
 Libripens 51.
 Lictor 105, 122, 195, 220.
 „ curiatus 85.
 Ligures 1.
 Litis contestatio 177.
 Lituus 191.
 Locare opera publica 144.
 Locus 212

Locus et lautia 151.
 „ senatorius 104.
 Luceres 5, 6.
 Ludi publici 150, 193.
 „ Apollinares 137, 193.
 „ Cereales 193.
 „ Megalenses 150, 193.
 „ Romani 150, 193.
 „ plebei 150, 193, 198.
 Lupercales 201.
 Lustratio 111.
 Lustrum 139, 142.
 Magister equitum 134.
 „ populi 132.
 Magistratus populi Romani 117.
 Magistratus cum imperio 122.
 „ curulis 14, 99, 122.
 „ designatus 107, 125.
 „ extraordinarius 121.
 „ maior 121.
 „ minor 121.
 „ non-curulis 122.
 „ ordinarius 121.
 „ patricius 121.
 „ plebeius 121.
 „ sine imperio 118, 122.
 „ suffectus 125.
 Manceps 210.
 Mancipatio 51, 53, 55, 56, 58, 60.
 Mancipio datus 27, 55.
 Mancipium 67.
 Manes 53.
 Manipulus 225.
 Manumissio 28, 69.
 „ iusta 69.
 „ minus iusta 70.
 Manus 32, 50.
 Mater familias 32.
 Matrimonium iustum 28, 49.
 „ cum manu 50.

Matrimonium sine manu 50.
 Memoria, zie damnatio.
 Menschenoffers 111, 187.
 Metalla 207.
 Metari castra 232.
 Metator 232.
 Mlles 223.
 Missio in bona, zie in possessionem.
 Missio in possessionem 178.
 Mitttere senatum 108.
 Monarchie 23.
 Monetalis, zie tresviri.
 Morbus comitialis 81, 192.
 Mos maiorum 8, 128, 143.
 Movere senatu 102, 143.
 „ tribu 42, 48, 143.
 Mulleus 34, 122, 129.
 Multa 171, 208.
 „ suprema 92, 163.
 Municeps sine suffragio 49, 123.
 Municipium cum suffragio 214.
 „ sine suffragio 214.
 Mutare calceos 104.
 „ (iubere tribum) 143.
 Mutuum 63.
 Mythologie 182.
 Naturalisatie 36.
 Navarchus 235.
 Nauta 235.
 Navis longa 234.
 „ praetoria 235.
 Nexum 64.
 Nexus 63, 64.
 Nobilis 21, 40.
 Nobilitas 20, 39.
 Nomen gentilicium 34.
 „ Latinum 18, 65, 66.
 Nominis delatio 168.
 „ professio 125.
 „ receptio 168.

Nomenclator 125, 140.
 Nomina civium 34.
 Nominare provincias 113.
 Non liquet 170.
 Nota censoria 48, 143.
 Novitas 40.
 Numerare senatum 105.
 Nundinae 80, 91, 124.
 Nuntiatio 81, 91, 198.
 Obligatio 31, 61, 62.
 Obnuntiatio 81, 91.
 Obrogare legem 94.
 Occupatio 59, 206.
 Occupatorius, zie ager.
 Opera publica 112.
 Opifex 45, 100.
 Oppidum 212.
 Optimates 21, 40.
 Orcinus 70.
 Ordo (certus magistratum) 99, 124.
 „ equester 21, 41, 73, 155.
 „ honorum 126.
 „ senatorius 72, 155.
 „ tribuum 140.
 Ornare provincias 209.
 Ostiensis, zie quaestor.
 Ovatio 113.
 Ovile 83.
 Paganalia 188.
 Paganus 188.
 Pagus 3, 188.
 Palladia 186.
 Paludamentum 122, 132.
 Pars antica 233.
 „ postica 233.
 Pater adoptivus 54.
 „ familias 7, 25, 32, 33, 52, 54, 97, 120, 165, 179, 188.

Pater fiduciarius 56.
 „ patratu 25, 199.
 Patres 33, 109, 127, 190.
 „ conscripti 98.
 Patricius 9, 34.
 Patronatus, zie iura.
 Patronus 37, 70, 169.
 Partes formulae 176.
 Pax 199.
 Peculium 67, 68.
 „ profecticiu 55.
 „ castrense 55.
 Pecunia 202.
 Pedarius 102.
 Penates 189.
 „ publici 186.
 Peregrinus 24, 65, 73, 172.
 Perferre legem 94.
 Prescribere senatusconsultum 104, 109.
 Persona 24.
 Phalanx 225.
 Pignora fatalia 186.
 Pilum 227.
 Pilus 231.
 Plebeius 9, 39.
 Plebiscitum 12, 90, 91, 93.
 Plebs 39.
 Pollice, zie truncus.
 Pomerium 6, 86, 105, 120.
 Pompa 193.
 Pons 83.
 Pontifex III, 128, 195.
 „ maximus 92, 115, 165, 179, 195, 196.
 Popularis 21, 40.
 Populus Romanus Quiritium 20, 29, 76.
 Porta decumana 233.
 „ praetoria 233.
 „ principalis 233.

Portenta 198.
 Portoria 207, 211.
 Possessio 60, 65, 206.
 Postliminium 25, 26.
 Postulatio 168.
 Potestas 119.
 „ censoria 118, 119, 139.
 „ dominica 67.
 „ magistratu 119.
 „ par maiore 118.
 „ patria 32, 53, 54.
 „ tribunicia 153, 155.
 Praeco 91, 104, 142.
 Praefectura 214.
 Praefectus aerarii Saturni 210.
 „ „ militaris 211.
 „ annonae 156, 179.
 „ Capuam Cumas, zie quatuorviri iuri dicundo.
 „ celerum 128.
 „ classis 235.
 „ equitum 230.
 „ iuri dicundo 214.
 „ legionis 230.
 „ praetorio 155, 179, 220.
 „ socium 230.
 „ (stadhouder) 221.
 „ vigilum 152, 156, 179.
 „ urbis (urbi) 128, 135, 156, 179, 200.
 Praemia militiae 209, 211.
 Praescriptio (adiectio formulae) 177.
 „ legis 94.
 Praeses 211.
 Praeterire 102, 143.
 Praetor 135.
 „ maior 137.
 Praetor peregrinus 137, 158, 161, 172.

Praetor quaesitor 138, 166.
 „ urbanus 136, 157, 158.
 Praetorium 232.
 Praetura 19.
 Primus pilus 231.
 Primi ordines.
 Princeps (imperator) 23, 153.
 „ nobilitatis 40.
 „ senatus 102, 107, 114.
 „ (tribus) 91.
 „ (militaire benaming) 231.
 Principia 233.
 Principium, zie curia en tribus.
 Privatus 102.
 „ cum imperio 217.
 Probatio 170.
 Procinctu (in), zie testamentum.
 Pro consule 132, 218.
 Procuratio prodigiorum III, 130, 198.
 Procurator Augusti 221.
 „ „ a rationibus 211.
 Prodere flaminem 194.
 „ interregem 109.
 Prodigia III, 198.
 Prodigus 33.
 Professio nominis 125.
 Proletarius 45.
 Pro magistratu 125.
 Pronuntiare sententiam 108.
 Pro praetore 218.
 Prorogatio imperii 113, 138, 217, 218.
 „ potestatis censoriae 139.
 Provincia 113, 216.
 „ aquaria 152.
 „ Caesaris 220.
 „ classica 152.
 „ consularis 113, 132, 220, 221.

Provincia peregrina 138, 167.
 „ populi, zie senatus.
 „ praetoria 113, 137, 220.
 „ principis, zie Caesaris.
 „ proconsularis, zie senatus.
 „ quaestoria 113, 151.
 „ senatus 220.
 „ urbana, 138, 167.
 Provocatio 9, 13, 30, 47, 88, 120, 164, 165.
 Pubertas 32.
 Publicanus 41, 73, 144, 210.
 Puer 68.
 Pueritia 31.
 Pullarius 192.
 Quaestio extraordinaria III, 136, 166.
 Quaestio perpetua 20, 41, 76, 138, 166, 178.
 Quaestor 150.
 „ classicus 152.
 „ militaris 152, 209, 219, 221, 230.
 „ Ostiensis 152.
 „ parricidii 89, 128, 164.
 „ urbanus 151, 209.
 Quaestorius 100, 101, 102, 103.
 Quatuorviri iuri dicundo 154.
 „ viis in urbe purgandis 153.
 Quincunx 226, 235.
 Quirinalia 186.
 Quirinus 29, 186, 194.
 Quirites 29, 30, 186.
 Ramnes 6.
 Raudusculum 202.
 Recognitio equitum 141, 154.
 Recuperatores 173.

Redigere in formam provinciae 114.
 Referre ad senatum 104, 106, 108.
 Regia 194.
 Regimen morum 143.
 Regio 42, 220.
 Reicere iudicem 167, 172.
 Relatio 104, 106, 108, 115.
 Relator 109.
 Relegatio 72, 179.
 Religio 151.
 Remancipatio 54.
 Remex 234.
 Renuntiatio 83, 87, 88, 94, 96, 125.
 Repetitio auspiorum 192.
 Res divini iuris 57, 59.
 „ extra commercium 57.
 „ humani iuris 57.
 „ immobilis 57, 59.
 „ in commercio 57.
 „ familiaris 189.
 „ iudicata 177.
 „ Mancipi 46, 57.
 „ nec Mancipi 57.
 „ mobilis 57, 59.
 „ publica 206.
 Res religiosa 57.
 „ sacra 57.
 Rescissio actorum 155.
 Responsa prudentium 159.
 Restitutio in integrum 27, 72, 143.
 Revocatio in servitutem 72.
 Reus 89, 169, 177.
 Rex 7, 128.
 „ sacrificulus, zie rex sacrorum.
 „ sacrorum 194, 195.
 Ridderstand 41.
 Ritus Graecus 197.
 „ patrius 197.
 Rogare legem 94.
 Rogatio, rogator 80, 82, 93.
 Roma quadrata 5.
 Rorarius 224.
 Sacer 194.
 Sacerdos 193, 195.
 Sacra 185.
 „ curionia 186.
 „ familiaria 189.
 „ gentilicia 35, 71.
 „ popularia 186.
 „ privata 184, 185, 188.
 „ pro populo 185.
 „ publica 185.
 Sacrosanctus 147, 149.
 Saepta 83.
 Salii 199.
 Salinae 207.
 Salutatio 38.
 Sanctio 94.
 Sarcinae 234.
 Sarta tecta tueri 144.
 Saturnalia 187.
 Scalae Gemoniae 171.
 Scipio eburneus 129.
 Scriba 109, 140, 151, 220.
 Scriptura 206.
 Scripturarius, zie ager.
 Sella curulis 122, 129.
 Sellularius 45.
 Senator 99, 103.
 „ curulis 103.
 Senator non curulis 103.
 Senatus 7, 97.
 „ frequens 105.
 Senatusconsultum 106, 108, 109.
 „ per discessionem 106.
 „ per singulorum sententias exquisitas 106.
 „ tacitum 105.
 Senatusconsulta contra rem publicam factum videri 111.

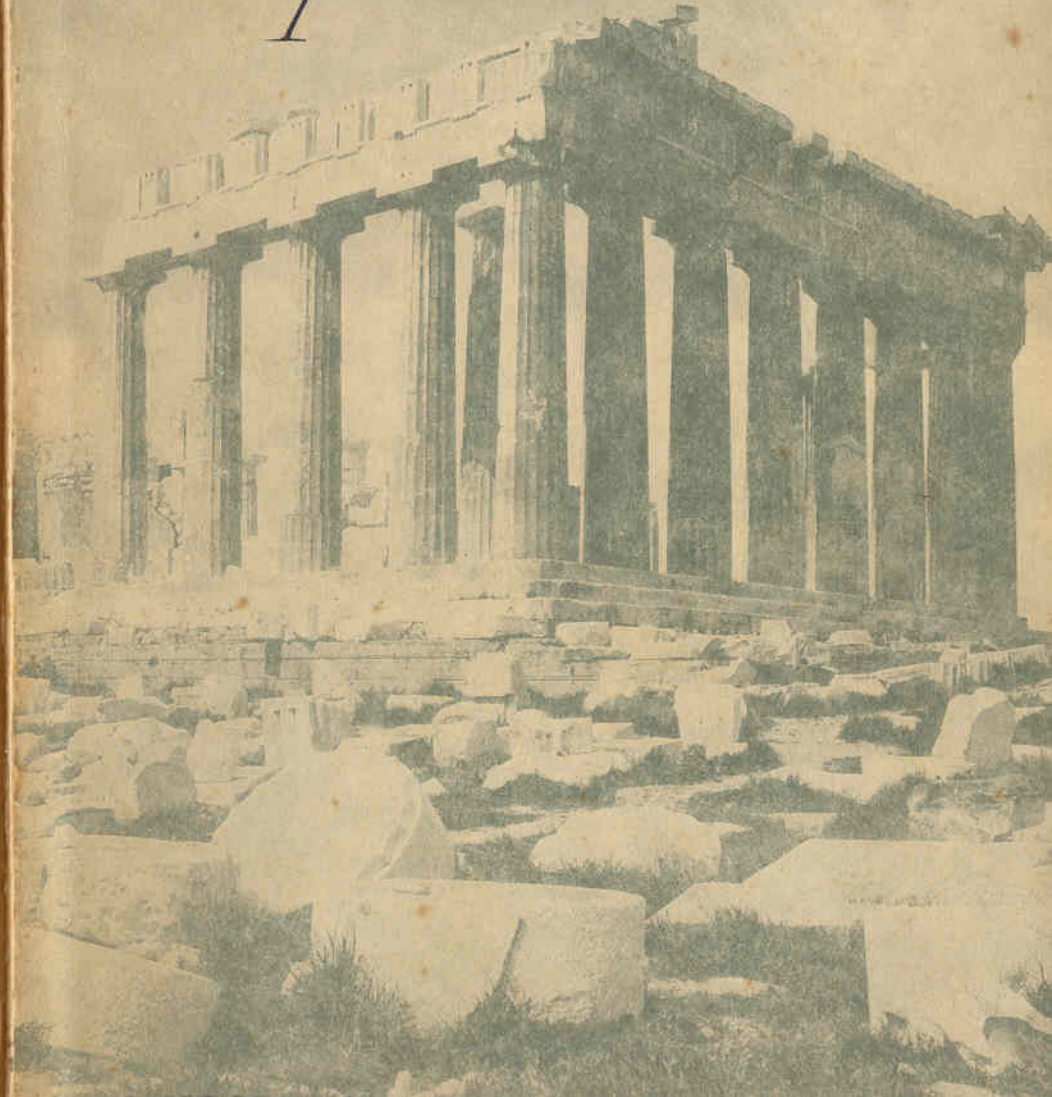
Senatusconsulta de exercitibus 113, 229.
 „ de prorogando imperio 113.
 „ de provinciis 113.
 „ de provinciis ornandis 112.
 „ ultima 22, 111, 130, 166.
 Senatusconsultum Claudianum 72.
 Senatus Populusque Romanus 109.
 Sententia 173, 178.
 Sententiam dicere 107.
 Septimontium 5, 188.
 Servare de coelo 191.
 Servitus poenae 72.
 Servus privatus 67, 69, 73.
 „ publicus 67, 69, 73.
 Sestertius 203.
 Sexagenarii de ponte 187.
 Sex suffragia 87.
 Sibyllini, zie libri.
 Signa militaria 151.
 Signifer 228.
 Silentium 191.
 Sitella 170.
 Socius 215, 216.
 „ navalis 46, 235.
 „ nominis Latini 65.
 Sodalitas 193, 201.
 Solarium 207.
 Solvere legibus 110.
 Spectio 81, 190.
 Sponsio 199.
 Sportula 38.
 Stadhouder 219.
 Stemma 40.
 Stipendiarius, zie ager.
 Stipendium 202, 205, 209.
 Stipulatio 63.
 Strangulatio 171.
 Subrogare legem 94.
 Subscriptio 143, 168.
 Sui 56, 60.
 Suovetaurilia 142.
 Supplere ius 158.
 Supplicatio 111, 113, 130.
 Tabulae Caeritum 49, 141, 143.
 „ censoriae 141.
 Tabularium 31.
 Templum 81, 105, 191, 197.
 Tempus legitimum 169.
 Tenebrio 26.
 Testamentum comitiis calatis factum 60, 85.
 „ in procinctu 60.
 „ per aes et libram 60.
 „ praetorium 60.
 Tities 5, 6.
 Titulus 40.
 Toga 29.
 Toga candida 122, 125.
 „ picta 129.
 „ praetexta 31, 122.
 „ virilis 31.
 Trabea 122.
 Traditio 59.
 Traduc equum 142.
 Tralaticium, zie edictum.
 Transvectio equitum 142.
 Tresviri A. A. A. F. F., zie tresviri monetales.
 „ agris dandis assignandis 153.
 „ capitales 152.
 „ coloniae deducendae 29, 153, 213.
 „ epulones 198.
 „ monetales 153.
 „ nocturni, zie capitales.

- Tresviri reipublicae constituendae 22.
 Triarius, 225, 231.
 Tribunal 150, 169.
 Tribunicus 100, 101, 102, 103, 147, 148.
 Tribunus aerarius 168, 204, 209.
 " celerum 42, 83, 223.
 " militum 126, 131, 223, 230.
 " militum cons. pot. 14.
 " plebis 11, 89, 145.
 " Rufulus 230.
 Tribus (genetische) 3.
 " localis 8, 42.
 " principium 91.
 " rustica 12, 43.
 " urbana 8, 43.
 Tributum 10, 141, 203, 209.
 Tributum capitis 205.
 " soli 205, 217.
 Tributus, zie comitia en concilium plebis.
 Trierarchus 235.
 Trinundinum 80, 124.
 Triremis 234.
 Triumphus 113.
 Truncus pollice 26.
 Tumultus 110, 224.
 Tunica angusticlavia 42.
 " laticlavia 104.
 " palmata 129.
 Turma 223.
 Tusci, zie Etrusci.
 Tutela 32.
 " populi 109.
 " (op het schip) 235.
 Ultro tributa 112, 144.
 Usucapio, zie usus.
 Usus 51, 58.
 U(ti) R(ogas) 82.
 Uxor 50.
 Vacatio militiae 224.
 Vades 89.
 Vadimonium 177.
 Vallum 233.
 Vallus 233.
 Vectigal 144, 205, 207.
 " certum 205.
 Veles 224, 227.
 Velia 5.
 Venditio publica 59.
 Veneti 1.
 Ver sacrum 112.
 Verna 68.
 Vestalis, zie virgo.
 Veto 146.
 Vexillum russeum 86.
 Via principalis 233.
 Viator 104, 122.
 Vicesima manumissionum 144.
 " herediatium et legatorum. 210
 Vicesimarium, zie aurum.
 Vigiliae 233.
 Vigintisexviratus 152.
 Vigintiviratus 126.
 Villa publica 140.
 Villicus 69.
 Vindex 69, 175, 177.
 Vindicatio rei 60, 69.
 Vindicta 69.
 Virgo Vestalis 27, 32, 56, 179, 194, 195.
 Viritanus, zie ager.
 Vitiata, zie auspicia.
 Vocare in ius 177.
 " senatum 104.

VAN WAGENINGEN

Gids voor Gymnasiasten

VAN WAGENINGEN - GIDS VOOR GYMNASIASTEN

GIDS VOOR GYMNASIASTEN

BEWERKT NAAR DR. M. WOHLRAB'S
„DIE ALTKLASSISCHEN REALIËN IM
GYMNASIUM”

DOOR

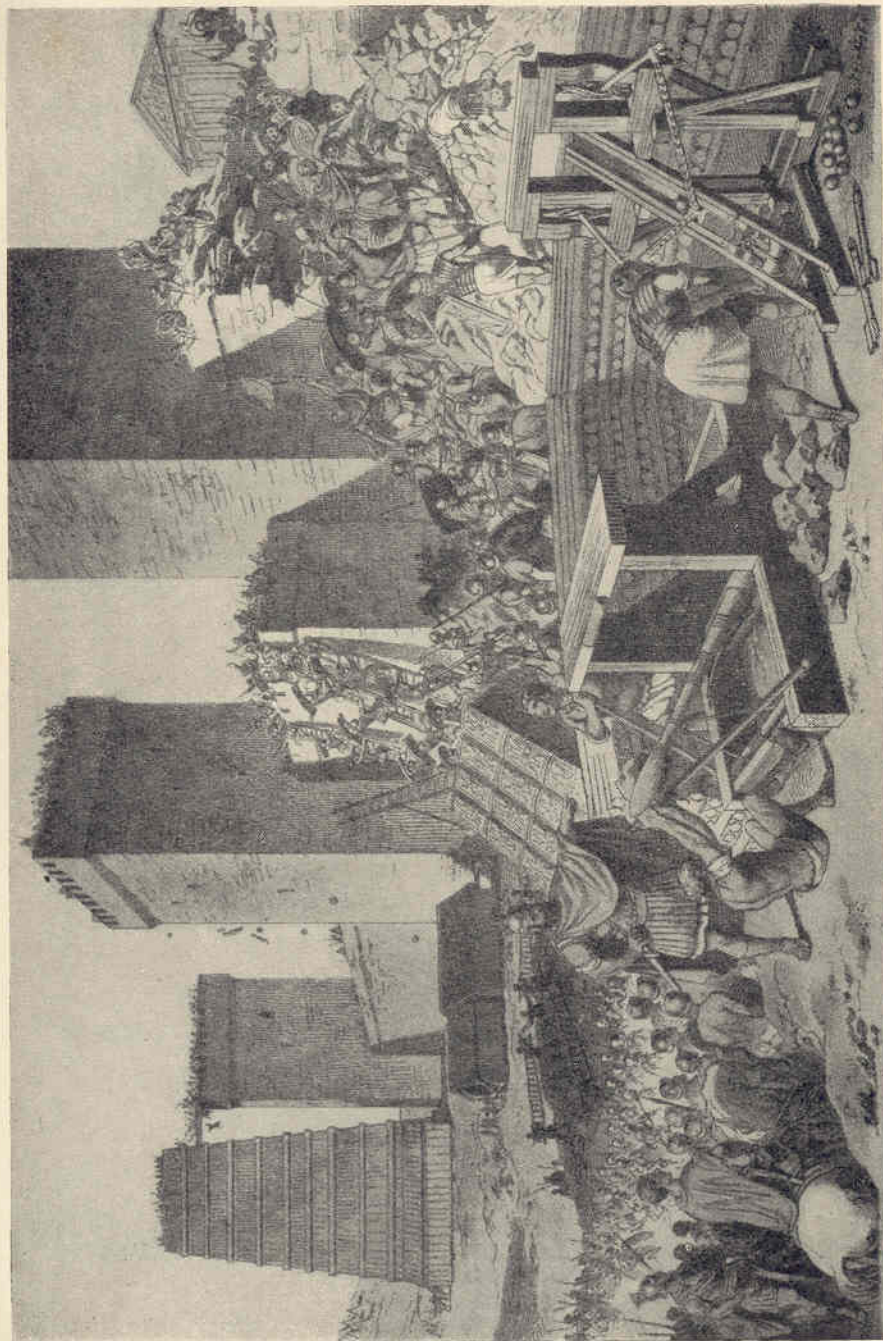
DR. J. VAN WAGENINGEN

HERZIEN DOOR
DR. C.A.A.J. GREEBE
Oud-rector van het Sted. Gymn.
te Groningen

TWAALFDE DRUK. GEILLUSTREERD

f 1.75, geb. f 2.25

P. NOORDHOFF N.V. — 1938 — GRONINGEN-BATAVIA

Bestorming van een vesting door de Romeinen.

INHOUD.

	Paragraaf.
A. DE LETTERKUNDE. Ontwikkelingsgang . . .	1—4
I. Het Epos.	
<i>a.</i> De Homerische poëzie	4—13
<i>b.</i> Het Oud-Romeinse epos	14—18
<i>c.</i> Vergilius	18
<i>d.</i> Romeinse epische dichters uit de zilveren eeuw	19
II. De Lyrische Poëzie. Algemene beschouwing	20
<i>a.</i> De griekse bloeitijd	21—26
<i>b.</i> De tijd van het hellenisme	26—29
<i>c.</i> De gouden eeuw der romeinse letterkunde	29—35
<i>d.</i> De zilveren eeuw der romeinse letterkunde	35—38
III. De Dramatische Poëzie.	
<i>a.</i> De griekse tragedie	38—45
<i>b.</i> De griekse comedie	45—48
<i>c.</i> De dramatische poëzie der Romeinen . . .	48—51
IV. De Historiographie.	
<i>a.</i> De griekse geschiedschrijvers	51—55
<i>b.</i> De griekse geschiedschrijvers in de hellenistische en romeinse tijd	55—58
<i>c.</i> De romeinse geschiedschrijvers	58—68
V. De Welsprekendheid.	
<i>a.</i> De attische redenaars	68—77
<i>b.</i> De romeinse redenaars	77—89
B. DE WIJSBEGEERTE.	
<i>a.</i> De griekse filosofie tot de dood van Aristoteles	89—100
<i>b.</i> De griekse filosofie na Aristoteles . . .	100—104
<i>c.</i> De filosofie bij de Romeinen	104—108

C. DE STAATSINRICHTING.

- a. Het rechtswezen te Athene ten tijde der Attische redenaars 108—114
- b. De atheense volksvergadering 114—118
- c. De ambten te Rome ten tijde van Cicero 118—125
- d. De senaat en de volksvergadering ten tijde van Cicero 125—133
- e. De rechtspraak te Rome ten tijde van Cicero 133—137

D. HET KRIJGSWEZEN.

- a. Het krijgswezen ten tijde van Homerus 137
- b. Het krijgswezen der Grieken ten tijde van Xenophon 138—144
- c. Het romeinse krijgswezen ten tijde van Caesar 144—153
- d. De veranderingen onder de keizers 153

E. HET DAGELIJKS LEVEN.**I. Stad en Woonhuis.**

- a. Athene 154—157
- b. Rome 157—160
- c. Het woonhuis bij de Grieken 160—162
- „ „ „ „ Romeinen 162

II. Familieleven 163

- Eigennamen 164

III. Het Huwelijk.

- a. Bij de Grieken 165
- b. Bij de Romeinen 166

IV. De Kleding.

- a. Bij de Grieken 167
- b. Bij de Romeinen 168

F. DE JULIAANSE TIJDREKENING 169**G. AANHANGSEL.**

- I. Leer van de maat der lettergrepen 170—172
- II. Metriek 172—177
- III. Metrologie 177—182
- IV. Gens Julia en Gens Claudia blz. 201 en 202

- Register blz. 203

BIJ HET VERSCHIJNEN VAN DEN ELFDEN DRUK.

In dezen elfden druk is het aantal afbeeldingen aanzienlijk uitgebreid. In den tekst is een gedeelte van het aanhangsel over de metriek geschrapt. Ik meen begrepen te hebben, dat het niet veel geraadpleegd werd. Het is bovendien voor de leerlingen, die het weten willen, in vele grammatica's te vinden. In de plaats daarvan heb ik op verzoek van enkele collega's hier te lande en van Dr. Juliaan Humblé te Antwerpen, op het voetspoor ook van Wohlrab en Lamer, naar wier voorbeeld deze Gids oorspronkelijk werd opgezet, een aantal hoofdstukken ingelascht over de topographie en de zoogenaamde „huishoudelijke” antiquiteiten. Ik heb daarbij echter de beperking betracht, die ik mij in het Voorbericht voor den 9den druk tot richtsnoer had gesteld. Ik vlei mij met de gedachte, dat deze gedeelten bij de bespreking van desbetreffende capita selecta in klasse V goede diensten zullen kunnen bewijzen. Onnoodig te zeggen, dat ik bij de bewerking hiervan groot nut gehad heb van het handboek van H. Blümner, van de geschriften van Dr. H. M. R. Leopold, van de nog niet verouderde dictaten van mijn leermeester Prof. Dr. v. d. Es en van de aardige deeltjes „Classical Antiquities” uit de ten onzent weinig bekende, maar niet genoeg te recommandeeren serie „History Primers”.

Dat de uitgever dezen elfden druk in de nieuwe spelling moet doen verschijnen, betreur ik zeer. Bijna 40 jaar ben ik bij het onderwijs werkzaam geweest. De in dien tijd opgedane ondervinding maakt het mij niet mogelijk de zienswijze van Minister Marchant gelukkig te noemen.

Doch, liever dan met dit onverkwikkelijke onderwerp te eindigen, besluit ik met de betuiging mijner erkentelijkheid in de eerste plaats aan Dr. A. Poutsma voor de buitengewone belangstelling door hem voor dezen Gids betoond. Zijn weldoordachte opmerkingen over het rechtswezen te Athene in het Weekblad voor Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs van 20 Maart 1935 kwamen mij onder de oogen, toen dit boekje reeds zoo goed als ter perse was. Toch ben ik zoo gelukkig geweest een aantal verbeteringen te kunnen overnemen. Een paar punten wil ik liever nog eens aan een nader onderzoek onderwerpen. Een hartelijk woord van dank ook aan Mej. C. C. J. W. van Nooten, die niet alleen de vriendelijkheid had de aardige kiek van het Nederlandsche reisgezelschap te Delphi af te staan, maar ook bij de correctiewerkzaamheden haar gewaardeerde hulp verleende.

Groningen, Mei 1935.

Gr.

BIJ HET VERSCHIJNEN VAN DEN TWAALFDEN DRUK.

Waarom in den *Gids* weer veranderingen aangebracht?

Het antwoord moge even afdoende als kort zijn. Le meilleur est l'ennemi du bon. Een groot deel van de verbeteringen ben ik verschuldigd aan mijn vroegeren collega aan het 1ste Sted. Gymnasium te 's-Gravenhage, Dr. M. A. Schepers. Hij verraste mij kort na het verschijnen van den vorigen druk met een lange lijst van mededeelingen en desiderata. Het is mij een behoefte hem ook openlijk hiervoor mijn welgemeenden dank te betuigen. Hij zal zien, dat ik zijn opmerkingen behoorlijk ter harte heb genomen. Dat ik in sommige opzichten mijn standpunt gehandhaafd heb, moge hij mij ten goede houden. Voor het compluvium verwijs ik naar Hugo Blümner: Die Röm. Privataltertümer pag. 31, voor de Pontifices naar het art. van Dr. H. M. R. Leopold over de godsdienstige ontwikkeling v. Rome „Onze Eeuw” Mei 1913, voor het carnaval naar no. CCCXCIV van diens opstellen „Uit de leerschool van de spade”.

Ook overigens is aan dezen herdruk alle zorg besteed. De overtuiging, geuit in het Voorbericht bij den tienden druk, dat een docent telkens weer te veel veronderstelt van de voorstellingen zijner leerlingen van de leef- en denkwijze der Ouden, is bij het klimmen der jaren nog versterkt. Ik heb daarom niet gearzeld hier en daar verklaringen en uitweidingen toe te voegen. Enkele hoofdstukken zijn geheel omgewerkt, zooals over het Homerische epos, de dramatische poëzie der Romeinen, de grieksche wijsbegeerte en bepaaldelijk dat over het rechtswezen te Athene. De firma Noordhoff verrijkte het boekje met eenige suggestieve illustraties, die ongetwijfeld de levendigheid der voorstelling zullen verhoogen.

Dat ik op het uitgebreide veld der klassieke studiën wijd en zijd gegrast heb, behoeft geen betoog. Men verge niet van mij, dat ik in bijzonderheden hiervan rekenschap geef. Met Molière heb ik gedacht: je prends mon bien, où je le trouve. Ter wille der gymnasiasten worde het mij vergeven, dat ik hier en daar heb overgenomen, wat mij voor hen dienstig leek. Gaudeo discere, ut doceam. Het woord is van Seneca. Kan een docent zich een schooner levensdevies denken? Ik heb het ten gerieve van de gebruikers van deze handleiding zoo goed mogelijk betracht.

Groningen, Aug. 1938.

Gr.

A. DE LETTERKUNDE.

§ 1. Algemene ontwikkelingsgang der Griekse letterkunde.

De Griekse letterkunde heeft bij uitstek een geleidelijke ontwikkeling gehad. Eerst ontstond de poëzie, enige eeuwen later het proza; van de dichtsoorten eerst de epische, vervolgens de lyrische, eindelijk de dramatische poëzie; op het gebied van het proza eerst het schrijven van de historie en de filosofie, daarop de welsprekendheid.

De epische en lyrische poëzie ontwikkelen zich onder de Ioniërs, Aeoliërs en Doriërs vooral in Klein-Azië, de dramatische in Attica; de historiographie en de filosofie ontstonden in het Ionisch gedeelte van Klein-Azië, maar kwamen in Attica tot bloei, terwijl de welsprekendheid geheel en al een vrucht van Attische bodem is.

Toen Alexander de Grote een groot deel van het Oosten had veroverd, was het de Griekse taal, die eenheid bracht tussen de onderworpen volken. Daarmede ging de verbreiding der Griekse beschaving gepaard, die het verschil tussen Griek en barbaar ophief. Deze algemene beschaving, welke het eigendom werd van de drie werelddelen, voor zover zij door de Macedoniërs veroverd waren, noemt men het Hellenisme. De taal, die zich van nu af aan ontwikkelde en waarvan de prozaschrijvers zich bedienden, heet *κοινή*, (n l. *διὰλεκτος*).

Na de dood van Alexander, gedurende de strijd der diadochen, werd Alexandrië het middelpunt van het letterkundig leven. Veel hebben hiertoe bijgedragen de bibliotheken, die de Ptolemaeën daar gesticht hadden en in stand hielden.

Deze inrichtingen hebben aanleiding gegeven tot de geleerde studiën der Alexandrijnen, die zich vooral op het gebied der grammatica bewogen.

In dit tijdperk zijn twee nieuwe dichtsoorten op de voorgrond getreden, de **bucolische** poëzie en de nieuwe comédie. De eerste behoort op Sicilië thuis, de laatste te Athene.

§ 2. Het oorspronkelijke Latijnse tijdvak.

Men kan in de Romeinse letterkunde niet als in de Griekse een geleidelijke ontwikkeling waarnemen. De Romeinen waren een verstandig, practisch volk, bij wie het streven naar verbetering der staatsinstellingen hoger stond dan de liefde voor letterkundige ontwikkeling. Wat bij hen oorspronkelijk is, heeft meer overeenkomst met een in het wild groeiende plant dan met een kunstmatig aangekweekte. Eensdeels hangt het samen met zekere godsdienstplechtigheden (**carmen Saliāre**, **carmen fratrum Arvalium**), anderdeels werd het in het leven geroepen door een vrolijke stemming (**carmīna Fescennīna** bij bruiloften) of door een gedrukte (**neniae** bij begrafenissen). Bovendien hebben al vroeg de overheidspersonen aantekeningen gemaakt van hetgeen voor het staatsbestuur van belang was (zoals de lijst der dagen, waarop recht gesproken mocht worden (*fasti*), en van het merkwaardige, dat tijdens hun ambtsjaar geschied was (§ 58).

§ 3. De invloed der Grieken op de letterkunde der Romeinen.

Eerst toen de Romeinen na de eerste Punische oorlog met de Grieken in aanraking kwamen, gevoelden zij zich meer tot de beoefening der letterkunde aangetrokken. Hierdoor is het verklaarbaar, hoe bij hen bijna gelijktijdig het epos, de dramatische poëzie en de andere dichtsoorten en het proza zich konden ontwikkelen. Van groot belang is hetgeen zij op het gebied der historiographie en der welsprekendheid geleverd hebben; oorspronkelijk is bij hen in de poëzie de satire.

In algemene trekken kan men de Romeinse letterkunde verdelen in de volgende tijdvakken.

I. Het tijdvak van het einde van de eerste Punische oorlog, toen Livius Andronicus het eerste latijnse blijspel en het eerste latijnse treurspel opvoerde, tot de tijd van Sulla (240—88 v. C.).

II. De gouden eeuw van Sulla tot aan de dood van Augustus (88 v. C.—14 n. C.). Dit is het tijdvak der letterkunde, waarin de Romeinen, door het voorbeeld der Grieken geprikkeld, zowel op het gebied van het proza (ten tijde van Cicero) als op dat der poëzie (ten tijde van Augustus) iets tot stand gebracht hebben, dat voor alle tijden zijn waarde zal behouden en onder de voortreffelijkste voortbrengselen van 's menschen geest zal gerekend worden.

III. De zilveren eeuw van de dood van Augustus tot Marcus Aurelius (14—180 n. C.). Het verschil tussen de gouden en de zilveren eeuw bestaat hierin, dat nu werken, waarop de persoonlijke eigenaardigheid van den schrijver haar stempel heeft gedrukt, op de voorgrond treden, en de kunst voor het gekunstelde vaak plaats moet maken. Om aan de stijl een nieuwe aantrekkelijkheid te geven, neemt men poëtische en verouderde woorden in het proza op. Toch kan ook dit tijdperk op schitterende schrijvers bogen.

I. HET EPOS.

a. De Homerische poëzie.

§ 4. Zeven steden betwistten in de oudheid elkander de eer de geboorteplaats van Homerus te zijn:

Ἐπὶ πόλεις διερίζουσιν περὶ δῖον Ὅμηρον

Σμύρνα, Ῥόδος, Κολοφών, Σαλαμίς, Χίος, Ἄργος, Ἀθήναι.

Stond de geboorteplaats niet vast, omtrent den dichter Homerus of zijn levensbijzonderheden is in het geheel niets naders overgeleverd. In de achttiende eeuw verdedigden enkele geleerden de veronderstelling, dat de Ilias en zo ook de Odyssea niet het werk konden zijn van een enkelen dichter, wat reeds in de oudheid door de zogen. chorizonten in de 2e eeuw v. C. was beweerd, maar samengevoegd moesten zijn uit afzonderlijke heldenzangen. Dit gaf aanleiding tot de vermaarde Homerische kwestie. Zij grondten hun mening op het feit, 1e. dat de oudere

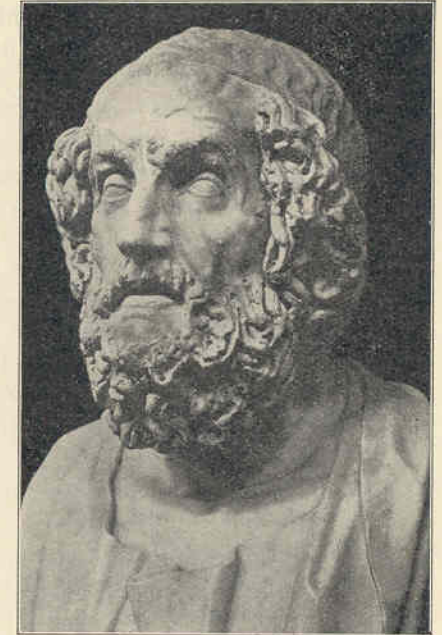
tijd de schrijfkunst niet had gekend en zulke omvangrijke gedichten als de Ilias en de Odyssea onmogelijk in het geheugen bewaard en door mondelinge overlevering bekend hadden kunnen blijven, 2e. dat de homerische gedichten verschillende tegenstrijdigheden vertonen.

Tegenwoordig bestaat geen onvoorwaardelijke aanhanger meer van deze „Liedertheorie”. Nieuwere onderzoekingen hebben onomstotelijk bewezen, dat de schrijfkunst veel ouder is geweest, dan aanvankelijk werd gedacht. Al mag het werkwoord *γράφειν* slechts een enkele maal bij Homerus voorkomen (Ilias 6, 169), er is geen enkele reden om aan te nemen, dat de Homerische gedichten niet dadelijk of kort na hun ontstaan op schrift zijn gebracht. Heeft de dichter dezer poëzie, die \pm 800 v. Chr. moet worden gesteld, van de schrijfkunst geen gewag gemaakt, hij heeft daarvan opzettelijk gezwegen evenals van de bouw van tempels, van het paardrijden en van de bewerking van het ijzer om, hoe moeilijk het hem ook afging, toch zoveel mogelijk aan zijn gedichten, die in de sagentijd speelden, een antieke kleur te geven. Ook aan de plaatsen, die in de Ilias met elkander in strijd zijn, is lang een te groot gewicht toegekend. Het moge voorkomen, dat een handeling voorbereid is, maar niet volgt (Zeus belooft de zege aan Troje (*A*), de Trojaan delft (*I'*) het onderspit), dat een gebeurtenis achtereenvolgens tweemaal, maar op verschillende wijze wordt meegedeeld (de dood van Patroclus *II* 789—815 en *P* 13; 199.), dat iets tweemaal tegelijkertijd plaats heeft (de hulp van Poseidon *N* 10—38 en *N* 345—360), dat in een later boek vergeten is, dat iemand in een vorig boek al was gestorven (Pylaemēnes *E* 576 en *N* 656), dat een lange reeks van gevechten op één dag plaats heeft (*A* 86 is het middag en *II* 777 staat de zon op diezelfde dag nog midden aan de hemel); ook moge de taal op enkele punten een afwijkend karakter dragen. Toch staat dit alles de gedachte aan een welgeëvenredigd geheel niet in de weg. Eenheid in compositie is onloochenbaar. Alle handelingen groeperen zich om één middelpunt, de toorn van Achilles, en ontwikkelen zich langzaam en regelmatig. De karakters van alle helden zijn nauwkeurig getekend en goed volgehouden. Een chronologische draad ontbreekt evenmin,

daar toch alle gebeurtenissen in de Ilias binnen de tijdsruimte van 51 dagen vallen. Eindelijk laat het gedicht na lezing de indruk van een geheel achter.

§ 5. De compositie van de Ilias.

Boek I. Evenals de ganse Trojaanse oorlog, ontbrandt ook de strijd tussen Achilles en Agamemnon om een vrouw. Om het leger van de pest te bevrijden heeft Achilles Agamemnon gedwongen de gevangen Chryseis aan haar vader Chryses, den priester van Apollo, terug te geven. Agamemnon onsteekt hierover zo in toorn, dat hij Achilles wederrechtelijk diens slavin Briseis ontnemt. In zijn eer getast, trekt Achilles zich terug uit de strijd. Hij klaagt zijn leed aan zijn moeder Thetis. Deze gaat naar de Olympus en Zeus belooft haar zólang de Grieken de nederlaag te zullen laten lijden, tot zij Achilles in zijn eer hebben hersteld.

Homerus.

II. De volgende morgen rukt Agamemnon, door een door Zeus gezonden droom gedreven, met het Griekse leger tegen de Trojanen op. Maar in plaats van de verwachte strijd volgt

III. een tweestrijd tussen Menelaus en Paris om het bezit van Helena. De strijd blijft onbeslist.

IV. Eerst wanneer Menelaus, die op grond van het vóór het duel gesloten verdrag meende niets te moeten vrezen, verrader-

lijk door den boogschutter Pandarus met een pijl is gewond, begint weder algemeen

V. de strijd, waarin boven allen Diomedes uitblinkt. De Grieken zegevieren.

VI. De Trojanen wijken. Hector gaat naar de stad en verzoekt de vrouwen Athene om hulp te bidden. Als hij op het punt staat Troje weder te verlaten, ontmoet hij bij de Scaeïsche poort zijn vrouw Andromache.

VII. Op het slagveld teruggekeerd, daagt Hector een der Grieken uit om tegen hem te vechten. Ajax wordt tot zijn tegenstander aangewezen. Ook dit duel blijft onbeslist. De strijd wordt hervat.

VIII. De Grieken vluchten, want Zeus begunstigt de Trojanen. Eindelijk scheidt de nacht de strijdende partijen.

IX. Terwijl gedurende de nacht beide legers tegenover elkander zijn gelegd, doen Odysseus en Ajax en Phoenix, de grijze verpleger van Achilles, een vergeefse poging om den vertoornd held met de Grieken te verzoenen.

X. Vertelt in een tussen-episode van een nachtelijke verkenningstocht van Odysseus en Diomedes in het Trojaanse kamp en van de dood van den Trojaansen spion Dolon.

XI. Laat opnieuw de veldslag beginnen. Niettegenstaande de heldendaden van Agamemnon worden de Grieken teruggeslagen.

XII. De Trojanen dringen door tot aan het kamp der Grieken en bestormen de muur.

XIII. De strijd bij de schepen.

XIV. Agamemnon raadt te vluchten, doch Odysseus en Diomedes wijzen zijn voorstel af. De Slaapgod doet Zeus inslapen. Middelerwijl herstellen zich de Grieken met goddelijke bijstand. De Trojanen wijken.

XV. Zeus ontwaakt. Hij helpt opnieuw de Trojanen, die de Grieken terugdringen tot de schepen.

XVI. Als dan de nood op het hoogst is gestegen, besluit Achilles zijn vriend Patroclus te hulp te zenden. In de wapenrusting van Achilles verjaagt deze de Trojanen. Wanneer echter Patroclus de vluchtenden te ver vervolgt, wordt hij door Hector met hulp van Apollo gedood.

XVII. Een verwoede strijd om het lijk van Patroclus.

XVIII. Groot is de smart van Achilles. Het verlangen Patroclus te wreken zegeviert over zijn toorn. Hephaistos smeedt voor hem een nieuwe wapenrusting.

XIX. Achilles legt zijn wrok af.

XX. De beslissende slag begint. Ontzettend woedt Achilles onder de Trojanen, die hij achterna zit.

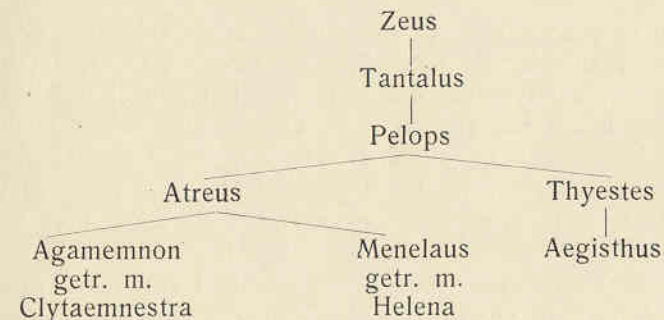
XXI. tot in de schuimende vloed van de Skamandros. Wie vluchten kan bergt zich in de stad.

XXII. Alleen Hector houdt buiten de poorten stand en vindt de dood.

XXIII. Lijkspelen ter ere van Patroclus.

XXIV. De oude Priamus gaat in de nacht, van zijn heraut Idaeus vergezeld, naar Achilles en krijgt tegen betaling van een losprijs het lijk van zijn zoon Hector terug.

§ 6. Het geslacht der Atriden.

Het Trojaanse Vorstenhuis.

§ 7. De Odyssēa.

Wat van de Ilias gezegd is, geldt ook van de Odyssēa; ook zij vertoont plaatsen, die met elkander strijden. Daargelaten het karakter van Odysseus, dat toch over het geheel goed is volgehouden, hangt het verhaal over Telemāchus' reizen noch chronologisch noch in gevolgen met de terugtocht van Odysseus samen. Het later vermelde staat niet alleen in geen verband, maar is zelfs in tegenspraak met het voorafgaande; zo het begin van het 5de en het 1ste boek. Als godheid, die op Odysseus vertoond is, wordt niet slechts Hera, maar ook Poseidon genoemd. Over de vrijers, over de ouderdom van Telemāchus zijn de opgaven uiteenlopend. Ten slotte is ook de taal en de dichterlijke waarde der afzonderlijke delen verschillend.

Maar van de andere kant moet erkend worden, dat wij in de Odyssēa een kunstige compositie waarnemen. Het verhaal van Odysseus' terugkeer in zijn vaderland is niet naar de volgorde der gebeurtenissen gerangschikt, maar begint onmiddellijk bij het einde van zijn zwerftochten. Het hieraan voorafgaande

vertelt Odysseus zelf aan het hof van Alcinōus. Drie draden lopen als 't ware naast elkander door dit epos heen, het verhaal van de gebeurtenissen op Ithāca, de reis van Telemāchus en de zwerftochten van Odysseus, en eindigen in één knoop, de moord der vrijers. Alles heeft plaats binnen de tijdsruimte van 40 dagen.

Evenals de Odyssēa met meer kunst is aangelegd dan de Ilias, zo vertoont zij ook sporen van vooruitgang en meer ontwikkeling. De voorstelling der goden is aanschouwelijker; niet alleen het zedelijk leven maar ook de gewoonten en gebruiken wijzen een hogere trap van beschaving aan. Derhalve moet men op grond van deze verschillen de Odyssēa in een latere tijd plaatsen dan de Ilias.

Ithaca.

§ 8. De compositie van de Odyssēa.

Boek I. De Goden besluiten tijdens de afwezigheid van Poseidon tot de terugkeer van Odysseus, dien de nymf Kalypso op haar eiland bij zich houdt. Athene begeeft zich naar

Ithāca om Telemāchus op te wekken op reis te gaan om inlichtingen in te winnen omtrent zijn vader.

II. Telemāchus beklagt zich in een volksvergadering over het gedrag der minnaars, die naar de hand zijner moeder dingen en maakt toebereidselen tot de reis.

III. Hij bezoekt Nestor, den koning van Pylos.

IV. Begeeft zich vandaar naar Menelaus te Sparta.

V. Kalypso laat op last van den bode der Goden Odysseus vertrekken. Een storm overvalt hem. Met behulp van de wondersluier der zeegodin Leukothēa landt hij

VI. op het eiland der Phaeaken. De koningsdochter Nausicaa vindt hem, voorziet hem van kleren en wijst hem de weg naar

VII. het paleis van haar vader Alkinōos, waar hij

VIII. welwillend ontvangen wordt.

IX. Geroerd door het lied van den zanger Demodocus openbaart hij, wie hij is. Hij vertelt van zijn lotgevallen bij de Ciconen, bij de Lotoseters en in het hol van Polyphemos, den Cycloop,

X. van zijn wederwaardigheden bij den windgod Aeolus, bij de Laestrygoniërs en de tovenares Circe,

XI. van zijn tocht naar de onderwereld,

XII. van zijn ontmoeting met de

Sirenen, met Scylla en Charybdis en van zijn avonturen op het eiland Thrinakia.

XIII. Door medelijden bewogen brengen de Phaeaken hem naar zijn vaderland Ithāca.

XIV. Als bedelaar vermomd zoekt hij allereerst zijn trou-

Plattegrond van het huis van Odysseus.

wen zwijnenhoeder Eumaeus op in diens hut en verneemt van hem de toestanden bij hem thuis.

XV. Athene bewerkstelligt de veilige terugkeer van den in het buitenland vertoevenden Telemāchus.

XVI. Vader en zoon zien elkaar terug in de hut van Eumaeus en beramen plannen om zich op de minnaars te wreken.

XVII. Telemāchus keert terug naar huis en wordt door Penelope verwelkomd. Spoedig daarna begeven zich ook Odysseus en Eumaeus naar de stad. Odysseus vindt zijn oude jachthond stervende terug, betreedt, nog altijd in de gestalte van bedelaar, zijn paleis.

XVIII wordt gehoord door de vrijers,

XIX. doch bij het nemen van een voetbad aan een litteken herkend door de oude dienstmaagd Euryclea, aan wie hij echter dadelijk het zwijgen oplegt.

XX. De morgen van de wraakneming breekt aan.

XXI. Penelope komt met de boog van Odysseus en belooft haar hand te zullen schenken aan dengene der minnaars, die een even meesterlijk schot weet te doen als weleer haar echtgenoot. Zij beproeven het te vergeefs. Dan wordt ook aan den gewaanden bedelaar op diens verzoek de boog ter hand gesteld. Even vast van hand als vroeger verricht hij zijn kunststuk. Dan spant hij opnieuw zijn boog tegen de minnaars, en

XXII. richt onder hen een verschrikkelijk bloedbad aan.

XXIII. Penelope herkent haar man.

XXIV. Odysseus ziet ook zijn op het land vertoevenden ouden vader Laertes terug.

§ 9. Voortleven der Homerische gedichten.

Zoals aan het hof der Phaeaken Demodocus verhaalt van de strijd tussen Achilles en Odysseus en de inneming van Troje met behulp van het houten paard en zoals in het paleis op Ithāca Phemius de terugtocht der Grieken bezingt, zo ongeveer zullen ook de Homerische gedichten zelve eenmaal zijn voorgedragen. Zangers (*αἰδοί*), wier stand aan de hoven der vorsten en bij het volk hoge achting genoot, verheerlijkten bij huise-lijke en openbare feesten de daden der helden (*κλέε' ἀνδρῶν*)

in epische zangen (ἔπη) onder citerbegeleiding. Later werden deze liederen gedeclameerd door de rhapsoden (van ῥάπτειν), die de afzonderlijke ἔπη voordroegen en aan elkander regen. De taal bestaat uit een vermenging van het Aeolische met het Ionische dialect.

§ 10. Huis, Huisraad en Kleding bij Homerus.

De cultuur, die in de Homerische gedichten naar voren komt, is in het algemeen genomen die van de Griekse wereld uit de 8ste eeuw vóór Chr. (Zie § 4).

I. HET HUIS.

De benamingen voor huis zijn: δῶμος, δῶμα, doch worden, omdat het huis van een vermogend man uit een complex van gebouwen bestond, ook wel de meervouden δόμοι en δώματα gebruikt. Niet zelden wordt met het woord μέγαρον, dat eigenlijk alleen de mannenzaal betekent, ook het gehele huis bedoeld. Het is onmogelijk zich een juiste voorstelling van een Homerisch huis te maken: 1e. omdat nergens in de Ilias of de Odyssee een volledige beschrijving van een huis gegeven wordt, maar slechts bij gelegenheid gedeelten worden genoemd van een geheel, dat de zanger als bekend veronderstelt, 2e. omdat vele plaatsen, waar uitvoeriger over een huis gesproken wordt van later tijd zijn en blijkbaar aan een ontwikkeling in de huizenbouw moet worden gedacht en misverstanden daardoor niet uitgesloten zijn. In het algemeen mag worden aangenomen:

a. De omheining.

Voor het huis lag een erf (αὐλή), dat de vorm van een recht-hoek had. Het was omgeven door een muur (τοιῖχος), waarvan de kroonlijst θριγκός heette, of door een heg (ἐρεκος).

Aan de kortste zijde, die op de straat uitkwam, bevond zich in de omheining een soort van voorhuis (προόδομος) met een overdekte weg of koetspoort (προόθυρον) met schitterende zijwanden, (ἐνώπια παμφανάοντα), en bovendien de hofpoort (αὐλεια θύραι).

Achter de προόδομος rondom de hof bevonden zich galerijen (αἰθονσαι αὐλῆς).

Van de straat uit kwam men door de προόδομος en de daarachter liggende αἰθονσαι over de dorpel (αὐλειος οὐδός) in de hof.

b. De hof (ἡ αὐλή).

Het huis wordt door een hof omgeven. In het midden van de voorhof tussen de galerijen en het huis treft men het altaar van Ζεὺς ἐρεκίος aan. In de hof van Odysseus was rechts van de ingang het slaapvertrek (θάλαμος) van Telemachus, links de θόλος, een rond gebouw met koepeldak, over het doel waarvan men het echter niet eens is.

c. Het huis.

Men kwam in het huis door een galerij (αἰθονσα δόμον). Hier sliepen de gasten.

Door de gang (προόθυρον) met zijn schitterende wanden (ἐνώπια παμφανάοντα) kwam men over een stenen dorpel (λάϊνος οὐδός) in de zaal der mannen (μέγαρον), waarvan het dak (μέλαθρον) op zuilen (κίονες) rustte. Deze zaal kreeg haar licht door de deuren en de opening, gevormd door het hoger liggende dak en het overige deel der zoldering. Des avonds had de verlichting plaats door middel van luchters (λαμπτήρες), in de vorm van pannen met vlammend vuur. De vloer (δάπεδον) bestond uit vastgestampt (τυκτόν) leem. In 't midden der zaal bevond zich de haard (ἐσχάρη). Volgens de opgravingen had deze blijkbaar een ronde vorm en treden, waarop de ἰκέται zich neerzetten, wanneer zij de steun des huizes inriepen. Door een luik (ὄρσοθυρή) kwam men in een gang op zij van het μέγαρον.

Op zij van het mannenverblijf lag de woning der vrouwen. Ook deze bevatte een zaal (μέγαρον) waarin de vrouwen plachten te werken¹⁾.

¹⁾ Volgens sommigen zou Homerus in het geheel maar één μέγαρον gekend hebben.

Van daar voerde een trap (κλίμαξ) naar een bovenkamer (ὑπερῶον), waar Penelope zich gaarne ophield.

In 't achterste gedeelte van het paleis (ἐν μυχῶ) waren nog provisiekamers en bergplaatsen van wapenen (θάλαμοι); daar was ook het slaapvertrek van het vorstelijk paar.

II. HET HUISRAAD.

1. Zetels:

Zitplaatsen in de open lucht heten θῶκοι. Veelal zijn zij van steen en bevinden zij zich vóór de πρόδομος (ξεστοὶ λίθοι).

ἔδραι zijn zetels van allerlei soort.

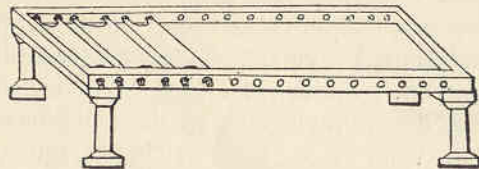
θρόνος is een armstoel met hoge rechte rugleuning, op de zitting worden gewoonlijk kussens (θήγεια) en spreien (πέπλοι) gelegd; er is een voetbankje aan bevestigd (θροήνης) κλισμοί, leunstoelen; zij prijken naast de θρόνοι in de zaal der mannen.

In het vertrek der vrouwen zijn meestal κλισίαι leunstoelen, en δίφροι, tabouretten.

2. Legersteden:

ἡ εὐνή is elke legerstede voor mens of dier.

τὸ λέχος, τὸ λέκτρον het bed, ledikant; τὰ λέχεια τὰ λέκτρα ledikanten en bed, een bed met al zijn toebehoren.

Onderstel van een bed.
Model van een τρητὸν λέχος.

De onderdelen van een bed zijn:

a) τὰ δέμνια, het onderstel;

b) τὰ θήγεια, de matrassen en de kussens, en ὁ τάπηξ de onderdeken;

c) ἡ χλῆνα, de bovendecken.

3. Bij het eten en drinken werden gebruikt:

ἡ τράπεζα, de tafel. De tafels bij Homerus zijn klein en opklapbaar. Zij worden „uitgeklapt” voor de gasten en na het eten weggezet.

Vóór de maaltijd werden de handen gewassen, wat niet alleen geschiedde, omdat men de spijsen met de vingers naar de mond bracht (χεῖρας ἰάλλειν), maar wat ook religieuze betekenis had. Elke maaltijd begon namelijk met een plengoffer. Daarvoor behoorde men zich de handen te wassen om de Goden met reine handen te kunnen naderen. Een dienaar bracht in

een kan, ἡ πρόχοος, schoon water (ἀγλαὸν ὕδωρ) als waswater (ἡ χέρις). Voor dengene, die aan tafel ging, werd een metalen waskom (λέβης) neergezet. Daarboven hield men zijn handen. De dienaar goot er het water over uit. De maaltijden heten: τὸ ἄριστον, het ontbijt, τὸ δεῖπνον het middagmaal, τὸ δόρπον, het avondmaal.

Beker van Nestor (Ilias XI, 632—637).

In de zaal der mannen stond het mengvat (ὁ κορητήρ), waarin de wijn met water vermengd werd. Ook werden τρίποδες, ketels op drie poten, gebruikt.

Namen voor bekers zijn τὸ δέπας, τὸ κύπελλον, τὸ ἄλεισον. Een δέπας ἀμφικύπελλον is een beker met twee handvatsels.

III. DE KLEDING (τὰ εἴματα).

1. Door de mannen worden gedragen:

ὁ χιτὼν, het linnen onderkleed zonder mouwen, ἡ χλαῖνα, het wollen bovenkleed, διπλῇ, δίπλαξ, dat dubbel omgeslagen en op de schouder vastgemaakt werd. Onder het eten en bij het lopen legde men het af. Ook huden van dieren (δέρματα), vooral van panthers (παρδαλέαι), dienden tot bovenkleed.

τὸ φᾶρος is het linnen feestgewaad.

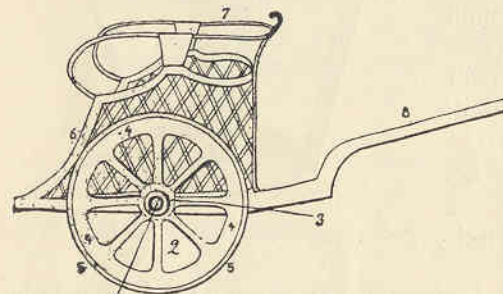
2. door de vrouwen:

ὁ πέπλος ook wel ἑᾶνός genoemd, het wollen gewaad, dat om de heupen door een gordel (ζώνη) werd bijeen gehouden. Het split op zij werd door spelden (περόναι) vastgestoken. Ook τὸ φᾶρος komt als een kledingstuk van vrouwen voor. ἡ καλύπτρη is een linnen omslagdoek, τὸ κρήδεμνον een hoofddoek.

3. door mannen of vrouwen:

τὰ πέδιλα, de sandalen, uit osseleer vervaardigd.

§ 11. MIDDELEN VAN VERKEER BIJ HOMERUS.

1. ἄξων. De as.
2. κύκλα. De wielen.
3. πλῆμνη. De naaf.
4. ἔνυς. De velg.
5. ἐπίσσωτρον. De wielband.
6. δίφρος. De wagenbak.
7. ἄντηξ. De leuning.
8. ὄνυμός. De disselboom.

I. VOERTUIGEN.

a. de verschillende soorten van wagens.

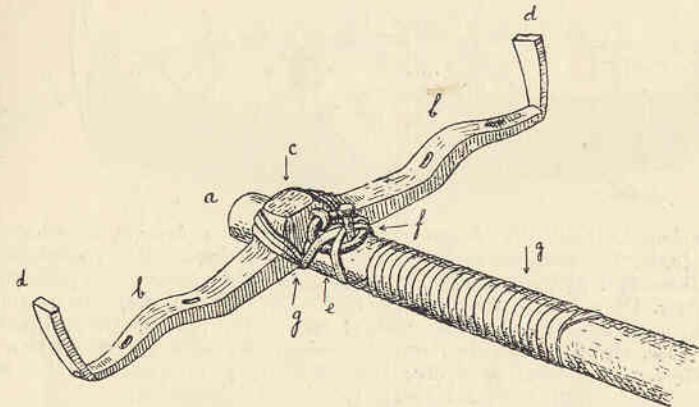
Ὁ δίφρος, τὸ ἄρμα (meestal τὰ ἄρματα) en τὰ ὄρκα zijn alle benamingen voor de tweewielige met twee paarden bespannen wagen. Onder ἄρμα verstaat men nagenoeg alleen een strijdswagen. Ook de plur. en dual. van het woord ἵππος worden niet alleen gebruikt

voor een span paarden, maar vooral ter aanduiding van den (met paarden bespannen) wagen (ἐξ of ἀφ' ἵππων ἀποβάντες). Want cavallerie kent Homerus niet en in de krijg zat men nimmer te paard. Zie § 12, a, II.

Ἡ ἄμαξα is een wagen met vier wielen, ἡ ἀπήρη de met muil-dieren bespannen vrachtwagen.

b. De delen van de wagen.

1. ὁ δίφρος, de wagenbak, die rond en van achteren open was; hij was gemaakt van hout en vlechtwerk.
2. ἡ ἄντηξ, de stang of leuning, die met de bovenrand van de wagenbak evenwijdig liep. Daaraan placht men de teugels vast te binden.
3. οἱ τροχοί, τὰ κύκλα (sing. ὁ κύκλος) de houten raderen, door metalen hoepels omgeven. ὁ ἄξων, de as, die uit metaal of eikenhout vervaardigd was.
4. ὁ ὄνυμός, de disselboom, aan welks uiteinde het juk

- a. ὄνυμός. De disselboom; b. ζυγόν. Het juk; c. δαμναλός. De knop;
d. οἰηκός. De haken; e. κρίκος. De ring; f. ἔστωρ. De nagel of pin;
g. ζυγόδεσμον. De jukriem Naar Reichel, Homerische Wapen.

(τὸ ζυγόν) bevestigd werd, waaronder de paarden zonder strengen liepen.

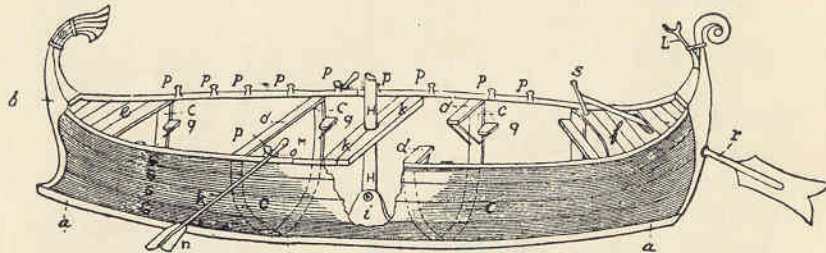
Wanneer men de wagen niet gebruikte, nam men de delen ervan uit elkaar.

ὁ χαλινός, het gebit, waaraan de leidsels (τὰ ἡνία) bevestigd waren. ἡ μάστιξ, de zweep.

II. VAARTUIGEN.

a. De romp van het schip (νηῦς).

1. ἡ *τροπίς*, de kielbalk, aan welks uiteinden in de schuinte kromhouten bevestigd waren, de beide stevens. ἡ *στεῖρα*, de voorstevan.
2. οἱ *δρύοχοι*, de ribben van 't schip, waarop de planken (οἱ *πίνακες*) vastgetimmerd werden.
3. Alleen 't voorste en 't achterste gedeelte van het schip (ἡ *πρώρη*) voorstevan, ἡ *πρύμνη* achterstevan) hebben een dek (τὰ *ἔκρια*),

a. *τροπίς*. De kielbalk; b. *στεῖρα*. De voorstevan; c. *δρύοχοι*. De ribben; d. *ζυγά*. De roeibanken; e. *ἔκρια νηὸς πρώρης*. De voorplecht; f. *ἔκρια νηὸς πρύμνης*. De achterplecht; g. *πίνακες*. De planken; h. *ἵστός*. De mast; i. *ἱστοπέδη*. De mastkoker; k. *μεσόδμη*. De dwarsbalk; l. *ἱστοδόκη*. De mastvork of mik; m. *ῥοτιμόν*. De roeiriem; n. *πηδόν*. Het blad van de riem; o. *κόπη*. Het handvat van de riem; p. *κληίδες*. De dollen; q. *θρήνης*. Het voetbankje; r. *πηδάλιον*, *ἐφόλκαιον*. Stuurriem, het roer; s. *οἶμον*. De helmstok.

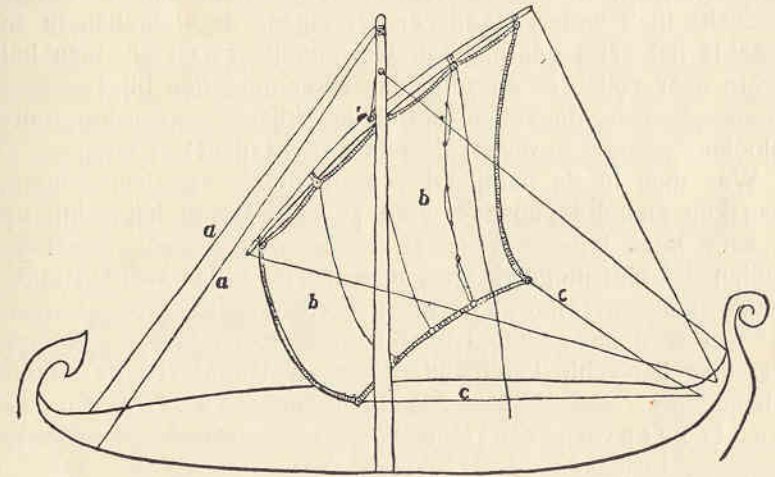
4. τὰ *ζυγά* zijn de balken, die de ribben van het schip verbinden en tegelijk als roeibanken dienst doen.

b. De tuigage (τὰ ὄπλα).

1. ὁ *ἵστός* de mast van dennenhout, uit één stuk bestaande. Door een mastvoet (*ἱστοπέδη*) zit hij vast in de bodem van 't schip. Is hij opgericht, dan rust hij in de holte van een dwarsblok (*μεσόδμη*); laat men hem neer, dan komt hij

terecht in een soort vork of stander (*ἱστοδόκη*), door onze schippers een schaar of mik genoemd.

2. οἱ *κάλου*. de touwen, die de mast steunen; twee daarvan liepen naar voren en werden aan de boeg vastgemaakt, οἱ *πρότονοι* de stagen; één liep naar achteren, *ἐπίτονος* genoemd.
3. τὸ *ἐπίκριον*, de ra; wanneer zij opgehesen was, maakte zij met de mast een rechte hoek.
4. αἱ *ὑπέραι* de brassen, de beide touwen aan de uiteinden der ra bevestigd, waarmee men de ra liet draaien.

a. *πρότονοι*. De stagtouwen. b. *ἱστόν*. Het zeil. c. *πόδες*. De schoten.

5. τὸ *ἱστόν*, τὰ *ἱστία*, het zeil van linnen, aan de ra bevestigd. Aan de beide benedenhoeken van 't zeil bevinden zich twee touwen om het te spannen, de schoten οἱ *πόδες* geheten.

c. Het roeien.

1. τὸ *ῥοτιμόν*, de riem of roeispaan, uit één stuk hout vervaardigd, ἡ *κόπη* eig. het handvat, kan ook de gehele riem aanwijzen; het riemblad heet τὸ *πηδόν*.

2. *τὸ πηδάλιον, τὸ οἰήιον*, het roer.
3. *αἱ κληῖδες*, de dollen of roeipennen, waartegen de roeipanen bij het roeien rusten; *οἱ τροποὶ* zijn de lederen stroppen, waardoor de riem aan de dol wordt vastgehouden.
4. *οἱ κορτοί*, de staken of scheepsbomen, om een schip voort te bomen of tegen te houden.

d. Het zeilen en landen.

Wanneer men een schip te water wilde laten, maakte men eerst de geul, waarin het lag, schoon, schoof dan 't voorste gedeelte in 't water, laadde er vervolgens de victualiën in en maakte het eerst daarna vlot. Gewoonlijk roeide men het schip naar volle zee en zette dan eerst de zeilen bij [*τὰ ἱστία ἔλκειν, ἀνερθεῖν* de zeilen optrekken, hijsen; *πεταννῖναι* ont-plooien; — *στέλλειν* revent; de wind *τείνει* (spant) *τὰ ἱστία*].

Was men in de nabijheid van de plaats van bestemming, dan kon men bij gunstige wind en vlak strand het schip op 't zand laten lopen (*νῆας ἐπικέλλειν*, ook *ἡ ναὺς ἐπικέλλει*); indien dat niet mogelijk was, moesten de zeilen worden ingehaald (*καθαίρειν*), moest de mast worden neergelaten (*δρύνειν*) en was men genooddaakt naar land te roeien. Daar gekomen liet men het schip keren, wierp van de voorsteven de ankerstenen uit (*εὐνάς βάλλειν*) en bond de kabels van de achtersteven aan land vast *τὰ προμνήσια* of *πέσματα ἀνάπτειν*, losmaken *λύειν*).

Was men van plan langer aan wal te blijven, dan werd het schip geheel op land getrokken, nadat eerst het zware takelwerk er uit verwijderd was. Men maakte voor de kiel een geul (*οὐρὸς*), bond touwen (*σπεῖραι*) om het schip en trok het daarmee hoog op het strand (*ὕψοῦ ἐπὶ ψαμάθοις*), terwijl men het met stutten (*ἔρματα*) vastzette.

§ 12. HET KRIJGSWEZEN TEN TIJDE VAN HOMERUS.

a. De krijgslieden.

I. Het voetvolk was volgens de wijze van uitrusting aldus verdeeld:

1. de zwaargewapenden (*οἱ ἀσπισταί*), die behalve hun wapenen ter verdediging nog een speer, een zwaard en een strijdbijl droegen; zij waren meestal bestemd voor de strijd van man tegen man;
2. de lichtgewapenden, die doorgaans uit de verte streden en naar de wapenen, die zij droegen, genoemd werden, b.v. *ἀκονισταί*, speerwerpers, *τοξόται* boogschutters.

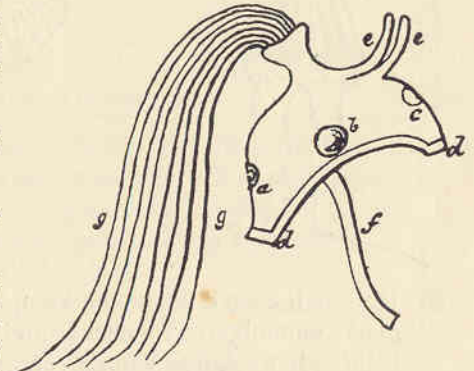
II. *οἱ ἱππῆες*, de wagenstrijders, vorsten en edelen, die zich van de strijdswagen bedienden, om snel den vijand te kunnen benaderen of ontvluchten. Zij verlieten meestal de wagen, wanneer zij het gevecht begonnen ¹⁾.

τὸ ἄρμα (*τὰ ἄρματα, τὰ ὄχηα*) is de strijdswagen op twee wielen, die gewoonlijk door twee paarden (*δίζυγες ἵπποι*) getrokken werd; men noemt hem ook *δίφρος* (eigenlijk = wagenbak) of *ἵπποι* (= het span paarden vóór de wagen). Op de wagen stond naast de strijder de wagenmenner (*ὁ ἡνίοχος*).

b. De wapenen (*τὰ ὅπλα, τεύχεα, ἔντεα*).

I. Wapenen ter verdediging:

1. De helm (*ἡ κόρυς, ἡ τρυφάλεια, ἡ πήληξ, ἡ κυνέη*) was niet van een vizier voorzien, dat het gehele gezicht bedekt en slechts 2 openingen

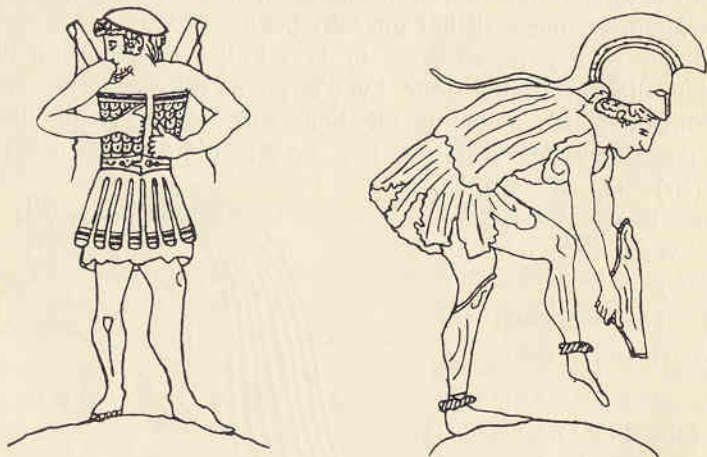
a, b, c. *φάλαρα*. De metalen knoppen;
d. *στεφάνη*. De metalen helmrand.
e. *γάλος*. De stootvanger.
f. *ἱμάς* of *ὄχεύς*. De helmband.
g. *λόφος*. De helmboos.

vrijlaat voor de ogen. De helm was veeleer een leren kap, die het bovenste gedeelte van het hoofd beschutte. *Κυνέη*, het zeer gebruikelijke woord voor helm, fem. v. *κύνεος*

¹⁾ Strijders te paard kent Homerus niet. Zie § 11, 1a.

met verzwijging van *δορή*, betekent eigenlijk hondenvel. Soms wordt echter van een bronzen helm gesproken.

2. *ὁ θώρηξ* het pantser, dat een leren wambuis schijnt geweest te zijn, met metalen platen (*γυῖα*) beslagen. Het werd als een korset omgedaan. Het onderste gedeelte werd door een gordel (*ζωστήρ*) omsloten.
3. *ἡ ἀσπίς, τὸ σάκος*, het schild van osseleer, welks oppervlakte van metaal was en met een knop (*δμφαλός*) in het midden was voorzien. Het was of van een manshoogte en ovaal of klein en rond.

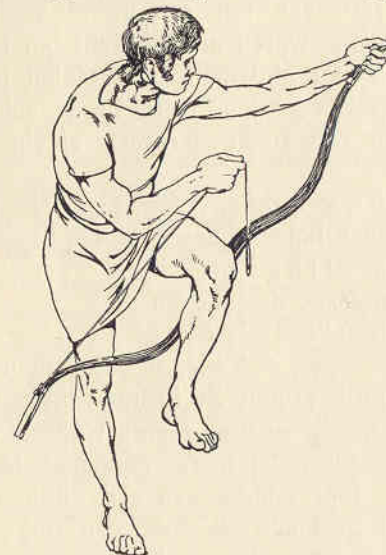
II. De scheenbeenplaten, *αἱ κνημίδες*, dienden volgens sommigen volstrekt niet ter verdediging, maar zouden het schuren van de rand van het grote schild tegen het been hebben moeten voorkomen.

III. Wapenen voor de aanval.

a. in de strijd van man tegen man:

1. *τὸ ξίφος, τὸ φάσγανον, τὸ ἄορ*, het rechte, puntige zwaard van brons, dat diende zowel om te houwen als om te stoten. Het was tweesnijdend (*ἀμφηῆκες, ἀμφοτέρωθεν ἀκαχμένον*). De schede (*τὸ κονίειον*) heet nu eens van zilver, dan van ivoor. Een bij het zwaard veel gebruikt adiectief luidt *ἀργυρόηλος* = met zilveren

knoppen beslagen. Deze knoppen bevonden zich aan

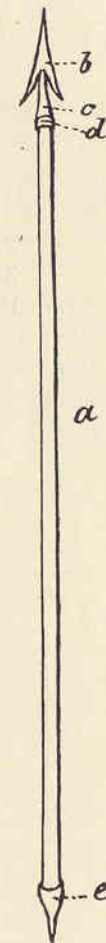

Het spannen van de boog bij Homerus.

het gevest en bevestigden het materiaal, waarmee dit bekleed was, aan den bronzen steel. Het zwaard hing aan een lederen bandelier over de rechterschouder (*ὁ τελαμών, ὁ δορτήρ*).

2. *ἡ ἀξίνη, ὁ πέλεκυς*, de strijdbijl van brons.
b. in de strijd uit de verte:

1. De boog = *τὸ τόξον* (*τὰ τόξα*), *ὁ βίος*. Deze bestond uit twee *κέρατα*, verbonden door een middenstuk (*ὁ πῆχυνς*). De pees, *ἡ νευρή*, zat aan de ene kant van de boog vast. Als men de boog wilde spannen, werd deze op de rechterknie gelegd en onder de linker doorgeschoven. Dan greep men de pees met de rechterhand. Met de linkerhand werd de boog aangetrokken (*ἀνέλκειν*) tot deze zo ver gebogen was, dat de pees aan de andere kant om een haak (*ἡ κορώνη*) kon worden geslagen.

a = κανλός.
b = αἰχμή
c = αὐλός.
d = πόρπη.
e = οὐρίαχος.

De pijl (ὁ ἰός, ὁ διστός, τὸ βέλος) bestond uit een schacht van riet, aan het achtereind waarvan inkepingen (γλυφίδες) waren aangebracht om te maken, dat de vingers niet afgleden. De metalen punt, van weerhaken (ὄγκοι) voorzien, werd in de schacht gestoken en door een snoer (νεῦρον) stevig daarmee verbonden.

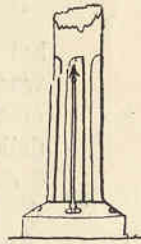
De pijlkoker, ἡ φαρέτρα, door een deksel (πῶμα) afgedekt, was aan beide zijden gesloten (ἀμφοτερότης).

2. ἡ σφενδόνη, de slinger.

3. ὁ λίθος, τὸ χερμάδιον, de steen.

c. Voor nabijen uit de verte:

De speer (τὸ ἔγχος, ἡ ἐγχέλη, τὸ δόρυ) diende en om te werpen en om te stoten. Zij bestond uit een schacht van essenhout (μελίη, μείλιον ἔγχος), waarom de speer wel in haar geheel μελίη wordt genoemd. De punt (ἡ αἰχμή) was door middel van een pijpje of kapje, op de schacht gestoken en door een ring (πόρκης) daaraan vastgeklonken. De punt onderaan de speer (οὐρίαχος of σαρωτήρ) diende om de speer in de grond te steken, wanneer ze niet gebruikt werd. Thuis werden de speren gezet in een speerstander (δουροδόκη). Dit was een van canneluren of groeven voorziene zuil. Aan elke gleuf beantwoordde een holte in het voetstuk, waarin het ondereind van de speer geplaatst werd.

δουροδόκη.

c. Het gevecht.

Vóór het gevecht wordt kriegsraad (βουλή) gehouden om het plan voor de strijd vast te stellen.

Nadat de manschappen 's morgens vroeg gegeten en geofferd hebben, begeven zij zich gewapend naar de verzamelpaats, alwaar de verschillende volksstammen door hun eigen aanvoerders gerangschikt worden.

De aldus opgestelde rijen heten σίγες. Zij vormen een rechte linie (φάλαγξ) van geringe diepte. Daarop rukken zij voorwaarts en heffen in de nabijheid van den vijand een krijgsgeschreeuw aan (ἀλαλητός).

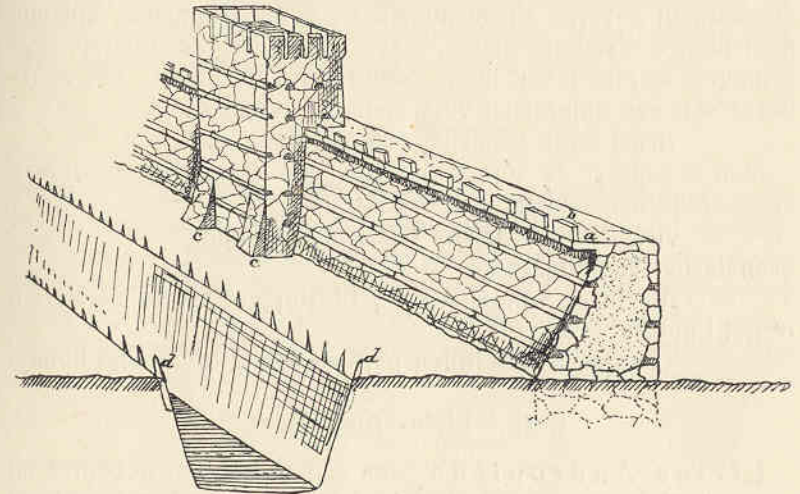
In het geregeld gevecht (σταδίη ὁσμίνη) staan de twee legers in hun geheel strijdvaardig tegenover elkander, maar slechts enkele helden treden naar voren (πρόμαχοι, πρόμοι) om in de tussenruimte een tweegevecht aan te gaan. Op de uitslag van deze tweestrijd volgt dan meestal de poging om door de vijandelijke phalanx heen te breken.

Neemt de gehele phalanx aan de strijd deel, dan tracht men aanvallenderwijze de linie der vijanden terug te drijven of er doorheen te breken (ὀΐξαι φάλαγγας, σίγας ἀνδρῶν).

De vijand, wiens aanval is afgeslagen, trekt soms zó terug (ἀναχωρεῖν, ἀπίσσω χάζεσθαι, εἶκειν), dat het gros door een deel van het leger wordt gedekt, of slaat op de vlucht (φόβος, φυγή), terwijl de gelederen verbroken worden.

d. Het kamp (ὁ στρατός).

Het scheepskamp van de Achaeërs was omgeven door:

Muur en gracht voor het scheepkamp der Grieken.

1. een aarden wal of muur (τὸ τεῖχος) met houten torens (οἱ πύργοι).
 2. schanspalen of palissaden (οἱ σκόλοπες fig. d).
 3. een brede, diepe gracht (ἡ τάφρος).
- Tussen wal en gracht is een smal pad.
In de omwalling zijn poorten (πύλαι).
- Des nachts staan wachtposten (φυλάκαι) vóór de legerplaats.

§ 13. Hesiōdus.

Jonger dan Homērus was Hesiōdus, de vader van het **didactische** epos. Zijn geboortestad was Ascra aan de Helīcon in Boeotië. Hij schreef in de taal en de versmaat van Homērus, o.a.:

Θεογονία, die over het ontstaan der goden handelt, en de *Ἔργα καὶ ἡμέραι*, **opēra et dies**, een leerdicht over landbouw en scheepvaart met een aanhangsel, waarin de dichter een overzicht van de gelukkige en ongelukkige dagen geeft.

b. Het Oud-Romeinse Epos.

§ 14. De Romeinen hebben hun epos ontleend aan de Grieken. In zoverre alleen mogen de eerste Romeinse epische gedichten zelfstandig heten, dat zij niet in hexameters geschreven waren, maar in de **Saturnische** versmaat. Als voorbeeld van een saturnisch vers diene het volgende:

virum mihi, Camēna, insēce versūtum.

Men scandeert de versus Saturnius op verschillende wijzen. Gewoonlijk accentueert men

virūm mihí Caména / insecé versútum.

evenals het Nederlandse

Als in de schone lente / bloempjes 't veld versieren.
of het Engelse

The queen was in her parlor / eating bread and honey.

§ 15. Livius Andronicus.

Livius Andronicus was een Griek van geboorte en een vrijgelatene van een Romeinsen senator. Behalve, dat hij

Griekse tragedies bewerkte (240 v. Chr. Vergel. § 48), voorzag hij ook de school van een leesboek. Tot dien tijd had de jeugd op school vrijwel niet anders dan de Wetten der 12 Tafelen te verduwen gekregen. Livius Andronicus vertaalde in de Saturnische versmaat voor het onderwijs de Odyssee van Homerus, een boek, dat in Italië oud en jong veel meer belangstelling inboezemde dan de Ilias door de vele aanrakingspunten, die het met Italië heette te hebben.

§ 16. Cn. Naevius,

een Latijn in Campanië geboren, nam deel aan de eerste Punische oorlog (264—241), die hij later op zijn oude dag in Saturnische verzen beschreef. Zowel in het treurspel als in 't blijspel toonde hij een grote mate van oorspronkelijkheid. Hij was de schepper van een nieuw soort tragedie, de **fabulae praetextae**, nationaal-historische stukken, waarin de personen als Romeinen optraden. Bij de vertaling van Griekse blijspelen ging hij met grote vrijheid te werk en schroomde niet daarin pikante toespelingen op aanzienlijke Romeinen van zijn tijd in te lassen. Hierdoor haalde hij zich gevangenisstraf op de hals en hoewel hij door de volkstribunen bevrijd werd, stierf hij (199 v. C.) ten slotte toch in ballingschap, waartoe hij vooral door toedoen der Metelli ¹⁾ veroordeeld was.

§ 17. Q. Ennius,

geboren in 239 v. C. te Rudia e, een Grieks-Oscisch stadje in Beneden-Italië, werd door den ouden Cato van Sardinië, waar hij aan de zijde der Romeinen gestreden had, naar Rome meegenomen, trad daar als leermeester in 't Grieks op, won de gunst van den ouden Africānus en andere aanzienlijke Romeinen, en werd later (184) met 't Romeinse burgerrecht begiftigd. Niet

¹⁾ Men schrijft aan Naevius het spotvers toe:
fato Metelli Romai fiunt consules,
waarop dan de Metelli zouden geantwoord hebben:
dabunt malum Metelli Naevio poëtae.

zozeer door zijn drama's, meest vertalingen van Euripides, en zijn satiren, die nog in de oude trant gedicht waren (vgl. § 29), als wel door zijn episch gedicht **Annalium** libri XVIII verwierf hij zijn grootste roem, en was hij in de ogen van de Romeinen een tweede Homerus. In zijn **Annāles** behandelde hij de Romeinse geschiedenis van Aenēas tot zijn eigen tijd, waarbij hij voor 't eerst van de Griekse hexamēter gebruik maakte. Daardoor had hij natuurlijk grote moeilijkheden te overwinnen, en het is dus niet te verwonderen, dat, hoe groot zijn dichterlijk talent ook was, zijn verzen in vergelijking met die der latere dichters, voor wie hij het pad reeds had geëffend, meer krachtig en gespierd dan fijn van vorm waren. Ennius stierf in 169 v. C. 1).

c. DE GOUDEN EEUW.

§ 18. Vergilius Maro.

Vergilius werd in het jaar 70 v. C. te Andes nabij Mantua geboren. Als zoon van welgestelde ouders ontving hij te Cremōna, Mediolānum en Rome een zorgvuldige opleiding in de grammatica, rhetorica en filosofie.

Door zijn zwakke gezondheid verhinderd zich met staatszaken bezig te houden, keerde hij uit Rome naar zijn vaderland terug en schreef daar in navolging van de Idyllen van den Alexandrijnsen dichter Theocritus tien **Eclōgae**, ook **Bucolica** geheten, herderszangen met veelvuldige toespelingen op personen en toestanden van zijn tijd.

Toen na 41 een akkerverdeling onder de oudgedienden van Augustus en Antonius plaats had, werd ook Vergilius van zijn landgoed verdreven. Hij begaf zich daarop naar Rome, waar hij in de kring van dichters, die **Maecēnas**, hun rijke beschermheer, om zich had verzameld, werd opgenomen en tot Augustus in nauwere betrekking kwam. Deze gaf hem schade-loosstelling voor de geleden verliezen, zodat hij in het vervolg onbezorgd kon leven.

1) Cic. Tusc. I, 34.

Rijk versierde bladzijde van een te Leiden aanwezig pronkhandschrift van Vergilius.

Vergilius besteedde nu zijn vrije tijd in de eerste plaats aan het vervaardigen van een leerdicht over de landbouw, het geliefkoosd bedrijf der Romeinen. Hij schreef **Georgicon** libri IV, waarin de landbouw, de boomkweekerij, de vee- en bijenteelt behandeld werden.

Op aansporen van Augustus vervaardigde hij een nationaal epos, een vaderlands heldendicht, dat de lotgevallen van Aenēas, die voor den stamvader der Iulii doorging, tot onderwerp had: **Aenēidos** libri XII. Hij moest door dit gedicht zich een plaats naast Homerus verwerven. De eerste zes boeken bevatten, in overeenstemming met de Odyssēa de zwerftochten van Aenēas en zijn gezellen, terwijl den dichter in de laatste boeken, bij het bezingen van de strijd der Trojanen om het bezit van Latium, de Ilias tot voorbeeld strekte.

In tegenstelling met het epos van Homerus, dat de uitdrukking is van ware volkspoëzie, is de Aenēis een kunstmatig aangelegd heldendicht, dat op grondige studiën van mythen, sagen, oude gebruiken, vooral van de erediens, berust.

Vergilius stierf in het jaar 19 v. C. op zijn terugreis uit Griekenland, voordat hij zijn gedicht voltooid had, maar het werd toch op verzoek van Augustus door Varius en Tucca uitgegeven ¹⁾. Geheel in overeenstemming met zijn zachtzinnige en vredelievende natuur was onze dichter beter in staat op gevoelvolle wijze de natuur, 't zieleleven en de liefde te schilderen, dan zijn helden en hun daden natuurlijk en waar voor te stellen. Maar zijn schone taal en afgeronde verzen hebben te allen tijde de oren zijner lezers gestreeld en hem tot een voorbeeld gemaakt voor bijna alle volgende heldendichters.

d. DE ZILVEREN EEUW.

§ 19. Epische dichters uit de zilveren eeuw

zijn 1e **M. Annaeus Lucānus**, een neef van Senēca. Deze schreef een epos, **Pharsalia**, over de burgeroorlog tussen Caesar en Pompeius. Het gedicht is niet voltooid. Wij bezitten er tien boeken van.

¹⁾ Vergelijk het leven van Horatius § 32.

2e. **C. Valerius Flaccus**, die ten tijde van Vespasianus (69—79) leefde, dichter van de **Argonautica** in 8 boeken, waarin hij den Alexandrijnsen dichter **Apollonius Rhodius** vrij navolgt.

3e. **Silius Italicus**, die onder Domitianus (81—96) een epos dichtte over de tweede Punische oorlog, **Punica**, in 17 boeken. Wat de stof aangaat, dient Livius hem tot zegsman.

4e. **P. Papinius Statius**, die eveneens onder Domitianus leefde. Van hem bezitten wij nog **Silvae**, gelegenheidsgedichten in 5 boeken, de **Thebāis** en de **Achillēis**.

II. DE LYRISCHE POEZIE.

§ 20. Algemene beschouwing.

Deze dichtsoort ontleent haar naam aan het instrument, de *lyra*, dat uit de schaal van een schildpad (*χέλυσ*, **testūdo**) bestond, waarover darmsnaren gespannen waren. Men spreekt van lyrische poëzie, omdat de lier bij uitstek het instrument was, dat men bespeelde om uiting te geven aan zijn gevoel, en zij het gezang en de dans begeleidde.

Overeenkomstig het subjectief karakter van deze poëzie doet zich hierin het dialect der dichters en de verscheidenheid der metrische vormen zeer gelden.

a. DE GRIEKSE BLOEITIJD.

§ 21. De elegie

sloot zich zóver bij het epos aan, dat zij de hexameter daarvan overnam. Door aan deze de pentameter toe te voegen deed zij het distichon ¹⁾ ontstaan. Zij was in het Ionisch dialect gedicht en werd onder begeleiding van fluiten *αὐλοί* voorgedragen.

Tyrtaeus, Ionier van geboorte, trad als dichter onder de Spartanen op, spoorde hen in de tweede Messenische oorlog (midden van de zevende eeuw) door zijn elegieën tot moed aan, en zocht door zijn *Εὐνομία* de door tweespalt zwaar geschokte staat weder in het spoor van regel en orde terug te brengen.

¹⁾ Zie 't Aanhangsel.

Door zijn krijgsliederen (*ἐμβατήρια*) vuurde hij de soldaten aan.

Solon, de grote wetgever van Athene, trachtte zijn volk op te wekken tot herovering van het eiland Salamis door zijn beroemde elegie *Σαλαμῖς* (604). In andere gedichten vermaande hij, evenals Tyrtaeus, de burgerij tot eendracht en gehoorzaamheid aan de wetten.

Theognis, geboren in het Nisaeisch Megara, was van afkomst en gezindheid een volbloed Doriër, en daarbij met hart en ziel aristocraat. Van de bloemlezing zijner gedichten, die tot ons is gekomen, is het hoofdbestanddeel zijn vermaning, vol spreuken (*γνώμαι*), aan Cynus, wien hij liefde voor de aristocratie en afkeer van den minderen man (*κακοί*) zoekt in te prenten. Wegens de rijkdom van spreuken werden zijn elegieën vooral door de invloed van Socrates' leerlingen in de scholen veel gelezen.

§ 22. Het epigram,

meestal in disticha gedicht, is oorspronkelijk een opschrift op een graf of een wijgeschenk. Voor dit doel waren gewoonlijk ook de epigrammen in de klassieke tijd bestemd. Wij hebben er van de meeste dichters, de schoonste zijn van Simonides van Ceos (§ 25); vooral dat op de helden van de Thermopylae heeft een grote vermaardheid gekregen¹⁾.

Later was het epigram een geliefkoosde vorm voor het uitdrukken van een geestige of pittige gedachte.

§ 23. De iambe,

door de Ioniërs uitgevonden en aangewend, staat het dichtst bij de taal van het dagelijks leven en wordt het meest in hekel-dichten gebezigd.

Archilochus uit Paros (omstreeks 650) gaat voor den schepper der iambische poëzie door. Hij hekelde daarin de zwakheden der mensen met bittere haat en scherp vernuft.

¹⁾ ὃ ξείν', ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίοις, ὅτι τῆδε
κείμεθα τοῖς κείνων ῥήμασι πειθόμενοι.

Vermaard is zijn strijd met Lycambes, den vader zijner beminde Neobule, die hem ontrouw werd.

Archilochus dichtte niet alleen iamben doch ook elegieën en hymnen en schiep nieuwe vormen voor de lyrische poëzie (epoden. Zie § 32).

§ 24. De melische poëzie.

Méλη waren liederen, bestemd voor de voordracht van één enkelen persoon en in strophen verdeeld. Zij werden gezongen

ALCAEUS en SAPPHO.

(Naar een te München zich bevindende antieke vaas.)

onder begeleiding van de lier. De hoofdzetel der melische poëzie was Aeolië, vooral het eiland Lesbos.

Alcaeus van Mytilene op Lesbos nam deel aan de strijd van de adel tegen het volk in zijn vaderstad. Zijn tegenstander was Pittacus, een der zeven wijzen. Hij dichtte krijgsliederen

vol geestdrift (*σπασμωδικά*) maar ook minnezangen (*ἔρωτικά*) en drinkliederen (*συμποτικά*).

Tot hetzelfde land en dezelfde tijd als Alcaeus (\pm 600 v. C.), behoorde **Sappho**, die door hare minnezangen bekend is.

Bij deze Aeoliërs sluit zich de Ioniër **Anacrëon** aan, die lange tijd aan het hof van Polycrates op Samos (533—522 v. C.) en aan dat van Hipparchus te Athene vertoefde. In zijn gedichten bezingt hij de wijn en de liefde. Behalve enkele fragmenten van hem zijn nog de zogenaamde **Anacreontëa**, een verzameling, die ten onrechte zijn naam draagt, tot ons gekomen; in n°. 59 wordt uitdrukkelijk navolging van den waren Anacrëon vermeld (*τὸν Ἀνακρέοντα μιμοῦν*).

§ 25. De koorzang.

De koorzang, in het Dorisch dialect gedicht, werd door een dansend koor onder begeleiding van de citer of de fluit voorgedragen bij openbare feesten. In deze heeft de lyrische poëzie haar ganse rijkdom van vormen ten toon gespreid: men onderscheidt een strophe, antistrophe en epode.

Tot de oudste vertegenwoordigers dezer dichtsoort behoorde **Arion**, die aan het hof van Periander te Corinthe (625—585 v. C.), en **Ibýcus**, die aan het hof van Polycrates op Samos een tijdlang leefde.

Simonides van Ceos (wel te onderscheiden van den iambograaf **Simonides** van Amorgos (625) den bekenden dichter van het spotdicht: *περὶ γυναικῶν*), stond op het toppunt van zijn roem ten tijde van de Perzische oorlogen. Hoewel hij Ioniër van geboorte was, vertoont zijn taal ook enkele Dorismen. Hij was buitengewoon veelzijdig. In zijn koorzangen treffen wij de grootste verscheidenheid aan: *ὕμνοι* lofliederen op de goden, *διδύραμβοι* feestliederen ter ere van Bacchus, *ἐπινίκια* zegezangen, *ἐγκώμια* lofliederen op vorsten, *θρῆνοι* treurzangen; bovendien elegieën en epigrammen.

Pindārus, te Thebe geboren, was de grootste en meest gevierde lyrische dichter der Grieken. Hij had reeds de mannelijke leeftijd bereikt, toen de grote worstelstrijd tussen Grieken

en Perzen een aanvang nam, maar door de politiek van zijn vaderstad, die zich zoveel mogelijk onzijdig hield, maakte die strijd tussen vrijheid en despotisme niet op hem dezelfde verheven indruk als op Aeschylus en Simonides, al wist hij later ook de verdiensten van Athene in een gedicht naar waarde te schatten. Zijn grootste roem oogstte de hoogbegaafde dichter door zijn spoedig alom vermaarde zegezangen, waarvan wij er nog vijftig bezitten. Zij zijn verdeeld volgens de spelen, waarbij de overwinningen behaald zijn, in Olympische, Pythische, Nemeïsche en Isthmische. In tegenstelling met zijn landgenote, de dichteres **Corinna**, bezigde hij niet het Boeötisch maar het Dorisch dialect.

b. DE TIJD VAN HET HELLENISME.

§ 26. Theocritus

was eigenlijk van afkomst een Syracusaan, maar lange tijd leefde hij te Alexandrië aan het hof van Ptolemaeus Philadelphus (285—247 v. C.). Hij is de eerste en voornaamste dichter der bucolische poëzie, waarin hij niet alleen herders, (*βουκόλοι*), maar ook andere eenvoudige lieden laat optreden, zoals vissers en maaiers. *Εἰδύλλια* (verkleinwoord van *εἶδος*) heten de gedichten afzonderlijk, idyllen; men verstaat hieronder de dichterlijke behandeling van een toneeltje uit het landleven.

§ 27. Herondas

schreef in het midden van de 3de eeuw v. C. *Μικράμβοι*, kleine schetsen, momentopnamen naar het leven. Acht zijner gedichten zijn op een papyrus teruggevonden.

§ 28. Callimachus

werd door Ptolemaeus Philadelphus tot bibliothecaris van de Alexandrijnse bibliotheek aangesteld. Hij was een groot geleerde, die zich als schrijver op allerlei gebied bewoog. Vooral door zijne elegieën heeft hij grote invloed op het nageslacht uitgeoefend; aan Romeinse dichters diende hij tot voorbeeld.

c. DE GOUDEN EEUW DER ROMEINSE LETTERKUNDE.

§ 29. Algemene beschouwingen.

De lyrische poëzie, die in dit tijdperk voor het eerst optrad, sloot zich aanvankelijk bij de Alexandrijnen als Callimachus en Theocritus aan, die in tijd het dichtst bij haar stonden, maar Horatius koos zich de oude Griekse lyrici tot voorbeeld.

Een bijzondere voorliefde toonden de Romeinen voor de **satire**, welke in alle tijdvakken haar beoefenaars gevonden heeft. De naam is zuiver Romeins, *satura* scil. poësis, later *satira*. Hij moet in verband gebracht worden met de **lanx satūra**, een schotel met allerlei vruchten (*tutti frutti*). Aan het woord **satūra** ligt dus het begrip van verscheidenheid ten grondslag. Verg. *pot pourri*. De inhoud was dan ook aanvankelijk vol afwisseling, evenals de vorm. Eerst later werd de hoofdstrekking critiek uit te oefenen, waartoe de aanleg der Romeinen uitstekend geschikt was.

§ 30. C. Lucilius,

Romeins ridder, vriend van den jongen Scipio Africanus en Laelius, schreef **satūrae**, die voornamelijk in hexameters gedicht waren. Daarin sprak hij vrijmoedig zijn oordeel uit over de politiek, het maatschappelijk leven en de letterkunde van zijn tijd, en bracht zodoende de polemische richting in deze dichtsoort, die er sinds die tijd in gebleven is.

§ 31. C. Valerius Catullus,

te Verōna geboren, eveneens tijdgenoot van Cicero, vond zijn opleiding te Rome, waar hij reeds op dertigjarige leeftijd stierf. Hij is een hartstochtelijk dichter, die onbewimpeld zijn hartsgeheimen bloot legt, zowel waar hij zijn liefde voor Lesbia (Clodia) bezingt, als waar hij aan zijn haat tegen Caesar lucht geeft. Aan Cornelius Nepos heeft hij zijn gedichten opgedragen.

§ 32. Q. Horatius Flaccus.

Horatius werd in 65 v. C. te Venusia geboren. Lucanus an Apulus anceps, zegt hij van zich zelf. Zijn vader was een liber-

tinus, een vrijgelaten slaaf, die als **coactor**¹⁾ enig vermogen verworven had. De zoon kreeg dan ook een uitstekende opvoeding, niet in zijn geboorteplaats, maar te Rome van den onderwijzer **Orbilius**. Van daar ging hij als jongeling naar Athene, om de filosofie te beoefenen; hier ontmoette hij M. Brutus (44), die na de moord op Caesar zich naar Griekenland had begeven. Deze schonk hem in zijn leger de waardigheid van **tribūnus militum**, en zo nam hij deel aan de slag bij Philippi (42). Na de ongelukkige afloop van de strijd tegen de aanhangers van Octavianus, trok hij zich uit het politieke leven terug, en bijna van zijn gehele vermogen beroofd, werd hij te Rome **scriba quaestorius**. Tevens dreef hem de armoede, zoals hij zelf zegt, tot het schrijven van verzen. In deze tijd zagen enige van zijn epoden en satiren het licht, die zó in de smaak vielen, dat de dichter door Vergilius aan Maecenas voorgesteld en in diens letterkundige kring opgenomen werd (38 of begin 37). Aan Maecenas had hij een landgoed, **Sabinum**, te danken, waardoor hij onbekommerd kon leven, maar toch bleef hij een onafhankelijk standpunt tegenover zijn weldoener innemen. Door hem kwam hij ook in aanraking met Augustus, bij wiens partij hij zich van ganser harte aansloot. Hij bleef ongehuwd en stierf te Rome in 8 v. C.

Zijne vrienden waren behalve Vergilius en Maecenas: Plotius Tucca en L. Varius, de uitgevers (§ 18) van de Aeneïs, de elegische (§ 21) dichter Valgius, de geschiedschrijver Octavius, de geestige Fuscus Aristius, de beide Visci, dichters en kunstrechtters, de comediedichter Fundanius, de dichter Tibullus, de Pisōnes en anderen.

Horatius begon zijn loopbaan als dichter met het schrijven van **satūrae**, die met de epistels **sermōnes** werden genoemd, omdat zij in de taal van het dagelijks leven gedicht zijn.

De satiren (*libri II*) zijn kritische ontboezemingen van den dichter over zijn eigen persoon en tekenen zijn standpunt tegenover de letterkunde en de maatschappelijke toestanden van zijn tijd.

¹⁾ *Coactor* is de persoon, die het geld van verkopen inwordert.

Bijna gelijktijdig met de satiren zagen die gedichten, welke later **epōden**, maar door Horatius **iambi** genoemd zijn, het licht. *Ἐπῳδοί* zijn meestal iambische verzen, waarin een korte regel met een lange afwisselt; *ἰαμβοί* in de betekenis van hekel-dichten had Archilochus (§ 23) geschreven. Horatius tastte in zijn epoden bepaalde personen met vinnigheid aan. Toch hebben enkele van deze gedichten reeds een meer algemeen karakter en kunnen als voorlopers der oden beschouwd worden.

Na de epoden gaf Horatius de **eerste drie** boeken zijner **carmīna** uit, die door latere geleerden **odae** genoemd zijn. Tot voorbeeld dienden hem de oude Griekse lyrieci, vooral Sappho, Alcaeus en Anacreon (§ 24), maar het meeste is toch oorspronkelijk. Het gelukte Horatius zich geheel en al de Griekse beschaving eigen te maken en door zijn fijne smaak wist hij de Romeinen juist datgene aan te bieden, wat voor hun oren geschikt was.

Lang na deze drie boeken werd het **vierde** uitgegeven: het **carmen saeculāre** werd in 17 v. C. op verzoek van Augustus gedicht.

De laatste en meest volmaakte gedichten van Horatius zijn de **Epistularum** libri II. Zij dragen een meer wijsgerig en subjectief karakter dan de satiren, in overeenstemming met de omstandigheid, dat zij voor een bepaald persoon bestemd zijn, maar toch is de inhoud van algemeen belang. De derde epistel van het tweede boek, aan de **Pisones** gericht, draagt sinds Quintiliānus de naam **ars poëtica**; het is evenwel geen leerdicht over de dichtkunst: daarvoor is het noch systematisch genoeg aangelegd noch volledig, maar het zijn wenken voor Horatius' vrienden, vooral betreffende de tragedie ¹⁾.

§ 33. De elegische dichters

hebben hoofdzakelijk de liefde bezongen. De voornaamste onder hen zijn:

Albius Tibullus, een tijdgenoot van Horatius, op wiens naam

¹⁾ Volgens anderen is er wel degelijk een systeem in te vinden en heeft Horatius zijn gedicht op soortgelijke wijze ingericht, als de handboeken over de rhetorica opgesteld waren.

elegiarum libri IV doorgaan, hoewel er onder deze gedichten ook werk van anderen schuilt;

Sextus Propertius, die tot de kring van Maecenas behoorde; van hem bezitten wij **elegiarum** libri IV.

§ 34. P. Ovidius Naso.

werd geboren in het jaar 43 v. C. te **Sulmo** in het land der Paeligni. Zijn vader, die tot de ridderstand behoorde, bracht hem reeds vroeg naar Rome, om hem daar een betere opvoeding te laten geven, dan het in zijn geboortestad kon geschieden. Bestemd om eenmaal staatsman te worden, legde hij zich voornamelijk op de welsprekendheid toe. Van zijn zeventiende tot zijn twintigste levensjaar deed hij reizen naar Athene, Klein-Azië en Sicilië. Te Rome teruggekeerd, bekleedde hij lagere ambten, maar een onweerstaanbare neiging tot de poëzie maakte, dat hij spoedig die werkkring vaarwel zeide, en, daar hij onbezorgd kon leven, was hij in de gelegenheid aan zijn poëtisch talent de vrije teugel te vieren. In zijn dichterlijke voortbrengselen onderscheidt men drie tijdvakken.

In het eerste vervaardigde hij een tragedie, **Medēa**, die verloren is gegaan. Voorts schreef hij in elegische versmaat ¹⁾ een menigte minnedichten, **Epistulae** of **Heroïdes**, verdichte brieven van heldinnen aan haar afwezige minnaars, **Amōrum** libri III, **Artis Amatoriae** libri III en andere. Tot het tweede tijdvak behoren zijn twee belangrijkste werken: **Metamorphosēōn** libri XV en **Fastōrum** libri VI. De **Metamorphosen** ²⁾ zijn een gedicht in hexameters, ³⁾, waarin alle gedaanteverwisselingen uit de mythologie verhaald worden. Zij beginnen met de schepping der wereld en eindigen met de dood en de vergoding van Caesar. In de **Fasti**, in elegische maat geschreven, is de stof zuiver nationaal: de Romeinse kalender met zijn feesten. Het gedicht was overeenkomstig het aantal maanden van het jaar

¹⁾ Zie 't Aanhangel II.

²⁾ Met weglating van het aantal boeken spreken wij gewoonlijk van: de **Metamorphosen**, de **Fasti**, de **Ars amatoria**, de **Amores**, de **Tristia**, de **Epistulae ex Ponto**.

³⁾ Zie 't Aanhangel II.

op twaalf boeken aangelegd, maar slechts de eerste helft is door Ovidius voltooid.

In het jaar 8 n. C. trof hem de **relegatio**, een verbanning zonder verbeurdverklaring van goederen. Augustus verwijderde hem uit Rome, om redenen, die ons onbekend zijn, en wees hem Tomi als woonplaats aan, een akelig stadje aan de Pontus Euxinus¹⁾. Met die verbanning begint het derde tijdvak van zijn gedichten, waarin klaagliederen de boventoon voeren: **Tristium** libri V, waarvan het eerste boek nog op reis geschreven is, **Epistularum ex Ponto** libri IV.

In het jaar 17 n. C. stierf Ovidius te Tomi, 59 jaar oud²⁾.

d. DE ZILVEREN EEUW.

§ 35. Phaedrus

was, zoals men verhaalt, een vrijgelaten slaaf van Augustus. Onder Tiberius en diens opvolger schreef hij **fabularum aesiopiarum** libri V.

§ 36. De dichters van satiren.

A. Persius Flaccus, een Stoïcijn, schreef op het voorbeeld van Lucilius en Horatius satiren. Hij leefde onder Nero, bewonderde den dichter Lucānus, maar werd niet door het talent van Seneca geboeid. Na zijn dood op dertigjarige leeftijd gaf zijn leermeester Annaeus Cornutus de zes ons bewaard gebleven satiren aan den dichter Bassus, om ze uit te geven. Met de voornaamste tegenstanders des keizers was hij bevriend.

D. Iunius Iuvenalis schreef ten tijde van Traianus (98—117) 16 satiren. Terwijl Horatius lachend de waarheid zegt, Persius als wijsgeer de verkeerdheden der wereld gispt, is het bij Iuvenalis de verontwaardiging, die hem tot dichten drijft, de verontwaardiging over de zedeloosheid onder Domitianus (81—

¹⁾ Thans Constanza. De tegenwoordige bezoeker ziet er het standbeeld van Ovidius op het marktplein.

²⁾ In Trist. IV, 10 heeft hij zijn eigen leven geschilderd.

96). Reeds de versregel „si natura negat, facit indignatio versusum” spreekt boekdelen.

§ 37. M. Valerius Martialis

vervaardigde onder Domitianus **epigrammātum** libri XV, waarin hij het zedenbederf van het Rome dier dagen in al zijn naaktheid in het licht stelt.

III. DE DRAMATISCHE POËZIE.

a. De Griekse Tragedie.

§ 38. Oorsprong en ontwikkeling.

De Griekse tragedie dankt haar oorsprong aan de Dionysusdienst. Dionysus is de personificatie van de uit de winterslaap tot nieuw leven ontwaakte onuitputtelijk scheppende natuur. Een Attische sage kende Dionysus omhangen met een bokkevel. Oude overleveringen laten hem optreden omstuwde door zijn Satyrgezellen, als bokken gedacht. Dit koor zingt zijn leider toe, verheerlijkt in geestdriftige liederen zijn daden en gaven. Zulke liederen werden dithyramben genoemd, een kunstvorm, welke door den Peloponnesischen zanger Arion tot ontwikkeling werd gebracht. Tussen leider en koor ontvouwde zich gaandeweg een dialoog. In 1897 werd een dithyrambe van den dichter Bacchylides teruggevonden, waaruit men kan zien, hoe zulk een gesprek in zuiver lyrische maat kon worden gevoerd.

Deze herkomst openbaart zich ^{1o} in het feit, dat de oudste tragedies meer op oratoria dan op drama's gelijken; ^{2o} in de naam *τραγῳδία* = bokkelied (*τράγος* = bokken), ^{3o} in de tijd van de opvoering der tragedies, die slechts op Dionysusfeesten plaats vond, op de grote Dionysiën in Maart, op de kleine in December en op de Lenaeën in Januari, ^{4o} in de gewoonte om, zelfs toen de tragedie haar hoogste ontwikkeling had bereikt en ternauwernood meer aan haar oorsprong herinnerde, altijd nog na 3 tragedies geregeld als slotstuk een satyrspel op te voeren.

Volgens de overlevering zou een zekere **Thespis** in 't jaar 534 v. Chr. te Athene de eerste tragedie opgevoerd hebben. Dit bericht kan bezwaarlijk juist zijn en zal zo opgevat moeten worden, dat toen de tragedie officiëel geplaatst werd op het feestprogramma der Dionysiën. Het verhaal luidt, dat Thespis rondreizende op een wagen¹⁾ zijn stukken heeft opgevoerd. Afbeeldingen van te Athene gevierde Dionysusfeesten, waarbij het beeld van den god, met wijnranken omgeven, in een schip op wielen rondgereden werd, komen voor op meer dan één drinkschaal uit ongeveer 500 voor Christus. Evenals te Athene vonden te Smyrna en te Marseille tot in de christelijke tijd jaarlijks in de lente dergelijke vertoningen plaats. Het feest is tot op de huidige dag blijven voortleven in het carnaval, dat zelfs de naam ontleent aan de carrus navalis.

De werkzaamheid van Thespis valt onder de heerschappij van Pisistratus, den Maecēnas der kunst. De tragedie had destijds reeds een grote vlucht genomen. Niet alleen de Dionysuslegende, ook allerlei heroënsagen werden vertoond. De uitbeelding der handeling, de ontwikkeling der actie is waarschijnlijk zeer bevorderd door de sacrale vertoningen bij de Eleusinische mysteriën. Van **Aeschylus**, die als de eigenlijke schepper der Attische tragedie kan worden aangezien en naast den spreker, tegenover het koor, een **tweeden** spreker stelde, weten wij tenminste, dat hij in sterke mate de invloed van de heilige dienst in zijn geboorteplaats Eleusis heeft ondergaan.

Langzamerhand was de gewoonte opgekomen om:

1. **Tetralogieën**, 4 stukken (nl. drie samenhangende treurspelen, trilogie genoemd, met een satyrdrama) op te voeren;
2. op de grote Dionysiën **wedstrijden** om een prijs te houden (*ἀγωνίζεσθαι*; hiermede hangt samen de aanwijzing van den eersten acteur met de naam *πρωταγωνιστής* enz.).

Ontzaglijk veel hebben de Griekse tragici geproduceerd. Wij kennen de titels van 600 stukken. Slechts 34 zijn er bewaard gebleven.

¹⁾ Men vergelijkte Hor. A. P. 275:
dicitur et plaustris vexisse poemata Thespis, cet.

§ 39. Aeschylus,

de vader der Attische tragedie, streed op vijfendertigjarige leeftijd bij Marāthon mede (*μαραθωνομάχος*) en nam ook deel aan de slagen bij Salāmis en Plataeae. In het jaar 456 v. C. stierf hij te Gela op Sicilië.

Aeschylus voerde den **tweeden** acteur in (*δευτεράγωνιστής*), breidde dientengevolge de dialoog uit en beperkte de koorzangen, hoewel die bij hem nog altijd op de voorgrond treden. Ook de **cothurn** of toneellaars en de lange gewaden zijn van hem afkomstig; bovendien bracht hij verbetering aan in het decoratief en de toneelmachines.

De trilogieën bevatten bij Aeschylus handelingen, die nauw met elkander samenhangen.

Hij schreef 90 stukken, waarvan wij er nog zeven bezitten: *Προμηθεὺς δεσμώτης*, *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας*, *Πέρσαι* (historisch drama), de trilogie *Ὀρέστεια*, bevattende *Ἀγαμέμνων*, *Χοηφόροι*, *Εὐμενίδες* eindelijk de *Ἰκέτιδες*.

§ 40. Sophocles,

geboren in de Attische demos Colōnus, voerde als zestienjarig jongeling (*ἔφηρος*) de rei van knapen aan, die om het zegeteken (*τρόπαιον*) van Salamis dansend, een loflied (paean) aanhieven.

Door een uitstekende opleiding in muziek, gymnastiek en andere kunsten vormde hij lichaam en geest tot die harmonische schoonheid en ontwikkeling, die zo juist door het woord *καλοκάγαθία* wordt weergegeven. Op zijn vier en vijftigste jaar werd hij na de opvoering der Antigōne (442), tegelijk met Pericles tot strateeg tegen Samos verkozen, en bovendien bekleedde hij later het ambt van *ἐλληνοταμίης*, beheerder van de kas der *φόροι* of *συντάξεις* (schattingen) der Atheense bondgenoten. Twintig maal behaalde hij de eerste prijs. Het verhaal (o.a. ook bij Cic. Cato 7 § 22 voorkomende), dat hij, door zijn zoon Iōphon aangeklaagd van zinsverbijstering (*παράνοια*), na het voorlezen van zijn Oedipus Colōnēus zou zijn

vrijgesproken, vindt hoogst waarschijnlijk zijn oorsprong in een of andere scène bij een comicus, die de huiselijke onenigheid van Sophocles op het toneel had gebracht. In 405 v. Chr. stierf hij, 91 jaar oud.

Sophocles voerde den derden acteur (*τριταγωνιστής*) in, waarmee de verdere ontwikkeling van de dialoog en de beperking van het koor gepaard ging. Hij vervaardigde ook trilogieën, maar bij hem bestaat geen samenhang meer tussen de drie stukken.

Hij schreef meer dan 120 stukken; hiervan zijn er zeven tot ons gekomen: *Ἀντιγόνη*, *Οἰδίπους τύραννος* en *ἐπὶ Κολωνῶ Ἠλέκτρα*, *Τραχίνιαι*, *Αἴας*, *Φιλοκτήτης*.

In 1912 zijn bovendien te Oxyrhynchus (Egypte) een vierhonderd verzen terugggevonden van een satyrspel van Sophocles, getiteld *Ἰχθυεῖναι* (Speurhonden).

§ 41. Euripides.

Kenschetsend voor het verschil in leeftijd tussen de drie grote Attische tragici is het oude verhaal, dat Euripides in hetzelfde jaar op Salamis geboren werd, waarin Aeschylus in de zeeslag bij dat eiland medestreed, en Sophocles als jongeling de rei der om het zegeteken dansende knapen met de lier begeleidde (480). Hij was een leerling van Anaxagoras¹⁾ en de sophisten Prodicus en Protagoras, en een vriend van Socrates. In 406 stierf hij te Pella in Macedonië aan het hof van koning Archelaüs.

Bij hem treedt het koor hoe langer hoe meer op de achtergrond en staat bijna in geen verband met de handeling van het stuk. Voor de ontknoping is meermalen een *deus ex machina* (*θεὸς ἐκ μηχανῆς*) nodig, die bij Sophocles slechts een enkele maal voorkomt (vgl. § 44).

Euripides schreef meer dan 80 stukken; daarvan zijn 18 tragedies en één satyrspel (*Κύκλωψ*) tot ons gekomen. Het meest bekend zijn: *Φοίνισσαι*, *Μήδεια*, *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* en *ἡ ἐν Ταύροις*, *Βάκχαι*, *Ἰππολύτος*.

¹⁾ Zie § 91.

§ 42. De delen ener tragedie.

1. *πρόλογος*, het deel, dat aan het optreden van het koor voorafgaat.
2. *πάροδος*, het lied in anapaesten, dat het koor zingt bij het binnentreden der orchestra (§ 44).
3. *ἐπεισόδια* ¹⁾ gedeelten van de dialoog, in iambische trimeters gedicht, die tussen twee volledige koorzangen inliggen.
4. *στάσιμα*, de beurtzangen, die het koor op zijn standplaats zingt, en die de tragedie in een aantal acten verdelen.
5. *ἐξοδος*, het gedeelte na het laatste stasimon.

In de koorzangen (die enkele eigenaardigheden van het Dorisch dialect vertonen als *α* in plaats van *η*) stemt de *στροφή* met de *ἀντιστροφή* overeen. Zij eindigen meestal met een *ἐπὶ ᾠδός*.

Κομμοί, *κομματικά μέλη* zijn beurtzangen tussen het koor en de handelende personen, meestal in aangrijpende scènes;

τὰ ἀπὸ σκηνῆς zijn de liederen van den acteur;

συχρονθίαι zijn zulke gedeelten van de dialoog, waarin twee toneelspelers elkander telkens, ieder met één versregel, antwoorden.

§ 43. De opvoering der stukken

was een zaak, waarmee de staat zich belastte, terwijl een archont te beslissen had, of de stukken al of niet zouden worden ten tonele gevoerd (*χόρον δίδοναι*).

De kosten voor het koor werden door den *χορηγός* gedragen, een der rijkste burgers, die tot deze dienstpraestatie voor de staat (*λειπονοργία*, van *λήϊτος*, adj. van *λαός* of *λεώς*, volk, en *εργον*) verplicht werd. Deze moest zorgen voor zangers (15 *χορευταί* voor ieder stuk sinds Sophocles, vroeger 12) hen van costumes voorzien en een *χοροδιδάσκαλος* aanstellen, onder wiens leiding het koor het stuk instudeerde (*τὸ δράμα διδάσκειν*). Die kosten bedroegen, zoals uit een redevoering van Lysias blijkt, wel eens 3000 drachmen.

²⁾ *ἐπεισόδιος* = er nog bijkomend, ingeschoven, vgl. ons 'episode'.

Treedt het koor sprekend op, niet zingend, dan is de χοροφαῖος de woordvoerder.

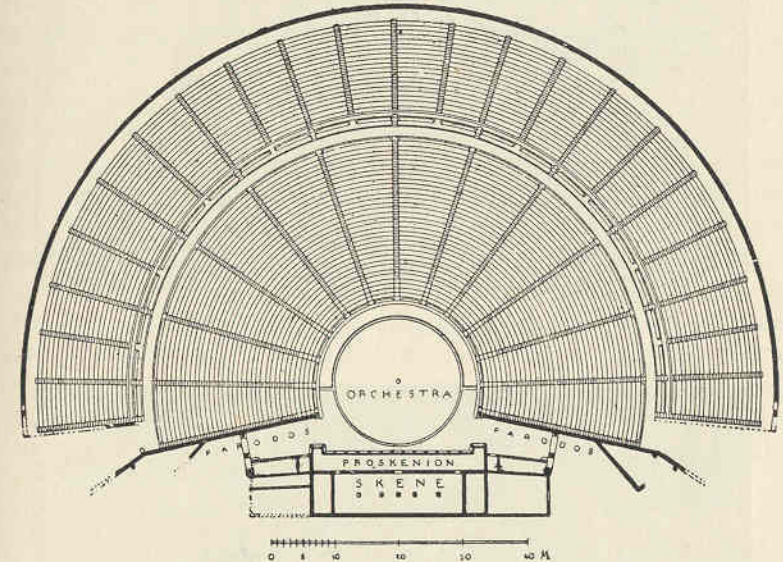
De acteurs, ὑποκρίται (eigenlijk: zij, die het koor antwoorden), sinds Sophocles drie in getal, werden door de staat gekleed, bezoldigd en volgens de beslissing van het lot aan de dichters toegewezen. Ook vrouwenrollen werden door mannen vervuld. De acteurs droegen kostbare gewaden; hun gestalte werd door de toneellars met hoge zool, κόθορνος, en door de pruik, ὄγκος, indrukwekkender. Het gezicht of het gehele hoofd werd door een linnen masker (πρόσωπον) bedekt. Behalve deze acteurs traden voor rekening van den χορηγός nog figuranten (κῶφα πρόσωπα = stomme personen) en trawanten (θεράποντες, δορυφόροι) op.

Rechters (κριταί), bij de opvoering van tragedies waarschijnlijk vijf in aantal, kenden de prijzen toe: aan den χορηγός een klimopkrans, aan den dichter een beloning (μισθός), zo hij de overwinning behaalde.

§ 44. Het theater (θέατρον).

1. ἡ ὀρχήστρα, de halfcirkelvormige plaats vóór de toeschouwers, waar het koor zich bewoog, met de θυμέλη, het altaar. Daarheen voerden twee zijingangen, πάροδοι, tussen het publiek en het toneel gelegen.
2. τὸ κοῖλον, **cavea**, de ruimte voor de toeschouwers. De later uit steen gehouwen zitplaatsen zijn terrasvormig in halve cirkels, die naar boven zich verwijden, meestal tegen de helling van een heuvel aangelegd. Door gangen zijn zij in verdiepingen verdeeld, terwijl trappen, die als stralen van het midden uit oplopen, de ruimte verdelen in vakken, die de vorm van een wig hebben. De voorste rijen (προεδρία) waren voor de overheidspersonen bestemd.
3. ἡ σκηνή was oorspronkelijk geen verhoogd toneel, maar de tent (zoals nog in de Aïax) of het toneelhuis op de achtergrond van de orchestra, zodat de acteur, daaruit verschijnende in de orchestra, niet boven, maar op één hoogte met het koor stond. Eerst langzamerhand hadden

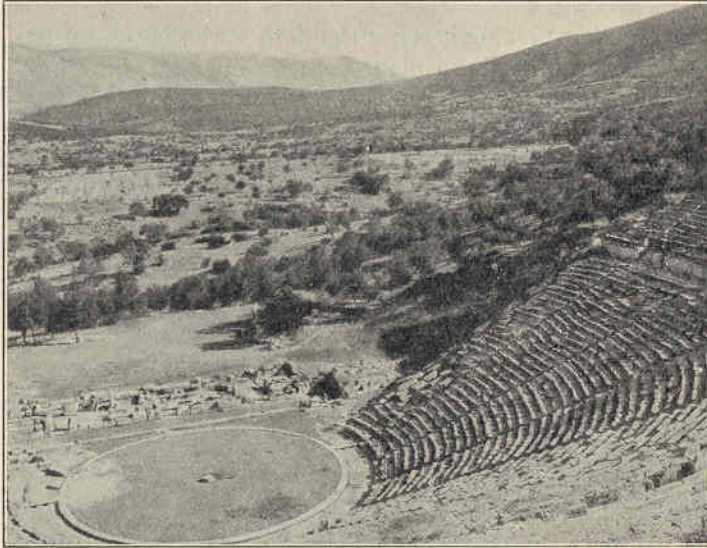
er godenverschijningen en andere vertoningen op het dak van het toneelhuis plaats en uit dit gebruik schijnt het verhoogde toneel (λογεῖον in 427 v. C.) ontstaan te zijn. Oudtijds was het προσκήριον een wand met decoraties, die evenwijdig liep aan de voorgevel van de σκηνή en rechts en links begrensd werd door zijwanden (παράσκηνα), die zich bij deze achtergrond aansloten.

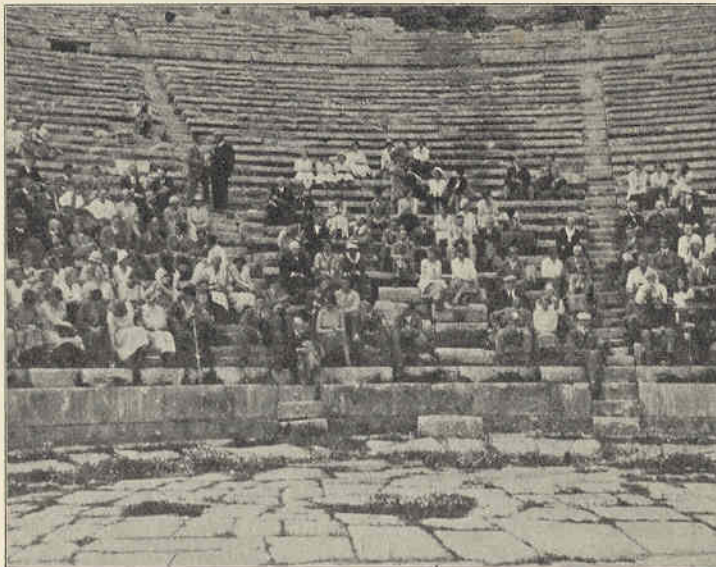
Plattegrond van het theater te Epidauros.

Op het bovengenoemde προσκήριον, het eigenlijke toneel, waarvan de achterwand gewoonlijk gevormd werd door een paleis, zag men drie deuren, waarvan de middelste de koninklijke was. Aan de zijanten bevonden zich houten prisma's (περίλακτοι sc. μηχαναί), die beschilderd waren; door deze om te draaien kon een verandering van toneel worden aangebracht. Zij deden dus dienst als coulissen.

In de nieuwe comédie (§ 47) en in het Romeinse blijspel traden de acteurs links van den toeschouwer op, wanneer zij uit de vreemde, rechts, wanneer zij uit de stad of de onmiddellijke nabijheid kwamen.

Het theater te Epidaurus.

Nederlandse docenten en studenten bijeen in het theater te Delphi.

Van de machinerieën, die voor de opvoering der stukken nodig waren, zij hier slechts vermeld het *ἐκκύκλημα*, een toestel, dat door de hoofddeur van de achtergrond naar voren gerold werd en den toeschouwer een scène, die achter het *προσκήνιον* plaats greep, vertoonde; verder de *μηχάνη*, een toestel, waardoor de goden op het toneelhuis verschenen.

Nadat onder een voorstelling van Pratinas de houten zitplaatsen der toeschouwers waren ingestort \pm 500 v. C., werd te Athene in \pm 400 v. C. een stenen theater opgericht, dat eerst onder Lycurgus (zie § 76) in 322 geheel voltooid is, ofschoon het reeds vroeger in gebruik is genomen. Het lag aan de zuidoostelijke helling der acropolis, waarvan de rotswand gebruikt was, om de concentrisch opstijgende zitrijen in het midden te dragen. Zeer belangrijke overblijfselen van dit theater zijn in 1862 en later opgegraven. Het kon ongeveer 17000 mensen bevatten.

Oudtijds was de toegang vrij; later bedroeg de entree (*θεωρικόν*) twee obolen (Zie: Aanhangsel III), welke uitgave sinds Pericles uit de staatskas aan de burgers vergoed werd. De staat had n.l. het gebouw verpacht aan een *θεατρονίσ* of *ἀρχιτέκτων* (theaterpachter of bouwmeester), die de entrees ontving en voor het onderhoud van het gebouw had te zorgen.

b. DE GRIEKSE COMEDIE.

§ 45. Oorsprong. De oude comédie.

Κωμῳδία betekent het gezang (*ᾠδή*) van een vrolijke schare (*κῶμος*) bij het Bacchusfeest. De eerste sporen moet men bij de Doriërs in Megara en op Sicilië zoeken. De ruwe scherts en klucht, aan deze volksstam zo eigen, vond op Attische bodem een meer kunstmatige behandeling. Te Athene voegde men aan de comédie een koor toe en stelde wedstrijden der choregen en der dichters in.

Het eerste tijdperk der Attische comédie wijst men aan met de naam van „de oude comédie”, *ἡ ἀρχαία κωμῳδία*, die tot aan het einde van de Peloponnesische oorlog bloeide. Een kenmerk van deze comédie is, dat zij zonder aanzien des

persoons ieder aanvalt, die in haar oog, op welk gebied ook van het openbaar leven, een verkeerde richting volgt. Daarvoor bedient zij zich van de fijnste geestigheden en van elk middel, dat de hoorders aangrijpt, zelfs van ongepaste scherts. Haar inkleding is doorgaans phantastisch. Een eigenaardigheid van de oude comédie is de parabase, waarin het koor, dat uit 24 zangers bestaat, zich tot de toeschouwers wendt (*πρὸς τὸ θέατρον παραβῆναι*) en luimig of ernstig het gevoelen van den dichter uiteenzet over de politieke, godsdienstige en letterkundige onderwerpen van den dag.

§ 46. Aristophānes

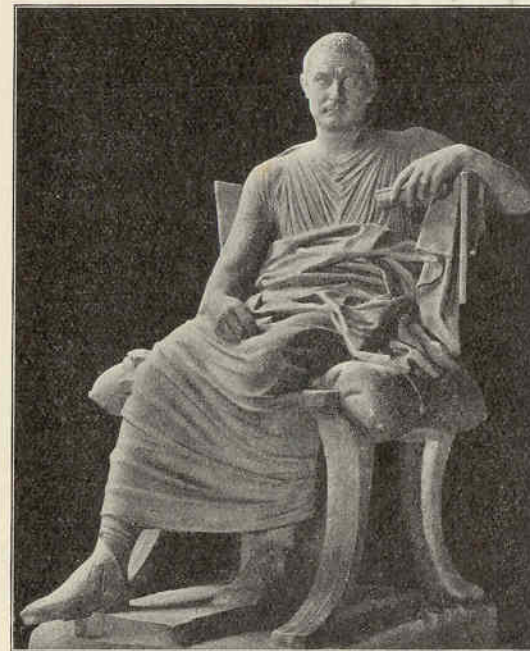
leefde ten tijde van de Peloponnesische oorlog (431—404). Hij is de enige comediedichter, van wien volledige stukken tot ons zijn gekomen; van de overige bezitten wij slechts fragmenten.

In de **Acharnenses** (*Ἀχαρνῆς*) doet hij op geestige wijze 't contrast uitkomen tussen de oorlogspartij, die van geen vrede met Sparta wil weten, en de naar rust en vrede reikhalzende landelijke bevolking. In de **Equites** (*ἑπῆς*) geselde hij den volksleider Cleon, in de **Nubes** (*νεφέλαι*) stelde hij de wijsgerige overpeinzingen van Socrates¹⁾ aan de kaak, in de **Vespae** (*σφηκες*) bespote hij de lust der Atheners om altijd te procederen, in de **Aves** (*ὄρνιθες*) hun zucht om luchtkastelen te bouwen, in de **Ranae** (*βάτραχοι*) gispte hij de verkeerde richting van Euripides. In de **Plutus** (*πλοῦτος*), die reeds de nieuwe comédie (zie § 47) nadert, is 't koor bijna verdwenen, en in plaats van de politiek en de politieke mannen worden de maatschappelijke toestanden behandeld, in aansluiting met de fabel van den god van de Rijkdom, die, van blind ziende geworden, van nu af aan zijn gaven aan meer waardigen uitdeelt.

¹⁾ Althans wordt de persoon van Socrates ten tonele gevoerd, maar eigenlijk treft de spot des dichters meer de natuurphilosofen en de sophisten en kant hij zich tegen de verlichting van zijn tijd, die naar zijn mening de strenge tucht en de goede beginselen van weleer ondermijnde.

§ 47. De nieuwe comédie (*ἡ νέα κωμῳδία*)

laat zich, anders dan de oude comédie, met het staatkundig leven niet in en mist het koor. Zij houdt zich bezig met het huiselijk leven en de verwickelingen, die daarin plaats hebben. Een menigte vaststaande karakters (typen) zijn haar eigen, zoals de gulzige tafelschuimer, de sluwe slaaf, de gierige oude heer, de lichtzinnige zoon, de behaagzieke minnares, de meinedige koppelaar enz. (Plaut. Capt. 57). Daarbij is de

Menander.

inhoud dezer stukken zeer eenvormig, de intrige dikwijls ingewikkeld, maar met weinig afwisseling. Het zijn, op enkele uitzonderingen na, eindeloze variaties op hetzelfde thema.

De voornaamste vertegenwoordiger van deze comédie is **Menander**, wiens bloeitijd onmiddellijk na de dood van

Alexander den Grote (323) valt. In het jaar 1905 vond Lefebure in het Egyptische Aphroditopolis hoogst belangrijke fragmenten (papyri) van vier van Menander's stukken: *Ἐπιτρέποντες*, *Σαμία*, *Περιχειρομένη* en *Ἡρώς*, waardoor wij ons thans een betere voorstelling kunnen vormen van de wijze, waarop deze comicus, een mensenkenner vol geest en vernuft, zijn blijspelen heeft geschreven en zijn karakters getekend. Onder de verloren gegane stukken komen de titels *Ἀδελφοί*¹⁾, *Ἀνδρία*, *Ἐαντὸν τιμωρούμενος*, *Ἐννοῦχος* voor, die wij alle bij Terentius terugvinden.

Naast hem trad **Philēmon** op. Zijn *Ἑμπορος* heeft Plautus in de **Mercator**, zijn *Θησαυρός* in de **Trinummus** nagevolgd. Hoogst waarschijnlijk mag men ook de **Mostellaria** (*Φάσμα*) op Philemon's naam stellen.

Demophilus' stuk *Ὀναγός* heeft Plautus in zijn **Asinaria** weergegeven. **Diphilus** volgde hij na in zijn **Casina** (*Κληροῦμενος*); aan dienzelfden dichter is de **Rudens** ontleend.

c. DE DRAMATISCHE POEZIE DER ROMEINEN.

§ 48. Oorsprong en Ontwikkeling.

Deze is, wat haar begin aangaat, een oorspronkelijk voortbrengsel van de Romeinse geest. Reeds in oude tijden werden in Beneden-Italië op grappige wijze voorvallen uit het dagelijks leven nagebootst (**mimi**), terwijl in ruwe kluchten met vaststaande karakters (**fabulae Atellanae**, aldus naar de Campaanse stad Atella geheten), toneeltjes uit het leven in een kleine stad werden opgevoerd.

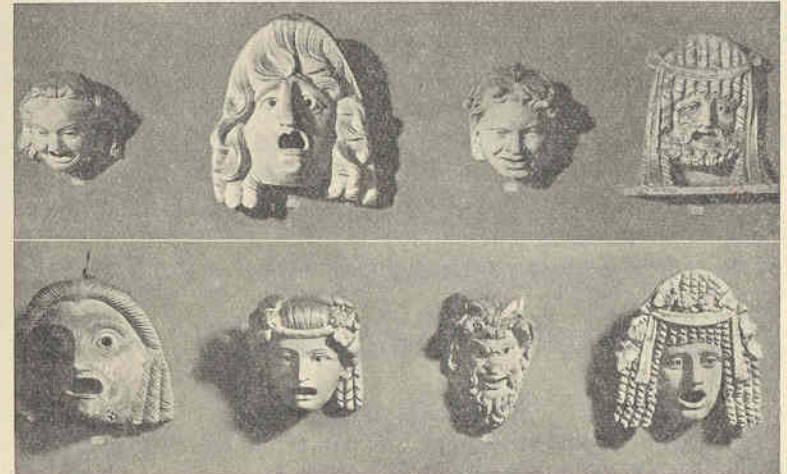
Maar al wat van enige betekenis op het gebied der dramatische literatuur verschenen is, sluit zich bij de Grieken aan.

De 16e September van het jaar 240 was de geboortedag van de Romeinse litteratuur. Toen werden voor het eerst een latijnse

¹⁾ Er schijnen twee *Ἀδελφοί* van Menander geweest te zijn, de door Terentius bewerkte comédie en het stuk, dat Plautus in zijn *Stichus* (misschien *Ἀδελφαί*?) heeft weergegeven.

comédie en tragedie opgevoerd. De dichter er van Livius Andronicus (§ 15) speelde zelf mee. Er heerste destijds in de Griekse wereld een opgewekt theaterleven. Als een bijzonder toneellievend volkje wordt het Tarentijnse afgeschilderd. Andronicus was een Tarentijn. Van uit Tarente is de toneelpoëzie Rome binnengekomen.

Livius Andronicus werd spoedig overvleugeld door degenen, die onmiddellijk na hem voor het toneel werkzaam waren. Dit

Maskers uit Pompei.

waren **Naevius** (§ 16) en **Ennius** (§ 17). Naevius, een warm patriot, schonk den Romeinen een nationaal toneelspel, de **fabula praetexta**, het geschiedkundige drama, waarin voorname Romeinen als helden optraden. Het is niet geheel onwaarschijnlijk, dat hij reeds destijds het volksblijspel de **fabula togata** schreef, waarin Romeinse toestanden ten tonele werden gevoerd, hoewel de Griekse vorm bewaard bleef. Naar het schijnt is echter deze tak van de letterkunde weinig tot ontwikkeling gekomen.

Als Naevius ophoudt, ongeveer 200 v. Chr. treedt Ennius op. Het is de tijd van 200—150, waarin een sterke specialisering

doorgevoerd werd. Sommigen schreven slechts comedies, anderen alleen tragedies, evenals bij de Grieken. De tragedie schijnt over het algemeen in deze jaren geen hoge vlucht genomen te hebben. De getuigenissen zijn schaars. De voorliefde van het publiek ging uit naar het blijspel. Wij kennen de namen van ongeveer 20 dichters van deze **fabula palliata**, zo genoemd naar het **pallium**, de Griekse mantel, die de acteurs droegen. En de handeling, en de plaats, waar het stuk speelde en de costumes waren aan de Grieken ontleend. Wij weten van 150 premières, die destijds gingen. 26 stukken van dien aard zijn bewaard gebleven: 20 van **Plautus**, 6 van **Terentius**.

In de comédie onderscheidt men de **prolōgus**, waardoor het publiek op de hoogte van den inhoud gebracht werd, de **diverbia**, de samenspraken, en de **cantica**, die onder begeleiding van muziek door een zanger werden voorgedragen.

Omstreeks het jaar 115 v. Chr. beginnen de Romeinse toneelspelers ook **maskers** (persōnae) te dragen. Dit gebruik heeft tot de vierde eeuw na Chr. geduurd.

§ 49. T. Maccius Plautus,

omstreeks 254 v. C. in het Umbrische stadje Sarsina geboren, kwam reeds vroeg naar Rome en werd daar toneel-directeur. Hij verloor evenwel in de handel het geld, dat hij in die betrekking verdiend had, zodat hij door bij een molenaar in dienst te gaan in zijn onderhoud moest voorzien. In het jaar 184 v. C. stierf hij.

Wij bezitten nog 20 Plautijnse stukken, de oudste werken der Romeinse literatuur, die volledig tot ons zijn gekomen. Daaronder zijn de meest bekende: de **Aulularia**, **Captivi**, **Menaechmi**, **Miles gloriōsus**, **Mostellaria**, **Pseudolus**, **Trinummus**. Hoewel Plautus over het geheel zijn Griekse model getrouw in het Latijn weergaf, zo wist hij toch door toespelingen op 't leven der Romeinen aan zijn stukken een bijzondere aantrekkelijkheid te geven ¹⁾.

¹⁾ Vgl. „de nieuwe comédie” bij de Grieken. § 47.

§ 50. P. Terentius Afer,

te Carthāgo geboren, kwam als slaaf te Rome in dienst van den senator Terentius, die hem een goede opvoeding liet geven en daarna de vrijheid schonk. Met Scipio Africānus Minor en Laelius stond hij op vriendschappelijke voet. Nadat zes stukken van hem opgevoerd waren (166—160 v. C.), ondernam hij een reis naar Griekenland, waarvan hij niet terugkeerde. Hij was nog in de bloei van zijn leven, toen hij overleed.

De zes stukken van Terentius zijn: **Andria**, **Hecyra**, **Heautontimorūmēnos**, **Eunūchus**, **Phormio**, **Adelphoe**. Hij sloot zich dichter dan Plautus bij zijn Griekse modellen aan, vooral bij Menander, maar nam dikwijls in het stuk, dat hij vertaalde, gedeelten uit een andere comédie over (c o n t a m i n a t i o ¹⁾). Zijn blijspelen hebben meer een Griekse tint dan die van Plautus.

IV. DE HISTORIOGRAPHIE.

a. DE GRIEKSE GESCHIEDSCHRIJVERS.

§ 51. De logographen.

Evenals de sage aan de geschiedenis voorafgaat, zo ook het heldendicht aan het schrijven van geschiedenis. De eersten, die de geschiedenis in proza te boek stelden, heetten *λογογράφοι* en traden sedert de 6de eeuw op. Zij sloten zich in zóver bij de epische dichters aan, dat zij eveneens in Klein-Azië thuis behoorden, ook in het Ionisch dialect schreven, en bij een stof, die zij dikwijls behandelden, n.l. de geslachtslijsten (genealogie) der regerende vorstenhuizen, het voetspoor der epici konden volgen. Wel behoort nog veel in hun geschiedenis over de

¹⁾ Contāmino (afgeleid van een verouderd of verondersteld *contāmen uit *contagmen, bij contingo) = met iets vreemdsoortigs versmelten. Zo verstond men onder fabulas contaminare twee Gr. stukken tot één Lat. verwerken. De tegenstanders gebruikten honend dit woord in den zin van doorenmengen, bederven.

stichting der steden (*κτίσεις πόλεων*) tot het rijk der mythen, maar toch droegen hun berichten over hun reizen (*περίοδοι γῆς*) zeer veel bij tot een betere kennis van vreemde landen en mensen.

Hecataeus van Milēte schreef *γενεαλογίαι* en een *περίοδος* of *περιήγησις γῆς* tijdens de Perzische oorlogen.

De meest bekende *λογογράφος* is **Hellanicus** van Mytilēne, de hoofdstad van het eiland Lesbos, een tijdgenoot van Herodōtus; zijn werken zijn van genealogische, geographische en chronologische inhoud.

Uit de logographen komt ook **Herodōtus** voort. Ook bij hem is de geschiedenis nog menigmaal met sagen doorweven. Niettemin overtreft hij zijn voorgangers in die mate, dat hij met recht de **Vader der geschiedenis** genoemd wordt.

§ 52. Herodōtus

werd geboren kort na de aanvang der Perzische oorlogen (492) te **Halicarnassus**, een Dorische stad. Toch schreef hij in het Ionisch. De reden hiervan is gelegen in het feit, dat hij 1°. zich richtte naar de wijze der voorgangers en 2°. reeds vroegtijdig zijn vaderstad verliet. Hij volgde zijn oom, den dichter Panyasis, in ballingschap, toen deze door den tyran Lygdāmis uit Halicarnassus werd verdreven. Zij vestigden zich op Samos. Later te Halicarnassus teruggekeerd, werkte hij mede tot de verdrijving van Lygdāmis, maar verliet spoedig daarop zijn vaderland voor altijd. Hij doorreisde Klein-Azië, Perzië, de kustlanden van de Zwarte Zee en Egypte. Hij vertoefde ook enige tijd te Athene. Eindelijk vestigde hij zich te **Thurii** in Beneden-Italië, een volkplanting der Atheners. Daar heeft hij hoogst waarschijnlijk zijn geschiedwerk voltooid. Hij overleed bij het begin van de Peloponnesische oorlog (431—404).

Herodōtus heeft het eerst een gebeurtenis, die voor de wereld-geschiedenis van groot belang was, in haar geheel overzien, haar volgens een vast plan beschreven en tegelijk reeds, niet onbewust, een zekere historische critiek toegepast. Zijn geschiedwerk, dat later in negen boeken verdeeld is, elk met de naam van een der 9 Muzen voorzien, omvat dat deel der wereldgeschiedenis, hetwelk zich aansluit bij de oorlogen der

Grieken en barbaren onder Darius en Xerxes en zich tot de verovering van Sestus (478 v. C.) uitstrekt. Herodōtus haalt de geschiedenis diep op: hij begint met de allereerste botsingen tussen Europa en Azië, ontstaan door de schaking van Io, Europa e.a.; daardoor komt hij op de geschiedenis der Lydiërs, Perzen, Egyptenaren, Babyloniërs en Scythen, die in de eerste vier boeken behandeld wordt¹⁾.

Herodōtus toont in zijn werk, dat hij een vrome levensbeschouwing heeft: waar al te groot geluk heerst, vreest hij de afgunst (*φθόρος*) der goden en in alles ziet hij hun macht en heerschappij, vooral in de Perzische oorlogen, die in zijn oog moesten dienen om de mensen voor hun overmoed te straffen.

§ 53. Thucydides,

een bloedverwant van Cimon, was de zoon van den Thraciër Olōrus, die zich te **Athene** als burger gevestigd had. Zijn jongelingsjaren heeft hij, naar het schijnt, te **Scapte-Hyle** in Thracië, waar zijn familie goudmijnen bezat, en te **Athene** doorgebracht. Als zijn leermeesters worden de redenaar Antiphon en de filosoof Anaxagōras genoemd.

Ook hem tastte in 430 te Athene de pest aan, waarvan hij evenwel herstelde. In 424 stond hij aan het hoofd van de Atheense vloot aan de kust van Thracië. Het gelukte hem toen Eion voor de Atheners te behouden, maar hij kwam te laat om de inneming van Amphipolis door den Spartaansen veldheer Brasidas nog te kunnen verhinderen; hij werd daarop wegens hoogverraad ter dood veroordeeld, doch onttrok zich aan zijn straf door vrijwillig in ballingschap te gaan. Twintig jaren leefde hij ver van Athene, terwijl hij, deels op reis, deels te Scapte-Hyle berichten over de oorlog inwon. In 404 kreeg hij verlof om weer

¹⁾ Boek I: Croesus, Cyrus, Meden en Perzen. II. Egypte. III. Cambyses. IV. Scythen, volken van de Zwarte Zee, Libyers. V. Thraciërs; opstand in Azië. VI. Verovering van Milete, tocht van Datis, Marathon. VII. Toerusting van Xerxes, aantocht der miljoenen Perzen, toerusting der Grieken, Thermopylae. VIII en IX. De strijd zelf.

naar Athene terug te keren, doch reeds enige jaren later stierf hij, wellicht door rovers vermoord.

Toen de Peloponnesische oorlog (431—404) uitbrak, zag Thucydides in, welke invloed deze op het lot van Griekenland zou uitoefenen, en begon terstond gegevens voor een beschrijving van de worsteling tussen Sparta en Athene te verzamelen. Aanvankelijk beschreef hij de oorlog tot de vrede van Nicias (431—421 v. C. van boek I tot het midden van het IVe boek). Het overige voegde hij er later bij. Met de bewerking kwam hij tot het jaar 411 (slag bij Cynos Sema). Het laatste boek, het achtste, heeft hij onvoltooid achtergelaten.

Thucydides is de eerste historieschrijver, die het Attisch dialect in proza bezigt, de eerste, die de geschiedenis van zijn eigen tijd, dus alleen hetgeen hij zelf beleefd heeft, te boek stelt. De gebeurtenissen zijn volgens de jaren gerangschikt, in elk jaar worden de voorvallen van zomer en winter gescheiden. Thucydides had de ervaring van een veldheer en een staatsman. Daar hij tot de verlichtste mannen van zijn tijd behoorde, zocht hij alle gebeurtenissen langs de natuurlijke weg en uit het karakter der handelende personen te verklaren (pragmatisch). Dezen legt hij dikwijls redevoeringen in de mond, welke met recht als 't schoonste deel van zijn werk beschouwd worden. Zijn doel was een *κῆρυμα εἰς ἀεί* te leveren.

§ 54. Xenophon

werd geboren in het jaar 431 v. C. te Athene; hij was een leerling van Socrātes. Ontstemd over de toestanden in zijn vaderland, ging hij na afloop van de Peloponnesische oorlog (431—404) op uitnodiging van zijn vriend Proxenus naar Sardes en sloot zich daar bij de tochtgenoten van den jongeren Cyrus aan, die de wapenen tegen zijn broeder Artaxerxes Mnemon had opgevat. Toen na de slag bij Cunaxa (401 v. C.) de tienduizend de terugtocht aanvaardden, muntte Xenophon als bevelhebber der achterhoede uit. Wegens zijn vriendschappelijke gezindheid jegens de Spartanen uit Athene verbannen,

nam hij deel aan de oorlog van Sparta tegen de Perzen (399—394 v. C.), waarin hij een innige vriendschap met koning Agesilāus sloot. Toen deze naar Griekenland terugkeerde en bij Coronēa in 394 v. C. een overwinning op de verbonden Thebanen en Atheners behaalde, was het Xenophon, die in de rijen der Spartanen mede streed. Zij schonken hem dan ook een landgoed (Scillus) nabij Olympia, dat zij aan de Elēers ontnomen hadden. Daar zijn zeker al zijn werken tot stand gekomen; daar had hij gelegenheid voor zijn lievelingsbezigheden, landbouw en jacht. Na de slag bij Leuctra, 371 v. C., werd hij door de Elēers uit zijn bezitting verdreven en bracht daarop zijn laatste levensjaren in Corinthe door. Het schijnt, dat hij niet naar Athene is teruggekeerd, hoewel zijn verbanning was opgeheven. Hij verloor een van zijn zoons in de slag bij Mantinēa (362 v. C.) en kort daarop stierf hij zelf.

Zijne voornaamste geschriften zijn de volgende:

1. *Κύρου ἀνάβασις*, **De Cyri expeditione**, in 7 boeken. Alleen in het eerste boek wordt de eigenlijke ἀνάβασις, de tocht van de kust naar het binnenland, behandeld; in de overige boeken is het de *κατάβασις*, de terugtocht van Babylon over Trapezus naar de Hellespont, die beschreven wordt.

2. *Ἑλληνικά*, **Historia Graeca**, in 7 boeken. De eerste twee boeken omvatten de geschiedenis der laatste jaren van de Peloponnesische oorlog (411—404 v. C.) en sluiten zich onmiddellijk bij het geschiedwerk van Thucydides aan; in de volgende vijf boeken wordt de tijd na de Peloponnesische oorlog tot de slag bij Mantinēa (362 v. C.) behandeld.

3. *Ἀπομνημονεύματα Σωκράτους*, **Memorabilia Socrātis**, in 4 boeken. Zij geven een beeld van het leven en de leer van Socrātes.

4. *Κύρου παιδεία*, **Cyri Institutio**, in 8 boeken. Hierin wordt de opvoeding en het karakter van Cyrus maior (± 550 v. Chr.) als het ideaal van een vorst beschreven.

Tot de kleinere geschriften van Xenophon behoort o.a. de *Οἰκονομικός*, die zich bij de Memorabilia aansluit en een gesprek van Socrātes met Critobūlus bevat over de beste wijze om huis en vermogen te bestieren.

b. GRIEKSE GESCHIEDSCHRIJVERS IN DE HELLENISTISCHE EN ROMEINSE TIJD.

§ 55. Polybius

te Megalopolis geboren, een uitnemend staatsman en veldheer, kwam in 166 v. C. onder de duizend Achaeërs als gijzelaar te Rome en bleef daar zeventien jaar. Hij geraakte bevriend met L. Aemilius Paullus en Scipio Aemilianus en werd een aanhanger en bewonderaar der Romeinen. Na de oorlog met het Achaëisch verbond wendde hij veel onheilen van zijn vaderland af en droeg het meeste bij om zijn landgenoten met de Romeinse heerschappij te verzoenen.

Polybius schreef een algemene geschiedenis (ιστορίαι) in 40 boeken, waarin hij op grond van de wijsgerige denkbeelden van Aristoteles Rome's machtige positie theoretisch tracht te verklaren. Volledig bezitten wij slechts de eerste vijf boeken.

§ 56. Plutarchus,

geboren 47 n. C. te Chaeronēa, zou de leermeester geweest zijn van keizer Hadriānus, die hem procurator van Griekenland maakte.

Onder keizer Traianus (98—117) vervaardigde hij de *βίοι παράλληλοι*, waarin hij telkens een Griek en een Romein na elkaar behandelt en vervolgens een vergelijking van beide daaraan toevoegt b.v. Theseus en Romulus, Alexander en Caesar, Demosthenes en Cicero. Bovendien bezitten wij nog van hem een reeks verhandelingen over onderwerpen, meestal van zedekundige aard, die samengevat zijn onder de naam van *ἠθικά, Moralia*.

§ 57. Arriānus,

van Nicomedia in Bithynië, bekleedde onder de keizers Hadriānus en Antoninus Pius (138—161) hoge ambten en schreef o.a. een *ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου* in zeven boeken, in welke hij de stijl van Xenophon tot voorbeeld koos. (Vgl. § 107).

c. DE ROMEINSE GESCHIEDSCHRIJVERS.

I. § 58. Eerste Pogingen.

Bij een volk als het Romeinse, dat zoveel zin voor staatkunde had, lag het schrijven van historie, de behandeling van de veranderingen in de staat en daarbuiten, voor de hand. Geen wonder, dat de Romeinen op dit gebied een hoog standpunt innamen.

Reeds vroeg begon men aantekeningen te maken van hetgeen jaarlijks geschiedde. Vooral deden dat de **pontifices maximi**, die daarbij voornamelijk op de **prodigia** acht sloegen. Men noemde die **geschriften annales pontificum** of **annales maximi**.

Veel daarvan is tengevolge van de Gallische brand (390 v. C.) verloren gegaan. Deze aantekeningen waren nog geen historische werken, het waren slechts oorkonden, waaruit men voor het schrijven van geschiedenis kon putten. De **annalisten** hebben daartoe de eerste pogingen gedaan door vooral de gebeurtenissen uit hun eigen tijd op zeer eenvoudige wijze te boek te stellen.

Aanvankelijk gebruikte men daarvoor de Griekse taal, omdat de Latijnse nog te arm was, om als schrijftaal gebezigd te worden. Zo deden b.v. **Q. Fabius Pictor** en **L. Cincius Alimentus**, die beiden tijdens de 2de Punische oorlog (218—201) leefden; zij beschreven nauwkeurig, wat zij zelf hadden beleefd, maar de oudste geschiedenis van de stichting der stad af slechts in hoofdtrekken.

Een baanbreker op het gebied der historie was **M. Porcius Cato** (184 censor), een man zowel in zijn levenswijze als in de letterkunde met hart en ziel Romein; hij was de eerste, die zich van de moedertaal in zijn prozawerken bediende. Hij schreef **Originum libri VII**, waarschijnlijk oorspronkelijk **twee werken**, waarvan het eerste (L. I—III) de oudste geschiedenis van Rome en Italië bevatte, terwijl in het tweede (L. IV—VII) de schrijver zijn eigen tijd behandelde.

Tot de bronnen van Livius (zie § 62) behoren o.a. twee tijdgenoten van Sulla, **Claudius Quadrigarius**, die zijn annalen

met de Gallische brand begon en tot zijn eigen tijd voortzette, en de weinig betrouwbare Valerius Antias, die een werk van minstens vijf en zeventig boeken over de Romeinse geschiedenis schreef. Hij vooral wordt door Livius vaak geciteerd als de bron, waaruit hij zijn grote getallen van gesneuvelden geput heeft.

De onmiddellijke voorganger van Sallustius (§ 60) was **L. Cornelius Sisenna**, die (volgens Cicero) in zijn beschrijving van de Marsische oorlog en de burgeroorlog tussen Sulla en Marius verreweg zijn voorgangers overtrof. Maar van al de bovengenoemde geschiedwerken zijn slechts fragmenten tot ons gekomen.

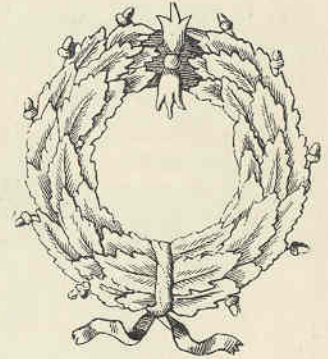
II. HET CLASSIEKE TIJDPERK.

§ 59. C. Julius ¹⁾ Caesar

werd geboren in het jaar 100 v. C. en wel in de maand Quintilis, die later naar hem Iulius genoemd is. Van zijn leermeesters in de grammatica en de welsprekendheid ontving hij een uitnemende opleiding en door zijn buitengewone aanleg muntte hij op velerlei gebied uit. Als veldheer en staatsman bekleedt hij een voorname plaats in de wereldgeschiedenis, als schrijver in de letterkunde.

Reeds op negentienjarige leeftijd trotseerde hij Sulla's bevel, om zijn vrouw, een dochter van Cinna, te verstoten. Liever liet hij zijn goederen verbeurdverklaren en vluchtte hij uit Rome, om zich enige tijd in het land der Sabijnen schuil te houden. Kort daarna (80) maakte hij in Klein-Azië zijn eerste veldtocht mee en verwierf hij bij Mytilene, de hoofdstad van het eiland Lesbos, door 't redden van een Romeinse burger de zogenaamde **corōna civica** (burger-kran), een buitengewone onderscheiding voor een soldaat. Na Sulla's dood (78 v. C.) te Rome teruggekeerd, won hij het volk voor zich door zijn optreden tegen vooraanstaande mannen der Sullaanse partij, vooral door zijn proces tegen Cn. Dolabella, dien hij van afpersingen (repetundarum) beschuldigde. Om de haat der **nobiles** ²⁾, die hij zich door deze

aanklacht op de hals had gehaald, te ontgaan, maar meer nog om zich verder in de welsprekendheid te bekwamen, begaf hij zich naar Rhodus, waar hij onderricht van den leraar in de welsprekendheid, Apollonius Molo, ontving, die ook Cicero's leermeester geweest was. Op die reis was 't, dat hij, in handen van zeeroovers gevallen, een grote kalmte aan de dag legde, terwijl hij hun zelfs meer dan 't dubbele van de losprijs beloofde, die zij voor hem vroegen. Na zijn terugkeer werd hij tot krijgstribuun (§ 146) verkozen en bekleedde achtereenvolgens in de gewone volgorde de verschillende ambten ¹⁾: in 68 v. C. was hij quaestor, in 65 aedilis, in 62 praetor, terwijl hij in 't daaraan voorafgaande jaar tot pontifex maximus benoemd was ondanks de tegenwerking van de regeringspartij. Vooral als aedilis vond Caesar ruimschoots gelegenheid door uitdelingen van koren en 't geven van kostbare spelen de

corōna civica.

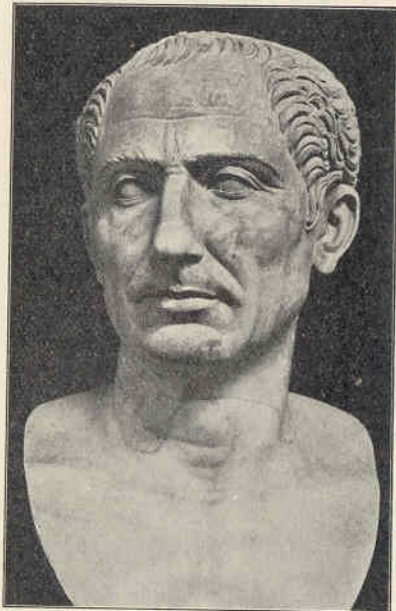
volksgunst te winnen, maar daardoor stak hij zich tevens in grote schulden. Na zijn praetuur werd hem Hispania ulterior als provincie toegewezen, waar hij ook reeds quaestor geweest was; hij onderwierp de Lusitaniërs en keerde met veel buit naar Rome terug. In 't geheim sloot hij een verbond met Pompeius en Crassus (eerste driemanschap, 60 v. C.), om elkander wederkerig in de politiek te steunen, en gaf tot bezegeling van die bond zijn dochter Iulia aan Pompeius tot vrouw. Hun eerste werk was, dat Caesar consul werd in 59 v. C. met Bibulus, dien hij echter geheel naar zijn hand wist te zetten. Na afloop van dit ambt kreeg hij door toedoen van het volk voor de tijd van 5 jaren Gallia citerior met Illyricum als provincie met drie legioenen, en de senaat haastte zich daaraan Gallia ulterior met nog één legioen toe te voegen, wel wetende, dat anders 't volk het zou doen. In 55 werd zijn bewind als

¹⁾ Over de **gens Julia** zie 't Aanhangsel.

²⁾ = aanzienlijken, optimaten, d.i. de senaats- of regeringspartij.

¹⁾ Over deze ambten zie § 118—124.

proconsul¹⁾ van Gallië voor nog 5 jaren verlengd. In de Gallische oorlog toonde Caesar, welke grote talenten hij als

C. Julius Caesar.

veldheer bezat, en in die negen jaren vormde hij zich een uitstekend en innig aan hem gehecht leger, waarop hij volkomen vertrouwen kon, toen hij in 49 v. C. door de vijandige houding van de senaat en van Pompeius, die na de dood van Iulia (54 v. C.) allengs tot de tegenpartij was overgegaan, als tot de burgeroorlog gedreven werd. Caesar bleef overwinnaar in die strijd en zijn overwinning maakte hem feitelijk tot alleenheerser, al bleven ook de republikeinse instellingen bestaan. Hoewel hij tegen de overwonnen vijand een grote edelmoedigheid aan de dag legde, mocht hij er niet in slagen op de duur zijn tegenstanders in de verandering van zaken te doen berusten. Op de 15de Maart (**Idibus Martiis**) van 't jaar 44 v. C. werd hij door een zestigtal saamgezwoeren, waaronder Brutus en Cassius, in een volle senaatszitting vermoord.

Caesar toonde in zijn letterkundige voortbrengselen een grote veelzijdigheid. Zowel in zijn jeugd als op latere leeftijd legde hij zich op de poëzie toe. Hoezeer hij belang stelde in wetenschappelijke vraagstukken, blijkt uit zijn werkje over grammaticale onderwerpen, dat hij aan Cicero heeft opgedragen, alsmede uit zijn behandeling van astronomische vraagstukken, een

¹⁾ Eigenlijk: pro consule.

studie, die samenhangt met zijn regeling van de Romeinse kalender (§ 169). Ook werden zijn redevoeringen door zijn tijdgenoten zeer geprezen, doch van al 't bovengenoemde zijn slechts brokstukken (*fragmenta*) tot ons gekomen.

Het eerste werk van Caesar, dat wij nog in zijn geheel bezitten, zijn de **Commentarii de bello Gallico**, gedenkboeken over de Gallische oorlog (58—50 v. C.). Hij heeft deze boeken waarschijnlijk in de winter van 52 op 51 opgesteld en raadpleegde daarbij zijn eigen geheugen, zijn berichten aan de senaat en de aantekeningen van zijn onderbevelhebbers. Zelf heeft hij slechts de eerste zeven jaren (58—52) van de oorlog, elk in één boek, behandeld. Het achtste boek, dat de gebeurtenissen van de jaren 51 en 50 bevat, schrijft men aan **Aulus Hirtius** toe, die met Caesar bevriend was en de oorlog in Gallië heeft meege maakt.

Van de drie boeken **de bello civili**, over de burgeroorlog, behandelen het eerste en het tweede de gebeurtenissen van het jaar 49, het derde die van het jaar 48 (slag bij Pharsalus). Het schijnt, dat Caesar eerst na zijn overwinning op de aanhangers van Pompeius in Spanje (45) met dit historisch werkje begonnen is, maar dat de dood hem verhinderd heeft het te voltooien.

Bij Caesar's commentarii sluiten zich nog enige werkjes aan, waarvan men de schrijvers niet met zekerheid vermaga op te geven:

1. **bellum Alexandrinum**, waarin de oorlog tegen Ptolemaeus, broeder van Cleopatra, geschilderd wordt (47).
2. **bellum Africum**, over de strijd met Q. Metellus Scipio, M. Cato en koning Iuba in het jaar 46 (slag bij Thapsus) en
3. **bellum Hispaniense** over de oorlog met de zonen van Cn. Pompeius (45, slag bij Munda).

§ 60. C. Sallustius Crispus

werd in het jaar 86 v. C. te Amiternum in het land der Sabijnen geboren. In zijn jeugd leidde hij een losbandig leven. Later werd hij een ijverig aanhanger van Caesar. In 52 tastte

hij als volkstribuun Milo en diens verdediger Cicero aan. Wegens zijn politieke gezindheid, maar zoals men voorgaf om zijn zedeloos leven, werd hij uit de senaat gestoten: hij sloot zich bij Caesar aan en nam deel aan de veldtochten tegen de partij van Pompeius. Toen Caesar te Rome was teruggekeerd, werd Sallustius weer in de senaat opgenomen. Daarop maakte hij de oorlog in Afrika mee en kreeg na de slag bij Thapsus (46) de provincie Numidië als proconsul. Na zijn terugkeer te Rome werd hij van knevelarij (**de repetundis**) aangeklaagd, maar door toedoen van Caesar vrijgesproken.

Hij had onderwijl een zó groot vermogen verworven, dat hij de beroemde **horti Sallustiāni** kon aanleggen en een huis (**domus Sallustiāna**) kon bouwen, hetwelk later tot een paleis des keizers diende. Na Caesar's dood trok hij zich uit het openbare leven terug en wijdde zich aan de beoefening der geschiedenis. In 35 v. C. stierf hij. De werken van Sallustius zijn:

1. **Catilinae coniuratio** (63),
2. **Bellum lugurthinum** (111—106),
3. **Historiarum** libri V, de Romeinse geschiedenis van Sulla's dood (78) tot aan de benoeming van Pompeius tot opperbevelhebber in Azië (66). Daarvan zijn slechts enkele redevoeringen, brieven en fragmenten over.

§ 61. Cornelius Nepos,

wiens voornaam onbekend is, werd in Gallia citerior geboren, waarschijnlijk in de stad **Ticinum**. Hij was een vriend van Cicero en bracht het grootste gedeelte van zijn leven (\pm 94—24 v. C.) te Rome door, zonder hoge ambten te bekleden. Van zijn werken bezitten wij nog het boekje **de excellentibus ducibus exterarum gentium**, dat de levensbeschrijvingen van 23 veldheren bevat, terwijl ons uit zijn geschrift **de Latinis historicis** bewaard zijn gebleven de levens van M. Porcius Cato en van T. Pomponius Atticus, boekhandelaar te Rome, Cicero's beminnelijken vriend.

§ 62. T. Livius ¹⁾

werd geboren in het jaar 59 v. C. te **Patavium** (nu Padua). Reeds op jeugdige leeftijd ging hij te **Rome** wonen. Daar ontving hij, gelijk alle voorname Romeinen van die tijd, onderwijs in de filosofie en de rhetorica en toonde al vroeg belangstelling in historische studiën. Ofschoon hij overhelde tot de republikeinse partij, stond hij bij Augustus in hoog aanzien. Hij stierf in 17 n. C. in zijn geboorteplaats.

Het hoofdwerk van Livius is een volledige Romeinse geschiedenis **Ab urbe condita** libri CXXXII, van de stichting der stad tot aan de dood van Drusus (9 v. C.). Daarvan is slechts het volgende tot ons gekomen:

Boek I—X van het jaar 753—293 (overwinning van Papirius Cursor op de Samnieten bij Aquilonia; 1ste decade).

Boek XXI—XXXV van het jaar 218—167 (van het begin van de 2e Punische oorlog tot de onderwerping van Perseus door Aemilius Paullus; 3e en 4e decade en de helft der 5e) en belangrijke fragmenten van het XCI boek over de oorlog met Sertorius (76—75).

Van alle boeken bezitten wij echter korte inhoudsopgaven.

§ 63. C. Velleius Paterculus,

een officier, die onder Tiberius in Germanië diende. Hij beschreef in zijn **Historia Romana**, nog in de klassieke taal, maar geheel onder de invloed der rhetoriek, Rome's geschiedenis van het begin tot 30 n. C.

III. DE GESCHIEDSCHRIJVERS UIT DE ROMEINSE KEIZERTIJD.

§ 64. P. Cornelius Tacitus,

ongeveer 54 n. C. geboren, legde zich in zijn jeugd met grote ijver op de beoefening der welsprekendheid toe. Daarmede

¹⁾ Uit enkele eigenaardigheden van Livius' stijl, zoals dichterlijke wendingen en sterk gekleurde uitdrukkingen, blijkt dat hij de overgang vormt tot de zogenaamde zilveren eeuw.

hangt ook zijn eerste werk samen **dialōgus de oratoribus**, waarin de **causis corruptae eloquentiae** gehandeld wordt.

Tacitus was getrouwd met een dochter van Iulius Agricola, vermaard wegens zijn gelukkige veldtochten in Britannië. Alle hoge staatsambten heeft hij bekleed, maar onder de dwingelandij van Domitiānus (81—96) trok hij zich zoveel mogelijk terug. Eerst toen een betere tijd met de regering van Nerva (96—98) was aangebroken, trad hij als schrijver op. Zijn stijl, die zich aanvankelijk bij die van Cicero aansloot, heeft zich allengs in zijn werken tot dat kernachtige en gedrongene, dat ongewone en pittige ontwikkeld, dat wij in zijn grotere geschriften bewonderen. Als historieschrijver munt hij vooral uit door 't schilderen van karakters en 't opsporen van de drijfveren en beweegredenen van iemands daden. Het schijnt, dat hij niet lang na 117 n. C. gestorven is.

In 98 n. C. verscheen de **vita et moribus Cn. Iuli Agricolae liber**, niet alleen een erezuil voor den schoonvader van Tacitus, maar ook een belangrijk werk voor de geschiedenis van die tijd en van Britannië.

Kort daarop zag een ander boekje het licht: **Germania sive de origine, situ, moribus ac populis Germaniae**; in het eerste gedeelte wordt in het algemeen een schildering gegeven van de toestanden en zeden in Germanië, in het tweede worden de volksstammen afzonderlijk behandeld.

Hierop volgen de grote werken van Tacitus, vooreerst **historiarum** libri XIV, waarin hij de geschiedenis van zijn eigen tijd beschreven heeft, van Galba (69) tot de dood van Domitiānus (96). Daarvan bezitten wij de eerste vier boeken volledig en het begin van het vijfde; in dit gedeelte is de geschiedenis van nog geen twee jaren (69 en 70) vervat.

Ongeveer 117 verschenen de **annāles** of **ab excessu divi Augusti** libri XVI, van de dood van Augustus ¹⁾ (14 n. C.) tot die van Nero (68). Daarvan zijn tot ons gekomen:

Libri I—VI, die, met een grote leemte in Liber V en VI

¹⁾ Over de **gens Julia** zie 't Aanhangsel.

(29—31), de geschiedenis van Tiberius (14—37 n. C.) behandelen; het einde van Lib. XI, Libri XII—XV en 't begin van Lib. XVI, die de regering van Claudius en Nero omvatten (47—66 n. C.).

§ 65. Andere geschiedschrijvers.

Q. Curtius Rufus is waarschijnlijk ouder dan Tacitus; hij zinspeelt, naar men vermoedt, eenmaal in zijn werk op de troonsbeklimming van keizer Claudius. Hij is de schrijver van **historiarum Alexandri Magni Macedōnis** libri X. Hiervan zijn de eerste twee boeken verloren gegaan.

C. Suetonius Tranquillus, geheimschrijver van keizer Hadrianus, vervaardigde XII **vitae imperatorum**, biographieën der keizers, van Caesar tot Domitiānus. Bovendien hebben wij aan hem verscheidene levensbeschrijvingen van auteurs te danken.

Eutropius schreef onder Valens een **breviarium ab urbe condita** in tien boeken.

§ 66. Petronius.

Een hoogst merkwaardig werk der zilveren eeuw is een soort roman van **Petronius**, een omvangrijk geschrift in twintig boeken, waarin allerlei reisavonturen voorkwamen. Petronius is hoogst waarschijnlijk de door Tacitus vermelde Petronius Arbiter, wien Nero het bevel gaf zich te doden. Onder de ons bewaard gebleven fragmenten neemt de **cena Trimalchionis** de grootste plaats in.

§ 67. C. Plinius Secundus

en

C. Plinius Caecilius Secundus.

Afzonderlijke vermelding verdient ¹⁰ **C. Plinius Secundus, Maior** geheten ter onderscheiding van zijn aangenomen zoon, een man van grote geleerdheid. Hoogst belangrijk zijn zijn **Naturālis historiae** libri XXXVII. Bij de uitbarsting van de

Vesuvius in 79 n. C. werd hij het slachtoffer van zijn onderzoekende geest.

Zijn neef en adoptiefzoon was **C. Plinius Caecilius Secundus**, gewoonlijk kortweg **Plinius Minor** genoemd. Onder Domitianus (81—96) bekleedde hij verschillende hoge staatsbetrekkingen en ten laatste onder Traianus (98—117) het consulaat (anno 100) en het ambt van legaat des keizers in Bithynië.

Ofschoon zeer vermogend, was hij een werkzaam en gewild advocaat. Zijn redevoeringen bewerkte hij met grote zorg. Van zijn vele geschriften zijn alleen de **Panegyricus**, een dankbetuiging aan Traianus voor zijn benoeming tot consul, en negen boeken **Epistulae** tot ons gekomen. Het is vooral deze correspondentie, waaraan hij zijn roem te danken heeft.

V. DE WELSPREKENDHEID.

a. DE ATTISCHE REDENAARS.

§ 68. De eerste ontwikkeling der welsprekendheid.

Van de verschillende soorten van proza vertonen zich de voortbrengselen der welsprekendheid het laatst in de letterkunde. En toch ziet men reeds uit Homërus, welk een belangrijke rol de welsprekendheid reeds in de oudste tijden speelde. Zowel het staatkundig leven als de rechtspleging bevorderden haar ontwikkeling. Ook blijkt uit het groot aantal redevoeringen, die in de geschiedwerken ingelast zijn, welk gewicht de Grieken aan haar hechtten.

Ofschoon de welsprekendheid aldus gedurende eeuwen zich ontwikkeld had, leverde zij toch niet eerder vruchten voor de letterkunde op, dan toen de rhetorica, de theorie der welsprekendheid, zich geheel en al op Sicilië gevormd had en naar Athene was overgeplant. Hierop hebben de sophisten grote invloed gehad, vooral Gorgias.

§ 69. De soorten van redevoeringen

hangen nauw samen met het openbaar leven der Grieken. Men onderscheidt:

1. het *γένος συμβουλευτικόν* of *δημηγορικόν* (**genus deliberativum**), dat voor de volksvergadering en de raad bestemd was.
2. het *γένος δικανικόν* (**genus iudiciāle**), dat in de rechtzaal thuis behoorde.
3. het *γένος επιδεικτικόν* (**genus demonstrativum**), dat bij feestelijke bijeenkomsten op de voorgrond trad. Tot deze laatste soort behoren:
 - a. de *παρηγορικός* n.l. *λόγος* = lof- of feestrede, te houden bij een *παήγηρις* = feestvergadering of volksfeest (*πᾶς + ἄγηρις*, verzameling).
 - b. de *ἐπιτάφιος* n.l. *λόγος* = grafrede.
 - c. de *προτρεπτικός* n.l. *λόγος* = opwekkend woord.

Pleidoöien werden dikwijls niet door de vervaardigers zelf uitgesproken. Daar toch te Athene de partijen haar zaak in eigen persoon moesten bepleiten, lieten zij, die zelf geen redevoeringen konden maken, het door anderen doen. Al wie voor geld redevoeringen voor anderen schreven, heetten *λογογράφοι* ¹⁾.

§ 70. De tien Attische redenaars,

die reeds in de oudheid ²⁾ als de voornaamste beschouwd werden, waren **Antiphon**, **Andocides**, **Lysias**, **Isocrātes**, **Isaeus**, **Aeschines**, **Demosthēnes**, **Hyperides**, **Lycurgus** en **Dinarchus**.

Hun bloeitijd valt tussen de tweede helft van de Peloponnesische oorlog en de onderwerping van Athene door de Macedoniërs.

§ 71. Antiphon en Andocides.

Antiphon behoorde tot de oligarchen, die in 411 v. C. de volksregering ten val brachten. Na hun verdrijving werd hij van hoogverraad beschuldigd en in weerwil van zijn zelfverdediging

¹⁾ Wel te onderscheiden van de *λογογράφοι* op blz. 63 vermeld!

²⁾ Reeds in 125 v. C. werd een *κανών* (lijst, verzameling, eig. richtsnoer) van deze 10 redenaars door Pergameense grammatici opgesteld.

ter dood veroordeeld. Van zijn redevoeringen zijn de belangrijkste: *περὶ τοῦ Ἡρώδου φόρου* en *περὶ τοῦ χορευτοῦ*.

Hermeszuil.

Andocides was, evenals Alcibiades, in het Hermocopiden-proces (415 v. C.) betrokken d.i. het proces tegen hen, die op straat staande Hermesbeelden (*έρμαί*) verminkt hadden. Hij hoopte evenwel door het aanbrengen van zijn medeplichtigen zelf zijn straf te ontkomen, maar die poging mislukte. Later is hij ook van schending der mysteriën aangeklaagd, doch in dit proces (*περὶ μυστηρίων*) is hij vrijgesproken.

§ 72. Lysias en Isaeus.

Lysias, een ouder tijdgenoot van Isocrates (§ 73) en omstreeks 445 v. C. te Athene geboren, was de zoon van den rijken Cephälus, die op aansporen van zijn vriend Pericles Syracūse had verlaten, om zich te Athene te vestigen, en daar volgens de wet *μέτοικος* (vreemdeling zonder burgerrecht) werd. Lysias verhuisde, op vijftienjarige leeftijd, met zijn broeder Polemarchus naar Thurii in Beneden-Italië, waar hij het onderwijs van den rhetor Tisias genoot.

Toen de tocht naar Sicilië ongelukkig voor Athene was afgelopen en de anti-Atheense partij in Thurii de overhand gekregen had, keerden de broeders in 412/1 naar Athene terug. Beiden verwierven als *ισοτελείς* (bevoorrechte vreemdelingen) grondbezit en hadden een fabriek van schilden, waarin 120 slaven werkzaam waren. Maar de dertig (*οἱ τριάκοντα*) beroofden hen van hun vermogen en veroordeelden Polemarchus, die door Eratosthenes in de gevangenis was geworpen, ter dood. Lysias vluchtte naar Megara, vanwaar uit hij zeer voor de belangen der Atheense democratie ijverde. Na zijn

terugkeer klaagde hij Eratosthenes aan (403). Door deze redevoering, de enige die hij zelf heeft gehouden, werd zijn naam als redenaar gevestigd. Van nu af aan werd hij *λογογράφος* (§ 69), in welke hoedanigheid hij uitnemend de kunst verstond zich in 't karakter zijner cliënten te verplaatsen en hen op duidelijke, eenvoudige en overtuigende wijze voor de rechters te laten spreken. Op hoge leeftijd stierf hij te Athene.

Evenals Lysias was **Isaeus** geen Atheens burger en kon dus alleen als *λογογράφος* werkzaam wezen. Wij hebben van hem slechts 12 redevoeringen over, waarvan er 11 op geschillen over erfenissen betrekking hebben.

§ 73. Isocrates,

geboren in 436 v. C., was leerling van de sophisten (§ 94) Protagoras en Gorgias, maar ook met Socrates bevriend. Hij trad wegens zijn zwakke stem en een zekere schroomvalligheid zelf niet als redenaar in het openbaar op, maar werd in zijn tijd zeer hoog geschat als leraar der wel-sprekendheid. Na de val van de dertig was hij werkzaam als *λογογράφος* (§ 69). Maar vooral het *γένος ἐπιδεικνίκον* wist hij tot een ware kunstvorm te verheffen. Onder zijn redevoeringen van deze soort zijn de beroemdste de *πανηγυρικός* (§ 69), waarin hij trachtte te bewijzen, dat aan Athene de hegemonie over Griekenland toekwam, en de *παραθηναϊκός*, een lofrede op Athene. Volgens de berichten der ouden zou hij na de ongelukkige afloop van de slag bij Chaeroneia (338 v. C.) vrijwillig de hongerdood gestorven zijn, bijna 100 jaar oud.

§ 74. Demosthenes

werd in 383 v. C. uit een aanzienlijk en vermogend geslacht geboren. Hij verloor reeds op jeugdige leeftijd zijn vader en werd door het wanbeheer zijner voogden tijdens zijn minderjarigheid van zijn gehele vermogen beroofd. Om hen ter verantwoording te kunnen roepen, vormde hij zich onder leiding

Demosthenes.

van Isaeus tot redenaar en trad toen tegen hen op, evenwel zonder er iets van belang bij te winnen. Ook andere wederwaardigheden deden hem het besluit opvatten de loopbaan van redenaar te volgen. Aanvankelijk schreef hij pleidooien voor anderen als *λογογράφος* (§ 69). Het is bekend, hoe gebrekkig zijn stem en hoe gering zijn lichaamskracht was, maar hoe hij door onvermoeide volharding en stalen vlijt alle zwarigheden wist te overwinnen.

Zijn optreden als redenaar op politiek gebied kreeg een bepaalde richting, toen hij tegen Philippus, koning van Macedonië, in het strijdperk trad. Het begin van zijn verzet valt in 351, toen hij de **eerste Philippica** uitsprak, waarin hij zijn medeburgers aanspoorde de strijd tegen den Macedoniër met kracht te ondernemen.

In de **drie** daarop volgende **Olynthische** redevoeringen zocht hij de Atheners te bewegen aan Olynthus, dat door Philippus in het nauw gebracht was, hulp te verlenen, maar deze poging had niet de gewenste uitslag; de Atheners kwamen te laat. Toen eenmaal de vrede van Philocrates (346) met Philippus gesloten was, zocht Demosthenes die te handhaven (*περὶ εἰρήνης*); maar nauwelijks was de koning begonnen zich in de zaken van de Peloponnēsus te mengen, of Demosthenes liet opnieuw zijn waarschuwende stem in de **tweede Philippica** (344) horen, waarin hij de Atheners wees op het gevaar, dat hun van deze zijde dreigde. Drie jaren daarna (341) hield hij zijn redevoering *περὶ τῶν ἐν Χερσονήσῳ* en de **derde Philippica**, beide om zijn medeburgers te betogen, dat zij niet moesten aarzelen Diopithes, die in de Chersonnēsus tegen Philippus optrad, in alle opzichten te ondersteunen. Al deze 8 redevoeringen, voor het volk gehouden (*δημηγορίαι*), vat men soms wel samen onder de naam van *Philippicae*. Wat Demosthenes er mede bereikte, was gering; hij was niet in staat het weinig veerkrachtige volk tot een aanhoudende strijd tegen den taaien tegenstander te bewegen. In 339 echter kregen hij en zijn vrienden de leiding der zaken in hun hand en bewerkten, dat Athene's vrijheid althans niet roemloos onderging.

In 338 nam Demosthenes als hopliet aan de slag bij Chaeronēa deel. Het volk koos hem om de lijkrede te houden op de daar gesneuvelden. Ctesiphon stelde voor Demosthenes wegens zijn grote verdiensten met een gouden krans te vereren, doch Aeschines verzette zich daartegen. Toen eindelijk in 330 het pleit beslist zou worden, hield Demosthenes de redevoering *περὶ στεφάνου*, waardoor hij een schitterende overwinning op zijn tegenstander behaalde, die vrijwillig in ballingschap ging.

In latere tijd viel op Demosthenes de verdenking, dat hij van Harpālus, den ontrouwen rentmeester van Alexander, die te Athene een opstand tegen Macedonië trachtte in het leven te roepen, geld had aangenomen; hij werd daarop veroordeeld en in de gevangenis geworpen, maar ontvluchtte naar Aegina. Na Alexander's dood (323) werd hij teruggeroepen, doch al spoedig dreven hem de overwinningen van Antipater wederom

in ballingschap. Hij vlood naar het eiland Calauria bij de kust van Argolis, en toen hij ook daar door de Macedoniërs werd achtervolgd, nam hij in de tempel van Poseidon vergif en bezweek (322).

§ 75. Aeschines.

Aeschines streed in het jaar 362 v. C. in de slag bij Mantinea mee. Na zijn deelneming aan het gezantschap, dat met Philippus over de vrede van 346 onderhandelde, was hij als redenaar de voornaamste vertegenwoordiger der Macedoonse partij te Athene. Toen na de slag bij Chaeroneia (338) Ctesiphon het voorstel deed, Demosthenes wegens zijn verdiensten jegens de staat met een gouden krans te belonen, verzette Aeschines zich daartegen. Eerst in 330 werd het pleit beslist. Aeschines verloor zijn proces κατά Κτησιφώντος in weerwil van zijn schitterende redevoering en ging vrijwillig in ballingschap. Hij stierf op Rhodus, waar hij een redenaarsschool gesticht had.

§ 76. Lycurgus, Hyperides en Dinarchus.

Lycurgus behoorde tot de leiders van de partij, die Philippus bestreed; maar meer nog door zijn voorbeeldig bestuur der financiën en zijn zorg voor de vloot en verschillende gebouwen verwierf hij zich aanzien en erkentelijkheid bij de Atheners. Wij bezitten van hem slechts de redevoering tegen Leocrates volledig.

Hyperides stond Demosthenes in de strijd tegen Philippus en Alexander ter zijde. Wat wij van hem bezitten, is in Egypte op papyrusrollen gevonden.

Dinarchus behoorde tot de tegenstanders van Demosthenes, hoewel hij hem in zijn redevoeringen navolgde.

b. DE ROMEINSE REDENAARS.

§ 77. Algemene beschouwing.

Evenals de historiographie is ook de welsprekendheid door de invloed der Grieken een deel der Romeinse letterkunde

geworden. Wel hadden de Romeinen ruimschoots gelegenheid zich tot redenaar te vormen door hun eigen staatsinstellingen, zoals senaatszittingen, volksvergaderingen (**genus deliberativum**) en rechtsgedingen (**genus iudiciāle**), maar toch hebben de Grieken hun de weg gewezen voor de wijze, waarop zij hun pleidooien moesten opstellen. Wij zien dan ook, dat sinds 't gezantschap van 155 v. C. (§ 104) al wie zich te Rome door de welsprekendheid toegang tot de hogere ambten wilde verschaffen, bij Griekse onderwijzers, rhetoren¹⁾ en filosofen ter schole ging. Evenwel, waar de welsprekendheid zo dikwijls op het toneel van het staatkundig leven moest optreden, is het niet te verwonderen, dat zij veel van het Romeins karakter bleef behouden.

§ 78. De redenaars vóór Cicero.

De eerste Romein, die een politieke redevoering, na haar te hebben uitgesproken, uitgaf, was Appius Claudius (280). In de volgende eeuw maakte de oude **Cato** (234—149) er gewoonte van, de door hem gehouden redevoeringen uit te geven, meer om zijn tegenstanders te bestrijden, dan als letterkundig produkt. Hij had een aangeboren talent om te spreken, maar zijn redevoeringen hadden nog niet de beschavende invloed der Grieken ondervonden. In dat opzicht stond de jonge **C. Gracchus** (154—121), die op een gelukkige wijze talent en kunst wist te verenigen, ver boven zijn voorgangers. In zijn tijd bereikte de praktische, politieke welsprekendheid haar toppunt. Daarna, toen het gehalte der volksvergaderingen minder werd, begon men ook minder waarde te hechten aan de volmaaktheid van het gesproken woord. Bij 't uitgeven trad 't politieke doel op de achtergrond: men schreef en publiceerde redevoeringen als proeve zijner welsprekendheid. Onder de redenaars vóór Cicero dienen vooral genoemd te worden: **M. Antonius** (143—87), die van nature de gave des woords bezat, en **L. Licinius Crassus** (140—91), die meer als man van studie en smaak uitmuntte.

¹⁾ = Leraar in de welsprekendheid.

§ 79. De tijdgenoten van Cicero.

In Cicero's tijd waren er onder de Romeinse redenaars twee stromingen: sommigen wilden zich aansluiten bij de Grieks-Aziatische school, wier taal hoogdravend en gezwollen was; anderen zagen hun ideaal in de eenvoudige taal van Lysias; zij vertegenwoordigen de Attische richting. Daartussen staat Cicero, die zich bij de Rhodische (§ 75) school aansluit; Aeschines, maar meer nog Demosthēnes strekt hem tot voorbeeld. De hoofdvertegenwoordiger der Aziatische richting is **Hortensius**, die lang de eerste redenaar voor de balie was, totdat Cicero hem verdrong. Hij was 't, die Verres, door Cicero wegens afpersingen op Sicilië aangeklaagd, verdedigde. Vertegenwoordiger van de Attische richting is **Caesar**. Van zijn welsprekendheid kunnen wij ons enigszins een denkbeeld vormen door 't lezen van zijn bij Sallustius vermelde redevoering voor de partijgenoten van Catilīna. Ook de jongere **Cato** gold voor een welsprekend senator¹⁾.

§ 80. M. Tullius Cicero.

Cicero is voor ons de enige vertegenwoordiger der Romeinse redenaars, terwijl van zijn voorgangers en tijdgenoten slechts fragmenten tot ons gekomen zijn. Maar in zijn redevoeringen bezitten wij dan ook het beste, dat op dit gebied door de Romeinen gepresteerd is.

Ook heeft Cicero zich ten opzichte van de leer der welsprekendheid verdienstelijk gemaakt; hij heeft de dorre voorschriften der Griekse rhetoren in een volmaakte theorie herschapen, waarbij hij tot de grootste leermeesters in dit vak, Isocrātes en Aristotēles, terugging. Bovendien had hij zelf reeds als redenaar langzamerhand een standpunt ingenomen, zodat hij in staat was door zijn ervaring de theorie met de praktijk in overeenstemming te brengen.

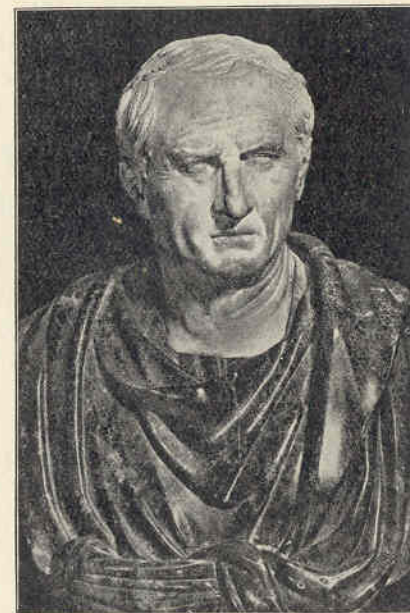
¹⁾ Sall. Cat. 52.

a. HET LEVEN VAN CICERO.

§ 81. Van zijn geboorte (106 v. C.) tot het jaar 77 v. C.

M. Tullius Cicero werd in het jaar 106 v. C. in het municipium¹⁾ Arpinum in Latium geboren. Zijn vader, die tot de ridderstand behoorde, bracht hem met zijn broeder Quintus reeds vroeg naar Rome, waar hij een goede opvoeding genoot. Zowel de redenaar L. Crassus, die hem naar Griekse leermeesters verwees, als de dichter Archias oefenden grote invloed op hem uit.

Nadat hij in 91 de **toga virilis** (§ 168) had aangenomen, legde hij zich onder leiding van de beide Mucii Scaevōlae, van wie de een pontifex, de ander augur was, op de beoefening der rechtsgeleerdheid toe. In 89 nam hij als tiro (§ 145) deel aan de Marsische oorlog onder Cn. Pompeius Strabo. Daarop wijdde hij zich aan de filosofie.

M. Tullius Cicero.

Zijn leermeesters waren de Epicurēer Phaedrus, Philo, de stichter der vierde academie, en de Stoicijn Diodōtus, terwijl Apollonius Molo hem in de rhetorica onderwees. Daar zijn voorouders nog geen curulisch ambt²⁾ bekleed hadden en hij dus een *homo novus* was, moest hij, door als advocaat

¹⁾ Municipium is de naam van alle steden van niet-Romeinse oorsprong, wier bewoners Rom. burgers waren.

²⁾ Zie de „Ambten te Rome”. § 118—124.

(*causae patrōnus*) opgang te maken, zich de weg tot de eer-ambten banen.

Van zijn eerste werk over de *rhetorica* kwamen slechts de *inventiōne libri II* tot stand. In het jaar 80 trad hij voor de eerste maal in een *causa publica* (strafzaak) op; hij verdedigde toen den van vadermoord beschuldigten Sextus Roscius uit Ameria, een slachtoffer van Sulla's gunsteling Chrysogōnus. Het getuigde van grote zedelijke moed onder het schrikbewind van Sulla aldus tegen de machthebbers te durven optreden. Roscius werd vrijgesproken. Cicero werd van stonde af gerekend onder de eerste advocaten van Rome. Om zijn zwakke gezondheid te herstellen, verliet hij spoedig Rome voor twee jaar, ging eerst naar Athene, waar hij een innige vriendschap met T. Pomponius Atticus sloot, daarop naar Rhodus, waar hij vrij lang bij den rhetor Apollonius Molo vertoefde, terwijl hij zich overal bezighield met de beoefening van de wijsbegeerte en de welsprekendheid.

In 77 keerde hij naar Rome terug en huwde daar Terentia, die hem een zoon Marcus en een dochter Tullia schonk.

§ 82. Cicero als staatsman (van 76 v. C. tot 57 v. C.)

Cicero verwierf alle ambten ¹⁾ op de vroegste wettige leeftijd (*suo anno*).

In het jaar 75 was hij *quaestor* te Lilybaeum op Sicilië en zorgde in die waardigheid op uitstekende wijze voor de toevoer van koren naar Rome.

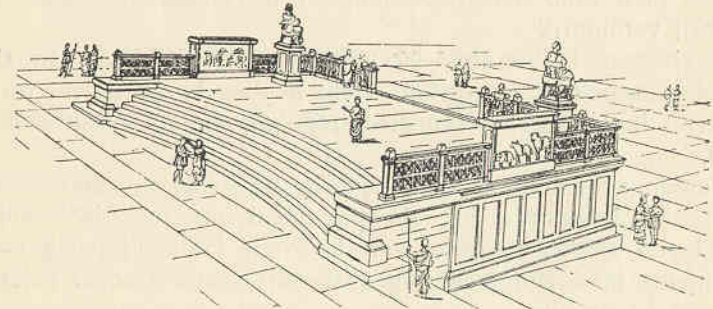
Na zijn quaestuur kreeg hij zitting in de senaat. In 70 trad hij als aanklager van den beruchten C. Verres op, die zich als *propraetor* van Sicilië door zijn schandelijk beheer berucht had gemaakt. Cicero was toen *aedilis designātus*, d.w.z. tot aedilis voor 't volgend jaar aangewezen. In 69 bekleedde hij de curulische aediliteit en gaf in die hoedanigheid drie spelen (*Cerealia*, *Floralia* en *ludi Romani*) met matige praal. Meer nog wist hij de volksgunst te winnen door het koren, dat de

¹⁾ Zie de „Ambten te Rome”. § 118—124.

Sicilianen uit dankbaarheid voor zijn optreden tegen Verres hem gezonden hadden, aan arme burgers, uit te delen.

In 't jaar 66 was hij *praetor* en hield als zodanig zijn eerste redevoering van af de *rostra*, het spreekgestoelte op het Forum, tot het volk, waardoor hij wist te bewerken, dat aan Pompeius het opperbevel in de oorlog tegen Mithridates, koning van Pontus, werd opgedragen.

In 't jaar 63 was hij *consul* en onderdrukte de samenzwering van Catilina. Van de in dat jaar gehouden redevoeringen,

Rostra.

orationes consulāres, zijn de vier tegen Catilina de merkwaardigste. Het volk, dankbaar voor de vrijdeling van het revolutionnaire complot, verleende hem de erenaam van „Vader des Vaderlands”. Zoals de Rom. dichter Juvenalis zegt: *Roma patrem patriae Ciceronem libera dixit*.

In het jaar 62 werden door hem verdedigd: P. Cornelius Sulla, die beschuldigd was deelgenomen te hebben aan de samenzwering van Catilina, en zijn leermeester Archias, wien ten laste gelegd werd, dat hij zich wederrechtelijk het Romeinse burgerrecht had aangematigd.

Cicero's invloed in staatszaken verminderde na het eerste driemanschap (60). In April van het jaar 58 werd hij door toedoen van den volkstribuun P. Clodius verbannen, maar in September van het jaar 57 wisten de volkstribunen T. Annius Milo en P. Sestius te bewerken, dat hij werd teruggeroepen.

§ 83. Cicero's letterkundige en politieke werkzaamheid van 56 v. C. tot 43 v. C.

Toen Cicero te Rome was teruggekeerd, zag hij zich genoodzaakt zijn werkzaamheden te beperken tot het optreden als advocaat.

In 56 verdedigde hij met gunstig gevolg P. Sestius, die door Clodius **De Vi** (van gewelddadigheden) was aangeklaagd.

In 52 verdedigde hij T. Annius Milo, maar won het proces niet. Milo was beschuldigd den volksleider Clodius te hebben vermoord.

Daartussen in van 55—52 valt het **eerste tijdvak** van zijn **wetenschappelijke geschriften**. Deze hebben in die tijd nog uitsluitend betrekking op de staatsregeling en de welsprekendheid.

Tussen 51 en 46 mengde hij zich wederom in staatszaken.

51—50 bestuurdde hij als proconsul op roemrijke wijze Cilicië. Na zijn terugkeer te Rome koos hij partij voor Pompeius in de burgeroorlog (49—48), maar Caesar schonk hem in 47 genade.

Voor Caesar's rechterstoel hield hij in 46 een redevoering voor Ligarius, een aanhanger van Pompeius, die verbannen was, en in 45 trad hij voor koning Deiotārus op, die beticht werd een aanslag op het leven van Caesar te hebben beproefd.

Langzamerhand begon zijn invloed in staatszaken minder te worden, en hij trok zich dan ook geheel van 't staatstoneel terug, toen hem zijn dochter Tullia in 45 was ontvallen.

Getroffen door huiselijk leed en in het openbare leven bitter teleurgesteld door de vernietiging van zijn republikeins ideaal, tengevolge van de allesoverheersende invloed van Caesar, zocht hij troost in de studie. Hij meende tegelijk zijn volk een dienst te bewijzen door het de rijkdommen van de Griekse cultuur te ontsluiten. Dit is van 46—44 het **tweede tijdvak** van zijn letterkundige arbeid. Was de latijnse taal tot die tijd voor de behandeling van wijsgerige onderwerpen nog een weinig weerbarstig gebleken, Cicero schiep ook op dit gebied een gekuiste stijl en een schoon afgeronde vorm, die bewondering

wekken. Zo heeft Cicero, voordat de werken der Grieken zelve meer algemeen gekend werden, lange tijd met Seneca kunnen gelden als de hoofdvertegenwoordiger der oude wijsbegeerte. Toen Caesar in 44 vermoord was, begon Cicero zich weer met de politiek in te laten en werd hij in de senaat nog enige tijd de leider van de republikeinse partij. In M. Antonius zag hij een tweeden Philippus, en hield tegen hem veertien *Philippicae*.

In December van het jaar 43 werd Cicero op last van Antonius door diens soldaten vermoord.

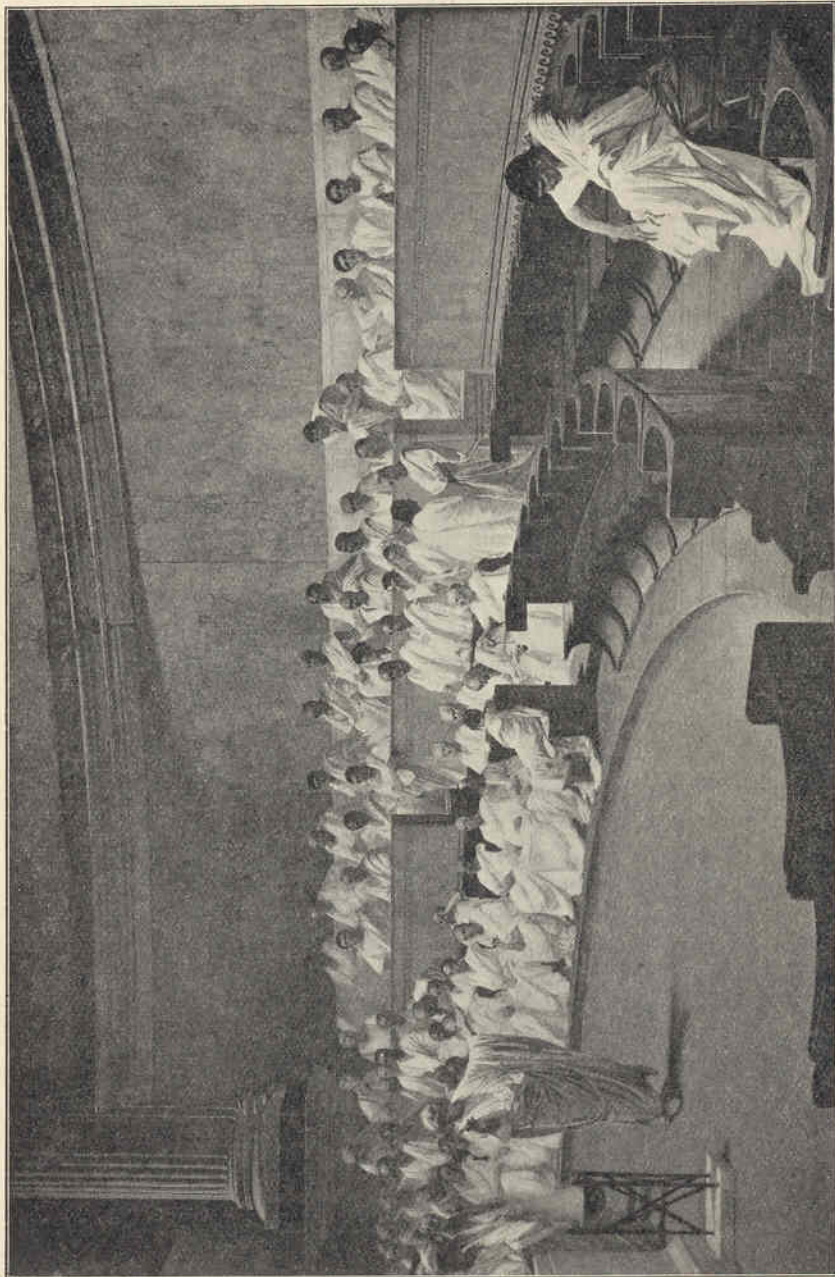
b. DE GESCHRIFTEN VAN CICERO.

§ 84. De redevoeringen.

Cicero's redevoeringen zijn tussen de jaren 81 en 43 v. C. gehouden. Hij sprak niet *de scripto*, maar maakte schetsen (*commentarii*) en bracht zijn redevoeringen eerst later op schrift, nadat hij ze reeds had uitgesproken. Ongeveer 110 redevoeringen heeft hij gehouden: hiervan zijn er 57 tot ons gekomen, niet alle volledig. De merkwaardigste zijn met de reeds genoemde de volgende:

- 80. oratio **pro Sex. Roscio Amerīno**.
- 70. actio **in C. Verrem** prima, alleen voor de rechtbank uitgesproken.
actionis **in C. Verrem** secundae libri V.
- 66. oratio **de imperio Cn. Pompei ad Quirites**.
- 63. orationes **in L. Catilinam** IV.
oratio **pro L. Murēna**.
- 62. **pro P. Sulla**.
oratio **pro A. Licinio Archia** poëta.
- 56. oratio **pro P. Sestio**.
- 52. oratio **pro T. Annio Milōne**.
- 46. oratio **pro Q. Ligario**.
- 45. oratio **pro rege Deiotāro**.
- 44—43. orationes **in M. Antonium Philippicae** XIV.

Het jaar van Cicero's consulaat (63) is een keerpunt in zijn redevoeringen; van die tijd af treedt daarin zijn eigen persoon-

Redevoering van Cicero tegen Catilina.
Fresco van Maccari in het Palazzo Madama te Rome.

lijkheid en de verheerlijking van zijn eigen daden sterk op de voorgrond.

§ 85. De rhetorische geschriften.

Cicero's rhetorische geschriften behoren, behalve het werk uit zijn jeugd **de inventiōe**, tot het eerste en het tweede tijdvak van zijn letterkundige werkzaamheid (zie Cicero's leven § 83). Hierin heeft hij de vrucht van zijn studie der Griekse meesters en zijn persoonlijke ervaring tot een eigendom van het Romeinse volk gemaakt. De voornaamste werken, die de theorie der wel-sprekendheid behandelen, zijn:

1. uit het eerste tijdvak (56—52):
55. de oratōre libri III.
2. uit het tweede tijdvak (46—44):
46. Brutus de claris oratoribus;
Orātor, het ideaal van den redenaar.

§ 86. De philosophische geschriften. Zie § 106.

§ 87. De brieven.

De brieven, die wij van Cicero hebben, dagtekenen van het jaar 68 en lopen tot het einde van zijn leven. Slechts uit het jaar 63 zijn er geen bewaard gebleven. Zij geven ons de beste blik in zijn karakter en in de omstandigheden, waaronder hij leefde, terwijl wij tevens de taal van het dagelijks leven van die tijd er uit leren kennen. Op de volgende wijze zijn zij ingedeeld:

1. **epistularum ad Atticum libri XVI** van 68 tot 43.
2. **epistularum ad familiāres libri XVI** van 62 tot 43 over het geheel gerangschikt naar de personen, die de brieven ontvangen hebben. In deze verzameling zijn ook 100 brieven van anderen opgenomen.
3. **epistularum ad Quintum fratrem libri III** van 60 tot 54.
4. **epistularum ad M. Brutum libri II** van 44 en 43.

§ 88. M. Fabius Quintiliānus.

In de keizertijd werden Cicero's redevoeringen en rhetorische studies ijverig gebruikt bij het onderwijs in de rhetoriek. De beroemdste leraar der welsprekendheid in die dagen was **M. Fabius Quintiliānus**. Hij leefde onder Domitianus en vervaardigde een volledig leerboek over de rhetorica, getiteld **de institutione oratoria** libri XII, waarin hij Cicero tot voorbeeld stelt.

B. DE WIJSBEGEERTE.

a. De GRIEKSE PHILOSOPHIE TOT DE DOOD VAN ARISTOTELES.

§ 89. De zeven wijzen en Aesōpus.

Als voorlopers der filosofen kunnen de **zeven wijzen** (οἱ ἑπτὰ σοφοί, **septem sapientes**) beschouwd worden, wier kernachtige spreuken voor het dagelijks leven der mensen bestemd waren. Zij leefden ten tijde van Solon en Croesus (6e eeuw v. Chr.). Hun namen worden verschillend opgegeven; het meest worden genoemd: **Thales** van Milete, **Bias** van Priēne, **Pittācus** van Mytilēne, **Solon** van Athene, (μηδὲν ἄγαν = **ne quid nimis**), **Chilon** van Lacedaemon, (γνώθι σεαυτόν).¹⁾

Tot diezelfde tijd behoort de mythische persoonlijkheid van **Aesōpus**, wiens dierfabels (μῦθοι of λόγοι) in verband staan met de eerste ontwikkeling van het nadenken over zedekundige vraagstukken. De verzameling fabels, die op zijn naam doorgaat, is niet van hem afkomstig, maar veel later tot stand gekomen.

¹⁾ Bekend is het oude kreupel versje:

Thales, Bias, Pittacus

Solon en Cleobulus

Chilon en Periander.

Vormen juist de zevenster.

§ 90. De Ionische school der physische filosofen.

Het peinzend over het ontstaan der dingen ontwaakte het eerst bij de Ioniërs in Klein-Azië. Terwijl het godsdienstig gevoel alles aan de goden toeschreef, zochten de wijsgeren naar natuurlijke oorzaken. Het meest bekend is **Thales** van Milete, die het water (ὕδωρ) voor de grondstof van alles hield. Hij heeft de zonsverduistering van 28 Mei 585 voorspeld.

Zijn jongere tijdgenoot **Anaximander** zocht de grondstof niet in de waarneembare wereld, maar nam als eerste beginsel het ἀπειρον (het onbepaalde) aan. Dit zou zich eerst hebben omgezet in twee tegengestelde vormen: het warme (of de lucht) en het koude (of het water): deze twee zouden verder geleid hebben tot de verschillende stoffen, die thans de natuur samenstellen. Terwijl men hem dus den eersten metaphysicus zou kunnen noemen, keerde zijn opvolger **Anaximēnes** weer tot de physische wereldbeschouwing terug en nam de lucht (ἀήρ) als grondbeginsel aan, waaruit door verdichting en verdunning alles zou zijn ontstaan.

§ 91. De physici van de 5de eeuw.

Verwant aan de Ionische natuurfilosofen is **Heraclitus** van **Ephesus**, bijgenaamd ὁ σκοτεινός (= de duistere). In zoverre is zijn leer als de consequentie van die der oud-Ionische filosofie te beschouwen, als zij alle stof als bezielde denkt. Hij heeft gewezen op de heerschappij van vaste wetten in de gehele natuur. De vuurstof waaruit alles ontstaan zou zijn gaat volgens hem over in water, en water wordt aarde: dat is de weg naar beneden; maar aarde wordt weer water en water vuur: dat is de weg naar boven: de ὁδὸς ἄνω καὶ κατώ. Zo kan het schijnen, dat een voorwerp hetzelfde blijft, terwijl toch inderdaad elk deeltje voortdurend verandert. Hij zegt daarom, dat al het standvastige in de stoffelijke natuur maar schijn is, en de woorden: πάντα ῥεῖ καὶ οὐδὲν μένει. Alles is een stroom gelijk. Worden en vergaan zijn één ondeelbaar proces. Ook zou men niet tweemaal in dezelfde stroom kunnen afdalen, daar telkens weder ander water aangevoerd wordt (οὐκ ἂν δις εἰς τὸν αὐτὸν ποταμὸν ἐμβαίης).

Empedōcles van Agrigentum, op Sicilië, leefde van $\pm 490-430$. Hij is de grondlegger van de leer der vier elementen vuur, lucht, water, aarde; verbinding van deze is de oorsprong van het ontstaan, scheiding van het vergaan, gedeeltelijk verbinding en scheiding van de verandering der dingen. Hij was behalve een denker ook een boekprediker, een pessimistisch leerredenaar, een man, die door zijn tijdgenoten als een tovenaer werd beschouwd.

Leucippus en vooral zijn leerling **Democritus** van Abdera verkondigden de leer der atomen. Zij namen het bestaan aan van een oneindig aantal ondeelbare stofdeeltjes (*ἄτομα*) van dezelfde hoedanigheid, maar van ongelijke vorm en verklaarden het ontstaan, het vergaan en de verandering der dingen uit deze ¹⁾, evenals Empedocles uit de elementen.

Anaxagoras van Clazomenae leefde lange tijd te Athene en was daar met Pericles bevriend. Hij nam een oneindige massa in zich zelf homogene grondstoffen van verschillende hoedanigheid (*σπέρματα*) aan. Hiertegenover stelde hij de wereldgeest (*ὁ νοῦς*), die onder deze stoffen orde bracht en uit de chaos de wereld schiep. De zon en de sterren hield hij voor gloeiende massa's. Deswege te Athene van goddeloosheid (*ἀσέβεια*) aangeklaagd, verliet hij die stad. Mannen als Pericles en de dichter Euripides hebben in sterke mate de invloed van zijn verlichte denkbeelden ondergaan. Euripides huldigde zijn nagedachtenis in zijn verzen.

§ 92. De Pythagoreërs.

De beroemdste van de vóór-Socratische filosofen is **Pythagoras**. Hij werd op Samos geboren, ging omstreeks 540 naar Beneden-Italië en stichtte te Croton een godsdienstig-staatskundig genootschap, dat onder de bewoners aldaar en de Grieken op Sicilië veel leden telde, die hem als een heilige vereerden (*αὐτὸς ἔφα*). Hij leerde opofferende vriendschap, verdraagzaamheid, medelijden met dieren, matigheid en had een afkeer van bloedige offers.

¹⁾ πάντα γίνεσθαι τε καὶ ἀπόλλυσθαι, een voortdurend worden en vergaan.

De aanhangers van Pythagoras hechtten de grootste waarde aan orde en reine zeden. Hiermede hangt hun geloof aan de Zielsverhuizing (*μετεμψύχωσις*) samen, daar zij leerden, dat de ziel op aarde gezuiverd moest worden om, al overgaande van het ene lichaam in het andere, eindelijk rein tot haar oorspronkelijk vaderland terug te keren. Gymnastiek en muziek, maar vooral de mathesis stond bij hen in hoog aanzien. De Pythagoreërs immers meenden, dat alles in de wereld geregeld is, alsof een verhouding van getallen daaraan ten grondslag ligt, en dat daarom het getal het beginsel van alles is.

Een beroemd vertegenwoordiger van deze school was in de tijd van Plato: **Archytas** van Tarente, een groot staatsman, veldheer en mathematicus.

§ 93. De Eleaten.

De Eleatische filosofie heeft haar naam naar de stad Elëa, een volkplanting van de Klein-Aziatische Phocaeërs in Beneden-Italië, ten Zuiden van Napels. Tot deze school behoren:

Xenophanes, die, te Colophon geboren, zich metterwoon te Elëa vestigde en daar omstreeks het jaar 480 op negentigjarige leeftijd stierf. Hij bestreed de verhalen en de voorstelling van Homërus aangaande de goden en leerde, dat er slechts één god is, die, met het sterfelijke niet te vergelijken, alles met zijn geest omvat. Zo is hij de eerst bekende verdediger van het monotheïsme en tevens, daar hij de godheid als identisch met de natuur beschouwt, van het pantheïsme.

Zijn leerling **Parmenides** van Elëa bouwde vooral op de grondslagen van begripsanalyse en dialectiek zijn leer op van de eenheid en eeuwigheid van alles wat is. Hij leerde, dat de veelheid en verandering der dingen slechts schijn is. Dientengevolge maakte hij onderscheid tussen de rede (*ὁ λόγος*), die tot kennis der waarheid leidt, en de zintuigen, die slechts op het vergankelijke letten en bedriegelijk zijn.

Zijn vriend en leerling **Zeno** ¹⁾ reisde met hem omstreeks

¹⁾ Niet te verwarren met Zeno den Stoïcijn § 101.

445 naar Athene en hield daar bij het feest der Panathenaeën een philosophische voordracht. Hij verstond de kunst aan Parmenides' gedachten een begrijpelijker vorm te geven. Volgens de overlevering werd Zeno door den tyran van Elëa wegens deelneming aan een samenzwering tegen diens leven op gruwelijke wijze gedood. In tegenstelling met Heraclitus (§ 91) was voor Zeno alle beweging schijn en bestond er ook geen wording of ondergang¹⁾. De waarneming wekt het denkbeeld van veelheid en beweging. De logica ontkent ze volgens Zeno. De waarneming is bedriegelijk, de logica onfeilbaar, zo zegt hij. Wat de waarneming leert moet dus verworpen worden.

§ 94. De sophisten.

Het woord *σοφιστής* betekende oorspronkelijk hetzelfde als *σοφός* en had aanvankelijk niet de minste kwade bijbedoeling. Door de polemiek van Socrates en Plato heeft het de bijmaak van een bedriegelijke, door egoïsme ingegeven schijnwijsheid gekregen. Men verstond sedert Protagoras (440 v. C.) hieronder iemand, wiens beroep het was voor geld onderwijs in de deugd (*ἀρετή*) te geven; en onder deugd werd praktische levenswijsheid verstaan in bijzondere en openbare aan gelegenheden. Daar nu in de politiek de welsprekendheid een machtig wapen was, ging al van den beginne af de rhetorica met de sophistiek gepaard. De beperking tot de praktijk hing nauw samen met de leer, dat er geen objectieve waarheid bestaat.

Protagoras van Abdëra doorkruiste Griekenland als leraar veertig jaar lang en hield zich ten tijde van Pericles herhaaldelijk te Athene op, maar moest die stad verlaten, daar ook hij van atheïsme werd aangeklaagd.

Hij leerde: *πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος*, de mens is de maat van alle dingen, d.i. voor ieder is waar en bestaat werkelijk, wat hem zo toeschijnt, dus slechts een

¹⁾ οὐδὲν ἂν ποτε κινηθῆναι — οὐτ' ἂν γενέσθαι ποτὲ οὐδὲν οὔτε ἀπολέσθαι.

subjectieve en betrekkelijke waarheid, geen objectieve, die voor alle mensen geldt. Redeneert men aldus, dan kan men elke stelling met even goede gronden bewijzen en weerleggen. Vandaar ook dat Protagoras beloofde *τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν* — de zwakkere rechtsgrond tot de sterkere te maken. Over het al of niet bestaan der goden schortte hij zijn oordeel op.

Gorgias van Leontini kwam in 427 v. C. te Athene en oogstte grote roem in door zijn welsprekendheid. Hij was daar en in andere plaatsen van Griekenland de gevierde rhetor en feestredenaar; ook heeft hij getracht in een geschrift aan te tonen, dat er geen eigenlijk weten is.

§ 95. Socrates

werd te Athene geboren en sleet daar zijn ganse leven. Hij beschouwde het als zijn levensroeping het verstand zijner medeburgers te verlichten en hun harten te veredelen, en aan die taak wijdde hij zich met opoffering en zelfverloochening. Dit verhinderde hem evenwel niet zijn plichten jegens de staat te vervullen. Hij nam als hopliet met ere deel aan ettelijke veldtochten (Potidaea 432, Delium 424, Amphipolis 422). Als voorzitter der volksvergadering verzette hij zich in 406, hoewel zonder gevolg, met kracht tegen de veroordeling der 10 veldheren, die in dat jaar de slag bij de Arginusische eilanden wel hadden gewonnen, maar, door omstandigheden genoodzaakt, de lijken der gesneuvelden onbegraven hadden moeten laten. Op de veldtochten deed hij een ieder versteld staan over zijn uithoudingsvermogen. Niet minder verbaasden zich zijn tijdgenoten over de wonderlijke disharmonie tussen zijn nobel innerlijk wezen en zijn lelijk uiterlijk voorkomen. Hij was een innig vroom man. Het kenmerkend verschil tussen zijn levensbezigheid en die zijner voorgangers bestond daarin, dat de laatsten streefden naar de *θεῖα* — gelijk hij het uitdrukt — hij naar de *ἀνθρώπινα* d.w.z. naar de kennis van den mens als geestelijk wezen. De hoofdvraag zijner ethiek betrof de *ἀρετή*. Wat bepaalt de waarde van den mens? Het zedelijk leven hangt volgens hem af van het vormen van juiste begrippen (*ἀρετὴ ἐστὶν ἐπιστήμη*). De zede-

lijke voortreffelijkheid is de wetenschap van hetgeen goed en kwaad is. Om deze te bereiken behoort men na te gaan, wat

Socrates.

begrip moet stellen. Hij placht zich te laten leiden door het zogen. *δαιμόνιον*, een inwendige stem, die volgens Plato, hem nooit aanspoorde, maar altijd afried iets te doen,

de eisen zijn om goed te kunnen opmerken en begrijpen en dit berust voornamelijk op het vaststellen der begrippen. Hij zocht een definitie en om te zien of deze definitie goed was, toetste hij haar aan de voorbeelden. Dit zoeken heeft de dialectische methode tot ontwikkeling gebracht en de begripsbepaling of inductie ten gevolge gehad. Het weten van, hetgeen goed is, is naar zijn vaste overtuiging, noodzakelijk verbonden met het goed doen. Niemand handelt willens en wetens slecht. Uit dit onderzoek vloeide voort de ingenomenheid met zelfkennis. Wie zich gemeenschappelijk met anderen hierin verdiept, komt tot mensenkennis. In beide gevallen komt men tot de overtuiging, dat men in zoverre niets weet, dat hetgeen men tot nu toe voor waar hield, nog niet beantwoordt aan de eisen, die men aan een juist

dat niet goed was. Door zijn onderzoekingen en zijn optreden als leraar maakte hij zich vele vijanden, vooral daar de jongere mensen zich vermaakten met dat onderzoek in het publiek, hem daarin gingen navolgen en zo natuurlijk de vijandschap op-

De laatste ogenblikken van Socrates (schilderij uit de 17de eeuw).

wekten van de oudere personen, die door deze jonge mensen werden bespot. Dit leidde ten slotte tot een formele aanklacht van Melētus, Lyco en Anÿtus, die hem betichtten van *ἀσέβεια*: *ἀδικεῖ Σωκράτης οὐς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ κατὰ δαιμόνια εἰσφέρων. ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων* = Socrates is schuldig, omdat hij niet gelooft aan de goden, waaraan de staat gelooft, maar andere nieuwe godheden invoert en omdat hij de jeugd bederft. Hij verdedigde

zich met vrijmoedigheid. Hij eiste veeleer voor zich de *σίησις ἐν Πουτάνειοις*, dus de hoogste onderscheiding die een Atheens burger kon verkrijgen. Dit heeft ongetwijfeld niet weinig bijgedragen tot zijn veroordeling. In 399 moest hij de gifbeker drinken (*τὸ κόρυμβον* = cicuta).

Van de vele leerlingen van Socrates hebben na Plato het meest naam gemaakt:

- 1e. **Euclides**,
- 2e. **Antisthenes** van Athene,
- 3e. **Aristippus** van Cyrène, de bekende handelsstad op de N.-kust van Africa.

§ 96. De Cynische school.

Stichter der Cynische school was Antisthenes. Deze wijsgeren werden zo genoemd naar het gymnasium Cynosarges, waar zij bijeenkwamen, niet zonder een toespeling tegelijk op hun hondse manieren (*κύνες*). Antisthenes verzette zich tegen al het weten, dat voor de vorming van het innerlijk wezen van geen nut is. Hoewel volgeling van Socrates, moest hij niets hebben van diens algemene begripsbepalingen. Ook Plato's ideeënleer kon in zijn oog geen genade vinden. *ὦ Πλάτων*, zou hij gezegd hebben, *ἔπρον μὲν ὄρω, ἐπρότητα δ' οὐχ ὄρω*. Het hoogste doel moest, volgens hem, zijn: te leven op deugdzaame wijze. De deugd alleen is een goed. Zij alleen verschaft geluk. Zij alleen is een onvervreembaar bezit. De wijze moet zijn geluk zoeken in zelfgenoegzaamheid en vermindering van behoeften. Hij moet niet geven om genot, de publieke opinie minachten. Stonden de Cynici vijandig tegenover wetenschap en kunst, zij verwierpen evenzeer het huwelijk, de eigendom en verheerlijkten de anarchie tegenover het staatsverband. Antisthenes zelf wandelde rond in een versleten mantel vol gaten, waarvan echter Socrates zeide, dat de ijdelheid er doorheen gluurde.

Diogenes van Sinope, leerling van Antisthenes, heeft in woord en daad diens leer op de spits gedreven. Langen tijd leefde hij te Athene, totdat hij in de handen van zeeroovers viel en verkocht werd aan iemand in Corinthe. Daar stierf hij

hoogbejaard in 323 v. Chr. Hij kleepte zich en at en dronk als een bedelaar, sliep onder de blote hemel of in een ton. Hij bekommerde zich om geleerdheid noch bespiegeling en vond bij dat alles zijn hoogste geluk.

§ 97. De Cyrenaïsche school.

Ook Aristippus van Cyrène, een tegenvoeter van Antisthenes, was een leerling van Socrates, de eerste der Socratici, die voor geld onderwijs in de filosofie moet hebben gegeven. Een verstandig genieten van de genoegens des levens was voor hem 't hoogste, en zijn hoofdbeginsel was, de omstandigheden aan zich, niet zich zelf aan de omstandigheden te onderwerpen. Hij is de stichter van de Cyrenaïsche school, waaruit vooral de atheïst Euhemeros († 297 v. C.) bekend is, de eerste, die langs natuurlijke weg de mythen der goden en halfgoden trachtte te verklaren en leerde, dat de Goden voortreffelijke mensen waren, aan wie men na hun dood goddelijke eer bewezen had. Zijn *ἱερὰ ἀναρχαίη*, een soort roman over dit onderwerp, werd door Ennius in 't Latijn overgezet.

§ 98. Plato

werd in 427 v. C. uit een oud adellijk geslacht te Athene geboren. In zijn jeugd hield hij zich met de poëzie bezig, maar toen hij op twintigjarige leeftijd met Socrates in kennis was gekomen, zag hij van de dichtkunst af en wijdde zich aan de filosofie. Acht jaren had hij van de omgang met Socrates genoten, toen deze stierf (399); hij ondernam daarop reizen naar Megara, Cyrène, Egypte, Beneden-Italië en Sicilië. Te Syracus leefde hij aan het hof van den oudsten Dionysius, maar hij viel bij hem in ongenade. Hij keerde toen naar Athene terug en verzamelde daar in de Academie (*Ἀκαδήμεια*, *Acadēmia*), een oefenschool buiten de stad, een kring van leerlingen om zich heen. Gedurende de tijd, dat hij als leraar optrad, reisde hij tweemaal naar Sicilië, waarheen de jongste Dionysius hem riep. Een goede verstandhouding ontstond tussen deze twee mannen niet; de

tweede maal ontkwam Plato zelfs met moeite aan de willekeur van den vorst. Op tachtigjarige leeftijd stierf deze wijsgeer te Athene.

Plato trad waarschijnlijk reeds tijdens het leven van Socrātes als schrijver op en wijdde zijn ganse leven aan zijn philosophische geschriften. Al zijn werken zijn tot ons gekomen, maar enkele geschriften gaan op zijn naam door, waarvan de echtheid betwijfeld wordt. Het zijn bijna alle dialogen, en in de meeste is Socrātes de hoofdpersoon. Deze dialogen hebben om hun rijkdom aan gedachten, hun sierlijke en bevallige stijl en veelal dichterlijke inkleding, ten allen tijde de grootste bewondering gewekt. Onder deze zijn er allereerst enkele, die hoofdzakelijk aan de nagedachtenis en de leer van Socrates gewijd zijn. Hiertoe behoren de *Ἀπολογία Σωκράτους* (verdedigingsrede van Socrates), de *Κρίτων* (over de gehoorzaamheid aan de Wetten), de *Εὐθύφρων* (over de vroomheid), de *Λύσις* (over de vriendschap), de *Δάχης* (over de dapperheid), de *Χαρμίδης* (over de gematigdheid of bezonnenheid).

Volgt een tweede klasse van dialogen, waarin Plato de sophisten bestrijdt. Onder deze verdient de *Πρωταγόρας* om zijn dramatische levendigheid het eerst te worden genoemd. Deze dialoog bespreekt de mogelijkheid om de deugd te leren, een thema, dat door Plato ook behandeld is in de *Μένων*. De *Γοργίας* bewijst het gevaarlijke der redekunst voor de staat en zoekt tevens naar de grondslagen voor een betere zede- en staatkunde. De *Θεαίτητος* bestrijdt het gevoelen der Cyrenaïsche en Cynische scholen over het begrip van kennis, de *Σοφιστής* dat van de Eleatische school over het zijn.

Een derde klasse is er van dialogen, waaronder in de eerste plaats genoemd moet worden de *Φαίδρος*, een door haar dichterlijke taal uitblinkende verhandeling over de schoonheid. Een niet minder meesterwerk is het *Συμπόσιον*, dat het wezen der liefde tracht te bepalen en waarin Alcibiades een kostelijke karakteristiek en verheerlijking van Socrates levert. Als Plato's hoofdwerk wordt meestentijds beschouwd de *Πολιτεία*, in 10 boeken, waarin hij een ideale staatsinrichting ontwerpt. De daarin behandelde onderwerpen komen later nog eens ter sprake in de *Νόμοι*.

In den *Phaedo* beschrijft hij de laatste ogenblikken van Socrates voor zijn dood in de gevangenis, waar hij kalm en welgemoed tegenover zijn vrienden zijn gedachten ontvouwt over de onsterfelijkheid der ziel.

De *Τίμαιος* handelt over de godheid en over het ontstaan der wereld.

Plato knoopte zijn filosofie aan de leer der begrippen van Socrātes vast. Maar het afgetrokken begrip beschouwt hij niet als een denkbeeldig iets, dat aan een menigte dingen gemeen is; integendeel, daar slechts, hetgeen werkelijk is, zich laat denken, moet ook de voorstelling, die men zich door het begrip vormt, iets zijn, dat werkelijk bestaat. Derhalve meent hij de bestanddelen van die bovenzinnelijke wereld te moeten zoeken in de Voorwerpen, die beantwoorden aan onze begrippen, waarover in de dialectiek wordt gehandeld. Hij noemt die voorwerpen *ἰδέαι* of *εἶδη* (Ideeën). De ideeën, die men zich slechts door denken eigen maakt, zijn alleen eeuwig en onveranderlijk; al het stoffelijke, dat met de zintuigen wordt waargenomen, is niet bestendig, maar aan een onophoudelijk wordingsproces onderworpen; de stoffelijke wereld is slechts een afspiegeling van de ideeën. Deze liggen aan alle kennis (*ἐπιστήμη*) ten grondslag; waar men niets dan de zinnelijke wereld in het oog vat, bestaat slechts een weten in schijn (*δόξα*), dat waar, maar ook vals kan zijn.

Op het werkelijk weten berust de levenswandel van den wijsgeer, welke geheel verschillend is van de onbewuste en onvolkomen deugd der menigte. De ideeënleer ligt bij Plato ook ten grondslag aan zijn leer over de onsterfelijkheid der ziel.

§ 99. Aristoteles

werd te Stagīra, een stad op het schiereiland Chalcidice, geboren en behoorde tot Plato's leerlingen te Athene. Na diens dood hield hij zich enige tijd in Klein-Azië op. In 343 werd hij door koning Philippus naar Macedonië ontboden om den jeugdigen later beroemd geworden Alexander den Grote op te voeden en bleef tot kort vóór de veldtocht naar Azië aan zijn zijde. Te Athene teruggekeerd, opende hij een school in het

Lycëum, een aan Apollo Lykeios gewijd gymnasium, doch moest na Alexander's dood deze stad verlaten, daar hij van ἀσέβεια aangeklaagd was. Hij begaf zich naar Chalcis en overleed daar in 322, in hetzelfde jaar, waarin Demosthēnes stierf.

Aristoteles zoekt, evenals Plato, tot de verst verwijderde oorzaak der dingen door te dringen, maar daarbij kende hij veel meer gewicht toe aan de zorgvuldige waarneming der stoffelijke wereld, terwijl hij de bovenzinnelijke wereld der (Platonische) ideeën en de zinnelijke wereld als identisch beschouwt. Dientengevolge heeft hij de geschiedenis en de natuur aan een veelzijdig en nauwkeurig onderzoek onderworpen. Alle delen der wijsbegeerte heeft hij behandeld. Hij was de schepper der logica (redeneerkunst) en schreef standaardwerken over de rhetorica (§ 68), de leer der poëzie, de psychologie (zielkunde) de ethica (zedenleer) en de politiek. Niet minder belangrijk waren zijn verhandelingen over de mathesis, de physica, de metaphysica (door hemzelf *πρώτη φιλοσοφία* of *θεολογία* genoemd, maar metaphysica geheten, omdat de theologie als „eerste wetenschap” *μετὰ τὰ φυσικά* „na de physica” door Aristoteles behandeld wordt) en de natuurlijke historie.

Volgens Aristoteles moet de mens in zijn oordelen zijn begrippen verbinden op dezelfde wijze als het zijnde, dat door die begrippen uitgedrukt wordt, in de werkelijkheid verbonden is. De algemeenste vormen, waarin over iets geoordeeld wordt en waarin dus het zijnde bestaat, noemt hij categorieën (*κατηγορίαι*) waarvan hij er 10 aanneemt: *οὐσία* (wezen), *ποσόν* (kwantiteit), *ποιόν* (kwaliteit), *πρός τι* (betrekking), *ποῦ* (plaats), *ποτέ* (tijd), *ποιεῖν* (doen), *πάσχειν* (lijden), *κείσθαι* (liggen) en *ἔχειν* (hebben). Elke redenering en elk bewijs veronderstelt in laatste instantie enige onbewijsbare grondslagen (*ἀρχαὶ ἀποδείξεως*), waaronder deels onze axioma's te verstaan zijn, deels stellingen, die uit een nauwkeurige kennis van de dingen verkregen zijn.

In de werkelijkheid ontleent al het bijzondere, hoe grote verscheidenheid het ook moge vertonen, zijn betekenis aan het algemene, dat erin is uitgedrukt, en ook in het algemene vindt nog weer een opklimming plaats, daar telkens het lagere algemene van het hogere afhankelijk is. Aristoteles vat het

worden of het geschieden (*γένησις*) zó op, dat daardoor het oorspronkelijk wezen der dingen (*οὐσία*) uit de mogelijkheid (*δύναμις*) in de werkelijkheid (*ἐνέργεια*) overgaat. Hij meent, dat dit proces plaats vindt, doordat de alle mogelijkheden in zich dragende stof (*ἔλη*) door inwerking van de vorm (*εἶδος*, *μορφή*) wordt tot het ding, waarin de vorm is verwezenlijkt. Dit wordingsproces moet evenwel een grens naar beneden en een naar boven hebben. De benedenste grens is de materie (*πρώτη ἔλη*), en de hoogste vorm is de godheid (*τὸ τί ἦν εἶναι τὸ πρῶτον*). De overgang van de toestand van mogelijkheid in die van werkelijkheid is de beweging (*κίνησις*), waarvan de oorzaak deels is gelegen in de vorm (en, voor zover de *ἐνέργεια* dit bewerkt, noemt Aristoteles haar *ἐντελέχεια*), deels in de stof, die de vorm tegemoet komt. Er zijn dus volgens Aristoteles twee soorten van oorzaken in de verklaring der beweging te onderscheiden: die van de vorm is teleologisch (*οὗ ἕνεκα*), die van de stof mechanisch (*ἐξ ἀνάγκης*).

De stof streeft er altijd naar vorm te worden, zodat de godheid als hoogste vorm tegelijk doel en oorzaak is van alle beweging (*πρῶτον κινῶν*). Haar wezen is immaterieel, zuiver geestelijk (*νοῦς*). Zij is het denken, dat niets anders tot inhoud heeft dan haar zelf (*νόησις νοήσεως*) en in deze zelfbeschouwing (*θεωρία*) bestaat haar eeuwig zalig leven. De godheid wil niets, doet niets: zij is het absolute zelfbewustzijn (vgl. Ovink, Overzicht der Gr. Wijsbegeerte p. 89—134).

b. DE GRIEKSE PHILOSOPHIE NA ARISTOTELES.

§ 100. De Peripatetische school.

Deze school zou volgens sommigen haar naam te danken hebben aan de omstandigheid, dat haar stichter Aristotēles bij zijn voordrachten placht rond te wandelen (*περιπατεῖν*). Meer waarschijnlijk is, dat het woord „peripatetisch” samenhangt met *περίπατοι*, de schaduwrijke wandelplaats bij 't Lyceum.

De leerlingen van Aristotēles hebben zijn leer verder

uitgewerkt, maar zij zijn geen nieuwe wegen tot onderzoek ingeslagen.

Aristoteles meest geliefde en ongetwijfeld uitnemendste leerling is Theophrastus geweest. Deze erfde van hem zijn rijke boekerij en werd door hem tot opvolger in zijn school gekozen. Gedurende 35 jaren (322—287) stond hij aan het hoofd der peripatetische school: de lieveling van het Griekse publiek. Van zijn talrijke geschriften zijn slechts enkele over plantkunde bewaard gebleven. Bovendien zijn aan een zijner ethische werken ontleend een dertigtal schetsen van belachelijke en slechte karakters (*Ἡθικοί χαρακτήρες*), die een buitengewone vermaardheid hebben gekregen.

§ 101. De Stoïcijnen.

Zeno van Citium op Cyprus trad omstreeks het jaar 300 v. C. te Athene als leraar der filosofie op. Zijn leerlingen werden *Στωϊκοί* genoemd naar de plaats, waar zij bijeenkwamen, de *στοὰ ποικίλη*, de beroemde gaanderij met het schilderstuk van Polygnōtus, voorstellende de slag bij Marāthon. (Zie § 155).

Chrysippus van Soli heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt ten opzichte van de uitwerking en de verbreiding der Stoïcijnse leer (vandaar: *εἰ μὴ γὰρ ἦν Χρύσιππος, οὐκ ἂν ἦν Στωά* = ware Chrysippus er niet, er zou ook geen Stoa zijn).

Voor al door Panaetius van Rhodus (185—112 v. C.) drong de leer der Stoa te Rome door.

De Stoïcijnen hebben getracht de godsvoorstelling van het volksgeloof in overeenstemming te brengen met de beginselen ener hogere ethiek. Dientengevolge is Zeus voor hen de wereldgeest. De mens is een *microcosmos*: een wereld in het klein. Ook hij heeft in zich een leidende geest. Het kostbaarste, waardoor de mens zich van alle andere wezens onderscheidt, is zijn *λογικόν*, het uitvloeisel van de goddelijke Logos. Wij moeten het goddelijke, dat in ons woont, zoveel mogelijk tot zijn recht laten komen. Leven overeenkomstig de Logos is leven overeenkomstig onze ware natuur (*ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν*

natūrae convenienter vivēre). Schoonheid, eer, rijkdom, kortom alle aardse genietingen zijn *ἀδιάφορα*, *res mediae* of *indifferentes*. De ziel, die daaraan hangt, is ziek. Levensdoel is de *ἀπάθεια*, de onbewogenheid, de bevrijding van alle verkeerde begeerten. Daar geen deugd mogelijk is zonder kennis, kan alleen de wijze deugdzaam zijn. Zijn ideaal is te zijn een verstandsmens, die al die verkeerde begeerten uitgeroeid heeft. Hij alleen is vrij, rijk, machtig, koning in de ware zin. Dit is de *αὐτάρκεια τῆς ἀρετῆς*.

§ 102. De Epicurēers.

Uit de Cyrenaïsche school van Aristippus (§ 97) is de Epicureïsche voortgekomen, zo genoemd naar Epicūrus van Samos, die in 306 als leraar in de wijsbegeerte te Athene optrad. Zijn leer had uitsluitend het practisch nut op het oog. Er is maar één goed, het genot (*ἡδονή*), en maar één kwaad, de smart. Het hoogste genot bestaat in een onverstoordbare gemoedsrust (*ἀταραξία*); daarom is het genot des geestes boven dat van het lichaam te stellen. Een voorwaarde tot gemoedsrust is de deugd. De wijze bezit de hoogste gelukzaligheid; hij is onafhankelijk van al wat om hem is. De leer van Epicūrus is dus volstrekt niet de verheerlijking van het zingenot.

§ 103. De Academie.

Hieronder verstaat men de leerlingen van Plato, die in de *Acadēmīa* optrad; zij, die onmiddellijk na hem kwamen, werden aangewezen met de naam van de *oude Academie*. Hierop volgt de *midden-Academie*, door Arcesilāus gesticht. Evenals deze, ontkende de stichter der *nieuwe-Academie*, Carneādes van Cyrēne, het bestaan der waarheid: er zijn slechts graden van waarschijnlijkheid (*probabilisme*). Hij bracht dus de *sceptische* filosofie in de school van Plato. Een *vierde Academie* werd vertegenwoordigd door Philo van Larisa, die zich in de Mithridatische oorlog (88) te Rome vestigde en daar de leermeester van Cicero was.

c. DE PHILOSOPHIE BIJ DE ROMEINEN.

§ 104. De eerste sporen van filosofie te Rome.

De Romeinen waren van nature afkerig van wijsgerige bespiegelingen, ja zij verdreven zelfs Griekse filosofen en rhetoren door senaatsbesluiten uit de stad. Maar toch ontstond er allengs enige belangstelling voor deze tak der Griekse beschaving, toen in 155 de Peripatetische wijsgeer Critolāus, de Stoïcijn Diogenes en de vertegenwoordiger der academie Carneades als gezanten van Athene te Rome kwamen en men hun voordrachten met welgevallen aanhoorde. Vooral het feit, dat aanzienlijke mannen, als de jonge Scipio en Laelius, filosofen in hun omgeving hadden, verhoogde de ingenomenheid der Romeinen met deze nieuwe leraren. Sedert die tijd behoorde het tot een beschaafde opvoeding zowel in de filosofie als in de rhetorica onderwezen te zijn. Maar nooit hebben de Romeinen zich met zuiver wijsgerige bespiegelingen en onderzoekingen ingelaten; met hun practische aard werden zij nog 't meest door de zedenleer, de staatkunde en de vraag over de betrekking tussen de godheid en de wereld aangetrokken. Hierin sloten zij zich bij de twee toen ter tijd bloeiende scholen aan, die der Stoïcijnen en der Epicureërs. Zodoende hebben zij een populaire wijsbegeerte tot stand gebracht, die gemakkelijk te begrijpen was en daardoor van groot gewicht voor latere tijden geweest is.

§ 105. Cicero en zijn tijdgenoten.

Slechts weinig Romeinen uit Cicero's tijd sloten zich bij één school aan, zoals Cato bij de Stoïcijnen en Lucretius, die een filosofisch gedicht schreef, *de rerum natura* libri VI, dat dienen moest om de Romeinen in de leer van Epicurus in te wijden, bij de Epicureërs. De meesten gingen eclecticisch te werk, d. w. z. zij kozen uit de verschillende systemen wat hun 't beste toescheen voor de praktijk van het dagelijks leven. Zo stond M. Terentius Varro, wat de ethica betreft, aan de zijde der academie, overigens aan die der Stoa. Hij schreef filoso-

phische verhandelingen (*λογιστορικῶν* libri 76) in de geest van Cicero's Cato maior en Laelius. M. Iunius Brutus, die sterk tot de oude academie overhelde, was evenwel in de zedenleer een Stoïcijn. Zijn geschrift *de virtute* droeg hij aan Cicero op.

Cicero zelf is voor ons de voornaamste vertegenwoordiger van de beoefening der wijsbegeerte bij de Romeinen; hem komt bovendien nog de eer toe, dat hij de Latijnse taal op uitstekende wijze aan de behandeling van wijsgerige vraagstukken heeft dienstbaar gemaakt.

§ 106. Cicero's philosophische geschriften.

Cicero's philosophische geschriften, die op de staatkunde betrekking hebben, behoren tot het eerste tijdvak van zijn letterkundige arbeid, al de overige tot het tweede (zie het leven van Cicero § 83). Daar in deze werken vraagstukken van practische aard in aangename stijl behandeld werden, hebben zij een grote invloed op de philosophische studiën van latere tijd uitgeoefend en zijn dientengevolge van gewicht voor de historie der beschaving. In hoofdzaak stond Cicero op het standpunt der nieuwe academie ¹⁾ — zijn leermeester was Philo — maar deze was zelve onder de invloed van de leer der Stoa ²⁾ en de Peripatetische wijsgeren ³⁾. Zijn werken sluiten zich bij Griekse voorbeelden aan: de belangrijkste daarvan zijn de volgende:

1. uit het eerste tijdvak (55—52):

54. *de republica* libri VI. Ruim een derde deel is ons daarvan bekend. Het door Macrobius tot ons gekomen *Somnium Scipionis* vormt het slot van het zesde boek.

52. *de legibus* libri III.

2. uit het tweede tijdvak (46—44):

45. *consolatiōnis liber*, waartoe Tullia's dood aanleiding gaf, is verloren gegaan.

Hortensius was een inleiding op de volgende philosophische geschriften en bevatte een opwekking tot de

¹⁾ Zie § 103.

²⁾ Vgl. § 101.

³⁾ Vgl. § 100.

beoefening der wijsbegeerte. Ook dit geschrift is verloren gegaan.

academica verdedigen de leer der waarschijnlijkheid als beginsel der wijsbegeerte.

de **finibus bonorum et malorum** libri V, over het hoogste goed en het grootste kwaad.

44. **Tusculanarum disputationum** libri V.

de **natura deorum** libri III.

Cato maior de senectute.

de **divinatione** libri II.

Laelius de amicitia.

de officiis ad **Marcum filium** libri III.

§ 107. Andere filosofen.

Afzonderlijke vermelding verdienen:

Lucius Annaeus Seneca was van afkomst een Spanjaard. Hij werd in het jaar 4 v. Chr. te Cordova geboren. Zijn hem altijd bijgebleven zin voor kleur en pompeus gebaar verraadt herhaaldelijk de Hidalgoeest. Betrekkelijk vroeg kwam hij naar Rome. Daar doorliep hij de rhetorenschool. Aan vele stijlbloempjes in zijn geschriften zijn de vruchten van het daar uitgestrooide zaad te onderkennen gebleven.

Gelukkig, dat de fijne intelligentie van dezen spirituelen rhetor en zijn grote psychologische kennis, dank zij vooral zijn beoefening der wijsbegeerte, zijn werk zo zuiver en gezond hebben gehouden. In 41 n. Chr. trof hem de ongenade van keizer Claudius en zag hij zich op aanstoken van diens gemalin Messalina naar het eiland Corsica verbannen. Een van daaruit aan zijn moeder Helvia geschreven **troostbrief** bewijst, hoezeer de zielesmart en ondervonden smaad ook zijn leven geadeld hebben. Eerst in 49 werd hij na Messalina's dood door Claudius' tweede gemalin Agrippina naar Rome teruggeroepen en met de opvoeding van haar zoon Nero belast. Toen Nero in 54 den troon beklommen had, werd Seneca met het ambt van staatssecretaris bekleed. Als gouverneur en leider van den jongen Nero heeft hij lange tijd een heilzame invloed geoefend. Bij diens troonbestijging wijdde hij hem een verhandeling **De**

Clementia. Zowel dit als zijn andere grote werk **De Beneficiis** en zijn vele kleinere geschriften, als daar zijn **De Providentia**, **De Ira**, **De Vita Beata**, **De Otio**, **De Tranquillitate Animi**, **De Brevitate Vitae** en de aan zijn vriend Lucilius gerichte **Brieven** bevatten een schat van levenswijsheid en moraal. Voorts bezitten wij van hem een populair werk over physica, **Quaestiones Naturales**, en een aantal **Tragedies** en een bijtende kort na Claudius' dood vol haat tegen dezen geschreven satire, de **Ludus de morte Caesaris** of ook wel **Apokolokuntosis** getiteld. In het jaar 65 werd Seneca beschuldigd van medeplichtigheid aan een samenzwering van C. Calpurnius Piso tegen het leven van Nero en werd hij genooddaakt een einde aan zijn leven te maken. Trouw aan de beginselen van de Stoïcynsche leer, welke hij was toegedaan, opende hij zich de aderen en stierf hij in een warmwaterbad.

Seneca.

20. **Plutarchus.** Zie § 56.

30. **Epictētus** (± 60—140) was van geboorte een Phrygische slaaf, die te Rome de vrijheid kreeg. Bij de filosofenjacht onder Domitianus in 94 uit Italië verdreven, vestigde hij zich in Epirus. Daar verenigde hij om zich een kring van geestdriftige aanhangers, aan wie hij zijn verheven zedenleer verkondigde. Deze leer, een verzacht Stoïcisme, is ons bewaard in het „**Handboekje der moraal**” van **Arriānus**. (Vgl. § 57).

40. **Marcus Aurelius**, romeins keizer van 161—180, die in een soort dagboek zijn **zelfoverpeinzingen** (τὰ εἰς ἑαυτόν) nagelaten heeft. Hij was Stoïcijn en volgeling van Epictētus.

50. **Luciānus**, van Samosāta in Syrië, leefde ten tijde der Gids voor Gymnasiasten, 12e druk.

Antonijnen en vertoefde bij voorkeur te Athene. Ervaren in de rhetorica en de filosofie, schreef hij **dialogen**, waarin hij het goddelijke en het menselijke nu eens met lach en luim, dan weer met bittere spot behandelde.

Gedreven schaal uit de tijd van Keizer Augustus.

C. DE STAATSINRICHTING.

a. HET RECHTSWEZEN TE ATHENE TEN TIJDE DER ATTISCHE REDENAARS.

§ 108. De soorten van processen.

Δίκη is het algemene woord voor elk mogelijk proces. Te Athene waren de processen te onderscheiden in *a. δίκαι* of *δίκαι ἰδία* = privaatchprocessen, wanneer het gold de handhaving van de rechten van bijzondere personen. *b. γραφαί* of *δίκαι δημόσιαι* = staats- of strafprocessen, wanneer het gold de hand-

having van het algemeen belang tegenover inbreuken op de openbare orde. Het begrip van staatsproces had echter een zeer ruime omvang, daar vele zaken, als b.v. diefstal en belediging een staatsproces tengevolge konden hebben, in zoverre het strafbare feit niet beschouwd werd enkel als een vergrijp tegen den onmiddellijk benadeelde, maar in de eerste plaats als een inbreuk op de rechtsorde en dus als een vergrijp tegen de gemeenschap.

In het geval *a.* kon de eis slechts van den benadeelde zelf uitgaan of van zijn rechtverkrijgende, zoals in moordzaken van den zoon van het slachtoffer. De eiser had het in zijn macht ten allen tijde den eis in te trekken (behalve in een *δίκη φόνου*) en verviel, wanneer hij bij de beslissing minder dan het vijfde deel der stemmen kreeg, alleen in sommige gevallen in een boete (*ἐπωβελία*).

In geval *b.* kon i e d e r (*ὁ βονλόμενος*), die het volle burgerrecht had als vervolger optreden, ook hij, die niet in persoon benadeeld was, omdat het een zaak gold, die de gehele burgerij raakte. In een *δίκη δημοσία* mocht de aanklager zijn aanklacht niet laten varen. Een tweede verschil met de *δίκη ἰδία* was daarin gelegen, dat, wanneer bij de beslissing in een *δίκη δημοσία* minder dan het vijfde deel der stemmen voor den aanklager was of, wanneer deze de aanklacht liet lopen, hij in een boete (*ἐπωβελία*) verviel van 1000 drachmen en bovendien het recht verloor in het vervolg zodanige aanklachten in te stellen.

Evenmin als te Rome kende men te Athene een Openbaar Ministerie, dat als overheidsorgaan na kennis genomen te hebben van een strafbaar feit ambtshalve tot vervolging overging, maar in alle gevallen was de indiening van een klacht door de belanghebbende partij noodzakelijk.

De gang van het proces was in hoofdzaak dezelfde, onverschillig of het een staats- dan wel een privaatchproces gold, behalve in gevallen van moord.

§ 109. De Gang van het Proces.

De aanklacht bij privaatchprocessen gewoonlijk *ἔγκλημα* geheten, bij staatsprocessen zoals hieronder staat opgegeven, werd ingediend:

of bij een der eerste drie archonten: bij den *ἄρχων ἐπώνυμος*

als het zaken betrof, die op het familierecht betrekking hadden, bij den *ἀρχων βασιλεύς* als het zaken betrof, die met den godsdienst in verband stonden, waarbij nog kwamen processen wegens moord,

bij den *ἀρχων πολέμαρχος* als het zaken betrof, waarin *μέτοικοι* en vreemdelingen betrokken waren,

of bij de overige zes archonten, de *θεσμοθέται*, gezamenlijk, wat in de meeste en belangrijkste *δίκαι δημόσιαι* plaats vond.

Allereerst werd onderzocht of aan de letter der wet was voldaan, n.l. of de eiser of aanklager, al naarmate het een civiel- of strafproces was (*ὁ κατηγορὸς, ὁ διώκων*) iemand was, die in het volle bezit was van zijn burgerrechten (*ἐπίτιμος*) of een *ἰσοτελής* (zoals b.v. Lysias vgl. § 72). Anderen moesten zich laten vertegenwoordigen: een metoik door een *προστάτης*; vrouwen en minderjarigen door een *κύριος* (patroon). Onderzocht werd verder of de gedaagde of beklaagde gerechtelijk vervolgd kon worden, wat bij minderjarigen of gehuwde vrouwen slechts in beperkte mate het geval was, voorts of geen verjaring was ingetreden. Wanneer geen bezwaren bestonden, werd aan den eiser of aanklager het recht toegekend in het openbaar en in het bijzijn van getuigen (*κλητῆρες*) zijn tegenpartij te dagvaarden (*προσκαλεῖσθαι*) om op een bepaalde dag voor de overheid te verschijnen. Werden, zoals vaak voorkwam, meerdere processen tegelijk aanhangig gemaakt, stelde de ambtenaar door het lot de volgorde vast, waarin de zaken behandeld zouden worden. Vervolgens werd een dag bepaald, waarop de instructie (*ἀνάκρισις*) zou plaats hebben. Intussen werd de eis of aanklacht door middel van witgemaakte borden (*σανίδες, λευκώματα*) gepubliceerd.

Bij de instructie, die hierop volgde, diende de gedaagde of beklaagde tegenover de eis of aanklacht een verweerschrift (*ἀντιγραφή*) in. Beide partijen moesten deze stukken vervolgens met een eed bevestigen (*ἀντωμοσία*). Beide betaalden het gerechtsgeld. Dit was in privaatzaken, als het een zaak van meer dan 100 dr. waarde betrof, de zogenaamde prytanie. Beide partijen moesten dit geld storten, maar na het vonnis werd het door de veroordeelde partij aan de andere terugbetaald. Bij staatsprocessen waren er geen prytanieën. Beide partijen brach-

ten vervolgens alles bij, wat dienen kon om de juistheid van hunne verklaringen te bewijzen. Hiertoe dienden, behalve de plaatsen uit de wetten en de tot bewijs strekkende oorkonden, de verklaringen (*μαρτυρίαι*) van getuigen (*μάρτυρες*). Getuigenissen van slaven golden alleen dan als bewijs, wanneer zij op de pijnbank (*ἡ βάσανος*) afgeperst waren, en wel in tegenwoordigheid van beide partijen en hun vrienden. Deze laatsten schreven ze op en dienden ze in. Al deze schriftelijke stukken werden voor iedere partij in een afzonderlijke urn gedaan en verzegeld en door de overheid bewaard tot de dag der openbare terechtzitting.

De verschillende uitdrukkingen voor een staatsproces, deels afgeleid van het eigenaardige van het misdrijf, deels van de wijze van procederen, zijn in hoofdzaak de volgende:

1. de *ἀπαγωγή*, waardoor op heterdaad (*ἐπ' αὐτοφώρῳ*) betrapte misdadigers naar de bevoegde overheid gevoerd werden, door wie zij in verzekerde bewaring gesteld of gedwongen werden borgen te stellen.

2. de *ἐνδειξις*, wanneer aan iemand de uitoefening van het een of andere recht of het bezoeken van sommige plaatsen ontzegd was en deze toch die rechten uitoefende of die plaatsen bezocht.

3. de *ἐφήγησις*, indien men de overheid zelf naar de plaats bracht, waar een misdadiger zich ophield of het misdrijf gepleegd was.

4. de *ἀπογραφή*, eigenlijk een lijst van verbeurdverklaarde goederen, heette ook de aanklacht tegen hem, die zulke goederen in bezit had en de staat onthield.

de *εἰσαγγελία*, een aangifte meestentijds bij de raad van vijfhonderd in gevallen, waarbij niet op de gewone wijze gehandeld kon worden of uitstel gevaar opleverde voor de staat. De raad velde, wanneer het misdrijf zijne strafbevoegdheid niet te boven ging, zelf vonnis. In andere gevallen verwees de raad (tot 403) gewoonlijk naar het volk.

§ 110. De terechtzitting.

Op de voor de openbare behandeling bepaalde dag (*ἡ κηρία*) werd de terechtzitting in de gerechtszaal (*δικαστήριον*) geopend

door den ambtenaar, die het voorlopig onderzoek had gehad en het voorzitterschap bekleedde. Bleef de eiser zonder wettige reden weg, dan hield men dit voor een bewijs, dat hij de zaak opgegeven had. Was dit het geval met den gedaagde, dan werd hij bij verstek veroordeeld. Zo er wettige redenen voor dit niet verschijnen bestonden, dan werd een nadere termijn bepaald. De handeling begon met een bepaalde godsdienstplechtigheid. Daarna liet de voorzitter ten aanhore van de rechters en de getuigen door een klerk (*γραμματεὺς*) *γραφὴ* en *ἀντιγραφὴ* voorlezen. Tenslotte werden de partijen opgeroepen om haar zaak te bepleiten (*λόγον διδόναι*). De wet vorderde, dat men zelf zijn zaak bepleitte. Hierom lieten zij, die hiertoe niet bekwaam genoeg waren, zich door anderen pleidooien opstellen, die zij dan voor het gerecht voordroegen. De tijd werd de sprekers door middel van een *wateruurwerk* toegemeten (*ἡ κλειψύδρα, τὸ ὕδωρ*). Gedurende het voorlezen van processtukken werd het uurwerk tot stilstand gebracht ¹⁾. De partijen mochten elkander over en weer vragen doen, gelijk dit aan de rechters tegenover de partijen geoorloofd was.

De gedaagde of beklagde bracht dikwijls zijn vrouw, kinderen, hulpbehoevende ouders en vrienden voor de rechtbank om door hunne beden om verschoning en medelijden op het gemoed der rechters te werken.

§ 111. Het Vonnis.

Na de pleidooien werd niet vóór de uitspraak „in raadkamer gegaan”, wisselden m.a.w. de rechters niet eerst nog van gedachten over het gehoorde — zeer begrijpelijk trouwens, gezien hun grote aantal (§ 112) en de regel, volgens welke de zaak (of de zaken), die op de rol stond(en) (§ 109) op één dag afgedaan moest(en) worden — maar gingen ze direkt over tot stemmen. Die stemming was geheim; geschiedde dus niet door handopsteken, maar met *ψῆφοι*; vanwaar *ψηφίζεσθαι* = stemmen. Deze *ψῆφοι* waren oorspronkelijk, zoals hun naam aanduidt, kiezelstenen, maar later, in de 4e eeuw, schijfjes van brons met een buisje (*αὐλίσκος*) als een as in het midden. Dit buisje

was aan beide einden dicht of open. De *ψῆφος* met dicht buisje (*ψ. πλήρης* = „volle”, d.i. „hele”, „gave”, *ψ.*) diende om ten gunste, die met open buisje (*ψ. τετροπημένη* = „doorboorde” *ψ.*) om ten ongunste van den gedaagde of beklagde te stemmen. Gedeponereerd werden de *ψῆφοι* in de ene of de andere van twee stemurnen (*καδίσκοι*). In een metalen urn deponeerde de stemmende de *ψῆφος*, waarmee hij zijn oordeel te kennen gaf,

Zilveren mengvat uit de tijd van Keizer Augustus.

in een houten urn de overblijvende; beide *ψῆφοι* tegelijk in de eerst genoemde urn te deponeren en aldus blanco te stemmen liet de opening niet toe. Staking van stemmen beduidde vrij-spraak of ontzegging van de eis (*Calculus Minervae*).

Voor verscheidene misdrijven was bij de wet eens voor al een vaste straf bepaald. Zulk een rechtsgeding heette *ἀγὼν αἰμίματος*. Was echter de rechtszaak een zogenaamd „schatbare”

¹⁾ De spreker zeide dan: . . . καὶ μοι ἐπὶ λαβὴ τὸ ὕδωρ.

d.w.z. moest de straf nog bepaald worden, zo volgde een tweede zitting over het vaststellen daarvan. Reeds in de aanklacht had de eiser of aanklager de straf geëist (*ἐπιμύσατο*), de andere partij deed een tegeneis (ook *ἐπιμύσατο* of *ἀντεπιμύσατο*). Men denke aan het proces van Socrates. De rechters beslisten (*ἐτίμησαν*) en konden zelfs boven de geëiste straf gaan. De voorzitter maakte het vonnis bekend en deed het gerecht uiteengaan.

§ 112. De rechters.

De rechtspraak over moord en dergelijke misdrijven was sedert onheugelijke tijden aan 5 verschillende rechtbanken toevertrouwd geweest, waarvan de, volgens de sage door de Goden zelve ingestelde, eerbiedwaardige raad van de *Areopagus* (*ἡ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλή* zie § 155), de voornaamste was. Draco (624) stelde een college van 51 *epheten* in, die, naarmate van de verschillende rechtzaken, in een van deze 5 rechtbanken recht spraken. Solon liet het college van *epheten* bestaan, maar ontnam hun het belangrijkste deel van hun macht, daar hij de rechtspraak over moord, brandstichting en het omkappen der heilige olijfbomen aan de door hem hervormde raad der *Areopagieten* overdroeg.

Wanneer een moord gepleegd was, rustte op de verwanten van den vermoorde de plicht deze te vervolgen.

De meest op de voorgrond tredende rechtbank was de *Heliaea* (*ἡλιαία*), de volksrechtbank bij uitnemendheid. Toen de democratie op haar toppunt was, en de bondgenoten hunne rechtszaken ook voor de Atheense rechtbanken moesten brengen, was hun getal 6000, uit iedere *phyle*¹⁾ 600. Zij werden door de archonten bij loting gekozen. Nadat allen de eed (*δορκος ἡλιαστικός*) hadden afgelegd, werden zij in 10 afdelingen, ieder van 500 leden, verdeeld, zodat 1000 overbleven om als plaatsvervangers op te treden. Deze afdelingen heetten, evenals de voor het grootste gedeelte op de markt gelegen rechtslokalen, *δικαστήρια*. In *δίκαι ἰδία* bestond het aantal rechters uit 201, in *δίκαι δημόσια* uit 501. In zeer belangrijke zaken werd het aantal verhoogd. Ieder rechter kreeg een staf met de kleur en het

¹⁾ Zie § 139.

nummer van het lokaal, waar hij die dag moest zitten, en, toen het rechterambt bezoldigd werd, bij de ingang hiervan een penning (*σύμβολον*), op vertoon waarvan hij na het einde der zitting zijne bezoldiging (*ἡλιαστικὸς μισθός*) ontving, welke onder Pericles I, sinds Cleon 3 obolen bedroeg. (Zie: Aanhangel III). Alleen hij kon rechter zijn, die burger en minstens dertig jaar oud was.

Διαίτηται, scheidsrechters, heetten:

1e. de jaarlijks uit de burgers van hoge ouderdom gekozenen, naar wie door de overheid, bij wie de aanklachten gedaan werden, daar deze onmogelijk alleen alles kon onderzoeken, dikwijls vele zaken verwezen werden. Van hun vonnis bestond beroep op de *ἡλιαία*.

2e. de bijzondere diaeteten, welke door twee geschil hebbende partijen met onderling goedvinden werden gekozen. Als regel gold, dat men van hun uitspraak niet in beroep kwam.

§ 113. De straffen.

In criminele zaken waren de straffen de dood, verbanning, gevangenis, verlies van de vrijheid, verlies van burgerrecht, verbeurdverklaring van het vermogen en geldboeten. De doodstraf werd gewoonlijk in de gevangenis voltrokken; haar zachtste vorm was de gifbeker. De lijken van zware misdadigers werden in een afgrond (*βάραθρον*) geworpen of onbegraven over de grenzen des lands gebracht. De verbanning, waarmede altijd verbeurdverklaring van de goederen gepaard ging, werd voor een zeker aantal jaren uitgesproken. Kwam men binnen die tijd terug, dan kon men met de dood gestraft worden.

De elfmannen (*οἱ ἑνδεκα*), één uit elke *phyle*¹⁾ met één klerk, moesten hoofdzakelijk zorgen voor de voltrekking van doodvonnissen en voor het gevangen zetten en houden (en ook voor het op tijd vrijlaten) van degenen, die daarvoor in aanmerking kwamen.

In civiele processen gaf het attisch recht aan de winnende partij naar de verschillende aard der zaken ook verschillende middelen om de tegenpartij te dwingen datgene,

¹⁾ Zie § 139.

waartoe zij veroordeeld was, te volbrengen. Indien de veroordeelde hierin achterlijk bleef, konden zijn vaste goederen door zijn tegenpartij in bezit worden genomen of deze kon een aanklacht tegen hem instellen, die ten gevolge had, dat de veroordeelde gelijke som aan de staat moest betalen, als waartoe hij reeds ten voordele van de eiser veroordeeld was; hierdoor werd hij staatsschuldenaar en bij gevolg, zolang hij niet betaalde, eerloos.

**b. DE ATHEENSE VOLKSVERGADERING ALS
TONEEL VAN WELSPREKENDHEID DER
STAATSLIEDEN.** (*ἡ ἐκκλησία*).

**§ 114. De betrekking, waarin de raad tot de
volksvergadering stond.**

De raad bestond uit 500 leden (*ἡ βουλὴ, οἱ πεντακόσιοι*) en was verdeeld in tien afdelingen (50 uit elk der tien phylen), die afwisselend in een door het lot bepaalde volgorde het dagelijks bestuur vormden, zodat elke afdeling gedurende het tiende deel van het jaar (35 of 36 dagen = één *πρυτανεία*) de leiding van zaken had (*φυλὴ πρυτανεύουσα*). De leden dezer afdelingen heetten *prytanen*. Hieruit werd dagelijks één door het lot¹⁾ gekozen, die het voorzitterschap in raad en volksvergadering bekleedde (*ὁ ἐπιστάτης*). De plaats, waar de *prytanen* vergaderden, heette eigenlijk *tholus*, maar wordt dikwijls het *prytaneum* genoemd. Sedert 378 koos de *ἐπιστάτης* der *φυλὴ πρυτανεύουσα* door het lot uit elk der negen overige afdelingen van de raad één *πρόεδρος* en van deze negen *πρόεδροι* werd er één gekozen, die ook *ἐπιστάτης* heette en die in beide vergaderingen, van de raad en het volk, voorzitter was. Er waren toen dus 2 *ἐπιστάται*, één van de voorzittende phyle, en één van de *βουλὴ* en *ἐκκλησία*.

Over alles, wat in de volksvergadering zou behandeld worden, moest de raad te voren zijn gevoelen uitbrengen (*προβούλευμα*).

¹⁾ Bijna alle ambtenaren werden te Athene door het lot aangewezen (*κλαμεντός*); de *στρατηγοί* evenwel koos men in de *ἀρχαιουσαί*.

§ 115. De bevoegdheid der volksvergadering.

Bij de volksvergadering berustte de beslissing over alle gewichtige staatsbelangen. Zij kon veranderingen in de wetten aanbrengen, belastingen uitschrijven, beambten kiezen en hen later ter verantwoording roepen en rekenschap laten afleggen, besluiten nemen over vrede en oorlog, over verdragen en verbonden, en in sommige gevallen recht spreken.

**§ 116. Wie aan de vergaderingen konden deelnemen
en er het woord voeren.**
(*οἱ ἐκκλησιασται*).

Tot de volksvergadering werd ieder burger toegelaten, die 20 jaar oud was en in het volle bezit van zijn burgerrechten (*ἐπίτιμος*). Zes lexiarchen¹⁾ met 30 helpers verhinderden het binnendringen van niet gerechtigden. De aanwezigen ontvingen bij hun komst een bewijs, waarop zij het geld voor het bijwonen der vergadering (*τὸ ἐκκλησιαστικόν*), vroeger één, later drie obolen, konden ontvangen.

Ieder die wilde mocht het woord voeren, want er heerste te Athene in de volksvergadering *παρρησία* (*ἰσηγορία*) v r i j h e i d van spreken. Men moest evenwel om tot de vaste woordvoerders (*οἱ ῥήτορες, οἱ εὐθόες λέγειν, οἱ λέγοντες*) te kunnen behoren, ervaren in binnen- en buitenlandse staatsaangelegenheden zijn (vandaar *οἱ πολιτευόμενοι*), en daarbij de gave des woords in niet geringe mate bezitten, zodat in werkelijkheid het aantal redenaars niet groot was.

Wie sprak, stond op het spreekgestoelte (*τὸ βῆμα*) en droeg als teken van zijn onschendbaarheid een krans om het hoofd. De voorzitter kon hem het woord ontnemen, wanneer hij buiten de orde ging of op andere wijze de voorschriften overtrad. Zelfs konden boeten en zwaardere straffen worden opgelegd.

¹⁾ *Ληξιαρχοί* zijn de ambtenaren, die de jonge Atheners, zodra zij 18 jaar waren na onderzoek of zij wettig atheens burger waren, in het register van de demus (*τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον*) inschreven.

§ 117. De plaats, de tijd en het verloop der volksvergadering.

De volksvergadering werd oudtijds op de markt, maar later gewoonlijk op de Pnyx (ten Z.W. van de Acropolis in de nabijheid van de markt), soms ook in 't Dionysus-theater of in de Piraeüs gehouden. De aanwezigen zaten.

Viermaal in iedere prytanie (§ 114) hield men een gewone vergadering (*κύριος*); buitengewone vergaderingen (*σύγκλητοι*) werden slechts in dringende gevallen gehouden. De *ἐπιστάτης* riep het volk bijeen en liet te voren door aanplakbiljetten bekend maken, welke onderwerpen in de vergadering zouden behandeld worden.

Nadat de vergadering met offers en een gebed van den heraut geopend was, deed de voorzitter mededeling van de te behandelen onderwerpen en stelde aan het volk de vraag, of het genoegzaam met het *προβούλευμα* van de raad (§ 114). Zo dit het geval was, kreeg het voorlopig besluit kracht van wet, anders werden de beraadslagingen geopend. Ook van een lid der vergadering kon een voorstel uitgaan, maar alleen in zover, dat men de raad verzocht hierover te beraadslagen en bij de volksvergadering een *προβούλευμα* in te dienen.

Men stemde door het opsteken der handen (*χειροτονία*), maar in zaken, die persoonlijke belangen betroffen, met stemsteentjes (*ψήφοι*; vgl. § 111). Het volksbesluit (*τὸ ψήφισμα*) werd in het archief (*μητρώον* = tempel van de moeder der goden Rhea, Cybele) bewaard.

De voorzitter sloot (*λύειν, διαλύειν*) de vergadering bij monde van den heraut.

c. DE AMBTEN TE ROME TEN TIJDE VAN CICERO.

§ 118. Indeling en volgorde der ambten.

Magistrātus betekent: 1. het door het volk opgedragen ambt, dat onbezoldigd was en daarom **honor** ereambt heette, 2. de **overheidspersoon, magistraat**. Zijn wettige macht wordt door **potestas** aangeduid. Het ambt van alle magistraten duurt één jaar (**annuus**), behalve dat van de censoren en den dictator.

De magistraten worden verdeeld in:

1. **magistrātus patricii**. Deze mochten oorspronkelijk slechts patriciërs zijn.
2. **magistrātus plebei**. Deze moesten steeds uitsluitend plebejers zijn.

De patricische magistraten worden weer verdeeld in:

1. **magistrātus maiōres**, in de comitia centuriāta gekozen: de consuls, praetoren en censoren. Van dezen hadden de beide eerste het **imperium**¹⁾ d.i. een macht, die in de stad zekere rechtsbevoegdheden en uitvoerend gezag, daarbuiten ook 't militair opperbevel omvat (**esse cum imperio**). Het kenmerkend teken (**insigne**) van die macht zijn de **lictors**, gerechtsdienaars.

2. **magistrātus minōres**, gekozen in de comitia tributa: de aedilen en quaestoren.

De volkstribunen, in het concilium plebis gekozen, zijn geen eigenlijke magistraten, omdat zij geen overheidspersonen van het gehele volk waren.

Consuls, praetoren, censoren maken met de curulische aedilen de **magistrātus curūles** uit. De insignia van dezen zijn de **sella curūlis**, een tabouret of vouwstoel zonder leuning, versierd met ivoor of goud, en de witte toga met purperen zoom (**toga praetexta**).

De quaestoren en de plebejische aedilen benevens de volkstribunen behoren tot de **magistrātus non curūles**.

De *certus ordo magistratuum* of *gradus honorum* was: de quaestuur, waarvoor men eerst minstens 28, later 30, de praetuur waarvoor men 40 en 't consulaat, waarvoor men 43 jaar oud moest zijn. Van de overige ambten, die men niet bepaald behoefde bekleed te hebben om tot de boven-

Sella curulis.
(antieke munt).

¹⁾ In hachelijke omstandigheden kon door de senaat aan de consuls een grotere macht worden gegeven, zoals b.v. aan Cicero in 63 (Sall. Cat. 29, 2). Diezelfde uitgebreide bevoegdheid had de **dictator**, een buitengewoon ambtenaar, die (in de tijd vóór 200 v. C.) op last van de senaat door den consul gekozen werd om een bepaalde taak te vervullen, zodat hij daarna gewoonlijk weer aftrad. In geen geval ging de duur van zijn ambt de tijd van zes maanden te boven. Hem stond een **magister equitum** ter zijde, door hem zelf gekozen. Ook Sulla en Caesar voerden de titel van dictator, doch hun macht droeg geen wettig karakter, maar grensde aan die van alleenheerser.

genoemde te geraken, vielen 't tribunaat en de aediliteit (zie 't leven van Cicero) tussen de quaestuur en praetuur, terwijl de censuur doorgaans aan een oud-consul (**vir consulāris**) werd opgedragen.

§ 119. De quaestuur.

Sedert 267 waren er 8 **quaestōres**, nl. 2 **quaestōres urbāni**, 2 die de consuls in de oorlog vergezelden en 4 in Italië.

1. De **quaestōres urbāni** hadden o.m. het beheer over de schatkist (**aerarium**), die zich in de tempel van Saturnus bevond, en moesten waken over alle staatsinkomsten en uitgaven. Bovendien was hun de zorg voor het archief (wetten, senaatsbesluiten) opgedragen. Men heeft ze daarom met rijksbetaalmeesters en archivariissen vergeleken.

2. De quaestoren, die den consul naar het oorlogstoneel vergezelden, voerden het beheer over de krijgskas. Zij traden in de provincie ook in militaire- en rechtszaken dikwijls als plaatsvervanger van den veldheer of stadhouder op.

Sedert Sulla waren er 20 quaestoren.

§ 120. Het tribunaat.

De **tribūni plebis**, 10 in getal, waren plebejers en persoonlijk onschendbaar (**sacrosancta potestas**). Hun macht was beperkt tot de stad Rome zelf en de naaste omtrek (een Rom. mijl in 't rond). Daar buiten mochten zij zich geen vol etmaal ophouden. Zij hadden:

1. het **ius auxilii**, het recht om tegen de beslissing van een ander magistraat in verzet te komen ten gunste van een ieder, die hun hulp inriep. Hiermede hangt de **coercitio** samen, 't recht om iemand in hechtenis te nemen of een geldboete op te leggen.

2. het **ius intercedendi**, het recht om volks- of senaatsbesluiten door een **veto** krachteloos te maken.

3. het **ius cum plebe agendi**, het recht om vergaderingen der plebs bijeen te roepen, daarin besluiten met kracht van wet (**plebiscita**) te doen aannemen of een aanklacht in te dienen; het **ius cum patribus agendi**, 't recht om de senaat bijeen te roepen en in die vergadering te spreken.

§ 121. De aediliteit.

Er waren 2 plebejische en 2 curulische **aediles**. De curu-

lische aediliteit, oorspronkelijk voor de patriciërs bestemd, werd spoedig ook toegankelijk voor de plebs.

Aan de aedilen was opgedragen:

1. de **cura urbis**, het toezicht op straten en markten, openbare gebouwen en tempels, en op 't marktverkeer.

2. de **cura annōnae**, het toezicht op de levensmiddelen, in 't bijzonder het graan; zij zorgden er voor, dat de prijzen niet opgedreven werden, deels door 't aanklagen van graan-opkopers en speculanten (**frumentarii**), deels door het in de oorlog buitgemaakte koren tegen matige prijs aan de markt te brengen.

3. de **cura ludorum**, de zorg voor de openbare spelen, in het bijzonder voor de **ludi Romani**.

§ 122. De praetuur.

In 367, hetzelfde jaar, waarin krachtens de leges Licinia-Sextiae het consulaat ook voor de plebejers werd opengesteld, is de civiele rechtspraak deels om het consulaat te verlichten, deels om deze gewichtige werkzaamheden voorlopig voor de patriciërs te behouden aan een nieuw geschapen afzonderlijken magistraat, den **praetor**, opgedragen. Oorspronkelijk was er één. Hij was de **vrederichter** der burgers. De **iurisdictio inter peregrinos** (tevens **inter cives et peregrinos**) bleef waarschijnlijk vooreerst nog aan den consul, totdat in 't midden der derde eeuw v. Chr. een tweede praetor er bij kwam. De eerste heette nu **praetor urbānus**, de tweede praetor, qui **inter peregrinos ius dicit** of kortweg **praetor peregrinus** was degeen, die tussen vreemdelingen of tussen vreemdelingen en burgers recht sprak.

In 227 werden twee nieuwe ambtenaren met de titel van praetor benoemd, nu evenwel niet voor de rechtspraak, maar om het stadhouderschap te bekleden der eerste romeinse wingewesten: Sicilië en Sardinië. Na de verovering van Spanje werden met hetzelfde doel opnieuw twee praetoren benoemd. Voorlopig werd het getal praetoren niet vermeerderd, ofschoon het getal wingewesten toenam. Men nam zijn toevlucht tot de **prorogatio imperii** door deels consulares (oud-consuls), deels praetorii (oud-praetoren) aan het hoofd van provincies te plaatsen.

Sedert 149 kreeg de praetuur ook een voornaam aandeel aan de *criminele rechtspraak*. Van het begin van de republiek af was de criminele rechtspraak uitgeoefend door het volk in zijn verschillende vergaderingen. Herhaaldelijk had echter het volk tot het onderzoeken (*quaerere*) van en het vellen van een vonnis over een misdrijf een commissie (*quaestio*) benoemd, waarvan dan de senaat een voorzitter aanwees. Deze tijdelijke rechtbanken hadden het denkbeeld aan de hand gedaan om voor bepaalde misdrijven vaste hoven op te richten. Het eerste hof van die aard was de **quaestio perpetua de repetundis** (= wegens afpersingen in de provincies). Enkele andere quaestiones volgden en eindelijk onttrok Sulla de gehele criminele rechtspleging aan het volk door deze aan quaestiones perpetuae te brengen. Voorzitters dezer rechtbanken waren de praetoren, die vroeger terstond naar de provincies gingen. Sulla maakte er een vaste regel van, dat zij, evenals de beide praetoren, die de civiele rechtspraak leidden, tijdens hun ambtsjaar te Rome bleven. Hij breidde het aantal praetoren uit tot 8. Allen waren nu tijdens hun ambtsjaar te Rome met de rechtspraak belast. Het volgende jaar stonden zij pro praetore aan het hoofd ener provincie.

De praetoren hadden recht op 6 lictoren, doch plachten in de stad slechts door 2 te worden voorafgegaan. De lictoren droegen in de stad alleen de **roeden (fasces)**, het teken van het *imperium domi*, daarbuiten de *secūres cum fascibus*¹⁾, het **teken van het imperium militiae**. Hun *imperium* omvat hetzelfde als dat van de consuls, doch bij afwezigheid van dezen staan zij in bevoegdheid bij hen achter (vgl. §§ 118 en 123).

§ 123. Het consulaat.

De beide **consules** zijn de hoogste ambtenaren in de staat; aan hen zijn de andere magistraten ondergeschikt behalve de volkstribunen door hun *ius auxilii* (§ 120); naar hen wordt het jaar genoemd. Een van hen heeft telkens gedurende een maand het uitvoerend gezag. Bij de dood van een van beiden wordt een

¹⁾ Door verschillende wetten was aan 't *imperium domi* 't recht onttrokken om een Romeins burger te doden of te geselen; deze kon bij de volksvergadering in hoger beroep komen (*provocatio adversus magistrātus ad populum*).

consul suffectus in zijn plaats gekozen. Twaalf lictoren gaan den consul vooraf; in de stad dragen deze alleen de *fasces*, daarbuiten zijn de *secures* in de *fasces* bevestigd. De consuls hebben:

1. het **imperium domi**, het recht om de senaat en de comitia centuriata en tributa bijeen te roepen en te leiden, de uitvoering van senaats- en volksbesluiten benevens het recht een burger voor zich te dagen of hem een boete op te leggen. In de volksvergadering laten de lictoren hun roeden zakken (**submittēre fasces**), waardoor de magistraat erkent, dat de hoogste macht bij het volk berust.

2. het **imperium militiae**, het volledig *imperium* buiten de stad, een onbepaalde macht over 't leger, 't oorlog voeren, de bondgenoten en provincialen. Alleen in 't sluiten van vredesverdragen en verbonden was de consul van de senaat en 't volk afhankelijk.

De macht van den consul is dus buiten de stad 't grootst; daar geldt geen hoger beroep op 't volk (**provocatio**); in de stad is hij als ieder ander magistraat gebonden aan de wet: *ne quis magistratus civem Romānum adversus provocationem necaret neve verberaret*.

Na zijn ambtsjaar kreeg de consul als **proconsul** het bestuur over een provincie.

Lictor.

§ 124. De censuur

was wegens de gewichtige bezigheden, die er mede verbonden waren, het toppunt van de republikeinse ambten. Twee **censōres** werden om de vijf jaren meestal uit de oud-consuls gekozen; zij bleven 1 of 1½ jaar aan het bewind en traden daarna weer af. Slechts gemeenschappelijk konden zij beslissingen nemen. Hun taak omvatte:

1. de **census**, de schatting. Ieder huisvader moest naar de bepaalde volgorde der tribus¹⁾ op het Marsveld verschijnen en aan de censoren naar zijn beste weten (*ex animi sententia*) opgave doen van zijn naam, ouderdom, vader, vrouw en kinderen, woonplaats en vermogen. Naar deze gegevens werd de verdeling in klassen en centuriën voor de lichte en de comitia centuriata herzien.

2. het **regimen morum**, het toezicht op de zeden. Voornamelijk hadden de censoren toe te zien, of ieder zijn plicht tegenover de staat wel vervuld had. Door plichtsverzuim, lafheid, diefstal, weelde kon men zich een **nota censoria**, een bestraffing van den censor, op de hals halen, waarvan uitstoting uit de senaat (**senatu movēre**), uit de ridderstand (**equum adimēre**), of verplaatsing in een lagere tribus het gevolg was. De schande tengevolge van deze **nota** heet **ignominia**.

3. de **lectio senātus**, het voorlezen van de nieuwe senatorenlijst. Hij, wiens naam 't eerst werd afgelezen, was **princeps senātus**; dit was dikwijls de voor 't volgend jaar benoemde consul (**consul designātus**). Tot aanvulling van de senaat moesten de censoren in de eerste plaats de afgetreden magistraten op de lijst brengen. Ook hadden zij het recht de naam van iemand, die reeds senator was, over te slaan (**praeterire**), waarvan uitstoting 't gevolg was (zie boven).

4. De verpachting der tollén en indirecte belastingen en de aanbesteding van het bouwen en van het onderhoud der openbare gebouwen en werken. **Locāre** is de term voor verpachten en aanbesteden.

Na afloop van de census brengen de censoren een zoenoffer (**lustrum condēre**). Hun beschikkingen gelden slechts voor de volgende 5 jaren (**lustrum**).

d. DE SENAAT EN DE VOLKSVERGADERING DER ROMEINEN TEN TIJDE VAN CICERO.

I. DE SENAAT.

§ 125. De werkkring van de senaat.

Reeds uit de vaststaande uitdrukking **senatus populusque**

¹⁾ Zie § 129.

Romānus blijkt de grote betekenis van de senaat als het lichaam, dat het soevereine volk vertegenwoordigde.

De senaat oefende het toezicht uit over al wat tot het eigendom en het finantiezezen van de staat behoorde. Op wetgevend gebied had hij eigenlijk geen bevoegdheid, maar wel grote invloed op het ontwerpen der wetten.

Verder had de senaat de leiding der buitenlandse aangelegenheden, en waar het oorlog, vrede of verbonden gold, was zijn stem geenszins van invloed ontbloot. De beschikkingen voor de oorlog gingen eveneens van dit lichaam uit, terwijl het aan vreemde gezanten gehoor verleende en de betrekking met buitenlandse volken regelde.

§ 126. De leden van de senaat.

De senaat bestond sedert Sulla uit 600 leden, van wie er zelden 400, meestal minder de zittingen bijwoonden. De gewezen ambtenaren (de quaestoren ingesloten) benevens de daaraan toegevoegde burgers (**adlecti**) waren leden van de senaat. Er werd dus een leeftijd van minstens 30 jaar (**aetas senatoria**) vereist. De senatoren droegen de **tunica laticlavata** (§ 168).

De lijst der leden werd door de censoren opgemaakt, en daarbij werd in de eerste plaats de volgorde bepaald (zie § 124).

De senatoren werden aangesproken als **patres conscripti** (**patres** = de patricische leden, **conscripti** = leden, die aan de lijst der patriciërs waren toegevoegd).

§ 127. De wijze van bijeenroepen, de plaats en de tijd der senaatszittingen.

De senaat bijeen te roepen (**senātum vocāre, cogēre**) en de vergadering te leiden (**habēre**) was het werk van de consuls, maar in opdracht of in plaats van dezen konden ook de praetoren of de tribunen als voorzitters optreden.

De oproeping had plaats door een heraut (**praeco**) of door een schriftelijke aankondiging (**edictum**).

De plaats, waar de senaat vergaderde, moest een **templum** zijn, d.i. een plaats door de augurs gewijd, b.v. de tempel van Iuppiter Capitolinus of Stator, die van Concordia, enz., meestal evenwel was het de **curia Hostilia**. Alleen dan was het senaatsbesluit geldig, wanneer het na zonsopgang en vóór zonsopgang genomen was.

§ 128. De gang van zaken in een senaatszitting.

Vóór het begin der zitting slachtte de magistraat, die de senaat bijeenriep, in zijn huis een offerdier en raadpleegde de voortekenen.

De vergadering werd geopend door den voorzitter met een mededeling (**relatio**) over de reden der bijeenkomst, die (zoals bijkans alle ceremoniën) aldus aanving: **quod bonum, felix, faustum fortunatumque sit populo Romāno Quiritium**.

Was een onmiddellijke stemming onmogelijk, dan vroeg de voorzitter de leden naar hun mening (**sententiam rogāre**) in een bepaalde volgorde, eerst den *princeps senatus* (§ 124). Het gevraagde lid kon opstaan, zijn gevoelens uiteenzetten en een voorstel doen (**sententiam dicere**), ja zelfs buiten het in omvraag gebrachte onderwerp gaan (**egredi relatiōnem**). Hij kon ook met een enkel woord te kennen geven, dat hij zich straks, als er gestemd werd, bij het voorstel van dezen of genen zou aansluiten (**pedibus in sententiam alicuius se iturum**)¹⁾. De voorzitter kon te allen tijde het rondvragen staken en zelf zijn zienswijze bloot leggen. Daardoor ontstonden vaak debatten (**altercatiōnes**) tussen hem en de leden. Waren nu allen naar hun mening gevraagd, dan liet de voorzitter stemmen door middel van **discessio**, d.w.z. men stemde over een voorstel door het vormen van 2 groepen, één voor en één tegen. Werd het voorstel, dat het eerst in stemming gebracht was, niet aangenomen, dan liet de voorzitter over het tweede enz. stemmen, totdat er één een meerderheid verkregen had. De uitslag der stemming was het **senātus consultum**.

¹⁾ Sall. Cat. 50, 4.

Daarop liet hij de vergadering uiteengaan (**mittere senātum**).

Van Cicero's redevoeringen zijn o.a. de eerste en vierde Catilinarische en de eerste Philippica in de senaat gehouden en later uitgewerkt.

II. DE VOLKSVERGADERING.

§ 129. De voornaamste soorten van volksvergaderingen.

Contio was een vergadering, waarbij het volk ongeordend (**fusē**) stond te luisteren, en waarin slechts gedebatteerd, niet gestemd werd.

Vergaderingen, waarin over het voorstel gestemd werd, heten **comitia**¹⁾. Bij deze werd het volk in delen gesplitst, bij de **comitia tributa** in 35 **tribus**²⁾, en bij de **comitia centuriata** in 193 **centuriae**.

Ook bij de **comitia** stond het volk, maar geordend volgens **tribus** of **centuriae**.

De **comitia curiata** hadden in de tijd van Cicero geen betekenis meer op staatkundig gebied.

§ 130. Contio.

Alle magistraten hadden het **ius contiōnem habendi**.

Het bijeenroepen van een **contio** had plaats door herauten (**praecōnes**). Zij werd op een open plein gehouden, meestal op het **forum Romānum**. Het spreekgestoelte daar was de **rostra**.

De magistraat, die de vergadering bijeenriep en leidde, opende haar met een gebed.

Tot **contiōnes** werd het volk samengeroepen:

1. tot het bijwonen van openbare staatkundige en godsdienstige handelingen.

¹⁾ In ruimere zin kan dit woord ook de *contio* mee omvatten.

²⁾ *Tribus* zijn afdelingen der bevolking, de minvermogenden waren ingeschreven in een der 4 stadstribus, de meergegoeden (grond-bezitters) in een der landelijke tribus. De indeling in *centuriae* is van 't leger overgenomen.

2. om kennis te nemen van de mededeling van een magistraat en tot het aanhoren van staatkundige redevoeringen.

3. ter inleiding der *comitia*.

Moest er in de *comitia* recht gesproken worden, dan waren er drie voorafgaande *contiones* nodig.

De tweede en de derde redevoering van Cicero tegen Catilina zijn in *contiones* gehouden. Ook zijn redevoering **de imperio Cn. Pompei** ging aan de stemming over de *lex Manilia* vooraf. Zulke redevoeringen dragen zelf ook de naam *contiones*.

§ 131. De *comitia tributa*.

Op voorbeeld van de **concilia plebis**, vergaderingen van de plebs, niet door een magistraat van 't gehele volk bijeengeroepen, die tribusgewijze bijeenkwamen, begon spoedig het gehele volk tribusgewijze te vergaderen. Zo ontstonden de *comitia tributa*, vergaderingen bijeengeroepen en geleid door hogere magistraatspersonen. Zij moesten over wetsvoorstellen stemmen en de lagere ambtenaren benoemen.

Nadat de voortekens geraadpleegd zijn en de voorzitter de debatten gesloten heeft, heft hij de *contio* op (**summovēre contionem**) en gaat over tot de eigenlijke *comitia* d.i. hij laat het volk volgens *tribus* stemmen over zijn *rogatio* (**vocāre** of **mittere tribus in suffragium**). Pogingen in de *contio* om door 't rekken der debatten de stemming te verhinderen werden tegengegaan door na 's middags twee uur aan niemand meer 't woord te geven.

Bij de stemming, die oudtijds op een deel van de markt (**comitium**), later op 't Marsveld plaats vond (§ 132), werden houten plankjes (*tesserae*, *tabellae*) rondgedeeld. Indien het een verkiezing gold, kreeg men een met was bestreken plankje om de naam van zijn candidaat op te schrijven. Maar zo er over een wet werd gestemd, kreeg ieder burger twee *tabellae* om tussen te kiezen; op de ene stond **U. R.** (= **uti rogas**), op de andere **A.** (= **antiquo** = ik houd mij bij het oude, dus: ik verwerp). Ieder burger deed op de stemplaats

van zijn afdeling zijn *tabella* in een bak (*cista*). Dit heette **suffragium ferre**. Na de stemming werden de bakken naar de plaats gebracht, waar de opzichters (*rogatores* of *diribitores* genoemd) de stemmen uitzochten (*diribere*). De uitslag liet de voorzitter door den *praeco* afkondigen (**renuntiare**).

§ 132. De *comitia centuriata*.

Deze *comitia* behielden tot het einde der republiek hun betekenis, voor zo verre daarin de hogere ambtenaren gekozen werden, maar ze verloren hun gewicht in de wetgeving en de beslissing over oorlog, vrede en verdragen, daar zij in dit opzicht van de senaat afhankelijk waren.

Zij werden op de **campus Martius** onder leiding van een der hogere ambtenaren gehouden en hadden hetzelfde verloop als de *comitia tributa*.

e. DE RECHTSPRAAK TE ROME TEN TIJDE VAN CICERO.

§ 133. Het recht en de gerechtshoven.

Men onderscheidt het **privaat recht** (**ius privatum**) en het **publiek recht** (**ius publicum**), waartoe ook het strafrecht behoorde. Onder publiek recht verstaat men de rechtsregels voor het algemeen belang; onder **privaat recht** de rechtsregels voor het particulier belang. In de **Institutiones**, een grotendeels aan een gelijknamig werk van **Gaius** ontleend handboek over het recht, deel uitmakend van het onder **Keizer Justinianus** (527—565) samengestelde **Corpus Iuris Civilis** luidt het: „publicum ius est, quod ad statum rei Romanae spectat, privatum, quod ad singulorum utilitatem.

Bij het **privaatrecht**, waar 't steeds om een satisfactie in geld te doen is, moet de beleedigde partij altijd zelf 't proces ahangig maken en wordt de straf (boete) aan hem uitbetaald. Deze verdeling van het recht ligt ten grondslag aan die der gerechtshoven.

Zaken, die bij ons het onderwerp ener burgerlijke rechtsvordering uitmaken, worden in **iudicia privāta** behandeld.

Misdaden van criminele aard werden in Cicero's tijd bijna alle naar de **quaestiones perpetuae** verwezen, b.v. de **crīmīna repetundarum**¹⁾, **maiestātis**²⁾, **ambitus**³⁾, **inter sicarios**⁴⁾, de **vi**⁵⁾. Zie het hoofdstuk over den praetor (§ 122).

Bovendien kon voor bijzondere gevallen een **quaestio extraordinaria** worden ingesteld, zoals plaats had na de moord van Clodius, toen Pompeius een **quaestio de caede Clodii** voorschreef. Cicero hield bij die gelegenheid zijn redevoering **pro Milōne**.

De pleidooien van Cicero zijn bijna alle in **quaestiones perpetuae** gehouden.

QUAESTIONES PERPETUAE.

§ 134. De voorzitters.

De praetoren, met uitzondering van den praetor **urbānus** en **peregrīnus** hadden de instructie van het proces. Was hun aantal niet voldoende, dan werd een **iudex quaestionis** gekozen, die niet **magistrātus** was.

De zaak van Ligarius en die van Deiotārus zijn bijzondere gevallen; daarin wordt door Cicero gepleit voor de rechterstoel van Caesar, die als dictator met onbeperkte macht bekleed is.

§ 135. De rechters.

Zodra de praetor **urbānus** zijn eed had afgelegd, maakte hij de lijst der rechters op (**album iudicum**).

De rechters werden gewoonlijk uit de senatoren, de ridders en de **tribūni aerarii** gekozen. De laatsten volgden in stand en census op de ridders.

¹⁾ Wegens afpersingen in de provincies.

²⁾ Wegens hoogverraad.

³⁾ Wegens kuiperij.

⁴⁾ Wegens sluipmoord.

⁵⁾ Wegens het plegen van geweld.

Deze rechters werden in verscheidene afdelingen (**consilia iudicum**) verdeeld. Door het lot liet de praetor **urbanus** voor iedere **quaestio** een afdeling aanwijzen.

Beide partijen konden een zeker aantal rechters wraken (**relectio iudicum**).

Het aantal rechters was in de verschillende processen niet gelijk.

§ 136. De gang van het proces.

De aanklager verzocht den praetor een beschuldiging te mogen instellen (**postulatio**).

Waren er nog andere aanklagers, dan moest te voren beslist worden, wie het meeste recht had de aanklacht te doen. Dat gerechtelijk onderzoek heet **divinatio**.

Indien er nu verder geen wettelijke bezwaren rezen, diende de aanklager in tegenwoordigheid van den aangeklaagde zijn beschuldiging in en bracht de voorzitter de zaak op de rol (**nominis receptio**) met de naam van den beschuldigde, **reus** (**reus** = **is cuius res agitur**).

Na korter of langer termijn had het onderzoek voor den rechter plaats (**cognitio**). Wie wegbleef, werd bij verstek (**contumacia**) veroordeeld.

Indien beide partijen verschenen, werd het gerechtshof (**consilium iudicum**) aangewezen en beëdigd.

Daarop volgden de pleidooien van den aanklager en den aangeklaagde (**oratio perpetua**). Voor den aanklager voerden dikwijls ook nog de **subscriptōres** (zij, die de aanklacht mede ondertekend hadden) het woord; voor den aangeklaagde de advocaten (**patrōni**). Zowel het pleiten van den advocaat als het zich verdedigen van den aangeklaagde wordt aangeduid door de uitdrukking **causam dicere**.

Hierbij sloten zich korte vragen en antwoorden der partijen, een soort kruisverhoor (**altercatio**), aan, benevens de bewijsvoering (**probatio**), waarbij de bekentenissen, de verklaringen van getuigen en de oorkonden te berde gebracht werden.

Eindelijk volgde de uitspraak der rechters (*sententia iudicum*); zij stemden met stembordjes (*tabellae*), waarvan de ene kant met **A** (= *absolvo*) de andere met **C** (= *condemno*) gemerkt was. De rechter, die vrijspreken wilde, streek met zijn *stilus* (schrijfstift) de **C** uit; die veroordelen wilde, de **A**. Blanco werd gestemd door beide letters te laten staan of beide uit te strijken.

D. HET KRIJGSWEZEN.

a. § 137. HET KRIJGSWEZEN TEN TIJDE VAN HOMERUS.

Zie § 12.

b. HET KRIJGSWEZEN DER GRIEKEN TEN TIJDE VAN XENOPHON.

§ 138. Verschillende soorten van soldaten.

A. οἱ πεζοί. het voetvolk.

I. οἱ ὀπλίται de zwaargewapenden, die met wapenen tot afweer (in de eerste plaats het ὄπλον of de ἀσπίς = het grote schild) en wapenen voor de aanval uitgerust en voor een strijd van man tegen man bestemd zijn; zij maken de kern van het leger uit.

σφενδομήτης.

ἀκοντιστής.

II. οἱ γυμνήτες, γυμνοί, ψιλοί, de lichtgewapenden, zonder wapenen tot afweer en bestemd om uit de verte te strijden.

1. οἱ ἀκοντισταί, de speerwerpers.

2. οἱ τοξόται, de boogschutters, meestal uit Creta.

3. οἱ σφενδομήται, de slingeraars.

III. οἱ πελτασταί, aldus geheten naar hun klein, licht schild (πέλτη). bestemd om zowel van nabij als uit de verte te strijden, en daarom zowel van verdedigings- als van aanvalswapenen voorzien.

B. οἱ ἵππης de ruitery, die niet veel te betekenen heeft. De ruiters zijn op dezelfde wijze als de hoplieten gewapend, maar zij hebben geen schild en dragen in plaats van scheenbeenplaten hoge laarzen.

Ὁ ὄχλος, de tros, even talrijk als het leger zelf, bestaat uit treinknechten (σκενοφόροι), schilddragers der hoplieten (ὑπασπισταί), waarzeggers (μάντιες), geneesheren (ἰατροί), herauten (κρήνυες) en trompetters (σαλπικταί). Bij de tien-duizend bevonden zich ook veel vrouwen in de ὄχλος (Xen. An. IV 3, 19).

§ 139. De verdeling der troepen en de aanvoerders.

Alleen bij de hoplieten, die het hoofdbestanddeel der troepen uitmaakten, trof men een vaste indeling aan. Zij werden volgens de stammen, waartoe zij behoorden, in afdelingen van 200 man (τάξεις) gesplitst; te Athene geschiedde dit in overeenstemming met het aantal soldaten, dat door elke phyle¹⁾ gesteld was. Aan het hoofd van elke τάξις stond een ταξίαρχος. Iedere afdeling werd weer verdeeld in λόχοι compagnieën, elk van 100 man, die door λοχαγοί, kapiteins, aangevoerd werden. De opperbevelhebber heet στρατηγός, zijn plaatsvervanger is de ὑποστράτηγος onderbevelhebber²⁾.

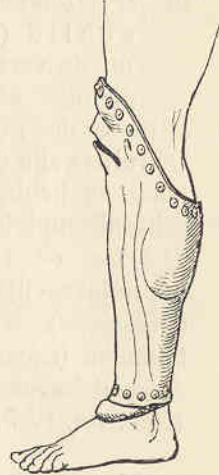
¹⁾ φυλή stam, volksafdeling; sinds Clisthenes (510 v. C.) waren er tien.

²⁾ Bij de Spartanen bestond het leger uit 6 afdelingen (μόρα), elk onder één bevelhebber (πολέμαρχος); de μόρα was verdeeld in 4 λόχοι, deze wederom in 2 πεντηκοστύες of 4 ἑνωμοτίαι (de aanvoerders = πεντηκοντάρχες en ἑνωμοτάρχαι). Een ἑνωμοτία telt 32 à 36 soldaten. Volgens Thucydides daarentegen: 1 λόχος = 4 πεντηκοστύες = 16 ἑνωμοτίαι.

§ 140. De wapenen (τὰ ὅπλα).

A. Verdedigingswapenen:

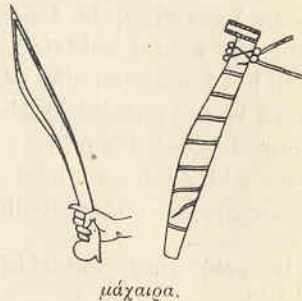
1. τὸ κράνος, de metalen helm, 2 Kg. zwaar;
2. ὁ θώραξ, het harnas, bestaande uit een borst- en rugbedekkend pantser, dat door schouderstukken werd bijeengehouden;
3. αἱ κνημίδες, de scheenplaten van brons, reikende van de enkel tot aan de knie;
4. ἡ ἀσπίς, ὃς het grote, ovale schild, dat uit huiden, met metalen dekplaten vervaardigd was, ὃς het kleine, ronde schild (παρ' en ἐπ' ἀσπίδα = linksom!).

B. Wapenen bij het aanvallen gebruikt:

a) voor het gevecht van man tegen man:

1. τὸ δόρυ de lans, bestaande uit een ijzeren of bronzen punt (λόγχη), een houten schacht en een metalen beslag aan het andere uiteinde (σανρωτήρ); zij was 2 m lang en werd gebruikt om te stoten (ἐπὶ δόρυ = rechtsom!);
2. τὸ ξίφος, het rechte, tweesnijdend zwaard van brons of van ijzer, zowel om te stoten als om te houwen; het werd in een schede aan een riem over de rechter schouder gedragen (vgl. § 147 gladius).
3. ἡ μάχαιρα (bij de Spartanen) de kromme, slechts aan één zijde scherpe sabel, waarmee men alleen kon houwen;

b) voor de strijd uit de verte (τὰ βέλη).

1. τὸ ἀκόντιον de werpspies, 1,5 m. lang.
2. τὸ τόξον, de boog, τὸ τόξενμα, ὁ οἰστός de pijl, ἡ φαρέτρα de pijlkoker;
3. ἡ σφενδόνη de slinger, waarmee men stenen en kogels van leem of lood wierp.

De wapenen van den hopliet wogen te zamen 35 Kg.

τίθεσθαι τὰ ὅπλα, de wapens neerzetten { 1. halt houden.
2. post vatten.

τίθεσθαι τὰ ὅπλα εἰς τάξιν, zich (met de wapenen aan de voet) in rij en gelid opstellen.

§ 141. De mars (ἡ πορεία, ὁδός).

De dagmars (σταθμός eig. halte, dan ook de afstand van de ene halte tot de andere) strekt zich meestal uit over 5 parasangen¹⁾ ± 30 Km.; meermalen wordt een dag gerust. Laat in de voormiddag wordt halt gehouden voor het gebruiken van het ontbijt (τὸ ἄριστον); dan marcheert men verder, totdat het tijd is voor het middagmaal (τὸ δεῖπνον).

De volgorde der troepen op mars was niet bepaald voorgeschreven, maar werd naar omstandigheden gewijzigd. De voorhoede heet τὸ ἡγούμενον, de achterhoede οἱ ὀπισθοφύλακες.

Vooraan ging een der lochagen (§ 139), onder wie de eerste plaats op mars (ἡ ἡγεμονία) dagelijks afwisselde. Men marcheerde in zeer lange colonnen. Men noemde dit ἐπὶ κέρας of κατὰ κέρας πορεύεσθαι. Deze uitdrukking is daaruit te verklaren, dat de beide vleugels van een phalanx κέρατα heetten en bij het overgaan van de phalanxopstelling in de marsformatie allereerst de aan de rechterzijde zich bevindende troepenafdeling opmarcheerde, dan de links daarvan staande zich daarachter aansloot en zo voort, tot de linkervleugel het laatst zich op mars begaf en de lange rij sloot.

De tros volgde ὃς achter de afdeling, waartoe hij behoorde, ὃς achter het gehele leger.

¹⁾ Zie Register.

In de nabijheid van den vijand marcheerde men in slagorde (§ 142) of in carré (πλαίσιον); in het laatste geval waren de hoplieten aan de vier zijden opgesteld, achter hen stonden de lichtgewapenden, en de tros bevond zich in het midden.

De flanken van dit carré heten *πλευραί*, het front *τὸ στόμα* en de achterzijde *ἡ οὐρά*.

§ 142. De veldslag (ἡ μάχη).

De hoplieten staan in een onafgebroken rechte slaglinie (ἡ φάλαγξ), gewoonlijk acht ¹⁾ man diep.

De linie wordt verdeeld in het centrum (*τὸ μέσον*), de rechtervleugel (*τὸ δεξιὸν κέρας*) en de linkervleugel (*τὸ ἐξωνύμιον κέρας*).

De lichtgewapenden worden naar omstandigheden nu eens voor, dan weer achter, dan weer op zij van de phalanx opgesteld.

Vóór de veldslag wordt geofferd, daarop houdt de veldheer een toespraak en geeft het wachtwoord (*τὸ σύνθημα* b.v. *Ζεὺς σωτήρ*). Vervolgens heft het ganse leger een paeen aan (*παιανίζειν*), waarin het bidt om de overwinning. Daarna weerklinkt de trompet (*σαλπίζειν*), het teken tot de aanval, en onder krijgsgeschreeuw (*ἀλαλά, ἐλελεῦ*) rukt het leger voorwaarts. De hoplieten strijden eerst met de speer, vervolgens met het zwaard. De uitslag van de strijd hangt meestal af van de rechtervleugel, waar de beste troepen staan.

De bevelen worden of door een signaal van de trompet gegeven (*σημαίνειν*, 't teken tot de aanval blazen is *σημαίνειν τὸ πολεμικόν*), of door den heraut afgekondigd (*κηρύττειν*) of van mond tot mond overgegeven (*παραγγέλλειν, παρεγγνᾶν*).

§ 143. De legerplaats (τὸ στρατόπεδον)

Het leger kampeert het liefst in dorpen of steden. In de open lucht gebruikt men tenten. Elke legerafdeling kampeert op zich zelve, volgens *λόχοι* gerangschikt.

¹⁾ Xen. Hell. II 4, 34; anders An. I, 2, 15, waar de opstelling vier man diep is.

Op een afzonderlijke plaats voor het kamp werden de wapenen opgesteld. Bovendien was er een plaats voor vergaderingen en een marktplein (*ἀγορά*) voor de handel in levensmiddelen.

De legerplaats werd zoveel mogelijk op gunstig terrein opgeslagen, maar zelden ¹⁾ van verdedigingswerken (*χαράκωμα*) voorzien. Tot bescherming dienden de voorposten (*προφύλακες*) en de wachten (*φυλάκαι*) buiten en binnen het kamp.

De wacht was in drie delen verdeeld. De eerste duurde van zonsondergang tot middernacht, de tweede tot het aanbreken van de morgen, de derde tot het ogenblik van opbreken. Gedurende de nacht werden wachtvuren (*τὰ πυρά*) gebrand.

c. HET ROMEINSE KRIJGSWEZEN TEN TIJDE VAN CAESAR.

§ 144. De delen van het leger.

Het leger bestaat uit legioenen (**legiōnes**), die nominaal 6000 man sterk, maar dikwijls onvoltallig zijn (4000 of minder).

De legioensoldaten (**milites legionarii**) zijn allen voetknechten (**pedītes**) en maken de kern (**robur**) van het leger uit. Bij ieder legioen hoorde een **ala** (eig. „vleugel”; de ruitery stond meest op de vleugels) van 300 man.

Een legioen telt 10 cohorten of bataljons (**cohortes**), elke cohort 3 manipels of compagnies (**manipŭli**), die naast elkaar staan, elke manipel 2 centuriën of secties (**centuriae**), gewoonlijk **ordīnes** genoemd, die achter elkaar staan ²⁾.

De tactische eenheid, waarmee in de eerste eeuwen der republiek gemaneuvreerd werd, was de **manipel**. Van elke groep van drie naast elkander staande manipels heetten de soldaten van de rechter manipel **pilāni** of **triarii**, die van de middelste m. **principes**, die van de linker m. **hastati**. De manipel der pilani heette **pilus**.

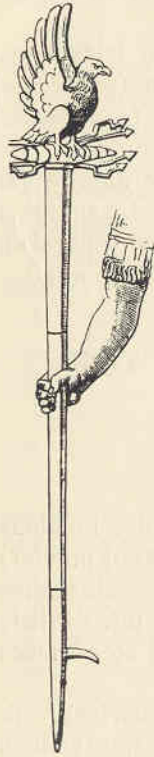
¹⁾ Vgl. echter Xen. An. VI, 5, 1; Hell. VI, 2, 23.

²⁾ Men zie de opstelling § 151.

In de slag werden de manipels der hastati voorop geplaatst door een tussenruimte, **intervallum**, onderling gescheiden. Als

tweede rij volgden de manipels der principes, zó geplaatst, dat zij achter de intervalla van de eerste rij stonden. Daarachter kwamen de manipels der oudste soldaten, de triarii. De laatsten vormden de beste troepen, die het laatst in de strijd verschenen, als de nood aan den man kwam. Vandaar de zegswijze: **res ad triarios rediit** = de triariërs zijn in gevecht gekomen, de zaak staat zeer hachelijk.

In 107 v. Chr. bracht Marius een grote verandering in het leger. Terwijl oorspronkelijk de burgers in de legioenen naar hun rijkdom waren ingedeeld en zelfs in de aanvang der 4e eeuw, toen daarvoor de onderscheiding naar leeftijd in de plaats kwam, toch altijd de minstvermogenenden nog van de andere legionarii onderscheiden bleven als lichtgewapenden (*velites*), hief Marius alle onderscheidingen naar leeftijd en vermogen en alle verschil tussen de soldaten in naam en bewapening op. Hij liet ook de niets bezittenden, **proletarii** of **capite censi** toe en vormde zijn legers bij voorkeur uit vrijwilligers. De manipels werden bij drieën verenigd. Zulk een combinatie van drie vormde voortaan de nieuwe tactische eenheid: de **cohors**, waarvan er nu 10 waren op elk legioen. De oude namen *hastatus*, *princeps* en *pilus* bleven echter in gebruik voor de onderofficieren, de **centuriones** of **ordines**, waarvan er dus in elk legioen zestig, in

Aquila.

Signum.

elke cohors zes waren, twee in elke manipel. Deze twee *centuriones* van elke manipel werden onderscheiden in een hogere en een lagere met de woorden **prior** en **posterior**, die achter de namen *hastatus*, *princeps*, *pilus* geplaatst werden. Daarvoor werd het rangnummer hunner cohors geplaatst. Zij volgden naar vaste orde in rang op elkaar; de *decimus hastatus posterior* was de geringste der 60 *centuriones*, de *primus pilus prior*, de hogere *pilus* van de eerste cohors (gewoonlijk *primipilus* genoemd) was de voornaamste. Zie § 146.

De standaard van het legioen is de adelaar (**aquila**); hij, die hem draagt, heet **aquilifer**. Deze bevindt zich op de rechtervleugel van 't legioen bij den aanvoerder. Het veldteken van de manipel is het **signum**; hij, die het draagt, heet **signifer**; tot hem worden alle commando's gericht. Vandaar het gebruik van vele zegswijzen als: **signa inferre** = aanvallen; **signa convertere** = rechtsomkeert maken of zwenken; **signa conferre** = de veldtekenen op één punt verenigen, slaagsraken; vandaar ook **signis collatis** = in een geregelde, formele slag; **signis infestis** = met ten aanval gerichte veldtekenen, in aanvalscolonnen.

Buiten het legioen staan:

1. **equites**, de ruiters. Zij worden verdeeld in **turmae** (30 man), de *turma* in **decuriae**. De ruiters voerden een **vexillum**, een vierkant vaandel aan een draagstok.
2. **calōnes**, staljongens, oppassers en **muliōnes**, ezeldrijvers of treinknechten, die voor het vervoeren van de bagage (**impedimenta**), welke bij elke legerafdeling behoort, te zorgen hebben.
3. de muzikanten; daartoe behoort de **tubicen**, de bazuinblazer, die met zijn bazuin (**tuba**) op bevel van den veldheer 't signaal tot de aanval of de terugtocht geeft, terwijl de **cornicines**, horenblazers, die in de nabijheid der **signiferi** staan, met hun kromme horen (**cornu**) die signalen verder overbrengen. De **bucinātor** geeft des nachts met zijn **bucina** (koe-horen) het signaal voor de aflossing van de wacht.

Cornu.

Onder **fabri** verstaat men die legioensoldaten, die een ambacht verstaan en als werklieden voor 't bouwen van schepen, bruggen enz. door den veldheer gekozen worden.

4. **speculatores** = verspieters.
5. **interprētes** = tolken.
6. **praecōnes** = herauten.
7. **lixae** = zoetelaars of marketenters.

§ 145. De soldaten.

De soldaten zijn

- I. naar de wijze, waarop zij zijn uitgerust:

1. **milites gravis armaturae**, zwaargewapenden = **milites legionarii**, Romeinse burgers¹⁾. Caesar lichtte ook in de provincie legioenen (**dilectum habēre**). De legioensoldaat ontvangt jaarlijks een soldij (**stipendium**, vandaar **stipendia** merēre = dienen) van 225 denarii²⁾, voor welke som hij in zijn levensonderhoud moet voorzien en zijn kleding alsmede zijn wapenen moet kopen. Bij het in dienst treden moet hij de eed van trouw aan zijn veldheer afleggen (**sacramentum dicere**); één man van ieder legioen spreekt de formule uit en de anderen zweren: *idem in me*. In geval van een plotselinge oorlog (**tumultus**) zweert niet ieder afzonderlijk, maar leggen allen te zamen de eed af (**coniurare**).
2. **milites levis armorum**, lichtgewapenden = **auxilia, auxiliares** (n.l. **copiae**), hulptroepen, of aangeworven (vooral **funditores**, slingeraars, **sagittarii**, boogschutters), of in de provincies gelicht of manschappen, die door de bondgenoten gesteld waren en niet een onderdeel van het legioen uitmaakten, voornamelijk **equites**.

- II. volgens hun diensttijd, die voor de legioensoldaten met

Tuba.

het volbrachte 17de jaar begint en tot het einde van het 45ste of 46ste duurt (**iuniōres**), maar waarschijnlijk na 20 veldtochten (**legitima stipendia**) als geëindigd wordt beschouwd:

1. **tirōnes**, recruten of nieuwe soldaten, die hun eerste veldtocht meemaken of nog weinig geoefend zijn.
2. **milites veteres** (ook **veterāni** genoemd), die reeds lang onder de wapens gestaan hebben.
3. **veterani** en **evocāti**, vrijwilligers, die na afloop van hun verplichte dienstdienst soldaat blijven of opnieuw worden. De **evocāti** doen dit laatste op uitnodiging van een veldheer (vandaar hun naam). Zij genieten voorrechten boven de andere soldaten: in rang en soldij staan zij ongeveer gelijk met de **centurionen** (§ 146).

§ 146. De Officiëren.

Aan het hoofd van het leger staat de veldheer (**dux**), die na een overwinning met de titel **imperātor** werd begroet. De senaat kon aan den overwinnaar een zegetocht (**triumphus**) toestaan. Dan trok de zegevierende veldheer in zijn met goud en purper versierde staatsiemantel, de scepter in de hand, staande op een door 4 witte paarden getrokken wagen, omstuwde door de senaat, de magistraten en het jubelende leger te Rome langs de **Sacra Via**, de heilige weg, over het Forum naar het Capitool om Juppiter een dankoffer te brengen.

De staf of lijfgarde van den veldheer is de zogenaamde **cohors praetoria**, die hoofdzakelijk uit **evocāti** (§ 145) bestaat. Daarbij sluiten zich de Romeinse jongelingen (**contubernāles**) uit aanzienlijke families aan, die onder leiding van den aanvoerder zich in krijgszaken wensden te bekwamen.

I. De **hoofdofficiëren**, behorende tot de stand der senatoren of tot die der ridders, zijn leden van de krijgsraad (**consilium**), waaraan ook deelnemen de 6 **centurio's** van de 1e cohort, de **primorum ordinum centuriones** of **primi ordines**. Zij hebben nooit als gemeen soldaat gediend.

1. **legāti**, de onderbevelhebbers, die ook optreden als aan-

¹⁾ Na 89 v. C. hadden ook de **socii Italici** het Romeinse burgerrecht en dienden dus in de legioenen.

²⁾ 1 denarius = ± f 0.40.

voerders van een legioen of van vrij grote legerafdelingen. Zij worden door de senaat benoemd op voordracht van den veldheer en behoren tot de stand der senatoren.

2. **quaestor**, hoofdofficier van administra-

Romeinse Ruiters.

tie, die het beheer heeft over de geldzaken (soldij, levensmiddelen, buit); hij voert dikwijls een legioen aan. Zijn benoeming heeft door 't volk plaats in de comitia tributa.

3. **tribūni militum** of **tribuni militāres**, zes op elk legioen; soms wordt aan een of meer van hen de leiding van gewichtige zaken opgedragen, soms ook het bevel over kleine legerafdelingen. Zij worden deels door 't volk, deels door den veldheer zelf gekozen en behoren doorgaans tot de ridderstand.

II. De onderofficieren, **centuriōnes**, 60 op elk legioen. Ieder van hen is aanvoerder van een centurie (**ordinem ducere**, zie § 144). Zij zijn van gemeen soldaat door moed en trouw in het leger opgeklommen en door den veldheer tot officier bevorderd, maar kunnen niet tot de rang van hoofdofficier in 't leger opklimmen ¹⁾. Hun soldij bedraagt het dubbele van die der soldaten.

In elke cohort waren dus 6 **centuriones**, die behalve met het nummer van hun cohort (I—X) aangewezen werden met de namen **hastātus posterior** of **prior**, **princeps posterior** of **prior**, **pilus posterior** of **prior**.

Bevordering had plaats van de 2de centurie van de 3de manipel (**hastati**) der 10de cohort (**centurio decimus hastātus posterior**), de laagste rang, die een **centurio** kon bekleden, allengs tot de 1ste centurie van de 1ste manipel (**pilani**) der 1ste cohort (**centurio primus pilus prior** = **primus pilus** sive **primipilus**). Doch meestal behoefde men alle 60 rangen niet te doorlopen, daar er door 't sneuvelen van **centurio's** plaatsen openvielen en ook wegens buitengewone verdiensten de veldheer een **centurio** van een lagere rang tot een veel hogere kon bevorderen ²⁾.

De hulptroepen staan onder officieren van eigen nationaliteit, maar het opperbevel is in handen van Romeinse ridders, **praefecti** geheten. Ook de niet-Romeinse officieren der ruitery worden wel eens **praefecti equitum** genoemd. Aan het hoofd van een **decuria** (§ 144), staat een **decurio**.

§ 147. Kleding en Wapenen.

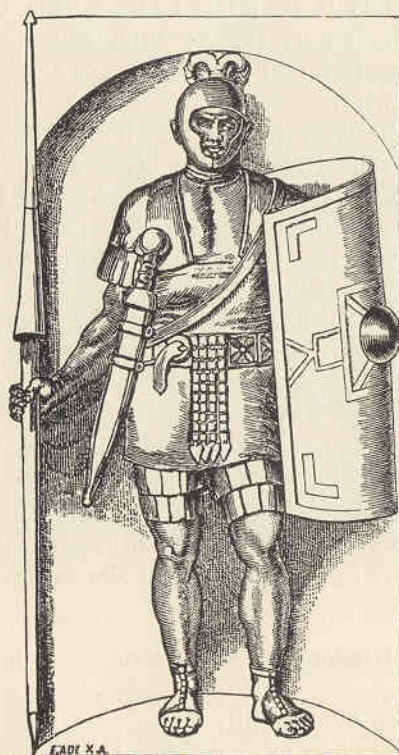
De kleding der soldaten bestaat uit:

1. een **tunica militāris**, een wollen hemd met korte mouwen.

¹⁾ Een enkele maal ziet men een gewezen **centurio** als krijgstriebun optreden, Caes. b. c. III 104 §§ 2, 3.

²⁾ Caes. b. c. 3, 53, 5: „quem ab octavis ordinibus (de 6 **centurio**-plaatsen der 8ste cohort) ad **primipilum** se traducere pronuntiavit.

2. een **sagum, sagŭlum**, een wollen mantel, die tot aan de knie reikte en op de rechterschouder met een gesp (**fibŭla**) werd vastgemaakt.
3. een **paenŭla**, regenmantel met kap, soms bij slecht weer in plaats van een sagum gedragen.
4. een **cingŭlum militāre**, een gordel.

Romeins soldaat met leren pantser, cingulum, gladius met balteus, scutum met umbo, pilum, metalen helm met crista.

De voeten zijn bedekt met een soort van halve laarzen (**caligae**). De aanvoerder draagt een **paludamentum** of **sagŭ-**

lum purpureum, een purperen krijgsmantel; daarom is hij **paludātus**.

Arma, wapenrusting, wapenen tot afweer; hiervan zijn de voornaamste:

1. **galea**, de helm van de infanterie, **cassis, -idis**, de helm van de ruiterij. Waarschijnlijk waren beide van metaal, maar was de galea minder massief dan de cassis en met leer overtrokken.
2. **scutum**, een langwerpige, vierkante schild met gebogen oppervlak, 0,78 m. breed, 1,25 m. lang, uit hout vervaardigd, met leer overtrokken en met metaalbeslag. In het midden was het voorzien van een metalen knop (**umbo**); het werd aan de linkerarm gedragen, op mars in een foedraal (**tegimentum**) aan een riem over de rug.

Bovendien droeg de legioensoldaat een harnas (**lorica**) van leer met metalen platen voor borst en rug, of ook wel een soort maliënkolder. De centuriones hadden een helm en een harnas van een beter soort en met meer versieringen, terwijl 't pantser der hoofdofficieren geheel van metaal was. Is de centurio in groot tenue, dan draagt hij ook **ocreae**, scheenbeenplaten, welke oudtijds tot de uitrusting van den legioensoldaat behoorden.

Tela, wapenen voor de aanval, zijn:

1. **gladius**, het korte, rechte, tweesnijdende zwaard, dat meer tot steken dan tot houwens diende; het werd aan de rechterzijde gedragen en was bevestigd of aan een bandelier (**balteus**), die over de linkerschouder liep, of aan de gordel (**cingŭlum**).
2. **pilum**, de werpspies ± 2 m. lang, met een houten schacht en een buigzaam, ijzeren, spits-toelappend gedeelte van ongeveer de helft der lengte, voorzien van een weerhaak. Wanneer het pilum een schild van den vijand doorboord had, bleef het daarin vastzitten en boog het zware achtereind naar beneden. Het kon dientengevolge slechts met de grootste moeite er uitgetrokken worden en was voor den tegenstander onbruikbaar geworden.

Pilum.

§ 148. De bagage.

De bagage van iederen soldaat afzonderlijk, **sarcinae** geheten, was 20 kg.¹⁾ zwaar en bestond uit een paar schanspalen (**valli**), proviand²⁾ voor een halve maand (**cibaria**), keukengereedschappen, korf, spade, bijl en zaag (te zamen **vasa** geheten), en dit alles werd op mars aan een dubbele gaffel of **furca** (**mulus Marianus** door de soldaten genoemd naar Marius, den hervormer van het Romeinse leger) getorst, terwijl nog bovendien het **pilum**, het **schild**, en op de borst of de rug de **helm** gedragen werd.

De zware bagage van het ganse legioen (**impedimenta**) bestond uit handmolens, tenten, oorlogswerktuigen en wapenvoorraad. Onder het geleide van **muliōnes** (§ 144) werd deze bagage door middel van lastdieren (**iumenta**) vervoerd.

§ 149. Het leger op mars (agmen).

De gewone dagmars (**iustum iter**) bedraagt iets meer dan 5 uur (25 km).

In de voorhoede (**primum agmen**) bevinden zich de ruiters en de lichtgewapenden.

Het gros van het leger marcheert, al naargelang het minder of meer door den vijand bedreigd wordt, of

1. in eenvoudige **colonne** en wel zó
 - a) dat elk legioen zijn bagage achter zich heeft,
 - b) of dat de gehele bagage achter het gros volgt, of
2. in slagorde (**acie instructa**).

Zwaar bepakt romeins soldaat. De helm wordt op de borst gedragen.

¹⁾ Hieronder is de wapenrusting niet begrepen. Deze weegt met de bagage samen 41 kg. Het maximum van hetgeen tegenwoordig een infanterist te dragen heeft, is 30 kg, het minimum 22,77 kg.

²⁾ Vgl. Cic. Tusc. 2, 16, 37.

De achterhoede (**novissimum** of **extrēmum agmen**) bestaat ook uit ruiters en lichtgewapenden.

Expediti zijn of soldaten zonder zware bagage, maar met **sarcinae** (§ 148), of troepenafdelingen, die geheel vrij zijn van bagage en dus slagvaardig.

§ 150. De legerplaats.

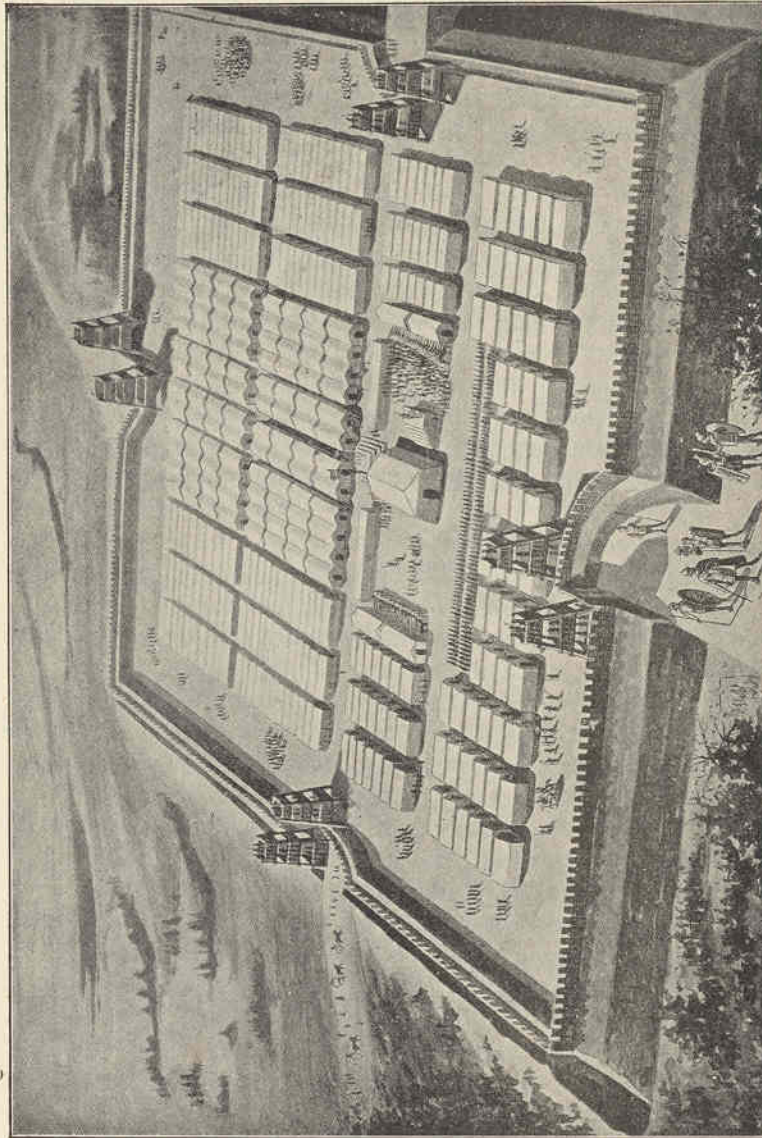
Een kamp wordt overal betrokken, waar een Romeins leger overnacht. Inkwartiering in steden heeft slechts bij uitzondering plaats.

Castra stativa een legerplaats, die niet telkens wordt opgebroken (**movēre**), is overeenkomstig de tijd van het jaar of als **castra aestiva**, zomerkwartieren, voor het voeren van de oorlog ingericht, of als **castra hiberna**, winterkwartieren.

Een plek voor een legerplaats wordt door **tribūni militum** met enige **centuriōnes** uitgezocht, zo mogelijk tegen de helling van een heuvel en in de nabijheid van water, hout en levensmiddelen voor mensen en vee. De vorm der legerplaats is gewoonlijk een vierkant. In het midden van iedere zijde bevindt zich een poort: aan de heuvel afwaarts naar den vijand gerichte voorkant de **porta praetoria**, waardoor men tegen den vijand uitrukt; aan de daaraan tegenovergestelde kant de **porta decumāna**, achterpoort, zo geheten naar de cohortes decimae, die in de nabijheid daarvan kampeerden; aan de zijanten de **porta principalis dextra**, rechterpoort, en de **porta principalis sinistra**, linkerpoort. De 4 poorten waren met elkaar verbonden door 2 elkaar loodrecht snijdende wegen: de **via principalis**, die de beide zijpoorten verbond, en de **via praetoria**, van het midden der **via principalis** naar de voorpoort.

De buiten aangebrachte versterkingen (**munitiōnes**, **castra munire**) bestaan uit een wal (**agger**), een hierop bevestigde palissadering (**vallum**) en een gracht (**fossa**), die meestal 4 m breed en 3 m diep is.

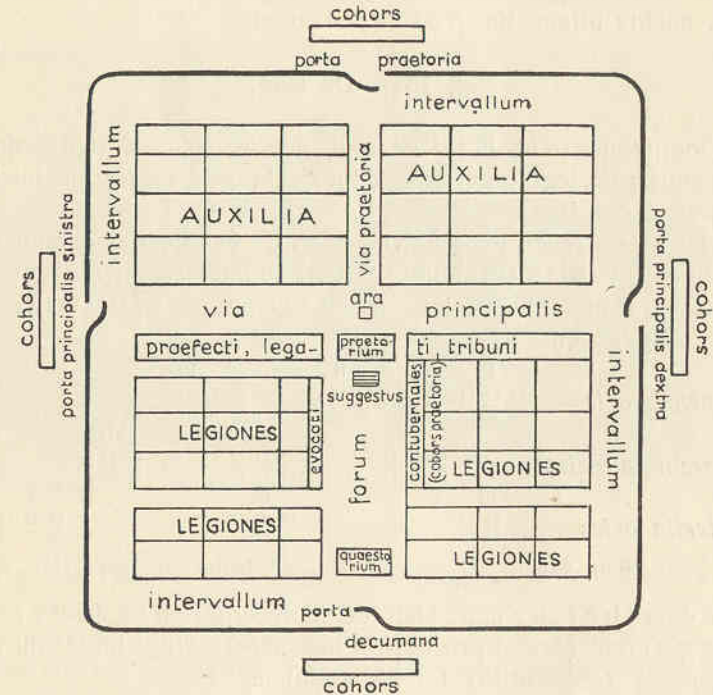
Intervallum is de open ruimte tussen de wal en de tenten.

Castra Romana.

Verscheidene wegen (**viae**) maken het verkeer in het kamp mogelijk.

Het grootste gedeelte der legerplaats wordt in het midden ingenomen door legioensoldaten, terwijl de bondgenoten aan weerszijden van hen gelegd zijn. Des zomers wonen zij in leren tenten (**tentoria**¹), **pelles**, des winters in met

huiden, riet of stro gedekte barakken (**casae**).

Het kleinste gedeelte wordt door den veldheer, de hoofd-officieren, de cohors praetoria (§ 146) en de hulp-troepen in beslag genomen. Daar vindt men tevens het **prae-torium** of de **principia**, het hoofdkwartier, hiernaast een

¹) Hiervoor gebruikt men ook wel het woord *tabernacula*, hoewel dat eigenlijk tenten zijn met een dak van planken voorzien en voor hoofdofficieren bestemd.

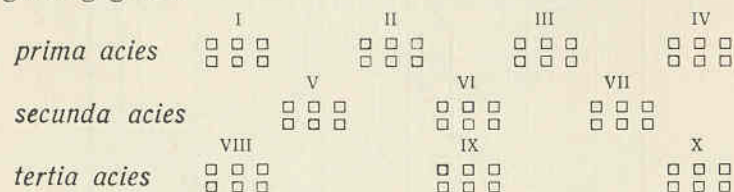
verhevenheid (**tribunal, suggestus**) met de plaats, waar de soldaten vergaderen.

Voor 't kamp (**pro castris**) stonden overdag ruiters, 's nachts cohorten of soms een geheel legioen op wacht (**excubāre**). De nacht (van 6 uur 's avonds tot 6 uur 's morgens) was in 4 delen verdeeld, elk **vigilia** geheten. De algemene term voor wachtpost is **statio**, met **vigiliae** worden meestal de des nachts uitgezette posten bedoeld.

§ 151. De slag.

Doorgaans trekt het leger uit de legerplaats den vijand tegemoet; de legerplaats dient tot dekking in de rug en tot het bewaren der bagage.

Het eerste teken tot de strijd geeft de veldheer door van zijn tent een rode vlag (**vexillum rubrum**) te laten wapperen; bovendien wordt met de rechte, metalen bazuin (**tuba**) een signaal gegeven.

Opstelling van de 10 cohorten van een legioen voor de slag.

Vóór het kamp stelt de aanvoerder het leger in slagorde (**aciem pro castris instruere**). Altijd houdt hij een toespraak (**cohortatio**) tot de soldaten.

De opstelling der legioenen geschiedt al naar gelang van hun sterkte, het terrein en de positie, die de vijand inneemt, in één, twee, drie, soms vier slagliniën (**acies simplex, duplex, triplex, quadruplex**). Wordt aan de *acies triplex* de voorkeur gegeven, dan staan in de voorste linie van elk legioen 4 cohorten, in de beide andere 3. Bij een voltallig legioen telt elke manipel van de cohors (§ 144) 20 man in het front en 10 in de diepte, maar bij mindere legersterkte bedraagt de diepte slechts 8 man. De soldaten staan 3 Rom. voeten (= 90 cm)

de man zelf inbegrepen, van elkaar, terwijl de afstand tussen de twee gelederen even groot is. Maar aangezien de soldaten van het tweede gelid achter de tussenopeningen staan van het eerste, kan ieder soldaat over 2×3 Rom. voeten vóór en achter zich beschikken voor het hanteren van zijn pilum. Op linker- en rechtervleugel van de legioensoldaten bevinden zich de *auxilia* (**ala, alarii**), de ruiterij dekt de vleugels ¹⁾.

Cohortatio.

Op een tweede teken begint het leger voorwaarts te gaan (**signa inferre**), eerst in de gewone pas, maar zodra men den vijand nadert, in versnelde pas (**concursum**) en onder luid geschreeuw (**clamor**). Eerst slingert men zijn pilum, daarop grijpt men naar het zwaard, maar soms moet 't werpen der pila achterwege blijven. Bijzondere wijzen om het leger op te stellen zijn:

1. **cuneus**, de kegge of wigvormige slagorde, bestemd om in gesloten colonne door een linie heen te breken.

¹⁾ Onder **subsidiaria** heeft men de reservetroepen te verstaan. Caesar noemt (b. c. I. 83, 2) de *secunda* en *tertia acies* van zijn *acies triplex* de **cohortes subsidiariae**.

2. **orbis**, kring, maar soms ook **carré**, wanneer de soldaten bij een overval of een aanval van een overmacht zich in de rug en de flanken moeten dekken en zich daarom in een kring scharen.

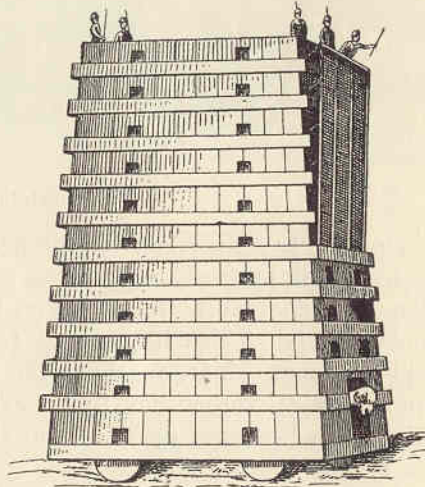
§ 152. De belegering.

I. **Obsidio**, de insluiting ener stad, heeft plaats door middel van de **circumvallatio**, de omwalling, waarin **castella**, schansen, zijn aangebracht en waarachter de troepen der belegeraars ieder hun afzonderlijke legerplaats hebben. Het eigenlijke doel van zulk een insluiting is de toevoer van levensmiddelen af te snijden en zo de stad te dwingen zich over te geven.

II. **Oppugnatio**, de belegering, bestorming. Daarbij werd gebruikt:

1. **testūdo**¹⁾, schild dak, zo bij een bestorming het eerste gelid 't schild voor de borst houdt, maar de volgende gelederen boven 't hoofd, om zich tegen de projectielen van hen, die op de muur staan, te beschutten, ten einde een poort open te breken of op ladders de muur te beklimmen.

2. **agger**, een dam uit hout en aarde en stenen gemaakt. Deze diende om, als het terrein te ongelijk was, de bodem te effenen.

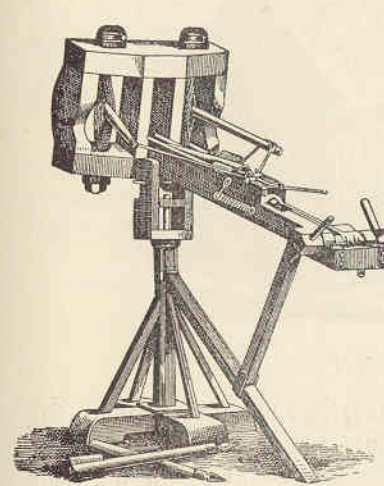
Turris ambulatoria.

3. **turres**, beweegbare houten torens met

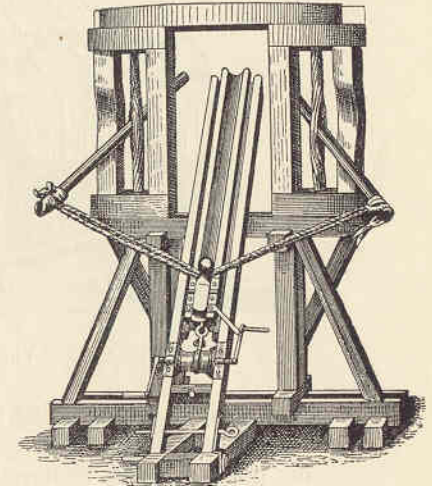
¹⁾ Eig. „schildpad”.

verscheidene verdiepingen (**tabulāta**), die op raderen of rollen over de dam naar de muur konden voortgeschoven worden. In de bovenste verdiepingen zijn de **tormenta**, het zwaar geschut, dat tegen de verdedigers van de muur gericht wordt, namelijk:

- a) **catapulta** of **scorpio**¹⁾, die pijlen in hori-

Catapulta.

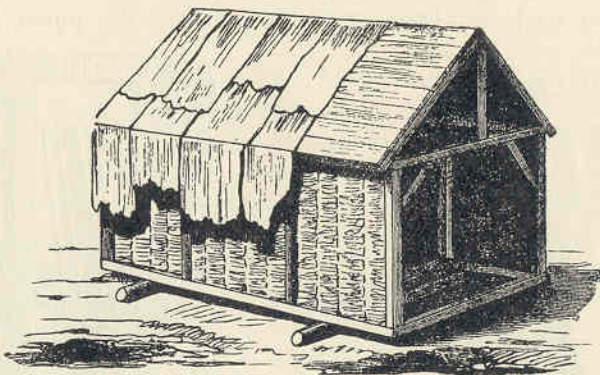
Ballista.

zontale richting werpt, met een draagwijdte van ± 350 m.

- b) **ballista**, de blij, waardoor balken en stenen in een boog worden weggeslingerd, staat achter een dekking of wordt gericht op een doel achter een dekking. Zij heeft een draagwijdte van 250 à 300 m.
4. **aries**, de stormram, een sterke balk met een ijzeren ramskop, waarmee men een bres in de muur der vijandelijke stad trachtte te maken; hij bevond zich in de benedenste verdieping van de toren of werd onder een **musculus** (schutdak) tegen de stadsmuur aangebracht.

¹⁾ Eig. „schorpioen”.

5. **vineae**, loofhutten, schutdaken (eigenlijk: een met ranken van de wijnstok overdekt pad), beweegbare houten loodsen, die door ongelooide huiden en natte zakken tegen brand waren gevrijwaard.

Vinea.

6. **plutei**, beweegbare schermen op rollen, tot wering van vijandelijk geschut; zowel de **vineae** als de **plutei** waren bestemd om het werken aan de dam zelf mogelijk te maken, terwijl de
7. **scalae**, stormladders dienden tot het beklimmen der muren.
8. **cuniculus**¹⁾, onderaardse gang.

d. § 153. VERANDERING ONDER DE KEIZERS.

De opperbevelhebber is de **imperator**.^{*} Daar onder zijn **auspicia**²⁾ alle oorlogen gevoerd worden, houdt hij ook de triumpfen voor de overwinningen zijner veldheren. Deze ontvangen slechts de **insignia triumphalia**. De **imperator** benoemt de officieren.

¹⁾ Eig. „konijntje”.

²⁾ **Auspicium** betekent zowel het waarnemen van de voortekenen als het voorteken zelf, en bovendien ook het recht om naar de wil der goden te vragen.

De **cohortes praetoriae**, elk bestaande uit 1000 man, aanvankelijk negen in getal, later meer, liggen te Rome in garnizoen. Aan het hoofd van deze troepen staat de **praefectus praetorio**.

Bovendien zijn te Rome drie **cohortes urbānae**, een stadspolitie van soldaten.

In de keizerlijke provincies zijn staande legers; aan het hoofd van elk staat een **legātus**. Het toezicht over de legerplaatsen is opgedragen aan de **praefectus castrorum**.

Het voetvolk wordt in cohorten en centuriën verdeeld, de ruitery in alae. (Vgl. § 144).

De **veterāni** (§ 145) worden in groter aantal bij de troepen gehouden en tot afzonderlijke afdelingen en vendels (**vexillum**, **vexillarii**) verenigd, ongeveer 600 man bij één legioen, dat meestal 6000 man telt.

E. DAGELIJKS LEVEN.

I. STAD EN WOONHUIS.

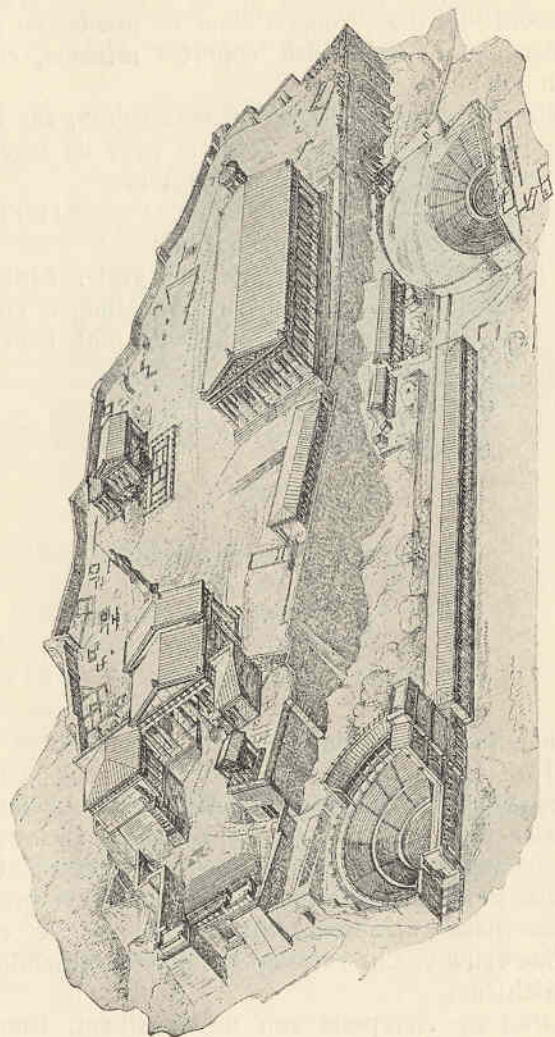
A. ATHENE.

§ 154. De Acropolis.

Het middelpunt van het Athene der oudheid was de **Acropolis**. De machtige rots verheft zich 156 m boven de spiegel der zee. Reeds in overoude tijden was de hoogte bewoond. Later werd zij koningsburcht, daarna de vesting der stad. Als zodanig werd zij door de Perzen in 480 v. Chr. verwoest. Na de Perzische oorlogen opgehoogd en vergroot, werd zij langzamerhand uitsluitend bestemd voor de eredienst. Pericles (5de eeuw v. Chr.) liet op het plateau prachtige bouwwerken oprichten.

Men betrad de Acropolis van de Westkant. Onmiddellijk rechts verhief zich op een vooruitspringend gedeelte de kleine elegante **Nike-tempel**. Een statige colonnade, de door Mnesicles gebouwde **Propylaeën**, gaf toegang tot het

burchtplateau. Daar had de bezoeker allereerst voor zich het

De Acropolis te Athene. (Reconstructie).

door Phidias vervaardigde reusachtige beeld van Athena Promachos, wier in de zon flikkerende lanspunt reeds op

verre afstand voor de om kaap Sunium varende zeelieden zichtbaar was. In de nabijheid van de Promachos stond de Athena Lemnia, Phidias' meest geprezen kunstwerk. Rechts daarachter het Parthenon (*ὁ Παρθενών*, de tempel van de maagdelijke Athene). In de tempelzaal het van goud en ivoor stralende eveneens door Phidias vervaardigde beeld van Athene. Niets meer dan flauwe kopieën bestaan hiervan. Daarentegen zijn nog vele prachtstukken aanwezig van de eenmaal rondom de tempel aangebrachte beeldengroepen en van het fries, voorstellende de luisterrijke processie van de Panathenaeën, voor het merendeel te Londen: de Elgin marbles in het British Museum.

Aan de noordkant de tempel van Athena Polias (stadspatrones) en de daarmee verbonden andere stadsgoden, gewoonlijk het Erechtheion genoemd naar Erechtheus, den volgens de sage op Cecrops gevolgdten tweeden koning van Attica, den landsheilige, uit de aarde geboren en door Athena opgevoed. Overoude mythen knopen zich hieraan vast. Op deze plek zouden eens Athena en Poseidon gestreden hebben om het bezit van het Atheense land en beiden zouden hun aanspraken vergezeld hebben doen gaan van een wonderteken: Poseidon had door een stoot met zijn drietand, waarvan de sporen tot in lengte van dagen werden getoond, een bron doen ontstaan. Pallas Athene schonk de olijfbom en kreeg de prijs. Waarom zij sindsdien de stad beschermde als *Ἀθηνᾶ Πολιάς*.

Aan de zuidoostkant van de Acropolis het Dionysostheater (zie § 38 en 44).

§ 155. De stad.

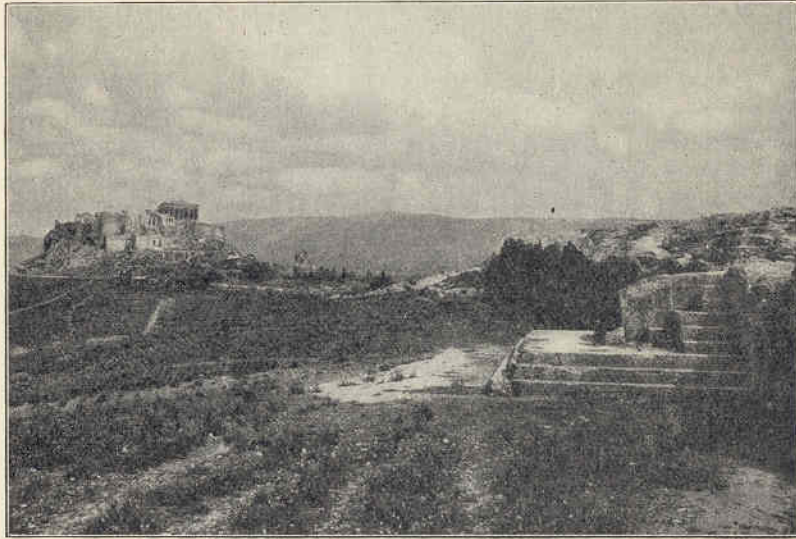
Ten zuiden van de Acropolis het riviértje de Ilisos. Ten oosten de Tripoden (drievoot-) straat, waar vele wijgeschenken waren opgesteld. Nog staat daar het sierlijke monumentje, waarop Lysicrates de met zijn jongenskoor in de wedstrijd gewonnen drievoot in naam van zijn zegevierende phyle als choreeg aan Dionysos wijdde.

Ten zuid-oosten de door Pisistratus begonnen, eerst door den

romeinsen keizer Hadrianus voltooide tempel van den Olympischen Zeus, het Ὀλυμπεῖον. In het zuiden de bron Καλλιρρόη.

Ten westen van de Acropolis de Areopagus, de zetel van het in de eerste tijden van Athene's geschiedenis achtenswaardige hoogste gerechtshof. Nog verder westwaarts de Pnyx, een terras, waar lange jaren de volksvergaderingen gehouden werden, en waar het rotsaltaar en de redenaars-tribune (βῆμα) nog altijd te zien zijn.

Niet ver daarvandaan het βράθρον: de kloof, waarin de lijken

De Pnyx te Athene.

van de ter dood veroordeelden werden geworpen, waar volgens Herodt VII, 133 ook de gezanten van koning Darius de dood vonden. In de nabijheid de best bewaarde tempel van Athene, het zogenaamde Theseion.

Noordelijk van de Areopagus de Κεραμικός = pottebakkerswijk, lange tijd een centrum van het openbare leven, niet ongelijk aan wat te Rome het forum was. Hier placht de Panathenaeïsche processie te worden opgesteld en de geschiedschrijver

Thucydides bericht, dat Hippias hier juist de optocht regelde, toen Harmodios en Aristogeiton hun aanslag pleegden. Grootse gebouwen, vooral schone zuilengangen ter beschutting tegen de zonnegloed, omgaven dit stadsdeel. Daaronder de στοὰ ποικίλη: de door de fresco's van den schilder Polygnōtus, voorstellende de glorierijke daden der Atheners, beroemd geworden gaanderij. Hier kwamen ook de leerlingen van den wijsgeer Zeno samen, die naar haar hun naam ontvingen. (Zie § 101). Noch van deze Stoa, noch van de in de nabijheid gelegen θόλος, het vergaderlokaal der prytanen (§ 114), en het raadhuis (βουλευτήριον) is echter iets overgebleven. Slechts bevinden zich te dezer plaatse nog resten van een oud stuk stadsmuur en van een van de stadspoorten, het Διπύλον, in de buurt waarvan het met vele monumenten prijkende antieke kerkhof lag. Daar rustten de op het slagveld gesneuvelden en degenen, die in enig opzicht om hun verdiensten de eer van een begrafenis op staatskosten waardig gekeurd waren. Daar werd ook de door Thucydides overgeleverde beroemde lijkrede van Pericles bij het graf der in het eerste jaar van de Peloponnesische oorlog gevallen uitgesproken (§ 53).

Buiten de stad in het Noord-Westen de heuvel Colōnus, de geboortegrond van Sophocles, welke hij in zijn tragedie Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ bezongen heeft (vgl. § 40). Niet ver vandaar de Academie waarheen in rechte lijn een weg van het Dipylon voerde: het vermaarde gymnasium, waar Plato zijn wijsgerige gesprekken hield (§ 98). Ook de andere welbekende gymnasia of oefenscholen waren buiten de stad gelegen: het Kynosarges en het Lyceum, beide in het Oosten.

§ 156. De Havenstad.

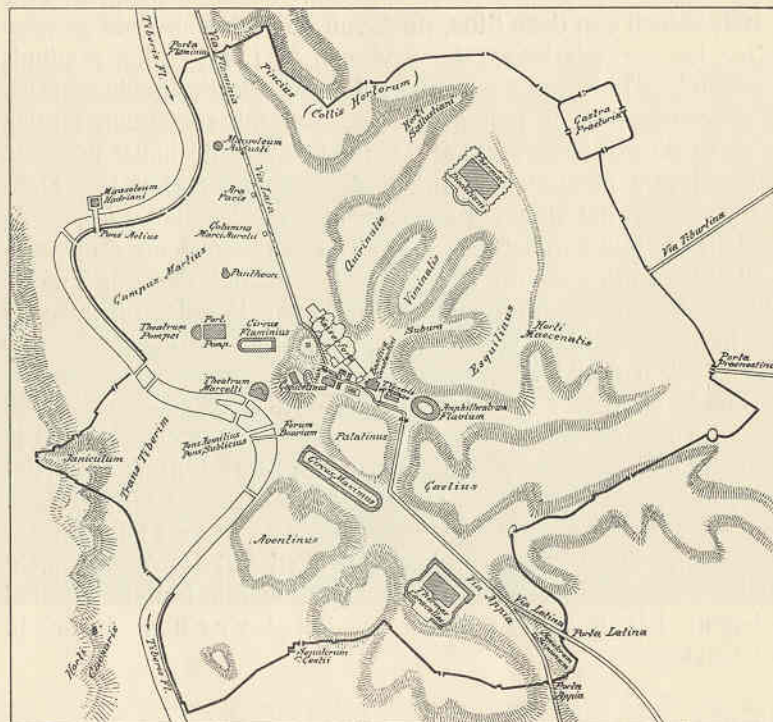
De havenstad van Athene was, evenals nu, de Piraeus, vooral door Themistocles, den schepper van Athene's zeemacht, aangelegd. Zij telde 3 havens: de Piraeus, Munychia en Zea. De zogenaamde „Lange muren” (τὰ μακρὰ τείχη, τὰ σκέλη) verbonden de Piraeus met de stad.

b) ROME.

§ 157. De stad der zeven heuvelen.

Op een afstand van 20 km van de zee breidde het oude Rome zich over 7 heuvelen langs de Tiber uit. Deze heuvelen waren:

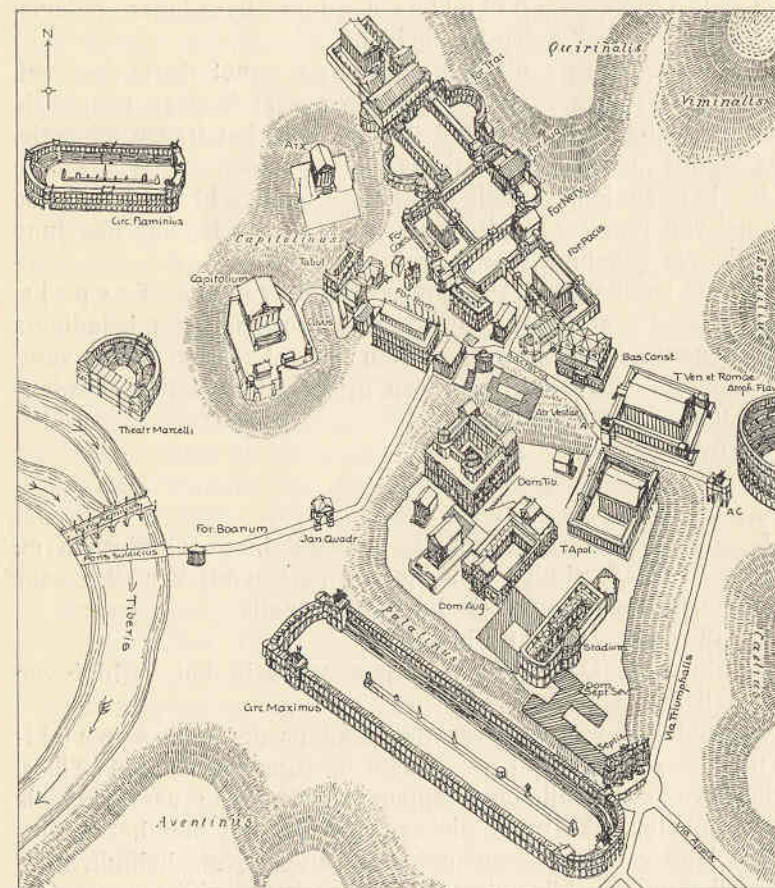
1. de mons Palatinus. Hier had de oudste nederzetting

Plattegrond van Rome.

plaats gevonden. Hier stond in de ware zin des woords de wieg van het eeuwige Rome: Roma Quadrata. Wjl het omliggende lage land door het wassende water van de Tiber vaak werd overstroomd, moeten de vroegste bewoners op deze hoogte een veilige schuilplaats hebben gezocht. Belangrijke ruïnes zijn hier

terugggevonden. Tegen het einde der republiek woonden er de aanzienlijken. Later verhieven zich hier de luisterrijke paleizen der keizers (Palatium — paleis). Augustus, Rome's eerste

Het Centrum v. h. oude Rome.

keizer, bouwde naast zijn domus Augustana, na de op Antonius en Cleopatra in de zeeslag bij Actium bevochten zege, die zijn heerschappij vestigde, op de Palatinus de tempel van Apollo, waar Rome's gewijde orakelboeken, de libri Sibyllini

geborgen werden. Beneden de Palatinus naar de sacra via toe stond eenmaal de tempel van Jupiter Stator, waar Cicero zijn eerste catilinarische redevoering hield (§ 82).

2. de mons Capitolinus, door het lager gelegen middenterrein in 2 delen gescheiden:

a. het noordelijk uiteinde, de arx, met de tempel van Juno Moneta, van wier naam, omdat in deze tempel de munt gevestigd was, nog het ital. moneta, het franse monnaie, ons woord „munt” afkomstig is.

b. het zuidelijk uiteinde, het Capitolium, met de tempel van Jupiter Capitolinus, welke echter tegelijk aan Juno en Minerva geheiligd was.

Aan de zuidkant van de Capitolinus de rupes Tarpeia, waar men de aan bepaalde vergripen schuldige misdadigers naar beneden placht te werpen. Aan de kant van het Forum werd het capitol afgesloten door een groot gebouw, het Tabularium of staatsarchief.

De overige heuvels zijn:

3. de mons Aventinus.

4. de mons Caelius.

5. de mons Esquilinus, verdeeld in m. Oppius en m. Cispius. Later breidden zich hier de parken uit van vele aanzienlijke personen, zoals de horti Maecenatis.

6. de collis Viminalis.

7. de collis Quirinalis, tegenwoordig het verblijf van den Italiaansen koning.

Onmiddellijk westelijk van de Palatinus de pons sublicius = de paalbrug, de oudste overgang over de Tiber. Primitieve voorstellingen knopen zich hieraan vast. Evenals oorspronkelijk elke brug, die een nederzetting met het omringende land verbond, stond ook deze onder grote heiligheid en was zij door een bijzondere bouw beschermd. Niet voor niets droegen de hoogste priesters van Rome de naam van bruggebouwers = pontifices. Aan de pons sublicius was het taboe verbonden, dat bij de constructie elk gebruik van ijzer verboden was.

Aan de andere zijde van deze brug verhief zich de mons Janiculus.

§ 158. Het Forum.

In een door de cloaca maxima, een groot onderaards afvoerkanaal, gedraineerd dal tussen de Capitolinus en de Velia (een tussen Palatinus en Oppius gelegen hoogte) lag het Forum. Het was de hartader van de stad. Hier had niet alleen het marktverkeer plaats, hier werden ook volksbijeenkomsten en rechtszittingen gehouden. Het was de spil, waar alles om draaide. Aan de westkant van het Forum stond de redenaarstribune, naar de scheepssnebben, waarmede zij versierd was, rostra geheten. Daarnaast de mijlsteen, het miliarium aureum, van waaraf de afstanden der grote heirwegen gemeten werden. In de nabijheid de tempel van Concordia, waar Cicero zijn 4de Catilinarische redevoering hield (§ 82). In de buurt de Carcer of staatsgevangenis met het onderaardse Tullianum. Het is het vunze oord, dat Sallustius in zijn Catilinae coniuratio c. 55 beschrijft. Vele bekende personen vonden in de carcer hun einde. Zo werd Jugurtha, koning van Numidië, toen hij na zijn nederlaag door Marius als gevangene te Rome werd binnengeleid en de stoet bij de carcer was aangekomen, aan de honger ten prijs in het Tullianum geworpen. Lentulus en Cethegus benevens andere deelnemers aan de samenzwering van Catilina werden er op last van Cicero gewurgd. Julius Caesar deed Vercingetorix, zijn ridderlijken tegenstander, den groten veldheer van de Galliers, die tegen hem was opgestaan, ten slotte in de carcer om het leven brengen. Aan de zuidwesthoek de tegenwoordig nog overeindstaande welbekende 8 zuilen van de Saturnustempel, eenmaal de bewaarplaats van de schatkist (aerarium) en het staatsarchief.

De zuidzijde van het Forum werd ingenomen door de door Caesar gebouwde basilica Julia, welke diende tot beurs en tot gerechtsgebouw, benevens door de tempel van Castor en Pollux. Voor deze gebouwen langs leidde de sacra via naar het amphitheatrum Flavium, sedert de Middeleeuwen Colosseum geheten.

Oostelijk van de tempel van Castor de aedes Vestae. Daarnaast het woonhuis der Vestaalse maagden, het atrium

Vestae, het romeinse nonnenklooster. Aan de oostkant van het Forum de regia, het ambtslokaal van den pontifex maximus, aan de buitenmuur waarvan de fasti of kalender opgetekend was.

De noordzijde van het Forum werd ingenomen door de Curia Hostilia = senaatsgebouw (§ 127), waarvoor een plein het Comitium, de oudste plaats der romeinse volksvergaderingen (§ 131), verder door de ruime basilica Aemilia, door verschillende in later tijd tot Christelijke kerken omgebouwde tempels en door de massale basiliek van Constantijn.

Toen Rome in de laatste eeuw voor Christus tot een wereldstad was uitgegroeid, was het republikeinse Forum Romanum te klein geworden. Julius Caesar schiep ten noorden van het oude forum een nieuw, dat zijn naam droeg. Verschillende opeenvolgende keizers volgden zijn voorbeeld en legden daarnaast de reeks der keizerlijke fora aan, waarvan de blootlegging de laatste jaren grotendeels aan Mussolini is te danken.

§ 159. Campus Martius en Circus Maximus.

In het noord-westen in een bocht van de Tiber het vermaarde Campus Martius. Het was het exerceer- en sportterrein. Hier werden ook de volksvergaderingen gehouden. Ten zuiden daarvan het circus Flaminius en dicht daarbij, oorspronkelijk buiten het stadsterritoir gelegen, de tempel van Bellona. Hier kwam de senaat bijeen ter begroeting van een uit de krijg terugkerenden veldheer, die op een triomf aanspraak meende te mogen maken en die door het overschrijden van de heilige grens der stad zijn imperium zou verliezen. Hier hoorde de senaat ook de vreemde gezanten aan.

Ten westen van het circus Flaminius bouwde Pompeius in 55 v. Chr. het eerste stenen theater, dat Rome rijk werd. Daarachter strekte zich een uit zalen en colonnaden bestaand bouwwerk uit: de porticus Pompeiana. In een dezer zalen was het, dat Caesar door Brutus en Cassius en hun medesamenzweerders in 44 v. Chr. werd vermoord. Noordelijk daarvan het door Agrippa, Augustus' vriend en medehelper, in

27 v. Chr. gebouwde, door brand en bliksem meermalen verwoeste, eindelijk door keizer Hadrianus in zijn tegenwoordige vorm opgetrokken Pantheon. Nog verder noordwaarts de Ara Pacis Augustae en verderop het Mausoleum, het imposante door keizer Hadrianus (117—138) kort voor zijn dood voor zich en zijn familie gebouwde praalgraf: tegenwoordig Engelenburcht geheten. Hierboven toch zag Gregorius de Grote, toen hij bij gelegenheid dat in 590 n. Chr. een pest te Rome woedde en hij in heilige processie de burcht naderde, aartsengel Michaël in de wolken verschijnen en het zwaard in de schede steken ten teken, dat de epidemie een einde nam.

C. HET WOONHUIS.

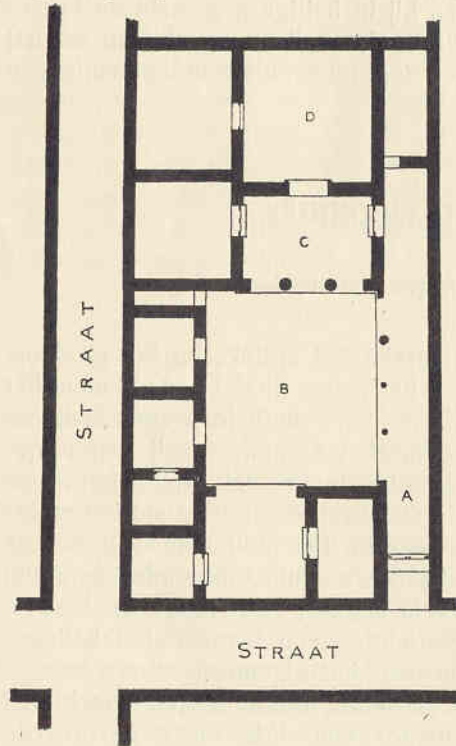
§ 160. Algemene trekken.

Het kenmerkend verschil tussen het antieke en het moderne woonhuis, bestaat daarin, dat het eerste uitziet naar binnen, het laatste naar buiten. De huizen in de oudheid kregen licht en lucht òf van een open binnenhof, waaromheen zij waren gebouwd òf door een wijde opening in het dak. Het eerste was het overheersende systeem in Griekenland, het laatste het meest gewone type in Italië. Wanneer in het volgende een schets gegeven wordt van het antieke woonhuis, mag niet vergeten worden, dat gedurende de vele eeuwen van Hellas' en Rome's beschaving ook de woninginrichting een lange ontwikkelingsgang heeft doorgemaakt. De over het algemeen sobere levenswijze der eerste tijden en de verfijning in later dagen verschilden zeer. Zelfs, wanneer wij ons tot eenzelfde meer gevorderde periode, bepalen, moet uitteraard een groot onderscheid bestaan hebben tussen de armelijke woningen der minvermogenden, die verblijven in de complexen der huurwoningen, die meest een heel blok vormden en daarom te Rome insulae werden genoemd en de paleizen der rijken. In het volgende zal hoofdzakelijk een doorsnee-type worden genomen, zoals de opgra-

vingen ons tonen en waarmee wij bij de lectuur het meest te maken hebben.

§ 161. Het Griekse woonhuis.

Van de huizen uit Griekenlands bloeitijd is niets meer over. Slechts weten wij uit litteraire gegevens, dat de woninginrichting lange tijd zeer bescheiden is gebleven. De overblijfselen

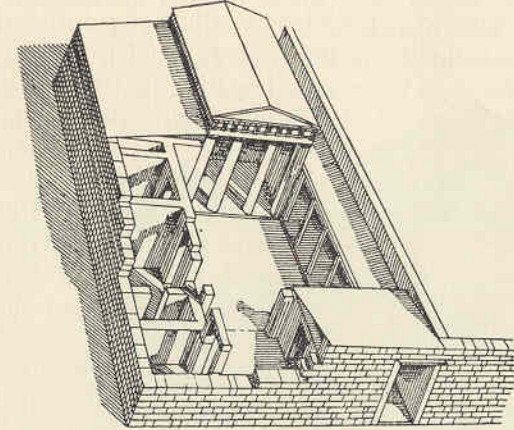

Plattegrond van een Grieks huis te Priene.

daarvoor gelegen hal of veranda, zó gebouwd, dat in de winter de stralen van de zon konden worden opgevangen en in de zomer schaduw geboden werd tegen de al te felle gloed. Daar stond het huisaltaar; daar werden bezoeken ontvangen; dit was

van griekse huizen dateren pas uit de dagen van het hellenisme (§ 1). Zij zijn niet eens te Athene teruggevonden, maar te Priene en andere steden van Klein-Azië. Daar heeft men de ruïnes van tal van burgerhuizen uit de oudheid blootgelegd. Zij zijn bijna alle van eenzelfde type: het front aan de straatzijde geheel gesloten. Van vensters geen spoor. Men bereikte door een lange smalle gang, vaak van uit een zijstraatje, de binnenplaats, waaromheen de over het geheel niet ruime vertrekken gerangschikt waren. Kenschetsend is een aan de zuidzijde zich bevindende kamer (*oikos*) met een

ook de eetkamer van de familie. De vrouwen huisden meest op

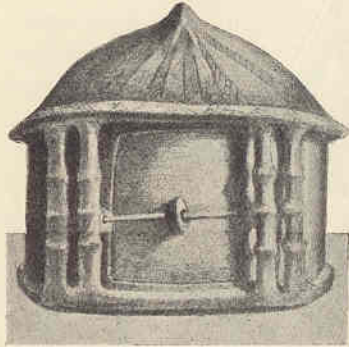
Grieks woonhuis te Priene. Gereconstrueerd.

de bovenverdieping. Dat het zeker ook te Athene zo was, blijkt reeds uit Lysias I, 9.

§ 162. Het Romeinse woonhuis.

Dat de verblijven van de veehouders en landbouwers, die in de eerste tijd van Rome's bestaan de heuvels aan de Tiber bevolkten, zeer primitief geweest zijn, ligt voor de hand. Tot lang in de historische tijd werd op de Palatinus (§ 157) een met stro gedekte hut gewezen, waar Rome's eerste koning Romulus heette te hebben gewoond. Naar die trant zullen de vroegste woningen gedacht moeten worden. Het model is bewaard in de overoude asurnen, aan welke men als eeuwige woonplaats van den dode de vorm gaf van die gedurende zijn verblijf op aarde. Spoedig werd een langwerpig uiterlijk verkozen. Ook daarvan geven de asurnen een denkbeeld. Oorspronkelijk diende een enkele ruimte als woon-, eet- en slaapkamer. Gaandeweg groepeerden zich daar andere verblijven omheen. Zo ontstond als kern van het oud-italiaanse huis het atrium, waar de familie gewoonlijk verblijf hield.

In de oudste dagen van de republiek stonden de meeste huizen vrij. Langs het glooiend dak gutste het regenwater rondom het huis naar beneden. Met het oog op de afvoer daarvan was reeds in de wetten der 12 tafelen (450 v. Chr.) de bepaling getroffen, dat om elk huis een ruimte open moest blijven van $2\frac{1}{2}$ voet.

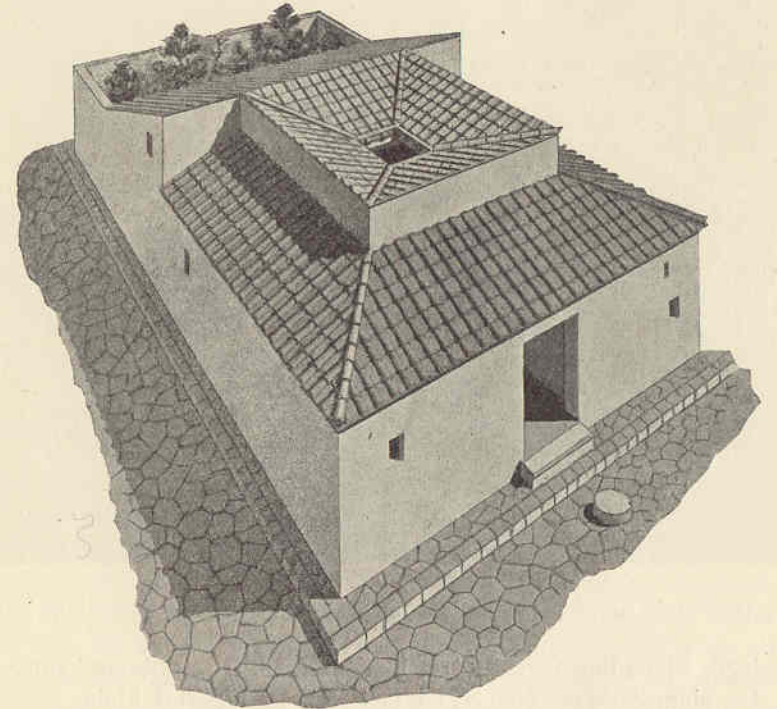
Asurn.

Toen de bevolking zich uitbreidde, waarvoor bijna uitsluitend de heuvels waren aangewezen, daar de dalen te dikwijls overstroomden, en meer en meer met de grond gewoekerd moest worden, begon men de huizen aaneen te bouwen. Dit bracht een algehele verandering mee van dakconstructie en leidde tot aanleg van het karakteristieke romeinse woonhuis. Het nu naar binnen afhellende dak kenmerkte zich door een ruime opening (*compluvium*). Het hierdoor binnenvallende regenwater werd opgevangen in een daaronder in het atrium uitgegraven bassin of *impluvium*.

Om een aanschouwelijke voorstelling te krijgen van het oud-italiaans woonhuis moet men gaan naar Pompeji. Evenmin als te Athene overblijfselen van huizen uit de oudheid zijn ontdekt, heeft men in Rome zelf de resten van antieke particuliere woningen teruggevonden. Men mag echter aannemen, dat de opgegraven ruïnes te Pompeji het romeinse type weergeven.

Alvorens men van af de straat het huis betrad, kwam men in een *vestibulum*. Daar antichambreerden in de paleizen der rijken en die der magistraten bij het kriecken van de dag cliënten en anderen, voordat zij voor een *salutatio* (morgenbezoek) werden toegelaten tot den heer des huizes, die in het atrium ontving. In de huizen der magistraten stonden hier ook de fasces der lictoren (vgl. § 123). Achter het vestibulum de huisdeur. Deze rustte niet op scharnieren, maar draaide op cardines of pinnen, waarvan er een onder en een boven aan de deur bevestigd was en in een in beneden- en bovendrempel

daartoe opengelaten gat stak. Grendels en bouten (*serae*, *obices*, *repagula*) verzekerden een stevige sluiting. Was men de huisdeur gepasseerd, dan meestentijds nog een klein gangetje door, waar de huishond lag, waarvoor gewaarschuwd werd door het opschrift *Cave canem*. Vaak was ook een hond in mozaïek op de vloer afgebeeld. Hier hield ook de portier verblijf: de

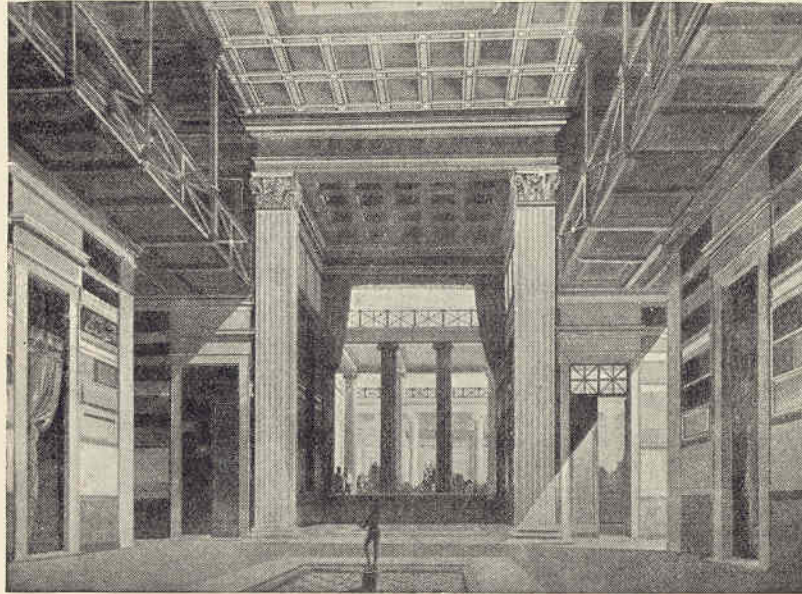

Oud Pompejaans huis zonder peristyl.

ianitor of *ostiarius*. Een gordijn (*velum*) door en men bevond zich in het atrium. Lange tijd was dit de eet- en huiskamer van de familie. Hier bevond zich veelal het *Lararium* = de kapel der huisgoden. In de huizen der nobiles waren hier de kastjes met de *imagines maiorum* (borstbeelden of wassen maskers der voorvaderen) opgesteld.

In de derde eeuw v. Chr. begon men achter het atrium nog

een afzonderlijk vertrek (*tablinum*) te bouwen. Dit diende vooral als eetkamer (*triclinium*). Magistraten bewaarden daar hun archief. Langzamerhand trok men daarachter er nog bij een door zuilen omgeven binnenplaats (*peristylum*), waaromheen de slaapkamers en andere vertrekken werden aan-

Gezicht in het Atrium van een Pompejaans huis met impluvium.

gelegd. Sindsdien werd het atrium hoofdzakelijk ontvangkamer.

De slaapkamers (*cubicula*) waren meestal klein.

Vensters aan de straatkant kwamen wel voor op de bovenverdieping, ontbraken echter in de benedenverdieping.

II. FAMILIELEVEN.

§ 163. Algemene trekken.

Van een bureau van de burgerlijke stand, waar alle pasgeborenen moesten worden ingeschreven is tot aan de hellenis-

tische tijd (§ 1) geen sprake. Geboortedagen werden echter in de familiekring onthouden en gevierd met cadeaux en een verjaarsdineetje.

Te Rome vierde men zijn verjaardag als het feest van zijn beschermheilige. Men deed zich of liever zijn *genius* te goed: *genio indulgere, genium curare vino*.

Te Athene heeft de wens om elken volwassen burger de grootst mogelijke vrijheid van handelen te geven de band, die den zoon aan den vader bond, langzamerhand verslapt. Jonge mannen werden op hun 18de jaar, na onderzoek of zij wettig Atheens burger waren, in het register van hun gemeente (*τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον*) ingeschreven. Een wettig huwelijk kon alleen tussen Atheense burgers plaats hebben. Twee jaar, nadat de Athener in het register van zijn demus was opgenomen, dus op zijn 20ste jaar, kreeg hij het recht, maar tevens de verplichting de volksvergaderingen bij te wonen. Eerst na zijn 30ste jaar bezat hij alle staatsburgerlijke rechten; want eerst dan kon hij deelnemen aan de raad (§ 114) en de rechtspraak en ambten bekleden. Konden lange tijd gewichtige overheden slechts uit burgers van de hoogste 3 klassen, en archonten slechts uit burgers der eerste klasse worden benoemd, toen in de Perzische oorlogen het gehele Atheense volk zijn moed en kracht betoond had, achtte Aristides het billijk deze slagboom weg te nemen en heeft hij aan alle burgers de bevoegdheid verleend de staatsambten te bekleden. In het privaatrecht stonden echter degenen, die niet uit een wettig huwelijk geboren waren, nog lang achter bij hen, bij wie dit wel het geval was en genoten slechts de uit een wettig huwelijk geborenen of rechtmatig geadopteerde kinderen alle rechten der verwantschap, die voornamelijk de erfopvolging betroffen. Toen echter in de Peloponnesische oorlog vele burgers, die met vreemde vrouwen gehuwd waren en ook velen, die uit zulke huwelijken geboren waren, door hun hulp en bijstand zich tegenover Athene verdienstelijk hadden gemaakt, is onder het archontaat van Euclides (403 v. Chr.) bepaald, dat allen, die vóór Euclides uit ouders geboren waren, van welke slechts één het Atheens burgerrecht bezat, als burgers zouden worden beschouwd.

Bij de Romeinen daarentegen kwam aan den vader, als

pater familias, absoluut gezag toe tegenover de leden van zijn gezin — al is dat gezag dan ook langzamerhand door wet en gewoonte aanmerkelijk verzacht. Wanneer een kind geboren was, werd het voor de voeten van den vader neergelegd. Het stond aan hem, of hij het wilde opnemen (*suscipere*, *tollere*) en het daarmee wilde erkennen of door het te vondeling te leggen wilde prijsgeven aan slavernij of dood. De vrouw was wettelijk in de macht (*in manu*) van haar echtgenoot. Al de rechten, die haar vader over haar had gehad, toen zij nog verblijf hield in zijn huis, gingen over op den burger, aan wien hij haar ten huwelijk gaf (*in matrimonium dedit*). Zij kon geen eigendom hebben. *Omnia, quae mulieris fuerunt, viri fiunt dotis nomine* (Cicero). Ook de zoon kon in beginsel over geen eigendom beschikken. Alleen in het staatsleven was hij vrij om te handelen naar het hem goedgeacht. Hier won de staat als hoogste autoriteit het van de minder zwaar wegende aanspraken van den vader. Maar de zoon mocht nog zo hoog in de staat gestegen zijn, hij had zijn vader te gehoorzamen, zodra hij zijn ambt had neergelegd en was verder in alles van hem afhankelijk. Zelfs strekte zich de *patria potestas* nog over de nakomelingen van zijn zoon uit. Vrij van de *patria potestas* waren alleen de flamen *Dialis* (offerpriester van Juppiter) en de Vestaalse maagden. De *patria potestas* eindigde, wanneer de vader stierf of door ballingschap zijn burgerrecht verloor en wanneer door *emancipatio* of *adoptio* (§ 164) het oude familieverband werd verbroken. Volgens de oude regel der XII tafelen kon de vader zijn kind verkopen, maar niet meer dan driemaal. Op dit beginsel berustte de *emancipatio* = de rechtshandeling, waardoor de vader zijn zoon vrijwillig kon ontslaan uit de *patria potestas*. Als iemand zijn zoon wilde emanciperen, verkocht hij hem aan een tussenpersoon B. Deze toestand van den door zijn vader verkochten zoon heette „*in mancipio esse*”. Ontsloeg B den zoon uit het *mancipium*, keerde deze vanzelf in de *patria potestas* terug. Dezelfde handeling werd nog eens herhaald. De derde maal was de zoon, na door B te zijn ontslagen, vrij en zelfstandig.

§ 164. Eigennamen.

Het verschil in het gewicht, dat de Grieken en dat de Romeinen hechtten aan het geslacht, kwam ook in het geven van een naam tot uiting. In Griekenland had iedere burger een afzonderlijke naam, gewoonlijk die van zijn grootvader, somtijds die van zijn vader. In officiële gevallen werd hierbij vermeld de gemeente, waaruit men afkomstig was. Zo heette de redeenaar Demosthenes in officiële stukken *Δημοσθένης Δημοσθένους Παιανεύς* = Demosthenes, de zoon van Demosthenes, uit de gemeente Paeania (§ 74). Maar de individuele naam was bijna de enige, waaronder men bekend was.

Anders te Rome. Een Romeins burger uit de klassieke tijd had 3 namen. Maar de naam bij uitnemendheid was die van zijn geslacht. Oorspronkelijk was een geslacht of gens door een geslachtsoudste bestuurd en had elke gens een eigen naam, die ook het gensland droeg. Zo sprak men van de gens Fabia en van de ager Fabius. Alle tot de meest verwijderde leden van zulk een geslacht hadden deze naam als tweede naam (*nomen gentilicium*). Daarvoor droeg ieder een eigen persoonsnaam (*praenomen*) als Gaius, Lucius, Quintus e.a., waarvan er 18 bestonden. Toen de geslachten zich splitsten in een groot aantal families, slechts los onderling verbonden door gemeenschappelijke riten (*sacra*), waaraan allen deelnamen, werden deze families onderscheiden door, eveneens erfelijke, bijnamen (*cognomina*). Deze *cognomina* waren vaak spotnamen, eertijds gegeven aan een familielid, op wie zij pasten en daarna erfelijk geworden. Zo had de dichter Quintus Horatius de bijnaam Flaccus (hangoor); Publius Ovidius was bijgenaamd Naso (neus); Marcus Tullius M.f. (= Marci filius) had het cognomen Cicero, omdat het gelaat van een zijner voorouders ontsierd was geweest door een wrat als een erwt (cicer).

P. Cornelius Scipio Africanus droeg dus de persoonsnaam Publius, was afkomstig uit de gens Cornelia, uit de familie der Scipiones. Africanus was zijn niet erfelijk *agnomen*: een persoonlijke eretitel hem verleend ter ere van zijn overwinning op Carthago.

Een geadopteerde zoon kwam geheel onder de patria potestas van dengene, die hem aannam, en kreeg ook diens naam.

Er waren te Rome 2 manieren om iemand als zoon aan te nemen:

1e. *adrogatio*.

2e. *adoptio*.

Adrogatio is het aannemen van iemand, die te voren *sui iuris* was d.w.z. die de vrije beschikking had over zijn persoon en goederen en van niemand afhankelijk was.

Adoptio is het aannemen van iemand, die *alieni iuris* was. Een *filius adoptivus* trad uit zijn oorspronkelijke familie en nam de naam aan van zijn nieuwen vader, maar bleef ter aanduiding van het geslacht, waaruit hij stamde, zijn vroeger nomen gentilicium voeren met de uitgang — *anus*. Zo heette de zoon van L. Aemilius Paullus, sedert hij door den zoon van Scipio Africanus Maior was aangenomen, P. Cornelius Scipio Aemilianus, eveneens Africanus genoemd wegens zijn definitieve onderwerping van Carthago, maar ter onderscheiding van den oudere, bijgenaamd Minor.

III. HET HUWELIJK.

a. Bij de Grieken.

§ 165.

Gelijk nog heden ten dage bij sommige onbeschaafde volken de man zijn vrouw door roof moet verkrijgen, en tot voor korte tijd in de zuidelijke streken van de Sowjetunie* ondanks verbod en strafbaarheid dit gebruik bleef voorkomen, zo zou dit ook in de primitieve oudheid het geval zijn geweest. Opmerkelijk is dat nog lange tijd, maar louter als symbool, te Sparta in zwang bleef, dat de bruidegom met geweld zijn bruid moest ontrukken uit de armen van haar moeder. Ook willen sommigen een overblijfsel van dit gebruik zien in de eigenaardige gewoonte van den man, die te Rome in het huwelijk trad, om zijn vrouw over de drempel te dragen, als was zij een door hem geroofde buit. Bij

Homerus schijnen sporen te bestaan van de verplichting zich een vrouw te kopen van haar vader. In later tijd is hiervan geen sprake meer, maar kreeg daarentegen de vrouw, indien enigszins mogelijk, een bruidsgift mee (*προίξ*). Huwelijken tussen broer en zuster schijnen in overoude tijden blijkens een mythe als die van Zeus, die zijn zuster Hera trouwde, niet ongewoon te zijn geweest en bleven tot in de 5de eeuw bij conservatieve adellijke families voorkomen. Hieraan zal de gedachte niet vreemd geweest zijn om de bruidsgift voor de naaste familieleden te behouden. Met hetzelfde oogmerk was de bepaling gemaakt, dat de erfdochter (*ἐπίκληρος*), aan wie alleen het vermogen van haar ouders ten deel gevallen was, verplicht was haar naasten ongetrouwen mannelijken verwant te trouwen.

Met tal van offeranden en ceremonies ging het huwelijk gepaard. Daags te voren wijdde de bruid het speelgoed uit haar jeugd aan Artemis. Slechte voortekens werden zorgvuldig vermeden. Een groot offer en een maaltijd besloten de plechtigheden, waarna de bruid bij het vallen van de avond onder fakkellicht met haar man en een van diens vrienden naar haar toekomstige woning reed.

b. Bij de Romeinen.

§ 166.

Bij het Romeinse huwelijk moet men 2 soorten onderscheiden. Bij de eerste soort trad de vrouw geheel uit de toestand van onderworpenheid tot haar vader om over te gaan in de macht (*manus*) van haar man. Bij de tweede soort bleef de vrouw in de macht van haar vader. De eerste was lange tijd de meest gebruikelijke, maar geraakte later meer en meer in onbruik.

Een huwelijk van de eerste soort kon op 3 manieren gesloten worden:

1e. door *confarreatio*, een aan de Sabijnen ontleende huwelijksvorm, die zich kenmerkte door allerlei magische gebruiken. Vereist was de tegenwoordigheid van den Pontifex Maximus, van den Flamen Dialis en van 10 getuigen. Er werd

een van spelt gebakken koek geofferd, waarvan een gedeelte door de jonggehuwden genuttigd werd als symbool van de invoering in de sacrale gemeenschap.

2e. door *usus*. Evenals eigendom over roerend goed door eenjarig rechtmatig en ongestoord bezit werd verkregen (*usucapio*), zo kwam de vrouw in de macht (*manus*) van haar man, wanneer zij een jaar met hem samenleefde en ten minste geen 3 achtereenvolgende nachten in die tijd uit de woning afwezig was.

3e. door *coemptio*: een nabootsing van een oud-romeinse vorm van verkoop. De vader deed formeel afstand van zijn rechten op zijn dochter. De dochter gaf echter van te voren toestemming tot het huwelijk, zodat zij niet in de toestand van slavin kwam, maar een vrije gewaarborgde plaats verkreeg.

Deze 3 vormen, evenals het vrije huwelijk, dat later hiervoor in de plaats trad, mogen verschil gemaakt hebben voor de wet, de huwelijksgebruiken waren nagenoeg altijd dezelfde. Allereerst kwam de verloving (*sponsalia*) tot stand door vraag en antwoord: *spondesne? spondeo*. De bruiloft (*nuptiae*) had plaats in het huis van de bruid. Voor zonsopgang werden de *auspicia* geraadpleegd. De bruid was gekleed in een witte tunica. Om haar hoofd droeg zij een lichtrode sluier (*flammeum*). Het haar was verdeeld in zes vlechten (*crines*), die door linten (*vittae*) samengebonden waren. Bruid en bruidegom spraken bepaalde formules uit (*ubi tu Gaius, ego Gaia*). De *pronuba* (bruidleidster) legde de handen van de jonggehuwden in elkaar en geleidde hen naar het altaar. Bij het vallen van de avond werd de bruid onder fakkellicht en fluitmuziek naar haar toekomstige woning geleid. Noten werden onder de menigte uitgestrooid. Wanneer de stoet voor de nieuwe woning was aangekomen, versierde de bruid de deur met wollen banden en besmeerde de posten met olie of vet. Dan werd zij over de drempel getild, volgens sommigen, opdat zij haar voet niet stoten zou, wat als een slecht voorteken zou zijn beschouwd, maar waaraan volgens anderen een geheel andere gedachte ten grondslag ligt. (Vgl. § 165).

IV. KLEDING.

a. Bij de Grieken.

§ 167.

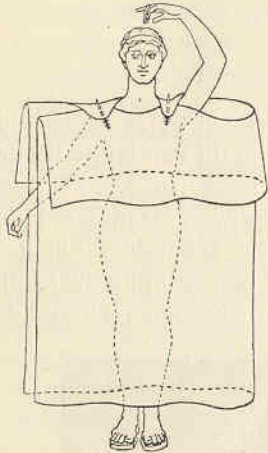
De vrouwenkleding, die wij in de kunst het eerst afgebeeld zien, is de Dorische *chiton*. Deze bestond uit een lange brede wollen lap, veel breder dan degene, die hem droeg, zelf lang was. Daarom werd hij van boven omgevouwen. Dan werd de *chiton* omgeslagen, door pennen boven de schouders vastge maakt, zodat de armen bloot bleven. Door een ceintuur werd hij om het middel bijeengehouden of wel aan de open rechterzijde

Dorische chiton.

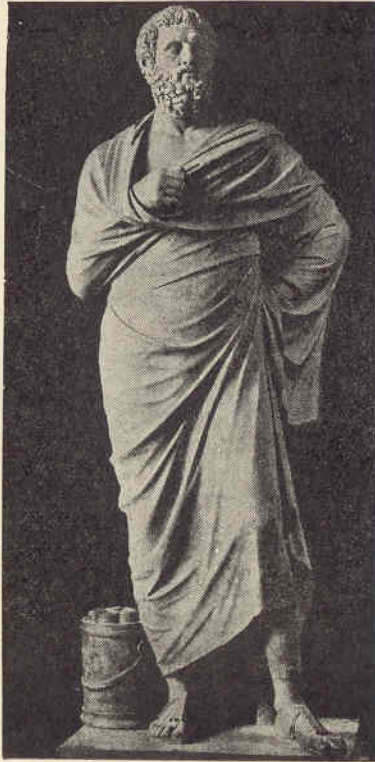
door gespen dichtgehaakt. In Sparta droegen ongehuwde meisjes niet anders. Overigens sloegen de vrouwen daaroverheen de *πέπλος*. Op de gevaarlijke methode om den *chiton* boven de schouders met lange scherpe pennen samen te houden wordt in de oude litteratuur dikwijls gezinspeeld. Volgens Herodotus (V, 87) waren het juist deze pennen, welke de Dorische *chiton* te Athene in onbruik deden geraken. Tot aan het begin van de zesde eeuw was deze in alle staten van Griekenland de ge-

wone dracht der vrouw. In deze tijd betwistte Athene het naburige eiland Aegina de heerschappij ter zee. Bij een stroop-

Dorische chiton.

tocht hadden eens de Atheners zo geweldig klop gekregen, dat slechts één man ontkwam. Toen deze te Athene teruggekeerd was, drongen de vrouwen om hem samen en vroegen, hem prikkend met de lange pennen van haar kleed, naar hare echtgenoten, zó lang, tot hij dood was. Daarop werd een verordening uitgevaardigd, waarbij de gevaarlijke mode werd afgeschaft. De Ionische chiton, die hiervoor in de plaats kwam, werd de gebruikelijke kledij gedurende de ganse klassieke periode. Deze was van linnen i. pl. v. wol, was van mouwen voorzien en hing in menigvuldige plooien om het lichaam. Daar hij uiteraad wat dun was, werd hieroverheen een soort van mantel (*ἱμάτιον*, *ἀμπεχόνη*) geslagen, bijeengehouden door een ceintuur, hoog of laag gedragen, al naar de mode was.

Sophocles in zijn *ἱμάτιον* gekleed.

De kleding der mannen was al even eenvoudig. De man in Griekenland droeg een onderkleed van wol, *χιτών* of *ἑπωμίδς*, zonder mouwen, vastgeknoopt om het middel door een gordel. Gaandeweg werd ook door den man linnen i. pl. v. wol verkozen. Een broek werd beschouwd als een klederdracht van barbaren. Over de *χιτών* werd een soort van brede shawl of mantel geslagen (*ἱμάτιον*) zó, dat de schouder bloot bleef. Het *ἱμάτιον* werd aangezien als het voornaamste en eigenlijke kledingstuk van den man. Terwijl het niet betamelijk was het open te laten hangen en iemand zonder *ἱμάτιον*, al droeg hij de chiton, *γυμνός*, ongekleed, heette, gold daarentegen een man in zijn *ἱμάτιον* gehuld, zelfs zonder enig ander gewaad, als volmaakt gekleed. Het beeld van Sophocles geeft een prachtig voorbeeld van een met zwier omgeslagen *ἱμάτιον*. In het bedrijvige leven werd het *ἱμάτιον* vaak opgenomen en vastgegespt op de schouder. Zo imiteerde men de smallere, maar dikkere mantel (*χλαῖνα*, *χλαμύς*), die ontleend was aan de Macedoniërs. Deze laatste werd vooral gedragen in de oorlog en op reis. Gewoonlijk was men blootshoofds. Bij slecht weer zette men een muts op (*κνινή*): op reis ter beschutting tegen de zonnegloed een *πέτασος*. Vaak ook was men blootsvoets, doch werden niettemin in huis een soort pantoffels gedragen (*ἐμβάδες*), op straat sierlijk toegebonden sandalen, op jacht en in de krijg *κόθορνοι*. Een wandelstok (*βακτηρία*) was onmisbaar — te Athene zelfs verplicht. Wie daar tegen de avond zonder wandelstok werd gezien, liep gevaar als een verdacht personage te worden meegenomen naar het politiebureau. Een zegelring (*σφραγίς*) maakte de uitrusting compleet.

b. Bij de Romeinen.

§ 168.

Een Romein uit de dagen der republiek ging bijna uitsluitend in wol gekleed. Linnen werd alleen gebruikt voor het korte lendenschort (subligaculum) en voor zakdoeken. Men kende Indische mousseline (carbāsus). In later tijd werd deze

veel geïmporteerd, maar steeds als bijzondere luxe beschouwd. Van af de derde eeuw vóór Chr. mag de pop van de zijderups in grote hoeveelheden door karavanen van uit China naar het eiland Cos vervoerd en daar verwerkt zijn tot de, ook te Rome veel genoemde, dunne bijna doorschijnende Coae vestes; tot aan de keizertijd moeten wij ons echter èn mannen èn vrouwen te Rome gehuld denken in wollen kleren.

Het voornaamste kledingstuk van den man was de toga. Deze bestond uit een lange lap, ongeveer 15 voet lang en 10 voet breed. Alvorens deze om te doen, werd hij over de lengte omgevouwen. Het ene eind werd over de linkerschouder geworpen, zó, dat het van voren bijna reikte tot aan de grond. Het

Romein gekleed in tunica en toga.

Romeins Senator gekleed met de tunica laticlavaria en de toga praetexta.

langere eind werd van achteren onder de rechterschouder doorgetrokken en vervolgens weder over de linkerschouder geworpen. Door het opnemen der tippen kon verder de toga in allerlei vouwen en plooiën op sierlijke wijze om het lichaam worden gedrapeerd. Oorspronkelijk was de toga het enige kledingstuk, dat over het subligaculum werd gedragen. Gaande-

weg werd het gewoonte onder de toga een wit wollen hemd (tunica) te dragen. Het had geen of slechts korte mouwen. Het dragen van een tunica met mouwen (manicata tunica) werd in de dagen van Cicero beschouwd als een teken van verwijfdheid. Dikwijls werd meer dan één tunica aangedaan. Van Augustus, die veel aan verkoudheid leed, wordt verteld, dat hij in de winter onder zijn toga 4 tunicae en een wollen lijfje en bovendien nog lappen om dijen en kuiten droeg. Aan de tunica was het te zien tot welke stand men behoorde. Op de tunica der senatoren was een brede purperen strook (clavus) aangebracht (tunica laticlavaria). De tunica der ridders was met twee smalle stroken getooid (tunica angusticlavaria). Deze clavi liepen van boven tot beneden zowel vóór als achter door. Aan de toga was de persoonlijke positie van dengene, die haar droeg, te onderkennen. De hogere ambtenaren droegen een toga met brede purperen zoom (toga praetexta), evenals verschillende priesters. Ook de kinderen van aanzienlijke burgers droegen de toga praetexta tot hun 17de jaar, waarna de toga virilis werd aangenomen, en werden tot die tijd praetextati genoemd. Zo was de toga het eregewaad van den Romeinse burger buitenshuis. Slaven mochten ze niet dragen. Vreemdelingen evenmin. Met trots spreekt Vergilius van

Romanos, rerum dominos, gentemque togatam.

Maar de toga was tegelijk een lastige en bewerkelijke dracht. Daarom begon men reeds in Augustus' dagen de toga te vervangen door het pallium, dat overeenkwam met het Griekse ἱμάτιον (§ 167) en de lacerna, dat een soort van buitenmodel soldatenmantel was. Armere lieden zijn ten allen tijde over het geheel tevreden geweest met de tunica, maar sloegen bij koud en slecht weer daarover heen de paenula, een uit grove stof of leer vervaardigde van voren geheel gesloten jas.

Soldaten droegen een speciale krijgsmantel: sagum. Het rode sagum, door den generaal gedragen, was bekend onder de naam van paludamentum.

De Romeinse matrona droeg over een tunica een tot de voeten reikende stola, die korte mouwen had en om het middel door

een gordel werd samengehouden. Onderaan de stola placht een geplooid strook (*instita*) te worden aangebracht. Op straat droegen de Romeinse dames een manteltje, dat later de vorm van het Griekse himation aannam en dan *palla* heette.

F. § 169. JULIAANSE TIJDREKENING.

C. Iulius Caesar liet in het jaar 46 v. C. als Pontifex Maximus door den Alexandrijnsen sterrenkundige Sosigenes de kalender regelen. In het jaar 46, ook wel annus confusionis (jaar van verwarring) geheten, was men langzamerhand de werkelijke tijd zo vooruitgelopen, dat men reeds Mei schreef terwijl de lentenachtevening (21 Maart) nog moest plaats hebben. Caesar herstelde het verband, doordat hij 3 schrikkelmaanden, één na 24 Febr., de beide anderen tussen November en December, in het geheel 67 dagen inlaste. Hij nam voor het vervolg het zonnejaar van $365\frac{1}{4}$ dagen tot grondslag en bepaalde, dat van een cyclus van 4 jaren drie 365, één 366 dagen zou tellen. De nieuwe tijdrekening werd ingevoerd op de 1 Januari 45 v. C.

De namen der maanden komen met de onze vrijwel overeen: **Ianuarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Iunius, Quintilis, Sextilis, September, October, November, December.**

In plaats van Quintilis en Sextilis gebruikte men in de keizertijd de namen **Iulius** en **Augustus**. Daar oorspronkelijk Maart de eerste maand van het jaar was, is het niet vreemd, dat de namen der maanden van Quintilis tot December, met de telwoorden *quinque* tot *decem* samenhangende, voor de zevende tot de twaalfde maand gebruikt worden.

De eerste dag van iedere maand wordt **Kalendae** genoemd (vandaar het woord „kalender”); de 5de dag (maar in Maart, Mei, Juli en October de 7de) heet **Nonae**, de 13de (in genoemde maanden de 15de) **Idus** (-uum, f.). Van deze drie dagen worden de overige dagen teruggeteld: de onmiddellijk voorafgaande dag wordt aangewezen door **pridie** c. acc., terwijl

de overige zó worden berekend, dat men niet aftrekt, maar de *terminus a quo* en *ad quem* medetelt: de aanwijzing geschiedt door **ante diem** c. acc.¹⁾.

¹⁾

ENKELE VOORBEELDEN.

1 Januari		Kalendis Ianuariis.
2 „	(5 + 1 — 2)	ante diem quartum Nonas Ianuarias.
4 „		pridie Nonas Ianuarias.
5 „		Nonis Ianuariis.
9 „	(13 + 1 — 9)	ante diem quintum Idus Ianuarias.
12 „		pridie Idus Ianuarias.
13 „		Idibus Ianuariis.
20 „	(31 + 2 — 20)	ante diem tertium decimum Kalendas Februarias.
31 „		pridie Kalendas Februarias.
1 Maart		Kalendis Martiis.
2 „	(7 + 1 — 2)	a. d. sextum Nonas Martias.
4 „	(7 + 1 — 4)	a. d. quartum „ „
5 „	(7 + 1 — 5)	a. d. tertium „ „
6 „		pridie Nonas Martias.
7 „		Nonis Martiis.
9 „	(15 + 1 — 9)	a. d. septimum Idus Martias.
12 „	(15 + 1 — 12)	a. d. quartum „ „
13 „	(15 + 1 — 13)	a. d. tertium „ „
14 „		pridie Idus Martias.
15 „		Idibus Martiis.
20 „	(31 + 2 — 20)	a. d. tertium decimum Kalendas Apriles.
31 „		pridie Kalendas Apriles.

20 Februari (28 + 2 — 20) a. d. decimum Kalendas Martias.

20 April (30 + 2 — 20) a. d. duodecimum Kalendas Maias.

In een schrikkeljaar plachten de Romeinen de 24ste Februari dubbel te tellen, zodat de laatste dagen van Februari in dat geval aldus aangeduid werden:

23 Februari (28 + 2 — 23) a. d. septimum Kalendas Martias.

24 „ (28 + 2 — 24) a. d. sextum „ „

schrikkel dag = a. d. bis sextum „ „

25 Februari (28 + 2 — 25) a. d. quintum „ „

Daarom noemden de Romeinen een schrikkeljaar een annus bissextus en later ook wel annus bissextilis, vanwaar het Franse: an bissextil.

De dagen worden verdeeld:

1. ten opzichte van hun bestemming in staatszaken in
 - a) **dies fasti**, waarop recht gesproken en comitia, volksvergaderingen, mogen gehouden worden, en
 - b) **dies nefasti**, waarop het openbaar leven stilstaat.
2. volgens de godsdienstige voorschriften in
 - a) **dies festi**, feestdagen, met welke de dies nefasti samenvallen, en
 - b) **dies profesti**, werkdagen.

G. AANHANGSEL.

I. LEER VAN DE MAAT DER LETTERGREPEN.

§ 170. Algemene regels.

1. Een lettergreep of syllabe is kort, wanneer de zich daarin bevindende klinker (vocaal) kort is en deze niet door meer dan één medeklinker (consonant) gevolgd wordt; kort is een vocaal vóór een vocaal, ook al staat er een *h* tussen: *āger*, *dēus*, *audīo* (maar *audīmus*), *prōhibēo*.

2. Een lettergreep is van nature lang, wanneer de vocaal daarin lang is. Altijd lang zijn tweeklanken (diphthongi) en vocalen, die door samentrekking ontstaan zijn; *grātus*, *claudo*; *cōgo* (*co-ago*), *dēbeo* (= *dehibeo*), (*tibīcen* (= *tibi-i-cen*), *mālo*, *prūdēns* (= *providens*), *dītissimus* enz.).

3. Een lettergreep met korte vocaal wordt als lang beschouwd, indien zij gevolgd wordt door twee consonanten of een dubbele; men noemt haar dan lang door positie: *arx*, *fert*, *fax* (*fācis*); *ar-tis*, *es-sem*, *in nova*, *inter sese*, *re-stare*, *a-stra*, *pro-ximus*; maar indien de twee consonanten beide tot het volgende woord

behoren, blijft de voorgaande syllabe met korte vocaal doorgaans kort: *saepē stīlum vertas*, *effulgērē fluctus*, doch *Drūmōquē Xanthoque*.

Aanmerking. 1. De verbinding *qu* maakt geen positie, evenmin een *h* met voorafgaande consonant.

Aanmerking. 2. Een muta gevolgd door *l* of *r*, maakt zwakke positie (*positio debilis*); vandaar dat de voorafgaande syllabe kort of lang kan gebruikt worden (*syllaba anceps*): *tenēbrae*, *volūcris*, *rē-fringo*. Behoren evenwel de twee consonanten niet tot dezelfde syllabe dan wordt de voorafgaande lettergreep als lang beschouwd: *obruo*, *ob rem*. In proza wordt de syllabe voor de *positio debilis* altijd kort uitgesproken, zo zij van nature kort is.

4. In afgeleide en samengestelde woorden blijft de quantiteit van de stamvocaal behouden b.v.: *causa*, *accūso*; *māter*, *māternus*; *āmor*, *āmicus* enz.; zo wordt *ā* in samenstellingen geregeld *ī*: *cāpio*, *incīpio*, *fācio*, *effīcio*, maar *ae* geeft *ī*: *caedo*, *incīdo*. (insnijden). Op deze regel zijn enkele uitzonderingen, b.v.: *dux*, *dūcis*, maar *dūco*; *vōx*, *vōcis*, maar *vōco*; *dīco*, maar *male-dīcus* enz.

§ 171. Middelen om de hiatus te vermijden.

1. *Elisio* (uitstoting). Indien men twee op elkander volgende klinkers duidelijk uitsprekt, ontstaat een gaping (*hiātus*), die bij het lezen van verzen vermeden wordt door de eerste vocaal, onverschillig of zij kort of lang is, uit te stoten (*elidēre*) b.v. *corpore in uno*, *causae irarum*. Hetzelfde doet men als het volgende woord met *h* begint, of het eerste op *m* eindigt: *cur(am)hanc dimittite*, *suprem(um) audire laborem*.

Zo het tweede woord *es* of *est* is, en het voorafgaande eindigt op een vocaal of *m*, elideert men anders; dan valt de *e* weg zodat men lezen moet: *magnast*, *magnumst*.

II. *Synizēsis* is de samensmelting van twee vocalen in één woord tot één lange lettergreep, zonder dat dit in

2. Na deze caesuur komt het meest voor de *semisep-tenaria*, de caesuur na de arsis van de vierde voet of na zeven halve voeten:

Navibus (infandum!) amissis // unius ob iram.

Gewoonlijk gaat hiermede een caesuur na de arsis van de tweede voet gepaard ¹⁾:

Inde toro // pater Aeneas // sic orsus ab alto est.

3. Zelden vindt men bij Latijnse dichters een caesuur na de eerste korte van de derde voet ²⁾:

O passi graviora, // dabit deus his quoque finem.

In tegenstelling met de caesuren na de arsis (1 en 2), de mannelijke, noemt men deze de vrouwelijke.

3. Zo het einde van een woord samenvalt met het einde van de vierde voet, heeft de *bucolische diaerësis* plaats, een pauze, zeer geliefkoosd bij *bucolische* dichters ³⁾:

Solstitium pecori defendite; // iam venit aestas.

§ 175. De dactylische pentameter

bestaat uit twee dactylische tripodieën, die beide catalectisch zijn, daar aan de derde dactylus de thesis ontbreekt. Alleen in de eerste tripodie kunnen de dactylen door spondēen vervangen worden. De twee helften van het vers worden steeds door *diaerësis* gescheiden.

— — — — — // — — — — —

De pentameter komt nooit alleen voor, maar wordt altijd met een hexameter verbonden tot het zogenaamde distichon ⁴⁾.

¹⁾ Verbinding van *ἐφθιμμερής* met *τρεῖς ἡμέρας* vindt men b.v.:

μάντι κακῶν // οὐ πω ποτέ μοι // τὸ κρήνον εἶπας.

²⁾ De caesuur, κατὰ τρίτον τροχαῖον (= na de trochaeus van de derde voet) geheten, komt bij Griekse dichters dikwijls voor:

ἄνδρα μοι ἔννεπε Μοῦσα // πολύτροπον ὃς μάλα πολλά.

³⁾ Men vergelijke de *τετραποδία βουκολική* in:

ναιετάω δ' Ἰθάκην εὐδήμελον // ἐν δ' ὄρος αὐτῇ.

⁴⁾ Evenzo in het Grieks, b.v.:

ὦ ξείν', ἀγγέλλειν // Λακεδαιμονίοις, ὅτι τῇδε
κείμεθα τοῖς κείνων // ἑήμασι πευθόμενοι,

Principiis obsta; // sero medicina paratur,
Cum mala per longas // convaluere moras.

§ 176. De iambische senarius

of *trimeter iambicus* bestaat uit 6 volledige iamben. De hoofdcaesuur van de senarius valt na de thesis van de derde (minder dikwijls van de vierde) voet. De oorspronkelijke vorm van het vers is dus als volgt ¹⁾:

— — — — — // — — — — —

Beātus ille, qui procūl negōtiis.

In elke periode krijgt bij de voordracht de eerste arsis de meeste nadruk (*ictus*). Maar bovenstaande vorm van de senarius komt meestal gewijzigd voor.

Van de Latijnse dichters ²⁾ laat *Phaedrus* de volgende vrijheden toe:

1. In de arsis van alle voeten, behalve van de laatste, kunnen in plaats van de lange lettergreep twee korte gebruikt worden, dus — — voor — — (tribrachys in plaats van iambus). De laatste arsis van het vers kan een korte lettergreep zijn.

2. Op de plaats van elke thesis, behalve van de zesde, kan een lange komen te staan, die wederom mag opgelost worden in twee korte. Slechts in de eerste voet kunnen bij *Phaedrus* tegelijk arsis en thesis uit twee korte lettergrepen

¹⁾ Vergelijk: ἀπελθε' σοὶ γὰρ ὠφέλειαι οὐκ ἐνι

— — — — — // — — — — —

²⁾ De vrijheden bij de Griekse dichters zijn niet zo groot als bij de Latijnse.

a) Een *spondēus* is bij com. en trag. geoorloofd op de oneven plaatsen (1, 3, 5);

b) een *tribrachys* kan bij com. en trag. overal staan behalve in de laatste voet, doch opeenhoping van korte syllaben wordt vermeden.

c) een *anapaestus* komt bij de trag. bijna alleen in de eerste voet voor (bij eigennamen ook op andere plaatsen), bij de com. overal, behalve in de laatste voet.

d) een *dactylus* staat bij de trag. in voet 1 en 3, bij de com. in 1, 3 en 5.

§ 180. Gewichten.

ὀβολός	0,73 g
δραχμή = 6 ὀβολοί	4,36 g.
μνᾶ = 100 δραχμαί	436 g.
τάλαντον = 60 μνᾶί	26,20 kg ¹⁾
scripulum	1,14 g.
uncia = 24 scripula	27,3 g.
as, libra (Rom pond) = 12 unciae	327 g

§ 181. Munten en geldswaarden.

I. Attische munten.

- Kopergeld:

χαλκοῦς	f	0,01
-------------------	---	------
- Zilvergeld (in Griekenland het gewoon betaalmiddel)

ὀβολός	f	0,7 ⁵
δραχμή = 6 ὀβολοί	f	0,45
μνᾶ = 100 δραχμαί	f	45,—
τάλαντον = 60 μνᾶί	f	2700,—
- Goudgeld:

στατήρ	f	9,—
δαρεικός	f	12,—

II. Romeinse munten.

Zolang te Rome geen gemunt geld bestond en uitsluitend ruilhandel werd gedreven, werden betalingen gedaan in vee (pecunia van pecus). In de plaats van het vee kwamen in gebruik afgewogen stukken koper (aes.) Verg. het woord aera-rium. Weldra werd het gewoonte koperen stukken naar hun gewicht van staatswege te stempelen (aes signatum). Tot het jaar 268 v. Chr. kenden de Romeinen slechts kopergeld.

as libralis (aeris gravis)	f 0,12
uncia	f 0,01

¹⁾ τάλαντον betekent: 1. de weegschaal, 2. wat daarop gewogen wordt.

Het historisch verloop der gebeurtenissen deed de muntstand-aard twee belangrijke veranderingen ondergaan, de éne kort vóór het begin van de eerste Punische oorlog, de andere bij het begin van de tweede Punische oorlog. Na het beëindigen van voorspoedig gevoerde oorlogen, deed de toenemende welvaart en het uitgebreide handelsverkeer met de Grieken van Beneden-Italië en Sicilië de behoefte gevoelen aan een zilveren munt. Daarom begon men in 268 v. Chr. een zilveren munt te slaan, die in waarde ongeveer gelijk stond met de Griekse drachme. Dit was de **denarius**, verdeeld in 10 delen, ieder = 1 as, en in halve stukken en kwartstukken, waarvan vooral de laatste in zwang kwamen. Dientengevolge had men te Rome in het midden van de derde eeuw v. Chr. de volgende munten:

denarius = 4 sestertii = 10 asses . . ± f 0,40 : teken X,
quinarius = 2 sestertii = 5 asses . . ± f 0,20 : teken V,
se(mi)stertius (nummus) of eenvoudig **nummus** =
 = 2½ asses ± f 0,10 : teken IIS, later HS,
as = f 0,04.

De nood, die Italië trof door de inval van Hannibal, noodzaakte de staat in 217 4 asses met 1 sestertius gelijk te stellen, zodat de waarde van een as ongeveer f 0,02⁵ bedroeg.

Romeinse as met Januskop en prora.

Gouden munten werden wel vanaf 217 nu en dan geslagen, doch eerst door Caesar in omvangrijker mate ingevoerd. De door hem geslagen **nummus aureus** of alleen **aureus** was

een goudstuk ter waarde van $\pm f$ 13, maar bij Plautus is aureus nog = Philippēus of f 9.

Geldsommen beneden de 2000 sestertii worden op eenvoudige wijze uitgedrukt: mille nongenti quinquaginta sestertii = 1950 sest. Bij veelvouden van duizend staat de genet. vorm **sestertium** of **nummum** b.v.: quinque milia sestertium = HS. 5000.

Bij veelvouden van 100,000 laat men **centena milia** weg. Dus een millioen sest. = **decies centena milia sestertium** of **decies sestertium** = HS. decies.

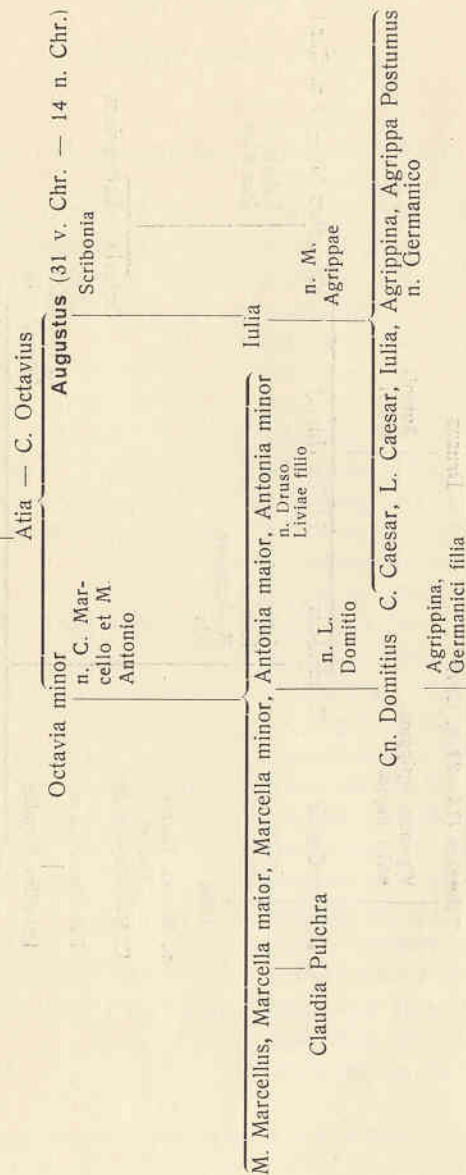
Uit het veelvuldig gebruik van de gen. **sestertium** na milia ontstond het gebruik sestertium als een onzijdig subst. te verbuigen. Vandaar (met weglating van mille) duo, septem, trecenta cet. sestertia in pl. v. duo, septem, trecenta milia sestertium 2000, 7000, 300,000 sestertiën.

Een millioen sest. is bij de Romeinen, evenals het talent bij de Grieken, een geldswaarde of eenheid, waarin men grote sommen uitdrukt. Men vergelijke een ton gouds.

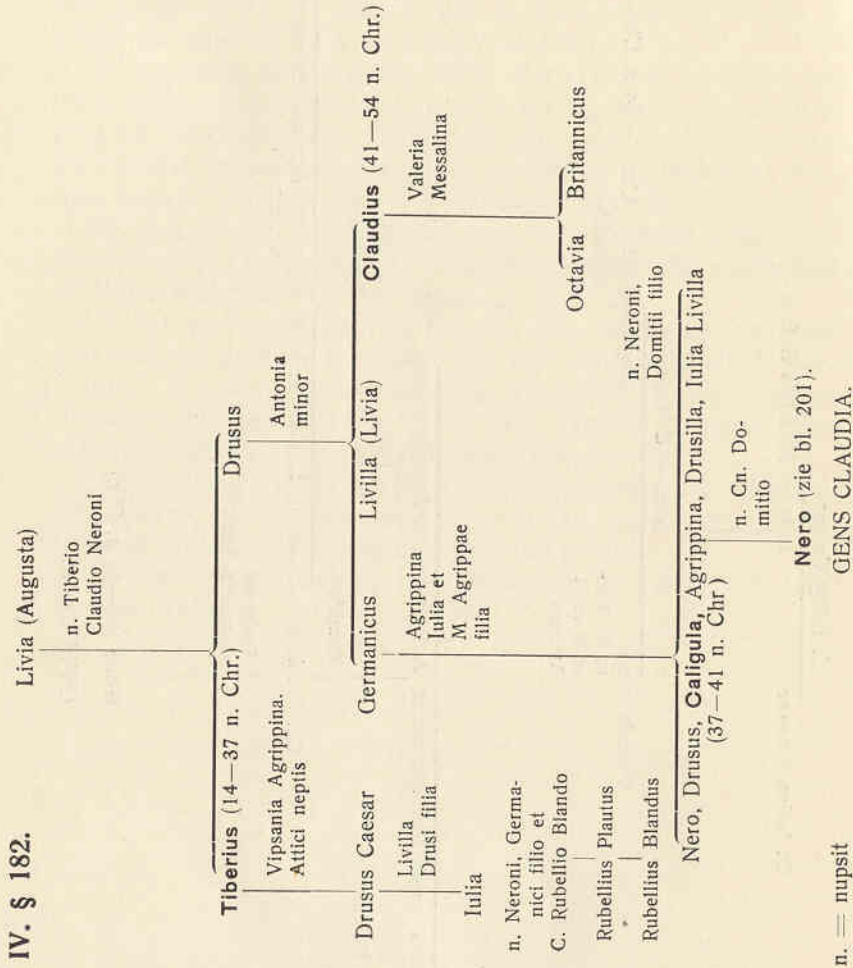
De munt bevond zich op het Capitool in de tempel van Juno Moneta, vanwaar ons woord munt.

IV. § 182.

C. Iulius Caesar — C. Iulius Caesar — M. Atius Balbus

IV. § 182.

REGISTER ¹⁾.

De cijfers duiden de §§ aan.

- A = absolvo 136, = antiquo 131.
 Academia 98; 103; 155.
 acatalectus (versus) 173.
 acies simplex enz. 151.
 acies instructa 149; 151.
 Acropolis 154.
 ἀδιάφορα 101.
 adlecti 126.
 adoptio 163; 164.
 adrogatio 164.
 Aedes Vestae 158.
 aedilis 121, aedilis designatus 82.
 ἀήρ 90.
 aerarium 119; 158; 181.
 Aeschines 70; 74; 75.
 Aeschylus 39.
 Aesopus 89.
 agger 150; 152.
 agmen 149, agmen primum 149, novissimum 149.
 agnomen 164.
 ἀγορά 143.
 ἀγών 111.
 ἀγωνίζεσθαι 38.
 Agrippa. Aanh. IV.
 αἰθρονσαι αὐλῆς 10, I a, δόμον 10, Ic.
 αἰχμή 12b III.
 ἀκονισταί 12a I; 138.
 ἀκόντιον 140.
 ala 144; 151; 153.
 ἀλλά 142.
 ἀλαλητός 12c.
 alarii 151.
 album iudicum 135.
 Alcaeus 24.
 ἄλεισον 10, II 3.
 Alexandrië 1.
 altercatio 128; 136.
 ἀμπεχόνη 167.
 ἀμφικύπελλον 10, II 3.
 Amphitheatrum Flavium 158.
 amphora 179.
 Anacreon 24.
 ἀνάκρισις 109.
 anapaestus 172.
 Anaxagoras 41; 53; 91.
 Anaximander 90.
 Anaximenes 90.
 anceps (syllaba) 170; 173.
 Andocides 70; 71.
 ἀνεργεῖν τὰ ἰστία 11, II d.
 annales maximi, annalisten 58.
 annus confusiōnis 169, annus bissextus 169.
 ἀντιγραφὴ 109; 110.
 Antiphon 53; 70; 71.
 Antisthenes 95, 96.

¹⁾ De Griekse woorden zijn volgens ons alphabet gerangschikt, dus χ geldt als ch, φ als ph, θ als th, ψ als ps, ζ als z, η als e, ω als o enz.; woorden beginnende met een klinker, voorzien van spiritus asper, staan onder de h.

ἀντιστροφή 42.
 ἀντωμοσία 109.
 Antonius (redenaar) 78.
 ἀντιξ 11, I *b*.
 Anŷtus 95.
 ἀοιδός 9.
 ἄορ 12, *b* III.
 ἀορτήρ 12 III.
 ἀπαγωγή 109.
 ἄπειρον 90.
 ἀπήνη 11, I *a*.
 ἀπογραφή 109.
 Apollonius Molo 59; 81.
 aquila, aquilifer 144.
 Ara Pacis Augustae 159.
 Arcesilāus 103.
 Areopagus 112; 155.
 ἀρχαιρεσίαι 114.
 Archias 81; 82.
 Archilōchus 23.
 ἀρχιτέκτων 44.
 Archŷtas 92.
 ἄρχων βασιλεύς, πολέμαρχος 109.
 ἄρχων ἐπώνυμος 109.
 aries 152.
 Arion 25; 38.
 Aristippus 95; 97.
 ἄριστον 10, II 3; 141.
 Aristophānes 46.
 Aristotēles 55; 99.
 arma 147.
 Arriānus 57; 107.
 arx 157.
 arsis 172.
 ās, ās librālis 180; 181.
 ἀσπίς 12 *b* I; 138; 140.
 ἀσπισταί 12 *a* I.
 ἀταραξία 102.

Atellānae fabŷlae 48.
 Athena 154.
 atrium 162.
 Atticus 61; 81; 87.
 αὐλεια θύραι 10, I *a*.
 αὐλή 10, I *a* en *b*, αὐλειος
 οὐδός 10, I *a*.
 αὐλός 12 *b* III.
 auspicia 153.
 auxilia, auxiliāres 145; 151.
 Aventinus 157.
 ἄξινη 12, *b* III.
 ἄξων 11, I *b*.
 Bacchylides 38.
 βακτηρία 167.
 ballista 152.
 balteus 147.
 βάραθρον 113; 155.
 βάσανος 109.
 Bellona, tempel v., 159.
 βέλος 12, *b* III, 140.
 βῆμα 116; 155; διπλοῦν βῆμα
 177.
 Bias 89.
 βίος 12, *b* III.
 βονλή 12, *c*; 114.
 Brutus 105.
 bucīna, bucinator 144.
 bucolische diāerēsis 174.
 bucolische poēzie 1, 26; 174.
 C = condemno 136.
 Caelius 157.
 Caesar 59; 79.
 caesūra 173.
 calcŷlus Minervae 111.
 caligae 147.
 Callimāchus 28.

calōnes 144.
 Campus Martius 132; 159.
 cantica 48.
 capite censi 144.
 Capitolinus 157.
 carbasus 168.
 Carcer 158.
 carmen fratrum Arvalium,
 Saliāre 2.
 carmina Fescennina 2.
 Carneādes 103; 104.
 casae 150.
 cassis 147.
 castella 152.
 Castor en Pollux, tempel v.,
 158.
 castra aestīva, hiberna, statīva
 150.
 catalecticus (versus) 173.
 catapultā 152.
 Cato (maior) 58; 61; 78; 105.
 (minor) 79.
 Catullus 31.
 causae patrōnus 81.
 causam dicere 136.
 cavea 44.
 censor, census 118; 124.
 centuria 129; 144.
 centurio 146.
 χαλινός 11, *b*.
 χαλκοῦς 181.
 χαράκωμα 143.
 χειροτονία 117.
 χειρμάδιον 12 *b* III.
 Chilon 89.
 χιτών 10, III; 167.
 χλαῖνα 10, III; 167.
 χλαμός 167.
 χοῖνιξ 179.

χορευτής 43.
 χορηγός 43.
 horizon ten 4.
 χοροδιδάσκαλος 43.
 χόρον διδόναι 43.
 Chrysippus 101.
 cibaria 148.
 Cicero 80—88.
 Cincius Alimentus 58.
 cingŷlum militāre 147.
 circumvallatio 152.
 clamor 151.
 Claudius Quadrigarius 58.
 Cleobŷlus 89.
 cloāca 158.
 Coae vestes 168.
 coemptio 166.
 coercitio 120.
 cognitio 136.
 cognomen 164.
 cohors 144. cohors praetoria
 146; 150. cohortes praeto-
 riae, urbanae 153. c. subsi-
 diaryae 151.
 cohortatio 151.
 Colōnus 155.
 Colosseum 158.
 comitia 129—133. comitium 131.
 commentarii 84.
 compluvium 162.
 concilia plebis 131.
 Concordia, tempel v., 158.
 concursus 151.
 confarreatio 166.
 coniurāre 145.
 consilium 146, consilia iudicum
 136.
 consul 123, c. designātus 124,
 c. suffectus 123.

consulāris (vir) 118.
 contio 129; 130, contionem
 habēre 130, summovēre 131.
 contubernāles 146.
 contumacia 136.
 Corinna 25.
 Cornelius Nepos 61.
 cornīcīnes, cornu 144.
 corōna civīca 59.
 Crassus (redenaar) 78; 81.
 crista 147.
 Critobūlus 54.
 Critolāus 104.
 cubītus 177.
 cuneus 151.
 cunicūlus 152.
 curia Hostilia 127; 158.
 Curtius Rufus 65.
 cyāthus 179.
 Cynische phil. 96.
 Cyrenaische phil. 97.

Dactylus 172.
 dactylische hexamēter 174,
 pentamēter 175.
 δάκτυλος 177.
 δάπεδον 10, I c.
 δαρεικός 181.
 debilis (positio) 170.
 decuria 144; 146.
 decurio 146.
 δεῖπνον 10, II, 3; 141.
 δέμνια 10, II, 2.
 Democritus 91.
 Demophilus 47.
 Demosthēnes 70; 74.
 denarius 145; 181, II.
 δέπας 10, II, 3.
 δέρμα 10, III.

designatus 82.
 deus ex machina 41.
 diadochen 1.
 diaerēsis 173; 175.
 διαίτηται 112.
 dictātor 118.
 dies fasti, festi, nefasti, pro-
 festi 169.
 digītus 177.
 δικασταί 112.
 δικαστήριον 110, 112
 δίκη 108.
 dilectum habere 145.
 Dinarchus 70; 76.
 Diodōtus 81.
 Diogēnes van Sinōpe 96.
 Diogēnes de Stoïcijn 104.
 Dionysiēn 38.
 Dionysostheater 154.
 διώκων 109.
 Diphilus 47.
 διπλῇ, δίπλαξ χλαῖνα 10, III.
 Dipylon 155.
 δίφρος 10, II; 11, I b: 12 a.
 discessio 128.
 distichon 175.
 διθύραμβοι 25; 38
 diverbia 48.
 divinatio 136.
 δόμος (δῶμα) 10, I.
 δόρυον 10, II, 3.
 δόρυ 12, b; 140.
 δορυφόροι 43.
 δουροδόκη 12b, III.
 Draco 112.
 δραχμή 181, I.
 δρύοχοι 11, II a.
 dux 146.

Edictum 127.
 ἔγκλημα 109.
 ἐγκώμια 25.
 ἐγγείη, ἔγχος 12, b.
 εἰδύλλια 26.
 εἰσαγγελία 109.
 ἐκκλησία 114: ἐκκλησιασταί 116,
 ἐκκλησιαστικόν 116.
 ἐκκύκλημα 44.
 Eleatische phil. 93.
 elēgie 21.
 ἐλελεῦ 142.
 elisio 171.
 emancipatio 163.
 ἐμβάς 167.
 ἐμβατήρια 21.
 Empedocles 91.
 ἐνδειξις 109.
 Ennius 17; 48; 97.
 ἐντεα 12 b.
 ἐνωμοτία, ἐνωμοτάρχαι 139.
 ἐνώπια παμφανόοντα 10, Ia en c.
 ἐπεισόδια 42.
 ἔφηβος 40.
 ἐφήγησις 109.
 epheten 112.
 ἐπίκληρος 165.
 Epictētus 107.
 Epicūrus 102.
 epigram 22.
 ἐπικέλλειν 11, II d.
 ἐπίκριον 11, II b.
 ἐπινίκια 25.
 ἐπιστάτης 114.
 ἐπιτάφιος λόγος 69.
 ἐπίτιμος 109; 116.
 ἐπίτονος 11, II b.
 ἔπος 9.
 ἐπωβελία 108.

ἐπιδός 32; 42.
 ἐπωμῖς 167.
 equites 144; 145; equum
 adimēre 124.
 Erechtheion 154.
 ἐρετμόν 11, II c.
 ἐρωτικά 24.
 ἐσχάρη 10, I c.
 Esquilinus 157.
 Euclides 95; 163.
 Euhemērus 97.
 ἐνὸς βάλλειν 11, II d.
 ἐνὴ 10, II.
 Euripides 41.
 Eutropius 65.
 evocāti 145; 146.
 excubāre 150.
 ἔξοδος 42.
 expediti 149.
 Fabius Pictor 58.
 fabri 144.
 fabūla Atellāna 48. palliāta,
 togāta 48 praetexta 16; 48.
 fascēs 122; 123.
 fasti 2; 34.
 fibūla 147.
 flamen Dialis 163; 166.
 flammeum 166.
 forum 158.
 fossa 150.
 funditōres 145.
 furca 148.
 Gaius 133.
 galea 147.
 γενεαλογίαι 51.
 genius 163.
 γένος δημηγορικόν,
 συμβουλευτικόν 69.

δικανικόν, επιδεικτικόν 69.
genus deliberativum, iudiciāle,
demonstrativum 69.
gladius 147.
γλυφίδες 12 *b* III.
Gorgias 68; 73; 94.
Gracchus (C.) 78.
γραμμᾶτες 110.
γραφὴ 108; 110.
γύαλα 12 *b*.
Gymnasium 155.
γυμνήτες, γυμνοί 138.
Ἄμαξα 11, I *a*.
ἄρμα 11, I *a*; 12 *a*.
hastāti 144.
ἐάνος 10, III.
Hecataeus 51.
ἔδραι 10, II.
ἡδονή 102.
ἡγεμονία 141.
ἡγούμενον (τό) 141.
εἰμῶτα 10, III.
eigennamen 164.
ἡλιασταί 112.
ἡλιαστικός ὄρκος 112.
ἔλκειν τὰ ἱστιά 11, II *d*.
Hellenicus 51.
Hellenisme 1.
ἑλληνοταμίας 40.
ἐνδεκα 113.
ἡνία 11, I *b*.
ἡνίοχος 12 *a*.
ἐφθήμερης 174.
Heraclitus 91.
ἔρκος 10, I *a*.
ἐρμῶτα 11, II *d*.
ἐρμολοπίδαι 71.
Herodotus 52.

heroicus (versus) 174.
Herondas 27.
HesiöduS 13.
ἔστωρ 11 *b*.
hiātus 171.
ἡμάς 12 *b*.
ἡμάτιον 167.
ἡπιῆς 12 *a*; 138.
ἥπιοι 12 *a*.
Hirtius 59.
ἱστίον 11, II *b*.
ἱστοπέδη 11, II *b*.
ἱστοδόκη 11, II *b*.
ἱστός 11, II *b*.
ὁδός 141.
Ὅμηροῖδαι 9.
Homērus 4—13.
homo novus 81.
honor 118.
ὄπλα 11, II *b*; 12 *b*; 140.
ὀπλῖται 138.
ὀπλον 138.
Hortensius 79; 106.
Horatius 32.
ὄρκος ἡλιαστικός 112.
ὄδωρ 90; 110.
ὄμνος 25.
ὀπασπισταί 138.
ὀπέραι 11, II *b*.
ὀπερῶν 10, I *c*.
ὀφιέναι 11, II *d*.
ὀποκρῖτης 43.
ὀποστράτηγος 139.
ὀσμήνη σταδῆ 12 *c*.
Hyperides 70; 76.
Iambus 23; 172.
iambische senarius (trimēter)
176.

Janiculum 157.
ianitor 162.
ἱατροί 138.
Ibŷcus 25.
ictus 176.
Idus 169.
ignominia 124.
ἱκρία 11, II *a*.
Ilias 5—13.
Ilisos 155.
impedimenta 144; 148.
imperātor 146; 153.
imperium 118; 123.
impluvium 162.
indifferentes (res) 101.
insigne 118.
insignia triumphalia 153.
instita 168.
Institutiones 133.
insulae 160.
interpretes 144.
intervallum 144; 150.
ἰός 12 *b*.
Isaeus 70; 72; 74.
ἰσηγορία 116.
Isocrātes 70; 73.
ἰσοτελής 72, 109.
iter iustum 149.
iugērum 178.
Juliaanse tijdrekening 169.
iumenta 148.
iuniores 145.
ius privātum 133, publicum
133.
Justinianus 133.
luvenālis 36.
καδίσκοι 111.
καλεῖσθαι 109.

Kalendae 169.
κάλοι 11, II *b*.
καλύπτρη 10, III.
κανών 70.
κατὰ τρίτον τροχαῖον (caesuur)
174.
καθαίρειν τὰ ἱστιά 11, II *d*.
κανλός 12, *b* III.
κεραμεικός 155.
κέρως 141; 142.
κήρυκες 138.
κηρύττειν 142.
κίονες 10, I *c*.
κληῖδες 11, II *c*.
κλητήρες 109.
κλεψύδρα 110.
κλιμαξ 10, I *c*.
κλισίαι 10, II.
κλισμός 10, II.
κνημῖς 12 *b*.
κοῖλον 44.
κοινή 1.
κόμμος 42.
κωμωδία, ἡ ἀρχαία 45,
ἡ νέα 47.
κῶμος 45.
κώνειον 95.
κοντοί 11, II *c*.
κώπη 11, II *c*.
κῶφα πρόσωπα 43.
κόρυς 12 *b*.
κορυφαῖος 43.
κορώνη 12 III.
κόθορνος 39; 43; 167.
κοτύλη 179.
κουλέον 12 III.
κράνος 140.
κρήδευμον 10, III.
κρητήρ 10, II.

κρείκος 11 *b*.
 κριταί 43.
 κτίσεις πόλεων 51.
 κύαθος 179.
 κυαμεντός 114.
 κύκλα 11, I *b*.
 κυνέη 12 *b*; 167.
 Kynosarges 155.
 κύπελλον 10, II.
 κύριος 109; 117.

 Λᾶας 12 *b*.
 λαίνος οὐδός 10, I *c*.
 λαμπτήρ 10, I *c*.
 Lararium 162.
 λέβης 10, II.
 λέχος 10, II.
 lectio senātus 124.
 legātus 146; 153.
 legio 144.
 legitima stipendia 145.
 λειτουργία 43.
 λέκτρον 10, II.
 Lenaeën 38.
 Leucippus 91.
 λευκώματα 109.
 ληξίαρχος 116.
 ληξιαρχικὸν γραμματεῖον 116; 163.
 libra 180.
 lictōres 118; 123; 162.
 Livius 58; 62.
 Livius Andronicus 3; 15; 48.
 lixae 144.
 locāre 124.
 λοχαγός 139.
 λόχος 139; 143.
 λόγχη 140.
 λογογράφος 51; 69.
 λόγον διδόναι 110.

λόφος 12 *b*.
 lorica 147.
 Lucānus 19.
 Luciānus 107.
 Lucilius 30.
 Lucretius 105.
 λύρα 20.
 lustrum condere 124.
 Lyceum 155.
 Lyco 95.
 Lycurgus 44; 70; 76.
 Lysias 70; 72.
 Lysicrates 155.

Maecēnas 18; 32.
 μάχαιρα 140.
 μάχη 142.
 magister equitum 118.
 magistrātus 118.
 manipulus 144.
 μάντις 138.
 manus 163; 166.
 Marcus Aurelius 3; 107.
 Martialis 37.
 μάστιξ 11, I *b*.
 Mausoleum 159.
 μηχανή 44.
 mediae (res) 101.
 μέδιμνος 179.
 μέγαρον 10, I; 10, I *c*.
 μέλαθρον 10, I *c*.
 Melētus 95.
 μελίη 12 *b*.
 μέλος 24.
 Menander 47.
 μεσόδμη 11, II *b*.
 μέσον (τό) 142.
 μετεμνήχωνσις 92.
 μέτοικος 72.

μετροητής 179.
 μητροφόν 117.
 miles impeditus 148.
 miliarium 158.
 milites gravis armaturae 145,
 levis armaturae 145, legio-
 narii 144; 145.
 μιμίαμβοι 27.
 mimus 48.
 μῶα 180; 181.
 Mnesicles 154.
 modius 179.
 moneta 157; 181.
 mora 172.
 μόρα 139.
 movēre castra 150.
 μυχός 10, I *c*.
 muliōnes 144; 148.
 mulus Mariānus 148.
 munire castra 150.
 munitio 150.
 Munychia 156.
 musculus 152.
 Naevius 16; 48.
 neniae 2.
 νευρή 12 *b*.
 νεῦρον 12*b* III.
 νηῦς 11, II *a*.
 nobiles 59.
 nomen gentilicium 164.
 nominis receptio 136.
 Nonae 169.
 nota censoria 124.
 nummus, n-aureus 181, II.
 nuptiae 166.
 Ὀβολός 180.
 obsidio 152.
 ὄχρα 11, I *a*.

ὄχεύς 12, *b* I.
 ὄχλος 138.
 ocrea 147.
 Odyssea 7—13.
 ὄγκοι 12 *b* III.
 ὄγκος 43.
 οἰήιον 11, II *a* en *c*.
 οἰηκες 11 *b*.
 οἶκος 161.
 οἰστός 12 *b*; 140.
 ὀμφαλός 12 *b*.
 ὀπισθογυλάκες 141.
 oppugnatio 152.
 orbis 151.
 ὀρχήστρα 44.
 ὀργυιά 177.
 ordinem ducere 146.
 ordo 144.
 ὀροσθῶρη 10, I *c*.
 ostiarius 162.
 οὐδός 10, I *a* en *c*.
 οὐρά 141.
 οὐρίαχος 12 *b* III.
 οὐρός 11, II *d*.
 Ovidius 34.

 Paeon 40.
 paenula 147; 168.
 παιανίζειν 142.
 Palatinus 157.
 palla 168.
 pallium 48; 168.
 paludamentum 147; 168.
 paludatus 147.
 Panaetius 101.
 Panathenaeën 154; 155.
 πανηγυρικός λόγος 67; 69; 73.
 Pantheon 159.
 Papinius Statius 19.

parabase 45.
 παραγγέλλειν 142.
 παρασάγγης 141; 177.
 παρασκήνια 44.
 παρδαλή 10, III.
 παρεγγυᾶν 142.
 Parmenides 93.
 πάροδος 42, 44.
 παροησία 116.
 Parthenon 154.
 passus 177.
 patria potestas 163; 164.
 patres conscripti 126.
 patrōni 136.
 πῆχυν 177.
 pecunia 181.
 πηδάλιον 11, II c.
 πέδιλα 10, III.
 pedites 144.
 πηδόν 11, II c.
 πείσµατα 11, II d.
 πέλεκυν 12 b.
 πήληξ 12 b.
 pelles 150.
 πελτασταί 138.
 πέλτη 138.
 πενθηµιµερός 174.
 πεντηκοστὺς, πεντηκοντήρες 139.
 πέπλος 10, II en III, 167.
 περίακτοι 44.
 Periander 89.
 Pericles 154.
 περιήγησις 51.
 περίοδος 51.
 Peripatetische phil. 100.
 peristylum 162.
 περόνη 10, III.
 Persius 36.

persōna (masker) 48.
 pes 177; pedibus ire in sententiam alicuius 128.
 πεταννῖναι τὰ ἰστία 11, II d.
 πέτασος 167.
 Petronius 66.
 πεζοί 138.
 Phaedrus 35; 176.
 φάλαγξ 12 c; 142.
 φάλαρα 12 b.
 φάλος 12 b.
 φαρέτρα 12 b; 140.
 φᾶρος 10 III.
 φάσγανον 12 b.
 Phidias 154.
 Philēmon 47.
 Philo 81; 103; 106.
 πίνακες 11, II a.
 φόβος 12 c.
 φόροι 40.
 φθόνος 52.
 φυλάκαί 12 d; 143.
 φυγή 12 c.
 φυλή 139: φ. πρυτανεύουσα 114.
 pilāni, pilus 144.
 pilum 147.
 Pindārus 25.
 Piraeus 156.
 Pittācus 89.
 πλαίσιον 141.
 Plato 98.
 Plautus 49.
 plebiscitum 120.
 πλέθρον 177; 178.
 πλενραί 141.
 Plinius maior 67.
 Plinius minor 67.
 Plutarchus 56.
 plutei 152.

Pnyx 155.
 πόδες 11, II b.
 πολέμαρχος 139.
 Polybius 55.
 πῶμα 12 b III.
 pontifices 157.
 πορεία 141.
 πόρκης 12 b III.
 porta praetoria 150, decumāna, dextra, sinistra 150.
 Porticus Pompeiana 159.
 positio 170.
 postulatio 136.
 potestas 118.
 πούς 177.
 praeco 127; 130; 144.
 praefectus castrorum 153.
 equitum 146, praetorio 153.
 praenomen 164.
 praeterire (nomen) 124.
 praetor 122.
 praetorium 150.
 Pratinas 44.
 primipilus 144; 146.
 princeps senātus 124; 128.
 principia 150.
 probatio 136.
 προβούλευµα 114.
 proceleusmaticus 176.
 πρόχοος 10 II.
 proconsul 123.
 Prodicus 41.
 πρόδομος 10, I a en 10 II.
 προεδρία 44.
 πρόεδρος 114.
 προίξ 165.
 proletarii 144.
 πρόλογος 42.

prolōgus 48.
 πρόμαχοι 12, III c.
 πρόμοι 12, III c.
 pronūba 166.
 Propertius 33.
 Propylaeen 154.
 προφύλακες 143.
 propaetor 122.
 πρόφρη 11, II a.
 προσκαλεῖσθαι 109.
 προσκήριον 44.
 προστάτης 109.
 πρόσωπον 43.
 Protagōras 41; 73; 94; 98.
 πρόθυρον 10, I a en c.
 πρότονοι 11, II b.
 προτρεπτικός λόγος 69.
 provocatio 123.
 πρύμνη 11, II a.
 πρυμνήσια 11, II d.
 πρυτανεία 114.
 πρυτανεῖον 95.
 ψήφισµα 117.
 ψῆφος 111; 117.
 ψιλοί 138.
 Ptolemaeēn 1, 26.
 πύλαι 12 d.
 πυρά 143.
 πύργοι 12 d.
 pyrrhichius 176.
 Pythagōras 92.

Quaestio extraordinaria, quaestiones perpetuae 122; 133.
 quaestor 119; 146.
 quinarium 181 II.
 Quintiliānus 88.
 Quintilis = Iulius 59; 169.
 Quirinalis 157.

Rhapsoden 9.
δήγεα 10, II.
 regia 158.
 regīmen morum 124.
 reiectio iudicū 135.
 relatio 128.
 relegatio 34.
 repetundārum 59; 60; 133.
 reus 136.
 robur 144.
 rogatio 131.
 rostra 82; 130; 158.
ῥυμός 11, I *b*.

 Sacra Via 158.
 sacramentum dicere 145.
 sagittarii 145.
 sagum, sagūlum, s. purpureum 147; 168.
σάκος 12 *b*.
 Sallustius 60.
σαλπίζειν 142.
σαλπικταί 138.
 salutatio 162.
σανίδες 109.
 Sappho 24.
 sarcinae 148.
 satūra 29.
 saturnisch vers 14.
 Saturnus, tempel v., 158.
σαυρωτήρ 12 *b* III. 140.
 scalae 152.
 scorpio 152.
 scripūlum 180.
 scutum 147.
 secūres 122; 123.
 sella curūlis 118.
σημαίνειν 142.

semiquinaria, semiseptenaria 174.
 senātus 125—129, senātu movēre 124, senātum mittēre 128.
 senātus consultum 128.
 Seneca 107.
 sententia iudicū 136.
 sententiam dicere, rogāre 128.
 sestertius 181, II.
 sextarius 179.
 Sextilis = Augustus 169.
 Sibyllijnse boeken 157.
 signifer 144.
 signum 144; signa inferre 144; 151.
 signa conferre 144.
 signa convertere 144.
 Silius Italicus 19.
 Simonides van Ceos 25.
 Simonides van Amorgos 25.
 Sisenna 58.
σκενοφόροι 138.
σκηνή 44, τὰ ἀπὸ σκηνῆς 42.
σκόλοπες 12 *d*.
 socii Italici 145.
 Socrātes 41; 54; 73; 95.
 Solon 21; 89.
 sophisten 68; 94.
 Sophocles 40.
 Sosigēnes 169.
 speculatores 144.
σπεῖραι 11, II *d*.
σφενδόνη 12 *b*; 140; *σφενδοῦνται* 138.
 spondēus 172.
 spondiācus (versus) 174.
 sponsalia 166.
στάδιον 177.

στάσιμον 42.
στασιωτικά 24.
στατήρ 181, I.
σταθμός 141.
 statio 150.
 Statius 19.
στῆρα 11, II *a*.
στέλλειν τὰ ἱστία 11, II *d*.
στεφάνη 12 *b*.
 stilus 136.
 stipendium 145.
στίχες 12 *c*.
συχωνθία 42.
 Stoa 101; 155.
 Stoicijnen 101.
 stola 168.
στόμα 141.
στρατηγός 114; 139.
στρατόπεδον 143.
στρατός 12 *d*.
στροφή 42.
 sublicius, pons, 157.
 subligaculum 168.
 subscriptōres 136.
 subsidia 151.
 Suetonius 65.
 suffragium 131.
 suggestus 150.
σύγκλητος 117.
σύμβολον 112.
συμποτικά 24.
συντάξεις 40.
σύνθημα 142.
 synizēsis 171.

 Tabella 131; 136.
 tabernaculum 150.
 tablinum 162.
 tabularium 157.

tabulata 152.
 Tacitus 64.
τάλαντον 181, I.
τάπης 10, II.
 Tarpeische rots 157.
τάφος 12 *d*.
τάξις, ταξίαρχος 139.
 tegimentum 147.
τεῖχος 12 *d*.
τείνειν τὰ ἱστία 11, II *d*.
 tela 147.
τελαμών 12 III.
 templum 127.
 tentoria 150.
 Terentius 50.
 tessera 131.
 testūdo 20; 152.
 tetralogie 38.
τεύχεα 12 *b*.
θάλαμος 10, I *c*.
 Thales 90.
θέατρον 44.
θεατρώνης 44.
 Theocritus 26.
 Theognis 21.
 Theophrastus 100.
 Theseion 155.
θεσμοθέται 109.
θεωρικόον 44.
θεράποντες 43.
 thesis 172.
θεσμοθέται 109.
 Thespis 38.
 Tholus 114; 155.
θῶκοι 10, II.
θόλος 10, I *b*.
θώραξ 12 *b*; 140.
θρήνος 25.
θρήνης 10, II; 11, II *a*.

- triclinium 162.
 θρόνος 10, II.
 Thucydides 53; 155.
 θυμέλη 44.
 Tibullus 33.
 τίθεσθαι τὰ ὅπλα 140.
 τιμᾶν 111.
 tirōnes 145.
 toga praetexta (witte toga met
 purperen zoom) 118; virilis
 81; 168.
 τοῖχος 10, I a.
 τομή 174.
 tormenta 152.
 τόξευμα, τόξον 12 b; 140.
 τοξόται 12a: 138
 τραγωδία 38.
 τραπέζα 10, II.
 triarii 144.
 tribrāchys 172.
 tribūnal 150.
 tribūni militum 146; tribūni
 plebis 120.
 tribus 129; 131.
 trilogie 38.
 τρίποδες 10, II.
 triumphus 146.
 trochaeus 172.
 τροχοί 11, I b.
 τρόπις 11, II a.
 τροποί 11, II c.
 τροφάλεια 12 b.
 tuba 144; 151.
 tubicen 144.
 Tullianum 158.
 tumultus 145.
 tunica laticlavata 126; mili-
 taris 147; 168.
 turma 144.
 turris 152.
 Tyrtaeus 21.
 U. R. = uti rogas 131.
 umbo 147.
 uncia 181, II.
 usus 166.
 Valerius Antias 58.
 Valerius Flaccus 19.
 vallum 150.
 vallis 148.
 Varro 105.
 vasa 148.
 Velites 144.
 Vellēius Pātercūlus 63.
 Vergilius 18.
 versus Saturnius 14.
 Vestaalse maagden 158; 163.
 vestibulum 162.
 vexillum, vexillarii 153.
 veterāni 145.
 viae 150.
 vigilia, vigiliae 150.
 Viminalis 157.
 vineae 152.
 Xenophānes 93.
 Xenōphon 54; 57.
 ξέστης 179.
 ξεστοὶ λίθοι 10, II.
 ξίφος 12 b; 140.
 Zea 156.
 Zeno de Eleaat 93, de Stoïcijn
 101.
 Ζεὺς ἑρκείος 10 I b; σωτήρ 142.
 Zeven wijzen 89.
 ζώνη 10, III.
 ζωστήρ 12 b.
 ζυγόν 11, I b; ζυγά 11, II a.